УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Предраг П. Пејић

АНТИЧКА ТОПОГРАФИЈА ПИРОТСКОГ КРАЈА

докторска дисертација

БЕОГРАД, 2015

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Предраг П. Пејић

ANCIENT TOPOGRAPHY OF PIROT

doctoral dissertation

BELGRADE, 2015

Ментор:

Проф. др. Мирослав Вујовић, професор,

Универзитет у Београду, Филозофски факултет, група за археологију

Чланови комисије :

Проф. др. Мирослав Вујовић, професор

Универзитет у Београду, Филозофски факултет, група за археологију

Доц. др. Јелена Цвијетић, доцент,

Универзитет у Београду, Филозофски факултет, група за археологију

Др. Софија Петковић, виши научни сарадник,

Археолошки институт Београд

Датум одбране:

мајци

АНТИЧКА ТОПОГРАФИЈА ПИРОТСКОГ КРАЈА

Резиме:

Пиротски крај смештен између Наиса и Сердике, два значајна града централног Балкана, остао је скоро незабележен у писаним античким докементима. Помен два мансија - Ремесијана и Турес и четири мутације - Редициб, Улмо, Транслит и Баланстра у римским итинерарима, сумарни подаци о чувеном ранохришћанском епископу Никети из Ремесијане и једног од његових наследника Диогенијана као и касни Прокопијев осврт на рановизантијске полихнионе Румисијану са тридесет кастела из њене области и Кумедаву чине сав историјски фундус. Овим прворазредним изворима потребно је додати по десетак епиграфских споменика који долазе из Ремесијане и Туреса, као и неколико из њихове околине. Малобројни налази новаца, вотивних мермерних икона, архитектонске камене и ситне бронзане пластике и других покретних керамичких, стаклених и металних предмета знатно не употпуњују слику о античкој прошлости овога предела. На крају, неколико спроведених археолошких ископавања локалитета у Понишављу (Бела Паланка, Пирот, ХЕ Завој), а неадекватно публикованих, заокружују недовољну истраженост југоисточне Србије.

Слаба проученост античке прошлости пиротског краја предмет је овог рада. Да се учини бољим познавање античке историје и друштвено-економских кретања наведене области у то доба најпре је организована и спроведена систематска проспекција терена четири општине овог региона (Бабушница, Бела Паланка, Димитровград и Пирот). Паралелно са теренским радом прикупљани су подаци о археолошким налазиштима и налазима са овог подручја у локалним музејима, завичајним и школским збиркама и код колекционара. Вишегодишњим напорима сачињен је први комплетан попис археолошких локалитета и налаза Лужнице и средњег и горњег Понишављa. Јединствени каталог античких налазишта и налаза обухватио је и референце које су добијане њиховим мултидисциплинарним истраживањима у прошлости до данас и свим видовима података из стручне и завичајне литературе.

Бар од краја бронзаног доба, периода који је археолошки добро потврђен, па до касне антике, са једне стране, пиротски крај чинио је гранично културолошко-административно подручје, а са друге стране, долином Нишаве пролазио је најкраћи саобраћајни копнени коридор за повезивање Европе са Блиским истоком. Задња три века античког доба, у Касној антици и Раној византији, данашњи југоисток Србије потпадао је под једну провинцију - Средоземну Дакију, заједно са Наисом и Сердиком.

Обрадом прикупљених историјских, друштвено-економских и културолошких података показало се да је пиротски крај ушао у сферу интересовања раноантичких цивилизација - Одриског царства и Македонске државе, а свакако у састав Дарданске краљевине од њеног оснивања. Од потпадања под римску власт у првој половини првог века н. ере поспешује се економско напредовање ове области изградњом саобраћајница. Оно се наставља развојем путних станица које у периоду од Трајана-Севера постају урбана и економска средишта.

У време Константина и његових наследника два најважнија – мансије Ремесијана и Турес постају градски центри, а њихове територије достижу врхунац економског развоја. Упади Гота и Хуна у наредном периоду заустављају просперитет насеља у долини Нишаве и Лужнице, а њихова локација постепено се измешта у брдско-планинско подручје са интензивнијим утврђивањем. Средином шестог века Јустинијановом великом обновом учињен је успешан напор да се постојеће фортификације и насеља додатно утврде, а нова подигну углавном у планинском подручју. Прокопијева информација о подизању и преуређењу тридесет кастела у Румисијанској области потврђена је на терену и овим радом за већину предложена је њихова нова убикација.

У задњој трећини 6. века почиње урушавање античког начина живота који је почетком наредног замро у пиротском крају. Ипак, како показују лингвистички и други културолошки подаци, ово планинско подручје у раном средњем веку било је и зона примања јаких античких утицаја насељених словена од стране преосталог домородачког живља, углавном у планинском подручју.

Кључне речи:

археолошки налази, археолошко налазиште-локалитет, случајни налази, мансио, мутација, отворено насеље, утврђење- град, опидум, опидула, кастел, спекулум-кула, полихнион, пагански храм, ранохришћанска базилика, главни царски пут

Научна област:

Археологија

Ужа научна област:

Класична археологија

УДК број:

ANCIENT TOPOGRAPHY THE AREA OF PIROT

Resume:

The area of Pirot, located between two important cities of the central Balkans - Naissus and Serdica, remained almost unlisted in the ancient written documents. The mentioning of two mansias - Remesiana and Turres and four mutations - Redicib, Ulmo, Translit and Balanstra in Roman itineraries, collective data about the famous early Christian bishop Nicetas of Remesiana and one of his successors, Diogenes, and the subsequent writing by Procopius of the early Byzantine polihnions – Remesiana, with thirty castles within its territory, and Kumedava, comprise the entire historical database.

In addition to these exceptional primary sources, dozen epigraphs which come from Remesiana and Turres should be added, as well as several from the broader area. The scarce findings of money, marble votive icons, architectural stone and fine bronze plastic and other mobile ceramic, glass and metal objects do not complete significantly the image of the ancient history of this region. Finally, the conducted archaeological excavations of the site in Ponišavlje (Bela Palanka, Pirot, hydroelectric power plant Zavoj), insufficiently publicized, point to the inadequate exploration of Southeast Serbia.

Partial research on the ancient history of Pirot is the subject of this paper. In order to improve the knowledge of the region's ancient history and socio-economic changes of that period, a systematic inspection of the terrain of four municipalities (Babušnica, Bela Palanka, Dimitrovgrad and Pirot) has been organised and conducted accordingly. Alongside the field work, various data have been gathered from archaeological sites and findings from the area in the local museums, local history and school collections and from collectors. Many years of effort resulted in the first complete inventory of archaeological sites and finds from Lužnica and middle and upper Ponišavlje. The unique catalogue of ancient sites and finds also includes the reference that was obtained through a multidisciplinary research from the past to the present and all kinds of information from specific literature and local history.

The area of Pirot was the cultural-administrative borderline at least since the late Bronze Age, a period that has been confirmed archaeologically, until late antiquity, and furthermore, along the Nišava valley there passed the shortest overland transport corridor, linking Europe with the Middle East. During the last three centuries of antiquity, in Late Antiquity and Early Byzantium, south of today's Serbia was administered under one province – Dacia Mediterranea, along with Naissus and Serdica.

The processing of the collected historical, socio-economic and cultural data showed that Pirot was in fact the area of interest to the civilisations of the early ancient period – The Odrysian Kingdom and The Macedonian state, and it was certainly a part of The Dardanian Kingdom since its inception. Since its coming under the Roman rule in the first half of the first century AD, the economic growth of the area improves with the construction of roads. It is continued with the development of road settlements which become urban and economic centres during the period of Trajans-Severians.

At the time of Constantine and his successors the two most important mansias - Remesijana and Tures become urban centres, and their territories reach the pinnacle of economic development. Invasions of Goths and Huns in the coming period stop the prosperity of the settlements in the valleys of Nišava and Lužnica, and they are gradually relocated in the mountainous areas with stronger fortifications. During the middle of the sixth century, Justinian’s major renovation made a successful effort to improve the existing fortifications and settlements and to build new ones mainly in the mountainous area. The data provided by Procopius about the raising and restructuring of thirty castles in Remesiana was confirmed on the field and this paper proposes the new locations for the majority of them.

The last third of the sixth century marks the collapse of the ancient way of life that was abandoned in the region of Pirot with the beginning of the following century. However, according to the linguistic and other cultural information, this mountainous area in the early Middle Ages and its remaining indigenous population received a strong influence from the ancient Slavs that inhabited mainly the mountainous areas.

Keywords:

archaeological finds - site, chance finds, mansion, mutation, open settlement, fortification, Castel, speculum-tower, city-polihnion, Early Christian basilica, Chief royal path

Scientific field:

Archaeology

Narrow scientific field:

Classical Archaeology

UDC number:

С А Д Р Ж А Ј

1. ПРЕДГОВОР 13

2. УВОД

2. 1. Преглед истраживања 21

2. 2. Историјски оквир 33

2. 3. Географско подручје 39

2. 4. Примењена методологија 45

3. ПРИКАЗ НАЛАЗИШТА И НАЛАЗА (Каталог)

3. 1. Територија општине Бабушница 48

3. 2. Територија општине Бела Паланка и Remesiana 113

3. 3. Територија општине Димитровград 291

3. 4. Територија општине Пирот и Turres/Kumedava 347

4. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

4. 1. У граничним областима 576

4. 2. На главном царском-дијагоналном путу 695

4. 3. Од градина преко мансија и градова до полихниона 726

5. ЗАКЉУЧАК - SUMMARY 837

6. Скраћенице, архивска грађа и извори 846

7. Библиографија 851

8. Списак табли 884

9. Табле 954

П Р Е Д Г О В О Р

Скоро цео радни век провео сам истражујући прошлост свога завичаја. Све недоумице, трагања и странпутице у проучавању античких старина пиротског краја редовно сам делио са проф. А. Јовановићем у малој канцеларији смештеној у дну ходника на спрату факултета. Вероватно, увидевши моју посвећеност према овом мукотрпном послу и прихватајући се менторства, успео је да ме пре једне деценије увуче у процес стављања бројних нових археолошких података Понишавља и Лужнице између корица тезе. Његов прерани одлазак учинио је да теза, свакако, изгледа другачије, а надасве на плану инвентивности и луцидности. Коначно, захваљујући његовој пруженој помоћи и поверењу овај рад ће угледати светлост дана.

Прикупљање археолошких података о налазима и налазиштима из античког доба пиротског краја по библиотекама и музејима региона није представљало веће проблеме. Замах у истраживању локалитета на терену настао је када су надлежне институције постале присутније у рекогносцирању и истраживању историјског наслеђа овог округа, што је дало подстрек општинским установама културе, бројним љубитељима старина, колекционарима и, нажалост, вековима активним трагачима за благом-златарима из ширег региона.

Основну потешкоћу у проучавању налазишта из античког периода представљало је непостојање буџета. Тако не само да многа утврђења нису могла да буду археолошки ископавана и урађена њихова вертикална и хоризонтална стратиграфија већ је прилично било отежано и њихово откривање. Због убрзане

депопулације овог краја већина локалитета је зарасла у шипражје јер нема ко да их рашчишћава, па је било веома тешко да се детаљније сагледају.*

Разноврсна, претежно непријатна и негативна, искуства стекао сам приликом вишедеценијског праћења античке топографије два најважнија римска насеља пиротског краја. Убрзаније нарастање савремене Беле Паланке и поготово Пирота над римским насеобинама Ремесијаном и Туресом-Кумедавом има за последицу њихову озбиљну деструкцију и девастацију. Изградња вишеспратница у новије време са подрумима и контраплочама на целом простору испод зграде, што није био случај у претходној градњи, неповратно је уништила знатне површине остатака античких агломерација. Сваки покушај стопирања изградње ради археолошких ископавања проузроковао је силне невоље са моћницима из система локалних власти и пратећих служби. Тако није ни чудно да су археолози стекли углед особа које нису пожељне на градилиштима, не обавештавају се о траговима прошлости и забрањен им је приступ. То је чак стигло дотле да су поједини машинисти изјављивали: „шта се ови толико труде око ових ископина, какве смо тек порушили на ранијим зградама.”

Дужа економска криза иницирала је незапошљеност и тежак материјални положај многих грађана, па су појединци поново кренули да пронађу излаз у трагању за закопаним благом.** Ова појава је присутна од давнина, па се слободно може говорити о традицији »златарења«. Најчешће су претраживана карактеристична места: доминантне стене, најчешће са урезаним знацима, пећине, записи у виду мира или оброка, извори и др. Упоришта су им била у усменим легендама и добро чуваним плановима у којима археолошки локалитети нису имали превагу. Међутим, савремена технологија је допринела развоју прецизних и

* У том смислу инструктивна су проучавања скопске области И. Микулчића обављена 60-70-тих година прошлог века када ови проблеми свакако нису били изражени. Посебно изгледају зачуђујуће истраживања локалитета Давина код Чучера, односно превасходно изведена рекогносцирања са делимичним крчењем растиња, где је Микулчић учинио »преку 60 качувања на оваа висока и непристапна позиција«, И. Микулчиќ, Старо Скопје со околните тврдини, Скопје 1982, 11. Иначе, у пиротском крају наведеном налазишту одговарају по данашњој видљивости на терену утврђења на локалитетима Градишта из атара села Темске у општини Пирот и Банског дола у општини Димитровград.

** О ригидности поделе економске и социјалне моћи у једној заједници, остављајући већину кратких рукава, од којих, поред оних лакше опредељивих за игре на срећу и коцкање, одређен број креће у потрагу за благом/златарење и константно се обнавља из генерације у генерацију, видети Д. Братић, Тајна закопаног блага или сан о богаћењу преко ноћи, Гласник Етнографског института XL, Београд 1991, 91-101.

доста јефтиних детектора, па су на удару дошли и материјални остаци прошлости. Рекогносцирањем је констатована поражавајуће стање: рупама и јамама разних величина и облика изрована археолошка налазишта, а код одређеног броја локалитета и широким откопима знатних размера. Након ових конкурентних истраживања, којима се углавном узимају метални и други лако уновчиви налази, археолошки локалитети бивају неповратно уништавани и остављани без могућности свеобухватног проучавања и датовања икад више у будућности. ***

Посредни »допринос«, у сваком погледу ове негативне делатности, састоји се у могућности да се у њиховим ископима виде и делови бедема утврђења, њихова структура, као и разни грађевински објекти из унутрашњости кастела и подграђа. Такође, у откривеним рововима и јамама запажа се и дебљина културних хоризоната, а у избаченој земљи крај ископа налазе се фрагменти керамичких посуда, неинтересанти за златаре, који са своје стране допуштају неку оквирну хронологију налазишта. Зато се у циљу евидентирања и будућег праћења алармантно учесталих деструкција античког културног наслеђа у одељку каталога налазишта овог рада приказују на плановима и оштећења локалитета изазвана златарским радовима. Злехуда судбина античке баштине може се избећи, пре свега, подизањем друштвеног стандарда како би било окончано исцрпљивање ограниченог и необновљивог тезауруса оновремених употребних предмета.

Протагонисти нелегалног бављења ископавањима античких локалитета, колективирања и трговине антиквитетима у основи могу да се поделе на две групе. Прва се делимично упушта у ове активности из хобија и од њих углавном се добијају релативно поуздани подаци о истраживаним локалитетима и откривеним налазима. Другу групу опрезних, неповерљивих и тајних »истраживача«, које покрећу економски интереси, претежно не виђате и не можете да успоставите контакте. Општи утисак је да се и из пиротског краја неповратно одлива и губи за проучавање античке прошлости знатан број предмета са великим и значајним историјским, музеолошким и уметничким потенцијалом.

*** Са знатним оштећењима могу да се наведу следећи археолошки локалитети: Кале, Власи; Дурмиш, Добри Дол; Маркова Шапка, Гњилан; Цренац, Темска у општини Пирот; Градиште, Остатовица; Јасеново Кале, Јасенов Дел; Кулиште, Грнчар у општини Бабушница; Кула, Г. Коритница, у општини Бела Паланка. Запажања се односе на период до 2008. године.

У прошлости мало је документованих примера делатности разних врста трагача за златом у Понишављу као и приказа њиховог односа према очувању покретних културних добара. У сваком случају претежу они који се своде на економску добит, док су они са намером стварања завичајних збирки, увећања музејских фондова и националног блага без стицања личне користи, ипак, спорадични. Од интересантих случаја издвајају се неколико посебних који се боље прате на терену античке Ремесијане, односно Беле Паланке.

У прошлој деценији била су актуелна званично неодобрена ископавања самозваног истраживача Н. Бошковића из Г. Коритнице на изванредном касноантичко-рановизантијском кастелу Кула у општини Б. Паланка. У неколико година ово налазиште је углавном прекопано јавним радовима без вођења икакве документације, а откривени покретни археолошки налази завршили незнано куда. О овом несвакидашњем феномену, поред новинских чланака постоји и телевизијска емисија, па и делимична документација у надлежном заводу.

Након Другог светског рата у школама Б. Паланке радила је као наставник историје З. Аранђеловић. Великим ентузијазмом и љубављу према старинама она је успела да образује скромне школске збирке са вредним налазима. Предмети су откривани углавном као случајни налази из античке Ремесијане, а доносили су их ученици у оквиру рада историјских секција. Касније они су постали основа Завичајне збирке у Б. Паланци. Поједини експонати доспели су као поклон и у Народни музеј у Нишу. Унеколико сличан однос према антиквитетима имао је у школама општине Пирот наставник историје Д. Игњатовић - Дуган. У ово време настале су и бројне мале археолошке збирке, поред претежно етнолошких, по сеоским школама југоисточне Србије у чијим атарима су се налазила значајнија античка налазишта. Од 80-тих година прошлог века са падом наталитета и укидањем основних школа по селима, наведене збирке антиквитета су разграбљене и развучене од колекционара и »познавалаца« вредности старина.

Активност Р. Филиповића, предузетника на експлоатацији лежишта угља Понишавља и Лужнице, али и активног трагача за античким експонатима пада претежно између два Светска рата. Бројни су предмети из римског доба овога краја које је он поклонио или продао Народном музеју у Нишу. Вулић бележи у

његовом власништву један од два златна донативна прстена Константина откривених у Ремесијани коме се губи сваки траг.

Након ослобођења од Турака, приликом изградње железнице у Белој Паланци, значајна археолошка ископавања Ремесијане за оно време обавио је Д. Сабовљевић, инжењер на железници. Тада прикупљени подаци, актуелни су и данас. У својим извештајима он даје и изванредну слику стања, крајем 19. века, како се римске старине богате Ремесијане откривају, сакупљају и њима тргује. Опаска упућена инспектору на изградњи железнице Винтеру говори о суровој стварности преживљавања и поделе друштвене моћи. Тако на молбу инспектора Винтера да му прода или поклони римски новац откривен у Ремесијани, Сабовљевић узвраћа: »Но ја сам му сасвим отворено казао, да му ни по коју цену нећу дати, јер ја од моје стране не дозвољавам, да се старине отуђују – но их за наш музеј прикупљам. Слабо ја то могу спречити, кад „високи српски чиновници" шаљу старине из Србије за Беч!« (Старинар 4, бр. 3, 1887, 95) Агонија очувања античког наслеђа у Србији наставља се у наше време убрзаније с обзиром на технолошки напредак електронике, искоришћен за лакше проналажење антиквитета, а развој саобраћаја и туризма поспешују трговину.

Мој нови ментор проф. Мирослав Вујовић заслужан је што се рад на овој тези доводи до краја јер наставити вођење једне концепције израде рада није лак ни једноставан задатак. Користим прилику да се захвалим на разумевању и подршци.

Израда тезе без добијања података и увида у антички материјал музеја и музејских збирки региона не би била могућа без стрпљења и предусретљивости колега у Народном музеју у Нишу С. Дрче, М. Макарић и В. Црноглавац, музејским збиркама у Димитровграду, В. Николов и Белој Паланци, З. Митића. Тиме су у знатној мери су допринели да теза буде садржајнија.

Посебну захвалност на помоћи око коришћења литературе и сугестијама дугујем библиотекарима и колегама из наших инцтитуција у Београду - Филозофског факултета група за археологију, Народном музеју, Археолошком институту и Заводу за заштиту споменика културе.

Захваљујући разумевању академика Николе Тасића пружена ми је прилика за двонедељни студијски боравак у Софији. Уз свесрдну помоћ колегинице С.

Горјанове и библиотекара Археолошког института са музејем у Софији теза је знатно обогаћена неопходном библиографијом из суседне Бугарске.

Уз делимичну финансијску помоћ СО Пирот и ЈП Водовод и канализација Пирот обавио сам археолошко рекогносцирање територије пиротског округа у периоду од 2006-2008. године. Као члан екипе исказујем захвалност руководиоцима пројеката за археолошку проспекцију коридора 10 из 2002. године, Мирославу Лазићу и Милошу Јевтићу, као и општине Бабушница од 2004-2010. године, Аци Ђорђевићу, што су ми дозволили коришћење документације и грађе.

Такође, љубазношћу колега Мире Ружић, Мирослава Лазића, Миодрага Сладића и Марина Брмболића у прилици сам да користим и најновије резултате њихових археолошких ископавања локалитета са аутопута коридора 10 из 2010-2011. године. У раду су исто тако искоришћени резултати колегинице Мирјане Благојевић и аутора тезе са недавно завршених истраживања јужне стране Сарлаха у Пироту везани за изградњу тунела у оквиру новог аутопута. Иначе, заштитна археолошка ископавања аутопута на коридору 10 изводи Републички завод за заштиту споменика културе и користим прилику да се захвалим колегама координаторима М. Благојевић и М. Брмболићу на могућности да преузмем најновије податке са овог пројекта.

Већ помињани недостатак финансијских средстава за израду тезе допринео је да само утврђење Кула из Г. Коритнице у општини Бела Паланка буде стручно геодетски сњимљено захваљујући пријатељима из Катастра у Пироту Зорану Јовановићу, Неши Милићевићу и Драгану Красићу. Поред тога, стручан ситуациони план дали су још и екипа Археолошког института раније за локалитет Кале у атару села Гојин Дол – општина Димитровград, као и екипе РЗЗСК за налазишта истраживана најновијим заштитним ископавањима на Коридору 10 од 2010-2013. Утврђења са територије општине Бабушница из документације НМ у Београду нацртао је Жељко Утвар без употребе геодетских инструмената. Приказ античке топографије два најзначајнија археолошка локалитета пиротског краја – Ремесијане и Туреса, а на основу резултата овог рада, израдио је Ненад Пејић.

Заслугу да већина археолошких налазишта буде прецизно лоцирана, плански приказана са старим аероснимцима заслужни су пре свега директор

катастра у Пироту Зоран Јовановић, а затим, и директори катастара у осталим општинама округа, у Б. Паланци, Бабушници и Димитровграду. Што се тиче илустративног материјала предоминатно се састоји од фотографија, које углавном потичу од аутора овог рада, а сређене су по локалитетима у таблама на крају. За остале фотографије наводе се њихови аутори или установе од којих су преузети.

Савремено проучавање античких локалитета Понишавља и Лужнице није било могуће извести без помоћи на терену и предусретљивости бројних мештана око 200 сеоских насеља, три варошице и једнога града. Још од студентских дана утврђивање и бележење археолошких налазишта у општини Бела Паланка редовно и константно проводио сам са професором руског језика Бором Рајковићем, иначе вишедеценијским новинаром Нишких народних новина. Бора, иначе, пасионирани ловац и изванредан познавалац терена и људи у општини, допринео је да подручје Б. Паланке буде најбоље обрађено у тези. Њему дугујем и захвалност за извршену лектуру рада. У осталим општинама унеколико сличну подршку имао сам у јединственом сакупљачу народних умотворина југоисточне Србије, дијалектологу Драгољубу Златковићу. Вредне пажње допунске податке за античку Ремесијану и њену околину добио сам од електричара Радета Петровића, иначе, хроничара Беле Паланке. За израду античке топографије Туреса изванредан допринос пружио је љубитељ старина Слободан Петровић - Чш, аутолакирер. Проучавање античке прошлости села Крупац, једног од значајнијих локалитета општине Пирот, није било могуће извести без свесрдне помоћи и ангажовања истраживача пиротске прошлости Витомира Живковића. У рекогносцирању села Црноклишта и потребну подршку око рада пружио је Зоран Игњатовић.

На крају, указујем на околност да је теза већим делом рађена под негативним притисцима и злостављањем на раду у мојој матичној установи од стране руководства, а оно је свесрдно потпомагано од локалне самоуоправе.

Променљивом стању очувања античке културне баштине пиротског краја са тенденцијом ка њеном убрзаном исчезавању, једном археологу тешко је остварити и Јиречекову сврху живота по Салустијевим стиховима - ***постићи да се успомена на нас што дуже сачува***.

у Белој Паланци, 20. 08. 2012. године

ПРЕГЛЕД ИСТРАЖИВАЊА

Петар од Амијена је у Првом крсташком рату 1096. године први навео сумаран податак о античким старинама Ремесијане. Међутим, учесталије вести о римским остацима на тлу Ремесијане и Туреса и њихових подручја у области данашње југоисточне Србије добијени су захваљујући разним посланствима западноевропских држава која су Цариградским друмом ишла на Отоманску Порту. Почев од 15. века путописи посланстава се умножавају, рађају постепено све веће и стручније интересовање које крајем 19. и почетком 20. века прераста у организовано и циљано прикупљање археолошких података и научно проучавање. С тога се интересовање о античкој прошлости пиротског краја може поделити у неколико фаза.

Прву карактерише бележење података о још приметним античким остацима два знатнија утврђена насеља овог подручја Ремесијане и Туреса-Кумедаве, и видљивим античким сполијама, пре свега, епиграфским споменицима уграђеним у тврђавама и грађевинама из периода под Турцима. Пред античким остацима од прве половине 15. до средине 18. века нису остајали равнодушни углавном учени људи - чланови посланстава западноевропских земаља који су путовали за Цариград, а касније и официри из ратних похода.

Брокијер (1433) започиње бележење, а затим настављају, Швајгер (1577), Безолт (1584), Лубенау (1587), Мунди (1620), Кикле (1658), Тафернер (1665), Хонце (1674), Бенаглија (1682), Генерал Д,Арш (1700), Дриш (1720), Марсили (1726), Кемпелен (1740) Капетан Шад (1741).

У следећој развојној етапи од почетка 19. века до Првог светског рата латински натписи из Ремесијане и грчки из Туреса објављују се у монографским делима и првим епиграфским збиркама западноевропских земаља. Од друге

половине 19. века њихови стручни људи обављају прва археолошка обилажења нашег терена са изванредним подацима и о античким насељима и утврђењима из унутрашњости области. Након ослобођења од Турака 1877. године, а нарочито од почетка излажења Старинара 1884. године, активно се укључују у проучавање античких старина и наши стручни људи који стварају и организују систем сарадника, повереника и љубитеља старина у новоослобођеним местима, пре свега у Белој Паланци и Пироту. То представља праву романтичарску фазу српске археологије. У овом периоду бележимо и прва скромна али значајна сондажна ископавања, као и објављивање археолошког материјала наших стручних људи у часописима и издањима земаља Западне Европе.

Манерт (1812: 95) први даје основне податке о Ремесијани и Туресу – античким локалитетима на главном царском путу; Катанчић (1824: 351;1827: 131, 376-377), опет, даје лапидарне податке о Ремесијани и Туресу и објављује један грчки натпис из Пирота и три латинска из Ремесијане.

Непосредно пред и након ослобођења од Турака крећу запажења проучавања античке историје, путева и материјалне културе Ремесијане и Туреса и њихове ближе и даље околине, најпре у CIL (1873, 1902), затим, Домашевског (1884, 1886, 1890, 1894), Пача (1896), Бурна (1903), Милера (1916), Зајлера (1918) и других. Каниц (1892, 1909), Јиречек (1877, 1888) и Еванс (1885) својим првим стручним проспекцијама нашег терена стварају основу за античку топографију овог краја.

Након ослобођења од Турака активно се укључују и наши познати стручњаци: Драгашевић (1877), Милићевић (1884), Валтровић (1885), Вулић (1901), Костић (1908), Васић (1910). Васић изводи прва стручна археолошка ископавања на тумулу из Крупца, али нажалост без већих резултата. Прва обимна аматерска ископавања на нашем простору спровео је у више наврата са изванредним резултатима инжињер на изградњи железнице у Ремесијани Душан Сабовљевић (1887-1888). Чланови Српског археолошког друштва и сарадници својим прилозима, углавном у Старинару, знатно су обогатили познавање античких старина Понишавља: Поповић (1884), Јеленић (1884-1885), Ковачевић (1885), Трифуновић (1888), Николић (1912).

Нову, прилично кратку, али не и мање значајну фазу за предмет овог рада, представља период између два светска рата. Окосницу рада на прикупљању и делимичној обради археолошких података са овог подручја чине две упорне и доследне личности које су присно сарађивале - Н. Вулић и А. Оршић-Славетић. Вулић (1931, 1934, 1941-1948) у Споменицима објављује изванредан епиграфски материјал са овог подручја. Ипак, оснивањем Конзерваторског одељка Моравске Бановине 1932. године и Музејског друштва у Нишу 1933. године, активностима Оршића-Славетића (Јоцић 2005: 11-12, 14-15) као и његово бављење археологијом у нишком региону до његовог одласка 1940. године, створена је основа што је знатно допринело прикупљању античких топографских података овог дела Србије. Нажалост, добро започет рад у оквиру Музејског друштва у Нишу није настављен. Преко Моравске бановинске управе од 1933-1936. године на територији пиротског краја-пиротског округа (белопаланачки, лужнички, нишавски и царибродски срез) од сваке општинске и школске управе добијени су изворни подаци од мештана за свако село о старинама на њиховом терену. На овај начин сакупљени су сви или скоро сви релевантни подаци о археолошким траговима античких насеља и некропола који су на терену најуочљивији. Они су тада могли лакше да се прикупе захваљујући интензивној обради скоро свег обрадивог земљишта овог подручја, као и интензивним сточарењем на осталим површинама. Иако су подаци добијани од лаика и нестручних лица, писани народним језиком и стилом, лако се долази до чињенице да се на дотичном месту налази антички археолошки локалитет. Зато су њихови подаци навођени изворно, како се превођењем у савремени миље не би изгубио основни смисао.

С тога Оршић-Славетић (1936: 31-32) закључује и нада се да: "Резултати тих расписа далеко су премашили свако очекивање. И ако су добивени извештаји састављени од нестручњака, ипак се је на основу њих могло увести у картотеку преко 3000 археолошких налазишта, од којих претежни део до сада није био познат науци. Цела серија грчких, латинских и старословенских натписа дошао је тако до сазнања стручњака и могао бити публициран...

Крај тих научних, рад Конзерваторског одељка имао је и практичне резултате. Са многих налазишта доспели су археолошки предмети интервенцијом

Кр. Банске управе у Нишки музеј. У неколико махова могло се је спречити намеравано или већ отпочето рушење и уништавање историјских споменика...

Помоћу учитеља основних школа, који предано сарађују у тој тако важној културној акцији сачувања споменика и докумената наше прошлости, створена је читава организација а знање о значају тог чувања продрло је у широке слојеве народа...

Конзерваторски одељак приступио је сада изради археолошке карте и топографије Моравске бановине, како би се наши и страни научници могли лакше известити о необичном археолошком богатству тога краја. Тај рад трајаће по прилици осам година, јер је потребно обићи сва она налазишта која су пријављена, евентуално их и сондирати и оценити њихову старину и значај. За наредну буџетску годину Кр. Банска управа унела је у свој буџет потребне кредите, како би се могло приступити овим радовима."

Из овог опет романтичарски интонираног написа Оршића-Славетића, али методолошки једино исправног и практично остваривог приступа на прегнућима у вези националних и опште цивилизацијских ствари видимо да се добрим намерама испречила чини се економска тешка ситуација и ратне околности. Ови неповољни објективни трендови, свакако уз присутне и субјективне околности нису превазиђени ни до данас. На овом месту ми преостаје да додам да би овај рад требало унеколико да премости проучавање наше културне баштине у античком периоду бар на подручју пиротског краја.

Оснивањем Музејског друштва и Народног музеја у Нишу 1933. године, поред превасходног музеолошког и истраживачког рада на територији нишке општине, доста предмета је добијено и откупљено и са подручја пиротског округа и било уведено у инвентарне књиге ове прве музеолошке установе на југу Србије. Током Другог светског рата депои и музејска зграда су оштећени савезничким бомбардовањем Ниша, тако да је већи део археолошког матетеријала уништен.

У овом периоду забележени су и значајнији налази као што је гробница у Долу код Беле Паланке (Б. Сарија, 1924-1925), и одређена археолошка ископавања Градског музеја у Нишу (Могила код Станичења) која нису публикована. Америчка експедиција за праисторијску археологију на челу са Фјуксом обишла је 1933-1934. године и област Понишавља, тако да се у његовим белешкама налазе

драгоцени подаци и о античким локалитетима које је он редовно нотирао. Овде бележим да нисам имао среће да их видим и користим. Вредан помена је и рад Мирка Живановића (1933) на историји Понишавља.

Период после Другог светског рата треба поделити у две временске фазе, а њихову границу чиниле би 70-те године прошлог века. Наиме, до тих година у пиротском крају је мало рађено на археолошким проучавањима, углавном по старој методологији још из 19. века. Од тих година и археолошка ископавања и рекогносцирања раде се са већим средствима, више стручних лица из различитих области, техничком и фотодокументацијом, а у организацији надлежних државних установа.

Старија би обухватала период стабилизације и почетак на стручнијем археолошком проучавању овог краја. Незаобилазан је у том погледу рад Драге и Милутина Гарашанина (1951) који су направили ужи избор археолошких налазишта и налаза из предратне документације Оршића-Славетића, као и из инвентара Градског музеја у Нишу и података из бележака Фјукса, Вулића и других.

Од археолошких ископавања у овом времену једино се бележе радови Народног музеја у Београду који је обавио вредна истраживања античке Ремесијане 1956. године. Радовима је руководио Ђ. Мано-Зиси уз сарадњу колега Љ. Поповића, Б. Јелачића и М. Татић-Ђурић (Мано-Зиси 1958), али су они објављени у виду краћег извештаја (Мано-Зиси, Поповић 1958-1959).

У овом периоду обављено је и неколико археолошких рекогносцирања мањих подручја. Говедарица (Археолошки институт Београд, 1954) и Николић (Народни музеј Ниш 1954) обавили су рекогносцирања села Извора и Крупца у општини Пирот. Регионални Завод у Нишу поводом планиране изградње бране на Нишави организовао је 1968. године рекогносцирања локалитета и објеката са споменичким вредностима у атарима села Синџа, Црноклишта и Станичења. Тада су забележени и антички остаци. Већ 1972. године руководилац рекогносцирања истог Завода био је Р. Љубинковић, научни саветник Археолошког института у Београду, када је забележено и Градиште у Станичењу, односно Темској. И новоосновани музеј у Пироту (1948), поред Завода у Нишу, као и општински органи везани за културу наших четири општина радили су у овом времену

спискове античких археолошких локалитета на својим подручјима, али они немају већу документарну вредност.

У другој фази археолошка истраживања добијају замах вишегодишњим радовима, најпре на Пиротском граду од 1970-1986. године, када конзерваторско-рестаураторске радове обавља Завод у Нишу у сарадњи са Музејем из Пирота. Ови радови су у виду краће монографије објављени од аутора овог рада (Пејић 1996). На овом локалитету, средишњем делу простирања античког Туреса, потврђени су скромни архитектонски остаци и значајан културни хоризонт.

Нова ископавања Ремесијане вођена су од 1975-1983. године у организацији Народног музеја из Београда и Завода у Нишу. Том приликом откривени су значајни комплекси јавних објеката из унутрашњости утврђења на којима су могле да се прате грађевинске фазе у више нивоа од 3. до 6. века. Утврђени су и нови детаљи на самом утврђењу. Нажалост, они нису још публиковани, сем студије из области урбанизма Ремесијане (Гушић 1987, 1993, 1995) и прилог о скупном налазу касноантичког новца (Миљанић 1996).

Два већа пројекта археолошких истраживања реализовали су ЦАИФФ у Београду и Музеј Понишавља под руководством академика Д. Срејовића, а у оквиру пројекта Етно-културна кретања током бронзаног и гвозденог доба на централнобалканском простору. Некропола спаљених покојника брњичке културне групе Мађилка (Јевтић 199) на западној периферији Пирота истраживана је у две кампање 1987-1988. године. На истом простору у касноантичко-рановизантијском периоду потврђено је субурбано насеље Туреса/Кумедаве. У исто време започети су и обимни радови на испитивању терена средњег Високa на Старој Планини у оквиру изградње хидроакумулације Завој, садашњег система ХЕ Пирот. Током 1988-1989. године истражене су и две касноцарско-касноантичке некрополе спаљених покојника Љубавица и Камик и мање отворено насеље на Горњем Ливадју у атару Мале Лукање. Ови локалитети предмет су магистарске тезе аутора овог рада одбрањене на Филозофском факултету у Београду 1993. године.

Музеј Понишавља је у сарадњи са Заводом у Нишу обавио и друга важна заштитна археолошка ископавања на територији општине Пирот. То су радови на пиротској Петљи, јужној страни Сарлаха из 1989 и 1990. године, када је откривена

ранохришћанска базилика интра мурос и југозападна капија касноантичко-рановизантијског утврђења Туреса/Кумедаве. Затим, ископавања цркве св. Николе у Крупцу 1995. године, која је била подигнута на темељима ранохришћанске цркве. Следе истраживања на простору Старог Вашаришта у Пироту 1991. и 2005/2006. године и откривање јужног субурбијума касноцарско-касноантичког Туреса. У наведеним истраживањима активно је учествовао аутор овога рада и на задња два руководио радовима. Они још нису публиковани, сем прелиминарних извештаја.

У оквиру порте белопаланачке цркве током изградње парохијског дома, односно северном делу унутрашњости утврђења Ремесијане 1998. године Завод у Нишу, под руководством Д. Максимовића и Т. Чершкова, обавио је заштитна ископавања. Тада су откривени делови стамбене четврти са улицом Ремесијане у четири фазе градње од касноцарског до рановизантијског периода.

Овом списку археолошких, углавном, заштитних ископавања, свакако треба додати и вишедеценијско (задње две до три деценије) праћење античке топографије Ремесијане и Туреса везана за извођење земљаних грађевинских радова током изградње савремених градова Беле Паланке и Пирота. Документација са ових радова налази се у Заводу у Нишу и Музеју Понишавља у Пироту.

На територијама општина Бабушнице и Димитровграда нису вршени значајнији радови. Вредна пажње су двогодишња (1984-1985) сондажна истраживања од стране Археолошког Института под руководством П. Петровића Гојиндолског Калеа на граници атара Димитровграда према Пироту. Прелиминарне радове објавила је 2005. године колегиница В. Николов радник Завичајне збирке при библиотеци у Димитровграду. Овим проучавањима откривен је облик утврђења са две капије и део унутрашњости.

Новија археолошка рекогносцирања углавном су вршена на подручју Понишавља (општине Бела Паланка, Пирот и Димитровград), док је Лужница (општина Бабушница) обухваћена тек недавним пројектом. Њих карактеришу, као и ископавања, ангажовање више чланова екипе разних струка, техничка и фотодокументација са картирањем локалитета.

Археолошки Институт је 80-тих година двадесетог века обновио иницијативу израде Археолошке карте Србије у коју је ушла и територија наших четири општина. Под руководством П. Петровића у више кампања вршене су припреме и извођена рекогносцирања, углавном Понишавља. Аутор овог рада обавио је прва рекогносцирања општине Бела Паланка 1981. године, а 1997. године и општина Пирот и Димитровград (у сарадњи са колегиницом В. Николов).

ЦАИФФ у Београду, под руководством Љ. Ђуричића и М. Сладића 1990. године обавио је мања рекогносцирања дела општине Бела Паланка у сарадњи са Музејском збирком при Центру за културу, чланови екипе Р. Живковић, З. Митић и Б. Рајковић. Откривено је неколико античких локалитета на простору Коритнице, долине Коритничке реке, којом пролази регионални пут од Б. Паланке за Бабушницу.

Филозофски факултет у Београду извео је 2002. године обимна рекогносцирања трасе међународног аутопута од Ниша до бугарске границе, односно територије просторног плана инфраструктурног коридора у сарадњи са локалним установама, Заводом и Музејем у Нишу, музејским збиркама у Димитровграду и Б. Паланци и Музејем у Пироту. Руководиоци пројекта били су М. Лазић и М. Јевтић, а чланови екипа Д. Михаиловић, М. Вујовић, М. Ружић, М. Миљковић, Д. Максимовић, В. Црноглавац, В. Љуштина, М. Пековић, А. Црнобрња, П. Пејић, З. Митић и В. Николов.Овом приликом откривена су двадесет античка локалитета на траси пута и 60 на коридору.

Најновијим пројектом Народног музеја у Београду од 2004. године врше се рекогносцирања општине Бабушница под руководством А. Ђорђевића и са Ч. Васић, П. Пејић, Д. Јацановић и Ж. Утвар као члановима екипе. Захваљујући овом пројекту неистражена општина Бабушница добијена је сасвим нова слика покривености археолошким локалитетима у античком периоду.

Након Другог светског рата интерес стручне јавности за нашу област није опао, штавише предњачи у односу на иностране. Захваљујући очуванијим урбанистичким остацима, бројнијим и значајнијим налазима, чланци и студије о Ремесијани учесталији су за разлику о осталим античким насељима овог краја. Ређају се бројни запажени радови углавном из античке историје, епиграфике и

нумизматике, у новије време о раном хришћанству, док су о археолошким остацима узгредни и сумарни. Разлози оваквом стању леже у недовољном ангажовању стручних људи и средстава на заштити, обради и презентацији археолошког културног наслеђа. Први археолог у Музеју Понишавља примљен је 1980. године, а у музејским збиркама у Димитровграду 1982. године и Белој Паланци 1985. године, док у општтин Бабушница таква установа и не постоји.

О почасном натпису посвећеног Септимију Северу из 202. године пишу Вулић (1961), Папазоглу (1961) и Мирковић (1970). Мочи у три наврата (1959, 1970, 1974) расправља о Ремесијани у својим студијама о Горњој Мезији и Панонији и Горњој Мезији. Геров (1961, 1967 и 1969) у студији о западнотрачким земљама разматра античку историју, путеве, епиграфске и друге налазе са територије Пирота и Димитровграда.

Посебно интересовање за територију Понишавља и Лужнице посветио је у већини својих историјско-епиграфских радова Петар Петровић (1975, 1976, 1979 а, 1979 б, 1993, 1995). Петровић пише у TIR K 34 из 1976. године и о десетак познатих античких локалитета у нашој области. Гушић (1987, 1993, 1995) расправља о урбанизму Ремесијане. Античком прошлошћу пиротског краја са упорном ревношћу бавио се и мој недавно преминули ментор Јовановић (1987, 2002, 2003, 2005, 2007), чијом заслугом сам се и прихватио овог рада. У бројним луцидним белешкама и огледима из римске културне историје дотицао се и проблематике везане за археолошке локалитете и значајне налазе са нашег подручја. Непосредније се бавио овом облашћу у свом магистарском раду (1978) и у једном од његових задњих чланака о вотивним иконама са Белаве код Пирота (2008).

Вредни пажње су и радови о нумизматици пиротског краја. Поповић (1981, 1984) објављује налазе рановизантијских фолиса из Пирота. У више радова Јанковић-Михалџић (1985, 1987, 2005, 2006) објављује оставе (Кременице и Градашнице) и новац са територије Понишавља из збирки музеја у Нишу, а у новије време и Црноглавац (2005). Исте 1996. године из збирки Народног музеја у Београду Борић-Брешковић публикује оставу из Малог Суводола код Пирота, а Миљанић скупни налаз из базилике интра мурос Ремесијане. У студији о

касноантичком златном и сребрном новцу из збирки Народног музеја у Београду Васић (2008) доноси и вредне примерке из Ремесијане.

У периоду након Другог светског рата активностима најстарије музејске установе јужне Србије Музеја у Нишу, затим, музеја у Пироту и музејских збирки у Белој Паланци и Димитровграду прикупљени су обилни археолошки подаци о локалитетима и налазима са подручја Понишавља и Лужнице. Овде треба навести неколико радова колегинице Николов (2000, 2001, 2005) из музејске збирке у Димитровграду и моје радове из Музеја у Пироту (1991, 1995, 1996). Штета је што за већи део археолошких налазишта и налаза из музејских збирки наведених установа не постоје публиковани адекватни стручни подаци.

Подручје Југоисточне Србије било је и предмет проучавања других научних дисциплина. Већу вредност за наша истраживања имају подаци до којих су дошли упорни истраживачи из антропогеографије и геологије. У том смислу издвајају се радови географа Михајла Костића (1954, 1955, 1970) који се превасходно бавио белопаланачким крајем. У текстуалној обради геолошких карата овог дела Србије налазе се и стручни подаци о рудним лежиштима овога краја који су добра индиција за повезивање са античким рударством.

Највећи број чланака у којима се могу наћи археолошки подаци о античкој проблематици пиротског краја налазе се у бројевима *Зборника* Народног музеја у Нишу (овде се не наводе пошто су поменути у приказима аутора). За античку топографију пиротске општине штури подаци могу се наћи и у новијим бројевима *Пиротског зборника*, који излази још од 1968. године. Бележимо још актуелан чланак Петра Петровића (1979) о античком периоду нашег подручја. Једино у радовима Драгољуба Златковића и његовој серији микротопонимије (1996, 1998, 2000, 2006, 2007/8) урађеној по географским областима ове општине налазе се индиције о археолошким локалитетима. У новије време од 2005. године, почео је са излажењем *Белопаланачки зборник*, и у три од досадашња четири броја срећу се радови из античке историје Ремесијане аутора из сродних дисциплина пореклом из општине Беле Паланке.

Крајем прошлог века у Белој Паланци, на основу ранијег вишедеценијског бављења Никетом, група ентузијаста покренула је акцију објављивања дела ремесијанског ранохришћанског епископа. Јоцић, Крстић (1998) најпре публикују

хрестоматију радова у вези са Никетом, а затим, Јоцић, Поповић, Петровић (2007) сабрана дела Никетина. У међувремену 2006. године одржан је и научни скуп интердисциплинарног карактера, посвећен овом ученом теологу и мисионару, а реферати су објављени у Зборнику радова (једино мој реферат «Ранохришћански храмови у околини Ремесијане» није могао да буде припремљен за публиковање).

Интересанту појаву новијег доба чини већи број издатих хроника села. У оквиру ових завичајних радова налазе се и добри подаци за античку топографију и помен вредних археолошких налаза. Хронике села општине Пирот предњаче. На овај начин обрађена су села: Крупац (1974), Чиниглавци (1984), В. Лукања (1985), Завој (1989), Сопот (1997), Дојкинци (1997), Блато (1998), Трњана (1998), Костур (2001), Присјан (2001), Понор (2001), Паклештица (2001), Пољска Ржана (2002), Брлог (2004), Врaниште (2005). У општини Димитровград селедећа села: Каменица (1998), Петрлаш (2000), Радејна (2002), Борово (2004), Драговита (2007). У општини Бабушница села: Стрижевац (2000), Јасенов Дел (2006) и Драгинац (2007). У Белој Паланци на овај начин приказана су села: Дол (2003), Бабин Кал (2003), Горња Коритница (2003), Градиште (2006) и Горња и Доња Глама (2011), као и села из дела општине - Белопаланачки Буџак (2007).

Романтичарску понесеност и националну страст и осећајност првих истраживача на плану археологије пиротског краја и сарадника Старинара (Сабовљевића, Ковачевића, Јеленића, Трифуновића, Поповића) након ослобођења од Турака, преко, Петровића и Благојевића између Два светска рата, наставља се, додуше, скромно и у наше дане. Несебичну љубав ка старинама и ретку исконску посвећеност заштити и очувању прошлости исказују у Белој Паланци Б. Рајковић и Р. Петровић, а у Пироту С. Петровић Чш. Њихово ангажовање и подаци оплеменили су овај рад. Авај, сетна опаска Сабовљевића (1887: 95, нап. 1) данас је изгледа актуелнија: "Г. Винтер (инспектор на изградњи железнице 1887. године кроз Белу Паланку, прим. аутора) је велики пријатељ старина, које и за своје паре врло радо купује и као што ми је и сам казао, обећао је послати разних старина једном свом пријатељу у Беч !!! Молио ме је, ако једнаких ствари или новчића нађем, да му на горњу цељ нешто уступим, као што ми хтеде скупље откупити један стари сребрн новац – но ја сам му сасвим отворено казао, да му ни по коју цену нећу дати, јер ја од моје стране не дозвољавам, да се старине отуђују – но их

за наш музеј прикупљам. Слабо ја то могу спречити, кад «високи српски чиновници» шаљу старине из Србије у Беч!! Г. Винтер има и лепу збирку старина, које су нађене на разним местима при грађењу наше железнице и ја мислим, да ће он те ствари предати народном музеју, којем и припадају а неће их послати у Беч. – Видећемо!"

У новије време стварају се и приватне колекције археолошких предмета. Оне тек настају, скромног су садржаја и вредности, али доприносе одређеном пресеку стања античких налаза овога краја. Издвајамо колекције у Пироту и Бабушници. И њиховим евидентирањем добијају се значајни подаци о локалитетима и археолошким експонатима са овог подручја. Оне ређе настају ангажовањем самих колекционара на прикупљању предмета са археолошких локалитета, а већим делом поклонима, разменом и откупима од све знатнијег броја трагача за благом. На овај начин већ се стварају и у пиротском крају услови за све активнију трговину антиквитетима у новије време, с тим што вредније ствари одлазе у богатије земље Запада. У прошлости археолошки материјал је углавном завршавао на развијеном западу као што се чинило и раније.

О све присутнијем безграничном и бескрупулозном уништавању археолошких локалитета овога све више депопулизованог краја од стране неовлашћених лица, трагача за златом, непотребно је трошити речи.

Из свега изнетог намеће се мишљење да ће у скорије време тешко доћи до свеобухватне и целовите слике античке прошлости пиротског краја.

ИСТОРИЈСКИ ОКВИР

Док је завршетак античког периода области Понишавља и Лужнице детерминисан коначним насељавањем словенских племена на овом подручју, тј. престанком рановизантијске власти почетком 7. века наше ере, то је време почетка антике на истом подручју унеколико дискутабилно. Обично се узима да је простор унутрашњости Балканског полуострва, поготово њен северни део уз Подунавље, где припада и пиротски крај, био изван антике све до римских освајања и образовања провинција на прелазу из старе у нову еру.[1] Ово с тога јер племенске заједнице које су насељавале овај крај нису поседовале писменост, нису имале јаку државну организацију, нити су ковале новац. Њихов нижи ступањ друштвено-економског развоја у односу на јужне (грке и македонце), а затим, на југоисточне (трачане) и југозападне (илире) суседе не допушта им ово «престижно» опредељење.

И поред никакве систематске археолошке истражености овог региона случајни археолошки налази у комбинацији са историјско-лингвистичким интерпретацијама античких извора пружају елементе увођења и области пиротског краја у сферу јачих утицаја и сарадње са античким светом. Они су свакако последица развијених комуникација области Егеје, Понта и Јадрана са средиштем Балкана. Наиме, пиротски крај обухватао је битан део трансбалканског путног правца који је повезивао унутрашњост Европе са Медитераном, као и

[1] Узима се обично да су провинције Горња Мезија и Тракија урбанизоване током 2. века н. е. Наис, најближи град Ремесијани, добио је статус муниципија крајем 2-почетком 3. века, што донекле коинцидира са епиграфским налазима Ремесијане (почасни споменици Септимија Севера из 202. године). Турес, премда ближи Наису, смештен на граници од оснивања римске хеленофоне провинције Тракије, био је у сфери Сердике, која је градски статус стекла под Трајаном. Ово се поклапа са ранијом појавом епиграфских споменика Туреса, већ од средине 2. века н. е, за кога се претпоставља статус емпорија. Оба у каснијим временима најзнатнија насеља пиротског краја археолошки нису потврђена у овој раној римској фази.

Понта са Јадраном. Ова комуникација чини се добија виши ступњевити значај од архајског периода, за разлику од ранијих праисторијских периода. У каснијем Римском царству, а нарочито током Византије, наведени пут је био окосница политике ових цивилизација. С тога су налази Ковача из Враништа, металних предмета из Дуба код Новог села и Пирота, зидане кнежевске гробнице код Темске, торквеса из Вете, фибуле из Стола, новаца Дирахија и римског републиканског новца тек скромни остаци и трагови једне живе и сталне везе још од најранијих времена са грчким, македонском, трачком и илирском државом и римским Царством на околним морима Балкана.

Не треба с метнути с ума ни податке античких писаца да је негде у областима блиским Понишављу можда убијен моћни одриски краљ Ситалк, да је одатле организован поход Трибала на Абдеру, да је рањен Филип II, Александар Велики морао да умири залеђе у битци на Лигину пре него крене на Исток, а тек римски намесници провинције Македоније Курион и Крас сломили су моћ и самосталност племена која су насељавала од давнина овај дако-мезијско-трачки крај: Трибале, Дарданце, Мезе, Трере, Агријане, Серде.

У претходно разматраном оквиру антике искаче са наше територије у дубљу прошлост једино случајан налаз ковача из Враништа, пелопонеска бронзана статуета с краја геометријског и почетка архајског периода. У сваком случају она говори о прилично старим везама овог подручја са хеленским светом, можда у вези рударске експлоатације. Имајући у виду недовољну археолошку и историјску проученост изгледа да са извесним правом, кога индицирају одређени висок ниво друштвено-економске моћи, успешности очувања самосталности и самобитности и степена културног развоја етноса пиротског краја, ова истраживања могу да буду започета са архајским периодом Грчке.[2]

Из писаних и других извора нема података да је пиротски крај током 5. и прве половине 4. века, улазио у оквире Одриског царства нити у пределе Македоније у време освајања Филипа II. Чини се да је краће време био у власти Македонског царства Александра Великог, а затим у делу царства које је добио на управу његов наследник Антипатар у граничним областима према територијама Лизимаха.

[2] У ширим просторима старе Југославије слично је одређиван почетак античког периода. За античку археологију уп. Паровић-Пешикан 1966,139-140; за античку културу Мано-Зиси 1966, 225-226.

Дакле, наше подручје је свакако било у пограничној, контактној зони средњобалканских племена која нису успела да остваре државне организације. На основу историјских разматрања чини се да су од времена 5. века пре наше ере, од када грчки писци дају податке о племенима ове области, превласт над пиротским крајем најпре имали Трибали.[3] У време Александра Великог и његових наследника територија Трибала била је у оквиру Македонске државе.[4] Од велике провале Келта и пораза код Делфа 279. године на подручје Понишавља и Лужнице смењују се утицаји и запоседања наше територије од стране Скордиска,[5] Дарданаца[6] и Дентелета[7] до коначног потпадања ових области под римску власт у првој половини 1. века наше ере.

По свему судећи Скордисци су се држали долина река, пре свега Понишавља. Дарданци су вероватно обновили своју превласт до западних падина високих планина у линији север-југ (Старе и Суве планине), односно у линији запад-исток (Сврљишке и Старе планине), касније подручје на тромеђи Горње Мезије са провинцијама Доњом Мезијом и Тракијом (територија општине Бела Паланка и део општине Бабушница). С тога је Дион Касије пишући о мезијском рату Марка Краса из 29. године пре наше ере могао да наведе да су: "Бастарни освојили Трибале, који су њени суседи (тј. Меза), и Дарданце који су живели у земљи ових (тј. Трибала)."[8] Трери и Агријани до 6-5. века пре н. ере, Беси, Дентелети и Серди касније,[9] вероватно су запосели источне падине истих планина у истој линији, односно, подручје касније римске провинције Тракије (територије општина Пирот, Димитровград и део општине Бабушница).

Претпостављена задња превласт наведених племена изгледа да је створила основу да се образовањем римских провинција провуче граница између поменутих трачких и дакомезијских заједница. Она се на терену пиротског краја јасно огледа, најпре, у приличном броју могила на територији општине Пирот, односно пиротском пољу и ђурђевом пољу у долини Нишаве. Премда је вероватно већина из римског периода, оне ипак одражавају трачки дух и културу

[3] Papazoglu 1969:12.
[4] Papazoglu 1969: 35-38.
[5] Papazoglu 1969: 209, 212, 215-218, 261, 284, 295-296, 298.
[6] Papazoglu 1969: 111, 134, 142-143, 160, 172, 185-188, 199, 204
[7] Papazoglu 1969: 51, 261.
[8] Papazoglu 1969: 142.
[9] Papazoglu 1969: 12, 49, 51, 188. Фол, Спиридонов 1983: 114-116. Тачева 1995: 13-15. Тачева

која је дошла до израза у Римском Царству. Могила у суседном, низводном, белопаланачком пољу средњег Понишавља, нема. Извесну дистинкцију представљају и налази хеленистичког новца, који су додуше, скромни на подручју општине Пирот, док их на терену Беле Паланке нема. У општини Бела Паланка ову околност треба свакако приписати случајности или слабијем музеолошком организовању. По свему судећи новији налази потврдиће долину Нишаве као значајну комуникацију којом је циркулисао новац и промет роба и добара.[10]

Из историјских и епиграфских извора познато је да пиротски крај улази двојако у састав Римског Царства. Најпре, оснивањем провинције Мезије 12-14. године наше ере[11] (територија општине Беле Паланке и део општине Бабушнице), односно, 45. године анексијом сапејске државе и претварањем у провинцију Тракију[12] (територије општина Пирот, Димитровград и део општине Бабушнице).

Из скоро идентичних разлога чини се да је постављена граница Горње Мезије на југу према хеленофоној римској провинцији Македонији, односно задњем некадашњем пеонском граду Билазори[13] и граница на истоку према хеленофоној Тракији и њеном последњем већем насељу Туресу.[14] У оба случаја ради се о долинама река са лако пролазним теснацима, којима иначе одвајкада пролазе стари трансбалкански путни правци. Већи део наше територије чинио је северозападни угао прве римске провинције Тракије. Свакако је степен хеленизације ове трачке области био слабији у односу на пеонски део Македоније. Ипак је то имало пресудног утицаја за Римљане да границу поставе између две различите зоне, односно, племенске територије одвојених заједница.

Западни део наше територије од оснивања велике провинције Мезије био је под управом римског намесника заједно са провинцијама Ахајом и Македонијом.[15] Образовањем сенатске провинције Тракије 45. године под управом намесника различитог ранга, у њу улази источни део територије пиротског краја. Део наше западне области у Мезији постаје засебна провинција

[10] Данов, Фол, Чичикова, Герасимов (Историа на Блгариа) 1979: 145, карта на стр. 145, где је проток новца из Дирахија и Аполоније за трачке земље приказан јужније од Понишавља. По налазима из Понишавља свакако је циркулација новца наведених градова ишла и овим правцем.
[11] Мирковић 1968: 22, 1996: 29-39; Mirković 2007: 21-22. уп. Тачева 2004: 24, узима 12. годину наше ере по A. Avramu 1998.
[12] Тачева 2004: 29.
[13] Papazoglu 1969: 146.
[14] Domaszewski 1890: 153; IMS IV 1979: 19, 25.
[15] Мирковић 1968: 22.

под царским намесником исте 45. године.[16] Мезија се 86. године под Домицијаном дели у две провинције Горњу и Доњу Мезију. Граница између њих иде реком Цибрицом и свакако избија на Стару планину, око највишег врха Миџора у нашој области. На тај начин област пиротског краја налази се на тромеђи римских провинција Доње и Горње Мезије и Тракије подељена између две задње провинције.

На основу постојећег стања археолошких остатака насеља и покретног материјала на нашем подручју нема потврда о знатнијем присуству Римљана у првом веку наше ере, као што је то случај уосталом и са претходним периодима антике. Томе је узрок свакако недовољна истраженост југоисточне Србије, која је у пиротском крају углавном проучена преко заштитних археолошких ископавања. Скромни, превасходно, случајни налази металних предмета, новаца и фрагментоване керамике, претежно налажени у долинама Нишаве и бочно повезаним удолинама, само наговештавају гушћу насељеност овог подручја у тим периодима.

Када је изгубљена Спољна Дакија у време Аурелијана и после пребацивања њених становника с ове стране Дунава, у оквирима ранијих провинција средњебалканског простора (Горње и Доње Мезије и Тракије), стварају се две нове провинције - Средоземна и Приобална Дакија.[17] У централној, Средоземној Дакији по први пута пиротски крај у целости улази у једну римску провинцију и у њој остаје до краја антике (током касне антике и ране Византије). Реформама Диоклецијана, Константина и његових наследника ова провинција више пута мењала је припадност вишим територијалним јединицама, дијецезама и префектурама.[18]

За проучавање античке прошлости пиротског краја није без значаја и потоње обнављање византијске власти на Балкану. Област централног Балкана организована је у оквиру византијске теме Бугарске-Сердике током 11. века. На основу новеле Василија II у охридској архиепископији наводе се и два црквена средишта у пиротском крају. То су Мокра и Суково, који сведоче о измештању

[16] Тачева 2004: 29.
[17] Мирковић 2000: 92, први помен «у време Кара, Диоклецијановог претходника». Тачева 2004: 42-43.
[18] Овај сложени политички проблем још није дефинитивно разрешен. Уп. Papazoglu 1969: 151, нап. 210; Мирковић 2000: 92-94; Васић 2008: 11-12.

вишевековних античких средишта Понишавља и Лужнице. Она су успостављена у близини античких, тон Мокрон 2 км југозападно од Ремесијане и тон Сукобон 13 км југоисточно од Туреса/Кумедаве. С тога је неопходно, у ситуацији непостојања систематских археолошких истраживања насеља из касновизантијског периода, бити веома опрезан у доношењу закључака о атрибуцији одређеног утврђења, објекта, базилике рановизантијском периоду.

ГЕОГРАФСКО ПОДРУЧЈЕ

Југоисточну Србију чине општине Бела Паланка, Пирот, Димитровград и Бабушница. Оне су образоване, такође, у југоисточном залеђу града Ниша. Овај планински предео налази се у средишњем делу Балканског полуострва.[19] Он је смештен на крајњем југозападном делу највећег балканског планинског ланца - Старе планине, по чијем је турском називу име добило и само полуоствро. Подножјем ове велике планине протиче река Нишава, која уосталом и настаје на њој - испод врха Кома (2016 м).

Три општине нашег подручја (Б. Паланка-средње, Пирот и Димитровград-горње Понишавље) покривају горњи и средњи ток Нишаве, док изворишни део настаје у суседној Бугарској. Четврта општина Бабушница обухвата ток Лужнице, десну притоку Власине, по којој се ова општина другачије и назива. За ове четири општине регионални центар представља Пирот и по свом средишњем положају и по економско-културном развоју. С тога се под пиротским крајем подразумева овај погранични предео Србије према суседној Бугарској.

Композитну долину Нишаве чине две котлине, Пиротска и Белопаланачка, два котлинаста проширења - Димитровградско и Ђурђевопољско, две сутеске - Сопотска и Св. Отац и две клисуре - Градиштанска и Сићевачка.

Нишавска удолина са током Нишаве у општим цртама и ободне планине имају правац пружања од југоистока ка северозападу. Ако се прати нишавска потолина од границе са Бугарском, краће Димитровградско котлинасто проширење пружа се у ЈИ-СЗ правцу. Низводно је Градиштанска клисура, која прва, 2 км започиње у правцу И-З, а затим следећих 8 км наставља у правцу ЈИ-

[19] Ћирић 1965: 6.

СЗ. Пиротска котлина пружа се у потпуности у правцу ЈИ-СЗ око 18-20 км.[20] Сопотска сутеска првом половином наставља у павцу ЈИ-СЗ, а онда у другој половини узима правац И-З. Ђурђевопољско котлинасто проширење, затим, сутеска Св. Отац и први део Белопаланачке котлине (око 12 км) крећу се правцем И-З.[21] Други део Белопаланачке котлине опет узима правац ЈИ-СЗ и са тим правцем у дужини од 3 км завршава у Сићевачкој клисури (укупне дужине преко 17 км) излазећи ту из наше области.

Димитровградско котлинасто проширење, Бачевско поље, је мала и уска удолина дужине 4 км и ширине око 1 км. Оно се на истоку од граничне линије са Републиком Бугарском рачва у два крака. Југоисточним краком преко уског котлинастог проширења реке Јежевице (леве притоке Нишаве) и истоимене клисуре, затим, преко Драгомана и Сливнице силази се у Софијско поље. Североисточним краком, делом пратећи долину Нишаве/Гинске реке, делом погодне превоје (преко Тудена и Годеча), излази се на Петрохански прелаз, односно магистрални путни правац Софија-Монтана-Видин.

Градиштанска клисура дуга око 10 км и широка око 200 м је прилично еродирана и лако проходна. У њу се бочно стиче лева притока Лукавица, чијом се долином и превојем код Врабче стиже у Трн и даље у долину Струме. **Т. IV**

Најпространија Пиротска котлина, Пиротско поље, правилног је скоро овалног облика, дужине од 18-20 км и ширине од 2-5 км. Започиње са ушћем Јерме, највеће леве притоке Нишаве. По мишљењу неких географа Јерма и Гинска (горњи ток Нишаве) саставнице су Нишаве. На северозападном крају котлина је раздвојена на два неједнака дела клинасто завршеном кречњачком гредом Сарлахом делом планинског венца Белаве дубине око 5 км. Јужни део представља широко и равно Костурско поље, просечних димензија 5 х 3 км, а североисточни део претворен је у уску долину (5-6 х 1 км), којом протиче Нишава. Преко јужног дела котлине Костурског поља Понишавље се најлакше везује са Лужницом. На североистоку од Пиротске котлине, одвојен планинским венцем Видлича налази се ерозиони басен Висока који спада у оквир Старе планине; њиме протичу Топлодолска река (управно) и Височица (паралелно са Нишавом), саставнице Темштице, највеће десне притоке Нишаве. Долином Темштице одваја се долински

[20] Јанковић 1909: 42, Петровић 1999а: 7.
[21] Костић 1970: 9.

крак ка Трговишком Тимоку и Тимочкој долини, а део Висока и реке Височице залази у данашњу Бугарску и има везу са Подунављем преко Губеша и Годеча са Петроханским прелазом. На овај начин створене су две одвојене регије: котлинаста питома у виду Пиротског поља и друга високопланинска у Високу.[22] На почетку Пиротске котлине улива се у Нишаву њена највећа лева притока Јерма, чијом се долином и превојима излази на Трн и даље у долину Струме.

Сопотска сутеска или теснац, дужине око 5-6 км и ширине око 100-200 м, начињена је у северном изданку планинског венца Белаве у виду издужене греде Будин Дела и Градишта. У том делу Нишава је направила укљештени меандар.[23]

Ђурђевопољско котлинасто проширење, дужине око 8,5 км и ширине око 1 км, представља уску удолину нагнуту од севера ка југу ка Белави, где се усекло корито Нишаве.[24]

Сутеска Св. Отац, дужине око 1,5 км и ширине око 100 м, на излазу је кратко јако стешњена стеновитим отсецима и на том делу је мање проходна.

Белопаланачка котлина дужине 22 км и ширине од 1-4 км у средишњем делу најпространијем прима и другу већу леву притоку - Мокранску (Коритничку) реку.[25] Ова река тече са југа ка северу уском долином Коритнице дужине око 12 км и ширине око 200 м и повезује Понишавље са Лужницом. **Т. V**

Нишавску удолину прате планински венци средње висине са разгранатим и питомим побрђем погодним за насељавање. Иза њих уздижу се на северу високи планински ланац Старе планине у виду баријере, док се на југоистоку високе Влашка и Сува планина завршавају проходним котлинама и блажим превојима.

Нишавску удолину са североистока затварају најпре Стара планина (највиши врх Миџор 2169 м), са планинским венцем Бабин Зуб, који прате ерозиони басен Висока, а између њега и Димитровградског котлинастог проширења - Градиштанске клисуре и Пиротске котлине налази се планински венац Видлич са највишим врхом Басарски Камен 1377 м. Са супротне југозападне стране Нишавску удолину прате венци планине Гребен, Влашке планине и Белаве са врховима од 1440 – 946 м. На овај начин горње Понишавље - **Т. VI**

[22] Јанковић 1909: 42: Петровић 1999а: 7.
[23] Јанковић 1909: 84, Петровић 1999а: 7.
[24] Јанковић 1909: 80, Петровић 1999а: 7.
[25] Јанковић 1909: 28, Костић 1970: 9.

басен Висока са Старом планином чини изразито планинску област са снеговима који се задржавају од 3 до 5 месеци, док Пиротска котлина са узводном клисуром и котлинастим проширењем снег имају до 20 дана. Са југозападне стране ове области једино високопланински положај има мањи појас врха Влашке планине.[26]

Средњи део Нишавске удолине оивичују са североистока венци Сврљишких планина (Зелени врх 1334 м) које настављају претходни планински венац Видлича. Преко превоја Бабина глава (680-700 м) кроз овај планински венац Белопаланачка котлина има везу и са Сврљишким и Трговишким Тимоком. Са југозападне стране ову котлину окружују венци Суве планине (Трем 1808 м) и Шљивовичког Виса (1256 м). Високопланинску област у средњем Понишављу чини само облук Суве планине са крашком површи Ракош на југоистоку. Удолина Коритница, којом тече Коритничка/Мокранска река, смештена је између поменуте површи Ракош и планинског венца Шљивовачки Вис. Овим уским котлинастим проширењем преко превоја Бела Вода Белопаланачка котлина повезана је са Лужницом.[27] Код Црвене Реке, у северозападном делу котлине, где утиче Топоничка река, најлакши је прелаз ка западу у Нишку котлину преко више заравни Плоче и долином Куновичке реке. Тежи прелаз у Нишко поље је на крају котлине код Градишта преко језерског пода на десној страни Нишаве, изнад кањона и до 300 метара високих страна.

Т. III

Т. II

Општина Бабушница, у ширем смислу Лужница, обухвата географски Лужничку котлину, део Знепољске котлине, део Заплања (слив Пусте реке) и део Власине (слив Тегошнице).

Т. VII

Лужничка котлина има правац пружања СЗ-ЈИ (29 x 9 км.).[28] Правац јој одређују планински венци: на југозападу Сува планина, на југоистоку наставља венац Лужничких планина, на северозападу венац Шљивовачког Виса и на северу-североистоку Влашка планина. Сама котлина састоји се од два дела; нижи северозападни део (480-520 м) одвојен је од вишег југоисточног дела (560-650 м) Камбелевачко-александровачким развођем. Лужница се преко котлинастих проширења и краћих теснаца улива у Власину као њена десна притока.

[26] Петровић 1999а: 7.
[27] Костић 1970: 9.
[28] Петровић 1999б: 5

Део Знепољске котлине од превоја Пресека у планинском побрђу Руј планине чини слив Ракитске реке - највеће леве притоке Јерме.

Заплањски део обухвата изворишни део Пусте реке у јужном планинском побрђу Суве планине (речни ток правца север-југ) који од Кутинске реке ка Лужници и обратно има бољу комуникацију у правцу СЗ-ЈИ.

Северни део Власине обухвата изразито планински и неприступачан предео слива Тегошничког ерозионог басена. Река Тегошница десна је притока Власине у коју се улива пре Лужнице.

Лужница има добре везе на северу преко превоја Горње Крњино са Пиротском котлином, а преко превоја Бела Вода и долином Коритнице са Белопаланачком котлином. На југоистоку долином Јерме и превојима укључује се на путне везе из Пиротске котлине ка Трну и долини Струме. Доњим током Лужнице и превојима на југозападу везује се преко Власотинца са Лесковачким пољем и долином Јужне Мораве. У средњем делу доњег тока реке Лужнице укључује се са северозапада путни правац из Нишке котлине и то преко Заплања, односно долином Кутинске реке и горњег тока Пусте реке.

Лужница је делом окружена високим планинским венцима, на северозападу Сувом планином, североистоку Влашком планином, југоистоку венцем Лужничких планина и Руј планином, док се између њих налазе висока и нижа побрђа са ерозионим басенима, уским долинама и котлинастим проширењима погодна за насељавање.

Посматрано у целини средње и горње Понишавље и Лужница припадају планинском подручју. Правцем пружања СЗ-ЈИ по ободу ове области издвајају се изразите, високе планине: Стара планина, на североистоку и Сува планина на југозападу, док Влашка планина на југоистоку дели Понишавље од Лужнице. На југу подручје пиротског краја прелази у област Власине са планинским венцима правца пружања С-Ј, почевши од Руј планине, Грамаде и Острозуба, које раздвајају долине Јужне Мораве и Струме. Две веће котлине у Понишављу, Белопаланачка и Пиротска, у античком периоду су омогућиле већу густину насељености, која се смањује како се од нижих побрђа и средњих планинских венаца иде ка наведеним високим планинским венцима. Цело подручје је у основи крашко и испресецано је мрежом речних токова, извора и врела. Насеља су

настајала углавном у близини извора на ушћима водених токова. Један од најзначајнијих античких трансбалканских путних праваца управо пролази долином Нишаве што је допринело густини насељености. Од овог путног правца одваја се, или боље рећи сустиче се, неколико магистралних путева из суседних области централнобалканског подручја – **јужнопоморавски** преко Власине и Лужнице и **тимочкоподунавски** преко Трговишког Тимока и Темштице.[29]

За географски оквир и наслов овог рада узет је као најповољнији термин пиротски крај. Он се у ширем смислу скоро сасвим уклапа са најновијом управно-административном поделом Србије на округе из 1992. године. Пиротски округ обухвата 2.761 км^2, а по најновијем попису из 2011. године у њему је живело 92.277 становника у четири градска и 210 сеоских насеља. Пирот је данас мезорегионални центар југоисточне Србије између два велика макрорегионална средишта Ниша и Софије, као што је то био већим делом у задњем миленијуму.[30]

Подручје пиротског краја у данашњем смислу било је обједињено под управом Ремесијане у периоду касне антике и рани византије. Из времена словенског насељавања и владавине бугарске државе овим пределима за сада не постоје ни историјски ни археолошки подаци. Поновним успостављањем византијске власти над Балканом почетком 11. века област Понишавља и Лужнице била је подељена између нишке и средачке епископије судећи по навођењу места Мокро и Суково у њиховим граничним областима.[31] У периоду од краја 12. века до Османлијских освајања овај регион прелазио је у сферу утицаја Византије, бугарске и српске државе. Тада изгледа да се управа над овом неподељеном територијом учвршћује у Пироту. То се наставља и током периода под Турцима када Пиротски кадилук и нахија у основним цртама обједињују средње и горње Понишавље и Лужницу.[32] Ослобођењем од Турака образује се опет Пиротски округ без подручја димитровградског среза, који је у њега припојен убрзо након Првог светског рата.

[29] Ћирић 1971: 22-23; 1989: 9-10.
[30] Ћирић 1979: 121-123; 1989: 9-10.
[31] Калић 1979: 188.
[32] Костић 2002: 14-15.

ПРИМЕЊЕНА МЕТОДОЛОГИЈА

Рад на античкој топографији нашег подручја захтевао је специфичан приступ у реализацији. Имајући у виду да су, најпре, истраживања и проспекције овог краја и хронолошки и структурално недовољни, неуједначени и слабо публиковани, то је било неопходно сакупити их и валоризовати. Било је потребно прикупити податке из инвентарних књига за приличан број случајних налаза и аквизиција покретних археолошких предмета учињених на терену Понишавља и Лужнице од стране локалних збирки и музеја, као и регионалних и националних установа. У новије време, почеле су да се стварају и скромне приватне колекције археолошких предмета које је, такође, ваљало уврстити у инвентар налаза и налазишта са овог терена.

Тек након претходно изведених радњи приступило се обимном археолошком рекогносцирању подручја по општинама и основним територијалним јединицама - селима. Повољну околност пружила су три велика савремена пројекта проспекције нашег краја. Најпре Рекогносцирања средњег и горњег Понишавља Археолошког института у Београду започета почетком 80-тих година прошлог века прерасла су у Одбор за израду Археолошке карте Србије. Међутим, она су смрћу П. Петровића, иницијатора и организатора пројекта, престала крајем века. Филозофски факултет у Београду у сарадњи са локалним институцијама заштите извео је 2002. године обимна рекогносцирања будуће трасе аутопута у долини Нишаве као и инфраструктурног коридора. И на крају, у области Лужнице, започет је 2004. године и данас је пред завршетком пројекат рекогносцирања Народног музеја у Београду. У свим наведеним пројектима био сам ангажован као члан екипе због мог личног познавања терена. Рекогносцирања пиротског краја сам интензивирао током 2006/2007 године на подручја пиротског краја која нису била дотада истраживана и на значајније локалитете. Верујем да је то био и разлог мог ментора проф. А. Јовановића, који ми је предложио тему тезе како би моје вишедеценијско бављење археологијом југоисточне Србије преточио у овај рад.

Услед недостатка финансијских средстава све наведене проспекције нису биле праћене стручним геодетским и георадарским снимањима и документовањем археолошких локалитета, сем једног у општини Б. Паланка, Куле у селу Г. Коритници.

Ипак, већина локалитета је повезана са катастарским парцелама, захваљујући предусретљивошћу општинских катастарских служби. Поред тога, искоришћене су из њихове документације и аерофотографије значајнијих налазишта.

Имајући у виду да се знатан део територије данашње југоисточне Србије у периоду принципата Римске државе налазио у провинцији Тракији то је мој двонедељни студијски боравак у Археолошком институту са музејем у Софији допринео бољем упознавању литературе и археолошког материјала источних провинција Балкана.

Археолошки локалитети са простора пиротског краја навођени су у оквиру атара појединих села која су груписана по територијалној припадности у одговарајуће општине. Уколико се локалитет налази на граници атара два суседна села, то је обрађиван одвојено, али са навођењем и упућивањем на оба места. На крају обраде сваког појединачног локалитета изнето је вероватно хронолошко и типолошко опредељење које је ограничено степеном истражености.

ОПШТИНА БАБУШНИЦА

АЛЕКСАНДРОВАЦ

У атару овог села није констатован антички локалитет.

БАБУШНИЦА

Црни врх, осматрачница?

Каниц 1909/1985; Гарашанин 1951.

Гарашанин (1951: 161) наводи по Каницу (1909/1985: /220) постојање римског спекулума на Црном врху у атару Бабушнице. Ради се о једном локалитету из атара села Проваљеника кога је Каниц у два своја рада различито именовао. Види под Проваљеник.

Околина Бабушнице, случајни налаз новца

У нумизматичкој збирци римског новца Народног музеја у Нишу (инв. бр. 2008-2010) чувају се антонинијан/денар Пупијена и два бронзана новчића Валеријана и Јулијана Апостате «ископани у околини Бабушнице 1946. године».

Манастириште,

АНМН 1933, 1934;

Управник бабушничке основне школе у два извештаја (1933) не наводи ниједан локалитет са територије атара ове варошице.

По подацима мештана (1934) око 0,5 км источно од општинске зграде налази се потес Манастириште, али на њему: "Сада се не види ништа."

Локалитет се налази око 0,5 км источно од центра Бабушнице, односно на источном крају заравњене и издужене греде, а са десне стране потока

Станиште/Мрмарица. Реч је о мањем узвишењу у виду тела, чије три стране (северна, источна и јужна) су блаже падине ка лужничком пољу, тј. потоку Станиште и реци Лужници. На терену се не уочавају остаци архитектуре, осим неколико уломака опека античког формата. Уствари Манастириште је западни обод античког локалитета код ушћа потока Станиште/Мрмарица у Лужницу.

Мрмарица/насељски део Бабушнице, отворено насеље

НМБ 2004, 2007/08.

Рекогносцирањима Народног музеја у Београду (2004-2007/08) констатован је локалитет у југоисточном делу Бабушнице, у пределу савременог насељског дела. Он је лоциран на десној обали потока Станиште/Мрмарица пре него се споји са реком Лужницом, односно источном крају издужене ниске и заравњене греде. У том делу поток Станиште/Мрмарица скреће под правим углом пре него се улије у Лужницу. Греда се ка Станишту/Мрмарици спушта у виду блаже падине, док је ка Лужници она стрмија. Налазиште је смештено на источном ободу речне терасе поља поред Лужнице, које је дуго око 6 км и широко око 1 км, правца пружања северозапад-југоисток. То је уједно средиште савремене општине и ове брдовите области.

На површини од око 1 ха налазе се спорадични атипични фрагменти керамике касноантичке фактуре и мањи уломци опека античког формата. Приликом парцелисања овог терена од стране радника локалног катастра на дубинама око 0,6 м откривани су, такође, уломци опека и керамика античке провенијенције.

По свему судећи мање отворено касноантичко насеље.

Музелошка збирка Бабушнице

Археолошке предмете налажене на територији општине Бабушнице прикупљали су од својих ученика учитељи и углавном наставници историје. Музеолошка збирка је затим оформљена при Гимназији. Почетком 80-тих година прошлог века пребачена је у оквиру Градске библиотеке где се и данас чува у оквиру галеријског простора. Збирка је скромна са разнородним предметима без

података о условима и местима налаза. Иначе, збирку не води стручно лице. Музеј Понишавља у Пироту крајем прошлог века обавио је попис збирке.

Десетак предмета из античког периода изгледа да потиче са налазишта Кулиште из атара села Грнчара. Два уломка тегуле са курзивним латинским натписом у више редова видео је у гимназијској збирци П. Петровић 1964. године (Петровић 1975: 34).

БЕРДУЈ

У атару овог села није констатован антички локалитет.

БЕРИН ИЗВОР

Крагњи камен,

АНМН 1934,

У два извештаја (1934) на основу података мештана локалитет се налази на брду удаљен 8 км западно од општинске зграде у селу Звонце и виде се: "само старе зидине од зграде."

Рекогносцирањима Народног музеја у Београду (2007/08) потврђено је код казивача из суседног села Раките да на потесу Крагњи камен има налаза античке старости. Вероватно на граници атара ова два суседна села. Поред тога мештани говоре да испод овог потеса у атару села Раките постоји потес Рупице на коме се вадила руда и да је био римски рудник. Непроверено.

Могуће је очекивати на овом месту мањи рударско-металуршки кастел.

БОГДАНОВАЦ

У атару Богдановца, где је 1933-1934. године била општина, ни председник општине, нити управник школе, не бележе податаке о археолошким локалитетима у документацији АНМН, срез Лужница.

Село/југозападни део, мање отворено насеље

НМБ 2004, 2007/08.

Рекогносцирањима НМБ (2004, 2007/08) у југозападном делу самог сеоског насеља по причању мештана налажен је римски новац и фрагментована керамика.

Село се налази на највишљој језерској тераси у подножју Суве планине, односно у источном облуку изворишта речице Јабланице, десне притоке Лужнице.

Са једне парцеле овог потеса која се обрађује, на 0,2 ха, по површини налазе се атипични фрагменти керамике касноантичке фактуре. Нађено је и неколико римских новчића (у приватном власништву Д. М.) од којих се издвајају мање бронзе владара IV века.

По свему судећи мање отворено насеље.

Сеоско гробље, некропола

НМБ 2004, 2007/08.

На источном ободу села (на улазу у село из правца Линова) налази се савремено гробље. По причању мештана приликом савремених укопа на гробљу (у северном делу) налажени су старији гробови, вероватно римски. Уз савремено гробље на њиви у јужном делу откривена је гвоздена чланковита фибула из периода развијеног гвозденог доба.

Бавце, некропола

Златковић-Милић 1967; НМБ 2004.

Златковић-Милић (1967: 29) наводи да: "У махали Бавце кажу да постоје трагови римског гробља."

На око 1,5 км југоисточно од центра села налази се засеок овог села Бавце. Приликом копања темеља за једну кућу у овом засеку откривани су старији гробови за које мештани говоре да се ради о латинском гробљу. На околним парцелама налази се фрагментована керамика. Непроверено.

Вероватно мање отворено насеље са некрополом.

Сечинце-Селиште, рударски прерађивачки пункт

Златковић-Милић 1967; НМБ 2004, 2007/08.

Златковић-Милић (1967: 29) пружа интересантне податке да: "Испод богдановачке махале Сечинце на месту зв. Падине постоје врло стари трагови ковачнице. Мештани кажу да су ту у V веку живели Латини."

Око 1,5 км југозападно од центра села налази се Селиште у засеоку Сечинце. Смештено је на вишој десној обали горњег тока речице Јабланице, десне притоке Лужнице. По казивању мештана ту је била латинска ковачница.

На омањем заравњеном платоу иначе уске планинске удолине налазе се два урушена објекта - Конак и Вигњиште, димензија 10 х 5 х 1-1,5 м. Састоје се од ломљеног и речног камена. Остаци малтера нису уочени. Нађено је неколико мањих уломака опека античког формата и неколико комада згуре. Преко пута локалитета са леве стране Јабланице мештани помињу црквиште. Непроверено.

По свему судећи касноантички-рановизантијски рударски прерађивачки пункт у вези са рударским радовима на Ладаровици.

Ладаровице, рударски пункт

НМБ 2004, 2007/08.

Локалитет се налази североисточно на око 1,5-2 км од центра села. Смештен је на заравни између два брда (Мечји врх и Плакалница) Суве планине. По причању мештана на локалном планинском путу за село Бежиште и поред пута налази се фрагментована керамика, римски новац и згура. Има и савремених златарских ископа. У нумизматичкој збирци приватног власника Д. М. налази се неколико мањих бронзи владара IV века. Непроверено.

Источно (десно) од Ладаровице налази се потес Збегови на коме је такође налажена згура, као и западно од Ладаровице на Мечјем врху. Непроверено.

Вероватно мање рударско привремено отворено насеље са прерађивачким погонима.

Дел, случајни налази новца

НМБ 2004, 2007/08.

По причању мештана западно од села према Штрбовцу налази се потес Дел на коме се открива римски новац, а у приватној збирци Д. М. издваја се антонинијан Северине. Непроверено.

Врновички рид, случајни налази новца

НМБ 2004, 2007/08.

По причању мештана југозападно од села према селу Остатовици налази се потес Врновички рид где се открива римски новац. Непроверено.

Случајни налаз

НМБ 2004, 2007/08.

У приватној збирци Д. М., која је углавном образована од налаза из овог села, налази се бронзани део коњске опреме, вероватно касноантички разводник. Место налаза није познато.

БРАТИШЕВАЦ

Манастириште, хришћанско култно место?

АНМН 1934; НМБ 2007/08.

По подацима мештана (1934) на брду Манастириште удаљено 2 км јужно од општинске зграде у Белој Води (данас ова општина не постоји и катастарски је у оквиру атара села Братишевца) наводи се да се види: "стара зидина и цигље."

Локалитет се налази око 1 км југозападно од центра села Братишевца у врху удолине на месту јачег извора од кога почиње поток, десна притока Лужнице. На омањој издигнутој стеновитој подлози виде се остаци северне половине триконхалне цркве (јужна је урушена до темеља). Спољне мере цркве су 7,7 х 6,8 м, а зидови су очувани до висине од 2 м. Приметно је да објекат има две фазе градње, а цезура је око висине зидова од 1 м. Неколико уломака опека античког формата и уломљен профилисан камени блок искоришћен за часну трпезу вероватно су донешени са неког оближњег античког локалитета.

По свему судећи касносредњевековна црквена грађевина која је након рушења дозиђивана током периода под Турцима.

Црквиште на гробљу, паганско и/или хришћанско култно месо? **Т. VIII**

НМБ 2007/08.

Гробље се налази на источном ободном делу села испод пута кад се долази из засеока Бела Вода. Смештено је на мањој заравни брдовитог терена у изворишном делу Лужнице, односно на левој страни потока, десне притоке Лужнице.

У северном делу гробља налази се црквиште димензија 7 х 4 м. Једино је унутрашњост црквишта удубљена у односу на спољни терен за око 0,5-0,7 м и ту су видљиви обриси зидова од камена везаних кречним малтером. У пределу обраслог у шипражје црквишта нађено је и неколико опека античког формата дебљине 4,5 см. Љубитељ старина и хроничар лужничког краја В. Пејчић упутио је екипу на црквиште податком да је на њему видео мермерну скулптуру. Она је рекогносцирањима Народног музеја у Београду (2008) нађена у пределу апсиде црквишта до пола затрпана. Реч је о делу мермерне скулпторалне сцене Асклепија и Хигије, вероватно, Телесфор?

Скулптура вероватно припада периоду Севера. За сада нема елемената да се у црквишту на сеоском гробљу Братишевца тражи пагански храм, нити да се припише оближњем насељу. Најближу индицију пружа локалитет на северу од црквишта, Градиште у атару истог села, и Лесковац из атара суседног села Ресника.

Градиште,

НМБ 2007/08.

Јужно уз превој Превала-Бела Вода, којим пролази савремени пут Б. Паланка-Бабушница, налази се мања овална чука димензија 50 х 30 м. Она има изванредан стратешки положај са добром визуром на развође сливова Мокранске реке и Лужнице. Рекогносцирањима Народног музеја у Београду нису констатовани остаци утврђења нити културни слој из античког периода. Може се само претпоставити да је евентуално ово Градиште коришћено као рефугијум. У западном подножју налази се локалитет Лесковац из атара суседног села Ресника.

БРЕСТОВ ДОЛ

У атару овог села нема археолошких остатака из античког периода.

ВАВА

Трно Сливје, мање отворено домородачко насеље

НМБ 2007/08.

Локалитет се налази удаљен око 1 км западно од центра села. Смештен је на благој падини у источном делу бабушничке котлине, односно у благо

заталасаном побрђу између лужничког поља и планинског ланца Рњос-Велики и Мали Стол.

На површини од око 1 ха налази се фрагментована касноантичка керамика и кућни леп. По свему судећи ради се о мањем отвореном домородачком насељу.

Корбес, рударски радови?

НМБ 2007/08.

По причању мештана на странама брда Корбес, источно од села (суседно брдо, северозападно од касноантичко-рановизантијског утврђења на Малом Столу) има трагова рударских радова на бакарним и гвозденим рудиштима. Говори се чак и да су одмах после Другог светског рата извођени пробни рударски радови. Непроверено.

ВАЛНИШ

Лешје-Росуља, мање отворено домородачко насеље/засеок

НМБ 2007/08.

Локалитет се налази око 0,5 км југоисточно од центра села. Смештен је на вишој падини са леве стране Валнишке реке. На површини од око 0,3 ха налази се спорадично атипична фрагментована касноантичка керамика (један фрагмент обода кухињског лонца).

По свему судећи ради се о мањем отвореном домородачком насељу/засеоку.

Селиште-чесма, траса водовода од керамичких цеви?

АНМН 1934; Златковић-Милић 1967; НМБ 2007/08.

По подацима општине (1934) Селиште се налази 4 км северно од општинске зграде у Студени и на њему: "нема ништа, прича се да је било село."

Златковић-Милић (1967) наводи: "У месту зв. Селиште ископане су земљане водоводне цеви, жрвањ за млевење жита и остаци неке ковачнице."

Локалитет се налази око 1 км североисточно од центра села. Смештен је на високој падини у јужном подножју Рњоса. По причању мештана на потесу Чесма налазе се керамичке водоводне цеви. Могућа траса античког водовода. Непроверено.

Свињарник-Суво врело, поплочан пут

НМБ 2007/08.

Јужним подножјем планине Рњос, по причању мештана, пролазио је поплочан пут. У пределу Свињарника-Сувог врела до пре пола века видела је се деоница од око 100 метара. Могуће је да се ради о античкој траси пута који је повезивао утврђења на Малом столу и Асеново кале, односно долину Лужнице са долином Јерме. Код извора Свињарник постоји конструкција од камена на коме се налазе слова. Непроверено.

ВЕЛИКО БОЊИНЦЕ

Црквиште «Каменија» - Гајтанина црква, антички објекат **Т. IX**

АНМН 1934; НМБ 2004.

По подацима општине (1934) на висоравни 15 минута од општинске зграде налази се Црквиште «Каменија» на коме се виде: "рушевине од неке цркве." Рекогносцирањима Народног музеја у Београду (2004) потврђено је савремено црквиште на око 1 км западно од центра села. Смештено је у североисточном подножју брда Висока чука на ободу степенасте заравни.

На простору 30 х 20 метара приметан је незнатно издигнут терен од урушеног објекта. У његовој средини подигнут је камени свећњак из 1911. године када је «Гајтана открила» цркву. У пределу црквишта налази се омања гомила камења (1,5 х 1 м) у којој су видљиви уломци опека, тегула и имбрекса античког формата.

По свему судећи већи касноантички објекат.

Висока чука,

Златковић-Милић 1967.

Златковић-Милић (1967) бележи: "Изнад с. Великог Бољинца, на месту зв. Висока чука пронађене су археолошке ископине међу којима један земљани ћуп. Испитивањем његовог порекла, каже Савић Александар из Великог Бољинца, установљено је да је ћуп латинског порекла из V века." Непроверено.

Висока чука (809) је велико брдо југозападно од В. Бољинца.

Вирови, траса водовода од керамичких цеви?

НМБ 2004.

Рекогносцирањима Народног музеја у Београду (2004) на основу причања мештана на потесу Вирови, где је изграђена каптажа сеоског водовода, налажене су керамичке водоводне цеви и фрагментована керамика. Локалитет се налази западно од села, око 0,5 км северозападно, испод Црквишта Каменија.

Латинско гробље, некропола?

АНМН 1933, 1934; НМБ 2004.

По подацима у неколико извештаја управника школе (1933) и општине (1934) тада у атару Малог Боњинца налазио се потес Латинско гробље у равници на 30 минута од општинске зграде у Великом Боњинцу на коме су налажени: "стари гробови и по која старинска пара."

Рекогносцирањима Народног музеја у Београду (2004) потврђени су инхумирани гробови у позајмишту кварцног песка локалне фабрике око 1 км источно од центра села у Великом Боњинцу. Локалитет се налази поред савременог асфалтног пута на левој обали реке Рџавице, десне притоке Лужнице. У профилима виде се остаци пет скелетних покојника без гробних конструкција приближне оријентације запад-исток, укопани на дубинама од око 0,5 м од површине.

Имајући у виду да је налажен стари новац могућа је античка старост некрополе.

ВРЕЛО

У атару овог села нема остатака из античког периода.

ВУЧИ ДЕЛ

У атару овог села нема остатака из античког периода.

ГОРЊЕ КРЊИНО

Градиште, касноантички рефугијум? **Т. Xa-b**

Каниц 1892, 1909/1985; АНМН 1933, 1934; Манић 1996; НМБ 2007/08.

Каниц (1892; 104) расправљајући о локалним саобраћајницама које се одвајају од главног пута на траси од Туреса до Бабушнице наводи само једно утврђење на кречњачком платоу код Крњина. У новијем раду (1909/1985; /219) бележи и путовање из 1889. године из Пирота до Бабушнице када код Горњег Крњина наводи рушевине кастела.

Председник општине по причању мештана (1933) наводи у првом јављању само потес са називом Градиште, док управник основне школе на растојању од 1,5 км од села на истом потесу помиње постојање ископине као у селу (Велкова падина-Света среда, прим. аутора). У другом јављању (1934) нови председник општине за Градиште бележи да се налази на брду око 2-2,5 км источно од општинске зграде, наводи бројне власнике имања и вели да: "На местима се ништа не види, нити је пак што нађено."

Дероко (1950: 134) кратко помиње само име села у коме постоје рушевине средњевековног града: "РАДОШЕВАЦ, 12 км ј/з од Пирота. Остаци града." Удаљеност од Пирота је дата са топографске карте, као што се приказује и у овом раду.

Манић (1996: 9) у хроници села Радошевца преузима податак Дерока: "Радошевац се налази у подножју брда Мало Градиште, које чини целину са већим брдом, које се зове Велико Градиште. Поуздано се зна да се на Градишту налазило велико средњовековно утврђење, јер се име села Радошевца налази на карти средњовековних градова Југославије. Са врха Големог Градишта види се цела Лужница, па избор овог места за некадашњу тврђаву није случајан. Нажалост, нису сачувани ни темељи тог утврђења. Само око стручњака (археолога) може да примети да се разбацано камење некад налазило у тврђави."

Рекогносцирањима Народног музеја у Београду (2007/8) констатовано је да се Градиште налази на тромеђи села Г. Крњина, Војници (село чији је атар катастарски у склопу села Г. Крњино) и Радошевца. Налази се 2 км југоисточно од центра села, односно 1,2 км североисточно од центра села Радошевца. Смештено је на крајњој истакнутој чуки издуженог брда које се постепено пење од југозапада ка североистоку. Чука је облика платоа неправилне трапезоидне основе приближне оријентације север-југ. Северна и источна страна су природне изразите и дуже стрмине, с тим што северна прелази у широко седло које

наставља у више залеђе. Западна и јужна страна платоа образоване су вештачки, вероватно насипавањем терена, тако да је ту плато издигнут 2-3 метара од околног терена. На истим странама, западно и јужно од платоа шири се блажа падина овалног облика. Уколико је реч о утврђењу онда би наведени плато представљао акрополу/цитаделу, а шира падина доњи град/подграђе.

У југоисточном делу платоа укопан је правоугаони објекат димензија 7,5 x 2,1 x 1,5 м, чија је северна страна лучно завршена. До висине од 0,7 метара објекат је подзидан у сухозиду од ломљеног пешчара. Цркварице су објекат откривен између Два светска рата посветиле св Илији.

На платоу и југозападној падини нема трагова културног античког слоја, нити остатака од фортификације и објеката (опеке, малтер, камен). То је приметно у неколико златарских ископа учињених на платоу у којима се једино уочава чиста стерилна земља. По причању мештана на Градишту налажени су предмети из античког периода (новац, метални тег, гвоздени прстен кључ). На овом месту једино се може допустити постојање античког рефугијума, имајући у виду да је у источном подножју на Селишту егзистирало отворено касноантичко насеље (види под Селиште у атару истог села). Налази новца из раноцарског периода иду у прилог могућности да су изгубљени у оквиру раноримског земљаног утврђења, или можда градине аутохтоног становништва. У сваком случају утврда није коришћена у дужем временском периоду.

Изгледа да Каниц ово утврђење није видео већ да га помиње по казивању водича и мештана.

Селиште, мање отворено насеље

АНМН 1933, 1934; Манић 1996; НМБ 2007/08.

Председник општине у првом јављању (1933) само наводи потес под овим именом, а у следећем извештају (1934) наводи да се налази на страни (падини, прим. аутора) око 3 км источно од општинске зграде и да: На месту се ништа не види нити је пак што нађено."

Манић (1996: 9) у хроници села Радошевца даје унеколико другачије податке: "У подножју Големог Градишта, са источне стране, налази се место које људи зову Селиште. Ту је некада било село Радошевац. Доказ: има остатака

некадашњих кућа, а памте се и казивања некадашњих Радошевчана. Место је скровито. Ту извире и један поточић (Долина), који преко лета често пресуши. У близини нема других извора (кладенаца), па је то највероватнији разлог што се село померило ка Врелу (у ствари, изворишту Лужнице)."

Рекогносцирањима Народног музеја у Београду (2007/8) Селиште се налази 2,5 км југоисточно од центра села. Смештено је у облуку изворишта реке Лужнице. У западном делу Селишта на десној страни изворишта Лужнице, односно у подножју Градишта, на површини од 0,5 ха налази се културни хоризонт са фрагментованом касноантичком керамиком.

По свему судећи ради се о мањем отвореном домородачком насељу. Могуће је да су становници овог насеља користили плато на оближњем западном Градишту као рефугијум.

Велкова падина/Света среда/село, објекат-отворено касноантичко насеље
АНМН 1933; НМБ 2007/08.

Управник школе (1933) бележи податке са аутопсије: " У самом овом селу Горњем-Крњину, налази се једна ископина. На исту је човек наишао приликом орања, па је одмах по наређењу општ. Суда извршено ископавање и наишло се на једно одељење озидано каменом и циглом «туглом». Величина овог одељења отприлике износи 2 х 3 м, h= 2 м. То је било пре две године. Нашло се старог новца, од кога и сада један стоји окачен са неким иконама и кандилом у одељењу које су жене већ претвориле у цркву... На први поглед ова ископина личи на гробницу. Људи опет тврде да је то црква и да ће се даљим копањем наићи на још нека одељења."

Рекогносцирањима Народног музеја у Београду (2007/8) потврђени су подаци о открићу зиданог објекта који је данас затрпан. Он се налази 0,5 км северно од центра села, односно у оквиру самог сеоског насеља које је разуђеног типа. Смештено је на крају блаже падине пре него прелази у стрмину. Западно на 50 метара налази се извор кога мештани називају Света вода. Изнад извора, а поред локалног сеоског пута, налази се гомила камења у којој је нађено неколико мањих уломака опека античког формата.

На 0,5 км југозападно од Свете среде налази се блага падина Провалија. И на овом простору на површини од 0,5 ха налази се уломљена опека античког формата (опеке дебљине 4 см и тегуле и имбрекси дебљине 1,5-2 см). Вероватно део античког истог насеља.

По свему судећи мање отворено касноантичко насеље са остацима знатније грађевине.

Кулиште-Кула, касноантичко-рановизантијско отворено насеље **Т. XI**

АНМН 1934; НМБ 2007/08.

Председник општине (1934) наводи локалитет Кулиште у атару села Радошевца. Необична је удаљеност: "За 2 хектара на југо-исток," затим, да се налази у: "равно!" и на крају да: "На местима се ништа не види, нити је пак што нађено."

Рекогносцирањима Народног музеја у Београду (2007/8) констатовано је да се локалитет назива Кула по очуваној беговској кули из турског периода. Локалитет се налази на десној обали горњег тока Лужнице, 0,4 км југозападно од центра села. Ради се о благој падини код ушћа потока из села Војници, десне притоке Лужнице.

Североисточно од турске куле, на површини од око 1 ха налази се на ораницама фрагментована праисторијска, касноантичка и средњевековна керамика. Северно од куле, на површини од 0,2 ха открива се грађевински шут од античког објекта (опека античког формата, малтер и камен). По причању мештана југозападно од куле откривена су два зида од зграде и налази опека античког формата, а јужно лобање скелетних покојника.

Непосредно изнад локалитета Кулиште, на проширењу ртастог завршетка брда, налази се црквиште Петровски крст. На терену се уочавају обриси издужене грађевине димензија 14 x 4,7 метара и трема у западном делу димензија 4 x 4,7 метара. Једино су ниско очувани зидови западне половине грађевине јасно видљиви. Налазе се и уломци опека античког формата. Могуће је да се ради о ранохришћанској цркви.

По свему судећи ради се о вишеслојном локалитету са знатнијим касноантичко-рановизантијским насељем и некрополом. Археолошки остаци

античког насеља на Светој среди и Провалији су релативно близу и свакако припадају једном јединственом насељу (са једне и друге стране Лужнице).

Гомила,

АНМН 1934.

Председник општине (1934) бележи локалитет са овим називом 3 км источно од општинске зграде на брду са истим описом: "На месту се ништа не види, нити је пак што нађено." Непроверено.

ГОРЊИ СТРИЖЕВАЦ

Доњи Бербеч-Ковачев рид, римско и касноантичко насеље **Т. XII**

Тодоровић 2000; МПП 199- , НМБ 2004, 2007-08.

У хроници села Тодоровић (2000) бележи: "У северном делу стрижевачког атара, у месту званом Бербеч, приликом обраде земље мештани наилазе на новчиће, земљане и металне предмете за кућну употребу и друго. На основу тога може се претпоставити да је и ту било неко старо насеље можда још из римског доба.

Обиласком терена (199-) Музеј Понишавља је од љубитеља старина и пасионираног завичајног истраживања, мештанина В. Пејчића, прикупио са његовог имања неколико римских бронзаних новчића и предмета и фрагментовану касноантичку керамику. Рекогносцирањима Народног музеја (2004, 2007-08) поново су од породице Пејчић прикупљени 17 римских бронзаних новчића, оловни тег, керамичка водоводна цев и фрагментована римска и касноантичка керамика.

Локалитет Доњи Бербеч-Ковачев рид налази се на крајњем северном насељском делу села, односно, археолошки налази су откривани у окућницама породице Пејчић. Локалитет је смештен при врху удолине која креће од истоименог извора (Бербеч), који се налази у јужном подножју високог брда Момчиловац (960). Окућнице породице Пејчић налазе се 100-тинак метара јужније-низводније. Приликом изградње објеката на својим окућницама и обраде земље, на површини од око 1 ха налажени су наведени антички археолошки налази. Поред њих на истом месту налажени су и праисторијски (неолит-халштат) и касносредњевековни налази. Северозападно изнад извора налази се локалитет

Горњи Бербеч-Слава бара, широки заравњени плато у подножју Момчиловца. На њему налажена је бројна фрагментована праисторијска керамика која припада периодима од неолита до гвозденог доба, односно реч је о значајном налазишту.

По свему судећи реч је о мањем отвореном римско-касноантичком насељу.

ГОРЧИНЦИ

Кушино Градиште, **Т. XIII**

АНМН 1934; НМБ 2007/08.

Председник општине варошице Љуберађе (1934) наводи у атару села Горчинаца потес Градиште на 2 км од општинске зграде бановинским путем према Бабушници: "опкољено реком са три стране, на равници у виду магиле. Ништа се не види на месту нити је шта нађено."

Кушино Градиште налази се у краткој клисури Лужнице, у њеном великом меандру, око 1,5 км југозападно од центра села. Смештено је на овалном заравњеном врху стеновитог брежуљка у проширењу меандра, правца пружања запад-исток, димензија 100 х 35 м. На југу је спојен нижом и уском превлаком са високом јужном страном клисуре. На истоку зараван се завршава попречном издигнутом стеновитом гредом димензија 25 х 5 х 3 м. На локалитету постоје два већа златарска ископа. Културни слој је незнатан, а нађено је неколико уломака опека античког формата. Мештанин Д. С. има бронзу Диоклецијана коју је нашао у сипару савременог каменолома на источној страни Градишта.

По свему судећи реч је о касноантичком рефугијуму неког насеља у близини.

Велковица-Кључева падина,

НМБ 2007/08.

На основу казивања мештана на овим потесима налазе се археолошки остаци насеља из античког периода. Они су лоцирани изнад манастира Свете Петке на граници са атаром суседног села Сурачева. Непроверено.

Могуће античко отворено насеље.

ГРНЧАР

Сип/Кулиште, касноантички-рановизантијски опидум **Т. XIVa-d**

Каниц 1909/1985; АНМН 1934; Златковић-Милић 1967; НМБ 2004, 2007/08.

Каниц (1909/1985; /277) говорећи о рудоносној области Власине помиње код Модре Стене кастеле који су штитили долину Лужнице. Један од њих најпре може да буде овај код села Грнчара.

Председник општине варошице Љуберађа (1934) наводи локалитет Сип на: "3 км од општинске зграде идући за село Грнчар изнад реке и бановинског пута." За положај бележи да је: "брдо каменито, изнад сип налази се велики камен", а о томе шта се налази: "по сипу има расипана цигла, те према томе види се да је на камену била нека старинска грађевина а каква непознато је."

Златковић-Милић (1967: 30) наводи за локалитет Сип да: "На брду источно од с. Грнчара има видних остатака некадашњих зидина за које се претпоставља да су римског порекла [у напомени: Забележено према казивању свештеника Маринковић Уроша из с. Грнчара]. Код места Камењари постоје трагови латинског гробља." Потес Камењари вероватно исто са локалитетом Бели брег рекогносцирања Народног Музеја у Београду (2004, 2007/08). Види ниже.

Златковић-Милић (1967: 30) даље бележи да: "У долини реке Линовштице 500-600 метара од друма код с. Грнчара има трагова неких зидина. За време пландовања на том месту козе су ишчепркале уочи другог светског рата неке остатке из земље, па је том приликом Глигорије Станковић из Грнчара пронашао два златника. Преко Маринковић Уроша златници су предати неком професору на проучавање њиховог порекла и сматра се да припадају ранијем римском добу." Непроверено. У сваком случају у близини, северно и испод опидума на Кулишту.

У нумизматичкој збирци римског новца Народног музеја у Нишу (инв. бр. 3207) чувају се два комеморативна бронзана новчића Хелене, мајке Константина, откривена на потесу Кулиште 1962. године, поклоњена од Тихомира Стефановића из овог села. Црноглавац (2005: 92, бр. 97) публикује фолис Јустинијана из 532-537. године «нађен на површини земље 1962. године на месту званом Кулиште атар села Гргура», поклон Тихомира Стефановића из села Грнчара. Тачно преписан назив села (Гргура) у чијем атару је нађен новац свакако је грешка настала приликом инвентарисања.

Рекогносцирањима Народног музеја у Београду (2004, 2007/08) констатовано је да се локалитет налази 0,5 км источно од центра села Грнчара,

десно изнад међумесног пута Бабушница-Власотинце, односно на десној страни реке Лужнице код ушћа Линовшнице. Наиме, ради се о издуженом ртастом стеновитом завршетку брда Дубац у виду гребена, правца пружања исток-запад, на ушћу Линовшнице, десне притоке Лужнице. Нераван ртасти врх у виду камените греде степенасто се спушта ка ушћу река. Јужна страна ка Лужници је углавном у високим стеновитим отсецима, док је северна ка Линовшници у изразитим стрминама и краћим отсецима. Утврђено насеље смештено је на три неједнака, неравна и међусобно повезана степенаста платоа врха стеновите греде. По казивању мештана назива се Кулиште, Царичин град, а у катастру се води као Краљички камен.

На највишем и највећем источном платоу смештен је најзначајнији део насеља. Састоји се од цитаделе и горњег града. Цитадела је постављена на месту где се стеновита греда од уске косе постепено шири у плато. Она је троугласте основе димензија 60 х 40 м. Бедеми акрополе прате ободе платоа. Судећи по знатним остацима урушеног врха фортификације и великим златарским ископима на овом месту је била постављена најмоћнија потковичаста кула-капија вероватне основе 20 х 10 м. У златарским ископима видљиво је да је зидана од ломљеног камена везаног кречним малтером у техници опус инсертум, а очувана висина креће се до 3 м. Јужна страна бедема акрополе, као и цела јужна страна насеља ка Лужници сачувана је местимично у темељној зони, односно на тој страни је Сип из извештаја из 1934. године где су биле видљиве бројне «расипане цигле». Северни део бедема је очуванији у пресеку са обрушеним странама ширине око 5 м. Западна страна бедема Акрополе има блажи прелом, а у златарском ископу било је могуће измерити његову ширину од 2,5 м.

Горњи град непосредно се наслања на акрополу. Бедеми прате ободе платоа и затварају неправилну полигоналну основу приближних димензија 130 х 80 м. Најочуванији је североисточни бедем који је уствари наставак северног бедема цитаделе. И његова ширина у пресеку са обрушеним странама износи око 5 м (вероватне ширине око 2 м), а завршава мањом квадратном кулом 5 х 5 м. Северозападни и западни бедеми су лошије очувани.

Након стеновитог скоковитог прекида од 20-так метара насеље продужава у средњи град издужене неправилне основе вероватних димензија 75 х 30 м. Сада

северни бедем такође је лошије сачуван, а према горњем граду није уочљив. Међутим, западни бедем је у виду куле или грађевине чије урушене димензије износе 10 х 7 м.

Опет након већег стеновитог и степенастог прекида у дужини од око 60 м спушта се до доњег града овалне основе димензија 50 х 30 м. Северни и западни бедем овог дела насеља назире се по конфигурацији терена и пружа се у широком луку. Источни и делом јужни бедем или грађевина увучени су од ивице платоа.

На целом локалитету постоје бројни старији мањи и новији већи златарски ископи. У њима и око њих нађена је бројна фрагментована касноантичка и рановизантијска керамика, као и опеке античког формата (уочене 29 х 25 х 4; 29,5 х 23,5 х 4 и 27,5 х 25,5 х 5,5 см), тегуле и имбрекси.

Код неколико колекционара из Бабушнице прикупљени су подаци о налазима новца (неколико из саме Бабушнице, Радошевац- 4 комада ковања Виминацијума), о бројним металним предметима (углавном гвоздени окови за столарију) и чак о два сребрна тега, који су по казивању налазача, откривени на највишем делу утврђења (вероватно на потковичастој кули акрополе).

По свему судећи Кулиште код Грнчара представља мањи касноантички-рановизантијски опидум, који је поред основне улоге контроле пута могао да има и значајнију функцију у преради и обради метала у рудоносној области југоисточне Суве планине, евентуално и за северне области Власине.

Бели брег, некропола?

НМБ 2004, 2007/08.

По причању мештана источно од Кулишта откривена је зидана гробница. Вероватно се ради о источној некрополи опидума. Непроверено.

Црквиште Светог Јована, ранохришћанска базилика **Т. XV**

Завод Ниш 1989; НМБ 2004.

Заштитним археолошким истраживањима Завода у Нишу 1989. године, након поплаве из 1988. године, откривен је југоисточни део веће тробродне базилике у центру села познатог као Крст. Истраживана површина је димензија 9,2 х 4,5 м. Главни брод завршавао се већом лучном апсидом, а јужни брод је попречним зидом подељен на две просторије. Озидана је од већег притесаног

камења везаног кречним малтером. Ширина зидова је 0,7 м, а очувани су до висине од 1 м. На унутрашњим лицима зидова спорадично је очувано дерсовање са бојеним површинама. У средишњем делу главног брода базилике откривен је део грађевине млађе фазе са подом од опека античког формата димензија 25 x 25 x 5 см. Откривени део базилике је након истраживања конзервиран.

Рекогносцирањима Народног музеја у Београду (2004) прикупљени су новији подаци. Базилика се налази у центру села на ободу више речне терасе десне обале Лужнице. Плато на коме је грађевина димензија је око 30 x 20 м. Конзервирани зидови базилике сада су видљиви до висине од 0,5 м. По причању мештана, приликом изградње зграде сеоске задруге 1948. године откривани су такође остаци грађевине, вероватно северозападни делови исте базилике. Они наводе да су сеоске цркварице открилe цркву између два светска рата када је подигнута скромна црква чатмара (срушена након Другог светског рата). По свему судећи то је млађа грађевина са подом од опека античког формата.

Откривена већа базилика свакако припада опидуму на Кулишту јер се налази западно око 0,5 км. Од мештана нису прикупљени подаци о остацима насеља у њеној близини тако да остаје отворено питање о постојању подграђа опидума. Вероватно је коришћена у рановизантијском периоду (5-6 век).

ДОЛ

Случајни налази,

НМБ 2004.

У приватној колекцији мештана Н. В. налазе се два бронзана дела коњске орме из античког периода. Имајући у виду да је збирку наследио од своје баке (удате у Брестов Долу, а родом из В. Бољинца) тешко је одредити место налаза.

ДОЊЕ КРЊИНО

Кавгаџика, остаци трасе пута?

НМБ 2007/08.

Око 0,3 км југоисточно од центра села, уз обод самог насеља села, на левој обали Лужнице по казивању мештана изораване су камене плоче за које они претпостављају да су од старог пута. Нешто ниже (30-так м) приликом орања налажен је клесан камен, вероватно од грађевине. Могућ део трасе античког пута.

Реч је о уској долини Лужнице и доњем делу блажих падина. На терену нису могли да буду проверена казивања мештана.

ДОЊИ СТРИЖЕВАЦ

Полопатица,

НМБ 2007-08

Рекогносцирањима Народног музеја (2007-08) прикупљени су подаци о новом локалитету. Налази се преко пута центра села са десне стране реке Лужнице. Смештен је на падини која гледа ка истоку. Приликом риголовања винограда С. Вељковића пре неколико деценија налажене су људске кости. Изнад падине на заравни мештани помињу потес Црквиште. Непроверено.

Вероватно се ради о касноантичкој некрополи. Отворено насеље могуће је очекивати у близини Цркви̇шта.

ДРАГИНАЦ

Касапница/Росуља, тумул-мање отворено насеље?

Златковић-Милић 1967; НМБ 2004, 2007/08.

Златковић-Милић (1967) бележи: "У близини с. Драгинца, на месту зв. Касапница постоје остаци латинског гробља."

Налази се уз обод самог сеоског насеља око 0,5 км североисточно од центра села. Ради се о благо заталасаном брежуљкастом терену. На јужном ободу терена лоцирана је већа купаста формација земље-хумка(?), пречника око 60 м, висине 2-5 м. По причању мештана на њој су налажене опеке античког формата и скелетни остаци гробова. Обиласком терена нађено је неколико људских костију и ситни комади малтера. Источније од локалитета на удаљености од око 0,2 км на површини од 0,2 ха налажена је атипична фрагментована касноантичка керамика и ситни уломци опека античког формата.

По свему судећи мање отворено насеље са некрополом. Постојање хумке под знаком питања.

ДУЧЕВАЦ

У атару овог села није констатован антички локалитет. У извештају (1934) председник општине у Столу наводи локалитет Кале, на брду-раван и да се ништа

не види. Рекогносцирањима Народног музеја у Београду (2007/08), вероватно исти локалитет назива се Кале. Удаљен је око 1 км источно од центра села, без археолошких налаза и културног слоја.

ЗАВИДИНЦЕ **Т. XVI**

Кула, касноантичко-рановизантијски рударски прерађивачки центар - утврђење

Каниц 1892; АНМН 1933, 1934; НМБ 2004.

Каниц (1892: 104) помиње два мања кастела у долини реке Пусте, притоке Власине. По свему судећи један је из атара овог села.

Председник општине у В. Бољинцу (1933) наводи: "У атару села Завидинце има звано место Кула, других података о овоме месту до сада управа општине није могла прибавити." У новијем извештају (1934) је одређенији. Бележи да се налази удаљено два сата од општинске зграде ка граници среза Власотиначког. Смештено је на брегу и има: "рушевине од неке старинске куле, парчат од цигле и малтер."

Рекогносцирањима Народног музеја (2004) констатовано је да се локалитет налази у клисури реке Пусте, на њеној десној страни, око 3,5 км југозападно од центра села. Смештен је на уском, издуженом и заравњеном врху ртасте стеновите греде која залази у већи речни меандар. Правац пружања греде је североисток-југозапад. Она је прилично висока, а њене три стране су изразите стрмине, док се на југозападу ка вишљем планинском залеђу налази краће и дубље седло, вероватно добрим делом вештачки створено.

Утврђење је издужене правоугаоне основе димензија 80 х 25 м. Према седлу највероватније налази се моћна кула која је фундирана на стени више нивелете. У унутрашњости утврђења распознају се остаци две велике правоугаоне грађевине димензија 20 х 10 м и 16 х 8 м. У њих се улазило са југоистока. Североисточни бедем није уочљив, док је југозападни већим делом очуван у доњим партијама. На локалитету има неколико већих и мањих златарских ископа. Бедеми су вероватно зидани од ломљеног камена везаног кречним малтером. Спорадично се налазе мањи уломци опека античког формата, као и фрагментована углавном кухињска керамика. Мештани су налазили и гвоздене

предмете (у приватној збирци Ј. С. гвоздени нож лучне горње стране) и бронзани новац (у прив. збирци С. А.).

По казивању мештана у југоисточном подножју греде такође се налазе остаци грађевина са покретним археолошким материјалом. Непроверено.

Локалитет Кула на јужној граници сеоског атара свакако представља рударско-прерађивачки центар из касноантичко-рановизантијског периода.

Латинско гробље,

АНМН 1934; НМБ 2004.

Председник општине (1934) бележи локалитет Латинско гробље на 2 сата од општинске зграде у В. Бољинцу. Налази се у падини без обележја и налаза. Рекогносцирањима Народног музеја (2004) потврђен је потес у оквиру топонима Зли Дол-Јеличевица. Непроверено.

Чукар-Даринкина црква, паганski храм **Т. XVII**

Златковић-Милић 1967; НМБ 2004.

Златковић-Милић (1967: 31) бележи да: "Близу с. Завидинца постоје трагови порушених зидина. Остаци рушевина су код махале Тропшине где се могу наћи делови керамике, лончарије и цигле."

Рекогносцирањима Народног музеја (2004) откривен је антички локалитет на око 1,5 км источно од центра села. Налази се у махали Тропшинци. Смештен је на заравни ширег благо заталасаног брежуљкастог терена. Реч је о урушеном већем античком објекту који је на терену лако приметан и има облик тумула, пречника 40 м и висине око 2,5 м. Он је подељен између два власника тако да је северна половина очувана интегрално док је на јужној страни девастиран савременом стамбеном градњом. На ораници уз објекат у северном делу локалитета налази се расут грађевински шут и фрагментована атипична керамика 3 века. У северозападном ободном делу објекта изведен је већи златарски ископ у коме су приметни клесани и профилисани призматични блокови античке луксузне грађевине. У јужном делу већина породичних зграда изграђена је од камена и опека са археолошког локалитета.

По свему судећи реч је о монументалној античкој грађевини, вероватно паганском храму. Изградњу свакако дугује близини рударског центра, односно постојању рударског ревира.

ЗВОНЦЕ

Бањиште-Звоначка бања, минералне терме? **Т. XVIII**

Јиречек 1888; АНМН 1933, 1934; Сотиров 1961; Златковић-Милић 1967; НМБ 2004, 2007-08; Ђурић 2006.

Јиречек (1888) само бележи да: " у Трнску реку (Јерму, прим. аутора) улива се мали поток од села Звонци, где извире топао, непокривен извор и без зграде (температуре воде +24ºR)."

Ђурић у хроници села Јасенов Дел (2006) указује на податак да: "Прва археолошка испитивања урађена су 1904. године. То је урадио Младен Дилберов, учитељ у то време у Звонцу. Открио је потпуно здрав римски базен са срушеним кровом пречника 6х6 и дубине 1,3 метра. Дно је било поплочано опеком а зидови тесаним каменом. Вода је отицала кроз два отвора, што је уобичајено код римских купатила. На дну је пронађен златни прстен, бакарни новчићи, печат и други ситни предмети који су све скупа пренешени у Софију и тамо чувају као национално благо... Базен је између 1904. и 1922. године поправљен и био у употреби до 1926. године. Откривени базен је затрпан а на истом месту направљена два купатила која се и данас користе."

Председник општине (1933) у првом извештају бележи локалитет: "»Бањиште», где има минерални извор воде и где постоји бања звана «Звоначка», а која је бања откривена пре 30 год., те су пронађене разне старине, а нарочито базејн бање израђен је од врло лепих цигала, које и данас стоје, као и друге разне зидине. Пронађен је и новац али исти није сачуван. Око саме бање налазе се и сада разни зидове који нису ни до данас развалени. По предање иста бања рађена је за време римског доба."

У новијем извештају (1934) наводи да се налази источно од села Звонца 3,5 км, на брду и да постоји минерални извор, да је 1903. године откривена бања, односно, базен из римског доба.

Сотиров (1961: 74-77) пише: " Откриће се десило почетком 1904. године, или 1890-1903, или чак после Првог светског рата, како тврде други писци. Ту,

1904. годину, као на тачну годину указује у аутентичној изјави и један од уечсника у акцији откопавања, управо Хр. М. Врабчански (види »Сборника Трънски крај«, 1940.). Дилберова група се претварала да тражи скривено благо, примакла се кришом у рану зору ка »Бањишту«, али то је изазвало радозналост код сељака и они су добровољно предложили своје услуге. Дилберова дружина открива један чврст и чист базен пречника 6 метара и дубине 1,3 метара. Срушени кров се наткрилио преко базена и сачувао га од пропадања. У близини су открили остатке и од других порушених грађевина. Дно базена било је од глатких петоугаоних и квадратних печених плоча и опека римског типа, а зидови су били изграђени од тесаног камена, тј. травертина (бигра, прим. аутора). Вода се сливала преко две цеви количински у могућности да покрене малу сеоску воденицу. Температура је износила више од 30 целзиусових степена. На поду они су нашли: један златни прстен, једног коњића од бронзе, један бакарни печат са алком, једну гвоздену стрелу, гомиле скамењеног буковог и храстовог лишћа као и различите типове бакарног новца. Рушевине су биле потпуно покривене земљом и обрасле растињем. Површински извор био је јако хладан...

Не знамо да ли је назив »Бањиште« које се сада чује за место око Бање старијег датума или је настало у ново време. Током 1926. године у поду базена откривена је једна опека са римским натписом, величине 1 х 0,5 м. Слова су била излизана и нечитљива, а односила су се на власника или архитекту бање или је ова плоча представљала надгробни споменик."

Ево како претходно казивање приказује Златковић-Милић (1967: 30-31): "Откриће бање везано је за 1904. годину и звоначког учитеља Дилберова. Пронађен је базен са опекама римског порекла. Током откопавања пронађене су још многе ствари, ка нпр. златан прстен, бронзана фигура, железна стрела и др. Током 1926. године, а приликом обнављања бање, пронађена је у бившем базену опека величине 1 м х 0,5 м са натписом на латинском језику. Слова су била оштећена, али она која су била очувана, дозвољавају претпоставку да се на опеци налазило име власника бање или онога који је градио бању или је то пак била надгробна плоча из римског периода." (превод аутора).

Рекогносцирањима Народног музеја (2004, 2007-08) прикупљени су новији подаци. Мештани говоре да је на месту римских терми подигнуто женско

купатило, односно обложено плочицама, а мушко је дозидано. Данас су напуштена и нису у функцији. Непосредно јужно подигнут је пре десетак година савремени велики луксузни хотел Мир (који је 2008. девастиран) и приликом чије градње мештани казују да су налажени већи стари зидови. У приватним градњама бањских капацитета источно и северно од римских терми такође су налажени зидови античких објеката.

На падини, двестотинак метара југоисточно од терми, а на површини од 0,3 ха, налазе се бројни комади шљаке и спорадични налази фрагментоване касноантичке керамике. Реч је о вишој тераси на левој обали Звоначке реке, иначе башти - окућнице мештана.

Минерални извори савремене Звоначке бање свакако су коришћени у античком периоду. Међутим, немамо релевантне ни прецизне податке о типу и величини римских терми. Налази шљаке и покретног археолошког материјала у непосредној близини југоисточно од вероватних терми иду у прилог постојању мањег прерађивачког рударског пункта из касноантичко-рановизантијског периода.

Црквиште,

АНМН 1933, 1934; НМБ 2007-08.

Председник општине (1933) у првом извештају наводи: "»Црквиште» где није вршено никакво истраживање, али су приликом обрађивања земљишта проналазене неке старине а нарочито цигле, које су сличне циглама од којих је израђен базејн бање." Под истим датумом је и следећи извештај: "»Црквиште» у атару села Звонца где су приликом обрађивања земљишта проналазене разне цигле и др. предмети, али ништа није сачувано."

У следећем извештају (1934) председник општине наводи да се локалитет налази 1 км северно на падини и да се: "налазе старе цигле и (црепове) парчићи од цигле."

Рекогносцирањима Народног музеја (2007-08) обиђен је локалитет северно од центра села око 1 км. Ради се о издвојеном мањем ћувику-платоу са прилично стрмим високим странама уске планинске долине Звоначке реке. На терену нису

могли да буду потврђени подаци председника општине од пре седамдесетак година.

Ижиште,

Златковић-Милић 1967.

Златковић-Милић (1967) бележи: "Изнад села Звонца, на месту зв. Ижиште приликом орања и копања налазе се разни предмети од глине, гвожђа, разне алатке и сл. Што опет говори о насеобини и цивилизацији из давнина." Непроверено.

ИЗВОР

Градиште, касноантичко-рановизантијски кастел **Т. XIXа-с**

АНМН 1933, 1934; Златковић-Милић 1967; НМБ 2007-08.

Управник основне школе (1933) само бележи постојање локалитета Градиште у атару овог села. Председник општине (1934) наводи локалитет Градиште 3 км западно од општинске зграде у Бабушници, налази се на брду и "Сада се не види ништа."

Златковић-Милић (1967: 32) за ово село бележи: "У селу Извору наилази се на ископине згура од гвожђа и на разне друге предмете, што нам пружа доказ да је ту постојало насеље и за време Римљана. Слична «градишта» постоје и у Црвеној Јабуци и Градској."

Рекогносцирањима Народног музеја (2007-08) антички локалитет налази се око 1 км југозападно од центра села. Смештен је на ртастом проширењу, правца запад-исток, ивице терасасте заравни брда Каменица са прегледом долине Лужнице. На југу потес се стрмо спушта ка уској сувој долини повременог потока Златар При крају те стрме стране поток прелази у стеновити отсек-водопад са чије западне стране је мања пећина из које излази понирући поток Златар. Исто тако стрме су и источна и северна страна локалитета док је западна лако приступачна гредом која се благо пење.

Утврђење има ромбоидни облик, димензија 60 х 40 м и протеже се врхом ртасте заравни и горњим делом јужне стрме стране. Очуванији је западни бедем ка најприступачнијој страни где је морао да буде и најачи. Испред бедема се уочава ров, ширине око 7 м, који је вероватно вештачки створен у кречњачком

терену. Код северозападног угла утврђења изгледа да је лоциран главни улаз са капијом у оквиру правоугаоне куле димензија 10 х 8 м. Ширина урушеног бедема је око 5 м, а висина око 1 м. Северни и источни бедем постављени су на ивици врха заравњене греде (источни са једним преломом) ширине од 1,5 – 2,5 м и висине од 0,3 – 0,5 м (северозападни и до 1,5 м). Јужни бедем једва је приметан, обурван је на делу стрмине.

Унутар утврђења културни слој је углавном еродиран тако да је огољен кречњачки терен-карст. Једино уз бедеме, удубљењима и косини у јужном делу задржан је археолошки слој дебљине од 0,3 – 1 м (уз северозападни бедем 1,5 м). У бројним златарским ископима, старијим и новијим, налази се фрагментована углавном кухињска касноантичка и рановизантијска керамика и уломци опека античког формата дебљине 4 см и тегула оба типа дебљине 2-2,5 см. У златарским укопина са унутрашње стране северозападног бедема уочљиво је унутрашње лице бедема који је зидан од ломљеног камена везаног кречним малтером, а вероватна дебљина била би 1,5-1,7 м. Покретан археолошки материјал налази се у мањем обиму и на странама испод утврђења, вероватно као последица спирања културног слоја.

По свему судећи реч је о мањем кастелу из касноантичко-рановизантијског периода. Подграђе или насеље које је могло да користи ово утврђење није констатовано у близини.

ЈАСЕНОВ ДЕЛ

Јасеново Кале-Градиште, касноантичко-рановизантијски кастел **Т. XXa-d**

Јиречек 1886, 1888; АНМН 1933, 1934; Сотиров 1961; Ђурић 2006; МПП 2006; НМБ 2007-08;

Јиречек (1886: 53; 1888/1974: 556-557) пошто није могао да прође делом долине Јерме од Погановског манастира до села Петачинци о овом крају распитао се у Трну код окружног школског инспектора архимандрита Зинови Петрова. Тако он изнад села Трнски Одоровци бележи: "на једној високој стени налази се градиште Јасеново кале, четвороугаоник око 40 метара дугих страна, са бедемима 1 до 2 метара дебљине од тесаног бигра (травертина) и са цистерном; његов положај показан ми је са врха Руј планине." Јиречек је и забележио предање по

коме се приликом изградње утврђења узимао камен са извора Звоначке бање преко пута тако што је камен преузиман од руке до руке.

Председник општине Звонце (1933) бележи локалитет: "1. «Кале» где има старе зидине, а где је по предање живео неки Цар Асен, те се зато исто место зове «Асеново Кале», а око њега није до сада вршено никакво нарочито истраживање. Испод самог калета има место које се зове «Градиште», где такође има разни признаци од старине." У новијем извештају (1934) наводи се да је удаљен 4,5 км источно од општинске зграде у Звонцу, да се налази "на брду у камену ограда од камена, старе зидине и зидине од зграде."

Сотиров (1961: 84) саопштава: "На том врху налазе се рушевине зидина старе трвђаве, дебљине и више од једног метра. Тврђава је имала облик четвороугаоника са 20-так метара дугим странама, а састојала се од две грађевине и повеће цистерне за воду."

У хроници села Ђурић (2006) наводи да се сам врх назива «Тупан», а затим додаје: "При врху поменутих каскада је јачи извор питке воде којег су некада користили становници куле на Асеновом Калеу, а сада га користе две породице од којих једна близу улаза у кулу. На самом врху Асеновог Калеа где је била кула могу се видети значајни остаци – темељи уништене куле, димензија 20х20 метара, дебљине зидова 1 метар као и већи резервоар за воду."

За Асеново Кале везане су бројне златарске приче у овом крају (крајњи југоисток општине Бабушница на граници са суседном Бугарском) који се назива Дерекул. Ђурић бележи њихове интересантне исповести. У једној мештанин који живи у подножју локалитета говори: "Да ли има злато у това уопште не верујемо јер несмо нашли ништа сем једн рђав кантар и старе рџаве паре, кажу да су из римско време. Али смо се нагледали како су свакодневно крстарили многи познати, а још више непознати, па чак и жене смо виџевали како лутају по стенете... Неје случајно што је наш покојни Деда Ђоша не једном рекл »Па това бре целото кале да је од злато не би било доста за тија што свађи дьн лутају по њему«.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) и Народног музеја (2007-08) локалитет се налази око 1,5 км северозападно од центра села, тј. преко реке јужно од Звоначке Бање. Налазиште је смештено у планинском крају избразданом

бројним мањим рекама и потоцима. Кале је постављено на врху изразите чуке која се уздиже на 1033 метара надморске висине код ушћа Ветренског потока у Звоначку реку. Изванредан положај, преко 400 метара изнад нивоа водотокова, дозвољава визуру ка утврђењима са једне стране долине реке Јерме, а са друге горњем току Звоначке реке, тј. у том правцу сливу Лужнице (долини реке Мурговице, леве притоке). Ћувик на коме је основано утврђење најлакши приступ има са југоисточне стране уским, вишим и дугим седлом у виду гребена. Остале стране спуштају се стрмо, углавном у горњем делу, са изразитим стеновитим отсецима на северу ка Звоначкој реци, где је пробијена кратка живописна клисура и западу ка Ветренском потоку и језерцету.

Врх изразите чуке је нераван, неправилан и нагнут ка југоистоку са приличном висинском разликом. Бедеми утврђења прате ивице оваквог терена тако да затварају неправилну полигоналну површину, димензија 70 х 60 м. До главног улаза долази се гребеном преко седла у правцу југозападног угла утврђења, а затим козјом стазом уз стални стеновити успон дуж подножја јужног бедема до капије просечене у стени на југоисточном углу. Најочуванији је од те капије југоисточни део бедемског платна дебљине 1,1 м, чије спољно лице на дубини од 2,3 м има проширење од 0,5 м које је продужава наредна 2 м. Остали бедеми очувани су рудиментарно, односно у темељним зонама. Грађени су од ломљеног камена везаног кречним малтером. У североистоичном делу утврђења бедем има прекид тако да овде треба очекивати још једну капију-потерну(?) за евентуално краћи и бржи прилаз са Подграђа-Градишта.

У близини северног бедема у златарским ископима откривена је цистерна димензија 5,6 х 4. Зидана је од ломљеног камена везаног кречним малтером, а са унутрашње стране омалтерисана хидростатичким малтером (са туцаном циглом). Уочавају се и лежишта сантрачних греда на међусобном растојању од 0,8 м. Најочуванији је западни зид постављен уз стену, висине од 1,5-1,9 м. Иза овог зида вертикално је спроведена керамичка цев, пречника 0,25 м, која са дна мањег проширења у живој стени на површини сакупља воду у виду сливника. Унутар утврђења и поред густог растиња и шипражја на кречњачкој површини-карсту назиру се по конфигурацији терена неколико других објеката. Културни слој је

плитак 0,2-0,3 м углавном између стења, вероватно спран због нагиба и пропао кроз кречњачку порозну површину.

У златарским ископима налази се спорадично атипична касноантичка-рановизантијска керамика и мањи уломци опека и тегула античког формата. Поред горе наведених покретних археолошких налаза на сипару у подножју југоисточне стране утврђења налазе се и комади згуре.

Око средине североисточне стране чуке на степенастом проширењу-заравни налази се локалитет Градиште, или како га данас називају Коњарник. Ради се о издуженом неравном платоу изнад локалног пута од Звонца и Звоначке Бање за село Јасенов Дел, дужине 150 х 50 м и правца пружања север-југ. И ова површина је ограђена бедемима који прате ивице терена са јужне источне и северне стране. Једино на западној страни није приметан, ту се пење ка подножју стеновитог отсека на чијем је врху Кале. На ужим странама, јужној и северној по конфигурацији терена назиру се по једна кула, вероватно правоугаоне.

Унутар Градишта, које је обраслом шумом и шипражјем, уочавају се бројни урушени објекти мањих и већих димензија зидани од камена. Унутрашњост објеката као и спољашњост је незнатно удубљена,. У бројним златарским ископима виде се унутрашња или спољашња лица зидова објеката од ломљеног камена везаних кречним малтером. У њима се, такође, налазе и фрагментована касноантичко-рановизантијска керамика и уломци опека (дебљине 3,5-5 см) и тегула (дебљине 2,5 см) античког формата. Мештани су налазили и бројне гвоздене предмете од окова столарије као и бронзани новац. Културни слој измешан са интензивним грађевинским шутом дебљине од 0,5-1,2 м.

У северозападном подножју Калеа налази се шира поткапина Пештерија у којој постоји извор воде. Мештани су га каптирали и спровели у Звоначку бању. Том приликом су испод поткапине у рову нашли један керамички жижак.

По свему судећи Асеново кале у Јасеновом Делу представља касноантичко-рановизантијски кастел са знатнијим подграђем Градиштем и некрополом на Крсту Света Тројица.

Крст Света Тројица, некропола?

АНМН 1934; НМБ 2007-08.

Председник општине (1934) наводи на брду у атару овог села локалитет Света Тројица, 5,5 км источно од општинске зграде у Звонцу и да се тамо види крст од камена. Рекогносцирањима Народног музеја (2007-08) локалитет се налази 0,5 км западно од центра села, односно око 1,2 км југоисточно од Асеновог калеа. Реч је о широком седлу између два ћувика до којег се лако долази гребеном од античког утврђења.

На основу казивања мештана на овом месту се ископавају људске кости. Вероватно некропола. Непроверено.

Ширин, производни пункт

Ђурић 2006; НМБ 2007-08.

У хроници села Ђурић (2006) говори са доста детаља приче мештана о античком локалитету: "»Ширин», у површини од око 60 хектара. Налази се на источној страни села. Ту површину чине три међусобно повезане целине и то »Ижиште, «Сећиранка» и «Ширин»... За део који се зове «Ижиште» пронађени остаци говоре да је на том делу било насеље. У непосредној близини, са североисточне стране, је нешто већи равничаст простор по имену «Сећиранка» за који се сматра да су биле радионице за прављење разних предмета за домаћинства и алатки за обраду земље. На највећем простору «Ширин», коме су припадали и «Падина» и «Барсћи Рид», постојала је велика циглана у којој су прављене разне врсте опеке за градњу али и за кућну потребе, посуђе и друго. Да је све ово истинито не треба да нас уверавају само деда Јанкови потомци. Највећи доказ су многобројни остаци, предмети, новац и друго. Остаци од керамике и то изузетног квалитета, можете наћи колико год хоћете. Новац, такође, и то у већој количини, али изгледа да је прављен од бакра па је доста зарђао и деформисан. Неки су били прикупили и по килограм, нарочито кад је та имовина обрађивана... Пронађени су и делови металних алатки, лонаца, колана, гривни и друго али све то у зарђалом и веома лошем стању да се данас тешко може одредити време, врста материјала од кога су прављени и вредност, наравно."

Рекогносцирањима Народног музеја (2007-08) локалитет се налази 1,5 км источно од центра села. Смештен је на вишој језерској тераси са леве стране реке

Јерме. Преко реке у истом правцу на планини Гребен налази се утврђење на Градишту из атара села Искровци.

Ради се о издуженој падини која је данас заливађена. У горњем делу падине, у пределу Ширин, налази се већа громада камења пречника око 10 м, која је створена приликом обраде земље вађењем камена из зидова објекта. Пошто се терен не обрађује нису могли да буду потврђени налази из хронике села.

Имајући у виду све изнето треба на овом месту претпоставити постојање античког насеља са радионицама за израду опека и некрополом.

Сип, рудник бакра?

НМБ 2007-08.

По причању мештана испод врха брда Сип са бугарске стране границе има руде бакра. Са те стране је и село Ломница у чијем атару је нађен жртвеник са латинским натписом вилика (?) Фелицисима. Непроверено.

КАЛУЂЕРЕВО

Чука, мање отворено насеље?

НМБ 2007-08.

Рекогносцирањима Народног музеја (2007-08) локалитет се налази стотинак метара источно од центра села, тј. изнад напуштене зграде Основне школе. Смештен је на високој језерској тераси у подножју брдовитог залеђа. На површини од 0,5 ха по ораницама налазе се фрагменти касноантичке-рановизантијске керамике. Вероватно мање отворено насеље.

КАМБЕЛЕВАЦ

Плуждина, отворено насеље-вила рустика

АНМН 1933, 1934; НМБ 2004.

У извештајима председника општине и управника школе у Столу (1933) наводи се у атару овог села локалитет Воденичиште на коме има остатака: "старих зграда-цигле и ћеремиде." У извештају наредне године председник столске општине наводи локалитет као Воденичиште-чифлик удаљено 3 км од општинске зграде у Столу. Налази се у равници и «има цигле, црепови и камење». Вероватно се ради о локалитету југозападно од центра села.

Рекогносцирањима Народног музеја (2004) откривени су археолошки остаци објеката на два места истог потеса. Оба су смештена у средишту широке удолине кроз коју протиче Столска река. Око 0,5 км југозападно од центра села на левој обали Столске реке по ораницама на површини од 1 ха уочава се разоран интензиван грађевински шут (камен, комади малтера и опеке античког формата), а налази се и фрагментована касноантичка керамика.

У центру села, преко пута школе и задруге у оквиру окућнице мештана налази се простор димензија 20 х 7 м који је издигнут од околног терена 0,2-0,3 м. У пределу објекта налазе се мањи уломци опека античког формата и ивично обрађено камење објекта и три мања златарска ископа. По казивању власника Љ. Манића налажени су бројни уломци опека и керамике, а екипи је поклонио керамички тег и мањи уломак мермерне тање плоче (димензија 7 х 7 х 1,3 см), вероватно од мобилијара објекта.

Имајући у виду положај и диспозицију објеката вероватно се ради о објектима отвореног равничарског насеља, можда виле рустике и ранохришћанског култног објекта.

Слатина-Вирови, топионичарски пункт **Т. XXI**

НМБ 2004.

Рекогносцирањима Народног музеја (2004) откривен је археолошки локалитет око 1,5 км јужно од центра села. Налази се у врху удолине крај извора од кога полази поток, лева притока Столске реке. Смештен је на блажој падини крај старог пута за село Стрелац.

На површини од 2 ха налазе се спорадично камен, малтер и ситни уломци опека античког формата (дебљине 3-4 см) као и фрагментована касноантичка керамика. У већем свежем златарском ископу при врху локалитета и избаченој земљи површине 10 х 10 м констатован је интензиван грађевински шут, комади јако гореле земље, фрагментована керамика и један гвоздени ингот димензија 31 х 7 х 7 см, тежине 11 кг. Чини се да се ради о прекопаној радионици са пећима.

По свему судећи ради се о касноантичком топионичарском пункту.

Игриште-Градиште-Кула, касноантичко-рановизантијско утврђење - **Т. XXIIa-b**

АНМН 1933; НМБ 2004, 2007-08.

Председник столске општине и управник школе у селу (1933) помињу потесе Градиште и Кула. Рекогносцирањима Народног музеја (2004, 2007-08) лоцирани су остаци утврђења око 2 км југозападно од центра села (на граници са атаром села Радињинци). Смештено је на северозападном крају гребенастог брда Сип, које је одељено од Малог сипа крађом клисуром. Њу је пробила Столска река, десна притока Мурговице. Оно доминира клисуром од чијег дна је издигнуто стотинак метара. Кроз теснац пролази локални пут изнад кога у подножју утврђења се налази јак извор.

Локалитет је постављен на ужем врху гребена правца пружања северозапад-југоисток, димензија 80 х 20 м. Гребен је са три стране заштићен стрмим странама местимично са стеновитим отсецима, док је на југоистоку крађим седлом повезан са вишим гребеном брда Сип. Средином врха гребена издижу се у низу четири неправилне стене у виду острваца. Бедем је једино очуван на неколико места на североисточној подужној страни. Он је изграђен неколико метара од ивице врха гребена на почетку стрмине. Изведен је од ломљеног камена везаног кречним малтером, вероватне дебљине 1-1,2 м. Културни слој је једино сачуван уз унутрашњу страну бедема, док је са врха гребена испран. Са ове стране утврђења налази се бројна фаргементована касноантичко-рановизантијска керамика (са оштрим преломима) на стрмини изван утврђења иако на тој страни није могло да се констатује подграђе. Мањи уломци опека античког формата и бројнија фрагментована касноантичка-рановизантијска керамика по југозападној стрмини локалитета је са оштећеним-заобљеним преломима.

По свему судећи мање касноантичко-рановизантијско утврђење везано за насеље-вилу рустику и топионичарски пункт из атара села.

КИЈЕВАЦ

Селиште, тумул?

НМБ 2004.

Рекогносцирањима Народног музеја (2004) откривен је локалитет Селиште на око 0,3 км североисточно од центра села. Ради се о великој хумци пречника око 50 м и висине око 10 м са јужне стране, на северној је висина знатно мања око 2 м.

Хумка је постављена на падини са десне стране сеоског потока на излазу из планинског дела тока. Са јужне стране постоје два већа оштећења хумке, позајмиште земље-каменолом? На њеном врху постоји мањи златарски ископ у коме нема археолошких налаза. Могућ антички тумул?

Војна црква, мање отворено насеље-рефугијум **Т. XXIII**

НМБ 2004.

Рекогносцирањима Народног музеја (2004) откривен је локалитет Војна црква око 0,5 км источно од центра села. Реч је о ћувику који се 70-так метара издиже изнад околног терена и на северозападној страни има стеновите отсеке. Његов врх је издужен и краћим седлом подељен на два дела. Северозападни је стеновит и нераван, док је југоисточни широко заобљен димензија 50 х 30 м. На источном ободу постоји земљани ров (вероватно савремен, из ослободилачких ратова). Овде је откривено неколико атипичних фрагмената керамике праисторијске фактуре (бронза-гвоздено доба?) и један касноантички фрагмент.

По свему судећи мање отворено насеље-рефугијум.

Вала, случајан налаз новца

У нумизматичкој збирци римског новца Народног музеја у Нишу (инв. бр. 3371) чува се ас Агрипе «нађен приликом орања њиве на локалитету Вала 1976. године», откупљен од Слободана Недељковића из Бериља. У студијској збирци римског новца налазе се још два бронзана новчића 4. века, откупљена заједно са претходним са истим одредницама.

Могућ антички локалитет, можда из времена римских освајања овог подручја, имајући у виду ас Агрипе. Непроверено.

ЛЕСКОВИЦА

Бачевина,

НМБ 2007-08.

Рекогносцирањима Народног музеја (2007-08) прикупљени су подаци о локалитету. Налази се око 1 км источно од центра села високо у иначе планинском крају. По казивању мештана на делу висоравни испод брда Било

откриване су опеке античког формата. Вероватно се ради о мањем античком насељу. Непроверено.

Штипачев Камен,

НМБ 2007-08

Локалитет на коме су живели латини по казивању мештана. Непроверено.

ЛИНОВО

У атару овог села није констатован антички локалитет.

ЉУБЕРАЋА

У атару овог села није констатован антички локалитет.

МАЛО БОЊИНЦЕ

У атару овог села није констатован антички локалитет.

МАСУРОВЦИ

У атару овог села није констатован антички локалитет.

МЕЗГРАЈА

У атару овог села није констатован антички локалитет.

МОДРА СТЕНА

Гарашанин (1951: 161) преноси податак Каница о римском кастелу из атара овог села. Вероватно локалитет Сип-Кулиште из атара суседног села Грнчара (види тамо).

Т. XXIVa-b

Манастир Светог Димитрија, ранохришћанска базилика са мартиријумом?

АНМН 1933, 1934; Златковић-Милић 1967; НМБ 2004.

Управник школе у селу (1933) бележи: "Једино у месту зв. «Студенац» сељаци, приликом орања, наилазе на неке земљане цеви, које потичу од извора. Пошто је у близини манастир св. Димитрије, то се верује, да је тим цевима спроведена вода до манастира." Председник општине у В. Бољинцу (1934) наводи

локалитет Манастириште у атару села Модра Стена 1 час хода од општине путем ка Бабушници. Налази се «више реке на висораван», а виде се: "зидови-темељ од манастир, црквени престо, на истом темељу подигнута је капела 1923 год."

Златковић-Милић (1967: 30) указује да: "Близу модростенског манастира Св. Димитрије, а пре другог светског рата, пронађени су остаци водоводних цеви од печене глине. Претпоставља се да водовод датира из турског доба и да је полазио од извора Студенца до манастира."

Рекогносцирањима Народног музеја (2004) локалитет је проверен и обављено мање заштитно сондажно ископавање. Он се налази око 1 км североисточно од центра села. Смештен је у горњем крају више речне терасе (висине десетак метара, дужине 0,2 км и ширине 30-50 м) леве обале Лужнице. Стотинак метара јужно од локалитета у удолини брдовитог залеђа налази се врело Студенац, које је каптирано за сеоски водовод.

Капела Светог Ђорђа из 1923. године, димензија 13 х 5 м, урушене је кровне конструкције и прилично оштећених зидова. Јужно од капеле на растојању од око 2 м изведена су два већа златарска ископа и један мањи у апсиди цркве. У златарском ископу код југоисточног угла капеле девастирана је античка гробница. Њеним чишћењем и ископавањем источног прилазног дела дефинисан је њен изглед. Ради се о једнокамерној гробници, димензија 4 х 2,5 х 1,9 м, са полуобличастим сводом и репрезентативним улазом. Бочне стране гробнице озидане су до висине од 0,5 м ломљеним каменом који је везан кречним малтером, а чеоне стране у целости каменом. Сводни део коморе озидан је од опека димензија 36 х 31 х 4 и 32 х 25 х 4 см, техником испуштања. Дебљина малтерних фуга је од 3-5 см. Под је изведен од кречног малтера са додатом туцаном циглом дебљине 10 см, на субструкцији од крупнијег камена у два реда, везаног, исто, кречним јаким малтером.

Са северне стране улаза у гробницу изведен је испуст у виду кратког зуба. Улаз ширине 0,7 м изведен је од клесаних кречњачких блокова-довратника са жљебовима и клесаним плочастим прагом. Надвратник није откривен и вероватно је био увучен због увлачења врата у жљебове довратника. Улаз је затваран каменом фацетираном плочом на горњој страни са исклесаним орнаментом венца развијених крајева.

У златарском ископу западно од гробнице (код југоисточног зида савремене капеле) као и у апсиди капеле откривени су делови зидова старијег објекта зиданог ломљеним каменом који је везан кречним малтером. У избаченој земљи углавном се налази грађевински шут.

По свему судећи реч је о већој касноантичкој-рановизантијској грађевини на чијем југоисточном крају је откривена гробница. Њу вероватно треба везати за ранохришћанску базилику са мартиријумом, можда манастирски комплекс, у утилитарној сфери опидума на Кулишту суседног села Грнчара (удаљен 3 км југозападно на супротној страни Лужнице).

Цртаво, касноантички-рановизантијски спекулум?

НМБ 2007-08.

Рекогносцирањима Народног музеја (2007-08) прикупљени су подаци о доминантом купастом брду Велико Цртаво (867) са изузетном визуром у долинама Лужнице, Власине и према Заплању. По причању мештана на врху брда била латинска тврђава. Постоји велика рупа. На југозападној страни брда, на потесу Лешје налажене су људске кости, па мештани претпостављају да се ради о латинском гробљу. У његовом подножју на потесу Извор ископаване су водоводне керамичке цеви. Извор је иначе каптиран за сеоски водовод. Брдо је подељено између атара три села, Модре Стене и Врела из бабушничке општине и села Алексине власотиначке општине. Непроверено.

Могуће је претпоставити на овом месту један антички спекулум? Вероватно се Каницово утврђење из атара овог села не односи на овај локалитет.

НАШУШКОВИЦА

Градиште, касноантичко-рановизантијски рефугијум **XXVa-b**

МП 2006. НМБ 2007-08.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) и Народног музеја (2007-08) откривено је Градиште на граници атара Нашушковице са атаром Кусе Вране из димитровградске општине. Локалитет се налази око 1,5 км северно од центра села.

Смештен је на врху и страни издуженог гребена правца пружања северозапад-југоисток. Југоисточна дужа страна као и чеоне стране спуштају се

стрминама и стеновитим отсецима око 350 метара у долину Кусовранске реке, односно самом селу. Супротна дужа северозападна страна је такође стрма и са стеновитим отсецима али само 50 так метара висине и прелази у уски благи превој, на чијој северној страни се налази извор.

Утврђење се састоји из два дела. У ужем смислу, утврђење је постављено на већем и највишем југоисточном делу гребена и на његовој североисточној страни, док се врхом гребена мање северозападне стране налази само бедем у правој линији у виду преградног-одбрамбеног зида (clausura).

Главно утврђење је издужено, неправилног ромбоидног облика, димензија 100 х 50 м. Оно обухвата простор самог врха гребена и страну нагнуту ка североистоку. Бедеми утврђења који прате гребен уочавају се у темељној зони, док су у осталом делу видљиви по конфигурацији терена (висине од 0,3-0,5 м и ширине око 2 м). На терену није уочљиво, али се има утисак да се утврђење завршава на северозападу и југоистоку са по једном четвоространом кулом. По свему судећи бедеми су грађени од ломљеног камена везани кречним малтером. Уз подужну северну страну утврђења приметне су четири просторије прислоњене уз бедем дужине 6-8 м. Културни слој је плитак и између стена је на гребену. На локалитету нема површинских налаза опека античког формата нити фрагментоване керамике.

Између преградног-одбрамбеног бедема (clausura) на северозападу гребена и утврђења на вишој коти нема бедемских конструкција већ само изразит стеновити гребен (карст). Клаусура почиње кратким стеновитим седлом, одакле је једини приступ утврђењу. Она је изведена у скоро правој линији врхом гребена у дужини од 50 м. Бедем је изведен од ломљеног камена ширине 2,2 м и очуван је у висини од 0,2-0,5 м. На терену није видљиво да је бедем зидан кречним малтером, међутим на страни гребена код седла приметан је уситњен кречни малтер. На том делу је нађено и неколико атипичних фрагмената керамике касноантичко-рановизантијске фактуре. Исти налази документовани су и на превоју југозападно испод утврђења.

На стрмим падинама Нашушковског камена, око 0,5 км југоисточно од утврђења мештани помињу Црквиште - Латинску цркву. Реч је о тешко приступачној малој пећини без археолошких налаза.

По свему судећи реч је о касноантичко-рановизантијском рефугијуму. Насеље које је користило овај рефугијум могуће је очекивати на превоју у подножју.

На основу казивања мештана помиње се стари пут који од подножја доминантног Великог Стола преко села Кијевца, јужним подножјем планине Рњос у правој линији излази на село Нашушковицу према Звоначкој Бањи. Могуће је да је ова траса изведена у античко време јер повезује неколико локалитета (кастел на Малом столу; Војну цркву-Кијевац; Свињарник-Суво врело, Валниш; Градиште-Нашушковица; Бањиште-Звоначка Бања).

ОСТАТОВИЦА

Градиште-Велика кула, касноантичко-рановизантијски кастел **T. XXVIa-b**

АНМН 1934; Дероко 1950; НМБ 2007-08.

Председник општине у Великом Бошинцу (1934) бележи локалитет Градиште у атару овог села 2 часа северно од општинске зграде «више села Остатовице». Даље наводи да се налази на врх брда и да се види: "темељ од неке зграде и темељ од зида-ограде све од камена."

Дероко (1950: 131) помиње само остатке града Остатовице 15 км североисточно од Власотинца. Иначе, убраја га у средњовековно утврђење.

Рекогносцирања Народног музеја (2007-08) утврдила су да се сада локалитет назива Велика кула и да се налази 1,5 км северно од центра села. Смештен је на североисточном ободном делу доминантног брда Остатовичка чука, које има изванредну прегледност југозападне стране Суве планине, односно, од долине Лужнице ка Заплању и долини Кутинске реке. Иначе врх брда је у виду широког неравног платоа троугаоног облика са више кречњачких вртача.

Утврђење је неправилне полигоналне основе димензија 70 х 60 м. Северном и источном страном постављено је на обод платоа, с тим што је северна страна нешто удаљенија (око 30 м) од стрмије косе са стеновитим одсецима. Јужна страна је уједно на највишој коти и утврђење је лоцирано на благој падини са падом ка северу. Управо око средине јужног бедема постављене су две спојене конструкције. Западнија је масивнија вероватних димензија 17 х 12 х 3-5 м, а источна 17 х 13 х 1-2 м. Још једну посебност има западни бедем одакле је прилаз

утврђењу најлакши преко платоа. Постављен је у правој линији и најснажнији, урушених димензија ширине 7 м и висине са унутрашње стране 1 м, а са спољашње 2-3 м. Изван овог бедема налази се испуњен ров ширине око 2 м, дубине 0,5 м. Испред рова је преградни зид – протеихизма ширине 3-4 м и висине 0,5-1 м. Терен испред протеихизме наставља у велику вртачу. Источни бедем око средине пружања има један прелом и на североисточном крају једну потковичасту кулу димензија 3,5 х 3,5 м. У једном од златарских ископа на њему утврђена је ширина бедема од 2,3-2,5 м (у урушеном стању ширине је око 5 м и висине унутра 0,5 м и споља око 2 м. Он је изведен од ломљеног камена везаног кречним малтером. Северни бедем има неколико мања прелома код куле у североисточном делу. На тој страни је пад терена најкраћи и прелази у широко седло, одакле је вероватно био главни прилаз и улаз у утврђење.

Утврђење је подигнуто на карсту, тако да се на појединим местима види кречњачка стена. Културни слој је дебљине од 0,3-0,5 м. У унутрашњости констатовани су бројни свежи, мањи и већи златарски укопи, појединi дужине 10-15 м и ширине око 2 м. У њима налажена је бројна фрагментована рановизантијска керамика, гвоздени окови столарије, већи и мањи прстен, део шлема, гвоздена згура код потковичасте куле и гвоздени одливак-ингот код југоисточног угла утврђења.

По свему судећи реч је о рановизантијском рударско-прерађивачком кастелу. Вероватно је руда вађена на странама Суве планине у залеђу (Ладаровице села Богдановца). Свакако је прерађивачки пункт Вигњиште у махали Сечинце села Богдановца био у функцији и под надзором овог кастела.

Кале-Пазариште, утврђено касноримско насеље?

АНМН 1933, 1934.

У првом извештају председник општине у В. Бољинцу (1933) од старина најпре наводи: "1) У хатару села Остатовице по причању старих људи постојало је Кале на месту званом «Пазариште». На истом месту налазе се неки парчићи од земљано посуђе." Наредне године (1934) он бележи локалитет Кале удаљен 1,5 час од општинске зграде «у селу Остатовици». Оно се налази на падини и открива се: "Парчад од земљани лонци и остало земљано посуђе."

У нумизматичкој збирци римског новца Народног музеја у Нишу (инв. бр.3204) чува се бронза Филипа I откривена на Пазаришту, односно Калеу, 1960. године, поклон Обрена Димитријевића из Остатовице.

Могуће је да се ради о утврђеном насељу цивилног карактера под заштитом рударског кастела на Остатовачкој чуки. На основу података мештана између Два светска рата Кале се налазило у оквиру самог сеоског насеља, а Градиште на врху брда изнад села. Непроверено.

Манастириште,
АНМН 1934. НМБ 2004.

Председник општине у В. Бољинцу (1934) наводи Манастириште у атару овог села удаљено 1,5 час од општинске зграде. Налази се крај «реке-потока Јабланице» и види се: "темељ од цркве. Од камена на истоме месту подигнута је капелица пре 3-4 године."

Рекогносцирањима Народног музеја (2004) описана је црква Светог Прокопија, око 1 км источно од центра села. Ради се о мањој цркви од камена, димензија 10 х 5 м, која је подигнута на старијим темељима или делу темеља већег објекта. Заравњени плато на коме се налази црква је димензија 50 х 50 м. Часна трпеза у олтарском простору сачињена је од импост капитела од ситнозрног пешчара и дела профилисаног мермерног стуба. Претпоставља се да је старији објекат из касне антике.

Црква Светок Прокопија налази се на левој обали реке Јабланице, односно око 1,5 км низводно од Вигњишта прерађивачког пункта у засеоку Сечинце села Богдановца. Вероватно се ради о ранохришћанској базилици у близини претпостављеног цивилног насеља Кале из атара истог села.

Селиште, случајни налаз новца

У нумизматичкој збирци римског новца Народног музеја у Нишу (инв. бр. 3206) чувају се два бронзана новчића (URBS ROMA и Валенса) која су откривена на потесу Селиште из атара Остатовице, поклон Обрена Димитријевића. Могућ антички локалитет, отворено насеље.

ПРЕСЕКА

Црквиште,

АНМН 1934; НМБ 2007-08.

Председник општине у Звонцу (1934) бележи Црквиште у атару овог села удаљено 5 км западно од општинске зграде. Налази се на брду и виде се «старе зидине од цркве».

Рекогносцирањима Народног музеја (2007-08) потврђено је постојање локалитета Црквиште јужно од села, које се још назива Углиште. По причању мештана налажени су покретни археолошки налази из гробова. Непроверено.

ПРОВАЉЕНИК

Градиште-Чукар, касноантички-рановизантијски кастел? **Т. XXVII**

Каниц 1892, 1909/1985; АНМН 1934; Гарашанин 1951; НМБ 2007-08.

Каниц (1892: 104) помиње остатке кастела на ниском Чукару у атару овог села, десно од Лужнице. У новијем раду (1909/1985: /220) није тако одређен, зато наводи да се стражарска кула налази: "на обронцима западног Црног врха (1140 м) код Проваљеника."

Председник општине Бабушнице (1934) помиње у атару овог села два локалитета, вероватно један поред другог, Чукар и Градиште, удаљени 6 км западно од општинске зграде. Они се налазе, на брду и на њима: "Сада се не види ништа."

Гарашанин (1951: 161-162) бележи по Каницу римски кастел на локалитету Чукар у атару овог села, притом цитирајући оба његова рада. Међутим, Каниц у новијем раду стражарску кулу са обронака Црног врха ставља «код Проваљеника», а не у атару Бабушнице, како је то учинио Гарашанин. На тај начин један исти локалитет одређује се у два различита атара.

Рекогносцирањима Народног музеја (2007/08) локалитет се налазио око 0,5 км југозападно од центра села на десној вишој обали сеоског потока, десне притоке Лужнице. Уствари радило се о гребену еродираног-широко заобљеног врха од меких стена, који је након веће поплаве пре неколико деценија склизнуо одроном у поменути сеоски поток. Клизиште је разлог девастирања наведених локалитета (Чукар и Градиште) тако да нису лоцирани. Међутим, на источној падини од краја клизишта нађено је неколико атипичних фрагмената керамике

касноантичко-рановизантијске фактуре. Они вероватно потичу од дела самог утврђења на врху или од објеката изван утврђења.

Остаје нејасно да ли је Каниц видео кастел или спекулум, или, што је вероватније, да је податке само добио од мештана.

Црквиште, некропола? **Т. XXVIII**

АНМН 1934; НМБ 2007/08.

Председник општине Бабушнице (1934) наводи у атару овог села Црквиште као: "сеоски запис села Проваљеника." И он се налази 6 км западно од општинске зграде на брду, али бележи да: "Сада се виде црквене зидине."

Рекогносцирањима Народног музеја (2007-08) локалитет се налази око 0,5 км југоисточно од центра села на раскрсници старог пута за суседно село Извор. Он је лоциран око 0,5 км источно од девастираних Чукара и Градишта. Смештен је на мањем ртастом платоу у оквиру благе падине широке језерске терасе. Црквиште је откривено вероватно 1922. године када је постављен камени крст, оброк-запис у пределу круне апсиде претпостављене цркве. Унутрашњост црквишта је удубљена у односу на околни терен (10 х 4 х 1 м) и нису видљиви зидови ни темељи старијег објекта. Међутим, по казивању мештана приликом узимања земље источно уз црквиште у задњих неколико деценија, налажене су људске кости. Обиласком терена утврђена је површина позајмишта земље величине 20 х 10 х 1-3 м. Кости покојника девастираних гробова нису нађене, али је у западном делу профила позајмишта у пределу спољног дела апсиде налажена опека античког формата димензија 27 х 27 х 4 см, вероватно од конструкције ранохришћанског објекта.

По свему судећи на овом Црквишту могуће је претпоставити постојање једне гробљанске базилике са некрополом у близини касоантичко-рановизантијског кастела.

Мастиште, производни керамички центар?

НМБ 2007-08.

Рекогносцирањима Народног музеја (2007-08) забележена су казивања мештана о открићу од пре деценијеипо једне керамичарске пећи у коју су упале краве. У пећи су биле керамичке цеви и грнчарија. Локалитет се налази око 0,7 км

југозападно од центра села на стрмој падини леве обале сеоског потока. Обиласком терена само је уочено улегнуће пречника 3 м и нађена неколико атипична фрагмента керамике, која могу да буду касноантичке фактуре. Иначе, локалитет је удаљен око 0,5 км западно од клизишта у коме су Чукар и Градиште.

На овом локалитету могуће је претпоставити један производни керамички центар.

РАДИЊИНЦЕ

Мали Сип, касноатичко-рановизантијско утврђење

Овај локалитет на северној граници атара је уствари утврђење Игриште-Градиште-Кула из атара суседног села Камбелевца, али у овом селу са наведеним називом.

Село,

Златковић-Милић 1967.

Златковић-Милић (1967: 32) за Радињинце бележи: "У истом селу на извору воде, супротно од куће Миленовић Љубомира, око 1928. године пронађене су земљане водоводне цеви, па се претпоставља да би се копањем према месту Поповцу могли и сада наћи слични остаци." Непроверено.

Манастир св. Ђирик, античке сполије

НМБ 2007-08.

На сеоском гробљу налази се триконхална црква грађена од ломљеног камена и клесаних квадера бигра. У зидовима цркве уграђиване су уломљене опеке и тегуле (једна коринтског типа дебљине 2,5-3 см) античког формата, а под је изведен од опека димензија 25 x 25 x 5 см. За часну трпезу искоришћен је анепиграфски жртвеник од мекшег камена (бигар?).

По свему судећи манастирска црква је подигнута на темељима античког објекта или су сполије донешене из ближе или даље околине (Мали Сип?).

РАДОСИН

У атару овог села нису откривени антички археолошки остаци.

РАДОШЕВАЦ

Локалитети Градиште и Селиште обрађени су у атару суседног села Горњег Крњина пошто су на граници атара и пре Другог светског рата навођени су у атару тог села.

Ограња-сеоско гробље- Црква Светог Пантелејмона, античко отворено насеље и некропола (?)

Манић 1996; НМБ 2007-08.

Манић (1996) у хроници села бележи: "Испред црквице (св. Пантелеј, прим. аутора) је сеоско гробље, а преко пута њега, у њиви, има темеља некадашње големе грађевине, која је вероватно припадала неком великашу, јер је дебљина темеља око 80 сантиметара, а димензије темеља су, отприлике, 50 до 60 метара. То је свакако терен за археолошка истраживања. Претпоставка је да је грађевина вероватно из доба Римске империје, јер су сељаци у суседним баштама (градинама) ископавали металне новчиће и предмете са латинским писменима. Незнање је учинило своје: ништа од тога није сачувано." Испред овог текста у једној реченици наводи се да: "Људи који су вадили камење у близини црквице ископавали су људске кости, што значи да је ту некада било нечије гробље."

Локалитет се налази око 0,3 км југоисточно од центра села. Смештен је на благој падини и подножју високих брда Радошеве главе и Јасења. На парцелама око гробља нађена је фрагментована касноантичка керамика, уломци опека античког формата и неколико већих комада гвоздене згуре. По причању мештана налажени су и зидови од камена везани кречним малтером. Поред тога на истом месту налажена је и праисторијска (бронзано-гвозденодобска) фрагментована керамика.

Јужно од гробља налази се јаче врело, односно, извор реке Лужнице. Између врела и гробља на омањем издигнутом платоу постављена је црква Светог Пантелејмона. У баштама отоке врела, исто тако, налази се фрагментована праисторијска и касноантичка керамика, а мештанин поседује једну мању бронзу са овог места. У зидовима цркве Светог Пантелејмона, нарочито у натрпозорницима са унутрашње стране видљива је опека античког формата, која је свакако употребљена као сполија са касноантичког локалитета у подножју.

Мештани помињу и налазе гробова на странама подножја цркве Светог Пантелејмона.

По свему судећи ради се о мањем отвореном касноантичком насељу, са евентуалном некрополом на странама брда изнад врела Лужнице.

РАКИТА

Турски гроб,

АНМН 1934; НМБ 2007-08.

Председник општине (1934) наводи локалитет Турски гроб у атару села Раките 3 км јужно од општинске зграде у Звонцу. Налази се поред реке на брду и виде се: "зидине цркве још од старине."

Рекогносцирањима Народног музеја (2007-08) потврђени су од мештана локалитети Манастириште и Црквиште у атару села Раките. Вероватно један се односи на налазиште Турски гроб. Непроверено.

Селиште-Чепиреп,

АНМН 1934; НМБ 2007-08.

Председник општине (1934) наводи локалитет Селиште у атару села Раките 6 км југозападно од општинске зграде у Звонцу. Налази се у падини, а виде се: "Старе зидине од старих зграда."

Рекогносцирањима Народног музеја (2007-08) потврђено је постојање локалитета Селиште и од мештана прикупљени подаци да се на овом месту налази фрагментована керамика. Терен је данас заливађен. Поред тога изнад Селишта налази се врх брда Чепиреп на коме се налазе метални предмети, врхови стрела и римски новац, а помиње се и налаз једног Константиновог златника. Непроверено.

На наведеним потесима могуће је очекивати каснонатичко-рановизантијско утврђење (Чепиреп) са подграђем (Селиште). Таква је ситуација на већини оближњих локалитета.

РАКОВ ДОЛ

Латински рид, рударско-металуршки утврђени пункт **T. XXIXa-b**

Игњатовић 1985; НМБ 2007-08

Игњатовић (1985: 14) у хроници суседног села Радосина описује: "Латински рид – је брдашце у долини Тегошнице. Са леве стране, на самом ушћу Мале реке у њу. За ову локацију везује се предање да су је некада поседовали Латини, јер је то био повољан положај за контролу путника долином Тегошнице и за њихово евентуално хватање. Мештани причају да поједина места кад се скочи са већег камена или пања на њих, одзвањају као да су испод њих подземне одаје, шупљине од латинских грађевина.

Верује се да ту има новца и злата, па се током целе године, и у данашње време, могу видети свежи трагови копања трагача за скривеним благом. Тачно је да се на левој страни реке, на узвишењима, налазила гомила камења и згаришта угљевља, да су чобани ту налазили по који ковани новчић непознатог порекла, али се не могу наћи поуздани трагови људске насеобине. С обзиром да у суседном Добровишу и још неким суседним селима у околини (Криви Дел, Стрелац) има трагова из латинског доба, то је вероватније да то место, ипак, има више везе са животом у доба Римљана. Једна легенда казује да су ту живели Латини." Данас локалитет се води катастарски у атару села Раков Дола.

Рекогносцирањима Народног музеја (2007-08) констатован је локалитет у атару овог села 1 км јужно од центра села. Смештен је на левој страни уске планинске долине Тегошнице, односно при дну те високе стрме косе (Тумба 1182). Лоциран је на ртастом мањем платоу, правца пружања север-југ, око 80 метара изнад нивоа реке.

По казивању мештана ту су живели латини и ту им је била ковачница.

Утврђење облика троугла, димензија 50 х 15 м, постављено је на платоу основом ка реци, а врхом ка кратком и дубљем седлу. На западној страни остаци бедема су значајнији и расути по страни, на северној страни знатно мање, док са источне стране назиру се по конфигурацији терена. Бедеми су зидани од ломљеног камена и везани малтером.

Око средине утврђења налазе се остаци објекта унутрашњих димензија 4 х 3 х 1,2 м, чија је унутрашњост делом прекопана златарским ископом. Она је зидана ломљеним каменом који је везан кречним малтером. У североисточном углу постоје остаци друге грађевине димензија 10 х 6 м. Остаци трећег објекта са две просторије, димензија 5 х 4 м налазе се у североисточном углу. На неколико

метара ниже западно уз утврђење постоји правоугаони плато димензија 15 х 5 м. Врх утврђења на југу је прилично уздигнут тако да се овде може очекивати главна капија. У златарским ископима и на површини локалитета нађено је неколико атипичних фрагмената касноантичко-рановизантијске керамике, а у пределу објекта у северозападном углу неколико комада гвоздене шљаке.

Преко седла на јужној страни локалитета узводно прати се траса старијег пута који је на појединим критичним местима подзиђиван. Вероватно је повезан са рударским окнима.

По свему судећи реч је о мањем рударско-металуршком утврђеном пункту.

На потесу Грданица, у удолини-јарузи југоисточно од Латинског рида, по казивању мештана налажена је шљака, фрагментована керамика и гвожђурија. Могуће је очекивати на овом месту рударско-топионичарске радове.

РАЉИН

Селиште, насеље и некропола?

АНМН 1933, 1934; НМБ 2007-08.

Председник општине (1933) Стрелца наводи локалитет Селиште у атару Раљина, на коме су налажене људске кости и да се претпоставља постојање гробља. У новијем извештају наредне године (1934) наводи се исти локалитет у атару села Раљина 4 км од општинске зграде. Он се налази крај реке и откривају се кости.

Рекогносцирањима Народног музеја (2007-08) потврђени су подаци код мештана Раљина о налазима инхумираних гробова на Селишту. Ради се о уској долини Тодорове реке у пределу моста на савременом путу за Звоначку Бању. Изградњом моста и узводно од њега откриване су људске кости, а низводно од моста река је открила зид од камена везаног чврстим кречним малтером. Подаци нису могли да буду рекогносцирањима проверени.

Могуће је на овом локалитету очекивати постојање мањег касноантичког отвореног насеља.

РЕСНИК

Стража-Градиште, касноантичко-рановизантијско утврђење?

Каниц 1892, 1909/1985; Гарашанин 1951; НМБ 2007-08.

Каниц (1892: 104) бележи у првом раду локалитет Стражу, код вододелнице-превоја на Белој Води, у атару Ресника остатке кастела који је надзирао пут од Ремесијане преко Власине за Мораву. У новијем раду (1909/1985: /220) наводи да су Римљани још знали за пут од Лужнице преко вододелнице за Ремесијану и да је он био штићен стражарским кулама. Ту он наводи две куле, једну код Проваљеника и другу код Ресника, вероватно са једне и друге стране превоја ради његове заштите. Римску кулу код Ресника поставља сада на локалитету «Градиште». Чини се да Каниц наведене локалитете није лично обишао већ је претпоставио античка утврђења на основу казивања водича и мештана.

Гарашанин (1951: 162) преузима податке Каница о римском утврђењу из оба рада, именујући локалитет Стража.

Рекогносцирањима Народног музеја (2007-08) није потврђено Градиште у атару Ресника. На Стражи, граничном потесу атара села Ресника и Братишевца, смештеној на јужном делу превоја, нема археолошких остатака, као и на братишевачком Градишту у северном делу превоја. У атару села Ресника мештани помињу локалитет Кула југозападно од села према Сувој планини. Непроверено.

Тричковац, отворено античко насеље

НМБ 2007-08.

Локалитет се налази око 0,5 км северозападно од превоја Бела Вода (североисточно од савременог пута Б. Паланка-Бабушница). Смештен је на благој падини и делу стрмије падине североисточног (испод превоја Бела Вода) изворишног дела Коритничке-Мокранске реке, леве притоке Нишаве. На површини од око 1,5 ха налази се касноантичка фрагментована керамика. По казивању мештана налажене су опеке античког формата и римски новац. Поред тога налази се и праисторијска фрагментована керамика. На самом превоју ка сливу Лужнице (североисточни део), на локалитету Романија, налази се бројна неолитско-енеолитска фрагментована керамика, жртвеници, камене секире и друго.

Превој Бела Вода свакако је од неолитских времена био важан саобраћајни пункт на путу од Понишавља ка Лужници, Власини и Морави. У античком

периоду на превоју са стране слива Нишаве чини се да је постојало мање касноантичко-рановизантијско отворено насеље.

Лесковац,

Митић 1999; НМБ 2007-08.

Митић (1999: 21) у хроници села бележи: "Сасвим је сигурно да је на месту званом Лесковачки градић било неко утврђење. Србислав Голубовић каже: "На њиви попа Радисава Аранђеловића грдно посуђе сам изорао ралом. Ту је била радионица за израду грнчарије. Тако је и на њиви Богдана Поповића (локалитет Тричковац, прим. аутора), где су изоране камене секире, тучак за туцање, чаше од глине..." Мирослав Поповић, доктор пољопривредних наука, уверен је да је Лесковачки градић изграђен у доба деспота Стевана Лазаревића. Аутор ове хронике поседује грош из 1586 године, нађен на овом простору, као и друге металне новчиће, чија је нумизматичка вредност висока. Ту су новчићи разни уникати из доба Римљана (Аугуст, Диоклецијан и др.). На жалост, неукост или можда немар уништили су темеље Лесковачког градића. Неки делови се налазе у огради једне сеоске баште."

Рекогносцирањима Народног музеја (2007-08) потврђен је локалитет на око 1 км североисточно од центра села на граници са атаром суседног села Братишевца. Смештен је на високој блажој падини југозападног изворишног дела Коритничке реке испод превоја Бела Вода. На површини од око 0,1 ха уочава се незнатно повишен терен у односу на околину. Нађени су ситни комади малтера и неколико атипичних фрагмената античке керамике.

Вероватно издвојен касноантички објекат-спекулум? На нижој коти са супротне стране дубодолине је локалитет Тричковац,.

Кнежева падина,

Костић 1954.

Костић (1954: 241) говорећи о помештањима савремених села у Коритници наводи да: "Село је било најпре на месту «Кнежева падина». На томе месту наилази се на римске руине те изгледа да је насеље било на римским развалинама." Непроверено.

СТОЛ

Мали Стол-Градиште, касноантичко-рановизантијски кастел **Т. XXXa-d**

АНМН 1933, 1934; Гарашанин 1951; Којић 1964; НМБ 2004, 2007-08.

Управник школе (1933) бележи да: "На зв. м. «Мали Сто», распознају се подруми старовременског села; налазе се предмети – посуђе земљано и неки други отпаци." Председник општине наредне године (1934) наводи исти локалитет 2 км од општинске зграде на благом нагибу брдовитог терена. На њему «местимично има црепови и цигље».

Гарашанин (1951: 44) бележи налаз у литератури познате каснолатенске сребрне фибуле дуге опруге на општинској утрини Малог Стола 1934. године. Треба рећи да на наведеном утврђењу нема покретног археолошког материјала који би одговарао времену ове фибуле. Симптоматично је једино то да на суседном северозападном брду Корбес из атара села Ваве мештани наводе постојање рудника бакра и гвожђа.

Којић (1964: 135-138) објављује случајан налаз бронзане статуете Хераклa, која је откривена још 1939. године на овом локалитету (предата музеју у Пироту 1957. године: Слобода, локални недељни лист Пирота од 14. 12. 1957. године). Реч је о малој представи нагог Хераклa, висине 10 см, који преко леве руке има пребачену лављу кожу и држи батину. На основу приказа његове главе (косе и браде) одговара времену Галијена, а на основу стилизације детаља почетку 3. века. Она закључује да је у сваком случају статуета изведена под јаким грчким утицајем. Статуета је украдена из сталне археолошке поставке у Пиротском граду крајем прошлог века.

Рекогносцирањима Народног музеја (2007-08) констатовано је да се локалитет налази источно 1,5 км од центра села. Смештен је на врху високог издвојеног брда (976 м) приближног правца пружања север-југ. Са три стране брдо се уздиже од подножја до висине од 200-150 м, а на североисточној страни повезано је са планинским залеђем широким пространим седлом нижим 80 м од врха. Стране су прилично стрме, а западна са стеновитим отсецима. Јужно преко Крње реке налази се маркантни Велики Стол (1240м) који доминира Лужничком котлином.

Сам врх Малог Стола је у виду издуженог гребена правца пружања северозапад-југозоисток. Утврђење је постављено на заобљеном врху гребена и горњем делу његове дуже североисточне стране. Једино на тој страни бедем утврђења је и сачуван, док на супротној дужој југозападној страни са стеновитим отсецима га нема, обрушен је (за сада нема елемената да је утврђење било затворено са свих страна)? Иначе врх гребена је нераван, ширине 10-20 м, и у паду од југоистока ка северозападу.

Утврђење је издуженог неправилног елипсоидног облика (у случају да је и југозападном страном гребена постојао бедем), димензија 170 х 50 м. Једино на југоисточној страни има отклон на спољну страну под правим углом у дужини од 10 м. Поред тога, на северозападној краћој страни на нижем нивоу постоји овална конструкција у виду веће истурене потковичасте куле димензија 20 х 10 м. На том делу постоји већи златарски ископ у коме се види ширина бедема (1,2 м) од ломљеног камена везаног кречним малтером. Урушени бедем ширине 3-5 м и висине око 1,5 м лако се прати. На неколико места уз бедем приметни су и остаци објеката, док се на осталој дужини простире валум. У унутрашњем простору код отклона бедема налази се један заравњен плато димензија 20 х 10 м, вероватно у функцији репрезентативнијег простора. Око средине и на северозападном крају врха гребена у кречњачкој стени постоје усечене заравњене површине димензија 8 х 8 м, вероватно од грађевина.

У унутрашњости утврђења на више места изведена су мања златарска ископавања. У њима и избаченој земљи налажена је фрагментована касноантичко-рановизантијска керамика и мањи уломци опека античког формата дебљине 4-4,5 см. Културни слој танак на врху гребена, дебљи на североисточној страни до 0,5 м. Већина колекционара има у својим збиркама римске новчиће са овог локалитета, а један златник постоји и у приватном власништву. Поред тога налажени су и бројни гвоздени предмети од окова столарије и оплата употребних ствари, као и гвоздена шљака.

Мештани с оне стране Малог Стола наводе топоним Латинска црква. Ради се о пећини у подножју источне стране Малог Стола. Непроверено.

Вероватно касноантичко-рановизантијски кастел који је у одређеном периоду изгледа могао да врши функцију заштите рудника (Корбес и Велики Стол) и део металуршке обраде.

Извор-Банковска чесма, мање отворено насеље

НМБ 2004.

Рекогносцирањима Народног музеја (2004) откривен је нови локалитет. Налази се на око 0,8 м источно од центра села, односно у подножју Малог Стола. Смештен је на благој падини изнад јаког извора. На површини од око 0,5 ха налази се спорадично фрагментована касноантичка керамика.

Вероватно мање отворено касноантичко насеље. Утврђење на Малом Столу коришћено је у функцији заштите.

Велики Стол, спекулум-рударски радови?

НМБ 2007-08.

Рекогносцирањима Народног музеја (2007-08) истражен је и врх најмаркантнијег и најдоминантијег брда Лужничке котлине - Големог Стола (1240). Ради се о високом брду трапезоидне силуете. Из скоро сваког кутка Лужничке котлине трапезоидни Велики Стол надкриљује североисточну ведуту. Североисточно од центра села Стола удаљен је око 2,5 км. Развучен и прилично нераван врх В. Стола пружа се у правцу југоисток-северозапад и има углавном изразито стрме стране од 300-600 м. Најстрмија северена страна са стеновитим отсецима према Крњој реци висока је око 400 метара као и нешто развученија источна страна. Јужна и нарочито западна страна са изразитим стеновитим литицама уздижу се од кијевачког потока и подножја до висине од око 300 м. Најлакши прилаз врху је са југоисточне стране шумским путем и стазама.

Врх Великог стола је испресецан вртачама, усецима и ћувицима. Цела површина је углавном обрасла шумом и шипражјем са мањим пропланцима. На западној страни уз стеновите литице постоји на највишој коти плато димензија 10 х 15 м. На њему у источном делу у кртичњацима (дебљина културног слоја око 0,2 м) нађена су два атипична фрагмента керамике, један руком рађени (праисторијски) и један касноантичке фактуре. Још један праисторијски руком рађени фрагмент нађен је у делу вртаче на западном крају врха. У вртачи источно

од највишљег платоа постоји златарски ископ 1,5 х 1 х 0,5 м у коме има гашеног креча.

Најинтересантнији је расед на северном ободном делу врха, дужине око 200 м и ширине од 10-15 м. Расед се креће у скоро правој линији. Вероватно се ради о појасу наслага руде на којима су вршени рударски радови у латену и касноантичко-рановизантијском периоду.

Случајни налази,

У старом инвентару предмета класичног доба Народног музеја у Нишу уведена је гвоздена секира пресеченог врха (инв. бр. 11459) одкупљена од Р. Филиповића из Беле Паланке. У инвентару предмета римског доба уведена је 1955. године (инв. бр. 216/R, реинвентар). Пилетић (1971: 11, цртеж 59) широко се датује у распону од 1 до 4. век.

СТРЕЛАЦ

Градиште-Кале, касноантичко-рановизантијски кастел **Т. XXXIa-b**

Каниц 1892, 1909/1985; Живановић 1933; АНМН 1933, 1934; Гарашанин 1951; НМБ 2004, 2007-08.

Каниц (1892: 109) у првом раду помиње римски кастел на локалитету Радов Трн код овог села. У новијем раду (1909/1985: /277) говорећи о значају римског рударства области Власине наводи у пределу њених источних притока кастел поред Мурсовице/Мурговице на Радовом Трну у атару Стрелца. По свему судећи реч је о овом локалитету.

Живановић (1933: 14, 37) даје интересантан податак везан за овај локалитет, међутим, непроверљив. Он бележи да постоји: "код села Стрелца градић звани Могила, где је 1906. године нађена цела римска војничка опрема и чији траг и данас постоји." И сам назив утврђења је нетачан.

Управник школе у два слична извештаја (1933) описује локалитет: "Код самога Стрелца налази се брдо Градиште на чијем се врху (Кале) некада постојале зграде зидане од цигаља, што се лепо и сада познаје. Прича се, да је на врху Градишта изведена једна чесма чак са другога брда. Ако је то тачно, ту су цеви за водовод морале бити дуже од 6-7 километара. Налажене су парице испод врха брда, које нису потпуно округле већ петоугласте, али по свој прилици златне. Са

мало труда, могло би се утврдити дали је заиста постојао водовод." У другом извештају управник додаје: "Потписати је 1923. год. Испод Калета у Градишту после једне кише нашао једну бакарну или златну пару не округлу већ шестоугласту, коју је изгубио. По свему судећи на Градишту би имало интересантне ствари за људе који се у тим стварима разуму." Исте године (1933) заменик председника општине говори: "Да је по довољном распитивању преко грађанства ове општине пронађено на месту званом Градиште атара Стрелачког цигла-цреп од старовремске зидине, као и земља у виду дрв. ћумура... Од пронађених знакова на месту званом Градиште атара Стрелачког учтиво се шаље просветном референту у виду пакета с молбом на увиђај и пошиљај просвет. оделењу морав. бановине. – Пакет следује."

Председник општине (1934) у новијем извештају дели локалитет на два налазишта. Прво Кале удаљено 1 км од општинске зграде. Оно се налази на брду, а на њему је налажена «разна грнчарија». На другом месту је Градиште удаљено 1,5 км од општинске зграде. И оно је смештено на брду, али на њему се налази: "црна смеса у виду кокса, угља за гориво." У извештају након месец дана он наводи један локалитет са два имена. Они су сада удељени 1,5 км од општинске зграде, смештени на брду и на њима се налазе «разни црепови и црна смеса у виду угља за гориво».

Гарашанин (1951: 162) преноси податак Каница о римском кастелу на Радовом Трну.

Рекогносцирањима Народног музеја (2004, 2007-08) потвђени су потеси Кале и Градиште. Они чине врх издуженог брда у виду гребена правца пружања југоисток-северозапад и дужине око 2 км. Југозападна дужа и стрмија страна гребена (ширине око 0,5 км) од Студенске реке, односно Мурговице, уздиже се око 280 м. Супротна, североисточна страна је развучена (ширине око 1 км до Валнишке реке) и стрмији део уздиже се од падинског дела око 100 м. На врху гребена издвајају се три одељена ћувика у низу. Локалитет Кале смештен је на највишљем ћувику у северозападном крају гребена.

Утврђење овално-јајоликог облика, димензија 120 х 50 м, постављено је на странама ћувика 10 м ниже од врха, на делу где терен постаје стрмији. Сам врх ћувика, ширине око 15-20 м, састоји се из два мања платоа. Југоисточни према

седлу је виши, а одатле је утврђење и најдоступније. По конфигурацији терена баш изнад седла је лоцирана вероватно најснажнија кула са улазом у утврђење. На нижем платоу у североисточној половини приметно је постојање неколико објеката. Културни слој креће се од 0,2-1 м.

Бедеми утврђења познају се по конфигурацији терена и споља по обрушеном камењу на стрминама. На североисточној дужој страни утврђења уз бедем је приметан интервалум ширине 3,5-5 м. Југозападнија дужа страна утврђења је стрмија и нема интервалума. Објекти од чврстог материјала у овом делу утврђења не могу да се констатују. Културни слој овде је тањи и креће се од 0,2-0,5 м.

У бројним мањим и старијим, као и неколико већих и новијих златарских ископа на целом утврђењу, налази се бројна уломљена опека античког формата дебљине 4-4,5 см и тегуле дебљине 2-2,5 см и малобројна фрагментована касноантичко-рановизантијска керамика. Један мештанин је нашао део опеке са латинским натписом. Поред тога поједини колекционари са овог утврђења поседују налазе новца и гвоздене предмете са окова столарије и за свакодневну употребу.

Мештани на стотинак метара југоисточно од Калеа на падини помињу Латински бунар који је откривен пре пола века. Реч је о зиданом бунару од ломљеног камена дубине око 10-так м. Старост неодређена.

Вероватно касноантичко-рановизантијски кастел који има добру визуру са кастелима на Малом Столу и Асеновом Калеу.

На осталим ћувицима и врху гребена, где се лоцира потес Градиште, нису констатовани археолошки остаци.

Лешје,

НМБ 2007-08.

Рекогносцирањима Народног Музеја (2007-08) индициран је локалитет Лешје око 0,7 км северно од Калеа. Смештен је на развученој падини у подножју утврђења. По казивању мештана на овом месту налази се уломљена опека античког формата и фрагментована керамика.

Вероватно је реч о отвореном насељу-подграђу које би коинцидирало са касноантичко-рановизантијским кастелом на Калеу.

Ближа околина села, случајан налаз новца

У нумизматичкој збирци римског новца Народног музеја у Нишу (инв. бр. 3244) чува се денар Александра Севера који је откривен у «ближој околини села Стрелац» 1965. године, поклон наставника ОШ у селу Милорада Ђорђевића.

СТУДЕНА

Јасење-Гувниште,

НМБ 2007-08

Рекогносцирањима Народног музеја (2007-08) прикупљени су подаци о локалитету Јасење-Гувниште. Налази се око 2 км југозападно од центра села. Смештен је на блажој падини дуге косе високог брда Крст (1191). По казивању мештана налажене су керамичке цеви и фрагментована керамика. Непроверено. Могуће мање отворено античко насеље.

СУРАЧЕВО

Јовича падина,

НМБ 2007-08.

Рекогносцирањима Народног музеја (2007-08) прикупљени су подаци о локалитету Јовича-Јовчина падина. Налази се западно од села у планинском делу атара ка селу Линову. По казивању мештана овде се налази фрагментована керамика. Непроверено.

Могуће мање отворено античко насеље.

ЦРВЕНА ЈАБУКА

Селиште-Јонина падина, касноантичко-рановизантијски кастел

Каниц 1909/1985; АНМН 1934; Гарашанин 1951; Златковић-Милић 1967; НМБ 2007-08.

Каниц (1909/1985: /277), говорећи о рудоносној области Власине, помиње два кастела на источној притоци Тегошници «изнад Црвене Јабуке». Вероватно један од њих односи се на овај локалитет.

Гарашанин (1951: 162) преноси податак Каница.

Председник општине (1933) у првом јављању обавештава да: "На подручју ове општине има места звана Градиште, Селиште и на једном месту има трагова старих некадањих зграда." У другом извештају (1934) наводи једино локалитет Селиште-Јонина падина око 3 км источно од општинске зграде. Налази се на брду-камену и види се: "Гомила камења, црепови од ћерамиде и црепови од земљаног посуђа, као и креч по гомилама камења."

Златковић-Милић (1967: 32), говорећи о римском Градишту из атара села Извора, пише да се на њему налази згура и други предмети, а слично помиње и у атару Црвене Јабуке.

Рекогносцирањима Народног музеја (2007-08) прикупљени су подаци о локалитету. Он се налази око 2,5 км источно од центра села, односно у визури око 1 км источно од утврђења на Безубачком камену. По казивању мештана смештен је на планинској греди и постоји утврђење-Кале, које има бедем са једне стране, а са друге је стеновити отсек. Налажен је римски новац и фрагментована керамика. Непроверено.

Вероватно касноантичко-рановизантијски кастел.

Безубачки камен, каснонатичко-рановизантијски кастел **Т. XXXIIa-b**

Каниц 1909/1985; АНМН 1933; Гарашанин 1951; НМБ 2007-08.

Каниц (1909/1985: /277), говорећи о рудоносној области Власине, помиње два кастела на источној притоци Тегошници «изнад Црвене Јабуке». Вероватно један се односи на Селиште-Јонину падину, а други на овај локалитет.

Председник општине (1933) у првом јављању бележи неодређено да: "на једном месту има трагова старих некадањих зграда." По свему судећи реч је о овом налазишту.

Гарашанин (1951: 162) преноси податак Каница.

Рекогносцирањима Народног музеја (2007-08) потврђено је утврђење. Налази се око 1 км источно од центра села. Смештено је на високој стеновитој, неравној и кречњачкој греди, правца пружања североисток-југозапад, изнад Безубачког потока, десне притоке Тегошнице. Југоисточна дужа страна гребена је у паду од североистока са високим стеновитим отсецима. На почетку гребена

(североистоку) налази се више литичасто седло. Поред тога гребен је у изразитијем паду и према северозападу.

Бедем утврђења постављен је само на дужој северозападној страни у виду благог лука, док на литичастој дугој југоисточној страни нема трагова и чини се није било потребно. Утврђење је димензија 60 х 30 м. Лучни бедем утврђења на крајевима код литице завршава се четвоространим кулама димензија 5 х 5-7 м. Од кула, које су углавном очуване у темељним зонама, једино су јасније одређени њихови североисточни зидови. Урушени бедеми утврђења имају ширину од 2-3 м

На утврђењу је изведен један већи и неколико мања златарска ископа у којима је нађено мало фрагментоване касноантичко-рановизантијске керамике, а у југозападној кули неколико уломака тегула лаконског типа, античког формата, дебљине 2,5-3 цм.

Вероватно касноантичко-рановизантијски кастел у функцији заштите рударских радова.

Градиште-Дрењак,

НМБ 2007-08

Рекогносцирањима Народног музеја (2007-08) откривен је локалитет Дрењак. Налази се око 1,7 км источно од центра села. Смештен је у подножју планинског венца Камен, односно у северном ободном делу ширег избразданог платоа Градиште. Северно од пута за махалу Мишаринци у подножју стеновитих отсека постоји већи одрољени део у виду каменолома димензија 50 х 30 м. У подножју тог обрушеног стења уочава се издигнут плато у односу на локални пут димензија 40 х 30 м. На њему се примећују основе кружних спојених конструкција од ломљеног крупног кречњака у сухозиду. Иначе на ширем платоу Градишта мештани нису налазили остатке старијих насеља.

По казивању мештана овде је налажена гвоздена шљака. На терену шљака није могла да буде констатована. Могућа античка рударска активност.

Црква Св. Константина и Св Јелене, хришћанско култно место?

Ранђеловић-Здравковић-Ђорђевић 2005; НМБ 2007-08.

Ранђеловић-Здравковић-Ђорђевић у хроници села (2005) наводе да је сеоска црква изграђена 1868. године на старијим темељима. По градитељима они

су потицали од цркве из доба Константина тако да је нови храм посвећен Цару Константину и Царици Јелени.

Црква је озидана од ломљеног и притесаног камена. Са северне спољне стране апсиде уграђене су три опеке античког формата димензија 29,5 x 29,5? X 5-5,5 см. Могуће је претпоставити на овоме месту старији антички објекат имајући у виду близину античких кастела и евентуалне рударске радове.

ШТРБОВАЦ

У нумизматичкој збирци римског новца Народног музеја у Нишу откупљен је бронзани новчић (инв. бр. 2603) Диоклецијана: "Ископан у подножју Суве Планине у атару села Штрбовца код Великог Крчимира 1960. године." У инвентару предмета византијског доба Народног музеја у Нишу налази се гвоздени кључ ископан, такође, у подножју Суве планине 1961. године, у откопу земље на површини, а нашао га и поклонио Славко Миленковић из Штрбовца. Новчић и кључ могу да потичу са оба позната античка локалитета из атара овог села, Градишта и Ропота, или чак са неког још неоткривеног, али вероватно са бројних златарских ископа.

Т. XXXIIIa-b

Градиште, касноантичко-рановизантијски кастел и металуршки центар

Каниц 1909; Гарашанин 1951; НМБ 2004.

Гарашанин (1951: 162) нетачно убицира Каницов (1909/1985: /277) кастел на Штрбици у изворишту Градске реке. Ради се вероватно о Градишту испод граничног Штрби-камика (1479) у атару власотиначке Калне (суседно село Црвеној Јабуци).

Црноглавац (2005: 94, бр 106) публикује налаз полуфолиса Јустинијана из 527-537. године «нађен у селу Штрбовцу на месту званом Високо Градиште 1960. године», поклон Радомира Станковића.

Рекогносцирањима Народног музеја (2004) откривен је локалитет Градиште. Налази се око 1,5 км јужно од центра села у изворишном делу Пусте реке (Штрбовачка река). Смештен је на врху омањег ћувика, његовој јужној страни и блажој падини у јужном подножју. Три стране ћувика су прилично стрме

(јужна са блажим партијама), док је најкраћом северном преко ширег седла везан за више разуђено залеђе.

Утврђење се састоји из три дела димензија око 130 х 50 м. Цитадела на врху ћувика, доњег града на јужној страни ћувика и подграђа у јужном подножју. Цитадела је оформљена на врху ћувика пречника 17 м. Бедем је постављен ободом врха ћувика. Уочен је са делом објекта из унутрашњости у два већа златарска рова (9 х 1 х 2 м и 2 х 1 х 1,5 м), поред бројних старијих и мањих. Бедем је ширине 1,75 м зидан од ломљеног камена са уметањем опека античког формата везани кречним малтером. У златарским ископима избачен је интензиван грађевински шут у коме је налажена уломљена опека античког формата и фрагментована касноантичка-рановизантијска керамика.

Доњи град простире се на јужној страни ћувика. На основу конфигурације терена бедеми се везују за бедеме цитаделе затварајући овалан простор. У источном делу овог дела утврђења урађен је већи новији златарски ископ, поред бројних старијих и мањих. У њему је ухваћено масивно лице зида објекта изведен од масивних тесаних квадера бигра.

На блажој падини јужног подножја цитаделе са доњим градом налази се шире подграђе. Стране падине настављају стрмим странама ка потоцима на западу, југу и истоку. Бедеми подграђа само се наслућу по ободу падине и конфигурацији терена. У источном ободном делу подграђа ерозијом и делом златарским ископима откривен је профил висине око 1 м у коме се налазе већи комади шљаке. Иначе у овом делу локалитета мештани су своје парцеле преградили каменом извађеним из античких бедема (вероватно цитаделе и доњег града) кастела у виду масивних зидова изведеним у техници сухозида.

У инвентару предмета римског доба Народног музеја у Нишу налазе се гвоздени делтоидни раоник дугачке дршке (инв. бр. 417) и гвоздено јајолико копље без ребра по средини (инв. бр. 418) ископани на потесу Градиште марта 1957. године на 0,5 м дубине, откупљени од Владисава Станковића из Штрбовца. Пилетић (1971: 11, цртеж 58 и 13, цртеж 80) датује их широко од 1. до 4. века.

У инвентару предмета византијског доба Народног музеја у Нишу чува се бронзана наруквица отвореног типа (инв. бр. 135/V) ископана 1957. године на дубини од 0,7 м на овом локалитету. Она је откупљена од налазача Богољуба

Станковића из Штрбовца. Јовановић (1978: 26, кат. бр. 40) ову наруквицу, кружно завршених проширених крајева украшених «попрсјима фигуре у ставу оранте», повезује са раним хришћанима и ставља у период 5-6. века. Од истог налазача и са истим подацима набављена је и бронзана фибула са посувраћеном стопом (инв. бр. 136/V) коју Јовановић (1978: 55, кат. бр. 21), такође, датује у 5-6. век. Интересантан је податак Јовановића (1978: 26) да су наведена бронзана фибула и наруквица откривени: "у оквиру ранохришћанског сакралног објекта на овом локалитету." Податак није забележен у инвентару предмета нишког музеја. На истом локалитету ископан је и керамички лончић (инв. бр. 377) на врату украшен са шест урезаних линија, пречника обода и дна 4 см. Посуду је открио новембра 1960. године на дубини од 0,8 м Радомир Станковић, вероватно брат претходног налазача.

У приватним збиркама златара и колекционара овог дела бабушничке општине налазе се бројни метални, углавном гвоздени, предмети за свакодневну употребу, окови столарије и касноантички и рановизантијски новац.

По свему судећи ради се о касноантичко-рановизантијском рударском кастелу са металуршким погоном у подграђу.

На потесу Стубал преко западне удолине од Градишта приликом обраде земље изораван је покретни археолошки материјал (фр. керамика и уломци опека). Исто тако, на потесу Дуб-Циганski гроб у западном насељском делу села приликом риголовања винограда налажене су гробнице и алатке по казивању мештана. На овим локалитетима могуће је претпоставити отворено античко насеље и некрополу, свакако у извесном односу са кастелом на Градишту.

Манастир Светог Јована - Ропот,

АНМН 1934; НМБ 2007-08.

Председник општине Богдановца (1934) бележи локалитет 6 км од општинске зграде у правцу села В. Крчимира, а у атару села Штрбовца. Манастир се налази: "у падини на равници и види се зидине од цркве о којој се препричава да је била црква за време римљана у овом месту, није откопавано и незна се дали и што има."

Рекогносцирањима Народног музеја (2007-08) утврђено је да се манастир налази око 2 км северозападно од центра села. Смештен је на благој падини ушћа потока Мали и Велики Ропот. Почетком 2007. године златари су вандалски прекопали унутрашњост урушене манастирске цркве и уништили северни зид и под грађевине. Једнобродна црква са припратом унутрашњих димензија 13 х 4 м зидана је од тесаних квадера бигра везана кречним малтером (дебљина зидова 0,7 м). У избаченом грађевинском шуту откривају се бројни уломци опека (дебљине 3,5-4 см) и тегула (дебљине 2,5-3 см) античког формата. Међутим, други покретан археолошки материјал није налажен.

У нумизматичкој збирци римског новца Народног музеја у Нишу чувају се пет бронзана новчића (Проба-инв. бр. 2375, Карина-2099, Констанса-2457, URBS ROMA-3253 и један нечитак-2100) која су ископана на потесу званом Ропот на граници са атаром села В. Крчимир. За новчић Карина прецизирано је да је откривен на месту Мали Ропот. Новац је набављен што откупом што поклоном Радисава Филиповића из В. Крчимира у периоду од 1957. до 1965. године.

У инвентару римског доба Народног музеја у Нишу налази се оловни писак (инв. бр. 422), левкастог облика, шире основе и ужег врха. Откривен је на потесу Црквиште у селу Штрбовац 1957. године на дубини од 0,5 м и поклон је Радисава Филиповића из В. Крчимира (вероватно манастир Ропот). Следеће 1958. године ископано је на дубини од 0,7 м издужено листолико копље са ребром по средини (инв. бр. 542) на потесу Ропот села В. Крчимира (вероватно исти локалитет који се налази на граници атара В. Крчимира и Штрбовца). Пилетић (1971: 12, цртеж 68) датује га широко од 1. до 4. века.

По свему судећи реч је о касносредњевековној цркви за коју је коришћен грађевински материјал са неког старијег античког објекта на лицу места или из ближе околине. Налази римског новца (од Проба до Констанса) иду у прилог томе да се у пределу ушћа два потока налази касноантичко насеље, које рекогносцирањима није могло да се констатује.

Б Е Л А П А Л А Н К А

БАБИН КАЛ

Стубал, отворено насеље

Маринковић 2003; МПП 1998-2013.

Маринковић (2003) у хроници села бележи: „да су испод млина, на потесу Стубал, пронађене римске тегуле-цигле, а на потесима Вилеј и Преком (код викендице Рајка Петровића) остаци гробова из римског периода.“ Наведене податке Маринковић преноси од Б. Рајковића, новинара и историографа Беле Паланке.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља у више наврата крајем прошлог и почетком овог века потврђен је локалитет Стубал. Ово налазиште смештено је на широј преседлини-вододелници Тимочког и Нишавског слива, удаљено око 1 км северно од центра села. На површини терена од 1-2 ха налази се бројна енеолитска и старијегвозденодобска фрагментована керамика као и спорадично касноантичка атипична фрагментована керамика са ситним уломцима опека античког формата.

Потеси на којима су налажени, вероватно, касноантички-рановизантијски гробови смештени су на супротним странама од Стубала. Вилеј, око 1,5 км северно налази се на стрмој падини са леве стране Сврљишког Тимока, десно од пута за Козју, а Прекоп око 1,5 км јужно, на стрмој падини Дубја, са десне стране Бабинокалске реке.

Наведени подаци пружају добре индиције за постојање касноантичко-рановизантијског отвореног насеља на Стубалу са некрополама поред регионалног античког пута Ремесијана-Тимакум Велики.

Случајни налаз

У старом инвентару предмета класичног доба Народног музеја у Нишу води се један будак нађен у овом селу, купљен од Грује Тошића (инв. 11690).

БЕЛА ПАЛАНКА

REMESIANA **T. XXXIV-XXXV**

Античко име Беле Паланке забележено је у римским итинерарима и другим званичним пописима Царства. Поред тога, античка Ремесијана, како се углавном називало место, забележена је и у црквеним изворима у вези са два досада позната њена епископа. Наводе се уобичајеним хронолошким редом:

It. Ant. 125, 1	- Remisiana
Tab. Peut. segm. VI	- Romesiana
Itin. Hieros. 566, 6	- Romansiana, mansio
Genadii *de viris illustribus*	- Niceta Remesiane civitatis episcopus
	- Diogenianus, episcopus Remesianensis Daciae Mediterraneae
Hierocl. Synecd. 654, 7	- ‘Ρεμεσιανά
Procop. De aedif. IV 4	- ‘Ρουμισίανα; ’Εν χώρα ‘Ρεμισιανισία
Geogr. Rav. IV, 7	- Romessiana

О убикацији мансија Ремесијане из античких итенерара до данас није расправљано. Једини је Петровић (1979: 53), убицирао путну станицу Ремесијане северно од античког утврђења у откривеној грађевини од стране Сабовљевића (1888: 66-70, са планом на T. VII) још крајем 19. века, као алтернативу вили рустици. Иначе, ова грађевина је углавном интерпретирана као једна вила рустика Ремесијане (види овде Јужни субурбијум).

Бројни посланици посланстава западних земаља који су преко ових крајева ишли на турску Порту од 15. столећа дају податке о рушевинама Ремесијане од краја антике, односно, рановизантијског периода. Њихова претежно сумарна

запажања о археолошким остацима односе се превасходно на утврђење. Овде их наводимо хронолошким редом:

1096 – путописац Петра Амијенског (Јиречек 1877: 134) – „На мјесту старе Ремезијане (сада Бела-Паланка) стајао је градић, који је Петар од Амијена затекао сасвим напуштен.“ (Цвијић 1895-1897: /116: „На месту Беле Паланке поуздано је била римска Remesiana. Довољно су познати трагови тога римског насеља. Могућно је, да је на истом месту било и средњевековно Мокро, ма да је већ Петар Амијенац на месту старе Ремезијане нашао сасвим напуштену варошицу, а Брокијер је и 1433. видео овде развалине потпуно разорене вароши, коју назива Извором. Није немогућно да је римско насеље у средњем веку сасвим напуштено и да је средњевековно Мокро било на месту данашњег села Мокре, 3 км. на више од Беле Паланке уз реку Коритницу.“ М. Костић, 1970: 32, овај податак тумачи: „Први помен средњовековног Извора јавља се тек у XI веку... Извор спомиње 1096. године путописац Петра Амијенског, крсташког предводитеља из прве крсташке војне. Он каже, да је на месту старе Ремезијане «стајао градић».“)

1433 - Бертрандон де ла Брокијер (Рајчевић 1950: 127) – Од Пирота ишао сам још мало преко планине и вратих се опет ка реци, која тече кроз лепу равницу између две доста високе планине. У подножју планине налази се град Исмур (Извор, прим. аутора), потпуно разрушен, са срушеним бедемима. Јахао сам том равницом којом протиче река, а затим прећох доста високу и тешко проходну планину, иако преко ње пролазе великим и малим колима.

1620 – П. Манди (Levental 1989: 79) – У овом месту могу се видети и темељи једног замка или неке друге велике зграде од опеке.

1658 – Кикле (Самарџић, 1961:) – да је то некада био хришћански град који су Турци занемарили...

1665 – Павао Тефернер (.....) – „када се то посланство (Леслијево, прим. аутора) враћало из Цариграда, разгледајући римске остатке у Паланци истиче да

су из рушевина старе римске вароши Ремезијане Турци саградили Муса-пашину Паланку.“

1674 – Х. Хонце (НАП за Балканите II 1986: 163) – Стигосмо 3-4-ти у Белу Паланку, где се виде различити стари римски документи и знаменитости, од којих само два још могу да се прочитају. На првом је написано: (IMS IV nº 73, прим. аутора); Други гласи следеће: (IMS IV nº 71, прим. аутора). Са десне стране паланке издиже се богата златом, висока и дуга, планина Хем.

1682 – Ђ. Бенаглија (НАП за Балканите II 1986: 176) – При градњи овога места (зидане паланке, прим. аутора) неколико година је током зидања био коришћен камен од разрушених градњи. Налажени су антички натписи и откриван је новац и медаље од бакра, а појединн и од скупљег метала.

1700 – Генерал Д'Арш (НАП за Балканите II 1986: 226) – Насупрот (зидане паланке) постоји један велики, добро изграђен хан. Тамо се још виде неколико камена са латинским натписима, али они нису антички и на неким од њих једна страна натписа супротно је узидана.

1720 - К. Дриш (Протић 1889: 69-71) – Пред градским вратима с поља, има један мраморни ступ, оборен по земљи, и поред њега његово подножје; обоје од црвеног мрамора са белим пругама [1]) – После 157 година, кад је српска војска 1877 год. Узела Паланку, оба ова камена, лежала су још, на истоме месту.

У градскоме платну на страни, која је окренута Нишу, има један мраморни камен, са оваквим записом: (IMS IV nº 73, прим. аутора).

На десној градској страни, има у зиду, још два мраморна камена с овим записима: (IMS IV nº 71, 69, прим. аутора).

На истој градској страни више ових првих каменова, има још два камена са записима: (IMS IV nº 75, 76, прим. аутора).

1740 – Ј. Кемпелен (НАП за Балканите II 1986: 304-305) – „Он (Муса паша) је видео рушевине великог града и у њима мноштво клесаног камена. На памет му је

дошла помисао да овде доведе колонију досељника. Тако је овде био изграђен јавни каравансерај и утврђење... Јавни каравансерај је до гробља, који не заслужују да буду поменути због другог осим неких добрих заосталих античких споменика. Затрпани су земљом и смећем, па им се предвиђа скорашње губљење. Уистину, они су били објављивани од стране многих из светске научне јавности, међутим, не знам због којих разлога непотпуно и не у целини. Тако на пример, неко је испустио нешто у целини, други га је изменио, трећи га је прочитао неправилно. Ето зашто сам решио, да је вредно труда да их репродукујем у целини. Међутим, то не урадих без великих напора. Зато што нема лошијег од тога да ти се нареди да тражиш старовремско и староместно камење међу гомилом другог камења. И тако натписи су следећи: ...“, односно IMS IV nº 75, 73, 71, 69, 76, 72.

1741 - Капетан Шад (НАП за Балканите II 1986: 397) – „Изван замка виде се остаци од једног прилично пространог хана, кога је немарност Османлија учинила да постане рушевина. Различити натписи допуштају да се разуме да су стари римљани имали колоније у овим земљама.“

Т. XXXVI-XXXVII

Након ослобођења од Турака нагло је појачан интерес за античке старине са подручја Беле Паланке, пре свега Ремесијане, како стручњака тако и љубитеља старина и у земљи и у иностранству. Иако су то углавном кратки осврти и невелики пасажи они итекако доприносе осветљавању прошлости овог знатног и у антици чувеног места. Период до почетка нашег века може условно да се подели у три етапе, које одређују два светска рата.

У првом периоду до Првог светског рата страни истраживачи у својим чувеним делима и чланцима, која нису изгубила своју вредност ни данас, Јиречек (1877), Еванс (1885), Каниц (1892, 1909), Домашевски (1884, 1894,), Пач (1896), CIL (1902); Бурн (1903); Милер (1916), Зајлер (1918) и др, јављају се са изванредним подацима и првим описима старина из античке прошлости Ремесијане.

У Паланци онога доба кренула је интензивна грађевинска делатност управо на простору најужег античког језгра Ремесијане. Изванредан полет и простор за

објављивање радова домаћих аутора пружило је оснивање Старинара. У овом нашем правом романтичарском периоду запажена су писања љубитеља старина - људи из Србије који су дошли послом или радили у јавним службама и установама новоослобођених крајева. Тако имамо одличне радове Тасе Јеленића, телеграфисте (1884); М. Д. Ковачевића, учитеља (1885), Душана Сабовљевића, инжињера на изградњи пруге (1887, 1888); А. Трифуновића, среског писара (1888) и других, а све је податке обрађивао први уредник Валтровић.

Други краћи период обухвата време обнове и консолидације између два светска рата. У овом периоду није постојала већа изградња грађевинских објеката на простору античког града. С тога су и подаци о античким налазима оскуднији. Запажен је рад Вулића на бележењу епиграфских споменика и других налаза из Ремесијане у Споменицима (1931, 1934, 1941-48). Амерички археолози су обишли и Понишавље трагајући за праисторијским локалитетима, али је Фјукс дао изванредне податке и о античким налазиштима. Иницијативом Оршића-Славетића прикупљени су одлични подаци и од надлежних општинских и школских власти од 1933 до 1936. године.

Након Другог светског рата креће дуг период са променљивом срећом на прикупљању, сређивању, објављивању и заштити античког наслеђа Ремесијане. Бела Паланка се поступно знатно шири и изван античких остатака Ремесијане. Притисак на античко језгро је константан, а захтевнији и конструктивно дубљи и шири земљани грађевински радови поприлично су трајно уништили античке културне хоризонте. **Т. XXXVIII**

Народни музеј је пробним археолошким ископавањима 1956. године прикупио почетне значајне податке о фортификацији, некрополама и стратиграфији (Мано-Зиси 1958: 353-354 и Мано-Зиси, Поповић 1958-1959: 381-382). Двадесет година касније, Народни музеј у Београду и Завод у Нишу водили су скоро десетогодишња заштитна археолошка ископавања на локалитетима Стара пијаца, Народна библиотека и северни део порте цркве св. Вазнесења. У новије време, Завод из Ниша обавио је заштитна ископавања и у западном делу порте градске цркве у вези са изградњом парохијског дома. Поред ових радова праћени су и бројни радови приликом изградње приватних објекта, као и неколико инфраструктурних мрежа (водовода-197х и 2006-7,замена;

канализације-197х). Филозофски факултет је 2002. године обавио на простору Ремесијане и археолошко рекогносцирање у склопу просторног плана Понишавља. Нажалост, већи део ових радова није адекватно публикован.

Од домаћих истраживача бележимо запажене радове Гарашанина (1951), Вулића (1961), Мирковићеве (1970), Петровића (1976/1999; 1979; 1993), Душанића (1980), Гушића (1987, 1993, 1995), а од страних, Мочија (1974, 1980).

С обзиром да се у урбаној структури античке Ремесијане разликују посебно одвојени делови насеља то се приказују одељено.

УТВРЂЕНИ ДЕО НАСЕЉА

Утврђење – фортификација Т. XXXIX

Урбано језгро Ремесијане чини фортификација и унутрашњи део насеља који се њоме штити. Досадашњим археолошким истраживањима на простору утврђења Ремесијане нису констатовани налази домородачког насеља, кога је свакако било, пошто је иначе пракса оснивања римских насеобина на новим просторима била да се она подижу у близини домородачких села. Одређену индицију пружају случајни налази из близине утврђења. Најпре, налаз «латенске фибуле у три дела», који је учињен приликом изградње Бановинске болнице 1936. године. Гарашанин (1951: 23-24) претпоставља да се на основу наведеног записа у старом инвентару нишког музеја (изгубљена током бомбардовања у Другом светском рату, прим. аутора) ради о типу «гривне са три полулопте какве се налазе од латенског периода II». Бановинска болница смештена је на ободу вишље речне терасе-језерског пода, са изванредним погледом на белопаланачко поље. Удаљена је око 0,7 км источно од античког утврђења. Другу могућност пружају налази гвозденодобне фрагментоване керамике на простору Мурице-некадашње фабрике обуће Весна, удаљени око 0,5 км северно од античког утврђења.

Прве уопштене податке о величини утврђеног дела античког насеља са изванредним детаљима даје Валтровић (1885: 98) на основу описа «усталца», телеграфисте Јеленића и скица учитеља Ковачевића. Тако Валтровић закључује:

„да је град некад био много већи... да је данашњи град (турска тврђава, прим. аутора) тек четвртина некадашњег... По четвоространом, готово квадратном облику данашњег и некадашњег, већег града, као и по месту на коме је град, поуздано се може рећи да је заснован у римско време. Данашњи град захвата северо-источни кут некадашњег. Данашњем западна страна лежи упоред са друмом који води из Ниша у Пирот. Од западног и јужног дела вароши, многе куће леже у обиму зидова од негдашњег града... На негдашњем, већем граду, било је 9, које округлих, које полукружних, и три четворостране куле, од којих је по једна била на западној, јужној и источној страни.“

Код Валтровића, ваљда на основу описа и скица које је добио од сарадника Старинара из Б. Паланке, оријентација страна утврђења померена је за половину стране света (североисток/север). Тако по њему турска тврђава заузима североисточни угао античког утврђења, односно, треба северни. Важније је то да су се онда виделе «четворостране куле» на југозападној, југоисточној и североисточној страни античког утврђења. На основу данашње ситуације једино је потврђена четворострана кула на северозападној страни античке фортификације (Гушић 1987: 22, сл. 2), која се изгледа није видела крајем 19 века. Очито је и то да они облике кула античког утврђења мешају са кулама турског утврђења (»9, које округлих, које полукружних«), тј. да се и тада нису виделе.

Усталац Јеленић бележи (Валтровић 1885: 98): „да се темељи и куле некадашњег града сада још врло добро познају. Остаци градског зида, налазе се, на неким местима, 5 до 6 метара у дужину и до $1^{1/2}$ метра у висину. Од јужне стране града, где је земљиште било узвишено, прокопан је био ров (26 метара широк), који је од дна на горе озидан био високом стеном. У рову је том задржавана и испуштана вода, те је служио за одбрану од непријатеља. Бело-паланчани за овај зид рова , до сад нису знали, но пре неколико дана, пошто се ископа и дигне земља за један подрум, нађе се речени зид рова, два и по метра висок у земљи, са малим једним вратаоцима, кроз која је испуштана вода. Још један Бело-паланчанин, чија је кућа у истој линији, казује да је он, градећи свој подрум, исти овакав зид нашао, који је такође 16 метара од градске стене удаљен.“ Наведени опис античке фортификације изван турског утврђења с краја 19 века потврђен је археолошким ископавањима и праћењем земљаних радова у

другој половини 20 века. Антички бедеми и куле током прве половине 20 века, свакако су интензивнијом изградњом и насипавањима, прилично запоседнути и затрпани. Изванредан податак о зиданом воденом каналу на југозападној страни утврђења нов је, више није коментарисан и вероватно је био широк 16 м (бројка ширине од 26 м је грешка).

Еванс (1885: 164) примећује да турска зидана паланка има римски изглед, а да су: „Сами зидови углавном састављени од четвртастих блокова и опека од античког града, и свакако су делом изграђени на старим темељима, који се такође прате и у случају порушених бедема, а чији се облик наставља на западној страни «паланке».“ Он је тачно уочио да турска тврђава прати облик веће римске фортификације, са грешком оријентације за пола стране света (запад/југозапад).

Мишковић (1889: 49-50) не даје никакве податке о античком утврђењу, већ само о турској фортификацији, а његов рад је интересантан једино због правилне оријентације турске тврђаве (пошто су североисточна и северозападна страна подигнуте на бедемима античког утврђења) и распореда кула. Он бележи: „Град је четвороугаоног вида: две дуже стране његове окренуте су североистоку и југозападу, а оне друге две краће југоистоку и северозападу. На сваком углу постојала је по једна округла кула, а у средини од прилике свакога градског платна, по једна полуокругла кула. Дуже стране дугачке су око 140 м., а краће, и то она према Пироту (југо-источна) 110, а она према Нишу (северо-западна) 95 метара... Град је зидан понајвише од тесаног камена.“ Приметна је разлика у димензијама турског утврђења у односу на оне које даје Валтровић (1885: 98). Тачније су Мишковићеве.

Каниц (1892: 82, 1909/1985: 87-88/201) о античком утврђењу даје само кратку опсервацију, преузету од Валтровића у Старинару: „Приликом копања темеља за новоградње наишло се 1887. на 26 м широк ров најстаријег утврђења Ремесијане... Приликом својих последњих посета Белој Паланци (1887, 1889) утврдио сам да је римска Remesiana заузимала четири пута већу површину од оне коју на њеном североисточном делу заузима турска тврђава.“ Очито Каниц непрецизно наводи годину броја из друге године Старинара и преузима ширину рова зиданог воденог канала од 26 м, а не од 16 м. Интересантна је и његова интерпретација да се ради о делу «најстаријег утврђења Ремесијане». Поред тога,

Каниц (1892: 82, 1909/1985: 88/201) прецизније одређује место налаза зиданог воденог канала Јеленића и наводи да је видео: „у кући Јованче Пешића опекама озидан римски канал веома сличан оном у Нишу.“

У литератури познати почасни споменик посвећен Септимију Северу откривен је 1934. године приликом изградње подрума куће белопаланачког пекара В. Стевчића. Његова кућа налази се у улици Михајла Динића, односно на простору евентулане капије око средине југоисточног бедема античког утврђења. Из описа А. Ненадовића (АНМН 1934) Музејском друштву у Нишу, који је био на лицу места сазнајемо: „После напорног посла од 1 сата на чишћењу терена а и самог жртвеника од јако тврдог малтера успели смо да препишемо натпис, који уз овај реферат прилажемо...Жртвеник је ископан на плацу Стевчића при копању за подрум испод зграде, и то на дубини од 2,5 м. Жртвеник је нађен у лежећем ставу, врло добро очуван – изузев натписа у два последња реда, која су избрисана и по изгледу исклесана.“ У прилогу реферата – препису споменика наводи се: „Ископано на дубини од 2,5 м у положеном ставу и узидан.“ У политици од 16 јуна 1934. године додаје се: „На средини плоче види се једно удубљење,“ (уп. Петровић 1979, 102-103, бр. 70).

На основу описа члана управе Музејског друштва у Нишу Ненадовића може се претпоставити, пошто је споменик из 202. године, да је или изградњом утврђења током владавине Константина, што је вероватније, или током Јустинијанове обнове, искоришћен као сполија. Наиме, на споменику је исклесана рупа (пречника 17 см, и дубине 11 см) у коју је био вероватно постављен стуб градских врата на југоисточној капији. Она су вероватно и оштетила доњи део натписа.

Прва пробна сондажна ископавања античке фортификације обавили су 1956. године Мано-Зиси, Поповић (1958-1959: 381) када су дати први стручни подаци: „Установљен је трапезоидан облик римског каструма са странама: западна 200 м, јужна 214 м, северна 220 м, источна 273 м. На источној страни поток Вреле, са јужне Мокрањска река, а на северној страни Нишава условљавали су мостове код капија. Линијом данашњег главног друма и пијаце назиру се кардо и декуманус... На остацима турских северних и источних бедема, од ломљеног камена дерсоване зидине пронађени су дубљи византиски (редови камена и опека

са дебелим малтерним фугама) и римски (тање фуге и каменом грађени). Испод турских округлих кула појављују се осмоугаоне византиске, и римске четвороугаоне основе.“ Претходна опсервација Мано-Зисија у Извештају античког одељења Народног музеја (1958: 353) је сумарнија и другачија: „Испод турских бедема Мустафапашине Паланке нађени су зидови јустинијановски и римски.“ Опис положаја, облик, оријентација и кардо античког утврђења приказани су унеколико другачије од реалног стања, што ће бити скупно коментарисано на крају одељка.

Петровић се у три (1976/1999: 96-97/102-103; 1979: 53; 1993: 81) наврата кратко бави античким утврђењем Ремесијане. У првом опису (1976/1999: 96-97/102-103) он тачно одређује облик утврђења: »неправилне правоугаоне основе«. У осталом делу приказа »тврђаве« преузима податке из чланака Валтровића и Мано-Зисија и Поповића (интерпретација податка да су на римским четвороугаоним кулама подигнуте шестоугаоне византијске, а на њима округле турске не одговара изворном тексту, а и ситуацији на терену). У фусноти другог рада (1979: 53, нап. 12), поред констатације да је немогуће утврдити број и положај кула пошто су покривене савременим грађевинама, прецизира се да је једино познато да су југоисточна и југозападна угаона кула античког утврђења шестоугаоне основе. За северозападну кулу истог облика, наводи да је израђена од великих кречњачких блокова, а да се налази на темељима старије куле. На крају, примећује да површина турске тврђаве (узима делом димензије од Валтровића) заузима нешто мало више од четвртине античког утврђења. У овом раду се поткрала грешка да античка фортификација има и четири четворостране куле (у претходном раду је исправно цитиран Валтровићев податак да их има три). Трећи рад (1993: 81) садржи само једну реченицу: „Познат је план градских бедема обложених каменим блоковима, са кружним и полигоналним кулама (бр. 31 – у одељку о архитектури рад Гушића), који штите око 6 ha ужег урбанизованог градског језгра.“ Овде се вероватно поткрала грешка о облику кула и површини античког утврђења Ремесијане.

Изградом градске канализационе мреже 1972. године (улице М. Тита и К. Тошића) и вероватно 1973. године (улице Карађорђеве) добијени су изгледа само одређени подаци о Наиској капији у извештају стручних сарадника Завода у

Нишу и кустоса археолога музеја у Нишу (уп. Гушић 1987: 24). Интересантно је да се у извештају помиње пробијање два шира бедемска зида за које се везује подна малтерна површина око средине северозападног бедемског платна, односно, вероватно куле на северозападној нишкој Наиској капији, док се остала пробијања других бедема са капијама не помињу. По свему судећи екипа тих дана није била присутна. Међутим, остаје нејасна опсервација Гушића (1987: 24): „Сличним активностима у Карађорђевој улици пробијено је северно платно и на месту пресека није констатован, из чега се наслућује постојање северне капије.“ Било како било на наведеном месту не би требало да се очекује североисточна градска капија ка Тимакуму.

О урбанизму Ремесијане по први пут пише и један архитекта – Гушић, у три наврата (1987, 1993 и 1995). У првој архитектонској студији о Ремесијани Гушић (1987: 23-24; 1995: 129) посебно обрађује античку фортификацију. Тако он наводи (Гушић 1987, 24): „На основу савремених истраживања, која су започета 1976. године и опсервације терена, као и публикованог материјала, стиче се утисак да се ради о утврђењу са две основне грађевинске фазе. Старије утврђење је трапезоидног облика... са четвоространим кулама на бедемским платнима, и кулама на угловима полигоналне основе. Млађа фаза, означена као турско утврђење, захвата северозападну четвртину некадашњег старијег утврђења. Ова фаза је настала пре свега реконструкцијом дела западног и северног бедема старијег утврђења. Остала два нова платна, јужно и источно платно, изграђена су из основа и њима је преграђено старије утврђење. Ова два платна иду ободом данашњих улица М. Тита и К. Тошића. **Т. XL-XLIII**

Последња истраживања 1976. године вршена су на делу северног и западног бедема. Сондирањем северозападне куле (SZ) и куле на западној страни (Z1, Z2), уочена је другачија структура зидања и облика кула од оне која је дата у извештају из 1956. године. На северозападној кули (SZ) утврђена је доња старија фаза шестоугаоног облика, зидана од већих блокова пешчара са дерсованим спојницама. Она је покривена млађом округлом кулом. На западном бедему је откривена четворострана масивна кула (Z1) с облогом од блокова пешчара чији је унутрашњи део испуњен ломљеним каменом у кречном малтеру. На унутрашњем зиду куле на висини од 2,7 м од темељног проширења, у његовом језгру, уочена је

карактеристична спојница. Део зида испод спојнице зидан је малтером са додатком туцане опеке, док је горњи део без ове примесе. По линији спојнице уочени су остаци дрвених греда - сантрача. Очигледно да спојница раздваја две развојне фазе кула и бедема. Поред наведених радова, на југозападном углу делимично је откривена кула (полигонална фаза) на којој је местимично сачувана облога од пешчара.

Опсервацијом надземног очуваног дела западног бедема уочене су, такође две фазе градње. Нижи део бедема (старија фаза) рађен је од монолитних блокова пешчара који су правилно клесани и спајани танким малтерним спојницама. Горњи (млађи део) зидан је од мањих, неправилних блокова пешчара између којих је местимично вертикално и хоризонтално уметана опека. На западном делу утврђења уочена је доња, старија фаза бедема дебљине од 4,7-5 м.“

У новијем раду Гушић (1993: 185) прецизира облик утврђења да је: „Правоугаоне основе, осим јужне стране, која у једном делу формира полигон.“

Поред горе наведене обраде архитектонских остатака античког утврђења на основу старијих и новијих истраживања Гушић (1987: 29-34) дели урбанистички развој Ремесијане у четири сукцесивне фазе засноване на историјским етапама римско-рановизантијске власти над овим подручјем. У три фазе расправља се о античкој фортификацији Ремесијане.

Прва фаза одговара периоду римске власти од оснивања провинције Мезије па до 3. века. За њу се претпоставља постојање војног логора-каструма (треба кастела, прим. аутора) од почетка 2. века. Он није потврђен на терену, услед недовољне истражености, али се допушта његово постојање на основу геостратешког положаја Ремесијане, романизације локалног становништва и због потреба ремесијанског рударског домена. Претпостављени војни логор чинио би урбано језгро осталим античким развојним фазама насеља као што је то случај у осталим провинцијама Царства.

Документовано старије утврђење из првог дела студије Гушић одређује као коасноантички утврђени град. Он је настао током 4 века[1] услед привредног потенцијала ремесијанске области, образовања економског средишта ширег

[1] Гушић 1987: 31, нејасна је тврдња: „Ремесијана је свакако у III и IV веку утврђени град;“ у односу на претходну страну, 30: „да се насеље интензивно развија и да у IV веку прерасте у утврђени град.“

подручја и концентрисања управне и судске власти у рукама рударског ремесијанског прокуратора. Полигоналне куле на угловима старијег утврђења са вероватно истим и на капијама, као и њихова наизменичност са четворостарним кулама на бедемским платнима имају аналогије у касноантичким градовима Балкана, али и на царским палатама Диоклецијана и Галерија.

У трећој фази прерастања Ремесијане у епископски центар са чувеним мисионаром Никетом античко утврђење не трпи никакве промене током 5. и прве половине 6. века.

И поред констатације да унутар античког утврђења постоје бројна рушења, нивелисања терена и преградње у последњој четвртој урбанистичкој фази Ремесијане, која се везује за велику градитељску делатност Јустинијана, касноантичка тврђава остаје непромењена, штавише она је «одолела налетима варвара». Претходно није прихваћен или није био познат Прокопијев податак о обнови Румисијане.

Новији рад (Гушић 1993: 185) сублимира претходну студију само на касноантичку фортификацију где је једино промена учињена у њеном облику, као и прецизирање облика кула на бедемским платнима: „Касноантичко утврђење обухвата уже градско језгро. Правоугаоне је основе, осим јужне стране, која у једном делу формира полигон... На југоисточном, северозападном и југозападном углу до сада су откривене шестоугаоне куле са страницама од по 3,5 м. На западној и северној страни постоје по две правоугаоне куле које у целости излазе у поље, димензија 10,5 х 5,5 м. Бедеми су знатне ширине, у неким деловима и до 5,0 м. До сада нису локализоване капије, али се оне назиру на пресеку главних улица модерне вароши (следе трасу античких улица) са бедемом.

Бедеми и куле су у језгру зидани ломљеним каменом и кречом (opus incertum), а спољашња облога је од већих правилних блокова пешчара (opus quadratum).

Осим полигоналних кула на угловима, утврђење је вероватно имало, исте такве куле на капијама. Објекти који су откривени и и идентификовани у унутрашњости: базилика на форуму, резиденцијални објекти и др. указују да је у питању градско насеље.“ О градском статусу Ремесијане још нема писаних потврда, док се о посредним аспектима још расправља.

Најновији рад (Гушић 1995: 129) преноси постигнута сазнања о античкој фортификацији Ремесијане.

T. XLIV-XLVIII

На крају овог прегледа података о античкој фортификацији Ремесијане који су добијани проспекцијом, праћењем приватних и јавних радова од 80-их година 19. века, а од друге половине 20. века и са две кампање сондажно-заштитних археолошких ископавања, навео бих и неколико мојих допуна.

При крају вишегодишњих заштитних ископавања Ремесијане која су вођена од стране Народног музеја у Београду и Завода за заштиту споменика културе у Нишу, обављена су 1981. године заштитна ископавања места за подизање нове звонаре у порти белопаланачке цркве св. Вазнесења Господњег. Сонда димензија 4 x 4 м постављена је уз претпостављену трасу око средине североисточног бедема античке фортификације са његове унутрашње стране. Том приликом кратко је ухваћен (око 1 м) унутрашњи део градске капије античког утврђења. Она је у каснијој фази била затворена изгледа изградњом нове фортификације или зазидана током обнове утврђења за време Јустинијана.

Приликом изградње 2000. године подрума стамбено-пословне зграде, димензија 20 x 7 м, у улици Српских владара бр. 11., откривен је југоисточни бедем античког утврђења. На дубини од 3-4 м откривен је први ред клесаних блокова пешчара од темељног проширења спољњег лица бедема, као и косо оштећена испуна бедема (дубља страна ка облози-спољњем лицу бедема) од ломљеног камена везаног кречним малтером. По свему судећи знатна оштећења бедема, пре свега облоге од тесаних блокова пешчара античког утврђења, изван габарита турске тврђаве, настала су њеном изградњом и каснијим преправкама у 17. и 18. веку (Костић 1970: 144-146). Слична ситуација констатована је и код западне куле на северозападном бедему (Гушић 1987: 24, овде југозападна кула).

Недавно, 2006. године, изградњом канализационе мреже на крају Главашеве улице, откривено је унутрашње лице источне угаоне куле и део југоисточног бедема. Од уско ископаног унутрашњег лица источне куле, ширине 1,5 м и дубине 1,2 м, ухваћен је изгледа лучни свод (висине 0,5 и дубине 1 м) улаза у ову кулу. Изведен је опекама димензија 38-39 x 28-29 x 4-4,5 см. Линија унутрашњег лица источне куле постављена је под углом од 45° у односу на 5,5 м

откривеног унутрашњег лица југоисточног бедема од ломљеног камена везаног кречним малтером. Могуће је да врх лучног свода од опека представља и потпору степеништу за излаз на бедемску шетну стазу. **Т. XLIX**

Током 2006. године изведени су и обимни радови на измени старе водоводне мреже Беле Паланке. Полагање нове водоводне мреже вршено је у ископаним рововима ширине око 1 м и дубине 1-1,2 м. У делу унутрашњости утврђења пресечено је неколико зидова античких грађевина изграђених у техници opus mixtum, углавном ширине 0,8 м, који највероватније припадају задњој фази изградње и обнове Ремесијане у Јустинијаново време (раније фазе су на већим дубинама). Међутим, вредни пажње су радови изведени у пределу претпостављених тврђавских капија, на почецима carda и decumanusa maximusa, односно, главној улици, сада Српских владара и улицама Крсте Тошића и Карађорђевој. Код Наиске капије водоводна мрежа је ишла кроз стару мрежу тако да нису извођени обимнији земљани радови. У пределу претпостављене Сердичке капије пресечена је круна југозападног бедема која се јавља на дубини од 0,6 м и ширине 2,5 м. У Карађорђевој улици, где се очекивала капија ка Тимакуму пресечен је бедем ширине 2,8 м, чија се круна на овом месту појавила већ на 0,2 м. У улици Крсте Тошића испод самог асвалта и његове супструкције, на дубинама од 0,1-0,3 м, откривено је језгро бедема у дужини од 8,3 м. По свему судећи ради се о кули капије на југозападном бедему која је водила ка југу, Бабушници и Лесковцу.

Опсервацијом у више наврата потврђено је постојање једне потерне у североисточном бедему утврђења, 8 м од северне угаоне куле. Наиме, лако се уочава њен горњи део (остали део је затрпан, испод нивоа данашње улице), лучно завршен, ширине 1 м и висине око 0,5 м, а може да се прати у дубину бедема до 1,5 м (од спољњег лица бедема). Горњи лук потерне изведен је исто од жућкастог ситнозрног пешчара, као и спољња лица бедема утврђења.

Горе прикупљени подаци о античкој фортификацији, без систематских истраживања, свакако не пружају много елемената за њену свеобухватну анализу. Ипак, моје одрастање уз северну угаону кулу, учествовање као члана екипе у вишегодишњим археолошким заштитним радовима 70-их и 80-их година 20 века,

као и вишедеценијско праћење јавних и приватних радова пружају могућност да укажем на још неке аспекте развоја античког утврђења Ремесијане.

Сам избор места за оснивање античког утврђења у равници, односно, у подножју већег и мањег брда (Мало и Велико Курило) говори о његовом формирању у рано време римске доминације, када је Рим водио офанзивну политику. Гушић (1987: 29) је претпоставио да се то десило у време Трајана. За ову тврдњу нема поузданих материјалних потврда. Штавише, није познато ни да ли се ради о цивилном насељу или о војном логору (пре кастелу него каструму како је претпоставио Гушић). Остаци објекта изведени од сухозида (прва фаза) испод базилике унутар утврђења нису стратиграфски ни хронолошки детерминисани. На овом ступњу истражености није могуће доносити одређеније закључке. У том смислу ни Каницова (1892: 81; 1909/1985: 87-88/201) интерпретација зиданог воденог канала Јеленића (Валтровић 1885: 99), југозападно од античког утврђења, као остатака фортификације најстаријег римског утврђења није реална, али не и немогућа.

Речни токови који непосредно окружују античко утврђење приказани су у неодговарајућем контексту ситуацији на терену. Заправо, једино воде Мокранске реке могле су да окружују античко утврђење. Она је данас, регулисањем корита после Другог светског рата (1954-1956 године, Костић 1970: 152, види карту на стр. 150) удаљенија од утврђења него што је била у антици. Наиме, она је свакако природним током у антици текла поред југоисточног најдужег бедема утврђења, односно, античка фортификација је свакако била постављена на тадашњој левој обали Мокранске реке. Белопаланачко Врело са отоком, налази се на десној обали Мокрањске реке, око 200 м удаљено од најближе јужне угаоне куле, тако да су његове воде само могле да повећавају ниво Мокранске реке. Што се тиче Нишаве она није ни у антици текла близу утврђења. Она у том делу белопаланачког поља тече његовим северним ободом (утврђење је на супротном, јужном) и од античке фортификације је удаљена (у широком луку) око 1,5 км почев од североисточне до северозападне стране античке фортификације. Једино прилази на око 0,5 км на северозападу, тј. северозападно од северне угаоне куле. С тога мостови на излазу из капија утврђења (Мано-Зиси, Поповић 1958-1959: 381) могли су да буду само преко Мокранске реке. У опису Петровића (1976/1999: /102; 1979: 53) треба да

стоји да је тврђава оивичена Мокрањском реком, на делу јужне стране, целом источном и северном страном.

Чини се у непосредној вези са водотоковима је и сам облик утврђења. Он је од истраживача различито одређиван. Валтровић (1885: 98) га описује као »четворостран, готово квадратан«, испуштајући искошену југозападну страну, а Мано-Зиси, Поповић (1958-1959: 381) и Гушић (1987: 24) дају му трапезоидни облик занемарујући да је североисточна страна утврђења под правим угловима. Једино Петровић (1976/1999: /102; 1979: 53) приказује исправно утврђење као неправилно правоугаоно (уствари, супротно од Валтровићевог, готово квадратно-неправилно квадратно; уп. Еванс 1885: 164, правоугаоно турско утврђење). Оријентација оваквог утврђења је онда североисток-југозапад. Једини прелом уочава се на југозападној страни утврђења, вероватно код капије, док су остале три стране у правој линији.

Свакако је неправилност облика ремесијанског утврђења проузрокована жељом градитеља да употребе воде Мокранске реке као додатно фортификационо обезбеђење. Наиме, једино је југозападна страна искошена, односно под оштрим углом са југоисточном страном, који је управо усмерен на излазак Мокранске реке из ждрела Малог и Великог Курила, где улази у равницу-Белопаланачко поље. На тај начин је донекле добијена стратешко-одбрамбена предност у односу на утврђење у самој равници. У том погледу податак телеграфисте Јеленића (Валторивић 1885: 98) о зиданом воденом каналу са отвором за испуштање воде на јужној страни града, »где је земљиште било узвишено« (тачна опсервација), тј. уз југозападни бедем, добија на значају и веродостојности. Ако томе додамо и да је Мокранска река текла југоисточном страном утврђења, а да се Гушићев (1987: 34) податак о »фрагменту зида у техници opus mixstum, знатне ширине који указује на његову фортификацијуску вредност« код источне угаоне куле одреди као део зиданог воденог канала, онда би имали прилично елемената да са већом вероватноћом претпоставимо одбрану целог утврђења зиданим воденим каналом. Северозападном страном утврђења већ постоји природан пад терена. Техника зидања наведеног зида код источне угаоне куле утврђења одредила би оквирно време обнове зиданог канала у период Јустинијанове обнове. Другу могућност објашњења изградње наведеног зида потврђеног код источне куле, поред зиданог

канала, представљала би варијанта да је реч о протеихизми, која прати северни бедем, а вероватно и остале бедеме касноантичког утврђења.

Оријентација утврђења је, такође, различито одређивана, што директно, што посредно. Валтровић (1885: 98) и Каниц (1892:82; 1909/1985: 88/201; на другом месту, 1909/1985: 89/204, он правилно оријентише стране турске тврђаве) постављају најдужу страну утврђења у правцу запад-исток, док је Еванс (1885: 164), Мано-Зиси, Поповић (1958-1959: 381) и Гушић (1987: 24) оријентишу у правцу север-југ, тако да је једнима турска тврђава у североисточном делу/четвртини, а другима у северозападном делу/четвртини античког утврђења. Мишковић (1889: 49) исправно види турску тврђаву тако да је најдужа страна античког утврђења, која се поклапа са страном према Пироту - по Мишковићу југоисточна, оријентисана североисток-југозапад. На тај начин и Петровић (1976/1999: /102; 1979: 53) тачно одређује турску тврђаву у северном делу античког утврђења. Онда су угаоне куле постављене на тачним странама света. Ради повезивања са подацима из литературе, где је то потребно, у заградама биће стављане у даљем тексту досадашње оријентације делова утврђења.

Скоро свим истраживачима турска тврђава је захватала четвртину античког утврђења. Једино Петровићу (1979: 53) она чини више од четвртине античке фортификације, али на основу нетачних Валтровићевих мера турске тврђаве (116 x 188/118) м). Уствари, она покрива око трећине северног дела античког утврђења. Само пак античко утврђење има површину од око 5 ха.

Током времена документован је и различит број кула, као и њихов облик услед неједнаке видљивости и опсервација. Валтровић (1885: 98) крајем деветнаестог века на античком утврђењу бележи укупно 13 кула. Од њих су 9 биле округле и полукружне, односно округле на угловима утврђења, а полукружне на бедемским платнима. Чини се да је Валтровић на основу скица које је добио од сарадника Старинара из Беле Паланке у округле куле сврстао је и шестоугаоне куле на угловима античког утврђења, као и неке четворостране на бедемским платнима чији су углови били оштећени и одавале су утисак полукружних кула, па су и оне прикључене двема таквим са турске тврђаве (пошто се не прави разлика). По једна четворострана на југозападној (З), југоисточној (Ј) и североисточној страни (И) нису довољне да покрију дуга

бедемска платна. Свакако четворострана кула на северозападној страни (С) тада није била видљива. Идеална реконструкција Валтровићевог описа скице коју је имао пред собом подразумевала би четири куле на угловима и по две куле на бедемским платнима, док би тринаеста била на најдужој југоисточној страни.

Мано-Зиси, Поповић (1958-1959: 381) у годишњем сумарном извештају са археолошких ископавања Народног музеја у Београду у 1956. години дали су у једној реченици и опис констатованих кула на северозападном и североисточном делу турске тврђаве изнад античког утврђења, где је једино била јавна површина и било могуће сондирање. С тога »испод турских округлих кула појављују се осмоугаоне византијске и римске четвороугаоне основе« подразумева уопштавање да на северном углу испод округле турске куле ишла је осмоугаона (касније документована шестоугаона-Гушић 1987: 24) кула, а на бедемским платнима испод полукружних откривене су четвороугаоне римске куле, а не како је то протумачено код Петровића (1976/1999: /102; 1979: 53), испод турских округлих, византијске осмоугаоне, а испод њих римске четвороугаоне куле.

Број кула на античком утврђењу Валтровића показало се да не одговара ситуацији на терену тек након задњих истраживања од 1976. године, Гушић (1987: 24, сл. 2). Тада је учињен видан помак у откривању структуре античке фортификације Ремесијане, међутим, са видним недостацима који могу бити допуњени и исправљени. Најновија истраживања, најпре су показала да северна (СЗ) угаона округла кула турске тврђаве лежи на шестоугаоној кули старијег античког утврђења. Делови оваквих угаоних кула потврђени су и на западном (ЈЗ) и јужном (ЈИ) углу античке фортификације. Затим, констатована је на северозападном бедему (З) моћна четворострана – правоугаона кула, димензија 10,5 х 5 м (Гушић 1993: 185). У идеалној реконструкцији античког утврђења Гушић (1987: 32, сл. 12; 1993: 187, сл 104, основа утврђења са потврђеним кулама на терену: три шестоугаоне куле на угловима и четири правоугаоне куле у северном делу утврђења) предлаже четири шестоугаоне куле на угловима, четири полигоналне куле на Наиској и Сердичкој капији (на decumanus maximus-у) и 12 четвоространих на бедемским платнима, тј. укупно 20 кула.

Пажљивијом опсервацијом и мерењима дошао сам у могућност да учиним извесне допуне и исправке идеалне реконструкције античке фортификације.

Наиме, мерењима растојања кула у северној половини северозападног бедема констатован је једнак размак од око 22-23 м између северне угаоне куле и масивне четворостране куле, као и између ње и следеће полукружне (пре потковичасте) куле турског утврђења. Овај однос код Гушића је неједнак, скоро упола мањи између масивне четворостране и потковичасте турске куле. Готово је сигурно да су турске потковичасте куле на северозападном и североисточном бедему фундиране на масивним античким четвоространим кулама, не на првој од угаоне северне куле већ на другој. На тај начин добијамо модул који може да се пренесе на цело античко утврђење. По њему на утврђењу Ремесијане било би 28 кула (4 шестоугаоне на угловима, 8 полигоналних на капијама и 16 четвоространих на бедемским платнима). Ако је овај модул тачан, онда Гушићева (1987: 32) опрезна констатација да је »утврђење настало у ширем временском оквиру IV века«, може да се сведе на основу фортификацијске концепције у време тетрархије, односно Константиново доба, што је он већ и наслутио у аналогијама са балканског простора, Диоклецијановој палати и Ромулијани.

Прве податке о употребљеном материјалу за изградњу античког утврђења даје Валтровић (1885: 98): „Зидови су му од грдних тесаника, (пешчара и кречника), од разних облутака и великих опека, које су узидане полошке и насатице.“ О материјалу и техници градње детаљније податке пружа Гушић (1987: 24). Бедеми и куле античког утврђења изграђени су од монолитних блокова пешчара, правилно клесани и спајани танким малтерним спојницама. Масивна четворострана кула на северозападном бедему (Z1) изграђена је: „с облогом од блокова пешчара чији је унутрашњи део испуњен ломљеним каменом у кречном малтеру. На унутрашњем зиду куле на висини од 2,7 м од темељног проширења, у његовом језгру, уочена је карактеристична спојница. Део зида испод спојнице зидан је малтером са додатком туцане опеке.“ По свему судећи пешчар је вађен из каменолома јужно уз село Мокру на потесу Голубова корија, Митић 2006: 263, на основу података Б. Рајковића.

Гушић нам даје јасан податак о висини очуваног античког бедема на делу испод млађег турског утврђења (северозападна и североисточна страна), који се потврђује и на југозападној страни (Гушић 1987: 26, унутрашње лице на локалитету Стара пијаца) и вероватно се односи на целу фортификацију. И овде

опет се показује на основу података са мањег дела утврђења да су могуће две велике фазе градње (Антонинско-северијанска и Константинова) и обнове (Јустинијанова) фортификације. У том правцу изгледа иде и дебљина бедема коју наводи Гушић (1987: 24, 4,7-5 м; 1993: 185, у неким деловима и до 5,0 м) где је највероватније реч о удвајању бедема током Јустинијанове обнове, када може да се постигне наведена дебљина бедема. Мање је вероватна могућност да се ради о једној фази утврђења, тако да је знатна дебљина бедема утврђења добијена уствари мерењем и призиданих степеништа уз унутрашње лице код капија, где су углавном бедеми и откривани, а то ископавањима није разјашњено.

Поред тога, Гушић (1987: 24, 29-34) констатује на Ремесијани само једно старије/касноантичко утврђење, које има континуитет до краја рановизантијског периода на овом простору. Ова констатација заснована је углавном на истраживањима југозападног и северозападног дела фортификације. Могуће је да ову слику прилично измене истраживања преостала два бедемска неистражена платна (североисточно и југоисточно). У том смислу индикативан је податак Прокопија да је Јустинијан подигао Румисијану. Исто тако, интересантан је податак Мано-Зисија, Поповића (1958-1959: 381) да су испод турских бедема откривени »дубљи византиски (редови камена и опека са дебелим малтерним фугама)«, што би ишло у прилог велике Јустинијанове обнове и на Ремесијани. Овоме треба додати и Гушићев (1987: 34) податак о делу знатног зида изведеног у техници opus mixtum код источне (СИ) угаоне куле изван утврђења.

Мано-Зиси, Поповић (1958-1959: 381) и Петровић (1976/1999: /102) наслућују главне урбане комуникације у данашњим улицама, декуманус у главној улици која од Ниша води за Пирот и кардо у улици Крсте Тошића, она од главне улице води за Бабушницу, ка југу. Гушић (1987: 30-31, сл. 10 и 11) исто тако узима ове две улице за главне комуникације које су се »најдуже користиле, а са становишта топографије детерминишу најповољније правце кретања у оквиру ширег географског подручја... трасиране још у време војног логора и то као његова окосница«.

Чини се да одређени непосредни и посредни подаци указују на другачији положај главних комуникација античког утврђења. Прекид са основним улицама античке утврђене Ремесијане учињен је много касније, када је Ремесијана око

један миленијум била у рушевинама. Изградњом турске тврђаве 1638-39 Муса-пашине Паланке (Костић 1970: 144) на порушеним остацима Ремесијане ове комуникације нису биле видљиве. Турски градитељи зидане паланке су искористили северозападни и североисточни бедем античког утврђења за фундирање своје тврђаве, а преостале две новофундиране стране пратиле су габарит истих страна старијег утврђења ради образовања равног/правоугаоног и издигнутог платоа испред и поред тврђаве за каравансерај и друге објекте. На тај начин је негирана античка изворна ортогонална схема улица и образована нова. Тако је decumanus maximus источним крајем померен ка југу. С тога је ова промена учинила прилично мука Гушићу око анализе и уклапања савремене мреже улица са античким комуникацијама у утврђењу (Гушић 1987: 28, 30, сл. 10 и 11).

Да концепцијски фортификација припада времену тетрархије са правилним распоредом кула на бедемским платнима, показала је ситуација дела северозападног и североисточног бедемског платна. То исто са капијама указују посредни и непосредни докази. Пут из Наиса улази тачно на средину северозападног бедема, на капију од које полази decumanus maximus. Кроз утврђење она је паралелна са североисточним бедемом, а не са југозападним како је изместила та страна турске тврђаве. Decumanus maximus завршава на Сердичкој капији у југоисточном бедему у делу који се оцртава воденом вадом за воденицу код источне угаоне куле утврђења. Наиме, ова вада прокопана је вероватно при крају периода под Турцима и креће од самог краја ждрела између М. и В. Курила. Она прати улицу Крсте Тошића и када дође близу средине југозападног бедема нагло скреће ка јужној угаоној кули утврђења и онда прати обрушене ивице југоисточног бедема античке фортификације (како би имала пад за воденицу на његовом крају), а управо код Сердичке капије, где се налазе две полигоналне истурене куле прави лучни отклон, пошто је било тешко прекопавати остатке масивне зидине кула. С тога овде треба очекивати моћну капију. Уједно податак из Архиве музеја у Нишу (1934) А. Ненадовића о месту налаза почасног споменика Септимија Севера из 202. године у подруму пекара В. Стевчића, вероватно говори о капији утврђења. Он наводи да је споменик откривен на дубини од 2,5 м, у лежећем положају. Како познати споменик има прилично

велику рупу у доњем делу натписа могуће је претпоставити да је употребљен као сполија на градској југоисточној капији (можда током Констатинове изградње или Јустинијанове обнове утврђења). Уосталом на том месту је терен прилично уздигнут у односу на околину, што све иде у прилог постојања моћне капије. Уп. Гушић 1993: 187, сл. 104, где је терен само виши у пределу јужне (југоисточне) угаоне куле и западније од цивилне базилике све до савремене Библиотеке.

Да је и cardo правилно постављен, средином »правоугаоника«, односно, паралелно са северозападним и југоисточним бедемом античког утврђења показује нам делом откривена унутрашња капија око средине североисточног бедема 1981. године. Да је иста ситуација и са капијом на југозападном бедему указује нам положај улице Крсте Тошића, али и новији земљани радови на изградњи водоводне мреже.

Овако горе постављене капије и сама фортификација имају концепцијско урбанистичко јединство и дело су једне епохе, Константиновог доба. Касније фазе развоја античког насеља унутар и изван утврђења нису се битно реперкусовале на фортификацији тако да оне нису у довољној мери на њој приметне.

Античко насеље унутар утврђења

Бројни су подаци о остацима античких објеката из унутрашњости утврђења добијени углавном индивидуалном или јавном изградњом на овом простору у задњих скоро век и по. Услед непостојања вертикалне и хоризонталне стратиграфије скромна је њихова вредност у разматрањима урбанизације Ремесијане. Поред тога, сондажни и заштитни археолошки радови обављени у два наврата, средином и у другој половини 20 века (Народни музеј из Београда и Завод у Нишу), пружају нешто више могућности за одређенија урбанистичка проучавања, али ипак недовољна за решавање суштинских развојних проблема.

Прве посредне податке о археолошким античким остацима, пре свега римским натписима, пружају путописци западноевропских земаља (Бенаглија, Генерал Д'Арш, Дриш, Кемпелен, Капетан Шад). Они су у зиданој турској паланци/тврђави и каравансерају (уз југозападни део унутрашњости античког утврђења) вирили и бележили натписе, архитектонску пластику са античких грађевина, али и покретан археолошки материјал, што је свакако понајпре

откривано из рушевина античког насеља у унутрашњости утврђења приликом градњи објеката током периода под Турцима.

Након особођења од Турака о археолошким налазиштима са терена античке Ремесијане (из унутрашњости и изван утврђења и некрополама) пластичан опис даје Сабовљевић (1887: 91-92): „Познато је, да се у Белој Паланци и околини налазе многи остаци из римскога доба. Кад се Бела Паланка и околина само мало пажљивије посматра, одма ће иоле вичније око приметити, да ми овде живимо тако рећи на рушевинама старих насеобина, које су јако насељене биле и где је уметност цветала. О овоме имамо довољно доказа у оним стварима, које су у овдашњој околини нађене – без да су озбиљно и тражене – већином са свим случајно. Ту се налазе парчад стубова од разне дужине – и до $3{\cdot}0^{m}$ -, која се случајно из земље ископавају, кад плуг или мотика о њих задере, или кад се темељ за какву зграду копа. На пресеку су стубови разнолики. – Има их округлих, елипсастих и ћошкастих. Редак је случај, да се у Паланци не наиђе на какве старе зидине, кад се бунар или темељ за какву зграду копа. Често се пута подижу зграде на старим темељима или се ваде из зидина опеке разних димензија, или појединo камење или само тесано камење и плоче, које су неке и »писане« (а вели се још, да «има запис на њима»). То се камење доцније узида у какву нову зграду или служи за степенице – ма да је и «писан камен» - а ако је веће, онда се разлупа и у зграду узида или се чува за неку цркву, која би се можда скоро у околини градила, као што је сијасет камења – па и писаног – узидано у пиротску цркву, куда се старо камење из целе околине па и из Беле Паланке возило.”

Управник школе у Белој Паланци (1933) даје изванредне податке: „У самој Белој Паланци свуда где људи копају подруме, бунаре и др. Налазе се у дубини на два до три па и четири метра разне зидине, које изгледа датирају из римскога доба. Приликом копања подрума Драгутина Ђорђевића, кафеџије у Белој Паланци, на дубини од 3 метра одкопан је један велики камени ваљкасти стуб пречника скоро 1 метар, а дужине три до четири метра. Поред њега нађено је постоље од тесаног камена, на коме је тај стуб лежао, а на коме се налазе крстови.“ У поновљеном нешто измењеном извештају из исте године (1933) управник школе допуњује да: „На овом постољу налазили су се рељефни крстови. Сада је тај подрум са овим налазима поново затрпан.“ Кућа кафеџије Ђорђевића

налази се у јужном делу утврђења, односно у пределу источног апсидалног дела базилике откривене на локалитету Стара пијаца ископавањима Народног музеја из Београда и Завода у Нишу 70-их година прошлог столећа.

Председник општинске управе Беле Паланке (1934) бележи у дворишту општинске зграде: „Приликом постављања пумпе на три метара дубине нађен је један зид и једна оловна цев чија дужина није испитана," затим, на плацу куће Маринка Соколовића око 10 м јужно од општинске зграде: „Подземни ходник чија дужина није испитана." Наведени налази учињени су у западном делу утврђења и могу се довести у везу са термама уз улицу Крсте Тошића и репрезентативне грађевине на месту Библиотете са ископавања из 1977. године

Гарашанин (1951: 120-121) сумира податке Валтровића, Каница, Вулића, АНМН и, што је значајно, Фјукса, чије белешке више нису доступне. Ново у Фјуксовим белешкама је то: „да је у кругу самога утврђења откопан један римски гроб." Овај податак је изузетак и није вероватан. Познато је, иначе, да је у оквиру утврђења било турско гробље на месту Старе пијаце.

Мано-Зиси, Поповић (1958-1959: 381) отворили су сонду у северном делу утврђења, односно, у западном делу црквене порте, 23 м западно од цркве у тадашњем парку. Ту је констатовано: „У двема сондама у парку крај цркве, испод богатог турског и средњевековног слоја, тек на 3 и 4 метру нађен је рановизантијски и касноримски слој, са зидовима једне грађевине, тегулама и имбрицес и финијом керамиком, новцима из доба Антонина и Константинових наследника." На основу налаза финије керамике и новаца из периода Антонина могуће је претпоставити и културни хоризонт из 2 века, који није документован ни ранијим ни каснијим истраживањима (уп. Мано Зиси 1958: 353-354).

Приликом израде градске канализационе мреже 1972 (улице М. Тита и К. Тошића) и вероватно 1973. године (улица Карађорђева) пробијани су како бедеми тако и објекти из унутрашњости утврђења. Радове су документовали А. Јовановић, кустос музеја у Нишу и С. Гушић, Ј. Шурдиловић и Б. Андрејевић, стручни сарадници из Завода у Нишу (док. Завода у Нишу). Гушић (1987: 24) је извештај приказао као «Локалитети (2) и (3) – подужни профил Улице М. Тита и Карађорђеве». Они су констатовали пробијање зидова више грађевина чији правац пружања прати бедеме утврђења и самим тим и улична мрежа између њих.

Дакле, реч је о ортогоналној урбаној схеми унутрашњости утврђења. Они наводе да: „Састав свих темељних конструкција је ломљени камен и облутак у кречном малтеру са фрагментованом опеком. Очувани делови зидова начињени су исто тако од ломљеног камена и облутака заливени кречним малтером, комбиновани хоризонталним редовима опеке.“

Терме западно од форума - у улици Крсте Тошића

Гушић (1987; 24), као резултат радова на канализационој мрежи из 1973. године у унутрашњости утврђења посебно наводи: „Најзначајнији налаз је био у ул. К. Тошића поред Земљорадничке задруге (зграде пекара Стевчића, односно, западно од базилике, прим. аутора), где су откривени остаци делова објеката са конхом. Како је, поред осталог, откривена дебела површина хидростатичког малтера и стубићи хипокауста, највероватније да су то остаци терми. Непосредно уз објекат нађена је оловна цев.“ Овоме треба додати и откривање друге оловне цеви у дворишту општинске зграде у периоду између Два светска рата, непосредно северозападно од овог места. У мом раду (Пејић 1982: 79) наводе се и шесдесете године прошлог века као време откривања делова терми током других инфраструктурних радова на овом простору.

Највише података о унутрашњости античког утврђења добијено је вишегодишњим заштитним археолошким радовима Народног музеја из Београда и Завода у Нишу у периоду од 1975 до 1982. године. Том приликом са променљивом срећом истражене су три веће угрожене површине.

Базилика на форуму - Стара пијаца **T. La-b**

Гушић (1987: 24-26; 1993: 185-186) први даје детаљнију архитектонску анализу грађевинских остатака који су откривени вишегодишњим заштитним археолошким ископавањима на локалитету Стара пијаца. Она су изведена у јужном делу античког утврђења на површини од око 650 м^2. Без археолошке обраде откривеног покретног материјала, издвојио је само три основне грађевинске фазе откривених објеката на овом простору са претпоставком да у оквиру фаза могу да се изведу даља хронолошка и функционална одређења.

Као најстарији објекат издвојени су мањи очувани делови грађевине већих димензија изведени од зидова у техници сухозида. Они су оштећени изградњом, исто тако, велике базилике из друге фазе, а грађевина се везује за остатке првог цивилног или војног насеља Ремесијане и датује оквирно у 2-3. век.

Изгледа да су у другој фази широм грађевинском делатношћу на овом простору изграђени форум, цивилна базилика, таберне и занатско-трговачки блок. Нажалост, наведене урбанистичке целине откривене су и делимично истражене. Зато Гушић (1987: 26) наводи: „Централни објекат је базиликална грађевина из друге грађевинске фазе, која је неколико пута преправљана и прилагођавана новим функцијама. На западној страни базилике је апсида-трибунал, која је целом ширином окренута једнобродном наосу.“ Темељи базилике зидани су у техници opis incertum, а надземни у техници opus mixtum.

Као део форума северно од базилике ухваћена су два паралелна зида и иза њих три ступца од опека исте структуре са зидовима базилике. Јужно од базилике до унутрашњег лица југозападног бедема откривене су неколико правоугаоне просторије занатско-трговачких радњи у којима су нађени тубулуси и фрагменти фреско малтера.

Гушић у новом раду (1993: 185-186) је експлицитнији: „Најзначајнија је, без сумње, базиликална грађевина ширине 14,8 м. Није познат источни крај ове грађевине, док је на западној страни истражена дубока апсида (трибунал), пречника 5,9 м. Са спољашње стране апсиде налазе се контрафори. Ширина зидова је око 90 см... Анализа основе показује да је дужина базилике била два пута већа од њене ширине. Обухваћена је обимним просторима на северној и јужној страни, док се на западној страни налазио периметрални зид који се, вероватно, ослањао на cardo maximus. Северно од базилике налазио се форум са портиком, а простор између базилике и форума испуњавале су таберне.“ Цивилна базилика, а са њом форум и остали откривени делови унутрашњости утврђења у овој фази датују се у трећи или четврти век (Гушић 1987: 31).

Гушић (1987:26) потпуно функционално и концепцијско преуређење цивилне базилике у ранохришћански храм ставља у задњу грађевинску фазу: „Пре свега руши се апсида и на попречном зиду наоса формира улаз. Изгледа да је тек тада наос подељен на бродове. По свој прилици у том моменту се граде одводни

канали, који се пружају спољашњом страном бочних зидова базилике и сустичу у темену некадашње апсиде. Одатле заједно продужавају у главну клоаку (?). Приликом адаптације базилике делимично је порушен на исти начин као и апсида и подужни зид до пиластра, уз северну страну базилике.“ Ово преобликовање касноантичке цивилне базилике Гушић (1987:34) повезује са развојем Никетине епископије у Ремесијани крајем 4. и почетком 5. века: „Налаз импост капитела са раним обликом крста сведочи о базилици као хришћанском храму. Некадашња западна апсида се у потпуности руши, чиме се формира улаз у облику трема. У овој фази се наос дели на бродове те базилика постаје тробродна. Врши се и адаптација некадашњих таберни северно од базилике. Један део је срушен да би се остварила непосредна веза са форумом. Код хришћанских храмова се инсистира на подужној осовинској комуникацији, тако да некадашњи улаз у базилику са северне стране сада губи смисао. Улази се преко атријума са carda, који и даље задржава своју функцију. На то да се ова улица још увек користи, указује постојање главне канализационе клоаке, у коју се уливају секундарни одводи формирани у време адаптације базилике, или непосредно након тога.“ Налази импост капитела са ранохришћанским крстовима наводе се и »на локацији данашњег Дома културе, као и сличан њему на локацији Библиотеке«. У каснијем раду Гушић (1993: 186) кратко сумира: „Базилика је касније претворена у цркву, када је формиран трибелон са ступцима од пешчара, пречника 0,6 м и висине 3,2 м. Њима припада капител са крстом у медаљону. У тој адаптацији наос је подељен на три брода.“

Чини се да Гушић износи једну нелогичност око комуникације са северним форумом и спаја елементе посебне, задње фазе Јустинијанове обнове са његовом трећом, ранохришћанском - Никетином фазом.

У случају да је адаптацијом таберни северно од цивилне базилике један део и срушен због боље комуникације са форумом, онда је та бочна комуникација такође коришћена за улаз у базилику поред оне са carda на коју је директно усмерен трибелон са ступцима.

Гушић (1987: 26) наводи и четврту фазу која се због лоше очуваности и скромности не може дефинисати: „Следећа фаза је настала као последица санирања објеката после обимних рушења. Грађевинске интервенције су крајње

примитивне и у неким случајевима изведене у блатном малтеру. Нове просторије не могу да се повежу у логичну целину. Њима припада и један импост капител са ранохришћанским крстом са једне стране и знаком омега са друге. Поред ових детаља нађени су и фрагменти мермерне оплате. Од покретног материјала пронађена је разнородна керамика и новац из римско-византијског периода.“

Миљанић (1996: 105) објављује скупни налаз касноантичког новца, који чини највећи део нумизматичких налаза са археолошких ископавања Народног музеја у Београду и Завода у Нишу од 1975-1982. године. Она наводи: „Новац је нађен расут у дужини од око 0,50 м у каналу хипокауста у југозападном делу базилике, измешан са грађевинским шутом. Претпоставља се да је био депонован на једном месту на спрату базилике, одакле је, приликом рушења спратне конструкције, доспео у канал.“

Налаз се састоји од 209 примерака (каталаошки обрађено 176, за 63 није могла да се одреди ковница, а 33 су оштећена) који се крећу од Констанса до Теодосија. Скупни налаз је образован у периоду од 364. до 393/5 године, а њему претходе шест примерака из периода 335-361. године. Он се дели у три временска периода услед историјских догађаја; 364-378. године време монетарне реформе Валентинијана I и Валенса до римског пораза код Хадријанопоља, 378-383. године период упада Визигота на Централном Балкану до смрти Грацијана и 383-393. године време стабилности у Царству до проглашења Хонорија за августа. Први и трећи период имају скоро исту заступљеност, док је у трећем периоду приметан нагли пад циркулације новца (четири примерка).

Овај скупни налаз касноантичког новца пренесен на грађевинске фазе базилике на форуму свакако одсликава њену прву, цивилну фазу. С тога се чини да доспевање новца у каналу базилике представља радије последицу преуређења грађевине у ранохришћанску базилику у време Никете, а време нам одређује похрањивање скупног налаза, односно завршетак трећег периода.

Мермерне импост капителе са ранохришћанским крстовима, налажене на локалитетима данашње Библиотеке и Дома културе чини се треба везивати за адаптиран ранохришћански храм од цивилне базилике у Никетино време. Они се исто датују у 4 – 5. век.

Са друге стране за недефинисану фазу не треба везивати масивне импост капителе од пешчара са крстом у медаљону и знаком омега. До сада је познато више од четири примерака. На трибелону су била постављена два, дакле остали су вероватно били постављани унутар базилике у колонади бродова. Они се везују за исто тако масиване стубове од пешчара (висине 3,2 м и пречника 0,6 м). Датују се у крај 4. и почетак 5. века (Гушић 1993: 220, капител бр. 66)

Изгледа да је решење проблема у постојању још једне значајне фазе грађевинске делатности, која је поред грађевински и археолошких остатака, документована и у изворима. Реч је о Јустинијановој обнови из средине 6. века. За њу треба везати једну од грађевинских фаза, како на утврђењу тако и у насељу, које су наступиле након великих рушења. Свакако масивни стубови и капители од пешчара пре одговарају епохи Јустинијана, него времену Никете. Задњу «примитивну» фазу документовану на Ремесијани могуће је ставити или у крај рановизантијског периода или у почетак ранословенског доба.

Цивилна палата – локалитет Библиотека **T. LIa-b**

У југозападном делу касноантичког утврђења приликом изградње општинске библиотеке на углу улица Крсте Јоцића и Вука Караџића (код С. Гушића ул. К. Тошића и И. Савића) откривена је 1977. године унутрашњост грађевине квалитетније израде. Истражена је површина од око 100 м^2. Гушић (1987: 26) бележи: „Том приликом је у горњим слојевима откривена већа малтерна површина. На њој су лежали фрагменти камене пластике два дела стуба, две базе стуба, јонски капител III - IV века, као и мермерни импост капител са крстом. Местимичним пробијањем ове површине сондама 1,5 x 1,5 метара уочени су остаци старијих објеката. По правцу пружања и начину градње слични су грађевинама на локацији Стара пијаца из њихове друге фазе.“

Димензије капитела са крстом износе - 66 x 37 x 23 см, базе стуба - плинта 36 x 36 см и висина 32 см. Друга два импост капитела без уклесаног крста нису наведена у раду С. Гушића, сличних су димензија и такође су нађена на простору библиотеке. Римско-јонски мермерни капител са библиотеке (Гушућ 1987: 26; 1993: 219, бр. 65) има димензије 50 x 36 x 16 см. У музејској збирци Б. Паланке

налази се уломак волуте још једног римско-јонског мермерног капитела и горњи део мермерног стуба мањег пречника.

По свему судећи на овом локалитету констатоване су две грађевинске фазе. Млађој припада откривена унутрашњост монументалније грађевине са богатијом архитектонском пластиком, вероватно цивилном палатом угледнијег становника Ремесијане. Она би се везивала за крај 4. и 5. век (у ово датовање не уклапа се јонски капиел III - IV века), односно трећу фазу хришћанског центра на Старој пијаци Гушића. Ова грађевина је негирала објекат који по градњи одговара другој фази на Старој пијаци, тј. касноантичкој Ремесијани (4. век). Ипак са вероватнијим датовањем римско-јонских капитела у 3 век чини се да би старија фаза требало да се повеже са временом Севера, периодом када је настао први процват Ремесијане, односно прва фаза на простору Старе пијаце-пре цивилне базилике.

Старији и млађи културни хоризонти од наведене две средње фазе развоја Ремесијане нису откривени вероватно услед карактера –заштитних ископавања и уништења млађих фаза претходном зградом Женске занатске школе на овоме месту. Исто тако могуће је да је старија фаза трајала кроз 3 и 4 век. Поред тога, о значају античке грађевине откривене на овој локацији, која је иначе највиша на простору целог античког утврђења, сведочи и податак председника општине из 1934. године о налазу подземног ходника у дворишту куће Маринка Соколовића, северно уз простор Библиотеке.

И овом приликом као и 2008. године током радова на реконструкцији водоводне мреже констатовано је да је улица Илије Савића трасирана на остацима круне југозападног бедема античког утврђења.

Античка грађевина – Дом културе

Гушић (1987: 34) помиње налаз импост капитела са крстом на простору зграде Дома културе кога широко датује у 4-6. век. Наиме, изградњом новог Дома културе на месту стријег вршени су обимни земљани радови. Том приликом вероватно су документовани остаци античке грађевине у оквиру које је пронађен и наведени капител (сличан оном са локалитета Библиотеке). Гушић (1987: 33)

његов изометријски изглед даје на оквирном месту налаза на слици 14. Данас у библиотеци постоји само један импост капител са исклесаним крстовима.

Угао античке грађевине – стамбена зграда код северозападне капије

Приликом изградње простране стамбене зграде 1979. године, на месту старе основне школе откривен је угао грађевине изведене у техници opus mixtum (Гушић 1987: 26). Зграда захвата површину од око 1000 м^2. Он је удаљен око 30 м од главне улице, односно, од северозападне Наиске капије. На овом месту је тада констатовано да су развојем турског утврђења прилично девастирани антички културни слојеви. Иначе, у избаченој земљи приликом изградње нове зграде нађена је касноантичка бронзана лампа.

Т. LII

Део античке грађевине – парохијски дом цркве св. Вазнесења Господњег

За време радова на парохијском дому белопаланачке цркве 1998. године откривен је мањи део јужне унутрашњости урбанизованог утврђеног града Ремесијане. Ископавања су организовали стручни сарадници Завода у Нишу Д. Максимовић и Т. Чершков у сарадњи са З. Митићем из Музејске збирке у Б. Паланци, а истражена је површина 21 х 11 м, односно, 231 м^2. У југозападном делу сонде проучен је већи део грађевине површине 132 м^2, тј., у ширини од 11 м и дужини од 12 м. Испод ње констатована су још три грађевинска хоризонта. Темељи су зидани у техници opus incertum, дубине 1,5 м, а суперструкција у техници opus mixtum са три очувана реда опека, висине 0,8 м. Уз објекат откривена је озидана канализација, која потврђује постојање улице. Током ископавања пронађен је и постамент са интегрисаном римско-јонском базом стуба од крупнозрног пешчара димензија 49 х 48 х 91 см, а пречник базе стуба 40 см. Зграда се одређује као стамбени објекат.

Откривени новац у све четири грађевинске фазе креће се од Константина до Јустина II, а истраживачи констатују да: „Новац пронађен на једном од подова, старијих објеката, указује да је градња објеката, на овом простору започета крајем IV века.“ Свакако задњу грађевину треба приписати Јустинијановој обнови.

Компарацијом са грађевинским фазама на локалитету Стара пијаца из унутрашњости античког утврђења дошли би до вероватне грађевинске делатности

од епохе Трајана-Севера (непотврђене нумизматичким налазима), затим, тетрархије-Константина, онда, развоја епископског центра под Никетом и Диогенијаном и на крају Јустинијанове обнове.

Изгледа да су новија истраживања обављена на месту ископавања Народног музеја из 1956. године без плана постављених сонди. Индицију за ову тврдњу пружа велика укопана бетонска фонтана, пречника око 10 метара, где је иначе сагрђен нови парохијски дом, а која је можда урађена у сондама које су заостале од ранијих истраживања.

АТИЧКО НАСЕЉЕ ИЗВАН УТВРЂЕЊА – субурбијуми

Северни субурбијум

Станичењска мала – Јеленићево, вила субурбана **T. LIIIa-b**

Сабовљевић (1888: 66-70, скица на таб. 7), инжињер на изградњи железничке пруге, открио је 1887. године својеврсним аматерским ископавањима већи део касноантичког грађевинског комплекса на јужном ободу белопаланачког поља Мурица. Након проласка пруге јужно уз њу образована је Станичењска мала, а део откривене античке грађевине купио је већ познати сарадник Старинара телеграфиста Јеленић. Сабовљевић је пратећи рововима зидове документовао пространу грађевину димензија 50 x 70 м, површине 3.600 м^2 (Гушић 1987:27). Она је удаљена око 300 м северно од античког утврђења у равници на десној обали Мокранске реке.

Грађевински комплекс састојао се, изгледа, од три дела: средишњи имао је централни атријум са портицима око кога су се ређале просторије; југозападно је био шири и већи део комплекса са прилично великим подужним просторијама које су, вероватно, имале економски карактер; на североистоку настављао је ваљда најмањи приватнији део комплекса. По Сабовљевићу (1888: 67): „Зидови су зидани од ломљеног камена, помешаног са облуцима, а налази се узидана по нека цела, а и парчад од разних римских опека, па и сама парчад коритастих опека из гробница.“ У просторијама откривани су подови од малтера са туцаном циглом и

опека, на дубинама од 0,3 и 0,5 м. Североисточно изван/уз грађевину откривена је и квадратна пећ за опеке, са «сегментним сводом», димензија 1,5 м. Око наведене пећи откривена су четири гроба са инхумираним покојницима који могу представљати део касније (друга половина 5-6. век) северне некрополе Ремесијане.

Током октобра и новембра 2013. године започета су ревизиона ископавања ЦАИФФ из Београда. У овој кампањи она су изведена у пределу уз железничку пругу, односно североисточном делу комплекса. Показало се у досадашњим радовима да је цртеж Д. Сабовљевића исправан.

Грађевина има приближну оријентацију североисток-југозапад, истоветну са оријентацијом античког утврђења. Могуће је да се налазила источно уз пут који је од утврђења водио ка нишавском мосту и Тимакуму. Интересантну претпоставку даје Петровић (1979: 53) да зграда представља мансио Ремесијане. У том случају ова грађевина налазила би се на раскрсници путева Наисус – Турес (који би у том случају у виду данашњег заобилазног пута ишао северном периферијом античке Ремесијане) и пута Ремесијана – Тимакум. Мочи (1974: 300) третира је као велико пољопривредно добро - вилу рустику. Имајући у виду да је постављена у јужном ободном делу већег средњег белопаланачког поља то је највероватније реч о једној касноантичкој вили субурбани.

Сабовљевић (1888: 70) даје изванредне топографске податке и о постојању остатака античких грађевина јужно до античког утврђења и источно од откривене виле: „да споменем, да се исти зидови продужују у истом правцу до реке, која је до 20m удаљена. Источно од ових зидина наилазио сам у њиви на сигурне трагове, из којих се даје закључити, да и тамо под земљом зидине леже. С леве стране реке, налазе се у баштама тако исто доста зидина, које се све до града продужују, што се јасно даје видети по оним многим парчадма од опека и малтера које мотика на видик изнесе.“ Археолошки остаци откривани са леве стране Мокранске реке до утврђења вероватно се односе на махалу Булски брод, као и на потесу данашње Мале под Кале и Доње Циганске мале. У Музејској збирци Беле Паланке чува се доњи део амфоре са дугим шпицастим дном нађен у улици 7 јули бр. 18 (плац Г. Цветковића). Дужина очуваног дела амфоре износи 33 см, а

ширина трбуха15,5 см и дна 3 см. Вероватно је реч о западномедитеранској амфори из 2. века н. ере (Бјелајац 1996: 29-31, тип VI).

Мала Булски брод **T. LIV**

На плацу окућнице Велимира Петровића, која излази на Карађорђеву улицу, у мали Булски брод, откривени су пре тридесетак година делови архитектонске пластике. Уствари налазиште је удаљено око 50 м од вероватне североисточне капије утврђења. Приликом копања темеља за проширење куће откривена су два камена уломљена стуба од крупнозрног пешчара и једна база стуба. Уломљени стубови имају димензије: 1) R- 30 см, h- 91 см; 2) R- 27 см, h- 120 см. Атичко-јонска делом оштећена база има плинту димензија 48 x 48 см и висину 20 см. По казивању садашњег власника трећи камени стуб, такође нађен овде, пребачен је у отвореном складишту архитектонске пластике при Народној билиотеци, односно, Музејској збирци Беле Паланке. Још један мањи уломак стуба налази се у суседном дворишту сличан другом стубу. По свему судећи овде се налазе остаци знатније грађевине изван градских зидина, вероватно из времена 3-4 века наше ере.

Открића и казивања Сабовљевића, као и новији налази указују својом топографијом на североисточну капију и пут који је од ње водио ка Тимакуму. Свакако поред овог пута у касноантичко-рановизантијском периоду развио се северни субурбијум. Најстарија је вероватно вила субурбана, а најмлађа северна некропола Ремесијане.

Западни субурбијум

Неодређена сведочења Сабовљевића (1887: 91-92), о налазима античких археолошких остатака на целом простору Беле Паланке, могла су да обухватају и предео западно изван утврђења Ремесијане. Међутим, у близини утврђења са ове стране нису још документовани значајнији археолошки налази.

Бањица-Бановински воћни расадник

Јован Петровић, управник основне школе (АНМН, 1933) први наводи овај локалитет: „До самога белопаланачкога расадника налази се једно мало врело,

које се зове »Бањица«. Поред самог извора, приликом копања, наилази се на многе опеке, које су тање а шире од обичних данашњих цигаља. Исте народ у овом крају зове »тугле«. Има изгледа да је ту некада на »Бањици« било купатило, и ако вода није баш толико топла нити минерална. Око овог места налази се свремена на време на по који римски новац.“ Председник општине (АНМН, 1934) у свом извештају наредне године само помиње Бањицу као локалитет у равници, удаљен око 0,5 км западно од општинске зграде, без података о налазима. Међутим, председник општине у истом извештају за локалитет у непосредном суседству, североисточно, од Бањице, на Бановинском воћном расаднику, који се налази исто 0,5 км западно од општинске зграде у равници наводи: „Приликом копања налазе се разне плоче и старе ситне парице, и разни ћупови.“

Почетком 70-их година прошлог столећа из аутопсије (Пејић 1982: 79, 81) на потесу Бањица била је приметна издигнута површина за око 1 м од околног терена димензија око 20 х 10 м. Тада нису могле да се налазе опеке античког формата већ само по неки мали уломак и ситно грумење малтера. Једино се код источне ивице платоа видела круна зида од ломљеног камена везаног кречним малтером у дужини од око 2 м. На простору расадника изграђена је након Другог светског рата индустријска зона Беле Паланке, а и насеље Стара Колонија. На основу казивања мештана на потесу Старе Колоније (на плацу породице Пешић и околним) налажени су остаци објеката римске старости. Иначе, Стара колонија је изграђена 1939. године «на државном земљишту ранијег Среског расадника» (Костић 1970: 151).

Вулић (1909: 152, бр. 79) објављује оштећени миљоказ Емилијана из 253. године, који је нађен у среском расаднику, касније изгубљен. Петровић (1979: 104-105, бр. 74) на приложеној карти у одељку Ремесијане миљоказ не уцртава (на стр. 54). И поред оштећења изгледа да је миљоказ откривен in situ, јер је свакако из тог правца долазио главни царски пут из Наиса.

По свему судећи на терену Бањице, слабог термалног извора, постојале су римске терме, а у њиховој близини у касноантичко-рановизантијском периоду развијало је се мање отворено насеље досељеника са објектима од нетрајног материјала.

Нова Колонија **T. LV**

Мано-Зиси, Поповић (1958-1959: 381-382) истраживањима из 1956. године у новоградњама белопаланачког насеља Нова Колонија открили су ранохришћанску базилику: „На 400 м западно од бедема тврђаве, ван каструма, у једној улици новијег насеља, крај дрваре, делимично на имању Рада Марковића... У поменутом новијем крају, ван каструма, откривена је, после већ ранијег одношења земље приликом регулације, прилично плитко, на пола метра, једна тробродна базилика. Изнад ње су се могли констатовати само разривени остаци словенског гробља на редове и само основа зграде скоро у нивоу подова. Ова базилика има две фазе градње. Полукружна олтарска апсида изгледа да у другој фази добија контрфоре. У бочним бродовима тада узиђују у правоугаонике и мање бочне апсиде. Доњи под од малтера могао је имати мозаике или мраморну оплату, горњи је био од опека. Из касније градње је и мала полукружна крстионица у западном травеју нартекса. Све би то допринело датовању грађевине од IV/VI века. Узидане гробнице, делом уз грађевину споља пристали би у VI/VII век. Један монашки крстић на расклапање, нађен у таквој гробници, потиче из накнадне касније сахране у IX-X веку. И словенско гробље је могло бити у употреби у том времену. Декоративни остаци база и капитела указују на IV/VI век. Тордирани стубови су ранији, а високе степенасте базе и плитки, а дужи аканти капитела, каснији по техници и стилу.“ Упореди претходни сумарнији извештај Мано-Зисија (1958: 353-354).

Изванредно откриће ранохришћанске тробродне базилике, чија прва фаза вероватно припада времену Никете, односно крају 4. - почету 5. века, није могло да буде проверено приликом изградње нове стамбене зграде непосредно уз тробродну базилику почетком 80-их година прошлог века. Тробродна базилика је удаљена 200 метара западно од античког утврђења. Другу фазу базилике оквирно треба датовати у време Јустинијанове велике обнове Царства, када су вероватно и узидане гробнице са њене спољне стране, а не у 7. веку када је Ремесијана напуштена.

Николајевић (1978: 682) бележи на основу извештаја Мано-Зисија, Поповића (1956-1957: 354) да је ова тробродна гробљанска базилика: „имала масивне темеље, занимљиву фијалу у предворју и зидане гробнице у бочним

бродовима.“ Илић (2006: 230) на основу извештаја Мано-Зисија, Поповића (1958-1959: 381) наводи у јужном анексу нартекса ове базилике крстообразну писцину.

Гушић (1987: 33) на слици 14 даје умањену реконструисану основу ове тробродне базилике, »тада на углу Кардељеве и новопројектоване улице«. Она одговара опису Мано-Зисија, Поповића (1958-1959: 381) с тим што су изостављени детаљи крстионице/фијале/крстообразне писцине и узиданих гробница уз бочне зидове. Међутим, наведена реконструкција није у складу са још умањенијом основом-знаком(?) на слици 1, стр. 21 (објекат 7).

Кондић (1994: 67-68, 71-72, кат. бр. 1) објављује октогонални бронзани тег од три унце са монограмом ПЕТРОУ, кога поистовећује са познатим Јустинијановим comes-ом sacrarum largitionum Петром из 539-542. године. О месту налаза прво наводи у каталошкој обради да је нађен ван каструма, а у задњој напомени на стр. 72. да: „Тег је откривен приликом археолошких ископавања, на простору ранохришћанске базилике с баптистеријумом.“ Дакле, реч је о истраживањима Мано-Зисија и Поповића 1956. године. Налаз отвара и друга питања. Пре свега, да ли је откривен унутар базилике или у некој од зиданих гробница уз базилику.

Недавним обиласком простора на коме је откривена тробродна базилика у Новој Колонији, односно са западне и источне стране улице Саве Ковачевића, као и у том правцу преко главне улице Српских владара, добијени су подаци од мештана о знатнијим остацима грађевина античке структуре на њиховим плацевима. Реч је о простору приближних димензија 150 x 30-50 м, правца пружања по дужој оси север-југ, који се и данас распознаје по ободу вишљом конфигурацијом терена у односу на околну нижу површину за око 1 метар. Ова ситуација уствари представља остатке урушених античких грађевина. Том приликом документован је и један налаз већег дела уломљеног стуба од крупнозрног пешчара. У северном ободном делу овог комплекса откривен је на дубини од 0,8-1 метра и један озидани стубац, димензија 80 x 80 см, од опека димензија 35 x 27 x 6-8 см. По свему судећи на неведеним плацевима могуће је простирање атријума и других пратећих просторија једног већег комплекса тробродне базилике и/или јавних објеката.

По казивању мештана у околини базилике налазе се по негде зидови античке структуре, уломци опека античког формата, фрагментована керамика и новац. По свему судећи око базилике у рановизантијском периоду, време Јустинијана, образовано је мање насеље са кућама углавном од нетрајног материјала. Однос овог претпостављеног насеља са могућом рановизантијском некрополом оформљеном око базилике или евентуално идентификовање овог ранохришћанског храма са једним приградским манастиром остаје отворено.

Јужни субурбијум

У појасу између јужне некрополе Ремесијане, смештене у подножју Малог Курила (први гробови око 130 метара од јужног бедема) и вероватног зиданог воденог канала ширине 16 или 26 метара уз сам јужни бедем, налажени су покретни археолошки налази (фрагментована керамика, опеке и новац), међу којима се истиче налаз вотивне иконе Херакла, откривен приликом градње темеља куће породице Аранђеловић. Могуће је да се на месту налаза ради о остацима вероватног Херакловог храма (Илустрована политика бр. 948 од 4. 1. 1977. године, стр. 7). Овај простор пресечен је свакако путем који је из утврђења водио ка југу (Лужници, одакле се раздвајао ка долинама Јужне Мораве и Горње Струме).

Североисточни субурбијум

Врбак Мала **T. LVI**

По казивању мештана и у пределу Врбак Мале откривани су зидови објеката античке структуре, налажен је покретни археолошки материјал и откривани су гробови.

Приликом изградње канализационе мреже 2006. године у образованом наставку Главашеве улице до улице Владана Ђорђевића, изван, у подножју источне угаоне куле античког утврђења, на раздаљини од око 50 метара, откривени су остаци једне веће грађевине. У рововима ширине до 1 м и дубине 2 и 1,2 м појавили су се на дубини од 0,8 м круне зидова од ломљеног камена везаног кречним малтером са спорадично уметаним уломцима опека античког формата. Суперструкција објекта очувана је само 0,2 м и на нивоу темељног

проширења изведен је малтерни под на тањем слоју ситног камења. Вероватно се ради о неком цивилном објекту из рановизантијског периода.

По свему судећи од Сердичке капије на источном (југоисточном) бедему античког утврђења ишао је главни пут ка источној ремесијанској некрополи. Археолошки налази у Врбак Мали сконцентрисани су у северном делу од овог претпостављеног пута. На супротној страни, тј. југоисточно изван бедема Ремесијане, место звано Папалеско, где се Мокранска река широко разливала.

Викус домородаца

Логор-Болница

Прве индиције о локалитету пружа управник основне школе Петровић (АНМН, 1933): „На истоку од Беле Паланке на даљини 4-500 м постоји место звано »Логор«. На овом месту је подигнута бановинска болница. Приликом копања за темеље болнице нађени су неки римски новци од бакра, које је од радника покупио г. Филиповић Радован из Беле Паланке, који се бави нумизматиком. Препоручено му је да те и остале прикупљене старе новце преда музеју у Нишу. Исти изјављује да је новац носио музеју и да је музеј неке примерке откупио.“

Гарашанин (1951: 23-24) бележи: „По инвентару Градског музеја у Нишу нађена је при градњи бановинске болнице »латенска фибула у три дела«(?). Можда је у питању тип гривне са три полулопте какве се налазе од латенског периода II.“

Локалитет је удаљен око 0,8 км источно од центра Беле Паланке, односно, око 0,7 км од античког утврђења. Смештен је на ободу језерског пода-терасе са изванредним погледом на белопаланачко поље. У околини бановинске болнице спорадично се налази атипична финија и груба керамика рађена на витлу неодређене старости.

На овом месту опрезно се може претпоставити постојање домородачког насеља из времена пре и почетака оснивања античке Ремесијане.

Издвојени објекти у ремесијанском агеру

Мала Градиње

У равници на десној обали Мокранске реке, око 200 метара источно од источне угаоне куле античког утврђења, откривани су масивни зидови изведени у кречном малтеру који се везују за античку градњу. Они су проналажени приликом изградњи кућа у тзв. новом насељу од 60-их година прошлог века, када је ово насеље почело да се развија. У пределу неколико приватних окућница у улици Стојана Чупића откривани су и масивнији зидови, као и грађевински шут.

Вероватно је реч о издвојеним касноантичко-рановизантијским објектима цивилног карактера.

Улица С. Синђелића

У овој улици код Гимназије приликом изградње нових кућа 60-тих година прошлог века откривани су остаци античких грађевина. По казивању мештана копањем темеља за новоградње налажен је и римски новац.

По свему судећи издвојен касноантичко-рановизантијски објекат цивилног карактера везан за пољопривреду.

Улица 9. мај

Приликом радова на замени водоводне мреже 2008. године откривен је угао вероватно античке грађевине, у новом насељу, у улици 9. мај испред куће бр. 34, око 0,5 км источно од источне угаоне куле античког утврђења. Круна зидова од ломљеног камена везаног јаким кречним малтером, ширине 70 см, појављује се на дубини од 0,7 м.

Вероватно је и овде реч о издвојеном објекту цивилног и руралног карактера из касноантичко-рановизантијског периода.

Белопаланачко врело **T. LVII**

Током новембра 2013. године извођени су грађевински радови на постављању нових водозахватних инсталација у овом крашком врелу. Том приликом на раздаљини од 1,6 метара од стене (подножја Великог курила) откривена је круна античког зида на дубини од око 1,8 метара. Уз јужни профил ископа преостао је мањи део зида у дужини од 0,35 м, а приметно је по отиску у околном зрмљишту да се простирао још 0,5 м. Његова ширина износи 0,8 м, док је

очуван до висине од 0,3-0,4 м. Састоји се од три реда опека, димензија 27x22x4,5-5 см, са малтерним фугама од 5-8 см. Ка северу на раздаљини од 2,5 метара од овог зида наслућује се у живој стени по остацима кречног малтера да је и на тој страни продужавао зид.

Свакако је овде реч о каптажи за потребе античког утврђења Ремесијане.

Спекулуми за обавештавање

Мало Курило

Каниц (1892: 82; 1909/1985: 88/201) претпоставља да два спекулума на Малом Курилу потичу из рановизантијског доба: „Остаци двеју кула на југозападном брду Малом Курилову потичу вероватно са византијске »Румисијане«, која је настала на месту Ремесијане."

На благој коси врха брега Малог Курила налазе се једно узвишење и једно мање правоугаоно удубљење димензија 4 x 6 x 0,4 м. Она су удаљена југозападно око 0,7 км од античког утврђења и једино у овом другом простору има мало уломака опека античког формата. Могуће је да су спекулуми које је видео Каниц касније у потпуности девастирани.

Велико Курило **T. LVIII**

На врху брда Великог Курила налази се веће правоугаоно удубљење које може да потиче од девастиране античке куле. Ово плиће удубљење дубине до 0,5 м има димензије 20 x 10 м. Друго мање удубљење у близини претходног са знатно мањим је димензијама. И овде нема уломака опека античког формата, нити другог покретног археолошког материјала. Могуће је да су због стратешког положаја током ратова за ослобођење остаци античких спекулума на оба Курила поприлично уништени.

Имајући у виду изванредан поглед на Белопаланачку и Коритничку котлину, који се пружа са врхова ових брда, свакако су римљани искористили овакав њихов положај за постављање спекулума од нетрајног материјала ради извиђања и обавештавања.

НЕКРОПОЛЕ РЕМЕСИЈАНЕ

Некрополе Ремесијане опет пружају обиље података о значају античког насеља и структури и статусу његових житеља. Нажалост, систематских ископавања није било, а наша сазнања о некрополама базирају се углавном на ретким документованим случајним открићима и налазима током јавних и приватних земљаних радова у задњих скоро век и по, ако изузмемо својеврсна заштитна аматерска ископавања Сабовљевића скраја 19. столећа.

Новија открића гробова и гробница унеколико мењају досадашњу устаљену поделу некропола Ремесијане (Петровић 1976/1999: 98/105. Наиме, јужна (исправније југозападна, ипак због дуго прихваћеног назива наставља се исто означавање) и источна некропола још више се потврђују новијим налазима и углавном незнатно проширују. Међутим, тзв. северна некропола Ремесијане може тако да се назива само условно. Најпре, она је прилично удаљена од античког насеља, око 1,5 км, и налази се са супротне, десне стране Нишаве. Неколико откривених гробница, од којих се издваја једна са прилично богатим налазима, свакако припадају житељима касноантичке и рановизантијске Ремесијане, или оних који су на тој страни белопаланачке котлине имали своја имања. Остале гробнице, гробови и чак једна некропола припадају касноантичком насељу на Гладном пољу и Бубетку и евентуално некој вили рустици (види село Дол). Северну, вероватно мању некрополу Ремесијане у ужем смислу могли би да представљају неколико гробова до сада откривени, које је забележио Сабовљевић уз вилу субурбану у Станичењској мали.

Јужна некропола

Најближа некропола античком утврђењу Ремесијане је управо Јужна некропола на простору Варошанске мале, насељског дела Беле Паланке. Она се налази тачније југозападно од античког утврђења на одстојању од око 150 м. Образована је на североисточном делу ртастог избојка врха брега Малог курила, са леве стране излазног дела ждрела Мокранске реке, затим, и на његовој, такође, североисточној падини и подножју. Мањи део ове некрополе простире се и у подножју северозападне падине Великог курила у самом ждрелу. Некропола захвата површину од око 3-4 ха (уп. моје другачије виђење ове некрополе без

података из АНМН-а, Пејић 1982: 81). Она је образована поред пута који је водио од југозападне капије утврђења Ремесијане ка Лужници и даље у долину Јужне Мораве.

Гробница у улици Петра Драпшина **Т. LIX**

Податке о првој и досада јединој откривеној гробници са ове некрополе из подножја Малог Курила даје нам Трифуновић (1888: 71), срески писар: „На вратима гробнице није се могло да уђе, јер беху затворена једном плочом. Док се ова плоча дигла дотле сам чекао, а кад је плоча дигнута, могло је ахат да се уђе. Тамо дакле кад сам ушао нашао сам гробницу четири метра широку и толико дугачку, а високу два метра и двадесет сантиметара. Врата ове гробнице окренута су југу и у самој гробници, ка северу, има крај дувара назиданих цигаља на којима су она два оловна сандука, по два метра дугачка. Први је газда онога места, Аранђел Живковић, тежак мислио да има новаца онамо, па је први кроз прозор унутра уишао и он казује да су около дувара лежали костури још од четири мртваца, којима су главе биле окренуте и то двојици ка западу, трећем ка истоку, а четвртом ка југу, а у сандуцима оловним да су им руке спуштене поред ногу, а главе окренуте западу.

Вероватно је да је било и дрвених сандука, јер сам нашао четири ексера гвоздена мертечка, на којима има трулежа од дрвета.

Гробница је без икаквог натписа и у њој није се могао наћи ни један комад од новаца.“

Гробницу кратко помиње и Каниц (1892: 82; 1909/1985: 88/201): „Са некрополе Ремесијане видео сам у кући браће Живковић један свод гробнице, под којим су 1888. нађена три оловна ковчега... Оловне ковчеге и огромне керамичке плоче из гробница отворених 1888. нашао сам поред зграде среске капетаније.“

У новијем раду Петровић (1979: 55, нап. 21) ову гробницу наводи као изоловану зидану гробницу у којој су нађена два оловна саркофага. Она се уствари налази у северном ободном крају јужне некрополе (у подножју Малог Курила), у њеном делу који се налази у улици Петра Драпшина (види Пејић 1982: 81, нап. 15).

Ова гробница данас је делом уклопљена у подрумске просторије власника Векослава Пејчића, одакле се у њу може ући. Она је квадратне основе, засвођена полуобличастим сводом у правцу север-југ. Уз стране гробнице налазе се банци висине 0,4-0,5 м и неједнаке ширине. Уз северни зид банак је широк 1,14 м, а уз источни и западни зид ширине 0,6 м. Једино је на јужној страни, иначе банак исте ширине 0,6 м, пресечен улазом у гробницу. Улаз у гробницу димензија 1,1 х 0,7 х 0,5 м, завршен је лучним сводом, а доле има два степеника (први виши на улазу (25 см) и други нижи у ширини банка (15 см). Изнад улаза је квадратни отвор-прозор димензија 0,46 см и дубине зида на улазу 0,5 м. Прозор се од унутрашњости ка спољашњости зида сужава на димензије квадрата од 30 см. На улазу се виде коришћене опеке димензија 33-34 х 27-27,5 х 3,5-4 см, и тање малтерне спојнице. Испред улаза у гробницу налазе се призидани крађи зидови од камена везани кречним малтером, дужине 0,6 и 0,5 м. Они су избачени од линије улаза у гробницу за по 0,2 м тако да чине мали предпростор ширине 1,1 м. Гробница је изнутра омалтерисана двоструким кречним малтером. Први дебљине 1,5 см има у себи додату плеву, други је са додатом туцаном циглом црвене боје. Свод је ближе улазу пробијен овалном рупом приближних димензија 55 см.

Изградњом савремене куће 1989. године, на темељима старије куће браће Живковић, уз надзор стручних сарадника Завода у Нишу и кустоса Завичајне збирке у Белој Паланци, очишћена је гробница од наноса и муља услед катастрофалне поплаве 1939. године. Приликом уређења и уклапања прилаза гробници откривен је плићи капител димензија 0,61 х 0,4 х 0,15 м, украшен на угловима лотосовим листовима. Могуће да је са стубовима, који нису нађени, чинио део монументалне конструкције улаза у гробницу у виду прочеља храма, или је био део надземне конструкције. Улаз у гробницу је постављен на јужну страну одакле је околни терен у паду ка северу, односно античком утврђењу.

У овој највећој ремесијанској гробници откривена су једино два оловна саркофага. Како вели Трифуновић стајали су на ширем банку уз северни зид, а остала четири покојника вероватно на банцима лево и десно од улаза и оним уз западни и источни зид. Остаје нејасно како само један покојник има оријентацију југ-север, ако су сви банци били заузети. По свему судећи реч је о гробници имућније породице античке Ремесијане с краја 3 и почетака 4 века.

Чини се да са овом гробницом може да буде у вези мермерна плоча са латинским натписом која је пре десетак година откривена у непосредној близини гробнице на суседном плацу. Приликом земљаних радова на водоводној шахти у дворишту плаца куће на углу улица Крсте Тошића и Петра Драпшина на дубини од око 1 м откривена је мермерна плоча димензија 1,3 x 0,53 x 0,04 м. Петровић (2000: non vidi; 2010: 12-13) натпис чита као вотивни:

Taurinianus ex tri | bunis et Martialis sa (cerdos) | cum Iovino (o ili -iano) o(bito) filio.

Натпис датује у време владе Јулијана Апостате, 361-363. године у касној антици, када су једино могла да буду наведена два звања дедиканта заједно, трибун и Марсов свештеник.

Милин (2003: 66-68) споменик одређује исправно као надгробни с обзиром да је реч о мермерној плочи, које обично носе у касној антици такве натписе. Овоме иде у прилог и место налаза натписа. С тога она натпис чита:

Taurinianus ex tri | bunis et Martialis sa | c(erdos) v(ivus) m(emoriam) Iovino filio (posuit).

Она претпоставља да је Јовијан у лето-јесен 361. године, два пута пролазио кроз Ремесијану због сукоба са Констанцијем II, те да је Тауринијан био охрабрен да постави наведени натпис са истицањем својих звања.

Чини се да Тауринијану није било потребно никакво охрабрење да постави надгробни натпис свом прерано преминулом сину, чак и у време хришћанских владара средине или друге половине 4. века. Подизање споменика, вероватно зидане гробнице са надземном меморијом на којој је стајао натпис угледног Тауринијана у репрезентативном делу јужне некрополе Ремесијане, (близу утврђења) пре говори о времену његовог постављања у првој половини 4. века, можда и у крај 3. века. На овом ступњу истражености може само да се претпостави да је ова меморија чинила део једног низа репрезентативних гробница у подножју Малог курила, односно 100-нак метара удаљена од југозападне капије утврђења Ремесијане.

По саопштењу Р. Петровића, такође, у улици Крсте Тошића на плацу Илије Ценића нађен је постамент од крупнозрног пешчара. Ради се о интегрисаном постаменту са римско-јонском базом стуба димензија 45 x 40 x 82 см, а пречник

безе стуба 32 см. На предњој страни постамента уклесан је крст латинског облика и два слова MD. Имајући у виду да је вероватно место налаза опет у непосредној близини гробнице и претходног споменика Тауринијана то се може претпоставити да је и овај постамент био у функцији надземног дела конструкције неке меморијалне грађевине.

Варошанска мала **T. LXa-c**

О налазима гробова некрополе у »Варош Мали« податке пружа још крајем 19. века Сабовљевић (1887: 99), који наводи: „отпочеће се одма даље копање, јер смо већ у самој махали «вароши» наишли на неке римске гробове, који по самом свом склопу обећавају већи »рентабилитет« од досадањих.“ Нажалост ови резултати нису публиковани.

По казивању мештана, а делимично и мојим праћењем јавних и приватних радова на простору скоро целе Варошанске мале, откривају се касноантичко-рановизантијски гробови са конструкцијама од опека. Највећи део најстарије мале Беле Паланке налази се на североисточној падини брда Мало курило где се управо и проналазе »римски гробови«. Новија мени позната открића касноантичко-рановизантијских гробова учињена су у: ул. Мало курило, ул. 14. бригаде бр. 4 (на парцели власника Р. Цветковића), Петра Драпшина бр. 19 (на парцели власника Д. Пенића), ул. Дурмиторска бр. 4 (на парцели власника Н. Ђорића).

Јужна некропола у Варош мали простире се на површини око 3 ха. Основана је на ртасто и терасасто спуштеном завршетку брда Мало курило. Почетак некрополе у самом подножју Малог курила удаљен је око 150 м од југозападног бедема и капије утврђења на тој страни. Наиме, она је вероватно почињала са претпостављеним низом гробница угледних становника Ремесијане у савременој улици Петра Драпшина на северу и завршавала се преко Мокранске реке у њеном ждрелу у северозападном подножју Великог курила на југу.

Ждрело

На основу ископавања Сабовљевића (1887: 93-98) и података Петровића (АНМН 1933), управника школе, један мањи део ове некрополе констатован је и на јужном делу ртастог завршетка североисточног врха брега М. Курила, односно,

са леве стране Мокранске реке при крају самог његовог ждрела. Уствари, овај део откривених гробова чини само наставак или завршетак јужне некрополе Ремесијане са североисточне стране и подножја Малог Курила. Исто тако, на изласку ждрела Мокранске реке у северозападном подножју Великог Курила, а преко пута врха М. Курила, налази се мањи простор са жутом меком земљом између кречњачких стена у коме су укопавани касноантички-рановизантијски гробови. Између ова два места налази се стара воденица на десној обали Мокрањске реке.

Сабовљевић је 1887. године обавио мања заштитна ископавања новцем који је сакупио као добровољне прилоге од његових пријатеља и љубитеља старина. Истраживања је отпочео у северозападном подножју Великог курила на десној страни Мокранске реке при изласку њеног ждрела, месту на коме се након кише појавио један гроб у косини брда. Он бележи на основу прича мештана и да су овде откопавани гробови и пре двадесетак година када је проширивран пут за Мокру. Он је открио девет гробова, од којих два дечја. Оријентација гробова је приближно запад-исток, односно, ЗЈЈ-ИИС. Покојници су били положени на леђа са рукама поред тела, осим код два гроба. Једном је само једна рука била положена на груди, а код другог обе руке на грудима са прстима на раменима. У само два гроба били су откривени прилози, у првом бронзани нечитак новчић и другом фрагментоване керамичке посуде и комади угљена. Само у два гроба нађени су исто мањи бронзани накит (у гробу са фр. кер. посудама) и гвоздена фибула. Гробови су били са гробним конструкцијама од лучних опека – тегула постављених у облику крова на две воде, које су лежале углавном на малим зидићима од ситног камења везаног кречним малтером, димензија 0,2 х 0,2 м, или су лежале на земљи или на положеној тегули. Сабовљевић даје и димензије седам целих правоугаоних тегула које се крећу од 0,75-058 х 0,32-0,4 х 0,02-0,032 см. (углавном димензија 0,64 х 0,33 х 0,024 см). Завршавајући свој извештај Сабовљевић вели да: „Има у близини других места, где сам наишао на гробове и где су пре налажене неке ствари (прстење и гривне) те ћу можда на тим местима боље среће бити.“Сабовљевић свакако мисли на део некрополе у Варошанској мали, који су у непосредној близини овог дела некрополе у Ждрелу.

По свему судећи Сабовљевић је открио део некрополе у коме су сахрањивани покојници скромнијег имовног стања из периода средине или друге половине 4 века. Имајући у виду и ободни положај у некрополи могуће је помишљати и на одређену другачију етничку групу.

Петровић (АНМН 1933) у првом извештају бележи: „Са јужне стране Беле Паланке у месту званом «Ждрело» има један брег где људи копају земљу за насипавање путева. Ту се при копању наилази на многе гробнице, које нису озидане, већ су само покривене великим плочама-опекама, али се у њима не наилази ни на какве интересантне предмете већ само на костуре.“ У другом извештају из исте године унеколико прецизира већ изнете податке: „Са јужне стране Беле Паланке до воденице Неје Јоцића из Беле Паланке мештани, копајући земљу за насипање откопавају многе гробнице, јер је ту било неко старо гробље, Гробнице нису озидане, али су покривене великим плочама – опекама.“

Председник општине (АНМН 1934) наредне године наводи само налазе старих гробова у подножју брда око 0,4 км јужно од општинске зграде.

Петровић (1976/1999: 98/105; 1979: 54-55) бележи као јужну некрополу Ремесијане само овај мањи део некрополе у Ждрелу. У новијем раду Петровић (1979: 54-55, нап. 22) је датује у крај 5. века на основу сличних гробова из Наиса и Сирмијума.

У мом ранијем раду (Пејић 1982: 81, са картом на стр. 80) јужни обод ове некрополе приказан је на изласку Ждрела, тј. на десној и левој страни Мокранске реке и Малог и Великог курила.

Потврда овог дела јужне некрополе Ремесијане учињена је недавно открићима нових гробова на парцели власника Н. Ђорића у улици Дурмиторској бр. 4. Ради се о групи од шест гробова изведених од тегула. Они су били укопани у доњем делу источне падине Малог курила пре ртастог завршетка брда. Сада су видљиви захваљујући одронима песковите жуте земље.

У прошлости, током 19. и у првој половини 20. века, када се ширила Варошанска мала у свим правцима, римски гробови су углавном прекопани у доњим деловима источне (Ждрело) и северне падине (Варошанска мала) Малог

курила. Данас они су једино видљиви у појединим песковитим отсецима по ободу овог насеља Беле Паланке.

Гушић (1987: 27) кратко саопштава да: „Јужну некрополу чине два дела узводно уз Мокрањску реку. Један део је на левој обали у подножју Малог Курила, а други на десној обали реке.“ Вероватно се мисли за други део некрополе да је реч о откривеном гробу и другим налазима Сабовљевића у близини Врела, које ипак треба везати, ако се ради о делу некрополе, за источну некрополу Ремесијане.

Источна некропола **T. LXI-a-d**

Зидане гробнице са источне ремесијанске некрополе помиње неколико истраживача. Као посебна некропола приказана је (Пејић 1982: 83) тек након бројних казивања мештана о налазима гробова и гробница и открића неколико гробова са овог простора. Иначе, она је образована на широкој северној падини Великог курила. Падина је у горњем делу стрмија, док је у северној половини заравњена површ. Смештена је источно од античког утврђења, на растојању од око 300 м. Сама некропола покривала би површину од око 200 х 500 м, односно 10 ха.

На основу описа Каница (1892: 82; 1909/1985: 88/201) чини се да је он први индиректно поменуо налазе неколико откривених гробница са ове некрополе: „Господин Нака Пешић ме је повео узбрдо до једног пољопривредног имања удаљеног неких 700 метара од тврђаве, на коме је кратко време пре тога отворена једна дивно озидана гробница дуга 1,95, широка 0,60 и висока 1,2 м. Недалеко од ње наишао сам на засведен простор и на под од квадратних опека. На имању Антонија Миленковића видео сам античке гробнице.“ Вероватно је реч о гробницама откривеним у југоисточном ободном делу ове некрополе судећи по раздаљини коју наводи Каниц и која једино одговара овој некрополи.

Председник општине (АНМН 1934) наводи два штура, али интересантна податка. По првом, на брегу око 300 метара источно од општинске зграде нађена је »стара гробница«, а у другом, на Селишту из белопаланачког атара, такође, на брду, али око 3 км источно од општинске зграде, откривени су »стари гробови«. Први податак свакако се односи на гробницу из улице Николе Деспотовића. На

основу казивања мештана ову гробницу је открио трагач за златом Р. Филиповић. Податак о гробовима са Селишта треба везати за некрополу античког насеља са тог простора (види Бојчина бара или Трап из атара суседног села Кременице).

Мано-Зиси, Поповић (1958-1959: 382) само помињу на крају свог извештаја: „Источно ван града нађена је једна гробница VI века нишког типа.“ Вероватно се и овај податак односи на неку од гробница из улице Н. Деспотовића, ако не на гробницу коју је открио Р. Филиповић.

Праћењем приватних и јавних земљаних радова 1980. године (Пејић 1982: 83) на простору насељског дела Беле Паланке - Нове мале откривена су још два касноантичка гроба. Први из улице 11. октобра (на плацу Радета Јовановића) обележава северни обод некрополе. Реч је о слободно укопаном покојнику који је имао од прилога стаклени конични пехар и обол у устима, бронзани новац из средине 4. века, а од накита бронзану крстасту фибулу и бронзану прећицу. Други гроб, такође, инхумираног покојника, откривен је при крају улице Николе Јовановића и он вероватно чини јужну границу простирања некрополе. Он је имао зидану конструкцију од опека, изнутра омелтерисану, у виду ковчега са кровом на две воде. Од прилога једино је била остављена једна крушколика стаклена бочица. Гробови се оквирно датују у другу половину 4. века.

По казивању мештана у улици Николе Деспотовића откривене су најмање две зидане гробнице. Прву је открио Р. Филиповић, а њено проналажење бележе председник општине у извештају из 1934. године и Мано-Зиси и Поповић. Она се вероватно налазила око средине улице и чини западну границу некрополе. У њеној близини вероватно је прекопана још једна зидана гробница пронађена 80-тих година приликом изградње уличне канализације (без одређенијих података). Пружање некрополе на истоку претпостављено је на основу казивања мештана о налазима гробова са конструкцијама од опека. Како су новооткривени гробови били релативно удаљени од наведених гробница (и оних које помиње Каниц, а оне су вероватно нађене југоисточно од ових) то је у грубим цртама већ могао да се обележи ареал ове нове најпространије некрополе Ремесијане. Она би могла да захвата простор од око 10 хектара.

У новије време, опет праћењем земљаних радова на парцелама приватних власника и јавних радова откривени су нови гробови и гробнице у већ приказаном ареалу простирања ове некрополе.

Најинтересантији налаз учињен је 2003. године на почетку улице Николе Јовановића, на углу са улицом 11. октобра (на плацу Радета Јовановића). Приликом изградње степеништа приватне куће на малом простору откривен је сачуван горњи део инхумираног покојника са прекрштеним рукама на грудима, оријентације запад-исток, без конструкције, а од налаза испод лобање, вероватно као обол мања бронза и у делу где је била десна нога само један гвоздени клин. На око 1,5 м југоисточно од овог гроба пронађен је први до сада откривени спаљени гроб на једној ремесијанској некрополи. Састојао се једино од слободно укопане керамичке урне. За урну је искоришћен мањи керамички лонац разгрнутог и ужљебљеног обода, лоптастог трбуха, на равном дну са омфалосом. Израђен је од средње пречишћене земље црвене боје печења, димензија R обода- 14 см; R дна 7,7 см и h- 19 см.

На истом плацу, касније, 2007. године, приликом копања рова за прикључак водоводне мреже у шахту, откривен је, западно од претходних, делом још један инхумирани покојник са оболом, мањом бронзом.

Исте, 2007. године, у западном бочном краку улице Николе Јовановића, близу хотела »Есперанто«, документована је зидана гробница која је била откривена још 1993. године у воћњаку Векослава Величковића. Ради се о гробници са полуобличастим сводом димензија 2,40 х 2,15 х 1,63 м. На источној страни је улаз димензија 102 х 64 см затворен каменом плочом. Зидани улаз у гробницу изнутра ширине 64 см, могао је да се прати у дужини од 70 см. Свод гробнице је пробијен приликом откривања. Унутрашњост гробнице је омалтерисана кречним малтером. Гробница је са две уске преграде подељена у три гробне коморе, с тим што је јужни зидић преграђивао јужну комору од дна до свода, а северни зидић је висине од 1 м. Кости неколико покојника биле су испретуране и измешане са земљом у средњој и северној комори, док је у јужној комори код улаза пробијен преградни зид и кости једног покојника делом биле измештене. Гробних налаза није било, као и по причању власника приликом откривања.

Приликом изградње канализационе мреже у близини, источно од претходно описане гробнице, такође у истом бочном краку улице Николе Јовановића, откривен је 2008. године вероватно касноантички гроб на дубини од 1,3 м од површине тла,. Инхумирани покојник оријентације запад-исток има положене руке на карлици. Гробна конструкција у виду ковчега, димензија 1,8 х 0,47 х 0,44 м, изведена је од ниског каменог зидића на коме су са једне стране постављена три, а на другу страну два реда опека димензија 30 х 28 х 4 см. Преко ове конструкције положене су веће опеке димензија 53 х 53 х 7 см. Гробних налаза није било по казивању радника на изградњи мреже.

У јужном од претходног, исто тако, бочног крака улице Николе Јовановића, приликом израде канализационе мреже 2008. године, откривена је једна зидана гробница са полуобличастим сводом и два гроба са конструкцијама од опека. По казивању власника плаца, Градимира Живића, у истој улици приликом изградње куће 1973. године откривена је још једна гробница са полуобличастим сводом. И остали мештани из овог дела насеља Нове Мале уверавају да су приликом земљаних радова наилазили на римске гробове.

На овом месту потребно је прокоментарисати и археолошке налазе које је учинио Сабовљевић (1887: 98-99) у пределу белопаланачког Врела, односно можда у близини ове некрополе. Наиме, он извештава: „прећоше раденици 2. јуна по подне близу «Врела», где се по казивању пре нашло златних новаца и неких других ствари. Ту се налазе и неке зидине дубље у земљи. На том сам месту приметио, да вире из земље човечије кости, разна парчад од земљаних судова и парчад опека. Земљиште је овде преко $2{\cdot}0^{м}$ вертикално откопано... нађен је на оном месту где сам човечије кости приметио – још једна гвоздена фибула, но од рђе јако искварена. Поред тога нађено је једно парче гвоздене игле $39^{мм}$ дуж. и $3^{мм}$ дебљине, но такође јако зарђано. Могао сам јасно констатовати, да је на том месту заиста био неки гроб (а по нађеној фибули, римски), који је пак већ једном откопан па затим опет затрпан, јер су кости сасвим растурене биле. Било их је – као и парчади судова – у разној дубини. Ближе према стени тамо нађено је 3. јуна преко 20 ком. римских новаца, од којих су врло мало боље очувани.“ Даље, Сабовљевић наводи да се на том месту још налазе римски новчићи, фрагментована керамика, уломљена стаклена посуда, уломци опека античког

формата и један камени зид. Очито је да се ради о поремећеним археолошким слојевима пре неког дела насеља Ремесијане, него некрополе – што се да закључити по откривању само једног откривеног гроба. Исто тако, могуће је претпоставити да је Сабовљевић ископавао простор насељског дела античке Ремесијане на додиру са некрополом (вероватно источном).

На основу конфигурације терена око Врела Сабовљевићева ископавања могу да се лоцирају једино на два места у близини Врела западно и источно. На простору западно од Врела налаза римских гробова и културних хоризоната није било у новије време. Чини се да јаруга са стенама источно од Врела више одговара Сабовљевићевом опису. Она је вероватнија и због тога што је онда у близини источне некрополе, тј. уз њен западни ободни део (испод, северно од хотела Есперанто; уп. Петровић 1979: 54). Онда би, у случају да се ради о некрополи, требало да се прикључи овој највећој некрополи Ремесијане.

Овако бројна открића зиданих гробница и гробова са конструкцијом и без конструкција показују само да се ради о пространој Источној ремесијанској некрополи. Досадашња открића гробница и гробова одређују коришћење ове некрополе у ширем временском оквиру 4-6. столећа. Скорашњи налаз керамичке урне индицирао би и постојање старије некрополе спаљених покојника на овом простору, чије трајање је свакако могло да се и у 4. веку преклапа са некрополом инхумираних покојника.

Евидентно је да се зидане гробнице концентришу у западном делу површине коју захвата Источна некропола, што би могло да претпостави овај део као старији и главнији. Поред тога, гробнице из улице Николе Деспотовића и вероватно старији гробови без конструкција и керамичка урна из северног дела равнијег дела падине на којој је смештена ова некропола, у неку руку индицирају правац пружања једне од варијанти главног царског пута од Ремесијане ка Туресу.

Северна некропола

Североисточно, такође, изван/уз вилу, у пределу пећи за опеке, откривена су четири гроба инхумираних покојника са конструкцијом од опека и тегула. Они су откривани на дубинама од 0,6-0,7 м (подови у вили рустици/субурбани

откривани су на дубинама 0,3 м, 0,5 м и 1 м). Сабовљевић (1888: 70) је претпоставио да они чине део старије накрополе од откривене «зграде». Могуће је мишљење и да тих неколико гробова потичу од покојника саме виле субурбане. Вероватније је обрнуто решење, имајући у виду вертикалну стратиграфију. Пре ће бити да је након рушења виле субурбане крајем 4. и до прве половине 5. века око њених рушевина почела да се развија каснија, права северна некропола Ремесијане. Међутим, нема каснијих података о налазима гробова на овом месту, тако да и даље остаје отворено питање око ове некрополе. Мала разлика у дубинама откривања гробова и подова виле не иде у прилог мишљењу да су сахране покојника истовремене са периодом коришћења виле, односно да је реч о малој некрополи власника виле и његових робова.

Западна некропола

Нова колонија/ранохришћанска базилика extra muros

Прве гробнице западно изван античког утврђења бележе у свом извештају Мано-Зиси, Поповић (1958-1959: 381-382). Заштитним ископавањима тробродне ранохришћанске базилике (коју датују у 4-6. век) у Новој Колонији они су открили: „Узидане гробнице, делом уз грађевину споља пристали би у VI-VII век. Један бронзани крстић на расклапање, нађен у таквој гробници, потиче из накнадне касније сахране у IX-X веку. И словенско гробље је могло бити у употреби у том времену.“

Петровић (1979: 53) кратко коментарише податке Мано-Зисија, Поповића да базилику окружује мала некропола која се датује у 6-7 век.

Израдом нове водоводне мреже 2006. године у главној улици у нивоу ранохришћанске базилике (испред стамбене зграде чији земљани радови нису могли да буду праћени) пресечена су три гроба. Нису могли да се тачније одреде, да ли припадају старијој рановизантијској или млађој словенској некрополи.

Из извештаја Мано-Зисија, Поповића неуобичајен је податак за подручје централног Балкана датовање гробова и гробница из рановизантијског периода у 6-7. век. Имајући у виду да се и ранохришћанска базилика датује са две грађевинске фазе у период 4-6. столећа, то би претпоставили исто време и за

развој некрополе. Временски оквир простране тробродне базилике са некрополом изван зидина античког утврђења могао би де се сузи на 5-6. век, на период интензивног развоја града од Никетиног времена па касније и после Јустинијана. У непосредној близини базилике и некрополе су налази из среског расадника у Старој колонији и терми на Бањици, односно западном субурбијуму, коме би ова некропола припадала.

Приликом изградње шахте у дворишту куће Зорана Митровића – Жере у улици Српских владара бр. 107, а северно стотинак метара од базилике extra muros откривен је мањи керамички лонац са остацима кости. Ради се о биконичном лонцу разгрнутог и ужљебљеног обода на ниској прстенастој стопи. Израђен је од добро пречишћене земље са додатим песком, црвене боје печења, димензија R обода - 12,3 см; R дна – 8 см; h- 13,5 см. Посуда је откривена на дубини од 0,8 м без икакве конструкције. Иначе, терен у дворишту плаца нижи је за око 1 м у односу на главну улицу. Са сличном посудом из источне некрополе у Новој мали сигурно чини дух једног времена. Свакако је реч о керамичкој урни која вероватно чини део до сада непознате западне некрополе спаљених покојника. Изгледа да је избор места подизања базилике западно од утврђења Ремесијане био условљен некрополом спаљених покојника у ранијем периоду. Трајање ове некрополе можемо оквирно датовати у 2-3. век наше ере.

Старије некрополе

Петровић (1976/1999: 99/105) покреће питање и некропола Ремесијане из првих векова постојања насеља: „Остаци старијег гробља с каменим спомеиицима који би се везивали за почетни развој града, нису нађени. Два таква споменика откривена су давно (у 18 в.), а на једном од њих спомиње се војник легије III Flavia (дакле, горњомезијске легије).“ Вероватно погодно место за наведено сахрањивање покојника Ремесијане представља и северни део Јужне некрополе, тј. подножје Малог Курила, али за сада нема материјалних трагова. У сваком случају могле су да буду образоване на све четири стране изван утврђења крај путева којима се из већих градских и војних центара стизало у античку Ремесијану.

Једину индицију за простирање ранијих некропола спаљених покојника од 1-3, века пружају налази две керамичке урне на супротним позицијама од утврђења.. Прва у Новој Мали у северном делу Источне некрополе и друга код базилике exstra muros у Новој колонији, односно западно од утврђења.

*

Бележење гробних налаза у близини античке Ремесијане траје више од једног столећа. Они се групишу у некрополе које због лакшег праћења називамо по странама света. На основу досадашњег проучавања некропола намећу се одређене опште чињенице.

Некрополе из почетног развоја Ремесијане (од 1-3 века) нису нам познате, мада не in situ откривена два камена надгробна споменика потврђују да су постојале, као и до сада откривене две керамичке урне. Познате некрополе Ремесијане углавном припадају касноантичко-рановизантијском периоду (4-6 век), када је античко насеље доживело пуни процват.

И на Ремесијани се потврђује пракса образовања некропола крај путева који из насеља воде ка суседним античким местима. Овде је најзначајнија и највећа некропола образована крај пута за Турес, односно Сердику, источно од утврђеног насеља. Вероватно је током три столећа коришћења ове некрополе (можда и више с обзиром на налаз спаљеног покојника у керамичкој урни) пут који је водио из Ремесијане ка Туресу мењао трасу, или боље рећи имао неколико праваца. Ту мислимо на трасу која је водила долином Нишаве и онај који је преко побрђа Белаве од белопаланачког поља силазио у пиротско поље. Ови правци на простору Источне некрополе свакако нису били знатно удаљени имајући у виду близину античког утврђења. Распоред гробних налаза, ипак показује да се некропола већим делом ширила јужно од наведених путева за Турес, на подножје и падине Великог Курила.

Друга по величини, Јужна некропола, налазила се крај пута који је водио у рударско залеђе провинције. На том простору није потврђено значајније античко насеље тако да је ова некропола оформљена на овом простору пре свега због природних услова (подножје и падине Малог Курила). Претпостављени пут ка

том залеђу, који је вероватно водио кроз Ждрело, долином Мокранске реке између М. и В. курила, ишао је вероватно источним ободом некрополе, док је већи део ове некрополе за ширење ка западу користио повољне падине и подножје Малог курила.

Западна и северна некропола, које су најмање документоване и вероватно касније коришћене, биле су на правцима путева који су из античког утврђења водили ка значајним провинцијским центрима, Наису и Тимакуму. С тога се на примеру Ремесијане показује да локални географски услови диктирају образовање античких некропола.

У обради античких налазишта села Дол већ је наведено да досада у литератури позната северна некропола Ремесијане уствари представља некрополе мањих насеља и вила рустика на десној страни Нишаве и појединачне зидане гробнице богатијих становника касноантичко-рановизантијске Ремесијане који су сахрањивани на својим имањима.

Случајни налази **T. LXII**

Најзначајније случајне налазе учињене на простору Беле Паланке представљају два донативна златна прстена са урезаним натписом FIDEM CONSTANTINO. Први прстен открио је крајем 19. века Белопаланчанин обрађујући своју њиву (Петровић 1979: 139, бр. 139 а; објављен први пут у Француској 1891. године /CIL, III, 12033/), а налази се од 1897. године у Лондону у Британском музеју као део преузете заоставштине A. W. Franks-a (Поповић 2009: 63; објављен је убрзо 1907. године, али не први пут). Између Два светска рата Вулић (1934: 3, бр. 1) на основу –саопштења- Оршића-Славетића из Ниша приказује други: „Златан прстен с латинским натписом. Тежина 11 грама. Својина Радована Филиповића из Беле Паланке.“ Потоња судбина овог прстена није позната.

Наведена два прстена припадају типу тракастог прстена са незнатно профилисаном главом. Натпис је урезан тако да је FIDEM изведено на правоугаоној глави, а CONSTANTINO на алци. Прстен из Британског музеја има

пречник алке 2,4 см и тежину 7,9 грама, док је пречник прстена у власништву Р. Филиповића 2,2 см.

Јовановић (1978: 15-16, кат. бр. 21, 22) наводи да је Константин прстење додељивао оданим и заслужним официрима, локалним магистратима и појединим градовима вероватно у периоду до коначне победе над Лицинијем 324. године. С тога претпоставља да је економски напредак Ремесијане у 4. веку резултат Константиновог признања и захвалности за оданост овог места према њему. Он бележи поред два прстена из Ремесијане и десет прстена откривена у провинцијама западног дела Цартсва.

Петровић (1979: 139) преноси опште прихваћено мишљење R. Mowat-a да је цар прстење даривао војним командантима и људима за посебне заслуге.

Поповић (2001-2: 192-193) налазе осамнаест «прстенова оданости Константину» из европских провинција Царства уз северни лимес ставља у време припреме и првог рата Константина са Лицинијем 315-316. године. Два прстена из Ремесијане она одређује у трећу групу везујући их за продор Константина од Наиса ка Сердици када је вероватно крајем месеца новембра 316. године био у пределу Ремесијане, тј. у период између две битке Константина и Лицинија у тој години код Цибала и Филипопоља. Имајући у виду да су ремесијански примерци донативног прстења лошије израде претпоставља да су израђени у наиским радионицама, за разлику од тријерских који су уједначенији и квалитетнији. Она пружа и две могућности: да је Константин могао да прстење додели официрима гарнизона у Ремесијани, или заслужним градским службеницима који су узели учешће у војним акцијама. То је, пре свега, период непосредно после сукоба приликом повратка у Сисцију почетком 317. године, или 319. године када је забележена прва посета Наису.

У новијем раду Поповић (2009: 61-64) претпоставља да је прстен из Британског музеја могао да буде откривен у гробници из атара села Дола 1884. године, а прстен у власништву Р. Филиповића у гробници исте северне »старије« ремесијанске некрополе, пронађене 1923. године. При том она доводи у везу податке В. Петровића (1923: 287-288) о откупу налаза из гробнице откривене 1923. године од Р. Филиповића и Вулића (1934: 3, бр. 1) о донативном прстену у власништву исте особе. На крају, претпоставља две сахране у гробницама из атара

села Дола на основу датовања гробног инвентара (око 320. и 350. године) и да он чини инвентар накита »брачног пара који је у Константиново време представљао елитни слој становника Ремесијане«.

Изгледа да се о месту откривања златних Константинових прстена у пределу античке Ремесијане неће открити прецизнији подаци управо због околности под којима су они налажени. Пре свега, ископани су од стране нестручних људи, а затим, трговином или препродајом мењали власнике. За прстен из Британског музеја намеће се и могућност да је набављен и од стране Еванса који је био у Ремесијани почетком 80-тих година 19 века. Што се тиче прстена у власништву Р. Филиповића 1934. године за њега управник школе Ј. Петровић у првом извештају из 1933. године наводи: „Свуда у околини Беле Паланке врло често се налазе разни римски новци. Највећу збирку тих новаца има Радован Филиповић из Беле Паланке, који се бави прикупљањем истих. Њему је од стране ове школе препоручено да ту своју збирку покаже историјско-етнографском музеју у Нишу.“ У другом извештају из исте године Ј. Петровић бележи: „На истоку од Беле Паланке на даљини 4-500 м постоји место звано «Логор». На овом месту је подигнута бановинска болница. Приликом копања за темеље болнице нађени су неки римски новци од бакра, које је од радника покупио г. Филиповић Радован из Беле Паланке, који се бави нумизматиком. Препоручено му је да те и остале прикупљене старе новце преда музеју у Нишу. Исти изјављује да је новац носио музеју и да је музеј неке примерке откупио.“ Затим, у наставку свог извештаја он говори да: „На два колометра североисточно од Беле Паланке приликом риљања винограда Маринка Соколовића трг. из Беле Паланке, радници су откопали једну озидану гробницу, у којој је како се препричава нађен златан накит: једно коље са медаљоном, један прстен са неким драгим камењем, као и једна гривна. Нешто од тога накита купио је од радника Филиповић Радован из Беле Паланке, и, према његовој изјави, исто продао Народном музеју у Београду, а остало су разнели радници. Ово је било пре 5-6 година.“

Горе наведене извештаје је примио и обрађивао Оршић-Славетић, тако да је свакако успоставио контакт са Филиповићем, вероватно откупљивао римске предмете и новац из његових збирки и како бележи Вулић 1934. године, видео код

њега још један, други, прстен оданости Костантину. О том прстену нема више података. Интересантно је овде навести да се Р. Филиповић након Другог светског рата одселио из Б. Паланке у Ниш и наставио бављењем пословима од раније, вероватно у мањем обиму. Могуће је да је А. Јовановић управо од њега добио податак о наласку златног прстена са натписом IN DEO VIVAS. Уосталом, он то поткрепљује и подацима из извештаја управника школе Ј. Петровића.

На основу савремених казивања Р. Филиповић је поред тога што је био колекционар и трговац антиквитетима, бавио се и ископавањем античких локалитета на подручју Ремесијане и околине. Имајући све напред изнето чини се да је Р. Филиповић Константинов прстен нашао, или, откупио, пре са неког другог локалитета него из гробнице у Долу из 1923. године. И у овом случају важи да податке колекционара треба узимати са великом дозом резерве.

Посебну групу издвојених археолошких предмета чине нумизматички случајни налази. У збирци римског и византијског новца Народног музеја у Нишу чувају се бројни примерци откривани у самој Белој Паланци или њеној околини, односно на остацима античке Ремесијане. Прецизнији подаци о месту и условима налаза изостају, сем за неколико примерака. Тако су у збирци римског новца бронзе Константина Великог, Константина II, Констанција II и Валенса налажене у воћном расаднику 1935. године, тј. у западном субурбијуму Ремесијане. Једна бронза Лициниј ископана је у гробу 1967. године 1 км северно од Беле Паланке код винограда према селу Моклишту, односно у некрополи из атара села Дола, тзв. северној некрополи Ремесијане. За бронзу Грацијана наводи се само да је нађена у гробу, док за денаре Филипа I, Елагабала, Каракале, Макрина и бронзе Константина Великог и Констанција II бележи се да су: „Ископане у Белој Паланци у времену 1924-1925. г. на дубини од 1 м, а купљене од Србобрана Стевановића из Ниша 1962. године.“ Могуће је да се ради о делу мање оставе са подручја античког насеља унутар утврђења. Остали 22 примерака налажени су у Белој Паланци или околини у периоду од 1932-1969. године и ради се о бронзама (сем једног денара Марка Аурелија и један антонинијан Галијена) од почетка 3 до краја 4. века (од Каракале до Валентинијана).

Из збирке византијског новца, Црноглавац (2005: 73 бр. 7 и 94 бр. 105) из општине Беле Паланке откривена су још 1935 године једино два фолиса

Анастасија I и Јустинијана I на остацима рановизантијске Румисијане, тј. Беле Паланке.

Вулић (1941-1948: 3, бр. 5 и 6) публикује две бронзане статуете, висине 5 см откривене у околини Беле Паланке: Меркура и »човека у дугачком огртачу«. Вероватно изгубљене током Другог светског рата, пошто их Дрча (1991) не објављује.

У старим инвентарима предмета класичног доба Народног музеја у Нишу забележених до Другог светског рата налази се приличан број из Беле Паланке, тј. Ремесијане. Нажалост већина је страдала у бомбардовању музејске зграде у Нишу током задњег светског рата. Ипак сам списак предмета је импресиван као и одређени, углавном сумарни подаци о месту налаза, као и лица од којих су откупљивани или добијани на поклон. Најпре, од Радована Филиповића откупљени су предмети који су нађени у гробу: фрула од кости, три наруквице од стаклене пасте, једна бакарна наруквица од плетене жице и две са шарама (инв. бр. 11279-11285). Р. Филиповић је поклонио уломљен чешаљ у парчићима нађен у гробници (инв. бр. 11406). У наставку инвентара, такође из гробнице, откупљени су или поклоњени од стране Грује Тошића из Беле Паланке: две керамичке амфоре, фрагментовани крчаг (ваза), копља од сребра, три украса од бакра и 11 комада привесака од огрлице (инв. бр.11418-11423). Срески начелник Павле Богдановић поклања, вероватно, две бронзане прећице или чланка од појаса који су нађени у среском расаднику (Стара-нова колонија-фабрика Будућност), а са неодређеног места налаза једно велико гвоздено копље (инв. бр. 11443-11444 и 11447). Аца Ненановић поклонио је бронзани украс (инв. бр. 11448), вероватно откривен приликом ископавања почасног споменика Септимију Северу у подруму куће пекара Стевчића. Опет је Р. Филиповић поклонио фрагмент грлића стаклене посуде и данце са доњим делом реципијента мањег керамичког суда (инв. бр. 11449-11450). Из Б. Паланке опет поклања срески начелник П. Богдановић бронзани неодређени предмет (инв. бр. 11451). Бора Рајковић, адвокат из Ниша поклања из гробнице откривене у Б. Паланци 5 бакарна дугмета и једну опеку од гробнице (инв. бр. 11477 и 10176). Од непознатог лица из гробнице нађене у околини Б. Паланке набављени су: огрлица од танког лима, бронзани прстен са ознаком Г, бронзани прстен, гвоздени прстен, украс од бронзе и наруквица од

стаклене пасте (инв. бр. 11500-11505), а исто тако купљен је и један прстен нађен у среском расаднику (инв. бр. 11638). Из гробнице нађене у Б. Паланци, вероватно у околини, откупљени су од особе која није убележена, гранчица са три листа бакарног лима, део бронзаног појаса од три дела, горњи део теракоте и бронзани прстен (инв. бр. 11639-11640 и 11777-11778). И на крају, опет од Грује Тошића, откупљени су октобра 1939. године предмети нађени «код расадника, рушевине римског града»: керамичка маска, бронзана игла, коштани украсни предмет, керамички украс (цев) са орнаментима, део мозаика од стаклене пасте (инв. бр. 11926-11930) и лева рука од бронзе (случајни налаз, 11951).

У инвентарима предмета из римског доба Народног музеја у Нишу налази се опет приличан број предмета из Беле Паланке. Сребрна наруквица у облику змије (инв. бр. 102/R) одкупљена је од Грује Тошића из Беле Паланке, са податком да је нађена у Белој Паланци, вероватно у јужној или источној некрополи. Ради се о наруквици отвореног типа са ромбоидно стањеним једним крајем облика стилизоване змије и урезима са горње стране по средини у виду рибље кости. Други крај је профилисан у виду врха змијског репа. Јовановић (1978: 24, кат. бр. 3) наруквицу датује у 2-3 век везујући овај тип наруквица за хеленистичку аутохтону традицију накита балканског простора.

Радован Филиповић поклонио је два уломка оловног огледала (инв. бр. 470/R) ископана у Ремесијани 1952. године «приликом копања земље за темеље зграде». Руководилац школске археолошке збирке у Белој Паланци професор историје Зорица Аранђеловић предала је златну наушницу (инв. бр. 524/R), две сребрне игле (525, дужине 5,2 см, недостаје врх; 526) и огрлицу од нанизаних перли (527) све нађено у гробници једне од некропола Ремесијане 1955. године (вероватно источне). Јовановић (35: кат. бр. 14) златну наушницу источномедитеранског порекла од кружне алке и звоноликог привеска са псеудогранулацијом завршеног перлом од стаклене пасте датује у 4 век. Огрлицу састављену од полиедарских перли од тамноплаве стаклене пасте и амфорастих перли од златног лима Јовановић (1978: 44, кат. бр. 20), такође, датује у 4. век. По свему судећи горе наведени накит чини налазе из зидане гробнице коју вероватно помињу и Мано-Зиси и Поповић у свом извештају (1958-1959: 382). Они је на основу припадања нишком типу гробница датују у 6. век. Изгледа да овако

богатији накит похрањен од угледније ремесијанске породице треба ставити пре у прву половину 4. столећа.

Под инв. бр. 528/R заведен је 1959. године: „Део мермерне плоче са плитко урезаном претставом птице која кључа грожђе," димензија 24,5 х 20 см, ископане 1954. године на дубини од 1,2 м. За место налаза уведено је »насеље Ремесијана«. Вероватно је реч о делу парапетне плоче са тробродне базилике западно од утврђења.

Као случајни налази учињени приликом копања у Белој Паланци предата су два гвоздена врха стреле (инв. бр. 640, 641) од Зорице Аранђеловић. Она је исто тако предала и уломак оловног кугластог предмета непознате намене (инв. бр. 642) који је ископан јуна 1960. године у гробници једне од ремесијанских некропола.

Под два суседна броја исте 1972. године поклоњена су два предмета: керамички крчаг (инв. бр. 936/R) случајно нађен код моста на Нишави у Белој Паланци, односно атару села Дол (поклон Јовановић др Стаменка из Ниша) и бронзана крстаста фибула (инв. бр. 937/R) откривена »1 км северно према Моклишту у гробу са новцем Лицинија и Константина I«. У инвентару римског новца (инв. бр. 3278) под истим одредницама налаза поклоњена је само бронза Лицинија откопана у гробу 1967. године. Јовановић (1978: 59, кат. бр. 58) наведену фибулу ужег лука трапезастог пресека, мањих луковица и стопе украшене хоризонталним урезима датује у прву половину 4. столећа. По свему судећи реч је о гробном налазу из јужног обода некрополе у Доњем пољу код моста на Нишави у подножју зиданих гробница са богатим налазима на брду Раволица из атара села Дола.

Задњи налаз керамичког жижка у инвентару предмета из римског доба учињен је приликом изградње поште у Белој Паланци на дубини од 3-4 м 1962. године, поклоњен 1972. године. У напомени забележено је да је у отвору жишка био сребрни новчић.

У инвентару предмета византијског доба музеја у Нишу налази се бронзана отворена наруквица (инв. бр. 15/V) откривена у Белој Паланци, а поклоњена од Грује Тошића. Јовановић (1978: 24, кат. бр. 8) ову наруквицу аутохтоно-хеленистичких узора изведену од дебље бронзане жице са крајевима завршеним

змијским главама отворених чељусти датује у 3-4. век. Сличну наруквицу нађену на локалитету Челопек у атару села Клисуре Јовановић (1978: 24, кат. бр. 7) ставља у општину Бела Паланка, међутим, реч је о селу Клисури у нишкој општини. Гвоздена стругалица (инв. бр. 347/V), дужине 35 см, ископана у Белој Паланци 1957. године на дубини од 1,2 м налази се у инвентару музеја у Нишу.

Зорица Аранђеловић, професор историје у гимназији Беле Паланке развила је активност код ђака на прикупљању римских старина и од прикупљених предмета 60-тих година двадесетог века образовала и школску археолошку збирку. Поред тога, приличан број предмета поклонила је и Народном музеју у Нишу. Након њеног одласка из школе, збирка је растурена, а неколико предмета се још чува у Завичајној збирци Беле Паланке при Градској библиотеци, основаној 1984. године. Од сачуваних предмета издвајају се бронзана статуета Венере и уломак руке која држи муњу од бронзане статуете Марса. Вероватно су статуете нађене на простору античке Ремесијане (Војнић, Пејић: 1983, кат. бр. 61, 62.).

У поменутој Завичајној збирци изложени су у две витрине и археолошки покретни налази откривани током археолошких ископавања Ремесијане у периоду од 1975-1983. године. Поред њих у витринама, холу и дворишту налазе се и ретки случајни налази учињени до данас на простору Беле Паланке, тј. у пределу античких субурбијума и некропола. Реч је о новцу, архитектонској пластици, металним, керамичким и стакленим утилитарним предметима. Сви они датују се у период 3-6. век н. ере.

БЕЖИШТЕ

Кула, касноантички-рановизантијски спекулум-рефугијум **T. LXIIIa-b**

Костић 1954; МПП 2006.

Костић (1954: 238) бележи: „стражарско утврђење на вису Кули (823 м) у бежишко-ресничком проширењу на левој страни Бежишког Ждрела. Ово је утврђење штитило улаз у клисуру за време Турака.“

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) потврђено је утврђење на ртасто завршеном брду са леве стране улаза у коритничко-бежишко Ждрело. Налази се око 1,3 км северозападно од центра села. Ртасти завршетак брда

заравњеног врха има правац пружања запад-исток. Северном најстрмијом страном са стеновитим отсецима окренут је ка почетку Ждрела (изнад кога се уздиже око 250 м), источна и јужна страна (у горњем делу са краћим стеновитим отсецима) су исто тако прилично стрме, док се западном страном са високе косе у залеђу постепено спушта ка заравни.

Утврђење је постављено на уском заравњеном врху брда и горњем блажем делу северне стрмине. Издуженог је елипсоидног облика димензија 50 х 150 м. Северни и источни бедем пружају се у дугом луку и лако је уочљив по конфигурацији терена. Ширина му се креће од 5-7 м у обрушеном стању, а висина са спољне стране на стрмини 2-4 м, а са унутрашње стране 0,3-0,5 м. Западни бедем окренут најприступачнијој страни брда решен је у виду велике правоугаоне конструкције укосо постављене. Горња заравњена површина има димензије 8 х 15 м, док су обрушене стране широке од 3-6 м и високе 3-5 м. По свему судећи, реч је о конструкцији главне капије са кулама. Јужни бедем, који се као и северни везује за наведену конструкцију, знатно мање је очуван. Његов западни део (уз западну конструкцију) је добро уочљив, средишњи у пределу краћих стеновитих отсека је чини се обрушен и тешко приметан, док је источни део лоше очуван. Има се утисак да су бедеми рађени од ломљеног камена везани кречним малтером.

Утврђење је, иначе, постављено на изразитом кречњачком терену тако да културни слој може да постоји само између пукотина у стенама. На локалитету нису нађени уломци опека античког формата нити други покретни археолошки налази. Током Другог светског рата на источној страни постављена су два бункера, а на северној један.

Имајући у виду изнете податке вероватно је утврђење Кула у првој фази представљало вероватно касноантички спекулум (западна конструкција утврђења) и свакако било у систему заштите регионалног пута Ремесијана-југоисточно залеђе са утврђењем Кула из атара Горње Коритњице на излазу из Ждрела. У каснијој фази спекулум је уклопљен у један рефугијум за касноантичко-рановизантијско насеље у југоисточном подножју Куле (види ниже-Тин кладенац). Чини се да за одређење утврђења Костића у период под Турцима нема елемената.

Тин кладенац, мање касноантичко-рановизантијско насеље

МПП 2006.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) откривен је локалитет око 0,5 км северозападно од центра села, односно иза задњих сеоских кућа у правцу Куле. Смештен је на благој падини у подножју Куле. На површини од око 0,5 ха налази се спорадично атипична фрагментована керамика касноантичко-рановизантијске фактуре и ситни уломци опека античког формата.

По свему судећи ради се о мањем касноантичко-рановизантијском насељу у подножју ранијег спекулума и каснијег рефугијума на локалитету Кула.

БУКОРОВАЦ

Гарашанин (1951: 121) наводи налаз римског гвозденог кључа на путу Клење-Букоровац, а на основу инвентара Градског музеја у Нишу (1934, инв. бр. 11445). У старом инвентару предмета класичног доба музеја у Нишу наведени кључ поклонио је срески начелник Павле Богдановић, као и следећи инв. бр. 11446, гвоздени ексер.

Имајући у виду да се локалитет Манастириште налази у атару села Клење (види тамо) према селу Букоровцу, то је вероватно гвоздени кључ откривен овде, пошто другог пута између ова два села нема.

Селиште, отворено насеље-некропола?

Костић 1970; Крстић 2011; МПП 2012.

Костић (1970: 168) бележи: „На трагове материјалне културе врло се често наилази: при риљању земље у Селишту или иза провала облака када бујица однесе површински слој земље. Најчешће се наилази на пепелишта, огњишта, темеље кућа и на понеко кућње оруђе. При копању једног од најдубљих бунара у селу, на дубини од 15 м, нађен је један јеленски рог са три парошка."

Крстић (2011: 161) бележи налазе две сребрне наруквице отворених крајева. Оне су откривене између Два светска рата на локалитету Селиште. Ово налазиште граничи се са локалитетом оближњег отвореног насеља Филипове ливаде на граници атара Букоровца и Доње Гламе (види тамо). По налазима грађевинског шута и покретног археолошког материјала вероватно се ради о

једном налазишту, отвореном касноантичком насељу. Могуће је да наруквице потичу и из гроба некрополе већ поменутог насеља.

Рекогносцирањима МПП (2012) констатовано је налазиште у близини села. Североисточно изнад села блажа шира падина прелази постепено у стрмију косу. На површини од 1,5 ха у горњем делу падине и доњем делу косе наилази се на површинске налазе фрагментоване атипичне керамике праисторијске фактуре (неолит/енеолит), а откривен је и један мањи уломак камене секире са рупом за држаље и једна силексна алатка. Поред тога приметни су и налази ћерамиде и савремене грнчарије од Селишта из 18-19 века.

С обзиром на подложност терена интензивном спирању земљишта могуће је да су налази из античког периода нестали и прекривени до наших дана. У сваком случају могуће је само претпоставити на овом налазишту неко прилично мало отворено насеље или некрополу из античког периода. Ово тим пре пошто је уз локалитет пролазио стари пут за долину Сврљишког Тимока, вероватно коришћен и у античко доба.

На западном крају села, које је смештено на испресецаном језерском поду северно изнад Белопаланачке котлине, налази се мањи тумул (?). Уз тумул је савремено сеоско гробље и стари камени оброк.

ВЕТА

АНМН 1933-1934; Костић 1970.

Председник општине у неколико извештаја (1933, 1934) углавном обавештава о могућим локалитетима. У првом (1933) под један јавља да нису налажени покретни археолошки предмети. Даље, под 2: „По сазнању од грађанства ове општине да су поједини налазили човечје гробове и коске приликом риљања и то: у месту званом »топлик« атара села Вете и зидови од зграда у месту зв. »Крагујевац« и »Вурњиште«. 3. У атару ове општине налазе се звана места и то: Вража градина, Градиште и Селиште.” У другом извештају (1933) он од »означених места у распису« наводи: „Градиште, Градина, Селиште, Гроб, Тумба, Мађила, Црквиште, Манастириште, Рујиште и Ровчине.“ Табеларни извештај из наредне године нешто је редукованији али у рубрици »шта се види на месту и шта је тамо нађено« за све локалитете бележи „Ништа није видено нити

нађено.“ Поменути су локалитети: „*Градиште*, на брду, 2-3 км с леве стране ка југу од општинске зграде; *Селиште*, у равници крај реке, око 3 км са десне стране к западу; *Гроб*, на самом брду венцу, око 10 км више села ка југу; *Тумба*, на брду, око 2 км више села на југу; *Манастириште*, између брда на падини, око 4-5 км више села с леве стране; *Рујиште*, на брду, око 4 км с десне стране села.“

Златарица, случајан налаз

У инвентару предмета римског доба уведен је налаз сребрног торквеса (инв. бр. 368/R) откривен на потесу Златарица, а откупљен 1955. године од Милана Китића. Торквес од тордиране дебље сребрне жице сужава се ка крајевима и завршава у виду луковица. Датује се у крај 1. века пре н. ере и почетак 1. века н. ере

Познати латенски налаз из Вете, који се везује за келтски културни хоризонт Србије, није могуће убицирати у атару овог села. Најближи потес истог имена је лева саставница Златарица потока који пролази кроз село Вргудинац.

Шаренац, касноантичко-рановизантијско насеље?

Костић (1970: 170) бележи да: „На месту Шаренац наилажено је на разноврсне остатке материјалне културе римског доба: »тугле«, новац, сребрне гривне, огрлице, керамичко посуђе, прстење. Уз то нађена је и једна бронзана статуа као и друге старине неке римске насеобине.“ Непроверено.

Ветански манастир, ранохришћанска црква?

Костић (1970: 170) бележи: „У шуми Ветанског манастира налазе се остаци темеља и зидова црквишта св. Јована Крститеља. На дан 7. јула становништво долази и полаже цвеће на то црквиште. Ветански манастир »Успеније св. Богородице« подигло је становништво села Вете на темељима неког ранијег црквишта. Манастир је саграђен највероватније с краја XVIII века.“ Непроверено.

Градиште,

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) проверен је потес Градиште. Налази се 3 км јужно од центра села. Ради се о високом брду малог врха-чуке

елипсоидног облика, правца пружања север-југ. Са јужне стране чуке двадесетак метара ниже је седло, док су остале три стране изразито стрме. Она је у правцу потеса Гроб (око 1,5 км југозападно), важног превоја на билу Суве планине. На Градишту није констатован културни слој нити археолошки остаци из античког периода. Неколико метара ниже од врха чуке са источне стране ободом мање заравни приметан је овалан бедем по конфигурацији терена, вероватно из периода под Турцима или новијег датума из времена ослободилачких ратова.

Вурњиште-Црквиште св. Јована, рановизантијска црква

АНМН 1933; МПП 2006.

Председник општине (1933) наводи на локалитету Вурњиште остатке «зидова од зграда», односно Црквиште.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) потврђено је Црквиште св. Јована летњег (Биљобер) око 2 км југозападно од центра села. Налази се у врху мање бочне удолине на споју два планинска пута.

На терену приметна је правоугаона удубљена и златарским ископима прекопана површина димензија 12 х 5 м. На источној страни приметно је и олтарско проширење дужине 2 м. Са јужне и источне стране наведене површине уздижу се порушени зидови црквишта висине око 1,5 м и укупне ширине (у обрушеном стању) око 5 м. У пределу црквишта нађена су два уломка опека античког формата дебљине 3,5 и 4,5 см, а у златарским ископима ситни комади кречног малтера.

Имајући у виду да се на локалитету налази и приличан број ломљеног камена могуће је да ово црквиште потиче из ранохришћанског периода.

Долина реке Драгуше, антички рудник, насеље и некропола?

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) забележено је и казивање мештана да је у Веселовачку долину-предео Драгуше постојао рудник бакра. Локалитет Топлик из првог извештаја председника општине 1933. године налази се исто тако у доњем току ове реке на левој страни. Иначе, Драгуша и Топоничка река састављају Црвену реку. Непроверено.

ВИТАНОВАЦ

У атару овог села нису констатовани антички археолошки остаци.

ВРАНДОЛ

Градац, касноантичко-рановизантијско утврђење **T. LXIV**

АНМН 1933, 1934; Костић 1970; АИ 1981.

Председник општине Крупца у првом извештају (1933) за атар овог села наводи локалитете Градац и Селиште без одређенијих података. У наредном табеларном извештају (1934) за Градац бележи да је удаљен 5,5 км источно од општинске зграде и да се налази на брду. За налазе на терену пише да се виде: „зидине-темељи малтером рађене, ћерамиде и цигле.“

Костић (1970: 172) бележи: „На месту Градац, где се налазило насеље на ранијем положају у Старом селу, наилази се и на остатке римске материјалне културе. У становништву постоји представа да ти остаци потичу од неке «латинске» насеобине.“

Костић (1970: 26) говорећи о Јустинијановој изградњи 30 кастела помиње и утврђење Градац (једно од три истог имена) из атара Врандола са стратегијско-заштитном улогом горњег и средњег Понишавља.

Рекогносцирањима Археолошког Института (1981) потврђен је локалитет Градац око 1,5 км североисточно од центра села. Налази се на стеновитом степенастом проширењу југозападне стране брда Ошина глава. Јужна и западна страна проширења завршавају у стеновите одсеке ка стотинак метара дубоким суводолинама, док северна и западна страна настављају у више стрмине брда.

Изразито крашки терен локалитета обрастао је шипражјем и ниском габровом шумом. Налажени су уломци опека античког формата и по свему судећи реч је о мањем касноантичко-рановизантијском утврђењу. Од њега на око 2 км удаљен је локалитет Градац из атара Дражева, односно Каницовог Градца између Горњег и Доњег Рињa (види тамо).

T. LXVa-b

Црквиште св. Арханђела Гаврила – Климента – Ћелија, ранохришћанска базилика

АНМН 1934; Костић 1970; АИ 1981.

Председник општине Крупца у табеларном прегледу (1934) бележи у атару овог села два Црквишта источно од општинске зграде, једно удаљено 3,5 км, а друго 5 км. И на једном и другом налажене су «зидине-темељи малтером рађене, ћерамиде и цигле», као на Градцу.

Костић (1970: 172) пише да: „Године 1916 »на летњег св. Аранђела«»откопано је« црквиште посвећено св. Ђорђу. Тога ради, насеље је отпочело прослављати и св. Ђорђа и св. Арханђела. Друго откривено црквиште, које се налази на месту Климента, становништво је посветило св. Арханђелу.“

Рекогносцирањима АИ (1981) потврђено је једно Црквиште, св. Арханђела, односно Климента Костића, данас Ћелија. Локалитет се налази око двеста метара североисточно од центра села десно од пута за Доњи и Горњи Риђ. Смештен је на западном ртасто завршеном краку разуђеног брда. Врх крака је у виду заравњеног издуженог платоа са изванредним погледом на долину Нишаве.

На терену виде се обрушени остаци зидова укупне ширине око 1 м и висине од 0,5-1 м. Они представљају вероватно остатке једнобродне базилике унутрашњих димензија 15 х 6 м, са олтаром димензија 3 х 2,5 м. На западу одмах од улаза налазе се северно и јужно два мања проширења. Насупрот, западно изван црквишта, постоје остаци зидова просторија који су вероватно савремени. На појединим местима видљив је ломљени камен везан кречним малтером. Исто тако у пределу црквишта нађено је неколико опека античког формата дебљине 4 см и тегула дебљине 2,5 см.

По свему судећи ради се о ранохришћанској базилици.

Шупљи камен, налаз миљоказа **T. LXVI**

РЗЗСК 2012; МПП 2012; Брмболић, Митић, Лазаревић 2013..

Приликом праћења земљаних радова 2012. године на изградњи стопе моста новог аутопута коридора 10 екипа надзора РЗЗСК открила је римски миљоказ. Он је нађен у северном подножју брда званог Шупљи камен, које је радом савременог каменолома уништено, на левој обали Нишаве, односно, западно уз савремени међународни пут Ниш-Б. Паланка. Миљоказ је откривен у мочварном земљишту на малој дубини положен хоризонтално. По свему судећи изворно место постављања налази се негде у непосредној близини, крај трасе римског пута Наис-

Ремесијана. Око 1 км западно удаљен је локалитет Царина/Кладенчиште из атара села Шпаја.

Брмболић, Митић, Лазаревић (2013: 58-61) наводе да је миљоказ нађен приликом копања темеља за седми стуб моста на левој обали Нишаве, односно на км 40 + 750 новог аутопута. Они стављају под сумњу милијацију са миљоказа која је чини се неспорна- 22 римске миље. Локалитет катастарски ипак не припада селу Шпају већ овом селу.

Миљоказ од кречњака, тело ваљкасто заравњеног врха на постољу приближно облика коцке. Димензије: тело; висина 180 см, пречник сса. 50-55 см; постоље; 60 см. Натписно поље: 60 х 50 см, милијација – 12 х 5 см. Слова уједначене висине 4 – 5 см. Натпис уклесан брижљиво у 9 редова.

IMP. CESARI _ _ D
NEPOTI ANTONINI
MAGNI PIO FILIO MAR.
AVR. SEVERO
PIO FELICI AVO. PO
TIFICI MAXIMO TRIBV
NICIE POTESTATI VIIII COS
TER PATER PATRIE MP
XXII

Imp(eratori) Caesari _ _ Ḍ | nepoti Antonini | magni pio filio Mar(co).| Aur(elio) Severo [[Alexan| dro]] pio felici Aug(!)(usto) po[n] | tifici maximo tribu | nicie potestati VIIII co(n)s(uli)| ter(tio) pater patrie m(ilia) p(assuum) | XXII

У 4 -5 damnatio memoriae личног имена Александра Севера. Старије оштећење задња три слова у првом реду, прво L?, задње највероватније D. Током откривања незнатна оштећења у редовима 5 до 9, значајнија у 5 O[N?], 6 TI, 8 P, R, 9 X. Умањено једно I у 3 filio (друго) и 5 felici (прво), као и 7 три задње јединице у броју трибунске власти. У реду 5 уместо G у AVG уклесано O. Текст без знакова за раздвајање.

Милијација са натписа, XXII римске миље, одговара удаљености места налаза од Наиса ка Ремесијани, односно око 33. км.

На основу трибунске и конзулске власти датује се у 230. годину.

ВРГУДИНАЦ

Зеленац, касноантичке терме – вила рустика?

АНМН 1934; Гарашанин 1951; АИ 1981.

Председник општине у Шпају (1934) бележи локалитет у атару овог села 3 км од општинске зграде «у правцу села Вргудинца». Он се налази «у падини крај врелског потока испод самог села Вргудинца». На њему: „Приликом риљања за виноград нађене су: старинске велике цигле и ћерамиде, неки калемови од земље, земљани олуци, зидови од цигле, камења и малтера, ситне паре жуте са ликом женским, има нека бетонска израда у виду пута у ширини 2-2,5 метара, а дужина непозната је, иде даље кроз земљу.“

Гарашанин (1951: 121) даје податке о налазима из овог села на основу предратног инвентара Градског музеја у Нишу и то: „део једне бронзане фибуле, фрагменти суда и један кључ из римске гробнице.“ Вероватно се ради о локалитету Зеленац на улазу у село.

Рекогносцирањима Археолошког Института (1981) обиђен је локалитет који се налази на улазу у село, односно око 300 м источно од центра села. Смештен је на северној падини од сеоског потока. Археолошки остаци из античког периода нису видљиви на површини терена. Вероватно су интензивном обрадом уклоњени и данас прекривени воћњацима и ливадама.

Рекогносцирањима Филозофског факултета (2002: 139, л 103) констатован је локалитет: „На самом улазу у село, са леве стране пута, на простору где су некада били виногради, налажени су новац и опеке из римског периода. Сада су међутим, потомци браће Игић подигли савремене објекте и налаза нема.“

По свему судећи реч је о знатнијој грађевини од трајног материјала, можда термама или вили рустици.

Јасеновик, мање касноантичко насеље

АНМН 1934; Костић 1970; АИ 1981; ЦАИФФ 1990; РЗЗСК 2002.

Председник општине у Шпају (1934) помиње локалитет у атару овог села »3 км у правцу Држав. Друма за Белу Паланку«. Он се налази »у равници до извора званог Јасеновик« и »приликом копања нађене су неке старинске велике цигле«.

Костић (1970: 173) бележи: „На месту Јасеновик, нађени су бројни остаци римске материјалне културе: опеке (»тугле«), керамичко посуђе, земљане водоводне цеви, новац (»костадинке«) и друго.“

Рекогносцирањима Археолошког Института (1981) потврђен је локалитет око 1,5 км северно од центра села. Смештен је на благој падини и првој речној тераси са леве стране Нишаве. На површини од око 0,5 ха налазе се уломци опека и фрагментована касноантичка керамика. Поред ове керамике, на већој површини налази се и руком рађена праситоријска керамика (енеолит-ранобронзано доба).

Рекогносцирања Центра Филозофског факултета (1990: 12, л 16) потврдила су: „локалитет Јасеновик, који се налази у атару села Вргудинац. На површини од неколико хектара, на благој седластој падини у виноградима и њивама, које се налазе на неких 100-тинак метара изнад Нишаве, наилази се на густо концентрисан археолошки материјал, који показује веома широк хронолошки распон настањивања овог простора. У хронолошком смислу локалитет је настањиван од периода неолита (Старчевачка култура) па све до периода средњег века. Оно што је нарочито значајно је то да се по концентрацији енеолитског материјала (костолачка култура) може сигурно рећи да се ради првенствено о локалитету из периода енеолита.“

Рекогносцирањима Филозофског факултета (2002: 137, л 101) потврђен је праисторијски локалитет (бронзано доба) на заравњеном платоу 150 х 200 м (око 250 м надморске висине), као и »неколико римских опека које би могле потицати од уништене vila rustica (?). На основу фрагмената керамике, који се могу наћи на овом локалитету, објекат из тог периода се може определити у 3. или 4. столеће«.

По свему судећи реч је о мањем касноантичком насељу крај Нишаве, можда крај главног царског пута.

Стража, касноантичко-рановизантијски спекулум-рефугијум **T. LXVIIa-b**

АИ 1981.

Рекогносцирањима Археолошког Института (1981) откривен је локалитет око 0,5 км југоисточно од села, поред пута за суседно Ново Село. Смештен је на мањем ртастом завршетку више речне терасе на ободу нишавине долине. Заравњени издужени и уски врх терасе правца пружања запад-исток са три стране

је прилично стрм, али само 10-15 метара надморске висине. Једино је са запада јако лак приступ заравњеном терасом.

Утврђење је постављено на врху ртасте терасе-платоа неправилног правоугаоног облика, основе у виду људског стопала, димензија 50 х 20 м. На западном најприступачнијем делу уочљива је већа правоугаона конструкција (оштећеног североисточног угла) димензија 11 х 8 х 2 м. Она вероватно чини спекулум. Од ње врхом платоа крећу бедеми, вероватно рефугијума, који су очувани у обрушеном стању ширине и висине око 1 м. Чини се улаз у рефугијум био је са јужне стране конструкције одакле на растојању од око 4 м на 1-2 м нижем терену постоји још један бедем само са јужне стране рефугијума. Већа правоугаона конструкција могла је да буде преуређена у периоду под Турцима у једну кулу, како казује само име локалитета. Током 19 века овај простор могао је да буде коришћен и у сврхе индивидуалне издвојене окућнице.

Имајући у виду да постоји у јужном и источном подножју Страже касноантичко-рановизантијско отворено насеље Дуб, а овуда је свакако пролазио главни царски пут, то је вероватно да је реч о касноантичком спекулуму и каснијем рефугијуму.

Дуб, отворено касноантичко-рановизантијско насеље

АИ 1981; ЦАИФФ 1990.

Рекогносцирањима Археолошког Института (1981) лоциран је и проширен вишеслојан локалитет Дуб. У инвентару предмета из римског доба музеја у Нишу налази се уведено једно дуго и уско листолико копље са ребром по средини (инв. бр. 79) пронађено на овом локалитету. Пилетић (1971: 11, цртеж 56) овај тип копаља датује широко од 1 до 4. века. Још три копља са истог локалитета заведена су у оквиру атара суседног Новог Села, чији атари деле овај потес.

Ради се о благој вишој падини у јужном и источном подножју Страже близу десне обале Нишаве. Више у јужном делу простора, на површини од око 1 ха налази се фрагментована касноантичко-рановизантијска керамика и понеки уломак опеке античког формата, као и једна мања бронза друге половине 4 века (?). По казивању мештана разоравани су и вађени зидови од камена везани кречним малтером.

Рекогносцирањима Центра Филозофског факултета (1990: 11-12, л 15) потврђен је локалитет Дуб: „који се налази у атару села Новог Села. У њиви Десимира Крстића из Новог села могу се видети изорани остаци римске грађевине, видна је велика количина танке и кровне опеке.“

Проф. Милутин Гарашанин одређује овај локалитет да припада »халштатској култури«.

По свему судећи ради се о отвореном касноантичко-рановизантијском насељу, које можда наставља домородачко аутохтоно насеље из гвозденог доба.

Случајни налази,

У старим инвентарима Народног музеја у Нишу из атара овог села налазе се; део фибуле (инв. бр. 11516), мањи фрагментован суд (џезвица), нађен у гробници, а поклоњен од Р. Филиповића (инв. бр. 11540) и сребрни прстен са каменом, такође, нађен у гробници али без других одређења (инв. бр. 11779). Гарашанин (1951:121) бележи под старим инвентарним бројем 11516: део једне бронзане фибуле, фрагменти суда и један кључ из римске гробнице. Вероватно грешка.

У инвентару предмета римског доба музеја у Нишу из атара овог села уведена је бронзана апликација попрсја негроидног мушкарца (инв. бр. 639/R) висине 10 см. Дрча (1991: 24-25, 28, кат. бр. 16) аналогије овој представи роба или атлете налази у украсним детаљима металних ваза или лампи и датује у период 2-3. века. Јовановић (2007: 101-103), бронзано попрсје црнца из овог села на основу његовог тупог израза лица повезује са негативним ставом Галена према напорним телесним вежбама атлета и датује га у крај II и почетак III века. Уједно он оставља могућност да попрсје представља и један тег.

У истом инвентару предмета налази се из околине овог села ископан у гробу 1950. године и керамички крчаг (инв. бр. 675/R). Можда је реч о локалитету Зеленац.

ГЛОГОВАЦ

Црквиште Свете Тројице, ранохришћанско култно место?/касносредњевековна црква **T. LXVIIIa-b**

Костић 1970; РЗЗСК 2002; МПП 2006; РЗЗСК 2011.

Костић (1970: 175) наводи локалитет у атару овог села да: „Године 1916 »откопано« је црквиште св. Тројице. Ту је подигнут оброк (»спомен«). Ово црквиште становништво назива и »Латинска црква«.“

Рекогносцирањима Филозофског факултета (2002: 46, л 5) констатује се да: „Локалитет се налази у селу Глоговац – југоисточно од школске зграде и задружног дома. Ту су затечени остаци црквишта Св. Тројице које су мештани 1916. године откопали и оивичили крупним комадима камена без везивног материјала.“

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) потврђено је црквиште св. Тројице око 0,3 км од центра села. Налази се на левој обали Црвене реке у равници. Можда на остацима ранохришћанске цркве, која је укупних димензија по конфигурацији терена 11 х 15 метара, спољашње мере. Током Првог светског рата изгледа да је ископана већим делом само њена унутрашост, док је остали део остао нетакнут. Унутрашњи зидови брода и апсиде изидани су у техници сухозида од ломљеног плочастог камења и речног црвеног облутка. Они су видљиви до висине од око 1м једино у апсиди и југозападном углу, док су у осталом делу обрушени. Вероватне димензије овакве унутрашњости црквишта су 5 х 3,5 метара са апсидом ширине 2,5 м и дубине 1,6 м. Од унутрашњих зидова црквишта ширина обрушених зидова креће се око 4,5 м северном и јужном, 3 м источном и 7 м западном. У пределу црквишта нађени су бројни уломци опека античког формата. Целих није било, али могле су да буду измерене дужине опека од 28, 33 и 34,5 см и дебљине 3,5, 4, 5 и 6 см.. Видљиве су и две уломљене тегуле дебљине 3 см.

Археолошким ископавањима РЗЗСК 2011. године у оквиру заштитних радова на коридору 10 црквиште Свете Тројице је истражено. Констатована је мала једнобродна црква унутрашњих димензија 6,5 х 3,5 метара са дубљом апсидом ширине 1,8 метара и дужине 1,5 метара. Зидови цркве дебљине 0,6 метара у пределу апсиде, која је споља петострана, достижу дебљину од 0,9 метара. Темељна зона цркве износи само 0,4 метара, а зидови цркве очувани су до висине од 0,45 метара, с тим што је само спољно лице зида очувано до те висине,

док је унутрашње углавном оштећено изнад темељног проширења. Зидови су везани слабим кречним малтером и изведени су од ломљеног камена.

Покретног археолошког материјала током ископавања углавном није било. Откривена су два скелета покојника на нивоу темељне зоне, вероватно рецентне сахране. Све упућује да на локалитету црквиште Свете Тројице постоји само један хоризонт и то из 14-15 века. Током ископавања пронађена је прилична количина уломака опека античког формата, које су вероватно донешене са оближњег античког локалитета Шаренац из суседног атара села Вете или са, такође, блиског рефугија Габар/Логор.

Црквиште Свете Тројице нема елемената који би потврдили да представља остатке ранохришћанске цркве. На основу уломака опека античког формата, које су констатоване на локалитету пре ископавања, погрешна је била претпоставка да се ради о ранохришћанској цркви. Једину могућност са малом вероватноћом представљала би хипотеза да је изградњом касносредњевековне цркве на истом месту у потпуности девастирана ранохришћанска црква, али да је задржано исто култно место, одакле потичу опеке античког формата. Са друге стране, вероватније је да бројне опеке античког формата потичу са неког ближег или удаљенијег античког локалитета, а који су донешени ради изградње ове цркве.

Габар-Логор-Табор, касноантички-рановизантијски рефугијум

АИ 1981, 1997; РЗЗСК 2002.

Рекогносцирањима Археолошког Института (1981, 1997) откривен је локалитет око 1 км југозападно од центра села. Налази се на југоисточном ртастом избојку великог брда Дел изнад ушћа Ветанске и Топоничке реке и путева у њиховим долинама. Од састава наведених река настаје Црвена река.

Утврђење облика људског стопала, димензија 70 х 30 м, постављено је на крају ртастог избојка заравњеног врха приближног правца пружања северозапад-југоисток. Урушени бедеми укупне су ширине око 3 м и висине око 1 м. Око средине унутрашњости утврђења налази се овалан простор уздигнут за око 1,5 м, димензија 10 х 15 м. Вероватно је реч о остацима спекулума или донжон куле. Јужно уз ову конструкцију видљива су два златарска ископа пречника 5 и 2 м између којих је нагомилана избачена земља. На локалитету је било и неколико

мањих уломака опека античког формата. По казивању мештана овде је налажен и »четвртасти новац« вероватно византијски чанкасти. Иначе цео терен је био обрастао шипражјем и делом заливаћен.

Каснијим обиласком (1997) утврђено је да је локалитет у потпуности девастиран радом каменолома на овом месту.

Рекогносцирањима Филозофског факултета (2002: 45, л 3) констатовано је да: „Северно од потеза Попов Хан на доминантном узвишењу изнад леве обале Црвене Реке налазе се опеке из византијског периода као и веће количине камена. Централни део локалитета покрива густа багремова шума, тако да детаљнија проспекција није могућа.“

На основу изнетог могуће је претпоставити да је на Логору прво био постављен касноантички спекулум, који је у рановизантијско време уклопљен у рефугијум. У касновизантијско доба могуће је да је рефугијум обновљен са преуређењем спекулума у донжон.

Поље, предримско домородачко насеље

РЗЗСК 2011-12.

Најновијим заштитним археолошким ископавањима трасе аутопута Е 80 на локалитету Поље уз сеоско насеље Вргудинац на левој вишој обали Црвене реке откривена су праисторијска насеља и некропола. Поред некрополе из бронзаног доба и насеља из старијег гвозденог доба документовано је и мање насеље из I века пре н. ере које се везује за Келте.

ГОРЊА ГЛАМА

Рогопек,

Маринковић 2011

У хроници села Маринковић (2011: 55-56) износи интересантан податак из рукописа о локалитету Рогопек: „када су Лилћинци тридесетих година 20. века риљали за винограде, ископавали су читаве гробове. Поред костура нађени су и делови кућног посуђа, а и неки ситнији метални предмети.“ Цитирано из Ђ. Цветковић, рукопис о Глами, Торонто, 2001.

По свему судећи некропола. Непроверено.

У инвентару предмета римског доба народног музеја у Нишу налази се уведено гвоздено издужено листолико копље са ребром по средини (инв. бр. 643). Откривено је у гробу приликом просецања новог пута 1960. године на локалитету Гробови код села Гламе (без податка да ли је реч о Горњој или Доњој Глами), Пилетић (1971: 12, T. XVII/71, 20) га датује широко од 1 до 4. века. Јовановић (1994: 123), расправљајући о овом »касноантичком« гробу са копљем, најпре, из села Гламе; а затим (2007: 162), из села Доње Гламе, претпоставља да припада неком досељенику из источног дела провинције Далмације, односно из рударске области.

Изгледа да се ради о истом локалитету пошто се на потесу Рогопек налазе гробови.

Јаме,

Костић 1970; Јоцић 1998; Митић 2006; Јоцић 2007; Маринковић 2011.

Расправу о могућим средњевековним рудницима гламског сребра у атарима села Г. и Д. Гламе покренуо је Костић (1970: 139), а наставили Јоцић (1998: 174; 2007: 50), Митић (2006: 252) и Маринковић (2011: 12-13, 49). Изгледа да на потесу Јаме нема никаквих трагова или остатака који би указивали на рударење или прераду метала у прошлости. Непроверено.

Карловац, касноантичко мање отворено насеље?

МПП 2012.

По казивању мештана после Другог светског рата након провале облака у вододеринама на овом месту појавила се фрагментована керамика. Локалитет се налази северозападно од села. Данас налази нису видљиви. Непроверено.

Попова бара, касноантичко мање отворено насеље?

МПП 2012.

По казивању мештана на овом месту источно од села, на пола пута за село Осмакову, налази се фрагментована керамика и гареж. Непроверено.

ГОРЊА КОРИТНИЦА

Кула, касноантичко-рановизантијски кастел **T. LXIXa-f**

АНМН 1934; Костић 1954; ЦАИФФ 1990; Стојановић-ХС 2003; МПП 2003.

Председник општине Доње Коритнице (1934) у атару села Горње Коритнице наводи локалитет Кулу на брду 2 км југоисточно од општинске зграде. На локалитету се види: „Зидина од Куле, а када је била није познато нити у ком времену.“

Костић (1954: 234/46) помиње да су: „постојале и две куле стражаре испред Бежишког ждрела, код села Г. Коритнице, које су служиле такође за заштиту друма, јер је упоредо са њим ишла и »хајдучка путања«.” О другој бежишкој кули нешто више говори. На антропогеографској карти Коритнице знак локалитета Куле је постављен нетачно. Стари пут од Беле Паланке за Лужницу није ишао кроз Ждрело (кроз ову клисуру пробијен је тек 1928. године) већ североисточним подножјем овог локалитета преко тзв. Камена. Овом трасом свакако је ишао и антички пут.

Рекогносцирањима Центра Филозофског факултета (1990: 6, л 7) локалитет је означен као Градиште: „који се налази у атару села Горња Коритница. На високој стени која се уздиже са леве стране пута Бела Паланка-Бабушница утврђени су спорадични остаци зидова, који су сачувани само у темељу а понегде је видљив само кречни траг зида на стени.

Највероватније да се на овом локалитету ради о разрушеном средњевековном граду. У остацима рушевина констатовано је много уломака танке опеке, баш онакве каква је нађена на манастирима св. Луке и св. Јована.

На источном крају кречњачког гребена, могло се уочити постојање квадратне куле, приближних дим. 10 х 10 м. Приближних због тога што се и у случају куле ради о огромном оштећењу, тако да на појединим местима зид потпуно недостаје.“

Интересантна су и запажања мештанина Стојановића (2003: 20) који је у хроници села, написаној пре дивљих ископавања његовог земљака Н. Бошковића, дао одређене, више литерарне, податке о овом локалитету. Он бележи: „На источној страни, поред самог изворишта Врела, високо се уздиже огромна и веома стрма стена налик на некакву кулу по чему је и добила свој назив »КУЛА КОД ВРЕЛА«. Она је веома лепа и интересантна на чијим стрмим стенама из самог

камена израстају: бршљан, јоргован, здравац, мајчина душица и друго биље. Ово је прави природни феномен коме се диве сви који је посете.

Посебну лепоту јој даје зелена и цветна тераса на стрмом западном делу Куле коју је природа формирала од напред поменутог биљног света а која личу на праву кућну терасу пуну цвећа.

Својом природном лепотом Кула не привлачи само радознале пролазнике већ је она постала и омиљено станиште разних птица. Ту живе и природно се размножавају вране, гаврани, врапци и друге птице, а преко лета ту се гнезде и ласте. Раније су ту живеле и друге врсте птица, а стари мештани причају да је ту било и сурих орлова.

Са врха Куле види се цело село и добар део пута према Белој Паланци.

Једном приликом, као деветогодишњи дечак, када сам са оцем разговарао о лепоти и привлачности куле, он ми је рекао, да је он као дете, од неких старих житеља села чуо да је на врху Куле некада постојала црква. Међутим, то до данас није потврђено.“

Контролом неовлашћених аматерских археолошких радова мештанина Н. Бошковића Музеј Понишавља (2003) направио је увид у стање локалитета. Захваљујући разумевању општинског катастра у Пироту утврђење је и геодетски снимљено.

Мештанин Н. Бошковић, који живи у подножју локалитета, у периоду од 2000-2004. године са својим сином вршио је неовлашћена аматерска ископавања. »Откривање старог града« аматера истраживача извршено је праћењем бедема утврђења и зидова објеката грађевина узаним рововима који су на одређеним местима прелазили у шире ровове па и широке откопе (у пределу турске куле и цистерне, тзв. цркве која је наводно тражена). Откривени керамички материјал остављан је поред ровова и на крунама откривених зидова, а метални налази у кући »истраживача«. На овај начин већи део локалитета изгубљен је неповратно за науку.

Локалитет Кула налази се у ободном делу Горње Коритнице, односно око 0,3 км од центра села. Лоциран је на излазном делу са десне стране Бежишко-Коритничког Ждрела, дугог нешто више од 1 км. Десну страну Ждрела чини издужен кречњаки гребен, правца пружања југоисток-северозапад. Утврђење је

смештено на крају гребена са једне стране иза ниског и кратког седла (краћа југоисточна страна), а са друге стране он завршава стеновитим и степенастим отсецима (краћа северозападна страна) у малу удолину, где је образовано село. Дужа југозападна страна гребена окренута Ждрелу, које је усекла Бежишка река, са стеновитим отсецима висине је и до 50 м. Супротна североисточна дужа страна гребена након двадесетак метара стрме падине прелази у коритасту суводолину.

Утврђење прати конфигурацију терена врха гребена, обухвата заравњени врх и горњи део стрме стеновите падине, тако да је неправилне полигоналне основе димензија 150 х 40 м. Бедем дуже североисточне стране постављен је ободом заравњеног врха гребена, док је дужа југозападна страна делом очувана пошто је фундирана на делу стрме стеновите падине. Краћа југоисточна страна утврђења окренута седлу сужена је и најбоље утврђена, док је супротна северозападна страна оштећена. Бедеми дебљине од 2-2,5 м зидани су у техници опус микстум од ломљеног камена везаног кречним малтером. Иначе, бедеми су очувани или у темељној зони или до висине од 1 м.

Фортификацијски елементи једино су видљиви на краћој југоисточној страни ка седлу. На угловима су постављене масивне округле куле пречника 7 м, а између њих две троугаоне куле-бастиони димензија 4 х 4 м. Између троугаоних кула била је постављена главна улазна капија, која је у каснијој фази затворена. На северној страни утврђења била је изведена потерна ширине 1,3 м. Североисточно уз њу чини се да је постојала квадратна кула.

Унутрашњост утврђења откривена је парцијално, односно у три веће партије. Прва у суженом југоисточном делу код главне капије и друге две уствари две издвојене-самосталне велике грађевине. У делу унутрашњости код главне капије приметно је да се просторије везују за унутрашња лица бедема остављајући у средини простор за главну улицу. Улази у просторије су са главне улице.

Прва велика грађевина, ближа главној капији чини се да је квадратне основе (није дефинисан југозападни зид) димензија 17,5 м. Постављена је на највишљем делу унутрашњости утврђења. Очувана висина зидова креће се преко два метара. Они су дебљине 1,4 м и изведени су у техници опус микстум са 2, 3 и 5 редова опеке. У југозападном делу грађевине, где она иначе није дефинисана, откривена је цистерна димензија 2 х 5 м (она је проглашена за цркву од

неовлашћеног копача). Измерене опеке на грађевини су 33 x 27,5 x 4,5 см, фуге од 4-5 см. Већим делом у унутрашњости овог објекта, мањим изгледа на њеном источном зиду, била је подигнута такође квадратна кула (дим. 10 x 10 м по подацима ЦАИФФ 1990.) из периода под Турцима. На терену она је одавала утисак аморфне гомиле камења са рупама и прокопима. Дивљим ископавањима Бошковића грађевинске фазе овог вишеслојног локалитета су уништене.

Друга правоугаона грађевина, димензија 10 x 17 м, откривена је двадесетак метара у унутрашњости од претходне на заравњеном делу врха гребена. Дебљина њених зидова је око 1 м. Зидови су рађени од ломљеног камена везаног кречним малтером и очувани су до висине од 0,9 м.

У делу унутрашњости утврђења постоје друге грађевине, али њихове димензије нису дефинисане. Дебљина културног слоја на заравњеном делу гребана је већа и креће се до 1 м, док је на падини услед ерозије знатно мања, поред тога и са деловима огољене стене. Уз приметан грађевински шут на локалитету вредно је забележити и уломке тегула оба типа. На целом локалитету бројни су налази фрагментоване касноантичко-рановизантијске керамике (лонци, зделе, амфоре, питоси). У сада приватној колекцији мештана «истраживача» налази се бронзани новац, фибуле, крст, гвоздени кључеви и други налази. Значајни су и налази из дубљих слојева руком рађене праисторијске керамике која би се могла да определи у две фазе - у старије гвоздено доба и енеолит.

У Музејској збирци Беле Паланке чува се масивна гвоздена алатка поклон мештанина овог села. Нађена је у подножју Куле на улазу у Ждрело код воденице. Њене димензије су 17 x 9 x 3,5 см. Свакако је реч о алатки из ковачке радионице кастела на Кули.

Источно од утврђења на Кули, у атару суседног села Шљивовика, на локалитету Орашје, откривена је зидана гробница на свод. Чини се да је припадала неком угледнијем становнику овог утврђења. Види под Шљивовик.

По свему судећи утврђење на Кули представља један касноантичко-рановизантијски кастел из списка Прокопија у области Ремесијане. Он је свакако служио за заштиту регионалног пута од Ремесијане у унутрашњост рудоносне области (данашње Власине). Чини се да је велика масивна грађевина са цистерном могла да у првој фази буде спекулум (касна антика), а да је касније уклопњена у

кастел постајући донжон (касна антика-рана византија). Не треба искључити могућност да утврђење има и старију античку фазу, можда повезану са домородачким насељем.

Црквиште на сеоском гробљу,
АНМН 1934.

Председник општине Доње Коритнице (1934) бележи локалитет на потесу Гробље у Горњој Коритници 1,5 км западно од општинске зграде. Он се налази »у равници крај реке« и види се »зидина старе цркве за коју се не памти кад је била«. Непроверено.?

Дуње, касноантичко отворено насеље ?
МПП 2012.

По казивању Р. Крстића у делу њихове њиве од 20 ара налажене су опеке античког формата и кречни малтер. Њихова парцела налази се поред пута у оквиру широке падине, који води од Г. Коритнице ка Шљивовику, а удаљена је око 1 км источно од утврђења на Кули. У пределу потеса постоји и извор пијаће воде.

Ради се о блажој падини на којој данас нису видљиви трагови античког насеља.

Големо дрво/Огрању, занатски објекат
МПП 2012.

У оквиру савременог сеоског насеља налази се некадашња парцела Р. Крстића од 17 ара (данас други власник). Приликом садње воћака откривена је једна просторија приближних димензија 4 х 4 метара. Она је била подељена подужним сводовима на четири дела. Сводови су изведени од опека античког формата. Непроверено.

Могућ занатски објекат, пећ за опеке.

ГОРЊИ РИЊ
Каниц 1892, 1909.

Каниц (1892: 82; 1909/1985: 87/201) бележи у подножју Ињске планине између Доњег и Горњег Риња мање утврђење. По свему судећи реч је о локалитету Градац по Костићу (1970: 172) у атару села Дражева према граници атара са Горњим Ињем (види тамо). Непроверено.

У нумизматичкој збирци римског новца Народног музеја у Нишу чува се бронза Лициниja I (инв. бр. 3264): „Нађена на површини земље на месту зв. Стража села Горњи Риљ 1965. године.“ Могуће да се ради о античком локалитету, утврђеном насељу (?). Потес се налази на граници атара Горњег и Доњег Риња. Код Костића (1970: 186), потес у атару Доњег Риња; „на СЗ-у, село уоквирује хум Стража; између Страже и Оранског врха усечена је уска долина Орана, која потиче од истоименог крашког извора,“ није забележен као археолошки локалитет. На око 1 км југозападно од Страже налази се локалитет Градац из атара села Дражева (види тамо). Непроверено.

ГРАДИШТЕ

Чука, касноантичко-рановизантијски спекулум **T. LXXa-b**

Милићевић 1884; АНМН 1933, 1934; Костић (1970); АИ 1981; РЗЗСК 2002; Ћирић 2006.

Милићевић (1884) кратко бележи: „*Градиште*, на једном вису код села Градишта, испод Беле Паланке. Остаци од града познају се и сад.“ Овај назив локалитета касније није познат.

Управник сеоске школе (1933) у првом извештају је неодређен. Он казује: „да у Градишту нема никаквих налаза историјско-археолошких предмета, нити пак постоје старе зграде, као и гробови. Село се зове Градиште и по причању старих добило је име по граду развађеном, који има само сада остатке темеља који се налазе на званом месту »Чука«.“ У другом извештају (1933) управник је нешто одређенији, наводи: „да карактеристично село Градиште у званом месту »Чука« има неке темеље према причању старих да су биле кланице. Вршена су ископавања, али нажалост никаквих резултата није било.“

Председник општине Крупца (1933) у првом извештају за ово село наводи два локалитета и то: „»село Градиште« и »Чука« у атару села Градишта.“ У другом табеларном извештају из наредне године (1934) бележи у атару Градишта

само Чуку, 5,2 км западно од општинске зграде. Локалитет се налази на брду и виде се »зидине-темељи малтером рађене«.

Костић (1970: 180) бележи: „На месту Чука распознају се «зидурине» од старог утврђења које је штитило приступ Сићевској клисури. Недалеко од насеља има црквиште св. Илије.“ Расправљајући о Јустинијановој делатности на подизању утврђења у горњем и средњем Нишављу Костић (1970: 26) помиње и ово утврђење: „Улазни део Сићевске клисуре надгледао је кастел код села Градишта. Остаци од овог града познају се и данас на вису Чука.“

Рекогносцирањима Филозофског факултета (2002: 128, л 88) потврђено је да: „Локалитет се налази на највишљој коти у селу. То је узвишење које доминира Сићевачком клисуром, током Нишаве и магистралним путем који је прати. Видљиви су остаци зида грађеног од ломљеног камена повезаног кречним малтером. Локалитет није истраживан, али је ту самоиницијативно копао мештанин Станимир Андрејић који нам је и указао на постојање овог локалитета. Због густе вегетације нису уочени други археолошки налази.“

Ћирић (2006: 26) у хроници села у неколико наврата помиње Чуку (551 м): „брдско узвишење изнад сеоског насеља, с чије јужне стране Нишава раседом улази у теснац/кањон. Планинари Ниша су је прогласили за »видиковац«, јер се с њеног темена пружа прекрасан поглед на Градишки кањон, Сићевачку клисуру, Облик, гребен Сврљишких планина са Плешом и остали природни и културни крајолик. На Чуки су сачувани остаци некадашњег утврђења/града, које је чувало и бранило улаз у Сићевачку клисуру, као и пут који је у античко доба и средњем веку једним својим краком водио језерским подом кроз Сићевачку клисуру. По утврђењу (градини), које се налазило на Чуки и чији се остаци још распознају, село је добило име.“

Историјски део хронике Ћирић (2006: 37-38) почиње Чуком: „Сићевачко-градишком платформом/подом (дном плиоценог језера) водио је у то време, а вероватно и раније, бочни пут (бочни у односу на Via Militaris преко Плоче), којим се могло проћи из Нишке у Белопаланачку котлину и обратно. На улазу у Сићевачку клисуру, ради контроле и одбране ових крајева, било је на Чуки изграђено утврђење, о којем је горе било речи. Трагајући за златом, непознати трагачи су доста разровали и разнели овај локалитет; његови остаци су им,

међутим, још увек привлачни. Осим налаза новчића из доба Јустинијана, али и оружја из раног средњег века, једва да има других налаза... С локалитета Чука је и обредни камен који се у срушеној сеоској црквици користи као свећњак.“

Рекогносцирањима Археолошког Института (1981) потврђено је мање утврђење у југозападном ободном делу села, односно 0,2 км од центра села. Смештено је на омањем ниском ћувику, димензија 20 х 30 м, високо са десне стране улаза у Сићевачку клисуру. Стране ћувика окренуте селу су ниске, око 10 метара висине, док је она, југозападна, окренута почетку клисуре, висока око 150 метара. По казивању мештана, окомита литица са супротне стране улаза у клисуру, у атару села Црнче, назива се кланица, због бацања угинуле стоке.?

Утврђење се уочава по конфигурацији терена и прилично је лоше очувано. Чини се да је елипсоидне основе обухватајући врх ћувика (20 х 30 м). У мањим златарским ископима види се да је зидано од ломљеног камена везаног кречним малтером и да је коришћена опека античког формата због налаза малих уломака.

По свему судећи реч је о спекулуму који је имао функцију надзора и обавештавања за предео улаза у Сићевачку клисуру. Међутим, значајнија је била функција заштите регионалног пута који је ишао изнад Градишког кањона десном страном Сићевачке клисуре/Нишаве, односно језерским плиоценским дном.

Старо Гробиште-Гујин крст, некропола

Костић 1970; Ћирић 2003.

Костић (1970: 180) забележио је : „На месту »Старо Гробиште« у потесу Гуин крст, у старим гробницама, поред костура и »пепелишта«, наилази се на: ратничке ножеве, »златне гривне«, прстење и разне предмете.“

Ћирић (2003: 23) у хроници села за топоним Гујин крс наводи: „топоним под теменом Стањановог врха у близини границе долачког атара. Ради се о старом сеоском гробљу (»Старо гробиште«) којег се данашњи житељи Градишта не сећају или једва сећају. На Гујином крсу су егзистирала три прастара крста, постоји и »запис« (»оброк«). Љубомир Јовановић је у свом винограду у овом потесу изоравао кости, новчиће, прстење и гривне. У Тамњанову, у пределу

Гујиног крса, деца су после једне провале облака сакупљала бакарне, позеленеле новчиће.“ Непроверено.

Наведени подаци пружају приличан број елемената да се претпостави постојање некрополе из античког периода на овом месту, која није знатно удаљена од утврђења на Чуки (око 0,5 км југоисточно) и вероватног насеља на Ливађу (око 0,5 км јужно). Свакако им је припадала.

Ливађе, отворено касноантичко насеље?

АИ 1981.

Рекогносцирањима Археолошког института (1981) у западном подножју брда Пајне главе на потесу Ливађе, где сеоски пут прави велику окуку, налажени су на мањој површини (0,5 ха) фрагменти касноантичке керамике. Локалитет је удаљен око 0,3 км североисточно од центра села, односно, око 0,5 км такође североисточно од утврђења на Чуки.

Вероватно је реч о мањем отвореном касноантичком насељу под заштитом утврђења на Чуки (око 0,5 км југозападно). Некропола овог насеља смештена је на локалитету Гујин крс око 0,5 км јужно.

Латинска црква, култни објекат?

Ћирић 2003.

Ћирић (2003) у хроници села помиње топоним Латинска црква - «поткапина испод сеоског насеља у Градишком кањону». Потес се налази у близини утврђења на Чуки тако да се не искључује могућност да се ради о одређеном објекту из античког доба. Непроверено.

ДИВЉАНА

Врбица, издвојени објекти - заселак

Костић 1954; ЦАИФФ 1990; МПП 2012.

Костић (1954: 64, 77, 83) бележи да се овај потес налази на тромеђи села Дивљане, Ореовца и Доње Коритнице, као и то да је насеље јаничара из периода под Турцима било овде.

Рекогносцирањима Центра Филозофског факултета (1990: 3, 9, л 2) откривен је локалитет: „Врбица, где је на њиви Пејчић Вукадина, која се налази

изнад бунара (из ког село добија воду) на стрмој изораној падини нашла (екипа, прим. аутора) фрагменте античке керамике... Високо изнад описаног врела које снабдева водом сељане Дивљане, налази се око узвишења обраслог ниском травом, коровом и шибљем, већа количина шута, у коме се лако распознају танке тегуле и већа количина керамичких уломака из античког периода. Може да се предпостави да се на овој високој коси изнад пута Б. Паланка – Бабушница налазило или мање античко насеље или велики грађевински објекат. Комади тесаног камена и тегула налазе се на сакупљеним гомилама које су сељаци правили чистећи своје њиве.“ Непроверено.

На приложеној карти локалитет је удаљен око 1,5 км источно од центра села, на језерском поду у северозападном подножју брда Шљивовачки врх.

По казивању мештана (МПП 2012) овде се налази археолошки материјал из античког периода, опеке, фрагментована керамика и новац. Непроверено.

Дивљански манастир св. Димитрија, античке сполије и архитектонска пластика

Каниц 1892, 1909; Костић 1954; Јоцић 2005.

Каниц (1892:104; 1909/1985: /225) је обишао 1889. године Дивљански манастир и бележи: „У поду цркве открио сам фрагмент римског натписа, а на другом месту су била уграђена два мермерна рељефа с коњаницима и једном најадом. Пред порталом су лежала три трупа стуба, дуга по 2 м, и један стуб за чесму донесени из Пирота, и антички капители, базе и блокови донесени из Беле Паланке да би били уграђени у новоградњу.“

Костић (1954: 233/45) у вези са манастиром наводи: „Међутим и кроз долину Коритничке Реке постојао је пут који су такође изградили Римљани... Од овог пута налазе се остаци до манастира Св. Димитрија, а доскора су стајале и руине једног римског моста, преко кога је водио овај пут.“ По свему судећи, Костић у овом случају топографски мисли уопштено.

Јоцић (2005: 122-124) из манастирске порте у новијем раду прецизира кумулативно дате Каницове податке о архитектонској пластици Ремесијане и Туреса:

„а) Један велики камени импост капител (вис. 64. см, преч. у доњем делу 53 см, страница у горњем делу 72 см) са ранохришћанским крстом у прстену на

предњој страни и ознаком омега (вис. 36 см) по свим вертикалним ивицама. До 1931. г. је лежао у манастирској порти, а од ове године до 1996. г. служио је као угаони носач манастирског амбара, а од тада је поред манастирске капије, јер се планира његова уградња у темеље нове капије (?!). О другом капителу данас не знамо ништа, вероватно је негде неадекватно уграђен.

б) Две камене округле двостепене базе, из исте целине са поменутим капителом. Као и капители, и оне су су први пут поменуте 1889. г. Једна од 1931. г. до данас служи као угаони камен темељац дограђеног дела конака. Друга је то била код амбара до 1996. г., а сада лежи близу капије, поред капитела, планирана за уградњу.[48] 48- Дивљански капители и базе нису пренети са ремесијанских цркава, јер су различити по стилу и материјалу, а и већих су димензија. О ремесијанским налазима в. у нав. делима М. Милићевић, Ђ. Мано-Зисија и С. Гушића. О неодрживости Каницовог навода да су дивљански налази импортовани из Беле Паланке и околине ради уградње у новопочету цркву, в. у Ж. Јоцић, Никета из Ремесијане, стр. 195-196. Напротив, можда је део античких остатака са дивљанске цркве порушене 1386. г., пренет у Белу Паланку када је грађена турска тврђава 1637. г., јер је тада Мустафа паша »срушио око Паланке 12 цркава, те се од њих камен донео и град озидао« (М. Милићевић, Краљевина Србија, стр. 232).

в) Три трупа античког каменог стуба дуга по 2 м. По Каницу, лежали су 1889. г. у манастирској порти. Није извесно да ли су делови истог стуба, односно стубова који су носили поменуте капителе. Касније, 1902. г., приликом израде западног портала данашње цркве, два су прерађена и уграђена у нови портал (вис. 192 цм, преч. 30 цм). Трећи је, уколико је из ове групе, давно побијен у земљу поред манастирске капије, где је и данас.

г) Два античка камена стуба квадратне основе (20 цм, дуж. око 60 цм) још служе као угаони носачи амбара из 1931. г.

д) Један антички камени стуб за чесму, који је лежао 1889. г. у манастирској порти, данас се затурио, уколико није прерађен и уграђен у данашњу цркву у другој фази њене изградње 1901/2. године, или у неки други објекат, можда и у саму чесму из 1943. године.

ђ) Фрагмент античког каменог споменика са сачуваним латинским словима: dici. Први пут поменут 1884. г., а већ 1899. г. му се губи траг.

е) Камени свети престо (стуб од црвенкастог пешчара, вис. изнад пода 95 цм, носи камену плочу дим. 150 х 150 цм). За овај престо се изриком тврди да је 1902. г. пренет из старе средњовековне у нову данашњу цркву. Али како је овај масивни престо био једва уграђен у олтар мале средњовековне цркве (дубина 60 цм, ширина 144 цм), то је извесно да је припадао старијој (античкој?) цркви св. Димитрија.

Део архитектонске пластике из манастирске порте Дивљанског манастира углавном одговара истим остацима откривеним у пределу ранохришћанске базилике Ремесијане (види тамо). Иначе, на простору манастирске порте нису до сада уочени остаци античког културног хоризонта.

ДОЛ **T. LXXIa-b**

У атару овог села у периоду од ослобођења од Турака до данас откривено је са десне стране Нишаве неколико значајних касноантичких гробница. Иначе, село је измештено у периоду од велике поплаве из 1947. године до 1973. године у равницу (потес Мурица) атара Беле Паланке на супротну леву обалу Нишаве. У наведеном периоду у ободној северној белопаланачкој махали Преко Рампа, поред регионалног пута за Сврљиг, образовано је насеље Долци и уклопљено у градско ткиво. Катастарска општина се и даље води издвојено.

Раволица/Бојин запад издвојене зидане гробнице **T. LXXIIa-b**

Јеленић 1884; Каниц 1892, 1909; Петковић 1923; Сарија 1924; АНМН 1933; Гарашанин 1951; Јовановић 2003; РЗЗСК 2011.

Јеленић (1884: 80-81), општински телеграфиста недуго након ослобођења од Турака извештава о првој гробници са овог локалитета. Она је откривена (25. марта 1884. године) иза моста на Нишави: „одмах на левој страни, на хиљаду корака у правцу ка брегу, при крају винограда Косте Николића овде.“

Зидана гробница са полуобличастим сводом има димензије 2,53 х 2,33 х 2,45 м. Улаз на источној страни, димензија 75 х 95 см, као и ниша на западном зиду лучно су завршени на горњој страни. Интересантна су запажања Јеленића да су стране гробнице изидане жућкастом опеком, димензија 29 х 26 х 4 см, а свод од црвене опеке, димензија 29 х 29 х 4 см. Даље, да је гробница изидана малтером са туцаном опеком, омалтерисана и урађен под. У гробници је откривен један

инхумирани покојник слободно постављен на леђа, оријентације запад-исток. Пошто је гробницу видео два дана после откривања, Јеленић је у гробници могао само да види од налаза делове тканине («од иструлелих хаљина») за коју је претпоставио да је свилена. У фусноти уредништва Старинара саопштава се да је вунена и да је имала украшене подужне пруге и једну попречну на доњем обрубу послата тканина.

У једној реченици Јеленић при крају свог извештаја примећује да: „У виноградима преко Нишаве, где је ова гробница нађена, налазе се многи остаци од римских гробова и развалина.“

О истој гробници Каниц (1892: 82, 1909: 87/201) бележи: „Коста Цинцарин је у свом винограду код споменика ратницима отворио једну гробницу у којој је био костур мушкарца с остацима свиленог покрова.“

Петковић (1923: 287-288) у краткој нотици обавештава о открићу друге гробнице са овог локалитета и откупу вредних бројних налаза: „Из једне откопане римске гробнице у Белој Паланци откупљен је један део нађених драгоцености и то онај део, који је Народном Музеју на откуп понудио један од тројице, који су речено налазиште поделили.“

Наредне године Сарија (1924: 195-196), такође, у кратком обавештењу каже: „Дошле су прошле године у Музеј још неке ствари из оне римске гробнице у Белој Паланци о којој је било говора у прошлом извештају... Потписани је имао прилике да испита ове године споменуту гробницу, чији свод од опека, врло лепо очуван, има следеће димензије: дужина 2.62 м, ширина 1.80 м, висина у средини 2.25 м. На источној страни налазе се једна мала врата од 1.10 м висине и 0.70 м ширине.“

У кратком чланку објављеном у Старинару о најзначајнијем налазу из наведене римске гробнице, ауреусу Ветраниона, Сарија (1925: 71-72) додаје извештај Начелства белопаланачког среза: „Месеца фебруара прошле године приликом прекопавања винограда Драгутина М. Соколовића, трг. из Беле Паланке, који се налази с десне стране обале реке Нишаве у атару села Дола, пронађена је једна стара римска гробница, у којој је нађено: једна земљана тестија и три стаклета од кандила од којих је једно изломљено.“ Сарија наставља да: „О другим драгоценим комадима, који су пронађени у овој гробници нисмо добили

извештај од стране надлештва, јер су налазачи одмах поделили међу собом благо, а Народни Музеј успео је да откупи само један део овог драгоценог налазишта.“

У два извештаја (1933) управник Основне школе у Белој Паланци извештава о откривању друге гробнице на Раволици. Први извештај управник Петровић почиње са овом гробницом: „У околини Беле Паланке на многим местима приликом обрађивања имања грађани наилазе многе зидане римске гробнице. Пре неколико година у винограду Маринка Соколовића трг. из Беле Паланке, приликом риљања винограда, откопана је била једна таква гробница, у којој је било сребрног и златног накита од велике археолошке вредности, али су радници то разнели и распродали у бесцење тако, да се сада затурио траг где се тај накит налази.“

У другом извештају (1933) управник Петровић је одређенији: „На два километра североисточно од Беле Паланке приликом риљања винограда Маринка Соколовића трг. из Беле Паланке, радници су откопали једну озидану гробницу, у којој је како се препричава нађен златан накит: једно коље са медаљоном, један прстен са неким драгим камењем, као и једна гривна. Нешто од тога накита купио је од радника Филиповић Радован из Беле Паланке, и, према његовој изјави, исто продао Народном Музеју у Београду, а остало су разнели радници. Ово је било пре 5-6 година.

У близини тога места приликом риљања винограда Илића Јована тргов. Из Беле Паланке откопане су још две озидане гробнице, али се незна да ли су радници штогод у њима нашли.“

О истој гробници пронађеној у винограду породице Соколовић Фјукс (1933; по Гарашанину 1951: 121) даје додатан податак да је: „У винограду Маринка Соколовића нађена римска засведена гробница и једна стела са натписом. По истом писцу налази се овај виноград на западном крају Беле Паланке.“ Од истог аутора (Гарашанин 1951: 121) имамо и податак вероватно о другој гробници са овог локалитета: „2,5 км северно од железничке станице, на локалитету Патрицијев гроб, налазила се по Фјуксу, 1933. године, једна римска гробница на свод.“

Новије податке о налазачима гробнице у винограду породице Соколовић и судбини дела накита даје Јовановић (2003) у хроници села Дола, иначе

некадашњи командир милиције и начелник СУП-а Беле Паланке при крају радног века. Он пише да је: „гробница откривена на граници паланачког и долског виногорја на падинама »Раволице«, са разним ситним инвентаром који се ставља окрај укопаног. Наиме, 1920. године приликом преоријавања необрађиване ливаде за виноград власништва Маринка Соколовића из Беле Паланке на дубини од 70 см пронађена је та гробница са пуно златног накита... Откривену гробницу озидану од опека великих као тугле пријаве газди, а злато и накит сакрију уз договор да га продају а добијени новац поделе. Продају извршe Благоје Игић и Драга Крстић неком Јеврејину у Пироту за 800 динара, када је један пар најбољих волова коштао 80 динара. По речима Јовановић Димитрија зв. «Бач» злато из Пирота је завршило у неком Софијском музеју.“

Од горе наведених гробница данас су поуздано лоциране зидане гробнице са парцеле породице М. Соколовића и Ј. Илића, док је убикација оне са парцеле К. Николића прилично вероватна (Пејић 1982: 82, нап. 19, већ није била видљива). Гробница из винограда М. Соколовића, откривена 1923. године, налази се око 300 м северно од моста на Нишави (код скретања пута из Б. Паланке ка Сврљигу). Смештена је при врху падине дна ртастог источног завршетка брда Раволице, ужи топоним Бојин запад. Једино Б. Сарија (1924-25: 71) преноси податак начелника среза да је зидана гробница нађена у винограду Драгутина Соколовића, једног од три сина Маринка. Данас је гробница у жалосном стању, полузатрпана и изгубљена у шипражју, а од полуобличастог свода остао је једино један ред опека на западном крају. Опеке су димензија 29 x 30 x 4 см.

Најстарија позната зидана гробница из винограда Косте Николића по свему судећи је са парцеле која се граничи у северозападном делу са виноградом М. Соколивића. Растојање од хиљаду корака од моста на Нишави, које даје телеграфиста Т. Јеленић, добија се када се иде заобилазно путем (наше растојање до гробнице са парцеле М. Соколовића од 300 м добијено је са карте праволинијски). На тој мањој парцели и данас се распознају два удубљења настала свакако од извађених гробница. Изгледа да су у овом делу брда Раволице биле сграђене три гробнице правца пружања југоисток-северозапад са међусобним растојањем од петнаестак метара.

По казивању мештана прилично често и данас златари иду ноћу са детекторима и траже нове и прекопавају старе гробнице. Има и оних који су практичнији па опеке узимају за савремену употребу поплочавања или у градњи помоћних објеката.

Две гробнице из винограда Ј. Илића откопане су у равници, Доњем пољу, око 300 м западно од моста на Нишави. Од ових вероватно зиданих гробница око 350 м североисточно откривене су гробнице на брду Раволици (у винограду М. Соколовића и вероватно оближње К. Николића).

Приликом првог откупа налаза из зидане гробнице винограда М. Соколовића од једног радника (Петковић 1923:287-288) Народни музеј у Београду набавио је два медаљона са камејама у златном раму (један има и златан ланчић са куком), једну златну минђушу са плавим каменом, део златног ланћића (7 чланака) и једна бронза Максимијана Херкулија. Ревидирајући налазе Поповић (1992: 406-407; 2001: 85-87) наводи да су горе наведени налази откупљени од Радована Филиповића, што је у нескладу са податком Петковића (1923). Ако је тачан податак да су предмети откупљени од колекционара из Б. Паланке, онда га је Петковић заменио са једним од радника који су открили гробницу. У старом инвентару бр 2972 наведена су и 6 чланака златног ланца, а не «7 верижица» како пише Петковић. Каснијим инвентарисањем сигурно је дошло до грешке, тако да је један чланак златног ланца откупљен од столара из Пирота (Поповић, 2001: 85).

Народни музеј је исте 1923. године накнадно («доцније» по Петковићу) купио само солид Ветраниона, «нађен у истој гробници» како наглашава Петковић (1923: 287-288). Остали откупљени предмети (златници Хонорија, Теодосија и три византијска, 1 мађарски златник, римске наушнице, огрлице од стаклене пасте, »неколико бронзаних и два сребрна римска новца и разни земљани судови« чине разнородни материјал кога углавном поседују колекционари, односно, Р. Филиповић из Б. Паланке или М. Митић из Пирота. Поповић (2001: 85) открива да су по старим музејским инвентарима »солид Ветраниона и један чланак златног ланца« откупљени од столара Михаила Митића из Пирота. Од овог другог откупа музеја у 1923. години као веродостојан налаз из гробнице треба узети само солид Ветраниона, а један чланак златног ланца ваљда је грешком тада одвојено инвентарисан. На основу нових података

испада да су налази из зидане гробнице у Долу откупљивани само од колекционара и добијени од начелника среза.

Сарија (1924: 195-196) додаје да су 1923. године набављене: „још неке ствари из оне римске гробнице и то: два стаклена суда, један већи лонац, једна сребрна копча и три римска бакарна новца.“ У чланку из Старинара Сарија (1924-25: 71) објављује извештај начелника белопаланачког среза, али у коме сада само стоји: „једна земљана тестија и три стаклета од кандила од којих је једно изломљено,“ без сребрне копче и три римске бронзе. Начелник је обилазећи гробницу након пријаве вероватно затекао само горе наведене предмете, који нису били интересантни налазачима. Сарија је вероватно у свом извештају о аквизицијама музеја у 1923. години земљану тестију начелника одредио у већи лонац, а три стаклена кандила у два стаклена суда (трећи начелников суд је био поломљен па није ни послат). Даље у истом чланку Сарија сумирајући све налазе одређује само »2 обичне мале бронзе Констанцијуса II., а једна, која је због своје дебљине необично тешка«. Изгледа да трећи »бакарни новац« није инвентарисан.

Поповић (2001: 86) на крају тврди да су једино данас поуздани налази из гробнице код села Дола у инветарима Народног музеја два златна медаљона са камејама и солид Ветраниона. Један златан прстен са угравираном мушком бистом и натписом VIVAS IN DEO, који се води у инвентарима »као налаз са непознатог локалитета« Поповић (2001: 86-87) повезује са овом гробницом на основу саопштења особе која је видела налазе и то пренела А. Јовановићу. У свом раду Јовановић (1978: 16, кат. бр. 24) наводи да је прстен гробни налаз из села Дол код Беле Паланке и датује га у другу половину IV века на основу појаве наведеног натписа у ранохришћанском накиту и аналогија из Трира и Бона. Поповић (2001: 86-87) израду бисте мушкарца на њему ставља у време Константинових наследника и повезује га са овом гробницом на основу пронађеног нумизматичког материјала, који одређује најшири оквир од 317-361 године.

Пронађени вредни и релативно бројни налази ипак су из само једне гробнице. Међутим, Народни музеј је откупио само део гробних прилога и накита из ове гробнице и то у више наврата, што у извесном смислу може довести и у сумњу веродостојност података понуђача откупа. С тога, са једне стране, треба претпоставити много већи број налаза. Са друге стране преко десетак откривених

других зиданих гробница Ремесијане нису пружиле ни близу овако бројне и вредне налазе. Зидану гробницу из винограда породице Соколовић свакако треба датовати у средину 4. века. Имајући у виду примењене различите начине сахране у гробници из оближњег Бандола, за ову гробницу би требало претпоставити модификовани паганski или бар ранохришћански ритуал погребавања. Значајни и бројни налази ове зидане гробнице документује постојање прилично богатог слоја људи у Ремесијани, док таква гробница из оближњег Бандола то потврђује остеолошким материјалом сахрањених (види тамо).

По свему судећи овде је реч о групи издвојених гробница у пределу имања, пре свега имућнијих породица касноантичке Ремесијане. У топографском смислу инструктивне су зидане гробнице откривене у близини ових на брду Раволици. Наиме, 350 м југозападније две зидане гробнице из Доњег поља (у винограду Ј. Илића) припадале би оближњим остацима отвореног насеља-виле рустике (око 150 метара западније) истог потеса. Једна око 850 м североисточнија зидана гробница из Бандола удаљена је од остатака већег отвореног насеља на Бубетку и Латинским гробиштима/црквишту цара Константина и царице Јелене око 0,3-0,5 км.

Издвојене зидане гробнице на брду Раволици, имајући у виду значајне налазе, треба везати за имућнији слој самог насеља Ремесијане. Слична ситуација је и са власницима имања на овом потесу од ослобођења од Турака па до данас. Наиме, власници винограда јужног подножја брда Раволице углавном су били и данас су имућнији људи из Беле Паланке. Наиме, наведена падина брда Раволице на јужној је експозицији и има изванредан положај за развој виноградарства.

На овом месту треба додати и овај интересантан детаљ да је на брду Раволица, у делу Бојин запад, подигнут 1898. године тзв. Виноградарски крст, односно оброк посвећен Светој Параскеви. Оброк је од ситнозрног пешчара изведен у виду малог обелиска. Међутим, оброк је постављен на окренутом масивном импост капителу са локалитета Стара пијаца Ремесијане, односно ранохришћанске базилике. На крајњим странама капитела, димензија 106 x 70 x 50 (?) см, изведен је орнамент крина. Коришћење античке архитектонске пластике као сполије у новоградњама помиње и Каниц (1909/1985: /225) употребљене за зидање манастира св. Димитрија-Дивљанског манастира. Недавно су у манастиру

откривена неколико масивних капитела, изгледа исто са локалитета Старе Пијаце (Види тамо). Зидана гробница из винограда М. Соколовића је око 150 м ниже, југоисточно од оброка.

О откривеним гробницама и другим налазима из села Дола писано је доста у нашој стручној литератури. Опште прихваћено мишљење је да се ради о северној некрополи Ремесијане (Петровић 1976/1999: 98/104-105; 1979: 54). Међутим, имајући у виду, пре свега удаљеност зиданих гробница из атара села Дола од утврђене Ремесијане (око 2 км), а затим и постојање вила рустика и насеља са некрополама на десној страни Нишаве, њих треба довести у везу са претпостављеним имањима имућнијих људи касноантичке и рановизантијске Ремесијане. Оне заправо и нису некрополе у смислу градских античких гробаља. Поред тога, у непосредној близини утврђене античке Ремесијане документују се већ више од једног века на простору савремене Беле Паланке две простране некрополе, јужна на падинама Малог Курила-у Варош Мали и источна у подножју Великог Курила-у Новој Мали (Пејић: 1982; 81-83, план на стр. 80; античка топографија Ремесијане из документације МПП).

Заштитним ископавањима Републичког завода 2011. године на површини од око 0,5 ха откривена је и очишћена само гробница из 1923. године, док она из 1884. године није нађена (она није констатована ни рекогносцирањима аутора овог рада 1981. године, уп. Пејић 1982: 82, нап. 19). Поред тога откривена је још једна интактна гробница и три слободно укопана гроба.

Констатовано је да гробница из 1923. године има зидове изведене од облутака који су везани кречним малтером са једним либажним слојем од опека у једном реду. Свод је урађен од опека.

Новооткривена гробница има зидове исто изведене као и претходна, али је овде за разлику свод озидан каменом. У гробници су откривена два скелета, а од налаза крстаста фибула, појасна бронзана гарнитура (копча, језичак, висуљци), и два крчага. Гробница се датује у другу половину 4. века.

Од три слободно укопана гроба један је дечји без налаза, док је код другог откривена велика крстаста фибула а у пределу појаса/на карлици 6 бронзана новчића, вероватно смештени приликом сахране у кеси, од којих је један Јулијана.

Трећи гроб имао је од налаза гвоздену масивну лучну фибулу и неодређен гвоздени предмет откривен у пределу главе.

Латинска гробишта-Црквиште цар Константин и царица Јелена, отворено римско-касноантичко насеље и некропола **Т. LXXIII**

РЗЗСК 2002; Јовановић 2003; МПП 2009, РЗЗСК 2011.

Рекогносцирањима Филозофског факултета (2002: 144, л 110) откривен је локалитет Латинска гробишта: „Јужно од магистралног пута за Сврљиг и старог пута за Клење, а југозападно од црквишта св. Цара Константина и царице Јелене, приликом дубљег орања наилази се на гробове. Гробови су начињени од опека које се могу наћи на већој површини димензија исток-запад 150 м, север-југ 100 м. Цео потез је обрадива површина под пшеницом и кукурузом тако да није могуће одредити тачну величину некрополе и прикупити налазе. У питању је вероватно источни део северне некрополе Ремесијане из 4. до 6. столећа.“

Јовановић у хроници села(2003: 119-120) бележи два локалитета у атару овог села. За први, «латинско гробље» казује да: „Налази се на земљаној тераси изнад реке Нишаве, у подножју Дела и Мајсторове падине, поред раскрснице некадашњег Турског и Белограџиског друма, на десној обали Бандолског потока, као и с десне стране садашњег пута за Мирановачку кулу и Сврљиг. У том делу читав земљишни потез од неколико хектара носи тај назив... и дан данас се дешава да се на том простору приликом дубљег орања земље изоре стари новац, делови опеке или неки други детаљ који потиче из тог гробља. Иначе у ранијим периодима налажене су и људске кости и друга опрема римских легионара. Пре двадесетак година, на парцели Стефановић Светозара у потезу »Латинског гробља« коју је продао Крстић Миловану пореклом из Букоровца, приликом дубоког прериљавања за виноград његов сестрић Марковић Драган пронађе два ћупчета затрпана пепелом. Ћупчићи су били величине 150-200 грама, тамне боје и без садржаја у унутрашњости, нису имали никакве шаре и посебне рукохвате. Власник њиве није сачувао ћупове.“

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2009) потврђен је локалитет Латинска гробишта смештен на вишој нишавиној речној тераси до десне стране Бандолског потока. Локалитет се налази на око 1 км источно од моста на Нишави.

Простире се у равници на површини од око 1-2 ха, а налазе се спорадични ситни уломци опека и тегула античког формата, римско-касноантичка атипична керамика као и гвозденодобна керамика.

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 54, л 14) наводи се за црквиште цар Константин и царица Јелена да: „Локалитет се налази на раскршћу магистралног пута за Сврљиг и старог пута за Клење, са његове десне стране. Ту су приликом обраде земље откривени масивни зидови. Локалитет захвата површину 30 х 10 м и потпуно је зарастао у коров, тако да му је приступ онемогућен. Према подацима Музејске збирке из Беле Паланке, зидови су грађени од већих блокова обрађеног камена везаних кречним малтером. Између зидова се налазио под. Ту се, вероватно, налази једна од базилика које су припадале северној, ранохришћанској, некрополи Ремесијане која је настала у периоду од 4. до 6. века.“

За Црквиште цар Константин и царица Јелена, Јовановић (2003: 120-121) наводи да се налази «у непосредној близини гробља». Црквиште је иначе на сеоском земљишту и мања сондажна археолошка ископавања Музејске збирке из Беле Паланке, која су спроведена пре десетак година, прекинута су због скромног буџета. Тада су делом откривени зидови грађевине изведени од ломљеног камена везаног кречним малтером, а откривене су и веће опеке димензија 60 х 30 х 8 см. Црква је порушена током периода под Турцима вероватно у првој половини 17 века када је грађено турско утврђење-Кале у Белој Паланци. На крају саопштава да: „После ослобођења од Турака на том простору сваке године 3. јуна о црквеном празнику Цар Константин и царица Јелена житељи Дола су прослављали тај празник уз обилно јело, пиће и музику. Прославе су прекинуте 1945. године када је забрањено одржавање верских свечаности тако да је ово место пало у заборав, а суседни власници заузели су делимично црквено земљиште.“

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2009) само је констатовано да је наведено црквиште претворено у депонију за одлагање савременог грађевинског шута и смећа. Оно се налази у североисточном ободном делу локалитета Латинска гробишта, тј. десно уз пут за Сврљиг, код велике окуке. Вероватно је реч о знатнијој јавној грађевини, можда ранохришћанској базилици.

Заштитним ископавањима 2011. године на око 0,2 ха нису откривени остаци ранохришћанске базилике. На том простору констатован је шири укоп у

здравици од конгломерата али без трагова отисака зидова нити било какве конструкције. У пределу претпостављене апсиде, на истоку, откривена је камена конструкција оброчишта са доњим делом преломљеног каменог оброка из периода између два светска рата. У делу сонде јужно изван укопа налажени су касноантички новци и фрагментована керамика, који вероватно указују на постојање насеља са десне стране Бандолског потока.

Бубетак, римско-касноантичко отворено насеље/вила рустика?

Јовановић 2003; МПП 2009.

Јовановић (2003: 122) на потесу «Бубетак» преко пута Латинског гробља, са леве стране потока Бандол, помиње да се налазе гомиле грађевинског шута од античких грађевина (камен са малтером, опеке и тегуле античког формата и керамичке цеви). Оне су створене обрадом њива. Претпоставља да може да потиче од античких терми.

Рекогносцирањем Музеја Понишавља (2009) потврђен је локалитет на ободу више речне терасе са десне стране Нишаве и левој страни Бандолског потока, око 1 км источно од моста на Нишави. У том делу на нижој речној тераси Нишава је направила велики окуку. Од ивице терасе па у унутрашњости равнице, којом пролази локални пут за Клење и даље за Пирот, на површини од око 1,5 ха налазе се уломци опека (дебљине 4 цм) тегула (лаконски тип, дебљине 2,5 см) и имбрекса (дебљине 1,5 см), као и спорадично атипична фрагментована керамика римске-касноантичке фактуре и руком рађена гвозденодобска керамика. Данас су видљиве две мање гомиле грађевинског шута, димензија 2 х 1 х 0,5 м, направљене чишћењем ораница од преораних античких знатнијих грађевина.

По свему судећи римско-касноантичко отворено насеље могло је да буде у вези са претходним домородачким гвозденодобним насељем. Свакако део локалитета (југоисточни) Латинско гробље и црквиште, са десне стране Бандолског потока, и Бубетак чине једно отворено насеље. Могуће је да овај локалитет представља и издвојену вилу рустику. Западнији део Латинског гробља представљао би некрополу наведеног насеља.

Бандол, издвојена зидана гробница **T. LXXIV**

МПП 2004; Стефановић 2005.

Музеј Понишавља је у сарадњи са Музеолошком збирком при Народној библиотеци у Белој Паланци документовао новооткривену гробницу 2004. године. Она је откривена приликом земљаних радова на изградњи помоћног објекта викендице Р. Аранђеловића. Налази се у југоисточном подножју брда Дел, са десне стране Бандолског потока, 250 м северно од Црквишта цар Константин и царица Јелена или око 1 км североисточно од моста на Нишави.

Зидана гробница је уобичајено отворена пробијањем свода. Реч је о гробници правоугаоне основе, димензија 2 х 1,5 х 1,37 м, засвођене полуобличастим сводом. Гробница је до висине од 0,7 м озидана ломљеним и речним каменом везаним кречним малтером. Западни зид је у целости од камена док је улаз на источном зиду, димензија 0,8 х 0,6 х 0,5 м, само у доњем делу изведен од камена. Улаз у гробницу је затворен необрађеном каменом плочом овалног облика. У западном зиду близу свода урађена је од опека мања троугласта ниша, димензија 18 х 11 х 20 (?). Само део гробнице озидан је каменом омалтерисан кречним малтером са крупнијим песком. Под је од опека које су у источној половини прекопане од стране златара. Димензије опека употребљених у гробници су 30 х 29 х 4 см.

Гробница је сукцесивно коришћена за више сахрана. Задње две су до отварања биле нетакнуте, међутим, након отварања гробнице (2004) најпре су лобање измештене од скелета, а пре антрополошке анализе колегинице Стефановић (2005) и цели скелети били су гурнути у страну ради прекопавања средишњег дела пода гробнице од стране златара. Ипак, основни археолошки подаци су узети пре задњег девастирања.

Покојници задње две сахране, оријентације запад-исток, положени су на леђа, јужни са рукама на карлицама, а северни са рукама поред тела. Скелети покојника ранијих сахрана били су дислоцирани већим делом у северозападни угао (три индивидуе), а мањим делом у југозападни угао (једна индивидуа) и северни зид (једна индивидуа). Приликом откривања кости у северозападном углу једино је код једне од лобања нађена уломљена гвоздена наруквица, вероватно гроба 5. Других налаза није било. У то су нас уверавали и власник викендице и комшије које су прве ушле у отворену гробницу.

Физичко-антрополошком анализом Стефановић (2006: 391-408) је констатовала да се ради о сахрани седам покојника, четири жене и три мушкарца. Све особе живеле су преко 50 и више година, за оно доба дубока старост, сем једне жене која је живела између 30-40 година. Дакле посебност ове гробнице је да нема дечјих сахрана. Поред тога, некомплетност скелета покојника и оштећеност појединих костију указују на различите начине сахрана што иначе коинцидира времену раног хришћанства. На скелетима сахрањених особа нема трагова болести ни мишићних стресова тако да су оне вероватно припадале групи имућнијих људи Ремесијане. У том правцу она је претпоставила до су то можда сахрањени власници до тада познатих најближих вила рустика (субурбане поред железничке пруге и Слатине код Драчја).

На крају, имајући у виду новооткривено насеље на Бубетку и Латинским гробиштима, треба додати и ову атрибуцију претходним као најближу пронађеној гробници. У сваком случају, реч је о још једној гробници имућније породице типа издвојених гробница.

Заштитним ископавањима РЗ 2011. године поново је отворена гробница ради провере и техничког снимања. Улаз у гробницу није истраживан.

Доње поље, мање отворено касноантичко насеље-вила рустика и издвојене зидане гробнице **T. LXXVa-b**

АНМН 1933; МПП 2009.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2009) откривен је локалитет у равници на десној страни Нишаве, односно високој речној тераси. Налази се око 450 м западно од моста на Нишави (од реке у унутрашњост 150 м). Локалитет је удаљен од зиданих гробница из винограда Ј. Илића око 150 м западно. По казивању мештана на површини од око 0,5 ха налази се грађевински шут са опекама античког формата. Чини се да је реч о већој издвојеној грађевини (вили рустици) или значајнијем објекту у оквирима отвореног насеља. Непроверено.

Овај локалитет допушта повезивање са податком о откривању две зидане гробнице у периоду између Два светска рата у винограду Ј. Илића. Наиме, управник основне школе у Б. Паланци (1933) говорећи о зиданој гробници из винограда М. Соколовића (на брду Раволици) бележи: „у близини тога места

приликом риљања винограда Илића Јована тргов. Из Беле Паланке откопане су још две озидане гробнице, али се незна да ли су радници штогод у њима нашли.“ Оне би могле да буду део некрополе овог насеља или власника виле рустике.

Поље-мост на Нишави, касноантичка-рановизантијска некропола и насеље

МПП; РЗЗСК 2002; РЗЗСК 2011. **Т. LXXVIa-b**

Вероватно са простора ове некрополе уведена су у инвентаре Народног музеја у Нишу гробни налази новца Лицинија (инв. бр. 3278) 1967. године и керамичког крчага и крстасте бронзане фибуле (инв. бр. 936/R, 937/R) 1972. године (види у случајним налазима Ремесијане).

Рекогносцирањима у више наврата Музеја Понишавља на десној обали реке потеса Поље у чело моста на Нишави констатовани су у профилу високе речне терасе (око 10 м) земљани укопи. По свему судећи профил терасе је урађен приликом изградње бетонског моста на Нишави јер се на десној обали Нишаве одмах иза моста пут рачва за правац Буџака, односно Сврљиг и супротно за село Моклиште.

Вероватно гробни укопи у профилу различитих величина смештени су у горњем делу профила (од површине до дубине од око 2 м.). Пре неколико деценија у профилу са леве стране од моста (правац за Моклиште) откривена је у једном укопу сребрна фибула. На површини терена иза профила терасе нису документовани археолошки налази.

Нишавина тераса код моста удаљена је око 0,3 км јужно од зиданих гробница на Раволици, такође, 0,3 км, али источно од зиданих гробница у Доњем пољу и око 0,8 км западно од Латинских гробишта, односно, око 1 км југозападно од зидане гробнице у Бандолу, све из атара Дола.

Рекогносцирањима Филозофског факултета (2002: 53, л 12 - Гладно поље) констатује се: „Између сеоских путева за Дол и Моклиште, случајно је откривена рановизантијска гробница. Материјал из гробнице коришћен је за градњу виноградарске кућице. У једној од савремених викендица уграђено је више опека дим. 29x29x 4 см које вероватно потичу са истог налазишта. Према подацима Музејске збирке у Белој Паланци, источно од пута за Дол, приликом орања наилази се на гробове на ширем потезу који се по правцу исток-запад простире

око 200 м, а север-југ око 100 м. Ово налазиште припада северној ремесијанској некрополи насталој у периоду од 4. до 6. века.“

Наведени подаци са рекогносцирања Филозофског факултета односе се на овај локалитет на основу описа положаја, међутим, назив Гладно поље обухвата терен источно од Бандола и северно од Бубетка, дакле, око 1 км источно од пута за село Дол (на карти локалитет 12 није означен). Иначе, као што видимо бројни подаци о некрополи источно и западно од пута за село Дол, у равници од моста на Нишави до подножја Раволице-Дела, нису сигурно потврђени гробним налазима.

По свему судећи део некрополе(?) насеља/виле рустике из Доњег поља или још неидентификованог насеља/виле рустике у овом равничарском пределу.

Заштитним ископавањима РЗ 2011. године ископавана је на површини од око 0,5 ха некропола у Пољу уз Нишавски мост на високој речној тераси. Откривено је око 50 слободно укопаних гробова. Само један је имао конструкцију од опека. Оријентација гробова је исток-запад, односно, запад-исток, који претежу, Један гроб је двојни са покојницима којима су главе постављене супротно.

Уобичајене налазе у гробовима чине керамички крчази и пехари (у мањем броју) постављани уз ногу покојника, као и бронзани новац у виду обола. Од накита налажени су неколико наруквица, наушница, огрлице од стаклене пасте и један веренички прстен са гемом. Од делова ношње откриване су крстасте фибуле, копче и привесци. Добро очувани новац, као и остали покретни налази датују некрополу у прву половину 4. века.

Заштитним ископавањима РЗ 2011. године потврђено је изгледа и насеље у пределу западно од пута за Дол, на простору између некрополе у Пољу уз Нишавски мост и гробница на брду Раволица. Наиме, у самом подножју гробница са брда Раволице, где почиње равница, откривена је већа грађевина са ограђеним двориштем. Она је четвороугаоне разуђене основе димензија око 20 х 20 метара са више већих и мањих просторија. Зидана је од облутака везаних кречним малтером (светлосиве боје), а у истој техници (малтером жућкасте боје) су дозиђиване одређене просторије у другој фази. Супструкција зидова састоји се од облутака везаних блатом. У трећој фази извођена су преуређења објекта у техници сухозида. Главни улаз у грађевину налази се на источној страни ка отвореном и

ограђеном дворишту, димензија око 30 х 20 метара. Зид ограђеног дворишта урађен је од сухозида, а уз њега са унутрашње стране налазиле су се настрешнице, судећи по бројним налазима кровних опека.

Од покретних налаза најбројнија је фрагментована керамика, углавном од кухињских посуда, равно стакло, уломци стаклених посуда, керамички жижци, један жрвањ и новац из друге половине 4. века. По свему судећи реч је о једном богатијем породичном домаћинству које је егзистирало током друге половине 4 и почетком 5. века. У близини ове грађевине назире се на сателитском снимку још једна грађевина. Чини се да она чине део насеља у Пољу села Дола. Ово отворено касноантичко насеље може да чини јединствено насеље са остацима насеља у Доњем пољу. Изгледа да отворено касноантичко насеље/вила рустика на Бубетку и Латинским гробиштима, удаљено око 1 км источно од наведеног насеља, чине посебну агломерацијску јединицу истог викуса.

Т. LXXVIIa-b

Десна обала код моста на Нишави, остаци римског стубишта моста?

РЗЗСК 2002; РЗЗСК 2011.

Рекогносцирањима Филозофског факултета (2002: 53-54, л 13) констатује се да: „У северној периферији Беле Паланке, непосредно испред бетонског моста (Нишавског моста, прим. аутора) на десној обали Нишаве, испод пута за Сврљиг, налазе се остаци масивних зидова за које се претпоставља да су остаци римског моста о коме одређени подаци постоје у Музејској збирци у Белој Паланци. Простор у коме се налазе остаци овог објекта тренутно се користи као дивља депонија смећа, па је приступ потпуно онемогућен.“

Око 100-нак метара узводно од постојећег бетонског Нишавског моста, као што је већ речено на десној обали, односно уз падину више речне терасе налазе се остаци, вероватно, стубишта римског моста. Ради се о ломљеном и речном камењу утопљеном у кречни малтер. Ивице стубишта нису очуване, већ се види само неравна унутрашња маса зида димензија сса 3 х 1,5 х 1,5 м. Имајући у виду бројне гробнице имућнијих људи Ремесијане, виле рустике, насеља и пут за Тимакум на десној страни Нишаве треба очекивати и да је у античком периоду постојао стабилнији мост. У новије време и ови остаци стубишта су затрпани смећем.

Заштитним истраживањима 2011. године узводно од савременог бетонског моста на Нишави откривена је конструкција од камена. Она се састоји од релативно добро очуваног источног зида дужине око 8 м, који има само спољно лице, а унутрашње је неравно. Изведен је од ломљеног камена и речног камења везаног кречним малтером, а са спољне стране су видна места од дрвених сантрачних греда. Зид се на отсеку нишавине терасе спушта на ниже коте. На раздаљини од око 8 метара на западној страни очуван је мањи део паралелног зида исте структуре, коме је оштећено и спољно лице. Простор између зидова је на нивелети темељног проширења испуњен сложеним камењем без малтера.

По свему судећи откривени остаци конструкције чине приступно стубиште античког моста на Нишави. У случају да античку трасу пута прати савремени пут, који се Гладним пољем пружа у правој линији, њихов почетак се налази управо у овој тачки. Ипак, остаје нерешено питање трасе пута који је водио западно од моста долином Нишаве.

Непосредно уз савремени бетонски мост (са низводне стране) откривено је масивно приступно стубиште моста. Изгледа да је реч о мосту претходнику савременог бетонског, вероватно из периода након ослобођења од Турака.

ДОЛАЦ

У атару овог села нису откривани антички археолошки остаци.

ДОЊА ГЛАМА

Филипова ливада, Улица, Циглана

МПП 2008, Маринковић 2011.

По казивању мештана на потесу Филипова ливада/Циглана, поред старог пута на граници сеоских атара Букоровца и Д. Гламе, изоравају се римске опеке.

У хроници села Маринковић (2011: 67) бележи: „на месту Улица, на њивама Војиновске фамилије, приликом орања и других радова налажени су делови грађевинског материјала (опека, ћерамида,, делови камених зидова и сл.). Звонимир Тодоровић записао је казивање Давида Манића, који је говорио: »Овде бре има зидурине, ал' не смејем да казујем – че дојду па че ми све прекопају и поруше«.“

По свему судећи касноантичко-рановизантијски локалитет. Непроверено.

О случајном налазу гроба са копљем види под Горња Глама, Рогопек-Гробови.

ДОЊА КОРИТНИЦА

Манастириште Св. Јована, **Т. LXXVIII**

АНМН 1933, 1934; Костић 1954; ЦАИФФ 1990; МПП 2008, 2012.

Управник школе (1933) извештава: „да се у околини и непосредној близини села Доње Коритнице налази једна развалина неке старе цркве. Место се зове »Манастириште«. На истом се налазе развалине старих зидина од камена и цигле у облику квадратних површина. Исто тако налази се и камени престо.“

Председник општине у првом извештају (1933) наводи да: „У атару ове општине налазе се звана места »Манастириште« и »Броцка«, на којима се налазе развалине старих зидина. У месту »манастириште« налази се развалина старе цркве, са каменим престолом.“

У извештају наредне године Председник општине (1934) бележи да се локалитет Манастириште налази 400 м северно од општинске зграде »на брду близу бановинског пута« и да се на терену види »зидина изглед старе цркве«.

Костић (1954: 240/52) уцртава манастириште северно уз насеље села Доње Коритнице у карти на крају студије и наводи једино да је могућем насељу из римског периода са потеса Гроцка припадао и манастир Св. Јована.

Центар Филозофског факултета (1990: 4, л 5) рекогносцирао је локалитет на: „имању Данила Ранчића Даче. И на овоме месту констатована је до темеља разрушена црква, у чијој апсиди људи и дан данас пале свеће и остављају дарове. Од зидова је мало остало и заправо једини који је колико толико видљив је северни зид. У зидовима се, такође, виде остаци танке опеке дебљине 3,5 а ширине 26 см. Дужина објекта износи приближно око 21 м, а ширина 13 м. Димензије објекта су због разрушености узимане апроксимативно.“

Екипа центра је и забележила причу о откривању црквишта од месне црквариче која је и одредила његовог свеца 1908-9 године: „Тада је по причи откривен олтар, под и бични зидови у знатној висини.“

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2008, 2012) потврђен је локалитет око 0,5 км северно од центра села. Смештен је на широкој падини десне обале сеоског потока (у средњем току), десне притоке Коритничке реке. Ради се о већој грађевини унутрашњих димензија 10 х 15 м. Заравњена унутрашњост очито је откривена почетком прошлог века када је урушени материјал из грађевине набацан углавном са северне и јужне стране објекта. На тај начин северни и јужни зид манастиришта достижу ширину од 4 метра и висину од 0,5 (јужни) до 1,5 метра (северни). Апсида манастиришта ширине око 4 м и дубине око 2,5 м вероватно тада је измештена из средине брода ка југу и не одговара изворној. Унутрашње лице грађевине видљиво је једино у источној половини северног зида, у димензијама 1,5 х 0,4 м. Састоји се од два низа ломљеног камена постављена у хоризонталне редове. Везани су кречним малтером. Северно уз улаз наслућује се постојање мање просторије. На локалитету приметни су уломци опека античког формата што указује да остаци грађевине могу претстављати рушевине ранохришћанске базилике. Овакво одређење остатака грађевине подкрепљује се и налазима уломака опека античког формата (опеке дим. 30,5 х х 4 см и тегуле дебљине 2,5 – 3 см лучно повијених крајева) касноантичко-рановизантијске фрагментоване керамике непосредно југоисточно, ниже на падини, на површини од око пола хектара.

Локалитет се налази на улазу у село из правца Б. Паланке, тј. села Дивљане, више асфалтног пута. По причању мештана у пределу Мала Лука изнад и испод пута налазе се остаци латинског насеља. Могућа повезаност са ранохришћанском базиликом. Изгледа да је реч о отвореном насељу са црквом.

Зло Чудо,

МПП 2012.

По казивању мештана откривају се темељи и зидови грађевина. У близини, односно, спојено са локалитетом Врбица на тромеђи атара села Ореовац, Дивљана и Доња Коритњица (види под Дивљана). Могуће мање отворено насеље. Непроверено.

Т. LXXIX

Броцка-Гродска-Бродска, отворено касноантичко-рановиз. насеље са базиликом

АНМН 1933, 1934; Костић 1954; ЦАИФФ 1990; МПП 2012.

Управник школе (1933) наводи да: „У месту званом Броцка налазили су земљорад. приликом орања на неке зидине и старо гробље. Верује се, да је на овом месту била нека стара варош. Детаљнији извештај о предњем доставићу накнадно“.

Председник општине (1933) у првом извештају недоследан је у имену локалитета и он наводи облик опека за овај локалитет за разлику од управника школе. Чини се да су преписивали. Он бележи: „У месту »Братско« налазили су сељаци приликом орања на старе цигле чије су површине квадратне. Из кога су доба ове развалине незна се.“

У другом извештају (1934) председник општине даје детаљније податке да се локалитет налази 600 метара северно од општинске зграде на брежуљку. На терену се види: „Зидина старе цркве, а по казивању старих да је на том месту била варош Гроцка за време латина.“

Костић (1954: 240/52) у општим цртама повезује предање и локалитет сличног имена у Коритници. О томе казује: „Мање су јасни трагови о неком несталом насељу које се по предању звало »Гродска«. По предању то је насеље имало манастир Св. Јована и цркву Св. Луке. Оно се налазило на месту где се откопавају сводови и подземне просторије грађене од римских тугли. На месту које се данас зове Гроцка, у атару села Д. Коритнице, стварно се налазе развалине неке старе цркве у којој је нађено више црквених ствари. Према овим остацима, могло би се претпоставити да је на старим римским темељима постојало какво позније насеље можда у Средњем веку.“

Рекогносцирањима ЦАИФФ (1990: 4, л 4) потврђена је: „црква св. Луке на потесу Бродска, где је констатована јако разорена мања црква, чији северни зид подупире виши терен обрастао ниском травом. У унутрашњости рушевине пронађено је доста уломака опеке танког формата (која наликује римској) и један базамент стуба.“

Обиласком терена МПП 2012. године показало се да топоним Бродска представља осредњу удолину окружену мањим брдашцима са југа, док се на северу уздиже 1258 м високи Шљивовачки врх. Данас ранији подаци мештана о постојању остатака римског насеља на терену нису могли да се виде. На западној коси која уоквирује удолину Бродска налазе се остаци црквене грађевине, која је

вероватно као и манастириште Св. Јована откривена од мештана почетком прошлог века. Свакако је реч о већ помињаном црквишту Св. Луке. Реч је о једнобродној грађевини издужене основе унутрашњих димензија 4,5 х 15 м. Она је укопана попреко у нагиб косе, тако да су остаци северног зида скромни, висине до 0,5 м, док је преостали део до око 2 м чиста земља. Насупрот, остаци јужног зида прекривени су грађевинским шутом ширине око 5 м, вероватно чишћењем унутрашњости црквишта. Висина шута са унутрашње стране износи око 1,3 м, а са спољашње стране, издигнути на косини падине и до 2 м. Апсида ширине око 2 м има дубину око 1,5 м. На западној страни црквишта приметна је права спољна линија обрушеног зида, штавише и југозападни угао под правим углом. На тој страни могуће је очекивати и једну просторију јужно од улаза. По површини црквишта налазе се ситнији уломци опека античког формата, дебљине од 3,5 – 5 см и тегула лучно завршених крајева дебљине 2,2 – 2,5 см.

Базу стуба од пешчара, коју је видела у црквишту екипа ЦАИФФ, пренео је одсељени мештанин у Белу Паланку, насељен у Новој Мали.

По свему судећи археолошки остаци објеката од трајног материјала откривани у дужем временском периоду вероватно представљају касноантичко-рановизантијско насеље. То у одређеном смислу потврђује различито бележен назив локалитета, који индицира веће насеље са црквом – »Градско«. Могуће је и супротно одређење од савременог предања, односно, да је у античком периоду црквиште Св. Луке био манастир, а манастириште Св. Јована ранохришћанска базилика отвореног насеља у долини Коритничке реке, као и друга решења.

ДОЊИ РИЊ

Каниц (1892: 82; 1909/1985: 87/201) само нотира утврђење »у јужном подножју Ињске планине, између Доњег и Горњег Иња«. Реч је о локалитету Градац, кога Костић (1970: 172) ставља у атар села Дражева (види тамо).

Голема њива,

АИ 1981.

Рекогносцирањима Археолошког Института (1981) откривен је римски локалитет?

ДРАЖЕВО

Градац, касноантичко-рановизантијско утврђење

Мишковић 1889; Каниц 1891, 1909; Костић 1970.

Мишковић (1889: 53) на крају чланка о турском Калеу и историји Беле Паланке даје и два утврђења из њене околине. О другом каже: „Тако исто на брду (прво је Градиште код Чифлика/Синьца, прим. аутора), изнад села Дражевца, на 11/2 сат од Беле Паланке идући Нишу, на десној обали Нишаве, налази се велико брдо Градац, опет са неким зидинама.“

Каниц (1892: 82; 1909/1985: 87/201) само помиње утврђење Градац »у јужном подножју Рињске планине, између Доњег и Горњег Риња« говорећи о утврђивању ближе и шире околине Ремесијане. Иначе, локалитет се налази на граници атара са селом Горњи Риљ.

Костић (1970: 26) понавља размишљање Каница о утврђивању градске територије Ремесијане (горњег и средњег Понишавља), али га допуњује са више утврђења и ставља у време Јустинијанове »изградње«. С тога између граничних утврђења код Чифлика и Градишта у Белопаланачкој котлини ставља на првом месту утврђење »на Градцу изнад села Дражева« са стратегијско-заштитном улогом. У посебном делу књиге о насељима белопаланачке котлине, Градац не помиње у одељку старине села Дражева.

По свему судећи античко утврђење. Непроверено.

Црквиште-Сеоско гробље, издвојена гробница?

Костић 1970; АЗН 1971; РЗЗСКБ 2002; МПП 2012.

Костић (1970: 187) наводи: „У близини села одкопани су остаци негдашње цркве св. Тодора, на месту Црквиште. Ту је подигнут крст, а насеље је св. Тодора примило као сеоску преславу.“

На основу обавештења о археолошком налазишту стручни сарадници (Љ. Поповић и М. Војиновић) Завода у Нишу (1971) обишли су локалитет Сеоско гробље и констатовали да се вероватно ради о римској гробници.

Рекогносцирањима Филозофског факултета (2002: 140, л 105) добијен је податак да: „На новом гробљу села Дражево, уз западну страну гробнице породице Милошевић, откривена је пре 30-ак година засведена римска гробница

од опеке. До овог места одвео нас је Божидар Милошевић, власник гробнице, који је својевремено био један од налазача. Северно од гробнице породице Милошевић налази се крст – оброк посвећен св. Тодору из 1907. године, који се налази у оквиру апсиде порушене цркве од које су видљиви само оскудни остаци, а на који нам је указао Б. Милошевић.“

Ново сеоско гробље налази се југоисточно од села, испред насеља, лево уз пут идући од села Моклишта. Ради се о невеликом купастом узвишењу зарубљеног врха, које се уздиже на широкој блажој падини. Касноантичка гробница налази се у југоисточном делу Црквишта, тј. косине узвишења. Могуће је да гробница чини саставни део старије грађевине, ранохришћанске базилике, на чијим остацима је подигнута каснија богомоља (Црквиште св. Тодор), највероватније касносредњевековна или у раном периоду под Турцима.

Гробници је пробијен свод од опека уз улаз у гробницу. Одломљени део свода прекрио је дно гробнице и није прекопаван. Иначе, лучно изведен улаз од опека античког формата затворен је каменом плочом споља.

Вероватно издвојена гробница виле рустике или некропола неидентификованог насеља у близини. С обзиром на постојање црквишта сличних топографских одлика са локалитетом Спасовица у атару суседног села Моклишта има изгледа да се ради о ранохришћанској базилици са криптом или гробљанској базилици.

КЛЕЊЕ

Манастириште, вила рустика или отворено насеље?

Гарашанин 1951; Костић 1970; РЗЗСК 2002, МПП 2013.

Гарашанин (1951: 122) преноси податак Фјукса да је видео «рушевине, које претпоставља да могу бити римске».

Костић (1970: 189) у нешто дужем тексту даје интересантне податке о овом локалитету: „На месту Манастиришту 1910 године делимично је откопан негдашњи манастир св. Николе. Нађена су два кандила, стари новац и иконе: св. Николе и св. Петра. Око ископина манастиришта, које се поштује од становништва као светилиште, оно је подигло надкриљну зграду над темељима. На месту Миро, где је сеоски запис, налази се надгробна плоча са старим записом

који се није могао разтумачити. Слична тој је друга надгробна плоча у сеоском гробљу. Те спомен плоче су биле надгробна обележја старешина калуђерских манастира св. Николе. При раскопавању овог манастира нађене су на дубини од 1,5 м основе темеља и зидова неког римског каструма. Темељи су правоугаоног облика са дужом страном од седам метара. На римским опекама утиснуте су иницијалне шаре облика латинског слова V.“

Рекогносцирања Археолошког Института (1981) проширила су сазнања о локалитету. На већој парцели (0,4 ха) западно од Манастириште св. Николе (»надкриљна зграда« је била обрушена) приликом орања извађени су делови античког зида (ломљени камен, малтер и опеке античког формата), који је могао да се прати у дужини од око 30 м.

Рекогносцирањима Филозофског факултета (2002: 163, л 139) потврђен је локалитет Манастириште на косој падини, око 0,5 км западно од сеоске школе. На локалитету је: „затечен објекат грађен од дрвене конструкције облепљене блатом. У темељима ове зграде уграђени су обрађени блокови камена пешчара, а испод ње уочавају се бројни комади фрагментованих опека и црепова из римског периода.“

Проспекцијом Музеја Понишавља (2013) већина горе наведених података није могла да се уочи због терена обраслог у густо шибље. Камено постоље дрвеног потпорног стуба трема савремене црквице могуће је да представља античку сполију. Једино на међама околних парцела сачињених од избациваног камења налазе се спорадично опеке античког формата. По казивању мештана на већој површини око манастириште, углавном североисточно, откривани су остаци културног хоризонта из касноантичко-рановизантијског периода (камен, малтер, опеке, фрагментована керамика од посуда). Иначе, локалитет је смештен на ртастој језерској тераси непосредно северно изнад Белопаланачког поља.

По свему судећи на локалитету Манастиришту реч је о знатнијем античком објекту који је коришћен и у каснијим периодима. Идејом о континуитету култног места требало би предпоставити изворно паганско храм или радије ранохришћанску базилику/манастир. У време Никете се и помињу у његовој области. Каснија употреба ових светилишта широко је присутна у пиротском крају. Што се тиче размишљања Костића о постојању римског каструма, пре спекулума на основу датих димензија (ваљда се оне односе на црквиште).

Положај наведених остатака више иде у прилог једној вили рустици или, радије, отвореном насељу.

Бањица,

АИ 1981.

Рекогносцирањима Археолошког Института (1981) откривен је римски локалитет Бањица. Непроверено.

Случајни налази,

У збирци Народног музеја у Нишу уписана је мотика купљена од Грује Тошића, а нађена у месту »Царева рупа« (инв. бр. 11689) на граници са атаром села Љубатовица крај Нишаве. Ради се о малој поткапини.

КЛИСУРА

Милћин врх, римски кастел?

Каниц 1892, 1909.

Каниц (1892: 82; 1909/1985: 88/206) на Милћином/Милчином врху помиње римски кастел који је штитио трасу царског пута Ремесијана-Турес у пределу мутације Латина (Букова падина).

Локалитет бележи само Каниц, археолошке остатке нико други, а већина некритички преузима и прихвата као веродостојно. По свему судећи он је само чуо од водича или мештана да на овом врху постоје археолошки остаци, али није проверио, додуше, као још само за неколико локалитета.

Све оно што је речено за кастел на Милћином врху важи и за мутацију Латина. Уосталом, и само растојање од Ремесијане искључује овај потес за римску успутну станицу. Иако је најобимнија истраживања обавио Костић (1970: 123) и он прихвата убикацију мутације Латина на Буковој падини у атару села Теловца (види тамо), премда не наводи археолошке остатке са овог места.

Селиште, отворено насеље

АНМН 1933, 1934; Костић 1970; АИ 1981.

Управник школе и председник Општине у неколико наврата (1933, 1934) пишу о старој цркви, споменику, налазима керамичких водоводних цеви и ситног

новца, чак претпостављајући да се ради о средњевековном локалитету смештеном на брду 1 км западно од општинске зграде. У једном извештају управника школе (1933) дају се интересантни подаци: „У атару ове школске општине нема места од нарочитог значаја за археолошка испитивања, а има места тзв. »Селиште« и »Црквиште«. Сем тога научна експедиција америчанских археолога поменутих у распису посетила је ова места у августу т. г. и није могла да констатује ништа од значаја.“

Костић (1970: 191-192) поред детаљнијег описа свих археолошких налаза пре Другог светског рата, на основу којих закључује да је реч о насељу из ранотурског периода Кури Клисуре-Куричесме, наводи и недвосмислене податке о античким налазима: „Осим тога, у Селишту је откопано неколико римских гробница у којима је нађено више предмета; на истом локалитету откривене су и керамичке водоводне цеви и посуде. Пронађена праисторијска и античка оруђа и предмети из године 1954. чувају се у шатулама Народног музеја у Белој Паланци“

У старом инвентару предмета класичног доба Народног музеја у Нишу убележен је налаз коштане наруквице од пет делова нађене у гробници на Селишту као поклон начелника среза белопаланачког (инв. бр. 11628).

Селиште се налази на блажој падини непосредно испод и западно од села. На око 0,5 км југозападно смештени су остаци црквишта светог Илије на Рачи бари из атара суседног села Кременице.

По свему судећи на овом простору оформљено је отворено римско насеље које је проширено у касноантичком периоду. Њему вероватно припада издвојена из насеља ранохришћанска базилика на месту црквишта светог Илије у Рачи бари суседног села Кременице (види тамо), као и сателитско насеље из истог села на потесу Смрденац. Могуће је да овом налазишту гравитира и мање отворено насеље са локалитета Бунар из суседног села Кременице (види тамо), уколико није повезано са удаљенијом Ремесијаном. Некропола овог локалитета свакако је била лоцирана у пределу Будуровске-Поповске мале (види тамо) самог савременог насеља Клисуре.

T. LXXX

Рача бара-црквиште Св. Илије, отворено насеље са ранохришћанском базиликом

Костић 1970; АИ 1981; РЗЗСК 2002.

Костић (1970: 197), бележи кратко да у атару суседног села Кременице: „На месту Рача бара налази се црквиште Св. Илије. Становништво то црквиште зове «Латинска црква».“

За исту Стару цркву-црквиште Св. Илије, описујући старине села Клисуре, Костић (1970: 192), даје више детаља: „Саграђена је највероватније у другој половини XVI века. Налази се на Селишту (Рачи бари из атара Кременице, прим. аутора), на насеобинском простору негдашње вароши Кури Клисуре, на узвишењу које се зове Стара црква. Оријентисана је правцем исток-запад са улазом окренутим западу и олтаром истоку. Црква је у рушевинама: одржали су се зидови на северу и југу високи 1,5 м.; од тога до 1 м., они су укопани у земљу. Највиши је лучно изграђен зид олтара са прозором правоугаоног облика, који је омалтерисан и украшен орнаментима угласто сведеним у врху: црвене, беле и плаве боје. Олтарски прозор надкриљује масивна аргилошисна плоча. Зидови су саграђени од модрикастих кречњака и бигрених коцки, донетих са Дубраве. У зидовима има уметнутих римских опека. Основа цркве, која подсећа на старе у земљи укопане базилике, нижа је за два степеника од површине околног терена; дуга је 5,5 а широка 4 м., са зидовима дебљине 60 см.“

Рекогносцирањима Филозофског факултета (2002: 160, л 134) обиђен је локалитет који се: „налази на једном заравњеном брежуљку – југозападно од села Клисура. Остаци средњовековне цркве, посвећене Св. Петки, неприступачни су због густог растиња, али се на терену ипак уочава већа количина полуобрађеног камена.“ Црквиште је на граници атара села Кременице и Клисуре, али катастарски припада другом селу.

Рекогносцирањима Археолошког Института (1981) и Музеја Понишавља (2013) углавном се потврђују раније изнети подаци уз одређене корекције. Црквиште има унутрашње димензије 5,5 х 3,7 м. Дебљина зидова варира од 0,7 м у пределу апсиде до 0,9 м у јужном зиду. И даље је најочуванији део црквишта југозападни угао са јужном партијом апсиде, с тим што је апсидални прозор са плочом оштећен. Данас већи део јужног зида и цео северни и западни зид су у равнини околног терена. Једино спољна лица јужне половине апсиде и југоисточни угао црквишта очувани су до висине од 1,5 м изнад нивелете терена

(највише унутрашње лице износи 2,4 м). Податак да су северни и јужни зид укопани до 1 м потребно је исправити. Наиме, ранохришћанска базилика је преуређењем у касном средњем веку или ранотурском периоду откопана само у пределу унутрашњости и то изгледа до дна темеља. Урушени остаци, највероватније, ранохришћанске базилике приметнији су изван јужног и нарочито северног зида црквишта. Они се простиру целом дужином црвишта, њихова ширина износи 4 м, а висина и до 1,5 м. Западо од црквишта рушевине старије цркве су приближно исте ширине као црквиште (ширина спољних лица – око 6 м), протежу се у дужини од око 12 м, а њихова висина је до 0,5 м.

Податак Костића да основа црквишта св. Илије личи на укопане базилике односи се на хришћанске храмове из каснотурског периода. Црква из ранотурског периода, која је свакако припадала познатом насељу Кури Клисуре из путописа европских посланика Порти, вероватно је преуређена и смањена ранохришћанска базилика. Том приликом свакако је откривен изворни под у средини касноантичке/рановизантијске цркве, док су околни урушени остаци остали недирнути. На тај начин добијен је утисак да је црква укопана. Уосталом, то је видљиво и по томе што се знатно пространији остаци ранохришћанске базилике са шутом издижу од околног терена 0,5 м, на западу и 1,5 м, на северу. Нажалост, аутентични под прве цркве није сачуван до наших дана.

Црквиште Св. Илије смештено је на источном крају широке падине која ту прелази у стрму страну суводолице Куручешме, односно Рача баре. По наводима мештана северно и западно од црквишта на површини од око 1 ха приликом обраде земље наилазили су на остатке грађевина са опекама античког формата и фрагментовану керамику.

По свему судећи реч је о већој ранохришћанској базилици. Она је свакако била подигнута у пределу мањег отвореног насеља на истом локалитету - Рача бара, али је вероватно служила и за оближња мања сателитска насеља на локалитетима Бунар и Грнчарево из атара села Кременице и локалитета Селиште и Смрденац из атара села Клисуре (види тамо). Црква Св. Илије подигнута је унутар рушевина старијег храма вероватно користећи његове остатке апсиде и јужног зида. Прва од више обнова могућа је и у касном средњем веку.

Старо село-Дубрава, случајни налази

АНМН 1933, 1934; Костић 1970; РЗЗСК 2002.

Управник школе и председник општине у неколико наврата (1933-34) извештавају о укопаним пећинама из периода под Турцима.

Костић (1970: 191) бележи: „Старине из најдаље прошлости пронађене су 1954. год. На Старом Селу на Дубрави: две неолитске камене секире и друга оруђа материјалне културе из тог времена. Исте године, на истом локалитету, пронађен је римски новац, један прстен из тог доба и други остаци материјалне културе."

Центар Филозофског факултета (2002) локалитет назива Мисирска дувка и опредељује га у период под Турцима.

По свему судећи на овом потесу откривани су случајни налази. Нема других трагова који би индицирали постојање археолошког античког локалитета.

Суљин камен-Колар-Бањица, мање отворено насеље-мост на Нишави?

АИ 1981.

Рекогносцирањима Археолошког Института (1981) откривен је локалитет на левој обали Нишаве око 2 км североисточно од центра села. Смештен је на страни и подножју прве више речне терасе која је овде најближа супротној десној страни Нишаве. Узводно и низводно она се повлачи од реке чинећи шира поља.

На површини од око 0,5 км по ораницама налазе се уломци опека античког формата и касноантичка фрагментована керамика. По свему судећи мање отворено насеље, а имајући у виду повољне природне услове за прелаз реке, могуће насеље уз антички мост на главном царском путу.

Смрденац-Југозападни ободни део насеља села- мање отворено касноантичко насеље

МПП 2008.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља откривен је локалитет у југозападном крају самог насеља – Смрден'ц, односно око 0,5 км од центра села. Смештен је на северозападној падини брда Чуке, у пределу мањег извора Кладенац. Приликом изградње кућа и помоћних објеката откривани су антички објекти зидани од ломљеног камена и опека античког формата везани кречним малтером. На том месту окућнице Ћирића приметна је издигнута површина за 0,5-

1м од околног терена, приближно 20 х 20 м. Вероватно је реч о урушеном већем античком објекту. И данас у две веће окућнице на површини од око 1 ха налазе се уломци опека античког формата (димензија 29 х 29 х 4 см) и спорадично атипични фрагменти касноантичко-рановизантијске керамике.

По свему судећи мање отворено касноантичко насеље.

Југоисточни ободни део насеља села/Доњи Будуровци-Поповска мала, касноантичка некропола

МПП 2008.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2008) откривен је локалитет у југоисточном ободном делу самог насеља, односно око 0,4 км од центра села. Смештен је на делу заравњене широке косе, доњег језерског пода белопаланачке котлине, тј. у северном подножју брда Чуке. У пределу неколико окућница, на површини од око 1 ха приликом земљаних радова на новоградњама откривају се антички гробови са инхумацијом. У плацу Р. Ђорђевића на руци покојника откривене су две гривне од стаклене пасте, једна зелене, а друга тамно плаве боје.

По свему судећи касноантичка некропола, вероватно насеља са Селишта и из југозападног краја села.

Подлоква, издвојена зидана гробница

РЗЗСК 2002; МПП 2008.

Рекогносцирањима Филозофског факултета (2002: 161, л 135) откривено је да се локалитет Балабаница: „налази са десне стране локалног пута ка Клисури, на благој падини. Прекривен је густим растињем и нема никаквих археолошких трагова. Ту је 1954. године нађена једна римска гробница која се по речима Мирослава Антића видела до пре тридесетак година.“ Име локалитета и година откривања гробнице не слаже се са каснијим подацима.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2008) забележено је по казивању мештана да је ископана зидана римска гробница око 1,2 км југоисточно од центра села. Она је почетком 1980-тих година откривена на локалитету Подлоква. Била је изграђена у западном подножју брда Стојин врх у делу где након стрмог стеновитог дела брда прелази у заливађени део. По казивању налазача гробница је била зидана на свод приближних димензија 2 х 3 х 0,8-1 м. У гробници су од

налаза откривени једна стаклена посуда (са ракијом коју су испили) и један већи сребрни новац. У каснијем периоду мештани су гробницу разидали због опека којима су зидали сеоске пећи за хлеба (вурње). На терену се само констатује веће удубљење димензија 8,5 х 3,5 х 1 м.

Балабаница, отворено насеље?

МПП 2008.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2008) прикупљен је податак о античком локалитету на око 200 метара испод савременог сеоског гробља, односно око 1 км североисточно од центра села. По казивању мештана М. Антића, пре 5-6 година на његовој парцели изоравао је опеке античког формата. По њему ту је пролазио и царски пут. Непроверено.

Случајни налази,

У нумизматичкој збирци римског новца Народног музеја у Нишу чува се бронза Констанција II (инв. бр. 1837) ископана 1935. године у овом селу.

У инвентару предмета византијског доба музеја у Нишу чува се гвоздена удица са ушицом и врхом отвореног птичјег кљуна (инв. бр. 254/V), дужине 5,1 см. Она је откривена на локалитету Шипак од стране ученика Ранка Ђурића из овог села, а предата 1959. године од руководиоца археолошке збирке у Б. Паланци З. Аранђеловић. Поред тога, З. Аранђеловић је исте године предала и три гвоздена врха стрела (инв. бр. 256, 257 и 365) нађених од њених ученика из овог села.

КОЗЈА

Стоиловица-Брковица-Мала Росуља, касноримска некропола, случајни налаз

МПП 1992; Маринковић 2007.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (1992) код мештана Б. Алексића исцртана је златна наруквица са спиралном петљом. По казивању налазача наруквица је откривена 1970. године на потесу Брковица-Мала Росуља у атару села Козје. Наруквица је израђена од златне жице кружног пресека, дебљине 4 мм, пречника 6 см.

Маринковић (2007: 50) у хроници белопаланачког Буџака бележи предање мештана да на потесу Стоиловица-Брковица постоји »латинско гробље«.

По свему судећи касноримска некропола насеља на Горњем Долу. Непроверено.

Горњи дол, отворено насеље?

Маринковић 2007.

У хроници белопаланачког Буџака Маринковић (2007: 50) бележи предање: „да је латинско насеље било два километра изнад овог села, а 1947. године, после једног јаког невремена, Никодија и Радомир Петковић су на њиховој њиви у месту Горњи дол видели део бунара зиданог печеном циглом као део неке грађевине са кућевним предметима од печене глине.“ Непроверено.

КОСМОВАЦ

Градиште-Кале, касноантичко-рановизантијски кастел **T. LXXXIa-c**

Цвијић 1894; АНМН 1934; Костић 1970; МПП 2006.

Расправљајући о траси Цариградског друма од Ниша до Беле Паланке преко превоја Змијине Ливаде изнад села Јагличја у општини Гаџин Хан Цвијић (1894: 15) узгред наводи: „И сад се виде у Заплању трагови и прича се о »старом путу«; поред њега има и градишта и кулина (између Јаглича и Душника), за тим развалине од два града око Космовца, које народ зове »латинским калетима«; једно је Големо Градиште, у близини Космовца, град колико белопаланачки, а друго је на једној главичастој задебљалој коси испод Гол. Градишта.“

Председник општине Топонице (1934) наводи: „Зв. место »Градиште« надимак Кале атара села Космовца.“ Место се налази: „На самом брду удаљено од општ. Зграде 4.- четири километра у правцу југоистока, види се зидина од камена цигле и велике тугле, налажене су багламе од врата, катанци, мамузи и разне ситне гвожђарије и ситне парице разних облика.“

Костић (1970: 196) пише за атар Космовца да: „Најзначајније су развалине једног римског кастела на Градишту. Ту су видни очувани темељи са нешто остатака од зидова; то негдашње утврђење у становништву је познато као »Латинско кале«. Деведесетогодишњи Цветан Стојановић тврди да је ту нашао: »два дуката, пар мамуза, и 6 српа изрецкана на ножу«. Усто, у Градишту су нађене и друге разноврсне старине: »тугле« (римске опеке), ћупови, крчази, легени и други остаци негдашње материјалне културе. У становништву живи

предање да су утврђење разорили Турци: »Турци разбили Кале од Влашке Појате«.“

Говорећи о изградњи утврђења за време Јустинијана »ради заштите становништва од варварских упада и пљачки« Костић (1970: 26) објашњава да: „Остала су ради заштитне функције, такође грађена на истакнутим узвисинама и доминантним стратегијским тачкама. До старих рудокопа око Космовца, спрам античког каструма на Големом градишту утврђења које је било велико колико и белопаланачки град, на једној коси.“ Даље, Костић (1970: 32) говорећи о економским основама развоја рановизантијске Румизијане наводи: „Њеном богатству допринели су рудници гвожђа у околини. Јустинијанов kastel Ferraria кога К. Јиречек ставља под Ремезијану био је у атару села Космовца, где се наилази на трагове негдашњег рударства.“

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) потврђено је утврђење Кале удаљено око 1 км источно од центра села. Смештено је на истакнутој чуки која се уздиже стотинак метара уз леву обалу Космовачке реке на ушћу са мањим потоком. Брдо ка југу има мање и десетак метара ниже проширење, а иза њега кратко седло, ширине око 15 м, које наставља у широку падину. Мештани у ужој топономастици седло и источно подножје називају Беглик, а врх брда Кале.

Бедеми утврђења крушколиког облика, димензија 70 х 40 м, обухватају јужно проширење и у тој равни део чуке, тако да њен врх остаје уз северни део фортификације. Бедем се једино назире на источној страни брда по конфигурацији терена, док је у два златарска ископа на јужном проширењу видљив део бедема зидан од ломљеног камена везаног кречним малтером, вероватне дебљине 1,2 м. У западном златарском ископу ухваћено је и скретање бедема под правим углом, вероватно од куле на капији. Унутар утврђења, сам врх чуке коришћен је у виду акрополе, а испод ње на јужној и западној страни назиру се по конфигурацији терена неколико објеката. У златарским ископима налазе се спорадично мањи уломци опека античког формата и по неки атипични фрагмент грубе керамике касноантичке-рановизантијске фактуре. Културни слој на појединим местима достиже и дебљину до 1 м. Подграђе није констатовано.

По свему судећи мањи рударски касноантичко-рановизантијски кастел. Цвијићева опаска да је Големо Градиште величине као белопаланачки град,

свакако односи се на величину турске тврђаве у Белој Паланци, која је око четвртине касноантичког утврђења Ремесијане. Имајући у виду димензије турске тврђаве, 140 x 110-95 метара, она је уствари дупло већа од Големог Градишта у Космовцу, уп. J. Мишковић (1889: 50). Што се тиче другог Градишта, које помиње Цвијић, смештеног ниже од претходног, није забележено у народној традицији нити је проверено. Још мање друго Градиште-Чукар са границе атара са суседним селом Вета може да буде античко утврђење. Костић (1970: 26, 32) први износи тачну убикацију Градишта са Прокопијевим кастелом Ferraria.

Око 1,5 км западно од села налази се друго Градиште у атару овог села. За њега нема података од мештана да се откривају остаци утврђења. Непроверено.

Случајни налаз, Космовачко Точило

Каниц 1892, 1909; Гарашанин 1951.

Каниц говорећи о налазу једног надгробног споменика војника легије VII Claudia код Чукљеника у нишкој општини, наводи да је нађен »и други од тврдог пешчаника на Космовачком Точилу«. Вероватно је реч о познатом топониму из космовачког атара у облуку Суве планине. Непроверено.

Код Гарашанина (1951: 178) топоним забележен као *Козмовачко точило*.

Латинско црквиште-Дојманица,

Костић 1970.

Костић (1970: 196) од старина у атару Космовца бележи и: „Над селом на месту Дојманица има остатака од неког црквишта, које становништво зове »Латинско црквиште«.“ Већ податак Костића о остацима »латинске воденице« у селу не дају основа о античком пореклу и црквишта, које је иначе прилично удаљено од Градишта. Непроверено.

Рударски радови

АИ 1981.

У крајњем облуку изворишта Црвене реке, Врела, средином суподине постоји дуг расед. На више места у раседу и на странама налазе се шљакишта вероватно у близини рударских радова. Значајнија шљакишта налазе се на

потесима Бела вода, Сироватник, Варнице. Гомиле шљаке су малих димензија, пречника 1-2 м и висине до 0,5 м. Шљакишта повезује пут за товарне животиње.

Анализа узорака узетих на шљакиштима показала је да се ради о преради гвожђа. Она је урађена у Институту за рударство у Бору 80-тих година прошлог века посредством Илије Јанковића, тадашњег директора Музеја рударства у Бору.

КРЕМЕНИЦА

Трап, мање отворено касноантичко насеље

АИ 1981; РЗЗСК 2002; МПП 2008.

Рекогносцирањима Археолошког института (1981) и Музеја Понишавља (2008) констатован је локалитет око 1 км западно од центра села поред старог пута за Пирот. Смештен је на ободу језерске терасе са изванредним погледом на античку Ремесијану, односно белопаланачку котлину.

На површини од око 0,5 ха налазе се уломљене опеке античког формата (димензија 28 х 28? Х 3,5-4 см, уломци тегула лаконског типа дебљине 1,5-2 см и спорадично касноантичка фрагментована керамика. У јужном делу терена који прелази у падину налази се издигнута површина од околног терена за око 0,5 м димензија 10 х 20 м вероватно од урушеног објекта.

Рекогносцирањима Филозофског факултета (2002: 157, л 128) потврђено је да: „Локалитет се налази западно од села Кременица изнад пута за Белу Паланку. Према казивању мештана, на том месту нађена је римска гробница, али екипа није уочила њене остатке на терену због густе вегетације.“

У горњем делу падине која се спушта од Трапа према Ремесијани назива се Бојчина бара. Овим потесом пролази стари пут за Пирот. Крај њега неодговорни аутопревозници киповали су земљу са ископа учињених на подручју античке Ремесијане. У тој измештеној земљи, која је орањем развучена и на околне парцеле налази се углавном фрагментована античка керамика, а откривена је чак и једна база стуба од пешчара.

По свему судећи мање касноантичко отворено насеље.

Бунар-Грнчарево, отворено касноантичко насеље

РЗЗСК 2002; МПП 2013.

Рекогносцирањима Филозофског факултета (2002: 162-163, л 137, 138) откривен је локалитет Бунар: „на благој падини чија надморска висина износи око 450 . Према казивању мештана села Кременице на овом локалитету налажене су веће количине римских опека. Цео потес је, међутим прекривен густом шумом и потпуно је непрегледан, тако да се тај податак није могао проверити. Покретних археолошких налаза није било.“

Следећи локалитет Грнчарево из непосредне близине претходног «налази се око 150 м јегоисточно». За ово налазиште бележи се да: „По казивању Хранимира Ђорђевића на њиви његовог брата Слободана Ђорђевића постоје остаци неког објекта из античког периода. На површини димензија 50 х 50 м уочавају се бројни фрагменти античке керамике и римских опека. Уочавају се, такође, и делови кровних опека из истог периода. Грнчарија је квалитетне израде; преовлађују делови посуда са наранџасто-црвеним премазом. На основу типолошких карактеристика грнчарије, налазиште се може определити у 3. или 4. столеће.“

Рекогносцирањима МПП (2013) потврђен је локалитет уз источну периферију самог сеоског насеља, односно око 0,3 км од центра села. Ужи топоним Бунар смештен је у благој удолини. На источној страни ова удолина прелази у широку благу падину, шири топоним Бунар, где се на површини од око 1 ха (на парцелама Никодија Гоцића, Слободана Ђорђевића, Душана Бончића и др.) спорадично наилази на ситне уломке опека античког формата и фрагментовану керамику. У продужетку испод овог локалитета на благој падини, односно северно, наставља локалитет Грнчарево. На простору опет око 1 ха, по површини ораница, налази се фрагментована керамика касноантичке фактуре.

По свему судећи оба налазишта вероватно чине део пространијег отвореног насеља разуђеног типа које може да буде у склопу са претходним - Рача бара, око 0,6 км југоисточнијим локалитетом.

Вртоп, мање отворено насеље

Костић 1970; МПП 2009.

Костић (1970: 197) само бележи: „На месту Црквица, где је данас железничка истоимена постаја, било је неко црквиште о коме се ништа не може сазнати.“

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2009) није потврђен локалитет око 1,3 км североисточно од центра села. По казивању мештана смештен је на ободу више речне терасе са десне стране Нишаве (у близини моста за село Клење). На површини од око 0,5 ха налазе се опеке античког формата, а на делу локалитета 1947-48. године откривено је и Црквиште. Чак се помиње и на окуци у кориту Нишаве, кад буде мањи водостај, да се виде зидине другог Црквишта.

Јанковић-Михаљић (1987: 89-91) објављује оставу 39 антонинијана из Народног музеја у Нишу, која је откривена у атару овог села на локалитету Вртоп и откупљена од Чеде Стојковића 1957. године. Заступљени су комади од 238-247. године, односно, од Гордијана III - Филипа II. Она претпоставља да је остава последица варварских упада и немира у провинцији Горњој Мезији. Изгледа да сам потес откривања оставе указује посредно на могућу трасу главног царског пута од Ремесијане ка Туресу, долином Нишаве или преко Седларске реке.

По свему судећи мање отворено касноантичко насеље?

Случајни налази,

У нумизматичкој збирци римског новца Народног музеја у Нишу чува се бронза Галерија (инв. бр. 2588) ископана у ближој околини овог села 1959. године.

КРУПАЦ

Представници школске и општинске власти у више наврата извештавали су о старинама из атара саме општине на различите начине, па се с тога приказују.

У првом извештају управник школе (1933) бележи: „да се налазе поједина места у Крупцу наведена у наређењу и то: Селиште, Црквиште, Мамилов град, камени мост – остаци – као и гробље које по причању народном датира из Римске владавине. Мишљења сам да би археолози требало да прегледају ова места, јер би се свакако нашао који предмет који би био користан по науку.“

Други извештај иако писан скоро недељу дана касније, додуше и по другом наређењу, редуцираније је. Управник школе (1933) сада само наводи: „да у селу Крупцу постоје поједина места наведена у поменутом наређењу и то: »Гробље«, »Селиште«, остатци каменог моста преко Нишаве који датира још из времена римске владавине.“ Свакако је интересантан податак о остацима античког моста који до данас није провераван.

У првом извештају (1933) члан општинског суда не бележи археолошке остатке у атару Крупца. Председник општине у другом извештају (1933) наводи само: „»Црквиште« и »Мамилов град« у атару села Крупца“. У трећем табеларном извештају наредне године (1934) описују се два Црквишта и Мајмилов град.

Мајмилов град-Латинско градиште, утврђено касноантичко-рановиз. насеље

АНМН 1933, 1934; Костић 1970; АИ 1981; МПП 2013. **T. LXXIIa-b**

Управник школе у Б. Паланци (1933) наводи: „Познато ми је да код села Крупца у срезу белопаланачком до саме Нишаве близу ушћа крај крупачког врела у Нишаву постоји једна зидина, која се зове »Градац«.“

Именом Мајмилог град локалитет се назива тек у задњем извештају председника општине (1934) 0,5 км северно од општинске зграде. Он је смештен »на падини испод планине« и на терену се налазе »црепови и цигле«.

Костић (1970: 198-199) бележи: „На месту Мајмилов град, на једној истакнутој чуки, налазе се »зидурине« неког ранијег утврђења, које становништво зове »Латинско градиште«.“

Рекогносцирањима Археолошког института (1981) потврђен је локалитет 0,5 км северно од центра села. Смештен је при дну стеновите стрме косе високог брда (922). Десна обала Нишаве је близу, као и испод локалитета 50 м ниже јако крашко Крупачко врело. На површини димензија око 100 х 70 м очувано је једино неколико објеката у темељној зони фундирани на живој стени. Бедеми утврђења нису констатовани. Вероватно је коришћена неприступачност терена тако да је постављањем објеката у одређене положаје насеље штићено. Са горње стране насеља налази се високи стеновити отсек, а са источне стране је стеновита суводолица. На локалитету је налажена спорадично атипична фрагментована керамика аксноантичке и рановизантијске фактуре, као и уломци опека античког

формата. По казивању мештана, приликом каптирања врела за сеоски водовод откривен је преградни зид на самом врелу од ломљеног камена везаног кречним малтером. Вероватно је реч о некој врсти античког каптирања врела, односно подизања нивоа воде. Бора Рајковић урадио је и црно-беле фотографије откривеног зида.

Рекогносцирањима МПП (2013) констатовано је да је локалитет већ прилично обрастао шибљем, а основе неколико зиданих објеката нису могле да се пронађу. И даље по површини налазишта откривају се остаци урушених грађевина (камен, малтер и опеке античког формата), као и фрагментована атипична керамика.

По свему судећи касноантичко-рановизантијско утврђено насеље. Крашко врело из подножја насеља свакако је коришћено у одређене сврхе.

Црквиште Св. Илија-Латинско црквиште, ранохришћанска базилика

АНМН 1933, 1934; Костић 1970; АИ 1981; РЗЗСК 2002. **Т. LXXIIIa-b**

Управник школе у Б. Паланци (1933) бележи локалитете и из овог села: „Близу истог села откопани су темељи једне старе црквице и на самим вратима исте неколико људских костура. На зидовима до самога пода до скора се била очувала фарба по којој се види да је иста била молована. Место на коме је ова црквица откопана, док се још за њу није ни знало звало се »Илија«, што значи да је црквица била посвећена св. Илији.“

Да је Црквиште посвећено Светом Илији помиње се тек у задњем табеларном извештају председника општине (1934). Он наводи да је удаљено 0,5 км западно од општинске зграде »у подножју планине повише извора Бањице«. На локалитету се виде: „зидине-камени темељ у виду црквеног, цигле и црепова.“

Костић (1970: 199) не даје податке о овом цркви̇шту, већ бележи: „У Старом селу налазе се остаци неког старог цркви̇шта познатог као «Латинско цркви̇ште»; цркви̇ште је посвећено Спасовдану, а откривено 1917. године. Ту је био оброк подигнут 1868.“ На другом месту Костић (1970:28) наводи да у атару села Крупца постоје црквина Светог Вазнесења и трагови безименог »латинског цркви̇шта«. Рекогносцирањима МПП (2013) црквиште у Старом селу са старим оброком од бигра нема античку старост, већ вероватно припада касном средњем

веку или ранотурском периоду. Из писања Костића види се да за црквиште св. Илије у атару овог села није ни знао.

Рекогносцирања Филозофског факултета (2002: 131, л 92) потврђују локалитет: „На путу од Крупца ка Долцу, 250 м изнад пута, на једном узвишеном платоу налазе се остаци велике цркве-базилике. Црква је правоугаоне основе (22 х 8 м) у чијој основи се могу препознати правоугаона припрата (8 х 4 м), нартекс и лучно завршена апсида. Зидови цркве, дебљине око 60-80 см, грађени су од ломљеног камена повезаног кречним малтером. Местимично су очувани и до 1 м висине. У цркви се могу наћи очуване опеке античког формата. Нађен је и један фрагмент праисторијског керамичког суда (урна са језичастом дршком). У апсиди цркве данас стоје фрагментовани остаци више крстова – оброка. Локалитет је девастиран и изложен систематском разарању дугогодишњим илегалним ископавањима, због чега треба обавити што скорија систематска археолошка истраживања.“

Рекогносцирањима Археолошког института (1981) и МПП (2013) црквиште св. Илија налази се око 0,3 км западно од Мајмиловог града, низводно од села у близини извора Бањица. Смештено је на високом стеновитом проширењу, односно, уској језерској тераси. Црквиште је већих размера, зидано од ломљеног камена везаног кречним малтером. Изгледа да апсидални део цркве није откривен у целости већ у облику правоугаоника дужине 3,3 м и ширине 2,5 м. Унутрашње димензије црквишта износе 10 х 5,6 м, припрате 3,2 х 5,6 м, спољне припрате 2 х 5,6 м, а испред постоји и заравњени плато као могућност за постављање и атријума. Дебљина зидова износи око 80 см. У дужини од око 5 м види се унутрашње лице северног зида у наосу висине око 1 м, захваљујући златарском ископу. У унутрашњости црквишта налазе се разбацане опеке античког формата од којих једна цела димензија 35,5 х 25,5 х 5 см.

По свему судећи ранохришћанска базилика у близини насеља на Мајмиловом граду и некрополи у центру села. Податак да су откривани и гробови иде у прилог мишљењу да се уз базилику развијала и некропола.

Латински мост,

АНМН 1933, Костић 1970.

У два извештаја из АНМН (1933) тадашњи управник сеоске школе наводи да се у атару Крупца налазе: „остатци каменог моста преко Нишаве који датира још из времена римске владавине.”

Костић (1970:199) кратко саопштава: „На месту Градац има трагова од неког старог моста, које становништво назива »латински мост«.“ Свакако, Костић мисли на преградни зид у оквиру Крупачког врела које се налази у самом подножју локалитета Мајмилов град. Врело је удаљено неких 0,3 км од Нишаве. Могуће је да Костић бележи и постојање остатака моста на отоци Крупачког врела, ближе »Градцу«. У том случају наведени мост налазио би се на траси античког пута Наис-Ремесијана који је ишао десном страном Нишаве.

Два релативно блиска извора дају различите информације о месту где се налазе остаци моста. Вероватно су тачнији од старијег извора.

Подаци о мосту нису могли да се провере на терену.

Центар села - латинско црквиште, касноантичко-рановизантијска некропола

Костић 1970.

Костић (1970: 199) бележи да: „»Латинско гробље« било је на месту данашњег насеља; од тог гробља откопавају се: кости, угљен, посуђе, накит и др.“ За исти локалитет наводи и податак да: „Нови оброк св. Илије подигнут је 1921 године у Средселу на месту Илија, где је раније било неко »латинско црквиште«.“

Имајући у виду да се утврђено насеље и базилика налазе преко отоке крупачког врела свакако су подаци о гробовима са леве стране ове реке кратког тока веродостојни, а казивања и о још једном »латинском црквишту« можда говоре о гробљанској базилици. Савремени подаци о наласцима гробова ове касноантичко-рановизантијске некрополе нису могли да се прикупе.

Ивков вир-Имање А. Филиповића, случајан налаз

РЗЗСК 2002; МПП 2006/2011.

Рекогносцирањима Филозофског факултета (2002: 130-131, л 91) откривен је локалитет: „на имању Александра Филиповића из села Крупца, где се према казивању власника, уочавају остаци зидова са доста грађевинског шута.“ Локалитет се документује и скулпторалном представом: „У кући Љубише Ђорђевића из Црвене Реке налази се фрагментован рељеф од сиге на коме је

уклесана фигура лава који седи. Левом шапом ослања се на главу бика, а десном на троугаони забат. Забат је оивичен пластичном траком флоралног преплета. У сачуваном углу забата уочава се представа рељефне шишарке. Рељеф је рад локалног мајстора. Висина очуваног дела је 60 см; очувана ширина износи 38 см, а дебљина 28 см.“

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006/2011/2013) потврђен је податак о налазу рељефа од бигра на имању А. Филиповића у атару села Крупца. Реч је о десној обали Нишаве узводно од села, односно о потесу Ивков вир. Налазач Љ. Ђорђевић говори да је представа лава нађена 1986. године на дубини од 30-35 см. По казивању мештана на локалитету се не наилази на зидове од ломљеног камена везаног кречним малтером. Нема ни остатака грађевинског шута као ни другог покретног археолошког материјала. Рељефна представа је изорана трактором. Данас се представа лава чува од стране власника Љ. Ђорђевића у Црвеној Реци.

ЛАНИШТЕ

Црквиште св. Тодор, рановизантијски сакрални објекат (?)

РЗЗСК 2002.

Рекогносцирањима Филозофског факултета (2002: 133, л 94) откривено је црквиште св. Тодор, а: „Налази се на мањем узвишењу које се благо спушта према прузи за Димитровград. Североисточно од црквишта је блага окука Нишаве. По конфигурацији терена може се закључити да се Црквиште налази на месту већег, вероватно сакралног објекта из рановизантијског периода (4-6 век) што потврђују и налази опека. Димензије Црквишта су 10 х 10 м.“

Љубин кладенац, случајни налаз вотивне иконе Трачког коњаника

РЗЗСК 2002; Јеремић 2003; МПП 2005.

Рекогносцирањима Филозофског факултета (2002: 133-134, л 95) констатован је локалитет који је откривен: „Приликом радова на увођењу локалног водовода, овде су откривени остаци зидова грађених од опека. У грађевинском шуту нађена је вотивна плоча, мањих димензија са представом трачког коњаника. Вероватно су у питању остаци светилишта из античког

периода сграђеног уз извор питке воде. Плоча је очишћена и конзервирана и налази се у Муз. збирци у Б. Паланци.“

Јеремић (2003: 53) објављује вотивну икону Трачког коњаника из Музејске збирке у Б. Паланци. Она је случајно нађена: „Приликом изградње сеоског водовода 80-тих година прошлог века, на локалитету »Љубин кладенац« у селу Ланиште, 12 км источно од Беле Паланке.“

Скоро квадратна мермерна икона, димензија 21,5 x 22 см, има лучно завршену горњу страну. Рељефна представа је уоквирена са грчким натписом на доњем оквиру. Трачки коњаник је приказан у лаганом касу, сумарних црта лица са брадом и десном руком на врату коња. У супротности са кретањем коња је хламида која лепрша. Испред коњаника су две жене у туникама са огртачима преко главе Иза њих је крошња дрвета која се повија напред. Иза коњаника је аколит (слуга) у краткој туници десном руком држи за реп коња. Име и патронимик дедиканта, које чини натпис, гласи: ΣΕΝΕΚΑΣ ΕΠΤΗΚΑΤΟΥ. У лигатурама су једино слова NE и HK.

Аналогије за израду иконе из Ланишта Јеремић (2003: 56-58) је нашла у Бугарској између градова Разграда (антички Абритус), Шумена и Трговишта, са превагом на иконе из светилишта у Љублену (25 км западно од Разграда). Она чак претпоставља да је икона настала у некој радионици из Љублена, где је Сенека из античког Ланишта наручио икону са оцем Ептекатом, који је изгледа забележен тамо на другој икони, и онда своју икону донео у средње Понишавље. Икону на основу стилске анализе датује у прву половину-средину 3. века, а њено откривање поред извора повезује са ијатричком функцијом.

Рекогносцирањима музеја Понишавља (2005) лоциран је Љубин кладенац удаљен око 1 км североисточно од центра села. Смештен је у вишем делу леве долинске стране Нишаве. Извор који је данас каптиран налази се на мањој благој падини испод десетак метара високе усамљене стене и вишег терена.

Како је већ Јеремић тачно навела (2003:59) у атару Ланишта није констатован антички археолошки локалитет. Најближи могући, рекогносцирањима потврђени, локалитет налази се око 3,5 км источно са супротне десне стране Нишаве у атара села Крупца. Додуше и он (Мајмилов град) је највероватније из касноантичко-рановизантијског периода. Сенека је могао да

потиче са овог локалитета, а да је икону завештао овде на Љубином кладенцу. Одређену индицију из самог атара овог села пружају и остаци евентуалне ранохришћанске цркве на црквишту св. Тодор и још неидентификовано насеље у близини, које је могло да постоји и у ранијем периоду. Вероватно се поткрала грешка у чланку Јеремићеве (2003: 53) јер је Ланиште удаљено 14 км северозападно од Беле Паланке.

ЛЕСКОВИК

У атару овог села није констатован археолошки локалитет.

ЉУБАТОВИЦА

Село, отворено античко насеље?

Гарашанин 1951; Костић 1970; Завод Ниш 1971.

Гарашанин (1951) на основу старог инвентара музеја у Нишу наводи да: „одавде потиче један римски суд.“ Вероватно се односи на само насеље села.

Костић (1970: 202) бележи да: „И на насељком простору Љубатовице, када се копају темељи за куће, наилази се на римске опеке, али се на значајније остатке материјалне културе није наилазило.“

Рекогносцирања Завода у Нишу (1971) потврдила су да се ради о римском насељу и проширила чак временски и на латен.

Локалитет се налази на странама уске и издужене долине Љубатовачког потока, десне притоке Нишаве. По свему судећи античко отворено насеље.

Русалија, некропола-део насеља

АНМН 1934; Костић 1970.

Председник општине (1934) у табеларном извештају наводи локалитет «Русалија» 2 км од општинске зграде «у равници крај реке Нишаве». На њему се виде: „стари гробови и кости, и налазе се парчићи од старог бакра, и др.“

Костић (1970: 202) бележи: „На месту Русалија, поред пута за Белу Паланку, има остатака од неког гробља. Становништво верује, да је ту било неко старо насеље, које се такође звало Русалија.“

Локалитет се налази испод села на Нишавиној десној обали и тераси. По свему судећи део античког насеља и припадајућа некропола.

Црквиште св. Јован Биљобер-манастир св. Арханђела,

АНМН 1933, 1934; Костић 1970; РЗЗСК 2002; Митић 2006.

У првом извештају председник општине (1933) само извештава да постоји у атару села Црквиште. Табеларни извештај из наредне године (1934) манастириште назива »Калуђеревац« удаљено 1 км од општинске зграде на брду између два потока. На њему се виде: „старе цигле и црепови, а од недавно одкопан темељ старе цркве.“

Костић (1970: 202) бележи у атару села два црквишта, а једно је »откопано«: „1917. године, црква св. Јована Биљобера, која се назива и манастир св. Арханђела, изнад села. Оба црквишта су ограђена и над њима су подигнуте привремене зграде. И црквиште и манастириште становништво и данас поштује.“

Рекогносцирањима Филозофског факултета (2002: 165, л 142) потврђен је локалитет: „На благој падини потеса Калуђерево налази се крст – запис од ситнозрног пешчара подигнут 1916. године, који је посвећен св. Арханђелу (26. јул). Поред њега налази се мања капела грађена у техници бондрука, квадратне основе, без апсиде. Археолошка истраживања нису неопходна.“

Митић (2006: 453) бележи из предања: „И Љубатовачка црква св. Архангела Гаврила је ископана на основу предсказања из снова. Том приликом је ископан и један црни сто (боје као од абоновине), нешто црквених посуда и једна са преко тридесет малих крстова димензија приближно 3 х 3 см, које су седамдесетих година однели неки белопаланачки младићи... Стотинак метара изнад цркве је четрдесетих година Петар Јевремовић на сојој њиви изорао у керамичкој посуди нешто сребрног новца и накита, који би вероватно нешто могао помоћи у идентификацији времена и функцији манастирске цркве, али се овај изгубио у неповрат препродајом.“ Непроверено.

Манастириште-манастир Свете Богородице,

АНМН 1933, 1934; Костић 1970; АИ 1981; РЗЗСК 2002; Митић 2006.

У првом извештају председник општине (1933) само помиње у атару села Манастириште. У табеларном извештају наредне године (1934) наводи да се зове Црквица удаљена 1 км од општинске зграде »у страну поред сеоског пута«. На Црквици се налазе: „старе цигле и црепови и доцније откопан темељ старе цркве.“

Костић (1970: 202) наводи за манастирско црквиште да се назива »Манастир св. Богородице« и да се налази испод села.

Рекогносцирањима Археолошког института (1981) потврђено да се ради о мањем црквишту са налазима опеке античког формата.

Рекогносцирања Филозофског факултета (2002: 164-165, л 141) лоцирају цркву св. Богородице: „Изнад Спомен чесме, на благом узвишењу. Црква је једнобродна, подужне основе, мањих димензија (5,80 х 2,30 м). Очувана висина зидова је око 1,00-1,5 м. У темељу је очувана плитка апсида. Северни и јужни зид грађени су у техници сухозида (вероватно каснија интервенција мештана). У источном делу су уочљиви притесани камени блокови везани кречним малтером. Западни зид није било могуће констатовати. По крунама зидова налази се доста обрађених блокова сиге, што указује да је постојао полуобличасти свод. Датовање 16-17 век.“

Митић (2006: 452) говори да: „На локацији се налазе остаци средњевековне опеке и један носач стуба од црвеног крупнозрног пешчара (као Темачког). Такође су видљиви квадри од бигра, вероватно са објекта који је претходно откопан. Олтарски део је откопан само са унутрашње стране и има се утисак да је откривена само ½ цркве и то лева страна, гледано са западне стране – од улаза.“

Вероватно антички објекат који је можда у ранотурском периоду претворен у цркву, а почетком двадесетог века отворен као црквиште.

Стража,

АНМН 1933.

Председник општине (1933) у првом извештају поред горе наведених локалитета бележи да: „постоји једна коса између атара села Синьца, Трешњанце и атара Љубатовачког низ коју дуж косе налазе се неке згурије налик на горелу земљу из прошлости.“ Непроверено.

Случајни налази,

У нумизматичкој збирци римског новца Народног музеја у Нишу чува се бронза Максимијана Херкула (инв. бр. 3179) ископана у непосредној близини овог села 1962. године.

У старим инвентарима предмета класичног доба Народног музеја у Нишу убележени су случајни налази из атара овог села; керамички суд кога је ископао музеј (?) (инв. бр. 10200), криви гвоздени будак нађен у »Пруд башти« (инв. бр.11508).

МИРАНОВАЦ

Големи Дел, некропола?

Маринковић 2008.

Маринковић (2008) бележи: „предање о латинском гробљу на потесу Големи Дел, у атару Мирановца. То је уствари око 500 м северније од Градишта, одмах по преласку Пајешке реке. Наиме, предање каже да су умрли становници Градишта сахрањивани на овом гробљу. Око 1900. године, приликом риљања за виноград, браћа Донча и Петар Ранђеловић, из Витановца, налазили су људске костуре, а на неким костима подланице биле су гривне од неког светлог, нерђајућег материјала. »Онам, горе, у Градиште је било кале, а овде им је било гробиште«, - остале су у сећању Душана Петровића речи његовог прадеде Петра.“ Непроверено.

МОКЛИШТЕ **T. LXXXIVa-b**

Спасовица, ранохришћанска базилика са мартиријумом и отворено насеље

АНМН 1933, 1934; Костић 1970; АИ 1981; РЗЗСК 2002.

На два различита дописа Просветног одељења Моравске бановине управник школе у Моклишту одговорио је истог дана сличним извештајима (1933). У првом наводи: „У овом селу налази се место звано »Спасовица« на коме месту се налазе неке зидине. Сељаци веле, да је то било неко црквиште, па су уобичајили те носе о Спасовдану и литије на том месту.“ Други за исти локалитет бележи да: „налазе се рушевине, које би по причању сељака имале бити рушевине неке цркве. Предмета по којима би се могло видети, да ли се налазе неке археолошке налази нема, но ипак по причању сељака вршено је за време Бугара – за окупације – неко откопавање. Приликом тог откопавања пронашли су неке предмете као: новац, прстење и разни костури. За све то данас се незна где се налази, јер је то све упропаштено и према томе онемогућено ми је дати мишљење шта би то имало бити.“

Председник општине (1933) на исте дописе одговара штурије. Бољи је први у коме извештава да: „На месту званом »Спасовица« атара села Моклишта пронађена је, пре 15 и више година, једна старина (одкопавина) за коју местно становништво сматра за неку капелу или гробље из прошлих векова. На лицу места нема предмета подесних за експедицију – то се и не шаљу.“ У табеларном извештају наредне године председник општине (1934) саопштава да се локалитет налази на висоравни 0,5 км од општинске зграде, а констатују се: „Ископавине гробова и нешто налик на храм из Римско доба. Нађени су посмртни остатци.“

Костић (1970: 206-207) поткрепљује локалитет новим детаљима: „На месту Спасовици, испод села, налази се откривена римска гробница и темељи старог црквишта. Становништво тврди, да је ту гробницу «пронашла сељанка Велика Павловска»; у њој је нађен људски костур са прстеном на руци, а уз њега и костур петла (свакако по веровању, да као што петао запева пред зору и мртви ће некада васкрснути). Отворена гробница, према нашим мерењима, дубока је 5 м., широка 1,5 м а дуга 2 м. Са сводом окренутим истоку; озидана је сувим малтером а засвођена римским опекама. Темељи црквишта и основа подсећају на црквиште св. Илије у селу Клисури; правоугаона основа је дуга 10 а широка 5 м. Темељи су грађени слагањем непрерађеног камена – кречњака и римских опека, истих као и у откривеној гробници. Око црквишта на Спасовици литије се обвијају о Спасовдану, као успомена на празник коме је црква, по веровању, била посвећена. Мисли се, да је путир, који је пронашао род Павловци приликом «копања градине» из овог црквишта.“

Рекогносцирањима Археолошког института (1981) потврђен је локалитет на око 0,7 км југозападно од центра села. Смештен је на ободу широке језерске терасе, односно, на темену истурене мало уздигнуте греде. Са локалитета се пружа јасан преглед долине Нишаве (око 2 км), као и на удаљено планинско залеђе.

Рекогносцирањима Филозофског факултета (2002: 141, л 107) потврђено је да: „Локалитет се налази југозападно од села на коти 384. На терену су уочени остаци цркве која је посвећена Спасовдану. Вероватно се ради о једнобродној базилици са мартиријумом? Уочени су и остаци тешко оштећене гробнице са

полуобличастим сводом од опеке, оријентације исток-запад (касноримски период?).“

На основу археолошких остатака који су делимично откривени и сачувани реч је о грађевини великих размера. Остаци се уочавају на скоро кружном простору пречника 50 м, просечно уздигнут од околног терена 2-3 метара, а који се не обрађује (црквено земљиште?). Разазнају се правци пружања три просторије, запад-исток, од којих је средишња дужа за два метра на истоку. Њене унутрашње димензије су 27 х 6,5 м. Она је са јужном просторијом нижа за око 1 м од северне просторије. Уздигнутија северна просторија састоји се из два изгледа једнака дела. Источну половину чини велика правоугаона просторија, можда подрумска, димензија 10 х 5,5 х 1,8 м. Зидана је од ломљеног и притесаног камена везаног кречним малтером, а у њој су биле разбацане опеке димензија 29 х 29 х 4,5 см. Површина западне половине је на највишем терену и круне зидова су местимично видљиве. У њеном источном делу (уз подрумску просторију) уочљив је отвор, димензија 0,8 х 0,7 м, уствари пробијени полуобличасти свод гробнице. Она је димензија 2,2 х 1,3 м. Висина није могла да се измери јер је гробница била испуњена скоро до врха. Улаз у гробницу је на истоку из подрумске просторије. Гробница је зидана вероватно до свода од ломљеног камена везаног кречним малтером, а полуобличасти свод од опека димензија 36 х 36 х 4,5 см., и омалтерисана истим малтером са додатом туцаном циглом.

На заравњеној греди северно и благој падини североисточно од описане грађевине, на површини од око 200 х 140 м, налазе се уломци опека античког формата, речно камење од зидова и комади малтера, што све говори о разоравању грађевинског шута, односно грађевина од трајног материјала.

По свему судећи локалитет Спасовица представља главни део урбанизованог отвореног насеља са ранохришћанском тробродном базиликом. Извесну сумњу у одређивању ове грађевине као сакралне, пружа равно завршени унутрашњи зид средишње просторије, односно, непостојање олтарског простора. Друга могућност за грађевину била би да представља остатке једне виле рустике.

У инвентару предмета византијског доба Народног музеја у Нишу уведен је гвоздени врх стреле троугаоног облика(инв. бр. 137/V), дужине 6,5 см, ископан

на локалитету Спасовци, свакако Спасовица, на дубини од 0,4 м 1957. године, поклон Росе Лилић.

T. LXXXV

Јаблковик/Садовица, отворено касноантичко-рановизантијско насеље

АИ 1981.

Рекогносцирањима Археолошког института (1981) откривен је локалитет у западном подножју Спасовице (удаљен око 0,3 км). На тој страни Спасовица је у виду стрмије падине. Локалитет се налази са десне стране сеоског потока на благој падини. На површини од око 1 ха налази се фрагментована касноантичко-рановизантијска керамика и ситни уломци опека античког формата.

Најновијим обиласком локалитета 2011. године констатовано је да су око средине његове површине дубоким орањем оштећене круне зидова веће грађевине од чврстог материјала. Уједно је разоран и грађевински шут који је урушавањем зграде образован тако да је и измерена опека античког формата димензија 43 х 43 х 7 см.

По свему судећи реч је о отвореном касноантичко-рановизантијском насељу које вероватно са насељем на оближњој Спасовици са ранохришћанском базиликом чини целину.

Пасуљанка, издвојени објекти-заселак?

АИ 1981.

Рекогносцирањима Археолошког института (1981) прикупљен је податак о локалитету удаљеном око 0,4 км североисточно од Јаблковика, односно око 0,3 км северно од Спасовице уз поток. Уствари, на око 100 м низводно од моста на новом путу од Моклишта ка Дражеву Тихомир Стојановић је на својој парцели изорао два зида са опекама античког формата (вадио их је за своје потребе). Непроверено

Вероватно заселак касноантичко-рановизантијског насеља на Спасовици.

Дел-сеоска црква,

Костић 1970; АИ 1981; РЗЗСК 2002.

Костић (1970: 207)бележи да: „Сеоска црква иако знатно руинирана представља лепу старину; саграђена је 1853. год., што се види по запису изнад

улазних врата. Услед клижења земљишта црква је била препукла и предњи део се срушио. Од тог дела очували су се само темељи и патосани под. Црква је делимице обновљена 1935. год. Јер је била сасвим склона паду.“

Рекогносцирањима Археолошког института (1981) документована је основа сеоске цркве са темељима припрате. Она се налази на проширењу падине брда Дел у оквиру насеља око 0,3 км североисточно од центра села. У пределу цркве и у темељима припрате видљиве су опеке античког формата.

Рекогносцирањима Филозофског факултета (2002: 140, л 106) констатује се: „На овом локалитету, у литератури, помиње се црква из римског и средњевековног периода. Иначе локалитет је смештен на доминантној коти (473) одмах изнад села. Остаци цркве нису видљиви, али је место ограђено и постоји култ код локалног становништва. На око 200 м испод тог места, на самом путу, према казивању мештана откривена је римска гробница, али је у радовима уништена.“

Могуће је да је црква изграђена на темељима старије ранохришћанске, што је чешћи случај у пиротском крају, или да су опеке античког формата са оближњих локалитета коришћене приликом изградње новијих каснијих цркава. Црквиште на врху брда Дел није проверено.

Раценовик, отворено насеље **T. LXXXVI**

МПП 2010; РЗЗСК 2011.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2010) откривен је локалитет са десне стране Нишаве око 3 км јужно од центра села и око 1 км западно од локалитета Слатина. Смештен је у равници на ободу вишље речне терасе, уз чије подножје извире неколико извора (два јача). На површини од око 1 ха налази се уломљена опека, тегуле (са лучно завршеним крајевима) и имбрицес античког формата, фрагментована касноантичка керамика, као и речно камење од грађевина. Око средине локалитета на две гомиле камења, које су настале од чишћења оранице налази се бројна опека античког формата. Југоисточно уз антички локалитет и у равници испод терасе открива се фрагментована праисторијска керамика (енеолит?). Источно од локалитета на око 100-200 метара смештено је место звано Аниште.

Проспекцијом изведеном 2011. године током заштитних истраживања аутопута са коридора 10, на локалитету је нађен новац Констанција II. По свему судећи касноантичко отворено насеље, можда и вила рустика.

Слатина, мање отворено насеље-вила рустика

АИ 1981; Завод Београд; Завод Ниш; РЗЗСК 2002, РЗЗСК 2011.

Рекогносцирањима Археолошког института (1981) откривен је локалитет са десне стране Нишаве око 3 км јужно од центра села. Налази се у равници у Белопаланачком пољу. Јужно уз локалитет постоји извор.

Рекогносцирањима Филозофског факултета (2002: 143, л 109) констатује се: „Према подацима из литературе, на овом локалитету помиње се вила рустика. Екипа, међутим, није била у могућности да на терену региструје било какве археолошке остатке јер је површина засађена житом.“ Локалитет је непрецизно картиран.

На површини од око 0,3 ха налазе се ситни уломци опека античког формата и спорадично атипична фрагментована керамика касноантичко-рановизантијске фактуре.

По свему судећи мање отворено касноантичко-рановизантијско насеље или вила рустика.

У старом инвентару предмета из класичног доба уведен је гвоздени римски раоник нађен на овом локалитету у рушевинама зграде, поклон Божидара С. Милића из Моклишта.

Заштитним истраживањима 2011. године на око 0,1 ха откривено је више објеката, нажалост, сачуваних само у темељној зони услед интензивне савремене обраде земљишта. Темељи су изведени од речног камења без малтера. Од покретних налаза налажена је фрагментована керамика и новац, који датује објекте у другу половину 4. века. По свему судећи вила рустика с обзиром на велики околни простор обрадивог земљишта. Ако се новијим истраживањима открију и друге грађевине, а то допуштају површински налази уломљених опека и фрагментоване керамике на ширем простору, онда би се пре радило о једном отвореном насељу типа викуса.

Крушар, издвојени објекти

РЗЗСК 2002.

Рекогносцирањима Филозофског факултета (2002: 52, л 10) откривени: „Локалитет је регистрован око 600 м источно од локалитета Шупљи камен, на десној обали Нишаве, на заравњеном потесу узвишења Крушар. Локалитет захвата мању површину димензија 50 х 50 м. У њивама под кукурузом и пшеницом, спорадично се налазе фрагменти римске керамике. Издваја се фрагмент обода лажне тера сигилате са печатним орнаментом.“

Вероватно касноантички издвојени објекти-засеок.

МОКРА

Игриште-Чивлик, отворено насеље и некропола **T. LXXXVII**

Каниц 1892, 1909; Гарашанин 1951; Костић 1954; ЦАИФФ 1990; РЗЗСК 2002; МПП 2007.

Каниц (1892: 104; 1909/1985: /225) бележи да: „У имену данашњег села Мокре, удаљеног само 1,5 миљу од римске Ремесијане, сачуван је назив византијског епископског седишта Мокро. Без сумње, овај град је настао на рушевинама Ремесијане, које се и данас још могу пратити од градине Адама Павловића до југоисточног Робова дола. Тамо се у данашњим виноградима могу видети антички темељи с необично великим, дебелим опекама.“

Гарашанин (1951: 122) и Костић (1954: 236/48) препричавају податке Каница без покушаја прецизније убикације, с тим што Костић претпоставља: „да је у Коритници од Мокре до Ресника, где се наилази на поменуте старине, било неких насеобина.“ На другом месту Костић (1970: 240-241/52-53) разрешава убикацију Каницовог Робов Дола: „Тако је по предању село Ореовац основано од становништва ранијег насеља »Разбина Стена«, које је имало 40 кућа. Разбина Стена се налазила на римским развалинама на месту »Игриште«, до друма према водиници данашњег пољопр. Добра »Бела Паланка«.Турци су из одмазде извршили покољ њеног становништва, па је преостало становништво избегло на појате разбиностенске на месту Орешац и ту основало данашње село Ореовац. Место на коме је била Разбина Стена названо је Робов Дол. Од Разбине Стене доцније је основан Чивлик.“

Рекогносцирања Центра Филозофског факултета (1990: 8, л 10) проширен је временски оквир локалитета: „звани Разбина стена. Локалитет се налази са

десне стране пута Бела Паланка – Бабушница. Археолошки материјал је констатован између пута и задружне зграде у њиви засејаној пшеницом, а која припада пољопривредном добру. Махом се ради о праисторијској керамици, мада има и уломака античке керамике., што је нормално, јер се с друге стране пута налази шут античке грађевине. Праисторијска керамика генерално показује да се ради о периоду бронзаног доба (вероватно о фази Медијана), што може да се закључи по фрагментованом пехару са мањом тракастом дршком и канелурама на рамену.

Са друге стране поменутог пута на благој падини, у још непооораним њивама назиру се остаци већег грађевинског објекта вероватно из периода антике о чему сведоче комади танке опеке и спорадичан римски керамички материјал.“

Рекогносцирањима Филозофског факултета (2002: 160, л 133) потврђен је локалет под називом Пољопривредно добро: „Испод пута за Бабушницу, око 1 км од села Дивљана, код језера нађени су фрагменти керамике и опека (дебљине 2 см) из римског периода. Материјал је налажен на површини приближних димензија 100 х 150 м.“

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2007) констатовано је да се локалитет налази на тромеђи села Мокре, Дивљане и Ореовца, али у атарима Мокре и Ореовца. Удаљен је око 2,7 км југоисточно од центра Мокре и око 2 км западно од центра села Ореовца. Средином локалитета пролази савремени асфалтни пут Б. Паланка-Бабушница, а ту је на Коритничкој реци и имању некадашњег ПИК-а Б. Паланка уназад више од две деценије изграђено вештачко језеро и развија се викендашко насеље Б. Паланке.

Локалитет је смештен на десној вишој обали-тераси Коритничке реке и дну падине потеса Стасавац. На површини од око 300 х 150 м налазе се уломци опека античког формата и керамичких водоводних цеви и фрагментована касноантичко-рановизантијска керамика. У југоисточном делу локалитета, са десне стране потока Стасавац, приликом орања изорава се грађевински шут од објеката изведених од чврстог материјала (ломљени камен, комади кречног малтера и уломци опека дебљине 3,5 см, тегула 2,5 см и имбрекса 1,5х2 см). Исто тако и са леве стране потока Стасавац налази се касноантички археолошки материјал и то

новац, гвоздени предмети и једно бронзано звоно (налазач Б. Милић из Беле Паланке).

По свему судећи касноантичко-рановизантијско веће отворено насеље. Некропола овог насеља налазила је се на потесу Хајдучка падина, непосредно низводно и са леве стране Коритничке реке. По казивању мештана ту су се налазиле људске кости и опеке античког формата – из разговора са Б. Рајковићем. Овде треба напоменути да приликом изградњи викендица на североисточном делу локалитета Чивлик откривају се гробови са инхумацијом касносредњевековне некрополе, вероватно истовременог насеља Разбина стена. На плацу викендице Н. Јоцића откривен је скелет детета на дубини од 1 м и бронзана отворена ливена наруквица кружно стањених крајева на којима је изведен орнамент три концентрично урезаних двоструких кружића са тачком у средини. Поред тога нађена је и једна мања сребрна кружна касноантичка апликација, вероватно из античког културног хоризонта, у коме је уосталом укопавана касносредњевековна некропола.

Грамађе-Гушевац, мање отворено насеље

АНМН 1933, 1934; ЦАИФФ 1990; АИ 1981.

Управник школе (1933) бележи: „У званом месту »Грамадје« пре рата су сељаци налазили приликом орања велике «тугле» (цигле).“ Председник општинског суда (1933) наводи: „»Грамадје« у атару села Мокре, пропитивањем сазнало се од појединих сељака-мештана да је приликом орања било налаза од старих цигаља, но да нико не памти да су налази сачувани.“ У табеларном извештају председника оштине наредне године (1934) Грамадје је смештено на висоравни 1,5 км југоисточно од општинске зграде, а тамо »пре рата сељаци су налазили цигле (тугле) 40/40«.

Рекогносцирањима Археолошког института (1981) потврђен је локалитет Грамађе изнад пута Б. Паланка-Бабушница, односно око 1,5 км југоисточно од центра села. Смештен је у дну падине на споју са десном обалом Коритничке реке, у подножју В. Курила, а испод локалног пута за село Ореовац. На површини од око 100 х 100 м налазе се уломци опека античког формата и касноантичко-рановизантијска керамика.

Рекогносцирањима Центра Филозофског факултета (1990: 9, л 11) обиђен је локалитет Гушевац: „У селу Мокра, које се налази недалеко од Б. Паланке према Д. Коритници, у њивама изнад викенд куће Христивоја Стојадиновића, па до викендице са великим виноградом, налазе се многобројни остаци фрагментованих танких опека, грумења малтера и оскудан покретни археолошки материјал.“

По свему судећи мање касноантичко-рановизантијско насеље. Овај локалитет постављен је са исте десне стране Коритничке реке, низводно око 1,5 км од претходног већег насеља на Игришту-Чивлику. Изнад Грамађа, тј. изнад наведеног локалног пута за село Ореовац, налази се локалитет Гушевац, где се открива руком рађена фрагментована праисторијска керамика (вероватно мање гвозденодобно насеље ?).

Село-Надгробишта, отворено насеље-некропола, издвојена гробница

Каниц 1892, 1909; Гарашанин 1951; Костић 1954; Јовановић 1978; Дрча 1999/2000; РЗЗСК 2002.

Каниц (1892: 104; 1909/1985: /225) бележи: „Друге остатке видео сам нешто западније (од Грамађа-Робовог дола, прим. аутора), на њиви Ђорђа Трискова, где су 1881. у усеку за трасу новог пута откривена, на међусобном растојању од 11 м, три 60 см широка зида, која су се спуштала ка потоку, и мало даље седам римских гробница, у којима су нађене (1887) керамичке посуде, бронзане фибуле, новац из доба Царства итд. Један део пространог римског града лежао је, дакле, несумњиво овде на речици која се слива са Преслапа, 1400 м високог брда Суве планине, и пресеца данашњу Мокру.“

Гарашанин (1951: 122) и Костић (1970: 236/48) препричавају податке Каница без покушаја прецизнијег топографског одређења налазишта. Међутим, Костић (1970: 236/48) даје изванредне податке о открићу једне касноантичке зидане гробнице са богатим налазима: „Осим римских старина, у овом крају је нађено и више предмета из византиског доба. Они су откривени 1950 год. У једној гробници, а њих несумњиво има више, код гробља села Мокре. Од тих старина, које се чувају у Нишком музеју у шатули «Византиски златан новац и накит», налази се златан прстен са натписом на грчком језику: „Нека је срећан онај ко га носи“. Поред прстена у музеју су из исте гробнице две амфоре од стакла и један

крчаг од иловаче из истог времена. У гробници је нађена и једна кашичица од сребра шестоугаоног облика, а било је и других ствари које су при отварању гробнице поломљене или можда однесене.“

Јовановић (1978: 16) публикује прстен из наведене гробнице, али са местом налаза у Белој Паланци. Обрађен је у групи прстења са натписом. Из профилисане кружне главе у коју је уметнут оникс са натписом ΕΥΤΥΧΙ/ΠΡΟΚΟΠΤΕ/Ο ΦΟΡΩΝ, излази кружна алка. Прстен «нађен у гробу заједно са две идентичне стаклене амфориске које се датирају у IV век» ставља се исто у 4. век. Натпис са прстена одређује носиоца као хришћанина.

Дрча (1999/2000: 213) објављује две стаклене амфорете из зидане гробнице: „У полуобличастој засведеној гробници од камена, на дубини од 1 м, нађене су 1950. године у селу Мокра код Беле Паланке, на локалитету »Над гробиште«.“ Посуде су од мркозеленкастог стакла, ширег хоризонталног обода, краћег врата са две тракасте дршке, цилиндричног реципијента, заобљеног дна са капљичастим испустом. Једна је висока 22,7 см, а друга 20,5 см. Амфорице се опредељују у 3-4 век. У каталогу (1999/2000: 219) Дрча место налаза амфорета »у засведеној гробници од камена (?)«, ставља под знак питања. Вероватно је продавац предмета у гробницу ушао са бочне стране, која је била озидана каменом, док је полуобличасти свод свакако био изведен од опека. Локалтет се иначе налази у североисточном ободном делу самог сеоског насеља.

Рекогносцирањима Филозофског факултета (2002: 169, л 151) повтрђен је локалитет: „На благој косини, 30 м изнад локалног гробља, у селу Мокра налази се гробница из римског периода откривена 1950. године. На локалитету се уочавају фрагменти опека које су биле уграђене у ову гробницу.“

Вероватно касноантичко-рановизантијско отворено насеље са некрополом и издвојеном гробницом.

Мало Курило, спекулуми

Милићевић 1884; АИ 1981.

Милићевић (1884) бележи: „На Малом Курилову, више Беле Паланке, према Мокрој, имају две зидине, као да су биле куле. За време кримског рата

Турци су распитивали сељаке где су те зидине. Сељаци, бојећи се каква кулучења, нису им хтели казати где су.“

Дреновик, мање отворено касноантичко-рановизантијско насеље

АИ 1981.

Рекогносцирањима Археолошког института (1981) откривен је локалитет Дреновик око 1 км северозападно од центра села. Смештен је на ободу језерске терасе, односно у врху широке падине потеса Балван. У близини локалитета је извор-чесма. На површини 100 х 100 м налазе се уломци опека античког формата и фрагментована касноантичко-рановизантијска керамика.

Непосредо југоисточно од локалитета на раскрсници сеоских пољских путева налази се локално црквиште у коме има неколико уломака опека античког формата. Имајући у виду близину античког локалитета вероватно у одређеној вези са њим.

По свему судећи мање отворено касноантичко-рановизантијско насеље.

Голаш, шљакиште

АИ 1981

Рекогносцирањима Археолошког института (1981) констатована је мања количина шљаке у подножју овог високог брда.

Случајни налаз,

У инвентару предмета римског доба Народног музеја у Нишу налази се бронзани калуп (инв. бр. 523/R), ископан у околини Мокре 1954. године. Поклоњен је од руководиоца школске археолошке збирке у Белој Паланци професора историје Зорице Аранђеловић.

НОВО СЕЛО

Кула, мање отворено насеље

АНМН 1933, 1934; АИ 1997; МПП 2005.

Управник школе (1933) у Мокри само бележи потес Кула. Председник општине и суда Мокре у првом извештају (1933) наводи: „у атару села Новог Села, постоји место звано «Кула» и да сада постоје на томе месту остатци

развалина од камена.“ У другом извештају (1934) председник општине и суда Мокре приказује да се локалитет налази на брду 3 км северно од општинске зграде и да се виде »зидине и развалине, а друго није ништа до сада нађено«.

Рекогносцирањима Археолошког Института (1997) и Музеја Понишавља (2005) констатован је локалитет око 0,5 км југозападно од центра села. Налази се око излаза уске Долине у Белопаланачко поље. На левој страни сеоског потока у уској Долини налази се мање потковичасто проширење (50 x 50 м) у коме је била смештена Кула из турског периода. Од ње се само сада назиру остаци по конфигурацији терена (10 x 10 м). Приликом савременог проширивања локалног сеоског пута у дужини од око 100 м, који води од села на Суву планину, у профилима уочени су фрагменти керамике античке фактуре и мањи уломци опека античког формата.

По свему судећи мање отворено античко насеље.

Жежница-(Жерница)-Црквиште Св. Јована, ранохришћанска базилика

Костић 1970; АИ 1997; МПП 2013. **T. LXXXVIII**

Костић (1970: 209) бележи: „На месту Жерница откопани су 1918. год. остаци цркве Св. Јована, саграђене у XVI веку. На црквиште св. Јована, на дан посвећен том свецу, становништво одлази »на молитву и исцељење«.“

Рекогносцирањима Археолошког института (1997) потврђен је локалитет удаљен око 0,5 км северозападно од центра села. Налази се на мањој заравни стрме североисточне падине брда Трап, односно источно од отвореног насеља на локалитету Дуб из атара суседног села Вргудинца (види тамо). Реч је о мањем црквишту унутрашњих димензија 3 x 5 x 1 м. Видљива је само унутрашњост црквишта која је вероватно само озидана ломљеним каменом након откривања. У унутрашњости око средине црквишта укопана су два уломка камених стубова један пречника 0,5 м, видљиве висине 0,6 м и други пречника 0,4 м, видљиве висине 0,5 м. У унутрашњости и око црквишта приметне су бројне уломљене опеке (28 x ? x 4-6 см) и тегуле античког формата.

Рекогносцирањима МПП (2013) констатовано је да се црквиште Св. Јован мањих димензија налази у источном крају једне веће површине са урушеним остацима зидова комплекса зграда. Ова површина има облик издуженог троугла и

има димензије око 40 х 15 м. Основа троугла је на источној страни, где је смештено црквиште св. Јована и налази се на заравњеном платоу, док западна половина прелази постепено у стрму падину. Ободом наведене веће површине назиру се по конфигурацији терена урушени остаци зидова једног комплекса од више просторија. Врх коплекса чине две просторије дужине око 15 м и ширине у основи око 7 м. Између црквишта и врха комплекса налази се унутрашњост још једне просторије, а на јужној ободној страни две веће гомиле ломљеног камена од зидова са уломцима опека античког формата.

Вероватно ранохришћанска црква оближњег насеља на Дубу и спекулума на Стражи из атара села Вргудинца.

Жака, мање отворено насеље

АИ 1997.

Рекогносцирањима Археолошког института (1997) откривен је локалитет Жака. Налази се на југоисточном ободном делу самог насеља села, тј. око пута Ново Село – Бела Паланка. На површини 100 х 150 м налази се разораван грађевински шут од објеката изграђених од чврстог материјала (ломљени камен, комади малтера и опека античког формата) и фрагментована касноантичко-рановизантијска керамика, а спорадично руком рађена керамика праисторијске фактуре.

Вероватно мање отворено касноантичко-рановизантијско насеље, коме је можда претходило домородачко латенско насеље.

Дреновик, мање отворено насеље-вила рустика

АИ 1997.

Рекогносцирањима Археолошког института (1970) откривен је локалитет Дреновик у атару овог села (локалитет истог потеса обрађен је и у атару села Мокре). Налази се око 1,5 км југозападно од центра села (удаљен око 0,7 м северно од Дреновика из атара села Мокре и око 1 км југоисточно од локалитет Жака из атара Новог Села). Смештен је на вишој речној тераси-благој падини ширег потеса Балван са леве стране Нишаве. У близини локалитета налази се

извор-чесма На површини 30 х 70 м налазе се уломци опека античког формата и атипични фрагменти касноантичко-рановизантијске керамике.

Вероватно мање отворено насеље или вила рустика.

Аниште, мање отворено касноантичко насеље

РЗЗСК 2002.

Рекогносцирањима Филозофског факултета (2002: 142, л 108) откривен је локалитет Аниште као «вишеслојно налазиште са остацима праисторијских насеља и објектима из античког периода». Локалитет се налази на левој обали Нишаве око 1 км источно од центра села. Констатовано је да: „У њиви Миће Марковића и Тасић Живојина нађени су фрагменти праисторијске керамике која се приписује бронзаном добу. У њиви Светлане Крстић налази се велика количина већих и мањих фрагмената римских опека. Недалеко од претходних налаза регистрована је већа количина делова праисторијске грнчарије, посуда из античког периода и истовремених опека.“

Вероватно мање отворено касноантичко насеље, можда крај главног царског пута за Ремесијану.

Случајни налази,

У нумизматичкој збирци римског новца Народног музеја у Нишу чува се бронзани новац Лициниј (инв. бр. 1836) који је ископан 1936. године у овом селу.

У старом инвентару предмета класичног доба Народног музеја у Нишу уведена су два гвоздена римска копља нађена на »Дубу« у атару овог села (инв. бр. 11510/11511, 11517/11518) вероватно после Другог светског рата реинвентарисана. У инвентарима предмета римског доба музеја у Нишу налазе се три копља два дуга листолика са пресеченим врхом са ребрима по средини (инв. бр. 77, 144) и једно краће листолико широко копље проширеног и профилисаног тулца (инв. бр. 78), откривена исто тако на локалитету Дуб. Пилетић (1971: 11-12, цртежи бр. 57, 63 и 69) одређује их широко у 1 до 4. век. Већим делом потес »Дуб« налази се у атару суседног села Вргудинца, где постоји гвозденодобно и касноантичко-рановизантијско насеље.

Два друга копља (инв. бр. 169, 170) заведена су у инвентар предмета римског доба музеја у Нишу, а нађена на потесу Дол у Новом Селу.

ОРЕОВАЦ

Игриште-Чивлик, отворено насеље и некропола

Каниц 1892, 1909; Гарашанин 1951; Костић 1954; РЗЗСК 2002; МПП 2007.

Локалитет је обрађен у атару села Мокре, пошто је на међи атара ова два села-види тамо. Источни део налазишта изнад асфалтног пута у атару је овог села.

Ћунац, трагови водовода

Милићевић 1884; Костић 1954.

Милићевић (1884: 179) бележи локалитет: „Ћунац, извор у хатару села Ореовице. Туда се ваде из земље ћунци којима се води вода. Народ прича да се тим ћунцима водила вода у Белу Паланку пре него што се појавило ово данашње велико врело испод Курилова до саме вароши.“

Костић (1954: 236/48) наводи да: „Од интереса су и остаци римског водовода откривеног испод села Ореовца. О месту где су остаци тог водовода М. Ђ. Милићевић је дознао да се зове Ћунац, и да је ту неки извор у атару села Ореовице (није Ореовица него Ореовац, а Ореовица је село у околини Темске). По предању, тим ћунцима одвођена је вода у Белу Паланку пре него што је избило врело испод Курила у Белој Паланци. Није искључено да је водовод стварно стајао у вези са Ремесијаном.“ Непроверено.

Имајући у виду близину и значај насеља на Игришту-Чивлику откривени водовод испод данашњег села Ореовца свакако треба довести у везу са овим насељем, пошто је удаљен свега 1,5 км западно, а Ремесијана око 4 км северно. Поред тога, на терену ка Ремесијани нису налажене до сада водоводне цеви.

Врбица,

Локалитет се налази на тромеђи атара овог села и суседних, Дивљане и Доње Коритњице (види под Дивљана). Непроверено.

ПАЈЕЖ

Градиште, утврђење/рефугијум?

АНМН 1933, 1934; МПП 2006; Маринковић 2008.

У првом извештају председник општине (1933) само помиње локалитет Градиште. У другом извештају из исте године (1933) он наводи: „звано место Градиште, где је некада било «Кале», које је разрушено, о чему се извештавате знања ради.“ У табеларном извештају из наредне године (1934) одређује се да је на брду 3 км западно од општинске зграде и да: „било је Кале, које је срушено пре 10. година.“

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) потврђен је локалитет на око 3 км северозападно од центра села. Смештено је на крају ртастог издуженог узвишења, у виду греде, приближног правца пружања север-југ, изнад ушћа Пајешког потока у Сврљишки Тимок. Три стране брежуљка, високе око 60-так метара стрмо се спуштају ка водотоковима (стрмија је источна страна), док је прилаз најлакши са југа заравњеном гредом (терен је у паду ка врху греде, односно утврђењу).

Утврђење је правоугаоног облика, димензија 90 х 60 м. На терену нема трагова камена, малтера ни опека, тако да је оно изведено од земље. На угловима краће северне стране утврђења уочљиве су велике кружне куле пречника 12 м, које се издижу од спољњег терена око 2,5 м. Такве куле на јужној краћој страни нису уочљиве. Најбоље се прати источни бедем ширине 3 м са спољном шкарпом ширине 3 м и висине 2 м, а висина са унутрашње стране је 1 м. Северни и западни бедем имају ширину око 7 м. На јужној страни бедем није изражајан, само се наслућује. По казивању мештана није налажен ни други покретни археолошки материјал. Међутим, прича се и да је камен са утврђења искоришћен за изградњу пута након ослобођења од Турака.

Са Градишта се пружа изванредан поглед на долину Сврљишког Тимока. Оно је постављено у граничном појасу одакле почиње побрђе ка вододелници Нишаве. У близини је вероватна античка некропола на Големом делу из атара суседног села Мирановца. То би до донекле упућивало на могућност да овај локалитет представља можда један касноантичко-рановизантијски рефугијум. Ипак, непостојање културног античког хоризонта са случајним налазима на локалитету, затим, недостатак значајнијих остатака на јужној страни утврђења

одакле је приступ најлакши, што је пракса код античких фортификација, умањују могућност да се овде ради о античком локалитету.

Маринковић (2008) бележи: „Што се тиче старих насеља, у Буџаку је највише прича остало о латинском насељу («кале)» на локалитету Градиште, у атару села Пајежа. И сам назив места указује на могућност да је ту некад постојало неко насеље или објекат. Данас на том месту нема видљивих трагова римског насеља, а објашњење је у томе да је камен од калеа употребљен при градњи Митхадпашиног пута. Ипак, на овом локалитету се разазнају трагови неког војног објекта из каснијег, највероватније турског периода. По свему судећи ради се о фортификацијском објекту пољског типа, тј. о четвоространом или петостраном редуту, за који није могло бити утврђено када је коришћен. На једној војнотопографској скици из 1876. године, овај локалитет означен је као - »Развалине«, што такође указује да се радило о остацима неког објекта или насеља (у напомени – Војни часопис – Ратник, Београд, 1898).“

Тумба,

АНМН 1934; Маринковић 2008.

У табеларном извештају председник општине (1934) наводи локалитет Тумбу на брду 1 км источно од општинске зграде и да на њему «нема ништа»

Маринковић (2008) у хроници Буџака бележи: „ О локалитету Тумба, изнад Пајежа, мало се зна. Претпоставља се да је на овом месту могао бити неки објекат из римског периода, кастел или гранична караула, с обзиром на то да је тим простором једно време ишла граница између римских провинција. Мештани тврде да су тамо налажени комади старе опеке. Помиње се да је пре тридесетак година учитељица Зорка прикупила неке примерке са овог локалитета.“

Непроверено. Податак да је учитељица Зорка набављала археолошке предмете са овог локалитета вредан је пажње пошто је она била изванредан сакупљач старина, основала археолошку збирку при школи у Белој Паланци, а вредне експонате поклањала и Народном музеју у Нишу.

СИЊАЦ

Градиште, касноантичко-рановизантијски рефугијум?

Мишковић 1889; Каниц 1909/1985; АНМН 1933, 1934; Костић 1970; ЦАИФФ 1990; МПП 2006, 2007.

Мишковић (1889: 53) бележи: „На $1^{1/2}$ час испод Беле Паланке, а на уласку у Нишавину клисуру, идући Пироту, налази се на десној обали Нишаве, брдо Стража, и одма више њега поред реке, голо брдо Градиште, и на њему неке рујине.“

Каниц (1909/1985: /558) само помиње римски кастел преко пута Синђачког манастира (црквице Св. Оца) на десној обали Нишаве »на висини од 477 м«.

Председник општине Љубатовачке (1933) наводи у првом извештају само потес Градиште у атару села Синџа. У другом табеларном извештају (1934) наредне године он саопштава да се Градиште налази »у брегу крај реке Нишаве«, 4 км од општинске зграде у Љубатовици и да се »не виде значајне белеге«.

Костић (1970: 26) говорећи о заштити области Румизијане током владе Јустинијана помиње и ово утврђење: „Кула-стражара на Градишту код села Чифлика од које су до скоро налажене руине, чувала је сутеску Светог Оца.“

Рекогносцирања Центра Филозофског факултета (1990: 3, л 1) већ не бележе археолошке остатке на Градишту: „Показало се да на огољеном терену овог локалитета, због рада алувијалне и флувијалне ерозије нема трагова археолошког материјала.“

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006, 2007) нису потврђени остаци античког утврђења, нити културни хоризонт. Локалитет је смештен око средине десног побрђа клисуре Свети отац. Тај средишњи део према Нишави завршава се са стеновитим отсеком, источна и западна страна су стрме падине, док се северна шири у заравњени превој, којим је вероватно пролазио антички пут долином Нишаве. На Градишту нису видљиви остаци бедема нити може да се констатује антички културни хоризонт. Постојање рефугијума је могуће и то од нетрајног материјала, имајући у виду пролазак трасе античког пута у близини и античког локалитета Селиште-Лука.

По свему судећи становницима мањег насеља на десној обали Нишаве на локалитету Селиште-Лука са Црквиштем у близини Градишта на истој страни Нишаве, било је потребно место за склањање у тренуцима опасности. Вероватно је на основу података са терена могло да буде речи само о једном рефугијуму. Током 20 века он је девастиран и/или еродиран. Постоји још једна могућност.

Мишковић и Костић бележе постојање »руина« једне куле, коју је Каниц претворио у римски кастел. Нешто слично вероватно се десило и са кастелом на Милћином врху у атару села Клисуре (види тамо), пошто и тамо постоје остаци једне мале куле из периода под Турцима.

Црквиште у Селишту, ранохришћанска црква?

АНМН 1933, 1934; АИ 1981; МПП 2013; РЗЗСК 2013.

Председник Љубатовачке општине и управник школе у првим извештајима само помињу локалитет Црквиште, које се налази близу Нишаве. У табеларном извештају наредне године председник општине наводи да се локалитет налази 5 км од општинске зграде у Љубатовици, «у равници крај реке Нишаве, види се један камени крст».

Рекогносцирањима Археолошког института (1981) потврђен је локалитет који се налази око 2 км јужно од центра села, између међународног пута Б. Паланка – Пирот и железничког моста на Нишави. Смештен је у равници уз стеновити завршетак побрђа са десне стране Нишаве. Црквиште није откопавано од стране мештана тако да се претпоставља по конфигурацији терена и казивању мештана.

Рекогносцирањима МПП (2013) прикупљени су подаци од мештанина Велимира Ристића о црквишту на Селишту. По њему црквиште је Нишава обурвала у протеклом периоду које почиње са изградњом пруге и железничког моста крајем 19 века. Наиме, проласком железничке пруге ток Нишаве је скренут ка позицији Црквишта. Уз Црквиште на Селишту постојао је и извор, који је затрпан изградњом међународног пута.

Заштитним археолошким истраживањима РЗЗСК (2013) остаци старог црквишта на Селишту нису откривени.

Може се само претпоставити да је постојала ранохришћанска црква на овом налазишту пошто су у близини насеље у Луки и рефугијум Градиште (?).

Селиште, старчевачко насеље и насеље и некропола из старијег гвозденог доба

МПП 2010-2013; РЗЗСК 2013.

Локалитет Селиште налази се око 2 км јужно од центра села. Смештен је на десној обали Нишаве, Ради се о широкој благој падини која се постепено пење

ка ниским брдима у залеђу, а између њих залази у удолину Синьачког потока ка центру села. На западној страни Селиште је оивичено почетком клисуре Свети Отац преко чијег заравњеног врха у дубини на северозападној страни је прелазио римски главни пут из Белопаланачке котлине у Ђурђевопољску котлину. Овим налазиштем се на источној страни завршава уска и краћа Ђурђевопољска котлина средњег Понишавља.

Рекогносцирањима МПП (2010-2013) на локалитету Селиште констатовани су површински налази фрагментованог керамичког материјала од праисторије до периода под Турцимна. На основу казивања Велимира Ристића вероватно антички зид пронађен је у северном делу овог налазишта, близу железничког моста, а изван трасе новог аутопута Е 80. Наиме, 1952-53. године приликом копања бунара откривен је малтерни зид ширине 1 м, а претпоставља се да је ишао у дужину од око 20 м. Зид се налази поред сеоског потока код ушћа са Нишавом. Могуће је да се антички део насеља на овом пространом локалитету развијао ближе Нишави, односно прилично изван трасе новог аутопута. Донекле то показује и локалитет Селиште-Лука.

Ископавања РЗЗСК (2013) на траси новог аутопута Е 80, односно већег дела површине простирања локалитета Селишта, у оквиру кога се налази и Црквиште, показала су да не постоји културни хоризонт из периода од раног Царства до краја ране Византије. Међутим, констатовани су остаци дела насеља и некропола инхумираних покојника са правоуганом каменом конструкцијом из краја старијег гвозденог доба и почетка латена. Поред тога, документовано је и постојање старчевачког насеља, као и остаци кућа са покретним налазима из периода касног средњег века до ранотурског периода. По налазима задњег културног хоризонта, иначе, овог вишеслојног локалитета, налазиште је добило свој назив.

Насеље из старијег неолита и насеље и некропола из старијег гвозденог доба на овом локалитету, у близини античког насеља у Луки, само потврђују континуитет насељавања долине Нишаве, којом иначе иде важан путни коридор.

Лука, мање отворено касноантичко-рановизантијско насеље **Т. XC**

АИ 1981.

Рекогносцирањима Археолошког института (1981) откривен је локалитет Лука око 2,5 км јужно од центра села. Налази се у уској стешњеној десној обали Нишаве, односно на почетку кратке сутеске Нишаве, Свети Отац. Наиме, одроњавањем десне обале Нишаве, у профилу уочава се на дужини од око 50 м културни хоризонт из касноантичко-рановизантијског периода. У наведеном слоју уочавају се уломци опека античког формата и фаргментована керамика.

Вероватно мање касноантичко-рановизантијско насеље. У близини су на око 0,5 км североисточно Црквиште и северозападно рефугијум Градиште (?). Око 1 км југозападно налази се Синјачки манастир св. Оца Николе

LXXXIXa-b

Длга пољана-сеоско гробље-Св. Ђорђе, миљоказ-део трасе главног царског пута?

АНМН 1933; АИ 1981; РЗЗСК 2002; МПП 2006-2013.

Председник Љубатовачке општине (1933) бележи само «карактеристично име места» Пут.

Рекогносцирањима Археолошког института (1981), Филозофског факултета (2002: 166-167, л 145) и Музеја Понишавља (2006) констатована су пет уломка камених ваљака већег пречника (око 60 см). Један је укопан на улазу у сеоско гробље-Длгу пољану, дужине изнад земље 0,9 м и пречника 0,66 м. Други је био постављен 35 метара западно од претходног на Длгој пољани, дужине 1,2 м и пречника 0,59 м. У задње две деценије узастопним прекопавањима златара налази се у дубљој јами од њихових ископа. Најмањи трећи уломак налазио се на улазној капији куће у Синјачком засеоку испод гробља, вероватне дужине око 0,5 м и пречника око 0,6 м. Задња два су пре око једног века или више, вероватно од гробља пребачени на импровизованојулазној капији оброчишта св. Ђорђа, испод сеоске школе. Њихова дужина појединачно износи око 1,75 м, а пречник од 0,63-0,52 м. Камени ваљци-уломци миљоказа израђени су од кречњака и обрада камена одговара античком периоду. Интересантно је предање мештана по коме их је Краљевић Марко овде бацио са Белаве.

Најновијим рекогносцирањима МПП (2013) констатовна су уз десни уломак миљоказа на капији оброчишта Св. Ђорђа још три уломљена дела. Златари су прекопавањима камења, које чини ограду оброчишта, преокренули стопу-постоље миљоказа. Оно је уломљено у три дела. По највећем и најбоље очуваном

уломку види се да је стопа била изразито профилисана и квадратног пресека димензија 0,95 м и висине 0,75 м. Са друге стране, више ваљкастих уломака са стопом вероватне висине око 7 метара иде у прилог мишљењу да можда они представљају делове једног почасног стуба-трофеума, каквог су у близини Пирота видели путописци западноевропских земаља у другој половини 16 века (види под Пирот - Безолт, Лубенау). Сасвим је могуће да је у неком периоду уломљен и пребачен у атар овог села.

Вероватно антички миљоказ на делу царског пута Ремесијана – Турес. Највероватније у прошлости са изворног места у близини трасе пута миљоказ је преломљен, а делови су пребацивани по тренутним потребама мештана на садашња места. Иначе, траса царског пута у овом одсечку иде десном страном Нишаве од Страже до Длге Пољане. Уствари пут овде скраћује велику окуку Нишаве и заобилази клисуру Свети Отац.

Топунар, античка некропола?

АИ 1981; РЗЗСК 2002; МПП 2013.

Рекогносцирањима Археолошког института (1981) и Филозофског факултета (2002: 166, л 144) откривен је локалитет северно од засеока Стража, тј. око 1 км југозападно од центра села. По причању мештана налажени су на том месту гробови са инхумацијом. По казивању Велимира Ристића приликом риголовања винограда на овом потесу 50-тих година прошлог века на имању Вукадина Соколовића код два покојника нађена је по једна керамичка посуда (МПП 2013).

Вероватно касноантичко-рановизантијска некропола.

Сињачки манастир св. Отац Никола,

МПП 2013.

Сињачки манастир св. Отац Никола налази се на левој обали Нишаве у истоименој краћој клисури. На основу конфигурације терена, пре свега северно и источно уз манастирску цркву види се да је терен уздигнут 1-2 метара. Могуће је да се ради о порушеним остацима већег ранохришћанског храма с обзиром на близину локалитета Лука и Градиште преко реке Нишаве.

Оброчиште св. Никола, база стуба

МПП 2013.

Рекогносцирањима МПП (2013) констатована је база стуба од пешчара на оброчишту св. Николе у засеоку Трешњанци овог села. Атичко-јонска база има димензије 43 х 43 х 29 см. Нема података о месту налаза. Вероватно потиче са неког античког знатнијег објекта из околине.

ТАМЊАНИЦА

Црквиште Света Петка, мање отворено насеље домородаца

Костић 1970.

Костић (1970: 210) указује да: „На месту Црквиште налазе се »зидурине« од »Латинске цркве св. Петке«. У развалинама црквишта налазе се стари новци.” На удаљености око 0,7 км северозападно налази се локалитет Црква, односно црквиште Свете Петке. Лево уз пут за село Тамјаницу и иза чесме у баштама открива се на површини од 0,5 ха фрагментована праисторијска (гвозденодобска?) и античка атипична керамика.

Вероватно мање отворено античко насеље, могуће нероманизованог домородачког становништва.

Забел-Вишњар, отворено античко насеље

МПП 2005.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2005) откривен је локалитет Забел, на коме је пре више од две деценије направљен вишњар ПИК-а Б. Паланка. Налази се са једне и друге стране, сада старог, пута Б. Паланка – Ниш, преко тзв. Плоче (пре Другог светског рата државни пут бр 16. Ниш-Пирот). Удаљен је око 1,5 км јужно од центра села. Са леве стране пута (јужне) на површини 50 х 200 м наилази се спорадично на уломке опека античког формата и фрагментоване античке керамике. По казивању мештана покретни археолошки антички материјал налажен је пре образовања вишњара и на северној страни пута, данас у пределу задружне зграде, међутим, на терену подаци нису могли да буду потврђени.

По свему судећи отворено античко насеље на вероватној траси главног царског пута, можда у близини домородачког насеља. У том случају била би реч о мутацији Улмо.

ТЕЛОВАЦ

Букова падина, мутацио Латина (?)

Каниц 1892, 1909; АИ 1981.

Каниц (1892: 82; 1909/1985: 89/206) бележи кастел на Милћином/Милчином врху у атару села Клисуре (види тамо), а на Буковој падини, југоисточно од овог брда, мутацију Латина (на граници атара села Теловца према пиротском селу Понору). Оба локалитета налазе се у непосредној близини старог пута Бела Паланка – Пирот, за који Каниц сматра да прати трасу римског главног пута.

Рекогносцирањима АИ (1981) утврђен је потес Букова падина око 1,5 км јужно од села. Локалитет се налази јужно уз стари пут Бела Паланка – Пирот на завршетку превоја, одакле пут почиње да силази у пиротско поље. Ради се о кречњачком терену, неравном платоу са тањим слојем земље. По површини нису могли да се примете остаци античких објеката нити културних хоризоната, сем неколико ситних фрагмената атипичне керамике од грубих посуда.

На основу података са терена нема елемената да се на овом локалитету тражи мутација Латина. У близини овог локалитета налази се, иначе, мање утврђење, вероватно касноантичко Кале из атара села Понора у општини Пирот (види тамо).

Горње Градиште, касноантичко-рановизантијско утврђење **T. XCIa-b**

Костић 1970; МПП 2006.

Костић (1970: 211) у одељку старине бележи: „Под висом Велико Градиште на једном ћувику, где је био римски кастел, пронађене су римске гробнице са очуваним костурима. На неким костурима нађене су стаклене плавкасте гривне. Од других старина, са овог локалитета, значајнији су остаци водоводних керамичких цеви, један ручни млин и разнолико керамичко посуђе.“ На другом месту Костић (1970: 26) говорећи о Јустинијановим кастелима која су штитила област Румисијане помиње и утврђења на »Горњем и Доњем Градишту северно од Теловца«.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) потврђен је локалитет око 1 км североисточно од центра села. Смештен је на врху издвојеног купастог брда са

три стране око 120 м високог, а са јужне око 40 м ка широком седлу. Северним подножјем протиче река Седлар у сутесци, која на североистоку се шири у истоимену висинску зараван. Колским путем лако се излази преко М. и В. Суводола у Пиротско поље и Турес.

Утврђење крушколиког облика, димензија око 200 х 70 м постављено је на странама врха, тако да се он издиже у унутрашњости од нивоа бедема за око 5-10 м. Бедеми су у порушеном стању укупне ширине око 5 м, висине око 0,5 м, заливађени или у храстовој шуми. На јужној страни бедеми имају два прекида-улазе (?). Уз бедеме налази се валум ширине од 3-5 м. Културни слој дебљине 0,3 -0,5 м уочава се по кртичњацима у валуму, док је у средини утврђења прилично тањи, на појединим местима видљиве су и огољене стене. На локалитету нису налажени уломци опека античког формата, али у кртичњацима налажена је античка фрагментована керамика. Констатован је само један већи и неколико мања златарска ископа. Некрополу коју помиње Костић испод Градишта није могла да буде проверена. Исто тако није проверено ни Доње Градиште на суседном западном издвојеном брду.

Вероватно античко утврђење насеља у близини и некрополе у подножју.

Пустосел, отворено насеље

Костић 1970.

Костић (1970: 211) бележи: „На месту званом Пустосел такође су налажени остаци римске материјалне културе: опеке, посуђе, новац и др. Ту је Јона Бојинац при орању откопао, како се тврди, »гвоздено буре«, у коме се налазио »сребрни новац«. На том месту он је подигао »спомен« који и данас постоји.“ Непроверено. Локалитет се налази источно од села.

ТОПОНИЦА

Црквиште Коњски дол, металуршки погон ?

АНМН 1934; МПП 2006.

Председник општине (1934) тек у табеларном извештају даје податке о локалитетима из атара села. За прво црквиште на потесу »Коњски дол« пише да се налази у равници крај реке удаљено 2 км северно од општинске зграде, а: „види се зидина са свих четири страна од камена, цигле помешано са кречним малтером.“

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) потврђен је локалитет удаљен око 2,5 км северозападно од центра села. Налази се на левој ниској тераси Топоничке реке уз подножје западног побрежја. На делу црквишта тераса је ртасто истурена и захвата простор 15 х 15 м. Око терасе спроведена је воденична вада за 100-тинак метара низводно постављену воденицу. У западном делу простора откривена је унутрашњост објекта димензија 13 х 6 х 1 м. Унутрашње лице откривене правоугаоне грађевине (без апсиде ?) озидано је од речног камења везаног кречним малтером. Источни део, према вади је углавном неископан, једино у југоисточном делу постоји вероватно златарски ископ димензија 3 х 2 х 0,7 м. На целој површини налазе се уломци опека димензија 28 х 28 х 5 см и 30 х 30 х 5 см, као и тегула лучних завршетака дебљине 2,5 см.

По свему судећи објекат металуршког погона. Јужно у близини локалитета је више језерско дно Језериште на коме се откривају шљакишта гвоздене руде. Положај шљакишта и металуршког погона крај реке индицира средњевековно рударство, као и само име села. Ипак, изгледа да је вероватно било и античког рудартсва и прераде гвожђа.

Црквиште Слави дом-св. Јована,

АНМН 1934; Костић 1970.

У табеларном извештају председник општине (1934) бележи црквиште на потесу Слави дом удаљено око 1,5 км југоисточно од општинске зграде. Оно се налази на благом нагибу брежуљка поред потока и «виде се неке цигле, а налажене су ситне парице и неки црепови».

Костић (1970: 213) наводи само да: „Над селом је црквица св. Јована, чији је култ у особитом поштовању код становништва овог села.“ Непроверено.

Језериште, шљакишта прераде гвоздене руде

АНМН 1934; АИ 1981.

Председник општине (1934) тек у табеларном извештају помиње локалитет Језериште на брду 2 км северозападно од општинске зграде. Наводи да: „Види се нека згурија као од ватре скамењена од реке па идући ка овом брду има басамаци од камена.“ У прилог томе да се на Коњском долу налази металуршки објекат говори податак председника општине да ка реци иде стаза од камених степеника?

Рекогносцирањима Археолошког института (1981) потврђен је локалитет око 1,5 км северозападно од центра села. На површини од око 0,5 ха налазе се мање гомиле (развучене) гвоздене шљаке, као и неколико удубљења од вероватно урушених пећи.

Вероватно рударски радови/топионичарски погони.

Црквиште св. Тројице,

Костић 1970; МПП 2006.

Костић (1970: 213) само бележи: „У атару Топонице очувани су остаци старог црквишта св. Тројице, несумљиво велике старости.“

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) потврђено је црквиште у самом насељу села уз зграду Основне школе, око 1 км северозападно од центра села. Школа и црква св. Тројице постављени су на вишој ртстој заравни са леве стране Топоничке реке. Стране заравни су делом стеновити отсеци и стрмине. Црква св. Тројице урушена је пре 15 година, тако да се данас виде камени подзиди од ломљеног и речног камена. Основа цркве је у облику ћириличног слова Г, димензија 8+3 х 4+3 м. Зидови цркве били су од бондрука, нетрајног материјала. Данас не могу да се потврде подаци Костића о дубокој старости црквишта, можда су уништени обновом.

Мост, мање насеље

МПП 2013.

По казивању мештана код ушћа Топоничке реке у Црвену реку откривају се уломци опека античког формата и фрагментована атипична керамика. Са десне стране ове реке, а у подножју брда на две парцеле (око 0,5 ха) вероватно се откривају остаци мањег касноантичког насеља. Преко реке на вису Габар-Логор у атару села Глоговца налазили су се, опет по причању мештана, остаци мањег кастела-рефугијума (види тамо).

ЦРВЕНА РЕКА

Црвена река је релативно ново насеље оформљено око турске карауле почетком 19. века, а значајније насељавање креће од 1928. године. Иначе, атар

села који се своди на ушће Црвене реке у Нишаву најмањи је у белопаланачкој општини. Антички локалитети нису забележени.

ЦРВЕНИ БРЕГ

Мали Црвени Брег, касноантичко-рановизантијска некропола?

Костић 1970.

Костић (1970: 210) наводи да: „Од неког старог гробља ранијег становништва на месту Мали Црвени Брег у гробницама су нађене »сребрне паре« зване »костадинке«, гривне и прстење.“ Он овај локалитет погрешно ставља у атар села Тамњанице. Могуће да наведени налази код Костића, уобичајени на касноантичким некрополома, с обзиром на близину потичу од насеља на локалитету Забел-Вишњар из атара суседне Тамњанице. Непроверено.

ЦРНЧЕ

Јаворје-Стативо, ранохришћанска базилика

Костић 1970; МПП 2013.

Костић (1970: 218) само наводи податак да: „На месту Јаворје откопани су темељи »Латинске цркве« св. Николе. Над тим темељима подигнут је 1914. г. Оброк св. Николе.“

Рекогносцирања МПП (2013) показала су да се локалитет налази око 1 км источно од центра села. Смештен је при заравњенијем крају стрме косе која прелази у дуги делом и стеновити отсек. Он се пружа до леве обале Нишаве на улазу у Сићевачку клисуру и износи око 120 м.

На површини заравњеног платоа распознају се обрасли остаци урушене грађевине правоугаоне основе, приближних димензија 15 х 7 м. Судећи по северном делу лучног простирања зида по конфигурацији терена на источној страни грађевине могуће је претпоставити да се ради о једнобродној базилици. На северној страни терен пада тако да је ту уочљиво развучено обрушено камење од зида у ширини од 2-3 м и висини од 1-1,5 м. У југоисточном делу унутрашњости претпостављене базилике, а уз њен јужни зид смештено је омање црквиште св Николе димензија 6.5 х 3,5 м. Оно је озидано у техници сухозида уочи Првог светског рата од обрушеног камења базилике. На локалитету је видљиво неколико уломака опека античког формата.

По свему судећи ранохришћанска базилика. С обзиром на забаченост и планински рељеф терена чини се да би овде могло бити речи и о остацима једног манастира.

Црквиште св. Тодор,

Костић 1970; МПП 2013.

Костић (1970: 218) поред претходног црквишта у атару овог села бележи и друго: „»Латинско црквиште« св. Тодора пронађено је 1914. године и над њим је подигнут оброк св. Тодора. Код црквице св.Тодора, наилази се и на трагове неког старог гробља, у коме су нађене (»тугле«), гривне, костури.“

Налази опека античког формата вероватно као део гробних конструкција гробова, накит и друго, добра су индиција да се и црквиште Св. Тодора и некропола у близини могу везати за касноантичко-рановизантијски период.

Рекогносцирањима МПП (2013) утврђено је да се локалитет налази око 1,5 км југоисточно од центра села. Он је смештен на широкој падини са падом терена од севера ка југу. Иначе, црквиште је лоцирано уз стеновити отсек који се пружа до леве обале Нишаве. На терену је приметна трапезоидна укопана површина дужине око 12 м са широм страном трапеза уз отсек дужине 8 м и краћом дужине 4 м. У југоисточном углу површине укошено се протеже усек димензија 2,5 х 1 м. Он представља апсидални део црквишта и у њему је постављен савремени камени оброк. У унутрашњости површине црквишта уочљиво је ломљено камење од грађевине, умрвљен кречни малтер и неколико опека (дебљине 4,5 см) и тегула (дебљине 2,5 см) античког формата.

Изгледа де и у овом случају може да буде говора о ранохришћанској цркви с обзиром да се налази у близини мањег касноантичко-рановизантијског утврђења крај истовремене некрополе и вероватног насеља. Међутим, остаци црквишта на терену одударају од осталих у пиротском крају што је можда изазвано прилично лошим откопавањем црквењача након Првог светског рата.

Т. XCII

Трап-Црквиште Св. Тодор, касноантичко-рановизантијско мање утврђење

МПП 2013.

Рекогносцирања МПП (2013) потврдила су постојање мањег утврђења (спекулума) удаљеног око 1,5 км југоисточно од центра села, односно 50-так

метара северно од црквишта св Тодор. По мештанима и површина овог локалитета назива се истим именом црквишта.

Локалитет је овалног облика истог правца пружања и пада терена - северозапад-југоисток, димензија 36 х 15 м. Смештен је подужно уз стеновити гребен који се окомито спушта ка десној обали Нишаве 60-так метара. На северозападу је свакако ископано 10-так метара широко седло. Утврђење је са три стране обезбеђено бедемима чији се урушени остаци назиру по конфигурацији терена, а имају ширину од 2,5 до 4 м у обрушеном стању. Стеновити гребен коришћен је као природна заштита.

У унутрашњости утврђења назиру се две целине. Горњу уз седло чини вероватно доминантна масивна конструкција – кула димензија 7,5 х 6 м. У источном делу врха претпостављене куле уочљив је цик-цак изведен и затрпан златарски ископ ширине 1 м и дужине 6 м. У избаченој земљи на површини ископа јасно се види грађевински шут од порушеног зида куле. Наиме, златари су ископавањем рова ухватили и део зида куле кога су оштетили. Шут се састоји од ломљеног камена, ситних комада кречног малтера као и већих делова стављаних између редова опеке дебљине 3-6,5 см, затим опека дебљине 4-5 см и тегула дебљине 2-3 см. У осталом нижем делу унутрашњости утврђења назиру се два мања објекта уз кулу и до краја две веће просторије, односно удубљене површине између којих се простиру остаци преградних урушених зидова.

Западно од утврђења по казивању мештана налазе се уломци опека античког формата и фрагментована керамика, а на југу и извор воде на потесу Шавариште.

По свему судећи налазиште представља једно мање касноантичко-рановизантијско утврђење – спекулум уз истовремено насеље, некрополу и вероватно цркву.

Нишава, мање отворено насеље

МПП 2013.

Рекогносцирањима МПП (2013) констатован је локалитет по казивању мештана и Б. Рајковића на улазу у Сићевачку клисуру. Налазиште је смештено са десне стране Нишаве јужно уз саврамени међународни пут кроз наведену

клисуру. Изградњом аутомеханичарских радњи и ресторана на том месту поред пута пре неколико деценија локалитет је прекривен и недоступан.

По свему судећи ради се о мањем отвореном насељу вероватно из касноантичко-рановизантијског периода.

ЧИФЛИК

Лева страна Нишаве, трагови римског пута ?

АИ 1981.

Приликом рекогносцирања Археолошког института 1981. године добијен је податак од мештана о разоравању калдрме у сеоском пољу на левој страни Нишаве на дубини од око 0,5 м. Непроверено.

Имајући у виду да је главни царски пут највероватније ишао долином Нишаве од Ремесијане до Туреса у пределу Клисуре-Чифлика свакако је морао да пређе на десну страну Нишаве. За сада једно од вероватнијих места је локалитет Суљин камен из атара села Клисуре.

Ђерино, рановизантијска некропола?

У инвентару предмета византијског доба Народног музеја у Нишу налазе се три наруквице од стаклене пасте (инв. бр. 494-495/V и 499/V) откривене на локалитету Ђерино у гробу са инхумацијом на дубини од 0,6 м. Откупљене од ученика Мирослава Николића из овог села 1971. године. Јовановић (1978: 27-28) две наруквице од тамнозелене и једну од црне (са уметнутом црвеном нити) стаклене пасте датује у шири временски оквир 4-6 века због хронолошке неосетљивости овог јефтинијег накита. Поред тога, због бројности налаза претпоставља и локалну радионицу за израду ових наруквица у Ремесијани.

Локалитет је смештен на левој обали Нишаве. Ради се о благој и широј падини уз реку. Вероватно касноантичко-рановизантијска некропола.

Овде треба забележити и гвозденодобни локалитет Ђерине, вероватно један локалитет, испод железничке станице Чифлик, исто на левој обали Нишаве. Локалитет се налази на изласка из клисуре св. Отац, односно на почетку белопаланачке котлине.

ШЉИВОВИК

Шљивовик је до Другог светског рата био у оквиру Лужничког среза.

Црквиште св. Пресвета,

Костић 1954; МПП 2007.

Костић (1954: 238/50) бележи само податак о црквишту св. Пресвета.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2007) потврђено је црквиште у центру села код основне школе. Међутим изградњом трафостанице, изнад, и спомен чесме унутар црквишта, оно је прилично оштећено.

Боршиница, касноантичка-рановизантијска некропола?

МПП 2007.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2007) откривен је локалитет Боршиница на источном ободном делу сеоског насеља и око улаза у село на окућницама Ђоргових. Смештен је на високој падини. По казивању мештана на овоме месту било је старо гробље, а на парцелама изораване су опеке античког формата које су биле положене. Једна уломљена тегула лаконског типа која се чува у селу има димензије 38 (?) x 36 x 2,5 см.

Вероватно касноантичка-рановизантијска некропола.

Кумановац, отворено касноантичко-рановизантијско насеље

МПП 2007; 2012.

Археолошким рекогносцирањима Музеја Понишавља (2007) прикупљен је податак о локалитету који се налази око 1 км југоисточно од претходног-Боршиница. По казивању мештана изораване су опеке античког формата.

Обиласком локалитета (2012) констатовано је да се ради о блажој падини смештеној између две суводолице, Кумановца и Славе баре. У горњем делу локалитета на површини од око 1 хектара по казивању мештана налажене су опеке античког формата. На десној страни западне суводолице Кумановац остаци из античког периода ређе су налажени. Данас је на једној парцели у источном делу терена, на површини од 0,3 хектара, обрадом земљишта разоран културни хоризонт тако да се уочава уломљени камен, опеке античког формата (опеке дебљине 4,5 – 5,5 см и тегуле дебљине 2,5 см), као и фрагменти керамичких

посуда. По свему судећи наведени остаци припадају касноантичко-рановизантијском периоду.

Непосредно изнад локалитета налази се уздигнутија блажа падина на којој је откривен зид у дужини од око 3 метара неке грађевине (на парцели J. Стојановића). Зид је изведен од ломљеног камена везаног кречним малтером и на његовој круни ухваћен је ред од три опеке античког формата у једном низу. Свакако објекат који припада насељу на локалитету Кумановац.

У врху источне суводолице Слава бара постоји извор пијаће воде. Источно од њега налази се заравњени пространи плато, у подножју брда Момчиловац, на коме се развијало веће праисторијско насеље.

Вероватно отворено античко насеље које би могло да одговара претходној некрополи.

Орашје- Божанина црква, касноантичка гробница **Т. XCIIIa-b**

МПП 2007.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2007) откривен је антички објекат удаљен око 1 км северозападно од центра села. Налази се на благој падини у југоисточном подножју високог Шљивовачког врха (1258), односно на ободу више језерске терасе.

Објекту је откопана само унутрашњост као резултат «откривања» старе цркве. Иницијатор и организатор била је цркварица Божана.

Правоугаони објекат, приближне оријентације југозапад-североисток, има унутрашње димензије 2,15-2,3 x 3,8 м. До висине од 0,95 м озидан је ломљеним каменом и везан малтером коме је додавана туцана опека, тзв. хидростатички малтер. Навише објекат је био завршен полуобличастим сводом, али је он порушен, пошто су опеке извађене из средине. Опеке димензија 30 x 30 x 3,5-4 см (фуге између опека 4-5 см), којим је свод озидан, очуване су делом једино у угловима. Иза свода видљив је зид или испуна од ломљеног камена везаног малтером, који је очуван до висине од 0,7-0,8 м. На средини југозападне краће стране постоји отвор ширине 0,5 м, и очуване висине 0,55 см. Навише је оштећен тако да није могуће утврдити да ли је био лучно или равно завршен. Дебљина

југозападног краћег зида, који се мери у отвору је 0,75 см. У јужном делу унутрашњости види се већи златарски ископ.

По свему судећи реч је о касноантичкој гробници која је удаљена око 1 км североисточно од касноантичко-рановизантијског кастела Кула у Горњој Коритници. Чини се да представља издвојену гробницу.

ШПАЈ

Тегошница,

Каниц 1909; Гарашанин 1951.

Каниц (1909: 272) кратко бележи кастеле »на два виса изнад Црвене Јабуке и Шпаја на плиткој Тегошници«. Гарашанин (1951: 122) кастел са лужничке Тегошнице пребацује у белопаланачку Тегоштицу. Овај хидроним не постоји у атару белопаланачког Шпаја.

Царина, мање отворено насеље

Костић 1970; МПП 2013.

Костић (1970: 220) бележи: „На месту Царина, где је земљиште подложно клизању, наилази се на остатке неког ранијег насеља. Откопавају се зидине, опеке и други остаци материјалне културе.“

Рекогносцирањима МПП (2013) потврђени су подаци код мештана о постојању археолошких остатака касноантичко-рановизантијских објеката на овом локалитету. Локалитет се налази изнад Шупљег камена и Јасеновика из атара суседног села Вргудинца, а у подножју Драготиног камена. У новије време и златари прекопавају остатке овог налазишта. Оно се налази око 1 км југоисточно од наредног локалитета Кладенчиште. Могуће да му припада као заселак. Непроверено.

Т. XCIVa-d

Кладенчиште, касноантичко-рановизантијско веће отворено насеље

АИ 1981; РЗЗСК 2012-2013; МПП 2013.

Рекогносцирањима Археолошког института (1981) потврђен је локалитет на око 1 км североисточно од центра села. Налази се на широкој падини, језерској тераси, изнад леве обале Нишаве. Падина је по средини блаже улегнута потоком који настаје од извора Кладенчиште. На површини од око 1 ха у баштама и

ораницама, углавном на источној страни од потока, налази се понеки уломак опеке античког формата и бројнија фрагментована касноантичка керамика. Локалитет је добио назив по јаком извору смештеном у подножју брда, односно на јужном ободу налазишта.

Праћењем земљаних радова РЗЗСК 2012. године на изградњи трасе новог аутопута Е 80 (К. Лазаревић и З. Митић), односно у североисточном делу наведеног локалитета, откривени су остаци већег грађевинског објекта. На површини од око 50 х 30 м радом машина оштећене су круне зграде од више просторија. Зидови грађевине озидани су ломљеним каменом и везани кречним малтером, а по уломцима опека античког формата свакако су и оне коришћене у њеној изградњи. Поред налаза атипичне фрагментоване античке керамике налажени су и фрагменти од керамичких посуда праисторијске фактуре.

Археолошка ископавања РЗЗСК, руководилац радова М. Благојевић, уследила су након откривања грађевине археолошким надзором на овом локалитету 2012. године, али тек након обезбеђивања средстава наредне 2013. године. Том приликом откривена је ранохришћанска једнобродна базилика издужене основе. Састоји се од брода са полукружном апсидом на истоку, нартекса са ђаконикоином на северној страни и атријума. Она представља парохијску сеоску цркву и имала је свакако више фаза преуређења и доградњи од којих су три значајније.

Базилика је грађена од ломљеног камена у кречном малтеру са уметањем опека на угловима и на странама улаза. Дебљина зидова износи 0,65 м, док је суперструкција очувана од 0,25-0,65 м, а субструкција се протеже од 0,65-0,95 м. Апсида је ојачана са два контрафора, а исту функцију имају и продужеци на крајевима источног зида. Поред тога, два контрафора постављена су и на северном зиду, са једне и друге стране улаза у цркву, вероватно због денивелације терена и опасности од попустања тла-клизишта.

Издужени брод унутрашњих димензија 16,2 х 6,9 м завршава се широком апсидом дубине 2,4 м. У наос се улази са запада исто тако широким улазом из припрате, који је подељен једним ступцем од опека. Постоје и два мања асиметрична улаза на јужном и северном зиду базилике ширине 1,3 м. Уска и широка бема као и солеа оивичене су у основи дрвеним гредама утопљеним у

малтерну субструкцију пода. Са унутрашње стране грађевине у каснијој фази прилепљен је парапетни зид за клупе у пределу од бочних улаза у базилику до главног улаза на западу. Парапет је изведен небрижно од ломљеног камена везаног кречним малтером У оси апсиде у малтерну субструкцију пода углављено је камено постоље за часну трпезу. Под у броду и нартексу има субструкцију од ситног ломљеног камена дебљине 10 см преко кога иду два слоја кречног малтера укупне дебљине 8 см. Вероватно завршни слој пода чиниле су опеке које нису сачуване, а у малтеру нису уочљиви отисци. Лица спољних и унутрашњих зидова су дерсовани, а унутра су били омалтерисани у неколико слојева.

Нартекс, односно езонартекс, дужине 3,9 м једино на северној страни продужен је у ђаконикон унутрашњих димензија 3,9 х 3,4 м. Главни шири улаз у базилику ширине 1,9 м ишао је преко јужног зида припрате где је са унутрашње стране очуван камени степеник. У подужној оси цркве налази се у западном зиду мањи улаз ширине 1,35 м. У каснијој фази у северозападном углу нартекса озидан је звоник од кога је очувана правоугаона основа са два степеника. Из нартекса улазило се у ђаконикон у коме је уз источни зид био озидан крстообразни сто, а у њему није било малтерног пода.

Испред нартекса вероватно је првобитно постојао атријум исте ширине као и базилика. Он је приметан у краткој партији једино уз југозападни спољни угао грађевине. У другој фази ранији атријум се негира и ограђује се шири простор са јачим зидовима ширине 0,85 м. Они су изведени од ломљеног камена везаног кречним малтером. Од новог атријума откривена је делом јужна половина, док је северна или уништена клизиштем или девастирана током изградње задње грађевинске фазе. Зид новог ограђеног дворишта прилепљен је бочно уз југозападни угао базилике. Међутим, сада јужни зид атријума није у правцу јужног зида базилике већ скреће ка северу. Портик атријума лежао је на ступцима правоугаоне основе димензија 1 х 0,75 м и угаоним у облику ћириличног слова Г димензија 1,5 х 1,35 м. У завршној фази у оквиру новијег атријума подигнуте су две одвојене зграде које су искористиле његове зидове и ступце. Зидови ове несолидне градње изведени су у техници сухозида, а источнија зграда затворила је западни улаз нартекса и базилике.

Покретан археолошки материјал своди се на фрагментовану керамику, неколико бронзаних и гвоздених фибула и новчића владара 4-5 века, као и један фолис Јустинијана из 13 године његове владе. Поред тога нађени су делови стаклених посуда и више уломака равног прозорског стакла.

На основу остатака архитектуре и археолошких налаза базилика је највероватније изграђена у време познатог ремесијанског епископа Никете, односно крајем 4-почетком 5 века. После извесник преправки њена знатнија реконструкција извршена је чини се у време Јустинијана. Завршну фазу изгледа представља преуређење простора атријума у пратеће објекте базилике или њено напуштање уз претварање предворја у скромни стамбени блок.

Са северозападне периферије овог насеља или у његовој непосредној близини потичу интересантни налази вероватно учињени још 1971. године. Наиме, С. Цолић из Б. Паланке тада је набавио два предмета од В. Јовановића из Шпаја, односно Црвене Реке. Први је уломак тегуле димензија 18 x 15 см са латинским натписом исписаним комбинацијом курзива и капитале који је делом очуван. Са унутрашње стране тегуле ранохришћански графит је изведен у четири реда: ...ro mgau diu | ...nostra hsult |...(na)tione | m ☧ (христов монограм). По облику слова и појави христовог монограма натпис свакако треба датовати у прву половину 4. века. Листолико гвоздено копље дужине 31 см је други налаз. Прва импресија на ове налазе била би да је овде реч о открићу једног ранохришћанског гроба. У случају да предмети не чине целину онда је опека служила раним хришћанима за пренос лепих жеља и молитви.

Вероватно незабележена мутација на главном царском путу или, радије, касноантичко-рановизантијско знатније отворено насеље крај важног путног правца. Ранохришћанска базилика смештена је на североисточном ободу насеља. Око 1 км југоисточно налазе се остаци вероватно засеока на локалитету Царина (види изнад). Источно око 1 км откривен је миљоказ Александра Севера (види под село Врандол, лок. Шупљи камен) на 22 миље од Наиса. Иначе, друга мутација Улмо по Хијеросолимитанском итинерару удаљена је 19 римских миља од Наиса.

Русалијско гробље, касноантичко-рановизантијско насеље-некропола?

Костић 1970.

Костић (1970: 221) бележи: „И у атару овог села постоји место које се зове Русалиско гробље. Ту се ископавају остаци неке раније насеобине.“ Могуће касноантичко-рановизантијско насеље или некропола. Непроверено.

Случајни налази,

У инвентару предмета византијског доба Народног музеја у Нишу чува се гвоздени кључ са три зуба и главом у виду алке (инв. бр. 255/V). Откривен је на путу Шпај-Топоница од стране ученика Братислава Митровића из села Вргудинца, а предала руководилац археолошке збирке у Б. Паланци З. Аранђеловић 1959. године.

У инвентару предмета византијског доба налази се наруквица од стаклене пасте (инв. бр. 344/V) ископана у гробу, а откривена је на костима руке, са неодређеним местом налаза у атару села Шпај. Поклоњена је 1960. године од стране др Михајла М. Костића који нажалост у Белопаланачкој котлини под старине села Шпај није навео овај податак нити место налаза. Јовановић (1978: 27-28) ову наруквицу датује широко у период 4-6 века због слабе хронолошке осетљивости.

ОПШТИНА ДИМИТРОВГРАД

БАЊСКИ ДОЛ

Градиште, мањи касноантичко-рановизантијски опидум **Т. XCVa-b**

АНМН 1933, 1934; Гарашанин 1951; МПП 2006.

Управница школе у селу (1933) не даје никакве податке о археолошким налазиштима. Наредне године (1934) председник општине Жељуше наводи локалитет Градиште 10 км удаљен западно од општинске зграде. Локалитет је постављен на брду и: "Налазе се парчад необичних цигли. – Неки нарочити облик не постоји мада предање каже да је ту био неки град."

Гарашанин (1951: 211) Преноси податак из архиве музеја у Нишу о налазима опека на овом локалитету.

Рекогносцирањима Музеја Понишаља (2006) потврђен је локалитет Градиште у атару овог села. Налази се око 1/2,5 км северозападно од центра села. Смештен је на северозападном крају врха издвојеног високог брда. Сам врх је у виду издуженог гребена висине око 200 м према удолинама потока, десних притока Јерме, на североисточној и југозападној страни, а упола мањи према суседним издвојеним брдима. У пределу Градишта стеновити отсеци су на североисточној и западној страни, док су остале стране стрме косе. Најлакши приступ овом простору је преко гребена у успону на југоисточној страни и у паду на северозападној страни.

Утврђење је овалне основе приближних димензија 150 х 70 м. Уствари североисточна лучна страна гребена са стеновитим отсецима повезана је широким лучним бедемом на југозападној страни. Затворени простор уз гребен је у виду заравњеног стеновитог платоа ширине 10-25 м, а ка бедему стрмија неравна падина ширине око 50 м. Падина је обрасла шумом док је плато затравњен.

Бедеми се назиру по конфигурацији терена укупне ширине од 5-7 м (обрушени), споља висине 2-3 м и унутра 0,5 м. На југозападној страни уочава се спољно лице бедема у темељној зони изведено од ломљеног камена везаног кречним малтером. Утврђење је вероватно имало куле на крајевима бедема уз ивице гребена, међутим, оне на терену нису могле да се констатују. Уз бедем се примећује валум ширине 5-8 м. Цела унутрашњост утврђења, односно падина, прекривена је гомилама камења од обурваних зидова објеката који се назиру. На платоу уз ивице гребена нема трагова објеката. Ту је културни слој тањи, од 0,3-05 м.

У бројним већим и мањим златарским ископима налази се бројна уломљена опека античког формата, фрагментована касноантичко-рановизантијска керамика, неколико гвоздених предмета и једна мања бронза. По причању мештана у унутрашњости утврђења налажена је згура од «ковачнице».

По свему судећи ради се о мањем касноантичко-рановизантијском опидуму.

У продужетку гребена у паду на западној страни налази се потес Мало Градиште без археолошких остатака. У подножју Градишта на северној страни постоји овећа зараван Збег са повољним положајем за подграђе. Непроверено.

Око 1 км североисточно од Градишта у удолини Селиште села Планинице општине Пирот откривена је војна диплома. Вероватно у вези са Градиштем. Поред тога, у атару овог села помиње се и топоним Мођиле.

Лалчин кладенец,

Николова 2005.

Податак Музејске збирке из Димитровграда (2005) да на потесу Лилчин кладенец, по казивању мештана, приликом обраде земље налазе се уломци опека античког формата, фрегменти керамичких посуда и жрвњеви.

Вероватно отворено касноантичко-рановизантијско насеље.

Бањиште,

МПП 2006.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) мештани наводе топоним Бањиште, односно извор топле воде на десној страни реке Јерме између засеока

Комје и села Власи. Оно је удаљено око 2 км југозападно од Градишта. Непроверено.

Дедов град,
МПП 2006.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) прикупљени су подаци од мештана о покретним археолошким налазима (уломљеним опекама античког формата и фрагментованом керамиком) на Дедовом граду. То је издвојено брдо око 1 км западно од центра села. Непроверено.

БАРЈЕ

Након ослобођења од Турака село Борово је било и седиште највеће општине Бурела, јужног дела данашње Димитровградске општине. Од 1953. године село Борово се дели на три посебна села: Барје, Било и Верзар.

У старом инвентару предмета класичног доба музеја у Нишу уведен је бронзани прстен (инв. бр. 11559) откривен на Селишту «насеље, римско» у атару села Борова, поклон општинске управе.

Кујадар-Папрат, отворено касноантичко насеље **Т. XCVIa-b**
Иванов 2004; Николова 2005; МПП 2006.

Иванов (2004: 12) у хроници села наводи само локалитет Кујадар као један од четрнаест на којима се налазе антички остаци (опеке античког формата?). Николова (2005) говори о касноантичко-рановизантијском утврђењу које се налази на доминантном узвишењу. Бедеми тога утврђења констатују се по конфигурацији терена. На северној страни утврђење прелази у стрму падину на којој су налажени римски и византијски новчићи, сада у приватној збирци. У подножју утврђења, по казивању мештана, пролазио је «римски пут».

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) констатовано је да се локалитет налази око 1,5 км северозападно од центра села. Смештен је на издуженом врху и страни издвојеног брда Кујадар правца пружања југоисток-северозапад. Врх брда је у виду стеновитог карстног гребена са свим изразито стрмим странама. Северозападна краћа страна је са стеновитим отсецима-литицама издвојена од суседног вишег брда краћим ждрелом са два водопада на

Боровској реци, висока око 150 м. Југозападна дужа страна је изразито стрма исто висока око 150 м. Југоисточна краћа страна се у виду стеновитог гребена спушта на уско и краће седло висине око 50 м. Североисточна дуга страна је изразита стрмина са неколико мањих степенастих заравни.

По врху стеновитог и неравног гребена као ни на дужим странама брда нема трагова бедема тако да се чини да овде није ни било утврђења. Непосредно уз гребен краће југоисточне стране назире се основа квадратне куле димензија 4 м. У њој је приметан и златарски ископ у коме се примећује културни слој дебљине од 0,3-0,5 м. У њему се налази растурен грађевински шут, као и два уломка опека античког формата, дебљине 4 см, и неколико атипичних фрагмената керамике касноантичке фактуре. У доњој половини североисточне дуже стране брда по стрмој падини налазе се фрагменти касноантичке керамике.

У подножју североисточне дуже стране брда преко реке простире се дужа и ужа падина Папрат. Мештанин, власник једне од парцела, налазио је на површини од око 1 ха бројну фрагментовану касноантичку керамику, делове жрвњева, гвоздене предмете за свакодневну употребу. Фрагментована керамика је нађена и приликом рекогносцирања. Николова (2005: 289) на овом потесу бележи постојање праисторијског локалитета.

Мештани говоре да се преко ждрела и на суседном брду Рајна страна налази покретан археолошки материјал (фрагментована керамика). Западно од ова два брда, негде на путу према суседном селу Поганову, нађене су две гвоздене алатке.

По свему судећи реч је о отвореном касноантичком насељу заснованом на обе стране Боровске реке које је штићено једном кулом стражаром.

Тујна ливада-Крст Св Лука, отворено насеље са некрополом

Иванов 2004; Николова 2005.

Иванов (2004: 11-12, 155) у хроници села наводи да је мештанин 1962. године копајући бунар на овом месту открио бројне опеке античког формата. Оне су узимане за прављење сеоских пећи за хлеб и за каптажу извора водовода Терзијске махале. Једна опека из музејске збирке у Димитровграду има димензије 32 x 33 x 4,5-5 см. Иванов претпоставља да је реч о објекту на римском путу,

«римски хан». По предању око 300 м северно од овог налазишта помиње се постојање латинског гробља и старе цркве. Поред остатака цркве подигнут је 1883. године оброк Св. Лука, а 1926. године откривен је гроб са инхумацијом у конструкцији од тесаног камења. Покојница је на рукама имала три бронзане наруквице и друге бронзане и керамичке прилоге.

Николова (2005: 296) додаје нове податке, да се локалитет налази на равном платоу и да је копањем бунара откривен зид од тесаног камена и опека везан кречним малтером. Поред тога, да се на самом потесу и оближњем брдашцу налазе бројни остаци фрагментоване античке керамике и уломци опека. По њој вероватно се ради о касноантичко-рановизантијском насељу. За локалитет Крст Свети Лука Николова (2005: 294) наводи да се налази на незнатно уздигнутом платоу површине око 200 м^2. Откривени скелет по казивању мештана имао је оријентацију север-југ (Николова бележи бакарне наруквице). Гробна конструкција је покривена већом каменом плочом.

По свему судећи реч је о још једном отвореном насељу са некрополом из наведеног периода. Локалитет се налази на супротној страни Боровске реке, преко пута центра села.

Поповдолски манастир-Ћелије-Лалчин кладенец

Иванов 2004, Николова 2005.

Иванов (2004: 25) наводи да се у близини разрушеног манастира Свети Јован у Поповој долини откривају археолошки налази. Током 1965/66 године златари су откопали 6-7 гробова југоисточно од манастиришта, а налажени су: бронзани новац, украсне ствари, лични и црквени предмети .

Локалитет Ћелије Николова(2005: 296-297) бележи у близини манастиришта. Откривају се веће количине уломака античких опека и фрагментоване керамике који припадају касноантичко-рановизантијском насељу.

Потес Лалчин кладенец (Николова 2005: 294) налази се, такође, у Поповој долини. Мештани и на овом месту откривали су приликом обраде земље фрагментовану керамику, ручне жрвњеве и уломке античких опека. Претпоставља се да покретни археолошки материјал припада касноантичко-рановизантијском насељу.

Манастириште и некропола могу да буду вишеслојни локалитети, пре свега, касноантичко-рановизантијски и касносредњевековни. Вероватно отворено насеље, налази се око 3,5 км северозападно од центра села и смештено је у врху мање удолине Поповдолског потока у западном подножју брда Басаре.

Шотинци,

Иванов 2004; Николова 2005.

Иванов (2004: 12) само наводи да се покретан археолошки антички материјал налази и на овом потесу поред осталих четрнаест. Николова (2005: 297) бележи да се приликом обраде земље налазе комади шљаке, а и да је нађена сребрна игла дужине око 20 см, сада у приватном власништву.

Могуће је претпоставити рударско-металуршки пункт.

Иванов (2004:12) поред горе наведених античких локалитета наводи исте налазе и на следећим местима: Грнчарско лице, Грнчарски дол, Сенединов дол, Костодолак, Селиште, Манастириште, Папрат, Петров крст, Бачев рид, Ровинци, Цреповци... Непроверено.

Интересантан податак Иванов (2004: 13, 37-38) даје на основу предања о старом римском путу. Он је од боровског Раскрсја, 3 км северно од Барја, ишао на античке локалитете код Кујадара преко Папрата, на Тујну ливаду и Стубол према селима Скрвеници и Врапчи.

БАЧЕВО

Бачевско поље-Луг, mutatio Ballanstra **Т. XCVII**

РЗЗСК 2002; Николова 2005.

Рекогносцирањима Филозофског факултета (2002: 243-246, л. 227) констатовано је да: „Локалитет се налази на десној обали Нишаве, поред моста на путу који из Димитровграда води за Бачево. Смештен је на речној тераси која овде има форму пространог поља. Локалитет се простире на више хектара оранице. Надморска висина налазишта износи 474 м. Кроз локалитет, а упоредо са Нишавом, води сеоски пут који пресеца локалитет. Простире се на неколико парцела и препознаје се по великој концентрацији ломљеног камена, опеке, креча и уломака керамичких посуда... На овом локалитету налазе се остаци више

објеката из касноантичког периода (IV столеће) зиданих опеком и каменом који су везани малтером. Објекти су различитих димензија и чини се да су грађени у низу. Претпоставља се да се на овом месту налазе остаци mutatio (BALANSTRA).”

Николова (2005) бележи касноантичко-рановизантијско отворено насеље у равници на десној обали Нишаве. Претеран је податак да заузима површину од 500 ха, уствари ради се о штампарској грешци, односно о 5.00 ха. Обрадом земље мештани су изоравали грађевински шут од античких зграда. Од значајнијих налаза бележе се база стуба од пешчара и већи обрађени призматични блокови од кречњака који су везивани оловом. Мештани су са овог простора користили и веће опеке за изградњу пећи за хлеба, а оне су, вероватно, потицале од објекта са хипокаустом. Налажене су и керамичке цеви за водовод као и бројна фр. финија и груба касноантичка и рановизантијска керамика. Почетком 20 века мештани су открили у североисточном делу локалитета темеље већег античког објекта који је претворен у црквиште Светог Петра и Павла.

На левој обали Нишаве, око 1,5 км југозападно од центра села, Николова (2005: 294-5) наводи локалитет Луг. Исти локалитет раније наводи се и у документацији са рекогносцирања Филозофског факултета (2002: 246-247, л. 228). Смештен је у равници лево-западно од локалног пута за село. Приликом обраде земље открива се грађевински шут од објеката (камен, кречни малтер и уломци опека античког формата) као и фрагментована касноантичко-рановизантијска керамика. По свему судећи реч је о једном налазишту који се простире на две обале Нишаве.

Вероватно античка мутација Баланстра на јавном царском путу Наис-Сердика. Положај и обим археолошких налаза на овом простору иду у прилог оваквој убикацији. Може се претпоставити да налазишта из непосредне близине нашег локалитета у атару суседног села Калотине на територији Бугарске, чине део ове путне станице која је у касноантичко-рановизантијском периоду прерасла у већу агломерацију. Упореди Б. Геров (1967: 77, 86).

Големи камик, касноантичко-рановизантијске куле

Николова 2005.

Николова (2005) наводи на врху доминантног брда са десне стране Нишаве остатке два античка објекта на растојању од 50 м. Они су грађени од ломљеног камена везани кречним малтером, а око грађевина налазе се опеке античког формата. Претпоставља се на овом месту постојање издвојених кула-спекулума из касноантичко-рановиз. периода, вероватно у вези заштите mutatio Balanstra.

Теськ, мање отворено насеље

РЗЗСК 2002; Николова 2005.

Филозофски факултет у Београду (2002) бележи локалитет око 1 км северозападно од центра села, односно преко брда Пресвета. Он се налази у мањој удолини лево и десно од Гуљине Мале према Ристиној Мали, односно, између брда Пресвете и Дебелог дела на површини од око 1 ха. У северном делу локалитета откривена је углавном енеолитска фрагментована керамика и неколико «испраних и оштећених обода великих посуда за које се опрезно може претпоставити да су настали у античком периоду». Верује се да двослојни локалитет представља енеолитско насеље и издвојени антички објекат.

Николова (2005: 296) даје податак да је на једној парцели откривен зид од објекта од камена и опека античког формата везани кречним малтером. Поред тога, налажена је и фрагментована античка керамика. Она претпоставља да се ради о отвореном насељу из касноантичко-рановизантијског периода.

По свему судећи реч је о издвојеном делу насеља које је свакако везано за оближњу мутацију Баланстра на Бачевском пољу.

Црквиште Св. Ђорђа,

АНМН 1933, 1934; РЗЗСК 2002; Николова 2005.

У извештајима школе у Бачеву (1933) и општине у Градињу (1934) само се помиње локалитет Црквиште у атару овог села на брежуљку, 3 км источно од општинске зграде у Градињу.

Филозофски факултет у Београду (2002) даје црквиште Св. Ђорђа у северном делу самог сеоског насеља. Оно се налази на мањој тераси уз сеоску основну школу. Ово црквиште, по њима, потиче из ранотурског периода, а интересантна је сполија: "Иза часне трпезе (која је изван апсиде, прим. аутора) стоји део неког стуба (потсећа на тамбур античког стуба)."

Николова (2005) бележи да се црквиште из турског периода налази у југозападном подножју брда Големи камик уз крашки извор. Унутрашња ивица апсиде је изграђена од опека античког формата, а испод апсиде налази се косо постављен камени стуб-античка сполија, са сврхом носача часне трпезе. Претпоставља да су античке опеке и део стуба преузети са античког локалитета на врху Големог камика.

Овде ваља изнети још једну могућност да се може радити и о античком објекту – ранохришћанској базилици (?), који је у каснијем периоду прилагођен новој намени.

БИЛО

У атару овог села нису забележени антички остаци.

У нумизматичкој збирци римског новца Народног музеја у Нишу чувају се бронзани новчићи Александра Севера (инв. бр. 3200) и Константина II (3201): "Нађени међу приложеним новцем у цркви Свете Тројице на месту званом «Старо село», села Било код Димитровграда, нашла музејска екипа 23. 10. 1963. године."

БОЉЕВ ДОЛ

У атару овог села нису нађени антички остаци.

БРАЋЕВЦИ

У атару овог села нема археолошких остатака из античког периода.

БРЕБЕВНИЦА

Лице,

МПП 2006.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) прикупљен је податак да се на овом потесу јужно од села према граници налазе уломци опека античког формата, камење и фрагментована керамика. Непроверено.

ВЕРЗАР

Кале,

Николова 2005.

Николова (2005) бележи у овом селу локалитет Кале. Оно је смештено на заравњеном врху брда димензија 50 х 40 м где се на основу конфигурације терена прате остаци зидова. Преко локалитета засађена је борова шума која не допушта прецизнију проспекцију тако да је налазиште неопредељено.

Кале се налази око 0,5 км северно од центра села на издвојеном брду у оквиру венца Планина. Има добру прегледност долине Лукавичке реке, веће леве притоке Нишаве. Могућ касноантички-рановизантијски мањи кастел.

ВИСОЧКИ ОДОРОВЦИ

АНМН 1934; Николова 2005.

Председник општине у Смиловцу (1934) бележи локалитет Градиште у атару овог села 4 км западно од општинске зграде. Оно се налази на брду, али на њему: "се ништа не види нити је нешто нађено." Исти локалитет са истим растојањем западно помиње се и у атару сеседног села Гуленоваца. Вероватно се ради о истом локалитету у граничном делу између ових села. Реална могућност је да се у периоду између Два светска рата локалитет Чербес, који се налази, уствари, северно од општинске зграде у Смиловцима, називао Градиште. Види Чербес под Гуленовци. Непроверено.

Николова (2005: 297) наводи локалитет Чербес у атару овог села. Исто са локалитетом Градиште у атару суседног села Гуленовци. Види под Гуленовци.

Председник смиловачке општине (1934), такође, бележи локалитет Селиште исто 4 км западно од општинске зграде, али у равници. Међутим, даје интересантне податке да: "На месту сада се ништа не види, а налазили су људи стари зидови и остатке од грађевина." Непроверено.

ВЛКОВИЈА

Кале,

АНМН 1933; Николова 2005.

Управник школе (1933) наводи само да постоји потес Градиште северно од села. Вероватно исто са Калеом, касније забележеним.

Николова (2005) бележи локалитет Кале на граници атара Влковије и Доњег Криводола. Локалитет је смештен на издигнутој левој обали реке Височице. Омањи плато је био окружен бедемима који се стрмо спуштају ка реци.

Вероватно са југоисточне стране по конфигурацији терена назире се улазна капија са кулама. По свему судећи ради се о касноантичко-рановизантијском утврђењу.

Црквиште Св. Ђорђе,

АНМН 1933, 1934; Николова 2005.

Управник основне школе (1933) казује да: "У селу Влковија има гробље са југозападне стране. Ту је и црквиште. Црква се не зна кад је разрушена. Верује се пре 90 год.

Председник општине Каменице (1934) бележи у атару овог села Црквиште 6 км јужно од општинске зграде. Оно је смештено на брежуљку на коме: "Виде се сада зидине и свећњак, верује се да је некада била латинска црква."

Николова (2005) наводи да се савремена црква налази на улазу у сеоско гробље. Реч је о мањој једнобродној цркви у чијем олтарском простору је сачуван део часне трпезе.

Постоје само индиције да је могуће постојање античког објекта на овом месту.

ВРАПЧА

Градиште,

Николова 2005; МПП 2006.

Николова (2005: 299) бележи као средњевековни локалитет Градиште у атару овог села. По казивању мештана на Градишту, које је постављено на доминантном брду у граничној зони јужно од села, налазе се остаци утврђења. На суседном брду на територији бугарског села Врапча, такође, постоји потес Градиште. Могуће је да се и овде ради о касноантичко-рановизантијском утврђењу. Непроверено.

ГОЈИН ДОЛ

Градиште-Кале, касноантичко-рановизантијски кастел **Т. XCVIIIa-f**

Милићевић 1884; Каниц 1892, 1909/1985; АНМН 1933, 1934; МзбД 2000/2007; Николова 2005; РЗЗСК 2010.

Милићевић (1884: 179) бележи да је: "Градиште, већ срушено, на десној страни Царибродске реке, на које удара граница српско-бугарска идући од села Гојин Дола на Паску Шију (Милојковац).

Каниц (1892: 83) поистовећује остатке античког кастела на «Пашкасији» код граничног села Милојковца са мутацијом Транслита. У новијем раду (1909/1985: 240/561) Каниц је неодлучнији и поред утврђења на брду: "Паскашији, код села Милојковца, које се раније и само тако звало," допушта могућност да ова мутација, удаљена 12 миља од Туреса, лежи: "нешто севернije код моста на Суковској реци."

Управник сеоске школе (1933) извештава да: " има по причању мештана – историских налазишта под називом «Кале» и «Селиште». О њиховој историској вредности, као каквом налазу: оружје, новац и др. не потврђују да има." У извештају председника општине у Жељуши (1934) наводи се у атару овог села локалитет Кале удаљено 2 км северозападно од општинске зграде. Оно се налази: "на брду изнад реке Нишаве" и "Услед елементарне непогоде на том месту видних знакова нема за евентуални доказ неких старина, али се по предању зна да је ту постојало неко кале и да је ограђивано зидинама од којих се данас виде слаби трагови."

Локалитет се налази око 1,5 км североисточно од центра села Гојиног Дола са десне стране Нишаве. Смештено је на врху кратко ртасто истуреног дела већег брега Нешков врх. Врх избојка брда (591) уздиже се око 150 м од уске долине Нишаве. Три стране су му ка реци изразито стрме, док је ужим широким седлом-превојем повезано са знатно вишим Нешковим врхом-Каницовом Паскашијом (777). Између брда и избојка на северозападној страни налази се левкаста уседлина чијом северном страном најлакши је прилаз врху. Сам врх је трапезоидног облика са стеновитом југоисточном страном, која на тој страни прелази у краћи стеновити литичасти отсек. Североисточни део врха ћувика-платоа је равнији, док је југозападни, управљен ка Нишави, у паду.

На Калеу су 1984/85. године обављена сондажна археолошка ископавања, која је водио Археолошки Институт под руководством П. Петровића у сарадњи са Народним музејем из Ниша и Центром за културу, односно, Музејском збирком из Димитривграда. Николова из Музејске збирке објављивала је резултате са

ископавања «Великог калеа» у локалним часописима и периодици, као и јубиларним издањима библиотеке у Димитровграду (Николова 2000/2007, 2001, 2005).

Неправилно полигонално утврђење, димензија 150 х 150 м, заузима североисточни крај заравњенијег дела врха ћувика. Његова североисточна страна затвара најлакши приступ од широког седла. Састоји се од Горњег града-Цитаделе и Доњег града.

Горњи град неправилне је полигоналне основе димензија 130 х 60 м. Источни бедем, вероватно постављен уз стеновити литичасти отсек, није сачуван. Цела североисточна страна постављена је ка широком седлу. Истражен је са три сонде површине до 300 м^2.

У северном углу Горњег града сондом је констатовано да бедем има две фазе градње. Северни угао Горњег града-Цитаделе у старијој фази је изведен под скоро правим углом, дебљине бедема од 1 м и висине 2,7 м. Зидан је од притесаног камена везаног кречним малтером као и унутрашњост од трпанца. Бедем млађе фазе, исто дебљине од 1 м, прилепљен је са спољне стране уз старији бедем. Међутим, сада од самог северног угла Цитаделе полази под косим углом бедем ширине 1,3 м. Он додатно затвара простор према седлу и уједно чини североисточни бедем Доњег града. На растојању од 3,6 м од овог угла ка унутрашњости утврђења полази још један бедем ширине 1,35 м. Вероватно са претходним чини конструкцију капије са кулама.

Уз унутрашњу страну северозападног бедема откривена су два објекта изведена у сухозиду и удаљена од северног угла Цитаделе 4 м. Млађи објекат, димензија 5,15 х 2,25 м, оштетио је старију грађевину. Његова североисточна страна завршава се лучно. Вертикална стратиграфија састоји се од три културна хоризонта. Први чини интензивни грађевински шут дебљине од 1,8-0,6 м и чини га обрушени камен, малтер и опека античког формата и ћерамида турског формата са бедема и објеката, као и фрагментована турска и рецентна керамика и сребрни новац бугарског цара Ивана Александра. Овај хоризонт вероватно припада времену коришћења овог простора од касносредњевековног до савременог периода. Други хоризонт, дебљине око 0,2 м, везује се за старији и млађи објекат у сухозиду са покретним археолошким материјалом-фрагментована

керамика, уломљене стаклене посуде, гвоздени окови столарије и клинови, бронзана ливена фибула са посувраћеном стопом и псеудонавојима на луку, новац Грацијана (налаз новца владара из друге половине 4 века није јасан). Свакако овај хоризонт одговара времену Јустинијанове велике обнове утврђења. У трећем хоризонту, дебљине 0,2-0,7 м, поред покретних археолошких налаза као у претходном хоризонту констатовани су слојеви пепела и гарежи и новац Галијена. Овај хоризонт вероватно припада времену изградње утврђења у периоду тетрархије до Јустинијанове обнове (касноантичко-рановизантијски период) и чини се да је окончан насилно пожаром.

Сондом у југоисточном углу Цитаделе откривена је југоисточна капија Горњег града. Она је постављена уз литичасту страну платоа. На капији су уочљиве четири фазе градње. У првој фази капија ширине 3,1 м са пропугнатулумом, има ширину бедема 1,4 м. Другу фазу чини дозиђивање великих правоугаоних просторија лево и десно од капије (источно и западно-делимично откривена). Трећа је изгледа везана за дозиђивање бедема када је капија сужена за око 1 м (сужење фундирано на шуту) и затварање северних улаза већих просторија из претходне фазе. У задњој фази капија се затвара у потпуности, велике грађевине преграђују се зидовима везаним блатом, а објекат зидан у истој техници поставља се северно од источне веће просторије уз капију, односно образује се улица од капије у унутрашњости Цитаделе. Прву и другу грађевинску фазу на југоисточној капији треба везати за подизање утврђења у време тетрархије и током 4-5 века, док трећу и четврту чини вероватно време Јустинијанове обнове и период до краја рановизантијског периода на нашем тлу.

Вертикална стратиграфија на југоисточној капији је слична оној код северозападног угла Цитаделе. Испод слоја интензивног шута у преграђеним објектима и новоизграђеним од блата нађен је обилан рановизантијски покретан археолошки материјал 6 века (фрагментоване стаклене и керамичке посуде, гвоздени окови столарије и употребни предмети са бронзаном ливеном фибулом посувраћене стопе са псеудонавојима). Старији културни хоризонт је слабо заступљен на простору југоисточне капије (издваја се новац Гордијана III) због тога што је она постављена у стеновитом делу платоа тако да је изградњом млађе рановизантијске фазе претходна негирана-девастирана.

Трећа сонда отворена је у источном углу Цитаделе, на споју североисточног бедема са стеновитом литичастом источном страном платоа. Констатовано је вештачко (савремено ?) оштећење овог бедема у делу где почиње његово ширење, односно где би се очекивала угаона кула или бастион. И овде је потврђена старија и млађа фаза бедемског платна ширине од по 1 м са културним хоризонтима као на претходним секторима.

Уједно је и на две краће партије ухваћен југозападни бедем Горњег града, зидан је од крупнијег притесаног камена везаног кречним малтером, ширине 1,4 м, а са спољне стране је придодат немарније зидан бедем касније фазе, ширине 0,9 м. Источни бедем на стеновитом делу платоа није констатован, вероватно због обрушавања у периоду након престанка коришћења.

У југоисточном углу Доњег града, уз стеновити део платоа, откривена је капија и део спољњег лица бедема ширине 1,4 м. По свему судећи ради се о капији исте структуре као и Југоисточна капија Горњег града. На основу диспозиције ове капије и дела југозападног бедема који се назире по конфигурацији терена, Доњи град највероватније захвата простор стрмијег дела платоа, ширине од 25-75 м, испод северозападног и југозападног бедема Горњег града. Југоисточне капије Акрополе и Доњег града индицирају прилазни пут утврђењу од седла поред бедема целог Доњег града до наведене капије уз стеновиту литицу, пошто је пут југозападном стрмом страном од Нишаве прилично стрм. Са те југозападне стране брда у доњем делу стрмине постоји један мањи плато-проширење, Мало Кале, којим би се прилаз ублажио. Могуће је да је и овај плато коришћен за подграђе, имајући у виду да је и са те стране прилаз лак и да су откривени остаци пута.

Истраживањима поводом изградње новог аутопута 2010. године, откривен је у јужном подножју Калеа одсечак пута поплочан већим каменим плочама и оивичен исто таквим плочама. Пут наведених карактеристика грађен је у време Јустинијана и вероватно је постојало одвајање за утврђење на Калеу, односно, југоисточну капију Доњег града. Откривени попречни пут којим се пење до платоа на Малом Калеу вероватно је из новијег периода. Могуће је да је трасиран на старом рановизантијском путу.

Посматрано у целини покретни археолошки материјал углавном припада 6 и почетку 7 века. Он се углавном састоји од фрагментованих керамичких посуда грубље фактуре од песковите земље. Од облика то су, пре свега, лонци, зделе, крчази и у мањем броју питоси и амфоре. Посуде су углавном неорнаментисане, а код украшених појављују се плиће канелуре и урези испод обода. Приличан број налаза припада и уломцима стаклених посуда, претежно коничних и сферичних чаша. Од металних налаза бележе се и два листолика врха стрелица и једна четворострана, као и приличан број гвоздених предмета од окова столарије, разне апликације, ножеви, кључеви и клинови. Нађен је и један троделни чешаљ са два реда зубаца. Поред тога, откривена су и два горња дела камених ручних жрвњева. Од хронолошки осетљивијих налаза издвајају се две бронзане ливене фибуле са посувраћеном стопом и псеудонавојима, као и три бронзана новчића, Гордијана III, Галијена и Грацијана.

На основу налаза спорадичних фрагмената касносредњевековне керамике и једног новчића бугарског цара Ивана Александра утврђење на Калеу у неком виду коришћено је и у овом периоду.

И поред тога што су археолошка ископавања била сондажног карактера добијени су корисни подаци за стварање почетне слике о једном касноантичко-рановизантијском утврђењу на одсечку главног царског пута Наис-Сердика у планинском подручју. Утврђење на Калеу вероватно има две главне-велике фазе изградње са вероватно још неколико периода преградњи и дозиђивања од којих је засада могуће издвојити две:

Првој већој фази из времена тетрархије припада изградња полигоналног утврђења са југоисточном капијом на врху ћувика. На утврђењу нису уочене куле које су можда компензоване неприступачношћу и врлетношћу терена. Изгледа у првој подфази-преуређењу уз југоисточну капију са унутрашње стране подижу се већи правоугаони објекти. Малобројан археолошки покретан материјал из унутрашњости утврђења са његовим карактеристикама иде у прилог мишљењу да је на Калеу подигнут кастел ради заштите и надзора главног царског пута са мањом сталном војном посадом.

Другу велику грађевинску фазу гојиндолског Калеа ваља везати за велику Јустинијанову обнову Царства. Она је потврђена и Прокопијевим именима

кастела у овој области од којих вероватно један може да се веже за ово Кале. Сада је са северозападне и југозападне стране постојећег утврђења, које је претворено у Горњи град-Цитаделу, придодат Доњи град, опет са југоисточном капијом у директном правцу капије Цитаделе. Бројан покретан археолошки материјал коришћен у свакодневној употреби одређује ово утврђење као мањи рановизантијски опидум, односно цивилно насеље крај главног балканског пута за Константинопоље. Отуда опет утврђење нема одбрамбене елементе, бастионе и куле, који су карактеристични сада за ово време. Остаје отворено питање и да ли је у Цитадели постојала мања војна посада, имајући у виду важност пута, или, ако је није било, онда је реч о утврђеном селу (vicus murati).

Црквиште св. Онурија код гробља, ранохришћанска црква?

Николова 2005; МПП 2002.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2002) и Николова (2005: 302) код сеоског гробља око 1 км западно од центра села бележе црквиште св. Онурија из периода под Турцима. Смештено је на блажој падини брда са десне стране сеоског потока. Црквиште димензија 6,2 x 15,6 м вероватно је откривено 1902. године на основу каменог крста-оброка из исте године смештеног у апсиди. Зидови црквишта очувани до висине од 0,5 м. Унутар апсиде видљиве неколике опеке античког формата димензија 34 x 29 x 4,5 см. На основу причања мештана и унутрашњост цркве била је поплочана опекама античког формата, а приликом савременог укопа у сеоском гробљу да је откривена мермерна плоча са натписом.

По свему судећи на овом месту могуће је очекивати ранохришћанску цркву неког отвореног касноантичко-рановизантијског насеља, имајући у виду близину кастела на Калеу.

ГОРЊИ КРИВОДОЛ

Кале,

АНМН 1934; Николова 2005.

Председник општине Каменице (1934) наводи у атару села Г. Каменице локалитет Кале удаљен 5 км јужно од општинске зграде. Оно се налази на брду и на њему се ништа не види нити је нешто нађено. Оријентација председника општине не одговара положају локалитета на терену, чак се и само село Г.

Криводол налази југоисточно од општине у Каменици. Поред тога, он даје податке и о локалитетима из атара Г. Криводола, Градиште и Селиште на брежуљку и Манастириште у удолини, на истом растојању од 5 км јужно од општинске зграде у Каменици. Наведена три локалитета са истим растојањем која наводи председник општине могу да представљају уобичајени распоред-диспозицију насеља из касноанзтичко-рановизантијског периода (утврђење-подграђе-некропола-базилика). Непроверено.

Николова (2005) Кале бележи 3 км североисточно од центра села. Локалитет је смештен на истакнутој чуки. Северозападна страна је у стеновитим отсецима, на североистоку је шире седло, а остале стране су прилично стрме и спуштају се до ушћа горњих токова два потока. Утврђење је постављено на врху чуке. Северозападни бедем према отсецима се не уочава, док се на осталим странама распознаје по конфигурацији терена, а на делу према седлу чак примећују остаци куле или кула. Са стране седла треба очекивати и главни улаз. Једним лучним бедемом унутрашњост утврђења је подељена на северни виши и мањи део, горњи град-цитаделу и већи и нижи доњи град у осталом делу терена врха чуке који је блажа падина. Културни слој је дебљине око 1 м, а у цитадели види се неколико златарских ископа.

ГОРЊА НЕВЉА

Управник школе у селу Доња Невља (АНМН, 1933) бележи да атар Горње Невље има: "Градиште, Брег, Калдрму и Манастириште. За Манастириште мештани по нешто и знају, али је и то знање непотпуно." Даље, наставља да: "Нека жена Седевка, по рођењу из Горње Невље, удата у Скрвеницу стално је тврдила да на Манастириште (на коме је сад гробље) и у дубини од једног метра ископали су некакав зид дугачак око 10 а ширине око 6-8 метара. Старији људи тврде да је некад на томе месту постојала црква па су је Турци разрушили. Због чега је то све тако било нико не зна. Приликом копања нађене су неке мање и веће лобање људских глава и једна гвоздена гривна."

Председник општине Борово (АНМН, 1934) наводи следеће локалитете из атара села Г. Невље у свом извештају: "Летњица (у равници, 4 км), Брег (у равници, 3,5 км), Старо гувно (у равници, 3,5 км), Градиште (на брду, 2 км),

Црквиште (у равници, 3 км), Калдрма (на брду, 4 км)." Километри у заградама подразумевају удаљеност источно од општинске зграде у Борову за све локалитете у селу Г. Невља. Интересантна је и опаска председника општине у рубрици «Шта се види на месту и шта је тамо нађено». Он бележи: "Сада се остатци од старина апсолутно немогу наћи, нити се зна да ли је у напред означеним местима било ишта од старина, те се ова рубрика 6 не може ни попунити, јер нема старих људи који би могли да то покажу."

Камик, касноантичко-рановизантијско утврђење **T. XCIXa-b**

МПП 2008.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2008) потврђен је локалитет Камик 0,2 км западно изнад села Г. Невље (југоисточно од некадашњег села Борова). Смештен је на јужном крају издужене стеновите греде, дуге око 0,7 км, врха широког око 20 м и правца пружања север-југ. Јужни крај наведене греде уздигнут је у дужини од око 150 м у односу на остали део. Западна и источна страна греде су прилично стрме, на источној страни и са стеновитим отсецима. На југу се налази мање седло одакле је прилаз греди најлакши.

Бедеми утврђења постављени су на горњем делу мање стрмијег дела источне и западне стране греде, око 20 м, испод њеног врха. На тај начин утврђење има елипсоидан облик димензија око 100 х 60 м. Бедеми се назиру по конфигурацији терена. Са западне стране на три места поред мањих ранијих златарских ископа постоје три већа савремена (димензија 10 х 10 м). У једном од њих откривено је спољашње лице бедема у висини од 0,3-0,5 м. Бедем је зидан од ломљеног камена везаног кречним малтером. У унутрашњости локалитета нису приметни трагови објеката нити постојање знатнијег културног хоризонта. Нађена су два атипична фрагмента касноантичке-рановизантијске керамике, један комад згуре и један уломак тегуле античког формата, дебљине 2,5 см. Мештанин Д. Златков на локалитету нашао је новац, гвоздено копље, алатку и друге предмете.

Северно од утврђења врхом греде наставља шири ров у виду раседа. Могуће је да се ради о отвореном рударском копу. По причању мештана у близини Доње Невље вршени су и савремени истражни радови руде бакра. Све

ово иде у прилог мишљењу да се утврђење на Камику може да веже за рударске радове у касноантичко-рановизантијско време.

Од локалитета које је навео председник општине у Борову (1934) ниједан не може да се веже за Камик, док Градишта која се помињу у Г. Невљи и у суседном селу Скрвеници вероватно представљају један локалитет удаљен 2 км од општинске зграде у Борову. Види Скрвеницу.

ГОРЊА ПЛАНИНИЦА

У атару овог села нису констатовани археолошки антички остаци.

ГРАДИЊЕ

Милер (1916: 533) први поставља мутацију Транслита код Цариброда-Димитровграда на основу два миљоказа, један је нађен у селу Градињу, без ближег одређења. Михајлов га задњи публикује (Михајлов 1966: 102, бр 2040). Миљоказ је подигао град Пауталија под провинцијским намесником Тракије Р. Пуденсом Криспином за време владе Александра Севера 222-235. године.

Селиште, отворено мање насеље

АНМН 1933, 1934; РЗЗСК 2002; Николова 2005.

Председник општине у првом извештају (1933) наводи Селиште: "које има изгледа да је било старо насеље." У извештају наредне године (1934) бележи да се локалитет налази у равници 0,5 км западно од општинске зграде и да: "Има трагова од зидова-зграда и раније нађени ћупови."

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 240, л. 222) утврђено је да: „Приближно 500 метара северно од цркве и старог гробља налази се отворено касноантичко насеље на великој површини. У њивама које се обрађују нашли смо фрагменте керамике, опеке и згуре. Локалитет захвата површину већу од једног хектара."

Николова (2005) говори да на овом локалитету мештани приликом обраде земље наилазе на зидове од камена и опеке везаних кречним малтером. Налази се и фрагментована керамика као и уломци већих посуда-питоса. Све ово говори о отвореном насељу из касноантичо-рановизантијског времена.

Селиште се налази северозападно од центра села удаљено око 0,5 км. Ради се о мањој широкој удолини са леве стране Нишаве. Имајући у виду близину Димитровграда вероватно је горе наведени миљоказ нађен на овом локалитету.

ГРАПА

Градиште, **Т. С**

МПП 2006.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) обиђен је потес Градиште око 2 км југоисточно од центра села Грапе. Смештен је на заравњеном издуженом платоу правца пружања југоисток-северозапад, димензија 1 х 0,2 км. До платоа се лако стиже широким седлом са југозападне стране. Остале стране су благо стрме, а северна и источна окренуте ка Жељушкој реци и потоцима. И поред изванредног питомог положаја потеса нису налажени у прошлости, нити су рекогносцирањем откривени археолошки остаци из античког периода. Дакле, још једно Градиште без трагова коришћења у антици. Могућ рефугијум с обзиром на близину отвореног насеља на Стуболу.

Стубол-Росуља, мање отворено домородачко насеље

АНМН 1934; Николова 2005; МПП 2006.

Председник општине Лукавице (1934) наводи локалитет Стубол у атару села Грапе 8 км јужно од општинске зграде. Он се налази на брду и на њему је: "Имало знакова од неке старе цигле и црепова, људи ископавали."

Николова (2005) бележи да се по површини ораница на овом локалитету налази фрагментована античка керамика, а нађен је и један керамички питос у личном власништву мештана.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) потврђен је локалитет Стубол око 2 км југоисточно од центра села, односно, на североисточној страни блаже удолине која почиње од горе поменутог Градишта. Горњи део удолине назива се Росуља, а доњи Стубол у коме постоји извор. Данас се њиве на овим потесима не обрађују, тако да су само у кртичњацима могли да буду констатовани мањи атипични фрагменти руком рађене керамике од посуда дебљих зидова и финија црвено печена керамика рађена на витлу од посуда тањих зидова. Опрезно

би налазе датовали у раноцарски период-крај латена, тј. да на овом месту треба тражити отворено насеље нероманизованог становништва.

Баре, мање отворено насеље?

МПП 1997; Николова (2005).

Рекогносцирањима Музеја Понишавља у сарадњи са Музејском збирком из Димитривграда вршена су ископавања (1997), а у склопу провере података мештана о закопаном благу на овом месту. Локалитет се налази око 1,5 км источно од центра села, тј. око 1 км северно од Градишта у мањој удолини на левој страни сеоског потока (леве притоке Жељушке реке). У пробном рову димензија 3 х 1 х 2 метара и касније у шахту пречника 1,5 м дубине више од 5 м нису потврђене ни приче о закопаном благу нити постојање културног слоја на овом локалитету.

Николова (2005) наводи да се локалитет налази на благој падини испод локалног сеоског пута и да су налажени фрагменти античке керамике. Верује се да је реч о отвореном насељу из античког периода.

ГУЛЕНОВЦИ

Чербес-Градиште, мање касноантичко-рановизантијско утврђење **T. CIa-b**

Николова 2005; МПП 2006.

Николова (2005) бележи касноантичко-рановизантијско утврђење у атару села Височки Одоровци под именом Чербес. По конфигурацији терена на овом локалитету може да се претпостави постојање утврђења. На површини утврђења налази се бројан ломљен камен, опека античког формата, комади кречног малтера и фр. рановизантијска керамика. Испод утврђења има неколико бунара.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) потврђен је локалитет на око 3 км североисточно од центра села. Насеља суседних села Гуленоваца и Височких Одороваца скоро да су спојена, међутим локалитет Чербес катастарски је у атару овог села. Смештен је на југоисточном ободном делу мањег крашког поља-удолине испод једног од виших врхова-Славињски камик (1364) - планинског ланца Видлич. Са источне стране отоке из овог поља-удолине уздиже се ртасто избочено и издужено кречњачко брдо, правца пружања југоисток-северозапад. Мештани брдо називају Градиште, а удолину испод Чербес. Његова југозападна

страна је изразита стрмина ка отоци висока од 60-160 м, северна око 30-40 м ка удолини и источна око 20 м ка вишем и стеновитом залеђу Видлича. На његовом врху је постављено мање овално утврђење, димензија 110 х 40 м. Утврђење се састоји из горњег и доњег града.

Горњи град обухвата врх брда, које је са падом од истока ка западу, димензија 95 х 20 м. Урушени бедеми утврђења познају се по обрушеном и сада видљивом камењу на странама и конфигурацији терена бедема испод површине тла, просечне висине око 2 м. У југоисточном делу Горњег града нема бедема јер је на тој страни стеновита литица. У северозападном делу Горњег града остаци урушених бедема су значајнији и овде вероватно треба очекивати улаз.

Доњи град постављен је на странама брда испод горњег града и прати његове бедеме са североисточне, северне и западне стране до литице. На западној страни бедеми нису спојени, односно, вероватно ради се о главном улазу у утврђење. Бедеми су просечне висине 1,5 м, са горње стране ширина се креће од 1-2 м, а обрушено камење на странама брда додатних 2-3 м.

Локалитет је обрастао шипражјем и нису могли да се констатују покретни археолошки налази (пре свега, најчешћи, опека античког формата нити керамички фрагменти). Културни слој је у унутрашњости и странама утврђења незнатан због крашког терена, а нешто очуванији уз бедеме. У неколико златарских ископа виде се комади ситног грумења малтера што индицира да су бедеми рађени у кречном малтеру од ломљеног камена.

По свему судећи реч је о мањем кастелу за заштиту оближњих рудника гвожђа (?) из касноантичко-рановизантијског доба.

ДИМИТРОВГРАД **Т. СIIа-с**

У стручној литератури познат је проблем лоцирања мутације Транслита. Милер (1916: 533) установљује мутацију у тадашњем Цариброду на основу налаза два миљоказа (један у Цариброду, а други у Градињу-сеседном југоисточном селу). Они су из 222-35. године постављени од Пауталије, са грчким натписима. Ова убикација није прихваћена од већине истраживача.

Гарашанин (1951: 211) преноси податак Милера о налазу два римска миљоказа «у Цариброду» , односно Димитровграда од фебруара 1950. године.

Интересантне податке о археолошким остацима из атара Димитровграда пружа Јиречек (1888/1974: 547-548). Он је и 1883. године видео остатке поплочаног римског пута, ширине од 4-5 корака, у подножју брда Паметник, односно поред десне тесније нишавине обале. Поред тога, у тадашњем Цариброду речено му је да: "у сваком селу из долине налазе се старе опеке, керамичке цеви и остаци од старих насеља и утврђења." На другом месту говорећи о Бурелу, брдском крају између Сливнице, Брезника, Трна и Димитровграда, Јиречек у фусноти (1888/1974: 550 нап. 10) бележи да је: "У Трну чуо, да у Бурелу на месту, које се назива Каваци (на турском тополе), између Врапче и Цариброда налазили су се неки каменови са латинским натписима."

Михајлов (1966: 102-104) задњи публикује натписе. Онај нађен у Цариброду откривен је у месту Дубје јужно од насеља (Михајлов 1966: 103-4, бр. 2041). Подигнут је у време владе или Елагабала или Александра Севера под провинцијским управником Тракије Л. Просијем Руфином од стране града Пауталије 221-2. године.

Председник општине тадашњег Цариброда у извештају (1933) не наводи археолошка налазишта у атару своје општине. Он каже: "да распитивањем није могло да се сазна, да у реону ове општине има ди остатци старих насеља или пак каквих остатака или налазишта архиолошке знаменитости."

У нумизматичкој збирци римског новца Народног музеја у Нишу чувају се денар Веспазијана (инв. бр. 1115) и два бронзана новчића Константина Великог (1114) и URBS ROMA (1112) «ископани у околини Цариброда 1935. године, поклон Александра Колевића». Поред тога, из збирке византијског новца Црноглавац (2005: 87, бр. 72) публикује од истог поклонодавца и са истог места налаза и фолис Јустина I из 518-522. године.

Кале, касноантичко-рановизантијско утврђење

Јиречек 1888/1974; Николова 2000/2007; РЗЗСК 2002; Николова 2005.

Јиречек (1974: 548) говорећи о римском путу на десној обали Нишаве код Димитровграда помиње два утврђења: „Неколико малих утврђења (код Калотине, једно *каленце* насупрот ушћа Лукавице и др.) служили су за заштиту овог пута."

Каленце је вероватно Гоиндолско кале, а не ово утврђење изнад манастира св. Димитрија. Оба су једнако удаљена од ушћа Лукавице у Нишаву.

РЗЗСК (2002: 242, л. 226 назива се Велико кале и ставља се у атар села Горње Градиње) бележи да се: „Налази југоисточно од Димитровграда, око 200 метара источно од манастира. На самоме врху се налази елипсоидна формација од ломљеног камена. Ивице су за око 50 до 80 цм више од унутрашње стране. Димензије ове формације на врху су око 35 х 20 метара (дужа страна је оријентисана северозапад-југоисток). На средини ове формације налази се благо узвишење димензија око 8 х 5 метара обрасло густим растињем. По предању које смо забележили у селу, овде је било утврђење – стражара, које је комуницирало са Гојиндолским калеом."

Николова (2005: 293) бележи утврђење јужно од Димитровграда изнад манастира св. Димитрија, «манастирче». На основу конфигурације терена прате се бедеми утврђења. Са спољне стране бедема налажени су фрагменти рановизантијске керамике. Локалитет је смештен на врху ртасто завршеног источног дела брда, правца пружања југоисток-северозапад, око 1,3 км југоисточно од центра општине. Три стране су му стрме у горњем делу висине око 60 м (до нивоа нишавине долине следећих још 150 м висине). Утврђење је постављено на најповољнијем геостратешком положају са добрим прегледом долине Нишаве која у овом делу прави широк лук ка северу. Преко овог утврђења ствара се визурни контакт са утврђењем на Гојиндолском калеу, са једне стране и мутацијом Баланстра и утврђењем код Калотине, са друге стране.

По свему судећи мање касноантичко-рановизантијско утврђење-спекулум.

Мотел, отворено насеље

Николова 2000/2007; РЗЗСК 2002; Николова 2005.

Николова (2005: 295) и РЗЗСК (2002: 86-89, л. 42) наводе локалитет који је откривен изградњом магистралног међународног пута 70-тих година прошлог века и мотела у јужном ободном делу самог насеља Димитровграда, са леве стране Нишаве. Ради се о издуженој краткој вишој тераси-благој падини у подножју брда Мртвина око 0,5 км јужно од центра. Приликом изградње пута, по казивању мештана, откривена је грађевина у чијем зиду су биле изведене

неколико ниша, а она је изградњом пута девастирана. Изградњом мотела поред бензинске пумпе откривена је друга грађевина са зидовима од кемена, вероватно и опека, везани кречним малтером. У том пределу је откривен керамички жижак (Николова 2000: 10, сл. 14; 2007: 14, сл 15), који се датује у 2-3. век. На тридесетак метара источно од Мотела приликом копања темеља за приватну кућу откривена је вотивна икона Хекате (Николова 2000: 10, сл. 15; 2007, 14, сл. 16, чува се у Народном музеју у Нишу). У инвентару предмета римског доба Народног музеја у Нишу уведена је 1961. године вотивна икона троглаве Хекате (инв. бр. 647) ископана приликом копања темеља за зграду у Димитровграду, а поклоњена од Основне школе.

Правоугаона вотивна икона Хекате откривена је 1961. године «приликом грађевинских радова»(Петровић, 1964-65: 249-250, сл. 5). Мермерна икона у горњем делу лучно завршена и оштећена, димензија 19 x 14,5 см, представља троглаву богињу у двојно препасаном хитону. Косо испружене руке држе буктиње изнад уских и високих олтара. Десни олтар вероватно на врху има посуду. У доњем ширем оквиру иконе урезан је делом оштећен грчки натпис: NH ΥΠΕΡ ΤΕΚΝΩΝ/...ΗΝ (νη υπερ τεκνων ...ην). На основу иконографије и облика слова датује се у другу половину 2 и почетак 3 века. Петровић чак предлаже постојање локалне радионице за израду вотивних икона у овом крају на основу сличности обраде других заветних икона из овог краја.

У нумизматичкој збирци римског новца Народног музеја у Нишу (инв. бр. 3235) чува се бронзани новчић Константина Великог: "Ископан на дубини од 2 м на месту где се подиже мотел поред аутопута у Димитровграду, фебруара 1965. године, поклон Тодора Ковачева радника из Димитровграда марта 1965. године."

Сви горе наведени налази иду у прилог мишљењу да је на оцедитој падини са погледом на сужење долине Нишаве постојало отворено значајније римско насеље од 2-4. века. Оно се налази на средокрађи између мутација Транслита у Бачевском пољу и Гојиндолског Калеа.

Улица Најден Киров-центар Димитровграда, некропола спаљених покојника
Николова 2005.

Николова (2005: 297) у самом центру насеља Димитровграда лоцира некрополу која је пронађена приликом изградње приватне куће. Тада су откривене бројне урне са пепелом. У једној од њих нађена је стрелица (тражећи злато налазачи су уништили све урне). Вероватно паганска некропола насеља у подножју брда Мртвине -јужно од античког насеља код Мотела.

Селиште - К'ндина бара, део трасе главног царског пута

РЗЗСК 2010; Лазић, Миљковић 2011.

Локалитет је откривен на траси новог аутопута 2010. године око 1,5 км источно од центра Димитровграда. Пронађен је део пружања античког пута у неколико прекида укупне дужине око 40 метара. Пут је пролазио у близини десне обале Нишаве, при крају њене прве краће и уске котлине.

По свему судећи од античког пута сачувана су једино два прва слоја – статум и рудус. Статум се састоји од тањег слоја ломљеног ситнијег камења које је положено на земљу, односно на дно ископаног рова за трасу пута. Рудус је образован углавном од крупнијег, као и од ситнијег ломљеног камена. Најкрупније камење постављено је у средини пута и при крајевима се његова величина смањује. По средини пута најкрупније камење чини јасно издвојену линију одвајања на две половине. Приметно је да је горња површина пута прилично неравна, а нису видљиви ни трагови точкова, односно колобара. Исто тако, најкрупније плочасто камење постављено је укошено ка споља на ободним ивицама пута. С обзиром да спољашњи ивични ред камења знатније надвисује суседни сегмент подлоге пута то је највероватније да су следећа два слоја – нуклеус и дорсум, девастирани и уклоњени. Ширина пута креће се од 7-7,2 метара. Постојали су и земљани ровови уз спољашње ивице пута укупне ширине око 1, 5 метра.

Око двадесетак метара северно уз антички пут откривена је траса вероватно каснијег Цариградског друма. Она је много ужа, немарно изведена од само једног слоја, свакако од камења са античког пута.

Документована траса античког пута усмерена је ка знатнијем археолошком налазишту у Бачевском пољу, удаљеном око 3 км југоисточно. Свакако је реч о

главном царском путу испред мутације Баланстра забележене у Бурдигаленском итинерару.

ДОЊИ КРИВОДОЛ

Морава,

Николова 2005.

Николова (2005) бележи локалитет у југозападном ободу насељског дела села, односно, на левој речној тераси Височице. Власник имања је пре двадесетак година обавио аматерска ископавања на мањој површини (3 х 3 м?) открившши источни део правоугаоне грађевине са лучно завршеним зидом (базилика ?). Том приликом је налазио опеке античког формата.

Западно стотинак метара од овог локалитета налази се потес Могилка. На њој је отворен пробни ров димензија 5 х 1,5 м и на његовом дну откривен је пепео и угљен. По свему судећи реч је о тумулу који би могао због близине античке грађевине да се определи у раноримски период.

ДОЊА НЕВЉА

Управник школе у Доњој Невљи, општине Борово (АНМН, 1933) подноси извештај да: "Доња Невља има места која се зову; Кулиште, Буљин пут, Манастириште и Грчки гроб. За сва наведена места, мештани не знају због чега се зову означеним именима. О «Грчком гробу» тврде да је ту било неко старо грчко гробље, али ни о њему не знају ништа подробније."

ДРАГОВИТА

АНМН 1933-1934; Николова 2005; МПП 2006; Иванов 2007.

У првом извештају (АНМН, 1933) председник општине Поганова бележи у атару овог села локалитет Селиште на коме: "постоје зидине које су откривене пре више година и по сваком изгледу изгледа да су на тим местима некада постојале цркве."

Управник школе у селу Драговити (АНМН 1933) само наводи места која могу да буду археолошки локалитети: "Градиште, Кале, Селиште, Тумба, Црквиште и Ровине."

Идуће године, у другом извештају (АНМН 1934) председник општине Поганова наводи више локалитета:

Градиште се налази на брду, које је удаљено 8 км југоисточно од општинске зграде у Поганову. На њему: "Налазе се цигле и старо посуђе и раван старински новац као и зидови." Овај локалитет налази се у атару Драговите на граници са суседним селом Искровци. Види тамо.

Наредна два локалитета, Црквиште и Селиште имају исте одреднице и на њима је нађено исто што и на претходном Градишту. Непроверено.

Следећа три локалитета, Тумба (15 км), Кале (8 км) и Ровине (9 км), налазе се источно од општинске зграде у Поганову и на њима није нађено «ништа». Непроверено.

У нумизматичкој збирци римског новца Народног музеја у Нишу чувају се два бронзана новчића Максимина Даје (инв. бр. 2050) и Константина Великог (2049): "Ископани на месту званом «Селиште» села Драговита 1955. године, купљена од Евстати С. Иванова из села Драговите 1957. године."

Исто тако у нумизматичкој збирци римског новца Народног музеја у Нишу налазе се антонинијан Трајана Деција (инв. бр. 2051) и бронзани новчићи Клаудија II (2053), Проба (2052), Констанција II (2412) и Валенса (2414): "Ископани на месту званом «Градиште» села Драговите 1955. године, купљени и поклоњени од Евстатија С. Иванова из села Драговите 1957. године.

Николова (2005: 300) потес Селиште из атара села Драговите ставља у средњи век. Оно се налази код раскрснице локалног сеоског пута са тзв. Старим турским друмом. По казивању мештана овде је била ковачница и налази се обрађен камен. У близини се смешта и црква, а ови подаци се не потврђују на терену.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) потврђено је постојање наведених места. Штавише, пошто је атар села Драговите један од већих и ради се о вишој разуђеној планинској висоравни, на два различита и удаљена потеса налазе се локалитети Селиште и Црквиште. Вероватно су они који се налазе око 2 км јужно од центра села у области засеока Вршање, односно, од 0,5-1 км северно од Градишта, локалитети на којима је могуће очекивати припадајуће античко насеље и ранохришћанску базилику. Други пар локалитета налази се у Рибном

долу око 2 км југоисточно од центра села и вероватно је реч о насељима из касносредњевековног или ранотурског периода. Приметно је и то да оријентација председника општине у Поганову не одговара локалитетима на терену, тј. оно што је југоисточно треба да буде јужно. Поред тога, нетачна је и удаљеност у односу на то како је ми сада приказујемо растојањима са топографске карте. Њихова изражена удаљеност одраз је мреже тадашњих локалних сеоских путева.

У хроници села Иванов (2007: 95) на основу предања наводи да је у атару Драговите постојало шест цркава. На страни са фотографијама дат је снимак дорске базе стуба од кречњака са Црквишта између махала Вршање и Метиљавица у источном подножју Градишта на граници атара Драговите и Искровца. По свему судећи овде треба тражити касноантичко-рановизантијско отворено насеље у вези са опидумом на Градишту (види Искровци).

У инвентару предмета средњег века Народног музеја у Нишу налази се посребрена бронзана фибула у облику свастике (инв. бр. 180/SV) откривена у овом селу. Јовановић (1978: 60, кат. бр. 91) наведену фибулу са крајевима у виду протома животиња (змајева) везује за дољоподунавске радионице касне антике (4. век), односно скитско-дакогетском културном хоризонту.

ЖЕЉУША

Црквиште Свети Спас, ранохришћанска тробродна базилика?

АНМН 1934, РЗЗСК 2002; Николова 2005.

Председник општине у Жељуши (1934) бележи Црквиште у атару овог села. Оно се налази 200 метара западно од општинске зграде у оквиру сеоске школе. Локалитет је смештен: "На једној узвишици у средини села" и "На овом месту, поводом неких радова наишло се на остатке зидова за које се мисли да су зидови неке старе цркве. Није ништа друго нађено."

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 235, л. 214) утврђено је да се налазиште: „Налази на брду изнад села Жељуша код старе основне школе, на месту где мештани граде нову цркву. Завод за заштиту споменика културе из Ниша је 2000. године извршио заштитна ископавања и том приликом је констатовано да се ради о већој тробродној цркви.

Данас се на том месту налази започет објекат нове цркве док се у засеченом профилу виде трагови опека и зида, старе грађевине, који су потпуно девастирани.”

Николова (2005: 297) наводи да је пре двадесетак година нађен камени аван. Приликом изградње савремене цркве на месту црквишта обављена су 19— године археолошка сондажна заштитна ископавања Музејске збирке у Димитровграду. Том приликом откривена је тробродна базилика. Њени зидови изведени су од ломљеног камена везаног кречним малтером. Током истраживања налажене су опеке античког формата, бронзани римски новчић (нечитљив) и керамички тег. По казивању мештана на овом месту откопавају се и инхумирани гробови. Оброк св. Вознесења из 1864. године постављен је североисточно од цркве (чини се да су тада вршена прва откопавања античких остатака на овоме месту).

Локалитет се налази око 0,5 км југозападно од центра села, односно, 1,5 км јужно од утврђења-опидума на Гојиндолском Калеу. Смештен је на заравњеном мањем платоу падине у долини Нишаве (са десне стране Жељушке реке, леве притоке Нишаве). По свему судећи ради се о ранохришћанској базилици у близини касноантичко-рановизантијског опидума на Калеу из атара села Гојин Дол.

Студена, мање отворено насеље

РЗЗСК 2002.

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 82, л. 39) око 0,5 км од данашњег центра села на левој обали Нишаве где се гради ново мање и издвојено насеље, а по казивању мештана, откривен је локалитет. Наиме, приликом обраде земље и копања ровова за водоводну мрежу (на дубини од 0,8 м) у два плаца близу метеоролошке станице налажени су уломци опека античког формата, фрагментована керамика и гареж.

По свему судећи мање издвојено касноантичко насеље.

ИЗАТОВЦИ

Магила, тумул?

АНМН 1933, 1934;

Управница школе (1933) поред осталих могућих потеса на којима је могуће постојање археолошких локалитета (Гравиште, Црквиште, Изрој и Костица) наводи назив Магила. Председник општине Славиње (1934) у атару села Изатовци поред Магиле наводи опет Костицу и Изрој без икаквих археолошких налаза. Магила се налази у равници 4 км источно од општинске зграде. Даље бележи да: "На самом месту види се магила од земље-гола је, нарочитих знакова нема."

Раскрсје, некропола?

Николова 2005.

Николова (2005) бележи случајан налаз спаљеног гроба који је учињен приликом обраде земље код сеоског раскршћа (за села Каменица, Брађевци и Изатовци) око 0,8 км северозападно од центра села. По казивању мештана на имању Н. Ташкова откривена је камена плоча са натписом, која је касније уграђена у праг приватне куће у селу. Испод камене плоче нађена је, вероватно керамичка урна са пепелом у којој су биле похрањене две златне наушнице. Једна наушница је претопљена за савремени накит, а друга је код приватног сопственика.

Чини се да овде може бити речи о раноримској некрополи спаљених покојника.

ИСКРОВЦИ

Градиште, мање утврђено насеље-опидулум **T. CIIIa-b**

АНМН 1933, 1934; МПП 2006.

Управник сеоске школе (1933) бележи локалитет Градиште у атару овог села без додатних информација. Потпредседник општине у Одоровцима (1934) наводи у атару Искроваца само локалитет Градиште 8 км југоисточно од општинске зграде. Оно је лоцирано на брду: "на површини земље налазе парчад од цигле ћерамиде, иначе не виде се никакве рушевине." Поред тога, Градиште се појављује и у извештајима председника општине Поганова као локалитет у атару села Драговите. Ради се о једном локалитету на граници атара Искровца и Драговите. Види под Драговита.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) потврђено је Градиште око 1 км североисточно од центра села. Смештено је на једном од врхова (1128 м)

планинског ланца Гребен, који се пружа североисточном страном долине Јерме. Јужно од Градишта поток који прикупља воду засеока Вршање, суседног села Драговите, пробио је питорескну клисуру Ждрело, иначе, он је десна притока Јерме. Сам врх је у виду уског кречњачког гребена правца пружања северозапад-југоисток. Његова североисточна дужа страна је у стеновитим отсецима (на овој страни врх се уздиже око 100 м од нивоа терена засеока Вршање у подножју Градишта), а југозападна након краћег стрмијег дела шири се у већи нагнути плато троугаоног облика који даље продужава у литичасте стране клисуре Ждрела (на тој страни врх Градишта се уздиже око 0,5 км). Краћа југоисточна страна врха је изразита стрмина и прилично неприступачна, док је краћа северозападна страна најприступачнија преко нижег и уског превоја до кога се стиже са засеока Вршање.

Утврђење на Градишту састоји се од горњег и доњег града. Горњи град-цитадела постављен је на самом уском врху гребена димензија 90 х 10 м. Од бедема на цитадели видљиви су у већим златарским ископима једино округла кула на капији са најприступачније северозападне стране и краћи одсечак у темељној зони (на живој стени) на средини североисточне дуже стране уз литичасти стеновити отсек. Округла кула на капији је пречника 6,5 м и очуване видљиве висине 1,5 м. Зидана је од ломљеног камена везаног кречним малтером. По свему судећи бедем на дужој југозападној страни, ка доњем граду, није постојао.

Доњи град основан је на двадесетак метара нижем, у односу на акрополу, платоу троугаоног облика, димензија око 150 х 100 м. За разлику од углавном стеновите цитаделе, површина доњег града је обрасла у шипражје и честар тако да његови бедеми нису могли да буду констатовани. Имајући у виду да прелази у литице Ждрела вероватно их није ни било, тако да је изгледа утврђивање овог природно тешко приступачног простора изведено на најугроженијим местима.

Културни хоризонт креће се од 0,3 м на кречњачким огољенијим површинама до 1,5 м код северозападне куле на вероватној капији. Углавном у неколико већих златарских ископа налази се интензиван грађевински шут, уломци опека и тегула античког формата и фрагментована касноантичко-рановизантијска керамика.

По свему судећи реч је о мањем утврђеном насељу-опидулуму под чијом заштитом су била и отворена насеља на Селишту са Црквиштем у северном подножју, засеок Вршање села Драговите, и Селске њиве на десној обали Јерме из атара села Искровци (наредни локалитет).

Градина-Селска њива, мање отворено насеље

АНМН 1933; Николова 2005.

Управник сеоске школе (1933) поред Градишта помиње још потес Градине на коме по причању мештана има старина.

Николова (2005) бележи случајан налаз римског споменика који је учињен на Селској њиви двестотинак метара јужно од центра села. Ради се о десној страни уске долине Јерме код ушћа потока који пролази у подножју Градишта. Приликом орања на својој њиви Ј. Александров 2001. године открио је на дубини од око 0,3 м римски споменик од кречњака, димензија 0, х 0, х 0, м . Са горње стране он је профилисан и има удубљење. На предњој страни уклесан је кратак натпис на грчком језику.

По свему судећи реч је о жртвенику раноримског паганског храма. Он је могао да буде у оквирима мањег отвореног насеља које је могло да опстаје до краја 4 века.

КАМЕНИЦА

Антанас, ранохришћанска црква?

Николов,Пешев,Тошев,Тодоров (1998)

У хроници села (1998) групе аутора наводи се локалитет Антанас на граници атара три села Каменице, Брађевца и Изатовца. Група љубитеља старина 1977. године открила је основу грађевине на неколико метара дубине. По њиховом мишљењу реч је о ранохришћанској базилици или ранобугарској цркви. Непроверено.

КУСА ВРАНА

Градиште, касноантичко-рановизантијски рефугијум

АНМН 1933, 1934.

У два слична извештаја два председника општинског суда у Одоровцу (1933) поред других локалитета помињу и Градиште на коме нема археолошких остатака. Вршилац дужности управника школе у Кусој Врани (1993) само наводи постојање потеса са именом Градиште. Потпредседник општинске управе Одороваца (1934) бележи у атару овог села Градиште које се налази 6 км северозападно од општинске зграде и наводи да: "у стрмини испод скале (стене, прим. аутора) види се шума, а ништа друго се не види, а није се ни нашло."

Локалитет је рекогносциран од стране Музеја Понишавља (2006) и Народног музеја у Београду (2007-8). Налази се на граници атара Кусе Вране и суседног села Нашушковице из општине Бабушница. Види тамо.

Врело-Селиште-Црквиште, отворено насеље?

АНМН 1933, 1934; МПП 2006.

У два извештаја два председника општинског суда у Одоровцу и вршилац дужности управника школе у Кусој Врани (1933) као и председник општинске управе у Одоровцу наредне године (1934) бележе као карактеристична места са могућим археолошким остацима понаособ Врело, Селиште и Црквиште (сада се зове и Манастириште). У првом извештају наводи се: "у м. зв. «Врело» једна зидина што изгледа да је некада постојала црква. Ово откриће извршено је 1916. године." Задњи прецизира да се Црквиште налази у месту званом «Врело» 5 км западно од општинске зграде у Одоровцу. Оно је равница у урвини а виде се: "Зидине од неку стару цркву дужине 5, а ширине 3 метара. Од рушевине налази се само камен."

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) потврђени су горе наведени локалитети у засеоку Врело насељски део Кусе Вране, 1,5 км југоисточно од центра села. На улазу у село из Одоровца у једној побочној уској и издуженој удолини стешњеној брдима и између два потока, левих притока Кусовранске реке, налази се шири потес Селиште. У оквиру њега постоје ужи делови, извор Врело, око средине удолине и Црквиште на крајњем југозападу. На целом потесу налазе се спрадично атипични фрагменти касноантичке-рановизантијске керамике. Златари су детаљно прекопали црквиште у коме се види уломљени камен, блокови бигра и комади малтера. По причању мештана североисточно у близини

Црквишта откривани су инхумирани гробови без конструкције. Свакако је локалитет био коришћен у средњевековном периоду.

Вероватно касноантичко-рановизантијско отворено нероманизовано насеље. Овде је интересантно навести топоним Едикула на војнотопографској карти 1:50.000 у пределу Врела.

Калдрма, остаци античког пута?

АНМН 1934.

Председник општинске управе у Одоровцу (1934) наводи потес Калдрму 7 км западно од општинске зграде. Налази се на брежуљку и «види се пут калдрмисан каменим плочама. Непроверено.

Могућа античка траса пута. Интересантно је да председник даље наводи и потес Карвански пут 5 км западно од општинске зграде у брдовитом пределу, али сада ту: "не види се ништа нити је што тамо нађено».

Јавор, радионица за производњу опека **Т. CIV**

МПП 2006.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) откривен је локалитет у засеоку Јавор Кусе Вране, око 1 км источно од центра села. Ради се о широкој заравни преко 900 метара надморске висине у југозападном подножју Влашке планине. На имању А. Ставрова откривене су две пећи за печење опека античког формата ширине око 4 м, а на растојању од 15 м. По причању власника парцеле његови преци су између Два светска рата открили пећи и користили опеке за зидање димњака и сеоских пећи за хлеба (вурње), а давали су и другим мештанима као и људима из суседних села (на пр. Церев Дел). Пећи су биле озидане каменом са стране, а опеке су биле наслагане унутра хоризонтално и насатице. Данас у слогу наведене њиве могао је само да буде констатовано веће нагорело камење од пећи и неколико опека античког формата (40 x 38 x 4,5-5,5 см). У суседној источној парцели власника Р. Стојчева приликом обраде земље налажене су керамичке цеви (дужине 45-60 цм), као и фрагментована керамика, опет, у пећима од камена. Оне су девастиране због несметаног коришћења парцела. Иначе, у околини тих пећи налазе се дебели слојеви чисте црвенкасте земље (у време рекогносцирања прошириван је локални пут булдожером).

По свему судећи реч је о радионицама за производњу, пре свега, опека, вероватно и цеви и керамичких посуда у касноантичко-рановиз. периоду.

Латинска црква-Вртибог, спекулум **Т. CVa-c**

МПП 2006.

У нумизматичкој збирци римског новца Народног музеја у Нишу чувају се пет бронзана новчића Аурелијана (инв. бр. 3195), Проба (3197), Константинополиса (3194), Констанција II (3198) и Јовијана (3196): "Нађени на површини земље на месту званом «Вртибог» села куса Врана, поклон Ранче Ранчева, ученика 8. разреда ОШ у Трнским Одоровцима, 1963. године."

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) откривени су археолошки остаци на врху Влашке планине (врх Паница 1443 м). У северозападном крају самог планинског врха налази се мања правоугаона зараван димензија 100 х 40 м. На њеном западном крају постоји незнатно узвишење од јако урушеног и развученог објекта. У два већа златарска ископа, димензија 5 х 3 х 0,2-0,3 м, налази се спорадично фрагментована касноантичка-рановизантијска керамика и ситни уломци опека античког формата. И на осталом делу платоа постоје бројни мањи златарски ископи у којима се исто тако налази атипичан керамички материјал и ситни уломци опека.

По свему судећи реч је о касноантичко-рановизантијском спекулуму. Са врха Влашке планине, иначе, изванредан је поглед на долину Нишаве и Јерме, као и на све околне планине, па и на Стару планину с оне стране нишавине долине. Могуће је да је овај пункт служио и у систему обавештавања.

Сеоска црква, сполија

МПП 2006.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) у апсиди активне сеоске цркве за часну трпезу искоришћен је клесани споменик од бигра у виду античког жртвеника. Са горње стране има издубљену рупу пречника 14 цм. Могуће је да је сполија узета са неког античког објекта-храма из атара Кусе Вране.

ЛУКАВИЦА

Манастириште, Градиште, Селиште,

АНМН 1933, 1934.

У два извештаја (1933 и 1934) подпредседник и председник помињу каракетристична имена потеса Манастириште (на брду), Градиште (у равници) и Селиште (на брду и падини), али наглашавају да на њима нема археолошких остатака. Непроверено.

МАЗГОШ **Т. CVIa-b**

Могила-Манастириште-Грбеница, касноантичко-рановизантијско утврђење

АНМН 1933, 1934; Николова 2005; МПП 2006.

Управник сеоске школе (1933) бележи у опширном географском опису села да «постоји гробље на југоисточној страни у самом селу на брду, које се издиже, облика угашеног вулкана». На крају додаје да: "На гробљу овог села налазе се неке зидине од неког мањег манастира срушеног 1876... Село има дрвеног угља, фосила који се види, у више жица, са обе стране главног, средишњег потока."

Члан општинске управе у Смиловцу (1934) наводи локалитет Манастириште «На долини» удаљено 4 км источно од општинске зграде у атару села Мазгоша. Затим, наставља да: "На месту се ништа не види сем један стари крст." Испод сеоског врела налази се црквиште посвећено Ђурђевдану, односно, Светом Петру и Павлу из 1795. године. Могуће да је члан општинске управе мислио на ово Црквиште код врела, а не на сеооско гробље.

Николова (2005) одређује Могилу у овом селу као двослојни локалитет, отворено праисторијско насеље и средњевековно црквиште. Локалитет се налази на сеоском гробљу. Од праисторијских налаза карактеристични су керамички тегови и култни предмети. По причању мештана приликом изградње цркве на старим темељима почетком 20. века откривена је старија грађевина на дубини од 0,8 м. Зидови су били од необрађеног камена везаног кречним малтером. Тада су налажени делови фрескоживописа, новац и метални крст. На тим основама подигнута је црква брвнара, која је касније приликом непогоде срушена.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) потврђена је Могила на левој страни сеоског потока усред самог сеоског насеља, односно између Горње и Доње махале. Реч је о већој могили смештеној на превоју благе падине у ширем подножју Видлича. Она је широко заравњеног врха пречника око 60 м, у основи

око 100 м и висине око 10 м. На њој је оформљено савремено сеоско гробље. Североисточно од ње налази се потес Грбеница поред пута за сеоски савремени рудник угља. Око 0,8 км северно од Могиле у самом подножју Видлича налази се веће врело од кога отиче сеоски поток. Недавно су булдожером проширивани и крчени урасли сеоски путеви ка врелу, руднику угља и гробљу.

Приликом проширивања прилазног пута и самог улаза у сеоско гробље на источној страни Могиле откривен је моћан зид, лучног правца пружања, који прати обрисе заравњеног врха хумке. Изведен је од ломљеног камена везаног кречним малтером, дужине око 10 м, ширине 1,3 м и оштећен је у северном профилу пута 0,9 м. Он има прекид ширине 1,2 м у северној трећини пружања. По свему судећи реч је о бедему утврђења кружне основе, вероватног пречника око 60 м. Радом булдожера направљене су гомиле земље и поремећени су културни слојеви. У њима налажена је бројна фрагментована руком рађена праисторијска (гвозденодобска) и касноантичко-рановизантијска керамика и приличан број уломака опека античког формата дебљине 4,5 см и тегула дебљине 2,5 см. У источном подножју Могиле и даље на парцелама источно у пределу потеса Грбеница, поред пута за оближњи рудник угља, на површини од 0,5 ха налажена је опет фрагментована праисторијска и касноантичко-рановизантијска керамика. По казивању мештана приликом копања рака на гробљу откривани су зидови и у унутрашњости врха Могиле.

Има се утисак да Могила не представља надгробну хумку већ праисторијски тел. Он је у касноантичко-рановизантијском периоду утврђен кружним бедемом, а отворено насеље ширило се на источној падини превоја.

МОЈИНЦИ

Градиште, утврђење? **T. CVIIa-b**

МПП 2006.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) утврђен је локалитет Градиште око 2 км северно од центра села. Смештен је на билу планинског ланца Видлич. Назива се Големи камик (1273 м) и правца пружања је југоисток-северозапад. Североисточна страна била је у стеновитим отсецима, док је

супротна при врху нешто блажа, а затим, наставља у изразиту стрмину ка селу. Од југоистока ка северозападу било је у успону.

Утврђење је изграђено на југозападну блажу страну стрме косе уз било-греду. Дужи лучни бедем постављен је ободом те блаже стране косине. Он затвара простор дужине око 150 м и највеће ширине око 30 м. Бедем је на терену у обрушеном стању ширине од 5-10 м и висине око 1 м. Изведен је у сухозиду од ломљеног кречњака (нема трагова кречног малтера). На крајњем северозападу утврђења остаци бедема се шире и завршавају се већом издигнутом и заравњеном правоугаоном површином димензија 25 х 20 м. Чини се да се ради о већој правоуганој конструкцији-цитадели.

Цела површина локалитета је изразити крашки терен који је обрастао густим шипражјем, без културног слоја. Једино у пределу акрополе има неколико плићих и мањих (старијих) златарских ископа. У њима и на целој површини локалитета нема уломака опека античког формата нити фрагментоване керамике. По причању мештана покретног археолошког материјала је било, али је развучен? Ако је могуће повезати ово утврђење са касноантичко-рановизантијски периодом онда би то свакако био рефугијум.

ПАСКАШИЈА

У атару овог села нису документовани антички археолошки остаци.

Римски кастел истог имена помиње Каниц. У његово време тако је се звало брдо на коме се налазило утврђење. Ради се о гојиндолском-обреновачком Калеу. Види под Гојин Дол ове општине и Обреновац у општини Пирот.

ПЕТАЧИНЦИ

У извештајима општина и сеоских школа између Два светска рата из атара овог села помиње се само Црквиште на коме се налази сеоско гробље, али без икаквих видних археолошких остатака. У једном извештају помиње се и Бачијиште, опет без видних трагова.

Гарашанин (1951: 62) наводи у атару овог села постојање једног тумула. Непроверено.

Зданије-Света вода-Грађевина, паганski храм-терме **T. CVIIIa-b**

Николова 2005; МПП 2006.

Николова (2005: 292) бележи нови локалитет у долини Јерме на падини у атару овог села. На основу конфигурације терена уочљиво је постојање грађевине на површини од 200 м^2. Око средине грађевине у златарском ископу димензија 2 х 1 м виде се зидови од камена и опека везани малтером. На дну ископа налази се већи обрађен камен са жљебовима и одводним каналима, а на зиду лепо обрађен камен од архитектонске пластике грађевине. По казивању мештана у пределу овог ископа откривани су гробови са скелетима покојника код којих су нађена два сребрна ножа са сребрним канијама, а код ноге једног покојника «дугмета». Имајући у виду да се у близини налазе термални извори, Николова претпоставља да је овде реч о термама из касне антике-ране византије, као и каснијој некрополи.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) обиђен је локалитет који се налази око 150 м североисточно од центра села са десне стране краћег потока који полази од два термална извора. Локалитет је смештен на широкој блажој падини у подножју планинског венца Гребен са изразитим стеновитим отсецима и литицама. Урушавањем објекта у прошлости његова површина је издигнута за око 1-2 м у односу на околни терен. Заравњена површина локалитета има димензије 25 х 20 м, правца пружања североисток-југозапад. У четири златарска ископа димензија око 3 х 2 м (три у североисточном крају и један у југозападном), дубине од 0,8-1,5 м, откривени су делови спољних и преградних зидова грађевине. Она је зидана од ломљеног камена везаног кречним малтером, а бројни су у ископима и уломци опека античког формата дебљине од 3,5-4,5 см, као и тегула дебљине 2,5 см. У златарском ископу на југозападном крају локалитета виде се два дела уломљене архитектонске камене пластике - архитравне греде или забата. Чини се да је у овом делу био главни улаз у грађевину. У грађевинском шуту око златарских ископа налажена је спорадично атипична фрагментована керамика античке фактуре.

На десетак метара североисточно од локалитета налазе се два термална извора један изнад другог, које су мештани каптирали за сеоски водовод. Не искључујући одређење грађевине Николове, чини се да она може представљати остатке и паганског монументалног храма. Са доста вероватноће могуће је

претпоставити да одавде потиче вотивна ара Фелицисима посвећена келтском божанству Касебону (Уп. Beševliev 1970: 23-24, 133-134), коју је Јиречек видео на оброчишту Престол суседног села Ломнице након ослобођења од Турака.

Село, отворено насеље

МПП 2006.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) у самом насељу села (махала Манчинци) на улазу од Искроваца налази се локалитет. Он се налази на десној вишој речној обали Јерме и крају падине источно изнад сеоског пута. По казивању мештана у окућници В. Виденова откривен је масиван зид изведен чврстим малтером само од опека античког формата. И остале комшије на површини од око 0,5-1 ха наилазили су на остатке зидова од камена и подова од опека античког формата. Овај локалитет удаљен је око 150 м југозападно од Зданија.

По свему судећи реч је о мањем отвореном насељу из 3 века.

ПЕТРЛАШ

Управник школе у селу (1933) даје интересантан извештај: "Од старих историјских споменика има и то: на пет места стари крстови са римским натписима; два манастиришта и на разним местима шанци. Сем тога има и једна природна пећина дубока одприлике до 40 метара и испуњена разним каменим облицима. На дно исте има жива вода (може се сићи на дно)."

По свему судећи «стари крстови са римским натписима» су оброци из 19 века са црквенословенским натписима.

У извештају члана општинске управе у Смиловцима (1934) наводе се места: Дубје са старим крстом; Горешњак са темељима старе цркве и старим крстовима; Црквиште на коме је подигнута црква и Пећина. Сем пећине остало непроверено.

Петрлашка пећина, отворено насеље

АНМН 1933, 1934; Николова 2005.

Извештај управника школе (1933) о пећини је већ горе наведен. Члан општинског већа говори да је она удаљена 4 км западно од општинске зграде. Налази се на брежуљку и долини, а: "На месту се види стара пећина на два места."

Николова (2005:289/290, 295) бележи у централној сали пећине налазе фрагментоване керамике из старијег гвозденог доба и касноантичко-рановизантијског периода. Они су вероватно унутра доспели преко пећинског плафона са дна вртача изнад. С тога се претпоставља да су у вртачама изнад пећине постојала отворена насеља из старијег гвозденог доба и касноантичко-рановизантијског периода.

Село, отворено насеље?

Ставров 2000.

Ставров (2000) у хроници села наводи два интересантна археолошка налаза који индицирају постојање античког насеља у близини. За први бележи: "остаци керамичких цеви које су крајем прошлог века ископане изнад кућа Павлових у селу." Сличне цеви налажене су и на другом локалитету Гушевцу. О другом каже: "Године 1931. приликом подизања манастира изнад кућа Живкових у Орници, деда Тодор Ранчев (Борејин), који је манастир подизао, наишао је на темеље неке старе грађевине за коју се мислило да је црква из доба Римљана, («за латинско»)." Непроверено.

Горешњак-манастир Свети Ћирик, терме/ранохришћанска базилика?

Ставров 2000.

У хроници села Ставров (2000) говори да је мала манастирска црква откопана од стране црквара и бележи: "Приликом подизања манастира св. Кирик и Јулита на локалитету Горешњак, градитељи су наишли на темеље неке старе грађевине, па се претпоставља да је ту била црква из римског доба. Неки кажу да је та грађевина имала и купатило и да се пар метара источно од исте налазила чесма са шест славина (по речима Теофила Виденова). Средином овог века Тројан Тодоров је изорао у њиви источно од поменутог манастира неколико цигала великог формата." Непроверено

По свему судећи антички објекат, пре терме него ранохришћанска базилика.

На војнотопографској карти око 1 км источно од села на врху издуженог брега налази се топоним Кале. Непроверено.

ПОГАНОВО

Јиречек (1888/1974: 556) бележи податак тадашњег игумана оца Васила, који му је показао новац: "пронађен приликом копања манастирске баште, комаде Јулија Цезара (са слоном), Аурелијана, Константина, Јустинијана, византијског новца, бугарског сребрног од Цар Асена и др."

У нумизматичкој збирци римског новца Народног музеја у Нишу (инв. бр. 3279) налази се бронзани новчић Антонина Пија: "Нађен у дворишту Погановског манастира 1967. године, купљен од ученика школе за примењену уметност у Нишу 1967. године."

Досадашњим праћењем конзерваторско рестаураторских радова на комлексу манастира св. Јована Богослова код Поганова није откривен антички културни слој (Томић, Дељанин, Митровић 1979: 211-227), тако да разнородна нумизматичка манастирска збирка игумана Васила свакако је настала на други начин. Вероватно прилагањем новца манастиру, који је налажен на античким насељима из околине, пре свега, локалитета из атара села Власи (Пирот) и Поганова (Димитовград).

Селиште-Село-Србинова и Везенкова мала, отворено касноантичко насеље и некропола

АНМН 1933, 1934; Николова 2005; МПП 2006.

У три извештаја (два из 1933 и један из 1934) председник општине наводи локалитет Селиште. Приметан је напредак у извештавању председника ове општине. У првом извештају између осталог наводи да: "У селу Поганову ове општине има места зв. Селиште и Градиште, али на тим местима нема никаквих трагова старих зграда." У трећем извештају наредне године локалитет је већ детаљније описан тако да се Селиште налази на брежуљку 0,5 км источно од општинске зграде и на њему: "Налазе се остатци од разних лончарија и нађена су два камена за млевење (жрвњеви, прим. аутора)."

У нумизматичкој збирци римског новца Народног музеја у Нишу налазе се два денара Тајана (инв. бр. 2055) и Фаустине II (2054) и два бронзана новчића Септимија Севера (2413) и Максимијана Херкула (2056): "Ископани на месту званом Селиште села Поганова 1955. године," а трећи бронзани новчић Нумеријана (3280) вероватно исто са овог локалитета: "Ископан у непосредној близини села Поганова, поклон Душана Максимовића, археолога Завода 1967. године."

Николова (2005: 299) у Везенковој махали самог сеоског насеља ставља средњевековну некрополу. По причању мештана у овој махали приликом обраде баште у једној окућници налажени су инхумирани гробови са конструкцијом од танких камених плоча. Вероватније је да су гробови из касноантичког периода. Поред тога, Николова (2005: 300) бележи још једну средњевековну некрополу у пределу самог улаза у насеље Поганово, односно на десној обали Погановске реке у подножју брда Брег. По казивању мештана и овде се откривају инхумирани гробови током поплава и пролећних великих вода, које поткопавају обалу. И ова некропола се налази у близини античког насеља у Србиновој и Везенковој махали тако да је могуће и она да буде из античког периода. Проблем око ових некропола је вероватно наслојавање насеља из касноантичког и касносредњевековног периода. Чини се да касносредњевековно Поганово треба тражити на локалитету Селишете (на месту некадашњег античког насеља), а једна од некропола може да припада потоњем насељу.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) локалитет је потврђен али на падини десне обале ушћа Боровске реке (која је претходно примила реку Рибни дол) са два потока Љуља и Попова долина. Падина постепено прелази у брдо Тупан на коме се вероватно један део називао Селиште, забележено између Два светска рата. Непроверено. Он уствари обухвата источни део самог насеља, удаљен око 0,3 км источно од центра села, односно, Србинову и Везенкову малу. По казивању мештана у окућницама ових махала налазе се уломци опека античког формата, камен од зидова у кречном малтеру, фрагментована керамика и инхумирани гробови. И рекогносцирањима ови подаци су потврђени наласком спорадичних ситних уломака опека античког формата, већи уломци уграђени у сеоске куће, димњаке, ограде, и атипичне фрагментоване керамике.

По свему судећи на делу врха брда, његовој падини и подножју постојало је веће отворено касноантичко насеље са некрополом.

Нишор-Пиздица, храм Јупитера? **Т. CIX**

АНМН 1933, 1934, 1936; Вулић 1934; Петровић 1976; Николова 2005; МПП 2006.

У више извештаја Просветном одељењу Моравске бановине са навођењем «за археолошког референта» помиње се откриће старог објекта и вотивне иконе у атару овог села. У првом извештају (1933) председник општинског суда казује да: "у месту зв. Нишор (и Селиште у атару села Драговите, прим. аутора) постоје зидине које су откривене пре више година и по сваком изгледу изгледа да су на тим местима некада постојале цркве." Непуна два месеца касније послат (1933) наредни детаљнији извештај потписан је од исте особе, Ст. Миленковића, али сада као председника општине (вероватно је обављао обе функције). У њему се наводи да: "У месту званом «Нишор» атара ове општине, налази се старо Црквиште чији се зидови и остатци цигала и данас налазе. Пре 4-5 година, на овом месту грађанин ове општине нашао је једну камену фигуру са човечјим ликом и римским словима (налик икони)." Следећи извештај послао је наредне године као председник општине (1934) у коме се Нишор налази на брежуљку удаљен 2 км западно од општинске зграде и тамо: "Налазе се (цигле и старо посуђе-председник општине је овај део у загради прецртао, прим. аутора) зидови и нађена је и једна човечија фигура од камена."

Управник сеоске школе у јединoм извештају (1933) наводи да у његовој школској општини: "свега је један сељак нашао приликом орања своје њиве једну статуицу од камена, на којој се налазе нека неразумљива слова. Других случајева није било па стога мислим да се овде не могу наћи неке старине." Податак управника школе свакако се односи на локалитет Нишор.

Вулић (1934) публикује вотивну икону Јупитера са фотографијом на основу саопштења свештеника тадашњег Цариброда, односно, данашњег Димитровграда. Икона се налазила код свештеника и откривена је у атару села Поганова, како претпоставља Вулић: "(на месту где је било, изгледа, неко старо насеље)." Ради се о правоугаоној мермерној икони лучно завршене горње стране на којој је грчки натпис, по Вулићу да «се види само почетак», ΔΙΙ ΠΑΤΡ..., Διὶ

πατρ[ώω]..., димензија 27 x 16 см. Икона је вероватно 1936 године на основу тражења «археолошког референта» А. Оршић-Славетића послата у нишки музеј, где се и данас налази.

Гарашанин (1951: 211) преноси податак Вулића о налазу вотивне иконе Зевса из атара села.

У инвентару предмета римског доба Народног музеја у Нишу уведен је 1954. године рељеф Јупитера (инв. бр. 45, реинвентар) у атару села Поганова.

Јупитер стоји полунаг ослоњен на десну ногу. У левој уздигнутој руци држи скиптар у чијем подножју је стојећи орао раширених крила, а у десној испруженој руци држи већу патеру изнад мањег олтара.

Икону публикује Петровић (1976: 153-154, сл. 60) са потпуним натписом Διὶ πατρώω, који се види на фотографији оригинала. Николова (2000: 10, сл. 16; 2007: 15, сл. 17 у колору) даје гипсану копију, која се чува у музејској збирци Димитровграда, али грчки натпис у формули ΔΙΙ ΠΑΤΡωΝ. Она исправља димензије иконе, сада су 27,5 x 17,5 и датује је у 2-3. век.

Николова (2005: 299-300) наводи локалитет Нишор, као средњевековно црквиште између села Поганова и засеока Шумје, кога локални пут пресеца по ширини. Видљиви су и остаци зидова, један је лучан и вероватно представља апсиду. Дужина видљивог зида црквишта је око 5 м, ширина 6,8 м, дебљина од 0,7-0,9 м. У пределу црквишта налазе се бројни уломци опека античког формата, с тога Николова претпоставља да су оне узимане са оближњег античког насеља Пиздица и Гувниште из атара засеока Шумје као грађевински материјал. По причању мештана почетком 20 века случајно су откривена улазна врата цркве, а она се назива «самотворна».

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) потврђен је потес Нишор на граници атара са засеоком Шумје села Власи из општине Пирот. Од центра засеока Шумје налази се око 0,5 км југоисточно, односно око 2 км северозападно од села Поганова. Он уствари представља југоисточни обод античког насеља на Пиздици и Гувништу засеока Шумје. По свему судећи реч је о већем отвореном античком насељу, а место налаза вотивне иконе у близини извора може се поистоветити са паганским храмом, који је у касноантичко-рановизантијском или

пре у касносредњевековном периоду претворен у ранохришћанску цркву, а током периода под Турцима могао да буде и обнављан. Види Власи у општини Пирот.

Т. CX

Боботан, касноантичко-рановизантијско насеље и ранохришћанска црква?

Николова 2005; МПП 2006.

Николова (2005: 299) локалитет Боботан одређује као средњевековно црквиште. Оно се налази поред сеоског пута близу извора. По конфигурацији терена приметна је основа једнобродне цркве, димензија 11,5 х 6 м, а на појединим местима виде се и зидови изнад површине терена, дебљине 0,7 м. На црквишту је нађен и већи обрађен камен, чини се део архитектонске пластике, а видни су и златарски ископи.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) потврђен је локалитет на око 2 км западно од центра села. Ради се о благој падини у пределу шире висоравни Подгребен источно од планинског венца Гребен. На локалитету изнад (уз локални сеоски пут) налази се јачи извор Светењак, а «црквиште» је непосредно испод пута на благом узвишењу.

На терену приметна је издигнута површина од околног терена димензија 12 х 6 м, приближне оријентације запад-исток. Једино је већим делом видљив изнад земље 0,4 м јужни зид објекта. Он је ширине 0,8 м, а у златарском ископу (димензија 2 х 1,2 х 1,5 м) на улазу у објекат са западне стране, у земљи је још 0,8 м (укупне висине 1,2 м). Код улаза је избачен и већа камена плоча (1,3 х 0,6 х 15 см) са правоугаоним и кружним исклесаним удубљењима за постављање врата. Вероватно реч је о каменом прагу главног улаза објекта од ситнозрног пешчара. На локалитету има опека античког формата. По казивању мештана западно и јужно од наведеног објекта по ораницама налази се опека античког формата и фрагментована керамика.

По свему судећи реч је о отвореном касноантичко-рановизантијском насељу са ранохришћанском црквом која је касније обнављана.

Ћиташов камик, касноантичко-рановизантијско утврђење **Т. CXIa-c**

Јиречек 1888; АНМН 1933, 1934; Николова 2005; МПП 2006.

Јиречек (1888/1974: 557, нап. 19) је од Погановског манастира за Трн прошао Рибним долом - горњи део долине Погановског потока. Ту бележи: "Над

Рибним долом постојали су, причају, такође, темељи некаквог утврђења. Пре извесног времена тамо је стајала и камена плоча на којој су била представљена три хлеба и један нож, вероватно нешто слично хијероглифним знацима са херцеговачких надгробних плоча; недавно је, међутим, зазидана у брани код манастира св. Јована." По свему судећи реч је о овом локалитету.

Председник општинског суда и општине Миленковић у два извештаја (1933) помиње Градиште. У првом казује: "У селу Поганову ове општине има места зв. Селиште и Градиште, али на тим местима нема никаквих трагова старих зграда." Други непуна два месеца касније послат већ је супротан. Под бројем један прецизира: "На територији ове општине постоји место звано «Градиште» на коме се проналазе разних остатака цигала." Он у извештају из наредне године (1934) помиње Градиште у општини Поганово, али једино у атару села Драговите (оно на граници са атаром села Искровци из атара општине Одоровци Трнски). Остаје нејасно да ли је постојало Градиште и у атару села Поганова, односно, да се савремени локалитет Ћиташов камик раније тако звао, каква је пракса у пиротском крају.

Николова (2005: 297) бележи на локалитету Ћиташов камик касноантичко-рановизантијско утврђење смештено на високој стрмој стени. Остаци полукружног утврђења имају бедеме од камена везаног кречним малтером. Са западне стране налази се стрмина на којој се виде три појаса обрушеног камења на растојању од 7-10 м. У златарским ископима види се опека античког формата и фрагментована античка керамика. У загради на крају описа овог локалитета Николова наводи опрезно детаљ да је вотивна мермерна икона Јупитера нађена на неком налазишту из атара овог села.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) потврђен је локалитет на 2 км југоисточно од центра села. Налази се уз десну страну реке Рибни дол близу њеног ушћа са Боровском реком. Смештен је на издвојеном издуженом брду правца пружања југоисток-северозапад. Његова дужа југозападна страна је стеновита литица која се спушта око 100 метара у реку Рибни дол. Краћа северозападна страна је ртасто избочена, ту река прави окуку, и изразито је стрма. Супротна краћа југозападна страна спушта се у 40 метара ниже седло, које наставља у више брдовито залеђе. Дужа североисточна страна је опет са стрмим

падинама, у горњем делу са блажим нагибом, које око 120 метара падају у долину Боровске реке. Сам врх брда је заравњена стеновита греда димензија 50 х 5 м.

Утврђење је постављено на врху брда и дужој североисточној страни. Састоји се од три дела одвојених лучно постављеним бедемима. У југоисточној половини врха брда могуће је на основу конфигурације терена претпоставити неколико правоугаоних мањих објеката. Овај део утврђења вероватно је чинио цитаделу-горњи град. Према почетку падине са дуже североисточне стране приметно је постојање ужег бедема.

Средњи део утврђења облика лучног одсечка захвата горњи део мање стрмије падине највеће ширине у основи око 10 м. Лучни бедем овог дела утврђења постављен је на 3-4 м нижој коти од цитаделе. Он се уочава по конфигурацији терена и у обрушеном стању ширине је од 2-3 м. Следећи доњи део утврђења опет је у виду лучног исечка највеће ширине 10-15 м, а постављен 7-10 м на нижем терену. И његов бедем је приметан по конфигурацији терена у обрушеном стању ширине од 2-3 м, а чак на једном месту видљиво је у дужини од 2 м и висини 0,7 м оштећено спољње лице бедема од ломљеног камена везано кречним малтером. Бедеми средњег и доњег града у северозападном делу спајају се у једној тачки до стеновите литице. Насупрот, бедеми код југоисточног краја раздвојени су са приметним сужењем према седлу. На утврђењу нису приметне куле, а главни улаз је једино могућ преко седла са лако доступне југоисточне стране. На падини унутар оба дела утврђења по конфигурацији терена примећују се по уздигнутом терену урушени бројни објекти, вероватно зидани од чврстог материјала правоугаоне основе.

По целом локалитету видни су бројнији златарски мањи и средњи ископи. Рекогносцирањима је једино на цитадели нађено неколико атипичних фрагмената керамике 3-4 века и бројни мањи уломци опеке ант. формата дебљине 2,5-3,5 см.

По свему судећи реч је о утврђењу из касноцарско-касноантичког периода.

Преот, мање отворено насеље – издвојени објекат

Николова 2005.

Николова (2005) у атару овог села наводи остатке зидова грађевине на површини од 100 м^2, који се примећују по конфигурацији терена, бројним

комадима малтера и уломцима опека античког формата. По причању мештана овде је 1920. године откривен метални крст.

Вероватно је реч о мањем отвореном насељу или издвојеном већем објекту од чврстог материјала.

Гарашанин (1951: 211) наводи неодређене податке Фјукса, који је пиротски крај обишао између Два светска рата, да: "налазе се код Поганова поред средњевековних и остаци из римског доба."

Николова (2000: 10-11, сл. 17; 2007: 15, сл. 18) публикује из музејске збирке у Димитровграду на горњу страну оштећену вотивну икону Митре. Кружна мермерна плоча, димензија 18 x 14,5 см, испод главне сцене тауроктоније има представе Митрине борбе, победу и апотеозу. Рељеф датује у 2-3 век и претпоставља да је у збирку дошла са неког од локалитета из атара Поганова.

ПРАЧА

У атару овог села нису документовани антички археолошки остаци.

ПРОТОПОПИНЦИ

У атару овог села нису документовани антички археолошки остаци.

РАДЕЈНА

У атару овог села нису документовани антички археолошки остаци.

СЕНОКОС

Кале-Градиште, касноантичко-рановизантијско утврђење

АНМН 1934; Николова 2005.

У извештајима из 1933. године послатим за ово село није поменут ниједан археолошки локалитет. Међутим, у другом извештају председника општине (1934) наводе се два локалитета Кале и Градиште 3 км североисточно од општинске зграде у Каменици. Локалитети се налазе на брду и на њима није ништа нађено нити се нешто види.

Николова (2005: 294) бележи утврђење на истакнутој чуки (Горње кале-1318 м) са леве стране Воденичке реке. Северозападна и источна страна су изразито стрме са стеновитим отсецима. Северна страна чуке прелази у широко 80 метара ниже седло које наставља у високо залеђе ка 6 км удаљеној Сребрној глави (1932 м) на граници са Бугарском. Јужна страна чуке спушта се ка уском 60 м нижем седлу од кога се уздиже мања чука (Доње кале) издигнута од седла 40-так метара. Јужна страна Доњег калеа спушта се ка селу и реци Градешчици, која се у селу спаја са Воденичком реком чинећи Каменичку реку. Југоисточна страна Доњег калеа назива се Градиште.

Утврђење овалног облика смештено је на Горњем калеу и подељено на два неједнака дела. Слабо очувани бедеми уочавају се по конфигурацији терена на јужној и источној страни, а главни улаз чини се да је био на североисточној страни ка вишем ширем седлу. Културни слој је прилично плитак, пошто је терен нагнут, крашки, а сада обрастао планинском травом. Покретни археолошки налази нису констатовани.

Вероватно је реч о касноантичко-рановизантијском утврђењу за заштиту рудника на Сребрној глави на билу Старе планине. Сличну функцију изгледа да је имало и утврђење у атару Г. Криводола.

Прелесје-Горња Здравчиница,

Милићевић 1884; Каниц 1892, 1909/1985; Гарашанин 1951.

Миличевић (1884) говорећи о старинама пиротског округа помиње и Горњу Здравчиницу: "стари велики град, у округу берковачком, код места Прелесја, ½ часа од наше границе."

Каниц (1892: 103) наводећи римска утврђења на крађем путу за Рацијарију преко Старе планине, као задње ставља кастел на «1570 м високом Прелесју». У новијем раду (1909/1985: 95/232) помињући «велику латинску тврђаву» испод Беговог моста, односно, Градиште из атара Темске, бележи као једну од њених истурених осматрачница у пределу горњег тока Височице (Каниц је назива Темштицом): "И на најисточнијој тачки српско-бугарске границе, одакле се са 1570 м високог Прелесја истоимени поток слива ка Темштици, има доста зидова близу вододелнице на Балкану."

Гарашанин (1951: 211) преноси податак Каница о римском кастелу на овом локалитету.

Данас се потес Прелесје налази у атару овог села уз границу са Бугарском, односно испод била Старе планине. Ради се о широком облуку изворишном делу Воденичке реке. По казивању мештана на том месту нема археолошких остатака, тако да овај потес треба поистоветити са око 4 км јужнијим Горњим калеом, претходним локалитетом.

СКРВЕНИЦА

Председник општине у Борову у свом извештају о археолошким налазиштима из 1934. године наводи неколико локалитета из атара овог села; Тумба, Градиште, Селиште, Бели камен и Турски пут са различитим удаљеностима од општинске зграде и раличитим положајима, али са истим одређењем да се на њима није ништа нашло.

Интересантан је извештај сеоског управника школе у Скрвеници 1933. године. Он каже: "да у овој школској општини постоји историјско налазиште и то: пут, који води из Пирота за Трн тзв. «Трнски пут» израђен за време Турака. Има и других ист. налазишта, али за њих се нисам још добро обавестио, јер сам свега 15 дана у овоме крају."

Градиште,

АНМН 1934; МПП 2006.

Председник општине у Борову (1934) бележи у атару села Скрвенице локалитет Градиште 2 км источно од општинске зграде. Оно се налази на брду и на њему нису откривани археолошки остаци.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) потврђен је потес Градиште, 1 км североисточно од центра села, односно, од 2-2,5 км југоисточно од данашњег села Барје, некадашње општине Борово. Ради се о већем издвојеном брду у чијем југозападном крају смештена су два Градишта - Горње и Доње. Горње градиште (924 м) је на издуженом ћувику правца пружања север-југ. На њему нису констатовани археолошки остаци античког утврђења.

Доње градиште налази се северозападно од Горњег градишта на нижој коти у ртастом избојку брда према Црној реци (око 150 м изнад реке). Непроверено. Међутим, по причању мештана, северно од Доњег градишта на левој страни Црне реке на потесу Стари дол, у атару села Барја-Борова између Два светска рата, вршени су пробни рударски радови на вађењу руде бакра. Вероватно је да су наведена лежишта руде бакра експлоатисали и римљани тако да ће нова археолошка рекогносцирања свакако дати резултате у том правцу.

СЛИВНИЦА

У атару овог села нису документовани антички археолошки остаци.

СМИЛОВЦИ

У нумизматичкој збирци римског новца Народног музеја у Нишу налази се бронзани новчић Аркадија (инв. бр. 3199): "Нађен на површини земљишта са стране манастира св. Кирик и Јулита села Смиловци, поклон Михајла Милуновића калуђера манастира 1963. године."

Мађилка,

Николова 2005; МПП 2006.

Николова (2005: 303) бележи један тумул јужно од села поред «турског» друма у одељку неопредељених локалитета, претпостављајући могућност да је реч праисторијском тумулу. Хумка овалне основе 12 х 10 м са источне стране је оштећена савременом обрадом земље, где се иначе уочавају гомиле камења висине 0,6-0,8 м.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) потврђена је хумка на око 1 км југозападно од центра села, а северно стотинак метара од старог турског друма који иде у скоро правој линији јужним делом Одоровачког крашког поља. Хумка је пречника око 25 м и очуване висине око 2 м. Источна трећина хумке се обрађује и на њој се изорава ломљени камен, вероватно од конструкција примарне или секундарних сахрана. У истом делу Мађилке налази се фрагментована керамика касноантичке фактуре. Северније и источније од овог дела хумке налази се фрагментована руком рађена праисторијска керамика (енеолитска?).

Вероватно тумул са примарном енеолитском? Сахраном и секундарним у касноантичком периоду.

ТРНСКИ ОДОРОВЦИ

Црквиште-Манастир Светог Јована-Муштар, античка грађевина **Т. CXIII**

АНМН 1933, 1934; МПП 2006.

Председник општине (1933) бележи у два извештаја старо Црквиште. У извештају наредне године (1934) наводи два локалитета на истој удаљености. Први Црквиште-Манастириште (у власништву цркве) смештено је у равници 3 км јужно од општинске зграде и на њему: "Налази се цигла, камен од старе рушевине." Други је Манастириште-Тијовштица, такође, удаљен 3 км јужно од општинске зграде у равници и приватном власништву (браће Пејчића). На овом локалитету: "види се могила као да су затрпане неке рушевине од зграде."

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) потврђено је Црквиште-Манастириште, данас, манастир Светог Јована-Муштар, удаљено око 2 км југоисточно од центра села. Средиште села је померено са десне на леву страну Јерме у односу на оно од пре Другог светског рата. Након података из извештаја председника општине на црквишту је подигнута црква манастира Муштар, која је до данас више пута реновирана (задње из 2001. године). Индицију да је манастирска црква подигнута на црквишту, односно, некој античкој грађевини пружају два слободно стојећа примерка архитектонске пластике. Први је коринтски капител, смештен у самој цркви и база јонског стуба уз северну капију црквене порте. Они дозвољавају могућност претпоставке да је манастирска црква подигнута уствари на темељима неке монументалне римске грађевине, можда паганског храма, поред налаза уломака опека античког формата у пределу цркве. Не треба искључити могућност ни доношења капитела и базе са неког оближњег античког локалитета, у близини су Звоначка бања и Зданије у Петачинцу.

Манастириште-Тијовштица није проверено.

Од укупно дванаест локалитета која у задњем извештају (1934) даје председник општине за атар Одоровца могућност да се ради о античким налазиштима, а нису проверени су следећи:

Кула постављена у клисури према манастиру Светог Јована Богослова, удаљена 4 км северозападно од општинске зграде. Она је тако смештена да јој је: "са две стране велика стена, а даље се ништа не види нити је што год тамо нађено."

Кале се налази на брду 1,5 км северно од општинске зграде и тамо: "налазе се неке зидине и рушевине од камена."

Тисово камење налази се «на скаловитом (стеновитом, прим. аутора) положају» 4 км северно од општинске зграде и тамо се види: " у скали велика дупка, нарочито друго нема ништа да се види нити је штогод тамо нађено."

Други потес Кале, мештани га још називају Јеринино кале, налази се око 1,5 км југоисточно од центра села и рекогносцирано је од стране Музеја Понишавља (2006). Правоугаоно камено утврђење димензија 70 х 40 м има изванредан стратешки положај у овом делу долине Јерме. Наиме, налази се на ртастом високом завршетку брда код самог ушћа Звоначке реке у Јерму. Међутим, по свему судећи је новијег датума, из времена ослободилачких ратова крајем 19 и почетком 20 века.

ОПШТИНА П И Р О Т

БАЗОВИК

Црквиште Св Ђорђа, хришћанско културно место

Налази се у селу. Овални простор пречника 20 метара издвојен је сеоским путевима који га са свих страна окружују. Простор у виду платоа је ограђен каменим зидом у техници сухозида од крупнијег ломљеног кречњака. Улаз је на западу. У средишту платоа је удубљена површина од мање цркве димензија 6,2 х 3,2 метара оријентисане запад-исток. На њеном источном делу смештена су три савремена оброка и једна сполија од бигра. Ради се о стубу, свећњаку или постољу часне трпезе. Испод профилисаног врха на једној страни сполије квадратног пресека изведен је урезивањем већи крст. Вероватно касносредњовековно, могуће на ранохришћанском културном месту. Нема видљивих опека античког формата.

Врело изнад манастира Св Онуфрија избија у подножју брда на врху западног краја издужене уске долине. На јаком врелу постојала је воденица, урушена, а више извора бројни златарски ископи. Обрасло шипражјем и коровом. Нису видљиви археолошки остаци.

БАРЈЕ ЧИФЛИК

Ђелташ, римско-касноантичко насеље **Т. CXIVa-c**

Извештај ПГ, 1908; Н. Вулић, 1931; АНМН, 1934, 1936; Марјановић-Вујовић 1973; МПП, 1986., 2007; РЗЗСК, 2002.

Налази се на југозападном ободу пространог пиротског поља, око 1,2 км југоисточно од центра села Барје Чифлика. Насеље је било смештено на кречњачком рту који је опкољен алувијалном равницом и на источном подножју

делом у контактном делу равнице. Површина издуженог благо нагнутог рта на северној страни прелази у мање купасто брдо Чуку. У контактној зони кречњачког рта и равнице избијају два јака врела и више извора. На источној страни је дубинско крашко врело Ћелташ око кога се вероватно и развило насеље, а северозападно у непосредној близини и котлинско дубинско врело Бездан.

Стране Чуке су еродиране стога су пре двадесетак година пошумљене боровим садницама. У источном подножју на делу равнице подигнуто је неколико штала и прокопавани су канали ради регулисања водотокова, који овде уоквирују античке остатке. Део поља је до скора интензивно обрађиван. На источној стрмијој и краћој страни Чуке уочава се по конфигурацији терена елипсоидна хумка димензија око 10 х 5 х 1-1,5 м., иначе прекопана војничким рововима.

Заравњени најшири северни део кречњачког рта откопаван је од стране мештана 1907-8 године. У извештају Пиротске гимназије (1908: 37) ученици 3 разреда вођени на мањој екскурзији од проф. К. Н. Костића забележили су: "Најзад смо стигли на скоро откопане рушевине неког старинског градића. На откопаним темељима је један побожан сељанин из Чифлика подигао малу капелу, у којој побожан свет долази на молитву и целивање старих икона. Копањем се наишло и на неке старине (*два-три новца, једно попрсје, рог од јелена и др.) и многе кости. Свуда у наоколо стоје гомиле ископаних цигаља.* Под брдом испод тих рушевина има ограђена «Светена вода» - «Афијазма». Народ верује да је ту некад била црква. Наставник нам је пак објаснио да је можда ту било неко римско или грчко утврђење (градић) подигнуто да штити друм који је испод Ћелташа, или преко Ћелташа, водио. Капела је до данас више пута поправљана и придодаване су јој помоћне зграде. Она је недавно реновирана и продужена, а у народу је позната као манастир Св Илија.

Између два светска рата простор Ћелташа припадао је атару села Раснице. Председник тадашње општине наводи (1934) само име потеса Ћелташ-манастириште, да је поред реке, удаљено 3 км источно од општинске зграде и да "нема споља никаквих знакова". Управник школе (1936) је одређенији: "На овом месту постоје неке старе зидине, где је подигнута зграда манастира."

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 190, л 169) потврђено је да: "Локалитет се налази поред цркве св. Илије, у североисточном делу села."

У источном подножју кречњачког рта, односно западном делу равнице уз наведени рт постојала је стара чесма, која је пре десетак година оштећена машинским прокопавањем канала. Чесма је призматичног облика, изграђена од ломљеног камена, везана кречним малтером, димензија 2 x 0,65 x 0,4 м. Керамичке водоводне цеви пречника 10 см, уграђене су у тело чесме подужно са једне стране и под правим углом излазе око средине одваљеног блока. Вероватно је касноантичке провенијенције.

Површински налази уломака бројних опека, кровних опека (коринтски-лаконски - лучне) и ређих фрагмената касноантичке керамике налазе се на већој површини, око 300 x 200 м., односно, на северном делу кречњачког рта и подножју североисточне стране Чуке као и на делу равнице. На том уздигнутијем делу равнице источно од рта, који је вероватно настао од урушених касноантичких тврдо зиданих објеката, приликом машинског регулисања водотокова извађена су из земље 4 масивне темељне зоне зидова димензија око 2 x 1 x 1 м од ломљеног камена утопљеног у малтер сиве боје велике чврстине. Иначе, на овој површини димензија око 80 x 60 метара, по причању власника имања, уочава се сплет објеката по боји усева, а када се закопа на 10-так цм од површине тла појављују се круне зидова. Такође на овом месту су раније вађене керамичке водоводне цеви већих димензија (буће). Нешто севернije, приликом копања регулационог канала откривани су, такође, зидови објеката од кречног малтера и камена и једна већа оловна водоводна цев тежине око 200 кг коју су продали у градском отпаду. Оловна цев је откривена на дубини од 1-1,5 м. и била је заштићена са две вертикално и једном хоризонтално (одозго) постављеном опеком.

Западно од улаза у једнобродну црквицу са припратом св. Илије уочавају се на површини тла круне зидова западног дела веће просторије димензија 15 x 10 м., а дебљина зидова око 1м. Исто тако, око апсидалног дела црквице уочава се елипсоидни попречни уздигнутији терен од земље и грађевинског шута. Чини се да је савремена црквица постављена у оквире знатнијих касноантичких градњи - ранохришћанске базилике?

У прилог горе наведеној тврдњи, иду подаци Марјановић-Вујовић (1973: 13-14) да се предмети које је видео Еванс (1883: 166-167) у разрушеној цркви св.

Јована «у предграђу Пирота», уствари, били откривени на Ћелташу у црквици св. Илије. Реч је о једном бронзаном процесијском крсту, бакарном шестостраном полијелеју и једном уломљеном стакленом кандилу који су преко Марковог манастира у близини Скопља доспели у Народни музеј у Београду (уп. Илић: 2008: 132-133). Налази се датују у 6. век. Предмети би се могли уже везати за време велике Јустинијанове обнове и полета градитељске делатности (уп. супротно мишљење- Турес-Пирот, Западни субурбијум утврђења на Пазару).

У близини црквице Св Илије откривен је пре Првог светског рата споменик са грчким натписом.

Вулић 1931, 117, бр. 282; Живановић 1933: 40; Гарашанин 1951: 170; Панајотовић 1982: 7.

Почасна база за статуу од кречњака.

Вулић је публикује 1931. године на основу саопштења и фотографије К. Н. Костића (умро 1915. године). С правом је Вулић поред места налаза (Пирот) ставио знак питања. Живановић (1933) даје податак да је откривена на Ћелташу код Барје Чифлика (Пејић, 1995); Геров (1969) прихвата као место налаза Пирот. Данас у лапидаријуму Музеја Понишавља у Пироту. Димензије 74 x 68 x 53 см.

Вулић, Споменик СКА 71, 1931, 117, бр. 282; Живановић. Нишавље, 1933, 40, текст натписа у српском преводу. Натпис у односу на читање Вулића гласи:

Αὐτοκράτορα καίς
αρα Сεπτίμιον Сε
υὴρον Пертίνακα

Αὐτοκράτορα καίς | [α]ρα Λ(ουκιον) Сεπ(τ)ίμιον Сε | υ(ὴ)ρον Пертίνακ[α]

У 3. реду лигатура NΠE. Натпис од публиковања Вулића претрпео мања оштећења по ивицама натписног поља. Слово С угласто, О ромбоидно.

Оштећена база за статуу посвећена Септимију Северу. Нађена на локалитету Ћелташ код села Барје Чифлик, близу савременог црквишта Св. Илија (Живановић). Место налаза индицира варијанту римског пута јужним ободом пиротског поља код знатнијег отвореног насеља.

Крај II - почетак III века н. ере.

У равници северно испод црквице манастира Св Илија, на дубини од око 1м, 2002. године, нађен је фрагментован крчаг украшен стилизованом птицом на

гранчици на енгобираној и глеђосаној посуди? Иначе, на овом делу терена налази се извор Свете воде (афијазма), у чијој је близини по предању била и црква.

Југоисточно од Чуке и Ћелташа, на око 200-300 метара, налази се потес Дебрин Чифлик. По причању мештана задњи становник овог пољопривредног насеља још из турског времена одселио се 1900. године. И на овом месту се налазе спорадични налази касноантичке фрагментоване керамике те није искључено да се локалитет простирао и на овој страни.

По казивању мештана јужно од Чуке и Шиндерових њива пролазио је римски пут, односно, јужни крак који је ишао ободом пиротског поља. Пут је долазио из правца Костура, прелазио Расничку реку и ишао ка Држини, Петровцу и Сукову.

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 66, л 26) откривен је локалитет Дебрин Чивлик, удаљен око 0,7 км југоисточно од насеља на Ћелташу у атару суседног села Раснице: "Локалитет се налази на пространој заравни поред дубље вододерине. Надморска висина налазишта износи 412,20 м. Откривен је у њиви Младеновић Момчила из Раснице у којој се могу наћи фрагменти античке грнчарије." Вероватно је реч о издвојеним објектима-засеоку насеља на Ћелташу.

Шиндерове њиве, некропола насеља на Ћелташу

МПП 1986; РЗЗСК 2002.

Југозападно од цркве Св Илија на око 250 м, у западном подножју Чуке, по причању мештана, откривани су гробови са конструкцијом од опека античког формата (зидани сандуци од опека на две воде). Вероватно некропола.

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 190, л 168) потврђено је да: "Локалитет се налази источно од села

БАСАРА

Градиште, касноантички/рановизантијски рефугијум? **Т. CXVa-d**

АНМН, 1934; МПП, 2006.

Локалитет Градиште налази се око 800 метара источно од центра села. Смештен је на врху већег брда чије су северозападна и западна страна изразито стрме, јужна страна од врха има део у дужини од 50-150 метара који је блаже стрм, а затим, наставља изразито стрмо и на крају североисточна и источна страна

на истоку прелазе у широко седло везано са вишим и доминантним Басарским каменом на Видличу (у односу на пиротско поље). У северном подножју постоји неколико извора. Стрме стране су обрасле храстовом шумом док је сам врх брда, седло и део блаже косине заливађен. Терен је каменит услед ерозије.

Врх брда, облика равнокраког троугла, димензија 90 м, у северном делу је заравњен док на југу благо пада. Јужним и источним ободом врха уочавају се по конфигурацији терена остаци обрушених бедема ширине 3-5 м и висине 0,5-1 м. Културни слој је танак, распоређен између крашког камењара. У крхичњацима тамно мрке земље налазе се ситни фрагменти атипичне керамике касноантичке фактуре и комад шљаке. На бедемима и у унутрашњости нису уочени уломци опека античког формата нити кречног малтера. На делу блаже косине јужно од Градишта ободом се виде бедеми изведени у техници сухозида. Имајући у виду да у унутрашњости простора који затварају бедеми (дужине око 300 м и ширине од 50-150 м) нема културног слоја (стерилна светло мрка земља), с тога се вероватно ради о неком савременом утврђивању за време ратова из прве половине 20 века. Иначе, положај наведеног простора одговара подграђу касноантичких кастела.

Басарско Градиште има све одлике касноантичког рефугија.

По причању мештана северно и источно од Градишта, у ширем пределу Басарског камена (потеси Умиште, Ћосино браниште, Ломаци, Погачаново, Тарежиница), налазе се гомиле гвоздене шљаке. Северно у подножју Градишта на потесу Чуће и од извора Црвенчица налажене су керамичке водоводне цеви слободно полагане у земљу, вероватно, римске. Други водовод откриван је у Вонином долу, у врху извор Вирче, а, вероватно, да је водио воду за античко насеље у Крупцу. У самом селу се приликом укопавања садница наилази на кости, гареж и шљакишта?

БЕЛА

Доње Градиште, касноантичко/рановизантијско насеље **T. CXVIa-b**

МПП, 2006.

Локалитет се налази 4 км североисточно од села у високом планинском пределу. Смештен је на нижој издуженој блажој падини плазине димензија 500 х 200 м (на 900-950 м. надморске висине), правца пружања запад-исток, док је на

вишој широка зараван Горње градиште, које се везује преко Горње чуке за високо планинско било Паклешки врх (1301 м.). Северна, западна и јужна страна Д. градишта су пошумљене изразите стрмине, које се спуштају до 720 м, док се на источној страни крађом косом везује за Г. градиште.

Површина Д. градишта је до недавно обрађивана, сада је заливађена, а на источној страни налази се извор.

У средишњем и јужном делу локалитета по ливадама и крчињацима налази се спорадична атипична фрагментована керамика касноантичке фактуре. По причању мештана налажен је римски новац, опеке античког формата и други метални предмети као и шљака (згоревина). У североисточном ободном делу терена приликом земљаних радова нађене су људске лобање што индицира некрополу. У северозападном ободном делу потеса вршени су златарски ископи где се налазе опеке античког формата и шљака. Још се на неколико места помињу мање гомиле шљаке: на Г. градишту, у северном подножју Градишта, на потесу Бука-Врело. Сачувано је предање да је у место звано Лица, 1 км северозападно од Д. градишта била ковачница латинима.

Вероватно касноантичко насеље везано за рударење гвоздене руде.

Баба Бојанина њива,

Златковић 1998.

Златковић (1998) бележи: "Баба Бојанина њива (у Мишарино у Буку) – њиве и археолошко налазиште." Непроверено.

Градишко лице,

Златковић 1998.

Златковић (1998) бележи: Градишко лице – њиве, шума, поток, археолошко налазиште." Непроверено.

БЕРИЛОВАЦ

Кула, касноантички/рановизантијски рефугијум

АНМН 1933, 1934; МПП, 2006.

У извештају предс. општинског суда (1933) наводе се само топоними Селиште, Градиште, Манастириште, Кула и Шанац и да на њима нису налажени

археолошки остаци. Наредне године (1934) у извештају Градашничке општине наводи се у атару Бериловца једино топоним Кула на брду 1 км северно од општинске зграде и да: "Ништа се не види и ништа није нађено."

На крају високе ртасте нишавине терасе, односно, на прелазу и почетку јужне косине, смештено је мање касноантичко утврђење. Неједнако очувани бедеми затварају површину троугла димензија 50 х 25-10 м. и приближне оријентације север-југ. Најбоље утврђена страна је на северу одакле је и најлакши прилаз утврђењу преко издужене и заравњене терасе док су остале три стране изразите стрмине. У подножју источно од утврђења постојало је јако врело, које је током Другог светског рата каптирано, а вода спроведена у сеоске чесме.

Терен је еродиран, каменит и затравњен: сада је сеоска утрина.

На северној страни утврђења била је постављена већа, вероватно, правоугаона кула димензија 10х 8 м. Остаци су очувани до висине од 1,5-2,5 м. На површини су приметна два удубљења (1 и 0,7 м) која индицирају две просторије куле. Западни бедем наставља од северне куле у правој линији, а његове димензије на терену у обрушеном стању су ширине око 5 м и висине од 1 м са унутрашње и 1,5-2 м са спољашње стране. На југозападном углу бедем лучно савија и ту почињу да се знатније сужавају остаци бедема и целом трасом јужног бедема ширине 2-3 м и висине 0,5 м. Југоисточни угао и цела источна страна утврђења нису сачувани. На овој страни је и највећа стрмина тако да је бедем био најслабији. Око средине унутрашњости утврђења налазе се остаци неког објекта, вероватно кружне куле, пречника око 6 м, са удубљењем у средини пречника око 3 м и дубине око 1 м.

У унутрашњости утврђења не констатује се културни слој, нити има налаза опека и покретног археолошког материјала. Једино на површини северне куле уочљиви су трагови уситњеног малтера.

Вероватно се ради о касноантичком рефугијуму неког оближњег насеља из подножја, које до сада није лоцирано.

БЕРОВИЦА

Кула, утврђење касноантички/рановизантијски рефугијум - турска кула?

МПП, 2006.

Локалитет Кула налази се око 150 м југозападно изнад центра села на доминантном ртастом брду. Са предње стране кречњачки рт је стрмо одсечен према издуженој беровичкој долини на коју има изванредну прегледност. На супротној страни уским седлом везан је за побрђе високог планинског венца Мртвина.

Остаци мањег кружног утврђења, пречника око 20-25 м, смештени су на уздигнутом ћувику на врху ртастог брда. На изразито крашком терену (камењару) јасно се издваја кружни низ обурваног крупног камења ширине око 3-5 м, и висине око 1-2 м. Не уочавају се опеке нити кречни малтер, као ни други покретни налази.

Градиште,

АНМН 1934, МПП 2006.

По подацима мештана (1934) у атару овог села на брдашцу удаљено 12 км од општинске зграде у Петровцу налази се Градиште, а "на овом месту нема друго ништа сем камење и шума."

Смештено је на 2 км југоисточно од центра села у побрђу Влашке планине. Ради се о издвојеном купастом брду на чијем врху нема остатака утврђења, нити трагова културног хоризонта из античког периода. Вероватно још једно од ређих градишта у овом крају без остатака античког утврђења.

БЛАТО

Васиљћевица, касноантичко насеље и некропола

МПП, 1997, 2000; Вељковић 1998; РЗЗСК 2002.

Налази се на крајњем западном ободу пиротског поља, односно Луга, удаљено око 1,2 км на северозападу од центра села. Смештена је на левој обали Пасјачке реке на благој падини која се ка југоистоку спушта у алувијалну равницу Равниште. На западу прелази у широку језерску терасу која је денудацијом испресецана јаругама и увалама. У непосредној близини јужно од локалитета на супротној, десној, обали Пасјачке реке уз кречњачко брдашце избија јако Томашево врело, а на југоисточном ободу потеса слаби извор који пресушује.

У детаљном опису локалитета и налаза Вељковић (1998: 32, 34-37) за Васиљћевицу наводи: "Окренута је као блага падина југоистоку. Питома и веома

пријатна за боравак. Њена јужна страна избија на речицу која тече са запада на исток, истичући из врела Маглич, којој се придружује такође мала речица текући из правца Пасјача."

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 61, л 22) потврђен је локалитет: "северозападно од села Блата, на косој падини и захвата неколико (7 до 8) парцела, тачније површину од приближно 1 хектара."

Терен се интензивно обрађује од памтивека, а у новије време оштећује се дубоким орањем тракторима. Томашево врело је каптирано за сеоски водовод. На источном ободу потеса налази се оброк из 1908 посвећен Св Арханђелу Михајлу летњем, а пре неколико деценија простор је ограђен правоуганим зидом. Око средине локалитета поред сеоског локалног пута налази се стари бунар са каменим сантрачем.

Виша западна половина има спорадичне керамичке налазе, међутим, по причању мештана на овом терену налазе се слободно укопани покојници, вероватно, касноантичке некрополе. Ово је потврђено налазом једног гроба 2000. године, уз профил локалног пута који на западу оивичује некрополу. Слободно укопани покојник оријентације запад-исток са рукама опруженим поред тела, имао је на левој надланици наруквицу од перли од стаклене пасте, а крај десног стопала фр. стаклену чашу удубљеног дна. Налази датују гроб у 4. век наше ере.

На источној половини локалитета и површини од око 200 х 100 м, налази се фрагментована касноантичка керамика, а по причању мештана изоравају се метални налази (копче, наруквице, шлем, новац), жрвњеви, уломљене опеке, фрагментована керамика и зидови касноантичких објеката. Преко целог локалитета мештани су откривали део трасе античког пута, која је преко Равништа ишла ка Туресу-Пироту.

Вероватно античко насеље крај једног крака главног пута, можда и на раскршћу.

Гровиште, касноантичко насеље **Т. CXVII**

МПП, 1997, 2007; ХС Блато 1998; РЗЗСК 2002.

Налази се 2,2 км западно од центра села на источној благој падини ниског побрђа Влковије. Локалитет је углавном омеђен са два локална сеоска пута који

се на истоку у подножју падине спајају. Недалеко североисточно у малој удолини избија крашко врело Маглич. У прошлости потес је интензивно обрађиван док је данас већи део заливађен.

Вељковић (1998: 32, 42-43) у хроници села бележи да: "Гровиште је раван плато који се диже јужно од врела у Магличу, насупрот манастиру Маглич. Пут који води из Блата преко потеса Балван, у подножју «Гровишта», рачва се у два крака: један иде дуж северне стране «Гровишта», према селу Понор, а други јужном страном «Гровишта» у правцу Валковије и појата. На западној страни «Гровишта» настављају се пашњаци, а иза њих шуме огранака Шљивовичких планина.

Сваки мештанин села Блата зна да је на Гровишту било насеље. Већина прича да је ту било насеље «Латина»... Овде су се налазили и ситан новац, црепуље за печење хлеба, жрвњеви."

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 62, л 23) потврђен је локалитет који: "Заузима простор од приближно 3 хектара. На локалитету су видљиви фрагменти античких опека и керамичких посуда. Д. Вељковић (водич) каже да је раније прикупио више фрагмената опека, међу којима је био и један поклопац амфоре или лонца. Исти наводи да је налажен и бакарни новац. Судећи по археолошким остацима и причи мештана, који на локалитету обрађују своје парцеле, ту се у античком периоду налазило насеље (вила рустика или викус)."

На површини од 200 х 100 м налазе се уломци опека, камен, малтер, као и кровне опеке коринтског и лаконског типа и фрагментована касноанричка керамика. Око средине локалитета незнатно се уздиже површина 10 х 10 м која је прекривена интензивним грађевинским шутом. По причању мештана налажен је и новац. У источном подножју Гровишта након Другог светског рата нађен је жрвањ који је однет у Бабушницу (вероватно је у Завичајној збирци).

Податак мештана из 1934. године указује да се на потесу Црквиште Маглић у атару овог села налазе "старе зидине од зграде". Северније од Гровишта и удолине са врелом, а на јужној коси брега налази се манастир Маглич, посвећен Св Герману. Унутрашњост грађевине откривена је од стране црквењача вероватно између два светска рата и претворена у црквиште. Источно уз објекат штрче три аморфна камена блока, вероватно надгробни белези. У црквишту као часна трпеза

служи оштећена античка анепиграфска ара. Заштитним археолошким ископавањима Музеја Понишавља 2007. године потврђено је да се ради о мањој једнобродној цркви са некрополом на редове и каменим белезима положеним изнад гробног места или вертикално постављених. На основу турског катастарског пописа из 1595. године на овом месту је у периоду од две деценије уназад подигнут манастир св. Николе. У каснијем периоду је порушен.

По свему судећи за часну трпезу наведене цркве искоришћен је антички споменик из непосредне близине? При реконструкцији старе цркве 2008. године у њеном североисточном углу откривен је барељеф Трачког коњаника употребљен као сполија. Ради се о главној култној представи димензија 61 x 48 x 25 см. Од вероватно веће представе очуван је централни део са Трачким херосом на коњу у лаганом касу. По свему судећи, цела композиција била је уклопљена у забат прочеља храма, ако није била главна представа у унутрашњости светилишта. Храм је свакако припадао насељу на Гровишту, а био је лоциран у пределу јаког врела Маглич, како је то посведочено широм римске провинције Тракије.

Вероватно касноантичко веће отворено насеље.

Могилка Машаника, тумул и касноантичка некропола **T. CXVIIIa-b**

АНМН 1933, 1934; Гарашанин, 1951; МПП, 1997-1998; ХС Блато, 1998; РЗЗСК 2002.

Председник општинске управе у селу Костуру наводи за село Блато: "да у атару ове општине има места под називом: "»Могилка», сграђена велика могила од земље на три места, две изнад села Блата у размаку једна од друге око четири стотина метара и једна на северној страни села Блата удаљена од села Блата на један километар."

Подаци мештана из 1934. године говоре о постојању три могиле у овом селу, једна 1 км северозападно, а две на 0,5 км западно од општинске зграде. Гарашанин преноси податак Фјукса о два тумула из овог села, првог разореног изнад гробља «на коме се налазе римске опеке», западно од села. Други је удаљен 250 м западно од првог «сличан тумулус».

Гарашанин (1951:169) преноси податке Фјукса из 1933. године да: "Западно од села, изнад гробља, налази се један разорен тумулус, на коме се

налазе римске опеке. В. Фјукс бележи овај тумулус као Могила I. Могила II. 250 м западно од првога, налази се други сличан тумулус."

Вељковић (1998: 37-40) бележи у атару села три хумке, две западно уз сеоско насеље (Машаника) и трећа у пољу северозападно од села. За прву наводи: „На територији Блата на потесу званом »Машаника«, западно од гробља, поред пута који води из села према Рудини, налази се једна могила. Још увек је нешто виша од околног терена, али је на путу да нестане... Друга могилка налази се југозападно од горње на даљини од око 250-300 метара и пространија је и виша. И њу су власници тих њива почели да тракторима руше. Око ње и у њеној унутрашњости има доста опека... Трећа могилка је на потесу Церовика. Њу су мештани разорили. Била је пуна костију. Личила је на колективну гробницу ратника."

На 0,8 км западно од центра села, односно 200 м од задњих сеоских кућа (десно-северно 100 м од регионалног пута Пирот-Бабушница) налази се већа могила, прилично оштећена савременом обрадом земље, висине 2-3 м. Смештена је на широкој огољеној тераси са благим нагибом ка истоку и изванредним погледом на западни део пиротског поља. Пречник очуване хумке је око 40 м, али се на основу нешто уздигнутијег обода може претпоставити пречник од 60 м. Источна и северна страна хумке су очуваније, док су западна и јужна прилично разоране. На њеном врху после Другог светског рата била су укопана два бункера. У једном бункеру је узидана једна цела опека античког формата.

По површини хумке и непосредној околини налазе се уломци опека античког формата. Марта 1998. године након открића зидане гробнице, при дну јужне стране могиле, од стране Драгољуба Вељковића (писца локалне хронике) и мештана (фотографија 17 а), обављена су истраживања од стране Музеја Понишавља. Основа гробнице је зидана од ломљеног камена, а стране и лучни свод од опека. Оријентисана је у правцу северозапад-југоисток са улазом на југоистоку. Западна страна и део лучног свода гробнице оштећени су каснијом сахраном слободно укопаног гроба. На основу очуваног горњег дела грудног коша, покојник је постављен на леђа. Од прилога откривени су коштани штапић и две стаклене посуде, конична лампа и амфора. Од накита, чини се, покојница је имала бронзану фибулу са посувраћеном стопом и огрлицу са перлама од

стаклене пасте и бронзаним привеском. Гробница се на основу налаза датује у средину 4. века и, вероватно, представља секундарну сахрану на тумулу, на коме се у то време развијала касноантичка некропола.

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 63, л 24) потврђен је: "велики тумул који се налази западно од села Блато, на око 200-300 м од првих кућа, са десне стране локалног пута. Висина тумула је 4-5 м, пречник 50 м. У његовом централном делу укопана су два војна бункера, дубине око 2 м. П. Пејић и проф. у пензији Драгољуб Вељковић ископали су на јужном делу тумула зидану засведену гробницу, коју су мештани (?) потпуно девастирали. Дивља ископавања хумке су настављена и том приликом је откривен скелет женске особе који је као прилог имао огрлицу од стаклене пасте, 2 стаклена пехара (један са дршком и један без), оштећену фибулу и дршку огледала. Хумка потиче из античког периода (2. или 3. столеће)."

Вероватно током зиме 2007. године у средини тумула златари су извели вертикални укоп у виду шахта елипосидног облика, димензија 1 х 1,6 м и дубине 3 м. Дно златарског ископа налази се око почетка изворног терена.

На око 200 м североисточно од наведене хумке налазила је се друга могила, тачно лоцирана подацима мештана из 1933-34. године, изнад и данас актуелног сеоског гробља. Она је у задњих неколико деценија интензивном земљорадњом скоро изравната са околним тереном. Површинских налаза нема. Трећа, такође, изравната могила у атару суседног села Костура изгледа да обележава простирање знатнијег античког и касноантичког насеља на подручју самог села (види село Костур). Вероватно су наведене три могиле са ранијим примарним сахранама из 2-3 века, а на њима су се касније развиле некрополе са секундарним сахранама из 3-4 века.

Трећа разорана могила у атару Блата налази се око 1 км северозападно од села (Вељковић 1998: 40). Она је вероватно припадала античком насељу крај пута на локалитету Васиљћевица.

Маглич-црквиште св. Ђерман, античке сполије **Т. CXIXa-b**

МПП 1997, 2007, 2008; РЗЗСК 2002.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (1997) и РЗЗСК (2002: 186, л 165) констатован је локалитет: "на истоименом узвишењу које доминира равницом око села Блато. Ту су темељи храма посвећеног св. Церману. Мештани овај објекат називају манастирска црква, а и шуму око ње зову манастирском." Локалитет се налази око 2 км западно од центра села Блата. Смештен је на ободу језерског пода у близини истоименог врела и преко пута локалитета Гровиште.

Унутрашњост црквишта св. Германа открише су локалне црквариче уочи Другог светског рата, димензија 5,5 х 4 м. Том приликом нађена је у пределу олтара анепиграфска античка ара/база стуба, димензија 95 х 71 х 57 см, искоришћена као свети престо. Музеј Понишавља (2007-2008; Пејић 2009:) обавио је заштитна археолошка ископавања црквишта. Показало се да је реч о једнобродној мањој цркви димензија 8,5 х 6 м. На основу скромног покретног археолошког материјала утврђено је да црква припада ранотурском периоду, да је у оквиру сеоске некрополе и да нема старијих културних слојева. У турском дефтеру из 1595. године наведен је манастир св. Николе у атару села Церовика, данас насељског дела села Блата, а у претходном из 1575 није забалежен, што значи да је у том периоду изграђен (Тричковић 1981: 87). Међутим, у североисточном углу црквишта откривена је већа представа Трачког коњаника употребљена као сполија.

Трачки коњаник изведен је у кречњачком блоку димензија 61 х 48 х 25 см. Представа припада типу коњаника који се креће у лаганом касу на десно са хламидом која пада на сапи коња. Натуралистичка представа изведена је у барељефу и одговара времену почетка 3. столећа. Вероватно је чинила главну култну сцену локалног храма Трачког коњаника.

По свему судећи откривене античке сполије припадале су паганском храму, вероватно постављеном у близини врела Маглич. Храм је свакако био у функцији становника античког насеља на Гровишту смештеном изнад врела.

БРЛОГ

Црквиште, касноантичка некропола и насеље?

Миличевић 1884; АНМН, 1934, Костић 2004; МПП, 2006

Миличевић бележи Црквиште "између Врела и Дојкиначке реке" у атару овог села.

По подацима мештана (1934) пола сата југоисточно од општинске зграде на самом ушћу Брлошке и Јеловачке реке: "Постоји развалина неке цркве или манастира, а из њиве одмах до те цркве налазе се кости јер је по предању било гробље ту до саме цркве, а село Брлог да је било ту у Врелу одмах преко реке."

На десној обали самог ушћа Брлошке и Јеловичке реке налази се локалитет Црквиште, око 3 км југоисточно од центра села. Ради се о изразито планинском подручју. Већим делом тока уске долине двеју река нешто су проширеније на ушћу око 100 м ширине. Западна страна Црквишта наставља у изразиту косину високог брда.

По причању мештана приликом изградње Спомен-дома 50-тих година 20 века на Црквишту су откривани гробови са инхумацијом и конструкцијама од опека античког формата. Иначе, у задњих неколико деценија Врело, како се зове шири потес, претворено је у пиротско излетиште и викендашко насеље. По сведочењу грађевинаца приликом изградњи појединих зграда овог насеља на левој обали Дојкиначке реке до самог ушћа налажена је фрагментована керамика. Мештани тврде да у новије време остаци цркве нису били видљиви на терену.

Костић (2004), у хроници села бележи да је на Врелу „постојала мала црква, а одмах до ње било је и гробље. До изградње хотела и викенд насеља после Другог светског рата на том месту је постојао крст и мештани су то место звали, а и сада га зову »Црквиште«.“

Вероватно се ради о касноантичкој некрополи и насељу? Савремени подаци мештана о постојању насеља, сакралног објекта, крста и гробља вероватно се односе на старији Брлог из периода под Турцима. Чини се да је и овде повољан положај у планинској области коришћен у антици и у новијем периоду. Само можемо претпоставити за цркву са гробљем да је служила за одржање култог места.

ВЕЛИКА ЛУКАЊА

Селиште, сезонско касноантичко насеље

Петровић 1985; МПП, 1986, 1988-1989; ЛЗ 41, 2001.

Петровић (1985), у хроници села говорећи о селу пре 1723. године, наводи: "Насеље у Селишту имало је око 20 кућа и постојало је око 100 година. И данас се изоравају или ископавају зидине кућа. Тако је приликом копања темеља за млекару 1952. године ископано много тесаног камена, кућно посуђе од глине и дрвета и огњишта са пепелом." Наведени налази нису сачувани. Ради се о вишеслојном локалитету из прелаза бронзаног у гвоздено доба и касноантичког периода. Код вероватног открића станишта из ранотурског периода приликом изградње сеоске млекаре на Селишту девастирани су и археолошки остаци и претходних културних хоризоната.

На левој ниској речној тераси Височице, 0,5 км северозападно од некадашњег центра села вршена су археолошка заштитна ископавања 1988-1989. године. Том приликом констатовано је да су праисторијска некропола спаљених покојника и насеље културне групе Брњица оштећивани објектима сезонског (скромног) насеља из касноантичког периода (4. век наше ере).

У документацији Музеја у Нишу само се наводи Селиште као потес без археолошких налаза. У хроници села говори се да је на јужном ободу локалитета «...приликом копања темеља за млекару 1952. године ископано много тесаног камена, кућног посуђа од глине и дрвета и огњишта са пепелом». Локалитет и село на дну су хидроакумулационог језера Завој од 1991. године.

В. Петровић, *Велика Лукања* (хроника села), Пирот 1985, 19.

П. Пејић, Селиште, праисторијска некропола и насеље код Велике Лукање на Старој планини, *Лесковачки зборник* 41, Лесковац 2001, 197.

Цер,

Златковић 1998.

Златковић (1998) бележи: "Цер – њиве, воћњаци, археолошко насеље." Непроверено.

ВЕЛИКИ ЈОВАНОВАЦ

Гласник СГД, 1974; ХС Крупац, 1974; ХС В. Јовановац, 1976.

У југозападном делу атара села протеже се у линији потес Калдрма са бунарима на одређеним растојањима, који индицирају стару трасу пута кроз

пиротско поље. Вероватно се ради о средњевековном Цариградском друму, који је могао да следи и трасу античког пута.

Подаци мештана наводе и на јужнију трасу од наведене, односно, у подножју више речне терасе Јеминов рид.

Ј. Ћирић, Промене у природној средини пиротског поља и виа милитарис, Гласник СГД, Св. 54-бр. 1, Београд 1974, 115.

Ј. Ћирић-В. Живковић, Крупац (хроника села), Пирот 1974, 37.

Б. Ј. Здравковић, Од Алачев Чивлика до Великог Јовановца (хроника села), Пирот 1976, 21-22.

ВЕЛИКО СЕЛО

Рид, храм Трачког коњаника, римско-касноантичко насеље ? **Т. CXXa-b**

Тонев 1933-1934; Гарашанин 1951; Петровић 1963; Цермановић 1982; МПП, 1993-94; РЗЗСК, 2002.

Гарашанин (1951: 169) преноси податак Фјукса из 1933. године који: "бележи северно од села неке рушевине са остацима опека, за које претпоставља да могу бити из римског доба." Вероватно је реч о овом локалитету.

На ртасто издуженој тераси правца пружања сз-ји, смештено је село. Тераса је омеђена са југозапада и севера Нишавом, а са североистока издуженим језером Крупачко блато. У залеђу на југоистоку наставља у високо побрђе (ка крашкој површи Тепош).

Археолошки музеј у Софији између Два светска рата набавио је једну вотивну икону Трачког коњаника из В. Села (Тонев 1933-1934: 316-317). На благој североисточној падини ка Крупачком језеру 1963. године откривена је приликом обраде земље вотивна икона удвојеног Трачког коњаника. Том приликом откриване су фрагментоване керамичке посуде и новац. У подножју падине на обали Крупачког језера између стена постоје топли извори. Посвете Асклепију на обе иконе иду у прилог постојања једног храма на овом месту.

Мл. Тоневъ, Епиграфски добавки и поправки, Софија ИАИ 7, 1932-1933, 316-317. П. Петровић, Нови вотивни натписи, Старинар, Н. С. 15-16, Београд 1964-1965, 250, бр 6, сл 6 (погрешно место налаза Крупац). A. Cermanović-Kuzmanović, CCET V, Leiden 1982, 17 (преузет податак места налаза од Петровића).

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 209-210, л 187) констатује се да: "Локалитет је удаљен око 200 метара од леве стране колског пута који води ка Градишту, а око 300 до 400 метара од излаза из села. У винограду Раденковић Станка уочена је мања количина керамичких фрагмената. Осим тога, мештани кажу да су у тој њиви раније изораване и опеке којих тренутно нема јер је орано плитко. Локалитет захвата површину димензија 20 х 50 метара и простире се низ падину ка североистоку."

Црквица Св. Богородица-Велика Госпојина, касноантички објекат /ранохришћанска црква

М. Јеременковић, 1999; МПП, 2008.

Са супротне стране Рида, на почетку падине која иде ка Нишави, а у оквиру окућнице Стеване Ђорђевић (преко пута Основне школе) 1944. године на старим темељима подигнута је скромна богомоља димензија 7 х 4 м. Приликом откривања темеља старијег објекта, за кога се претпостављало да је порушена црква, у пределу трема откривена је камена база стуба. По причању мештана зидови су настављали даље ка западу, а под црквице је био након откривања поплочан опекама античког формата, а данас је забетониран. По конфигурацији терена и налазима опеке око црквице вероватно се ради о већем касноантичком објекту. (М. Јеременковић, Оброци на простору крупачке парохије, 1999, рукопис)

Локалитет Рид вероватно је отворено римско-касноантичко насеље које се простире недалеко, североисточно и источно, од овог локалитета и са њим чини целину.

Селиште-Градиште,

АНМН 1933; РЗЗСК 2002; МПП 2006.

Управник школе у Крупцу (1933) бележи у првом извештају да у атару Великог Села: "постоји звано место Селиште где је по изгледу било село у средњем веку; а од истога Селишта до на 1 км даљине постоји Градиште од кога постоји један велики зид по типу старих градова." У другом јављању исте године за Градиште је незнатно измењен текст и гласи: "Градиште, које је обележено и данас постоји један зид по типу старих градова."

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 211, л 190) констатовано је да: "Локалитет се налази око 150 м низводно од извора Прдљивац, на десној обали Нишаве. Под овим називом познат је потез под ливадама и њивама изнад речне обале, за који се верује да је ту некада постојало село. На пољопривредном земљишту наишли смо на остатке средњевековне и позно средњевековне керамике."

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) потврђена је кратка удолина која завршава као тераса на десној нишавиној обали и назива се Селиште. Удаљена је око 3 км узводно од центра села. Налажена је фрагментована руком рађена праисторијска и античка керамика. Око 800 м узводно од локалитета је извор Прдљивац, а још стотинак метара узводније истоимени кастел за заштиту моста на Нишави у атару села Градишта . Вероватно је то Градиште управника школе у Крупцу.

Црквиште «Селиште-Градиште», касноантичко насеље?

АНМН 1934.

По причању мештана (1934) на 1,5 км од општине у селу Крупцу, а у атару Великог Села на брежуљку нађена су: "2 камена са натписом у цркви." На приближном растојању у самом насељу овог села једино се налазе обредна места на сеоском гробљу. Иначе, гробље је у непосредној близини Рида, односно, налаза удвојеног Трачког коњаника. На улазу у гробље налазе се два камена оброка крста из 1774 и 1913 у оквиру правоугаоне веће култне површине-трпезе. Испред улаза у гробље подигнут је још један камени оброк из 1925. године. На том простору, приликом изградње савремених објеката откривени су темељи старијих грађевина и обрађени праг од монолитног каменог блока значајније грађевине. Подаци о два камена са натписима нису потврђени на терену. По свему судећи ради се о већем античком објекту.!

Имајући у виду све горе наведене налазе и њихов распоред, чини нам се да је на простору данашњег Великог Села постојало значајније римско насеље.

Изгледа да Црквиште може да представља остатке знатније античке грађевине профаног карактера или неког паганског храма (Трачког коњаника ?).

Војнеговска бара, траса главног пута, налаз миљоказа **Т. CXXI**

РЗЗСК 2012; МПП 2011-2012; Брмболић, Митић, Лазаревић 2013.

Рекогносцирањима Музеја у Пироту 2011. године, након почетних земљаних радова на изградњи савременог аутопута коридора 10, односно скидања хумусног слоја дебљине од 0,3-0,5 метара, у атару овог села ухваћен је део трасе главног царског пута. Пут је констатован са леве стране Војнеговачког потока у дужини од око 300 метара. Нови аутопут пресеца трасу римског главног царског пута на тај начин што са североисточне стране римски пут улази у трасу савременог аутопута, а након 300 метара у благо извијеном луку излази са њега на југозападу, тј, испред Војнеговачког потока. Скидање хумусног слоја ради изградње новог аутопута уствари је изведено до појаве горње површине римског пута. Тако се појавио коловоз римског главног царског пута од плочастог камења, ширине око 7 метара. У самом Војнеговачком потоку непосредно узводно од трасе будућег аутопута, тј. у профилима ископаног јарка за изградњу бетонског пропуста, откривен је пресек римског главног царског пута. Он се састоји од подлоге, коју чини ситно ломљено камење дебљине 0,1 м и завршног коловоза - summum dorsum, сачињеног од плочастог камења средње величине, дебљине око 0,2 м.

Екипа Републичког завода средином августа 2012. године пратећи радове на изградњи новог аутопута коридора 10 у пределу пиротског поља, констатовала је откриће још једног миљоказа код Белог Поља у атару села Сукова (у атару Великог села, прим. аутора). Између осталог у њиховом извештају наводи се да: „Израђен је од комада камена, по обради, форми и димензијама идентичан миљоказу откривеном у атару села Шпај (села Врандол, прим. аутора), код Беле Паланке. Миљоказ висине 2,30 м, пречника 0,50 м, у потпуности је очуван. Међутим, услед дебелог слоја калцификације на површини, као и вишевековним утицајем шљунковите подлоге и атмосферских вода, текст који се уочава у горњој зони, могуће је дефинисати тек након чишћења његове површине. Према казивању радника Алпине, миљоказ је откривен између профила 210 и 213, у одбаченој земљи. Проспекцијом места налаза, нисмо уочили трагове девастираног објекта или античког пута.”

Обилазећи терен аутор овог рада – МПП 2012. године, након појављивања новог миљоказа, утврђено је да је он пронађен још прошле 2011. године. Наиме, он се указао током уклањања хумусног слоја машинским путем на траси новог аутопута у пределу десне обале Војнеговачког потока у атару Великог Села. По свему судећи, био је изваљен поред свог изворног положаја крај вероватног римског моста на Војнеговачком потоку где је пролазила траса античког пута. Као и миљоказ код Шупљег камена из атара села Врандола у општини Бела Паланка и овај је лежао на малој дубини.

Публикујући овај миљоказ чланови екипе РЗЗСК Брмболић, Митић, Лазаревић (2013: 61-62) прецизирају димензије миљоказа- ваљкасто тело висине 2,02 м и пречника при врху 50 см, у средини 52 см и уз базу 56 см, а сама база ширине 60 см и висине 53 см. По њима укупна висина износи 2,55 м, а број редова нечитљивог натписа се не може утврдити.

Миљоказ је од кречњака, тела ваљкастог заравњеног врха на постољу приближном коцки. Димензије: висина тела – 1, 9 метара (укупна висина 2,6 м), пречник тела – 0,6 метара; постоље – 0,7 метара. Натпис је, вероватно, два пута клесан. Оштећење прве посвете уочава се на основу приметних хоризонталних удубљених трака у горњем делу тела миљоказа- натписном пољу, где се обично текст клеше у равним редовима. То је урађено свакако у циљу damnatio memoriae. Од другог натписа виде се поједина слова из неколико редова, те стога није читљив.

ВЕЛИКИ СУВОДОЛ

Градиште, античко и касноантичко утврђено насеље **Т. CXXIIa-b**

АНМН 1933, 1934; Вулић 1941-48; МПП, 1984, 2006; РЗЗСК, 2002.

Управник школе даје изванредне податке (1933) једино о Градишту које се налази: "у непосредној близини села Великог Суводола и то на једном угледном побрђу на коме је још 1928. г. ископан доњи пребијени део старовремског споменика са натписима римским још из римског доба, по мишљењу потписатога. Исти је висок 66 см д. 68 цм и ш. 65 см. На том месту наиђено је на тврде зидине као и нађене су цигле јако печене од по једног метара у дужини. Према овим нађеним остацима и многих других не сачуваних тумачи се, а има и пуно

веровања, да је ту некада био град, а по мишљењу неких грађана – храм. Верује се још и то да би се дубљим копањем на многе драгоцености наишло.

Управа школе бави се прикупљањем хисторијских предмета..."

По подацима мештана (1934) налази се на брду 1 км од општинске зграде и да је нађен: "Један спомен-камен из старине са неразумљивим натписом – зидине, темељи, земљани ћунци."

Вулић (1941-1948) одавде публикује вотивну ару са грчким натписом. Ближа локација налаза није могла да се утврди, осим да је до 50-тих година споменик био испред сеоског гробља, а онда пребачен у музеј у Пироту где се и данас налази. Ради се о оштећеној профилисаној ари од кречњака са плитко урезаним грчким натписом. Посвету је подигао, вероватно, колегијум неког култа. Датује се у 2. или почетак 3. века наше ере. Натпис у односу на Вулићево читање гласи:

.....ΕΠΤΑΙΚΕΝ[ΘΟΥ]	‘Επταικέν[θου]
ΚΑΙ ΔΙΖΑ ΕΚΕΝΘΟΥ [ΚΑΙ]	καί Δίζα Εκένθου [καί]
ΕΠΤΑΙΚΕΝΘΟΥ ΚΑΙ	‘Επταικένθου καί
ΤΗΡΟΥ ΔΙΖΟΥ ΚΑΙ ΜΟΥΚ	Τήρου Διζου και Μούκ
ΚΟΥ ΜΑΡΚΟΥ ΚΑΙ ΒΕΙΘΥΟC	κου Μαρκου καί Βειθυος
ΜΟΥΚΟΥ ΚΑΙ ƐΑΙΚΕΛΕΗ	Μούκου καί Ƹαικελεή
ΟΥC ΑΥΛΟΥ ΠΟΡΕΟC	ους Αύλουπόρεος
ΕΥΤΥΧ[ΩC]	Εύτυχ[ως]

Почетак првог очуваног реда натписа је оштећен. Задње слово у имену Εκένθου видљиво. У трећем реду у лигатури ΠΤ и јасно се види και. У четвртом реду у лигатури ΤΗ. У патронимику Μουκου у шестом реду у лигатури први дифтонг ΟΥ. По Вулићу у истој речи можда стоји слово ι иза наведеног дифтонга зато што постоји вертикална слабо приметна црта, односно клесар је видео да је погрешио и слово није до краја исклесао. У истом реду почетно слово имена Ƹαικελεηους написано је као обрнуто ћирилично З>Ƹ, а не угласта грчка Σ – свакако грешка лапициде. У истој речи оштећено је слово λ, које може да буде и Ι-ι. У седмом реду двосложно име/патронимик Αύλου πόρεος знатно је одвојено. У везнику καί увек су у лигатури α и ί, осим у четвртом реду где су у лигатури κ и α. Све ово указује на невештог клесара.

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 183, л 163) потврђено је: "Локалитет се налази на благом узвишењу које се уздиже 10-15 м између две долине које деле Мали и Велики Суводол. Удаљено је око 300 м од Основне школе «Вук Караџић» у Великом Суводолу. На локалитету нема видљивих трагова архитектуре, мада је по читавој површини налазишта присутна античка опека и спорадични фрагменти античких посуда. Културни слој није видљив. Димензије Градишта су: дужина око 50 м, ширине приближно 30 м. Нису запажени трагови дивљег копања."

Локалитет је смештен на ртастом кречњачком завршетку више језерске терасе најниже брдске ивичне регије Белаве. Завршетак је огољен и уздигнутији од околног терена на споју са равницом-пиротским пољем. Западна и источна, стрмије стране, спуштају се у два мања потока, на северу ширим вишим седлом повезује се за брдовито залеђе, а на југу има добар преглед на западни део пиротског поља.

Градиште је данас заливађено, а у источном подножју смештен је савремени насељски део села Падињарска мала. Источни крај брда има два већа удубљења од каменолома из 30-тих година 20-тог века када је грађена нова траса магистралног пута Бела Паланка - Пирот. Издужени брежуљак, приближног правца пружања север-југ, има димензије 300 х 100 метара. Само у јужном делу врха брежуљка постављено је попречно у благом луку незнатно узвишење у једној линији правца пружања исток-запад димензија око 30 х 3 х 0,5 м. Изгледа да се ради о једино сачуваним остацима јужног бедема утврђења. Многи мештани сведоче да је већина кућа у селу пре и после Другог светског рата направљена од камена са Градишта. Вероватно је коришћен претежно камен из каменолома на југу локалитета кад је извађен и камен са остатака античког утврђеног насеља на осталом делу Градишта. На платоу Градишта налазе се бројни уломци опека античког формата.

У окућници Душана Потића, тачније воћњаку, који се налази у источном подножју Градишта приликом укопавања садница налажене су керамичке водоводне цеви. Вероватно је античка каптажа била изведена на јаком извору Кладенцу, 1 км северно од Градишта. Интересантно је напоменути да поред једног крака античког водовода који је водио до Градишта, а морао је да уђе на северну вишу страну локалитета. Налази водоводних цеви код Д. Потића су

учињени у југоисточном подножју Градишта, на знатно нижој коти од локалитета што предање објашњава врло вероватном претпоставком да је вода вођена до римског локалитета у селу Блату, односно да је један крак ишао ка античком путу.

Приликом изградње септичке јаме у кући Данила Костића, око 150 метара источно од Градишта, на левој страни потока, на дубини од око 2 м, нађен је врх гвозденог копља међу људским костима. Вероватно гроб?

У јужном делу сеоског атара на потесима Доње ледиње, Попадија и Печиште већина мештана је изоравала камење од античког пута. По свему судећи ради се о траси римског пута у пиротском пољу која је водила од античког насеља на Васиљћевици ка Туресу

Северни ободни део локалитета истраживан је пробним рововима 1984. године у организацији Народног Музеја из Београда и Музеја Понишавља из Пирота (руководилац др Љ. Поповић, члан екипе Р. Војнић, тадашњи археолог у Музеју Понишавља). Отворено је пет пробних ровова површине 50 м^2. У једном рову констатован је сухозид висине до 0,6 м са површинама запечене земље и гари, вероватно касноантички несолидан објекат. На истраживаној површини утврђен је касноантички културни хоризонт, поред средњевековне некрополе и средњевековног културног хоризонта.

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 184, л 164) северно уз Градиште забележен је вишеслојни праисторијски и антички локалитет Њиве: "Непосредно иза сеоске школе у Великом Суводолу налази се блага падина која се спушта ка Градишту. Локалитет захвата површину од преко 2 хектара, која се интензивно обрађује и на којој се налази кукуруз... У касноантички период спада неколико профилисаних тракастих дршки, као и пар фрагмената посуда израђених као имитација тера сигилате."

На широком седлу налази се бројна фрагментована енеолитска, каснобронзанодобна и раногвозденодобна керамика уз спорадичну античку. Такође, спорадични фрагменти античке керамике има и у југоисточном подножју Градишта. Западно од Градишта, на падини преко потока, у њиви Светислава Цунића, атар М. Суводола, приликом орања 1980. године нађен је део зида од

ломљеног камена везан кречним малтером, као и уломљена опека античког формата.

Током 2011. године у северозападном рубном делу Градишта откривена је сребрна средњелатенска фибула типа "Орлеа-Маглавит". Фибула има делтоидни лук са подужним жљебом. Глава је сачињена од по три навоја са једне и друге стране и завршена спољном тетивом, нога недостаје. Очувана дужина 4,7 см, а ширина лука 2,7 см. Реч је о случајном налазу и поклону Музеју Понишавља од стране С. Живковића из М. Суводола. На основу његовог казивања на истом локалитету раније је нашао и новчић Британика из средине 1. века н. ере, а сада налази и друге новчиће из 2 и 3 века.

Бројнији налази учињени у прошлом веку иду у прилог претпоставци да се на Градишту налазило знатније утврђено насеље из римског и касноантичког периода, највероватније са већим јавним зградама (храмом, термама). У околини утврђења могуће је постојање неколико издвојених подграђа. Ранији налази упућују на постојање домородачког насеља од каснолатенског периода до у 3. век н. ере на простору северно изнад Градишта, односно северни субурбијум. На овом терену уосталом документовани су и налази енеолитског, каснобронзаног и раногвозденог насеља што указује на његову изузетну повољност за насељавање. Од 1-3. века на потесима Поток, Спасова дрвја и Мађилица из атара Малог Суводола (види тамо) налази се југозападни субурбијум овог Градишта.

Чуди да Каниц није приметио значајне остатке овог Градишта тада непосредно јужно од села, а сада у селу, односно близу старог пута Бела Паланка-Пирот којим је често пролазио.

Село, код цркве-капија Лилиних **Т. CXXIII**

МПП 2006.

На капији Мирка Лилића из фамилије Лилиних употребљен је као довратник подужно расцепљен уломак миљоказа од кречњака. Очувана је доња половина миљоказа, односно, четвртаста стопа-усадник, димензија 54 x 27 (вероватно 54) x 53 цм, тело пречника 50 цм и висине 87 цм. Нема милијације. Без података о пресељењу. Изгледа ин ситу јер се налази уз стари пут од пиротског поља кроз Белаву за Клисуру (Б. Паланка) и Црноклиште. Исто тако,

могуће је да је пребачен са локалитета из атара истог села - Мађилица (Садови), односно са једне од траса римског пута Турес-Ремесијана (преко атара планинских села Понора и Теловца).

Белава-Кардашица-Бандера, касноантички-рановизантијски кастел **Т. CXXIV**

Каниц 1892, 1909/1985; МПП 2013.

Каниц (1892: 82; 1909/1985: 90/206), говорећи о античком путу између Ремесијане и Туреса бележи једино ово утврђење на подручју општине Пирот: „Ускоро затим античка траса, под заштитом кастела на северном вису Великог Суводола, благо се спушта падином јурско-кречњачке Белаве (962 м) и силази у Пиротско поље."

Рекогносцирањем МПП (2013) на највишој тачки косе Белаве потврђени су остаци римског утврђења. Врх Белаве Кардашица (946) је дубљим превојем са великом вртачом подељен на два дела. На источном нема археолошких остатака, док је на западном лоцирано римско утврђење. Западни се назива Бандера због постављања геометарске коте тридесетих година 20 века. Скромни остаци фортификације откривају се уз северну страну косе која блаже пада. Јужна страна била Белаве је знатно стрмија са стеновитим отсецима тако да на тој страни није ни било потребе за утврђивањем. Дакле бедеми затварају издужени елипсоидни простор димензија око 100 х 50 метара и приметан је валум са њихове унутрашње стране. На источној страни према превоју изгледа да је био улаз. У унутрашњости и на падини ка превоју налазе се скромни археолошки остаци – римски новац и атипична фрагментована керамика.

По свему судећи реч је о остацима касноантичко-рановизантијског утврђења на доминантној тачки Белаве. Наиме, Кардашица као највиши врх Белаве покрива видним пољем како долину Нишаве тако и предео према Лужници. У сваком случају утврђење је поред заштите пута превасходно имало војни карактер. Оно је удаљено око 2,5 км северозападно од центра села. На истој удаљености је и друго античко утврђење Градиште на Белави (источно од центра села В. Суводола) у атару села Гњилана (види тамо). Треће античко утврђење истог имена забележено је на старој војној карти. Оно је уцртано на билу Белаве између претходна два, тј. око 2 км североисточно од центра села. Непроверено.

ВИСОЧКА РЖАНА

АНМН 1933, 1934. МПП 2006.

По подацима мештана и управника школе (1933-34) у атару овог села помињу се топоними Градиште, Селиште, Могила и Манастириште.

Провером музеја у Пироту констатовано је да на микротопонимима Селиште, Могила и Манастириште нема трагова археолошких остатака.

Карацина бара, римско/касноантичко насеље

МПП, 2006.

Локалитет Карацина бара налази се око 1 км источно од села у долини реке Височице на њеној десној обали. Ради се о благој падини испод пута В. Ржана - Славиња. У североисточном ободном делу потеса постоји јачи извор. На површини од око 1 ха приликом интензивне обраде земље у слоговима њива налази се десетак већих и мањих гомила избаченог грађевинског материјала од девастираних остатака античких објеката (пречника од 7 до 1 м), од опека античког формата зидне су дебљине 4,5 см, а кровне, обе врсте, од 2 до 2,5 см. Сакупљена фрагментована керамика припада периоду 3-4 века.

Северно од локалитета, изнад локалног пута В. Ржана-Славиња помиње се локалитет Манастириште(АНМН 1933-34). Данас локалитет није приметан на терену и нема материјалних трагова.

По свему судећи ради се о већем римском насељу чији су објекти грађени од чврстог материјала. На овом делу Старе планине изгледа да је најзначајнија агломерација са административно-управним функцијама.

Чавканац-Градиште, бург-кула стражара **Т. CXXVa-b**

АНМН, 1934; МПП, 2006.

По причању мештана (1934) налази се око 2 км северно у јарузи више општинског пута Вис. Ржана-Брлог. Тада се није ништа видело нити нашло.

Доминантан ртасти истурен гребен над левом обалом Дојкиначке реке, највеће притоке Височице, поседује стратешки положај и прегледност у овом делу планинске области. Налази се 500 м јужно од споја Јеловичке и Дојкиначке

реке, где иначе избија јако крашко Врело, а 2,7 км североисточно од њиховог ушћа у Височицу.

Остаци куле лоцирани су на корену ртастог гребена, односно, увучени су у односу на врх. На терену се јасно уочавају остаци урушене куле у виду зарубљене купе димензија у основи 20 м, а на врху 9 х 7 м. На врху локалитета у скорије време изведени су неовлашћени златарски радови димензија 6 х 4 х 1,5 м. Овим радовима откривено је унутрашње лице куле зидано ломљеним каменом и везано кречним малтером. Ухваћен је југоисточни угао куле димензија 1,8 х 1,3 х 0,8 м, док је у осталом делу ископа унутрашње лице оштећено.

На основу теренских запажања чини се де је овде била постављена касноантичка/рановизантијска кула стражара ради заштите саобраћајнице која је ишла долином Дојкиначке реке. Она је четворостране основе, оријентације север-југ.

Колобишта, шљакишта

У подножју Видлича на левој страни Височице по стрмим падинама се налазе, по причању мештана, остаци шљаке. Непроверено.

ВЛАСИ

Црквиште,

АНМН 1934.

Према подацима мештана (1934) 10 км југозападно од општинске зграде у Сукову, а на Црквишту у атару овог села у равници: "На месту постоји рупа и стари зидове од неке старе цркве која је постојала још за време латина, нарочите старине за музеј нема." Непроверено.

(Асеново) Кале, кастел-утврђено насеље **CXXVIa-b**

Јиречек 1888; Николова 2005; МПП, 2006-7.

Јиречек (1888/1974: 553) само бележи податак добијен од мештана да се стеновити амфитеатар изнад села Власи назива румунским именом *Мумуљ* и завршава у виду зубаца, а: "горе између тих зубаца лежи, казују, неко старо градиште са извором."

На 1 км југоисточно од села и на 1 км западно од његовог засеока Шумје налази се краћи гребен, правца пружања југоисток-северозапад, а уздиже се са десне стране реке Јерме као стрма коса. На северозападном крају гребена истиче се издвојено купасто узвишење Мумуљ. Локалитет димензија 75 х 50 м смештен је на самом врху уског гребена чију североисточну страну неколико метара ниже прати уска зараван, затим и на горњем делу доста стрме југозападне косе. Бедем се једино назире по ивици североисточне заравни ка широком седлу одакле је најлакши приступ утврђењу. Утврђено насеље има неправилни облик. У подножју гребена на тој страни видљиве су основе два зидана бунара од ломљеног камена.

Златари су недавно вандалски прекопали цело утврђење и оставили за собом веће и мање рупе. Културни слојеви су дебљине до 1 м. Посвуда на локалитету су видљиви уломљени камен, опека античког формата (димензија х 28,5 см, а дебљине од 3,5 до 6 см, кровне лаконски тип), комади малтера, фрагментована керамика, комади згуре (два нађена) и други покретни налази од урушених објеката. На основу археолошких налаза утврђење је вероватно коришћено од 4-6. века.

По свему судећи, овај кастел штитио је пут Пирот/Турес – Трн/ и био у функцији утврђеног насеља.

На имању Младена Иванова из села Власи, на потесу од пута до Јерме на самом излазу из клисуре на локацији Ждрело-испод Мумуља, налажена је фрагментована керамика, згура, пепелиште, »острило са рупу« (камена секира?). Непроверено.

Пиздица-Гувниште, отворено насеље са паганским храмом

Николова 2005; МПП 2006.

Источно од Шумја, засеока села Власи, око 0,4 км поред пута за Поганово налазе се остаци отвореног насеља. Оно је било смештено на источној страни широког платоа Гувниште и на његовој блажој источној падини у удолини потока Пиздица на површини од око 2 ha. По казивању мештана, овде је изораван обилан грађевински материјал од чврстих објеката. Николова (2005: 298) на Гувништу бележи површину од 100 м^2 са археолошким налазима, а на Пиздици чак и зидове правоугаоног објекта димензија 17 х 18 м и веће обрађене камене блокове (пет

уграђена у једној кући засеока). На терену су видљиви трагови грађевинског шута (опеке димензија 31 x 31 x 4,5 см, кровне дебљина 2,5 см лаконске), фрагментована керамика, а недавно и анепиграфски мањи жртвеник/ара који се чува у музејској збирци при Библиотеци у Димитровграду.

На западној страни платоа и на западном делу засеока Шумје постоји јачи извор Стамировица који је каптиран и претворен у чесму. Њеном изградњом откриване су керамичке цеви као и на простору према насељу на Пиздици.

Преко потока на супротној страни удолине крај пута налазе се остаци мањег објекта, у народу прозвано Црквиште-Нишор. Опеке античког формата нађене на њему су димензија 33 x 33 x 4,5 см. У Периоду између Два светска рата овде је откривена мермерна вотивна икона Јупитера. Вероватно је реч о паганском храму који је могао касније да буде претворен у ранохришћанску цркву. Индикативно је да представа жртвеника на овој вотовној икони одговара обликом и величином анепиграфском жртвенику који је нађен преко потока у доњем делу падине Пиздице.Током касног средњег века, или у периоду под Турцима, ранохришћанска црква је могла да буде обнављана, што је уосталом чест случај у овом крају - пример очувања културног места. Види и под Поганово у општини Димитровград.

Јужно од насеља око 0,5 км, на левој страни потока на имању Димитрових налажене су људске кости. Могућа некропола насеља.

Вероватно веће романизовано насеље домородаца.

Гувниште-Шумје

Отворено насеље на 100 м^2, где се налазе »античка керамика, опеке и малтер«, вероватно исто са локалитетом Пиздица, Николова 2005: 298, А3 бр. 34.

Церина бара-Ајчов дол,

МПП 2006.

На имању Асена Влајкова налажене опеке античког формата. Непроверено.

Чешма, отворено насеље

МПП 2006

Северно од села на путу ка Јалботини на имању Васила и Гроздана из фамилије Миловци налажена је фрагментована керамика. Постоји извор-чесма, а локалитет је изнад на 20-30 м. Непроверено.

ВОЈНЕГОВАЦ

Падеж-Бабина градина- Кале, кастел-утврђено насеље **T. CXXVIIa-d**

АНМН 1933, 1934; Вулић 1941-1948; МПП 1993, 1994, 2002, 2006; РЗЗСК 2002.

Предс. општинског суда Петровца бележи (1933) да: "шаље прикупљене грнчарије у месту зв. Кале-Падеш у атару ове општине."

Управник школе у Петровцу (1933) наводи локалитет: "Падеж у коме се месту налазе зидине, односно само темељ неке православне црквице. По народном веровању – легенди прича се да је у близини те православне црквице постојала и католичка црква, но о томе нема никаквих трагова."

Подаци мештана две општине, Петровачке и Суковске, односе се на овај локалитет. Он је, уосталом, на тромеђи атара села Петровца, Војнеговца и Јалботине, која су припадала различитим општинама. За Бабину градину звану Падеж из атара села Војнеговца у Петровачкој општини (1934) дати су интересантни детаљи: "На овом месту постоји т.зв. «Кале» изнад земље нема ништа, а у земљи налази се шупљина, крстови од камена и грнчарија, много њих овде траже новац. Са овога места послата је скупљена грнчарија ." Фрегментована керамика послата је у Моравску Бановину, односно Народни музеј у Нишу. Материјал је изгубљен приликом савезничког бомбардовања Ниша у Другом светском рату када је страдао и музеј – прим. аутора. Из општине Суковске наводи се да је Падеж у атару села Јалботине и да: "на лицу места постоје две зидине од старе цркве, по причању старих људи једна је била православна а једна католичка, постоји неко камење као мермер тешано, има и кале, проналазе се цигле, у рупама, које су неки ископали тражећи старог новца, од старина код грађана нема ништа за музеј".

Рекогносцирањима Музеја Понишавља и РЗЗСК (2002: 215-217: л 194-Црквиште православни манастир; л 195-Католички манастир; л 196 Кале) добијени су следећи резултати:

Локалитет се налази 3 км југозападно од села. У североисточном подножју планинског венца Петиворе са врхом Дренова глава (989) образована је мања удолина у чијем средишту је краћа ртаста коса завршена ћувиком. Мање зарубљено купасто узвишење са три стране је стрмо, док је најприступачније преко косе краћом стрмином на западној страни.

Заравњени врх ћувика овалног облика, димензија 40 х 30 м, ободом је ограђен бедемима који се назиру по конфигурацији терена. У једном златарском ископу се чак и види спољње лице од ломљеног камена везано кречним малтером. Улаз се наслућује на северној страни. Са источне стране врха, ниже за око 10 м, налази се степенаста зараван димензија 50 х 30 м на којој се такође открива археолошки покретни материјал. Културни слој на локалитету је дебљине 0,3 – 1м, док само на појединим местима избијају на површину мање стене кречњачког брега. Пронађени археолошки материјал датује се у период касне антике-ране византије. Уломци опека античког формата дебљине 4,5 – 5 см. У архиви НМН из 1934. године бележи се да су налажени на овом месту камени крстови и фрагментована керамика, а " много њих овде траже новац", што се чини и у наше дане.

Непосредно у подножју утврђења са прилазне западне стране уочавају се трагови већег објекта од чврстог материјала димензија 18 х 18 м. У неколико златарских ископа откривени су зидови дебљине 0,77 см и очуване висине до 1 м. Опеке античког формата 30,5 х 28 х 4 см. Вулић на основу саопштења А. Оршића-Славетића бележи да је 1924. године на овом месту нађен један грчки натпис, а налажени су и други натписи. Они су након Другог светског рата са локалитета пребачени и узидани у сеоску приватну зграду. У народу овај објекат се назива Католичка црква.

У северном подножју локалитета лоциран је извор Бабина градина, а на источној стрмијој страни где постоји стеновити отсек налази се пећина.

Црквиште димензија 18 х 13 м налази се на око 300 метара западно од утврђења, на блажој падини. Састоји се од главног брода, апсиде, припрате и северне просторије. Могућа повезаност са касноантичким утврђењем. У народу црквиште се назива Православни манастир.

По свему судећи, овај кастел и утврђено насеље са пратећим објектима јавног или култног карактера у вези су са оближњим отвореним насељем на Дунђеровим њивама у атару села Петровца. Вероватно из касноантичко-рановизантијског периода.

Градиште,
АНМН 1934.

Податак мештана у АНМН (1934) о Градишту у атару овог села, удаљеног 12 км од општине у Петровцу изгледа није поуздан. Налази се на брдашцу у власништву браће Младеновић, а: „На овом месту нема друго ништа сем камење и шума." Могуће грешке наступиле су услед другачијег именовања античког утврђења у атару овог села на Падежу-Калеу (види изнад). Међутим, ово утврђење није удаљено 12 км од општине у Петровцу већ знатно мање. Исто тако, могуће је да се неки други потес у атару овог села називао честим именом Градиште, а да је данас изобичајен. Тачан је, иначе, податак да су на утврђењу Падеж-Кале имали своје имање браћа Младеновић.

Још једно Градиште без остатака касноантичког утврђења?

ВРАНИШТЕ

Ковач из Враништа, случајан налаз
Мано-Зиси 1958; Поповић 1994; Митић 2005.

Из овог села потиче вредан налаз импортоване бронзане статуете ковача из пелопонеских радионица са прелаза касногеометријског у раноархајски период (крај 8-почетак 7. века пре н. ере). Статуета је набављена поклоном, вероватно из школске збирке Беле Паланке (Мано-Зиси, 1958: 352). Добијена је, чини се, на поклон од ученика из овог села, а преко учитеља Милутина Поповића 60-тих година прошлог века, а објављивао је Љ. Поповић у више наврата (задњи пута 1994: 19, 22, 97 - кат. бр. 21).

Досадашњи покушаји лоцирања места налаза остали су безуспешни. У атару овог села постоји велико насеље из енеолита на Длбоком Долу за које до сада није потврђено да има и гвозденодобни културни хоризонт. Поред тога, у римском периоду забележени су у суседном селу Осмакову остаци шљакишта и касноантичко-рановизантијског утврђења који би могли да укажу и на старије

рударење. Ближу индицију пружа откриће каснохеленистичке гробнице у стени код Темске. У случају да се не лоцира насеље из овог периода на простору Враништа, преостаје могућност да је налаз део оставе покрај пута који је долином Осмаковске реке из Понишавља водио ка Сврљигу и долини Тимока.

Орешје, отворено насеље

Митић 2005.

Локалитет је удаљен око 1,5 км северозападно од села и обухвата јужни обод налазишта које се налази у атару суседног села Осмакова. Смештен је на благој падини десне стране дубодолине Длбоћи Дол (мањи део атара Враништа прелази на ту страну). На ораницама се открива покретни археолошки материјал.

Марјанка, изоловани објекти

Митић 2005.

Јужно од села око 1,5 км, на благој падини леве обале Вранашнице налази се покретан археолошки материјал на површини од 0,5 ха. Пре више од две деценије извађен је и један зид од камена и опека античког формата.

Т. CXXVIII

Окућница породице Влајчових-Крст-Заједница, гробљанска ранохришћанска базилика са мартиријумом-криптом

Митић 2005.

У центру села на десној ивици дубодолине потока До, који пролази кроз село, откривена је између два светска рата подземна конструкција од две засвођене просторије. Ужа и дужа представља прилазни ходник оријентације запад-исток. Из њега се уским пролазом улази у гробну правоугаону комору попречно постављену у односу на ходник. Наведену конструкцију уоквирују рудиментарни остаци правоугаоне грађевине. Приликом изградње помоћних зграда на овом простору нађени су један импост капител и део каменог стуба. Импост капител од пешчара има димензије 61 х 30 х 29 см, а пречник почетка стуба износи 24 см. Стотинак метара североисточно одавде на потесу Крст (изнад сеоског гробља-стари центар села) откривен је одавно један инхумирани покојник у конструкцији од опека на две воде и са опекама на дну. Са супротне стране дубодолине у окућници Т. Цветковића (потес Заједница) приликом обраде земље

нађено је више гробних конструкција инхумираних покојника типа на две воде затворене са предње и задње стране опекама.
По свему судећи реч је о гробљанској базилици са мартиријумом-криптом.

Црква Св Пантелеј, налази архитектонске пластике **Т. CXXIX**

Митић 2005.

Јужно од села налази се скромна савремена црквица вероватно подигнута на темељима средњевековне цркве. Као постаменти-ћулсије два носећа дрвена стуба малог трема искоришћене су сполије, један импост капител и део каменог стуба, док се други импост капител назире у основи пода трема. Вероватно су овде донешени са ранохришћанске базилике из окућнице породице Влајчових.

ГЊИЛАН

Градиште, рефугијум **Т. CXXXa-b**

АНМН 1933, 1934; МПП 2007.

У првом извештају (1933) председник општине извештава да се налази једино Градиште: "а никаквих отпадака: грнчарија, кремење и ћупова нема." По подацима мештана (1934) локалитет се налази 2 км западно од општинске зграде на брду: "Виде се парчета од цигле, две гомиле у виду шанца и налажене старинске парице."

Локалитет је смештен северозападно 2 км од села на источном крају косе планинског венца Белава, управо на ободу косе која нагло стрмо пада ка југоистоку. Северна и јужна (делом и са стеновитим отсецима) страна планинског венца су такође јако стрме, док је приступ налазишту најлакши заравњеном косом са запада.

Утврђење је овалног облика и обухвата целу ширину косе. Са северне стране прати њен обод, са источне стране је сведено на ужи заравњен део са мањом кулом, на јужној страни због стеновитог отсека нема га и на западној страни где је прилаз најлакши и коса најшира бедем је истурен лучно. На северној и источној страни остаци урушеног бедема очувани су у димензијама 3-4 м ширине и 0,5-1 м висине. Западна страна утврђења састоји се из два дела. Јужна, његова већа страна, је иста са северном и источном, док је северна, краћа, знатно шира и виша. Ради се о површини 18 х 15 х 3 м и по свему судећи на овом месту

је лоциран главни улаз са кулама. Унутрашњост утврђења је нагнута ка југу и данас је површина од кречњачких стена. Културни слојеви су вероватно спрани, тако да се спорадични налази фрагментоване керамике виде у малим просторима између стења. На жалост, средишњи део главног улаза је скорашњим ископавањима златара знатно оштећен. Међутим, у њима су приметни остаци рада локалне кречане, односно да је на овом месту била у скорије време образована кречана, чијим је радом прилично девастиран локалитет.

Вероватно рефугијум насеља у подножју Белаве на локалитету Корита.

Корита, отворено насеље

МПП 2007; Јовановић 2008.

У северном подножју Белаве, у правцу рефугијума Градишта налази се извор са каменом чесмом. На падинама око чесме налази се фр. касноантичко-рановиз. керамика, на површини од око 0,5 ха. Вероватно отворено мање насеље.

Маркова штрапка, светилиште Зевса и Хере **T. CXXXIa-b**

МПП 2007.

Око 250 метара западно од Градишта налази се благи превој. На западном делу превоја, на нешто уздигнутијем терену било је лоцирано римско паганско светилиште. У задњих неколико година остаци храма су вандалски прекопани од стране златара. Уништавања из ранијих векова сада су безумно интензивирана због налаза вотивних камених икона.

Храм је правоугаоне основе, постављен подужно на планинску косу источног дела Белаве. Смештен је у западном крају ширег превоја, а у подножју краће камените падине. Има оријентацију северозапад-југоисток, спољних димензија сса 22 x 12 м. Од силног прекопавања, очувани су једино мањи делови зидова храма код северног и западног угла ширине 95 см и висине до 0,5 м. На локалитету се виде велике гомиле разбацаног ломљеног камења и уломљених опека димензија 32 x 32 x 5 и 30 x 30 x 4,5 см, тегуле дебљине 2-3 см и имбрицес дебљине 1,5-2 см.

Јовановић (2008: 55, 63-66) публикује 14 вотивних икона, што уломљених што уломака, које су пре продаје фотографски документоване. Од њих 12 представљају иконе Зевса (2) и Зевса и Хере (10), затим, по једна Деметре и

Персефоне (Немезе?) и Трачког коњаника. Скоро сви споменици имају натписе на грчком језику. Посвете забележене дијади Зевса и Хере су κυριω (2), Ὀλυμπίοις (2), Επτηνοίς (?) (2) - Επτηνω(1) и Τουιδετηνοις (?) (1). Задња два епитета јединствено су забележена на Белави у оквиру трачког култног простора. Вероватно потичу од локалних назива места или насеља. За Επτηνος Јовановић радије предлаже да епитет представља означавање узвишеног, свевишњег бога, док за Τουιδετηνοις верује да је име данашњег села Туден/Тоден (у близини Годеча у Бугарској) преузело име анонимног трачког викуса, где је забележено исто светилиште. Овде ваља додати да је епитет свевишњег бога, са свештеником и култним удружењем, забележен и у суседном Пироту, античком Туресу.

Оправдана претпоставка Јовановића да је овде реч о светилишту Зевса и Хере који су уклопили епихорске палеобалканске култове граничног дела западне трачке територије, путем interpretatio graeca ili interpretatio romana, базирана је на претежном броју њихових вотивних икона. Оне се на основу иконографије и натписа датују од средине 2. века до краја 3. века. У том времену локално нероманизовано сеоско становништво наставило је да верује у традиционалне култове својих предака све до друге половине 4. века. Тада је евангелизовао епископ Никета трачке Бесе овога подручја, па је паганско светилиште на Белави напуштено, а вотивне иконе у религијском антагонизму поломљене, а сада су их савремени трагачи за благом безобзирно повадили.

Маркова штрапка, издвојени објекат

МПП 2007.

Стопедесет метара западно од Зевсовог светилишта на превоју, на вишем врху планинског венца у овом делу Белаве, уочава се мањи стеновити простор површине 5 х 5 м. У плићем културном слоју између стења, који су прекопавали златари нађени су фрагменти већег питоса.

Вероватно издвојени објекат повезан са осталим локалитетима на Белави.

Маркова Штрапка, бургијум **Т. CXXXIc**

МПП 2007.

Двеста педесет метара западно од Зевсовог храма на врху косе планинског венца Белаве, који је овде шири, уочава се мања заравњена површина 20 х 20 м.

На том простору између кречњачких стена постоји танак културни слој у коме се налазе ситни уломци опека античког формата и фрагментована керамика. Вероватно бургијум од нетрајног материјала.

Височка њива, вила рустика

МПП 2007.

Око 1,5 км југозападно од села налази се локалитет у алувијалној равници Пиротског поља, на ободу више терасе према Костурској реци. На површини од 1 ха изоравани су зидови од ломљеног камена и опека античког формата. Власници појединих парцела у прошлости годинама су тако темељито чистили своја имања од античког грађевинског шута тако да данас није приметан по површини терена. Камење је чак продавано у више десетина сеоских кола. Зато савремено рекогносцирање даје само спорадичне налазе малих уломака опека античког формата, малтера и камена – грађевинског шута од објеката, као и фр. керамике.

По свему судећи вила рустика у функцији оближњег Туреса.

ГОРЊА ДРЖИНА

Лука, црквиште - латинска црква

АНМН 1934.

Податак мештана (1934) да се крај реке Јерме 3 км југоисточно од општинске зграде у Сукову, а у атару Г. Држине: "На лицу места виде се рупе као од подрум, а унутра камење од неке старе зидине, нарочито ништа није нађено, по причању старих људи на том месту била је црква још за време латина." Непроверено.

ГОСТУША

Градиште,

АНМН 1933, 1934.

У првом извештају (1933) само се наводи топоним, а у наредном (1934) бележи да нема трагова археолошких остатака. Налази се на брду сат и по хода северозападно од оппштине у В. Лукањи, у атару Гостуше. Златковић (1998) у микротопонимији не бележи као археолошки локалитет, већ Латинску воденицу, вероватно као део овог потеса. Непроверено.

Пив. Латинска воденица,

АНМН 1934; Златковић 1998.

Податак мештана о топониму где су раније нађена два воденична камена, уништена. У долини 3 сада хода, сев. од општине у В. Лукањи, у атару Гостуше.

Златковић (1998) у микротопонимији бележи: „Латинска воденица (у Градиште) – шума. По предању, а и по ископинама, било насеље.” Непроверено.

Кула – вешала,

АНМН 1934.

Податак мештана о топониму на коме нема трагова археолошких остатака. Налази се на брду сат хода, североисточно од општине у В. Лукањи у атару Гостуше. Непроверено, вероватно турска караула!

Наград-Србеница,

АНМН 1933, 1934; МПП 1986.

У извештају управника школе (1933) бележи се само топоним Србеница, а за Наград каже да: "је старо римско утврђење, зидови се и данас добро познају. По подацима мештана (1934) на њему се "виде стари зидови од камена, а није ништа нађено".

На терену нема археолошких остатака. Потес се налази североисточно од села на око 0,5 км. Смештен је око средине уске косе на делу са краћом заравни на чијем јужном ободном делу постоји омањи ћувик-Наград.

Стотинак метара северно од наведеног места налази се потес Србеница добро познат златарима. Прекопава се већ више од пола века. Наводно постоје подземни канали зидани опекама. Археолошких остатака нема.

Корне,

Златковић 1998.

Златковић (1998) бележи: „Корне – њиве, голет, археолошке ископине.”

Случајни налази,

У старом инвентару предмета класичног доба музеја у Нишу налази се уведен месингани део накита са зеленом патином у виду звезде (инв. бр. 11462) одкуп од Р. Филиповића из Беле Паланке.

ГРАДАШНИЦА

Манастириште, културни објекат?

АНМН 1934, 1936; Гарашанин 1951.

Податак мештана да је потес у равници, уз Градашничку реку, 4 км северозападно (исправније северно-североисточно - прим. аутора) од општине у Градашници. Вероватно се на овај локалитет односи податак Фјукса из 1933. године, кога преноси Гарашанин (1951: 169), да постоје «рушевине из римског доба». Непроверено.

Маковиште, римска некропола

АНМН 1936.

Податак управника школе да су 1936. године, баш приликом писања извештаја, на овом потесу током риголовања лединe за виноград Младена Тошића "пронађена 4 гроба, који су патосани нарочитом циглом и то са свију страна. У гробовима је нађено 5-6 парица које се добро не распознају".

Локалитет се налази на десној страни Градашничке реке 0,5 км западно од центра села, на падинама удолине. Непроверено.

Остава римског новца, случајан налаз

АНМН 1933, 1936; Јанковић-Михаљић 2006.

У првом извештају (1933) управник школе бележи: "појединi грађани овог села налазили су – приликом превртања земље за винограде – стари сребрни новац а и по коју златну пару из доба Константина првог хришћ. цара."

Наредни податак управника школе(1936) наводи да су мештани приликом риголовања парцела за винограде "налазили неки сребрни и златни новац из старине", без навођења локалитета.

Оставу публикује Јанковић-Михаљић (2005: 51-52; 2006: 21-87). Она је откривена 1914. године, а продата Народном музеју у Нишу 1954. године. У документацији музеја у Нишу забележено је само да је нађена на 3 км од села Градашнице. Пошто се атар Градашнице пружа једино на северу то су могући локалитети из римског периода из његовог атара једино Манастириште или Дурмиш из атара села Доброг Дола, на граници са атаром Градашнице.

Остава има 209 примерака приближно једнаког броја денара и антонинијана од Комода до Галијена (186-256). У остави се налази и један републикански денар из средине I века пре н.е. Остава је створена сакупљањем и чувањем новца приватног лица, а похрањена у немирно време. Допуштају се и локални и лични мотиви сакривања оставе

Случајни налази,

НМ Ниш; Јовановић 1978.

У инвентарној књизи римског доба Народног музеја у Нишу чува се под инв. бројем 370 прстен нађен у овом селу, а откупљен 1955. године од Чедомира Стојадиновића.

Јовановић (1978: 12, кат. бр. 6) публикује овај прстен под инв. бројем 390. Ради се о масивном сребрном прстену елипсоидног облика. Алка троугаоног пресека оштро прелази у главу у коју је уметнут полудраги црвено-бели камен. Датује се у 3. век, а на основу примерака из Тракије ближе у време Севера.

ГРАДИШТЕ

Кале, опидум **Т. CXXXIIa-e**

Катарин Зено !!!; Каниц 1892, 1909/1985; АНМН 1934; Гарашанин 1951; РЗЗСК 2002; МПП 1987, 2006, 2007.

Млетачки путописац Зено бележи код ушћа Јерме у Нишаву остатке старог града. Каниц (1892: 83; 1909/1985: /559), такође, код ушћа Суковске реке (Јерме - прим. аутора), североисточно (1892 – северно, прим. аутора - северозападно) од села Градишта наводи остатке римског кастела. Подаци мештана из 1934. године откривају његово име – Кале, затим, да се налази на брду и да су налажене " цигље већег формата добро испечене, велики зидови и разне гвожђарине, као и стари бакар". Гарашанин (1951, 169) преноси из бележака Фјукса "у близини овога села констатовао је Фјукс постојање римских остатака".

Ћирић (1974: 35-37, 54 и 1974a: 116-117) остатке на Калеу идентификује са мутацијом Translitis: "много ће пре одговарати локација Калеа и Тупана код Градишта, у чијем простору, узимајући у обзир и подлокане зидине на обали Нишаве, постоје значајни римски трагови." и "у непосредној близини ове воденице (Кусовранске, прим. аутора), шездесетак метара узводно од извора

«Прдљивац», Војнички пут је прелазио Нишаву и, по свему судећи, улазио у римску насеобину Mutatio Translitae."

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 226, л 205) констатује се да: "Налази се на омањем брду, са десне стране Нишаве, око 1,2 километра северозападно од села Градиште. Западна, источна и јужна страна брда су стрме косине које у луку прате окуку Нишаве, док се на северној страни једним ширим седлом везује за плодну висораван. Могу се разликовати три платоа вероватно касноантичког (а можда и касније употребљаваног утврђења): Горњи, димензија око 70 х 30 метара, доњи 150 х 30 метара и тзв. подграђе које се налази на седлу димензија 200 х 50 метара. Данас је локалитет зарастао у густо растиње, које је најгушће управо на остацима некадашњих зидова. Једина кула која се јасно уочава је северозападна. С обзиром да је визуелна комуникација са Гојиндолским калеом одлична, може се претпоставити стратешка повезаност у низу: Велико кале (Димитровград) – Гојиндолско кале – Градишко кале. На локалитету се могу наћи фрагменти античких керамичких посуда и делови опека античког формата."

Локалитет је смештен на око 1 км северозападно од села, баш над ушћем Јерме у Нишаву, на нишавиној десној обали. Он има стратешки положај на југоисточном ободу 13 км дугог Пиротског поља (рачунајући од Туреса), одакле се магистрални пут рачва и залази у планинску област. Утврђење је лоцирано на ободу више нишавине терасе која на ободу изнад ушћа Јерме у Нишаву прави стеновити гребен, издигнут од терасе, правца пружања северозапад-југоисток. Састоји се од горњег и доњег града који су ограђени засебним бедемима и отвореним подграђем.

Горњи град налази се на врху стеновитог гребена, издуженог овалног је облика, димензија 150 х 40 м. На самом врху је заравњен плато дужине 70 м. Страна гребена ка Нишави је изразито стрма и делом са стеновитим отсецима тако да на тој страни остаци бедема нису уочљиви. Са супротне стране ка залеђу у подножју горњег града, на нижој нивелети 5-7 м, уочавају се остаци бедема по конфигурацији терена. Северозападни и југоисточни крајеви горњег града, на споју са бедемима доњег града имају веће кружне куле.

Доњи град смештен је на степенасто нижој североисточној тераси, пратећи у луку Горњи град. Овалног је издуженог облика заштићен моћним бедемима са

осам великих потковичастих кула, димензија 200 х 30 м. Бедеми су дебљине око 2 м, куле 10 х 10 м. Изгледа да је главни улаз био на северозападној страни фланкиран кулама горњег и доњег града.

Културни слојеви дебљине од 1-2 м састоје се од бројних уломака опека античког формата (димензија 34 х 28 х 4-4,5, 31 х 31 х 5-5,5 см) ломљеног камена, малтера, фрагментоване античке и праисторијске керамике. У новије време приметни су бројни већи и мањи златарски радови који прете да озбиљно оштете локалитет.

По свему судећи на падини изван доњег града простирало је се отворено подграђе на простору 300 х 50 м. По површини ораница налази се спорадично фрагментована античка и праисторијска керамика.

Утврђење на ушћу Јерме у Нишаву представља већи кастел-опидум који је штитио главни пут Наис-Сердика на месту где се одваја споредни пут за област античког Трна.

Око 0,5 км северно од кастела налази се заравњен плато Тупан и на њему гомила од избаченог ломљеног камења димензија 20 х 10 м у којој има и уломака опека античког формата. Вероватно издвојени објекат у вези са кастелом.

Прдљивац, мањи кастел за заштиту моста на Нишави **Т. CXXXIIIa-b**

АНМН 1933, 1936; Ћирић 1974, ХС Крупац 1974, МПП 1987, 2007; РЗЗСК 2002.

Управник школе у Крупцу (1933) у два извештаја углавном понавља да у атару Великог Села један километар од Селишта налази се: "Градиште, од кога постоји један велики зид по типу старих градова." Каснији податак управника школе из Крупца (1936) унеколико је измењен: "на путу Велико Село-Градиште, постоје и данас зидови некаквог града, а одмах до њега извор топле воде" (види у атару Великог Села). По свему судећи између два светска рата западни зид античког утврђења није још био подлокан и одваљен у корито Нишаве, већ је вероватно био на ивици нишавине високе обале.

Ћирић (1974: 36-37 и 1974: 116) бележи: " Померањем речног тока промењен је изглед мостишта. Делови мостишта уз леву обалу Нишаве однети су и сасвим нестали. На десној страни, међутим, уз руб поља, откривени су темељи античког тврђавског објекта. Очигледно је утврђење било на десној, високој

обали Нишаве, изван домашаја реке. Рушење обале на тој страни и одношење једног (можда и већег) дела утрђења доказ је историјског померања реке у десно. Вода је подлокала зидине дебљине 1,8 м укопане у речну терасу висине око седам метара. Темељи су укопани у глиновите седименте са танким прослојцима крупнијег, шљунковитог песка у удбини око 2,25 метара. Два обурвана комада зидина леже у кориту Нишаве, један од њих је делимично загатио Нишаву, одолевајући својим чврстим спонама од кречног малтера, ерозији реке. Ширина целокупног тврђавског комплекса износи око 90 метара. Темељи зидова могу се пратити око 20-30 метара у дубину простора, где су пресечени колским путем, који води према Градишту. Осим у дубину простора, један зид, дужине око 30 метара, оријентисан је бочно, према крашком извору Прдљивцу. Захваљујући обурваним и подлоканим комадима види се структура тврђавских темеља, која је од грубо отесаног камена и понеком циглом везаним у кречном малтеру.

Преко моста – чијих трагова више нема – и мостовског утврђења – чије смо трагове описали – водио је Војнички пут и избијао на Mutatio Translitae."

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 223, 203-Прдљивац) потврђено је да се локалитет: "Налази на десној обали Нишаве, око 200 м узводно од истоименог извора. У профилу речне обале, коју подлокава Нишава у време великих бујица, примећени су остаци бедема ширине око 1м и очуваних у висини од око 2 м. Бедем се пружа у правцу запад-исток. Зидан је од ломљеног камена везаног кречним малтером, док је у темељној зони употребљавана и античка опека. У земљи осутој поред бедема могу се наћи фрагменти античке керамике (делови посуда израђених од пречишћене земље, са масним мрким премазом). Низводно (око 10 м удаљености од бедема), у истом профилу обале, види се још један зид од камена, дебљине 60-70 см, са опеком узиданом у доњи део темеља. Још десетак метара низводно, могу се поново уочити остаци бедема, али у кориту Нишаве чије су бујице највероватније подлокале и дислоцирале делове некадашњег објекта. На овом месту у профилу речне обале уочавају се и остаци зида неке античке грађевине грађене од опеке и кречног малтера. У њивама изнад локалитета нађени су фрагменти античке и праисторијске керамике који, такође, потврђују постојање археолошког локалитета." Истим рекогносцирањима (2002: 223, л 202) забележен

је и локалитет Падина, уствари једно налазиште са Прдљивцем и на истом месту картирано.

Локалитет се налази на 2 км северозападно од села, односно, око 700 м северно од Калеа. Смештен је на вишој речној тераси (7 м), уз саму десну обалу Нишаве. Наиме, вероватно током прошлог века, Нишава је подлокала и обурвала западни бедем утврђења, чији се делови налазе у кориту реке. У профилима нишавине обале штрче и данас делови северног и јужног бедема утврђења као и зидови објеката из унутрашњости. Данас видљиви северни и јужни бедем, дебљине 1,7 м, очуване висине са темељом 3 м, захватају простор ширине 30 метара. Бедеми и зидови рађени су од ломљеног камена везани кречним малтером. Један зид објекта из унутрашњости утврђења рађен је у техници опус микстум (опеке димензија 35 х 31 х 5,5-6 см, а фуге 3-4 см). Културни слојеви дебљине 1-2 метара. У профилима приметни су и остаци старијих објеката што све индицира о више фаза изградње и живота утврђења. По профилима и ораницама које захватају утврђење наилази се на покретан археолошки материјал који припада 2-4 веку.

Бочни зид према извору Прдљивцу данас није видљив. По свему судећи он је штитио пут ка 300 метара низводном природном газишту преко Нишаве, односно, вероватном месту изградње античког моста. Такође, није видљив ни источни зид утврђења. Отприлике на растојању од 30 метара је уједно и подножје стрме косе брдовитог залеђа. Јачи крашки извор Прдљивац је 100-нак метара низводније од утврђења.

Највероватније ради се о мањем римско-рановизантијском кастелу који је штитио прелаз главног царског пута преко Нишаве између мансија Турес и мутација Транслитус.

Грнчарница, траса пута?

РЗЗСК 2002.

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 73, л 33) откривен је локалитет који се: "налази у пространој равници, поред леве обале Нишаве, око 150 м од пута који води ка селу Градиште. Надморска висина налазишта износи 418 м... У непосредној близини праисторијског насеља (хронолошки није утврђен, прим.

аутора) налазе се остаци деонице турског (старог) пута коју мештани разоравају и скупљају камен."

Могућа античка варијанта трасе главног царског пута. Прихваћено је да су у периоду под Турцима углавном обнављани антички путеви.

ДОБРИ ДО **T. CXXXIVa-d**

Дурмиш-Латинско гувно, мањи кастел, утврђено насеље и рефугијум са некрополом

Каниц 1909/1985, АНМН 1933, 1934, 1936; Гарашанин 1951; Златковић 2006; МПП 2006.

Каниц (1909/1985: 95/232-233) наводи постојање једног кастела у атару овог села до кога се долази долином Градашничке реке и топлих извора у Витановој стени – Бањице. На основу описа вероватно се ради о кастелу на Дурмишу. Гарашанин (1951: 169) преноси податак Каница.

Управник школе у Градашници (1933) новим извештајем наглашава: "част ми је допунити извештај о археолошким налазима који је Вама достављен под Бр 112, с тим, што је потписани на звано место «Латинско гувно» вршио ископавања и нашао гробницу од печених цигала, као и остатке – кости – које су се распале.

По потреби стављам се на располагању, да се место опширније испита.

Председник општине (1933) бележи: "Тако исто постоји место звано «Дурмиш», клисура – просек камена, који је вероватно просекла вода потока који протиче кроз село Добри-до. С леве стране тог просека, постоји камена стена, висико изнад нивоа речице-потока око 250 метара. На висоравни – на том камену постоје рупчаге као трагови, да су на том месту постојале куће, а по њивама до тог места налазио је гробнице, озидане циглама, нарочито у ту сврху спремљене – отац Давида П. Мадића, из Доброг Дола."

Подаци мештана (1934) да се Дурмиш налази на северу од села 1300 метара у клисури и да се откривају опеке античког формата – »остатак земљаних црепова од развалине«. За Латинско гувно нема топографских података једино се зна: » да се налазе костури човечији а прича се да је било некада село као град – види се зид од града«.

Податак управника школе у Градашници (1936) да је на Латинском гувну "још пре три година, без ичијег одобрења мало копао и наишо на неке гробове, који су били печеном циглом уоквирени".

Податак управника школе из Доброг Дола (1936) да "на Дурмишу постоји развалина неке тврђаве чији зидови имају дебљину 1,2 м. а за тај назив везана су разна народна мишљења-предања".

Златковић (2006) у микротопонимији бележи: "Латинско гувно (на Дурмиш) – ливаде, шума, њиве. Археолошко налазиште. (Левата страна уз Дурмиш, Латини там живели, наоде се црепове, свашта)."

Локалитет се налази 1,3 км западно од центра села. На том месту Добродолска река из источног правца улази у клисурасти део тока и скреће у јужни правац. Дурмиш је издужена ртасто завршена висока планинска греда правца пружања југоисток-северозапад на левој страни Добродолске реке. Греда са северне и источне стране има високе стеновите отсеке док је на западној страни стеновита стрма падина/коса, која се након 60-так метара завршава краћим стеновитим отсеком. Најлакши приступ је са јужне стране преко ужег седла које наставља у високу планинску косу.

Мање правоугаоно утврђење, димензија 30 х 15 метара, постављено је подужно на греду непосредно иза седла које је и вештачки продубљено. Баш у делу према седлу утврђење је имало велику кулу која је урушавањем оставила узвишење висине од 4-6 м, пречника 9 м у основи и 4 м на врху. Вероватно лучним бедемима који полазе од куле затвара се надаље правоугаони простор утврђења. Урушени бедеми утврђења очувани су у ширини од 3-1 м и висини 1-1,5 м, тако да је податак управника школе из Доброг Дола о дебљини бедема од 1,2 м, који је тада, ваљда, био видљив, вероватно тачан. У пределу куле постоји неколико старијих и новијих златарских ископа, док је унутрашњост куле вандалски прекопана новијим златарским ископом ширине 3 м и дубине 6 м. У ископу на дубини од 2-2,5 м уочава се североисточни угао и северно унутрашње лице куле. Зидано је, као и цело утврђење, од ломљеног камена везаног кречним малтером. Нису уочене опеке античког формата. У утврђењу постоји тањи културни слој дебљине од 1-0,5 м

Иза утврђења наставља се благи пад стеновите греде димензија 70 x 20-30 м. Спран културни слој је између кречњачког стења. И у њему су чињени златарски ископи димензија 0,2 x 0,1 x 0,1 м. Они су свакако последица рада металдетектора и вађења металних античких предмета. У ископима је нађено неколико фрагмената касноантичке керамике, кућног лепа, два комада згуре и један ковачки клин. По свему судећи, ради се о подграђу са кућама од лаког материјала. Подграђе се изгледа наставља и на широј коси на западној страни која је обрасла шипражјем и шумом (чини се лева страна уз Дурмиш – Златковић 2006). Пошто су три стране подграђа омеђене стеновитим отсецима оно је заштићено једино на јужној страни бедемом који се везује за кулу утврђења.

Вероватно мање мања цитадела са утврђеним насељем и рефугијумом за локално становништво.

Налази римских гробова са конструкцијом од опека античког формата на источној страни од утврђења индицирају истовремену некрополу. На тој страни је свакако и гробница управника школе из Градашнице откривена 1933. године.

Локалитет Ступичеви долови из атара суседног села Нишора, удаљено око 1 км северно од Дурмиша, можда представља отворено насеље везано за ово утврђење.

Манастириште,

АНМН, 1934.

Податак мештана да на 2 км јужно од села постоје остаци старог култног објекта. Непроверено.

Градиште,

АНМН, 1934. МПП 2006.

Податак мештана да на 1,5 км јужно (2 км југоисточно прим. аутора) постоји само мањи природан камени отвор без других археолошких остатака. Једно од ретких Градишта без остатака античког утврђења.

Било, случајни налази новца – антички спекулум?

АНМН, 1933, 1934.

У првом извештају (1933) наводи се: "да су поједини грађани налазили старинске паре по месту зв. Било." У новијем извештају (1933) наводе се и имена налазача, вероватно, римског новца.

Наредне године (1934) бележи се источно од села око 2,7 км на коме су "нађене старе парице на површини тла". Реч је о изразитом планинском гребену (1126) на коме је могао да буде лоциран антички спекулум за осматрање и обавештавање. Непроверено.

У нумизматичкој збирци МПП налази се једна бронза АЕ 4 Констанса коју је поклонио Голуб Пековић из овог села. Вероватно, потиче или са Била или Дурмиша.

У нумизматичкој збирци римског новца Народног музеја у Нишу налази се један бронзани новчић Александра Севера (инв. бр. 3379) и антонинијан Диоклецијана «нађени у селу Добри До код Пирота, откуп од Недељковић Слободана из Бериља».

Магила,

АНМН 1933.

По подацима мештана (1933) налази се потес Магила у атару села. Златковић у микротопонимији (2006) не помиње. Непроверено.

Бакрено гувно, утврђење!

МПП 1984.

Подаци Р. Војнић да на 7 км југоисточно од села, са десне стране пута, налази се утврђење. Непроверено.

Лићине врбе,

Златковић 2006.

Златковић (2006) у микротопонимији наводи да се на овом месту налазе археолошки остаци. Непроверено.

ДОЈКИНЦИ

Градиште, рударско-металуршки кастел/објекат

АНМН 1933, 1934; МПП 1994; Петровић 1997.

По подацима мештана (1933): "на месту зв. Градиште по сазнању неких грађана налажено је копањем жито горело." Наредне године (1934) извештава општинска управа да је локалитет смештен у равници око 1 км југоисточно од села: „види се да је била некада нека зграда, а нађене су цигле и горено жито."

У хроници села Петровић (1997) наводи шири потес Градиште смештен у равници у оквиру кога се уздиже могила Рашин трап. Приликом обраде земљишта откриван је грађевински материјал, опеке античког формата и керамичке цеви од водовода.

Локалитет се простире 1 км југоисточно од центра села. Смештен је на десној обали Дојкиначке реке у уској планинској долини низводно од села. Градиште подразумева шири раван део терена од реке до пута за село у оквиру кога је ужи топоним Рашин трап. Он захвата приближно правоугаону површину, димензија 40 х 17 м, попречно постављену на реку и пут правца пружања југозапад-североисток. Ради се о неједнако издигнутом терену: на западном крају око 3 м од околне равнице, а у осталом делу до 1 м. И на трапу, и у равници на Градишту види се спорадично грађевински материјал и покретни археолошки материјал из касноантичког доба. По причању мештана пронађен је недавно и један златник.

Вероватно рударско-металуршки кастел/погон и средиште у близини рударских радова.

Рударско-металуршки радови

МПП 1994; Петровић 1997.

Рударски копови са металуршким радовима налазе се североисточно од села удаљени до 1 км. Смештени су на стрмим падинама и удолинама Бодине стране, широке и дуге планинске косе. Они прате рударску жицу која је избијала на површину на надморској висини од 900-1000 м на више места, почев од Доњег габра, Габра, Арива, Душћиног грмља до Нецуловице у дужини од око 6 км. Ради се о свртиштима-рударским коповима димензија 10 х 2 м и у непосредној близини са гомилама јаловишта и шљакишта пречника од 20 - 10 м и висине до 0,5 м.

Најближи рударски радови у Доњем габру скоро су у равни са рударско металуршким средиштем у Градишту и Рашином трапу удаљени око 0,5 км.

Костадинице, случајни налази римског новца

МПП 2006.

Податак мештана да на 6,5 км северно од центра села на окуци Дојкиначке реке, где она прави веће заравњено проширење налажен је римски новац. По казивању то су Костадинке, а у близини ових налаза југоисточно око 1 км, завршавају и рударско-топионичарски радови у Нецуловици.

ДРЖИНА

Мађилка, антички тумул?

АНМН 1934; МПП 1986; РЗЗСК 2002.

Податак мештана из 1934. године само да се у равници налази могила на којој се налази сеоско гробље.

Хумка је лоцирана око 200 метара северозападно од центра села – податак МПП 1986. године. На њој је још савремено гробље, данас проширено. Она се налази на благој падини широко отвореној ка пиротском пољу, односно на вишој речној тераси Нишаве. Могила је димензија 30 х 3 м. Вероватно, тумул из раноримског периода, као и остали из пиротског поља.

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 213, л 192) констатовано је да: "У средишту данашњег сеоског гробља налази се могила (тумул) пречника око 50 и очуване висине око 4 м. На тумулу се налази више рецентних гробова."

ЗАВОЈ

Градиште, рефугијум?

АНМН 1933, 1934; Минић 1989; Златковић 1998.

Управник школе (1933) бележи на основу казивања мештана: "Градиште, које се налази источно од села на једном узвишењу, удаљеном 2-3 км. Веле, да је ту био стари град. Чији је и какав је био нема никаквог предања једино по причању сопственика земље, приликом орања налази се остатак од црепа и цигле и то врло мала парчета."

По подацима мештана (1934) локалитет се налази на брду и на њему: "има ситних црепова".

У хроници села Минић (1989) наводи да је Градиште: „На десној обали Височице изнад самог сеоског насеља, такође, постоји место са тим називом. По казивању Драгутина Ристића, ту је некада била чесма. Он каже да је вода доведена издалека земљаним цевима: Те су цеви касније искидане те је чесма пресушила, а извор се појавио стотинак метара севернije. У том пределу Драгутин је, обрађујући своју њиву, изоравао гомиле камења повезаног малтером. Тога се сећају и његови синови Јован и Илија."

Златковић (1998) бележи у микротопонимији: "Градиште (у Бабе)-њиве. Нема остатака грађевина. По предању закопано благо."

Село је расељено након катастрофалне поплаве 1963. године. Градиште се налази око 1 км југоисточно од некадашње сеоске цркве, на десној страни Височице. Потес је виша речна тераса која се ртасто и лучно завршава ка реци. Вероватно још једно Градиште на коме савременом проспекцијом не може да буде потврђен археолошки материјал, нити културни слој, нити остаци утврђења.

Градиште има сличну диспозицију као оно из Мале Лукање. Удаљено је око 1,5 км северозападно од њега. Вероватно се ради о планинском отвореном насељу од нетрајног материјала.

Градиште код Мртвачког моста, рефугијум?

АНМН 1933; МПП 2006.

Управник школе (1933) на основу казивања мештана бележи: "У близини Мртвачког моста, на западу на 2-3 км. на једном вису постоји назив «Градиште». Изгледа да је био неки градић који је био у саставу са градом «Темац» а од истог није много удаљен 3-4 км."

Друго Градиште у сеоском атару. Удаљено је 5 км северозападно од некадашње сеоске цркве, односно, истог правца 1 км изнад ушћа Топлодолске реке у Височицу. Има изванредан положај и визуру у долинама наведених река. Потес се налази на врху уске стеновите греде правца пружања север-југ. На северној страни има стеновито седло, а на јужној страни спушта се окомитом косом у Темштицу, коју граде Височица и Топлодолска река. Западна и источна страна су изразите стрмине. Остатака утврђења и покретног археолошког материјала нема. На око 100 метара испод јужне косе налази се мањи заравњени

плато димензија 100 х 150 м, на коме се, такође, не примећују археолошки остаци. Могућ рефугијум.

Кула,

АНМН 1933, 1934.

Управник школе (1933) на основу података мештана наводи: "Северно од тога места (Градишта, прим. аутора) удаљено око 1-2 км налази се место «Кула». Не налазе се никакви трагови."

Податак мештана (1934) да се на брду налази локалитет на коме има зидина. Вероватно антички локалитет? Непроверено.

Селиште Богданац, отворено насеље

АНМН 1933, 1934. НзбМПП; МПП 2002.

Управник школе (1933) на основу казивања мештана наводи: "Северо-западно од села налази се «Селиште». Шта је било тамо, да ли неко село или насеље незна нико ништа рећи. На западној страни налази се место «Богданац». Веле да је ту било село. Зидина нема, но у орању наиђе се на по који златни новац, који овде зову «костадинке».

Податак мештана из 1934. године да се локалитет налази на брду и да је нађен златан новац. Ради се о извору који је удаљен око 1 км западно од некадашње сеоске цркве, од кога полази стрма удолина на левој страни реке Височице. По причању мештана на овом месту налази се покретни археолошки материјал.

Случајни налази новца,

У нумизматичкој збирци МПП налази се бронза Филипа I (VIII год. Виминацијума), поклонодавца Борисава Митића из Завоја. Вероватно са Селишта-Богданца.

Скривена, отворено насеље?

Златковић 1998.

Златковић (1998) у микротопонимији бележи: „Скривена – њиве; археолошко налазиште. Музеј Понишавља у нумизматичкој збирци има новчић Аурелијана одавде.” Непроверено.

Случајни налази новца,

У нумизматичкој збирци МПП налази се антонинијан Аурелијана набављен од Николе Тошића из Завоја који је дао податак да је новчић нађен на локалитету Скривена.

Дебели дел-Кула,

АНМН 1933.

Управник школе (1933) на основу казивања мештана бележи: „У месту зв. «Дебели дел», у једној долини, постоји назив «Кале», зидина нема, но још веле, да камење постоји распаднуто од зидина.” Непроверено.

Чешта, Чешћи трап,

Златковић 1998.

Златковић (1998) бележи на ова два потеса археолошке локалитете.

Чука,

Златковић 1998.

Златковић (1998) у микротопонимији бележи: „Чука (у Бабу) – брдо, голет, археолошко насеље.” Непроверено.

ЗАСКОВЦИ

Градишћи камик,

МПП 2006.

Потес се налази 1 км западно од центра села. Постоји Горњи и Доњи Градишћи камик. Налазе се на левој-северној страни Терзијске реке. Ради се о деловима планинске косе ртасто издвојене са окомитим странама. По причању мештана на њима су живели Латини. Археолошких остатака нема.

Терзијска река, случајни налази новца

МПП 2001, 2006.

Долина реке налази се западно од села. У северној бочној долини потока Левинишћи До, у подножју Градишког Камика, на парцелама породице Јовановић нађено је неколико комада римског новца. По причању мештана из махале

Терзијска река у овом насељском делу села налажен је покретни археолошки материјал (фрагментована керамика и гвоздени и бронзани предмети).

ИЗВОР

Село (само сеоско насеље), викус

МПП 2006.

У југозападном делу сеоског насеља на површини од око 1 ха откривају се грађевински остаци објеката од чврстог материјала. Приликом земљаних радова на изградњи приватних објеката откривају се остаци грађевина зидане кречним малтером и покретан археолошки материјал, а издваја се налаз великог питоса.

Вероватно касноантички викус на североисточном ободу пиротског поља

Чука-Раковица, касноантичка некропола **Т. CXXXV**

Николић 1954; МПП 2006, 2013.

Обиласком терена 1954. године екипа Народног музеја у Нишу и Археолошког института из Београда констатовали су две рупе, једну на врху малог платоа Чука, а другу ниже на падини које су остале након неовлашћених ископавања мештана. У њима је било римских опека. Ниже од њих, по причању Сокола Стојановића, 1928. године откривене су на његовом плацу велике цигле и стаклене гривне. По причању мештана на овом потесу се изоравају кости и лобање, па они закључују да овде постоји римска некропола.

У североисточном делу сеоског насеља на површини од око 1 ха откривани су гробови са конструкцијама једне касноантичке некрополе. Ради се о широком подножју више језерске терасе ртасто завршене висом који се назива Чука. Приликом изградње приватних објеката откривени су гробови са конструкцијама од лучних – кровних опека античког формата, а на терену и опеке димензија 33 x 33 x 4,5 см. Поред тога нађени су и камени делови надгробних конструкција, део стуба (пречника 29 см) и два пинуса-шишарке, а од накита наруквице од стаклене пасте и бронзе. Од два пинуса један је коришћен у виду базе стуба квадратне основе димензија 47,5 см и висине 41,5 см, а пречник почетка стуба износи 23,5 см. Други пинус је био завршни детаљ кружне основе пречника 40,5 см и висине 53,5 см. Изгледа да је овде реч о делу архитектонске конструкције једне меморије.

По свему судећи некропола викуса из југозападног дела села Извора, која је, вероватно, коришћена у дужем временском периоду..

Црква Св Тројице, сполија

МПП 2003.

Приликом заштитних археолошких радова на преуређењу цркве на сеоском гробљу откривена је у темељу римска сполија. Ради се о делу епиграфског споменика са очуваним једним редом натписа на грчком језику - СОНКЕИ.

Вероватно надгробни споменик са некрополе из североисточног дела Извора.

Атар села?, случајни налаз

МПП 1950-60-те.

У нумизматичкој збирци Музеја Понишавља налази се хеленистичка драхма Дирахиона поклон Јосифа Лилића. Његова породична кућа је у подножју/на падини Чуке. Драхма је вероватно нађена приликом земљаних радова на изградњи савремених објеката и чини се да је била прилог гроба некрополе на овом потесу.

ЈАЛБОТИНА

Кале, касноантички кастел **T. CXXXVIa-b**

Каниц 1892, 1909/1985; АНМН 1934; Гарашанин 1951; TIR K-34 1976; МПП 2006-7.

Каниц (1892, 83; 1909/1985: 240/559) само бележи постојање кастела у близини ушћа суковске реке код овог села. У напомени за страну 240. Каницове друге књиге „Србија земља и становништво" из 1985. године цитира се као и у TIR K 34, 65, где се, међутим, грешком наводи Јалботина из Бугарске, из околине Драгомана.

Мештани 1934. године бележе да се локалитет налази на заравни брежуљка 4 км северозападно од општинске зграде у Сукову: "на лицу места постоје неке старе зидине, људи на истом месту ископавају цигле, велике, па од њих праве фуруне, и постоје шанци стари около са све стране, по причању старих људи из

Јалботине на том месту је било кале за време латина, нарочитих старина за музеј нема сем цигле".

Гарашанин (1951, 169) преноси податке из архива Музеја у Нишу.

Кале се налази око 1,5 км северозападно од центра села. Смештено је на ртастој и стеновитој истуреној коси више Дренове главе. Према њој је дубоко и шире седло на западној страни док су остале три стране неприступачне и стрме.

Утврђење је неправилног правоугаоног облика димензија 120 х 60 м, прати издужени стеновити врх ћувика оријентације север-југ, на његовој југозападној страни је највиши заравњенији део димензија 70 х 15-25 м док на осталим странама терен стрмије пада. Баш на овом делу утврђења налазе се бројни већи и мањи златарски ископи у којима се види пресечен бедем кастела (у југозападном делу). Зидан је од ломљеног камена, везан кречним малтером, дебљине 1,4 м и очуване висине у ископу 1 м. Цитадела-горњи град није посебним бедемом одвојен од осталог дела утврђења. Проблем праћења бедема кастела на терену представљају шанчеви озидани у сухозиду из Балканских и Првог светског рата, који нису очувани једино на западној страни. По свему судећи камен за њихово зидање узиман је са античког кастела и свакако је пратио трасу његовог бедема.

Културни слој различите дебљине, на највишем делу спорадично видљиве стене, од 0,5 – 1,3 м. У златарским ископима налажен покретни археолошки материјал, уломци опека античког формата дебљине од 4,5 – 5,5 см.

Вероватно касноантички кастел који контролише јужни део пиротског поља и у видокругу је више кастела у северном и источном ободном делу пиротског поља, као и утврђења у јужном залеђу. Око 1,3 км северно удаљено је утврђење Падеж из атара Војнеговца (у извештају Суковске општине налази се у атару села Јалботине), које визуелно не комуницира са овим кастелом.

Случајни налази новца,

У нумизматичкој збирци МПП налазе се четири фолиса Јустина II из овог села (инв. бр. 8 и 75-77) који су нађени на Јалботинском калеу. За осталих седам Поповић (1981:113; 1984: 87) претпоставља да и они потичу са овог локалитета што није изреком наведено у документацији. Поред тога, у збирци МПП се налазе и шест фолиса Јустинијана I (инв. бр. 19, 42, 70-72 и 112), а само за један је

познато место налаза – Рудиње, локалитет Ливадице (инв. бр. 19) и један фолис Јустина I (инв. бр. 14).

Селиште, касноантичко насеље?

АНМН 1934.

По причању мештана (1934) на брежуљку 3,5 км северозападно од општинске зграде у Сукову: "На лицу места налазе се парчад од грнчарије и то када људи ору њиве налазе, по причању старих људи на том је месту некад постојало село, па је од болест зв. «Чума» цело село уништено, нарочитих старина за музеј код грађанства нема."

Ради се о језерској тераси 1,2 км северно од центра села, односно североисточно у подножју утврђења на Калеу. Потес повезан са следећим локалитетом - Тупаном. На већини селишта из пиротског краја реч је о напуштеним насељима током периода под Турцима на којима се углавном не налази фрагментована керамика како се наводи у извештају мештана из 1934. године. Вероватно, античко отворено веће насеље које се простире и на Селишту и на Тупану. Непроверено.

Тупан, касноантичко насеље?

МПП, 2006.

Око 0,7 км северозападно од центра села, испод Калеа, на ободу заравњене падине више речне терасе изорава се покретни археолошки материјал. Вероватно насеље које је користило утврђење на Калеу. Непроверено.

На око 200 м југозападно од локалитета потес Балија где је приликом каптирања извора откривена старија каптажа. Вероватно римска.

У потоку Пљак који долази из брда Влашка Пад мештани причају да су Римљани испирали злато?

ЈЕЛОВИЦА

Једно од села у чијем атару нема археолошких остатака из античког периода.

КАМИК **T. CXXXVIIa-b**

Градћи камик, касноантички/рановизантијски кастел са подграђем

АНМН 1934; Спасић 2001; МПП 2006.

Подаци мештана у извештајима за музеј у Нишу између два светска рата не наводе ово налазиште.

Локалитет се налази око 1 км западно од центра села. На десној страни ждрела Камичке реке окомито се уздиже стеновита и уска греда дуга 0,5 км. Пружа се у правцу север-југ са падом од југа ка северу. Испресецана је попречним увалама тако да чини неколико целина: Градсћи врх-Ћомбе, Бабино ступало, Градсћи камик и Бабину ижу. Греда са супротне стране од Ждрела, такође, је изразито стрма и завршава се у левкастој удолини Подграђу. На левој страни Ждрела уздиже се знатно виши Грчки врх (1008).

На највишем Градском врху-Ћомбе налазе се два мања платоа димензија 7 х 4 м (вишем) и 12 х 8 м (нижем). У златарским ископима и стеновитим партијама платоа виде се темељи зидова куле, грађевински шут и покретни археолошки материјал. Бабино стопало чини нижи стеновити део утврђења. Састоји се од већег стеновитог блока са литичастим странама и тунеластим пролазом, попреко издвојен од правца пружања греде на којој је комплекс утврђења. У подножју ове стене са јужне стране налази се велики златарски ископ у коме се уочава покретан археолошки материјал.

Следећи, највећи део утврђења је Градишћи камик који је обрастао густом шумом. И на њему постоје златарски ископи у којима се открива покретни археолошки материјал. Најнижи део греде је Бабина ижа на коме нема археолошких остатака.

У подножју стеновите греде на којој је комплекс утврђења на источној страни налази се потес Подграђе, односно, левкаста удолина. На спој удолине и стеновите греде у њеној доњој северној половини наилази се на археолошки покретни материјал из касноантичког периода, као и на фрагментовану керамику из гвозденог доба.

Подаци мештана из 1934. године говоре о остацима култних грађевина у близини овог утврђења. Манастириште налази се на левој обали Камичке реке у подножју побрежја, 300-тинак метара северно од касноантичког утврђења (у атару села Присјана). На том месту "још се налазе зидине и по нека цигла". Црквиште је на десној страни Камичке реке 200-тинак метара од утврђења (у

атару Камика) " у подножју брда Подграђе; још се налазе зидине од камена". По свему судећи оба локалитета у вези су са утврђењем на Градском камену.

Спасић 2001. године бележи "Уз сам кањон с десне стране Камичке реке налазе се препознатљиви темељи о људским настамбама, па највероватније по тим остацима место је добило назив Подграђе... Остаци темеља налазе се удаљени од остатака темеља цркве испред Камика, неких 500-600 метара, а удаљени су од остатака темеља манастира Светог Ђорђија и Светог Панталеја, негде око једног километра". За Бабину ижу каже "На самом излазу из кањона Камичке реке, с десне стране налази се мала пећина. У тој пећини, каже легенда, живела је старија жена, па отуда назив пећине Бабина ижа... Мала пећина је више пута прекопавана, у којој је тражено закопано благо. Да ли је неко нешто нашао, тешко је рећи, али после сваког прекопавања излазили су на површину изломљени делови грнчарије".

Градишћи камик је вероватно касноантичко/рановизантијско утврђење на неприступачном гребену са истовременим насељем и култним објектима у подножју.

Градиште,

МПП 2006.

Око 3 км југозападно од центра села на разуђеном врху брда изнад ушћа Камичке и Церевске реке налази се потес Градиште. По причању мештана овде постоје остаци старог утврђења. Данас на терену нису могли да се потврде подаци мештана, јер нема трагова фортификације, нити културног слоја, нити покретних археолошких налаза.

По свему судећи још једно Градиште без потврде предања.

Селиште,

Подаци мештана да се изоравају опеке античког формата. Непотврђено/непроверено.

КОПРИВШТИЦА

Каниц 1892. Гарашанин 1951.

Каниц (1892: 103) помиње у атару овог села постојање једног кастела, који је у његовом новијем раду изостављен. Гарашанин (1951: 169) преузима податак Каница. На терену у атару овог села није потврђен.

КОСТУР **Т. CXXXVIIIa-b**

Сеоско гробље-сеоско насеље, касноцарско и касноантичко отворено и утврђено (?) насеље

Каниц 1909/1985; Шћепановић 1908; АНМН 1933, 1934; Вулић 1934; Гарашанин 1951; МПП 1998, Вељковић 1998; Цветковић 2001; РЗЗСК 2002.

Каниц (1909/1985: 90/206) бележи да је приликом изградње сеоске цркве 1864. године "у њу узидан један исписан «латински» камен, нађен на оближњим рушевинама". Шћепановић (1908) ученик четвртог разреда пиротске Гимназије на школској мањој екскурзији под вођством професора историје Костића бележи за Костур "Одмах до школе је сеоско гробље. Гробови су прекривени циглама ископаним, јер је ту било неко старо градиште, што се види по многим цигљама и тесаним каменовима на том месту ископаним."

Управник сеоске школе М. Б. Мирковић (1933) бележи: "Истина, у сеоском гробљу, одмах до села, често пута су налажени трагови неког ранијег насеља и по свему судећи већег, као: опека, тесани камен, басамаци и други делови зграда. На једном таквом камену, који је извађен, постоји напис, лепим правилним словима, а испод тога, невешто изрезана човечја глава. Само гробље је веома старо, старије изгледа од самога села. Оно је већ данас делом разрађено, а делом напуштено и готово изчезло; само се понегде још познају хумке, где још није притиснула њива. Није давно било, кад је то пространо гробље имало и друге трагове, крстове, мале споменике и др. Од којих данас нема ничега.

Старији људи из села мало што знају да кажу о томе. Многи тврде да је, ваљда, Народни музеј испитивао ископине из старога гробља, али нико не зна шта се том приликом установило."

Подаци мештана из 1934. године наводе да се на сеоском гробљу у равници налази "старо камење са натписима". Вулић, такође, 1934. године по саопштењу и фотографији учитеља из Костура (Спом. 77, бр. 51), претходног управника школе М. Мирковића, доноси надгробни споменик са грчким натписом који је нађен код сеоске цркве и тамо се налази на улазу. Реч је о надгробном

споменику на коме се помињу трачки исељеници из Сердике, Дрол и Ептепир, али и римска имена, Максим и Тит (Геров 1969, 169-170).

Гарашанин (1951: 46, 169) преузима податке о тумулу и римском надгробном споменику из Архиве нишког музеја и о епиграфском споменику од Вулића.

Вељковић у хроници села Блата (1998: 33) бележи и податке о локалитетима из атара овог суседног села пошто су и сама сеоска насеља удаљена око 200 м, а управо део овог налазишта смештен је у овом простору. Он бележи: „Истинита је прича да на гробљу у Костуру, приликом копања рака за покојнике, људи наилазе на зидове. Недавно је један сандук са покојником спуштен поред самог зида. У блатским њивама поред овог гробља Цветковић Александар открио је зид дугачак више стотина метара. Са тог зида је отерао више од тридесет кола камења. Његов комшија (покојни Љуба) чистећи њиву од тог зида отерао је неколико пута више камења од Александра. По свему судећи неко утврђење је било опасано тим зидом. Овде би требало додати да је ту нађена и она велика камена плоча са натписом, која се налази у пиротском музеју."

Интересантна је и прича мештана, вероватно из периода између два светска рата, коју Вељковић преноси у наставку: „група одраслих истраживача непознатог порекла копала је по гробљу. Наишли су на неки објекат који је у дубини земље имао дванаест степеника. Личио је на велики и дубоки подрум сазидан од камена и црвених опека."

Цветковић у хроници села Костура (2001: 39-41) бележи: „На локалитету самог села, а и широј околини, грађани Костура налазе зидине од камена у којима се малтер потпуно скаменио." О археолошким налазима античких остатака са терена самог сеоског насеља наводи: „Данковић Драгољуб, казивач – исто прича да северно од кућног плаца, пре петнаест година решио је да засади воћњак. Копајући јаме за воћке наишао је на бројне тухле димензија 25 x 25 см, на дубини два ашова, око 30 см. О овим тухлама прича и Мика Панајотовић који је такође на истој дубини наилазио на тухле истих димензија у његовој башти западно од његове куће. Јован Јоцић – Брбин прича, када су осамдесетих година мештани копали канал за постављање цеви од каптаже до резервоара у Рудини, наилазили су на бројне тухле и камене зидине изнад кућа Ћирића – Вациних, а јужно од

школског дворишта и игралишта, кад су почели са копањем преко њива изнад села према резервоару и Дандинским виноградима, наишли су на том локалитету на бројне тухле и зидине... СЗ од школског дворишта, а у црквеној њиви коју је храм св. Харалампија поклонио омладини, наишао на велики број људских костију... Љупча Симоновић казује да су његови преци, деда, отац и стричеви наилазили, такође, на велики број и велике просторе покривене тухлама идући од њихових кућа према Бистарским врелима, односно, њиховим воћњацима и казаници... Љупча каже да је његов отац Драгомир, самоуки зидар, а касније и добар мајстор, зидао многе куће и помоћне зграде не само у Костуру него и у Блату. Био је одличан зидар пећи – фуруне за печење хлеба, а за чије подове је користио тухле 50 х 50 које је вадио у воћњаку. А Смиља Симоновић ћерка Момира казује да је њен отац као младић у воћњаку копао јаму да посади орах. Копајући он је наишао на тухле, а испод њих и на земљане цеви ширине 20 см које су биле међусобно повезане. Порекло тих цеви се тачно не зна, али се може предпоставити да је на том локалитету некада била зграда са купатилом. На истом локалитету су наилазили и на зидине које су зидане данас скамењеним малтером. Љупча, такође, допуњује своја напред казивања да у локалитету њихових воћњака наилази на мале изворе воде модро-зелене боје... Многи причају да се у Костурском гробљу приликом копања раке за умрле наилази на кемене зидине."

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 187, л 166) допуњују се подаци о археолошким остацима античког насеља: „Гробље у селу Костур лежи на античком локалитету. Пошто се на околним њивама налази засејан кукуруз установљено је да се на оним које су уз гробље налази већа количина античке опеке са бројним фрагментима керамике. Са јужне стране гробља у воћњаку Радета Ћирића откопан је део профилисане базе, коју је власник извадио приликом копаља јаме за нови засад. По његовим речима други део базе и део стуба су остали под земљом. Очуване димензије базе су: ширина 31 см, висина 16 см. Раде Ћирић је базу коју је нашао, са још неколико обрађених каменова, узидао у један објекат поред фудбалског игралишта. Данас се она налази у дворишту проф. Драгољуба Вељковића (писца хронике села Блата, прим. аутора). Северозападно од гробља (на петој парцели) нађен је фрагмент капитела украшен флоралним орнаментом. Сачуване димензије капитела су 12 х 12 цм."

Савремено село је постављено на остацима античког утврђеног насеља, а најзначајнији део локалитета, са остацима већих објеката, налази се око 300 м северозападно од центра села. Најбројнији налази учињени су, уствари, на сеоском гробљу и његовој околини, затим, у јужном и источном ободном делу самог насеља села. Локалитет је смештен у широком подножју планинске косе, односно, у дну више широке језерске терасе.

Најчешћи налази остатака грађевина и покретног археолошког материјала налазе се приликом укопавања покојника на савременом гробљу, вероватно, због дубљих земљаних ископа. Међутим, на простору од око 3 ха сеоско гробље се налази у југозападном делу целокупног локалитета, приликом обраде земље открива се спорадично грађевински материјал и покретни археолошки налази. У северном делу локалитета, по причању мештана, међутим, тај део је у атару суседног села Блата, наилази се на остатке масивног зида-бедема у дужини од око 100 м. По казивању мештана у источном ободном делу локалитета постојао је до Другог светског рата већи тумул који је касније заравњен. Јужно уз гробље откривен је надгробни споменик са грчким натписом (Вулић) из прве половине 2. века (Геров 1969: 169, 224 бр. 4), који се данас налази у Музеју Понишавља у Пироту, а помиње се још један који је пребачен у Ниш? Такође, јужно од гробља, приликом нивелисања терена за сеоско игралиште, откривани су људски скелетни остаци који индицирају касноантичко ранохришћанску некрополу. Источно од локалитета у подножју више речне терасе налази се јако крашко врело Бистар, чија оточница са Пасјачком реком образују Костурску реку. На делу античког насеља јужно од овог врела, односно на источном рубу античког насеља (окућнице породица Симоновић) назире се на основу казивања постојање већих јавних терми. У јужном делу античког локалитета рекогносцирањима Музеја Понишавља (2009) на плацу породице Панајотовић (браће Божидара и Радивоја) нађена су два уломка стуба дужине од по 1 м, пречника 34 см. И овде је, вероватно, реч о остацима неке знатније античке грађевине од чврстог материјала.

Уз апсиду цркве у црквеној порти налази се већи кречњачки анепиграфски жртвеник. Вероватно је откривен или приликом градње саме цркве или из непосредне околине, одакле уосталом потиче већина значајнијих налаза.

Из свега напред изнетог у делу савременог насељског дела села Костура налази се веће отворено насеље за које археолошке потврде имамо од средњецарског периода, које је вероватно у касноантичко доба утврђено, а поједини делови насеља били су и изван бедема. По свему судећи, у јужном делу локалитета била је некропола, а у источном делу један тумул. Два друга тумула налазе се око 200 метара северно у атару села Блата и вероватно припадају овом насељу. Величина и значај наведеног насеља, чини се, условљени су чињеницом да се налази на раскрсници локалног пута Турес-Власина са варијантом главног царског пута Наис-Сердика.

Селиште, утврђење?

АНМН 1934.

Податак мештана из 1934. године да се на овом потесу који се налази на брду поред реке (вероватно Пасјачке) налазе "старе зидине затрпане". Непроверено.

Дебели дел-Појате, насеље?

Цветковић 2001.

Цветковић у хроници села (2001: 39) бележи податак мештана (виноград С. Антића) да на око 1 км јужно од села у подножју брда Дебели дел откривају се зидине старих објеката (на дубини од 1,6 м?). Непроверено.

КРУПАЦ **Т. CXXXIXa-c**

Изнад врела Вир-Икшино селиште, отворено римско-касноантичко веће насеље са некрополама

Павловић 1898; Вулић 1912; Живановић 1933; АНМН 1933, 1934, 1936; Гарашанин 1951; Геров 1961, 1969; Петровић 1964-65, 1975, 1979; Ћирић-Живковић 1974; TIR K 34 1976; МПП 1991-2013; РЗЗСК 2002; Брмболић, Митић, Лазаревић 2013.

У северозападном делу савременог Крупца током задњих сто година откривају се знатни остаци античког насеља. Капетан Павловић 1898 након велике кише видео је " Више школе показао се један велики и дебео зид... Зид је јако постројен, дугачак је и изгледа да је од какве повеће зграде или каквог градиња... у околини има још доста зидова и остатака од кућа; сем тога често се

налазе, особито после кише, разни сребрни новци и кад-тад и златни и то латински". Васић је (1910) ископавао тумул у коме је нашао "незнатне остатке гвожђа и стакла" и претпоставио да је из гвозденог доба. Вулић (1912) публикује миљоказ из сеоске цркве. Живановић (1933) бележи да су римски остаци у селу Крупцу знатни и издваја налазе подног мозаика терми и камене урне са поклопцем.

Председник општинског Суда (1933) наводи: "На месту званом «Црквиште» и «Кула» изорава се грнчарија нарочито цигле, друго се што непримећује, у плацу Џунић Спаса из Крупца, местимично налазе се одломци каменчића са шарама."

Управник школе К. Ђорђевић у првом јављању (1933) обавештава:

"1.) О налазима хисторијско-археолошких предмета у овој школској општини познато је, да из римскога доба постоје патоси, од разног ситног коцкастог камена. Цигле и ћерамиде израђене у старом типу много већих, но што се данас раде.

Пре неколико година ископани су оловни ћункови у дворишту г. Николића Јоце, из Крупца, који су служили као канал минералној води, коју је сада река Нишава потисла;

2.) Новац из римског доба ископаван је. Исти је израђен од бакра у сасвим неглаткој форми.

Изгледи су, да је Крупац био повећа варош, јер према ископинама дувара, који су зидани од тврдог материјала, на простору од 2 км у дужини и 1 км у ширини, имао је, према откривеним зидовима, 3 цркве: «Црква св. Николе, св. Антанас и Вознесење Господње».

Према ископаним ћунковима, који се и данас ископавају, има водовод из басарског виса. Чесме су биле постављене до војних касарна, које су по предањима биле западно од цркве св. Николаја.

...У цркви св. Николаја налазе се два камена свећњака израђених од по 1 м висине, који су по предању служили као путоказ на цариградски друм, који је кроз Крупац пролазио."

Подаци мештана из 1934. године говоре да се на простору самог села на више места налазе антички остаци и то: „црквиште на плацу Ч. Мадића "налазе се

у земљи планске цигле и понеки ћунак од земље"; на плацевима С. Џунића и М. Мадића "налазе се у земљи мале коцкице изшараног камена", а на Црквишту Св Спас "нађени су у земљи зидови, темељ старе цркве, на средини обележеног места има један отешан велики камен, који је вероватно служио као престо".

По новијим подацима управника школе у другом јављању (1936) у сеоској цркви налазе се два мермерна стуба, а: "Западно од цркве Св Николе ископавају се зидови за које се вели да су од некадашњих касарни. Приликом ископавања, нађено је у једној кутији око 320 комада разног старинског новца од бакра и то четвороуглог и петоуглог облика. Од овог новца сачувано је свега 4 комада. Сем тога пронађена је једна фигура у облику птице, израђена од бакра и месинга и пронађен један мермерни стуб у висини од 0,5 м а у пречнику до 0,2 м. Новац, као и мермерни стуб доставиће се наслову од стране општинског суда. На више места ископавају се музејци (мозаици прим. аутора) у ситним коцкама и разним бојама. Пре 40 година ископани су оловни ћункови у дворишту пок. Николића Јоце, земљ. Из Крупца, који су служили као бањске цеви. Топла вода која је служила као бања пре много година, не постоји данас, пошто преко њеног извора тече река Нишава".

Гарашанин (1951: 169) по Фјуксу бележи: "у средини села, на локалитету Селиште, постојање једне римске грађевине." Исто тако преноси податак Вулића о грчком натпису узиданом у цркву 1912. године. Реч је о познатом миљоказу који је служио у припрати као свећњак. Селиште Фјукса свакако се односи на данашње Икшино селиште.

Екипа из Археолошког Института (Говедарица) обишла је село 1954. године и забележила: „

1. – у башти Љубомира и Владимира Панића, у самом селу, поред Нишаве, налази се једна мермерна плоча са натписом, која је данас затрпана речним наносом;
2. – у дворишту куће Мирка Крстића приликом копања наилазио је на цеви од печене земље и римске цигле. Екипа је видела три комада ове цеви које имају пречник од 9,5 цм...
3. – у дворишту куће Димитрија Костића установљен је зид од камена и римске цигле са кречним малтером. Такође је констатован и део једног

стуба који је сопственик употребио за двокрилну капију. По причању његовом наилазио је на мозаик од ситних коцкица у плавој, црвеној, црној и белој боји, а осим тога и један украшен камен који је изгубљен;

4. - поред куће Голуба Крстића констатован је стуб висине 1,28 м. А пречника при доњем делу 22 см., а горњи 17 см. Стуб је у глачаном мермеру и профилисан на оба краја. На том месту је такође констатовано да је земљиште веома неравно са рупчагама. По причању сељака овде се у земљи налазе плоче, али сељаци незнају какве су; као ни њихов положај. Око овог места наилази се на фрагменте цигле и керамике;
5. – у дворишту куће Милана Каменовића констатован је зид од камена и римске тегуле-опеке у кречном малтеру. Такође је констатована једна сломљена цигла великих размера чија дебљина износи око 8,5 см. Сопственик прича да је наишао овде на мозаик који је уништен и од њега нема трага. Сопственик такође прича да је у дворишту открио и један гроб од опеке, али се не сећа тачно како је био покривен и да ли је био зидан;
6. – У кући Мадића Милана приликом копања подрума сопственик је откопао једну камену урну четвртаста облика дужине 38, ширине 36 а висине 20 см., која је имала и поклопац, али је изгубљен. Такође помиње да је у њој нашао угљенисане кости са пепелом. Отвор урне је профилисан, док њен реципијент има квадратну основу 18 х 18, а дубину 7 см. Екипа је видела урну у кући сопственика коју данас употребљава као појило за живину.Осим тога, нашао је и две камене плоче, од којих је једна узидана у зид поред улаза у подрум, а за другу незна где је. Поред ових плоча откопао је још једну у дворишту која је такође четвртаста облика, а коју сопственик употребљава као степеник на улазним вратима. Екипа је констатовала да је плоча на једној страни и то са оба краја око 15 см удубљена у облику канелуре широке 3,5 см., а на завршетцима њиховим налази се по једно кружно удубљење, дубоко око 3 см., а пречника око 2,5 см. Сама плоча величине је на једној страни 43 см, док друга није могла бити измерена пошто је увучена у други степеник, дебљине је 15 см.”

Ћирић-Живковић у хроници села (1974: 53-58) сумирају и допуњују археолошка открића са овог потеса. Они наводе да "на простору изнад Вира, познатом под називом Икшино селиште, као и даље изнад њега, у локалитету Побијени камик, егзистирало је значајно римско, а вероватно касније и обновљено византијско насеље. О овоме насељу у литератури има веома мало података. Данас на овом простору, чије су димензије веће од три хектара, живе 53 домаћинства... Реткост је да становници села, на простору од куће Милутина Костића на источној страни до кућа Јолиних на западној, а то је у дужини од преко 600 метара, копајући темеље за куће и друге објекте у последњих осамдесет година, нису наишли на темеље старих зидова. Откопани грађевински материјал зидова најчешће користе за своје нове објекте, при чему посебно цене и користе «римске цигле» као опеку за кућне пекаре («вурње»), јер их сматрају да су боље ватросталне издржљивости од данашњих цигала... Крупније и боље отесане облике камења уграђују у зграде, или ограде, понеки лепши камен може се видети као постоље на клупи у кући или испред куће. У каменом материјалу зидова није реткост наћи по неки уграђени остатак стуба који је својевремено носио свод неке римске грађевине". Новији подаци су да је Мирко Стефановић у свом дворишту открио 12 гробова у којима је "било и сребрњака", као и налази водоводних керамичких цеви на потесу Антанаса и Вонин-долу који индицирају антички водовод од Басарског вирчета до римских остатака у Крупцу. За урну из дворишта М. Мадића наводи се да "је била облика коцке, спољних димензија 27 x 27 x 17 сантиметара, а унутрашњих 12 x 12, са дубином од 7,5 сантиметара, са поклопцем од мермера. Испуњена је била пепелом и једном угљенисаном кости. На жалост, урна је била без икаквих украса и натписа". Важан је и податак да "У њивама, на горњој ивици овог дела села (изнад "Икшиних"), кад би људи почели дубље да ору, често би изоравали делове керамике, а у неколико наврата и целе судове, који су, приликом орања, бивали ломљени од запреге или орача. Парчад керамике и цигаља могу се и данас наћи на површини земљишта у овом потесу".

Музеј Понишавља је 1993. године у дворишту наследника Мирка Стефановића ископао један касноантички гроб са инхумацијом. Покојник је био положен на пет кровних опека димензија 64 x 39,5 x 3 см. На нивоу укопа правоугаоне гробне раке затечена је делом очувана, такође, правоугаона

конструкција од насатично постављених опека унутар које су биле хоризонтално постављене опеке. Гроб се датује у 4-5 век.

На северозападном крају речне терасе, односно, античког насеља, приликом изградњи три куће породице Алића откривани су гробови са инхумацијом вероватно и са конструкцијама јер су налажене и опеке античког формата на дубини од око 0,6 м. Око 50 м северно на потесу Рудина, тј. изнад претходно поменутих налаза гробова, на имању Станимира Савића откривена је већа површина од опека античког формата са гарежом, а испод ње већа површина са запеченом земљом и доста налаза људских кости, а испод ове површине ископано је више лобања. У овом делу је извађено и доста камења.

Нова заштитна ископавања Музеј Понишавља обавио је 1995. године приликом реконструкције сеоске цркве Св Николе. Наиме, дотрајала припрата цркве од бондрука из 1866, године срушена је и на њеном месту је подигнута нова са тремом. Том приликом је утврђено да припрата лежи у оквирима зидова старијег већег објекта. Грађевина је знатно оштећена, зидана је од ломљеног камена везаног кречним малтером, а њен културни слој је извађен приликом изградње припрате. унутрашња ширина објекта је 8 м, а истражена је само западна половина. У случају да је апсида мале триконхалне цркве Св Николе налегла на апсиду ове грађевине, какав је случај код већине касносредњевековних цркава овог краја, њена дужина би износила око 18 м, односно, остаци примарне грађевине припадали би ранохришћанској базилици.

Унутар припрате као свећњаци коришћени су један миљоказ од кречњака, публикован од Вулића, дужине 168 см, елипсоидног пресека 34 х 29 см, на постољу облика коцке, као и један мермерни стуб дужине 103 см (!), пречника 26 см. Интересантно је напоменути да је у супструкцији пода срушене припрате за учвшћивање миљоказа искоришћен импост капител са уклесаним ранохришћанским крстовима на бочним странама, димензија 60 х 32-25 х 18 см. У црквеној порти стајао је и пирамидални поклопац са акротеријама камене урне димензија 73 х 73 х 42 см. Ово би био део треће камене урне са некрополе античког насеља Крупца. У југозападном делу централног дела античког насеља (у Петковом сокаку) налази се положен и сада већи делом обрађени камени блок. Доњи необрађени део блока је квадратног пресека димензија 40 см и висине 42

см, а горњи део кружног пресека пречника 40 см и очуване висине 43 см. Изгледа да се ради о миљоказу.

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 205-207, л 182) констатује се, на основу разговора са свештеником М. Јеременковићем да су обављена заштитна археолошка истраживања Музеја Понишавља припрате цркве св. Николе («Античке опеке које су том приликом ископане налазе се уграђене у степениште у порти цркве»); да су камени обрађени споменици укомпоновани у савремену чесму у оквиру црквене порте, а то су поклопац камене цисте димензија 73 х 73 см, висине око 70 см и са једне његове стране је стуб (сличан оном из црквишта Св Спас), а са друге миљоказ. Као посебан локалитет Екипа РЗЗСК бележи Икшино селиште (2002: 208, л 184): "Локалитет се налази непосредно изнад цркве св. Николе с леве стране колског пута. Ту је ранијих година налажен новац IV века, са фрагментима античких опека и уломцима керамике."

Многобројни подаци и налази учињени у прошлом веку указују на постојање знатног античког насеља на простору савременог Крупца изнад врела Вир. Локалитет се налази на источном ободу пространог пиротског поља. Најзначајнији део насеља са објектима од чврстог материјала и репрезентативног карактера, на око 2 ха, смештен је на благој падини више речне терасе која се спушта у алувијалну равницу код врела Вир, а у близини протиче Нишава. На северозападу овај простор наставља у вишу речну терасу, Икшино селиште, која је ка равници и Нишави вертикално засечена у дужини од око 300 метара, а ка западу завршава се благом падином. На површини од око 2-3 ха, на основу налаза једино покретног археолошког материјала, верујемо, да је се развијао део античког насеља са објектима од нетрајног материјала. Са друге источне стране централног дела насеља тераса наставља у краћи стеновити и ртасти брежуљак изнад врела Вир и на истоку завршава клисурастом долином Сушице, потесом на коме се налази мајдан сиге. Податак управника школе у Крупцу из периода између Два светска рата да се археолошки остаци античких грађевина од чврстог материјала налазе на површини од 2 х 1 км је претеран, што не умањује његову констатацију да је античко насеље на простору самог села Крупца била «повећа варош». У дужину античких археолошких остатака свакако улази и вила рустика

са локалитета Голединова лозја, које се од Каница сматрало као црквиште св. Антанаса.

Изнета грађа нам допушта да на простору доњег јужног дела централног насеља констатујемо две репрезентативне грађевине (С. Ђунић и М. Мадић) са мозаицима које су између себе на растојању од око 100 метара. На простору западно и југозападно од савремене цркве Св Николе, у горњем, северном делу централног насеља (М. Крстић) било је других репрезентативних грађевина јер је ту, изгледа, нађено неколико мермерних стубова (један у савременој цркви, један у Музеју у Пирот и један пре Другог светског рата послат Музеју у Нишу). У том делу насеља налажене су и оловне водоводне цеви које индицирају постојање већих терми. Поред тога, јужно од централног насеља у алувијалној равници поред Нишаве до Другог светског рата био је видљив извор топле воде. Интересантан је податак и капетана Павловића о масивном зиду изнад сеоске цркве Св Николе који би допуштао могућност да је централни део насеља био утврђен бедемима у касноантичком периоду.

Некрополе се могу поделити у две групе југоисточну и северозападну. Југоисточна непосредно почиње од централног дела насеља са налазима инхумираних гробова и спаљенаца са каменим урнама на плацу М. Мадића, до налаза инхумираних гробова на плацу М. Стефановића. Ради се вероватно о мешовитој некрополи површине до 1 ха. Северозападна некропола, изгледа такође, је мешовита са јавном устрином и инхумираним гробовима површине до 1 ха. Оквирно се с тога могу определити у период 2-5 века наше ере.

На овом месту прокоментарисали би проблем изворног места налаза миљоказа који је подигнут у част Филипа I и његове жене Марције Отацилије Севере, око 247. године, а од стране стратега Пауталије. Миљоказ је 1912. године био у сеоској цркви Св Николе, када га публикује Вулић. Пошто је припрата цркве грађена 1866. године вероватно је тада миљоказ постављен да служи као носач свећњака. Чини се да је тада миљоказ узет са »изворног места« јер се насељски део Крупца изнад врела Вира, односно јужно од сеоске цркве, назива Побијен камик. О томе у хроници овог села Ћирић, Живковић (1974; 57) наводе: „Ни најстарији мештани не знају како се и када овај стуб овде нашао. Интересантно је да овај део села око цркве мештани зову »Побијен камик«.

Између назива места и нађеног предмета постоји условна веза; потесни назив »Побијен камик« је веома стар и нико не зна од када датира и како је уведен".

Потес Побијен камик протеже се на већој површини у ширем смислу, тј. северно изнад Икшиног селишта и велике Могиле, као и на западу од античког насеља, од места споја старог пута Пирот – Крупац са новим асфалтним путем. Верујемо да је првобитно место било на потесу изнад Вира у источном делу репрезентативног дела античког насеља, а испод југоисточне некрополе - на месту где је, свакако, пролазио вицинални пут што показује и величина миљоказа. Брмболић, Митић, Лазаревић (2013: 62) говоре о тренутном положају миљоказа у црквеној порти и дају превод грчког текста од стране Вулића у новинском чланку из 1932. године, преузетим из хронике села Крупца (Ћирић, Живковић 1974, 57).

Почасни стуб, иначе, Вулић публикује још 1912. године (Вулић 1912: 228, бр. 31). Тада Вулићу није био доступан ни цео миљоказ (његова висина стуба износи 1,2 м, свакако без базе), ни цео текст натписа (без прва два реда, покривена гвозденим оковом, који је реконструисао на основу других натписа откривених у близини ка путу за Сердику).

Могила, римски тумул **T. CXL**

Васић 1910; АНМН 1934; Гарашанин 1951; Говедарица 1954; Ћирић-Живковић 1974; РЗЗСК 2002.

Васић је 1910. године обавио "Раскопавање поменуте могиле", односно велике могиле, и нашао скромне остатке гвожђа и стакла. Претпоставља да се ради о спаљеном гробу из гвозденог доба.

Ова Могила није поменута у списку археолошких локалитета мештана из 1934. године, већ Могила у равници (крупачком пољу). Гарашанин (1951: 169) године преноси податак Фјукса да је на дугуљастом тумулу, на коме је савремено сеоско гробље, нашао једну римску опеку.

Говедарица 1954. године даје њене димензије, пречник око 25 м и висина око 5 м. Ћирић-Живковић 1974. године наводе сличне димензије могиле, пречник око 20 м и висина око 4 метара. За Мађилку у алувијалној равници (крупачком пољу) на левој обали Нишаве, димензија 70 х 15 х 2 м каже се да није антропогеног порекла већ је "мали кречњачки хум".

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 202, л 180) тумул је констатован у средини савременог сеоског гробља, пречника око 80 и висине око 10 м, а претпоставља се да је због величине из хеленистичког периода.

Стотинак метара северно од сеоске цркве, односно од северног обода античког насеља на Икшином селишту и изнад врела Вир налази се већи тумул пречника 50 м и висине 7 м. По свему судећи то је тумул који је ископавао Васић пре Првог светског рата, јер тада сеоско гробље није запосело његове стране. Близина античког насеља, налази гвожђа и стакла Васића, затим, камених урни и вероватне устрине на некрополама насеља иду у прилог да је Могила тумул из раноримског периода.

Црквиште Св Спас, ара и храм?

АНМН 1934, МПП 1994, 2007; РЗЗСК 2002.

Податак мештана 1934. године да су нађени темељи старе цркве и око средине већи клесан камен који је служио као престо. Екипа РЗЗСК (2002: 203, л 181) наводи да "унутар остатака црквишта од камена димензија 7 х 5 метара, налазе се две сполије – једна античка ара (?) и један капител античкога или рановизантијскога стуба (пречник 26 см)".

Наведено црквиште Св Спас налази се на савременом горњем сеоском гробљу, које је удаљено око 1 км југоисточно од центра села. Остаци правоугаоног црквишта пре 30-так година су надзиђивани и преуређивани у локалној акцији тако да изворни изглед објекта није видљив. Црквиште је оријентације запад-исток, али на истоку нема класични апсидални простор. Изгледа да су на основу наласка кречњачке аре мештани приликом откривања црквишта у периоду пре 1934. године открили римски храм. У случају да ара није ин ситу на овоме месту, онда постојање храма треба тражити у античком насељу изнад Вира-Икшино селиште. Поред аре налази се и мањи уломак горњег дела стуба од кречњака очуване висине 29 см и пречника горњег профилисаног дела 29 см.

Голединова лозја-Побијен камик-Антанас, вила рустика **Т. CXLI**

Павловић 1898; Каниц 1909/1985; РЗЗСК 2002.

Сумарне податке о постојању археолошких остатака даје Павловић 1898. године: „да се налазе поред пута идући за Пирот више села," а Каниц 1871. године (1909/1985: 92/209) бележи: „силазио сам поред рушевина замка Атанас код Горњег Крупца у широку Нишавину долину." Изгледа да се податак Каница односи на археолошке остатке са овог локалитета, а не на данашње остатке црквишта Св Антанас, које се налази северозападно од села на 1,3 км (податак некритички преузима Дероко). Оно је за време проласка Каница било у функцији.

Локалитет је смештен северозападно око 1,5 км од центра села, а око 0,7 км југозападно од црквишта Антанас. Налази се на нижој ртастој тераси окружен алувијалном равницом. На северозападу благом је падином повезан са брдским залеђем с црквиштем Антанас, уједно ширим потеским називом. На том делу пролази стари пут Пирот-Крупац. Део потеса Побијен камик простире се на југоисточној страни и до овог локалитета. Једна могућност изворног места крупачког миљоказа била би и у близини овог античког налазишта.

На заравни ртастог дела терасе види се грађевински шут (уломци опека – димензија 33 x 29 x 4,5; 29 x 29 x 4,5, кровне лаконског типа дебљине 2,5-3 см, ломљени камен и комади кречног малтера), бронзани новац и метални налази (у приватној колекцији Б. Стојановића), као и фрагментована керамика на површини од око 0,5 ха. Почетком 2007. године златари су откопали југоисточни угао једне правоугаоне просторије димензија 2 x 2 м. Зидови објекта урађени су од ломљеног и речног камења везаног трошним малтером, а грађевински шут у профилу ископа је дебљине 0,7 м. На раздаљини од 11 м на североисточној парцели власник парцеле је због сметњи приликом обраде земље откопао мањи део темељне зоне лучног зида друге просторије од ломљеног камена везаног јаким кречним малтером димензија 2 x 0,9-0,8 x 0,6 м. На овом зиду је сачуван и делом први ред опека суперструкције. На парцели изнад приликом изградње куће нађена је површина пречника 4 м од интензивне гарежи и пепела, као и праисторијска руком рађена гвозденодобска-керамика, односно североисточно од старог пута Крупац-Пирот? Исто тако руком рађена праисторијска керамика налази се на површини од 0,5 ха по обрадивом земљишту јужно од античких остатака на стрмијој падини ртасте терасе до алувијалне равнице.

Екипа факултета је на потесу Чесма, 0,8 км северно од античких остатака на Голединовим лозјима, забележила податак да су приликом изградње нове чесме налажене керамичке водоводне цеви. То иде у прилог томе да је са овог места узимана вода за локалитет Голединова лозја. Такође, на 0,8 км западно од локалитета у алувијалној равници на месту званом Доља Раковица, ужи потес Бела Вода, поред савременог асфалтног пута откривана је и античка керамика на површини од 2,5 ха.

Имајући у виду да се локалитет налази окружен плодном алувијалном равницом, верујемо да је овде реч о једној касноантичкој вили рустици.

Тепош, шљакишта

МПП 1994, 2007.

Источно од Крупца према Одоровачком крашком пољу налази се крашка планинска висораван Тепош. На више места ове висоравни, по причању мештана, појављују се гомиле шљаке које су вероватно античког порекла. Локалитети на којима се виде гомиле шљаке су: Мојинсће ливаде-Гросур, Пистарац, Лешје и други.

Доња Раковица, издвојени касноантички објекти, заселак

РЗЗСК 2002.

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 201, л 178) откривен је локалитет: "са десне стране асвалтног пута који из Крупца води ка селу Извор, око 500 метара пре манастира св. Јована. У њивама се наилази на већу концентрацију уломака керамике и кућнога лепа. Локлитет се простире у правцу исток-запад и захвата површину димензија 250 х 100 м. Време настанка грнчарије која се налази на овом локалитету није могуће поуздано одредити. Чини се да међу тим налазима, осим античке, има и рецентне керамике. Власник имања је Стефановић Радиша."

Вероватно издвојени касноантички објекти – заселак, у близини виле рустике на Голединовим лозјима.

КУМАНОВО

Градиште-Круша, утврђење?

МПП 2006.

На око 2 км јужно од центра села налази се потес Градиште-Орлова круша. Ради се о крају побрђа према долини Нишаве, односно о северном врху обода нишавине долине у равни ушћа са Темштицом. На омањем ћувику налази се заравњен плато квадратне основе димензија 50 х 50 м. Југозападно и јужно од платоа блажа падина је ограђена ниским (до 0,5 м) а широким насипом (5 – 10 м) дужине око 200 м и ширине око 40 м. На насипу постоје 3 већа укопа у којима има камења, вероватно, од златарских радова или од подрума урушених сточарских појата. Јужније од овог ограђеног простора наставља блага падина димензија 100 х 100 м, а затим наставља стрмина ка нишавиној долини. На северозападној страни је најлакши прилаз локалитету преко широког седла. Иначе, Градиште је смештено на истакнутом месту са добром прегледношћу и ка долини Нишаве (Ђурђевом пољу) и ка планинском залеђу.

На целом локалитету нема културног слоја нити уломака опека античког формата као ни фрагментоване керамике и других археолошких покретних налаза. На више места у ископима или кртичњацима је чиста светло мрка земља. По свему судећи ради се о још једном Градишту без античких остатака.

Батеј, насеље?

МПП 2008.

По казивању Драгине Петровић (рођ. 1930) приликом орања са оцем на међи атара са селом Рагодеш налазила уломке од црепуља, опека, пепео и фрагментовану керамику. Отац јој је казивао да је ту некада било село Рагодеш.

Исти казивач навео је још два локалитета који могу потенцијално да буду из античког периода и то: *Горње лозје*, где су налажене опеке и *Јонина падина*, вероватни мајдан за експлоатацију камена.

МАЛА ЛУКАЊА

Градиште, насеље-утврђење?

АНМН 1933, 1934; МПП 1986; Пејић 1993.

Управник школе у Завоју (1933) на основу казивања мештана бележи да у атару М. Лукање: „Изнад села – северно, на једној висоравни, био је веле неки градић, те се и данас место зове «Градиште». Ископина и зидина нема.”

По подацима мештана из 1934. године: „ништа се не види нити је нешто нађено.” Рекогносцирањима и истраживањима музеја у Пироту прикупљени су једино подаци од мештана да је на простору Околчесте њиве приликом обраде земље налажен римски новац.

Локалитет се налази на око 0,4 км северно од некадашњег села (од 1990. године оно је расељено и потопљено хидроакумулационим језером Завој). Смештен је на проширењу планинске косе, правца пружања исток – запад, изнад десне обале Височице код ушћа потока Бела река. Ради се о омањем платоу димензија 100 х 50 м који се на западном крају завршава природним тумуластим узвишењем - Околчестом њивом. На северној страни је стрма падина ка потоку, а на супротној јужној страни још 100-нак метара се наставља блажа падина, која затим прелази у стрмину ка селу и Височици. На западу уском косом силази се до римске некрополе на Љубавици и ушћа потока Бела река у Височицу. Данас је терен еродиран.

Чини се још једно Градиште без археолошке потврде о постојању утврђења. Међутим, близина римске некрополе на Љубавици индицира да је на овом месту могло да буде отворено насеље од нетрајног материјала.

Љубавица, касноримска некропола спаљених покојника **T. CXLIIa-b**

МПП 1986, 1988-1989.

Некропола је утврђена рекогносцирањима музеја у Пироту 1986. године, а истраживана је у две кампање 1988-1989. године. Археолошка ископавања локалитета у атару Мале Лукање спровео је Музеј Понишавља у сарадњи са ЦАИФФ у Београду, а на основу Споразума о дугорочној научно-истраживачкој стручној сарадњи. Руководилац целокупног пројекта истраживања будуће ХЕ Завој био је академик Д. Срејовић. Резултати истраживања предмет су магистарског рада П. Пејића "'Римске некрополе и насеље код Мале Лукање на Старој планини".

Локалитет се налази на око 0,5 км северозападно од села (које је 1990 потопљено и измештено хидроакумулацијом Завој). Смештен је на повијеном ртастом завршетку косе на ушћу потока Беле реке у Височицу. Коса на том делу прелази у овећу падину димензија 120 х 50 м. Блажа падина је на западном крају

заливаћена, правца пружања север-југ, и управо ту су обављена ископавања. На источном крају падине, правца пружања исток-запад, око деценију пре рекогносцирања риголовано је земљиште и засађен виноград. Том приликом, по причању власника, у северном делу уз ливаду нађена је керамичка посуда са спаљеним костима и металним прстеном, док је јужно откривен скелетни покојник без прилога.

Некропола је истражена на површини од 200 м^2. Ради се о некрополи спаљених покојника типа равних гробова са каменим конструкцијама. На истраживаној површини откривена су 34 гроба. Кремација је вршена на заједничкој устрини (изван гробне јаме), а остаци костију покојника су након догоревања ломаче хлађени водом или испирани течношћу. Кремиране кости су вероватно сутрадан заједно са остацима са ломаче полагани у мање (0,3 х 1 х 0,2-0,05 м) и веће (0,6 х 2 х 0,2-0,05 м) кружне и елипсоидне јаме. Издвајају се само три гроба без гробне јаме и три гроба који су имали етаже. Стране гробних јама су ненагорелих страна. У гробним јамама биле су и угљенисане гране као остаци пурификације гроба. У пределу гробова откривене су и ненагореле животињске кости.

Међу остацима са ломаче је новац (од Каракале до Константина), накит и употребни предмети (фибуле, прстен од стаклене пасте, гвоздени ножеви и копче, коштана укосница са представом Венере) који су горели на. Преко остатака са ломаче остављани су скромни гробни прилози керамичке и стаклене посуде. Керамички материјал рађен је на грнчарском колу и изведен је у грубој и финијој фактури. Налажене су целе посуде у гробним јамама (пет посуда-култни тањири, лонац, лончић и пехар), као и фрагментоване у пределу гробних јама и конструкција. Од керамичких облика издвајају се два правоугаона култна тањира који су од фине фактуре и једини од керамичког материјала украшени урезима, затим, лонци, лончићи, пехари, зделе и крчази, рађени углавном у грубој фактури. Стаклене посуде представљају три конична дубља пехара и један прстен од стаклене пасте.

Гробне јаме су затваране кружном или елипсоидном конструкцијом од ломљеног камена. Камење је радијално густо слагано у један или два

концентрична круга. Нађене су и конструкције испод којих нису откривене гробне јаме.

На основу археолошког материјала некропола се датује у период од почетка III до средине IV века. Она вероватно припада типу гробова са територије данашње Србије (Мала Копашница-Сасе III), који се везују за Дарданце. Етничка припадност сахрањених на некрополи није коначно решена. Пејић (1993) некрополу доводи у везу са романизованим дарданско-трибалским становништвом. Новијим радовима, најпре, Јовановић (2003: 32), на основу сепулкралних карактеристика некрополе из Мале Лукање повезује са трачким племеном Беса. На простору западне Старе планине они су били изван матичног подручја, у енклавама, вероватно, у епископији Никете Ремесијанског, који их је покрстио. Булатовић (2006: 201-202, 213-214), издвајајући правоугаоне култне посуде са касноантичких некропола централнобалканског подручја, интерпретира их као жртвенике, сматра да припадају локалној трачкој продукцији (од раног и развијеног гвозденог доба). Претпоставља да су Беси насељавали наведени простор имајући у виду распоред некропола са истоветним облицима, обредима, ритуалима и начинима сахрањивања и њиховим поменима у античким натписима овог региона.

Камик, касноримска некропола спаљених покојника **T. CXLIIIa-b**

МПП 1986, 1988.

И некропола Камик истраживана је под истим условима као и претходна, али само у једној кампањи 1988. године.

Локалитет се налази око 600 м југоисточно од села на крају уздигнуте речне терасе изнад леве обале Височице. Тераса је вододеринама оивичена са западне и источне стране, правца пружања приближно север-југ и дим. 50 x 20 м.

Некропола је истражена на површини од 130 м^2. Она припада типу равних некропола са каменим конструкцијама. Откривена су 23 гроба спаљених покојника. Исто тако и на овој некрополи спаљивање је обављано изван места сахране на заједничкој устрини. Спаљене кости покојника су хлађене или испиране течношћу.

Гробне јаме су елипсоидне, кружне и правоугаоне, углавном, мањих димензија и крећу се од 0,3-0,4; 0,5-0,9 и 0,6-1,5 м, а дубине од 0,1-0,3 м. Гробне јаме су ненагорелих страна, али је у њима обављана пурификација. На овој некрополи документована су два гробна облика. У 10 гробова били су полагани само остаци са ломаче без кремираних кости покојника (само једна гробна јама је етажна). Остали гробови садржавали су у јамама остатке са ломаче од којих су у осам гробова кремиране кости покојника биле похрањене у керамичке урне, а у других пет керамичке урне без кремираних костију (кенотафи?).

На овој некрополи најбројнији су налази керамичких посуда, што је уједно и битна разлика са некрополом на Љубавици. Једноставне гробне јаме имале су углавном појединачне мале керамичке судове, пре свега, лончиће, затим, зделице, култни тањир и једну стаклену чашу. У осталим гробовима доминирају керамичке урне - велики биконични лонци кратког цилиндричног врата. Они су затварани керамичким зделама или каменим плочама. У њима и поред њих прилагани су други лонци, зделе, култни тањир, лончићи, поклопац. Скоро све посуде су израђене у финијој фактури и при додиру површина се отире. Два култна тањира су правоугаони израђени у грубљој фактури. Остале прилоге представљају три стаклене чаше. Од металних налаза откривени су бронзана плочаста фибула, бронзана појасна гарнитура, три дуга гвоздена ножа и један клин. На овој некрополи недостају налази новца. Некропола се на основу налаза датује у период краја II и у III век наше ере.

Гробне јаме су затваране кружним или елипсоидним каменим конструкцијама, као и на некрополи Љубавица. Такође, откривене су и конструкције без гробних јама.

Некропола Камик поседује двојаке гробове: типа Мала Копашница – Сасе III и гробове са керамичким урнама. Појава и развој гробова прве групе везује се за простор Дарданаца, док се они са керамичким урнама у провинцији Горњој Мезији приписују завршној фази романизације аутохтоног становништва. Простор Понишавља је изгледа од краја бронзаног доба контактна зона великих група племена Трибала и Дарданаца. С тога би ова некропола представљала финалну фазу асимилације ова два велика и значајна балканска племена у римском периоду пре него су нестали са историјске сцене.

Горње Ливадје, отворено насеље

МПП 1986, 1988-89.

Локалитет се налази на око 0,5 км јужно од села. Смештен је на левој обали Височице, као и некропола Камик око 100 м западно од ње. Ради се о благој падини у уској долини планинске реке, приближног правца пружања запад-исток, димензија 250 x 50-100 м. Истражена је површина од 125 м^2.

Савременом обрадом земље оштећен је горњи део културног слоја тако да је по површини налажена фрагментована керамика. Дебљина културног хоризонта од површине кретала је се до 0,4 и 0,9 м. Само на два места откривене су две овалне површине са гарежом и ситним комадима угљена величине око 2 м^2. Нажалост грађевински објекти нису могли да буду дефинисани. Међутим, бројни фрагменти керамике, спорадични налази кућног лепа, три купаста керамичка тега и шест нечитка новчића (оквирно припадају времену средине III до средине IV века) иду у прилог тврдњи да је на овом месту егзистирало насеље са надземним или плитко укопаним објектима од нетрајног материјала.

Највећи број, 4/5 откривених фрагмената посуда припада финијој црвено печеној и црвено бојеној керамици, док се остала 1/5 сврстава у кухињску керамику. Такође, највећи број од око 4/5 пронађених фрагмената чине подједнако зделе и лонци, а преосталу 1/5 тањири, лончићи, амфоре, питоси, крчази, поклопци и цедиљке. Грубу, кухињску керамику представљају углавном лонци и поклопци, затим, по неколико тањира, лончића и питос. Цела керамичка продукција са овог насеља најближе аналогије налази у керамичком материјалу провинције Тракије. На основу керамичког материјала егзистирање насеља на Горњем Ливадју ставили бисмо у шири временски оквир од средине II до средине IV века н. ере.

Керамички материјал насеља на Горњем Ливадју по фактури, облицима и датовању одговара посудама откривеним на некрополи Камик. То се огледа пре свега у коничним зделицама, калотастим зделама и великим биконичним лонцима кратког цилиндричног врата. Близина некрополе Камик указује да су на њој сахрањивани становници насеља на Горњем ливадју.

Археолошка открића на левој обали Височице у оквиру малог проширења уске долине омеђене високим планинама говоре о развоју мањег отвореног насеља, вероватно, састављеног од колиба. У непосредној близини насеља на источној страни налазила се истовремена некропола. Економска основа становника насеља везивала би се за сточарење, евентуално рударење.

МАЛИ ЈОВАНОВАЦ

АНМН 1934; МПП 2007.

Калдрма, траса римског пута?

Претпостављена траса античког пута. Видети Велики Јовановац.

Могила, тумул ?

У Пиротском пољу око 1 км јужно од села налази се већа земљана хумка пречника око 40 м и висине око 5 м. Археолошких покретних налаза нема, а по подацима мештана из 1934. није их било ни до тада.

Имајући у виду да су могиле из пиротског поља углавном из античког периода и за ову је то могуће претпоставити.

МАЛИ СУВОДОЛ **T. CXLIV**

Поток, део субурбиума утврђења на Градишту Великог Суводола?

МПП 2000; Цунић 2013.

Северозападно од утврђеног насеља у Великом Суводолу изоравани су грађевински остаци већег објекта. Наиме, на десној страни западног потока који затвара Градиште у В. Суводолу са те стране налази се блажа падина у атару Малог Суводола. Десетак метара од потока на површини од око 0,3 ха и на дубини од око 0,4 м изораван је на парцели Светислава Цунића грађевински материјал са опекама античког формата (Цунић 2013: 28). Вероватно, ови трагови представљају остатке већег објекта из касноантичко-рановизантијског периода. По казивању С. Живковића на овом потесу нашао је ас Клаудија и лампу од бакарног лима.

По свему судећи наведени налаз чини део субурбиума утврђеног насеља на Градишту у Великом Суводолу. Види Велики Суводол, Градиште.

Побрђе- Садови, остава римских денара

Борић-Брешковић 18/19, 1996; Цунић 2013; МПП 2013.

Борић-Брешковић (1996: 43-47) публикује, изгледа, део оставе од 20 денара нађених између Два светска рата на потесу Побрђе у атару Малог Суводола. Оставу је Народни музеј у Београду откупио 1957. године од Драгољуба Петковића вероватно пореклом из М. Суводола. Они припадају владарима од Тита до Комода (Криспине), односно од 80 до 183. године наше ере. Повод за сакривање денара тражи се у појави разбојника (латрона) на почетку владавине Комода, а на основу близине места налаза важном путу Наис-Сердика.

На источној страни брда Гола рудина у чијем подножју је смештено само село налази се локалитет Побрђе, иначе већим делом каменит предео. Између Два светска рата у доњем делу овог потеса према селу риголовано је земљиште за засаде винограда- ужи топоним Лозја. Вероватно је тада откривена остава римских денара у мањој керамичкој посуди (грне). По казивању С. Живковића у виноградима је нашао сестерцај Хадријана.

По мишљењу Цунића (2013: 27) аутора хронике два Суводола остава је највероватније откривена на локацији Садови. Овај потес уствари наставља према југу од Побрђа и виниграда изнад села, односно Лозја. Ради се о блажој и широкој падини према Вртопу-удолини на западу кроз коју пролази Долинска река, северно од старог пута за Белу Паланку. Овај терен простире се испод и југозападно од села, а западно од Мађилице. Поред тога Цунић (2013:27) саопштава да је: „Пре 60 година Гојко Костић у Садовима риљао за виноград и извадио велики тесани камен који је отерао и узидао у темељ нове куће."

Локалитет Побрђе-Садови налази се око 1 км западно од утврђеног насеља на Градишту у Великом Суводолу. Свакако је налаз оставе у тесној вези са наведеним значајним римским насељем. Чини се да откривање новца на овом локалитету може и да сугерира постојање једног мањег периферног отвореног насеља, могуће са значајнијом култном грађевином.

Спасова дрвја, отворено насеље-субурбиј

МПП 2013.

Предео почетка села идући из Пирота, тј. на темену широке падине око 200-300 метара од Градишта из Великог Суводола, назива се Спасова дрвја. По

казивању мештана на овом потесу налази се покретан археолошки материјал (налази фрагментоване керамике и металних предмета, као и грађевински материјал од објеката), а С. Живковић је овде нашао ас Антонина Пија (према граници са потесом Лозја).

По свему судећи на терену овог потеса, као и на суседна два – Поток и Мађилица, развијало се пространо неутврђено насеље. Оно свакако представља западни субурбиј утврђеног насеља на Градишту из В. Суводола (види тамо).

Мађилица, отворено насеље-субурбиј

МПП 2004, 2008-2013; Цунић 2013.

Локалитет се налази на око 1 км јужно од села до старог регионалног пута за Б. Паланку, односно село Понор. На западу протеже се до локалитета Садови, а на истоку до села Велики Суводол. Ради се о широкој блажој падини. Северозападно од овог места налази се Побрђе, а североисточно утврђење Градиште из Великог Суводола.

На локалитету данас није видљив тумул. По Цунићу (2013: 27): „На граници Мађилице и Садова око 1850. године, према сведочењу неких старијих људи, постојале су хумке високе преко 1,5 м. Када су их равњали, наилазили су и на људске кости.”

У североисточном делу овог великог потеса, који наставља у место звано Спасова дрвја, открива се приликом обраде земље покретан археолошки материјал и опека античког формата од урушених објеката. На овом локалитету, као и преко Потока, Спасова дрвја и Садова прати се траса античког водовода преко местимичног ископавања керамичких цеви.

Са овог потеса мештани су нашли приликом обраде земље два случајна налаза римског новца. Један је читљив и припада Јулији Мамеи, а открио га је Љубиша Цунић 1988. године (Цунић 2013: 27). Поред њих и С. Живковић је овде открио денар Трајана према потесу Садови, као и плочасту фибулу према потесу Спасова дрвја. Наводимо и овде да се и овај локалитет налази око 1 км југозападно од Градишта у Великом Суводолу и да је свакако са њим у тешњој вези, односно да на овом ширем потесу (Поток, Спасова дрвја и Мађилица)

можемо претпоставити већи субурбијум. На основу свих налаза ово насеље свакако је егзистирало у периоду од 1-3 века.

МИЛОЈКОВАЦ

Конопниште, отворено мање насеље

МПП 2006.

У подножју Големе рудине налази се мања удолина у чијем дну је оформљено село. Локалитет је констатован у пределу старе карауле око стотинак метара североисточно од урушене сеоске цркве.

На површини око 0,5 ха на неколико парцела које се обрађују налази се фрагментована касноантичка керамика. Поред наведене, бројнији су налази руком рађене праисторијске керамике (гвозденодобне).

У зидовима мање једнобродне урушене сеоске цркве, посвећене Св Ђорђу, уграђиване су опеке античког формата, димензија 29 x 29 x 4-6 см. Опека је могла да буде узета било са неког објекта од чврстог материјала са оближњег Конопништа, било са нешто удаљенијег Калеа из атара Гојин Дола/Обреновца.

По свему судећи ради се о мањем отвореном насељу.

Паскашија, касноантичко-рановизантијско утврђење

Миличевић 1884; Каниц 1892, 1909 (1985); Гарашанин 1951.

Миличевић (1884: 179) утврђење "на десној страни Царибродске реке (Нишаве, прим. аутора) на које удара граница српско-бугарска (која је померена иза Димитровграда после Првог светског рата, прим. аутора) идући од села Гојина Дола на Паска Шију (Милојковац)" бележи као Градиште.

Каниц (1892: 83; 1909/1985: 240/561) на потесу Пашкасија у атару села Милојковца видео је римски кастел кога поистовећује са мутацијом Транслита римских итинерара (друго утврђење за које дозвољава исту атрибуцију је код моста на Суковској реци, односно Кале у атару села Градишта).

Гарашанин (1951: 170) преузима податке Каница, с тим што мутацију Транслита ставља грешком удаљену 12 миља од Ремесијане, треба Туреса.

Ради се о истим остацима утврђења, данас Калеа у атару села Гојин Дола/Обреновца. Види Димитровград, Гојин Дол.

МИРКОВЦИ

Кале-Црни вр, рефугијум? **Т. CXLV**

МПП 2006.

Око 0,5 км западно од села налази се издужени врх брда Црни врʻ у виду заравњеног платоа приближног правца пружања исток-запад, који је подужно подељен на две површи: северну која је заравњена и јужну која је благо нагнута. Иначе брдо Црни врʻ налази се на вододелници нишавског и тимочког слива, преко кога пролази и савремени регионални пут.

Бедеми утврђења искористили су природне одлике платоа димензија цца 200 х 100 м. На западу је пресечен већом крашком вртачом пречника око 100 м, на северу је литица, са источне стране мања крашка вртача пречника око 50 м и на југу оштра стрмина. Знатни остаци бедема у виду гомиле ломљеног камена ширине око 5 м и висине на унутрашњој страни око 1 м и спољашњој страни 2-3 м у паду постављени су и очувани само на западној и јужној страни платоа. Западни бедем ка већој вртачи има два прелома - један унутрашњи и други спољашњи док јужни бедем има само један унутрашњи прелом. На северозападној страни западног бедема налази се један прекид/улаз, док на југозападној страни јужног бедема налазе се два прекида/улаза утврђења. На источној страни у пределу мање вртаче не уочавају се остаци бедема. На њима нису уочени остаци кречног малтера, тако да се чини да је он био изграђен у техници сухозида.

У унутрашњости утврђења нема покретних археолошких налаза нити уломака опека античког формата, као ни културног слоја.

Из свега изнетог Кале у селу Мирковцу могло је да буде рефугијум неидентификованог касноантичког/рановизантијског насеља у ближој околини брда Црни врх.

Граниково, по причању мештана случајни налаз три ћупа

Брдо на коме је Илија Ђорђевић из Рудиња, призет у Мирковцима, на њиви изорао три ћупа са сребрним парама! Граниково деле атари села Мирковца и Рудиња.

НИШОР

Атар села, случајни налаз?

АНМН 1934; Гарашанин 1951; Јовановић 1978.

Случајни налаз набављен откупом у Народном музеју у Нишу пре Другог светског рата (стари инв. бр.11756). Реч је о минђуши у златном раму са уметнутом камејом на којој је представа Медузе и привеском од златног лима у виду делфина.

Гарашанин (1951, 170) бележи да је минђуша нађена у римској гробници у атару пиротског села Ништор. Јовановић (1978: 39; на стр. 34. из с. Ништор код Ниша, а на стр. 39, каталог – с. Ништор код Сврљига) исправља место налаза у селу истог имена општине Сврљиг.

Прешчица-Пресечица, Зевник-Зевници, отворено насеље

МПП 2002, 2013.

По казивању Предрага Маринковића на локалитету Прешчица-Пресечица у винограду Благоја Голубовића налажен је покретан археолошки материјал (фрагментована керамика, новац, кости). Ђорђе Николић из Пирота на истом налазишту на једној ливади поред потока открио је 30-так новчића из 3-4 века (Лициније, мајорина Јулија Апостате и др.), као и фибуле, апликације, бронзану иглу са представом голуба и фрагментовану керамику.

Локалитет је смештен у мањој удолини око 2 км југозападно од центра села. Чини се да је реч о мањем отвореном насељу.

На имању Александра и Синишка – Стојћини и Ђоке Најденовог на потесу Зевник-Зевници, налажен је покретан археолошки материјал (фрагментована керамика). Налазиште дође као узвишење, има и пећина и извор (у њиви казивача Александра Пејчића – Пејчини). Зевник је изнад Прешчице. Непроверено.

Ступичеви долови, отворено насеље!

АНМН 1933, 1934; МПП 2002.

Председник општине Доброг Дола у извештају (1933) наводи да у атару Ништора: "постоји на месту зв. «Ступачеви долови» зидина од камена зидана кречним малтером као остатак неке грађевине, која је порушена, а известан део зида штрчи у природи."

У документацији АНМН из 1934. године наводи се да на имању Тодора Н. Јовановића постоји стара зидина, зид и да је терен брдовит. По казивању мештана открива се и покретан археолошки материјал.

Локалитет је на 1,5 км источно од села у удолина чији се потоци код Дурмиша уливају у Добродолску реку. Непроверено.

Сливница, ранохришћанска базилика/хришћанско култно место!

АНМН 1934;

Податак мештана из 1934. године да се локалитет налази на висоравни и да су нађене зидине некадашње цркве. Непроверено.

Одаја-оброк св. Ђорђа, античка сполија?

РЗЗСК 2002.

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 179-180, л 160) откривена је античка сполија(?): На највишој коти села, на месту званом Одаја, налазе се остаци мале цркве (10 х 5 м) и крста – оброка посвећеног св. Ђорђу. Локалитет је у потпуности девастиран, са темељима цркве очуваним у негативу, на чијем месту се налази крст од пешчара. Уз крст се чувају остаци масивног каменог суда коничног облика од ситнозрног пешчара који је наводно у старој цркви служио као крстионица. Постоји могућност да се ради о античкој каменој урни – цисти која је секундарно коришћена као крстионица."

ОБРЕНОВАЦ

Кале, кастел

Миличевић 1884; Каниц 1892, 1909/1985; АНМН 1934, МзбД 1984-1985, МПП 1987; РЗЗСК 2002.

Миличевић и Каниц бележе утврђење у атару села Милојковца, сада на граници атара села Обреновца и Гојин Дола.

По подацима мештана (1934) локалитет је у атару овог села 2 км од општинске зграде у селу Срећковцу на брду-великом вису и налази се "зидина темељи од камена и цигље."

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 79, л 38) констатује се: "То је касноантичко-рановизантијско утврђење које се налази 1,5 км југоисточно од села Обреновац. Смештено је на маркантном купастом узвишењу (југозападне падине

Нешковог врха) који доминира десном обалом Нишаве Надморска висина налазишта износи 550 м. Локалитет је раније делимично испитан (истраживањима руководио др П. Петровић). Гојиндолско кале је зарасло у густу вегетацију, тако да стање у коме се ово утврђење данас налази није могуће тачно утврдити. Уочљива је само већа гомила камена са траговима некадашњих истраживања."

Види село Гојин До у општини Димитровград.

Караулиште-Латинско врело, подграђе

АНМН 1934; МПП 1987; РЗЗСК 2002.

По подацима мештана (1934) 1 км од општинске зграде у селу Срећковцу на овом месту постоје зидине од опека античког формата и веће врело.

Локалитет се налази око 0,5 км југоисточно од села на десној обали Нишаве, у подножју планинске косе Нешковог врха, на око 1 км северозападно од римског кастела. На том месту је и јачи извор. По свему судећи, овде треба очекивати подграђе римског кастела на Калеу, а у залеђу некрополу. Иначе, на овом месту је била српска караула на граници према бугарској у периоду од ослобођења од Турака до Првог светског рата.

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 233, л 211) констатује се да: "Локалитет се налази непосредно поред десне обале Нишаве. Смештен је поред извора који су мештани Обреновца искористили за сеоску каптажу. Непосредно изнад локалитета уздижу се стрме падине узвишења Камик (537). Приликом изградње каптаже, по причи Селимира Ђорђевића, мештани су наишли на веома добро очувану античку или касноантичку цистерну за воду. Рађена је од опека које су малтерисане хидрауличним малтером. Димензије цистерне су 2 х 2 м, а била је дубока око 2 м." Могуће је да откривена конструкција са хидростатичким малтером представља каптажу за низводна античка насеља на десној обали Нишаве – Ливађе и Брод у атару Чиниглавца.

Мађилка, место звано

Потес са карактеристичним називом налази се око 1 км јужно од села на левој обали Нишаве (у подножју и преко реке у односу на Кале), између савременог међународног пута и железничке пруге.

Вероватно тумул из античког периода.

ОРЕОВИЦА

Сува чесма у Ливадје, некропола и насеље?

МПП 2006.

Локалитет је око 1 км северозападно-западно од села ка Темској. Налазиле су се људске кости и метални налази. У близини је изораван и грађевински материјал. Могуће античко насеље са некрополом. Непроверено.

Кулишта,

Село лежи у подножју доминантне чуке (833) карактеристичног имена, Кулишта. Са западне стране налази се село Темска. Непроверено.

ОРЉА

Доња Лукавица, отворено насеље **T. CXLVI**

МПП 2005-2006.

Локалитет се налази на око 1,5 км јужно од села у планинском подручју на знатно нижој надморској висини. Смештен је на широкој терасастој падини у горњем току Влашке реке на њеној левој страни. У подножју падине на западу ка Влашкој реци налази се неколико извора.

На површини ораница од око 1 ха налазе спорадично грађевински материјал од објеката (опеке античког формата, камен и кречни малтер) и фрагментована керамика, као и новац и водоводне керамичке цеви.

По свему судећи ради се о отвореном насељу.

Горња Лукавица, некропола

МПП 2005-2006.

Локалитет се налази око 1 км јужно од села. Протеже се на стрмијој падини, а од Доње Лукавице, ка северу 0,5 км, дели је мања удолина.

Са овог локалитета потиче налаз римског новца (из 280 године наше ере), десет овалних ћилибарских перли и гвоздени нож са окомитом тупом страном. По казивању налазача власника винограда предмети су нађени у конструкцији од

камена у којој је било и пепела. Чини се да је реч о гробу спаљених покојника, сличних одлика као на некрополама Љубавица и Камик код М. Лукање.

Случајни налази,

У нумизматучкој збирци МПП налази се антонинијан Максимијана набављен од Д. Јовановића који потиче из овог села. Изгледа да је са Д. Лукавице.

ОСМАКОВО

Крст-Оброк Св. Ранђел, случајан налаз епиграфског споменика **Т. CXLVII**

Вулић 1931, 1933, 1941-48; Зотовић 1973; Петровић 1979; Златковић 2007/2008; МПП 2013.

Вулић у три наврата (1931, 1933 и 1948) публикује епиграфски споменик не из аутопсије, већ по саопштењу колекционара Р. Филиповића из Б. Паланке (1931), када је село погрешно наведено у овој општини (Смоково). Године 1933. одређује место налаза Митрине аре »изнад села код Крста (Св. Аранђео)«. Приликом трећег публиковања споменик је био у музеју у Нишу (погрешно да је од мермера). Зотовић (1973, 40) преноси податке Вулића. Петровић (1979: 107, кат. бр. 79) објављује детаљно споменик у IMS-у, димензија 68x27-37x27 см. Он наводи да се посвете Митре из Горње Мезије углавном налазе у каструмима на дунавском лимесу, као и у успутним станицама главног пута Сингидунум – Сердика, наводећи налазе вотивних икона из Параћина, Алексинца и Пирота. Међутим, налази две вотивне иконе (Рагодеш и Расница) и овај заветни олтар из пиротске општине нису учињени на траси главног римског пута. Олтар из Осмакова је откривен на једном краку пута који од главног пута из долине Нишаве (варијанта) води ка путевима који су ишли долинама Сврљишког и Трговишког Тимока на пут Наисус-Рацијарија. Валерије Јукунд, који је подигао споменик, могао је да буде из једне царинске станице на овом краку пута, или у вези за експлоатацијом руда у овом крају (металуршки погон на локалитету Поље и кастел на локалитету Ћитка).

Олтар је датован у 237. годину наше ере по конзулском пару.

Камен, митреум?

АНМН 1933, 1934; Гарашанин 1951; МПП 2006-2013.

Управник школе у селу (19. 9. 1933.) даје изванредне податке са аутопсије: "Пре два дана дознао сам од једног грађанина села Осмакова, да је у атару истога села у месту званом «Камен» исти гонећи своје стадо наишао на неке ископине. Ту је он наишао на неки камен исписан словима која он није могао прочитати. Камен је он узео и пренео код своје појате јер је он био лепо истешан, те би могао да му за нешто послужи.

Ја сам одмах отишао код тог сељака и видео камен. На њему је заиста исписан латински текст. Камен је висине 55. см, а ширине 25. см. Ја сам одузео камен и пренео у школи.

Исти ми је рекао да је видео неки зид зидан од цигље. Ово ми је потврдио и један стари човек, који је знао за ову ствар раније."

По подацима мештана (1934) на брду око 3,5 км на истоку од села: "На месту ископине налази се њива и у њој је приликом орања нађен «камен» са натписом из римског доба, у истој њиви налазе се зидурине темељи некадашње зграде из римског доба."

По свему судећи митреум у подножју кастела Ћитка (види наредни локалитет). Од интереса је детаљ да је зид, где је нађен олтар, вероватно зидан у алтернацији са опекама. Савременим рекогносцирањима (2006) потврђен је у подножју потеса Камен већи златарски ископ и бројна опека античког формата. Вулић, објављујући по други пут (1933) Митрин олтар, не објашњава ближе податак о месту налаза. Чини се да су подаци управника школе и мештана тачнији и место открића споменика треба ставити на овај локалитет.

Гарашанин (1951: 170) преноси податке из архиве Народног музеја у Нишу из 1934. године: "На локалитету Камен, на имању Стојана Веселиновића (1934 год) откривени су остаци римских грађевина и један антички натпис."

По свему судећи подаци управника школе тачно одређују место налаза Митрине аре на овом локалитету, а не на Крсту/оброку св. Арханђела како је преузео Вулић од Р. Филиповића. Можда је он видео или чуо да је споменик нађен код оброка св. Аранђела, северно од села, тј. појате чобана где је пребачен.

T. CXLVIIIa-d

Ћитка, Камен-Велики камен, касноантички-рановизантијски кастел-опидум
МПП 2006-2013.

Локалитет је удаљен око 2 км источно од села. Налази се на истакнутом ћувику који доминира долином Осмаковачке реке. Са вишим залеђем ка северу, дужом планинском гредом, повезан је повијеним дужим седлом. Остале три стране су изразите стрмине, источна се спушта у уску суву удолину. Издужени врх ћувика приближног правца пружања север-југ нераван је и испресецан вишим групама стена са литицама.

Утврђење је образовано тако да су бедеми пратили обод врха ћувика повезујући групе стења. На тај начин оформљена су три дела раздвојена стенама. Једину везу су имала уским пролазима између њих.

У северном вишем делу врха ћувика на источној страни налази се заравњен плато димензија 50 х 30 м, правца пружања север – југ. На западној страни истог дела врха ћувика бедемима је ограђен простор облика издуженог троугла правца пружања исток – запад, димензија 70 х 30 м. Овај простор је нераван и стрм са падом ка западу. Наведени делови утврђења чинили би условно горњи град-цитадела. У јужном већем и нижем делу врха ћувика смештен је условно доњи град, облика издуженог правоугаоника, димензија 100 х 40 м. Он има приближан правац пружања север-југ са падом терена ка истоку. Најважнији објекат изгледа да је био смештен у јужној половини овог дела утврђења. Овде је откривен златарским ископом већи импост капител од пешчара димензија 66 х 38 х 28 см који је лежао на ступцу димензија 29 х 29 см. Обурвани, вероватно у темељној зони сачувани и везани кречним малтером, бедеми по конфигурацији на терену ширине су око 3 м и висине 0,5 м. (изворно нису могли да се утврде). На западној страни овог дела утврђења и ћувика, изван бедема на почетку падине налази се обиље грађевинског материјала и фрагментована керамика што све иде у прилог да се на овом делу, вероватно, налазило неутврђено подграђе. У овом делу локалитета нађена је опет златарским ископом база стуба од ситнозрног пешчара димензија 42 х 42 х 27 см, а пречник почетка стуба износи 29 см. На целом локалитету, као и по свим падинама, видљиве су бројне опеке античког формата као и покретан археолошки материјал. Културни слој је приметан и његова дебљина креће се око 1 м, а свакако припада периоду од 3-6. века н. ере. Уочено је неколико мањих и већих златарских ископа.

На југу утврђење се завршава издвојеном већом стеном троугаоног облика са изразитом литицом на западној страни. У народу је позната као Камен-Велики камен. Југозападно од врха утврђења, односно у подножју ове литичасте стене на блажој падини је стари златарски ископ димензија 3 х 2 х 1,3 м. У њему и на избаченој земљи видљиве су бројне опеке античког формата са уломљеним каменом. Вероватно је ово место налаза епиграфског споменика са посветом Митри, а објекат у коме је нађен могао би да буде митреум. Храм је, свакако, био изван зидина, али у склопу овог кастела до превласти хришћанства. За сада нема поузданих података о времену настанка овог утврђења.

По свему судећи ради се о касноантичком и рановизантијском утврђењу.

Камен, касноантичка-рановизантијска кула-спекулум?

МПП 2013.

По казивању мештана на суседном вису преко увале северозападно од Ћитке налазе се антички остаци неке градње. Грађевински шут (камен, малтер и опеке античког формата) као и покретни археолошки налази откривају су на самом ртастом врху брда. Имајући у виду да се на Ћитки налази кастел то би овде могло бити речи о касноантичко-рановизантијској кули-спекулуму у функцији његове предстраже. С обзиром да и овај потес носи име Камен није искључено да жртвеник Митре можда потиче одавде. Непроверено.

Чесма у селу, античка сполија?

Вулић 1933, МПП 2006-2013.

Вулић публикује 1933. године (Споменик 75, 63, бр. 188) "горњи део надгробне плоче" за коју претпоставља да је античка сполија. Она је била узидана у сеоску чесму више сеоске цркве (прекопута). Чесма данас није у функцији али је сполија још на месту.

Јовановић (2007: 161-162), украс са камене плочасте сполије из сеоске чесме поистовећује са орнаментима на надгробним споменицима типа ципус из Комина (Municipium S...). Наведену сличност повезује са открићем ратничког гроба у суседном селу Глама (види под Доња Глама). По њему, оба елемента, орнаментални и сепулкрални упућују на пресељење неког племена из провинције Далмације ради организовања рударских радова у нашој области. То је касније

потврђено и топонимом једног обновљеног кастела под Јустинијаном из ремесијанске области – Далматас.

Чесма је подигнута преко пута главног улаза у сеоску цркву св. Ђорђа из 16. века, иначе споменика културе. Данас она није у функцији. Поред украшеног дела на чесми су уграђене и две веће обрађене камене плоче, један профилисани постамент и једна профилисана база правоугаоног стубца. На основу казивања мештана она је саграђена у периоду између Два светска рата, вероватно 1922. године.

Могуће је и да се ради о украсном делу неке чесме из турског периода који је употребљен као сполија у новој чесми након Ослобођења од Турака, можда на истом месту. Остаје ипак отворено питање прецизнијег опредељења наведеног споменика до следећег срећнијег открића који ће можда помоћи. Ово је могуће с обзиром на бројност досадашњих налаза и локалитета из атара овог села.

Случајни налази, оштећене мање вотивне иконе и новца

Вулић 1934, 1941-48; НзбМПП.

Вулић у два наврата публикује оштећену мању вотивну икону Трачког коњаника која је 1934. године већ била у нишком музеју. Не даје место налаза. Преноси грчки натпис. У инвентару предмета римског доба Народног музеја у Нишу уведен је 1954. године фрагментован рељеф (инв. бр. 50; касније пребачен у епиграфску збирку инв. бр. 83) из овог села, откупљен од Радована Филиповића. Вероватно је реч о реинвентарисању музејских предмета од пре рата.

Петровић (1979: 107, кат. бр. 80) рељеф одређује као икону Артемидиног култа, а текст натписа чита - [Ἀρτέ]μιδι Λούκιος Τερεντι [ανὸς ε]υχήν. Цермановић-Кузмановић (1982: 14-15, кат. бр. 21) вотивну икону уврштује у корпус налаза трачког коњаника на територији Југославије и чита натпис - [Ἀρτέμι]δι Λούκιος Τερεντι [ανὸς ε]υχήν.

У нумизматичкој збирци МПП налази се антонинијан Клаудија II који је нађен у овом селу «уз ћуп».

У старом инвентару предмета класичног доба Народног музеја у Нишу записано је да на потесу Страње у рушевинама грађевине нађена су два фрагмента

од две фибуле (инв. бр. 11538, 11539), поклон Р. Филиповића из Беле Паланке. Иначе локалитет Страње налази се у подножју Ћитке преко потока Длбоки дол.

У инвентару предмета римског доба музеја у Нишу уведена је 1954. године дршка суда (инв. бр. 109), а другим рукописом дописано да је купљена од Р. Филиповића из Беле Паланке.

У новије време љубитељ старина М. Манчић из Пирота, пореклом из овог села, на имању својих родитеља око куће у селу налази римски, касноантички и рановизантијски новац. На истом месту откривају се и остаци зидова од објеката.

Стража,

Гарашанин 1951

Гарашанин (1951: 170) уводи у литературу локалитет на основу места налаза "неколико рељефа од мрамора са натписом и римске фибуле" које је било забележено у инвентарним књигама музеја у Нишу 1934 године. Исто тако за оштећену вотивну икону Трачког коњаника, коју публикује Вулић, верује да је нађена на овом локалитету. Непроверено.

Поље, отворено римско насеље и металуршки погон **T. CXLIX**

МПП 1997.

Источно од села на левој падини Осмаковске реке налазе се остаци античког насеља. У дужини од око 0,5 км и ширини 100-200 м откривају се спорадично уломци опека античког формата, фрагментована керамика и уломци стаклених посуда, метални предмети и новац. Штавише, по казивању мештана у североисточном ободном делу пронађена је и касноантичка остава новца, а у северозападном крају изнад ушћа Бабинокалске реке ископавају се људске кости (свакако реч о некрополи). Изгледа да већина налаза припада периоду од 2-4. века н. ере.

На јужном ободу села, на благој падини површине од 0,3 ха, налажена је фрагментована керамика и бројни ситнији комади шљаке. По свему судећи ради се о металуршком погону за прераду гвожђа.

ПАКЛЕШТИЦА

Градиште - Код села и на висовима јужно, кастел и остаци античких објеката

Миличевић 1884; Каниц 1892, 1909 (1985); АНМН 1933, 1934; Вулић 1934; Гарашанин 1951; Златковић 1998.

Миличевић бележи на левој страни Височице у атару овог села једно Градиште, тј. утврђење. Каниц (1892: 103; 1909/1985: 95/232 код овог села наводи постојање римског кастела, а остатке античких објеката на висовима јужно од села.

Управник школе у првом извештају (јуна 1933) једино бележи постојање топонима Градиште у атару села. У наредном извештају исте године (септембра 1933) понавља претходни податак и даје нов: "Да се у овој школској општини налази само место зв. «Градиште», а да се незна одакле име потиче нити од када.

Од налаза има један камен-белутак, и на њему су утиснута два нејасна лика човечја, старинског изгледа. Он се налази у школској канцеларији."

По подацима мештана (1934) на Градишту "Постоји патос од плоче и малтера и нађена плоча са ликовима сада у нишком музеју". Оно се налази "на брду-нагибу" два сата источно од општинске зграде у В. Лукањи.

Вулић 1934. године на основу фотографије и саопштења А. Оршића-Славетића публикује налаз вотивне иконе Зевса и Хере (димензије 41 x 20 x 5 см).

Гарашанин (1951: 170) преноси податке Каница и Вулића. Унеколико се разликују подаци из Архиве нишког музеја, вероватно у обради Гарашанина: „На локалитету Градиште, 2 сата источно од општинске зграде (1934 г.), нађени су остаци зграде, један под од опека и малтера и један «камен са ликовима», који је пренет у Градски музеј у Нишу.” Свакако је у питању исти споменик који публикује Вулић и на коме су у рељефу претстављени Зевс и Хера.

У старом инвентару предмета класичног доба Народног музеја у Нишу под инв. бр. 10069 уведен је «рељеф од камена са 2 особе на колима», који је предала Основна школа из овог села посредством Бановинске управе у Нишу. У инвентару предмета римског доба (инв. бр. 176, реинвентар) Народног музеја у Нишу уведен је Рељеф Зевса и Хере из атара овог села.

Златковић (1998) у микротопонимији бележи у новије време да на локалитету "нема трагова грађевина".

Подаци Милићевића, Каница, мештана и Вулића односе се на Градиште, иначе, јединог потеса овог имена у атару села. Тврдња Каница да се на висовима јужно од села налазе остаци античких објеката није могла да се провери на

терену, нити су у памћењу мештана оставили трага икакви други антички остаци. Извесну индицију пружа Каминско градиште на Видличу, јужно од села Паклештице, али данас у атару суседног села Рсовца (види село Рсовци).

Потес Градиште налази се око 3 км западно низводно од села на левој обали Височице преко пута ушћа Белске реке. У том пределу лева обала Височице је прилично стрма и завршава се ужом речном терасом којом пролази савремени макадамски пут за село. Југоисточно од Градишта на споју терасе и стрме падине налази се омање узвишење-ћувик. Непроверено.

Око 1 км северозападно од Градишта, на имању Бошка Ћирића, налази се потес Црквиште. На том терену пре потапања хидроакумулационим језером Завој налажена је руком рађена груба фрагментована керамика.

Чука, мање римско утврђење **T. CLa-b**

Златковић 1998; Ђорђевић-Војчић 2001; МПП 2003.

Златковић (1998) само бележи, а Ђорђевић-Војчић (2001) преузимају да се ради о археолошком локалитету.

Локалитет се налази око 1 км источно, узводно и изнад села, на десној обали Височице. На том делу река прави велику окуку правца север-југ око високе чуке стрмих страна. Чука има лакши прилаз једино са североисточне стране преко ширег седла.

На самом врху мање заравњене Чуке једва су уочљиви трагови бедема мањег утврђења елипсоидне основе сса димензија 30 х 25 м. На североисточној страни утврђења изведени су 2003. године већи златарски радови димензија 11 х 2 х 2 м. Нестручним радовима је оштећена правоугаона незнатно истурена кула на главном улазу у утврђење. Златарски ров је постављен произвољно и радовима је пробијен део куле и бедема. Бедем утврђења зидан је од ломљеног камена везаног кречним малтером у техници трпанца. Ширина куле је 2 м, а дубина 1 м. У пределу капије-главног улаза избачена су из првобитног положаја три већа плочаста камена блока димензија 1,5 х 0,7 х 0,2 м. Вероватно су била део самог улаза. У избаченој земљи нађена је фрагментована касноантичка керамика. Источно од Чуке, по причању мештана, налажене су кости што индицира постојање некрополе.

По свему судећи Чука представља мање касноантичко утврђење које је имало функцију контролног пункта, касније рефугијума.

Село-западно од цркве, отвореног насеља?

МПП 1986.

По причању мештана у јужном делу самог села, односно у двориштима кућа западно од сеоске цркве, налажен је римски новац. Чини се насеље?

Гнојишта, отворено насеље!

Златковић 1998; Ђорђевић-Војчић 2001.

Златковић (1998) бележи да се ради о археолошком локалитету, а Ђорђевић-Војчић (2001) додају да се налазе "остаци печене цигле".

Горња Пољана, отворено насеље!

Златковић 1998; Ђорђевић-Војчић 2001.

Златковић бележи (1998), а Ђорђевић-Војчић (2001) преузимају да се ради о археолошком локалитету.

ПАСЈАЧ

Ропотово, отворено насеље?

МПП 2006.

По причању мештана на овом месту се налази покретан археолошки материјал-фрагментована керамика и новац. На око 1,5 км североисточно од села је мала удолина са врелом. У близини се помиње и потес Црквиште. Провера археолошких остатака није била могућа због запуштености земљишта.

ПЕТРОВАЦ

Падеж-Дунђерове њиве, отворено насеље

МПП 1993, 1994, 2002, 2006; РЗЗСК 2002.

Потес се налази 2,5 км јужно од села, 200 м северно од Војнеговачког калеа, а у подножју брда Црна дрма. На падини у његовом подножју, на око 0,5 ха открива се покретни археолошки материјал, који се датује у 4-6 век. Стотинак

метара источно у стрмијем подножју брда налажене су људске кости, изгледа од истовремене некрополе. На граници је атара са селом Војнеговцем.

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 213-214, л 193) констатовано је: "Локалитет се налази у југозападном подножју брда Црна дрма, приближно 2,5 км јужно од села Петровца, а око 200-300 м северно од локалитета Кале у Падежу. То је падина средње стрмине која је доскора обрађивана, а данас је претворена у ливаде. Власници имања су фамилија Дунђерових из Петровца (Сотир Костић, Данко Веселиновић и др.). Надморска висина локалитета је око 550. На ливадама површине око 1 ха налази се бројна фрагментована римска и рановизантијска финија и груба керамика."

Свакако отворено касноантичко-рановизантијско насеље које је користило оближњи западни рефугијум на Калеу из атара села Војнеговца.

Рид-Црквиште, отворено мање насеље

МПП 1993.

Локалитет се налази на око 0,5 км (од школе), тј. 1 км југозападно од средине села. Налазиште је смештено у подножју стрмог брда и на малој стеновитој заравни на раскрсници путева за село Камик и удолину Падеж. Терен је еродиран и огољен. На површини од око 0,5 ха између стења налазе се мали уломци опека античког формата, фрагментована касноантичка-рановизантијска керамика и понеки комад шљаке.

Стотинак метара јужније од горе наведених налаза, баш код раскрснице путева налази се потес Црквиште од кога данас нема видљивих трагова. По причању мештана у прошлим временима одавде је узимана земља за градњу и малтерисање кућа и том приликом су налажене људске кости, као и у наставку непосредно испод пута за Падеж.

По свему судећи ради се о мањем отвореном насељу са култним објектом и некрополом из римско-касноантичког периода.

ПИРОТ **T. CLI-CLII**

TURRES – Κουμέδαβα (Κουιμέδαβα)

У римским итинерарима забележена је путна станица мансио Турес. На западу ка Наису удаљена је 25 миља од мансија Ремесијане по It. Ant. (Turribus) и Tab. Peut. (Turrib.), док је по It. Hier. (Turribus) раздаљина 18 миља (он бележи на средокрађи њиховог растојања и једну мутацију - Латину). На југоистоку ка Сердици итинерари наводе мансио Мелдију са различитим растојањима; It. Ant. 18 миља, Tab. Peut. 24 миља и It. Hier. 31 миљу (он даје и две мутације између, Транслитус на 9 и Баланстру на 12 миља). Proc. de aedif. IV 1 (106, 20) Κουμέδαβα, бележи новоподигнути градић (πολιχνιον) између градова Сердике и Наиса, а уједно и између друга два градића која су истовремено подигнута, Скретиске и Румисијане.

Јиречек 1877; Каниц 1892; Костић 1899; Милер 1916; Велков 1967; Петровић 1979, 1979 а; НАП I 1979; НАП II 1986; РЗЗСК 2002.

Бројни су и покушаји, са мање или више успеха, одређивања ове успутне станице. Сви аутори слажу се да је она била у пределу савременог града Пирота. Јиречек (1877) и Каниц (1892), који нису могли да виде античке археолошке остатке у Пироту, претпостављају да се налазила у пределу Сарлаха. Мештани су им говорили да се на овом месту наилази на остатке римских грађевина са мозаицима и трагови пута. Костић (1899) поставља мансио у римском (Турес) и рановизантијском (Кумедава) периоду испод Пиротског града "на једној тераси", без пружања археолошких потврда. Милер (1916) је смешта јужно од Пирота код села Пољска Ржана без навођења археолошких трагова. Живановић (1933) претпоставља да је мансио био лоциран на подручју Пиротског града и "северној падини Сарлаха" где су откривани археолошки остаци из римског периода. Геров (1967) исправно констатује да још није решен проблем убицирања путне станице Турес, за коју се претпостављало да је на њеним темељима подигнут средњевековни Пиротски град, пошто на том месту нису вршена археолошка истраживања. Петровић (1979, 1979а) локацијски неодређено идентификује је са савременим Пиротом на основу археолошких података који су до тада прикупљени на простору Сарлаха и Пазара.

У осталим римским и рановизантијским писаним изворима Турес се не помиње. Верујемо да се код Прокопија под именом Κουμέδαβα крије ранији Турес. Њу је саградио Јустинијан средином 6 века као један од три градића

између Наиса и Сердике. Разлози промене имена насељу и у ком тренутку је то учињено непознати су.

Подаци о археолошким остацима римског Туреса и рановизантијске Кумедаве могу да се прате од 16 века, тј. од путописа посланстава западноевропских земаља турском султану. Најранији Швајгер 1577. године (НАП I 1979: 375) бележи да поред касносредњевековног Пиротског града ,,на брду виде се многе старе градње," односно на Сарлаху.

Безолт 1584. године (НАП I 1979: 440) помиње такође Пиротски град као стар и напуштен замак, али ,,На миљу од њега налази се један извор. У његовој околини император Марко Антоније, који је владао пре 1400 година, треба да је поразио и уништио Готе (једно немачко племе). Ето зашто је у његову част био подигнут трофеум или стуб поводом победе, који се налази близо до споменутог извора. Постоји и један заобљен камен, висок као половина човечјег боја са грчким натписом, који не беше лак за тумачење, нарочито због убрзаног проласка. Ипак поменути Левенклај успео је то да учини."

Лубенау 1587. године (НАП I 1979: 462) потврђује податке и Швајгера и Безолта. ,,Недалеко од града, приближно у том пределу пре 1400 година, када је владао Марко Антоније, ту је се одиграла крвава битка у којој су Готи били поражени од римљана. О томе сведочи један стари округли стуб, прилично висок, који се назива трофеум или споменик победе. Подигнут је у част поменутог императора Антонија заједно са једним грчким натписом, који се налази на око миљу од града поред једног извора под планином, али текст сада већ не може да се чита. Горе на планини испред града виде се још велики делови бедема од једне старе тврђаве. 12 марта дођосмо до извора и разгледасмо стуб. Натпис је био већим делом обрастао маховином."

Кемпелен 1740. године (НАП II 1986: 305) након више од века ипо од претходних путописаца уочава знатне античке остатке на подручју тадашњег Пирота. То га је чак повукло да их насупрот бројним истраживачима погрешно поистовети са Сердиком: "... овде се откривају многе рушевине старих зграда и неретко ископавају се старине и новац од којих неки са натписом υλπια σερδικη. Они показују да су споменици врло великог античког града. Напокон откривени натписи код Муса паланке, који сви помињу римску републику Улпију, једва да

су могли да буду донешени од другде осим од суседног града Сардике или од ближе области тога насеља... Овде још стоје на више места рушевине градских бедема, које Софија нема, а откривају се и други трагови античке старости (сивата древност?)... Треба да се жали, да ли због старости или због неправичности времена је порушен или пак због непознавања градског подземља, где се можда крије, нисам могао да откријем споменик и грчки натпис М. Антонија, кога помиње Михаил Безолт у свом путопису које је спровео са послаником Лихтенштајном 1584. године."

Учесталија бележења и откривања археолошких остатака Туреса и Кумедаве крећу од краја турске владавине. Материјални трагови римског и рановизантијског насеља, утврђења и некропола топографски сконцентрисани су на неколико подручја у савременом Пироту. Они се протежу на неколико градских и приградских целина у дужини од 1,5 км и ширини до 0,5 км, односно на површини од око 40 ha. У пределу Пиротског града сужава се на ширину око 50 м, због леве нишавине притоке Бистрице и подводног терена Барја. То су са запада ка истоку Мађилка, Сарлах, Пиротски град, Пазар, Барје.

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 192-196, л 172-174) сумирани су новији резултати археолошких истраживања градског подручја Пирота и подељени на следеће локалитете: Турес (Пиротски град), Сарлах (вишеслојно налазиште са базиликом) и Мађилка (некропола из бронзаног доба).

Т. CLIIIa-c

Сарлах, касноантичко и рановизантијско утврђење, отворено насеље и некрополе Јиречек 1877; Каниц 1892, 1909 (1985); Костић 1908; Николић 1912 (1974); Живановић 1933; Гарашанин 1951; Ћирић 1965; МПП 1991.

Сарлах је изразита ртаста кречњачка греда која залази и понире у северозападни део пиротског поља делећи га на два дела, северним ужим протиче Нишава. Пружа се у правцу северозапад-југоисток, дужине око 1 км, ширине око 0,5 км и висине 80-90 м. Сам врх греде, дужине око 450 м, одвојен је од осталог дела ужим и дубљим седлом. У јужном подножју избија више јаких извора, а онај од средине седла до врха Сарлаха назива се Бањица. Управо, најзначајнији археолошки остаци праисторијских и античких утврђења и насеља, а мањим делом и некропола, указују се на овом најистуренијем делу.

На гребену и странама Сарлаха иако је бројним градњама, прекопавањима и активностима током средњевековног, турског и савременог периода измењен његов лик (скоро сасвим еродиран на јужној страни), појављују се и данас фрагменти гвозденодобне керамике. Заштитним археолошким ископавањима Петље на јужној страни Сарлаха 1989-1990. године нађен је културни хоризонт старијег гвозденог доба. На основу налаза кућа од нетрајног материјала са бројним керамичким материјалом констатује се да је најважнији део праисторијског насеља са краја бронзаног и почетка гвозденог доба био лоциран овде. На врху гребена је највероватније постојало утврђење градинског типа. (Пејић 1991)

Око 600 метара од врха гребена Сарлаха подножје се нагло шири на северној страни у брежуљкасти терен Чумина чесма, а на јужној страни у пространу прву језерску терасу Мађилку. На ободу те терасе образована је некропола спаљених покојника Брњичке културне групе. У седам кружних породичних камених конструкција, пречника 3-7 метара, пронађено је преко 40 керамичких урни. (Јевтић, 1990, Пејић 1991). Она је удаљена око 300 метара западно од насеља у подножју и градине на врху Сарлаха. У касноантичком-рановизантијском периоду преко некрополе развијало је се субурбано насеље Туреса-Кумедаве.

Јиречек 1877. године на основу извештаја С. Христова из Пирота бележи "Више тврђаве (мисли се на Сарлах, прим. аутора) наилази се на цигле и разнобојно мозаичко камење, а кроз суседне винограде пролази сада сасвим распаднути поплочани пут." Каниц (1892: 83) први пут бележи, а затим (1909/1985: 92/208) понавља ,,Тврђаву (Пиротски град, прим. аутора) сам затекао таман у онаквом стању како ју је описао Швајгер; једино је спољно утврђење које је он видео у близини, на западном брду Хисар, ишчезло и на његовом месту изграђен је шанац појачан палисадама. После тога сам посетио Пирот још неколико пута, последњи пут 1889 (први пут Пирот је посетио 1864, прим. аутора), али ми ниједном није пошло за руком да нађем било какав траг из римског доба. А ипак, људи тврде да су изнад тврђаве налазили «опеке, обојене мозаичке плочице» и да су у виноградима наишли и на део античког «калдрмисаног пута»! Можда ће даља ископавања дати неки резултат."

Костић (1908/1973: /15) наводи "Иако се, штавише, на северном терену Сарлака налазе понеки трагови старог насеља, ипак мени се чини да је стари, класични Пирот (средњевековни, прим. аутора) био пре на Пазару, него између Сарлака и Чумине чесме." Мало даље коментаришући податке Швајгера указује: "Занимљиво је што Швајгер бележи код Пирота два градиња, и горњи је градиј можда био на северној страни Сарлака, јер се при копању стаза у парку (1904. године, прим. аутора) видело много материјала од неких грађевина (цигле, камен, делови зидова)."

Николић (1912/1974: /12) у својим етнолошким белешкама из прошлости града саопштава "Кад је реч о самом положају Пирота, да поменемо како има знакова да је најстарији Пирот вероватно био насељен око данашњег Града, па око Бањице, затим где је садашње јеврејско гробље и онда свом том страном Асарлаха до Мађилке, која је насред њива између пута испод винограда за село Гњилан и главног пута Пирот-Бабушница."

Живановић 1933. године бележи "Пре светског рата нека побожна жена открила је остатке једне мале црквице у близини градиња, с леве стране друма Пирот-Ниш. У рушевинама ове црквице она је нашла већу количину златног и сребрног новца са ликом и именом цара Константина Великог... Ту недавно, пак, неки су радници на Сарлаху, у винограду Милана Ђорђевића, бакалина из Пирота, нашли такође већи ћуп златног новца цара Константина. Но међу овим новцем био је и приличан број златних крстића, огрлица и прстења... Затим, таква кула (римске куле које су турске спахије само поправљале, прим. аут.) била је у селу Трњани, потом у непосредној близини Пирота у Туштин делу (извор речице Боклуџе), најзад у ливади до тврђаве (баш према месту званом »Бањска«) итд."

Гарашанин (1951: 170) преноси из бележака Фјукса, који је у Пироту био 1934. године, да је он тада на Сарлаху још могао да констатује "рђаво очуване остатке једног римског утврђења."

Ћирић (1965: 85) из аутопсије наводи: "Дана 30. јула 1964. године били смо и сами присутни кад су радници водовода на самом гребену Сарлака ископали одмах испод површине земље два зида дебљине 60-80 сантиметара са пружањем у правцу гребена Сарлака. Итд." Изгледа да је овде реч о античким зидовима објеката са горњег града/цитаделе, откривани током изградње базена на Сарлаху.

У нумизматичкој збирци римског новца Народног музеја у Нишу (инв. бр. 3236) чува се денар Марка Антонија и Клеопатре: "Ископан у винограду на месту званом Сарлах код Пирота марта 1932. године." Откупљен је од Вукашина Јонића из Пирота 1965. године. Чини се да овај налаз може да потиче из времена римског освајања овог подручја.

Поред горе наведеног налаза, у истој збирци налазе се још четири бронзана новчића Хадријана (инв. бр. 2013), Септимија Севера (2014), Максима Цезара (2011) и Гордијана III (2015) «ископани у околини Пирота» 1947, односно 1948. године. У збирци византијског новца Црноглавац (2005: 102, бр. 138) наводи да се налазио фолис Јустина II из 570-571. године, такође откривен у околини Пирота. Изгледа вероватније да ови нумизматички налази потичу са Сарлаха.

У инвентару предмета римског доба Музеја у Нишу уведено је 1956. године звоно (инв. бр. 403) ископано на Сарлаху приликом окопавања винограда и воћњака на дубини од 0,5 м.

У инвентару предмета византијског доба Народног музеја у Нишу уведен је 1957. године бронзани тег од теразија са "S" куком крушколиког облика (инв. бр. 131/V) димензија 5,5 x 4,5 см, пречник дна 2,8 см.Тег је нађен на Сарлаху 1954. године на дубини од 1 м и поклоњен од Свете Петровића, првог управника Музеја Понишавља, тада настањеног у Нишу.

У периоду између Два светска рата општинска власт у Пироту је на јужном делу подножја врха Сарлаха отворила каменолом чијим радом је вероватно известан део остатака античког утврђења уништен. Међутим, након Другог светског рата рад каменолома је интензивиран изградњом неколико кречана у његовој близини. Кречане су биле лоциране у подножју јужног дела Сарлаха, односно у пределу јеврејског гробља. У том периоду од неколико година знатно су девастирани ионако скромни видљиви трагови поменутог утврђења.

Изградњом савременог заобилазног магистралног пута око Пирота 1989. и 1990. године кроз Сарлах је пробијен тунел, а на његовим јужним падинама постављена је западна петља за улазак у град. Заштитна археолошка ископавања извели су Завод у Нишу и Музеј Понишавља у Пироту. Тада су на јужној страни Сарлаха откривена четири културна хоризонта и два већа архитектонска објекта, југозападна капија утврђења и ранохришћанска базилика.

Поред касноантичко-рановизантијског културног хоризонта, о коме ће овде бити више речи, нађени су и слојеви из периода краја бронзаног и почетака старијег гвозденог доба, хоризонт касног средњег века и јеврејско гробље, вероватно, из периода од 18 до средине 20 века.

Утврђење на јужној страни Сарлаха

Југозападна капија и део западног бедема Доњег града **T. CLIVa-b**

МПП 1989-1990; Пејић 1991.

Једини познати велики улаз у античко насеље Пирота управо је југозападна капија утврђења на јужној страни Сарлаха. Наиме, археолошка ископавања на Петљи показала су да утврђење које су видели на Сарлаху путописци од 16 века, а касније и истраживачи, није у потпуности девастирано, већ да су доње партије у подножју брда прилично сачуване. Међутим, средње и горње партије утврђења могу се назрети само у рудиментарним остацима.

Приликом заштитних ископавања југозападне капије ухваћен је северни део самог улаза у дужини од 2 метара. Његова северна страна је изведена у западном бедему утврђења. Улаз у основи на спољној страни има зубац димензија 0,7 x 0,35 м, који се даље ка унутрашњости утврђења наставља у попречни зид димензија 2,6 x 1 м. Вероватно да са попречним зидом на јужној страни улаза капије чине пропугнакулум. Капија је на северној страни брањена потковичастом кулом. Она је удаљена од улаза капије 3,3 м и у правој линији је са основом потковичасте куле. Кула нема улаз, њене унутрашње димензије су 3,5 x 2,8 м (спољашње 7 x 6 м). Од средине потковичасте куле на северу западни бедем наставља ка врху Сарлаха (праћен је у дужини од 11 м.). Дебљина бедема и зидова куле је 1,65 м, а очувана висина креће се од 0,5 код улаза капије до 3 м код потковичасте куле. Круне бедема јављају се на дубини од око 0,4 м.

Супструкција бедема и куле изведена је од ломљеног камена утопљеног у кречни малтер, а њена висина креће се од 0,8 до 1,2 м. Суперструкција је урађена у техници opus mixtum. Опеке су димензија 27,5 x 27,5 x 4 см. Интересантно је напоменути да су уз бедем нађене одложене опеке насатично поређане, истих димензија, вероватно, остављене у резерву или су претекле. Партија од камена изведена је од ломљеног камена спојеног кречним малтером. Сачуван је само

један либажни слој од четири реда опека, висине око 0,3 м, који је урађен на висини 1,5 - 1,7 метара од почетка суперструкције. На унутрашњој страни бедема у пределу куле, односно на кули, изведена су три реда опека истих димензија (има неколико опека димензија 34 х 34 х 4 см). Са унутрашње стране бедема и куле очувана су два реда рупа за дрвене скеле на растојању од 1 – 2 м, а растојање између редова је око 1 м. Под у унутрашњости куле урађен је од кречног малтера дебљине 5-10 см, а његова супструкција од ломљеног камена везаног кречним малтером укупне дебљине 0,3 м.

На северозападној страни спољашњег дела потковичасте куле видљиво је крпљење оштећења зида. Улаз југозападне капије је у каснијој фази затворен тањим зидом који је био постављен одмах уз зуб капије, димензија 2,3 х 0,7 х 0,6 м (није откривен у целости). Преградни зид југозападне капије постављен је на слој грађевинског шута дебљине од 0,15 до 0,3 м, који пак лежи на прагу капије, односно супструкцији западног бедема на њеном улазу. Озидан је од ломљеног камена, везан кречним малтером са уметањем и опека у одређеним партијама.

Интересантан детаљ представља и налаз два прилично оштећена гроба испред горе описане југозападне капије утврђења на Сарлаху. Ради се о гробовима са инхумацијом. Изгледа да је сахрањивање на овом простору прекинуто изградњом утврђења и развојем подграђа западно од капије крај пута који је долазио из правца Ремесијане и насеља из предела Лужнице.

Вертикална стратиграфија слојева дебљине 2,5-3 м, показује да је југозападна капија утврђења на Сарлаху, вероватно, изграђена у време Константина. Само утврђење изгледа да је трајало до краја рановизантијског периода. Чини се да затварање бреше у кули представља Јустинијанову обнову утврђења Средоземне Дакије, односно Кумедаве. О постојању ранијег насеља или мансија из 2 века наше ере сведоче налази имитације тера сигилате откривени приликом заштитних истраживања Петље у пределу југоисточног подножја врха Сарлаха у танком поремећеном слоју.

Постављање југозападне капије утврђења на споју равнице са стрмом падином Сарлаха свакако индицира најповољнији улазак пута из Ремесијане. Уједно јужни бедем доњег града који је, највероватније, постављен на дну падине

штитио је више извора питке воде који избијају овде у подножју Сарлаха, тј. остављао их унутар утврђења.

Јужни бедем доњег дела утврђења. По свему судећи од југозападне капије јужни бедем скреће под правим углом и иде равницом јужним подножјем Сарлаха до његовог врха код Бистрице (вероватно садашњим коритом Расничке реке, где има извесних индиција). **T. CLVa-b**

Јужни бедем средњег дела утврђења. Између акрополе и доњег дела утврђења чини се да постоји и средњи део утврђења. На око 100 метара источно од југозападне капије заштитним археолошким радовима ухваћене су две мање партије бедема: прва дужине 4 м, и на одстојању од даљих 40 м источно, друга дужине 6 м. Њихова ширина износи 1,6 и 1,9 м, а очувана висина креће се до 0,7 м (са спољашњим лицем и до 1,4 м). У нивоу дна темеља једне партије откривен је и главни одводни канал. Западни и источни крајеви овог дела утврђења уништени су радом каменолома. Северни бедем вероватно чини јужни обод акрополе. На тридесетак метара југозападно од мање партије југоисточног бедема акрополе (дужине 8 м) виде се остаци темељних зона зидова на растојању од 4,5 м, вероватно од објеката у Средњем граду. **T. CLVI**

Акропола-Цитадела. Највиши део утврђења обухвата сам врх Сарлаха и горњи део падине Сарлаха на јужној страни. На основу археолошких остатака чини се да је северни бедем акрополе ишао ивицом гребена (северна страна Сарлаха у горњем делу је окомитија). На том делу у источном подножју највишљег дела Сарлаха видљиви су остаци Североисточне капије ширине 2 метара са пропугнакулумом дужине 2,5 м и ширине 0,95 м. На положај капије указао је свештеник Зоран Тошић. Дебљина бедема код капије је 1,4 м, а он се од капије прати западно у дужини од 10 м и источно 4 м. Зидови фортификације и капије очувани су у висини од 0,2-0,8 м. Они су изведени од ломљеног камена и везани кречним малтером, а између редова камена уметане су спорадично и опеке античког формата. На основу положаја ове капије - спој средњег дела утврђења са акрополом/цитаделом, она је свакако служила и као северна капија фортификације на Сарлаху. **T. CLVII-CLVIII**

На основу аерофотографије претпостављени јужни бедем Акрополе иде на одстојању од око 60 м. од врха гребена. Једна његова мања партија, источни део,

сачувана је у темељној зони у горњем делу јужне падине Сарлаха. Зидан је од ломљеног камена везан кречним малтером, а димензије су му 8 х 1,6 х 0,8 м. Западни бедем у великом луку везује се за претходни и завршава на седлу, на западној страни врха гребена, где се по конфигурацији терена уочавају остаци веће куле. Она је издужена и вишеугаона, а обухвата врх гребена Сарлаха пред седлом. Са северне стране дужина јој је 26 м, са јужне 18 м, а највећа ширина 17 м. Очувана је у висини од 1 – 2 м. Ова угаона кула акрополе везује њене западне и северне ободне зидове. Од источног бедема нема никаквих трагова и он се може претпоставити на источном рубу горњег дела гребена Сарлаха. Овде треба напоменути да је управо на простору акрополе у 19. веку подигнуто турско утврђење-блокхауз/шанац са палисадом, (Каниц, 1892, 83; 1909/1985, 91/208).

Ранохришћанска базилика **T. CLIXa-b**

Еванс 1885; МПП 1989-1990.

Приликом изградње Петље заобилазног пута око Пирота (1989-1990) на јужном подножју Сарлаха откривени су остаци ранохришћанске базилике. У непосредној близини, штавише и у пределу вероватног атријума грађевине, биле су након Другог светског рата подигнуте кречане. Свакако, због њих је унутрашњост базилике прекопана, односно, на терену је остала велика неправилна рупа. У њеном северном делу било је откривено унутрашње лице северног зида базилике.

Археолошка истраживања обављена су једино у централном и источном делу базилике (у пределу велике рупе), односно дефинисала су стање објекта и могући степен савремених оштећења. Пошто је Петља померена јужно за 8 м ради очувања остатака базилике, њено ископавање остављено је за касније и до данас није настављено.

Старији истраживачи Пирота помињу две старе цркве у пределу Пиротског града (Живановић 1933: 14; С. Петровић, 1953). Изгледа да се оба податка не односе на базилику западно од Градиња, тј. на Сарлаху, већ исту мању цркву јужно од Пиротског града (Живановић, лево од пута Пирот-Ниш; С. Петровић, у дворишту Д. Манчића, црква Св Прокопија, овде види Западни субурбијум утврђења на Пазару-ранохришћанска црква).

Знатно пре горе наведених података Еванс (1885: 166-167) је имао срећу да открије неколико ранохришћанских остатака: „У предграђу овог града (Пирота, прим. аутора) испод пода недавно откривене мале полуразрушене цркве св. Јована Богослова били су очити темељи знатно старије цркве. Посећујући ово место, запазио сам неколико римских тегула, јако сличне онима код Злате, и открио сам ин ситу необичне остатке пресловенског хришћанства – бронзану Coronu окачену о крст, уломљено звонолико стаклено кандило, које је некада пристајало уз њу и још један издвојен крст, такође од бронзе. Облици крстова имају јасну сличност са оним на заветној плочи из Ремесијане и оба би могла да се сигурно припишу истом периоду." Еванс даје и изванредне цртеже откривених предмета. Стварно је штета што Еванс није посветио више времена истраживањима наше области. И овако кратка проучавања Ремесијане и Пирота оставила су дубок траг у литератури, а свакако су његове мисли и хтења била на другом месту.

Марјановић-Вујовић (1973: 14-15) из инвентара средњевековне збирке Народног музеја у Београду објављује бакарни полијелеј (инв. бр. 2226) израђен у техници ковања. За овај полијелеј уписано је место налаза Марков манастир код Скопља. За бронзани крст (инв. бр. 830), такође, из инвентара средњевековне збирке нема података о месту и условима налаза. Касније, Марјановић-Вујовић (1977: 8, 10-11, 27, кат. бр. 5) овај крст, који је већ пребачен у инвентаре збирке касне антике, одређује као процесијски и датује у 6 век. Она поистовећује крст и полијелеј на основу идентичности наведених предмета из збирке музеја у Београду са Евансовим цртежима. Вероватно на основу сугестија тадашњег директора музеја у Пироту Б. Најдановића претпостављено је да је Еванс наведене ранохришћанске предмете видео у црквици манастира на Ћелташу у атару Барје Чифлика (види тамо). Предмети се датују уже у 6. век (по Евансу 5-6. век).

Илић (2008: 132-133) наведени бакарни полијелеј и бронзани процесијски крст из Ћелташа убраја у скроман инвентар досада познатих предмета који су чинили инвентар ранохришћанских цркава и служили у литургијским обредима градских подручја на југу данашње Србије, односно, дела Средоземне Дакије. И поред опаске да су неистражене ранохришћанске цркве сеоских подручја описани

предмети на посредан начин уводе и подручје рановизантијског Туреса/Кумедаве у сферу значајнијих палеохришћанских центара централнобалканске регије.

Чини се да место налаза полијелеја и процесијског крста треба везати за ову ранохришћанску базилику. Евансов податак о предграђу Пирота свакако одговара овом простору у оно време и треба га узети као поуздан. Исто тако, манастирска црква на Ћелташу посвећена је Светом Илији, а не Јовану.

Новија истраживања базилике на Сарлаху су показала да је на њеним рушевинама у унутрашњости била подигнута у средњем веку мања црква, која је искористила северни зид базилике, са преуређеном и смањеном апсидом и новим јужним и западним зидом унутар главног брода базилике. По свему судећи, касносредњевековна црква изграђена у оквиру ранохришћанске базилике на јужној страни Сарлаха знатно је девастирана изградњом и радом неколико кречана у тек ослобођеној Југославији након Другог светског рата.

Делимична заштитна ископавања базилике показала су следеће чињенице. Да је изграђена у југозападном делу античког утврђења на Сарлаху, односно, у северозападном делу доњег града. Постављена је уз западни бедем, 30-так метара североисточно од југозападне градске капије. Грађевина је била подигнута на стрмој падини у подножју Сарлаха. Управо због стрмог терена и подлоге јужни зид базилике је на више места искидан и измештен од изворног правца. Откривена је само његова темељна зона и то не до темељног проширења (висине од 0,3-1м) у дужини од око 30 м (није ухваћено југозападно теме).

Круне зидова грађевине појавиле су се на дубинама од око 0,5 м. Вероватна ширина базилике је око 8 м. Супструкција базилике изведена је од ломљеног камена везаног кречним малтером са темељним проширењем по 10 см ширине са спољне и унутрашње стране, а висине око 1,5 м у пределу апсиде. У јужној половини круне темељне зоне апсиде приметно је дозиђивање које је вероватно последица клизања терена, односно попуштања грађевине у одређеној фази. Зато је ширина супструкције јужног чеоног дела апсиде у броду 1,8 м.

Суперструкција је зидана у техници опус микстум ширине зидова 0,8 м. Очуван је први ниво од четири реда опека ширине до 0,35 м (на 0,35 м од темељног проширења) у северној половини грађевине. Интерполација од ломљеног камена сачувана је у висини од 1,3 м у северном зиду, чини се до

следећег либажног слоја од опека. Северни зид базилике праћен је у дужини од око 13 м. У одређеној фази са спољне стране уз њега је дозидан зид око 1 м. Он је исто тако праћен у дужини од око 13 м, вероватно до бочног улаза (простор северно уз базилику није археолошки истражен). У подножју северног зида са унутрашње стране откривена су два отвора за канале на растојању око 4,5 м од апсиде и између себе. Отвори су зидани од опека, лучно завршени, ширине 0,2 м. Јужни зид, као што је већ напоменуто, праћен је у дужини од око 30 м и то у супструкцији која од истока ка западу се смањује (интензивнија су оштећења на западу). Због нагиба терена он је имао више контрафора, уочена су пет димензија 1-0,7 х 1-0,7 м, на међусобном растојању од 3,5 до 4,5 м.

Стратиграфски подаци нису поуздани због интензивних савремених прекопавања и циља заштитних ископавања. Уосталом на ширем простору базилике током каснотурског периода развијала се јеврејска некропола (гробови су оштетили апсиду). Поред тога, културни хоризонти ранохришћанске базилике извађени су у касном средњем веку изградњом мање цркве унутар грађевине. Од значаја је једино налаз керамичког жижка са представом ранохришћанског крста. Остаје нам да се надамо да ће ископавања западног дела базилике и северно од ње пружити податке у овом смислу.

И поред непостојања сигурних стратиграфских података за базилику на јужној страни Сарлаха, о њој се могу извести одређене чињенице на основу, пре свега, архитектонских елемената саме базилике и стратиграфске ситуације оближње западне градске капије. По свему судећи ради се о ранохришћанској једнобродној базилици. Време њене градње сада није познато, али имајући у виду ситуацију у оближњим градовима централнобалканског простора може се претпоставити период краја 4-почетак 5 века, односно време активне делатности чувеног ремесијанског епископа Никете. Базилика је свакако за сада имала две фазе. Прелиминарно друга фаза може се ставити у време велике обнове Царства под Јустинијаном.

Постављање базилике близу југозападне капије и западног бедема доњег града говори о цивилној функцији овог дела утврђења. Она је била доминантна својом величином. Чини се да је имала пространа атријум са више улаза да би примила вернике са главне капије доњег града и из горњих делова утврђења.

Неутврђени насељски део (?) и некропола на северној страни Сарлаха.

Костић 1908/1973; МПП. **Т. CLX**

Археолошке остатке , вероватно, из касноантичко-рановизантијског периода видео је још Костић (1908/1973: 17) на северној страни Сарлаха почетком 20 века. Тада је уређиван парк и Кермес на овом месту. Његова претпоставка да су то можда остаци римског утврђења које су спомињали западноевропски путописци није се обистинила пошто је новим открићима оно потврђено на супротној јужној страни. И данас на шумовитој северној страни Сарлаха наилази се на уломке опека античког формата и фрагментовану керамику.

Нешто испод врха гребена Сарлаха, односно при врху северне косине греде, а вероватно у пределу средине утврђења на Сарлаху, тј. у равни источног ободног дела цитаделе, простире се издужен заравњен плато димензија 60 x 10-13 м. Наведена зараван свакако је 1904. године преуређена за Кермес Пирота. Костић (1908/1973: 17) бележи да се тада: „при копању стаза у парку видело много материјала од неких грађевина (цигле, камен, делови зидова).“ По свему судећи Костићеви подаци о археолошким остацима античких објеката поред ширег неутврђеног дела северне стране Сарлаха вероватно се односе и на овај мањи део ове стране који је изгледа био утврђен. По свему судећи, утврђивање најпитомијег дела осојне стране Сарлаха било је неопходно античким планерима пошто се са његове источне и западне стране налазе приступни путеви/стазе за излазак на цитаделу и средњи део утврђења на јужној страни Сарлаха. Тако, западни пут/стаза води до северне, односно североисточне капије акрополе/цитаделе. Иначе, треба напоменути да је северна страна овог брда стрмија у поређењу са јужном страном. **Т. CLXI**

У подножју северне стране ове кречњачке греде приликом просецања пута за савремено насеље Пирота - Сарлах, откривени су зидови грађевинских објеката дебљине 1 и 0,6 м. На истом простору откривају се и касноантички гробови са и без конструкције од опека што иде у прилог вишефазном и вишенаменском коришћењу овог простора. Слични налази, а нарочито гробова, чињени су и приликом изградње приватних кућа у насељу Сарлах које се након Другог светског рата развило у некадашњим пиротским виноградима.

У ширем смислу са овог простора потиче и женска портретна статуа типа Мале Херкуланке. Наиме, она је пронађена у кориту Бистрице између Два светска рата, која највећим делом протиче северним подножјем Сарлаха (Николић 1996, 80). На основу епиграфског материјала имамо податке о подизању споменика са статуама у Туресу Корнелији Паули, жени Елагабала и Марцији Отацилији, жени Филипа Араба. (Домашевски 1886; Вулић 1933) Примамљиву могућност представља претпоставка да је наведена женска статуа стајала на једном од поменутих споменика посвећених женама римских императора. У овом тренутку истражености Туреса немамо елемената за ближу атрибуцију.

Пошто на простору северне стране Сарлаха нису вршена археолошка ископавања није могуће прецизније одредити ни временски нити топографски простирање и релативни однос северозападне некрополе и античког насеља на северној страни Сарлаха. Утисак је да је некропола највероватније пратила пут до улаза у насеље на овој страни Сарлаха. Варијанта пута је иначе ишла долином Нишаве (код Станичења прихватала крак од Тимакума). Некропола би у том случају била лоцирана у подножју Сарлаха до Бистрице и на делу падине Сарлаха са терасастим платоом у равни изван/западно од седла, односно западне куле Акрополе. Управо на терсастој заравни пролазио је крак пута који се одвајао од брдске варијанте пута из Ремесијане који је ишао ка западној капији насеља на јужној страни Сарлаха. Он је на почетку гребена Сарлаха, око 1 км западније од Акрополе, преседлином прелазио и спајао се са нишавском варијантом пута. Наведена некропола свакако се ширила поред ових путева и између њих.

Део античког насеља на јужној страни Сарлаха чини се да је био пре смештен на падинама Сарлаха (од врха гребена до седла). На том простору су и почетком 20 века приликом уређења парка откривани археолошки остаци.

Субурбијум Мађилка и јужна страна Сарлаха, рановизантијско отворено насеље и касноантичко-рановизантијска некропола

Николић 1912, Наш исток 1932; АНМН 1933, 1934; МПП 1987-1988; Пејић 1991; Пејић 2012.

Николић 1912. године бележи: "Када је пре три године риљан стари виноград Костадина Антића испод Асарлаха, нађена је читава калдрма од разних зидова и старих римских цигала. На једном месту нађено је доста остатака од

неких гробова. Но, неразумни радници све су те ископине изразбијали и одмах у нове зидове затрпавали. И преко пута од тог винограда, кад је риљан други парлог у близини јеврејског гробља, нађене су у земљи неке старе зидине као остаци некаквих подземних шупљина, вероватно да су и то биле неке гробнице или купатила. И доиста, то место од Бањице па до Мађилке угодно је за насеље. И у том случају она Магила, Мађилка била је сигурно као нека стражарска кула с које се стране становништво осигуравало у случају напада."

Крајем јуна 1932. године откривена је остава златног новца и прстења у винограду Милана Ђорђевића, бакалина из Пирота. У локалном листу Наш исток наводи се да је: "Приликом копања темеља за вилу у његовом винограду, који се налази у непосредној близини Пирота, на падини брда Сарлака, радници Стеван Милић и неки Мирко, обојица из Студене, наишли су на пун ћуп златног новца...пронађена велика количина старог златног новца и прстења... Новац који је нађен, носи на једној страни лик Исуса Христа са натписом око њега а с друге стране је Цар Константин и Царица Јелена са крстом међу њима".

У првом извештају предс. општинског суда Пирота (1933) бележи: "суду овоме непознато је: да постоје места за археолошка истраживања у реону ове општине."

У наредном извештају (1934) незаинтересован за бановински упитник наводи: "да се у атару ове општине, до сада нису никуда открила археолошка налазишта, нити пак има имена места са назначеним називима, изузев једне могиле која се налази на међи Држав. лозног расадника преко које се земљиште обрађује и до сада на њој није ништа откривено нити је раскопавана." **T. CLXII**a-b

Музеј Понишавља у сарадњи са ЦАИФФ у Београду, а у оквиру пројекта под руководством академика Д. Срејовића током 1987/88. године обавио је заштитна археолошка истраживања на око 700 м^2 (на око 200 м^2 истражена је некропола спаљених покојника са краја бронзаног доба брњичке културне групе) током изградње гаража Електродистрибуције Пирот. Том приликом нађено је седам полуукопаних земуница-стамбених објеката правоугаоне основе димензија 3 х 5 м. Колибе су биле од лаке дрвене конструкције. Између колиба откривене су бројне отпадне и друге јаме кружне основе. Њихов просторни распоред указује на постојање система улица.

Од покретног археолошког материјала доминира фрагментована, углавном, груба кухињска керамика украшавана хоризонталним канелурама. Од осталих налаза издвајају се коштани чешљеви, коштане дршке ножева, бронзане копче и бронзани штапић/преслица завршен птицом. Локалитет се датује широко у период IV-VI века. **T. CLXIV**

У задњим деценијама на простору некадашњих винограда на јужним падинама Сарлаха, северно од локалног сеоског пута Гњилан-Пирот, приликом изградње савремених кућа откривају се гробови са инхумацијом. **T. CLXIIIa-b**

Заштитна археолошка ископавања организована су 2012. године на јужној страни Сарлаха у склопу изградње два тунела на аутопуту коридора 10. Она су изведена у пределу Сарлаха између касноантичког/рановизантијског утврђења и отвореног истовременог насеља на Мађилци (гараже Електродистрибуције Пирот). Ужим топонимом овог локалитета Дуганова лозја уствари, завршава се потес Мађилка на истоку. Истраживања су обављена на око 500 м^2. Јужну страну Сарлаха морфолошки чине две неједнаке половине подужно распоређене на тој страни кречњачког гребена. Мању у горњем делу до врха чини изразита кречњачка површ, карст. У доњој половини пружа се падина опет подужно подељена на два дела. Стрмији виши део везује се за карст, који је у појединим деловима и са стеновитим отсецима високим и до 5 метара. Нижи део представља блажу падину, која прелази у мочварно Барје до Костурске реке.

Из античког периода констатована су на овом налазишту три културна хоризонта. Од најстаријег потврђен је једино један гроб спаљеног покојника типа Мала Копашница – Cace I. Реч је о гробној јами нагорелих ивица у којој су положени остаци са ломаче без остатака покојника. У гробу није било ни гробних прилога нити накита. Гробна јама је углавном оивичена већим ломљеним каменом. По свему судећи ухваћен је обод некрополе спаљених покојника из 1-2 века н. ере Туреса, која се свакако пружала ка врху Сарлаха на истоку, тј. терену на коме је касније подигнуто касноантичко-раноизантијско утврђење.

Следећи културни хоризонт припада касној антици, односно претежно 4. веку. Откривене су две веће прилично оштећене зграде приближног правца пружања север-југ, односно управно на положај Сарлаха. Први објекат димензија 18 x 9 метара налази се одмах испод карстне површи Сарлаха, управо испод

вишег стеновитог отсека на делу где почиње стрмији део падине.Од зграде очувана је суперструкција висине до 0,5 метара целом дужином северног и западног зида. Од јужног зида очувана је само делом темељна зона, док је источни зид извађен највероватније риголовањем винограда или градњом виле у периоду после ослобођења од Турака до Другог светског рата. Зато у унутрашеости зграде није било културног слоја, наиме у северном њеном делу савремена површина земље била је испод дна темеља. Зидови објекта грађени су од ломљеног камена везаног кречним малтером. У пределу изван северног зида, где је једино ухваћен мањи део културног слоја констатоване су тегуле и опеке античког формата и спорадична фрагментована керамика 4. века.

Други објекат је био у доњем, блажем делу падине Сарлаха. Ради се о прилично порушеном објекту од кога је углавном очуван источни зид и мањи део унутрашњег попречног зида. Зграда је вероватно имала две просторије, већу у јужном делу и мању у северном. Зид је очуван у дужини од 25 метара. Супструкција објекта узведена је од ломљеног камена у техници сухозида, док је суперструкција откривена једино у делу јужне просторије и састоји се од већег ломљеног камена везаног кречним малтером са додатком туцане опеке. У наставку источног зида у северној просторији очувана је једино супструкција у техници сухозида, док је суперструкција оштећена изградњом објекта из трећег културног хоризонта. Овом културном хоризонту припада покретни археолошки материјал датован у 4. век (новац, крстаста и плочасте фибуле, фрагментоване керамичке посуде претежно финије фактуре).

Задњи културни хоризонт одговара рановизантијском периоду. У њему откривена је једна зграда изведена у чвстрој градњи и неколико објеката од нетрајног материјала. Зграда од чврстог материјала делом југозападног зида належе на супструкцију северне просторије објекта из другог културног хоризонта, односно, њеном изградњом негиран је део зграде из претходне фазе. На тај начин својим северним делом ова зграда димензија 18 x 9 метара простире се и у делу завршетка стрмијег дела падине Сарлаха. Њени зидови изведени су у целости у техници сухозида, с тим што је супструкција дубине у просеку од око 0,5 метара урађена од ситнијег камења поређаног у виду рибље кости. Она је у висини од 0,5-1 метра урађена од ломљеног камена средње и крупније величине.

Источни и део северног зида објекта оштећени су вероватно крајем 19. и у првој половини 20. века. У унутрашњости објекта био је земљани под. Покретни археолошки материјал са доминантним фрагментованим керамичким посудама грубе фактуре припада 5-6 веку.

Уоколо описане зграде изведене у техници сухозида, како у делу блажег дела падине, тако и у стрмијем делу откривени су објекти мањих димензија од нетрајног материјала. У блажем делу падине реч је о надземним колибама од плетера са подом од запечене земље, а нађена је и једна хлебна пећ изведена од камена, уломљених опека и запечене земље. Насупрот, у стрмијем делу падине пронађена је полуукопана земуница у слој жуте набијеније земље. У близини свих објеката биле су бројне отпадне и септичке јаме. Покретни археолошки материјал и из наведених објеката одговара 5-6 веку са претежном кухињском керамиком.

Овом периоду припада и једна мања потковичаста конструкција сграђена у североисточном углу веће просторије објекта из другог културног хоризонта (објекта чији су зидови везани кречним малтером са туцаном опеком) приближног правца пружања запад-исток. Она је озидана од ломљеног камена са убаченим уломцима опека античког формата везаних трошним кречним малтером. Источни зид ове конструкције призидан је уз оштећену половину дебљине зида објекта из другог културног хоризонта, тј. изравнат са мањим уломцима опека античког формата постављеним у пет висинска реда. Северни зид је прислоњен уз попречни зид објекта из другог културног хоризонта. Унутрашњост конструкције била је испуњена ломљеним каменом и кречним малтером дебљине до 0,5 метара. У том пределу нађено је више комада гвоздене згуре. На источном крају конструкције, на средини лучног завршетка, откривен је отвор са каменом који је поцрнео од горења. Западно од наведеног отвора, вероватно ложишта, на површини од 7 х 5 метара налази се интензиван слој гарежи и пепела дебљине до 0,3 метара. По свему судећи ова конструкција представља мању ковачку радионицу.

Из свега изнетог произилази да је на простору Мађилке (гараже електродистрибуције Пирот и Дуганова лозја/јужна страна Сарлаха) у периоду касне антике и ране византије егзистирао знатан западни субурбијум Туреса/Кумедаве. Свакако о истим археолошким остацима пре једног века говори

и учитељ Николић (1912/1974: 12). Подграђе је вероватно почињало недалеко од југозападне градске капије утврђења на Сарлаху. У пределу Дуганових лозја свакако је било средиште овог приградског насеља. Могуће је да је у ранијим временима на делу овог простора била домородачка некропола спаљених покојника, за сада типа Мала Копашница-Сасе, односно, дарданаца. Тек у западном продужетку јужне падине Сарлаха настављала је некропола инхумираних покојника из периода 4-6. век крај пута за Ремесијану у дужини од око 0,5 км. Остаје нејасан контекст открића два гроба са инхумацијом испред југозападне капије утврђења на Сарлаху. Да ли је реч о делу некрополе инхумираних покојника из ранијег периода, можда из 3. века, која је напуштена изградњом утврђења на Сарлаху и развојем подграђа на Мађилци, остаје да се види. Уосталом, између ова два насељска дела античког Пирота, у дужини од око 200 метара простор није археолошки истраживан.

Пиротски град – издвојена кула и део отвореног насеља

Јиречек 1877; Каниц 1909/1985; Живановић 1933; Гарашанин 1951; МПП 1970-1986, ЗЗСК Ниш; Дељанин-Папреница 1984; Дељанин 1986; Дељанин-Пејић 1986 и 1987; Пејић 1991; Пејић 1996.

Пиротски град је касносредњевековна тврђава подигнута у време кнеза Лазара. На овој издвојеној стени у продужетку Сарлаха и на споју са пиротским пољем констатована су археолошким истраживањима (Дељанин-Пејић 1986 и 1987) културни слојеви енеолита (култура Бубањ-Хум) и углавном старијег гвозденог доба (брњичке културне групе). Поред културног хоризонта из гвозденог доба ухваћена је и делом конструкција од ломљеног камења изведена у техници сухозида, која би могла да претставља део утврђења на овом простору. У наведеним периодима на овом простору је свакако егзистирало мање енеолитско насеље, а у гвозденом добу средишњи део насеља са бедемом, које се простирало од насеља у подножју Сарлаха са градином на врху на западу до дела насеља у равници на истоку на Пазару.

Између Пиротског града и Сарлаха сустичу се у Бистрицу сви водотокови из пространог југозападног пиротског поља. Предео непосредно јужно и источно уз ову тврђаву, како наводе од 15. века бројни путописци, био је мочваран. То се може претпоставити и за антички период.

Бистрицу иначе чине четири реке које настају од јаких врела лоцираних по ободу поља, а уједно дренирају јужну половину забареног пиротског поља (у том делу је крипто-депресија). Костурска река полази од врела Бистар у близини већег римског насеља на простору самог насеља села Костур и делом у атару суседног села Блата. Расничка река скупља све воде из јужног планинског дела пиротске општине, тј, атара села Камик, Присјан, Сиња Глава, Пасјач и Расница. Безданица полази од два јача врела Бездан и Ћелташ са истоименог знатног римског насеља. На крају Рогоз сакупља воду из низинских села Петровца и Држине, а у атару Пирота прима воду јаког врела Кавак.

Јиречек (1877, 23) само констатује да: "У IV вијеку налазила се овдје само мала кула стражара Turres." Чак и за њу претпоставља да је се налазила "нешто мало удаљена" од тадашњег Пирота и тврђаве пошто су је путописци од 16 века виђали са леве стране идући из Ремесијане, али не и пролазили поред ње. Он верује, међутим, да је у рановизантијском периоду насеље знатно увећано и да је променило име. Зато Пиротски град поистовећује са Јустинијановим градићем Кумедавом не дајући за то никакву потврду, а једино на основу извештаја Христова помиње археолошке остатке грађевина и пута на Сарлаху. **T. CLXVa-b**

Каниц (1909/1985: 92/208) изричито наводи у вези са Пиротским градом, као и целим градским подручјем тадашњег Пирота, мада га је посећивао четири пута у периоду од 1864-1889, да му "ниједном није пошло за руком да нађе било какав траг из римског доба". Изгледа да искусни Каниц није могао да види и препозна античке сполије у бедемима и кулама горњег града.

Живановић (1933) погрешно тврди да је Пиротски град римско утврђење, а да се на његовом месту, као и на Сарлаху налазио мансио Турес. Гарашанин (1951: 170) даје податке Фјукса из 1934. године да "На западном крају вароши налазе се остаци римског утврђења". Чини се да је Фјукс тада видео делове западног и северног бедема утврђења на Пазару, источно близу Пиротског града. Он оправдано претпоставља да је материјал са овог утврђења коришћен за оближње турско утврђење, односно Пиротски град. Исто тако наводи да се на Пиротском граду налазе античке сполије, као и један епиграфски споменик, вероватно, онај који публикује Вулић 1933. године (споменик бр. 6 нашег каталога).

T. CLXVI

У сарадњи Завода у Нишу и Музеја Понишавља у Пироту у периоду од 1970-1986. године вршени су обимни конзерваторско-рестаураторски радови на Пиротском граду који су праћени археолошким ископавањима. Радови су извођени углавном на горњем граду, задње две кампање рађене су у средњем граду, док је у доњем граду археолошки једино истражена унутрашњост западне куле прегрдног зида. Ископавањима 1983-1984. године (Дељанин-Папреница 1984 и Дељанин 1986) на источном крају горњег града, уз југоисточни део трапезоидног простора, откривен је источни одсечак грађевине, вероватно, кружног облика. Грађевина је фундирана директно на живу стену која је у овом делу средњевековног утврђења у паду од севера ка југу. Од објекта очувана је углавном темељна зона док је суперструкција незнатна, оштећивана током трајања средњевековне некрополе (крај 11-прва пол. 14. века), затим, изградњом касносредњевековног утврђења у другој половини 14. века и каснијим реконструкцијама тврђаве у периоду под Турцима. (Пејић 1996) Грађевина је озидана ломљеним каменом везана кречним малтером дужине око 5 м. На њеној јужној страни очуван је контрафор у висини од 1,2 м, супструкције од ломљеног камена у кречном малтеру и суперструкције ширине 0,6 м од четири реда опека античког формата димензија 29 х 19 х 4 см. Истично уз грађевину откривен је издвојен зид димензија 1,7 х 0,8 м подигнут од притесаног камена везаног кречним малтером и са понеком уломљеном опеком античког формата и лицима на све четири стране.

У нивоу суперструкције кружне грађевине у горњем граду ухваћен је прилично оштећен касноантички-рановизантијски културни слој. Међутим, почетним сондажним истраживањима Средњег града, на око 70 м^2, откривен је знатан културни слој из царског-рановизантијског периода (2-6 век) дебљине од 0,4 – 1,7 м, без дефинисаних грађевинских објеката и намене овог простора. Чини се да је приличан културни слој из наведеног периода створен већим делом његовим спирањем са простора Горњег града, него искључиво живљењем на овом месту.

По свему судећи грађевина из горњег града би могла да представља издвојену кулу, бургијум, пречника око 9 м. Она је свакако била спона античког

утврђења на Сарлаху и утврђеног насеља на Пазару. (Пејић 1996, 9; види Дељанин 1986, 77, претпоставља остатке мансија Турес).

Т. CLXVIIa-c

Пазар и Барје, цивилно насеље, утврђење-кастел?, субурбијум и некрополе

Катанчић 1827; Домашевски 1886; Костић 1908; Вулић 1931; 1933; Живановић 1933; Петровић 1953; Петровић 1979; Михаилов 1966; Геров 1969; МПП; Пејић 1995, 1996

Цивилно насеље: емпорij-канабе?

Пазаром и Барјем назива се део пиротског поља југоисточно од Сарлаха на коме се развија савремени Пирот. Пазар је оцедитији виши део поља који је формиран на делу Белавине-Сарлахове кречњачке греде која овде понире у пиротско поље, а на Пиротском граду избија у виду издвојене стене. Ова греда дели пиротско поље подужно у правцу северозапад-југоисток и избија код локалитета Прдљивац између В. Села и Градишта као и на Мађилку, кречњачки хум на левој страни Нишаве између Великог Села и Крупца. По свему судећи вишом алувијалном терасом античког корита Нишаве био је трасиран антички пут. (Ћирић-Живковић 1974, 37-38)

Барје је нижи периодично плављен део поља јужно и западно од Пазара, а представља источни обод пространог забареног истоименог подручја који се креће од села Блата, Костура и Барје Чифлика (дим. 6 х 1 км).

Током новијих археолошких заштитних истраживања на терену Пазара и Барја откриван је керамички праисторијски материјал. У Улици Војводе Момчила на Пазару и Старом вашаришту у Барју на нивоу подземних вода, а испод старијег римског културног хоризонта откривана је фрагментована раногвозденодобна керамика. Ово иде у прилог чињеници да је се и у равници југоисточно од Сарлаха и Пиротског града ширило праисторијско насеље брњичке културне групе. **Т. CLXVIII**

На основу епиграфских споменика који су нађени у Пироту и околини, Геров (Проучвания, III, 1969, 132, 139, 169-170), претпоставља да је Пирот током друге половине II века претворен у емпоријум – трговачки и занатски центар на градској територији Сердике. Изгледа и да се знатни археолошки остаци римског Туреса које је 1740. године видео и Кемпелен свакако односе, поред оних на Сарлаху и Пиротском граду, и на овај емпоријум. Имајући у виду да су неки поуздано нађени на потесу Пазара, то нам се чини да наведено урбано средиште

треба тражити овде. С тога најпре приказујемо каталошки досада познате и новооткривене споменике.

Први римски натпис из Пирота на миљоказу из времена Елагабала публикује Катанчић 1827. године, без података о месту налаза (Михаилов IV, бр. 2041 – Димитровград, помиње га у вези са провинцијским управником Руфином који се помиње на оба споменика али из Пирота у области града Сердике, а из Димитровграда у области града Пауталије). Затим, римске натписе са подручја пиротског Пазара публикује Домашевски 1886. године, које је видео у дворишту пазарске цркве. Један је почасни, вероватно са статуом, посвећен Корнелији Паули, жени Елагабала, а други богу Хјупсистосу. Почетком двадесетог века узидани су у звонару исте цркве. Између Два светска рата Вулић публикује неколико натписа из Пирота. Ради се о три споменика на грчком и два на латинском језику који су до Другог светског рата били у дворишту приватне куће лекара Симе Петровића, љубитеља старина (Вулић 1933). Још један споменик на грчком језику Вулић публикује раније 1931. године на основу података и фотографије К. Костића од пре Првог светског рата. Након Другог светског рата споменицима из дворишта пиротског лекара губе се трагови.

1. Миљоказ свакако од кречњака.

Вероватно 1827 био у Пироту (Катанчић). У каснијем периоду нестао.

M. P. Katancsich, Geographia vetus, pars II, Budae 1827, 131, n. VII; D-H 315 n; Кацаров, Приносъ, 1910, 86, бр. 53 (преузето од Dumont 314 M); Mihailov, IGR I, 686; расправљајући о помену управника Руфина на миљоказу из Димитровграда помиње га и Mihailov, IGBulg IV, 104, n. 2041.

ΥΠΕΡ ΤΗC ΤΟΥ ΟCΙώΤΑΤΟΥ
ΑΥ ΤΟΚΡΑΤΟΡΟC
Μ ΑΥΡ ΑΝΤΟΝΙΝΟΥ
ΤΥΧΗC ΤΕ ΚΑΙ ΝΙΚΗC ΚΑΙ
ΑΙώΝΙΟΥ ΔΑΙΜΟΝΗC ΗΓΕ
ΜΟΝΕΥΟΝΤΟC ΤΗC ΘΡΑ
ΚώΝ ΑΙΠΑΡΧΙΑC Α - -

ΠώCIOY POYΦIvOY HE - -

ʽΥπὲρ τῆς τοῦ ʽοσιωτάτου | αὐτοκράτορος - -[καίσαρος] | Μ. Αὐρ(ηλίου) ʼΑντωνίνου | τύχης τε καὶ νίκης καὶ | αἰωνίου δαιμονῆς ʽηγε | μωνεύοντος τῆς Θρα | κῶν αἰπαρχίας ‹Λ› - - | Π (ρ)ωσίου ʽΡουφίνου ʽη[- - ...

У 7. реду употребљена αἰπαρχίας, уместо ἐπαρχίας. Намесников номен и преномен нетачно написани у 7. и 8. реду. За номен уместо Λ написано А, а у преномену изостављено ρ. Кацаров празнину на крају допуњује [Σερδῶν πόλις]

Миљоказ је подигнут у част Елагабала од стране Сердике или Пауталије (у том делу натпис је оштећен). Царски легат Тракије био је Lucius Prosius Rufinus.

Вероватно 221. година.

2. Почасна база за статуу од кречњака.

Домашевски (1886) бележи да је стајала у дворишту старе цркве на Пазару. Приликом изградње нове звонаре у цркви 1904. године база је узидана заједно са наредним спомеником (Костић 1908; Пејић 1995). Димензије 1 x 0,45 x 0,48.

Domaszewski, AEM X, 1886, 238, бр. 1; Кацаров, Приносъ, 1910, 86, бр. 54 (преузето од Dumont 326 N); Геров, Проучвания III, 1969, 107 бр. 6.

ΚΟΡΝΗΛΙΑΝ	Κορνελίαν
ΠΑΥΛΑΝΑΥ	Παυλαν Αὐ-
ΓΟΥΣΤΑΝΗΣ‹	γουσταν ʽη Σ[έρ]-
ΔωΝΠΟΛΙ‹	δων πόλι[ς]
ΕΠΙ‹Μ›ΑΥ‹Γ›	επὶ Μ(άρκου) Αυρ(ηλίου)
ΗΡωΔΟΥΚΑΙ	ʽΗρώδου καὶ
ΠΡΟΚΚΛΟΥ	Πρόκλου

Κορνελίαν | Παυλαν Αὐ | γουσταν ʽη Σ[έρ] | δων πόλι[ς] | επὶ Μ(άρκον) Αυρ(ηλίων) | ʽΗρώδου καὶ | Πρόκλου.

На основу текста који је публиковао Домашевски завршеци 3 - 5. реда оштећени, као и десна страна слова М у 5. реду. Геров исправља у датив номен и

преномен Херода и Прокла за које претпоставља да су добили грађанско право Каракалиним едиктом и пре били грађани Сердике и њени архонти него ли становници емпорија Туреса и његови топарси.

Почасна база са статуом подигнута у част Корнелије Пауле, жене Елагабала. Вероватно хеленизирани трачани Херод и Прокло архонти Сердике. Женска мермерна статуа из Бистрице у јужном подножју Сарлаха можда је стајала на овој почасној бази? У краткој владавини Елагабала Јулија Корнелија Паула била му је прва жена 219-220. године.

3. Вотивна ара од кречњака.

Домашевски (1886) напомиње као и за претходни да је стајала у дворишту Пазарске цркве док није 1904. године узидана у нову звонару (Костић 1908, Пејић 1995). Костић (1908) уједно даје изванредан податак да је овај споменик нађен у Пазару, односно у Јеврејској махали. Димензије 0,81 x 0,6 x 0,4 м.

Domaszewski, AEM X, 1886, 238-239, бр. 2; Кацаровъ, Приносъ, 89, бр. 73, кратак коментар на стр. 56. у нап. 38; Mihailov, IGBulg, IV, 1966, n. 1924 (само коментар, без текста); Геров, Проучвания III, 1969, 107 бр. 5; Tatscheva-Hitova, Untersuchungen III, 1977, 285-286, бр. 13; Тачева-Хитова, Проучвания ....IX, 1980, 58, бр 12 а; Тачева-Хитова, История, 1982, 278, бр. 24 (Сабазије) и 314-316, бр. 11 (Хипсистос).

ΑΓΑΘΗ / / Χ /	Αγαθη [τθ]χ[η]
ΘΕωΕΠΗΚΟωΥΨΙΣΤω	Θεω επηκοω υψιστω
ΕΥΗΗΝΑΝΕΣΤΗΣΑΝ	ευχην ανεστησαν
ΤΟΚΟΙΝΟΝΕΚΤΟΝΙ	το κοινον εκ των ι-
Δ Ι ω Ν Δ Ι Α ΙΕΡΕωC	διων δια ιερεως
ΕΡΜº ΓΕΝΟΥΣΚΑΙΠΡΟ	Ερμογενους και προ-
ΣΤΑΤΟΥΑΥΓΟΥΣΤΙΑΝΟΥ	στατου Αυγουστιανου
ΑΧΙΛΛΕΥΣΑΥΡΗΛΙΣΔΙΟΑΛΕ	Αχιλλευς, Αυρηλις, Διο(ς), Αλε-
ΞΑΝΔΡΟCΜΟΚΑΣΜΟ. .ΑΝºΣ	ξανδρος, Μοκας, Μο[κι]ανος,
ΔΟΜΗΤΙΣΣΟΦΕΙΝΟΣΠ$_{Α}^{V}$	Δομητις, Σοφεινος, Παυ-
ΛΕΙΝΟΣΠΥΡΟΣΑΠΟΛΙΝΑ	λεινος, Πυρος, Απολινα-
ΡΙΣΜΟΚΙΑΝΟΣ . ΗΛΥΣ	ρις, Μοκιανος, [Σ?]ηλυς

ΚΑΙΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣΑΣΚ	και Αλεξανδρος Ασκ-
ΛΗΠΙΑΔΟΥΘΙΑ...ΣΕΒΑΖΙ	ληπιαδου · θια[σος?] Σεβαζι-
ΑΝΟΣΘΗ . . . ΤΟΥΤΑΣ	ανος.....

Αγαθη [τυ]χ[η] | Θεω επηκοω υψιστω | ευχην ανεστησαν | το κοινον εκ των ι | διων δια ιερεως | Ερμογενοθς και προ | στατου Αυγουστιανοθ | Αχιλλευς, Αθρηλις Διο(ς), Αλε | ξανδρος, Μοκας, Μο[κι]ανος, | Δομητις Σοφεινος Παυ | λεινος Πυρος, Απολινα | ρις, Μοκιανος, [Σ?]ηλυς | και Αλεξανδρος Ασκ | ληπιαδου, Θια[...], Σεβαζια | νος Θη[...], Τουτας

Натпис добро очуван са оштећењима појединих слова у р. 1, 9, 12, 14 и 15.

Вотивну ару посвећену *богу услишитељу Хипсистосу* подиже култна заједница (κοινον) са свештеником (ιερεως) и председником (προστατης, по Којић, 1965, 184, пре свега са духовним функцијама, као и да је реч о Сабазијевој култној заједници ако се прихвати читање Домашевског).

Крај II почетак III в. наше ере (Геров 1969: 51/169, 70-71/188/189, 106-107/224-225; и Тачева-Хитова 1982: 314-316).

4. Надгробни споменик

Каниц (1909/1985: 92/208) је у Пироту видео римски надгробни споменик, уломљеног горњег дела и без натписа. Нађен је »у оближњем селу«, димензија 0,79 x 0,32 м (на жалост без дебљине). Урадио је и цртеж, а уједно по обради личио му је на надгробнике југозападне Србије из ранотурског периода.

Каниц, Србија, 1909, 208, цртеж на стр. 209.

Вероватно II – III век наше ере.

5. Почасна база за статуу од белог мермера.

Вулић (1933) наводи да је: "Нађено у близини Пирота; сад код Г. Симе Петровића у Пироту". Живановић (1933) не бележи, или не зна, за овај споменик (зна за друга два миљоказа бр. 5 и 6) да се налази "у кући београдског лекара Пирођанца г. Симе Петровића". Након другог светског рата нестала. Димензије 0,44 x 0,3 x 0,3 м.

Вулић, Споменик СКА, 75, 1933, 62-63, бр. 184.

. APKIANωTAK...	M]αρκιαν Ωτακ[ιλιαν
... HPANCEBГ ..	Σευ]ηραν σεβ(αστην) γ[υναικα
... KYPIOYHM ..	του] κυριου ημ[ων Φιλιπ-
... H C E P Δ	που] η Σερδ[ων πολις σεβα]στ...
.....	

[Αγαθη τυχε | M]αρκιαν Ωτακ[ιλιαν | Σευ]ηραν σεβ(αστην) γ[ινηκα | του κυριου ημ[ων Φιλιπ | που η Σερδ[ων πολις | ευτυχως

На основу Вулићевог публиковања натпис је оштећен по ивицама, као и први и задњи ред.

Почасну базу за статуу Марције Отацилије Севере, жене Филипа I, подигао је град Сердика. Друга могућност атрибуције откривене женске статуе из Бистрице у подножју Сарлаха.

Подигнута 244-249, вероватнија 248. година, поводом прославе хиљадугодишњице оснивања града Рима.

6. Почасни споменик од кречњака.

Вулић (1933) бележи: „У Пироту лежи поред потока испод тврђаве (Пиротског града, прим. аут.).” Исти податак са локалним одређењима даје Живановић (1933): „налази се код градића, до кожаре Светозара Здравковића.” Након Другог светског рата постављен са унутрашње стране источног дела зиданог воденог канала Пиротског града. Почетком 90-тих постављен испред Археолошког центра Турес Музеја Понишавља у Пиротском граду, недалеко од претходног постављења. По Вулићу ара. Горњи део споменика недостаје. Димензије: 0,86 x 0,6 x 0,6 м (по Вулићу); 0,9 x 0,62 x 0,6 м.

Вулић, Споменик СКА, 75, 1933, 63, бр. 185.

	.....[η]
BOYΛHKAIO	βουλη και ο
ΔHMOC	δημος
EYTYHωC	Ευτυχως

[β]ουλη και [ο] | δημος | εν τυχως

Очувана задња три реда натписа. Натписно поље испод краја натписа 0,3 м непопуњено. Од публиковања Вулића (1933) први ред по ивици оштећенији.

Вероватно друга половина II века.

7. Надгробни споменик од белог мермера

Вулић (1933) вероватно на основу фотографије наводи да се састоји од три уломака. Један представља горњи део надгробника са едикулом у којој су попрсја две особе, а завршава се акротеријама са гроздовима. Димензије 0,77 x 0,7 x 0,3 м. Могуће је да се ради о истом споменику који даје Каниц у цртежу (Каниц 1909/1985: 92/209, »надгробна плоча нађена у оближњем селу«). Друга два дела споменика су од доњег дела надгробника (вероватно се не спајају са горњим делом) на коме је доњи део натписа. Димензије 0,3 x 0,7 x 0,3 м. За овај споменик Вулић каже: "Нађено *у околини* Пирота; сад у Пироту код Г. Др. Симе Петровића". Живановић (1933) вероватно зна за овај споменик али га изричито не наводи. Након Другог светског рата нестао.

Вулић, Споменик СКА, 75, 1933, 63, бр. 186. Живановић, Нишавље, 1933,

.....[μνη]-
[μης] χα-
ριν. Ευ-
τυχως.

За разлику од два наредна споменика који су нађени *у близини* Пирота овај је вероватно откривен на неком већем римском насељу из обода пиротског поља (В. Суводол, Костур, Барје Чифлик, Извор, Крупац). Надгробни споменик овог каталога бр. 4, кога је Каниц видео и исцртао у Пироту, вероватно је истог типа, међутим, нема елемената да потичу са истог места налаза, односно, исте некрополе. Каниц изричито наводи да је нађен »у оближњем селу«, док Вулић бележи »у околини Пирота«.

По свему судећи II – III век наше ере.

8. Миљоказ од кречњака

Вулић (1933) бележи да је »нађен *у близини* Пирота; сад у Пироту код Г. Симе Петровића, лекара«. Живановић (1933) наводи да се налази »у кући београдског лекара Пироћанца г. Симе Петровића« (без текста). Након Другог светског рата нестао. Димензије, h- 1,5 м, R- 0,32 м.

Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien, 1906, n. 76. Вулић, Споменик СКА, 75, 1933, 62, бр. 182. Живановић, Нишавље, 1933, 38. Iljug III 1460.

CNSTANTIΛIMPERAT……..RI..	Imperat[ori Caesa]ri [Flavio)]
. L VDIOIV……..E.I….	[C]l[a]udio Iu[liano F]e[l]i[ci Aug(usto]
VENERABIL……...ATO	venerabil[i ac triumph[ato-
RISEMPER…….ONTIFIC	ri simper [Augusto p]ontific
IMAXIMO……OMAXIMO	i maximo, [Francic]o maximo,
ALAMANI……....GERMANI	Alamani[co maximo], Germani-
COMAXIM……....CONSVLI	co maxim[o], <consuli>
NOINPERA……CONSVLI	<no> impera[tori VII], consuli
TERIMPERA….PATRIPA….	ter, <impera[tori]>, patri pa[triae, pro]-
CONSVL . RE…….B….	consul[i], re[cuperata re pu]b[lica]
……ATO..	
SVBAM. . . . . .ATEM	
. . . . . R	

а) Imperat[ori Caesa]ri [Flavio)] | [C]l[a]udio Iu[liano F]e[l]i[ci Aug(usto] | venerabil[i ac triumph[ato | ri simper [Augusto p]ontific | i maximo [Francic]o maximo | Alamani[co maximo] Germani | co maxim[o] <consuli> | <no> impera[tori VII], consuli | ter <impera[tori]> patri pa[triae, pro] | consul[i] re[cuperata re pu]b[lica]

б) Constanti l | | | | | |]consuli | no[| imper[atori] | |]ato[| subam]atem |]r[|

Вулић бележи да су од првобитног натписа (б) сачувани делови у 1, 7-9, 11-13 реду. Вероватно постављен у време Констанција II, види Милин 2003: 66. Нема елемената за ближе топографско одређење првобитног места налаза. Чини се да је из непосредне близине градског атара Пирота.

Постојећи, секундарни натпис урезан за владе Јулијана II, 360-363. године.

9. Миљоказ од кречњака.

Вулић (1933) и Живановић (1933) бележе исте податке за овај миљоказ као и за претходни под бр. 8. Након Другог светског рата нестао. Димензије, h- 1,2 м, R- 0,35 м.

Вулић, Споменик СКА, 75, 1933, 62, бр. 182. Живановић, Нишавље, 1933, 38. ILjug III 1461.

..... M P . …i]mp[e]-

RATORICAES….DIOIV…… ratoriCaes]ari Fl(avio)Clau]dio Iu[liano Felici Au]

GVSTOVENERABILIACTRIV.FATORI... gusto venerabili ac triu[m]fatori[semper August

OMAXIMO…TI.ICIM…… o <maximo>, [pon]ti[ff]ici m[axiom, Fran]-

CICOM…….ALAMANN……. cicom[axiom], Alamann[ico maxim]-

O…… o, [Germanico maximo, consul]-

ITER……..O..SEPRO i ter, [patri patriae, <proc]o[nsuli> pro

CONSS……...IMPE.ATORI cons(uli), impe[r]atori

…….ECV…… …[r]ecu[perata re publica].

…i]mp[e] | ratoriCaes]ari Fl(avio)Clau]dio Iu[liano Felici Au] | gusto venerabili ac triu[m]fatori[semper August | o <maximo>, [pon]ti[ff]ici m[axiom, Fran] | cicom[axiom], Alamann[ico maxim] | o, [Germanico maximo, consul] | i ter, [patri patriae, <proc]o[nsuli> pro | cons(uli), impe[r]atori | …[r]ecu[perata re publica]

Вулић за други миљоказ не наводи да има делове првобитног натписа, што се чини на основу угластих заграда у 4 и 7 реду. Чини се да је као и претходни из непосредне близине атара Пирота.

Као и претходни постављен у време Јулијана II 360-363. године, по Милин 2003: 66, преко миљоказа Констанција II, приликом његовог похода од Наиса за прелаз Succi.

10. Надгробни споменик од кречњака

Узидан у ограду стамбене зграде у улици Српских владара/Војводе Мишића. Или је откривен приликом земљаних радова на изградњи зграде, или је узет са бедема оближњег Пиротског града. Димензије 37? X 54 x ?. Непубликован.

.....<CT>-H

CEN . MNHMEC

XAPIN ZHCA

CH ETH . ΛE

TOICEΠANXAIPIN

...ανε< στ>]-η| σεν μνήμης | χαριν ζεσά | ςη ʼέτη . λε | τοις επα(ι)ν χαιριν

У 2 реду слова МНС у лигатури. Слово С угласто, О ромбоидно. Слова са серифима.

Недалеко од места овог споменика, у улици Николе Тесле, откривени су касноантички гробови са инхумацијом. Онда би са спомеником бр. 7 могао да потиче и са северне некрополе Туреса, дела са инцинерацијом.

Прва половина III века наше ере по облику слова (време Севера).

11. Почасни споменик од калцита?

Узидан у подножје западне куле горњег града Пиротског града. Пре неколико деценија (60-70 – тих) експлозијом трагача за златом разбијен (доњи део још стоји узидан, мањи одбијен део у Археолошком центру у Пиротском граду). Употребљен као сполија у касносредњевековну тврђаву Пиротски град. Димензије 0,49 x 0,51 x ? (пресек у пределу натписног поља 0,45 x 0,44 м, а укупна висина до ивице куле била је 0,75 м). Непубликован.

Очувана два слова (друго половично), постављена вертикално у натписном пољу – I V.

Узет са археолошких остатака античког Туреса (вероватно са Пазара).

Утврђење на Пазару-кастел **T. CLXIXa-d**

Гарашанин 1951; Петровић 1953; Јуришић 1956; Ћирић 1965; Петровић 1979; МПП 2000

Остаци античког утврђења на Пазару нотирају се од средине двадесетог века на простору савременог развоја Пирота. Углавном су налажени приликом земљаних радова на приватним кућама тако да су добијени подаци резултат раније усмених казивања, а од 1980. године и активности археолога музеја. Дакле ради се о заштитним радовима, док систематских истраживања није било.

Гарашанин (1951: 170) преноси из бележака Фјукса, који је пиротски крај обишао 1934. године: „На западном крају вароши налазе се остаци римског утврђења чији је материјал употребљен и при градњи оближњег турског утврђења.” Изгледа да је Фјукс видео делове северног дела утврђења на Пазару

С. Петровић (1953) нотира: „1927. године, приликом исушивања Барја (на Гагиној ливади, око 80 до 100 метара узводно од малог бетонског моста) радници су, копајући канал у правцу села Барје Чифлика, наишли на некакав стар зид,

дебео до 2 метара. Дно канала се налази на самоме зиду који се пружа попреко, правцем од брда Сарлака па на запад.” Мали бетонски мост налази се око 350 м јужно од југозападне главне капије утврђења на Сарлаху. Без других открића тешко је данас рећи нешто више о овом, вероватно, бедему на приличном растојању од Сарлаха и Пазара који би указали на неку везу са њима, или о можда неком издвојеном фортификацијском пункту.

Алексић (1954) и Јуришић (1956: 137) бележе делове северног дела утврђења. Приликом уређења парка источно од Пиротског града ухваћен је северозападни део фортификације у димензијама 33,5 х 2,2 х 1,72 м. Круна бедема појавила је се на дубини од 0,5 м. Бедем је израђен у техници трпанца са два лица. Интересантно је да је на тој дужини ухваћена засвођена капија? (отвор) од опека античког формата 25 х 25(?) х 4,5 см (по арх. Алексићу опеке су дим. 24 х 35 х 4), која нажалост није уцртана на приложеном плану. Чини се да зид правца пружања север-југ, дим. 4 х 1,6 м, може да буде део угаоне северне куле утврђења. На плану је приказан и део североисточног бедема (без забележених димензија) са претпостављеним правцем пружања. С. Петровић (1953) наводи још један део који може бити у вези са правцем пружања североисточног бедема: „испод куће Н. Најдановића налазе се два крака вероватно римског зида (дебљине од 1,5 до 2 м у чији састав је улазио и врућ креч). Темељи те куће, зидане 1936, делимице почивају на том старовремском зиду који се и сада може видети.” Западно од претпостављене северне куле утврђења Јуришић је уцртала и један мањи зид, дим. 5 х 0,9 м, који је вероватно део неке грађевине.

Ћирић (1965: 84), наводи: „На углу Улице Бориса Кидрича, Маршала Тита и Светозара Марковића откопан је зид са пружањем у правцу Градића. Зид је био од бигра, континуирано грађен и масиван.” По свему судећи, реч је о истом северном бедему и угаоној кули утврђења на Пазару, али овде нетачно нотиран да је изграђен од бигра.

Приликом изградње канализационе мреже у улици Војводе Момчила испред куће бр 13. 2000. године откривен је у југозападном продужетку дела бедема пронађеног 1956. године део северозападног бедема утврђења у рову ширине 1 м. Његова круна појављује се на дубини од 0,8 м, дебљине 2,7 м. Суперструкција му је очувана до висине од 1,4 м, зидана је од ломљеног камена

везаног кречним малтером и дерсована, а дубина супструкције је 0,75 м. Интересантно је напоменути да на нивоу подземне воде уз дно темеља откопана је дрвена вертикално постављена греда. На круни бедема делом је очуван први ред опека античког формата који говори да је зидан у техници опус микстум, у рову је констатован слој грађевинског шута.

Приликом изградње аутомеханичарског канала у локалу Д. Антића 1987. године у правцу пружања северозападног бедема ка југозападу откривен је зуб испуста или ојачања бедема, који искаче 1,5 м из равни бедема. Вероватно је реч о ојачању куле на бедемском платну.

П. Петровић (1979: 182, нап. 20), на основу саопштења Ч. Васића из Завода у Нишу, наводи да источно од Пиротског града: „уочени су остаци једне кружне куле и дела бедемског платна." Она је откривена током изградње канализационе мреже на раскрсници улица Српских владара и Кнеза Милоша. Потврду наведеног податка пружио је и арх. Миланов, тадашњи директор градског Завода за урбанизам, скицом по сећању. По њему се круна бедема појавила на дубини од 1,5 м. Изгледа да се овде налазила источна угаона кула утврђења.

С. Петровић (1953), вероватно, говори о делу југоисточног бедема утврђења када је: „1932. године, при копању темеља куће Н. Илића, службеника, наишло се на сличан зид (испод куће Н. Најдановића, прим. аут.), а ту су биле и остале неке дебеле водоводне цеви, тврђе од цемента."

За јужни бедем несигурне податке о евентуалном правцу пружања добијени су приликом изградње куће-двојнице породице Манић 1980-тих година у ул. Ивана Милутиновића/Лава Толстоја. Наиме, првобитна породична двојница је услед изградње стамбених зграда преко пута напрсла, свакако због делимичног фундирања на остацима античких остатака утврђења или објеката, и постала неупотребљива. Поновном изградњом, када је терен изнивелисан и ударена контраплоча, по казивању власника, откривена су два паралелна зида на растојању од око 20 метара. Од јужнијег зида ухваћено је спољње лице дубине преко 2 метара (од северног само круна дебљине око 1 м(?)). Чини се да је реч о јужном бедему утврђења јер је било партија зиданих и од опека, а у њему је била уграђена подужно и водоводна керамичка цев.

Делови фортификације средишњег дела нису поуздано утврђени. Њихови правци пружања могу се претпоставити са релативном прецизношћу на основу лоцираних делова бедема и кула у северном делу. Међутим, актуелна ситуација висинских кота терена, за коју ако претпоставимо да у прошлости није знатно измењена, што је вероватније, унеколико допушта другојачију диспозицију античког утврђења. Наиме, данашњи терен грубо омеђен улицама Српских владара, Ивана Милутиновића/Лава Толстоја, делом Радоја Домановића и парком испред Пиротског града знатно је виши у односу на околни терен (у просеку 1-2 м). Овај однос је израженији у пределу североисточног и југозападног бедема, што, свакако, обележава остатке урушеног римског утврђења. Поред тога, око 1/3 североисточне стране утврђења 2004. године ухваћена је изгледа круна капије са кулама приликом копања рова за електроинсталације.

У првој варијанти правоугаоно утврђење-кастел димензија око 250 х 150 м било би оријентисано у правцу североисток-југозапад, тако да би евентуална капија откривена 1954/56. године била porta principalis sinistra. У другом случају, што је вероватније, утврђење димензија око 150 х 100 м имало би оријентацију северозапад-југоисток. Тада би претпостављена капија вероватно чинила порту декуману. У том случају сви налази објеката који се концентришу јужно и источно од утврђења представљали би отворено цивилно насеље – канабе, односно емпоријум. **Т. CLXX**

Приликом изградње подрума куће П. Ивановића 2000. године унутар утврђења-кастела (површине 70 м^2), на дубини од 2 м и 10-так метара од северозападног бедема, указао се део римског пута (8 х 3 м) који прати унутрашњу страну бедема. Очувана је супструкција пута која је због подводног земљишта најпре образована од ситнијег, а затим и од крупнијег камења укупне дебљине 0,5 м. Преко њега је нанешен слој шљунка исте дебљине 0,5 м као подлога за завршне камене плоче пута које нису очуване. У слоју камења налажена је атипична руком рађена (гвозденодобна) и керамика из античког периода рађена на грнчарском колу. Овај културни слој појављује се на дубинама од 1,6 -2,6 м, а гвозденодобни од 2,6-3 м.

Исто тако, унутар утврђења-кастела приликом изградње подрума продавнице М. Јовановића 2003. године, површине 30 м^2, откривен је угао

римског објекта. Зид грађевине је изведен од ломљеног камена и понеком уломљеном опеком античког формата везан кречним малтером у суперструкцији висине 1,2 м, а у супструкцији од ломљеног камена и кречног малтера дубине 0,7 м. Он је ухваћен у дужини од 1,5 м и ширине 0,85 м, а круна је откривена на дубини од 1,7 м. Суперструкцији зида одговара антички културни слој, а супструкцији културном слоју старијег гвозденог доба.

Приликом проширивања телефонске шахте (2,7 х 2,5 м) 1991. године испред апотеке »Алин« откривен је зидани канал на дубини од 2,6 м, правца пружања северозапад-југоисток, ширине 0,3 и дубине 0,45 м, зидан је од опека (25 х 25 х 4 см), а затворен каменим неправилним плочама. Укопан је 0,5 м у жуту пескушу, а антички културни слој има дебљину од 1 м. Интересантно је напоменути да у овом делу унутрашњости утврђења, на углу улица Војводе Момчила и Српских владара, односно великој раскрсници, појављује се здравица у виду шљунка и пескуше на дубини од око 1,5 м. У том делу антички културни слој је смањене дебљине од 0,5 -0,7 м.

Западни субурбијум утврђења на Пазару,

Постоје подаци за поједине објекте, водоводну и канализациону мрежу и случајне налазе који се срећу изван утврђења-кастела.

У инвентарној књизи Музеја у Пироту забележен је случајан налаз бронзане статуете 1952. године нађен приликом земљаних радова испред Градића, односно западно од утврђења на Пазару. Којић (1964: 138-141) представу нагог младића у покрету који стоји левом ногом на глобу поистовећује са Еросом. Он има на глави фригијску капу, а на леђима мала крилца. Изворно грчки рад Праксителa или Лисипа често је копиран у хеленизму, а овај је изведен у стилу провинцијске римске уметности. Статуета је нажалост крајем прошлог века украдена из сталне поставке у Пиротском граду.

Приликом изградње куће Д. Митића 1982. године у улици Ивана Милутиновића (данас Лава Толстоја), југозападно од кастала, ухваћен је један зид од опека приближног правца пружања запад-исток у дужини 6 м и дебљини 1,1 м, а његова круна појавила се на дубини од 1 м. Он је имао са јужне стране засвођен отвор ширине 0,5 м. Северно од зида откривен је систем канала ширине 0,4 м,

висине 0,35 м озидан од опека дим. 31 х 31 х 4 см. Канали су покривени већим опекама димензија 58 х 58 х 7 см и они су на дубини од 1 м од површине тла. Наведени канал прати се и на суседним плацевима. Чини се да откривени зид са лучним отвором и системом канала од опека, за разлику од камених плоча унутар кастела, вероватно, представља јужни део већих терми.

У телефонској шахти (2,6 х 2,2 м) северозападно изван утврђења откривен је део зида правца пружањања север-југ, дужине 2,6 и ширине 0,9 м. Круна зида је на дубини од 1,2, а у шахти је праћен до дубине од 2,4 м и наставља се дубље. Он је озидан тесаним квадерима од ситнозрног пешчара и ломљеног камена са два лица и испуном средине трпанцем. Антички и рановизантијски културни слој појављују се на дубини од 0,8 м и настављају даље од ископавања у шахти.

Ранохришћанска црква, у оквиру западног субурбијума

Живановић 1933; Петровић 1953; МПП 2008.

С. Петровић (1953), западно од кастела наводи: „У дворишту Драгољуба Манчића, лончара (Трг Војводе Момчила 33), налази се једно бунарче. То је по народном веровању »ађијазма«, тј. извор лековите воде (лечи болест очију), а ту је по причању Хаџи-Маде (умрлог око 1881. године) и других људи, била црква Св Прокопија (или Св Петке) са подом од мермерних плоча. На томе црквишту је, пре Другог светског рата, нађена једна мермерна плоча са двема розетама... Ту су налажени и римски новци. У близини се налазе и два велика тесана камена, један вири из земље, а други је потпуно у земљи (у дубини од 0,5 м). Ту се наилази и на старинске цигле.”

У вези са претходним податком свакако је и краћи осврт Живановића (1933: 14) о ранохришћанском периоду пиротског краја: „У самом Turres-у подигнута је једна мала црквица у близини градића с леве стране друма Пирот-Ниш;” а у напомени бр. 28 наводи: „У очи светског рата (Првог светског рата, прим. аутора) једна побожна жена је открила остатке ове црквице и у рушевинама нашла већу количину сребрног и златног новца са ликом и именом цара Константина.”

По свему судећи, подаци Живановића и Петровића односе се на остатке исте ранохришћанске мање цркве западно од утврђења на Пазару, односно, јужно

од Пиротског града или са леве стране пута Пирот – Ниш. Данас су на овом месту подигнуте приватне куће.

T. CLXXIa-d

Пазар-Барје-Старо вашариште, јужни и источни субурбијум утврђења на Пазару, део канаба-емпорија?

Костић 1908; Гарашанин 1951; Петровић 1953: Ћирић 1965; МПП 1991-2006; Пејић 2008.

Гарашанин (1951: 170) преноси из бележака Фјукса из 1934. године да је на Селишту: „На јужном крају града наишао Фјукс на културне слојеве које сматра римским. Овде можда постоје и гробови из истог доба.” Могуће је да се ради о овом локалитету, Старом вашаришту које је јужно од града, мада потес Селиште није забележен у атару Пирота. Исто тако нису забележени ни налази римских гробова јужно од града тако да су ово прве индиције.

С. Петровић (1953) бележи јужно од кастела да је: „У задњем дворишту куће Р. Крстића 1929. године, при копању бунара, на дубини од 3 метара нађен један свод од римских цигала. Свод је остао. Крстић није даље копао.” С. Петровић нешто југозападније од претходног места налаза античких остатака и каже: „У дворишту Аутогараже 1951 године, при копању великог бунара (цистерне), на дубини од 3 метара, радници су наишли на старовремску калдрму, 1 римску бакарушу, неке црепове и кости.”

У новије време праћењем земљаних радова и заштитним истраживањима добијени су корисни подаци о деловима насеља јужно од кастела у пределу Барја.

Приликом изградње Центра мале привреде-Тржног центра Старо Вашариште, односно насеља АТП у Барју 1991. године откривено је неколико већих објеката. Након што је помоћу машина уклоњен површински слој и ископавања тракастих темеља Центра, која су обављена без присуства археолога, у профилима констатовани су зидови античких објеката. Круне зидова јављају се на дубини од око 0,5 м. Зид већег објекта правца пружања запад-исток прати се у дужини од око 20 м, дебљине је 0,6 м, зидан од ломљеног камена везаног кречним малтером. У профилима могао је да се прати у висини од 0,3 до 0,5 м и свакако је настављао у дубину. Северно од зида констатован је слој грађевинског шута, дебљине око 0,2 м, са кровним опекама оба типа, односно, до појаве подземне

воде. У профилима уочено је још неколико краћих зидова дебљине 0,45 и 0,7 м, који нису могли да се повежу у целину.

Мала заштитна ископавања, у виду компензације, обављена су на слободној површини југозападно уз Тржни центар АТП. У сонди површине 30 м^2 откривени су зидови новог објекта чији су правци праћени у извесној мери колико су допуштали услови. Већа зграда правца пружања запад-исток правоугаоног је облика вероватних димензија 25 х 12 м. На источном крају објекта изведене су три просторије, у јужном делу једна димензија 5,5 х 6 м, а у северном делу две мање димензија 4,5 х 3,4 и 4,5 х 2 м. У већој од њих се улазило из јужне просторије преко лучно засвођених врата од опека дим. 36 х 16 х 4,5 х 5 см. У мањој се улазило на исти начин, а правоугаони очувани улаз имао је довратнике од опека (вероватно је у горњем делу и он био лучно завршен). У другој фази улаз ове просторије преграђен је грубо озиданим зидом од ломљеног камена и опека везаних глиновитом земљом и затим облепљени слојем исте земље, а завршени са два слоја кречног малтера. Највећи западни део, вероватно, чини једну просторију. Са њене спољне стране на југоисточном крају ухваћена су два контрафора дим. 0,55 х 0,4 м од опека на раздаљини од 2,3 м. Круна зидова јавља се на дубинама од 0,5 до 0,7 м, а могли су да се прате до дубине од 1,3 м, тј. до појаве подземне воде (темељно проширење и дно темеља нису утврђени). Зидови су рађени у техници опус микстум (делом су очувана на круни зида два реда опека, дим. 34-36 х 34-36 х 4 см). Дебљина зидова је 0,55 м (са малтером 0,6 м), а зидани су од ломљеног камена везаног кречним малтером. Са спољне и унутрашње стране откривени зидови након дерсовања прво су облепљени глиновитом земљом дебљине 1 см, а затим малтерисани у два слоја кречним малтером укупне дебљине 1,6 см. На појединим деловима биле су видљиве бојене бордуре црвеном бојом. Зграда је страдала у пожару јер је на дубини од 1м, односно 0,5 м од круне попречног зида, откривен слој интензивног грађевинског шута дебљине 0,3 м (до појаве подземне воде) где су доминирале кровне опеке и угљенисане греде кровне конструкције. Унутар веће просторије нађена је већа касноантичка бронза!!! у слоју изнад интензивног грађевинског шута. У избаченој земљи од тракастих темеља надзорни орган Тржног центра нашао је уломљени мермерни барељеф римског легионара са кратким мачем. Он је, свакако, чинио

део веће култне представе тако да нам индицира постојање паганског храма на овој локацији. Откривени археолошки покретни углавном керамички матетеријал припада периоду 2 – 3. века. По свему судећи откривени објекат одговара једном хореуму.

Исте 1991. године у улици Лава Толстоја (Ивана Милутиновића), преко пута зграде бр 18., у рову за полагање телефонског кабла за Тржни центар АТП пресечени су зидови неког објекта. Круна зидова откривена је на дубинама од 0,3 – 04 м. Зидани су од ломљеног камена везаног кречним малтером дебљине 0,8 м и праћени до дна рова на дубини 1,2 м. На више места у пределу зидова на профилима рова констатовани су нивои запечене земље и интензивне гарежи.

Десетак година раније у истој улици Лава Толстоја, приликом просецања улице у пределу касније Тржног центра АТП, Слободан Петровић нашао је биконичну керамичку посуду фине фактуре црвене боје печења, из 2-3. века наше ере, димензија Р обода - 16,6-17,2 см; висина- 17 см и Р дна - 8 см.

На северној страни улице Стевана Сремца (преко пута Центра мале привреде Старо Вашариште) 2004 и 2006. године, у шахти 2 х 2 м на дубини од око 1 м, појавила је се круна зида објекта од крупнијег притесаног камена. У избаченој земљи нађени су керамички тубули и опеке античког формата дим. 31 х 31 х 4,5 см. На наведеној дубини почиње антички културни слој.

У истој улици (Стевана Сремца) 2006. године приликом копања подрума за кућу Ј. Петровића нађен је долијум пречника преко 1 м са угљенисаним житом.

Југоисточно од Тржног центра АТП у Барју 2005/2006. године грађен је супермаркет »Макси дисконт« на површини 75 х 60 м (Пејић 2008). Две трећине локалитета је девастирано пре него се приступило заштитним археолошким радовима на површини од 250 м^2. На девастираној површини извађен је већи објекат највероватније истог облика и габарита као онај који је откривен истраживањима у источном делу локалитета. Ради се опет о већој правоугаоној згради димензија 20 х 9 м, оријентације североисток-југозапад. Она се састоји од три просторије и пространог портика на источној страни са које је постављен и главни улаз (ширине 1,8 м) у већу просторију објекта 12,5 х 7,7 м. Из ње се улази у две мање просторије у североисточном крају зграде, димензија 5,7 х 3,5 м. Улаз у јужнију просторију је ширине 1,5 метара и као оне друге из млађе фазе је

преграђен. Довратници свих улаза изведени су од квадратних опека димензија 33 х 29 х 4,5 см. Зграда је озидана од ломљеног камена везаног кречним малтером. Зидови су очувани у суперструкцији до 0,5 м, а супструкција је дубине до 1 м. Ниво подземне воде овде је 0,3 м испод темељног проширења. Вероватно је и овај објекат зидан у техници opus mixtum (није очуван до висине првог реда опека). Зидови дебљине 0,6 м су дерсовани и, вероватно, малтерисани. Круне зидова јављају се од површине тла на 0,5-0,7 м.

На југоисточној страни објекта испред главног улаза, чини се целом дужином зграде, постојао је портик ширине око 4 м. У тој ширини испред улаза откривени су остаци малтерне подлоге за под дебљине 0,1 м. Под је вероватно био од опека или камених плоча. У просторијама објекта под је био од земље.

На истраживаној површини локалитета изван грађевине констатоване су колибе са огњиштима - објекти од лаких дрвених конструкција.

Вертикална стратиграфија састоји се из два античка културна хоризонта. Горе описана грађевина припада млађем периоду и њему одговара слој дебљине око 0,4 м. У њему је нађена бројна фрагментована керамика, керамички жижци, фрагментоване бронзане крстасте фибуле и новац од Константина до Констанција II. Покретни налази датују овај хоризонт у период друге половине 3 – 4 век. Откривена грађевина, вероватно, припада једној вили субурбани или хореуму.

Изградњом ове грађевине терен је изнивелисан или насипан због мочварног терена (уочен је слој интензивног кућног лепа дебљине 0,2 м). На осталом терену локалитета постоји старији културни хоризонт (дебљине до 0,5 м, при његовом дну појављује се подземна вода) који се огледа исто тако у остацима огњишта са објектима од лаког материјала. У њему је откривена, углавном, фрагментована керамика која датује ову фазу у време друге половине 2 и почетка 3 века. Поред тога у пределу темељног проширења грађевине унутар велике просторије откривена су два новчића Севера/Елагабала и Јулије Мамеје. По свему судећи они означавају време изградње виле субурбане/хореума, односно крај овог културног хоризонта.

У доњим деловима слојева старијег античког хоризонта спорадично налажени су фрагменти керамичког материјала који припада старијем гвозденом добу.

Костић (1908: 15) пружа неодређене податке за остатке античког насеља источно од утврђења на Пазару кад говори о Пироту према путопису Брокијера: „Предграђе је било, вероватно, око заостале џамије, где је земљиште најузвишеније на равници источно од градића. На пазарској страни наилази се копањем на римске цигле.” Касније Костић (1912/1973: /27-28) се враћа истој проблематици па се исправља и допуњује: „Иако се Брокијер није баш тачно оријентисао, ипак се по његову опису види да је варош била на Пазару, од заостале џамије до градића. На том су простору ископани најстарији споменици, а и данас се копањем налазе римски и византијски новци и велике квадратне цигле.”

Ћирић (1965: 84) наводи бројна открића зидова и керамичких водоводних цеви на простору Пазара нађених приликом изградње водоводне мреже 1964. године, а за антички период везани су подаци: „На почетку Улице Саве Ковачевића (Протине Мале), у дужини од 100 метара, са прекидима, откопане су, из правца Драгошеве улице, зидине на дубини од једног метра, састављене од кречњака.”

И данас старији Пирођанаци говоре за овај део града да су приликом спровођења градске канализације у главној улици почетком 60-тих година 20 века прекопавани стари зидови. Исто тако, откриване су старе грађевине и приликом изградње зграде Дома војске и Дома културе крајем 70-тих прошлог века кад је нађено тело већег мермерног стуба. У том погледу карактеристична је опаска Ћирића (1965: 85): „Интересантан је закључак Видојка Манића, службеника водовода:»Ретка је улица у Пироту у којој нема трагова старих зидина на дубини од једног метра«.” Много раније једнако је говорио и Кемпелен (1740) о античким остацима Туреса (види на почетак поглавља о Пироту).

По свему судећи, на простору источно од кастела на Пазару до источне некрополе постојао је знатнији и урбанизованији део отвореног цивилног насеља. Међутим, до данас немамо веродостојне археолошке потврде.

Некрополе на Пазару

МПП 2006.

Први гробови источне некрополе откривени су почетком 60-тих година 20 века приликом радова на градској канализацији у главној улици. У пределу бивше Београдске банке нађени су гробови инхумираних покојника са конструкцијом. За један гроб постоји фотографија. на којој се види да је он изведен од опека у виду ковчега са горњом страном на две воде.

Гробови са инхумацијом налажени су у близини претходних и приликом изградње спортске хале ОШ Вук Караџић и гаража стамбених зграда у улици Б. Радичевића. Вероватно, ова некропола означава крај простирања цивилног насеља источно од кастела на Пазару и пута за Сердику, како је то у осталим градовима балканских провинција. **Т. CLXXII**

Исто тако први гробови некрополе северно од кастела на Пазару откривени су 2006. године приликом изградње стамбене зграде у улици Николе Тесле. Три оштећена гроба са инхумацијом на градилишту примећена су тек у западном профилу на дубини од 1,9 м. Једино северни гроб оријентације запад-исток имао је гробну конструкцију од различитих опека. Покојник је био положен на лучне кровне опеке димензија 65 х 40 х 2 цм. Са стране су постављене зидне опеке димензија 30 х 26 х 4,5 см, док су код главе, ногу и као покривне биле опет употребљене кровне опеке. Руке покојника су биле положене на доњи стомак, а у пределу десне подлактице нађена су два ковачка клина. Преостала два гроба била су без гробних конструкција, а могла су од скелета да се констатују једино лобање и делови грудних кошева.

Чини се да северна некропола на Пазару индицира капију на кастелу од које је кретао пут ка Нишави и мосту да би се прикључио локалном путу на десној обали Нишаве и Стару планину. Обе некрополе припадају касноантичком/рановизантијском периоду.

Прасковица, отворено насеље/вила рустика

МПП 2007.

Локалитет се налази 3 км јужно од кастела на Пазару. Смештен је на благој падини прве речне терасе која прелази у пиротско поље. Оивичен је са запада потоком, а са истока локалним путем за село Држину.

На површини 100 х 50 м приликом обраде земље изоравају се делови интензивног грађевинског шута (камен, уломци малтера, лучне кровне опеке-лаконски тип) и спорадична фрагментована касноантичка керамика. Имајући у виду да се локалитет налази на ободу пространог пиротског поља, вероватно, ради се о једној вили рустици или мањем отвореном насељу.

Провалија, отворено насеље **Т. CLXXIIIa-b**

МПП 1985; 1987; 1998.

У насељском делу Пирота Провалији документовани су у новије време знатнији грађевински остаци из римског периода. Они су лоцирани у подножју прве више речне терасе стрмијих страна (одакле потиче и назив) на десној обали Нишаве и њене десне притоке Градашничке реке (око 1 км од ушћа).

Приликом изградње подрума куће Б. Ранчића 1985. године, димензије ископа 8,5 х 4 х 2,5 м, откривен је део грађевине са сводном просторијом. Остаци објекта појавили су се на дубини од 35 см. Ухваћен је јужни зид грађевине правца пружања запад-исток од ломљеног камена са понеком уломљеном опеком везан кречним малтером дебљине 0,6 м. Зид је очуван у висини од 1,3 м, а у супструкцији могао је да буде праћен 0,6 м са темељним проширењем (13 см) на северној, унутрашњој страни. Тек на 1,3 м северно од зида па до северног профила ископа (6,5 м) праћен је оштећен свод од опека димензија 34 х 29 х 5 см. Изнад свода био је изведен малтерни под дебљине 12 см (површина на 45 см од темељног проширења). Супструкција пода је од косо сложених уломака опека и ситнијег камења, која је заливена малтером са туцаном циглом дебљине 5-7 см. Изнад пода констатован је интензиван грађевински шут. У избаченом материјалу примећен је уломак каменог стуба дужине 0,4 м. и пречника 26 см.

На почетку улице Капетана Карановића 1987. године нађена су два уломка архитектонске пластике од кречњака. Ради се о врху стуба и делу капитела.

У овом насељу Пирота 1998. године спроведена је главна одводна водоводна цев од резервоара на врху Провалије. При дну падине у рову су констатовани зидови две грађевине, а у равници још једна. Прва грађевина са вишљег терена дна падине приближног је правца пружања североисток-југозапад, унутрашње ширине 7 м. Круне зидова јављају се на дубини од 0,5 м. Зидови

везани кречним малтером имају дебљину 0,6 м. Западни на вишем терену је очуван до висине од 0,6 м и у суперструкцији зидан је од опека димензија 35 х 35 х 4 см (4 реда), а у супструкцији од ломљеног камена и уломака опека висине 0,2 м. Јужни нижи очуван је до висине од 1,2 м и у супструкцији је од ломљеног камена везаног земљом висине до 0,5 м, а у суперструкцији од ломљеног камена везаног кречним малтером. Унутар просторије грађевине констатован је земљани под на коме је уочен слој гарежи и угљена изнад кога је формиран слој слабог грађевинског шута дебљине 0,3-0,6 м. у коме је било и кровних опека. Интересантно је напоменути да је дно темеља вишљег западног зида лежало на круну старијег зида од ломљеног камена ширине 0,3 м и уочене висине до 0,5 м. И овде је на прелазу супструкције-суперструкције (везиво земља-малтер) уочен земљани под са тањим слојем гарежи, изнад кога је до пода млађе фазе образован културни слој дебљине до 0,4 м. По свему судећи ради се о два грађевинска објекта из различитих фаза, који су страдали у пожару.

У подножју падине 20 м источно од претходног објекта лоцирана је друга грађевина. Земљани ров ширине око 1,5 м, дубине од 1,5-2 м, на појединим местима и до 2,5м, пресекао је у дужини од око 8 м западни зид грађевине. Она је оријентације северозапад-југоисток. Круна зида појавила је се на дубини од 1 м, а сам зид праћен је у рову у висини од 1,6 м
и настављао је даље у дубину. Грађевина је зидана у техници опус микстум, од круне очувана су три реда опека (опеке димензија 34 х 34 х 4,5 см). Рађен је од ломљеног камена везаног кречним малтером и дерсован, дебљине 0,6-0,7 м. У јужном профилу и јужном крају зида констатована је северна половина улаза у грађевину. Праг је изведен од призматичних обрађених камених блокова, а очувани довратник од опека висине 1,6 м и ширине 0,8 м. У профилима је приметан интензиван грађевински шут дебљине око 1 м од круне зидова.

У равници на десној обали Градашничке реке ровом је пресечен трећи објекат удаљен од претходног око 50 м југоисточно. Круна зидова појавила је се на дубини од 0,4 м. Објекат је оријентације југозапад-североисток. Ширина просторије је 3,4 м, а у дужини прати се 1,8 м. Од темељног проширења са унутрашње стране ширине 10 см суперструкција је очувана 0,3 м, а супструкција

прати се до дубине од 0,7 м. Зидови су од ломљеног камена везани кречним малтером дебљине 0,8 м. Унутрашње лице зида је малтерисано.

У унутрашњости објекта, испод темељног проширења, а у јужном профилу, констатована је конструкција отвореног воденог канала. Конструкција је ширине 2 м, висине 0,35 м, удаљена од јужног зида 0,3 и од северног 1,1 м. Слој ситног речног камења изнивелисан је кречним малтером и на тој основи озидана су четири реда опека димензија 34 х 34 х 4 см. У средини ове конструкције изведен је канал ширине 0,8 м и висине 0,2 м, који је омалтерисан хидростатичким малтером (од туцане цигле). Изнад нивоа канала био је грађевински шут дебљине 0,4 м. Иста дебљина шута констатована је северно, западно и јужно изван грађевине где је у јужном профилу на растојању од 1м од јужног зида објекта откривен сухозид дебљине 0,7 м. Једино у северном профилу источно изван објекта ка реци, слој грађевинског шута је дебљине 1м и ширине 2,5 м. По свему судећи, наведени објекат чини део античког водовода.

Провалија, јужна некропола

МПП 1985

Стотинак метара јужно од откривених грађевина отвореног насеља констатовани су касноантички гробови. Приликом широког машинског откопа подножја стрме падине Провалије за кућу З. Костадиновића извађена су два гроба са конструкцијом од опека на две воде. У западном профилу откопа документован је трећи пресечен гроб оријентације запад-исток. Конструкција гроба састоји се од положених кровних опека у низу и изнад њих од двоструког реда кровних опека постављених у виду крова на две воде. Изнад споја опека положене су лучне опеке-имбрекси, а у пределу главе конструкција је затворена опеком. Очувана конструкција имала је дужину 1,3 м, а налазила је се на дубини од 1,4 м. Кости инхумиранох покојника биле су избачене из конструкције.

По причању мештана насеља код савременог Тијабарског гробља, почетком 60-тих година двадесетог века приликом нивелисања терена за спомен обележје за Партизанко војничко гробље откривен је мањи гроб са конструкцијом од опека античког формата, које су биле постављене са све четири стране, при дну скупљене, а спреда и позади исто тако отвори затворени опекама. Налаз је

учињен са супротне стране Градашничке реке у односу на Провалију, исто тако у подножју падине.

T. CLXXIVa-b

Случајни налази новца и другог покретног археолошког материјала,

Гарашанин (1951:170) преноси и до тада познате епиграфске и нумизматичке налазе из Пирота. Валтровић (1884: 150) у одељку Старинара под рубриком »Разне вести« доноси Поклоне српском археолошком друштву: „Г. Никола Савић, предавач шабачке ниже гимназије, поклонио је друштву један сребрни драчки новац, четири сребрна и осам бакрених римских и један сребрни млетачки новац. Сви су нађени у Пироту и његовој околини." Једна већ драхма Дирахиона нађена је у селу Извору, а друга у Станичењу (види тамо). Домашевски (1886: 238-239) публикује два грчка натписа из дворишта пазарске цркве (види горе каталог натписа бр. 2 и 3). Вулић (1931: 117) доноси постамент за статуу Септимија Севера са грчким натписом по «саопштењу и фотографији» тада покојног Косте Костића. Вулић је већ сумњао да је споменик нађен у Пироту (он је са Ћелташа из атара села Барје Чифлик, види то село). Борић-Брешковић (2006: 44) наводи да је у фонду римског републиканског новца Народног музеја у Београду 1909. године откупљен из Пирота један денар D. Silanus-a.

У нумизматичкој збирци МПП поклоњене су две бронзе AE 3 Валентинијана I, нађене поред пута у Бег башти. Ради се о равници на десној обали Нишаве преко пута Сарлаха. До сада на овом потесу није потвђен антички локалитет. У овом делу пиротског атара данас је индустријска зона. Непроверено. Поред тога, налазе се још и 11 примерака фолиса Јустина II, вероватно из 571. године, случајно нађених у околини Пирота - без услова налаза. Међутим, за четири фолиса Јустина II у документацији МПП наводи се да потичу из Јалботинског калеа (види тамо). Поповић (1981: 113-114, 121-122; 1984: 69-71, 87-88) закључује на основу још четири оставе из Царичиног града похрањене исте 571. године да је реч о инвазији Словена непознатој писаним изворима. Оставу из Пирота опредељује као војничку плату.

Поред тога музеј у Пироту је добио и бронзу AE 3 Констанција II нађену у школском дворишту од ученика Власте Живковића, вероватно ОШ Вук Караџић

на простору источне некрополе Туреса. Други новчић, денар Александра Севера купљен је од пиротског сајџије Блаже Петковића из Пирота.

Од оснивања Музеја Понишавља 1947. године прикупљени су ретки археолошки покретни налази из периода 1-6 век н. ере. Ради се претежно о случајним налазима за које не постоје ближи подаци о месту открића. Ипак, може се претпоставити да су метални, стаклени и керамички предмети налажени на простору развитка античких насеља и некропола града Пирота.

Гвозденодобна градина на врху Сарлаха и део насеља у јужном подножју, затим, утврђени мањи део насеља на Пиротском граду, као и вероватно насеље на простору Пазара у низини са некрополом на Мађилци чине топографски оквир из старијег гвозденог доба развоју античког Туреса и рановизантијске Кумудеве. Међутим, досадашња сондажна и заштитна истраживања нису дала потврду постојања латенског културног хоризонта на овом простору. Верујемо да ће новија истраживања дати налазе из овог периода и тиме поред природних и друштвено-историјских предуслова оснивања знатнијег античког насеља на овом простору пружити и доказ да је то било поред домородачког насеља, што је случај код већине римских већих насеобина на важним путним и стратешким местима.

Код сумирања излагање о античкој топографији градског атара Пирота, намеће се његова просторна и временска разуђеност. На основу досада најстаријих налаза керамичког материјала из 2 века и микротопографских услова у подножју врха Сарлаха могао би да се лоцира првобитни мансио Турес. Опипљивијих материјалних доказа засада нема, вероватно су при каснијем развоју града у приличној мери девастирани. У подножју врха Сарлаха, нарочито у југоисточном делу, налазе се два јака извора. На том месту је, свакако, постојао мост на путу преко Бистрице и поред Пиротског града који је ишао Пазаром и даље на исток кроз пиротско поље. Могућност заштите станице са врха Сарлаха, одакле вероватно потиче и њено име, обиље воде и важан прелаз преко реке могли су да предодреде њено оснивање на овом месту.

Даљи развој античког Туреса везан је, изгледа, за стационирањем кохорте, или дела кохорте ради одржавања и заштите пута од границе са провинцијом Мезијом Супериор до Сердике и целог овог подручја, односно, северозападног

дела провинције Тракије. Остаци утврђења, вероватно кастела на Пазару, били би место где је била лоцирана ова војна јединица. Време доласка и изградње кастела за кохорту могли би да вежемо за време Комода и Маркоманских ратова, када су у Горњој Мезији образоване две нове кохорте. Чини се да је вероватније време установљења кохорте у Туресу у доба Севера, када, уосталом, овај крај доживљава нагли процват који је потврђен почасним споменицима, а и бројним миљоказима који свакако индицирају интензивнију оправку и изградњу путева.

Уз кастел кохорте почело је да се током 3 века развија отворено цивилно насеље (канабе). Бројни налази грађевина и културних хоризоната јужно и западно од кастела (на Пазару и Барју), вероватно, чине делове наведених канаба. Комплекс вила субурбана откривен на Старом вашаришту у Барју могао је и да представља магацине за прикупљање и складиштење аноне. Хипотезу о урбаном напретку Туреса у другој половини 2. и 3. веку у виду једног емпорија, изгледа, доводи у сумњу откриће остатака једног утврђења са војним карактеристикама.

Некрополе цивилног насеља на Пазару оквирно одређују границе кастела и цивилног насеља на истоку и северу. Преостале две ограничене су подводним-мочварним тереном Барја на југу и водотоковима на западу (Нишавом, Дурином вадом и Боклуџем).

Од времена тетрархије, чини се, језгро античког насеља сели се на оближњи Сарлах. У доба Константина и његових наследника Турес се шири и осваја кречњачку греду која доминира околном равницом. Тада, вероватно, и делови мансија, ако не цео, бивају уклопљени у систем утврђења на јужној страни брда. На највишем делу образује се цитадела, а затим средњи и доњи град. Током касне антике главни део насеља Туреса са великом ранохришћанском базиликом постављен је на Сарлаху. На тврђави су констатоване преградње које су вероватно учињене под Јустинијаном за време његове велике обнове. Субурбијуми сада се развијају западно од утврђења на Маћилци и вероватно источно на простору некадашњег кастела и канаба на Пазару. Нове некрополе шире се на јужним и северним странама Сарлаха западно од утврђења.

Обилни остаци урбанизованог и неурбанизованог насеља из рановизантијског периода на Сарлаху и његовом окружењу иду у прилог убикацији Прокопијевог градића Кумедаве на овом месту. Имајући у виду стање

истражености налазишта од Наиса до Сердике три већа археолошка локалитета између њих, где иначе Прокопије ставља новоподигнута три градића - Румисијану, Кумедаву и Кратискару, откривена су на просторима данашње Беле Паланке, Пирота и Градишта код Костинброда. Разлози промене имена утврђеног насеља на Сарлаху од Туреса у Кумедаву нису познати, као ни време у којем је промена извршена.

На простору Пирота нема поузданих података ни за крај рановизантијског периода. Почетак тог процеса индицира остава фолиса из 571. године, односно свакако продор Словена (Поповић, 1981; 1984). Са прекидом византијске власти у оближњим градовима, Наису и Туресу крајем 6. или почетком 7. века, престао је и живот у античком насељу на Сарлаху и непосредној околини.

ПЛАНИНИЦА (Доња)

Селиште, случајни налаз, отворено насеље

Душанић-Петровић 1963; МПП 2006.

Душанић и Петровић 1963. године публикују из фонда нишког музеја случајни налаз војничке дипломе из 222. године који је учињен пре неколико година у овом селу. Верује се да је власник бронзане дипломе преторијанац и Трачанин Марко Аурелије Валенс после отпуштања из војске дошао у свој завичај у оквиру градске територије Сердике.

Налаз војничке дипломе учињен је на локалитету Селиште у Доњој Планиници (данас је то једно село). Римска диплома нађена је на имању породице Николић приликом обраде земље. Локалитет се налази око 0,5 км јужно од задњих кућа села на брду. Селиште је мања удолина окружена брдима из које полази мањи поток, лева притока Нишаве.

По причању налазача диплома је изорана у земљи са уломцима опека античког формата и фрагментоване керамике. Касније на њиви је изоран и део каменог ручног жрвња. По свему судећи ради се о мањем отвореном насељу. Оно је свакако било у вези са око 1 км западним утврђеним насељем-кастелом на Градишту у селу Бањски Дол.

ПОКРОВЕНИК

Преслап, мање отворено насеље?

МПП 2006.

По причању мештана (Милована Стојановића) раније приликом орања парцеле на овом потесу наилазило се на уломке опека античког формата. Непроверено.

Ради се о заравни на вису преко пута Темца око 3,5 км северозападно од села.

ПОЉСКА РЖАНА

Остаци моста на Војнеговачкој бари- старо корито Нишаве

Живановић 1933; Ћирић 1974; Ћирић-Живковић 1974.

Живановић између два светска рата бележи откриће једног ступца од римског моста на Војнеговачкој бари. Ћирић 1974. године утврђује да се ради о мосту на старом кориту Нишаве те да се ради о римском мосту на путу од Туреса ка античком Крупцу. Поред тога кроз атар села, вероватно, је пролазио римски пут Наис-Сердика кога индицирају низ бунара и назив потеса Калдрма који се пружа од овог села до села В. Јовановац средином Пиротског поља.

Место налаза ступца је око 800 метара југоисточно од села у равници пиротског поља више села на локалном путу ка суседном селу Трњани.

Остаци ступца моста и траса римског пута данас нису видљиви.

Високи брег-куће Ранђела и Србислава Савића, мање отворено касноантичко насеље и некропола?

Минчић 2002; РЗЗСК 2002.

Минчић (2002: 14) бележи да је породица Савић приликом изградње куће шездесетих година прошлог века наишла на: „гробнице са очуваним скелетима" Поред тога говори се и да је нађен: „извајан лик девојчице у камену која је пронађена у одрону Нишаве на плацу Светозара Ћирића-Буруклије, димензије 30/60 см. Учитељ Синиша Николић је фигуру предао ондашњем управнику Музеја у Пироту Воји Петровићу." У инвентарним књигама пиротског музеја нема података о наведеном налазу.

Приликом рекогносцирања РЗЗСК (2002: 197-200) констатовано је: „Локалитет се налази у селу Пољска Ржана на рубу речне терасе, поред леве обале Нишаве и пружа се дуж главног пута који у селу води ка Нишави. Простире се на потесу који је дужи од једног километра (од центра села до чесме Тувегџија) и ту се могу запазити археолошки налази у хронолошком распону од енеолита до античког периода... Од Петровић Сретена сазнали смо да је у његовој окућници нађено укупно око 120 новчића из IV века, као и да је на њиховом породичном имању нађена гробница затворена каменом плочом која је девастирана."

Висоћи брег, северозападни део самог сеоског насеља, документован је као енеолитско насеље и некропола спаљених покојника са краја бронзаног доба. Наведени подаци индицирају да је вероватан и антички културни хоризонт, односно, мање отворено касноантичко насеље. Непроверено.

ПОНОР

Кале, мањи рефугијум – спекулум?

АНМН 1934; РЗЗСК 2002.

Податак мештана из 1934. године открива да се топоним налази на брежуљку, али да нема видљивих трагова.

Приликом рекогносцирања РЗЗСК (2002: 180, л 161) утврђено је: „Локалитет се налази на доминантном брегу изнад села Понор. На северу брега је одсек који се стрмо спушта ка селу док је на јужној страни блага падина која се спушта у правцу локалног пута Бела Паланка – Пирот. На брду су видљиви остаци полулучних бедема изграђених од ситног камена. Вероватно се ради о рефугијуму али је због веома малог броја покретног археолошког материјала веома тешко одредити период (пар уломака средњовековне керамике). Димензије ограђеног простора на Калеу су: дужина око 35 м, док ширина износи између 15 и 20 м. Унутрашњост овог простора је прекривена ситним каменом без трагова културног слоја. Локалитет је веома угрожен дивљим укопима."

Локалитет се налази око 1,5 км северозападно од села и смештен је на мањем ћувику јужно од старог пута Пирот - Б. Паланка.

Врх ћувика се издиже на стеновитој коси која ту прави ртасти испуст. Страна према локалном старом путу Пирот-Б. Паланка је стеновити отсек док је

супротна јужна стеновита еродирана стрмина. Најлакши приступ врху ћувика са источне и западне стране је вероватно био најбоље утврђен јер се на терену уочавају вештачки валуми од вађења камена. Других остатака нема.

По свему судећи ради се о мањем рефугијуму – спекулуму?

Љубатовица (Љубатовско), отворено насеље?

Ђорђевић 2001.

Ђорђевић (2001) бележи да мештани на локалитету "проналазе делове земљаног посуђа и изломљене ћерамиде". Неодређено, непроверено.

Турске баре, мање отворено насеље?

РЗЗСК 2002.

Приликом рекогносцирања РЗЗСК (2002: 181, л 162) констатован је локалитет који се: „налази удаљен око 100 м од десне стране локалног пута село Понор – Пирот и око 200 м од скретања за брдски део села Понор. Смештен је на благој падини и протеже се на неколико парцела које се интензивно обрађују, а тренутно се налазе под разним биљним културама. Налазиште заузима површину од преко 3 хектара. То је вишеслојни праисторијски локалитет на коме је заступљен археолошки материјал из енеолита, халштата, латена и античког периода...Упоредо, нађено је и неколико фрагмената латенске керамике (делови профилисаних обода и посуда израђених на витлу, сиве боје), као и пар фрагмената античких посуда.”

Исто тако, приликом копања бунара на овом потесу открива се фрагментована керамика и опеке античког формата. (Сретен Ђорђевић, Синиша Костић, Миодраг Ђорђевић-задњи копао). рефугијум (?) Кале налази се на око 1 км од локалитета.

Вероватно отворено мање насеље уз варијанту царског главног пута.

ПРИСЈАН

Градиште, кастел

АНМН 1934; Спасић 2001; МПП 2006.

Мештани су 1934. године забележили податак да се на 3 км северозападно од села Присјана (општина Камичка), на имању Присјанца Драгомира Витановића

налази топоним Градиште. Међутим, на њему тада нису налажени никакви археолошки налази.

Спасић (2001) саопшштава да се на имању М. Ђорђевића откривају: „трагови пет видних удубљења, остаци кућа, вероватно кућа у којима су живели Римљани. Удубљења су округлог облика, пречника око 15 метара и дубине 0,3 до 0,5 м... За време разоравања, а касније код орања на разораном земљишту налазио сам новчиће и парчад изломљене грнчарије."

По казивању мештана 2006. године локалитет се састоји од Калеа на врху брега и Градишта ниже на страни. Кале има "трпано камење и шанце", а потиче из времена српских Ослободилачких ратова. На Градишту се налазе гвоздене стрелице и други археолошки покретни материјал. У подножју Градишта има пећина.

Локалитет је на међи атара Присјана и Раснице.

Види Кале-Градиште села Расница.

Манастириште, културни објекат!

АНМН 1934; Спасић 2001.

По подацима мештана из 1934. године бележе да два километара јужно од села Присјан (иако је општина Камичка) у подножју брда Раскршће: „још се налазе зидине и по нека цигла." Локалитет је у атару села Присјана, али је власник Камичанин Стојан Марковић.

Спасић (2001) наводи: „Манастири су се налазили с леве стране испод кањона Камичке реке, скоро један поред другога. Манастири се памте по очуваним темељима срушених манастира и помоћних зграда. Манастир ближи до извора Светена вода подигнут је у част Светог Ђорђа, а други манастир ниже у правцу Присјана, био је подигнут у част светог Панталеја... Манастири су се налазили на имању попа Момчила Николића из Камика, како су га обично звали поп Момчило Камички... Мој отац Стојан купио је од попа Момчила, кад се овај одселио у Пирот, земљу на којој су били манастири Свети Ђорђе и Свети Пантелеј. У току орања и разоравања нових површина, вађено је камење из темеља манастира и помоћних зграда и изношено изван њиве. Последњи очувани темељ, са остацима подрума од помоћне зграде манастира, разрушили су мој син

Радован, братамац Чедомир и Ђура Здравковић, тражећи сакривено благо манастира.”

По казивању мештана у 2006. години на Манастиришту су после Другог светског рата ископавани зидови објекта и вађене широке опеке за зидање сеоских вурњи.

Локалитет се налази 2 км јужно од села на левој обали Камичке реке у подножју брда. Непроверено.

По свему судећи ради се о култном објекту.

РАГОДЕШ

Случајни налази вотивних икона и новца

Вулић 1934; 1941-1948. Гарашанин 1951.

Вулић (1934) објављује према фотографији С. Петровића, професора из Пирота, мермерну вотивну икону бога Митре. Ни у каснијим радовима С. Петровића, првог управника Пиротског музеја после Другог светског рата, нема података о месту налаза ове иконе у атару овог села. Икона, поред уобичајене сцене тауроктоније, има доњи фриз карактеристичан за источне балканске провинције. Змија није усмерена ка рани бика већ је у функцији одвајања главне сцене од доњег фриза. Представља рад вештог клесара и оквирно је треба датовати у 3. век, када је овај култ био најраширенији (Зотовић 1973). Нема података о њеном данашњем смештају.

Из Вулићеве заоставштине после Другог светског рата (1948) публикована је још једна мермерна вотивна икона, сада Трачког коњаника. Она је нађена на локалитету Марунћин гроб (група аутора 1996: 152). Датује се у крај 2. и почетак 3. века. Гарашанин (1951) већ није могао да је види у Музеју у Нишу и изразио је сумњу да се можда не ради о једној вотивној икони из овог села. За рељеф Трачког коњаника он бележи из инвентара да је нађена на »локалитету Марушкин гроб«. Провером старог инвентара Музеја у Нишу инв. бр. 11898, показало се да је икона нађена на локалитету »Марункин гроб«, а откупљена од Рајка Ђорђевића из села Рагодеша за 45 динара. У инвентару предмета римског доба заведена је 1954. године под инвентарним бројем 46.

Приликом обиласка села потврђене су приче о »плочи« која је однета из села, а нађена је на њиви фамилије Јевремовић на локалитету Стари луг. Откривена је, по причању, након Другог светског рата, вероватно, 1945. године на том месту где и икона Трачког коњаника. Имајући у виду да је Вулић дао фотографије обе вотивне иконе то изгледа да потичу из атара овог села, тим више што се информација С. Петровића може сматрати поузданом.

Гарашанин (1951: 170) преноси податке из старог инвентара музеја у Нишу и од Вулића. Његову сумњу да се можда ради о истој икони отклањају фотографије вотовних икона два различита култа.

У нумизматичкој збирци МПП налази се сестерцај Антонина Пија који је нађен у селу Рагодешу, а набављен од Д. Јовановића. Вероватно потиче са локалитета Чардак.

Чардак, Стари луг, Гробишта, отворено насеље, некропола

АНМН 1934; МПП 2006.

По подацима мештана (1934) на брду Чардак, 4 км западно од општинске зграде у Темској, откопавани су опеке античког формата и стари, вероватно, римски новац. Тада је место обрађивано, а налази су спорадично чињени на овој површини.

По причању многих мештана око 1 км северозападно од центра села постоји антички локалитет. Смештен је у горњем делу јужне стране брда Чука, на блажој падини у врху долине којом отиче поток као лева притока Петрове реке. На неколико парцела приватних власника, сада је терен заливађен, налази се фрагментована античка керамика, а у међама уломци опеке античког формата и ломљени камен у гомилама које су образоване од чишћења њива. Ниже у јужном оводу локалитета је мањи извор. Северно уз Стари луг наставља потес звани Чардак.

На североистоку уз локалитет наставља потес Гробишта који је име добио по наласцима гробова који су у прошлости откривани приликом обраде земље. Из прича мештана углавном се може претпоставити да се ради о гробовима са инхумацијом, док један податак говори о »старим врчвама и прстењу у пепелу«, односно инцинерацији - гробовима спаљених покојника.

Југоисточно уз локалитет мештани помињу место са именом Црквиште по остацима цркве, међутим на терену нису проверљиви.

Имајући у виду ситуацију на терену и податке из прошлости ради се о античком отвореном насељу са припадајућом некрополом које је обухватало већу површину на међи три наведена потеса. Оквирно се трајање живота на овом локалитету може поставити у оквире 2-5 века.

Барсћи Дел, ранохришћанска базилика?

МПП 2006.

Око 2 км северозападно од центра села, односно у продужетку 1 км од Старог луга, је шира блага падина на западном горњем делу брда Чука. По причању мештана на овом месту је била скромна црквена грађевина, чатмара посвећена Св Петру која се урушила пре две деценије.

Црквица је, по свему судећи, била подигнута на темељима ранохришћанске цркве, вероватно, након откривања после ослобођења од Турака. Ради се о површини 20 х 10 м на којој по ободима има неколико већих гомила камења са уломцима опека античког формата.

РАСНИЦА

Кале-Градиште, касноантичко-рановизантијско утврђење **T. CLXXVa-b**

АНМН 1933, 1934, 1936; МПП 2006.

У више наврата (1933 и 1934 предс. општине и 1936 управник ОШ) мештани извештавају о Градишту на коме се налазе »старе зидине«. Помиње се да је удаљено око 6 км јужно од општинске зграде (данашње село Барје Чифлик) и да је на брду. Управник школе П. Нешић бележи под 1: „Звано место «Кале-Градиште». Налази се на повећем вису. На врху виса налазе се старе зидине у виду неког утврђења давно озиданог.”

Локалитет је око 2 км јужно од центра села. Смештен је на врху високог купастог брда код ушћа Присјанске и Пасјачке реке. Једино са југоисточне стране врх брда се на око тридесетак метара ниже шири у издужени плато Кале димензија 0,7 х 0,2 м. У овом случају мештани простор античког утврђења називају Градиштем док је шири потес Кале.

Утврђење се састоји из цитаделе која је смештена на самом заравњеном врху и доњег града у подножју. Цитадела је овалног облика димензија 45 х 30 м, са једним правоугаоним преломом бедема на северној страни. Обрушени и зарасли бедеми ширине су 4-5 м и висине 0,5-2 м. Културни хоризонт је плитак и на појединим местима избија карст, кречњачка основа брда, односно слој мрке до тамно мрке земље је између кречњачких пукотина. У ситним златарским прекопавањима и избаченој земљи кртичњака налази се фрагментована касноантичка-рановизантијска керамика.

Доњи град издужене елипсоидне основе, димензија 200 х 120 м, већим делом постављен је на блажој падини западно и јужно од акрополе, док је на северној и источној страни терен стрмији, а раздаљина бедема 20-30 м. И овде је ширина бедема 4-5 м, а висина око 0,5 м са чије унутрашње стране присутан је празан простор - валум ширине око 5 м. На југозападном, најнижем делу бедема уочљиве су две веће гомиле камења које, вероватно, представљају куле на главној градској капији. Изван бедема на североисточној страни приметан је одсечак пута ширине 3-4 м. Ситуација са културним хоризонтом је једнака са акрополом. На јужној страни уз бедем доњег града на аерофотографији приметан је ограђен простор који би могао да представља субурбијум.

Откривени покретан археолошки материјал и диспозиција остатака утврђења говоре о једном касноанточко-рановизантијском кастелу/опидуму. Отворено насеље са некрополом на простору данашњег села (наредни локалитет) вероватно је користило ово утврђење.

Село, отворено насеље и некропола

АНМН 1933, 1934, 1936; МПП 2007

По подацима мештана (1936) само село засељено је на остацима античког насеља. Председник општине наводи (1933, 1934) само локалитет Црквиште у самом насељу села, док управник Основне школе П. Нешић (1936) даје изванредан опис открића објеката и покретног материјала античког насеља и некрополе. Он гласи: „»Црквиште.» Налази се у селу Расници с десне стране реке. Сада је затрпано. Пре 15 година иницијативом неких жена, вршено је откопавање. Приликом откопавања нашло се је велики број комада од ћерамида дебљине до 3

см. Нашло се је доста камена врсте бигар. Што се ишло све дубље наишло се је на темељ из кога се види, да је некада на овом месту постојала црква. Нађена су кандила, иконе и извађен је један камен лепо израђен што се мисли, да је био св. Престо. Сада је то место поравњено, јер је место приватна својина. Јужно од тога налазишта налазе се многи зидови, зидани од ситног камена са малтером такве тврдоће, да је сада лакше разбити камен него малтер. Горњи слојеви тих зидова повађени су, а остатак је покривен и сада се то земљиште обрађује. У продужетку тих зидова налази се узвишење, које је по моме мишљењу постало од рушевина. На том узвишењу подигнуте су куће и остале зграде пре 50 година. То место пуно је неких цигаља величине 35 х 35 см, дебљине 5 см., а по причању и темељи великих размера. Нађен је комад камена украшен шарама.

Испред Црквишта т.ј. с десне стране реке расничке, где је сада насељена половина села прича се, да је то некада било гробље, јер приликом подизања кућа и осталих зграда, на целој тој страни налазило се велики број костију и лобања. По томе се мисли да је некада овде било гробље и то већег насеља, јер заузима велики простор и свуда на том простору је иста појава."

По подацима локалног хроничара В. Костића (2007) Црквиште је одређено на имању породице Ковачевих у селу око средине већег насељског дела на десној страни реке. Јужно, вероватно, од ранохришћанске базилике ширило је се насеље у равници, док је северно започињала некропола у подножју и на падинама брда. У мањем обиму остаци објеката откривани су и на левој страни Расничке реке у равни насеља на десној страни. Село Расница, самим тим и остаци античког насеља са некрополом, смештени су у западном подножју ртастог брда Мајни крст и на обалама мале жупне удолине (насеље на обе стране, некропола само на десној) пре него изађе у широко пиротско поље.

Вероватно отворено насеље из римско-касноантичко периода.

Равниште, Аниште, Кула, отворено насеље

АНМН 1936; МПП 2007.

По подацима управника тадашње школе у Расници П. Нешића најзнатнији остаци античког насеља откривани су јужније од претходног Црквишта и он их није одвајао: „Равниште, удаљено од овог налазишта (прим. аутора Црквишта)

500-600 м. у вези је са овим налазиштем. На том месту налази се много комада цигаља, црепова, камена и темеља покривених земљом. По причању старих људи овде је некада била варош. Ово налазиште захвата простор од прилике један квадратни километар. Целокупно земљиште сада се обрађује."

Као посебан локалитет управник Нешић наводи локалитет Кула, који је уствари ужи топоним на ободу претходног: „Кула: Налази се на подножју брда у равници. Ту се налазе комади ћерамида и цигаља приликом орања и копања, а по причању, ту постоји и неки темељ-зидина, који је утрпан земљом и сада се преко њега ради. Мисли се да је темељ остатак турске куле."

По подацима В. Костића (2007) претходна два топонима и локалитет Аниште на источном ободу претходних чине једну целину. Само име задњег топонима сугерира много каснију наслагу из периода под Турцима. Он наводи и детаљ да се у њиви Табакових (на улазу у село са десне стране пута Пирот-Расница) налазе зидине објекта испод обрадиве површине пошто власнику усеви на тим местима жуте-слабије успевају.

Локалитет се налази на излазу удолине Расничке реке у широко пиротско поље. На том месту је задња језерска тераса пиротског поља просечена Расничком реком тако да је Равниште са запада и истока омеђено њоме (уздиже се 10-20 м). При Савременом обиласку терена не могу се прикупити подаци о овако горе описаним обилним остацима античког насеља. Приметни су једино спорадични атипични керамички фрагменти античке фактуре. Све говори о томе да су у задњих седам деценија интензивном обрадом земље уклоњени трагови античког насеља.

Вероватно римско-касоантичко отворено насеље.

Случајни налази

Зотовић 1959, 1973.

Вотивну икону са представом из култа Митре публикује Зотовић (1959 и 1973) са навођењем места налаза – Логориште и детаљем да је откривена у насипу пута. Локалитет Логориште налази се на северном подножју брда Мајни крст, односно на омањем степенастом проширењу косине брда. Топоним је новијег

датума. Везан је за логоровање српске војске под Степом Степановићем у Балканским и Првом светском рату.

Реконструкцијом догађаја са локалним хроничарем В. Костићем дошло се до следећих извода: да је приликом насипавања пута (макадам) Расница Пирот после Другог светског рата (1959?), вотивна икона вероватно нађена на локалитету Логориште, или што је вероватније у подножју, приликом тражења камена за насипавање пута. Наиме, свака породица из села имала је обавезу да за изградњу пута обезбеди одређену количину камена. Тај камен је довожен на трасу пута и на лицу места уситњаван и ваљан. Налазач је тек након ударца приметио да се ради о рељефу на камену, тако да су сачувана пет већа уломка. Он даје икону наставнику историје из села Драгољубу Игњатовићу који је прослеђује у Музеј у Пироту.

Вотивна икона са уобичајеном представом главне сцене тауроктоније и доњим фризом који се карактерише за источне балканске провинције. Змија се овде не усмерава ка рани бика већ према његовој њушци. Специфичност ове иконе чини и представа лава у пределу главне сцене, између десног дадофора и бика. Рад је локалног мајстора који је редуковао представе на икони. Треба је датовати у 3 век, када је култ најраширенији(Зотовић 1959, 1973).

Нумизматичкој збирци Музеја Понишавља 50-их година прошлог века поклонио је пет римских новчића (Аурелијана, Константина, Криспа, Константина II и Констанса) Бора Лилић из села Раснице без података о месту налаза. Вероватно налази потичу са његове парцеле на Равништу. Поред њега, два антонинијана Гордијана III и Проба поклонио је наставник Драги Игњатовић.

Могила-Мађилка, тумул

АНМН (1934, 1936); РЗЗСК (2002); МПП (2007).

По подацима мештана (1934 и 1936) један локалитет назива се Могила, вероватно прихваћено на основу упитника. Наводи се да је поред пута 3 км северно од општинске зграде, док управник школе Нешић прецизира да је удаљена од старог друма до 200 м и да је пречника око 10 м. Рекогносцирањима факултета у Београду (2002: 188-189, л 167) погрешно се ставља у атар села Барје Чифлика, мада је фактички на јужној периферији овог села. Одређује јој се

пречник 30 м и висина око 5 м. Констатовани су на врху златарски укопи, а у избаченој земљи уломци опека античког формата. Претпоставља се да потичу са разрушене зидане гробнице.

Мештани хумку називају Мађилка (2007).

Друм, варијанта главног пута кроз пиротско поље

АНМН 1934, 1936.

По подацима мештана наводи се топоним Друм (1934), односно, Стари друм (1936) 5 км источно од општинске зграде. Управник школе Нешић вели да се ради о Цариградском друму из времена периода под Турцима. Остаје отворено питање да ли су средњевековна и турска траса пута пратиле античку. Имајући у виду да у овом делу атара села Раснице постоје знатнија насеља (Ћелташ, Равниште, Мађилка) ову могућност не треба олако искључити.

РОСОМАЧ

Слȁвê-Славеј-Градиште, касноантичко-рановизантијско утврђење

Миличевић 1884; Каниц 1892, 1909/1985; Гарашанин 1951; Нејков 1959.

Миличевић помиње (1884, 179) остатке "старог градиња" на брду Слȁвê са десне стране Височице у атару овог села. Каниц (1892, 103), говорећи о једном краку пута од Туреса преко Старе планине за Рацијарију, помиње и кастел код Росомача који је штитио овај пут. У каснијем раду (1909/1985, 95/232) је одређенији и наводи да се кастел налази "југозападно од Росомача, на врху левог зида клисуре, на 1170 м високом граничном брду Славеј код Рсоваца." По свему судећи лош превод или грешка Каница, пошто се гранично брдо Славеј налази код Росомача, југоисточно, тачније, источно од овог села. Код Рсоваца, такође »на врху левог зида клисуре«, налази се касноантичко/рановиз. кастел - Градиште.

Гарашанин (1951: 171) преузима податак од Каница.

Нејков (1959), доноси интересантне податке у новинском чланку објављеном у локалном листу Слобода: "Данас на том месту заиста има трагова насеља, остале су зидине грађене од тесаног, прилично добро обрађеног пешчара на коме се налази и хоросан (малтер од креча, соли и песка) којим је камење везивано. Сем тога, на једном камену налази се усечен крст, а на другом стрела. На том месту наилазило се и на пепео од угашених огњишта, као и на мале камене

чекиће. Један такав чекић налази се у школи у Височкој Ржани. Изгледа да је насеље било много веће, но што ови трагови показују, ако се суди по удаљености бунара и по самом месту. Северна и североисточна страна биле су заштићене природним вертикалним стенама, а јужна и западна зидом.

Манастириште се налази на удаљености од око 3 километара од тог места."

Данас локалитет Славе́-Градиште налази се у атару села Славиње на граници са Росомачем, види тамо.

У микротопинимији атара села (Златковић 2000) налазе се још топоними: Латинац, Мађила.

РСОВЦИ

Градиште, касноантичко-рановизантијско утврђење **T. CLXXVIa-d**

Миличевић 1884; Каниц 1892, 1909/1985; АНМН 1933, 1934; Гарашанин 1951; Златковић 2000; МПП 2006.

Миличевић бележи (1884, 179) само топоним: „Градиште на брду код села Рсовца ¼ часа лево од реке Височнице." Каниц (1892, 103) наводећи један крак римског пута од Туреса преко Старе планине за Рацијарију говори да је био штићен низом кастела од којих је један код села Рсовци. У новијем раду (1909/1985, 94/232) погрешно је преведен податак да се кастел на брду Славеј налази код села Рсовци. Ради се о кастелу на Градишту код овог села. Златковић (2000) бележи микротопоним Градиште у Клисуру: "(Там некад бил град).”

У неколико извештаја управник школе (1933) бележи да се у селу од историјско-археолошких предмета налази једино новац и да на Градишту постоје зидови. По подацима мештана (1933) наводи се једино да постоје зидови. Наредне године (1934) прецизира се да се Градиште налази на брду удаљено 50 минута западно од општинске зграде и да постоје »зидине од камена обичног нетесан«.

Гарашанин (1951: 171) преноси податак Каница.

Градиште се налази око 1 км западно од центра села. Западно од села, односно југоисточна страна локалитета прелази у крађу клисуру. Смештено је на јужној страни издуженог врха доминантне чуке у виду гребена, правца пружања запад-исток. Северна страна је стрмија, а при врху има и стеновите отсеке. Међутим, и јужна страна је прилично стрма. Утврђење је образовано тако што двоструки бедеми полазе и завршавају се на гребену у луку приближно на истој

изохипси. Тако образована цитадела-горњи град има димензије 130 х 30 м. Размак између бедема, односно ширина доњег града је 12 м. Урушени бедеми су ширине око 2,5 м, грађени од ломљеног камена везани кречним малтером. Висина бедема је изворно, вероватно, била знатна пошто је на терену ширина обрушеног камења од 5-7 м ширине споља низ стрмину. На гребену постоји седло западно од утврђења ниже, 60-ак метара од бедема доњег града. Површина унутар утврђења је карст, тако да је културни хоризонт само у шупљинама избразданих кречњачких стена. Од покретног материјала могу се наћи спорадични фрагменти касноантичке-рановизантијске керамике. Љубитељ старина из овог села Љ. Симоновић на локалитету нашао је две мале бронзе (AE 4, salvs reipvblicae) и два фолиса (Јустина и Јустинијана) као и неколико гвоздених предмета, фрагментовану лучну-тракасту фибулу, стилус, мање длето (пунцна), оков за врата и оловну утегу. Предмете је поклонио Музеју. Покретни археолошки материјал датује утврђење у шири временски период од краја 4 до краја 6 века. По причању мештана на локалитету су налажени бројни комади металне згуре, олово за мреже, шиљато гвоздено рало и др.

Каминско градиште, стражарски пункт - рефугијум? **T. CLXXVIIa-b**

Каниц 1909/1985; Златковић 2000; МПП 2006.

Каниц (1909/1985, 94/232) наводи да "на висовима јужно од Паклештице има остатака античких објеката", без детаљнијих одређења. Златковић (2000) бележи микротопоним Градиште у Камину: "Има зидина од утврђења."

По причању мештана (Ј. Симоновић водич) рекогносцирано је Каминско градиште око 3,5 км северозападно од центра села. Смештено је на планинском венцу Видлич, високом планинском ланцу који прати Височицу са њене леве јужне стране у атару села Рсоваца, јужно од села Паклештице. Налази се на врху Дел (1107) западно од изразите бајковите клисуре Височице Владикине плоче са истоименом пећином.

Утврђење се састоји од овалног зарубљеног купастог узвишењења, димензија 85 х 45 м, које на југоистоку наставља у правоугаони нижи плато ширине 40 м. Оба дела утврђена су јединственим бедемом чији се урушени остаци уздижу са унутрашње стране око 1,5 м у горњем делу и око 0,5 м у доњем

делу. Ширина се креће око 3 м. На јужној страни су стеновити отсеци. Са североисточне стране лучно спуштен од врха гребена уочава се остатак бедема по конфигурацији терена. На локалитету није приметан културни хоризонт, нема уломака опека античког формата, ни грађевинског шута. Имајући у виду да локалитет има изузетну визуру и прегледност над широм облашћу могућа је његова употреба као стражарског пункта или рефугијума из касноантичког или рановизантијског периода?

Одоровачки прелаз-Безданик, остаци шљакишта

МПП 2006.

По причању мештана Ј. Симоновића у пределу испод Одоровачког прелаза (Безданик), око 2 км јужно од центра села, у подножју горњег дела косе планинског ланца Видлича налазе се гомиле згуре.

Могила,

АНМН 1933, 1934. Златковић 2000.

У првом извештају (1933) предс. општине само се наводи постојање Магиле, док се у другом (1934) спомиње и микротопоним источно од општинске зграде 450 м на брежуљку и да на терену нема хумке нити је шта налажено.
Златковић (2000) бележи микротопоним Мађилица.

Случајни налази новца,

У породичној заоставштини Д. Живковића из овог села налазе се два новчића- вероватно један ас Трајана и денар Александра Севера. Могуће је да су његови родитељи новчиће нашли обрадом својих парцела.

РУДИЊЕ

Градиште-Глама, касноантичко-рановизантијско утврђење. **Т. CLXXVIIIa-c**

АНМН 1934, 1936; МПП 2006; Златковић 2000.

По подацима мештана (1934) локалитет се налази на брду, 3 км западно од општинске зграде у селу Темска. О налазишту се говори да има: „Зидурине разне, било некада латинско кале и налазе се разни камени и остало.” По подацима управника школе (1936) да је локалитет: „Градиште на северној страни од села

око 1 километра даљине откопаване по предсказивању у сну – пронађене зидине неке грађевине, по причању народа ту је постојао латински град. При откопавању су кажу нашли ознаке да је ту постојала црква." Златковић (2000) на основу казивања мештана бележи да на потесу Латинска црква (у Гламу): „камењар испод кречњачког била, црквиште, развалине, нема крста и не иде се о празницима. По предању, ту је некада био латински град."

Локалитет се налази око 2 км северозападно од центра села на десној страни Рудињске реке. Простор између села Рудиња и Мирковаца заузима планински гребен Глама, правца пружања северозапад-југоисток. Ужи топоним Градиште смештено је на степенастом проширењу и заравни у југоисточном крају гребана. Има неправилан полигонални облик, димензија 170 х 110 м.

Бедеми утврђења прате ивице заравњеног проширења платоа са северне и јужне стране, односно, на тим странама налазе се изразите стрмине и стеновити отсеци гребена Глама. Грађени су од ломљеног камена везани кречним малтером. Ретке су опеке античког формата. Они су очувани у основи или се чак местимично прате, а њихова ширина је 0,75 м. По свему судећи, због тешко приступачног терена, на тим странама он је био скромнијих размера, међутим, на југоисточној и северозападној страни, које су лако приступне гребеном, били су солиднији и стога су на терену очуванији. На југозападној страни искоришћен је прелом бедема под правим углом да се са унутрашње стране образује већа правоугаона просторија-кула(?), димензија 15 х 8,5 м и у том делу је ширине око 1 м. На супротној, северозападној страни урушени бедеми очувани су до висине од 0,5-1-5 м, вероватно, ширине око 1 м са обрушеним камењем ширине од по 4 м са унутрашње и спољашње стране. И овде је на прелому бедема под правим углом изведена истурена спољашња кула димензија 6 х 4,5 м, избачена 3 м (ова кула је откривена између Два светска рата од стране мештана и за њу се веровало да представља латинску цркву). Вероватно, код ове куле је био један од улаза у утврђење, друге две куле назиру се. Други улаз може се наслутити на југозападној страни утврђења где и данас постоје прилазне стазе.

Већи део унутрашњости утврђења је изразити карст тако да је културни хоризонт углавном сачуван у пукотинама кречњачких стена. У јужном делу утврђења постоји плићи културни слој. У неколико мањих златарских ископа

("детекторских") нађено је неколико фрагмената касноантичке-рановизантијске керамике, један гвоздени предмет и један комад шљаке. Музеј је са овог локалитета добио од Р. Мијића 1988. године на поклон крађи двосекли гвоздени мач уских сечива са трном за усађивање у дрвену дршку, инв. бр. 79. Иначе, по причању мештана на Градишту је налажен и римски новац.

По свему судећи ради се о касноантичком и рановизантијском утврђењу.

Лубни дел – Градиште, рефугијум?

АНМН 1936; МПП 2006.

По подацима мештана управник школе (1936) наводи: „Од поменутог под 1. (Градиште-Глама, прим. аутора) на исток преко реке - налази се «Градиште» које је вероватно у вези са овим првим јер се налазе у земљи остаци опека – ћерамиде.” По свему судећи овај податак односи се на Градиште у Лубном делу.

Локалитет се налази на око 4 км северно од центра села на левој страни Рудињске реке у изразитом побрежју. Ради се о доминантном ћувику овалног облика димензија 40 х 25 м. Са једне и друге стране ћувика настављају блаже падине правца пружања северозапад-југоисток, а на североисточној страни је само једна дужине 30 м, која прелази у стрмију падину ка удолини и седлу. На супротној југоисточној страни надовезују се три степенасте блаже падине дужине 65 м, које опет прелазе у стрму косу. Северна и јужна страна су стрмине, прва и са стеновитим отсецима при врху.

На локалитету нема трагова утврђивања. У тридесетак мањих ("детекторских") златарских ископа, као и два већа на врху ћувика (4 х 2 х 0,3 м) наилази се на спорадичне атипичне фрагменте керамике грубе фактуре и ситне комаде кућног лепа.

Изгледа да је на овом месту постојао касноантички рефугијум или мање отворено домородачко насеље-заселак.

Умос-Брус, подграђе-отворено насеље

МПП 2006.

По причању мештана у јужном брежуљкастом подножју гребена Глама приликом орања наилази се на уломљену опеку и фрагментовану керамику. Непроверено. Могуће подграђе или отворено насеље утврђења Градиште.

Јаблан дол-Улуга, налази опека

МПП 2006

По причању мештана налазе се опеке. Непроверено.

Ливадице, случајни налаз новца

У нумизматичкој збирци Музеја Понишавља заведен је под бр. 19 новац Јустинијана I, нађен у Ливадицама на крtичњаку 1923. године, који је после Другог светског рата поклонио Р. Петровић из овог села. Потес се налази око 2 км северно од Градишта. Вероватно мање отворено насеље. Непроверено.

СИЊА ГЛАВА

У овом селу нема археолошких остатака из античког периода.

СЛАВИЊА **T. CXXIXa-b**

Слáвê-Славеј-Градиште, касноантичко-рановизантијско утврђење

Миличевић 1884; Каниц 1892, 1909/1985; АНМН 1933, 1934; Златковић 2000; МПП 2010.

За податке Миличевића и Каница види село Росомач, пошто су локалитет стављали под ово село.

Управник Основне школе (1933) бележи: „Градиште, где је пре неколико година један сељак пронашао један месинган тањир. Ту се налазе још увек остаци тешаног камена и темељи зграда, Место се налази на самом врху зв. места Понор.” По подацима мештана (1934) локалитет Градиште налази се на брду 5 км североисточно од општинске зграде. Истиче се да на месту Понор: „има темеља града, тесаног камења, а пре неколико година нађен је један месингани тањир, али се не може утврдити код кога је да би се мого купити.” Златковић (2000) на основу казивања мештана бележи да на потесу Славé постоје »остаци тврђаве«.

Локалитет се налази око 4 км североисточно од центра села. До њега се долази стабилним путем који прати изразити гребен на 50-так метара ниже. Смештен је на крају наведеног кречњачког гребена, правца пружања југозапад-североисток. Он полази од кратке клисуре Гротло, коју је усекла Росомачка река. Северозападна страна гребена завршава се литичастим стеновитим отсеком висине 10-20 метара. Југоисточна страна гребена литице образује најпре блажу

стеновиту косину да би затим наставила у изразитију стрмину. На североистоку грабен прелази у широко седло, док је на супротној, југозападној страни, вероватно, делом и вештачки образовано кратко и уско седло.

Налазиште Славе смештено је управо на највишем блаже нагнутом платоу са две степенасто спуштене мање заравни ка југозападу и југу. Због неприступачне северозападне стране гребена као и североисточне стране према великом седлу, није постојала потреба утврђивања. С тога су бедеми постављени на југозападној и југоисточној страни одакле је прилаз био најлакши. Овако образовано утврђење има облик неправилног четвороугаоника са измештеним западним углом ка спољa, димензија око 100 х 70 метара.

Око средине југоисточне најкраће стране, изгледа, да је образован главни улаз на тај начин што западна половина те стране није у линији са оном источном, односно избачена је ка спољa. На око 20, односно 15 метара северозападно образован је паралелно са претходним нови бедем, тако да је створен простор у виду коридора који је усмерен ка југоистоку-великом седлу, односно, новом улазу у утврђење.

Унутрашњост утврђења подељена је на два платоа. Виши у североисточном углу, у виду цитаделе-горњег града и нижи који прати претходни са јужне и југозападне стране у виду доњег града. На литици у равни доњег града постоји природан пролаз који је вештачки заграђен и могуће је да се ради о још једном улазу, северозападном, у утврђење, односно нужном излазу. У горњем граду по конфигурацији терена приметно је неколико већих објеката димензија око 10 х 6 м, док их је у доњем граду знатно више, различитих облика и димензија. На терену се уочавају обриси урушених објеката, правоугаоне основе, који су грађени од камена масивних зидова. Реч је о доњим деловима грађевина, док су спратови извођени у дрвету.

У појединим објектима уочени су златарски ископи дубине и до 1 метра. У избаченој земљи тамно-мрке и црне боје и ломљеном камену, грађевинском материјалу, нађено је неколико уломака кухињских лонаца. Исто тако, атипични фрагменти керамике налажени су и јужно од утврђења у вероватном подграђу.

Северно од локалитета и преко великог седла-превоја налази се стрмија удолина у којој су сада Росомачке појате, а у прошлости биле ливаде и земљиште

за обраду. У том пределу има и неколико извора. Иначе сам локалитет је обрастао у храстову шуму.

По свему судећи реч је о касноантичко-рановизантијском утврђеном насељу, могућем Јустинијановом кастелу. Данас се локалитет Славé-Градиште налази на граници атара са селом Росомач, види тамо.

Црквица

АНМН 1934; Златковић 2000.

По подацима мештана (1934) налази се у равници 0,5 км западно од општинске зграде. Тада, можда из страха, наводи се да нема никаквих остатака ни трагова старог објекта. Златковић (2000) по казивању мештана бележи: „Некада је там била црква, а била је и караула.” Непроверено.

Манастириште

АНМН 1934; Златковић 2000.

По подацима мештана (1934) налази се 3 км севеверозападно (вероватно грешка, треба североисточно) од општинске зграде на брду и на граници атара са суседним селом Каменицом. Нису могли да се виде остаци ни трагови старог објекта. Златковић (2000) бележи на основу казивања мештана да на овом месту постоје "остаци зидова." Непроверено.

СОПОТ

Градиште, опидум

АНМН 1933, 1934; МПП 2006; Бранковић 1997; Златковић 2007/2008.

По подацима мештана (1933) председник општине видно незаинтересован наводи постојање Градишта, али »на коме нема никаквих трагова од старих зграда«, а следеће године (1934) извештава да се налази у атару суседне општине Темска. Златковић (2007/2008) на основу казивања мештана бележи Градиште као археолошки локалитет у атару овог села.

У хроници села Бранковић (1997) бележи: „Налази се на тромеђи сопотског, темачког и станичењског атара. Пре неколико деценија је већи део утврђења са околином припадао сопотској цркви... Најочитији остатак везан за Градиште је водовод (из сопотског атара, прим. аутора) који се протезао 5-6 км

доводећи воду са терена изнад села Сопота. Величина овог подухвата и ширина цеви (пречник 30 см а дужина 2 м) указују да се ради о неком огромном утврђењу и градском ткиву...Водоводне цеви су проналажене на Равну, преко Малишине баре, у виноградима на Пребијеном делу. На самом врху Пребијен дела, на путу за Књажевац деценијама је зјапило гротло цеви. Ту у најближој њиви Попмијалкових, годинама су изоравани кречни комади и цеви и слагани на једну гомилу."

Локалитет Градиште је у атару села Темске на граници са атаром овог села (види тамо). У подножју потеса Равне постоји мање крашко врело за које мештани верују да је у римско доба каптирано за потребе темачког Градишта. На разним парцелама испод врела у атару Сопотском, а у правцу Градишта (преко потеса Гложје и Пребијен дел) налажене су керамичке водоводне цеви.

T. CLXXXa-b

Драка, касноантички-рановизантијски спекулум, некропола (?)

Бранковић 1997; МПП 2006.

Бранковић (1997; 26, 28) указује: „Поред обале Нишаве у Драку су проналажени људски костури необичне величине... на тврдњу припадника рода Влатковићевих, који су почетком XX века у подножју виса Драке ископали у свом винограду неколико гробова ратника крсташке војске (мноштво металних крстова)."

Локалитет се налази око 3,3 км југозападно од центра села. Налази се на десној страни долине Нишаве у корену њеног великог меандра. Смештен је на једној издвојеној стени која је спојена широким седлом са јужном страном издужене ртасте греде на ушћу Темштице у Нишаву. На тој греди је иначе лоцирано темачко Градиште/касноантички-рановизантијски опидум.

Издужена стена-ћувик, на коме је спекулум, приближног је правца пружања запад-исток. Јужна страна према Нишави је стеновити отсек, док су западна и истична прилично стрме. На северу широким седлом спаја се са вишом заравњеном гредом-темачким Градиштем.

На заравњеном врху стене налазе се остаци једног спекулума. Он је правоугаоног облика са кружно завршеним краћим странама, односно спојене две кружне куле на растојању од 7 м. Његови урушени остаци издижу се од околног

терена од 0,3 – 1 м. У унутрашњости источне куле затечен је свежи златарски ископ неправилног облика приближних дим. 4 х 2 х 1 м. Нажалост, захваљујући њему констатовани су одређени детаљи. Кула је унутрашњег пречника 4 м. Зидана је од локалног ломљеног камена везаног кречним малтером. Темељно проширење ширине 0,3м у ископу се прати до дубине од 0,5 м, а круна зида куле је исто на висини од 0,5 м. Дебљина зидова утврђења по конфигурацији терена је око 2,5 м. У избаченој земљи од златарског ископа уочене су бројне опеке (дебљине 3-4 см), тегуле (дебљине 2-2,5 см) и имбрекси (деб. 2,5 см) античког формата. Културни слој је плитак и креће се од 0,1 м, ка литици, до 0,5 м ка седлу. Других покретних налаза није било. Данас уништен изградњом аутопута.

Откривено утврђење представља касноантички-рановизантијски спекулум у систему одбране опидума на темачком Градишту и заштити пута који је овуда пролазио. Откривени гробови на његовим странама вероватно чине део југоисточне некрополе опидума на Градишту из атара села Темске.

Доње село-црквица св. Ранђел, римска база стуба-ранохришћанска црква?

Бранковић 1997; МПП 1996; РЗЗСК 2002.

Бранковић (1997; 21-22) бележи: "на локалитету старог села (Долње село, прим. аутора), пре словенског насеља, развило се римско насеље, које се простирало у дужини од око 500 метара, почевши од «соп(отске, прим. аутора)-петље», долином Нишаве, поред пута за Књажевац.

...На месту садашње богомоље посвећене Светом Арханђелу постојало је светилиште већих размера окренуто југозападу. Новопристигли становници (Словени) искористили су темеље првобитне култне грађевине својих претходника те поставили ту своје светилиште. Око црквице се уочавају остаци полукружних темеља, део базе стуба и лежишта стубова. У непосредној близини су око 1955. године ископавани гробови неких богатијих достојанственика. Интересантно је да су гробови имали доста добро очуване сводове озидане црвеном опеком. Мало даље су остаци гробља већих размера.

Идући обалом потока уочавају се зидови од тесане «бигровине». У оближњем винограду Бузиних, указивали су се остаци засвођених уских ходника над којима су надзидавани други зидови изнад сводова.

Где год се копа наилази се на црвену печену опеку и бигренски материјал. Поред Нишаве проналажени су темељи који указују на постојање радионица за израду цигала. Проналажени су и остаци лончарских фуруна са много пепела и ломљене грнчарије.

Сав археолошки материјал су мештани открили приликом обављања пољопривредних радова. Тако је у њиви Бузиних, приликом орања, плуг запео о неке камене плоче. Када су померене, указала су се три ћупа – питоса, огромних димензија. Римљанима су служила за чување зрнастих намирница. У близини је постојао римски бунар, лепо озидан. Пошто је у њему нађен људски костур, затрпан је.

Поред богомоље је стајала мермерна плоча из тих времена са натписом, али је нестала 1974. године. Ниже пута, у шљиварима Станкових има интересантних налаза. Од најстаријих времена су то место звали «ћерамиџиница». Скоро да се земља није могла обрађивати од делова цигала и црепова. Власници тих имања – њива сматрају да је у давна времена ту постојала радионица великих размера, поготову што је земља таквог квалитета да је могла служити у те сврхе.

Дуж обрушене обале Нишаве могло се око 1954. године уочити двадесетак сводова у низу, делимично у води, распона око 2 метра. Сводови су зидани веома квалитетним, чврстим опекама димензија 10 х 10 х 40 см. Интересантно је да су ти сводови изгледали као тунели, па су се мештани завлачили унутра и хватали примерке рибе које су достизале тежину од 10 до 12 кг. На њиви Поповићевих је поред Нишаве пронађено место где су Римљани одлагали смеће. Испод површинског слоја откопане су лобање свињских глава, огромна воловска ребра и мноштво разних костију.

Судећи по распону овог насеља може се говорити о локалитету значајних размера.”

Старо култно место (миросани храст веће старости, савремена црквица и два оброка из 1908 и 1947. године) налази се око 1,5 км југозападно од центра села. Смештено је на ободу долине Нишаве у њеном североисточном делу врха великог меандра. На мањем ртастом заравњеном ниском узвишењу са десне стране потока Свињарштица, десне притоке Нишаве, постоји скромна савремена црквица 4 х 3,5 м. Црквица има мали трем ослоњен на два дрвена стуба. У том

трему налази се на површини земље античка мермерна база стуба дорског типа. Квадратне је основе 33 см, висине 18,5 см, основа стуба у основи 24 см.

Имајући у виду старост храста, култно место би могло да буде из времена касног средњег века или ранотурског периода. На њему нема трагова нити остатака античког објекта. Вероватно је дорска база стуба донета са оближњих античких локалитета.

Живо предање ставља село у периоду под Турцима на десној обали Нишаве у пределу ушћа потока Свињарштица, око 1,5 км југозападно од данашњег центра села, тако да је црквица св. Ранђел била у старом селу. Ово село је свакако било крај важног пута који је десном обалом пратио велики нишавин меандар, трасу коришћену од античких времена.

По причању мештана пролећне воде Нишаве су подлокавале десну обалу у којој су се видели гробови од опека античког формата и гробнице на свод.

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 172, л 154) констатован је локалитет: „У атару села Сопот, на путу од Сопота према Темској – 50 м северно од трасе пута – налази се црква посвећена св. Арханђелу, димензија 4 х 2,5 м и велики храст – миро. Црква је правоугаоне основе са лучном апсидом и тремом који носе 2 дрвене греде. Грађена је од опеке модербог формата али је делимично употребљавана и касноантичка опека. Кров је покривен савременим црепом а под тремом. Са леве стране улаза у цркву, налази се једна камена база стуба од кречњака. У околини ове цркве, судећи по грађевинском материјалу коришћеном за њену градњу, постоје остаци неког античког објекта."

Вероватно знатније отворено античко насеље на потесу Доње село са некрополом. Непроверено.

Село-црква св. Илија, античко насеље-ранохришћанска црква?

Бранковић 1997; МПП 1996; РЗЗСК 2002.

Бранковић (1997; 309, 318) наводи да су приликом рушења старе припрате ради изградње нове са звоником 1980. године откривени: „Археолошки остаци темеља указују на грађевину ширих размера, а извесне ископине темеља у школском дворишту доводе се у везу са постојећим црквеним зградама...

Темељи нам указују на две врсте грађевине: једна средњевековна и старије римске. У њима је пронађено неколико римских новчића, обиље тесаних комада бигровине, плочасте цигле преливене кречним малтером димензија 20 х 20 и разних других мера. У темељу старе звонаре је био уграђен и један свети престо од каменог пешчара који датира из средњег века."

Савремена сеоска црква налази се на северном ободу села. Смештена је на врху омањег брега заравњеног врха. У источном подножју брда извире јако повремено врело. Приликом изградње 1980. године прошлог века савремене припрате са звонаром, прича се да су тада налажени старији зидови и комади фресака. У пределу оградних зидова цркве и црквеној порти и данас се налазе бројни уломци опека античког формата.

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 172, л 155) констатује се локалитет Горња црква: „У центру села, на једном узвишеном платоу налази се црква правоугаоне основе са полукружном апсидом. Стару цркву на овом месту по сопственом нахођењу обновио је локални свештеник 90-их година. Том приликом у њеном продужетку призидана је припрата и звоник, а цела црква је споља и изнутра омалтерисана. Око цркве, у ширини од око 3 м, избетонирана је стаза. Са јужне и источне стране цркве, уз оградни зид, набацана је фрагментована опека касноантичког формата а у порти цркве спорадично се наилази на остатке касноантичке и средњовековне керамике. По доцнијем казивању свештеника, приликом изградње припрате и звоника, наилазили су на ову опеку као и на делове фреско малтера. У порти цркве сигурно се налази старији сакрални објекат."

По свему судећи ради се о значајнијем римском локалитету - ранохришћанском сакралном објекту или мањем касноантичко-рановизантијском утврђењу.

Бездет, отворено насеље

Бранковић 1997; МПП 2007.

Бранковић (1997) бележи: „Поред бездетске чесме, на мајдану беле земље пронађена је мермерна плоча четвртасте основе. На сваком од четири угла имала је рељефно урађен цвет. Од натписа «латиницом» запамћено је.. Bezdendi.

У њивама Попових, поред пута, изоравани су предмети грнчарске израде, облика ћупчића, грнета, плитких посуда попут црепуља и разних распарчаних фрагментарних одломака.

Трагови зидова и камења чврсто везаних негашеним кречом, налажени су на потесу «Заре». Поред тога треба поменути да су темељи и зидови дебљине пола метра нађени на њиви Голубовићевих.

На ораници Пешиних има неких сличних зидова и просторија у којима је пронађен један медаљон са рељефним ликом прелепе девојке, необичне фризуре.

У дну обрадивог земљишта према голини «Лице», у винограду Дуракових, уочено је подземно склониште. Простране подземне одаје су прокопане у стени бигровог састава тако да је унутрашњост и под чиста сига... Приликом радова у винограду пронашао је и глинену урну са пепелом.”

Локалитет је око 1,5 км јужно од села. На основу података мештана на благој коси ширег заравњеног простора приликом обраде земље наилази се на зидине и фрагментовану керамику римске провенијенције. У оквиру локалитета постоји и данас активна чесма. Вероватно отворено насеље које се простире и на суседном потесу Алов трап. Непроверено.

Малишине баре-Шопа-Бела земља,

Бранковић 1997.

Бранковић (1997) на крају бележи: „Од осталих налазишта треба поменути потес Малишине баре, управо њива Воје Џунића, на чијем простору је накад било гробље.

Кад је почетком века земља припремана за виноград пронађено је много костију лобања, златног и другог новца, маниста седефних, земљаног суђа налик на кадионице. Једна прелепа наруквица са седам асиметрично постављених фигура, филигранске израде и данас се чува у породици.

За њиву у Шопи на око 500 метара даљине од ове, Јелка Ћућина, каже: »Наши су од старине казивали да је ту била грађевина. Звали су је Црквиште. Летина нам увек подгорева, јер одоздо има неких темеља, па смо давно престали да је обрађујемо«.

На потесу Беле земље је пронађено много људских костију. И ту је гробље из неких далеких времена.”

Наведени налази и локалитети могу представљати некрополе и сакрални објекат везан за отворена знатна насеља на Доњем селу и Бездету. Непроверено.

Алов трап-Војловац, отворено насеље

МПП 2007.

Локалитет се налази око 1,5 км југозападно од центра села. Смештен је на заравњеном ртастом платоу који се са три стране стрмо спушта ка долини Нишаве (на северу и ка потоку Свињарштица-црквица Св Ранђел), а на истоку наставља у благу косу/падину која се шири у пределу испод села. На основу података мештана приликом обраде земље наилази се на опеке античког формата. Вероватно отворено насеље које се простирало и на суседном потесу Бездет. Непроверено.

Случајни налази новца

Гарашанин 1951; МПП 1950-их.

По Гарашанину (1951: 171) у Народном музеју у Нишу пре Другог светског рата постојао је златник Веспазијана из овог села, стари инв. бр. 1360. Непроверено.

У нумизматичкој збирци Музеја Понишавља постоји мања бронза Лициниja koју је поклонио М. Голубовић из овог села, стари инв. бр. 16.

СРЕЋКОВАЦ

Каљурица,

АНМН 1934

По подацима мештана (1934) 1 км од општинске зграде у селу на падини крај потока (на имању Алексе Станковића) налази се: „Зидина темељи од камена.”

Потес се налази око 1 км југозападно од центра села. Непроверено.

СТАНИЧЕЊЕ

Градиште-Бегов мост, опидум-подграђе, римски пут, некропола

Миличевић 1884; Каниц 1892, 1909/1985; АНМН 1933, 1934, 1936; РЗЗСК 2002; МПП 2003.

Миличевић (1884, 180) наводи: „Градиште. Један час јужно од села Темске, у кључу између Нишаве и Темштице, изнад Бегова моста, на једној греди која је висока око 30 метара, имају остаци од старога градића. Прича се да је испод тога градића до Темштице и Нишаве била велика варош. По остацима би се могло рећи да је та варош била римска."

Каниц најпре (1892, 103) говори о видљивим остацима великог римског насеља и кастела на ушћу Темштице са Нишавом, а касније (1909/1985, 94/232): „О рушевинама испод Беговог моста, које сам посетио, прича се да је тамо била «велика латинска тврђава», а остаци њених истурених осматрачница могу се видети у горњем току Темштице (за Каница није постојала данашња Височица, а управо када помиње горњи ток Темштице мисли на њу, прим. аутора)."

М. Благојевић управник школе у селу у првом извештају (1933) о старинама у Станичењу: „...Испод развалина (темачког Градишта, прим. аутора) пронађено је римско гробље а у гробовима велике римске плоче од печене иловаче. У једноме гробу нађена је једна пара (новац од бакра) по изгледу такође римског порекла. Овај новац налази се код управитеља школе. На захтев предаће се властима, односно музеју.

На 100-150 м. од развалине налази се римски мост а сада звани «Бегов мост», који се спомиње у народној енциклопедији. Јужно од моста налазе се остаци неког другог, ваљда старијег, моста."

Управник школе М. Благојевић (1933) у другом јављању наводи: „...У подножју брежуљка испод самог града (темачко Градиште, прим аутора) раскопано је старо гробље: многи гробови су патосани и оивичени па чак и покривени великим цреповима.

Недалеко од тога места, на самом путу, преко реке Темске, постоји камени мост звани «Бегов мост», који је зидан за време Римљана. Ниже моста на сто метара налазе се остатци од неког још старијег моста. Од овог места западно на 1. км. налази се купасто узвишење звано «Могилка» о њему нема никаквог народног предања...

Од археолошких налаза имам само једну бакарну римску пару, нађену на пом. гробљу под градиштем, коју сам послао народном музеју ради испитивања; кад буде враћена уступићу је начелству"

По подацима мештана (1934) Бегов мост се налази на малом уздигнућу 2 км од општинске зграде и да је тада преко њега ишао службени пут. Даље се наводи: „Познају се остатци старога моста, нађено је старога новца, који је предат Светиславу Петровићу проф. учит. школе у Пироту, нашо га Јовановић Милорад агроном из Станичења."

Управник школе М. Благојевић (1936) у трећем извештају бележи: „Између «Градишта» и римског моста налази се римско гробље. Сваки гроб је са све четри стране поплочан плочама од печене иловаче дуге 65, а широке 45 см." Вредна пажње су и следећа запажања: "Испод самог утврђења (Градиште у атару села Темске, на граници атара са селом Станичење, прим. аутора), преко реке Темске налази се стари камени мост. Мост је прављен у доба Римљана. Од овога моста, у правцу Беле Паланке, поред железничке пруге, пронађен је стари поплочан пут у дубини од 60 см. Могуће да је и овај пут из доба Римљана."

Приликом рекогносцирања РЗЗСК (2002: 60, л 21) потврђен је локалитет: „у атару села Станичења, са десне стране садашњег пута Пирот-Бела Паланка. Смештен је на врху доминантног брда које се уздиже непосредно изнад пута. То је утврђење из античког периода са видљивим остацима бедема и кула. Зидано је од притесаног камена и опеке који су повезани малтером. На локалитету су уочени трагови дивљег укопа у облику слова Г. Укоп је једним делом пратио лице зида, а са другим делом је девастирао зид. Утврђење је већим делом обрасло у густу шуму коју мештани називају «Младеново браниште». Утврђење припада античком периоду." Вероватно у овом извештају реч је о акрополи опидума. Види Градиште у атару Темске.

И по подацима управника школе (1933) и председника општине (1934) помињу се остаци старога моста стотинак метара ниже од Беговог моста. Вероватно су тада били видљиви, а и у правцу су пружања поплочаног римског пута који је ишао поред железничке пруге. На том месту је отприлике подигнут и железнички мост 1887-88. године, само се то не наводи у њиховим извештајима. Могуће је да су тада остаци римског моста запажени у пределу између железничког моста и данас постојећег полуразрушеног Беговог моста. Непроверено.

Локалитет се налази 1,5 км североисточно од центра села, на левој обали Темштице, око 1,5 км пре њеног ушћа као највеће десне притоке Нишаве. Уствари, ради се о западној стрмој страни и заравњеном подножју издужене ртасте греде на којој је смештено Градиште из атара села Темске. Име локалитет је добио по каменом мосту из турског периода – Бегов мост, од кога је очувана западна половина, источну је у прошлости однела Темштица.

По свему судећи у другој половини 19. века (Милићевић, Каниц) у подножју Градишта били су приметни разни антички остаци објеката. Они су вероватно представљали део подграђа римско-рановизантијског утврђења-опидума на Градишту. Изгледа да је оно било смештено на његовом јужном и западном подножју. Данас трагови подграђа нису видљиви. Међутим, по причању мештана у скорије време налажени су инхумирани гробови са конструкцијом од опека античког формата на западној падини Градишта, што се поклапа са подацима мештана између Два светска рата. На основу приложене изванредне скице археолошких налаза из атара Станичења тадашњег Управника школе чини се да су гробови откривани на северозападном делу падине.

Око 1 км југозападно од Беговог моста, у пределу Мађилке, по први пут документују се остаци поплочаног пута у долини Нишаве на делу од Ремесијане до Туреса. Имајући у виду топографију античких насеља, налаза и утврђења у делу Средњег Понишавља чини се вероватним постојање једне трасе античког пута наведеном долином. У том случају свакако је постојао и антички мост на Темштици чији су остаци уклопљени у Бегов мост из турског периода.

Из свега изнетог археолошки остаци на овом локалитету у атару села Станичења чине подграђе опидума у пределу његовог западног подножја са некрополом између на падинама. Ова знатна агломерација из античког периода свој просперитет дугује свакако мосту код кога се одвајала од главног пута траса локалног пута за Timacum maius.

Кула, касноантички-рановизантијски спекулум **T. CLXXXIa-b**

Поповић 1884; АНМН 1933, 1934, 1936; МПП 2006; Златковић 2007/2008.

Учитељ Ј. Поповић, члан повереник САД-а јавља се већ у првом броју Старинара 1884. године и бележи: „један градић на левој обали Нишаве, на ушћу

Темштице у Нишаву. Градић је на самосталном камену. Од њега се још нешто зидине држи, а по свој прилици је грађен кад и градиште (опидум из атара Темске, прим. аутора).”

М. Благојевић управник школе у првом извештају (1933) саопштава: „Западно од ове пећине (велика пећина-Ладњача-Варница прим. аутора) налазе се на једној стени остатци неке тврђаве а недалеко, пак, од ове налази се, по причању сељака, стена на којој су урезана нека слова.”

Управник школе М. Благојевић у другом јављању (1933) бележи: „Ниже овога места (другог сеоског црквишта, прим. аутора), а поред реке Нишаве налази се једна стена висока око 10. м. и на њој има развалина неког старог града.

Постоји, по причању сељака, нека друга стена на којој су урезана слова. Лично нисам још пронашао ту стену.”

Подаци мештана (1934) наводе да се налази 0,5 км од општинске зграде у равници и на брдашцу и да: „Постоје зидине од порушене куле, која је била подигнута на великом камену. Нађено цигле, цреп, кости и стари новац.”

Управник школе по трећи пут(1936) бележи да: „У близини западнога гробља (једно од три античка из атара села, прим. аутора), на једној повећој стени налазе се остаци некога градића у скамењеном малтеру. Народ вели да су тај градић подигли «Стари латини». Могуће да је ово утврђење служило као стражарско место за шумовите пределе северне косе пл. Белаве пошто се овом косом могло стићи до Беле Паланке старог Remesiana. Ово утврђење је мало, једва у њега да је могло стати 60-70 људи. Јужно од овог утврђења налази се старо црквиште из кога су ископани темељи цркве. Црква има у дужину 5, а у ширину 3,5 метара. Око ове црквице налази се старо гробље пуно људских костура. Вероватно да је ту некада било гробље, а ова црквица служила уместо капеле.”

У новије време подаци мештана говоре о потесу Каменита кула. Предање које бележи Златковић (2007/2008, 226) већ је митологизирало археолошке остатке: „Каменита кула стена. Остаци турске куле и оброк на стени. На ушћу Темштице у Нишаву, лево од *Саставци*. (*Од Камениту кулу до Градиште, куде је бил утврђени град, проодил Турчин све на платно*. Милорад Ћирић, 1924, Станичење).”

Налази се око 0,5 км северозападно од центра села, односно, на левој обали Нишаве наспрам ушћа Темштице у Нишаву. Ради се о издвојеној, високој стени, призматичног облика, окомитих страна. На источној страни, одакле је најприступачнија, постоји ниже уско седло са чије источне стране уздиже се неправилна уска стена (нижа од стене на којој је кула).

На врху стене постављена је кула правоугаоне основе приближне оријентације север-југ. Спољашња лица зидова куле прате неравнине и денивелације стене док су унутрашња у приближној нивелети као и унутрашњост. Суперструкција северног зида спекулума је углавном очувана, западна и јужна делимично, док је источна у потпуности оштећена. Висина најочуванијег северног зида креће се од 0,5 – 1,3 м и једино ту у његовом језгру су видљиви отисци дрвених сантрачних-подужних и попречних греда димензија 20 х 20 см. Зидови су изведени од ломљеног камена везаног кречним малтером (на појединим местима виде се комади туцане цигле). Вероватно код југоисточног угла куле био је главни улаз. Унутрашње димензије куле су 8,3 х 3,1 м. Дебљина северног и западног зида 1,7 м, а јужног и источног 1,5 м. У унутрашњости у неравнинама стене приметан је тањи културни слој у коме су нађена неколико атипична фрагмента керамике касноантичке-рановизантијске фактуре. У подножју куле налазе се у мањем броју уломци опека дебљине 4 см и тегула дебљине 2,5 см античког формата.

Црквиште које помиње Управник школе јужно од куле са старим гробљем вероватно је из периода под Турцима. Његова, иначе, добра скица приказала је Кулу, коју он назива градић-утврђење, непосредно уз центар села, односно моста на Нишави, док је на терену раздаљина од 0,5 км.

Спекулум у Станичењу има непосредну визуру са опидумом на Градишту у атару села Темске, са спекулумом Драка у атару села Сопот, утврђењем код Црвенчева и вероватно античким објектима на Горњој и Доњој стражи. Свакако је био у функцији обавештавања и заштите комуникације долином Нишаве и у вези са пречицом преко Белаве за В. Суводол са другим краком главног пута.

Западна некропола, некропола са ранохришћанском црквом

АНМН 1936.

М. Благојевић управник школе у првом извештају (1933) обавештава: „Старо гробље налази се у школском дворишту а друго се налази у близини капеле «Св. Богородице» у западном делу села што је утврђено по многобројним човечијим костурима.”

Управник сеоске школе у другом јављању (1933) бележи: „...Друга црквина налази се испод саме стене која је висока око 150 м. а стоји под правим углом. Ова црквина је уска око три а дуга 5-6 метара. Место око црквина пуно је гробова.”

Управник сеоске школе у новом јављању (1936) говорећи о старости села наводи ову некрополу: „Па и ако је село новијег порекла има пуно трагова да је овде издавнина било насеље. То нам доказују стара гробља и то: *једно западно* (истицање аутора), једно источно, а једно северно од села.” У даљем садржајном тексту Управник се не враћа на ово гробље, а имајући у виду да су остала два потврђена као античка то се може веровати и за ово. У доброј скици налазишта у сеоском атару ова некропола је убележена на западном ободу сеоског насеља уз црквиште св. Јована. Постоји неслагање са првим извештајем где се помиње црквиште св. Богородице. На основу првог јављања и помињања вертикалне високе литице ради се о северозападном делу самог села и обронку Белаве поред Нишаве. Непроверено.

Т. CLXXXII

Гробље, отворено насеље/ранохришћански манастир-базилика са некрополом?
АНМН 1933, 1934, 1936; МПП 2006.

М. Благојевић управник школе у селу у првом извештају(1933) наводи: „У близини сеоског гробља пронађени су темељи старе цркве, а ту до те црквине налазе се темељи од неких зграда, који до данас нису раскопани.”

У другом јављању (1933) управник школе М. Благојевић не одређујући локацију налазишта бележи: „У самом селу има два црквишта. Једно је доста пространо и по изгледу ту је била велика црква а око ње, познају се темељи неке грађевине, који и данас нису раскопани.

По подацима мештана (1934) налазиште је удаљено 100 м од општинске зграде и смештено је на брежуљку и наводи се да су: „Нађене откопине старога

манастира, цреп, цигла, новчићи и керамика са написом рим. V. али које су уништене.”

Управник школе (1936) у новом јављању бележи: „Источно од села налази се друго црквиште. Ту су ископани темељи велике цркве, која има у дужину 13, а у ширину 5 метара. Око овог темеља, а у близини саме цркве, налазе се темељи других зграда у малтеру врло солидно зидани. Темељи ових зграда нису одкопавани.” Говорећи о наведеном црквишту управник сеоске школе не повезује га са претходно споменутим «источним» гробљем, а на скици правилно је приказано. Каснијим развојем и ширењем гробља око црквишта девастирани су остаци околних објеката, али о њима немамо података, нити се сада могу детектовати као што су могли раније.

Локалитет се налази у савременом сеоском гробљу источно од центра села 0,5 км, на ободу села и прве речне терасе са леве стране Нишаве. Око средине јужног дела гробља постоји црквиште унутрашњих димензија брода 12,5 х 5,7 м, апсидом дубоком 2 и широком 3,4 м. Зидови су озидани у сухозиду од крупног ломљеног и притесаног камена, очуване висине од 0,5 – 2,3 м, северни дебљине 0,65, а јужни 0,8 м. Апсида је преграђена дрвеном конструкцијом и користи се као црквица, њен под је од опека античког формата (једна 24,5х24,5х4 см, остале дебљине 4-5 см), налазе се и у зидовима црквишта, као и у унутрашњости и у околини, а спорадично има и тегула (једна косих страна-лаконска очуваних димензија 44х29х2 см). У широј околини црквишта, око 0,5 ха, по површини терена приметан је културни слој услед укопавања покојника (тамно мрка земља, са ситним комадима малтера, фрагментованом атипичном керамиком касноантичке-рановизантијске фактуре).

По свему судећи ради се о урбанизованом делу отвореног насеља или ранохришћанском манастиру-базилици. Налазе гробова помиње једино управник школе М. Благојевић 1936. године.

Стража, спекулуми-отворено насеље?

Поповић 1884; АНМН 1934, 1936; МПП 2006.

Поповић, учитељ из села, јавља се у првом броју Старинара као члан повереник САД-а и извештава о сеоским старинама: „гробље крај Нишаве, на

једном брежуљку, које народ зове џиновско или џидско гробље. 8. Септембра о. г. ишао сам да видим то гробље с Костом Младеновићем из Станичења, на чијој њиви исто постоји. На врху «Страже» тако се зове брежуљак – нађем две костурнице, једну већу а другу мању. Обе су једна од друге на 30 м удаљене. Већа је костурница 13 м дугачка и 9 м широка, и лепо се виде темељи свуда у наоколо изидани каменом и кречом. Од источне је стране костурница округла, а од западне равна. Нема на њој знака да је икада отварана, ваљда за то што се није пре видела из земље, па је нико није могао ни приметити, а сада пошто је овде искрчено и њиве подигнуте, киша је гробницу открила, носећи земљу са ње. Друга је гробница мања, и у свему је налик на прву; само што је округлином окренута северу, а простором заузима 9 м у дужину, а 5 м у ширину. Ову је откопавао отац Косте Младеновића, мислећи да ће у њој наћи новаца. После тешког напора, јер је зид гробнице врло тврд, наиђе на јужној страни на врата од камена, која кад отвори, опази много човечијих глава и костију, од чега се зајкедно са помагачима у копању поплаши, те отвор вратни опет затрпају. Камен којим је гробница била затворена четвороугласт је, са једне је стране лепо углађен, а са друге се познају крупни ударци при кресању: дугачак је 1,25 м, широк 0,5 а дебео 0,2 м. Био је и дужи но су га људи обијали за брусове. Шаљем вам и један бакрен новац византијски, какав се у овом пределу налази.

Достављајући вам о овом гробљу, питам, би ли управа била вољна послати ми нешто новчане помоћи и упутства како да се ово гробље нешто и корисно отвори и испита, те да би дознали из којег је доба.1) У напомени 1)- Управа је г. поверенику одговорила да горње гробнице не отвара, но да их причува до на пролеће, кад ће тамо доћи један наш стручњак ради надзора при отварању и ради краниолошког прегледа глава мртвачких.”

По подацима мештана (1934) локалитет је удаљен 2,5 км од општинске зграде и смештен је на брегу, ископавају се: „црепови, цигла и зидине на форму неког ранијег насеља. Одкопан зид од цркве." Управник школе (1936) наводи два локалитета: "Недалеко од «Градишта» преко реке Нишаве налазе се звана места: «Горња стража» и «Доња стража». То су осредња брда на којима има цигла, можда, римског порекла.”

Локалитет Стража је око 1,5 км источно од центра села. Смештен је на еродираном широком ћувику чија северозападна половина се стрмо спушта ка првој широј речној тераси са леве стране Нишаве, док југоисточна половина благо се пење у падину на којој је се налази локалитет Шљивовик. По причању мештана виде се опеке античког формата, разграђен грађевински шут, а познају се и зидови грађевине. Источно од врха ћувика приметна је површина квадратног облика димензија 4 х 4 х 0,5 м која се уздиже од околног терена. Видљива је једино круна северног зида у дужини од око 1,5 м зидана од ломљеног и речног камена везаног кречним малтером. Могућ антички спекулум. Свакако Доња стража управника школе М. Благојевића.

Једну Стражу, вероватно Доњу, помиње председник општине М. Панчић (1934), али на већој раздаљини. Нејасно је да ли се податак о одкопаном зиду цркве односи на гробнице учитеља Поповића (1884), или на новија открића.

Горња стража налази се на ћувицима вишљег брда Будин дела, такође, на левој страни Нишаве, а наспрам опидума на Градишту из атара Темске и спекулума на Драки из атара Сопота. По подацима мештана (1934) на Будин делу 4 км од општинске зграде на брду: „Виде се стари шанчеви и утврђења остатци негдашњег пута, зидине, цигле и нађе се по неки новчић од сребра и бакра.” Будин Дел је иначе познат као поприште ратних операција за ослобођење Пирота од Турака 1877. године. Непроверено.

Закуће, део отвореног насеља

АНМН 1934; МПП 2006.

По причању мештана (1934) удаљено је 3 км од општинске зграде у равници: „На месту се налази по где која цигла.” Ради се о ширем пољу на левој обали Нишаве северно од Доње страже, а јужно од опидума на Градишту из атара Темске, преко Нишаве.

У северном подножју Доње страже налазе се опеке античког формата (у Станковој ливади).

Манастириште, ранохришћанска црква?

АНМН 1934.

По причању мештана (1934) на Белави 3,5 км од општинске зграде, на брду: „виде се увале, камење од зидова и црепови.” Непроверено.

Могила-Мађилка, тумул **T. CLXXXIIIa-b**

АНМН 1933, 1934, 1936; Гарашанин 1951; РЗЗСК 2002, Златковић 2007/2008; РЗЗСК 2013.

Председник општинског суда (1933) у кратком извештају наводи: „Да у овој општини има археолошких налаза места и то: Кула, Селиште, Могила, црквиште и манастириште, од којих на месту Могила налазе се приликом орања грнчарије одломци од цигаља, од које суд Вам шаље један одломак, с молбом на надлежност.”

Налази се 3 км од општинске зграде на коси. По казивању мештана (1934): „Види се велико узвишење од земље које је подигнуто до друма и налазе се кости и камене плоче, којима је поплочаван пут.” Управник школе у селу (1936) бележи: „Поред овог пута, а у близини поменутог утврђења (Градишта из атара Темске, прим. аутора), налази се звано место «Могила». Овде има једна повећа хумка. Могила је раскопавана од стране Археолошког музеја у Нишу. У утроби могиле нађени су слојеви пепела.”

Гарашанин (1951, 171) није могао 1948. године у Градском музеју у Нишу да пронађе «римску грнчарију» која је из инвентара бр.11519 откривена на »Магулки« у овом селу, вероватно са ископавања која помиње управник сеоске школе.

Приликом рекогносцирања Филозофког факултета (2002: 59, л 20) забележена је хумка: „на 11 км од тунела Сарлах, са десне стране садашњег пута Пирот-Бела Паланка. Висина тумула износи 3-4 м и он захвата површину од 4 ари. Његова северозападна страна је уништена засадом воћа.” Покретних археолошких налаза није било и претпоставља се да је из античког периода. Засадом воћа наведеној страни тумула знатно је развучен и смањен насип хумке, међутим није изравната са околним тереном.

Златковић у микротопонимији атара Станичења (2007/2008) даје интересантан податак: "Мађилка/Плужица њиве. (Њиве изнад пругу. Там је брдашце Чиђерје, куде су копали археолози од шејесе и прву до шејесе и четврту годину)."

Прво истраживање хумке Народни музеј у Нишу свакако је обавио 1935. године, пошто је претходне године основан. Међутим, оба археолошка ископавања изведена од стручних установа нису објављена. Вероватно је из античког периода имајући у виду да је у близини подграђа на Беговом мосту, главног пута и опидума на Градишту из атара Темске, а и на основу извештаја мештана о налазима грнчарије и опека. Међутим, када је железничка станица 1909. године проширена у близини тумула, нађене су бронзане фибуле и наруквица из развијеног гвозденог доба (Гарашанин 1951, 46; Гарашанин 1954, 39). Овај накит са другим керамичким и нумизматичким налазима из атара овог села отвара могућност и старијег датовања.

Најновијим заштитним археолошким истраживањима 2013. године на Коридору 10, аутопута Е 80, ископавана је источна половина Мађилке која је једино у зони експропријације. Потврђени су старији радови у њеном централном делу у виду ровова ширине преко 2 м. Утврђено је да је пречник хумке око 40 м, а пошто је образована на стрмијем делу падине њена висина на горњој (северној) страни износи 1 м, на доњој (јужној) страни износи преко 5,5 м. Од источне половине Мађилке археолошки је истражено 272 м^2. У средишњем делу хумке достигнута је дубина од 2,85 м. Примарна сахрана тумула није откривена, а само два пронађена касносредњевековна гроба чине секундарно сахрањивање. У испуни хумке документовано је мало фрагментоване керамике од посуда углавном из античког периода, а тек неколико има праисторијску фактуру.

Међутим, праћењем земљаних радова средином октобра исте године на изградњи стопе за надвожњак преко аутопута, која је фундирана у југоисточном сегменту тумула, откривени су остаци погребне сахране кочије. Оне су пронађене на дубини од 2 до 3 м од почетног нивоа засипања хумке. На основу сачуваних углавном гвоздених делова оплате дрвене кочије вероватно се ради о колима са четири точка. Код њих је примењен тип са висећим рамом. Источно уз кочије откривени су и делови скелета коња. На основу бројних кочија налажених у тумулима Тракије и ове би се датовале широко у 2-3 век н. ере.

Ћунци, керамички водовод
МПП 1989.

Приликом савремених радова Водовода из Пирота на каптирању извора откривене су у земљи керамичке цеви, у дужини од око 3 м, спојене кречним малтером, пречника 10 см. Откривене су у језичасто увученој удолини на левој обали Нишаве, западно, испод Доње страже. Вероватно део римске водоводне мреже ка насељу-базилици низводно на сеоском гробљу.

Црква св. Николе, сполије и случајни налази.

РЗЗСК 2002; Поповић, Габелић, Цветковић, Поповић 2005.

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 173, л 156) наводи се локалитет црква Света Петка - савремени назив сеоске цркве, уствари, касносредњовековни властеоски маузолеј из 1331/32. године, посвећен св. Николи. У извештају се кратко бележи да је: "Црква подигнута на темељима веће базилике," а у прилозима се приказује «архитектонска пластика старије цркве (базилике)».

У монографији цркве св. Николе (Поповић, Габелић, Цветковић, Поповић 2005: 21, 35) разрешен је проблем старије градње: "У току археолошких истраживања констатовано је да се најстарији културни слој на локалитету образује у време грађења цркве. Усамљено откриће једне рановизантијске фибуле, затим налази опека, или, чешће, њихових уломака уграђених као сполије, као и преклесаног жртвеника у функцији стуба позније часне трпезе не указују на постојање античког слоја... У простору порте, уз северни зид цркве, откривена су три веома грубо клесана (од бигра, прим. аутора) ниска стећка слемењака."

По свему судећи старији археолошки материјал могао је да буде донешен са бројних антички локалитета из атара села Станичења, пре свега, са подграђа опидума Градиште. У старом инвентару предмета класичног доба Народног музеја у Нишу (инв. бр. 11938) уведене су две бронзане минђуше без горњег дела нађене код цркве, поклон управника школе М. Благојевића. Вероватно касносредњевековне.

Шљивовик, отворено насеље

МПП 2006.

Налази се око 1,5 км источно од центра села. Наставља јужно на локалитет Доња стража. Ради се о благој падини. По површини терена открива се фрагментована праисторијска (енеолитска) и касноантичка фрагментована

керамика на површини од око 2 ха. Вероватно касноантичко отворено домородачко насеље.

Гложевац

Златковић 2007/2008.

Златковић у микротопонимији (20007/2008) бележи: "Гложевац њиве, воћњаци, баште. Археолошко налазиште (кости, керамика). Непроверено.

Случајни налази

Старинар 1884; МПП 1950-их, 2008,

Већ у првом броју Старинара (1884, 45) налази се вест о археолошким остацима из овог села: "Г. Јаков Поповић, учитељ у Станичењу у срезу нишавском, округу пиротском, члан повереник срп. археол. друштва, послао је друштву један бакрен византијски новац и опис неких грађевинских старина у околини овога села, који ће се опис у своје време употребити."

Јанковић-Михаљић (1985: 35, кат. бр. 10) у нумизматичкој збирци грчког новца Народног музеја у Нишу објављује сребрни новац Аполоније нађен у околини села Станичења.

У нумизматичкој збирци музеја Понишавља налази се бронза Максимина II коју су поклонили ученици из села, инв. бр. 39.

Приватну збирку Ј. Миленковић из Пирота, пореклом из Станичења, сачинио је од поклона своје баке и мештана са подручја сеоског атара и броји 14 примерака. Бака по мајци два новчића (Дирахијума и Нерве) нашла је на њиховом имању са Страже/Шљивовика. Од осталих читају се Максимијанов, Константинов, Констанцијев, Валентинијанов...

У старом инвентару предмета класичног доба Музеја у Нишу уведени су стрелица (инв. бр. 11515), гвоздени пијук (11906), гвоздени део стрелице и бронзани украс (11506, 11507) нађени на једном од црквишта из атара овог села и минђуша са стаклом и украсом (11460/11461), одкупљено од Р. Филиповића из Беле Паланке.

СУКОВО

Братаја, мање издвојено отворено насеље

АНМН 1934; РЗЗСК 2002.

Мештани бележе године 1934. да на имању Крсте Пејчића 1,5 км источно од општинске зграде у равници "постоји зид од старе грађевине, и камење од старе зидине, по причању за време латина, постојала је црква, нарочитих старина за музеј нема."

Локалитет је погрешно постављен северозападно од села рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 218, л 197), а ради се о савременом култном месту на ртастом завршетку дела више косе југоисточно од Братаје у равници. Непроверено.

Клење-Градиште, утврђење

АНМН 1933, 1934.

Управник основне школе (1933) бележи: "У непосредној близини школе, на брегу, налази се место звано «Градиште»." У наредном извештају који је послат истог месеца наводи да постоје "ровови у месту званом «Градиште». Ово место налази се у непосредној близини школе – на истом брегу." По свему судећи ради се о узвишењу јужно од школе које мештани називају Клење.

Мештани наводе године 1934. да на потесу Клење 0,3 км јужно од општинске зграде на брду "постоји камење од старе зидове, види се да је на том месту било неко кале-грађевина, по причању још за време латина, нарочите старине нема за продају музеју." Јужно од села налази се виша језерска тераса са леве стране реке Јерме. На њеном ободу, вероватно, је смештено античко утврђење. Локално назива се Кључе. Непроверено.

Мађилка Дуб – «Лазање», мање издвојено отворено насеље са ранохришћанском базиликом, тумул,

АНМН 1933, 1934; МПП 2002.

У првом извештају председник оп. суда (1933) помиње два тумула: „да у атару села Сукова има једна Магила код старог црквишта где су пронађене зидине. Иста магила постоји у зв. месту (Магила) «Лазање».”

Управник основне школе (1933) бележи: „У селу Сукову има могила на којој је пре 5-6 месеци један сељак почео да откопава и пронашао зидине у облику круга (изгледа да су то остатци неке тврђаве) зидане циглом и ћерпичом.”

Наведеним подацима Управник школе у Сукову даје изванредне податке о архитектури тумула - зиданом прстену (крепиди) од опека и ћерпича, што га датује у време римског периода (2-3 век).

У наредном извештају Упрвника школе из истог месеца 1933. године наводи се: „у селу Сукову налазе се цигле и ћерпичи у месту званом «Могила» где постоји зидина у облику круга."

Нови председник у извештају из наредне године (1934) бележи да на 1,2 км северно од општинске зграде на брду: „постоји један велики дуб-храст, око истог рупа, а у рупи зидине од старе грађевине и цигле печене, по причању старих људи на том месту била је нека црква још за време латина, старине нађене од то место код грађанства нема." Локалитет је забележен као Лазање. По казивању мештана (2002) и данас се на локалитету изоравају и налазе опеке античког формата, а трагови «старе грађевине» нису више видљиви. Непроверено.

Мађилка-Гробљанска улица, тумул

РЗЗСК 2002.

Рекогносцирањима факултета у Београду (2002: 219, л 198) констатован је тумул на око 1,7 км западно од центра села на крају Гробљанске улице. Тумул је пречника око 10 м и очуване висине 2 м, а у средини златарски ископ пречника 2 м. На парцели испред тумула налази се фрагментована бронзанодобна керамика. Вероватно антички тумул. Неистраживан.

Доња мала, отворено насеље и некропола

АНМН 1933, Завод Ниш 1972; РЗЗСК 2002; МПП 2002.

У првом јављању на археолошки упитник председник оп. суда (1933), на основу казивања мештана, јавља о античким остацима грађевина и тумула из сеоског атара:

"1, Да у реону ове општине до сада нису пронађени никакви археолошки предмети ни од кога сем што има трагова старе зидине од цркве зв. месту «Лазање» атара Суковског, *у селу Сукову до кућу Јеленка Милића* (подвлачење аутора) и близу села Власи (свега на три места)

У првом извештају наводе се два локалитета из атара села (црквиште на Лазању и само насеље села - Доња Мала).

Екипа Завода у Нишу (1972) обишла је село: "Ту су проверени неки подаци у вези са прошлогодишњим радовима на увођењу водовода у село. Наиме, археолог Завода био је обавештен да се тада наишло на остатке неких римских и византијских грађевина. Директор основне школе у Сукову, Јордан Крстић, одвео је чланове екипе код мештатина Пејчић Божидара у чијем су дворишту заиста утврђени фрагменти неколиких византијских тегула."

Рекогносцирањима Музеја Понишавља и РЗЗСК (2002: 220-221, л 199-Доња Мала (Степановци), некропола; л 200-Доња Мала-насеље) констатовано је да је савремени насељски део села Сукова образован крај асфалтног пута за манастир Св Јована Богослова код Поганова и Звоначку бању. Простире се на левој обали реке Јерме, правца пружања север-југ, уствари на споју са нишавином долином-југоисточним крајем Пиротског поља. Дужине је око 0,5 км и ширине 0,1-0,2 км, а почиње од подножја локалитета Клење. Потес је пресечен потоком из села Јалботине, левом притоком Јерме.

У северном делу локалитета на плацу породице Ристић приликом увођења водоводне мреже почетком 1970-их нађен је горњи део мермерног стуба дужине 1,2 м и пречника 26 см. При каснијим радовима нађен је кречњачки ваљкасти аван (?), висине 35 см и пречника 30 см, а дубина реципијента 15 см, пречника 12 см. У цокли старе куће (1940) уграђена је база стуба пречника 47 см. Нађена је и једна керамичка водоводна цев дужине 47 см, пречника 10 см. По причању мештана водоводне цеви налажене су и око 1 км западно од локалитета у старијем делу села (поред Чавејинци) на левој страни Јалботинског потока.

По свему судећи на плацу породице Ристић откривају се делови архитектонске пластике знатнијег грађевинског објекта који вероватно чини средишњи део отвореног насеља.

У јужном делу Доње мале и сеоске Основне школе, која је већ постављена на падини локалитета Клење, са десне стране Јалботинског потока, приликом земљаних радова након Другог светског рата откривани су инхумирани гробови са конструкцијама од опека античког формата. У оквиру школског дворишта постоје темељи старог црквишта у оквиру кога се налазе опеке античког формата. Такође, по причању мештана, на плацу породице Пејчић откривена је и зидана гробница.

На основу диспозиције откриваних налаза у насељском делу села оцртавају се обриси насеља са водоводном мрежом северно од потока, некропола јужно од потока и изнад ње утврђење на локалитету Клење.

Селиште, отворено насеље

РЗЗСК 2002.

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 222, л 201) утврђено је да се локалитет налази око 1,3 км јужно од центра села. Смештен је у великој окуци реке Јерме на левој обали. Равница полукружног облика има дужину од око 0,5 км и ширину до 0,2 км. По површини обрађиваног земљишта налазе се спорадични налази мањих уломака опека античког формата и фрагментована касноантичка керамика.

Вероватно је реч о делу отвореног насеља које је било у вези са насељем у Доњој мали и утврђењем на Клењу од кога је удаљено око 1 км јужно и под чијом заштитом је било.

Черкеско село, отворено насеље са оставом

РЗЗСК 2002; МПП 2006.

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 72, л 32) откривен је локалитет кога: "пресеца садашња траса аутопута Ниш – Пирот – Димитровград. Налази се недалеко од фабрике боја «Суко». Смештен је на самом рубу речне терасе која се благо уздиже над долином (обалама) Нишаве. Са обе стране пута, у околним парцелама, могу се наћи фрагменти опека и места са повећаном концентрацијом камена. Детаљнија проспекција није била могућа јер је већи део налазишта заливаћен или је под воћњацима. Према саопштењу Тричковић Станимира, који ту живи, приликом копања у његовом воћњаку (бунар) нађено је више фрагмената опека. Током ископавања за темеље ограде оближњег аутосервиса (вл. С. Тричковића, прим. аутора), који се налази са десне стране пута, нађени су остаци темеља неке грађевине зидани каменом. Других археолошких налаза није било."

Локалитет је добио име по насељу Черкеза које су турци населили на Цариградском друму након Кримског рата ради обезбеђивања пута. Налази се око 3 км северно од центра села. Смештен је при југоисточном крају Пиротског поља у равници, на левој обали Нишаве непосредно код ушћа са Јермом. Данас ту пролази савремени магистрални пут.

На површини обрађиваног земљишта североисточно од пута налази се спорадично уломљена опека античког формата и фрагментована атипична касноантичка керамика. Северозападно од пута на плацу породице Тричковић приликом земљаних радова ископавана је опека античког формата и делови објеката зидани каменом. Том приликом пронађена је бронзана алка и чанкасто дугме. Недавно (2006) приликом проширења паркинга машинским путем на плацу откривена је остава од бронзаног посуђа са огрлицом од емајлираних елемената.

Вероватно отворено насеље на варијанти главног пута кроз Пиротско поље у близини опидума на Калеу из атара села Градишта, односно преко пута реке Нишаве.

Случајни налази, остава и вотивна икона

Јиречек 1888; Вулић 1912, 1941-48; Гарашанин 1951.

Јиречек (1888, 489) даје сугестиван податак да је у Сукову нађена остава новца од које му је у тадашњем Цариброду показан један Валентинијанов златник и претпоставља да је последица готске провале из 376. године.

Вулић (1912: 228-229; 1941-48:) два пута публикује исту мермерну вотивну икону Зевса. Правоугаона икона лучно завршеног горњег дела у доњем делу је оштећена. Зевс у десној руци држи мању којом »гађа« змију уздигнуту испод леве руке на којој је орао. Вотивна икона под иконографским утицајем трачких представа. Вероватно 2-3 век. Пре Првог светског рата била је у Народном музеју у Београду. Податак Вулића да је нађена код Сукова неодређен је и тешко је на основу познавања данашњег стања археолошких остатака у атару овог села одредити место налаза. Можемо само претпоставити да потичу евентуално са античких насеља на Братаји или Доњој мали.

Гарашанин (1951: 171) преноси податак Вулића о наласку вотивне иконе из Jahreshefte (1912: 228-229).

Јовановић (2007: 197-198), најбоље очувану вотивну икону код нас Зевса Збелтурда из Сукова условно ставља у 3-4. век на основу шаблонизоване представе. Овај трачки култ најпотврђенији је на територији Пауталије што се у неку руку слаже са налазима почасних стубова у нашој области са посветама

истог града на путу Турес-Сердика. У истој равни било би и опредељење да су носиоци овог соларно-хтонског култа били трачки Дентелети, у каснијем периоду, пре, Беси.

Убикација мутације **Translitis** код Сукова

Први Јиречек (1877:) поставља мутацију Translitis неодређено код Сукова "на излазу голетне дивљине из које поток Суково доводи своју брдску воду Нишави." На основу песничког описа може се претпоставити њен положај на локалитету Доња мала. Ову убикацију прихватају Михаилов (1966: 102) и Геров (1967: 77).

ТЕМСКА

Градиште, опидум **T. CLXXXIVa-f**

Милићевић 1884; Поповић 1884; Каниц 1892, 1909/1985; АНМН 1934, 1936; Гарашанин 1951; Завод Ниш 1972; МПП 2000, 2006.

Миличевић (1884, 180) помиње Градиште и за њега каже да се налази: „Један час јужно од села Темске, у кључу између Нишаве и Темштице, изнад Бегова Моста, на једној греди која је висока око 30 метара, имају остаци од старога градиња." За разлику од овог утврђеног насеља, Миличевић на основу прича наводи постојање отвореног насеља, «велике вароши» у његовом југозападном подножју, по чијим остацима закључује да је римска.

Учитељ села Станичења Ј. Поповић даје изванредан опис локалитета у првој години Старинара 1884. године као члан повереник САД-а:

„За 1 километар далеко од села Станичења има ових старина:

1-во један *град*, који народ зове «градиште». О другом имену не зна се. Он лежи између реке Нишаве и реке Темштице на једном од прилике 200^{м} високом вису, поред којег пролази друм од Књажевца за Пирот. На вису је равно теме, које се, прешавши к северу у лепу равницу, пружа до под сопотске винограде. Градиште заузима у дужину 260^{м}, у ширину 50^{м} од северне, а 80^{м} од јужне стране. Оно лежи у развалинама; од зидова његових растурено је камење, опека и малтер, а темељи од многих кућа, које су некад у њему биле, сведоче да је ту некад мноштво народа живело.

На површини градској налази се без броја опека од 3-4 врсте, судећи по дебљини: а врло је једра и добро печена. Целе опеке пак нема, но само у комадима, јер по градишту чобанчићи чувају овце, и играјући се лупају је. Има опеке сасвим равне, а и са ободом са стране, за покривање кућа. Још се по граду виђају црепићи од земљаних судова, који су сви црне боје; но су парчад тако ситна, да се не да закључити какав је суд био и за какву потребу. На граду, од источне и јужне стране, зидови су до темеља порушени, а од западне и северне стране, налази се још по мало зида с малтером који је тврд као и камен; а на јужној страни од друма и Нишаве, стоје грдне гомиле камена с кречом, које показује да су то велике зграде и куле биле. Са северне стране, иза града, био је врло дугачак прокоп, који ни време, ни градске зидине нису могле засути.[1])

[1]) Ово се „градиште“ спомиње и у Милићевића: „Краљевина Србија“ стр. 180.”

Каниц (1892, 103) наводи постојање великог римског насеља, чији се остаци и бедеми налазе на ушћу Темске са Нишавом, а оно је на 4 миље (око 6 км) северно од трасе главног пута између мансија Ремесијане и Туреса, преко планине Белаве. У новијем раду (1909/1985, 94/232) Каниц је неодређенији: „О рушевинама испод Беговог моста, које сам посетио, прича се да је тамо била «велика латинска тврђава».” Остаје отворено питање да ли је Каниц лично посетио локалитет јер тако искусан истраживач сигурно би одвојио кастел од подграђа. Знатни археолошки остаци опидума са подграђем били су приметни у то и касније време и лаицима.

У првом јављању (1933) управник школе у Станичењу М. Благојевић бележи: „У близини села Станичења налази се место звано «Градиште» више бановинског пута Пирот-Бела Паланка на једном брежуљку. На врху брежуљка види се јасно остаци старога града у дужини 300м., а у ширини 70-100 м. и пуно цигле које су по изгледу из римскога доба. У подножју брежуљка испод самог града раскопано је старо гробље: многи гробови су патосани и оивичени па чак и покривени великим црепoвима.”

Градиште на првом месту стављају и у Прегледу археолошких налаза из 1934. године представници темачке општине. Локалитет се налази 4 км јужно од општинске зграде на брду, а налазе се: „Зидурине разне, канал којим вода довођена, када је био латински град некада, разне цигле и остали остаци.”

Управник школе у Станичењу М. Благојевић (1936) у новом јављању даје податке и о овом локалитету: „Североисточно од села, удаљено 1200 метара, налази се на једном брду звано место:»Градиште». На њему се и сада врло добро распознају зидови старога темеља, вероватно римског порекла. Ово утврђење имало је свој водовод, што се види по цевима које су прављене од кречног малтера. Утврђење има у дужину око 300, а у ширину 50-60 метара."

Гарашанин (1951: 171) преноси податке Каница о римском кастелу и већем насељу не наводећи име локалитета.

Екипа Завода у Нишу (1972) бележи: „Градиште – Велико и Мало кале – На левој обали Темштице у близини њеног ушћа у Нишаву, изнад Беговог моста, на западној страни брда Градишта, 1,5 км удаљеном од Станичења, налазе се остаци «средњевековног града» /индикатор – Душан Прибаковић/...

На десетак метара испод највишег платоа на брду Градишту, налазе се остаци неког светилишта, тзв. «Мало кале « - мањих размера /32 м^2/ - ограђеног од мештана остацима ломљеног камена и опеке. Мањи источни део поплочан је квадратном опеком (28 х 28 см). Мештани су у том делу 1956. године поставили један камени белег у облику крста, а нешто ниже су, од поломљених опека начинили конструкцију у облику пирамиде са два отвора на врху и једним у подножју за свеће. Неке од ових секундарно коришћених опека имају белеге, по две или три косо или увојито прстима вучене линије. Дебљина ових опека је 3,2 см, док је дебљина подних опека 5,5 см. Дебљина осталих: 2 см, 4 см итд.

На врху брда, на платоу не много великих размера, назиру се остаци релативно масивних зидова неког утврђења. Основа коју исцртавају има врло уочљив облик правоугаоника /33 х 28 корака/. Мештани ове остатке називају Велико кале. Зидна платна су раније била далеко очуванија и уочљивија, на шта указује податак Душана Прибаковића, који бележи да је «град био опасан зидом дугим 260 метара /индикатор: Пирот-средњи век-документација Завода/. Међутим, ово се свакако односи на целину коју обухвата горњи и доњи град. Лице зида овог утврђења види се само на мањем делу јужне стране. На југоисточном углу утврђења назире се полукружна конструкција мањих размера што указује на постојање куле, док се на североисточном углу, на самој стрмини и стени која се спушта према Нишави, налази велика гомила грађевинског шута,

што би наговештавало и опет на неку значајнију конструкцију, можда донжон кулу. Зидови су различите дебљине /тешко су мерљиви због огромних количина шута/. Дебљина јужног је чак око 1,5 метра /код Прибаковића 80 см/, а свереног око метра /код Прибаковића 50 см/. Утврђење је сграђено на веома погодном месту, јер контролише ушће двеју река и има одличан поглед на три стране. Велика количина камена, опеке и шута у подножју горњег града, указује на постојање подграђа...

У подножју брда Градиште, на месту где се сада пробија пут Бела Паланка – Пирот чланови екипе су наишли на комаде касноантичке и византијске опеке. Читав овај локалитет се назива Градиште."

Градиште се налази око 5 км јужно од центра села. Смештено је на врху издужене ртасте греде заравњеног врха, дуге 1,5 км и високе око 90 м. Од корена Пребијен дел она је правца пружања север-југ, око средине прилично се шири, а при врху знатно сужава и мења правац у североисток-југозапад. Подножјем утврђења, протиче на јужној страни Нишава (западно од великог меандра), а на западној највећа њена десна притока Темштица, чије је ушће удаљено 1,5 км. У пределу подграђа и утврђења реке су на растојању од 300-500 м. Стране према рекама су прилично стрме и неприступачне (на југу један део је у стеновитим отсецима) док је на североистоку равном гредом прилаз лак и несметан.

Утврђење је неправилне правоугаоне основе постављено на заравњеном врху греде, димензија које углавном одговарају опису учитеља Ј. Поповића, 350 х 50-80 м. Неслагање у дужини је вероватно последица одређења југозападног краја утврђења. Бедеми прате ивице тога платоа. Они су најачи и најочувини на североистоку где је вероватно постојало мање природно седло које је изградњом утврђења ради одбране продубљено и проширено. У том делу према седлу је био постављен моћан бедем чијим се обрушавањем сада на терену уочава знатно узвишење висине 5-7 м, ширине око 10 м (при врху 2-3 м). Око средине види се златарски ископ димензија 2 х 2 х 4 м, којим је откривено унутрашње лице бедема од ломљеног камена везаног кречним малтером. Један од учесника ископавања показао ми је сребрни новчић из хеленистичког периода за који је тврдио да је нађен при дну ископа. У јужном делу наведени бедем наставља у две моћне, вероватно, потковичасте куле димензија у основи 12 х 8 х 2-3 м. Између кула је

растојање од око 15 м где је вероватно био лоциран главни улаз у утврђење. Остали бедеми очувани су у основи што се углавном поклапа опсервацији учитеља Ј. Поповића 1884. године.

Унутрашњост утврђења има пад од југа ка северу. У источној половини уочавају се по конфигурацији терена бројне грађевине већих димензија од чврстог материјала, а неколико је прилепљено уз јужни бедем. Западна половина је углавном са прилично девастираним објектима, али уз јужни бедем, у пределу где почињу стеновити отсеци, има мање утврђење у виду цитаделе. Смештено је на делу греде одакле плато почиње да се спушта ка југозападу, односно Нишави, и има прегледност на Ђурђево поље - једну од долина средњег Понишавља.

Цитадела захвата површину 40 х 30 м, приближног правца пружања запад-исток. Урушени бедеми имају ширину 2-3 м, а висину 0,5-1,5 м и то северни, западни и западна половина јужног, док је источна половина јужног бедема неуочљива као и источни (ка отсеку је вероватно био скромнијих размера). Код углова утврђења постоје спољне правоугаоне куле, осим код југоисточног где су уосталом највећа оштећења. Најмоћнија је североисточна кула, урушених димензија 15 х 10 х 2 м, највероватније код главног улаза. И овде у северном бедему као и у обе куле (североисточну и северозападну) налазе се златарски ископи у којима су откривена унутрашња лица кула од ломљеног камена везаног кречним малтером и опекама 25,5 х 4,5 см. Већих и мањих златарских ископа има и у унутрашњости утврђења где су констатоване опеке димензија 30 х 4,5 см, тегуле дебљине 2-2,5 см и имбрекси 2 см.

Свуда по локалитету, нарочито код златарских ископа, видљиво је обиље грађевинског шута од урушених бројних објеката различитих величина и оријентације. Детаљним снимањем могле би да се одреде улице. Културни слој се креће до дебљине од 1 м, а фрагментована керамика и други покретни налази спорадично се откривају.

По причању мештана керамичке водоводне цеви налажене су и на потесу Пребијен дел приликом изградње пута Пирот-Темска. Цеви су откриване на дубини од 1 м. Податак утврђује трасу водовода од Равне из Сопотског атара ка Градишту.

Вредна пажње је хипотеза Дерока (1950, 115), Прибаковића и екипе Завода у Нишу да Акропола опидума на Градишту представља средњевековни град. Она одређену потврду има у оближњој властеоској задужбини и гробној цркви Светог Николе из 1331/32. године. Вероватно седиште властелина регије долина ушћа Нишаве и Темштице, под управом обласног бугарског господара Белаура, било би ово мало утврђење у првој половини 14 века. Питање да ли се ради о новоподигнутом утврђењу или је оно прилагодило акрополу касноантичког/рановизантијског опидума, што се чини вероватнијим, остаје за будућа археолошка ископавања.

Утврђење на Градишту са подграђем и некрополом на Беговом мосту из атара села Станичења и спекулумом на ћувику Драка из атара Сопота чине једну целину. Оно по свему судећи свој просперитет дугује месту на коме се одвајао крак пута за Велики Тимак од долинске, нишавске, варијанте главног пута Ремесијана-Турес. Положај и величина утврђења са подграђем говоре у прилог томе да се на Градишту налазио касноантички-рановизантијски опидум. Постоје само индиције да је Градиште било насељавано у хеленистичко доба (налази новца и гробнице) и у време Принципата (новац и тумул на Мађилци).

Темац, касноантички-рановизантијски кастел **T. CLXXXVa-f**

Миличевић 1884; Каниц 1892; АНМН 1934, 1936; МПП 2004, 2006.

Миличевић (1884) започиње свој опис старина у пиротском округу овим локалитетом: „Темац, стари градић, на десној страни реке Темштице, по часа више манастира Светога Ђорђа. Тај градић је јако порушен... Овде је оно Темско које је Цар Мусулман био отео од српског Деспота Стевана Високог.”

Каниц (1892: 103) само узгред помиње кастел код Темске, за кога је вероватно само чуо, говорећи о краћем путу од Туреса преко Хема за Рацијарију и Алмо. У новијем раду (1909) га не помиње. Остаје отворено да ли је Каниц помињући кастел код Темске мислио на Градиште код ушћа Темштице, а не на Темац.

По причању мештана (1934) Темац се налазио 4 км северно од општинске зграде: „На брдо и са све стране водом опкољено.” На питање шта се види на

месту и шта је нађено одговорено је: „Зидурине разне, јер за време Латина био град.”

Управник сеоске школе Б. М. Ђорђевић (1936) започиње свој извештај подужим описом овог локалитета са приложеном скицом и навођењем на фотографију (сл 1), које нема у документацији:

„1. «Темац» стари римски град који се налази на десној обали р. Темштице, а на источној страни у даљини од 5 км од села Темске.

Према подацима које смо добили од Јована Ђорђевића земљорадника и сопственика истога земљишта старог 62 год. У граду «Темац» су били насељени Латини-Римљани који су имали и своје утврђење зв.: «латинско кале» а до његовог уласка, прича старац Јован, има девет степеница-басамака и на последњем се налазе латинске паре-новац.

Трагови од тога утврђења и данас се виде –остаци зидина. Један који се лепо види премерили смо, чија дужина износи 20 м., а дебљ. 1,5 м, а иначе до самог зида тј. на западној страни утврђење је разваљено до темеља, камење је разбацано, а види се да је полутесано. Има и малтера као и понеки комад од цигала, али нису у целости да би се могла измерити њихова величина. Неколико парчића цигала, камена и малтера донели смо у Темачку осн. Школу те их чувам ако су од потребе.

На североисточној страни од утврђења пре неколико година откривена је и једна црква-оброк: «св Петра и Павла» од стране Зарије Пејчића земљ. из Темске. Зидови цркве су дугачки по 7 м, а дебели 1,5 м., иста је патосана до близу олтара квадратним плочама. Црква је зидана полутесаним каменом, а налази се и по која цигла облика квадрата чија стр. износи 0,25 м., а дебљина 0,05 м. Вероватно да је њено порекло још из римског доба.

У граду «Темац» се налазе многе увале за које нам је Јован Ђорђевић објаснио да су то биле римске куће чији су се зидови и собице до скора распознавале.

На јужној страни града «Темац» опасују од истока према западу на целој његовој дужини три напоредна зида један од другог у извесном размаку чија дебљина, сваког посебице, износи 3 м. а висина 5 м. Висина од 2 м која је била

изнад земље срушена је, а висина тих зидова још од 3м. налази се сада у земљи. Зидови се и данас лепо познају на појединим местима површине земљишта.

Када смо питали старца Јована зна ли штогод о зидовима он је казао да су ти зидови служили као одбрана града од непријатељских напада.

Сопственик дозвољава копање у граду «Темац» радници се могу добити са дневницама од 13-20 дин. (Види сл. 1).”

У нумизматичкој збирци римског новца Народног музеја у Нишу чувају се бронзани новчићи Фаустине II (инв. бр. 1950) Аурелијана (1948), Проба (1951), Максимина Даје (1949) и Константина Великог (1952): "Ископани на месту званом «Темац» села Темске, срез нишавски 1938. године."

Локалитет се налази 4 км североисточно од центра села. Смештен је у великом меандру реке Темштице на крају питорескног кањона. Меандар је усецањем стена црвеног пешчара издвојио у унутрашњости високу плочасту површину лепезастог облика, стрмије нагнуту од севера ка југу, правца пружања северозапад-југоисток. Западна страна лепезасте површи је упола краћа од источне. У корену меандра је највиша тачка унутрашњости у виду омањег ћувика (523 м, око 100 м изнад нивоа реке), испод кога је на северу уско, неприступачно, стеновито и високо седло. У северном и јужном залеђу налазе се знатно виши стеновити отсеци кањона.

Темац се састоји из четири дела одвојена концентричним лучним бедемима који се протежу од североисточне стрмије стране са стеновитим отсецима лепезасте површине до западне мање стрмије стране. Дужина доњег лепезастог платоа под нагибом је око 300м, а његова ширина око 200 м.

Највиши и најмањи део, цитадела, налази се на врху ћувика димензија 20 х 10 м. Северна страна према седлу је у виду стеновите литице, а према горњем граду стрмина са висинском разликом од 4 м. Бедем акрополе уочава се једино у једном од четири златарска ископа у овом делу утврђења. Он је од ломљеног камена везаног кречним малтером. Културни слој и грађевински шут су код бедема дубине до 1,5 м, док се при врху ћувика појављује жива стена. У златарским ископима налазе се спорадично уломци опека античког формата дебљине 4 см.

Горњи град има неправилни полигонални облик, са благим преломима. Бедем горњег града постављен је на невеликом растојању од оног акрополе. Његова дужа обрушена страна има димензију 40 м са унутрашње стране је висине 0,5 м, док је спољна страна, прилично развучена, висока од 2-3 м (други нижи појас обурваног камења на стрмини испод бедема има висинску разлику од 5-7 м). Укупна ширина урушеног бедема са грађевинским шутом креће се од 10-12 м, а у пределу његове основе око 3 м. У једном од неколико златарских ископа откривена је његова круна и спољње лице од ломљеног камена везаног кречним малтером. Остаци на терену говоре о моћној фортификацији знатне висине. Бедеми на краћим странама су знатно мање очувани и приметни. Западна краћа страна је широка 15 м, а источна страна 7 м. Унутрашњост горњег града је прилично заравњена и културни слој због снажног бедема, који је зауставио његово спирање, вероватно се креће до дубине од 2м. У златарским ископима налази се опека античког формата дебљине 4 см, тегуле дебљине 2 см, животињске кости и фрагментована атипична касноантичка-рановизантијска керамика.

Средњи град обухвата највећи централни део локалитета. У том делу терен је нераван и има делове са мањим нагибом. Главни југозападни бедем има дужину од око 200 м и постављен је лучно укосо са неколико благих прелома. Североисточна страна дужине око 150 м, сва је у стеновитим отсецима, тако да на тој страни бедеми нису уочљиви као и на знатно краћој, 50 м дугој северозападној страни овог дела града, такође стеновитој. Утврђивање и средњег града је знатно пошто се ширина бедема у обурваном стању креће од 10-12 м, а висинска разлика од 7-10 м.

У североисточном делу средњег града на омањој заравни постоји делом откривен грађевински објекат приближне је оријентације запад-исток, спољних димензија 15 х 10 м. Откопана је његова унутрашњост 7 х 3 м (учитељ Ђорђевић даје на својој скици црквишта само његову дужину од 7 м и дебљину зидова од 1,5 м). Једино у северном делу види се унутрашње лице зида, висине до 0,7 м, од ломљеног камена везаног кречним малтером, а приметно је и дерсовање. Спољашње стране грађевине прекривене су грађевинским шутом и крећу се до висине од 1,5 м. У унутрашњости постоји десетак уломака опека античког

формата, код једне је измерена ширина правоугаоне опеке 26 см и дебљина 4,5 см. Овај објекат је откривен између Два светска рата како нам наводи учитељ Б. М. Ђорђевић и од месног становништа претворен у црквиште св Петра и Павла. Овде треба нагласити да је апсидални део неправилан и тада президан. Нема поузданих елемената да се ради о античком култном/верском објекту.

Унутрашњост средњег града на више места има стеновите избојке, а још на само неколико места могу се назрети објекти од чврстог материјала. Чини се да је већи део био изведен од нетрајног материјала. Културни слој је различите дебљине и креће се од 0,5 до 1,5 м. У бројним углавном малим златарским ископима (детекторским) види се уломљена опека античког формата дебљине 4 см, тегуле дебљине 2-2,5 см, доста фрагментоване касноантичке-ранизантијске углавном кухињске керамике, а нађена је и једна гвоздена алатка и потковица.

Доњи град-Подграђе заузима задњи најшири део лепезасте површи. Главни југозападни бедем није уочљив у континуитету и постављен је до стеновите краће литице ка Темштици, којом се завршава плато под нагибом на коме је локалитет. И овде нема фортификације на северозападној страни, док је на југоисточној у луку спојен са главним бедемом. Поред тога, овде постоје три радијално-попреко постављена бедема који унутрашњост деле на 4 дела, вероватно савременог порекла ради поделе парцела њихове одређене партије видљиве су изнад постојећег терена у сухозиду. По конфигурацији терена ради се о мање снажном утврђивању. Међутим, у унутрашњости овог дела утврђења нема културног слоја нити назнака објеката античке провенијенције, као ни златарских ископа.

Величина утврђења са снажним бедемима иде у прилог размишљању да је Темац још један касноантичо-рановизантијски опидум у долини Темштице. Међутим, налази бронзаног новца из средине 2. века (Фаустине II) и из друге половине 3. века (Аурелијана и Проба) могу да индицирају и постојање ранијег насеља другачијег типа. Чини се да његова историјска потврда у касносредњевековном периоду (Константин Филозоф) нема бројне потврде на терену. Можемо само претпоставити да у том периоду није био у дугој употреби што има за последицу недовољне материјалне остатке и трагове. Касноантичко-рановизантијско утврђење је, вероватно, консолидовано са козметичким преправкама и преградњама.

У документацији Народног музеја у Нишу под старим инв. бр. 11785 налази се податак о налазу сребрног ланчића од тоге који је нађен у рушевинама тврђаве Темац.

Крстьц, издвојени објекти-спекулуми?

АНМН 1936.

Учитељ Б. М. Ђорђевић (1936) северозападно на 2 км од Темца наводи два мања црквишта и на скици их лоцира шематизованим цртежима лево и десно од потока Шопура, али исто тако лево и десно (северно) од локалног сеоског пута који се одваја од пута Темска-Топли До (десном страном Темштице). Зидови црквишта су дуги 3 м, а дебели 0,5 м. Он их по облику и старости (нетачно и по величини) пореди са оним из Темца. Непроверено.

Каменица,

АНМН 1934.

По причању мештана (1934) локалитет се налази 2 км јужно од општинске зграде у пољу. На овом месту је пре десетак година (1924-25) откривено црквиште. Могућ антички локалитет имајући у виду ситуацију у овом крају да се црквишта (?) углавном откривају на местима остатака античких грађевина које су грађене од чврстог-трајног материјала и урушавањем остављају знатне трагове. Непроверено.

Црквиште св. Ђорђе, издвојени објекат

МПП 2006.

Локалитет се налази у пољу јужно од села. Ради се о елипсоидном узвишењу димензија 12 х 9 х 3 м. Унутрашњост је откопана од стране црквarица (на основу једног од оброка вероватно 1925. године). Видљив је правоугаони простор димензија 4,5 х 2,5. На источној страни нема олтарског простора. Заливаћене стране црквишта издигнуте су од унутрашњег простора од 0,5-1,2. Местимично уочава се да су зидови зидани од ломљеног камена и везани кречним малтером. Нађен је и један уломак тегуле античког формата, дебљине 2,5 см.

Вероватно издвојен антички објекат.

Бабин нос-црквиште, отворено насеље са издвојеним објектом

МПП 2006.

Локалитет се налази око 1,5 км западно од центра села. Смештен је на ободу високе ртасте заравни са десне стране Темштице у равни ушћа десне притоке Клајће. У северном делу потеса постоје остаци већег објекта који су претворени у црквиште цар Константин откривањем од стране мештана (оброци из 1921 и 1922. године). Спољне димензије објекта урушених зидова су 20 х 17 х 2 м. Откопана унутрашњост приближне оријентације исток-запад има димензије 13 х 5 м. У западном делу површине накнадо је преграђен простор зидом са вратима и тако изведена просторија ширине 3 м. У том делу цркви̇шта очувани су изворно и видљиви унутрашње западно и северно лице зидова грађевине. Израђени су од ломљеног камена и везани кречним малтером. У западном зиду код северозападног угла просторије очуван је пиластар. Зидови су очувани до висине од 0,8-1,2 м. У црквиште се улази са јужне стране и на том делу обрушен материјал са зидова је лучно распоређен (ширине до 7 м). У унутрашњости цркви̇шта налазе се три уломка, изгледа од једног стуба, који се користе за паљење свећа. Он је израђен од ситнозрног пешчара са профилисаним крајевима дебљине 29 см и дужине уломака 1,5; 0,65 и 0,45, с тим што су два већа укопана па им то нису крајње мере. На црквишту се налазе бројни уломци опека античког формата.

На око стотинак метара јужно од цркви̇шта на међама две парцеле налази се неколико гомила камења од чишћења истих. На њима уочавају се спорадично уломци опека античког формата.

Вероватно се ради о мањем отвореном насељу са издвојеним објектом-спекулумом (?).

Вероватно са цркви̇шта на Бабином носу потиче и део тела каменог стуба од ситнозрног пешчара уграђен у ограду куће у селу М. Ђорђевића, унука Давида Цветковића. Стуб је пречника 25 см, видљиве дужине 45 см и вероватно још 0,5 м укопан.

Занин гроб, античка некропола

МПП 2006.

Рекогносцирања музеја у Пироту (2006) на основу казивања мештана о,6 км од центра села југозападно налажени су гробови са инхумираним гробовима без конструкција. На излазу из села рачвају се три пута за поље и село Рагодеш, а ради се о равници на десној страни реке Клајће (0,3 км од ушћа у Темштицу). Управо на раскрсници налажени су гробови где постоји и савремено култно место са оброцима подигнутим између Два светска рата.

Вероватна античка некропола због близине открића надгробног споменика са латинским натписом двестотинак метара западног Парасиња (виноград Давида Цветковића). Некропола је вероватно припадала отвореном насељу на Бабином носу са спекулумом (?) на црквишту цар Константин.

Селиште-Вишњица, отворено насеље

АНМН 1934; МПП 2006

По подацима мештана (1934) налази се у пољу 2 км јужно од општинске зграде: „Нема ништа јер је исто разрађено."

Локалитет се налази 2,5 км југозападно од центра села (3 км северно од Градишта) на десној обали Темштице у равници. Бежећи од турског погрома насеље са овог потеса основало је београдску Вишњицу. На култном месту, вероватно из центра насеља, најстарији оброк је из 1799. године. По казивању мештана на оба потеса налазе се опеке античког формата и керамичке водоводне цеви. Непроверено.

Драгаљ, отворено насеље

МПП 2006.

По причању мештана Р. Станковића на око 3,5 км југозападно од центра села (око 2 км северно од Градишта) у равници, односно подножју Цренца, налажена је приликом обраде земље опека античког формата, камен и један ручни жрвањ. Непроверено.

Цренац, каснохеленистичка гробница **T. CLXXXVIa-b**

МПП 2007

Локалитет се налази 3 км југозападно од центра села, односно, 2,5 км северно од Градишта. Смештен је око средине стрме косе брда Цренац, са северне

стране потока Дедин до, десне притоке Темштице, односно изнад локалитета Драгаљ. Налазиште је окренуто истоку са изванредним погледом на уску и 5 км дугу долину Темштице од Беговог моста до села.

На основу казивања налазача гробница је откривена случајно током лова. Ловачки пас јурећи јазавца ушао је за њим у његову јазбину и више није могао да изађе. Власник је чуо његово завијање из «јазбине» и спашавајући га открио гробницу.

Гробница је укопана у меку стену. Састоји се од гробне коморе и кратког дромоса, приближног правца пружања запад-исток. Прилаз гробној комори је у виду уског коридора димензија 2 х 0,7 м, висине на улазу 1м и на крају 1,6 м, са падом ка улазу у гробну комору. Дромос је зидан од ломљеног камена и био покривен каменим плочама. Улаз у гробну комору је оштећен, а, по причању налазача, имао је масивна дрвена врата са довратницима (делом очуван јужни), надвратником и прагом.

Гробна комора је неправилне правоугаоне основе димензија 3,77-3,65 х 2,25-1,57 м.. Постављена је подужно у односу на дромос. Зидови коморе озидани су од ломљеног камена техници сухозида. На висини зидова од 2 м изведен је кров гробне коморе на четири воде висине 1 м, а у целости је урађен од тесаних квадера бигра. На почетку кровне конструкције биле су постављене три попречне распоне греде, чија су трапезоидна лежишта усечена у основу кровне конструкције. Око средине северног зида налази се већа ниша димензија 0,63 х 0,45 х 045 м, док је у западном делу јужног зида смештена мања, димензија 0,23 х 0,2 х 0,38. Као везиво приликом зидања коришћен је штуко малтер. Спојнице кровне конструкције су дерсоване. Зидови гробне коморе били су измазани блатом, а под је од укопане стене. Гробница је накнадним златарским радовима, у потрази за скривеним благом, прилично оштећена у западном делу.

По казивању налазача у гробници није било остатака покојника нити других налаза. На западном зиду гробнице приметили су урезани цртеж животиње налик магарцу, са кућицом на леђима попут пресека гробне коморе, а на северном зиду био је урезан крст висине око 20 см.

Зидану гробницу у стени код Темске на основу конструкције, облика и употребљене технике вероватно треба датовати у каснохеленистичко време.

Изгледа да је коришћена у дужем временском периоду. Могуће је да је у каснијем периоду, ако су казивања налазача веродостојна, променила намену у одређени ранохришћански објекат.

Гробница представља јединствен налаз на централнобалканском простору. Свакако је под утицајем грчког и хеленистичког југа. Налази с концентрисани у пределу средњег Понишавља (касногеометријски-раноархајски ковач из Враништа, хеленистички новац) иду у прилог значају Градишта код ушћа Темштице у Нишаву у преримском периоду, односно, постојању племенске аристократије, чак можда и њихових вођа. Понишавље је свакако у том периоду било контактна зона трибалских и дарданских племена, а свакако и североисточни део Дарданске краљевине. Не треба искључити ни могућност постојања већих келтских заједница или продора трачких племена у долину Нишаве у каснохеленистичком времену, где вероватно треба тражити носиоце подизања већине тумула (у оближњем Ђурђевом пољу има их три) у пиротском крају у римском периоду. Већина је неистражена, па је могуће да нам новија истраживања дају потврду.

Мокреж, мање отворено насеље-издвојени објекат

РЗЗСК 2002.

При рекогносцирању РЗЗСК (2002: 170, л 153) откривен је локалитет који се: "Налази око 450 м од трафостанице, са десне стране пута према Пироту Непосредно уз пут сада стоји оброк – крст. У четвртој њиви испод крста према реци Темској, која је засејана кукурузом, прикупили смо фрагменте опеке и керамике. На овом локаситету, свакако, постоје остаци насеља или неког објекта из античког периода." Непроверено.

Случајни налази

Старинар 1884; Вулић 1941-48; МПП 1950-60.

У трећем броју Старинара (1884, 118) наводи се активност новог члана САД-а: "Г. Доротеј, игуман манастира св. Ђорђа у Темској поклонио је друштву сребрни римски новац породице Марциа."

Надгробни споменик са латинским оштећеним натписом Вулић (1941-48) бележи да је нађен у винограду Давида Цветковића. Петровић (1979, 183) наводи да се налази у нишком музеју.

Рекогносцирањима које је организовао Музеј у Пироту (2006) уврђено је да се наведени виноград налази на потесу Парасиње. Ради се уствари о источној падини и подножју Бабиног носа-црквишта цара Константина. По причању Давидовог унука М. Ђорђевића других налаза на парцели није било. Међутим , двестотинак метара западније, на излазу из села, потес Занин гроб, по причању мештана налазе се инхумирани гробови без конструкција. Могућа је веза ова два локалитета и због њихове близине вероватно постојање античке некрополе.

У нимизматичкој збирци Музеја Понишавља под стари инв. бр. 29 заведен је новац Лицинија поклон Ранка Ђорђевића из Темске.

ТОПЛИ ДО

Живановић 1933; АНМН 1934; МПП 2006.

Живановић (1933, 14, 37) некритички преноси народно предање пиротског краја и говори о рановизантијском Пиљ-граду негде око Топлог дола и Гостуше. По подацима мештана 1934. године у атару ове општине није било археолошких налазишта.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) године посећени су потеси Пиљград, Градиште и Манастирска чука и на свим локалитетима није било елемената за постојање живота у античком периоду.

ТРЊАНА

АНМН 1934.

У малом атару овог равничарског села на десној обали Нишаве нема археолошких остатака из античког периода. Интересантна је у том погледу преписка између Оршића-Славетића и председника трњанске општине.

На извештај да у атару овог села нема археолошких остатака Оршић Славетић пише: "Код села Вел Ивановци има могила; више села Ржане идући ка Трњани има остатке римског моста преко Нишаве." У одговору председник општине наводи: "Повратком акта извештава се начелство да могила код села В. Јовановца нема, **већ има могила код села М. Јовановца ат. Крупачки**. Никакви

остатци римског моста између села Пољ. Ржане и Трњане нема како на суву тако и преко реке Нишаве."

А. Оршић Славетић указује на археолошке локалитете председнику општине Трњане на основу података из управо изашле књиге М. Живановића, Нишавље (1933: 39, 48).

Остаје отворено питање постојања остатака античког моста на Војнеговачкој бари, односно, "фосилном трагу корита античке Нишаве" (Ћирић 1974, 115).

Цер, остаци трасе главног пута?

Виденовић 1998.

Виденовић (1998: 25) у хроници села наводи: "У потесу «Цер» налази се калдрма остатак некадашњек пута који је ишао преко Пиротског поља, а недалеко од тока Нишаве. Калдрма је нађена у њивама М. Манчића, В. и Л. Тошића, С. Пејчића и Н. Здравковића – сви из Трњане. И данас се у неким њивама може видети крупан шодер и камење које нису уклонили власници њива." Вероватно траса античког пута од Туреса ка мосту на Нишави испод утврђења на Прдљивцу у атару Градишта. Непроверено.

ЦЕРЕВ ДЕЛ

АНМН 1934, МПП 2006.

По подацима председника општине у Камику (1934) у атару овог планинског села наводе се два топонима, Тумба и Селиште, на којима нема никаквих налаза.

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) добијен је једино податак да се на потесу Јагодарсћи дел налазила шљака. Непроверено.

Интересантан је и податак да су поједини мештани села куповали опеке античког формата у суседном селу Куса Врана за израду кућних вурњи и патоса. Њих је нашао у месту Јавор и продавао деда Сима Јавуров. Пошто се ради о планинском и врлетном месту опеке су пребациване коњима. Мештаним су исто тако чули да се у атару овог села на Влашкој планини у месту Вртибог налазе опеке античког формата.

ЦЕРОВА

АНМН 1933, 1934; МПП 2006.

У извештајима представника општине и школе у овом селу се као локалитет наводи једино Селиште, 0,4 км источно од села, на коме нису налажени археолошки остаци. У напомени председник општине бележи: "Нико се од сељака није пријавио да има старину као и да је вољан предати је нашем музеју."

Рекогносцирањима Музеја Понишавља (2006) на Селишту нису нађени остаци античког насеља, као ни у целом сеоском атару. По свему судећи ради се о скромнијем насељу из периода под Турцима, као што је случај и са већином потеса овог топонима у пиротском крају. Од интереса је податак да су ужи топоними Бела Вода и Паклештица око чесме, источно од села, односно западно, у подножју планинске греде Глама између села Рудиња (са античким утврђењем Градиште) и Мирковаца.

ЦРВЕНЧЕВО

Кътин трап, издвојени објекат - кастел

МПП 1989.

Налази се око 1/0,4 км југозападно од центра села. Смештен је на ободу краће и уске заравни (задње језерске терасе) са изванредним погледом на Ђурђево поље, мању котлину из средњег Понишавља.

На парцели П. Стаменовића незнатно удаљена од ивице заравни прати се круна зида у дужини од 30 м. Он је изведен у кречном малтеру од ломљеног камена ширине 0,6-0,7 м. правца пружања запад-исток. При источном крају зида уочена је веза и почетак зида који скреће под правим углом.

По свему судећи ради се о издвојеном већем објекту или кастелу/спекулуму (?). У корист спекулума иде добра визура са спекулумима на Кули у Станичењу и црквишту св. Јован у Црноклишту са леве стране Нишаве.

Вонино, отворено насеље

МПП 1989.

Налазиште је откривено при крају јужне падине претходног локалитета, Кътиног трапа. Приликом земљаних радова на помоћном објекту (8 х 4 м) окућнице Т. Јеленковића откривен је у профилима антички културни слој. Ради се

о интензивном грађевинском шуту дебљине 0,2 м. Он се састоји од кућног лепа, опека (дебљина 4,5 – 5 см) и тегула (дебљина 2,5 см) античког формата, ситних комада угљена, понеким каменом и фрагментима кухињске керамике.

Свакако је у подножју брда на чијој је заравни спекулум (?) Кьтин трап, егзистирало касноантичко мање отворено насеље.

Мађилка, оштећени антички тумул

РЗЗСК 2002; Златковић 2007/2008.

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 59, л 19) откривен је: "Тумул, пречника 30 м и очуване висине око 3 м, који се налази са леве стране пута Пирот-Бела Паланка, на око 200 м од првих кућа на улазу у село Црвенчево. Тумул је делимичнооштећен изградњом пруге и садашњег пута. Средишњи део хумке потпуно очуван и урастао је у шибље, док је остатак заливађен. На основу димензија и изгледа тумула, може се претпоставити да је настао у античком периоду."

Златковић (2007/2008, 235) у микротопонимији наводи постојање тумула на потесу Мађилка из атара овог села: "Има брдешце према Чиђерје, у станичко с исто име, а у наше је равно."

По свему судећи тумул из античког периода. Чини се да је интензивном обрадом земље наведени тумул девастиран, пошто је прилично удаљен од трасе међународног пута Пирот – Б. Паланка и пруге. Он се налази уз трасу старог локалног пута Осмаково – Пирот. Непроверено.

ЦРНОКЛИШТЕ

АНМН 1934.

Према подацима мештана (1934) у атару овог села није било археолошких налазишта нити покретних налаза. И ово је један од ређих примера незаинтересованости локалних власти да одговоре на бановински археолошки упитник.

Слог, случајни налази

У инвентару предмета римског доба Народног музеја у Нишу налазе се четири копља (инв. бр. 413-416) откривена на потесу Слог, који се налази 0,5 км

источно од школе и 50 м северно од пруге. Копља су ископана на дубини од 0,5 м фебруара 1957. године и поклоњена од стране музеја у Пироту. Два дужа листолика копља са ребрима при крајевима заобљеног врха и ребрима при крајевима(73, 77), једно издужено листолико са ребром по средини заравњеног врха (79) и једно краће листолико са наглашеним ребром по средини (78), Пилетић (1971: 13, цртежи 77-80) датује широко од 1 до 4. века. Вероватно у близини наредног локалитета. Непроверено.

Поље-Основна школа/код чесме, отворено античко насеље-mutatio Latina?
РЗЗСК 2002.

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 58, л 18) откривен је локалитет на долинској варијанти трасе аутопута Б. Паланка-Пирот. Налази се: „са леве и десне стране пута Пирот-Бела Паланка. Који га пресеца на два дела. На парцелама око пута, на површини која износи преко 50 ари уочавају се бројни фрагменти керамичких посуда праћени грумењем лепа. Грнчарија прикупљена на овом локалитету указује да се ту налазе остаци вишеслојног насеља са археолошким налазима из гвозденог доба, античког периода и средњег века. У сеоској школи постоји мања збирка грнчарије која потиче са овог локалитета, а која се на основу декорације појединих фрагмента може епределити у старије гвоздено доба (Басараби). Око 100 м североисточно од школе, у неколико парцела засејаних пшеницом, испод «Попове главе» наилази се на бројне трагове згуре и фрагментоване античке опеке, што допушта претпоставку да се ту у античком периоду налазила пећ коришћена током израде опеке."

Вероватно мање отворено насеље у равници Поље (Горње и Доње), односно, у југоисточном подножју брда Попове главе.

Црквиште св. Јован, касноантички-рановизантијски кастел **T. CLXXXVIIa-b**
ЗЗСК Ниш 1968; МПП 2006.

Завод у Нишу приликом обиласка терена 1968. године бележи да је црквиште откривено 1933. године и обележено крстом: „Око црквишта, које представља место са траговима темеља мале правоугаоне цркве са полукружном апсидом, има набацаног камења и фрагментоване опеке димензија 27 x 32 см. На заравни крај пута, испод црквишта св. Јована, има трагова старијег малтера и

опека.” Екипи завода локалитет се учинио као култни објекат. Интересантни су подаци о димензијама опека и вероватно о отвореном римском насељу на Ливадју испод спекулума на «црквишту».

Локалитет се налази на око 1 км југозападно од центра села на левој страни Нишаве. Смештен је на ртастом брежуљку заравњеног врха на невеликом растојању од реке (одавде почиње велики меандар Нишаве). Ка југу је спојен са високом косом планине Белаве. Северна страна према нишавиној долини је већим делом у стеновитим отсецима.

Археолошки остаци објекта су крстоликог облика, приближне оријентације запад-исток, димензија 33 х 30 х 0,5-3 м. Цркварице из села откривале су «цркву» између Два светска рата (оброк св. Јован Главосек подигнут је 1933. године). Вероватно тада је откопана унутрашњост средишњег и јужног крака објекта. У средишњем краку видљиво је унутрашње јужно лице зидова, а у северном цела унутрашњост димензија 5,2 х 5 х 1-2 м. Зидови су озидани од ломљеног камена везани кречним малтером. На гомилама камења и целом локалитету налазе се бројне уломљене опеке (29-30 х 29-30 х 4-4,5 см), тегуле (дебљине 2,5 см) и имбрекси.

По свему судећи, ради се о једном кастелу/спекулуму са добрим прегледом котлине Ђурђево поље, односно директном визуром са кастелом/спекулумом (?) на Кьтином трапу из Црвенчева и превојем Стража у атару Синьца где је пролазила варијанта главног римског пута.

Ливадје, отворено насеље

МПП 2006.

На левој обали Нишаве у подножју спекулума св. Јован налази се на површини од 0,5 ха спорадично атипична фрагментована керамика касноантичке фактуре. У близини на западу, удаљено 0,4 км, постоји јаче врело Бањица. На истој страни шири се обрадиво поље у унутрашњости нишавиног меандра.

Вероватно се ради о мањем отвореном насељу под заштитом спекулума на црквишту св. Јован Главосек.

Врело-Крнчина падина, зидана гробница

МПП 2006.

У близини јаког крашког врела на левој обали Нишаве, а са десне стране излаза суводолине Крнчина падина у нишавину долину откривена је за време Другог светског рата зидана гробница. Удаљена је око 0,8 км узводно, југоисточно од спекулума на св. Јовану Главосеку.

На основу казивања мештана присутних приликом откопавања (З. Игњатовић) гробница је била на свод, имала је два лежаја и на њима по скелетног покојника. За гробницу се знало и пре откривања.

Гробница је данас са пробијеним полуобличастим сводом. Озидана је у целости од квадратних опека димензија 30,5 х 30,5 х 4 см. Унутрашње димензије гробнице су 2,7 х 2,25 х 1,05 м а у њој је остала правоугаона камена плоча суженог горњег дела димензија 75 х 55-33 х 13 см која је затварала гробницу. Са њене спољне стране је масивна гвоздена алка. Око средине бочних зидова гробнице изведене су мање нише.

Зидана гробница са полуобличастим сводом припада касноантичком – рановизантијском периоду. У близини је, вероватно, ранохришћанске базилике на црквишту св. Илије на потесу Метовија са којим је у извесној вези.

Метовија-црквиште св Илија, ранохришћанска базилика **Т. CLXXXVIIIa-b**
МПП 2006.

Локалитет се налази на левој обали Нишаве око 0,6 км источно од спекулума на црквишту св. Јована Главосека.

Црквиште је откопано изгледа 1932. године судећи по оброку св. Илије. Црквиште је укопано у односу на околни терен. Са три стране уз унутрашње ивице постоје земљани насипи обрасли растињем ширине 3-4 м и висине 0,5-1,5 м, који, вероватно, крију остатке зидова грађевине. Са западне стране, одакле се улази у црквиште, нема земљаних насипа, нити се распознају остаци зидова. Унутрашње димензије објекта су 15 х 8 м, а дубина апсиде 2,8 м. Унутрашње лице грађевине видљиво је једино у делу апсиде и зидано је од ломљеног камена везано кречним малтером, а видљиве су и неколико уломака опека античког формата (димензија 32,5 х 32,5 х 4,5 см). У златарском ископу уз јужни зид приметан је културни слој и уломци опека и тегула античког формата.

По свему судећи реч је о ранохришћанској базилици, вероватно, насеља са Ливадја у подножју спекулума на црквишту св. Јован Главосек. Сви наведени локалитети са налазом гробнице код Врела чине једну издвојену, повезану и затворену микрорегију уске леве нишавине обале. Она је са севера омеђена Нишавом, а са југа високом и стрмом планинском косом планине Белаве. На истоку је уска долина затворена стеновитим отсеком Белаве, док једино на западу се она шири у већи нишавин меандар.

Селиште, отворено насеље

ЗЗСК Ниш 1968.

Приликом рекогносирања Завода у Нишу (1968) забележен је податак мештана да се на Селишту налазе уломци опека античког формата. Непроверено.

Мађилка, тумул?

Златковић 2007/2008.

Златковић (2007/2008) бележи потес на тромеђи атара Станичења, Црвенчева и Црноклишта. Не одговара ситуацији на терену. Вероватно само на граници атара са селом Црвенчево. Непроверено.

ЧИНИГЛАВЦИ

Брод, отворено насеље

АНМН 1934; Гарашанин 1951; Јовановић 1984; МПП 1987; РЗЗСК 2002; Златковић 2006.

По подацима мештана (1934) локалитет се налази поред Нишаве, удаљен од општинске зграде 1 км, «лево правим путем». Тада је могао да се види на парцелама М. Мадића и Ђ. Стојановића: „Темељ од зграда, цигља већег формата добро испечена и понекој тешан камен.” Податке понављају Гарашанин (1951: 171) и Јовановић (1984: 18).

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 227-8, л 206) потврђено је: „Локалите се налази на десној обали Нишаве, између реке и колског пута Чиниглавци-Градиште. Смештен је у равници у подножју брда. Налазиште захвата њиве, баште и делом један виноград. На површини приближних димензија 150 х 80 м запажа се већа концентрација изломљене опеке, малтера, камена и фрагмената керамике. Један од власника је Стевановић Ивица, који нам је указао да се

приликом градње куће његовог комшије (на ободу локалитета) наилазило на водоводне цеви.”

Локалитет се налази 1,2 км југозападно од центра села. Смештен је на десној уској и краткој обали Нишаве испод ушћа сеоског потока до подножја брда Корбула.

На површини сеоских башти и њива (150 х 80 м), види се разорен грађевински шут и културни слој (бројни уломци опека, малтера, камена и фрагментована римска и касноантичка керамика). На источном ободу локалитета приликом изградњи кућа налажене су водоводне керамичке цеви.

По свему судећи отворено насеље из римског и касноантичког периода. Имајући у виду растојање од прилично сигурно лоцираног мансија Туреса на овом простору, вероватно, треба тражити 12 миља удаљен мутацио Translitis. Наведени локалитет са околним налазиштима и оближњим опидумом код села Градишта и кастелом код села Гојиног Дола/Обреновца одговарао би једној оваквој успутној станици. Интересантан податак у том правцу наводи Златковић (2006, 203) да у пределу Мађилке, на левој страни Нишаве мештани знају за постојање калдрме.

Манастир Света Марија, спекулум **T. CLXXXIXa-b**

Јовановић 1984; МПП 1987, 2013.

Јовановић у хроници села (1984, 100) даје основне податке о манастиру. Он је посвећен Светој Марији. Налази се јужно од села на брду. Манастирска црква подигнута је 1858. године, припрата 1926/27. године, а време изградње конака није познато.

Локалитет се налази 1 км југозападно од центра села, односно источно изнад римско-касноантичког насеља на Броду. Смештен је на врху западног ртастог избојка брда Лазаров камик испод кога протиче река Нишава. Са запада и југа надгледа уску нишавину долину, која се после пространог Пиротског поља од суседних села Градишта и Сукова знатно сужава. Са севера оивичен је сеоским потоком - десном притоком Нишаве. На истоку терен се степенасто спушта у издужено седло које прелази у стрму косу вишег Лазаревог камика.

На самом врху брдашца налази се омањи плато димензија 20-25 х 30-35 м, нешто уздигнутији на западном крају. По конфигурацији терена уочавају се урушени бедеми утврђења овалног облика и у унутрашњости неколико објекта. Њихови остаци су очувани ридиментарно. Иако је терен заливађен налазе се спорадично уломци опека античког формата и фрагментована атипична керамика античке фактуре. Источно на нижем седлу подигнута је манастирска црква са малим тремом изведена од нетрајног материјала (чатмара), димензија 9 х 5 м. Има се утисак да је апсида цркве од старије грађевине пошто је урађена од ломљеног камена везаног кречним малтером. Испред улаза црквице западно наставља удубљење дужине 10 м и ширине 5 м вероватно створено откривањем црквишта на овом месту у другој половини 19 века или између два светска рата. Црква је свакако подигнута на темељима западне половине старијег објекта пошто се у основи примећују незнатно шири зидови од камена веће грађевине. Северно уз апсиду наслућују се остаци пратећих објеката, а на седлу разбацане су бројне опеке античког формата. У задњих неколико година црква и конак су преуређени, а за часну трпезу стављена је вероватно римска вотивна ара од кречњака димензија 64 х 48 х 80 см узета са оближњих античких локалитета. Поред тога, уз југозападни угао црквице налазе се два већа квадра од клесаног кречњака античке обраде.

На јужним и источним падинама брежуљка, по казивању мештана, налажени су инхумирани гробови са конструкцијом од опека античког формата.

Локалитет манастир Света Марија, вероватно, представља мање утврђење-рефугијум или спекулум, који је штитио у касноантичком/рановизантијском периоду отворено насеље/мансио Translitis у западном подножју на Броду. Ка југоистоку има директну визуелну комуникацију са утврђењем Кале из атара села Гојин дол (види тамо), док такву везу нема са једнако удаљеним (три км) Калеом из атара села Градиште на северозападу.

Ливађе, мање отворено насеље

АНМН 1934; Гарашанин 1951; Јовановић 1984; МПП 1987; РЗЗСК 2002.

Према подацима мештана (1934) локалитет се налази у равници поред Нишаве, 1,5 км десно правим путем од општинске зграде. За разлику од

налазишта на Броду овде су на парцелама Ј. Мадића и А. Стојановића откривани: "Темељи од зграда, цигља већег формата добро испечена." Податке преносе Гарашанин (1951: 171) и Јовановић (1984: 18).

Локалитет се налази на десној обали Нишаве, 1,5 км јужно од центра села. На површини неколико парцела, димензија 100 х 100 м, разоран је грађевински шут и културни слој (опеке античког формата, комади малтера, камен, фрагментована римска и касноантичка керамика). На појединим местима лако се уочава да је приликом орања оштећена круна зидова објеката. У северном делу локалитета на два места власник је ручно ископавао круне зидова ради лакшег орања (димензије ископа 1 х 0,5 м). На одређеним местима концентрација археолошког материјала је интензивна.

Рекогносцирањима РЗЗСК (2002: 229, л 208) потврђено је да се локалитет: „Налази недалеко од десне обале Нишаве – око 800 метара од села Чиниглавци. Смештен је у подножју стрмије падине поред леве стране колског пута Чиниглавци-Обреновац. Ту се на површини приближних димензија 100 х 100 метара запажа већа концентрација уломака касноантичке опеке, камена са фрагментованом керамиком. Приликом ранијих рекогносцирања забележено је да су на овом локалитету вађене и круне зидова ради лакшег орања, Власници су Манчић Момчило и Раде Кадију."

По свему судећи реч је о мањем отвореном римско-касноантичком насељу. Пошто се налази у близини локалитета Брод могуће је да је у вези са мутацијом Translitis.

Мађилка, тумул

АНМН 1934; Гарашанин 1951; Јовановић 1984; МПП 1987; РЗЗСК 2002; Златковић 2006.

По причању мештана (1934) тумул се налазио на парцели С. Колића у равници, 1,4 км од општинске зграде, лево од локалног сеоског пута. Вероватно је у његовој близини налажено «кремење».

Податке преносе Гарашанин (1951) у оквиру праисторијских налазишта и Јовановић (1984).

Рекогносцирања Музеја Понишавља (1987) и РЗЗСК (2002: 77, л 36) потврдила су постојање тумула на потесу железничке сеоске постаје, односно

између савременог међународног пута и железничке пруге. Налази се југозападно од центра села удаљен око 1,5 км, у равници са леве стране Нишаве. Правилног је облика, пречника 20 м и очуване висине око 3 м. На врху хумке подигнут је 1961. године споменик погинулим војницима у априлском рату 1941. године на Нешковом вису (Јовановић 1984, 112-113). Ту су пребачене и кости војника у заједничку гробницу. По причању мештана на хумци је чак био уграђен и бетонски бункер. Нема података о археолошким налазима приликом наведених прекопавања тумула.

Златковић (2006) наводи податак у микротопонимији: „Мађилка – њиве...Има калдрма у њивете." Вероватно део античке трасе главног пута у вези са мутацијом Translitis на Броду. Могуће је да овде римски пут прелази на леву, односно на десну страну Нишаве, зависно од варијанте трасе која се узима у обзир.

Вероватно је реч о тумулу из античког периода због близине истодобних локалитета, додуше, са десне обале Нишаве.

ШУГРИН

Градсћи врь-Градски врх, касноантички/рановизантијски кастел **Т. СХСа-с**

АНМН 1936; МПП 2006.

Изразит осећај одговорности према дужности и културном наслеђу исказао је управник школе у селу Б. Митровић (1936). На првом месту ставља овај локалитет, али пре тога наводи: „Из разговора са старим људима, сазнао сам, да на територији поверене ми школске општине постоје од памтивека следећи називи: «Гратски врх»; «Прински камен-градиште»; «Црквиште» и «Селиште».

Немогући услед тешке болести реуматизма обићи ова места, да би могао дати детаљнији опис истих, задовољио сам се извештајима старих људи, од којих ми је пружио најдрагоцене податке Г. Ђорђе Поповић, прет. општине."

Уз извештај управник је урадио и интересантну скицу локалитета. Даље он наставља:

„1. Шумовита висораван са местимичним пашњацима и ливадама, истакнута југо-западно селу са оштром каменитом страном зове се «Гратски врх». Гратски врх на своме равном врху чува остатке извесне грађевине од тесаног

камена и кречног малтера. При копању од стране неких грађана утврдило се, да испод саме земљине површине постоје још очувани зидови, који се гранају на ширем простору. Колики су у дужини и дубини ови зидови није се могло утврдити; пошто им са те стране нико није поклањао пажњу. Како је на извесним местима земљиште остављало утисак као да је шупље између зидова на сводове, у народу је преовладало мишљење да у дубини постоји скривен новац, који је према веровању народа себе «сагоревао». У томе правцу и вршена су незнатна ископавања. Нисам могао да утврдим, да ли је ко, какав и колики успех постигао. И данас у томе смислу постоји интересовање, али нико не предузима ништа. Да ли би ово место било од археолошког значаја, стручњаци би показали.? Али, верујем да јесте"

У следећем извештају управник школе Б. Митровић (1936) обавештава да као прилог претходном извештају: „част ми је доставити вам три комада нађених старих пара: једна од сребра, две од бакра с молбом, да их преко надлежне власти изволите доставити музеју у Нишу. Сребрни новац, који је врло јасан добио сам од Тодора Голубовића, земљ. из Шугрина с тим, да му се процени вредност и да музеј извести ову школу, како би потписати проналазачу исплатио вредност, а музеј иска новац задржи у употребу. Новчић је нађен на «Гратском врху».

1 Бакарни новчић, који је нађен такође на гратском са видљивом главом с једне стране и фигуром с друге поклон је музеју од Јована Вељковића уч. III раз. ове школе.

2 Бакарни новчић који се слабо распознаје поклон је музеју од Борисава Голубовића уч. IV раз. пов. школе. Овај новчић је нађен у «Селиште».

У одговору Управа музеја у Нишу одређује новчиће: Сребрни новчић је римског императора Гордианусa Пиуса а бакарни Константина II /син Цара Константина/.

Управа музеја доставиће накнадно писмене захвалнице ђацима Вељковић Јовану и Голубовићу Борисаву.

Послати сребрни новчић процењен је у музеју од 5 до 7 динара, но сматра да не треба платити више од 5 динара.

Управа музеја исто тако доставиће и управитељу школе писмену захвалницу."

У нумизматичкој збирци Музеја Понишава налазе се два новчића поклон Светлане Станковић из Шугрина нађени на површини локалитета Градски врх. Ради се о бронзама АЕ 3 Валентинијана I (инв. бр. 30) и бронзи АЕ 4 Грацијана (инв. бр. 34).

Локалитет се налази око 0,5 км југоисточно од центра села. Смештен је на северном крају високе и уске планинске греде правца пружања север-југ. Са три стране су изразите литице и стеновити отсеци, док се на југу-југоистоку постепено 0,5 км благо пење и прелази у истоимено широко брдо према селу Мирковци. Са северне стране кроз краћи кањон пролази сеоски поток.

Врх заравњене греде је у виду издуженог платоа. По његовом ободу (у јужном делу очувани) постављени су бедеми утврђења неправилне полигоналне основе, димензија 150 x 30-50 м. Најочуванији је најачи јужни део утврђења због најлакшег приступа платоу. У северном крају јужног дела утврђења постављена је моћна јако издужена троугаона кула-бастион, дужине 23 м. Са кулом јужни бедем је дужине 30 м и ширине обрушеног дела око 14 м. Висина обрушеног јужног дела бедема утврђења креће се од 4-2,5 м, што говори о моћној фортификацији. Вероватно се уз троугаону кулу налазио главни улаз у утврђење. Унутрашњост троугаоне куле била је преграђена у три просторије. Постоји могућност да је улаз у утврђење био кроз највећу просторију у корену троугаоне куле од ње је ободом платоа у широком луку у дужини од 50 м полазио источни бедем. У том делу уз њега са унутрашње стране на основу улегнућа терена назиру се просторије неколико објеката. Надаље са преломима под правим углом бедем обухвата једно проширење ширине 15 м и дужине 20 м. Целом дужином висина урушених фортификација креће се од 0,5 до 1,5 м, а ширина са спољне стране 5 м, са унутрашње 3 м. На крају тог проширења приметна је већа површина димензија 10 x 12 м издигнута од околног терена 0,5-1 м, вероватно од издвојеног објекта. У продужетку до северног краја платоа, у пределу изразитих литица, источни делови утврђења нису видљиви.

На западној страни фортификација у виду трапеза затвара још једно проширење платоа димензија 35-16 x 7 м. У продужетку вероватно због изразитих литица бедеми нису били знатнији и нису очувани, односно, на терену нису видљиви.

На платоу, тј. унутрашњости утврђења приметан је културни хоризонт дебљине око 0,5 м. На појединим местима је жива стена, а по површини налазе се спорадично фрагменти касноантичке-рановизантијске керамике (и фрагменти са жућкасто-зеленкастом глеђи). Бедеми су зидани од ломљеног камена везаног кречним малтером, а по површини нема налаза уломака опека античког формата. На терену има старијих и новијих мањих златарских ископа.

По свему судећи реч је о касноантичко-рановизантијском кастелу. Касноантички период кастела потврђује новац са овог локалитета. У рановизантијском периоду чини се да је дограђена троугаона кула карактеристична за ову епоху. Сребрњак Гордијана III иде у прилог могућности да је утврђење образовано средином 3 века. Оно је, пре свега, било подигнуто за вршење надзора и заштите пута Турес-Тимакум у сектору од превоја Клн до Јаловик Извора, а свакако и да штити околна насеља.

Црквиште-Равна, ранохришћанска црква?

АНМН 1936; МПП 2006.

Управник школе (1936) бележи: „2. Идући врхом на истоку описаног земљишта, чије се две стране истичу са таласастим благим нагибима, на 3 км. од поменутих зидина под 1, налази се звано место «Црквиште». Црквиште је већи простор равнице, на којој постоје остаци неке зидине. Ова зидина грађена је од тесаног камена, цигаља и кречнога малтера. Цигље су веће и тање од данашњих. У народу је веровање, да је на томе месту постојала црква. Овде није вршено ископавање, али како су неки зидови били под земљом, на месту има поломљених комада цигаља и малтера."

Вероватно антички објекат због помињања опека античког формата имајући у виду ситуацију на осталим локалитетима овог краја. Непроверено.

Прински камен(Принчев камен)-Градиште, **Т. CXCIa-b**

АНМН 1936; МПП 2006

Управник школе (1936) чуо је неодређене податке о постојању зидова на овом месту. На око 0,5 км северно од утврђења на Градском врху, преко пута сеоског потока, налази се већим делом очувано овално-елипсоидно утврђење. Изведено је од ломљеног камена у техници сухозида. Управник школе у селу

(1936) је чуо да су грађени са кречним малтером, што није могло да буде констатовано на терену. У унутрашњости утврђења нема трагова културних хоризоната. По свему судећи реч је о утврђењу с краја периода под Турцима или ослободилачких ратова Србије друге половиве 19 – прве половине 20 века. И ово је једно од ређих потеса са називом Градиште на коме нема остатака античког утврђења.

Бобичева ливада, отворено насеље

МПП 2006.

Између Црквишта у Равни и утврђења на Градском врху налази се мања удолина. На неколико парцела потеса Бобичева ливада, по причању мештана, откривају се опеке античког формата и фрагментована керамика. По свему судећи, реч је о отвореном античком насељу у чијим оквирима је вероватно била ранохришћанска црква у Равни, а утврђење на Градском врху је изграђено за његову заштиту, можда и за још неколико околних насеља и свакако за надзор пута Турес-Тимакум. Непроверено.

У ГРАНИЧНИМ ОБЛАСТИМА

Подручје југоисточне Србије у античком периоду у старијим временима било је углавном подељено између различитих државноуправних јединица, док је у каснијим фазама припадало једној провинцији. Исто тако, већим делом антике на овом простору били су сучељени интересно-културолошки утицаји и сфере.

Један од битних фактора да одређена област буде погранична, односно, контактна зона, свакако је географски положај. У том погледу средње и горње Понишавље није изузетак.[1] Он се огледа у томе што долина Нишаве представља једину природну лаку комуникацијску везу у централнобалканском простору правца пружања запад-исток, тј. од Дунава до Егејског мора. У ужем регионалном смислу она повезује средњи део долине Јужне Мораве у пределу Нишког поља на западу и горњи ток Искера у пределу Софијског поља које на југоистоку има лаке прилазе горњим токовима Марице и Струме. Наведена два поља представљају два најзначајнија средњебалканска центра у којима се укрштају важни путни правци пошто се у њима сустичу све важне комуникације западног, односно, источног дела Балкана.

У западном чвору долазе путеви из западне и северне Европе преко средњег Подунавља, затим, са Јадранског, Јонског и Егејског мора. Источни софијски чвор прима комуникације из Карпатскосевернопонтских области преко доњег Подунавља, као и са Егејског и Црног мора и Мале Азије. Уствари, Понишавље чини најлакшу комуникацијску везу између ова два важна чворишта, али и миграциона балканска правца који се пружају према северу и југу, западног, моравско-вардарске долине и источног Искер-струмске долине, са важнијим

[1] Benac 1987: 751-752; Šašel 1984: 10, Шашел говори, иначе, о слабим попречним везама на делу Балкана, који је био обухваћен бившом Југославијом, вероватно испуштајући долину Нишаве и значај овог трансбалканског правца, поготово за Келте касније у латену.

краком ка Марици. Долина Нишаве спаја ове трансверзале у њиховом северном делу, близу њиховог северног полазишта у средњем и доњем Подунављу. Од релативно блиског Подунавља (око 100 км), истог правца пружања, горње и средње Понишавље одвојено је високом западном Старом планином. Од пиротског краја даље ка југу и Егеји започиње појас високих брдско-планинских венаца са мањим речним токовима, долинама и пољима (област Крајиште до Осоговске планине).

На овај начин долина Нишаве чини лако проходан коридор погодан за насељавање који има кохезиона својства за два велика и значајна суседна централнобалканска поља. Насупрот, планински венци северно и јужно представљају природне баријере и ограничавајуће факторе за кретање, простирање и живот једне хомогене људске заједнице. С тога, чини се, подручје пиротског краја је и од старије праисторије, као што ће се показати у кратким цртама, област граничних линија за ширење одређених племенских група и заједница.

Међутим, ову линију не треба схватити као један ужи простор. Он у рељефу Понишавља није тако изражен јер и сам оближњи Дунав није био такав. Пре би се радило о томе да су друштвене заједнице у праисторији и током антике, које су запоселе широко планинско подручје (оно је у средњем делу великих миграционих долина, Врање-Ћустендил, ширине око 70 км.) својим развојем и контактима којима су били нужно упућени у дужем временском периоду ка долинама моравско-вардарском, са једне стране, искерско-струмичком, са друге стране и Подунављем, са треће стране, у својој етногенези остариле властити ентитет. Релативно уска долина Нишаве својим мањим потенцијалима и могућностима није могла да конкурише наведеним већим долинама и буде место образовања посебне етничке заједнице. Уједно, на овом простору продирале су током времена и друге оформљене групе и заједнице и инфилтрирале се у ткиво аутохтоних друштава. На овај начин планинско подручје пиротског краја показује се у суштини као интегрални део великих средњебалканских долина до њихових била и венаца. У сваком случају у вишим брдским пределима долазило је до одређених друштвених мешања, прожимања, енклава што је случај у сваком пограничном крају.

Почеци овог пограничног статуса пиротског краја леже у дубљој прошлости. Нажалост, због слабе истражености у самом пиротском крају не могу да се прате развојни токови у континуитету и својој пуноћи. С тога једино упоређивањем са суседним областима и регионима, који су боље истражени, могуће је створити одређену слику прошлости пиротског краја. Уједно је то начин да се бар назначе основне контуре развојних културно-историјских процеса. Користи се зато ова прилика да би се колико-толико приказала етногенеза праисторијских друштава у овој граничној зони, која је од већег интереса и значаја за шире просторе. У том погледу више пажње биће посвећено периодима млађе праисторије од времена касног бронзаног доба. То је време које се обично узима за извођење континуираног и најнепосреднијег развоја племена и народа у преддржавним и државним заједницама Балкана посведоченим у изворима античких писаца и традицији коју су они забележили.

Будући да се пиротски крај налази у југоисточном пограничном делу наше земље ка суседној Републици Бугарској и да је историјски развој праисторијских заједница у двема државама текао другим токовима то се поставља и проблем хронолошке периодизације. Културне групе и касније племенске и надплеменске заједнице које су насељавале Понишавље, трпеле су и утицаје и продоре популација како из ближих области, Поморавља и Струмичко-искерске долине, тако и Подунавља и Маричке долине.

Пре свега, код периодизација у овим земљама има неслагања у одређивањима почетака великих праисторијских периода. На други начин је изведена неолитска револуција, настајање енеолита, почетак бронзаног и гвозденог доба.[2] Разликују се и поделе на развојне фазе унутар праисторијских доба.[3] На крају, од 5. века пре н. ере у већем делу данашње Бугарске ствара се трачка државна организација, Одриска краљевина, а у јужном делу Србије и северном делу бивше Републике Македоније од друге половине 4. века пре н. ере Дарданска краљевина, са Понишављем као североисточним граничним подручјем. У осталом делу Србије аутохтона средњебалканска племена била су под влашћу

[2] Упореди Срејовић 1981: 16. Praistorija II 1979: 24-31. История на България 1979: 57-60.
[3] Карактеристична је разлика у почетку и подели гвозденог доба. У стручној литератури уосталом још није дефинитивно решен овај проблем тако да су у употреби мишљења више аутора.

Скордиска од 3. века пре н. ере и чинила су део праисторије Србије до образовања римске провинције Мезије почетком 1. века н. ере.

Имајући у виду неуједначеност периодизације археолошких школа Србије и Бугарске у овом раду биће навођене развојне етапе и фазе праисторије по могућству са више одредница ради лакшег сналажења. Свакако, велики удео у недовољној периодизацији чини слаба археолошка истраженост централнобалканског подручја, посебно Понишавља.

Сам географски положај Понишавља условио је амбивалентност развоја племенских заједница у праисторији. Чини се да је он битно утицао на размештај и ширење племенских групација, са једне стране, ограничавајуће системом брдско-планинских венаца, а са друге и повезујуће релативно питомом долином Нишаве. То се свакако и одразило на живот како старијих, тако и млађих праисторијских заједница, али и племена и племенских заједница током ране антике до историјских периода, односно ране Византије.

Премда подручје пиротског краја захвата релативно мању површину у периоду ране антике, оно је било насељено са неколико племена и племенских заједница. Такво стање условио је, пре свега, географски положај ове планинске области са доста вододелница речних сливова, односно, на размеђи ширих региона (контактна зона). Племена су нам позната на основу писаних извора античких аутора (Грка и Римљана). Реч је о Трибалима, Дарданцима, Трерима, Агријанима, Бесима, Сердима.[4] Они припадају различитим већим племенским заједницама-народима Меза, Трачана и Пеонаца чије се територије на простору Понишавља додирују, укрштају и прожимају.[5] Пиротски крај, са друге стране,

[4] Једино за Серде сматра се и да припадају Келтима, народу који је пореклом изван Балканског полуострва. Геров 1967: 30-46 (о Келтима и Скордисцима), 47-55 (о Сердима). Уп. друга мишљења; преглед у најновијем раду Динчев 2008: 326.

[5] Под Мезима подразумева се група племена, односно посебан палеобалкански народ из централнобалканског простора. Они се по свом пореклу, етногенези, култури и језику разликују од Илира на западном делу Балкана, Трачана на источном делу Балкана и Хелена и Македонаца на југу Балкана. Одвајање Меза, као једне издвојене и самосвојне палеобалканске групе народа, само је наслућено код Георгијева у његовим лингвистичким проучавањима још 60-тих година прошлог века, види обједињен рад - Георгијев 1977: 23-24, 181-183, 186-187, 189, 191-192193-194, 200, 204, 215, 237, 265-266, 271-272. Међутим, као што је одмах приметила Папазоглу (Papazoglu: 1969: 61-64) Георгијев издваја дако-мезијски језик, који се развио северно и западно од простора на коме је био у употреби трачки језик у ужем смислу, али је недоследан у аргументацији, одређивању његове територије и означавању. Са новим археолошким открићима, пре свега у Србији, али и у земљама у окружењу показало је се оправданим издвајање етногенезе Трибала, Дарданаца и Меза од илирског и трачког етнокултурног простора, као и од територија Дачана, Гета и других – уп. о

прилично је удаљен од других, условно названих, народа Балкана у ово доба, Илира, као и Хелена и Македонаца. С тога, њихов развој не узима се у разматрање пошто није битно утицао на наше области. Током дугог периода у којем се прате друштвена кретања овога краја одређена племена и заједнице су нестајале, неке су опстајале, већина је у касној антици романизована, а њихови скромни остаци крајем рановизантијског периода уклопљени у словенску масу.

Етногенеза Меза, Трачана и Пеонаца, чија су племена насељавала у прошлости подручје Понишавља и Лужнице, изводи се из различитих праисторијских епоха. Лингвисти и један део археолога порекло наведених већих етнокултурних заједница прате од млађег каменог доба (око 6000. година пре нове ере).[6] Други део археолога порекло историјски познатих нам централнобалканских племенских заједница тражи у различитим етапама дужег развојног периода од енеолита до краја бронзаног доба.[7]

Да географски положај има видног утицаја на развој праисторијских заједница Балкана посебно је евидентно на подручју Понишавља и суседним областима. Од ранонеолитских култура приметно је да се област Понишавља са Софијским пољем пре везује и сроднија је са културама Поморавља и Подунавља, него са културама из долине Марице и Пропонтиде, са једне стране, или Егеје, са друге стране. То је случај са ранонеолитским културама Кремиковци (Софијско поље-Понишавље), Старчевом (Поморавље) и Градешницом-Крча (Подунавље) у

томе Срејовић 1981: 52-53; 2000?: 49-50. Гарашанин 1988: 44-45, Тасић 2003: 40-41, 43-44. На тај начин на простору Балкана без јужног хеленског подручја издвајају се веће палеобалканске групе народа: илирска, на западу, мезијска, у средишњем делу и трачка, на истоку, а северно од њих панонска и дачка. О употреби облика имена Мези види Papazoglu 1969: 307-311.

[6] Задњи општи обједињени преглед код - Benac 1987: 762-766 (Трачани), 768-770 (Мези), 771-772 (Пеонци). История на България 1979: 117-118. Уп. Историја Бугарске 2008: 21-22.

[7] Benac 1987: за Трачане 764-765, Мезе 769-770, Пеонце 771-772. Garašanin 1988: 25, 43-48, 65-66, 73-75; Garašanin 1991: 17-22; (стварање индоевропеизираног супстрата у периоду енеолит- прелаз у бронзано доба – култура Бубањ-Хум I-II; протодакомезијска- и прадакомезијска фаза у бронзаном добу и прелазу у гвоздено доба – Бубањ-Хум III-Параћинска група-Медијана.У развијеном гвозденом добу простор средњег Балкана је раздвојен линијом Понишавље-Западна Морава – северно Трибали, јужно Дарданци. Срејовић одваја развој неолитске заједнице од енеолитских на простору југоисточне Србије. На том простору енеолитска културна група Бубањ-Хум, као део Салкуца-Криводол комплекса, има континуитет до старијег гвозденог доба и Брњица културе (високо датоване), након бројних продора различитих страних етничких групација са северозапада, североистока и југоистока, са којима се мешају и асимилују. Срејовић 1981: 17-18, 19, 22, 26-29, 32, 35-36, 38-41, 47-48, 50, 52-53. Тасић 2003: 39-40, 47-48, 51 (етногенеза Дарданаца од средњег бронзаног доба-брњичка култура-развијено гвоздено доба). Лазић 2001: 191, долази до закључка да су: "Поморавље и Понишавље насељавали припадници више истовремених и сродних култура и културних група чију заједничку етно-генетску основу треба тражити у почетним етапама раног бронзаног доба."

односу на Караново (Марица) и Кременик-Анзабегово (Вардар-Струма).[8] Интересантно је напоменути да се већ у овом периоду констатују контактне зоне културе Кремиковци у Бугарској (Ихтиманска Средња гора и Милевска-Коњавска планина). Следи култура Винча (Понишавље, Подунавље) и Веселиново-Калојановец (Марица) у млађем неолиту.[9]

У енеолиту преко Понишавља продире подунавска култура Салкуца-Криводол и ту се образује нова културна група Бубањ-Хум, чинећи један велики балканско-подунавски комплекс Бубањ-Салкуца-Криводол.[10] У Понишављу и Лужници оснивају се у овом периоду у долинама крај река и превојима бројна насеља.[11] Она захватају већу површину, а на њима се открива бројан керамички материјал, кремене и камене алатке, жртвеници. Издвајају се и налази две крстасте бакарне секире из Мокре и Димитровграда.[12] Култура Бубањ-Хум у пиротском крају образована је на основама каснонеолитских винчанских заједница и контактима како подунавских и панонских култура током целог

[8] Николов 1983: 40-42, образовање културе Кремиковци преко Каранова и Кременик-Анзабегова, без додира са културом подунавља Градешница-Крча, карта на стр. 31. Срејовић 1981: 19, прожимање Старчева са Карановом I у Софијском пољу.

[9] Срејовић 1981: 26, у овом периоду винчанска група се: "нашла географски уклињена између културе Данило-Бутмир и културе Веселиново-Марица." Ово ће бити случај и у каснијим етапама, нарочито у периоду касног бронзаног доба и прелаза у гвоздено доба време протодарданаца у њиховој етногенези. История на България 1979: 59. Уп. Benac 1991: 41, "да ли су носиоци винчанске културе на том простору били потпуно физички уништени доласком нових енеолитских популација или су, ипак, на одређен начин учествовали у формирању базе за каснији развој наведених великих племенских заједница или народа (Трибала и Дарданаца прим. аутора). Нешто слично се може рећи и за неолитску групу Анзабегово-Вршник и Велушина-Породин на југу југославенског простора, односно за њихов однос према пеонској, пелагонској или македонској популацији." Види и Тасић 1991: 49-51, 55, "У раном периоду енеолита, у поснеолитским културама (винчанској, ленђелској, бутмирској или Градешница и Марица у Бугарској) процес »енеолитизације« обележен је истим или сличним манифестацијама у материјалној и духовној култури."

[10] История на България 1979: 59; Срејовић 1981: 28-29. Тасић 1979: 111, где и ова култура: "се попут клина пробија према Косову и даље на југ (Понишављем, прим. аутора), раздвајајући на тај начин два културна подручја: винчанско на западу и гумелничко на истоку. Овакав положај условио је њену уску повезаност са суседним културама." Garašanin 1991: 18, три продора; први Бубањ-Хум Ia, други мешовити Бубањ-Хум Iб са комплексом Баден-Баден-класични и касније трећи део Коцофени групе и Бубањ-Хум II.

[11] Длбоћи Дол, Врањиште, Пирот – Митић и др. 2005: 41-49 (види Fewkes 1936: 12, који га бележи у атару суседног села Осмакове); Пиротски град, Пирот – Пејић 1996: 7; Јасеновик, Вргудинац, Бела Паланка – док. Арх. збирка Б. Паланка; Стубал, Бабин Кал, Б. Паланка – док. МПП; Кула, Горња Коритница, Бела Паланка – док. МПП; Романија, Бела Вода, Бабушница – рекогносцирања НМБ; Бербеч, Г. Стрижевац, Бабушница – рекогносцирања НМБ; Теськ, Бачево, Димитровград – Николова 2005: .

[12] Гарашанин 1971: 13, указује на могућност израде у неком центру борског рударског рејона. Николов 2007: 13. Могуће је претпоставити порекло метала, али и израде у области рударских лежишта бакарне руде код Невље у Димитровграду и Студене-Банцарева-Вете у Нишу-Белој Паланци.

енеолита (почев од продора степске културе Чернавода III-Болераз, затим културе Баден, Костолац, Коцофени и Вучедол), тако и култура источног Балкана.[13]

Рано и средње бронзано доба средњег и горњег Понишавља није истражено. Из овог периода бележи се једино бронзана једнобридна секира са цевасто уназад извученим тулцем из Штрбовца (Бабушница).[14] Овај тип секира везује се за подунавско-балкански културни комплекс, односно, за ранобронзанодобску културну групу Бубањ-Хум III.[15] Овде је потребно указати на континуитет носиоца ове културне групе у односу на претходну касноенеолитску фазу доњег Понишавља и њихово прожимање са придошлим првим Индоевропљанима из доњег Подунавља.[16] Сличност материјалне културе са налазима из насеља у Пекљуку у Софијском пољу индицира ширење ове културне групе на исток Понишављем, тј. преко пиротског краја.[17]

Период значајних продора заједница из подунавско-балканског простора ка Егеји и Троади, односно источном Медитерану, условио је у њему дубоке промене, које су трајале у дужем временском периоду, по апсолутној хронологији 13-8. век пре н. ере. Имајући у виду да се Понишавље налази у централнобалканском простору на трансконтиненталном миграционом правцу то су регионални развоји околних области (Подунавља, Поморавља, горње Струме и софијског поља) од велике важности. Међутим, различит и посебан културни развој наведених суседних области, уз недовољну и неуједначену истраженост и недовољну презентацију археолошког материјала условио је и различиту периодизацију. Она није јединствена ни у Србији, ни у Бугарској и Румунији.[18] У Србији углавном је прихваћен хронолошки систем за старије гвоздено доба на три

[13] Тасић 1991: 55. Уп. супротно гледиште код Срејовић 1981: 28-29.
[14] Гарашанин 1971: 15, кат. бр. 246, нађена на Чуки у селу Штрбовцу.
[15] Garašanin 1983: 800-801. Ајдић 1983: 39, само наводи име села у налазиштима из средњег бронзаног доба у нишком подручју. Код Стојић, Јоцић 2006: 247, наводи се само у атару овог села бронзани предмет од жице: "на једном крају налази се беочуг у коме је алка у облику броја 8," из средњег бронзаног доба. Међутим, на стр. 263, сл. 50 даје се само колор фотографија »бакарне секире са цевастим усадником из Штрбовца, бакарно доба«.
[16] Garašanin 1983: 722.
[17] Garašanin 1983: 720; Сићевачка клисура као значајна природна баријера лако се заобилази оближњим, јужним, широким превојем Плоча, долином Куновичке реке из нишког поља. Даље, на исток, ка софијском пољу не постоји значајнија природна препрека миграционим кретањима.
[18] Једна од задњих расправа по овој теми везана најближе за наш крај у Србији код Стојић 2006: 37-39 (за бронзано доба), 42-44 (за гвоздено доба); у Буга рској код Гергова 1986: 11-12 и Shalganova, Gotzev 1995: 328-334 (за рано гвоздено доба). У Румунији код Schuster 2003 (за бронзано) и Sîrbu 2003: 139 (за гвоздено доба).

фазе са поделом сваке фазе на три стратума. Опште прихваћена подела у Бугарској дели исто доба у два периода, а старија у три периода.[19] Румунско разврставање углавном се поклапа са нашим, сем неслагања у почетку и завршетку старијег гвозденог доба у апсолутним датумима.[20]

Углавном није прихваћен ни јединствен почетак гвозденог доба на средишњем Балкану. У Србији улазак у гвоздено доба по апсолутној хронологији ставља се у време око 1300 или 1000/900. године пре н. ере,[21] док је у Бугарској прихваћенија средина 11 века пре н. ере.[22] Ваља напоменути да се у Бугарској за прелазак у рано гвоздено доба по основу осетљивог керамичког материјала по једнима узима спајање урезане и жигосане керамике, односно појава ове друге, а по другима постојање независног хоризонта канеловане керамике.[23] Исто тако, значајно за наш крај, други период раног гвозденог доба почиње развојем и појавом Басараби комплекса, пре свега, у централним и западним деловима северне Бугарске.[24] Рано гвоздено доба у Румунији, односно, најближем југозападном делу Олтеније (преко Дунава) почиње око 1100 године пре н. ере и дели се у три фазе, а завршава 450/400 пре н. ере.[25]

Касном бронзаном добу и прелазном периоду-раном гвозденом добу I, припадају већ добро проучене културне групе централнобалканског подручја. Оне обухватају подручје пиротског краја и у њему се прожимају. То су Параћин-гамзиградска култура (доње Поморавље, долина Тимока и Понишавље), Брњица култура (горње Поморавље, Понишавље, Софијско поље), Радомир група (горња

[19] Подела раног гвозденог доба у три периода обухвата рано, крај 12-крај 9. век, средње 8-7. и касно 6. век, а подела у два периода, први период, средина 11-9. век и други период 8-6. век. По прихваћенијој другој подели други период разврстан је у две фазе (прва 800-650 и друга 650-550), а друга фаза даље дели се у две подфазе (прва 650-600 и друга 600-550).
[20] Sîrbu 2003: 139.
[21] Стојић 2006: 37.
[22] Shalganova, Gotzev 1995: 334.
[23] Shalganova, Gotzev 1995: 328, 334, где се наглашава да порекло жигосане керамике (S спирале и концентричних кругова повезаних тангентама) треба тражити у северозападној (култура Инсула Банулуи) и североисточној Бугарској (Бабадаг I и II и Троја), а да је барокизирани Пшеничево керамички комплекс изведен и каснији (са појавом крајем првог периода раног гвозденог доба и развојем у другом). Уп. Гарашанин 1988: 46, где се узима и културна група Пшеничево као носилац утицаја на фазу Медијана III, заједно са групом Бабадаг.
[24] Shalganova, Gotzev 1995: 330.
[25] Sîrbu 2003: 139. Подела на фазе раног гвозденог доба, иначе, скоро је идентична нашој; рани халштат 1100-850, средњи халштат 850/800-650/600 (Басараби комплекс) и касни халштат 650/600-450/400 (Ferigile-Tigveni- Bârseşti групе), с тим што се битно разликује у почетку и крају овог периода. То само доказује да је историјски развој текао сличним процесима и етногенезом. Иначе, за ову територију, са једне и друге стране Дунава, везују се током овог периода пратрибали и прамези, а крајем наведеног периода и у писаним античким изворима.

Струма) и Градец-Јакимово група (Подунавље).[26] Опет у оквиру ширег подунавско-балканског комплекса издвајају се области у којима се развијају културе са регионалним особеностима.[27] Током бронзаног доба, по већини аутора, издвајају се велике палеобалканске групе народа. У средишњем делу Балкана смештају се протомезијци (Дако-Мези) за разлику од прототрачана на истоку и протоилира на западу Балкана.[28]

У оквиру ове области наше североисточно гранично-контактно подручје налази се према Трачанима, за разлику од западног према Илирима и југоисточног према Пеонцима. Имајући у виду проходност и комуникативност централнобалканске регије већ у каснобронзаном добу долази до интензивнијег мешања граничних области са културама из суседних области, које чине основу развоја илирских, пеонских и трачких племена.

Неколико деценија чине се напори да се, са једне стране, одреде границе културних група касног бронзаног доба и раног гвозденог доба-прелазног периода, а са друге стране, повежу са палеобалканским народима, познатим из извора античких писаца. Открића, најпре, брњичке некрополе Мађилке у Пироту, а затим, и Селишта код В. Лукање увеле су и подручје горњег Понишавља у ареал распростирања ове протодарданске културне групе.[29]

Заштитна истраживања на Пиротском граду и Петљи – јужна страна Сарлаха, као и током грађевинских радова на Пазару (насељски део Пирота) показала су присуство керамичког материјала који одговара брњичкој култури. Пространо насеље ове културне групе делом је било градинског типа на врху кречњачке греде Сарлаха,[30] а делом се ширило у његовом јужном подножју,[31] на

[26] Лазић 2009: 57-60, сматра да је Брњица култура трајала током средњег и почетком касног бронзаног доба (Br B1.D/Ha A1 поделе Рајнекеа), односно да је истовремена са Параћин-гамзиградском културом

[27] Гарашанин 1988: 43-46. Garašanin 1991: 19-24. Тасић 2003: 40, 42, 44-45. Новији преглед култура бронзаног доба и прелазног периода-гвоздено доба I у нишкој регији, најближа нашој области, види Стојић 2006: 37-44. Александров-Ников 2007: 18.

[28] Срејовић 1981: 52-53; Уп. Срејовић 200?: 19, 49. Garašanin 1991: 21-22. Тасић 2003: 44.

[29] Јевтић 1990: 92-103; Пејић 2001: 180-217. Уп. Тасић 2001: 7, где се као две усамљене некрополе наводе Кључка и Мађилка, а на карти, стр. 11, Мађилка не ставља у оквиру Брњица културе, док је то случај са Кључком у Скопском пољу. Исто, Тасић 2003: 40. Сличан третман и код Стојић 2006: 78, где се две пиротске некрополе смештају на периферији Брњица културе, а налази из Бугарске као резултат њених утицаја.

[30] Рекогносцирања аутора. Уп. Пејић 1988: 6, нап. 10 и Пејић 1996: 8.

[31] Гвозденодобни културни хоризонт откривен је током заштитних археолошких радова на изградњи Петље 1989-1990. године, још непубликован. Пејић 1991; Пејић 1996: 8.

Пиротском граду[32] и Пазару у равници.[33] У новије време и Софијско поље са областима Перника и Ћустендила (централни део западне Бугарске) прикључују се Брњица култури.[34] На тај начин може се коначно дефинисати територија Брњица културе сразмерно значају и достигнутом завидном развоју ове централнобалканске културне групе. Она би обухватала Западну Мораву од ушћа Ибра, Понишавље, Софијско поље, горњи ток Струме (до Ћустендила), Криву реку, Пчињу, Скопско поље, Шар планину, Метохију, део Пештерске висоравни и доњи ток Ибра.[35]

Већ у Брњица култури констатују се знатне контактне зоне у њеним граничним областима на свим странама. Овоме је свакако узрок већ поменута комуникативност и приступачност централнобалканског простора. Западна

[32] Дељанин/Пејић 1986: 228; Дељанин/Пејић 1987: 151-152. Овим сондажним радовима претпоставља се постојање утврђења и на Пиротском граду у виду сухозида од ломљеног камена, ширине 2 м и очуване дебљине 0,7 м. Иначе, дебљина културног гвозденодобског слоја износи око 1 м.

[33] Праћење археолошке топографије Пирота током задње две деценије.

[34] Иванов 2007: 31, 39.

[35] Приметно је да се територија Брњица културе постепено проширује са новијим открићима и у директној је вези са историјско-теоријским схватањима сваког аутора понаособ. Срејовић 1981: 52-53, карта на стр. 59, који је увео Брњица културу у литературу, приказује територију Дарданаца у предримско доба више у пределу западних граница, на уштрб источних граница (где је приказана територија Трибала) и без скопско-кумановско-горњострумске области. У задњем раду, Срејовић 200 : 19, 49-50, сл. 1 на стр. 20, оквирно приказује исправно положај палеобалканских народа (прототрибала, протодарданаца и протопеонаца) на централнобалканском простору, односно, Параћин-Гамзиградске/Градец-Јакимово, Брњица културе и Уланци културе. Гарашанин 1988: 43-44, карта 2 на стр. 78 даје тачну констатацију: "да се подручје Дарданије у току развијеног бронзаног доба и прелазног периода развија на основама балканско-подунавског комплекса раног бронзаног доба," доводи у несклад са текстуалним и визуелним приказом на карти Параћин групе, Медијана групе и Брњица групе (Доња Брњица-Горња Стражава). Оне су на карти означене у прилично смањеним оквирима и неприродним размештајем, а то све услед тадашњег недовољног познавања ових културних група. Гарашанин на стр. 48 индиректно повезује Медијана и Брњица културу у јединствен етногенетски супстрат протодарданаца током прелазног периода (гвоздено доба I), уствари на простору Брњица културе. Тасић 2001: 7, Брњица културу одређује са три регионалне групе (Косовска са делом Метохије, Јужноморавска са Топлицом и Пештер са околином Новог Пазара), као и две издвојене групе некропола Мађилку у Пироту и Кључку у Скопљу и Куманово – на плану задња је обухваћена културном групом (шрафуром), док источна страна Јужне Мораве и Понишавље нису; 10, Параћин култура подразумева горњи ток Велике Мораве са доњим токовима Западне и Јужне Мораве до Тимока и Дунава на уском пределу испод Кључа, а узводно допире до испод Подунавља (по плану на стр. 11). Stojić 2006: 73, 75, 76, 84, дели територију Брњица културе на четири регионалне целине (Косово са рашком облашћу и Пештером, област ушћа Јужне и Западне Мораве, лесковачко-нишки крај и горње области Јужне Мораве и Повардарја са Пчињом); 78, међутим, две некрополе из пиротског краја означује периферијом Брњица културе, док брњичке налазе из долина Струме и Марице (и јужно Пелагонија, доње Повардарје, Тасос, Тесалија) карактерише као утицај ове културне групе. Иванов 2007: 31, 39, проширује територију Брњица културе у горњу Струму (области Перника и Ћустендила) и софијско поље.

контактна зона, област Пештерске висоравни и Метохије, простор је у коме се култура Брњица меша са протоилирским етничким и културним заједницама.[36]

На северу прожимање са историодном Параћинско-Гамзиградском културном групом (припадање истој палеобалканској групи народа, Меза), која се везује за прототрибалску групу племена, смешта се у Понишавље и у том правцу на западу у пределу јужно од става Западне и Јужне Мораве.[37] Још једну потврду мешања наведених културних група у горњем Понишављу чине и случајни налази неколико урни параћинско-гамзиградског типа из камених гробних конструкција са некрополе Висоћи брег у Пољској Ржани код Пирота.[38] Две биконичне урне са ове некрополе вероватно илуструју каснију фазу развоја параћинске културне групе.[39] Раван и краћи цилиндричан обод урне прелази у дужи конични врат, који се завршава у наглашено заобљено раме на равном дну. Једна урна има на трбуху четири масивне језичасте дршке са уским вертикалним пробојима за врпцу, док је друга без њих. Наведене урне имају аналогије у двема урнама параћинског типа из брњичке некрополе на Мађилци у Пироту и вероватно означавају Понишавље као територију прожимања ових култура (контактну зону).[40] Појава истог типа урни бележи се и на локалитету Соколица у Остри код Чачка, као продор параћинске групе на територију ватинске културне групе, односно, контактне зоне.[41]

Од посебног значаја за наше подручје у вези са Параћин културном групом је и податак о распростирању истовремених културних група јужне Румуније. Ово се пре свега односи на јасну и изражену територијалну поделу начина сахрањивања, које се користи током бронзаног доба, спаљивање у Олтенији и

[36] Тасић 2003: 42-43.
[37] Гарашанин 1988: 74. Тасић: 2001: 9, међутим, на карти, стр. 11, наведено мешање културних група приказано је у виду додира само западно од ушћа Нишаве у Јужну Мораву. Tasic/Tasic 2003:110?, у новијем раду сматра се да некропола са Селишта припада Параћин култури. Уп. Стојић 2001: 29, 39-41.
[38] Из документације Музеја Понишавља Пирот. Иначе, некропола је потврђена и рекогносцирањима Филозофског факултета у Београду 2002. године. Уп. хронику села Пољска Ржана, Минчић 2002: 14.
[39] Jovanović 1996: 188, тип D; Срејовић, Лазић 1997: 239, 227, сл. 25, урна из гроба код Пишура чесме слична је нашим.
[40] Јевтић 1990: 94, Т. II, сл. 7, у чланку је наведена само једна урна овога типа.
[41] Дмитровић, Љуштина 2008: 14 (Т.IX/1), 17, 20. Уп. Пековић 2008, 32-35 (однос параћинске и брњичке групе), 35-37 (однос параћинске културне групе и бронзаног доба тимичке крајине). У карти на стр. 40 нису означене територије каснобронзанодобних култура централнобалканског простора које покривају подручје Понишавља, мада се то изричито наводи за брњичку културну групу (стр. 32).

инхумирање у Мунтенији, са међусобном границом на реци Алт.[42] У каснијем историјском периоду ова река чини границу простирања Трибала, с тога и подручје Олтеније је етногенетски простор образовања и развоја Меза.

Преостале две контактне зоне нешто су посебније и с тога, до сада, недефинисане и неразјашњене. Велику потешкоћу у том правцу причињава недовољна истраженост ових области, пре свега у граничном појасу Бугарске и Србије.

Источна зона, за сада, документована је у истраженијем пиротском крају преко горе наведених некропола (Мађилка и Селиште), затим, градинског и равничарског насеља на Сарлаху и Пазару у самом Пироту, као и још три локалитета у долини Нишаве (Горња Глама, Осмаково и Петрлаш).[43] Они обухватају североисточни део територије Брњица културе. Наведени угао територије простирања брњичке културе, коју свакако треба проширити и на Софијско поље, можда у њеној ранијој фази, израженија је због важног путног правца Понишављем. Ова зона окарактерисана је «са јаким културним утицајима из западне Бугарске».[44]

Интензивни утицаји, али и продори нових културних група моравско-нишавско-маричким трансбалканским правцем, ишли су у оба смера. Свакако је брњички продор и формирање културне групе био примарнији, а утицаји етничких заједница и култура са Трачког простора каснији. Значајна је и новија констатација да је керамички материјал са пиротских некропола стилски сроднији са оним из ареала Брњица културе јужно од Грделичке клисуре него са налазима из лесковачког краја.[45] По свему судећи, утицаји са снажног трачког простора због проходности Софијског поља и Понишавља стизали су више на запад за

[42] Schuster 2003: 132, 138.
[43] Стојић/Јоцић 2006: 44-45, 80 (Горња Глама-Дубја чесма), 197 (Осмаково, вероватно локалитет Длбоћи дол).У збиркама Народног музеја из Ниша налази се неколико керамичких фрагмената које аутори повезују са насељима брњичке културне групе, гвоздено доба Ia, са наведених локалитета. Гвозденом добу Ib припадају керамички налази из Петрлашке пећине у општини Димитровград. Сва три локалитета налазе се у северном побрђу десне обале Нишаве.
[44] Јевтић: 1990: 101-102, кантароси украшени урезаним мотивима са инкрустацијом, канелована и букел керамика. Garašanin 1996: 222-224, да је током касног бронзаног доба развој Параћин и Черковна групе текао паралелно, а током почетка прелазног периода да је уследио јак продор Черковна групе ка југу (утврђен на Кастанасу), који се бележи на локалитетима у Пироту, Скопљу, Прилепу, Пловдиву и трачком приморју, односно, у источним и јужним деловима Брњица културе и у истим правцима изван ње.
[45] Stojic 2006: 78.

разлику од планинског подручја десне стране Струме (до ушћа Струмице).[46] На овом месту важно је истаћи да област средње Струме и Месте обухвата културну групу Копривлен, окарактерисану инхумацијом, која се везује за етничке заједнице из трачке групе палеобалканских народа.[47]

Некрополе из Понишавља и претпостављена припадност делова Софијског поља, пернишког и ћустендилског краја Брњица култури стављају пиротски крај примарно у северозападни део ареала простирања ове културне групе. Непостојање налаза брњичке културе у Лужници, јужно од Понишавља, вероватно је последица неистражености овога краја, и поред рекогносцирања која су у току. Међутим, свакако их треба очекивати пошто су већ потврђена у суседним областима на југу и западу (северно је област парађинско-гамзиградске културе),[48] а већ су индицирана источно од Лужнице у области Горње Струме.

Скоријим рекогносцирањима суседне полупланинске области у Бугарској, граничне са југоисточним делом пиротског краја, односно, северозападно од софијског поља, добијени су подаци само за начелна разматрања.[49] У том погледу индикативна су истраживања некрополе и насеља у Селишту код Велике Лукање. И овде, као и у западном делу софијског краја налажен је керамички материјал украшен урезаним орнаментима, жигосаним концентричним круговима са тангентама и текућом S спиралом са или без линија изведених назубљеним точкићем.[50] Једино није налажена фрагментована керамика украшена тремоло

[46] Уп. Стојић 2001: 17. Сићевачка клисура није никаква препрека за културна кретања Понишављем пошто се прилично лако заобилази краћим путем (чија траса иде 5 км јужно од клисуре) преко широког превоја Плоче (600 м) и питомом долином Куновичке реке силази у Нишко поље. Уосталом том трасом, која је свакако коришћена од најдубље прошлости, кретао се и познати јавни царски пут у античком периоду и Цариградски друм касније.

[47] Иванов 2007: 29, 32, 36, 38. Значајно је истаћи и то да се културна група Копривлен током касног бронзаног доба издваја од културне групе Уланци и има ближе везе са западним Родопима, острвом Тасос и доњим токовима Месте и Струме.

[48] Стојић 2001: 27-28, источно побрђе јужне Мораве, које има непосредну везу долином реке Власине, у селима Семче, Јарсеново, Власотинце. На карти, стр. 59, натпис за некрополу Велика Лукања стављен је са леве стране Нишаве, а треба са десне, у сливу Височице, десне притоке Нишаве.

[49] Динчев 2008: 319. Приметно је да аутор користи старију литературу српских аутора, поготово М. Стојића.

[50] Динчев 2008: 321, сл 3. На Селишту керамички материјал са овим карактеристикама налажен је у делу локалитета где се претпоставља насеље. Два фрагмента са површине камених гробних конструкција (КГК), који су ту доспели свакако из каснијег периода, вероватно иду у прилог томе да су КГК биле надземни белег гробова.

орнаментом, која уосталом ту и не припада.[51] С тога, изгледа да брњичка некропола с краја бронзаног и почетка гвозденог доба, прелазног периода, одговара налазима у полуукопаној земуници из претпостављеног истодобног насеља на Селишту.[52] Горе наведени слични налази из западног дела софијске области могу се повезати са керамичким материјалом млађег насеља са Селишта, типа золники, које припада крају гвозденог доба I и првој фази гвозденог доба II у Србији, односно, првом периоду старијег гвозденог доба Бугарске и Румуније.[53]

У бројним радовима Гарашанин је истакао јединство и генезу балканско-подунавског комплекса бронзаног доба и прелазног периода, посебно обрађујући територију српског дела овог комплекса – област североисточне Србије омеђене великоморавским басеном и Подунављем. Тражећи пандан културне групе Инсула Банулуи румунске Олтеније и северозападне Бугарске за период око хиљадите године пре наше ере (халштат B1), он означава културну групу Медијана III као део овог комплекса.[54] Исту ситуацију имамо и у Бугарској покушајима стварања културне групе Магура-Инсула Банулуи.[55] Већ суседне истовремене културне групе из великог Басараби комплекса Горнеа-Калакача, Бабадаг, Козија и Пшеничево припадају другој етногенези.

Чини се вероватним да појава и развој жигосане керамике типа Инсула Банулуи припадају подручју подунавља око Ђердапа и суседних области (североисточне Србије, северозападне Бугарске и југозападне Румуније).[56] Тако налази жигосаних концентричних кругова са тангентама и S мотиви у пределу нишког поља, Понишавља и софијског поља представљају прва миграциона кретања ове културне групе ка југу на просторе параћинске и брњичке културне

[51] Динчев 2008: 322, где не стоји опаска да се тремоло орнамент може да очекује у првом периоду старијег гвозденог доба. На приложеним картама сл. 2 и 4 у селима Шума и Стањанци налажена је фрагментована керамика из оба периода старијег гвозденог доба, с тим што су за други период стављени упитници. По свему судећи реч је о налазима тремоло украса из ддругог периода старијег гвозденог доба тзв. Басараби стила.
[52] Пејић 2001: 203, нап. 48. Гарашанин је остао доследан ниском датовању културе Брњица у 8. век пре наше ере (На B3/C1), односно, гвоздено доба IIа Србије (Garašanin 1991: 27-28).
[53] Пејић 2001: 203, нап 48.
[54] Посебно у новијим синтетичким радовима: Гарашанин 1988: 43-46 и Garašanin 1991: 21-27. Garašanin 1996: 215-218. Неприхватање културне групе Медијана код Стојић 2001: 46; Пековић 2008: 39-40
[55] Динчев 2008: 322, нап. 15.
[56] Shalganova, Gotzev 1995: 334, 338-339. Другачије гледање код Динчев 2008: 322.

групе.[57] Ови покрети наставиће се даље долинама Струме и Марице и њихови носиоци учествоваће надаље у етногенези култура јужнотрачког и пеонског простора.[58]

Новијим истраживањима области источно и југоисточно од пиротског краја показују у периоду после 9 века пре. н.е., тенденцију издвајања у посебне локалне варијанте. Тако Понишавље чини целину са пернишким и радомирским крајем, област Ћустендила сродност са пределом до Горње Јужне Мораве и Горњег Вардара (»оријентација на запад«), а средњи Родопи чине периферну регију источнотрачког културног круга печатне керамике.[59]

Задња, јужна, зона обухвата прелазни део, област горњег Повардарја и представља подручје интензивних контаката са пеонским простором. Долином Вардара је уосталом прошао и велики талас Егејске сеобе са бројним траговима брњичке културне групе све до Пелопонеза.[60] Новијим истраживањима област јужне Мораве (узводно од Грделичке клисуре), Пчиње и горњег Повардарја, са једне стране, одређује се као посебан регионални део Брњица културе,[61] док, са друге стране, та иста област, врањско-прешевско-кумановски регион (без скопског), сматра се контактном зоном брњичке и уланци културе у склопу културних комлекса балканско-подунавског на северу и егејско-македонског на

[57] Динчев 2008: 322, нап. 16, продоре културе Инсула Банулуи омеђује на југоистоку линијом Благојевград-Велинград-Пловдив-Стара Загора, тј. културним групама Пшеничево и редатованом »Цепина«, која би обухватала области Западних Родопа, средње Струме, Овчег Поља и Брегалнице. Уп. Георгијева 2003: 172, да се керамички материјал области горње Месте, односно Западних Родопа, разликује од територије Ћустендила, Овчег Поља и Брегалнице; 173-176, о редатовању Цепина групе у 6-4. век пре н.е., односно у касно гвоздено доба бугарске типологизације.

[58] Shalganova, Gotzev 1995: 334, 339, порекло и развој жигосане керамике одређују у северозападној (Инсула Банулуи), односно, североисточној (Бабадаг) Бугарској. Продор прве, долином Струме стиже у западне Родопе, а продор друге преко долина Камчије, Тунџе и Марице на југ Тракије, чак до Троје. Интересантно је напоменути да се развој жигосане керамике Пшеничева одређује у сам крај првог периода старијег гвозденог доба и током друге фазе. Немајући ова сазнања Гарашанин је нетачно претпоставио да је жигосана керамика Медијане III утицај култура Бабадаг I и Пшеничева, једино преко Понишавља (Garašanin 1983: 771; Гарашанин 1988: 46; Динчев 2008: 322).

[59] Георгијева 2003: 177.

[60] Stojić 2006: 78, 80. Mitrevski 2004: 447-448

[61] Stojić 2006: 76-77, 84, где се керамички материјал чешће украшава урезивањем, а канеловање је ређе, што је, уосталом, и одлика декорације керамике брњичке културне групе у пиротском крају. Индикативна је за нашу област и констатација да су повољни климатски услови, рудни и енергетски ресурси били основни предуслов насељавања моравско-вардарског подручја у континуитету од неолита. Уп. ранији рад Стојић 2003: 130-131, проучавања ужег опсега, басени Јужне Мораве и Пчиње.

југу.[62] Ипак је, изгледа, Таорска клисура у долини Вардара била граница одвајања суштинског уланци-пеонског од брњичко-дарданског простора, током већег дела периода од касног бронзаног доба па све до краја антике.[63]

Велика кретања етничких заједница југоисточне Европе ка источномедитеранском простору током касног бронзаног и раног гвозденог доба (прелазни период), тзв. егејска сеоба, имају чини се одјека и на наше подручје.[64] У задње време постиже се сагласност да су из Брњица културе текли продори ка Егеју у неколико миграционих таласа током касног бронзаног и гвозденог доба I (прелазног периода).[65] Имајући у виду да је Брњица култура захватала у наведеном периоду и територије Понишавља, софијског поља и горње Струме то су свакако преко ових простора ишли, а највероватније из њих су се одређене групе укључивале у миграционе таласе, ка Егеју и Троади. Одређену индицију о правцу и носиоцима продора ка Троји пружају и налази посуда типа Гава-Белегиш II на Сарлаху у Пироту.[66] С тога је изгледа на овај начин лакше

[62] Митревски 2003: 19, 23-претпоставља да је врањско-прешевска котлина контактна зона током гвозденог доба.
[63] Уп. Тасић 2003: 52. Mitrevski 2004: 444-447.
[64] Тасић 1983, 98, констатује да се проблем егејске сеобе повремено актуелизује и сигурно ће сваки нови ступањ у познавању прошлости, пре свега балканско-егејског света крајем II и почетком I миленијума пре н. ере, допринети продубљивању наших сазнања о овој прилично значајној етапи културног развоја Европе. За подручје протодарданске Брњица културе важна су разматрања: Papazoglu 1969: 101-104; Benac 1987: 752-753; Гарашанин 1988: 43-48, где су означени носиоци егејске сеобе »из круга Медиана групе«, касније код других аутора фузионисане са Брњица културом, којој је прилично подигнута хронологија од 8. века пре н. ере; Petrova 2006: 537-540; Stojić 2006: 79-81; Иванов 2007: 40.
[65] Petrova 2006: 539-540; Stojić 2006: 80-81; Иванов 2007: 40. За продоре из северозападне Бугарске, односно проторибалског простора, култура Магуре и Инсула Банулуи код Shalganova, Gotzev 1995: 338-339. Супротно гледиште, да су се Дарданци доселили пре Тројанског рата на Балкан из Мале Азије, које је аргументовано одбацила још Papazoglu 1969: 101-104, недавно обнавља Соколовска 2005: 133-135. Њени аргументи су у стилу закључивања на основу спољних манифестација друштвено-економског стања и културних појава праисторијских заједница. Тако имамо податке да су Дарданци у бронзаном добу »примитивна популација«, да су дошли на Балкан у »релативно мал број, па и просторот што го окупирале не бил особено голем«, када су се обрели у новој средини »во посурови услови, изолирани од својата матична област, морале да ги напуштат добрите обичаји, навики и начин на живот кои ги практикувале во прататковината«, а та нова насељена област налазила је се у залеђу »на Егејското море, далеку од влијанијето на егејската култура, и дека со тоа направиле драстичен прекин со културните жаришта на егејскиот свет«.
[66] Реч је о великој посуди типа зделе S профилације, које су коришћене и као урне са заштитних ископавања Петље на Сарлаху (необјављено). Медовић 2001: 219. За лесковачки крај уп. Стојић 2001, 44-45. Shalganova, Gotzev 1995: 338, да је канелована керамика дошла на територији целе Тракије из области централног Подунавља и Карпата, а њене крајње тачке на југоистоку обухватиле су област Троаде, на југу егејску Тракију и Македонију. Носиоци ове керамике донели су и кремацију у урнама, које није било у североисточној и југоисточној Бугарској. Показатељ немирних времена су бројне оставе у северној Бугарској.

објаснити налазе брњичке културе из Пловдива остајањем извесног дела тих заједница на трансбалканском путном правцу ка Малој Азији.[67] Вероватно је у овом немирном периоду подигнуто насеље градинског типа на Сарлаху и његовом подножју у Пироту са одличним прегледом пространог пиротског поља.[68]

Вероватно крајем периода миграција, током прелазног периода (гвозденог доба I) треба очекивати да је територија југоисточног дела Брњица културе (софијско поље и горње области Струме, Мораве и Вардара) била највише депопулисана и да су се на њеним просторима инфилтрирале међу преосталим протодарданцима етничке заједнице протопеонаца, у каснијем периоду племена Агријана, Лајаја и других независних, тзв. западних Пеонаца.[69]

Из раног гвозденог доба, прелазног периода, у Музеју Понишавља налазе се два бронзана келта без услова и места налаза, као и један келт из Музејске збирке у Димитровграду.[70] Међутим, у долини Јерме у засеоку Комје села Бански До откривен је бронзани накит и делови ношње, који је вероватно чинио инвентар гробног налаза.[71] Састоји се из једне фибуле у облику гудала, две отворене гривне, четири алке, две слепоочничарке, три цевчице, два левкаста предмета у виду тулца, два калотаста дугмета и једно крстасто дугме.

Неколико значајних случајних налаза из тзв. прелазног периода, гвозденог доба I, учињено је у нашој области у прошлом веку, а предмети се чувају у нишком музеју. Издвајају се бронзане секире микенског типа са паралелним оштрицама и ојачањима на цевастом отвору из Станичења (Пирот) и Бабушнице, као и гранитни калуп за задњу секиру из Камбелевца (Бабушница).[72] Наведени налази припадају епирско-македонским секирама. Секира из Станичења одговара варијанти Кравари типа Киерион, а она из Бабушнице типу Килиндир. Датују се

[67] Stojić 2006: 78, тумачи их као културне утицаје брњичке културе.
[68] Shalganova, Gotzev 1995: 338, где се бележе настојања да се побољшају природно заштићена места за фортификацију.
[69] У софијском пољу вероватно је снажнији и далекосежнији био прототрибалски продор. Уп. интерпретацију за долину Мораве код Stojić 2006: 78-81, за долину Вардара код Митревски 2003: 11-21 и Mitrevski 2007: 443-449.
[70] МПП инв. бр. . Николов 2007: 13, кат. бр. 13.
[71] Николов 2007: 13, кат. бр. 14
[72] Ајдић 1983: 40. Уп. још несигурно хронолошко и атрибутивно опредељење код Гарашанин 1971: 13-14. У новијем раду Стојић, Јоцић 2006, једино се даје колор фотографија на сл. 45, стр. 258, секира из Станичења и Бабушнице. Пошто секира из Бабушнице, која је узета из школске збирке, одговара гранитном калупу са локалитета Малиница села Камбелевци то се може претпоставити да и секира потиче са неког оближњег локалитета, можда из атара села Стола.

оквирно у тринаесто столеће пре наше ере, а налаз гранитног калупа иде у прилог хипотези да су секире ливене у нашем крају.[73] На овом месту истичемо да се и у нашој области потврђују контакти са микенском цивилизацијом преко металних налаза из некропола на Мађилци и Селишту, као и наведених случајних налаза бронзаних секира.[74] Свакако су утицаји и контакти ишли трансбалканским путем долином Нишаве, повезујући области унутрашњости Балкана, односно, из северноегејског подручја преко Вардара и Поморавља са једне стране и долинама Струме и Марице са друге стране, у којима су налази микенског света бројнији.

Развијена фаза раног гвоздено доба, гвоздено доба II, пиротског краја познато је једино са заштитних археолошких ископавања Пиротског града и Петље на јужној страни Сарлаха у Пироту,[75] као и неколико група случајних металних налаза и фрагментованог керамичког материјала, прикупљеног рекогносцирањима или поклонима.[76] Ипак, подаци добијени са заштитних ископавања и случајних налаза, притом углавном још коначно непубликовани, пружају само бољу оријентациону слику развоја овог дела старијег гвозденог доба Понишавља.

Превасходно на основу археолошких ископавања суседних регија пиротског краја, које су истраженије и у развијеном гвозденом добу, потврђују се опет регије или културне групе на централнобалканском простору са посебним, издвојеним и одређенијим одликама материјалне и духовне културе. Северни део Понишавља вероватно је чинио јужни део територије Басараби културе, односно, културне групе Злот-Софрониево, источне Србије и северозападне Бугарске.[77]

---

[73] Garašanin 1983: 802-803.

[74] Паровић-Пешикан 1995: 3-7, 19-20, 23-24, налазе из некропола чине два типа бронзаних стрелица, са тулцем и лимене.Тасић 2003: 40. Уп. Васић 2001: 227.

[75] Дељанин/Пејић 1987: 151-152. Пејић 1988: 6. Пејић 1996: 8. Заштитна ископавања Петље-јужне стране Сарлаха нису још публикована. Налази гвозденодобне керамике откривају се и у равници на месту савременог насељског дела Пирота-Пазар, југозападно од Сарлаха и Пиротског града..

[76] Д. Гарашанин 1954: 39. Гарашанин 1951: 24. Срејовић 1960: 62. Уп. Васић 1987: 660-662. Стојић 2006: 46. Више локалитета у средњем и горњем Понишављу откривено је рекогносцирањима Филозофског факултета у Београду 2002. године.

[77] Тасић 1983: 123, са картом на стр. 119. Стојић 2004а: 202-203, 226, у овом периоду подразумева јединство кулурног простора у ширем смислу Поморавља (јужније од Грделичке клисуре), источне Србије и северозападне Бугарске, обухватајући и Понишавље. Garašanin 1991: 27-28. Vasic 1987: 660-662, 671-672. Vasic 1992: 396.

У овом периоду развој етничких група већ може да се припише прамезијским заједницама. Оне свакако настављају генетски развој из претходног прелазног периода, који је у Понишављу и Лужници био заступљен параћинско-гамзиградском (са носиоцима прототрибалима) и брњичком културном групом (са носиоцима протодарданцима).[78] У пиротском крају (углавном у источној половини) наведене културне групе биле су под одређеним утицајима са трачког простора, имајући при том у виду проходност и важност трансбалканске трансверзале долинама Мораве-Нишаве-Марице.[79] С тога у развијеном гвозденом добу у нашој области вероватно се већ образују делови већих племенских заједница које припадају пратрибалској (северно), прадарданској (јужно и западно) и прапеонској (источно) палеобалканској групи народа.

На основу прелиминарних испитивања гвозденодобног културног хоризонта у самом Пироту (јужно подножје Сарлаха, Пиротски град, Пазар) керамички материјал показује присуство све три фазе развијеног гвозденог доба Србије.[80] Чини се да досадашња заштитна истраживања топографије савременог Пирота указују да је након прелазног периода-брњичке културе прилично заступљен и следећи период развијеног гвозденог доба. По свему судећи Сарлах је опет коришћен као фортификационо место градинског типа, а делови насеља преко културног хоризонта откривани су у подножју Сарлаха,[81] на Пиротском граду[82] и на Пазару у равници.[83] Наведени хоризонт окарактерисан је углавном керамичким материјалом у коме се издвајају фрагментоване посуде украшене у стилу Басараби керамике.

Налази фрагментоване керамике праисторијске фактуре на локалитетима по ободу пиротског поља, од којих се издвајају неколико из развијеног гвозденог доба, индицирају постојање система одбране, попут оног у басену Велике Мораве.[84] Наиме, реч је о истакнутим ћувицима са седлима по ободу пиротског

[78] Лазић 2009: 62-68, износи тезу о дисконтинуитету етногенезе Дарданаца из Брњица културе и прихвата њихово пресељење из Мале Азије почетком старијег гвозденог доба. По њему источна граница новопридошлих Дарданаца разликује се од њихове западне границе према Илирима, односно, »тешко се може одредити«.
[79] Тасић 2003: 47-48. Уп. Vasić 1987: 571-572, 671-672.
[80] Пејић 1988: 6; Пејић 1996: 8.
[81] Пејић 1991. Пејић 1996: 8.
[82] Дељанин, Пејић 1987, 151-152. Пејић 1996: 8.
[83] Необјављени материјал са праћења историјске топографије савременог Пирота.
[84] Стојић 2004: 296-298.

поља иза којих се налазе високе планине. То су локалитети Кале код Градишта и Кале код Јалботине. Гвозденодобна фрагментована керамика налажена је и на локалитету Кула у Горњој Коритници у општини Бела Паланка. На овим локалитетима у античком периоду развили су се опидуми и утврђења.

У суседном селу Пирота, Пољској Ржани, откривен је керамички једноухи биконични пехар украшен хоризонталним низовима лажног шнура и "S" мотива. На основу казивања налазача претпоставља се да је са још неколико керамичких судова чинио инвентар спаљеног гроба. Ставља се у сам почетак Басараби хоризонта развијеног гвозденог доба, односно, крај 8-почетак 7. века пре н. ере.[85] Од значаја је и констатација да овај налаз отвара проблем постојања неколико регионалних група културе Басараби у ужем смислу речи.[86] То ће се свакако одразити у следећој етапи културног развоја старијег гвозденог доба, када се за носиоце ове групе Трибале претпоставља да представљају савез сродних племена.[87] На овом месту важно је истаћи да овај налаз вероватно говори о могућем континуитету развоја из претходног периода, пошто се свакако у близини овог претпостављеног гроба налази некропола спаљених покојника параћинско-гамзиградске културне групе у пределу насељског дела истог села - Висоћи брег.

Спорадични налази фрагментоване керамике из гвозденог доба II, налажени су и на насељима крај притока Нишаве и на Старој планини. То су налази из Милојковца,[88] Мазгоша,[89] Осмакова,[90] Вргудинца[91] и већ познати локалитет Селиште код Велике Лукање у општини Пирот.[92] Интересантно је напоменути да су налази из прве две фазе гвозденог доба II на Селишту откривени у делу насеља овог локалитета чија некропола припада Брњица групи.[93] По свему судећи насеље је наставило живот и у овом периоду.

---

[85] Васић 1992: 99-101.
[86] Васић 1997: 94.
[87] Papazoglu 1969: 49.
[88] Рекогносцирања аутора поводом овог рада.
[89] налаз алатке за извођење назубљених линија, Јевтић 1992: Т. 264, сл. 4. Јоцић, Стојић 2006: 132, сл 31.
[90] Јевтић 1992: Т. 215, сл. 4, 7.
[91] Јевтић 1992: Т. 212, сл. 1.
[92] Пејић 2001: 203, нап. 48; Т. 2, сл.15, Т. 4, сл.6; Т. 9. сл. 5-8; Т. 10. сл. 5-9. Стојић 2004: 203.
[93] Пејић 2001: Т. VII/6-10, VIII/29 и X/3-4 за калакача фазу; IX/5-8 и X/5-9 за басараби фазу, односно, Ланиште I.

У праисторијској збирци Народног музеја у Нишу, као и археолошкој збирци Музејске збирке у Димитровграду, налази се и материјал из Петрлашке пећине код Димитровграда, који припада гвозденом добу II.[94] Чини се да је у истом периоду настањивана и пећина у селу Сенокос у општини Димитровград, обе северно од Нишаве.[95] Пећинска насеља из ранијих (касно бронзано и рано гвоздено доба) и овог периода чешћа су на терену данашње северозападне Бугарске, односно трибалско-мезијском простору.

Један значајан локалитет познат је и из општине Бабушница, у атару села Горњи Стрижевац, јужно од Нишаве.[96] Реч је о вишеслојном локалитету Бербеч, који се налази на ободу високе језерске терасе под брдом Момчиловац. Откривени су рекогносцирањем фрагменти здела са увученим ободом украшени текућом "S" спиралом (и по врху обода) и линијама изведеним зупчастим инструментом.

Посебан налаз из овог периода чини импортована бронза ковача из Враништа. Реч је о жанр сцени ковача који кује предмет на малом наковњу, а припада прелазу из касногеометријског у раноархајски период (крај VIII - почетак VII века пре н. ере). Имајући у виду да из суседног села Осмакова постоје керамички налази из старијег гвозденог и млађег гвозденог доба то је вероватније да налаз ковача припада гвозденодоном насељу из атара овог села, које вероватно још није констатовано.[97] Претпоставља се да је пелопонеска бронза ковача део размене везане за рударење у овој области.[98]

Од металних случајних налаза са наше територије из развијеног гвозденог доба познати су предмети из долине Нишаве, Станичења (Пирот) и Новог Села (Бела Паланка), који, вероватно, потичу са некропола и Вете (Бела Паланка).[99] Налази спиралне наруквице од бронзане траке, половина наочарасте фибуле из Станичења датују се у старију фазу Калакача развијеног гвозденог доба.

---

[94] Ајдић 1983: 41. Васић 1987: 662, говори о Басараби фази. Јевтић 1992: Т. 212, сл. 2; Т. 215, 1-3, 5-6. Стојић/Јоцић 2006: 46, 89, наводе фазу Ланиште I.

[95] Рекогносцирања аутора 2008. године, у документацији Музеја Понишавља и музејској збирци у Димитровграду.

[96] Рекогносцирања ЦАИФФ у Београду 1990: 7-8. Јевтић 1992: Т. 211: сл. 3-6.

[97] Поповић 1994: 22. Уп. хронику села Врaниште, Митић/Пејић/Златковић/Видановић 2005: 50-51 и одредницу села Врaниште у општини Пирот у овом раду.

[98] Papazoglu 1969: 137, упућује археологе на могућност интерпретације налаза: "разних »импортованих« предмета, нарочито архајских," да могу да потичу из разних пљачкашких похода средњебалканских племена из класичног и хеленистичког доба, у овом случају за продор Дарданаца и савезника до Делфа из 84. године пре н.е.

[99] Ајдић 1983: 40-41. Васић 1987: 660-662.

Откривени су пре Првог светског рата без услова и места налаза.[100] За њих се претпоставља да потичу из спаљеног гроба. Имајући у виду диспозицију локалитета у атару овог села изгледа да се могу везати за некрополу у пределу Мађилке иза железничке сеоске станице, а насеље би вероватно било градинског типа на суседном Градишту, каснијем опидуму из касноантичко-рановизантијског периода (види одреднице у атару овог села).

Бронзани налази из Дуба између села Вргудинца и Новог Села, четири двопетљасте фибуле са ногом у облику беотског штита, наруквица са укрштеним задебљаним крајевима и украсна плоча, опет представљају, вероватно, гробни налаз, али сада, из женског скелетног гроба.[101] Они се датују у Басараби фазу развијеног гвозденог доба са аналогијама из северозападне и северне Бугарске, територије балканско-подунавског комплекса. У овом крају ово би био први гроб са инхумацијом, а имајући у виду сличност са гласиначким материјалом могао би се повезати и са утицајем или продором етничких заједница из овог културног круга. Са овог и касноантичког локалитета потичу и налази гвоздених копаља што све иде у прилог претпоставци да се ради о значајнијем отвореном насељу лоцираном на важном миграционом путу у долини Нишаве.

Налаз бронзане наруквице од три и по навоја узане траке учињен је негде у атару села Вете код Б. Паланке пре Другог светског рата. Атар овог планинског села удаљен је од долине Нишаве. Имајући у виду да се и за наруквицу из Станичења верује да потиче из гроба, то можемо и за овај налаз исто да претпоставимо.[102]

У новије време, у Пироту, откривена су два предмета из развијеног гвозденог доба, који припадају македонској бронзи.[103] Реч је о пуноливеном привеску у облику птице са крестом и биконичном ажурираном прапорцу. Могуће је да са ради о гробном налазу. По један бронзани прапорац налази се и у Музеју Понишавља и Музејској збирци у Димитровграду, нажалост без услова и места

[100] Гарашанин 1954: 39.
[101] Васић 1987: 661-662. Срејовић 1960: 62, додаје још могућност да је можда реч и о остави.
[102] Ајдић 1983, 40, наруквицу из Вете датује у гвоздено доба I, док, Стојић, Јоцић 2006: 62, стављају је у гвздено доба II (локалитет није наведен у уводном делу, стр. 46-47).
[103] Случајни налази, по казивању продавца, из околине Пиротског града у Пироту, данас у Музеју Понишавља.

налаза.[104] Гарашанин наглашава да су прапорци «омиљени украс у ширем подручју, особито у Пеонији и делу Дарданије».[105] Налази македонских бронзи у пиротском крају и северном делу централнобалканског простора сведоче о културним утицајима.[106] Међутим, имајући у виду да се југоисточно уз пиротски крај, у области горње Струме констатује културно јединство са пеонским изворним простором, касније историјски потврђено пеонским племенима Агријана и Лајаја, то не треба искључити у нашем крају и појаву пеонских енклава.

Још увек скромни керамички и метални налази из развијеног гвозденог доба, гвоздено доба II, са подручја пиротског краја у основи пресликавају односе културних група из претходног периода. Опет се у Понишављу преплићу елементи са територија јасно утврђених, сада, прадарданских и пратрибалских делова већих етничких заједница, а продирање Басараби-керамике опет везује за ширење племена из трачког и мизијског културног круга.[107] Усамљени нализи из Новог Села, у случају да представљају гробни налаз, могли би да се објасне и припадношћу некој ранијој илирској енклави.[108]

За нашу територију од значаја је и однос дарданског простора према пеонском, који је истраженији у јужној области, односно у пределу прелаза горњег у средње Повардарје. У периоду развијеног гвозденог доба констатује се велика сродност Дарданаца и Пеонаца и да је у њиховој етногенези доминантна аутохтона основа.[109] Поред тога, подручја средњег Вардара и долине Струме изнад клисуре Кресна представљају једну етнокултурну зону (пеонску), у односу

[104] МПП инв. бр. , Николов 2007: 13, кат. бр. 12.
[105] Гарашанин 1988: 68. Vasić 1987: 705, привезак у облику птице припада типу пуноливених бронзи са крестом ђевђелијске групе, односно, доњем Повардарју. Идентичан је откривен и у рилском манастиру, ћустендилској области, која се означава источном периферијом простирања македонских бронзи (ро J. Bouzek-u), види Georgieva 1991: 175, sl. 3f.
[106] Vasić 2003: 150, допушта се хипотетички да македонске бронзе у каснијем времену могу да буду производ и других етничких заједница, имајући у виду територијалну распрострањеност.
[107] Васић 1987: 671-672. Стојић/Јоцић 2006: 46. Уп. Гарашанин 1988: 73-74; Garašanin 1991: 27-28
[108] Можда неком ранијем незабележеном продору у писаним изворима са илирског подручја. Први посведочен продор Аутаријата на територију Трибала ставља се у прву половину 5. века пре н. ере., уп. Vasić 1992: 393, 395.
[109] Гарашанин 1988: 66-71, 74-75. Garašanin 1991: Уп. Mitrevski 2007: 448-449, да је продор култура (парађинска и брњичка) са кремацијом у урнама из северног и централнобалканског простора крајем бронзаног доба прекинуо развој Уланци културне групе у долини Вардара, али да је на подручјима изван тог простора она настала да живи и касније.

на доње токове ових река.[110] Дакле, овај етнокултурни простор захвата и горњи ток Струме (без Софијског поља), област која се додирује са југоисточним делом подручја Понишавља и Лужнице.

Херодотов податак о извору реке Искер у пеонској земљи, по свему судећи, односи се на област горњег тока Струме и планину Витошу.[111] Имајући у виду да је тај крај (и јужнији део Струме) у касно бронзано доба и током раног гвозденог доба био запоседнут носиоцима Брњица културе, вероватна промена етничке структуре могла је да се деси у развијеном гвозденом добу. Чини се да су сукцесивне миграције ка Троади, које су довеле до депопулације источног дела брњичког културног комплекса, за разлику од јужног ка Егеји, омогућиле ширење Пеонаца у овом периоду ка северу и унутрашњости Балкана.[112] Један правац ширења Пеонаца ставља се иначе у трнски и ћустендилски крај.[113] С тога, као носиоци материјалне културе горње Струме могу се означити праагријани и пралајаји, а евентуално, западно од њих, у делове територије врањско-прешевско-скопске области, претходници каснијих Тукидидових независних Пеонаца.

Међутим, мигрирање носилаца Брњица културе током касног бронзаног и раног гвозденог доба из предела горње Струме (западног дела Бугарске), као и из Понишавља и јужноморавског региона, са једне стране није било једнаког интензитета, а са друге стране, и ширење Пеонаца на север произвело је различите етногенетске процесе у тим срединама. По свему судећи, у јужноморавском региону, прапеонска племена су само наметнула своју власт над прадарданцима, док су у горњој Струми изменили етнички састав, односно асимиловали преостало становништво брњичке културне групе. Међутим, још нема елемената да се њихово присуство претпостави и у источним деловима пиротског краја.

Продор Пеонаца у средишњи Балкан свакако је изазвано њиховим претходним развојем у матичној области (средњи Вардар и Брегалница) на основу рудних богатстава кратовско-злетовског краја. Чини се да су на север превасходно

[110] Georgijeva 1991: 175.
[111] Геров 1961: 79, где је објашњено друго њихово име Грађи као резултат различитих читања Тукидидових података. Спиридонов 1983: II-70, 83, прихвата да је њихово изворно име Грађи
[112] Спиридонов 1983: I-90, поред вероватне трнске области помиње се и област јужно од Ниша, II-70, трећи правац ширења Пеонаца до области Трна и Ћустендила.
[113] Спиридонов 1983: I-90, II-70.

кренули трагајући за новим рудиштима у ћустендилско-босилеградском крају, где су касније развили експлоатацију.

Налази македонско-пеонских бронзи у пределима изван, северно од пеонског матичног подручја вероватно нису последица само повећане међуплеменске трговине, него и другачијих политичких и економских тековина. Оне се огледају и у начину сахрањивања и осталој материјалној култури.[114] Мада су наведени налази још недовољни, чини се да индицирају ширење пеонских заједница у овом периоду у област горњег Повардарја, горњег дела Јужне Мораве и горње Струме, односно до подручја Понишавља и Лужнице. Налази шупље ливене птице у Горњој Љубати, као и други налази македонско-пеонских бронзи показују овај продор, или пре утицај Пеонаца на север. У наредном периоду он ће бити потврђен и налазима првог новца. Пуно ливене птице са крестама на глави из Пирота, манастира Риле[115] и доњег Вардара[116] као да окружују пеонску територију са трибалског простора на северу, трачког на истоку и македонског на југу.

Регија пространог софијског поља, које се надовезује на Понишавље и грана ка Искеру, Марици и Струми у развијеном гвозденом добу опет је обухваћено културним кретањима и етничким заједницама омеђеним басенима Мораве, Дунава, Искера и Нишаве. У бугарској периодизацији углавном припада другом периоду раног гвозденог доба, које почиње век касније и траје век дуже (8-6 век пре наше ере), с тим што се овим периодом и завршава. Овде се констатује обједињавање економије на развијеној употреби гвожђа на целом Балкану.[117] Северозападна Бугарска, која обухвата и софијско поље, поред уплива нове погребне праксе инхумације под тумулима са богатим ратничким сахранама, под утицајем из севернопонтских степа, део је подручја на коме је развијена Басараби керамика, као културне групе у ужем смислу за разлику од Басараби комплекса. Саставни део наведене области чине и североисточна Србија и југозападна Румунија. Подлога је аутохтона, а етногенеза је изведена из претходне културе Инсула Банулуи са истог подручја од краја 8. века пре наше

[114] Тасић 2003: 47-48. Митревски 2003: 21-27.
[115] Georgieva 1991: 175, sl. 3f.
[116] Vasić 1987: 705 (Đevđelijska grupa).
[117] Shalganova, Gotzev 1995: 339.

ере (Халштат B3/C1).[118] Ова карактеристична керамика јавља се у полупланинској области западно од софијског поља (југоисточно од пиротског краја) и даље у области Перника, док су за сада налази у области Ћустендила и североисточне Македоније спорадични.[119]

Бројни налази покретног археолошког материјала културе Басараби из пиротског краја иду у прилог тврдњи да је и Понишавље припадало током 8 до 6. века пре наше ере ареалу ове културне групе, односно, њиховим носиоцима Трибалима.[120] Војничком карактеру Трибала свакако је одговарало држање важног дела трансбалканског путног правца, а њихове фортификације и насеља наслућују ободом пиротског поља и Понишавља.[121] Однос са заједницама јужно од Понишавља, које су највероватније припадале Дарданцима није јасан због слабе истражености. У сваком случају у овом периоду превласт у Понишављу имала су племена Трибала.

У завршној фази старијег гвозденог доба, гвоздено доба III, опет је периодизација неуједначена у земљама на чијим територијама су егзистирала племена и савези племена палеобалканских народа. За област простирања Дарданаца, која се непосредно везује за пиротски крај, ствар је много једноставнија јер се она углавном поклапа са данашњом јужном Србијом. Међутим, посебно је изражен проблем за територију племенског савеза Трибала која се простире у граничним подручјима три савремене државе, Србије, Бугарске и Румуније. Почетак завршне фазе старијег гвозденог доба углавном се поклапа у периодизацији Србије (525-600 године пре н. ере) и Румуније (650-600. године пре н. ере), док се завршетак ове фазе у Румунији ставља око један век раније. У Бугарској ова фаза није посебно издвојена, односно, подељена је између другог

[118] Garašanin 1991: 27. Динчев 2008: 323.
[119] Динчев 2008: 323, нап. 19, где се област Ћустендила искључује из области Басараби керамичког стила, а област Софије и део области Перника ставља у основни ареал простирања ове културе јужно од Старе планине. Срејовић 1981: 52, управо по линији Искера и Струме раздваја две велике етно-културне области Балкана, трачку и дакомезијску. Тасић 2003: 47, о упливу Басараби керамика преко Струме у Кумановском крају, где су за сада објављена само два фрагмента.
[120] Срејовић 1981: 52-53, 55-56 (група Босут),Тасић 1983: 130-134. Garašanin 1991: 27-28.
[121] Стојић 2004: 297-298.

периода старијег гвозденог доба и касног гвозденог доба (око 500. године пре н. ере).[122]

У Румунији овај период покрива културна група Ферићиле, а у српском Подунављу млађа фаза босутске културе,[123] тј. хоризонт млађе канелованe керамике старијег гвозденог доба.[124] За недовољно проучене крајеве северозападне Бугарске и североисточне Србије (јужно од Дунава) опште је прихваћено да настављају културно јединство из ранијих периода са областима северно од Дунава.[125]

Касна фаза раног гвозденог доба-гвоздено доба III слабо је археолошки потврђено на подручју Понишавља и Лужнице. Чини се да је опет потврђен у Пироту на Сарлаху и Пиротском граду, тако да овај локалитет једини има заступљене све фазе гвозденог доба почев од брњичке групе.[126] Могуће је и да на локалиету Игриште-Чивлик код Мокре (Б. Паланка) постоји један хоризонт из овог периода.[127]

Ово је, иначе, период увођења грнчарског кола у керамичку производњу, којом, за разлику од претходних етапа, започиње уједначавање друштвених манифестација на ширим просторима.[128] То унифицирање материјалне културе отежава праћење етнокултурних кретања на нашем простору.

За пиротски крај је интересантан однос заједница које оснивају државе и прелазе у виши стадијум друштвеног организовања улазећи у историјски период, а у суседству, на релативно малом простору Балкана, племена настављају праисторијским животом. Управо због тога чини се да, пре свега, претходни континуирани развој, затим, промене материјалне културе, односи са суседним младим државама, допуштају да и на простору средишњег Балкана треба очекивати извесне промене у политичком уређењу палеобалканских народа, Трибала, Дарданаца и Пеонаца.

---

[122] Касно гвоздено доба (крај 6/почетак 5. века пре н. ере – почетак 1. века наше ере) односи се на западну Бугарску у којој нема класичног латена, а остали део Бугарске обухваћен је историјским периодом Одриске државе. Динчев 2008: 320, 326.
[123] Медовић 1978: 52-55. Тасић 1983: 122-123.
[124] Garašanin 1991: 27-28.
[125] Васић 1997: 95-96. Динчев 2008: 324-325.
[126] Пејић 1987: 151-152. Пејић 1996: 8.
[127] Рекогносцирања ЦАИФФ у Београду 1990: 8. Овде је пехар канелованог рамена са тракастом дршком датован у Медијана групу.
[128] Срејовић 1981: 61. Гарашанин 1988: 75. Стојић 2004: 298-299. Динчев 2008: 324.

У досадашњим разматрањима, због непостојања властите писмености и релеванте археолошке потврде досегнутог високог културног развоја њихова прошлост у овом периоду ставља се у праисторијски контекст.[129] Постепено новија интердисциплинарна истраживања сваком годином оснажују претпоставку да су у овом периоду наведени народи имали предржавно уређење.[130] Пеонска племена сигурно у другом делу овог периода остварују своју државу, због близине класичном свету, затим Дарданци почетком следећег периода (млађег гвозденог доба), као следећи најближи том истом свету,[131] а Трибали у римском периоду, изгледа, нестају са историјске позорнице не остваривши ту политичку моћ.

Зато у завршној фази раног гвозденог доба извесну оријентацију и допуну историјско-културолошких проучавања пиротског краја почињу да пружају подаци античких извора и нумизматика. Почетком овог периода од историјског значаја су грчко-пелопонески ратови, а даље на југу Балкана то је време класичног периода Грчке и развоја Македонске државе, а на истоку Одриске краљевине.

Будући да су племена северног дела централног Балкана била у интересној сфери новонасталих држава у суседству, то су рано започели и њихови контакти и обострани сукоби. Младе краљевине су тежиле да своју власт прошире на средишњу област Балкана,[132] а Трибали, Дарданци и Пеонци ишли редовно у пљачкашке походе организованијих и имућнијих суседа.[133] Захваљујући овим околностима постоје и први писани подаци о племенима и народима подручја средишњег Балкана.

Од историјског значаја за нашу област, чини се, представљају налази сребрног новца пеонских племена Дерона и Лајаја - једног од најстаријег новца Балкана. Они су откривани, поред матичне пеонске територије, средишњег

[129] Papazoglu 1969: 5-7.
[130] Пола века после указивања Ф. Папазоглу да археолошка открића могу највише да допринесу разрешењу ових проблема констатује се приличан напредак у том погледу након бројних истраживања и радова археолога, Гарашанина, Срејовића, Тасића, Васића, Јевтића, Поповића, Стојића, али се опет показује да има још доста неистражених територија, непознаница и да треба прећи још доста пута до задовољавајућег стања у познавању прошлости средишњег Балкана у предисторијско и раноисторијско доба.
[131] За почетак оснивања Одриске државе узима се пораз Персијанаца од грка и њихово повлачење са Балкана почетком 5. века пре. н. ере., Спиридонов, 1983, I-107-108, II-82.
[132] Спиридонов 1983: II-81.
[133] Papazoglu 1969: 6-8.

Вардара и Брегалнице, и на подручју врањско-кумановског краја и горње Струме, у областима јужно и источно од Понишавља и Лужнице.[134] Новац је кован крајем 6. и почетком 5. века пре н. ере. Изгледа да је у областима горњег тока Јужне Мораве, горње Струме и Пчиње продор и ширење Пеонаца из претходног развијеног гвозденог доба (8-7. век пре н. ере) прешао у вишу фазу политичке друштвене структуре.[135] Услед недостатка писаних података ову манифестацију ваља посматрати као степен предржавног организовања. Свакако су у овом периоду пеонска племена проширена на наведено матично дарданско подручје наставила са хегемонијом која ће свој врхунац постићи крајем 4. века преузимањем и обједињавањем власти у северним пеонским областима од стране Агријана (време Александра Великог). Крајем овог периода у горњој и средњој Струми вероватно крећу продори трачких племена Дентелета и Меда, која се наводе код античких писаца.[136]

У овом периоду антички писци помињу етничке заједнице из централнобалканског простора посебним именима. Историјски догађаји и други културолошки подаци дозвољавају да се одреди територија одређених група племена или мањих племенских заједница и повеже са подручјем пиротског краја.

Први писани подаци у којима се наслућује одређени положај племенских заједница пиротског краја пада у време 5. века пре наше ере. Старији Хомеров помен трибалске равнице кроз коју пролази река Ангро и утиче у реку Бронго, притоку Истра (Дунава) односи се по досадашњим претпоставкама на долину Велике Мораве или и Јужне Мораве.[137] У сваком случају Понишавље се простире у јужном делу територије Трибала.

---

[134] Митровић 200 : 72-74, 76-77. Издвојен је налаз новца Дерона код Пазарџика.
[135] Соколовска 1986: 21-22; иста 1990: 18-20; иста 1992: 408, 416 наводи да је највећи део југоисточне територије некадашње Брњица културе припадао у периоду ране антике пеонском племену Агријана, а не Дарданцима. У најновијем раду, Соколовска 2007: 9, доњу хронолошку границу помера до 7. века пре н. ере.
[136] Papazoglu 1969, 80, нап. 33 (Дентелети); 161 (Меди). Геров 1961: 226-227 (Дентелети); 159-162 (Меди). Спиридонов 1983: II-83, 84.
[137] Papazoglu 1969: 47-48. Фол, Спиридонов 1983: 79, где Понишавље и Лужница обухватају јужну област простирања Трибала омеђену савременим градовима и пределима: Крушевац, Лесковац, Знепоље, било Старе планине (без софијског поља).

Тукидид наводи да су Трибали били аутономни и чак победили 424. године пре н. ере савезника Атине Ситалка, одриског краља[138] У оквиру одриске краљевине најзападнија племена била су племена Агријана и Лајаја, према независним Пеонцима, око горњег тока Струме. Исто тако, према независним Трибалима трачкој краљевини припадала су племена Трера и Тилатаја, који се смештају северно од Витоше и допиру на западу до Искера.[139] Софијско поље у том случају држали су у овом периоду Трибали.[140] Они су онда могли да буду северни суседи и Агријана и Дарданаца.

Од значаја за нашу област су и подаци о постепеном ишчезавању племена у североисточном делу средњебалканског простора. Оно започиње у 5. веку и траје до око средине 2. века пре наше ере. Територијално, у зависности од пиротског краја, израженије је у северозападном и југоисточном сегменту. Што се тиче југозападног, долина Власине и Јужне Мораве, изгледа до краја антике, да је остао у поседу Дарданаца. Североисточни Подунавски део, северна страна Старе планине са горњим токовима река Лом, Цибрица и Огоста, исто тако дубоко у касној антици остао је у поседу Трибала. Чини се да је овоме основни узрок географски положај ових регија. Према задњим је затворенији и недоступнији. Са друге стране, на северозападу, преко Нишког поља, Понишавље је широко отворено моравско-вардарској миграционој трансверзали, а на супротној страни, преко Софијског поља и према проходнијим долинама Струме и Марице и према превојима на Старој Планини у Доње Подунавље.

Северозападно од Понишавља Трибали су, најпре потиснути од Аутаријата у првој половини 5. или крајем 4. века,[141] а затим од Скордиска током 3. и 2. века, тако да појавом Римљана на политичкој сцени Балкана, крајем 2. века пре н. ере,

[138] Papazoglu 1969: 12. Геров 1967: 2о-22, у овом периоду лоцира их и у целом Понишављу, а крајем прве четвртине IV века пре наше ере означава њихову сеобу у доњи ток Искера и источније. Папазоглу одбацује сеобу Трибала. Уп. Истирия на България 1979: 125-126, 193.
[139] Papazoglu 1969: 12, 47-49. Динчев 2008: 326, где се даје сумаран преглед досадашњих схватања бугарских аутора о простирању њихове територије, углавном софијско поље и долина реке Искер, и констатује да није коначно решено.
[140] Спиридонов 1983: I-114-115 II-82-83. Динчев 2008: 326, крајем њиховог раног гвозденог доба допушта се контрола и софијског поља од стране Трибала било насељавањем било политичком доминацијом.
[141] Papazoglu 1969: 81-85. Уп. Vasić 1992: 393-394

више нису значајан етнички елеменат западно од Старе планине.[142] Њихова највећа снага бележи се, преко писаних извора, од времена одриског краља Ситалка до у епоху Филипа II и Александра Великог.[143] На њихово место поред Аутаријата и Скордиска, вероватно током 1. века пре н. ере, продрли су према области пиротског краја Мези и Тимахи.[144]

Сличну судбину доживела су и племена на југоистоку од Понишавља. Трере и Тилатаје помиње Тукидид у Софијском пољу. Каснији помени само Трера код античких писаца нису поуздани, тако да су вероватно нестали током продора Келта, почетком 3. века пре н. ере.[145] Раније, у развијеном гвозденом добу ова племена узела су учешће у тракo-кимерској сеоби, па се налазе и у Малој Азији, као и Дарданци, Мези, Пеонци из времена Егејских сеоба.[146] Агријане и Лајаје (касније се не помињу) опет помиње Тукидид, око горње Струме (изворишне) према назависним Пеонцима (у нижем току и према средњем току Вардара).[147]

Из горе наведених података излази да је област Понишавља, сигурно северни део, коју су свакако држали Трибали, била независна од тракe краљевине, и према истоку до реке Искер. Са друге стране, на западу, територија Трибала по Херодоту обухватала је «трибалску равницу», долину Велике Мораве. На овај начин област распростирања културне групе Злот-Софрониево, развијеног гвозденог доба, а по историјским изворима већ од 5. века пре н. ере, у касно гвоздено доба, треба повезати са већом етничком групацијом Трибала.[148] Од значаја је и то да наведени простор од средњег бронзаног доба, параћинско-гамзиградске културе, показује генезу развоја једне веће етнокултурне групе, односно, од прототрибала до историјских помена Трибала.[149] Они су тада били

[142] Papazoglu 1969: 49, нап 144a, да се »...Трибали се не селе, већ се постепено, под притиском разних племена, међу којима и Дарданцима припада значајна улога, повлаче из западног дела своје првобитне територије, да се на крају одрже само око Искера«.
[143] Papazoglu 1969: 43.
[144] Papazoglu 1969: 332.
[145] Геров 1967: 17-19. Papazoglu 1969: 145-146.
[146] Геров 1967: 18. Papazoglu 1969: 146.
[147] Геров 1961: 79-80. Papazoglu 1969: 48, 80.
[148] Vasić 1987: 665 (7-6 век пре наше ере); Vasić 1991: 394-395 (7-6 век пре наше ере, међутим, у 5. веку континуитет ове културне групе се прекида у источној Србији, а наставља у северозападној Бугарској што одговара историјским изворима о Трибалима 5-4 века пре наше ере). Vasić 2005: 17-19.
[149] Vasić 2005: 18, да Трибали немају трачко порекло и да је проблематично целу област њиховог простирања од Велике Мораве до Искера, у периоду 7-4. века пре н.е., назвати »северозападна

толико снажни да су успели да одбране своју самосталност од тадашње трачке краљевине у успону.

Насупрот, област јужног дела Понишавља и Лужнице од Брњица културе припадао је прото и прадарданском простору. Наиме, генетски непрекинути развој Брњица културе, до историјских помена Дарданаца у писаним изворима, документован је у долини јужне Мораве. Управо јужни део наше области, Лужница, има непосредну везу са долином и залеђем источног дела јужноморавског региона. С тога, најлакше је претпоставити да је и јужни део наше области имао једнак генетски развој.[150] Међутим, све фазе развоја у овом делу пиротског краја нису потврђене археолошким материјалом због слабе истражености.

Могућу другачију слику развоја горе наведеног подручја пружају случајни налази из Заплања, општине Гаџин Хан, која се надовезује на југозападу Лужнице ка општини Ниш. Наиме, у селима Гркиња (мањи крчаг типа ојнохое) и Семче (фрагмент обода велике посуде украшен Х урезаним мотивом) случајни налази из касног гвозденог доба (гвоздено доба III) од 6-4 века пре наше ере ово подручје доводе у везу са утицајима из грчке, односно, Трибала из доњег Поморавља.[151] Са друге стране, ове манифестације могу бити интерпретиране и као интензивно мешање етничких заједница у додирним подручјима какво је Понишавље.[152] Што се тиче политичке превласти у овом периоду она је свакако била у рукама Трибала.

Тракија«, како је то учинио Теодосијев у новијем раду (прим. аутора, N. Theodossiev, North-Western Thrace from the fifth to First Centuries BC. BAR International, Series 859, 2000 Oxford).

[150] Гарашанин 1988: 66-70, управо на карти 4. приказује тај распоред племена у долини Нишаве током развијеног гвозденог доба, Трибала (северно) и Дарданаца (јужно), притом не делећи територије између дачких племена и Трибала, са једне стране и Пеонаца и Дарданаца, са друге стране. Garašanin 1991: 29, проширује и на период гвозденог доба III, са констатацијом да инфилтрација трачких елемената код Дарданаца није потврђена у археолошком материјалу. Уп. друкчији распоред код Срејовић, 1983: 63-64, у карти на стр. 59, ставља Дарданце у предримско доба на истоку само до долине Јужне Мораве, без средњег и горњег Понишавља и побрђа јужније (до Крајишта). Papazoglu 1969: 160, признаје прилично проблематичним, и до сада нерешеним, проблемом етногенезе источне територије Дарданаца (од Наиса до Скупа). На том простору она поставља измешане Трибале и Дарданце, а у долини Јужне Мораве касније и Скордиске. Спиридонов 1983: I-30, 91, 99, 105, обухватају најгорње токове Вардара и Јужне Мораве, углавном у троуглу Скопље, Приштина и Лесковац, на север до Грделичке клисуре.

[151] Стојић 2004: 195 (на локалитету Пусто Семче »највећи део керамике са овог локалитета припада брњичкој културној групи«), 199, 200.

[152] Спиридонов 1983: I-94, наводе као једну од контактних »трачких зона«, племена Трибала, Дарданаца и Пеонаца, подручје горњих токова Јужне Мораве и Пчиње.

Софијско поље насељавано носиоцима брњичке културне групе у прелазном периоду, вероватно, је сукцесивним продорима из северног-мезијског и источног-тракијског етничког простора током развијеног и касног гвозденог доба умногоме променио етнички састав.[153] Зато се у 5. веку код античких писаца у Софијском пољу помињу Трибали, Трери и Тилатаји, на западној граници одриске краљевине.[154] Етничка припадност Трера и Тилатаја углавном се узима из трачког генетског ареала.[155] Има мишљења да су они сродни Трачанима, тј. да могу припадати мезијској групи палеобалканских народа, или чак да су касније постали део Дарданије.[156]

Централни део западне Бугарске (област Перника и Ћустендила – горњи ток Струме) у прелазном периоду припадао је, како изгледа, брњичкој културној групи.[157] Подаци античких писаца о простирању Агријана и Лајаја из пеонске групе племена углавном се поклапају са територијама пеонских етничких групација из развијеног гвозденог доба на средњем Вардару и горњој Струми.[158] За сада, само можемо претпоставити да је негде у то време дошло до продора пеонских етничких заједница и у горњи ток Струме.[159] У време Тукидида, касном гвозденом добу, они су забележени око Струме у оквиру одриске краљевине -

[153] Vasić 1991: 394-395, од 7-6 века пре наше ере ставља источну границу пратрибалске културне групе Злот-Софронијево до реке Искер, а у 5-4 веку пре наше ере да се културни развој наставља у северозападној Бугарској-са центром у области Враца, потврђен писаним изворима, не одређујући југоисточну границу.
[154] Геров 1967: 17, 19 (Трери и Тилатаји у западној половини софијског поља, а на истоку до Искера). Papazoglu 1969: 49 (не ставља Трибале у софијском пољу, »Чини ми се да је Искер могао бити источна граница Трибала само у свом доњем току, северно од Балкана, с обзиром на то да Софијско поље, које је било насељено Трерима и Тилатајима, представља једну географску целину«). История на България 1979: 126 (Трери и Тилатаји у софијском пољу). Спиридонов 1983: I-114-115 (Трибали у софијском пољу).
[155] Геров 1967: 17-19. Истирия на България 1979: 126. Динчев 2008: 326, даје могућност да су они у касном гвозденом добу насељавали софијско поље и пернишки крај као најужније гране Трибала, али уз ограду да се речене области по писаним изворима тешко могу везати за првобитну трибалску територију до 6. века пре н. ере.
[156] Papazoglu 1969: 145-146. Уп. Mirković 2007: 18, сл. 10, са непрецизним приказом Трера и Тилатаја у предримском добу у Понишављу, између Дарданаца (јужно) и Трибала и Меза (северно).
[157] Иванов 2007: 31, 39.
[158] Georgieva 1991: 175.
[159] Уп. Спиридонов 1983: II-69-70. Georgieva 1991: 171-172, разлика у некрополама из околине Ћустендила, близу села Невестино (Кадин мост) равна некропола са спаљивањем у урнама и кружном каменом конструкцијом из прелазног периода и две оближње некрополе из Катришта и Невестина са инхумацијом из развијеног гвозденог доба, истоветне су са некрополом из села Радања код Штипа, са пеонске територије, као и некрополе Сланиште у Моштаници код Врања (Булатовић 1997: 5-10) са дарданске територије.

према независним Пеонцима.[160] Дакле, Агријани су обухватали територију горње Струме према Софијском пољу, горњем Понишављу и Лужници. Ове области насељавали су Трибали, Дарданци, «сродна трачка племена» и/или «независни Пеонци».[161] По свему судећи непосредно уз пиротски крај (Лужницу и Забрђе) налазили су се Ситалкови «независни Пеонци» смештени у области Крајишта (негде у области Трна, Босилеграда до Скопља).[162] Лајаји се више не помињу, док су Агријани играли значајнију улогу у време Александра Великог и касније као савезници у хеленистичким војскама сатрапа до 169. године пре наше ере, од када се и они више не бележе у историјским изворима.[163] У некадашњој области Агријана и Лајаја, за време македонског краља Филипа V, 184. године пре н. ере почињу да се помињу Дентелети, трачко племе, можда огранак Беса, који ове просторе насељавају до краја антике.[164]

Проблем етногенезе подручја горњег тока Јужне Мораве (јужније од Грделичке клисуре), нарочито источно планинско залеђе према Струми, важно је за нас пошто се везује за јужни део Лужнице. Оно обухвата тзв. Крајиште, области Црне Траве, Сурдулице и Босилеграда са врањско-прешевском облашћу, а са бугарске стране, област Трна и Земена са ћустендилским крајем. У досадашњим проучавањима материјална култура ове територије географски је повезивана са кумановско-скопском облашћу и Полозима.[165] Мишљења истраживача око етничке припадности становништва које је насељавало наведено

[160] Геров 1961: 79-80; 74-да Дентелети не могу бити смештани у области Радомира, Перника, Брезника и Трна, јер на тим просторима Тукидид помиње Агријане. Истирия на България 1979: 126, да су најпре били пеонског порекла, а да су рано асимиловани од бројнијих трачана. Одређивање њихове територије у најгорњем току Струме, са једне стране, и да се она уклињавала између територија Дентелета и Меда, са друге стране, није реално.

[161] Papazoglu 1969: 79-80. Папазоглу поставља неколико проблема у вези простирања Агријана које намећу писани извори, а археолошки неистражена погранична област још не може да их разреши. То су питања континуитета/дисконтинуитета пеонске територије у долини Струме, затим, докле су допирали на западу, према Дарданцима или Трибалима, колики је значај овог племена у претхеленском периоду, када су Дентелети (огранак Беса) продрли у ћустендилски крај и пресекли везу Агријана са Пеонијом... Новији радови Соколовске, 1990 и 2005, решавају територијални простор Агријана на рачун дарданског простора. Види аргументовану етногенезу дарданске територије, код - Тасић 2003, без приказа односа са северним и источним суседима Дарданаца.

[162] Спиридонов 1983: II-83, област Трна и Босилеграда.

[163] Геров 1961: 79-82, 84.

[164] Геров 1961: 74-76. Спиридонов 1983: II-87.

[165] Vasić 1987: 673, 687-689.

подручје у старијем гвозденом добу прилично се разликују. Крећу се од Дарданаца,[166] преко Трибала,[167] до Пеонаца-Агријана.[168]

Из горе изнетих података може се закључити да је пиротски крај током развијеног (гвоздено доба II) и касног гвозденог доба (гвоздено доба III) био насељен, сада већ оформљеним племенским заједницама Трибала и Дарданаца. Њихова материјална и духовна култура није нам позната преко добро истражених археолошких локалитета, већ углавном преко случајних налаза. У овом периоду економску основу краја свакако је у великој мери чинио наставак и развијање транзитне улоге Понишавља на све значајнијој трансверзали Балкана. Томе у прилог свакако је ишао економски напредак овог краја као и развијање металургије, пре свега, гвожђа, а затим, бакра, сребра и злата, у већим рударским ревирима смештеним северно и јужно уз територију пиротског краја.[169]

Током прве половине 4. века пре н. ере, 376/375. године, Трибали предузимају велики поход на Абдеру под вођством Халеса.[170] И овај податак иде

[166] История на България 1979: 113, где се не одређује њихова етничка припадност (илирима или трачанима), али се исто тако прихвата да су једни од најстаријих индоевропских народа, не одвајајући их и смештајући их у долини »Струме и западно од ње«. Гарашанин 1988: 74-75, не разграничавајући територију Дарданаца од Пеонаца и на карти 4. Garašanin 1991: 27-29. Спиридонов 1983: 30, 87, 91, 99-101, 105, североисточна територија Дарданаца подразумева овај крај до Грделичке клисуре.

[167] Papazoglu 1969: 50-51, смешта територију Трибала у долину Јужне Мораве до у горњи ток Пчиње (Куманова) и долину Нишаве до Ремесијане, али да се почетком хеленистичког периода Дарданци шире на ову територију на рачун Трибала. Срејовић 1981: 61-62, у карти на стр. 59., бележи у предримско доба пиротски крај и простор до софијског поља и горње Струме, горње Пчиње и до реке Јужне Мораве као територију Трибала. Спиридонов 1983: I-59-61, 91-95, 105, 114-115 најужније постављају територију Трибала у област Лужнице и Власине (без горњег тока), тј. знатно јужније од Понишавља, до Грделичке клисуре.

[168] Соколовска 1990: 13, 18, где је пиротски крај запоседнут Трибалима на карти 1. у периоду од средине 6 до краја треће четвртине 5. века пре н. ере, а на карти 2. и 3. Аутаријатима за време македонских владара Филипа II и Александра Великог и пеонског владара Аудолеона (329-279). Соколовска 2005:142-144, и у овом раду опет је пиротски крај, сада у архајско и класично време, карта 1., насељен Трибалима, а на карти 2. и 3. Аутаријатима у периоду од 330-284. године пре н. ере. Већ на задњој карти 4. пиротски крај није обележен одређеним племенима, као ни област горње Струме, мада се из текста наслућује да су то Дарданци из треће етапе ширења своје територије. Петрова 1996: 7, у карти на стр. 6., током 4. века пре н. ере ставља Агријане, Лајае и независне Пеонце много реалније у области горње Струме, до Софије, и горње Јужне Мораве, до Врања, без горњег Вардара и Пологa. Микулчић 1999: 113-114.

[169] Спиридонов 1983: I-92-94, наглашавају да је западни део Старе планине посејан шљакиштима, али да рудна лежишта нису значајна. По свему судећи за период гвозденог доба јесу. Северни рударски ревир је око Чипороваца са средиштем у каснијој римској Монтани, а јужни област Црне Траве-Босилеграда-Трна са средиштима у каснијим римским градовима Ремесијани и Пауталији. Мања рудна лежишта и обрада метала забележена је и у нашој области, чему иду у прилог и бројни налази металних алатки и накита.

[170] Papazoglu 1969: 12-15, у напомени 11 да је криза у одриској држави омогућила лакше кретање Трибала до Абдере. История на България 1979: 198, где се њихов напад ставља у организацији одриског краља Котиса.

у прилог снази Трибала који кроз територију Трачана долазе до једне јаче грчке колоније. Она се након овог сукоба није опоравила.[171] Изгледа да су у овом продору могли да узму учешћа и Трибали из североисточног дела наше области (са Старе планине).[172] У том случају њихово кретање до Абдере свакако је пратило трасу пута углавном граничном облашћу одриске краљевине, долином Струме, затим, превојем Предел и долином Месте.[173]

У време владавине Филипа II, македонског краља највероватније су средином 4. века пре н. ере покорени Трибали и Дарданци.[174] Везан вероватно за овај период је и каснији податак из псеудо-Еурипидовог писма који се односи на Филипа и Александра да су они преузели: "команду над утврђењима код Трибала."[175] Иако је податак трећеразредан и потиче из каснијег времена, свакако одсликава постојање фортификација код Трибала, имајући у виду њихову снагу и војну моћ још од времена трачког Ситалка и пре њега. У том правцу индикативни су налази гвозденодобног керамичког материјала на Сарлаху у Пироту, Калеу код Градишта на ушћу Јерме у Нишаву, Јалботине, Камика. По свему судећи овде је свакако реч о утврђењима на стратешким тачкама пиротског поља из периода од касног бронзаног доба до времена продора Келта (поч. 3. века пре н. ере).

Александар Велики опет је морао да покори Трибале и Дарданце, који су се, вероватно, отргли од македонске власти после Филипове смрти. Што се тиче Дарданаца антички извори из времена највеће македонске моћи, узгредно их помињу, међутим, они убрзо након Александрове смрти постају значајан војни и

[171] Papazoglu 1969: 14.
[172] Геров 1967: 22-23, развијајући податак Диодора о глади као узроку похода на Абдеру сматрајући да је реч о сеобама Трибала ка југу и истоку Балкана (језгро сеобе), а да је део остао у софијском пољу, уз то напомињући да: "Део Трибала сигурно је остао да живи у долинама Мораве и Нишаве потиснут у планинским областима или запао у подчињени положај од стране дошљака, што нам је познато и у другим случајевима илирског запада и граничној зони Трачана са Илирима и Пеонцима." Papazoglu 1969: 38-43, одбацује мишљења о исељењу Трибала са њихове основне територије Мораве и Искера. За сверну границу Трибала Папазоглу није сигурна да је био моћни Дунав (стр. 49), а њихову јужну границу поставља у долину Јужне Мораве до пеонског подручја у кумановском крају (стр. 50). История на България 1979: 125, пре писаних података у 6. веку пре н. ере јужна граница територије Трибала поставља се од нишке области до северозападне Бугарске, односно, до подножја Старе планине. Уп. карте на стр. 122-123 (8-6. век пре н. ере, 180-181 (5. век пре н. ере), 204-205 (4-3. век пре н. ере) и 278-279 (од 3. века пре н. ере до 45. године н. ере)
[173] Геров 1967: 22. История на България 1979: 198, траса похода на карти стр. 205., почетак негде између Тимока и Огосте, затим, Старом планином, долином Стрјаме преко Пулпудеве и средњих Родопа до Абдере.
[174] Papazoglu 1969: 16-23, 105-106.
[175] Papazoglu 1969: 16 - нап. 16, 42.

политички чинилац средњебалканског простора.[176] То иде у прилог мишљењу да су Дарданци држали њихове од искона територије у источном ареалу простирања, односно, јужно од Нишаве до горњег Вардара. Забуну једино уносе антички писци бележећи као северне суседе Македеонаца-Пеонаца час Дарданце час Трибале.[177] Другу могућност да се објасне литерарне нејасноће представљале би повремене превласти једног племена над другим, а да су притом територије углавном остајале изворно аутохтоним палеобалканским народима (Трибали-северно од Нишаве и Дарданаци-јужно од Нишаве). Најмање вероватна изгледа претпоставка о пресељењима и доминантном привређивању у виду екстензивног сточарства.[178]

Са Трибалима ствар је другачија. У чувеном походу против Трибала Александар Велики поразио је њиховог краља Сирма и успео да их потчини 335. године.[179] У вези са овим ратом, чини се, да би у једној од могућих варијанти Александрове маршруте против Трибала требало да се ради о нашој територији. Наиме, река Лигин на којој је Александар водио битку са Трибалима могла би да буде сачувана у данашњем називу изворишног дела Нишаве, реци Гинска.[180] Папазоглу одбацује идентификацију ове реке са Нишавом прихватајући мишљење Вулића да: "Лигин не може бити јужно од Хема и он се мора налазити на територији Трибала."[181] Ипак, она прецизирајући Александров пут до реке Лигин у односу на Вулића (да је Александар прешао преко западног Балкана и избио на Дунав негде између Искера и Тимока) наводи да: "Било би, можда, тачније рећи да је прешао преко западног дела средњег Балкана и избио негде ближе Искеру него Тимоку."[182] Једина и права област насељена Трибалима која би одговарала претпостављеним просторима била би горње Понишавље, односно јужни обронци Старе планине идући од Петрохинског пролаза.

Аријан је недоследан када лоцира реку Лигин. Најпре, за њу каже да се налази «удаљена три дана хода када се од Истра иде ка Хему», а затим, да

[176] Papazoglu 1969: 106-107
[177] Papazoglu 1969: 106.
[178] Уп. расправу »о тобожњој сеоби Трибала« код Papazoglu 1969: 38-43. У том тону Срејовић 1981: 61, 63.
[179] Papazoglu 1969: 23-35, 106- да се под другим племенима или суседним земљама Јустина/Диодора могу да крију Дарданци.
[180] Јовановић 2005: 166, помишља на хомофоност имена.
[181] Papazoglu 1969: 30.
[182] Papazoglu 1969: 31.

«мноштво Трибала побегне натраг на реку (од Дунава и острва Пеуке на реку Лигин , прим. аутора), одакле је претходног дана био кренуо Александар». У интерпретацији наведеног пасажа Аријана можда лежи смештање реке Лигин јужно или северно од била Старе планине. У том правцу индикативно је очување хомофоности имена античког Киаброс северно од Хема, управо с оне стране горњег тока Нишаве.

Исправност горе наведеног размишљања још не могу да потврде или оповргну археолошки налази са наше територије. Они за овај период још недостају. У Бугарској, међутим, прихвата се да је античка река Лигин данашња река Росица, лева притока Јантре, а острво Пеуке данашња дунавска ада Белене.[183] Нелогично је то да се сматра да је Александар Велики рат водио са трачким племеном Кробиза који су тада били под политичком влашћу Трибала источно од Искера, што је у супротности са античким изворима. У Историји Бугарске изричито се не одређују наведени топоними, а на карти крајњи продори у трибалској земљи и Филипа II и Александра III бележе у пределу реке Огосте.[184] Новије лоцирање знамените битке на Лигину ставља се у Ботевградско поље, односно неку од десних притока Искера и повезује евентуално са Сирмовом резиденцијом у близини Рогозенске оставе.[185]

Време Александра Великог уједно је и период приличне снаге пеонских Агријана са којима се граничи пиротски крај на југоистоку. Његово савезништво са агријанским краљем Лангаром добро је потврђено у писаним изворима.[186] Територија Агријана поставља се у горњи ток Струме, са једне стране до линије Земен-Бобовдол-Станке Димитров на југу, тј. без Ћустендилског краја у који се смештају трачки Меди/Дентелети, и са друге стране у источни део Граова на истоку, без Трнског краја у који се смештају независни Пеонци Тукидида.[187]

Већ је Геров приметио нелогичност распореда територија Агријана, Меда и Дентелета у долини Струме.[188] Свакако први помен Дентелета у време ратова Филипа II не може да се односи на територију долине Струме, него вероватно на

[183] Spiridonov 1977: 230-231. Спиридонов 1983, I, 111; II: 87, карта 39.
[184] История на България 1979: 207-208, карта на стр. 204-205.
[185] Белитов 1991: 174.
[186] Papazoglu 1969: 79-80.
[187] Геров 1961: 79. Спиридонов 1983: 115.
[188] Геров 1961: 74.

долину Марице. У том случају Агријани су држали и Ћустендилски крај што одговара њиховој тадашњој снази и значају, као и распореду племена помињаних у писаним изворима (овако и каснији пут за Стоби од Сердике преко Пауталије ишао би преко Лангарове краљевине).[189]

Интензивнији грчки утицаји у овом периоду продиру и у унутрашњост Балкана. Сада се огледају и у производњи квалитетнијег керамичког материјала, поред свакодневног утилитарног, који подражава грчке облике посуда и израђује се на грнчарском колу.[190] У прилог овим утицајима са југа на нашу територију забележени су и скромни керамички налази овога типа са локалитета у Долцу и Горњој Глами (Бела Паланка) из праисторијске збирке у Народном музеју у Нишу.[191]

У време Александрових наследника и касније до келтске најезде Трибали су потчињени македонском краљу и били су у вазалном односу, али су сачували «своје домаће владаре и неизмењено политичко уређење».[192] Поделом европских земаља након Александра, источни део Балкана са Тракијом преузима Лизимах, а јужни и средишњи део са Трибалима, Илирима и Агријанима, Антипатар и Кратер.[193] Дарданци се изричито не помињу у изворима као део македонске државе, али посредно то се може претпоставити имајући у виду да су њихове територије биле јужније, односно, ближе Македонцима.[194] На тај начин пиротски крај, као изворно мезијски, тј. трибалски и дардански, био је гранични према трачкој и пеонској земљи.[195]

Из латена, млађег гвозденог доба већ постоје бројни писани подаци античких писаца о етничким заједницама средишњег Балкана. Исто тако, бројнији су и археолошки налази који говоре о обједињавању културних манифестација централнобалканског простора у почетку под хеленистичким, а касније под римским утицајима, пре свега из Македоније.[196]

---

[189] Papazoglu 1969: 79-80.
[190] Гарашанин 1988: 68.
[191] Стојић/Јоцић 2006: 48, 80, 90.
[192] Papazoglu 1969: 35-38.
[193] Papazoglu 1969: 37-38.
[194] Papazoglu 1969: 106.
[195] Papazoglu 1969: 42-43, граница се чак поставља у линији Искер-Нест. На северу и западу пиротски крај био је у оквиру мезијског етничког простора, тј. трибалског и дарданског.
[196] Гарашанин 1988: 75.

Будући да се пиротски крај са Понишављем налазио прилично удаљен за оно време од Грка и Македонаца то нам за нашу област њихови хроничари нису оставили никакве податке. Штавише, нема ни података о оснивању Дарданске Краљевине, која је на основу посредних елемената вероватно образована у време македонских најзначајнијих владара, Филипа II и Александра Великог, у другој половини 4. века пре наше ере.[197] Претпостављени убрзани развој ове нове краљевине свакако је интензивиран након Александрове смрти.[198] Регион Понишавља морао је у целости од почетка да улази у састав државне заједнице Дарданаца с обзиром на геостратешки значај долине Нишаве, којом је пролазио други важан трансбалкански коридор.[199] Обухватањем нишког краја, где су се укрштали сви значајни путеви централнобалканског простора нова краљевина је једино могла на том истом простору и да опстане. За источну границу краљевине у Понишављу нема поузданих елемената, тако да је она могла да пролази изворишним делом ове реке, а затим јужније планинским развођем сливова Мораве и Струме ка реци Пчињи.[200]

Први дардански краљеви, чија имена нису позната, ранију трибалску превласт над Понишављем задобили су вероватно после коначног сламања њихове моћи чувеним походима македонских великих владара, Филипа и Александра. Горњи ток Струме, југоисточно од наше области, био је у поседу краљева Агријана који су наставили политику сарадње и вазалних односа са

[197] Papazoglu 1969: 109-110; Папазоглу 1988: 146.
[198] Уп. Papazoglu 1969: 45, 111, која тумачећи податак Страбона о притисцима Илира на Трибале износи претпоставку да су то могли да буду Дарданци у време пре продора Скордиска на југ, односно, од средине 3. до средине 2. века пре н. ере.
[199] Папазоглу 1988: 170, карта 1. На наведеној карти Дарданска Краљевина у хеленистичко доба приказана је са границама римске провинције Горње Мезије без северног дела. Наиме, северна граница иде до Западне Мораве, а од става са Јужном Моравом обронцима Озрена на Стару Планину. Североисточна граница провучена је по угледу на каснију границу Горње Мезије и Тракије, између данашњег Пирота и Беле Паланке. Изгледа да је пресецање долине Нишаве и њено дељење на два дела учињено крајем хеленистичког периода. У географском погледу на овом простору не постоји значајнија природна баријера.
[200] Papazoglu 1969: 111, 160-162, 172, 185, у више наврата отвара проблем источне границе простирања Дарданаца, од Наиса и Ремесијане до Скупа, област каснијих римских градова, остављајући га нерешеним. Наведена планинска област између река Мораве и Струме на западу и истоку, са једне стране, Нишаве и Брегалнице на северу и југу, са друге стране, по античким ауторима у време хеленизма могла је да припада Трибалима, Трачанима и Дарданцима. У суштини показује се да она не може бити решена контрадикторним подацима античких писаца. Једино могуће решавање проблема археолошким истраживањима, на шта је у више наврата указивано од скоро свих релевантних аутора прошлог столећа, за ову област нису ни у повоју, а њихово спровођење до добијања употребљивих података дуг и мукотрпан посао за више генерација археолога у континуитету.

дијадосима све до њиховог нестанка са историјске сцене средином 2 века пре н. ере.[201] У истом периоду у пределу горње Струме почињу да се помињу трачки Дентелети, који у овим областима, са главним средиштем у данашњем Ћустендилу-римској Пауталији, остају до краја антике.[202]

Важну прекретницу за историјски развој пиротског краја представља силовити продор Келта на Балкан почетком хеленистичког периода непосредно након Александрове смрти.[203] Пре чувеног њиховог продора до Делфа из 280. године пре н. ере, тј. крајем 4. и почетком 3. века пре н. ере, Келти су нападали Тракију (ратови Касандра са њима на западној Старој планини 310, 298. године пре н ере, Лизимах у Тракији зауставља немногобројне Келте под вођством Камбаула, вероватно 80-тих година 3. века пре н. ере), свакако користећи најкраћи пут долином Нишаве.[204] Наведени упади Келта, организовани из српског Подунавља, били су мотивисани пљачком и нису имали за последицу њихово насељавање.

Велики поход Келта из 280-279. године пре н. ере непосредно је везан за пиротски крај, тј. Понишавље. По Паузанију 280. године пре н. ере једна од три групе Келта, које су кренуле на југ Балкана предвођена Керетријем, напала је и победила Трачане и Трибале.[205] По Ливију наредне 279. године пре н. ере када су Келти вођени од Брена, дошли у Дарданију разиђу се и група од: "двадесет

[201] Геров 1961: 234-236. Он сматра да Агријани нису у горњој Струми аутохтони, већ да су то била трачка племена не наводећи име одређеног племена, Геров 1961: 231, нап. 7, 236.
[202] Геров 1961: 226-227, поред средишње области Ћустендилске и Дупнишке (Станкедимитровске) котлине територију Дентелета проширује и на западну планинску регију ка долинама Јужне Мораве и Вардара још од времена Филипа II, средином 4. века пре н. ере. Међутим, Геров за области Радомирске, Пернишке, Брезнишке и евентуално Трнске котлине (најгорњи ток Струме) сматра да су припадали пеонским Агријанима од Тукидида и током Раноцарског периода (1-2 век н. ере), Геров 1961: 226. На другом месту он каже за Агријане да су од средине 2. века пре н. ере, од када се не помињу у писаним изворима, а од када почињу да се помињу Дентелети, асимиловани од стране аутохтоних Трачана, Геров 1961: 236. Спиридонов 1983, I: 115, сматра да су трачки Агријани-Граји (за разлику од Херодотових Агријана смештених северно од планине Пангеј-Кушница) насељавали изворишни део Струме (област Перника и источни део Граова), јужније Лајаји у области Радомира, а њихову границу ка даље јужнијим Дентелетима чини линија Земен-Бобовдол-Станке Димитров. По њему Дентелети су током 3. века пре н. ере били потчињени Медима, смештеним још јужније низ Струму, због чега их нема у изворима, Спиридоном 1983, I: 119 .
[203] Papazoglu 1969: 210, нап. 6.
[204] Геров 1967: 31, 35, Келти предвођени Камбаулом само су пљачкали по Тракији, враћајући се у Подунавље и Поморавље, које су населили крајем 4. века пре н. ере. Papazoglu 1969: 90, 210. История на България 1979: 213, уп. карту на стр. 204-205. Историја српског народа-Мирковић 2000: 68
[205] Геров 1967: 32. Papazoglu 1969: 43, 110

хиљада људи с поглаварима Лоноријем и Лутаријем одвоје се од Брена и упуте у Тракију пустошећи до Хелеспонта и Босфора 278-277. године пре н. ере, а затим, прешли у Малу Азију и основали властиту државу Галатију."[206] Јустин наводи податак да су они Келти које је Брен оставио у српском Подунављу (279. године) наоружали: "петнаест хиљада пешака и три хиљаде коњаника и, разбивши војске Гета и Трибала, запретише и Македонији."[207] Јустин говори и о томе да су се Келти после Бреновог самоубиства после пораза код Делфа 279. године пре н. ере, разбежали у Тракију и Малу Азију, а одатле у Подунавље и Поморавље, одакле су и кренули.[208] Келти под вођством Комонторија 278-277. године пре н. ере, вероватно су чинили део Керетријевих и спојени са оним које је оставио Брен у Подунављу, напали су опет Трибале, Гете и Трачане и настанили се у Тракији, а на простору југоисточног Балкана основали и краљевину са главним градом Тиле.[209]

Сви горе наведени подаци античких писаца само у основним цртама доносе велику провалу Келта ка јужном и источном Балкану из српског Подунавља, у коме су се населили и стабилизовали крајем 4. и почетком 3. века пре н. ере.[210] У сваком случају, током великог експанзионистичког продора Келта на Балкан, поред јужног правца ка Македонији и Грчкој, било је исто толико

---

[206] Геров 1967: 32, ставља 278-277. године пре н. ере њихов продор до Хелеспонта и Босфора ради насељавања у малоазијској Галатији. Интересантно је Геровљево повезивање податка са споменика Неоптолема војсковође Птолемејаца из 276-275. године пре н. ере, о победи над групама Пеонаца, Агријана и Келта. Даље, он сматра да су Пеонци и Агријани свакако увучени или присиљени од стране Келта што одаје њихово кретање горњим током Струме, софијског поља и долине Марице. Papazoglu 1969: 110. История на България 1979: 213. Jovanović 1992: 92, подвлачи њихов велики значај у најамничким војскама хеленистичких владара Мале Азије.

[207] Геров 1967: 32, нап. 5, наводи неуједначеност истраживача око продора и насељавања Келта у Тракији на основу непрецизних података античких извора (по B Niese-у): "да ли су Келти Керетрија идентични са Келтима Леонорија или Комонторија." Papazoglu 1969: 44, нап. 125; 214, сматра да је овај келтски поход заустављен код Лизимахије од Антигона Гонате 277. године пре н. ере.

[208] Papazoglu 1969: 214-215.

[209] Јиречек 1877 (1959): 3-4 (76-77), наводи да је Трачане, Трибале и Гете Комонторије потукао у пределу између Хема и Дунава, а град Тиле (Tyle) био је смештен на »јужним обронцима Хема«. Геров 1967: 32-33, сматра да је веома мала вероватноћа да је држава Келта из југоисточног Балкана (тилијска краљевина) имала под својом непосредном влашћу области западне Тракије и северно од Старе планине до Дунава. История на България 1979: 213-214, не помиње продор Комонторија.

[210] Jovanović 1992: 83-85, наводи да: "Келтска колонизација, пресудна за инвазију на југ Балкана, обухватила је шири простор од уског појаса Подунавља. Геров 1967: 30. Popović 2006: 532, 535-536, у новије време археолошки налази потврђују да је већ од Грделичке клисуре ка северу долина Јужне Мораве била насељена Скордисцима.

напада и на Тракију и хеленистичке државе у Малој Азији.[211] Одвајање најезде Келта ка југоистоку Балкана и Малој Азији[212] почињало је од Понишавља, које има директну везу са моравском удолином. Већина тих продора сигурно је прошла пиротским крајем. Имајући у виду да је од српског Подунавља крајња тачка келтске експанзије била Галатија у Малој Азији са везом на Балкану преко краљевине у Тилу то се за консеквентну освајачку тежњу Келта постављало као императив овладавање и држање под непосредном контролом коридора који је ишао долином Нишаве, софијским пољем и долином Марице.[213]

Да би освајачке снаге остариле везу са матичним подручјем у српском Подунављу, југоисточни коридор морао је да буде запоседнут и насељен.[214] У горњем Поморављу и Понишављу Келти су се сукобили са снагама Дарданске Краљевине, у софијском пољу са ослабљеним трибалским племенским савезом, а у горњој Струми са Агријанским Краљевством.[215] С тога не чуди што антички аутори говоре о истребљивачким ратовима Скордиска, Трибала, Аутаријата и Дарданаца, тако да су велика пространства остајала пуста.[216] Можда је ово била тежња Келта за спрженом земљом како би коридор био несметан и неугрожаван.[217]

Присуство Келта у долини Велике Мораве потврђено је од најранијих времена припреме за велику најезду на југ и југоисток Балкана. Вероватно за

---

[211] Геров 1967: 39-55, опширно разматра историјске, ономастичке и археолошке податке дотада познате са територије софијског поља и горње Струме, потврђујући тезу Кацарова да су Серди и Мелди келтска племена. Papazoglu 1969: 295, помиње да су у пределу Ниша најбројнији археолошки остаци келтских насеља и случајни налази јужно од Подунавља, а има их и: "у околини Пирота и Беле Паланке." История на България 1979: 213, истиче се несигурност припадности археолошког материјала из хеленистичког периода у деловима Тракије где су историјски потврђени Келти као и његово прецизно датовање. Jovanović 1992: 83-84, 91, наглашава недостатак археолошког материјала келтске провенијенције у Тракији. Динчев 2008: 326, констатује да у полупланинској зони северозападно од софијског поља ка пиротском крају није откривен келтски покретан археолошки материјал нити објекти.

[212] Jovanović 1992: 84, нешто другачије: »да Тракија остаје по страни«; 94, да »Тај пут, започет са дунавских обала, Толостобоги, Тектосаги и Трокоми завршили су, на пример, у Галатији, прешавши га под борбом«.

[213] Геров 1967: 35. Papazoglu 1969: 45, »Докле су се на истоку раширили Скордисци нисмо у стању да кажемо«.

[214] Геров 1967: 41.

[215] Papazoglu 1969: 110 (за Дарданију);44-45, 50-51 (за Трибале); 85-86, Аутаријати се у овом периоду шире до Западне и Велике Мораве, тако да не утичу на Понишавље.

[216] Геров 1967: 41. Papazoglu 1969: 44-45, 49, нап. 144а, 215, (221, за период средине 2. века пре н. ере).

[217] Papazoglu 1969: 130, касније акције Персеја на стварању опустошене зоне, »илирску пустињу« у јужном подножју планине Скардон (Шар планине) према Дарданцима.

долину Јужне Мораве, са једне стране, и за Понишавље и софијско поље, са друге стране, борба и насељавање Келта ради одржавања коридора трајали су свакако у 3. веку пре н. ере.

Током владе Антигона Гонате (276-240/239) Дарданци не нападају Македонију, пошто су имали Пеонију као препреку.[218] Други разлог непомињања Дарданије од стране античких писаца сагледавао се у сређивању последица Келтске најезде преко њихове територије.[219] Поред тога, претпоставља се да почетком друге половине 3. века пре н. ере Дарданија се шири «на исток, на рачун Трибала у долини Мораве и Нишаве», пошто се запоседање те области не може да стави у друго време до доласка Римљана.[220] На другом месту Папазоглу претпоставља у време њихове највеће снаге (време Антагонида) «По свој прилици, тада су трачка племена у Поморављу постала део Дарданије».[221] У исто време помињу се и два дардански владара једино забележена у античким изворима, Лонгар и Батон.[222]

Уклапања контрадикторних и фрагментарних података античких аутора о областима које су насељавали централнобалканска племена Трибала и Дарданаца довела су до тога да се крај од Ниша до Скопља сматра првобитно трибалским.[223] Међутим, имајући у виду резултате археолошких истраживања од времена брњичке и параћинске групе (крај бронзаног-почетак гвозденог доба) река Нишава је чинила међузону додиривања и прожимања Дарданаца на југу и Трибала на северу, тако да је територија међуречја Јужне Мораве и Струме одвајкада била дардански. Помени Трибала као нападача Македоније код античких аутора из времена Филипа и Александра могли су да буду резултат ранијег покоравања Дарданаца од стране ових најзначајнијих македонских владара, тако да су онда Трибали постали њихови суседи у Понишављу и

[218] Papazoglu 1969: 111-112.
[219] Papazoglu 1969: 111.
[220] Papazoglu 1969: 111. Ова претпоставка Папазоглу послужила је да се у тај простор смештају у новије време пеонски Агријани, а не Трачани, Соколовска 2005: 144.
[221] Papazoglu 1969: 132. Спиридонов 1983: 91, 105 и карте до 3. века пре н. ере, не доводи у сумњу припадност Поморавља Дарданији.
[222] Papazoglu 1969: 112, 120.
[223] Papazoglu 1969: 49-50, 111, 145. Спиридонов 1983: 91, 105 (Дарданци), 92, 105 (Трибали), 94 (Пеонци, Дарданци и Трибали) за период XIII-VI век пре н. ере и 114-115 (Трибали, односи се за период од VI- 30-те IV века пре н. ере, до продора Аутаријата, Келта и Скордиска (?), 115 (Агријани), 116, 119 (Дентелети/Меди) за период од од VI- I век пре н, ере, карте 21, 26, 38, 39, 40 итд., увек између Трибала и Пеонаца поставља Дарданце.

софијском пољу. Зато су и у време ових владара предузимани походи ради смиривања Трибала на њиховој матичној територији и ширења македонског утицаја до Дунава, а не да је територија Трибала допирала до Македоније.[224]

У другој половини 3. века пре н. ере обнавља се моћ Дарданаца сталним упадима и ратовима са Македонијом, освајањем делова Пеоније, касније стају на страну Римљана у њиховим ратовима за покоравање Македоније и, коначно, када римска држава постаје њихов сусед онда ратују са њима до средине 2. века пре н. ере, односно до поновне супрематије Келта-Скордиска на централнобалканском просотору.[225] Пиротски крај био је изван главних догађања Дарданаца тога времена, која су била усмерена ка југу. У целом наведеном периоду можемо претпоставити припадност целог Понишавља Дарданској Краљевини.

На позив Филипа V, 179. године пре н. ере догодио се интересантан детаљ у историји Дарданије. Реч је о упаду Бастарна, вођених од Клондика. Они су на путу са доњег Дунава ка Дарданији имали велики сукоб са Трачанима у софијском пољу или горњој Струми, након чега су се побеђена трачка племена склонила на планину Рилу (Dunax).[226] Наредне три године Бастарни су били у Дарданији потпомагани Трачанима и Скордисцима. Остаје нејасно који Трачани су могли да им буду савезници, где је био Бастарнски логор, из ког свог града су их Дарданци напали и истерали. У сваком случају подручје пиротског краја играло је важну улогу у овим догађањима имајући у виду, ако су Бастарни долазили са севера или могући правац долазака савезника Скордиска и Трачана, долина Нишаве је била веза за коридоре ка југу, долинама Струме или јужне Мораве/Вардара.[227]

---

[224] Papazoglu 1969: 17, 51, критикује исто мишљење Полашека које је изнео за ширење власти Трибала над трачким племенима источно од Искера (њихове крајње матичне територије на истоку) уз Дунав до Рушчука (Сексагинте Присте) и Силистре (Дуросторума).
[225] Papazoglu 1969: 111-112, 132, 134.
[226] Papazoglu 1969: 125-126, са 30.000, вероватно, војника са женама и децом.
[227] Геров 1967: 10, одређује вероватнији пут од преласка Бастарна у источном делу Старе планине (око бургаског залива-Аполоније и Месембрије, где се истим путем враћа део Бастарна после борбе на планини Рили са Трачанима, Papazoglu 1969: 126) долином Марице и северног или јужног подножја Риле ка Пауталији и даље Дарданији. Papazoglu 1969: 128, за један од могућих дарданских градова сматра се и насеље на терену данашњег Ниша. Вероватније је да су Бастарни користили пут долином Струме и Криве реке, а не Нишаве, да би упали у Дарданију. Свакако не треба искључити ни одвајкада осведочену трасу долином Јужне Мораве. Ипак, јужни део Дарданске Краљевине у пределу горњих токова Вардара и Мораве свакако је више задавао мука Македонцима.

Бастарнске плаћенике деценију касније опет предводи Клондик на позив Персеја за рат против Римљана. Они стижу са 10.000 коњаника и 10.000 пешака у град Десудабу у области трачког племена Меда. Пошто договор око своте новца за ратовање није постигнут, Бастарни се враћају кући. По свему судећи Бастарни су сада отишли јужније како би се преко Брегалнице прикључили Персеју у Билазору.[228] Помен места Десудабе 169. године пре н. ере у долини Струме значајан је за простирање трачког племена Меда[229] и лингвистичка разматрања припадности палеобалканским народима племена централнобалканског подручја.[230]

У првој половини 2. века пре н. ере Скордисци поново успостављају највећу политичку моћ у северном делу средишњег Балкана, а од средине истог века постају највећа претња Римљанима у Македонији. Изгледа да је у то време Дарданија могла и да буде освојена, а Агријани скинути са историјске сцене.[231] Ступање Скордиска у савез са трачким племенима против Римљана, пре свега Меда, говори о вероватном запоседању главног источног крака централнобалканског коридора у Понишављу.[232] У овом периоду долази и до планског освајања и пустошења непосредних суседа Дарданаца и Агријана, односно по Старбону: "о јачању Скордиска и њиховом ширењу до илирских, пеонских и трачких планина." Тада: "Пошто су опустошили њихове земље тако да су се претвориле у простор покривен непроходним шумама на одстојању од по неколико дана хода," Скордисци нападају римску провинцију Македонију скоро до краја 2. века пре. н. ере у савезу са трачким племенима.[233] Након две деценије

[228] Papazoglu 1969: 130, нап. 132.
[229] Геров 1959: 10-11, као и Пач, Десудаву лоцира у долини Брегалнице (око Кочана), уп. нап. 7, где други истраживачи смештају Десудаву у долину Струме и код Куманова.
[230] Тачева 1998: 112.
[231] Papazoglu 1969: 217-218. Геров 1961: 84, од 169. године пре н. ере више се не спомињу Агријани који су услед колонизације источних хеленистичких држава и давања македонцима војних контигената депопулисани у матичним територијама; 76, прва вест о Дентелетима након паузе од век и по, у време ратова 184. године пре н. ере Филипа V са њима, Одрисима и Бесима, свакако се не односи на подручје горње Струме, већ вероватно на источни планински део (Рилу, Родопе), пошто је највероватније Филип узео у заштиту своје савезнике Агријане. Уосталом то постају и три године касније Дентелети.
[232] Papazoglu 1969: 218, 134, преношење непријатељстава Римљанима у Македонији са Мораве у долину Струме и савезништво Меда и Дарданаца крајем 2. и почетком 1. века пре н. ере.
[233] Papazoglu 1969: 221. Геров 1961: 19; 1967: 41.

релативног мировања Скордисци су 84. године пре н. ере поражени од Корнелија Сципиона Азијагена, када је њихова превласт на Балкану сломљена.[234]

Запоседањем централнобалканског простора Скордисци су пре свега владали саобраћајним коридорима.[235] По свему судећи, то можемо претпоставити и за коридор који је пролазио долином Нишаве. Новија истраживања локалитета Кале у Кршевици изнела су у млађем хоризонту археолошки материјал с краја 2. и почетка 1. века пр н. ере, који одговара касном латену Скордиска, али и материјал који не може бити приписан одвојено Пеонцима, Агријанима, Дарданцима или Трачанима. Све то иде у прилог потврде података писаних извора да су Скордисци у овом времену са другим племенима нападали Римљане у Македонији.[236]

Постоје с кромни археолошки остаци о присуству Скордиска у пиротском крају. У прошлом веку из литературе су познати случајни налази сребрне велике фибуле из Стола код Бабушнице, сребрног торквеса из Вете код Беле Паланке и сребрних огрлица из Пирота.[237]

У време мировања Скордиска током прве две деценије 1. века пре н. ере антички извори помињу сукобе Римљана у Македонији са Дарданцима и Медима, док су Дентелети постали савезници Рима, уместо Агријана.[238] У трогодишњем Дарданском рату, 75-73. године пре н. ере, Гај Скрибоније Курион успео је са великом војском да дефинитивно сломи моћ Дарданаца, сурово се обрачуна са њима и покори им земљу.[239] Римска традиција забележила је да је Курион био први римски војсковођа који је дошао до Дунава.[240] Опет је изгледа битан детаљ да је након знатних ранијих пустошења од стране Скордиска, Курион спровео

[234] Papazoglu 1969: 234, 249-251.
[235] Popović 2006: 532-533.
[236] Popović 2006: 533-536.
[237] Гарашанин је у више наврата расправљао о овим налазима, задњи пута обједињено у Гарашанин 1973: 523-524, 531, 538-539, повезујући налазе за дачки утицај и инфилтрацију током владавине дачког краља Боиребисте. Одређену ограду он је изнео у идентификацији археолошког покретног материјала келтске или дачке провенијенције на стр. 530. Уп. за фибулу из Стола код Јевтић 2006: 94, 100, где је село Стол стављено код Беле Паланке, а не код Бабушнице. Уп. Papazoglu 1969: 259, 295-296. Сви наведени налази пре могу бити повезани са продорима и држањем саобраћајног коридора у Понишављу од стране Скордиска током 2. и 1. века пре н. ере, него ли временски ограниченим упадом Боиребисте јужно од Дунава.
[238] Papazoglu 1969: 134-137, где Дарданци имају другоразредну улогу а Меди су главни непријатељи Римљанима, 234. Геров 1961: 19-21.
[239] Papazoglu 1969: 138-140, истиче се да је за то време »прокстарио целом Дарданијом«.
[240] Papazoglu 1969: 140, 251, деценију раније велики пораз Скордиска од стране Сципиона Азијагена није био у пределу њихове матичне територије у Подунављу.

замашно десетковање у Дарданији, можда становништва и у источном делу од Пирота (а не Ниша како се обично узима) до Скопља. На тој страни су уосталом забележена и једина два позната нам дарданска племена, Тхунати, вероватно северно и западно од трачких Меда, а Галабрији, можда изнад њих до Пирота.[241] Вероватно, овако драстичне репресалије Римљана могу да се, са једне стране вежу за источну половину Дарданије, одакле су нам једино и позната два дарданска племена, а са друге стране повежу са каснијом појавом претежног трачког елемента у истој области током римске провинције Мезије.[242]

Наредни римски намесник Македоније Марко Теренције Лукул, 73-72 године пре н. ере покорио је Бесе, вероватно и Меде, Дентелети су били савезници, а у походима каснијих македонских намесника ова трачка племена се не помињу до похода Марка Краса.[243]

Индикативно је то да у периоду од сламања моћи Дарданаца до потчињавања Меза и осталих трачких племена на североистоку Балкана под намесником Марком Красом, односно дарданских северних и источних суседа, покорена племена се организују, Дарданци и Меди, а са њима и Дентелети, и пружају отпор римској окупацији и експлоатацији.[244] Злоупотребљавајући вазални однос наведених пелеобалканских народа римски намесници Македоније Гај Хибрида (62-61. године), Луције Пизон (57-55. године) изазвали су њихово удруживање и пустошења римске Македоније.[245]

Након слома Скордиска и Дарданије у северном делу централног Балкана у наредне две деценије превласт има држава Дачана под Буребистом, са центром преко Дунава и у Карпатима.[246] Ова премоћ углавном десне обале Дунава

[241] Papazoglu 1969: 160, 202, 339.
[242] Papazoglu 1969: 111 (трибалска), 132, 160, 172, 185, 186, 187, 188, 202, 208.
[243] Геров 1961: 22, од 120. године н. ере Меди се у изворима више не помињу. Papazoglu 1969: 139, 313, 315. История на България-Велков 1979: 281, интересантно је и то да је и Лукул, као и некада Филип II остављао римску војску у покореним трачким градовима.
[244] Papazoglu 1969: 141-142. История на България-Велков 1979: 281.
[245] Papazoglu 1969: 140-142. История на България-Велков 1979: 281-282. Историја српског народа – Мирковић 1981: 70-71.
[246] Papazoglu 1969: 255-259, нап. 190; 316, нап. 79. История на България 1979: 281-282, у периоду од 55-48 године пре н. ере врхунац Гетског царства под Буребистом у североисточним и источним областима Балкана. На карти (стр. 278-279) Гетско царство од Ђердапа до реке Асама се простире само на леву страну Дунава, а од ове реке прелази и на десну страну Дунава до била Старе планине и Месембрије на Црном мору (Буребиста је убијен кад и Цезар). Наведено разграничење Гетског цартсва поклапа се са размештајем имена места са завршетком дава на десној страни

углавном у источном Балкану, евентуално и јужније од Старе планине учињена је пред крај Буребистине владе и била је прилично кратка.[247]

На основу учешћа Дарданаца и Беса у бици код Фарсале на страни Помпеја, верује се да је од средине 1. века пре н. ере на њиховим територијама уведена регрутација за помоћну војску, као ефикасан систем умањивања моћи покорених народа.[248] Свакако овај насилан процес није могао да буде спроведен без инсталирања јаких римских снага. Поузданих података о томе нема, односно о тренутку преласка војних снага северно од Македоније, где се за први могући стални логор помишља да је био Наис.[249] У Дарданији је почетком 40-тих година пре н. ере ратовао и Марко Антоније пошто му је поделом царства у првом тријумвирату припао истични део.[250]

Пошто су сви главни политички противници Рима северно од Македоније војно били свладани преостало је још једино покоравање Меза[251] и Трачана уз десну обалу Дунава. Давнашња жеља и дуготрајни напори Рима били су усмерени на достизању и постављању римске границе према варварским народима на овој великој реци као природној препреци, а уједно и како би се лакше очували поседи у Далмацији, Илирији, Македонији и Тракији.[252] Повод за поход Марка Лицинија Краса 29. године пре н. ере указао се тек када је продор Бастарна преко Старе планине угрозио земљу Дентелета, римских савезника. Важан је детаљ наведеног повода рата за наш крај да су пре напада на Дентелете у области горње Струме,[253] Бастарни, прешавши Доњи Дунав, на простору од Дунава до Старе планине

Дунава забележених почев од Птолемеја и на натписима од времена Трајана-Хадријана до Прокопија, уп. Тачева 1998: 113-114.

[247] Papazoglu 1969:258-259, где се констатује кратка окупација Буребисте, територије Скордиска на десној обали Дунава и дубље у Србији.

[248] Papazoglu 1969: 142. Историја српског народа – Мирковић 1981: 72.

[249] Papazoglu 1969: 143. Petrović 1979: 30-31, без археолошких потврда. Уп. Petrović 1995: 33. Историја српског народа – Мирковић 1981: 72.

[250] Papazoglu 1969: 142.

[251] Papazoglu 1969: 307-308, »да је назив Moesi – Μοισοί био примаран код балканских Меза«. У бугарској литератури и за хомеровске и римске Мизе/Мезе употребљава се реч Мизи, одн. Мизија. Уп. Гергијев 1977: 46, 184.

[252] Papazoglu 1969: 316-317. Иванов 1999: 17. Једино Тракију је анектирао Клаудије 45. године.

[253] Схваћено у ширем смислу, област Ћустендила, Станке Димитрова, Перника, Брезника, Трна, а не у ужем смислу, односно, претходна територија пеонских Агријана по Герову 1961: 79, само »најгорњи ток Струме«. Геров 1961: 74, нап. 4, исказује немогућност простирања Дентелета »у најгорњи ток Струме« због помена на том простору Агријана и Лајаја од Тукидида. Решење проблема је у каснијем, од средине 2. века пре н. ере, досељавању Дентелета са Рила планине, а по Герову »заузимању од аутохтоног трачког становништва, које им је асимилирало остатке«.

освојили територију Меза, онда, у њиховом суседству земљу Трибала и, затим, земљу Дарданаца «који су живели у земљи ових (тј. Трибала)«.[254]

Продор Краса са римским легијама учињен је долином Струме преко софијског поља, а главне борбе вођене са Мезима око њиховог утврђеног места негде у Подунављу и Бастарнима код ушћа Цибрице у Дунав. Након враћања у Македонију током зиме прве године рата претрпео је велике губитке од хладноће и Трачана које је раније сматрао пријатељима. Наредне, завршне године рата, Бастарни опет провале у земљу Дентелета, што опет изазове Краса, који их победи. Тада је потукао и оне Трачане од прошле зиме, Серде и Меде, који су почели да се припремају за рат и утврђују због тога што су знали да ће бити римске одмазде. Заробљенике је казнио одсецањем руку. Крас је даље прокрстарио североисточним Балканом покоривши источне Мезе, Гете и трачка племена, сем Одриза, римских савезника.[255]

У досадашњим проучавањима изражена су бројна мишљења о кретању Бастарна и њиховим борбама, као и о маршрути Римљана и њиховим освајањима простора североисточног Балкана и распореду покорених племена са тог подручја.[256] Пиротски крај изгледа да је у овом двогодишњем рату био највероватније укључен и подразумевао територију Дарданаца (вероватно и горњи Тимок), а свакако већи део акција одигравао се у непосредном суседству на територији Меда (средња Струма),[257] Дентелета (горња Струма), Серда (софијско

[254] Papazoglu 1969: 46-47 (Трибали), 142-143 (Дарданци), 319 (Мези). Папазоглу сматра да су Бастарни прешли Дунав у средњем или доњем делу доњег тока ове моћне реке, у пределу источних Меза, чије простирање ставља од Лома и Рацијарије до Црног Лома, Никопоља и Оеска (карта на крају књиге). История на България 1979: 282, Бастарни са Дачанима и Гетима пустоше земље Меза, Трибала и Дарданаца, а кренули су са својим породицама и намером насељавања. У карти на стр. 278-279 они прелазе Дунав на два места код ушћа Цибрице и Тимока, односно, у горњем делу доњег тока Дунава. Узрок оваквом одређивању правца кретања Бастарна је смештање Меза источно од Искера на узак појас уз Дунав, као северних суседа Трибала у истим координатама.

[255] Papazoglu 1969: 319-320. История на България 1979: 282-284.

[256] Папазоглу широко расправља о Мезијском рату Марка Краса и податке Диона Касија редовно користи у разматрањима о племенима центарлног Балкана, Трибалима, Дарданцима и Мезима, који се помињу у овом рату, види Papazoglu 1969: 46-47 (Трибали), 142-143 (Дарданци), Мези (316-328). Ратови Краса насловљени су другачије у разним документима и изворима који су дошли до нас: против Трачана и Гета (тријумфални акти); против Бастарна, Меза и других племена и само против Трачана (Ливије); против Дачана и Бастарна (Касије Дион), уствари, приказује се (по Диону Касију, Papazoglu 1969: 320) »двогодишње ратовање Марка Краса у Тракији, Мезији и гетској земљи«.

[257] Геров 1961: 22; 1967: 54, непотврђена могућност да је реч о келтским Мелдима, пандан Сердима у софијском пољу. Иванов 1999: 20, обратно, прихвата да је Крас покорио Серде и Мелде, а у загради под знаком питања ставља Меде.

поље), Трибала и Меза (Подунавље од Тимока (?), преко Цибрице до реке Искер, Вит, или вероватно Јантре, Црног Лома).[258]

Тумачења продора Бастарна на Балкан у детаљима се разликују.[259] На основу правца кретања Бастарна у овом рату постављају се између осталог и три племена која су они освојили - Мези, Трибали и Дарданци.[260] По подацима и античких писаца и савремених научника, Мези нису допирали дубље у унутрашњост Балкана, држали су се равнице уз Дунав и на тај начин нису заузимали део територије Понишавља, на јужној страни Старе планине.[261] Са

---

[258] Геров 1967: 61-62, говори да је Касије исправно поставио земљу Трибала у непосредном суседству Меза, на десној обали Дунава, али не прецизира њихов међусобни однос, вероватно прихватајући да су Бастарни прво напали Мезе, које смешта на простор касније провинције Доње Мезије, а затим Трибале, за које онда нема места. О пресељењу Трибала у првој четвртини 4. века пре н. ере у Подунавље источно од Искера види стр. 21-22. Papazoglu 1969: 320-322. о неоснованој сеоби Трибала коју развијају аутори пре Герова види стр. 38-43. Непомињање Меза код античких аутора током класичног и хеленистичког периода може се објаснити превлашћу Гета над Мезима по Томашеку, или да они припадају истом палеобалканском народу, где би источне делове територије-племена Грци са Понта називали Гети, уствари, велику групу мезијских племена, види стр. 311. О тероторији Меза у време римског освајања, 328-333. У карти на крају књиге Мези су приказани од Рацијарије и речице Лом до Оескуса, Никопоља и горњег тока Црног Лома, остављајући Гетима територију уз Дунав од Оескуса ка истоку. История на България 1979: 284, а у карти на стр. 278-279 Мези се смештају између Мораве и Искера уз Дунав као и раније северни суседи Трибала. Уосталом ту су смештена и два продора Краса. Уп. стр. 125, у време прве половине првог миленијума пре н. ере Мези живе у уском појасу уз десну обалу Дунава од Мораве до Искера, као северни суседи Трибала.

[259] Геров 1967: 61, поставља прелазак овако: "Према томе месту (у Диона Касија, прим. аутора) Бастарни су прешли Дунав и потчинили Мизију, која лежи прекопута њих. То може да буде само касница Доња Мезија, пошто су Бастарни живели у источним Родопима и Бесарабији." Papazoglu 1969: 46, говорећи о Красовом рату у одељку о Трибалима наводи: "Бастарни су, године 30/29, продрли испрва у Мезију, па су идући према западу дошли у земљу Трибала и Дарданаца који живе у тој земљи;" 143, расправљајући о истом рату у одељку о Дарданцима тај правац се помера онда у долину Мораве, а не Струме: "Трибалска територија на којој су живели Дарданци може бити само област око Јужне Мораве и доњег тока Нишаве, која је у царско доба била део Дарданије." История на България-Велков 1979: 284, наводи се само да су се Бастарни кретали у југозападном правцу, док су у карти на стр. 278-279, приказана два продора генерално северно, долином Тимока и Цибрице, дакле изван касније римске провинције Доње Мезије.

[260] Геров 1967: 21-29, о сеоби Трибала , који средином 4. века пре н. ере достижу до Мале Скитије рачунајући од долине Искера; 55-62, где се опет због сеобе Трибала у 4. веку пре н. ере, затим, да нису поменути у долини Мораве током целог 2. и 1. века пре н. ере током ратова Македонаца и Римљана, помен код Диона Касија иза Меза сматра погрешно преузимање од старих извора (уп. Белитов 1991: 178-180, три хронолошка слоја извора Диона Касија). Papazoglu 1969: 38-43 одбацивање сеобе Трибала; 47-54, о територији Трибала; 143-161, о територији Дарданаца; 328-333, о територији Меза, История на България-Велков 1979: карта на стр.278-279, Мези се постављају уз Дунав од Мораве до Искера, јужније од њих Трибали, у источном делу до Старе планиве у западном до става Мораве. Иванов 1999: 19, да је Крас : "покорио Сегетику и рекама Нишавом и Тимоком упао у земљу Миза," дакле подразумевајући положај Меза западно од Цибрице; 24, преноси мишљење Тачеве да је Крас покорио Трачане јужно од Старе планине и Гете северно, до Дунава, који су подразумевали и Мизе, а касније пренето официјелно на провинцију, исто тако раније створеног имена за географски ширу област.

[261] Papazoglu 1969: 328-332, карта на крају књиге, поставља мезе у Подунавље, између Дунава и Старе планине од Рацијарије до иза Никопоља истарског, измешаних са Трибалима у западној

друге стране, вероватније је да је Крас покорио источни део Меза и мезијских/гетских племена са Трачанима у источном делу Балкана, него ли да је његова експедиција главне операције водила у северном делу централне области полуострва.[262]

Са Трибалима и Дарданцима ствар стоји другачије. За подручје пиротског краја, будући да се територије ова два велика палеобалканска народа од давнина додирују и преплићу у Понишављу, значајно је да је њихов помен код Диона Касија последња историјска вест о њима. Уствари, Красов пролазак, ако га је било, преко територије ова два народа, њихова превласт над средишњим Балканом сломљена је раније, представља само потврђивање моћи Латина пред оснивањем римске провинције Мезије.[263] Красов поход је организован да сломи моћ Гета/Меза северно од Старе планине и Трачана јужно од ове планине, постављајући границе империје на моћни Дунав.[264]

Бастарни су након освајања Мезије/Меза прошли и земљу Трибала, вероватно, идући од доњег Дунава ка западу, између Старе планине и Дунава.[265] Територија Трибала у другој половини 1. века пре н. ере смешта се у јужну половину планинског подручја између става Морава и реке Тимока (без доњег тока Мораве и Подунавља) и северну половину планинског подручја између река Тимока и Цибрице у дан. Бугарској.[266] По том основу Трибали су вероватно

половини простирања, до реке Искер. История на България-Велков 1979: на карти, стр. 278-279, Мези се смештају на простору уз Дунав од Мораве до Искера са Трибалима као јужним суседима. У време римског освајања северног дела централнобалканске области аргументи Папазоглу изгледају уверљивији.

[262] Papazoglu 1969: 312-313, 315-316, 328-333, нап.155. Уосталом, најзападнији топографски поуздани помен је Цибрица, дакле не преко Старе планине и западно од Ћердапа, односно у долина Тимока и Мораве. История на България-Велков 1979: 284.

[263] Papazoglu 1969: 46-47, 143.

[264] Papazoglu 1969: 316-317, нап. 80, говори о заштити римских освајања у Тракији и Македонији, а у напомени, између осталог, по Свободи, достизање линије Дунава ради напада народа с оне стране Дунава и економских разлога.

[265] Геров 1967, 61, користи термин покорили. Papazoglu 1969: 46, употребљава израз дошли, вероватно стилски, а за Мезију покорили, док у преводу оригинала смисао је исти, да су Бастарни покорили, прво Мезију, затим, Трибале и, најзад, Дарданце, који су живели у земљи Трибала. У сваком случају реч је о проласку Бастарна кроз приличну територију ова три стара народа од доњег Дунава до сукоба са Римљанима у области Дентелета, у горњој Струми. Овим путем су ишли и њихови преци почетком 2. века пре н. ере. История на България-Велков 1979: 282, да су »опустошили« и земљу Трибала, али и да су кренули са породицама ради насељавања, вероватно у долини Струме или можда чак и у Македоније(?). Историја српског народа-Мирковић 2000: 71, говори о победи Бастарна над Мезима, Трибалима и Дарданцима.

[266] Геров 1967: 56-57, 61-62, пошто прихвата сеобу Трибала, сматра да је Дион Касије контаминирао старије изворе са трибалским положајем из Красовог извештаја, те их тако даје западно од Меза, као и Плиније. Papazoglu 1969: 46-47, 52, Трибале смешта од става Морава до

настањивали и западни део Старе планине, где пиротски крај обухвата приличан део јужног пространог побрђа.[267] Уколико је бастарнски продор ишао десном дунавском страном, њихов упад у пределе Дентелета у горњој Струми, преко софијског поља није дотицао Понишавље. Међутим, ако су Бастарни прешли Дунав северно од територије Дентелета, то је њихов пролазак кроз долине Тимока и Цибрице, свакако, обухватио делом и Понишавље, које је у правцу и граничи се са пределом горње Струме.[268] Трибали су до 1. века пре н. ере толико ослабљени у међусобним ранијим сукобима са Аутаријатима, Дарданцима и Скордисцима да надирући ка Дунаву, Римљани нису имали њих за противнике.[269]

На путу ка трачким Дентелетима у пределу горње Струме, Бастарни су за задње противнике имали Дарданце, који су живели у некадашњој земљи Трибала, и то, како наводи Дион Касије, пре него што су прешли Стару планину, односно, северно од ње.[270] Имајући у виду да се, како овај податак, тако и наредни подаци односе на пиротски крај и његову непосредну северну и источну околину, то ћемо овом задњем историјском сегменту Дарданаца, пред потпадање под римску власт, посветити већу пажњу.[271]

Помен Дарданаца северно од Старе планине представља свакако погрешку Диона Касија, коју је вероватно учинио услед израженије нарације продора Бастарна.[272] Да Дион Касије сам није сматрао дарданском територијом предео

Цибрице, дакле и део пиротског краја; 38-43, говори »о тобожњој сеоби Трибала«. История на България-Велков 1979: у карти на стр. 278-279, Трибали су постављени јужније од Меза, који су уз Дунав, на простору од Мораве до Искера. Историја српског народа-Срејовић, 1981: у карти на стр. 59, »етничке групе у предримско доба« не ставља уопште Мезе на територији Србије.

[267] Геров 1967: 22, након сеобе Трибала крајем прве четвртине 4. века пре н. ере у долину Искера и источно од ове реке у Подунавље, где са њима касније ратују Филип II и Александар Македонски, у долини Мораве и Нишаве остали су мањи делови Трибала изгубљени у планинским областима и потчињени Аутаријатима, касније Скордисцима, али у долини Мораве нису више представљали силу (за долину Нишаве то не каже).

[268] Papazoglu 1969: 46, 323, први продор источно од Искера, Подунављем ка западу. История на България-Велков 1979: у карти на стр. 278-279, приказан је управо овај други продор, преко Дунава Тимоком и Цибрицом у унутрашњост Балкана ка Дарданицима у долини Јужне Мораве и Дентелетима у горњој Струми.

[269] Papazoglu 1969: 47.

[270] Papazoglu 1969: 142-143, 319.

[271] История на България-Велков 1979: 282-284, да су Бастарни са Дачанима и Гетима прешли Дунав са намером да траже нова станишта, пошто су кренули са породицама. Даље, за нас битан детаљ је, да су они кречући се у југозападном правцу, опустошили земље Меза, Трибала и Дарданаца, прешли и кроз земљу Серда и онда тек ушли у земљу Дентелета.

[272] Геров 1967: 61-62, где Геров због прихватања сеобе Трибала још у 4. веку пре н. ере, о чему је говорено раније, не прихвата помињање Трибала после Меза код Диона Касија, већ сматра »контаминацијом« старијих извора, уп. Белитов 1991: 178-179. Још мање се прихвата, уствари, нетачан и контрадикторан, податак Диона Касија о томе да су Бастарни пре преласка Старе

између Старе планине и Дунава види се из тога што на више места ту област он приписује само Трибалима (западно) и Мезима (источно).[273] Исто тако, из распореда племена у Мезији, у фрагменту на крају његовог извештаја о Красовом рату, очито је да Дарданци заузимају део римске провинције Мезије, свеједно пре или после поделе, «над Далмацијом, Македонијом и Тракијом», а јужно од Хема, испод Трибала и Меза.[274] На овом месту они су били пре римског освајања и остају до краја антике са одређеним мањим или већим променама граничних територија.

Од времена рата Марка Краса у наредних неколико деценија Дарданци, Трибали и Мези више нису представљали политичку ни војну силу спремну да се супротстави Римљанима. Процес оснивања провинције на њиховим територијама трајао је дуже и свакако био условљен немирним Балканом и честим устанцима. Као година увођења римског пореског система у нову провинцију Мезију узимала се прва година владе Тиберија (14-15 година), а у новије време узима се 12. година н. ере.[275]

За пиротски крај, чини се, од великог значаја су и догађаји који су почели брже да се одвијају од краја Красовог рата против Меза у средњебалканском простору. Наиме, Марко Крас је након покоравања Меда и Серда у софијском пољу: "Опустошио земље и осталих Трачана сем Одриса. Њих је поштедео, пошто

планине покорили Трибале и Дарданце, који живе у њиховој земљи. То је тачно за Трибале, не и за Дарданце.

[273] Cass. Dion. LI, 22, 6-8; LI, 23, 2-27, 2, где се у више наврата током двогодишњег рата Марка Краса у борбама између Дунава и Старе планине помињу само Бастарни, који су ту у ратном походу, Мези и Гети, а јужно од Хема трачка племена укључујући и најзападније Меде, Дентелети и Одриси, су били савезници Рима. У сваком случају, Поход Марка Краса односи се на источни део Балканског полуострва, до оног дела централнобалканског простора који је раније, 75-72. године пре н. ере Гај Курион покорио и опустошио, избивши на Дунав, односно подручје Дарданаца (јужно) и Меза (северно уз Дунав), уп. детаљније о томе са свим оградама Papazoglu 1969: 140, 312-313. О томе да Трибала сада (у време похода Куриона и Краса) нема у северозападним деловима њихове раније територије због насељавања Скордиска у 3. веку пре н. ере (»долина Велике Мораве и област између Мораве и Тимока«), као и Аутаријата и Дарданаца, види Papazoglu 1969: 49, нап. 144а, 50-51, 281, 307. Уп. Геров 1967, 61, и претходну напомену овде.

[274] Cass. Dion. LI, 27, 2., превод ὑπέρ-"над" узет је из ГИБИ 1958: Дион Касий, 375, а не из Papazoglu 1969: Мези, 329-"северно од". Овде се свакако мисли на североисточни гранични део (источна половина северне границе) Дарданаца, где би онда под појмом Старе планине биле обухваћене и Сврљишке планине до Ниша, можда пре и северније планине Озрен, Тупижница и Ртањ. Већ северозападни гранични део (западна половина северне границе) у очуваним књигама Диона Касија нису забележена одређена позната племена, већ неодређено: "у тим крајевима живе и друга племена."

[275] Геров 1949: 7. Papazoglu 1969: 326-328. История на България-Велков 1979: 286-287. Историја српског народа – Мирковић 2000: 74. Тачева 2004: 24.

су поштоваоци Диониса, и у то време су га дочекали без оружја. Поклонио им је и земљу у којој прослављају бога, пошто је одузео од Беса, који су њом владали."[276] По свему судећи потчињавање осталих Трачана подразумева земље источно од Меда и Серда.

Римљани су се редовно мешали у међусобним размирицама племена Балкана, а често их и подгрејавали, у чему су најбољи пример сукоби Беса и Одриза. Након одузимања Дионисовог светилишта Беси су покушавали да га врате тако да се бележи и њихов отпор римској војсци у периоду од 18-16. године пре н. ере. У истом периоду нотира се и пустошење Македоније од стране Скордиска и Дентелета.[277] Од 15. године пре н. ере избио је устанак Беса под вођством Вологеза, свештеника Дионисовог светилишта, који је укључио и околна племена. Он је угушен напорима Луција Пизона Фругија, намесника римске Памфилије у периоду 13-11. године пре н. ере, када су Беси коначно потчињени. Део заробљених Беса је продат у робље изван Тракије, а део касније пресељен у пределе данашње Добруџе (на крајњем истоку касније велике провинције Мезије. Могуће је да је део овог трачког становништва избегао или био расељен и у пиротски крај, а остао незабележен у изворима.[278]

Трачки владари се помињу у изворима и као учесници савезничких снага Римљана у времену 6-7. године н. ере у операцијама угушивања далматско-

[276] Cass. Dion. LI, 25, 5. ИТМ 1949: Дион Касиј 374 (превод аутора).
[277] Cass. Dion. LIV, 20, 1-3. ИТМ 1949: Дион Касиј 375. Papazoglu 1969: 261, где се наводи: "У Еусебијевој Хроници записано је да је 15. године пре н.е. Тиберије »покорио Винделике и остале народе који су суседи Тракије«... јер се неодређени израз »суседи Тракије« најбоље може применити на она племена западно од трачке краљевине – Дентелете, Меде, Дарданце, Трибале и Мезе." Пиротски крај свакако је био обухваћен под племенском територијом Дарданаца. Уп. История на България-Велков 1979: 284 где стоји: Током овог задњег периода опстајања (од 11. године пре н.е. до 45. године н.е.) трачком царству биле су одређене значајне територије: оно је обухватало целу источну област Балканског полуострва између Мраморног мора, Марице, Струме, Црног мора и Дунава. Западна граница није сигурна, али она је обухватала бар области Софије и Ћустендила. Царство је скоро достигло размере Ситалкове државе. Грчке колоније, међутим, остале су под контролом провинције Македоније."
[278] Cass. Dion. LIV, 34, 5-7. ИТМ 1949: Дион Касиј 375: "Беси чим су дознали да он иде, вратили су се у свој крај. Пизон је дошао у њихову земљу, најпре је био побеђен од њих, али је успео и сам да им нанесе поразе и опустошио је, како, њихову земљу, тако и земљу њихових суседа, који су се дигли заједно са њима. Тада је потчинио све, пошто је једне привукао добровољно на своју страну, друге страхом и против њихове воље, а треће пошто је ушао са њима у отворену борбу. Након тога, поново је потчинио неке од њих, оне који су покушали да мењају уведени ред." (превод аутора); История на България-Велков 1979: 284. Луције Пизон Фруги касније је именован за намесника провинције Македоније. Неко знатније пресељење Беса у пределе западне Старе планине и у планинском подручју међуречја Јужне Мораве и Струме не поклапа се са некрополама које се њима приписују у новије време, а појављују се крајем 2. и почетком 3. века, уп. Јовановић 2003: 32-33; Bulatović 2008: 212-214.

панонског устанка.[279] Поред регуларних легија из Карнунтума под вођством Тиберија, коњице трачког Реметалка учествовала је и војска из Мезије под командом легата Цецине Севера и устанак је угушен 9. године н. ере.[280] Претпоставља се да Дарданци нису били укључени у угушивање устанка пошто нису били изиритирани непосредним потчињавањем и плаћањем пореза.[281] Трачка коњица Реметалка свакако је прошла долином Нишаве, главним балканским коридором, када су могли да буду припремани извесни услови за одређене миграционе покрете.

Након политичких размирица између трачких династа након смрти Реметалка 12/13 године н. ере, између његовог сина Котиса (који је добио римском деобом трачког царства део јужно од Хема) и брата Раскупора (добио део северно од Хема) Римљани су над упражњеним престолом јужног дела Царства 17/18. године н. ере поставили свог старатеља Требелијана Руфа. То је поново изазвало револт и организовање новог великог устанка Одриса, Дија и Којлалета 21. године н. ере, када је био опседнут и Филипопољ.[282]

Као реакцију и важан потез ка потчињавању Тракије управа из римске Македоније увела је регрутовање војника Трачана за помоћну војску која би се борила изван матичних територија. Нови устанак трачких племена у пределу Филипопоља и средњег дела Старе планине из 26. године н. ере пружио је нову одлучност трачког становништва да очува самосталност и слободу. По старој планини изградили су утврђења на неприступачним местима. Са доласком још једне римске легије устанак је опет угушен и коначно сломљена моћ Трачана. Овом приликом на основу писања Тацита, који даје податке о овом устанку, наводи се да "чак и након освајања утврђења део њих се повукао у најудаљенијим деловима Старе планине, где нису могли да буду покорени."[283]

И ова епизода из историје трачких племена показује непосредније да је подручје западне Старе планине насељавано трачким становништвом. То је итекако било могуће кретањем преко саме Старе планине, која је имала своје локалне путеве мањег ранга и значаја, али пролазне за збегове и горштаке.

[279] История на България-Велков 1979: 285.
[280] Историја српског народа – Мирковић 2000: 72-74.
[281] Историја српског народа – Мирковић 2000: 74.
[282] История на България-Велков 1979: 285.
[283] исто.

Убрзо је за редовног владара Тракије на почетку владе Калигуле постављен Реметалк III, иначе, васпитаникк Рима и царев познаник са којим се образовао. Након и тог прелазног корака, 44. године н. ере избио је устанак у коме је био убијен и овај задњи трачки владар, а наредне године Клаудије је припојио Тракију и претворио је у нову прокураторску провинцију.[284]

Овде је место, уједно и време, да размотримо територију Дарданаца и њима суседних племена код других античких аутора на прелазу из самосталне краљевине под окриље римске провинције, посебно североисточни угао који је обухватао пиротски крај. У овом периоду изгледа и да је источна половина горњег Понишавља и Лужнице, некадашња територија најпре Трибала, онда Дарданаца и Скордиска, насељена трачким племенима. Са друге стране пиротски крај је у раноцарском периоду подељен између две провинције различитог статуса и културног идентитета.

У непотпуној седмој књизи Страбона ређају се подаци о положају средњобалканских племена из којих јако тешко може да се наслути за које од њих може да се веже пиротски крај.[285] Премда Страбон користи податке од класичног, преко хеленистичког до њему савременог Августовог доба, а наведена племена вероватно су унеколико мењала положај, ипак су углавном њихова језгра и матичне територије остајале исте. Међутим, они делови заједница који су се одвајали од матице, на пример Аутаријати, већином су и брже нестајали са историјске сцене. Чини се да је за средње и горње Понишавље и Лужницу, који ниједном нису поменути у античким изворима пре оснивања римских провинција, ово од пресудне важности. С тога се, једино заобилазним путем, преко положаја средњебалканских племена у временима пре и после римског освајања овог простора може колико-толико одредити прошлост и етногенеза подручја пиротског краја.

Из Страбонових сачуваних књига следећи цитати могу да се шире вежу за централнобалкански простор, односно, пиротски крај:

„...То пространство може да се подели на два дела, зато што су илирске, пеонске и трачке планине донекле успоредне са Истром и образују једну линију од Јадрана до Понта; северно од те линије смештене су области између Истра и

[284] История на България-Велков 1979: 286.
[285] Papazoglu 1969: 78, 145.

тих планина; јужно пак леже Хелада и суседна јој варварска област чак до истог планинског венца. Код Понта се уздиже планина Хем, највећа и највиша од планина у тој области; она, може се рећи, дели Тракију на две половине. Полибије каже да се од ње виде два мора, но то није истина, зато што је удаљена од Јадрана, а има и много ствари које затварају поглед: иза Јадрана лежи скоро цела земља Ардијејаца, а исто тако и у средини Пеонија, која је у целини толико висока, колико и земља Ардијејаца; једна јој се страна, према Тракији, граничи са планином Родопи, која је највиша после Хема; а са друге стране, према северу, је Илирија, земља Аутаријата и Дарданија..."[286]

„У Дарданији живе и Галабрији...имали су стари град, а Тхунати на истоку спајују се са трачким Медима."[287]

„Скордисци су живели крај Истра, подељени у два дела; једни су се звали Велики Скордисци, а други Мали. Први су живели између две реке које се уливају у Истар, Ноара, који тече крај Сегестике, и Марга – неки је зову и Баргос – док су Мали Скордисци живели с оне стране ове реке, граничећи се са Трибалима и Мезима. Скордисци су држали и нека острва, а толико су се осилили да су продрли и до илирских, пеонских и трачких гора. Држали су (као што смо рекли) и већину острва на Истру, а имали су и градове Хеорту и Капедунон. После земље Скордиска пружа се дуж Истра земља Трибала и Меза, о којима смо већ говорили..."[288]

„...Иза земље Скордиска налази се дуж Дунава земља Трибала и Меза, о којима смо већ говорили, и мочваре такозване Мале Скитије с ове стране Истра; и о њима је било речи. Ови народи живе, исто као и Кробизи и такозвани Троглодити, даље у области око Калатиса, Тома и Истрије. Затим долазе они који

---

[286] Str. VII, 5, 1. ИТМ 1949: Страбон 215 (превод аутора). Papazoglu 1969: 76. Овај пасус Страбона Папазоглу изванредно даје у комбинацији сажетог препричавања и цитата. Он гласи: "Шематизирајући своју представу о Балканском полуострву или »Европи с ове стране Истра«, како сам каже, Страбон дели северни, негрчки део Полуострва у два дела одвојена »ланцима илирских, пеонских и трачких планина, који се као нека права линија скоро паралелна с Дунавом протежу од Јадрана до Црног мора«. Према Црном мору највиша у том низу планина је гора *Haemus* (Балкан), »према Јадрану се диже *Ardia*, док се између њих налази Пеонија, која је и сама веома висока. С једне стране, њену границу према Тракији чине Родопи, који су највиша планина после Хема, с друге стране, према северу илирске земље, земља Аутаријата и Дарданија«." Међутим, она двојако тумачи однос Пеоније и северних суседа. Уп. Papazoglu 1969: 76 (»према северу«), 77 (Стога, кад Страбон каже да је Пеонија » с друге стране, према северу« (ἐπι δέ θάτερα προς ἁρκτον) граничила с Илирима, Аутаријатима и Дарданцима), 145 (налазила), 162 (граничила).
[287] Str. VII, 5, 7. Papazoglu 1969: 160, 202 (D 81). ИТМ 1949 не даје овај пасус.
[288] Str. VII, 5, 12. Papazoglu 1969: 275, (S 5) прва половина пасуса.

живе око Хема и даље од њега све до Понта, Корали, Беси, и неки делови Меда и Дентелета...”[289]

„...Затим долазе народи који живе око Хема и испод њега чак до Понта, и то Корали, Беси, и неки делови Меда и Дентелета. Сва ова племена разбојнички су настројена; нарочито Беси, који заузимају већи део Хема, називају се разбојници од самих разбојника; они станују у колибама и живе сиромашно. Беси граниче са Родопима, Пеонцима и илирским Аутаријатима и Дарданцима. Између њих и Ардијејаца долазе Дасарети и Агријани и друга мања племена, чија насеља су Скордисци пустошили, док им на крају нису опустошили земљу и на крају учинили да се испуни непроходним шумама за неколико дана пута.”[290]

„Од почетка македонских и пеонских планина чак до реке Стримон живе Македонци, Пеонци и неки од планинских Трачана; а сав простор с оне стране Стримона до ушћа Понта и до Хема заузимају Трачани са изузетком приморја.”[291]

„Пеонија се налази јужно од Аутаријата, Дарданаца и Ардијејаца.”[292]

„Пеонија се пружа источно од ових племена (илирских), западно од трачких планина и северно од Македоније... А ка југу (грешка!) Пеонија граничи са Аутаријатима, Дарданцима и Ардијејцима. Пеонија се пружа и до Стримона.”[293]

„Пеонци су пак живели при реци Аксиј и у, по њој званој, Амфакситиди; а Едонци и Бисалти заузимали су остали део Стримона.”[294]

„Бисалти живе над Амфипољем чак до града Хераклеје (Синтске), у једној плодној долини, где тече Стримон, који изворе у области родопских Агријана... Не само Аксиј да почиње из области Агријана, но и Стримон; он извире код

[289] Str. VII, 5, 12. Papazoglu 1969: 330, (T 50) наставак превода пасуса око средине, а код M 42 (с. 318) уместо Str. VII, 5, 12, стављено грешком Str. VII, 3, 12.
[290] Str. VII, 5, 12. ИТМ 1949 (превод аутора): Страбон 216, друга половина пасуса. Крај ове половине пасуса по Papazoglu 1969: 78, 272-273, (S 5, завршетак), гласи »између Беса (?) и Ардијејаца живели су Дасарети, Агријани и друга мање значајна племена која су Скордисци нападали док нису опустошили ове крајеве тако да се могло ходати данима а да се наилази само на непроходне шуме«.
[291] Str. VII, 7, 4. ИТМ 1949: Страбон 217 (превод аутора). Овај фрагмент не даје Papazoglu 1969.
[292] Str. VII, frg. 4. Papazoglu 1969: 78, 145, 162. Овај фрагмент не даје ИТМ 1949. Очито супротан од фрагмента 6.
[293] Str. VII, frg. 6. ИТМ 1949: Страбон 220 (превод аутора). Овај фрагмент не даје Papazoglu 1969. Очито супротан од фрагмента 4, вероватно је реч о грешци преписивача, Страбона или је погрешно преведен и означен у ИТМ 1949, 220, а реч је о истом фрагменту 4.
[294] Str. VII, frg. 11. ИТМ 1949: Страбон 221 (превод аутора). Овај фрагмент не даје Papazoglu 1969.

Агријана, тече кроз земљу Меда и Синта и улива се у море на граници између Бисалта и Одоманта."[295]

„Цела Тракија састоји се од двадесет и два племена... При Хебру живе Корпили, навише Брени и највише Беси. Чак до задњих река је пловна. Сва та племена су разбојничка, а највише Беси, за које Страбон каже да се граниче са Одрисима и Сапеима."[296]

Плиније, код кога се исто тако преплићу подаци његовог доба са старијим временима, даје следећа обавештења:

„Провинција Мезија простире се дуж Дунава од Панонније до Понта, почиње код ушћа Саве и у њој живе: Дарданци, Целегери, Трибали, Тимахи, Мези, Трачани и, дуж Понта, Скити. Чувене реке су дардански Марг, Пинг, Тимах, а из Родопа Оеск."[297]

„У залеђу Епираца пружа се слободно племе Дасарета, а за њима дивљи Дарданци. Дарданцима с леве стране простиру се Трибали и мезијски народи, а са чела Меди и Дентелети, на које се надовезују Трачани, који допиру до Понта."[298]

„Македонија потом CL* народа... пре тога звана Ематија. Удаљена од западних епирских племена, остраг Магнезије и Тесалије, она је узнемиравана нападима Дарданаца. Пеонија и Пелагонија штитиле су њен северни део од Трибала."[299]

„На тој граници суседи Македоније су Дарданци, Трери и Пијери."[300]

Дион Касије даје мало општих географских података за положај средњебалканских племена, али су и они јако драгоцени:

„Дачани живе на обема странама Дунава и да они који станују с ове стране, према земљи Трибала, улазе у склоп провинције Мезије и њих зову сви Мезима,

[295] Str. VII, frg. 36. ИТМ 1949: Страбон 223 (превод аутора). По свему судећи фрагмент се односи на преузете старије писце, 3-4. века пре н. ере, пошто се између Агријана и Меда не помињу Дентелети. Овај фрагмент не даје Papazoglu 1969.
[296] Str. VII, frg. 48. ИТМ 1949: Страбон 224 (превод аутора). Овај фрагмент не даје Papazoglu 1969.
[297] Plin. III, 149. Papazoglu 1969: 52.
[298] Plin. IV, 3. Papazoglu 1969: 145.
[299] Plin. IV, 33. Papazoglu 1969: 145.
[300] Plin. IV, 34. Papazoglu 1969: 145.

сем њихових најближих суседа, док се они преко Дунава називају Дачанима, било да су Гети или Трачани из дачког рода, који је некада населио и област Родопа."[301]

„Некада су Мези и Гети заузимали цео простор између Хема и Истра, али су временом неки од њих променили имена, а затим се десило и то да су под именом Мезије обухваћене и све оне земље северно од Далмације, Македоније и Тракије које Сава, уливајући се у Дунав, одваја од Паноније."[302]

На основу досада изнетих података средње и горње Понишавље и Лужница припадали би од старине дарданском етничком простору, онда и Дарданској Краљевини до њене пропасти у периоду Курионовог дарданског рата, односно, процеса оснивања римске провинције Мезије. У том смислу говоре нам задњи пут и подаци античких писаца периода Августовог доба пред војно запоседање и оснивања провинције Мезије. Они поред података свога доба дају често измешане и тешко издвојиве чињенице из класичног и хеленистичког времена. Ипак, они говоре о једној великој епохи живота средњебалканских народа која се управо завршава настајањем једне нове римске, Принципата, у коме су међу првима ушли.

Најпре ваља утврдити просторно како су Дарданци виђени на централном Балкану у односу на суседе и у вези са тим подручје пиротског краја. Сваки аутор види распоред племена на балканском простору из свог угла. Правилним разумевањем и уклапањем могуће их је објаснити и повезати са данашњим тереном.

Најпре, у шематизованом и општем прегледу Балкана Страбон наводи да су »илирске, пеонске и трачке планине донекле упоредне на Истар и образују једну линију од Јадрана до Понта«[303] Пеонским планинама, вероватно, одговарају данашње планине од Осогова до Беласице, са једне стране Вардара, и од Јакупице до Бабе и Кајмакчалана, са друге стране. На тај начин пеонске планине допиру на истоку до реке Струме, а на западу до и испред реке Дрим. Илирске планине обухватале би планине у Босни и Херцеговини и Црној Гори, као и Проклетије и

[301] Dio. Cass. LI, 22, 7. ИТМ 1949: Дион Касије 372-373. Papazoglu 1969: 331 (M 41).
[302] Dio. Cass. LI, 27, 2. ИТМ 1949: Дион Касије 375, предлог ὑπέρ преведен је »над Далмацијом, Македонијом и Тракијом«. Уп. Papazoglu 1969: 329 (M 39).
[303] Str. VII, 5, 1. Уп. Papazoglu 1969: 76.

Шар планину (једино задња је са десне стране Црног и Белог Дрима). Насупрот, трачке планине подразумевале би Родопе (граничи са Пеонијом, дакле подразумева планине Рилу и Пирин) и Хем, који је делио Тракију на две неједнаке половине.[304]

Овако одређене планине у негрчком делу Балкана остављају једну велику празнину у долинама Морава са мањим околним планинама и неодређеним Копаоником.[305] Реч је о централнобалканском простору кога Страбон дефинише у истом поглављу. Наиме, он каже да су Скордисци живели крај Истра и »толико су се осилили да су продрли и до илирских, пеонских и трачких гора... После земље Скордиска пружа се дуж Истра земља Трибала и Меза.«[306] То су исте оне планине којима је Страбон одређивао северни део Балкана, тако да је, јужније од Скордиска, Трибала и Меза, преостали простор заузимала једино Дарданија. Ако су се претходни подаци Страбона односили и на хеленистички период, то одређење Диона Касија припада времену оснивања провинције Мезије. Он каже да је Мезија обухватала све земље »над Далмацијом, Македонијом и Тракијом«.[307] Дакле, исто одређење које даје и Страбон помоћу једног модела, три везане граничне стране у односу на Дарданију, западну, јужну и источну, почев од запада. Изгледа да је подручје пиротског краја улазило у овако омеђену територију Дарданије, пошто је било изван Струме и на самом крају Хема.

Са претходним излагањем у потпуности се слаже и податак Плинија: "Провинција Мезија простире се дуж Дунава од Панонијe до Понта, почиње код ушћа Саве и у њој живе: Дарданци, Целегери, Трибали, Тимахи, Мези, Трачани и, дуж Понта, Скити."[308] У овом цитату управо се види како у великој Мезији антички аутори набрајају њене становнике. Пошто је у овој римској подунавској

[304] Str. VII, 5, 1. Papazoglu 1969: 77.
[305] Скордисци су уствари најдубље од Дунава продрли и задржали се у долини Велике и Јужне Мораве, уп. Papazoglu 1969: 298. Добре индиције постојале су у досадашњој литератури и на подручје у наставку, у долини Нишаве и софијском пољу, уп. Papazoglu 1969: 295; Геров 1967: 41-55. Друге две равнице поред Истра су она источнија, између планине Хема и Дунава, насељена Трибалима и Мезима и западнија, између Саве и Дунава, насељена Скордисцима и Панонцима.
[306] Str. VII, 7, 12. Papazoglu 1969: 275-276. Papazoglu, 134, 217-218, 296, истиче јачање Скордиска у првој половини 2. века пре н.е., а у другој половини истог века чак и да су подјармили Дарданце. Свакако је заузимање дарданске територије, односно, Дарданске Краљевине, означено од Страбона атрибутивно планинама великих заједница Балкана, уједно било омогућено претходним географским и политичким јединством овог простора.
[307] Dio. Cass. LI, 27, 2. ИТМ 1949: Дион Касије 375. Уп. нап. и текст 294*.
[308] Plin. III, 149 (D 86). Papazoglu 1969: 52, 145 (оставља се по страни) и 332.

провинцији једино западни део продирао дубоко у Балканско полуострво у виду џепа чак до Македоније, то је се са набрајањем племена кренуло управо од Дарданаца који тај простор насељавају. Затим, настављено је са именовањем, изнад, северно од Дарданаца, који се нису никад налазили уз Дунав, оних племена поред Дунава у низу низ велику реку, са запада на исток.

И други Плинијев податак о Дарданији још је прецизнији за укључивање пиротског краја у целости у оквире Дарданије. Плиније каже: »у залеђу Епираца пружа се слободно племе Дасарета, а за њима дивљи Дарданци. Дарданцима с леве стране простиру се Трибали и мезијски народи, а са чела Меди и Дентелети, на које се надовезују Трачани, који допиру до Понта«.[309] Ако се за наведени податак прихвати простирање Дарданије не из времена римске провинције Мезије Супериор, како се уобичајено узима, већ из времена касног хеленизма до оснивања провинције Тракије, како се овде претпоставља, онда се ово Плинијево виђење Дарданаца може у потпуности прихватити као реално. У том случају претпоставила би се Плинијева стајна тачка у области југа Далмације или Аутаријата/Ардијејаца, односно, са запада поглед на исток Дарданије.[310] На тај начин Трибали и Мези би дошли са леве стране Дарданаца, а Меди и Дентелети у чело, односно на источној граници Дарданске Краљевине. Једино тако обухваћена територија Дарданаца до краја области Понишавља, тј. до софијског поља, укључила би измешане Трибале и Мезе делом и иза Цибрице.[311]

По свему судећи, до тешкоћа у интерпретацији античких аутора августовог доба и оних из времена новооснованих провинција Балкана долази због тога што се подаци других не могу преносити у потпуности на простор и време првих. У том смислу није без значаја ни чињеница да је Мезија образована 12/14 године н. ере, а провинција Тракија три деценије касније, тако да је та чињеница свакако имала удела у постављању мезијско-трачке, односно, дарданско-трачке границе. Када се има у виду и да је област пиротског краја због значаја коридора, са једне стране, и планинског имиграционог подручја, с друге стране, у више наврата депопулисана (време Трибала, Скордиска, Курионов Дарданski рат, ратови

[309] Plin. IV, 3. Papazoglu 1969: 52, 145, 331.
[310] Онда нема потребе за, Papazoglu 1969: 52, «скретање за 90°», или 331, судити по »искривљеној оријентацији за 90°«.
[311] Papazoglu 1969: 331-332, нема потребе за интерпретацијом »а за Трибале и Мезе могло би се, истина с извесним натезањем, рећи да су северни суседи Дарданаца«.

августовог и тиберијевог доба за образовање провинција Мезије и Тракије, област насељавања Аурелијанових Дачана) подручје пиротског краја изгледа да је индикативно. Не постоје подаци за Понишавље какви су познати за долину Вардара, која је била укључена у антички свет, за нас интересантан за упоређивање, нарочито предео Билазоре на македонско-дарданској граници из позног хеленизма и римског републиканског периода. Многи елементи целокупног живота граничне области наведеног региона вероватно су били слични са пиротским крајем и будући да су боље познати могу бити пренети.[312]

Страбон јужну границу Дарданије види тако што каже да се Дарданци налазе северно од Пеонije и тзв. пеонских планина, односно, северно од Пеоније је Илирија, земља Аутаријата и Дарданија, вероватно, наводећи области са запада на исток.[313] Новијим археолошким истраживањима открива се да је Метохија на прелазу 6. у 5. век пре н. ере била запоседнута илирским племенима из области североисточне Албаније, тј. илирске културе Мати, њене варијанте Кукс.[314] На овај начин, не гледајући југозападну границу Дарданије као из римског периода, могуће је повезати Страбоново одређење северне границе Пеоније помоћу Илира/Ардијејаца, Аутаријата и Дарданаца.[315] Међутим, када Страбон наводи северне суседе Пеонаца са истока на запад, у фрагменту 4 и 6, онда се мисли на Аутаријате насељене од Касандра око планине Орбел (на југоисточној граници

[312] Геров 1961: 165, бележе се разлике у језику натписа, појава тумула карактеристичних за Тракију, топонимија итд. Интересантно је напоменути сличност са пиротским крајем и у погледу близине тромеђе римских провинција.

[313] Papazoglu 1969: 76 (»према северу«), 77 (граничила), 145 (налазила), 162 (граничила), два пута цитат преводи у смилу да је се Пеонија граничила са севера илирским земљама, земљом Аутаријата и Дарданија, а једном да се наведене земље само налазе северно од Пеоније. У том смислу је преведен и бугарски превод са оригинала. То и примећује Папазоглу на стр. 77, да на северној или тачније северозападној граници нема места за Аутаријате, тј. да су они севернije. Ипак допушта и као могућност да набрајање иде од југа према северу, односно, да је Страбон имао западну или северозападну границу Пеоније, где би «Аутаријати имали директан контакт с Пеонијом» а, чак доводи под сумњу и могућност директног контакта и са Илирима, пошто се у другом фрагменту Страбона каже да је Дарданија граничила са македонским и пеонским планинама. На стр. 162, да је реч о старијем времену, уосталом, тако географ Августовог доба не би говорио јер тада није било Аутаријата нити је постојала Пеонија као географски појам. Једно од тумачења могло би да буде да је Страбон на северној страни Пеоније подразумевао илирске земље и Дарданију, а изнад илирске земље Аутаријате, односно на западној граници Дарданије. У том случају набрајање је исправно и гласило би на северној страни Пеоније су илирске земље, (изнад њих) Аутаријати, (а онда) Дарданија (на северној страни Пеоније до илирске земље), односно, да северну границу Пеоније чине илирске земље и Дарданија. На тај начин набраја племена у Мезији и Плиније. Ово је један начин приказа географских појмова простим редањем где онда долази до забуне о положају оних елемената изван једног низа.

[314] Тасић 2003: 50.

[315] Тасић 2003: 51, 52.

Дарданије) а не на оне из матице (западно од Дарданаца), када је Страбон набрајање вршио из супротног смера.[316]

Пеонци пак живе до реке Струме, као и Македонци и нека трачка планинска племена, почев само од почетка македонских и пеонских планина, а преко реке, источно, само Трачани.[317] Овде су наведени палеобалкански народи у односу на реку Струму и Пеонце. Јужно од њих помињу се Македонци, онда, вероватно северно треба видети Меде (пошто и Пеонци излазе на Струму), уместо неких трачких племена (област средњег и горњег тока Брегалнице и средњи ток Струме насељавало је ово велико трачко племе).[318] Иначе, само у том делу трачка племена прелазе на десну страну Струме.

Сада, вероватно по античком поимању Балкана у виду висећег неправилног трапеза, који чине северно Дунав, а са страна Јадран и Понт, на врху Егеја, Страбон смешта Пеонију помоћу три везане стране, без северне. Вероватно је модел заснован и у погледу визуре са југа, из Грчке. Овај модел примењује се и на остале народе и друге појмове, а користе га и остали аутори. Тако за Пеонију Страбон каже да се пружа, источно од илирских племена, западно од трачких планина и северно од Македоније.[319] Затим, даје детаље о Пеонији као што су: да Пеонци живе око Вардара и у пределу Амфакситиде, да их неки сматрају за колонисте Фрижана, а други да су им родоначелници, затим, које области су захватали у прошлости и сада итд.[320]

---

[316] Str. VII, frg 4; Papazoglu 1969: 78. Str. VII, frg 6; ИТМ 1949: 220.
[317] Str. VII, 7, 4. ИТМ 1949: 217.
[318] Могућа су и нека мања трачка племена јужније од Пеонаца, као што су Синти и Бисалти, види Спиридонов 1983: I, 26-27 (Бисалти), 53-55 (Синти), 119 (источна граница Пеоније иде линијом Кочани-Струмица, а Валандово чини тромеђу Пеоније, Македоније и трачких племена); II, карте 3-5, 8, 21, 26-27, 34, 40. Up. Papazoglu 1988, 367, карт 16 и 20. Сасвим супротно у долини Струме стављају Пеонце аутори из Македоније, Соколовска 2005: карте 1-4 (на карти 4, из периода средине 3. века пре н. ере па надаље, Дарданци тек заузимају само долину Јужне Мораве и Ибра, а Пеонија не излази на Струму); Петрова 1999: карте I-VI, карта II- (током 6. века пре н.е., заузимају целу долину Струме), карта III (током 5. века пре н.е., само у време Ситалка не држе горњу Струму, а од македонских освајања 429. године не држе већи део доње Струме), карте III-V (од 429. године пре н.е. до 279. године држе само десну страну средње Струме до Благојевграда и област горње Струме) и карта VI (. Од Аудолеонта до Дропиона, око 230. године пре н.е., држе само област горње Струме-Ћустендилску област, без најгорњег тока).
[319] Str. VII, frg. 6. ИТМ: 1949: 220. Уп. Str. VII, frg. 10 за Македонију, где се Македонија ограничава са свих страна.
[320] Str. VII, frg. 11, 38, 44. ИТМ: 1949, 221, 223-224.

Плиније о јужној граници Дарданије износи несигурне податке који се уобичајено стављају у старије време.[321] Тако он каже да су »северни део Македоније штитиле од Трибала Пеонија и Пелагонија«[322] На основу археолошких истраживања још од каснобронзанодобне културе Брњица долина Јужне Мораве и скопско-кумановске области била је запоседнута протодарданским, предарданским и дарданским насељима до доласка Римљана.[323] У тој области материјалне културе Трибала у античко време нема, и њена најужнија матична област може да буде само Понишавље и Софијска котлина. Плинијев податак може да буде само реминисценција на неки продор Трибала долином Вардара, попут похода на Абдеру. Други податак је још чуднији, »на тој граници суседи Македоније су Дарданци, Трери и Пијери«.[324] Дарданци су могли да буду само северни суседи Македоније, док су Трери у време Тукидида забележени североисточније у софијском пољу, а Пијери, југоисточно у пределу Пангајске горе.

Дион Касије посредно даје јужну границу Дарданије тако што каже да »су под именом Мезије обухваћене и све оне земље северно од Далмације, Македоније и Тракије«.[325] Северно од Македоније у оквиру велике, неподељене, римске провинције Мезије могла је да се подразумева само некадашња Дарданска Краљевина која је у целости ушла у нову крајдунавску провинцију.

Антички аутори августовог доба не дају директно источну границу Дарданије, која је за подручје пиротског краја најважнија, али се она може наслутити преко југоисточних пеонских, источних трачких и североисточних трибалских, келтских и мезијских суседа. Страбон каже да Пеонија од стране Тракије, дакле на истоку, граничи са планином Родопа, која је пак највиша после Хема.[326] Вероватно је реч о планини Пирин или Рили, које су антички аутори мешали са Родопима.[327]

---

[321] Papazoglu 1969: 51, 145-146.
[322] Plin. IV, 33. Up. Papazoglu 1969: 51, 145 (T 53).
[323] Тасић 2003: 51-52.
[324] Plin. IV, 34. Up. Papazoglu 1969: 145 (D 90).
[325] Dio. Cass. LI, 27, 2. ИТМ 1949: Дион Касије 375. Уп. Papazoglu 1969: 142-143, 329.
[326] Str. VII, 5, 12.
[327] Спиридонов 1983: I- 118. Ако је реч о планини Рили, онда то могу да буду само пеонски Агријани и Лајаји, у класичном и хеленистичком периоду до средине 2. века пре н. ере. У каснијем периоду простором горње Струме (област Ћустендила) доминирају трачки Дентелети. Планина Пирин чини леву страну средњег тока Струме, од Кресненске до Рупелске клисуре, са релативно

Дарданија код Страбона није предмет посебног одређења. Једино Ливије даје податак да Бастарне у сукобима са Дарданцима у њиховој земљи (179-175. године пре н.е.) помажу дардански суседи, Трачани и Скордисци.[328] Набрајање иде од истока ка северу. Нажалост, не одређују се посебно која од трачких племена су сарађивала са Бастарнима и Скордисцима. Одређену индицију пружа нам податак Ливија да су се Бастарни пре него су дошли у Дарданију сукобили са Трачанима, кроз чију су земљу пролазили, око хране за издржавање, и након пораза склонили се на планину Рилу.[329] По свему судећи реч је о Дентелетима. Ови догађаји се дешавају у периоду када Агријани нестају из античких извора, а Дентелети се појављују на подручју горњег тока Струме (почетак II века пре н.е.).

Дарданија се код Страбона може посредно назначити. Видели смо горе да су смештене северно од Пеоније, Илирија (или земља Ардијејаца), земља Аутаријата (матична област изнад Илирије, а западно од Дарданије), Дарданија и земља Аутаријата (колонизована област). На истоку, према Тракији, Пеонија се граничи са планином Родопа, тј. западно је од трачких планина. Пеонци живе до реке Струме без средње Струме и већег дела Брегалнице који су заузети Медима. Од времена око 230. године пре н. ере Пеонија није више самостална држава већ постаје географско-административни појам.[330]

Страбон на источној граници Дарданије у једном пасусу два пута помиње да Стримон извире у »области родопских Агријана«.[331] Реч је, дакле, о области горње Струме, која се непосредно додирује са Лужницом и горњим Понишављем. Овај податак Страбона вероватно се односи на старије хеленистичко доба, пошто у првој половини 2. века пре н. ере ово пеонско племе престаје да се помиње у

уском долином, коју су углавном насељавали трачки Меди и прелазили у тој равни у горњи и средњи ток Брегалнице. Дакле, пеонска племена (Дерони класичног периода, касније као народ) могла су да изађу на Струму једино у пределу Струмице, испред Рупелске клисуре. Уп. напомену више.

[328] Liv. XLI, 19, 7-11. Papzoglu 1969:127-128, 269.

[329] Papazoglu 1969:126.

[330] Петрова 1999: 25.

[331] Str. VII frg. 36. На једном месту у овом пасусу Страбон каже »Не само Аксиј почиње из области Агријана, него и Стримон извире код Агријана, тече кроз земљу Меда и Синта и улива се у море између Бизалта и Одоманта«. Овај део Соколовска 2005: 137, користи да у територију Агријана стави и одувек дардански горњи ток Аксија. Међутим, на претходној страни, и сама констатује да се овај пасус Страбона односи на касније хеленистичко време, када су Агријани на заласку и нестају, а Дарданци у успону и напону снага. Поред тога, на северној граници Пеоније Страбон увек ставља Дарданце или понекад Аутаријате. Тек Филип V осваја најсевернији град Билазору према Дарданцима у горњем току Аксија, up. Papazoglu 1969: 77, 116, 146, нап. 191 (да су само извори Аксија били на пеонској територији.

античким изворима.[332] Некако у то време на истом простору, као и у пределу Ћустендила, почињу да се помињу трачки Дентелети, који су вероватно сишли са Родопа, тј. Рила планине.[333] По томе помен Дентелета и Меда код Плинија у чело Дарданије[334] представља и њихову границу на развођу сливова Јужне Мораве и Струме, свакако на рачун Дарданаца у пределу пиротског краја (на североистоку), а супротно, на рачун Меда и Дентелета у пределу кумановског и скопског краја (на југоистоку). Плиније у наставку пасуса наводи исправно да се на Меде и Дентелете »надовезују Трачани, који допиру до Понта«. И овај податак одређује територију трачке групе народа од Понта до Струме, издвајајући Дарданаце у посебну групу народа - мезијску.

Даље, Страбон наводи народе од истока ка западу који живе око Старе планине и испод ње,[335] а то су Корали, Беси, Меди и Дентелети. По њему ова племена разбојнички су настројена, а Беси предњаче. Они живе сиромашно, станују у колибама и обухватају већи део Хема. Податак Страбона да живе у колибама и на већем делу Хема иде у прилог томе да се ради о сточарима који су покретљиви и који су ту забележени и у време Августовог и Тиберијевог доба. Почетком 1. века н. ере раније име Беса преноси се за скупно на све Трачане, због њихове упорне борбе за самосталност.[336] Ранији Сатри, Дии, Диобеси и Беси документовани у изворима класичног и хеленистичког доба настањивала су средњу и горњу Месту и горњу Марицу, односно, западну половину Родопа са припадајућим странама сливова наведених река, а и те стране планина Пирин, Риле и Средње Горе.[337] Дакле реч је о једној великој групи сродних племена, која су углавном била слободна до времена римског освајања, где су остала и касније.

И сада, што је за нас најважније, Страбон изричито наводи »Беси се граниче са планином Родопа, са Пеонцима и илирским Аутаријатима и

[332] Геров 1961: 84. Papazoglu 1969: 80, нап. 33.
[333] Геров 1961: 76, где се не образлаже велики хијатус од прве вести о Дентелетима и њихово простирање кроз време. Уп. Papazoglu 1969: 80, нап. 33.
[334] Plin. IV, 3.
[335] Str. VII, 5, 12. По ИТМ 1949: 216, реч је о народима око и испод Хема, вероватно, на Старој планини и јужно уз њу. По Papazoglu 1969: 330, »око Хема и даље од њега све до Понта«, племена се набрајају у правцу са истока ка западу.
[336] Спиридонов 1983: I- 116.
[337] Спиридонов 1983: 24-26 (Беси), 52-53 (Сатри), 116. Подручје горње Марице и западне Средње Горе Беси су освојили након Котиса I, средином 4. века пре н. ере, Спиридонов 1983: I- 116, II- 86.

Дарданцима«.[338] Овде се набрајање племена врши са истока на запад и завршава на северозападу, обележавајући јужну и западну границу овог племена, вероватно из старијег хеленистичког периода.[339] Беси су и живели на већем делу западних Родопа, тако да су се на југу граничили са том планином, а негде око средње Струме, излазили су најисточније и Пеонци, чинећи југозападну границу том племену. Видели смо раније да су се Пеонци пружали до реке Струме, односно до Родопа, тј. Трачана с оне стране Струме.[340] По схватању већине античких географа планине Пирин и Рила биле су део Родопа, а Рила и део Хема.[341] Тако Беси који живе на Родопима су Трачани. Њихови западни суседи Меди и Дентелети, два века пре него ће појам Беса обухватити и њих, живели су у долини Струме и у том периоду нису никад забележени у долинама ни Вардара, нити Јужне Мораве. Пеонци су могли да се овде подразумевају и у горњем току Струме од архајског до млађег хеленистичког доба, преко пеонских Агријана и Лајаја. И у овом случају, у изворишном делу Струме имамо пеонска племена између трачких Беса и Дарданаца. Помен илирских Аутаријата овде се вероватно односи на оне насељене од Касандра на Орбелу (Осоговској планини) и вероватно су били окружени Пеонцима, а делом, у млађем хеленистичком периоду, Медима и Дентелетима. По Страбоновом причању, на Аутаријате надовезивали су се, свакако, северно Дарданци до Старе планине и изворишта Нишаве. Све то иде у прилог томе да је граница између Дарданије и Беса, по Страбону, уствари мезијских и трачких племена и до августовог доба ишла побрђем развођа Струме и Јужне Мораве, а на крајњем северу, развођем Нишаве и Искера, односно, пиротског краја и софијске области.

И за време августовог доба вероватно устаљени распоред племена, односно, источна граница Дарданаца према Трачанима није била промењена. Током Красових ратова за покорење Меза и трачких племена очито је да су операције ишле долином Струме и вршене у источном делу Балкана, тј. источно

[338] Str. VII, 5, 12.
[339] Papazoglu 1969: 145, »време дарданске и пеонске самосталности«, тј. 4-3. век пре. н. ере.
[340] Опречна су схватања о томе да ли су Пеонци или Меди запоседали предео средње Струме током хеленистичког периода, уп. Papazoglu 1957, 257; Геров 1961: 7 /159/; Петрова 1999: 67; карте IV и V, током 4. и поч 3. века пре н. ере десну страну Струме држали су Пеонци, а леву Меди, а на карти VI, до потпадања под Македонску власт нема их у средњој Струми.
[341] Str. VII, frg. 36, место »где тече Стримон, који извире у области родопских Агријана« где може да се види Витоша или Рила као део Родопа. Спиридонов 1983: I-118, да су Родопи обухватали и Рилу; Митрев 2006: 192 (цитира Делева 2002: 275) да је Хем обухватао и Рилу.

од ове реке. Дарданци се једино помињу на почетку рата када су Бастарни поразили и њих, а они су пак, како вели Дион Касије, живели у некадашњој земљи Трибала.[342] То је могла да буде само цела област Понишавља, у којој се ова два мезијска народа преплићу још од краја бронзаног доба.

Изгледа да Страбон описујући западну/југозападну границу Беса с разлогом изоставља трачке Меде и Дентелете из горње половине Струме, који су се увек налазили између Беса, са једне стране Струме (источне), и Пеонаца, Аутаријата и Дарданаца, са друге стране Струме (западне).[343] Вероватно овај Страбонов податак осликава стање распореда племена његовог времена када се под Бесима почињу да подразумевају и ова два племена из долине Струме, те их зато и не наводи.[344]

Ако је претпоставка тачна да се податак Страбона о суседству Беса и Дарданаца односи на августово доба, пошто се између њих не помињу Меди и Дентелети, а како је једино могло да буде, онда се њихова граница мора ставити у пределу развођа Струме и Јужне Мораве. На тај начин могуће је одредити источну границу Дарданије до пиротског краја, односно, Лужнице, која је била у

---

[342] Dio. Cass. LI, 23, 2. Проблем једино представља што ове догађаје Дион Касије ставља преко планине Хем, тј. северно. Имајући у виду да Дарданци никада нису забележени у простору између Дунава и Старе планине, то овај податак Касија треба схватити као реторички. Уп. Геров 1967: 61-62; Papazoglu 1969: 143, чак и не расправља о овом проблему, а за дарданску територију, некадашњу трибалску, претрпоставља да »може да буде само област око Јужне Мораве и доњег тока Нишаве, која је у царско доба била део Дарданије«.

[343] Геров 1961: 12-13 /164-165/ (за Меде) и 74 /226/ (за Дентелете). Геров на стр. 13 /165/ наводи уосталом у вези са запоседањем Меда и дела средње и горње Брегалнице да »антички писци не говоре ни за једно значајније племе, које би могло да буде смештено између Пеонаца, Дарданаца, Меда и Синта«. Дардански Тхунати се на истоку граниче са Медима, али су они дарданско племе и са Медима су једино могли да се граниче у скопско-кумановском крају и на Осоговској планини, каснијој тромеђи Мезије, Македоније и Тракије. За друго дарданско племе Галабрије можемо да претпоставимо да су живели изнад њих, северно, онда вероватно граничећи се са Дентелетима, у источном делу врањско-лесковачког краја, па чак и до Понишавља (?). Комбинације научника о илирском пореклу Галабрија, а, супротно, трачком пореклу Тхуната, само још једном актуелизују њихову мезијску етничку припадност у оквиру Дарданаца, што се слаже и са подацима античких писаца и са новијим лингвистичко-археолошким истраживањима, Уп. Papazoglu 1969: 160, 202; Геров 1961: 10 /162/.

[344] Str. VII, 5, 12; Str. VII, frg. 36, у наведеним пасусима вероватно се мисли на положај ова два трачка племена у хеленистичком периоду, што је у супротности са ширењем појма Беса на сва трачка племена од августовог доба. Уп. Геров 1961: 7-8 /159-160), Спиридонов 1983: 116. Поред тога, Геров Дигере и гране Беса код Плинија (nat hist. IV, 1, 3; 11 [40]) ставља делом на планину Пирин и са основном територијом у горњем току Месте, као и то да су Меди и Дентелети живели на десној страни Струме јужно од Трибала и Меза (Геров 1961: 12 /164/). По Томашеку могуће је да су Дентелети били једна грана Беса, што није немогуће, имајући у виду да су на Рили били измешани у старијем хеленистичком периоду, Уп. Геров 1961: 227; Papazoglu 1969: 80, нап. 33, »Могуће је да су Дентелети били огранак Беса који се раширио према западу на рачун Пеонаца (Агријана)«.

непосредном контакту са Знепољем, контактном зоном, најпре, са Агријанима, а онда касније, са Дентелетима.[345]

Страбон поред Беса, у односу на Марицу у чијем горњем току су живели, наводи низводно, тј. источније, Брене и Корпиле. Уједно се бележи да се границе са Одрисима и Сапеима, источно и јужно. Иначе, Беси су стално били у сукобу са Одрисима и углавном изван њихове краљевине као и Трибали.

Затим, Страбон наставља, да између Беса[346] и Ардијејаца долазе Дасарети, Агријани и друга мања племена, чија су насеља Скордисци уништили.[347] Вероватно помен Ардијејаца на крајњем западу Балкана уз Јадран, иза матичне територије Аутаријата и Дарданаца, само означава правац простирања других племена од Беса ка крајњем западу. Слична ствар је и са Дасаретима који су смештени, југозападно од Ардијејаца, јужно од Дарданаца и западно од Пеонаца. Међутим, Агријани у горњој Струми и »друга мање значајна племена«,[348] вероватно су се налазила у међупростору на западној граници Беса ка Дарданцима.[349] То се слаже са подацима Страбона да су Скордисци њих нападали док им: "нису опустошили крајеве тако да се могло ходати данима, а да се наилази само на непроходне шуме".[350] У том смислу је вероватно и обухваћен и пиротски

[345] Геров 1961: 226, 231, 236 /74, 79, 84/ да простирање Дентелета у области најгорње Струме (у области источног Радомира, Перника и Брезника) не дозвољава у прошлости до старијег хеленизма, смештање Агријана у истом региону, а у области западног Радомира и западније у планинском Крајишту, Лајаја (након Тукидида антички писци их не помињу). Међутим, у горњем току Јерме, припада сливу Нишаве (Знепоље), Геров 1961: 226, 236 /74, 84/, несигурно претпоставља, да је »евентуално област Трна«, припадала, најпре, Лајајима, а затим, Дентелетима. Уп. Papazoglu 1969: 80, нап. 33, и претходну напомену.

[346] Papazoglu 1969:272-273, на име племена Беса ставља знак ?. Међутим, битан је контекст претходне реченице, а то је да се: "Беси граниче са Родопима, Пеонцима и илирским Аутаријатима и Дарданцима." Уп. ИТМ 1949: 216.

[347] Str. VII, 5, 12. ИТМ 1949: 216. Papazoglu 1969:272-273. Ово место Страбона свакако је у складу са напред уопштеним податком да су се Скордисци проширили »до илирских, пеонских и трачких гора«, дакле углавном у пределу Дарданије. Уп. Papazoglu 1969: 273-274, да међу мање значајним племенима треба видети »делове разбијених Трибала и Аутаријата, а, свакако, и делове Дарданаца«.

[348] Papazoglu 1969: 272.

[349] Другачије није могуће сместити Агријане, а слаже се и са наставком причања Страбона.

[350] У првом делу истог пасуса, Str. VII, 5, 12. ИТМ 1949: 215. Papazoglu 1969: 273-274, не помиње Агријане, а међу »мање значајна племена« која су Скордисци уништили наводи » -с обзиром на то да је природан пут водио долином Мораве - делове разбијених Аутаријата и Трибала, а, свакако, и делови Дарданаца«, што значају у том периоду једино не одговара Дарданцима. Када се тумачи Страбонов податак до краја да би се и Агријани уништили од Скордиска (за Дасарете то не важи пошто су они у равни са пеонским планинама) морали су да прођу Понишављем и онда уђу у долину Струме. Вероватно је том приликом опустошен и пиротски крај. У претходном пасусу, Str. VII, 5, 11., Страбон наводи да су Аутаријати, покорили најпре Трибале и завладали трачким и

крај као крајње северозападно Дарданско подручје ка Агријанима, чију територију у горњој Струми су опустошили Скордисци. То је могло да буде учињено долином Нишаве, чиме је отворен пут напада Скордиска и долином Струме у Македонију преко савеза и са Трачанима, Дентелетима и Медима.[351]

Што се тиче северне границе Дарданије у класичном периоду, на основу података Херодота и Тукидида, њу је чинила територија трибалских племена. Обично се узима да су се Трибали простирали од Велике Мораве до Искера. Проблематично је да ли су излазили северно на Дунав, а на југу, по Полашеку, то би могла да буде долина Нишаве и Драгомански кланац ка софијском пољу.[352] Папазоглу претпоставља да су током 4. века пре н. ере, нарочито у време Филипа и Александра (до почетка његове владе) Трибали били суседи Македоније, на основу сумарних података античких писаца.[353] Како показује њихов ранији напад на Абдеру, а било је и других незабележених, они су могли да продру и до Егеје, а да опет њихова матична територија остане близу Дунава у северном делу централног Балкана. Могуће је да су у том периоду Дарданце држали под својом влашћу. У прилог томе иду археолошки остаци који говоре о континуитету дарданског простора од најстаријих времена, а њихови први помени код античких аутора падају крајем овог периода.[354]

Продор Аутаријата крајем 4. века пре н. ере на трибалску територију није изазвао озбиљније поремећаје друштвене организације Трибала и значајне територијалне промене, сем узајамног мешања и коегзистенције са Трибалима. Међутим, најезда Келта и досељавање Скордиска током 3. века допринели су да се земља Трибала смањи у западним њиховим ранијим крајевима (у долини Велике Мораве и доњем делу Јужне Мораве).[355] Међутим, чини се да су Трибали

илирским племенима (крајем 4. века пре. н. ере), али је после њихова моћ сломљена од стране Скордиска које су на крају покорили Римљани, види Papazoglu 1969: 43, 50-51, 84, 215.

[351] Papazoglu 1969: 230, 232, 274, преферира пут продора Скордиска долином Мораве и Вардара. Уп. Геров 1961: 165 /13/, прикључује се наведеној траси продора када говори о припадности дела Брегалнице Медима. Из долине Струме било је више путева којим је могло да се пређе у долину Вардара.

[352] Papazoglu 1969: 47-49, нап. 141 за Полашека.

[353] Papazoglu 1969: 49-50; 104, говори се о томе да су Дарданци одувек били суседи Македоније, и чак је окруживали, стално је нападали, али су између имали Пеонце, тако да захваљујући њима нису хеленизовани.

[354] Papazoglu 1969: 51, по угледу на Полашека за врховну власт Трибала над трачким племенима на истоку низ Дунав од њихове матичне територије; 105-106. Тасић 2003: 51-52.

[355] Papazoglu 1969: 43-46, 49- нап. 144а, 86-97, 215-216, 272-274.

у подручју горњег и средњег Понишавља, односно, са једне и друге стране Старе планине, која се ту и завршава, остали непокорени током хеленистичког периода од стране Дарданаца, Скордиска или других келтских племена из долине Нишаве и софијског поља.[356]

Одређену индицију о присуству и Трачана у средишњем делу Јужне Мораве на почетку хеленистичког периода, пружају и случајни налази, вероватно, учињени под тумулима.[357] Наиме, у бочним притокама ове реке, у Житорађи и Горњем Барбешу, откривени су украсни делови металних посуда који се повезују са трачким културним кругом. Њихова присутност у овим крајевима, без досада археолошки истражених хумки, објашњава се културним утицајима.[358]

За Августово доба, тј. у време оснивања провинције Мезије, по подацима тадашњих писаца опет се наслућује да су северно подручје пиротског краја могли да насељавају Трибали.[359] Страбон наводи да су се Мали Скордисци пружали западно од Трибала. Најречитији је податак Плинија да »Дарданцима с леве стране простиру се Трибали и мезијски народи, а са чела Меди и Дентелети«. Ако се у наведеном периоду прихвати простирање северозападног дела Дарданије у Понишавље и Лужницу, а Меда и Дентелета у горњој и делом у средњој Струми, онда Плинијев податак нема потребе да буде схваћен по Агрипиној карти, тј. по скретању у оријентацији за 90º, пошто се тада стварно Трибали налазе лево од Дарданаца на западној Старој планини, а Мези западно у долини Тимока и источно у равници између Дунава и Хема.[360] На крају и казивање Диона Касија да су Бастарни ка Дентелетима, покорили најпре, Мезе, затим, Трибале и најзад Дарданце који су живели у некадашњој трибалској земљи реално описује распоред племена у пределу западне Старе планине, Понишавља, Лужнице, софијског поља и горње Струме, тј. северног дела централнобалканског подручја.[361] Са овим је сасвим у складу и податак Птолемеја чак и са почетка 2. века н.е., да »у провинцији Горњој Мезији живе Трикорнензи према Далмацији, Мези према реци Кијабру, Пикензи између њих, а Дарданци према

[356] Papazoglu 1969: 5o-51, 143- за доњи ток Нишаве. Геров 1967: 22
[357] Јовановић 1981: 1-2.
[358] Јовановић 1981: 4; Јовановић 1984: 117-118.
[359] Papazoglu 1969: 46-47, 142-143.
[360] Papazoglu 1969: 52, 145, 331-332, нема потребе навести ни за Трибале и Мезе »истина с извесним натезањем, рећи да су северни суседи Дарданаца«.
[361] Papazoglu 1969: 46-47, 142-143, 330.

Македонији«.[362] Имајући у виду прецизна разграничења Горње Мезије са суседним провинцијама, Дарданци се налазе једини у јужној половини провинције, на тај начин на граници са провинцијама Далмацијом, Македонијом и Тракијом, односно, ранијим Илирима, Пеонцима и Трачанима. Трибали ионако долазе североисточно у западном делу провинције Доње Мезије,[363] само заменивши положај са Мезима код Птолемеја у односу на Плинија. Међутим, та два племена су ионако од старине била измешана.

Остаје једино покушај да се расветли у детаљима гранично крајње северозападно подручје Дарданије, најнепосредније везано за пиротски крај. Неке индиције постоје. Реч је о прелазу из Понишавља у софијско поље у хеленистичком периоду. И оно може да буде ухваћено преко узгредних података античких писаца и посредних доказа, који могу и другачије да се тумаче.

Видели смо у класичном периоду и почетком хеленистичког доба да је област омеђена горњим токовима река Искера, Струме и Нишаве била насељена Трибалима на североистоку, Дарданцима на западу и Агријанима на југозападу. Овакво стање ствари почело је да се најпре мења великом најездом Келта у више таласа. Један важан крак њихове пенетрације ка Тракији и Малој Азији ишао је коридором кроз Понишавље и софијско поље. Оснивањем њихових краљевина у Малој Азији и Тракији током 3. века пре н, ере, вероватно су преко наше области одржавали везе и контакте. У ту сврху овај важни коридор гледали су да буде у њиховој контроли те је с тога вероватно насељаван. Овим провереним путем Скордисци су били и савезници Бастарнима, у првој половини 2. века пре н.е., када је требало заједно са Трачанима да по Филипу »униште дарданси народ«.[364] На крај тога периода односе се и Страбонови подаци о Скордисцима да »су се толико осилили да су продрли и до илирских, пеонских и трачких гора«, затим, да су они Дасарете, Агријане и друга мање значајна племена »нападали док нису опустошили ове крајеве тако да се могло ходати данима а да се наилази само на непроходне шуме«.[365] У другој половини 2. века пре н.е. Скордисци пошто су овладали коридорима највећа су опасност римској Македонији, тако да у одбрани

[362] Ptol. III, 9, 2. Уп. Papazoglu 1969: 328.
[363] Ptol. III, 10, 4. Уп. Papazoglu 1969: 53.
[364] Liv. XL, 57, 5-9. Уп. Papazoglu 1969: 124-128.
[365] Str. VII, 5, 12. Уп. Papazoglu 1969: 134, 221.

морају да учествују римске редовне конзуларне снаге.[366] Након две деценије, почетком 1. века пре н.е., периода ненападања, римска војска под командом Сципиона Азијагена прелази у офанзиву и вероватно 84. године пре н.е. чини крај њиховој моћи на централнобалканском простору. Крајем истог века, 11. или 10. године пре н.е. припојени су римској провинцији Илирик.[367]

Из наведеног општег прегледа скордичке политичке историје на Балкану у хеленистичко-републиканском периоду дâ се наслутити њихова везаност и одлучност да бране најважније коридоре долином Мораве и Нишаве.[368] Пиротски крај је у томе имао своје место. Свакако су њихове везе и савези са трачким племенима Дентелета и Меда, из долине Струме, и Беса, из долине Марице, омогућени проласком Понишављем. Тај саобраћај је вероватно био олакшан ако не поседовањем овог дела коридора, онда, изгледа, постојањем бројних њихових енклава.

Код Диона Касија налазе се и имена два келтска племена у софијском пољу. То су Серди и Мелди. Најпре, Марко Крас 29. године пре. н.е. у потери за Бастарнима из земље Дентелета одмах је покорио Сегетику. Она се обично тумачи као »земља племена Серда« у софијском пољу.[369] На повратку у Македонију прве ратне године Крас је имао веће губитке, поред јаке зиме, и од Трачана »кроз чију се земљу, као пријатељску, враћао«.[370] Наредне, 28. године, када је по други пут протерао Бастарне са територије Дентелета опет је прво ратовао са трачким Медима/Мелдима и Сердима и покорио их.[371]

У интерпретацији наведених места код Касија као важна показују се неколико везана момента. Најпре, да ли је историчар из 2-3. века н.е., поменуо Меде или Мелде. Мишљења су подељена, а општеприхваћено је за јужне суседе Дентелета.[372] Ипак, чини се да из правца одакле је Крас кренуо друге године рата у њихово освајање, то би могли да буду само Мелди, поред Серда, а не далеко

[366] Papazoglu 1969: 218-221.
[367] Papazoglu 1969: 234, 237, 251, 259, 261, 264.
[368] Papazoglu 1969: 134, да су борбе Македонаца крајем 2. века пре н.е. пребачене у долину реке Стримон и Родопе; 226, »из својих седишта око ушћа Саве у Дунав галски коњаници могли су за трен ока да се створе у Македонији или у Тракији«, 230, да Летајски натпис открива правац надирања Скордиска у Македонију, долином Мораве и Вардара.
[369] Papazoglu 1969: 319, 321- нап. 101.
[370] Cass. Dio., 25, 1-2.
[371] Cass. Dio., 25, 4-5.
[372] Геров 1967: 54. Уп. Papazoglu 1969: 320 (Меди); История на България-Велков 1979: 284 (Меди); Иванов 1999: 20 (Мелди [или Меди ?], по Кацарову 1910: 5).

јужније, испод Дентелета, Меди. Дакле, Крас да је ратовао са Медима, првим суседима Македоније, пре него је дошао до земљеДентелета, то би другојачије било споменуто. Уосталом, прве године рата Крас је након истеривања Бастарна из земље Дентелета освојио Сегетику. Вероватно је друге године рата то исказао освајањем Серда и Мелда. Поред тога, Меди су највероватније покорени већ ратовима од пре четири деценије, њихову моћ сломили су Клаудије, Курион и Лукул, тако да се они у изворима више не помињу као нападачи Македоније.[373] Ионако, покретима Бастарна они нису били угрожени јер су испред имали Дентелете.

Важно је и питање да ли Дион Касије помињући освајање Сегетике[374] у првој години ратовања, непосредно пошто је изгонио Бастарне из земље Дентелета, мислио на исто софијско поље, где су га крајем исте године рата у повратку напали Трачани, а он наредне године желећи да им се освети победио и покорио Серде и Мелде. Имајући у виду да су Скордисци, Дарданци и Меди претходно сломљени и покорени, Красови ратови вођени су у истом циљу према Мезима и осталим Трачанима и Гетима,[375] али и дотада непокореним Келтима у софијском пољу.

Не мање значајна је и етничка припадност покорених племена Серда и Мелда. Из контекста Касијевог казивања закључује се да су трачка племена која су напала Краса крајем прве године рата, а он желећи да им се освети наредне године, победио и покорио те »трачке« Серде и Мелде.[376] Келтску припадност Серда, а самим тим и Мелда, претпоставио је пре једног века Кацаров, а потврдио и разрадио Геров.[377] У новије време, супротно, прихвата се да су ова племена из круга Трачана, како је у контексту рекао Дион Касије.[378] Међутим, од трачких

[373] Геров 1961: 174 /22/. Уп. Papazoglu 1969: 140-142, чак и да је Пизон 57-55. године пре н.е., својом лошом управом над Дентелетима који за разлику од Скордиска, Меда и Дарданаца, нису сломљени римским оружјем него су »без борбе пришли Римљанима«, успео да учини »од ових верних заштитника Македоније нападаче и пљачкаше«.
[374] Papazoglu 1969: 321. Ако се прихвати уопштено казивање Касија о Красовом рату, онда би у једној варијанти могло да буде прихваћено да је Крас освојио предео на источној Старој планини, где је касније посведочена стратегија Селетика, јурећи Бастарне који су бежали у матичну територију, а онда од тамо упао у Мезију. Међутим, овој интерпретацији пречи повлачење Бастарна на реци Кедру/Цибрици, у правцу софијског поља иза Старе планине.
[375] Papazoglu 1969: 320, 323-324. Уп. Тачева 1987: 150-151 (цитирано по Иванов 1999: 24).
[376] Геров 1961: 49.
[377] Кацаров 1910: 5-6; Геров 1967: 47-54.
[378] Задњи преглед у Динчев 2008: 326

племена одређује им се припадност Трибалима,[379] које пак новија истраживања уврштују у мезијска племена.[380]

На основу проучавања Кацарова и Герова сумарни подаци античких писаца о Скордичким продорима ка Македонији и Тракији добили су потврду о келтском насељавању главног коридора у унутрашњости Балкана.[381] Вероватно је реч о једном дугом процесу од велике келтске најезде почетком 3. века пре н.е., преко келтске Краљевине Тиле у истом 3, веку и на крају Скордичке хегемоније јужно од Дунава током 2. века и почетка 1. века пре н.е. Поред помена два вероватно скордичка племена у софијском пољу код Диона Касија, топонимија и археолошки налази упућују на трајно присуство Келта и у нашој области.

Папазоглу, дајући оправдано приоритет продорима Скордиска долином Јужне Мораве и Вардара, појаву топонима и археолошких налаза у пиротском крају, који се везују за њих, не ставља у контекст рачвања једног крака тога коридора. Он се одваја у пределу каснијег Наиса и ишао је долином Нишаве на југоисток Балкана, а од софијског поља могао и долином Струме опет да води у Македонију.[382]

Топономастика балканских римских провинција углавном показује велико присуство латинских назива.[383] Реч је углавном о територији раније првобитне велике Мезије, Македоније и шире софијске области.[384] Мањи број топонима вуче

---

[379] За трачку припадност Трибала, материјалне културе западног дела софијског поља, једно од задњих разматрања Динчев 2008: 325-326.

[380] Једно од задњих разматрања Тасић 2003: 43-44, употребљен термин дако-мезијски, за Трибале и Дарданце.

[381] Кацаров 1910: 5-6, 11; Геров 1967: 11-14, 30-55; 35- наглашава да је у другој половини 2. века пре н.е., »пут скордичке експанзије на исток ишао долином Нишаве и софијског поља«, затим, 46- »Места у којима су нађени горе споменути остаци (археолошки из латенског периода, прим. аутора) келтске културе у разматраној области, леже углавном на дијагоналном путу Ниш-Софија-Пловдив и подударају се са историјским подацима ширења Келта у софијској области од северозапада и за њихово распростирање одатле у долинама Марице и у горњим токовима Искера и Струме«, као и 53- »у закључку могли бисмо да кажемо, да су данас основе много веће да прихватимо келтско порекло Серда него ли пре педесет година, када је Кацаров први изнео ту претпоставку. Уместо Трера и Тилатеја, који као племена ишчезавају током пресељења Трибала и надаље током обрачунавања са Аутаријатима и за време дуготрајних и беспоштедних ратова између Скордиска и Трибала, појављују се келтски досељеници, највише по дијагоналном путу који се насељавају у посебним областима издвојени према пореклу у племенским групама« (преводи аутора).

[382] Papazoglu 1969: 283-284, 295. Уп. претходну напомену.

[383] Beševliev 1970: 16, 18. То што важи за Прокопијева кастела једнако је и за забележене топониме у ранијим римским итинерарима. Остала имена места грчког, трачког (најбројнија најбројнија због обухватања целог трачког подручја), илирског, келтског и мезијског (дачког) порекла налазе се у областима где су ти народи живели.

[384] Beševliev 1970: 18.

корене од индигеног становништва понаособ. Ствар је много јаснија у областима где су народи углавном остајали на истом месту у дужем временском периоду, рачунајући од класичног и хеленистичког периода, као што је Тракија, Македонија, Епир. Међутим, регион Понишавља и софијског поља трпео је велике промене почев од хеленистичког до касноантичког периода. С тога у том подручју налазе се имена места свих народа познатих у античком периоду. Списку познатих великих народа; Грка, Трачана, Илира и Келта, треба свакако додати и Мезијце, који су издвојени као посебан народ пре око пола века. Имајући у виду да је наше подручје припадало Трибалима и Дарданцима то се они повезују са задњом палеобалканском групом народа.[385]

Први подаци о именима места пиротског краја забележени су тек у римским итинерарима.[386] Имајући у виду да се пиротски крај граничио са наиском и сердичком облашћу, то се узимају у разматрање топоними између ова два велика римска града укључујући и њих.[387] У сваком случају два града и три мансија подигнута су на предримским домородачким насељима или у њиховој близини, тако да нам њихова етимологија пружа податке о становништву овог подручја пре доласка Римљана. Други је случај са шест мутација које су једино забележене у Јерусалимском итинерару из касне антике и вероватније је да су настале након оснивања провинција, дакле, изнова грађена места у вези са саобраћајницом и зато већина римског порекла.

И за Наис и Сердику мишљења лингвиста су подељена. Сматрају се келтским, трачким или илирским насељима, а први и за мезијско место.[388] Од три мансија, два, Ремесијана и Мелдиа, опет се сматрају келтским или трачким

[385] Георгијев је својим радовима издвојио, дачку, односно, дако-мизијску етничку област Балкана радовима од пре пола века (обједињено у задњем раду, Георгијев 1977). Уп. критички приказ код Papazoglu 1969: 61-64. Српски археолози прихватили су ову тезу да би потврдили одраније примећену различитост материјалне културе централнобалканског подручја од источног трачког и западног илирског подручја, као и грчко-македонског на југу, али са употребом Георгијевљеве кованице »дако-мезијски«. Уп. један од задњих радова Тасић 2003: посебно, 44. Међутим, у овом раду се издваја мезијска од дачке етничке области.

[386] На основу Demandt-a Тачева 1998: 114, доноси да су архетипови Појтингеријановој карти из друге половине 2. века, Антонинијевог итинерара из 212-218. године, а Јерусалимски итинерар је већ из 333. године н.е. Уп. Васић, Милошевић 2000: 140.

[387] Бројни су и вицинални путеви који су се одвајали од главног пута из долине Нишаве у пределу пиротског краја, међутим, за њих не постоје антички подаци у вези са називима места. Један такав сигурно је ишао и Лужницом.

[388] За Наис, Papazoglu 1969: 191-192, 284; Beševliev 1970: 92; Petrović 1979: 37-38. За Сердику, Геров 1967: 47-54; Beševliev 1970: 92.

агломерацијама.[389] И поред тога што има бројних археолошких остатака из гвозденог доба све до доласка Римљана, назив трећег мансија Турес је свакако римски, тј. као да није грађен у близини домородачког места. Остаје отворено питање да ли можда у Прокопијевом делу помен Кумедаве не означава враћање на преримско мезијско (трибалско/дарданско) име Туреса. Изгледа вероватније да је током касне антике, вероватно већ од Аурелијановог пресељења Дачана, становништво некадашњег Туреса постало претежно дачко. Протеком времена промењено је име места у Квимедава/Кумедава, која је први пута забележена код Прокопија.[390] Упадљива је и заводљива сличност три полихнија Прокопија (Румисијана, Кумедава и Кратискара) са три мансија римских итинерара (Ремесијана, Турес и Мелдија), где би под Ремесијаном имали континуитет и места и имена, код Туреса само промену имена, а код Мелдија, измештање предеоног средишта од ранијег мансија на мутацију Скретиска/Кратискара.

Од шест мутације, прве четири, рачунајући од Наиса, Радицес, Улмо, Латина, и Транслитус су сигурно латинске, односно, новооснована насеља на коридору, вероватно настала у почетном периоду римске владавине, када је изграђен и пут. Две задње, испред Сердике везују се за домородачко становништво. Прва, Баланстра, има вероватно мезијско порекло, а друга, Скретиска, келтско.[391]

На основу изложене топономастике предела Понишавља и западног дела софијског поља забележене у римским итинерарима показује се да је домородачко становништво на наведеном делу главног царског пута било углавном келтско, пошто њихова етимологија има превагу над осталим палеобалканским народима.[392] Поред приличног броја латинских имена (један мансио и четири мутације), оба града, два мансија и једна мутација највероватније потичу од келтских домородачких насеља. Притом, важно је нагласити да се три топонима везују за имена келтских племена, Серда, Мелда и Рема (Сердика, Мелдиа и

[389] Геров 1967: 54; Papazoglu 1969: 192; 284; Beševliev 1970: 93-94, Petrović 1979: 51-52.
[390] О проблему Квимедаве/Кумедаве види Јиречек 1877 (1959): 24 (90); Геров 1967: 77, нап. 3; Beševliev 1970: 93, даје име облика Кумедава; Пејић 1996: 10; Динчев 2003: 93.
[391] Герогиев 1970: 34-35, Баланстру приписује дакомизијском језику и преводи у назив Бела река, а Beševliev 1970: 12, 23, 93, даје право име облика Скратиска у односу на каснији Прокопијев полихнион Кратискара.
[392] Свакако је неодржива диспаратна етимологија наведених топонима. Она се пре свега везује за уврежена мишљења о простирању одређених племена на овој територији у зависности од прихваћене групе становништва.

Ремесијана), потврђених и у западном делу цартсва.[393] То се констатује и подацима Диона Касија о Красовом покоравању ових племена на почетку августовог доба (директно помињање једино Серда, а највероватније и Мелда). Међутим, вероватно током другог дела Августовог периода као и у првим деценијама новооснованих провинција Мезије и Тракије, свакако је дошло до знатнијих промена у структури становништва пиротског краја.

Многе су индиректне потврде да је од најранијих времена, а, вероватније од класичног периода, преко хеленизма, до оснивања провинције Мезије, услед бројних података античких писаца, источна граница дарданског супстрата, касније Дарданије, ишла делом развођем Јужне Мораве и Струме, а делом долином задње реке. Из свих Страбонових пасуса општа слика размештаја великих палеобалканских народа Балкана своди се на једну битну линију, долину Струме, а не Мораве и Вардара. Са источне стране Струме и делом залазећи у њеној долини средњег тока налазила су се у целости Трачка племена. На западној страни Струме (без дела средишњег тока) и у већем делу Вардара обитавали су, од ушћа, најпре, Македонци (од класичног периода) и изнад њих Пеонци, а севернije у долини Јужне Мораве, Дарданци, а даље до Дунава, Трибали и Мези, касније, Скордисци.

Што се тиче саме удолине Струме, она је у доњем и средњем току до освајања и јачања Македонаца била трачка, али зато горњи ток Струме био је од развијеног гвозденог доба (тј. архајског доба) насељен пеонским Агријанима, које тек почетком 2. века пре н. ере, истискују трачки Дентелети. Пеонска племена из горње Струме вероватно су имала везу са матичном територијом из долине Вардара преко долине Криве реке, евентуално и горњег тока Пчиње. Прекид у средњем Току Струме чинили су трачки Меди и чак прелазили у средњем и горњем току Брегалнице.[394] Дарданци се никад не помињу у средњем и горњем току Струме, док су Пеонци у горњем току ове реке у наведеним периодима доминантни, а у средњем току, можда само у неким њеним деловима.

[393] Геров 1967: 48-49, нап. 7; 50-51, нап 1; 54, нап. 8. Papazoglu 1969: 192, 284.
[394] Геров 1961: 7 (159), 10-11 (162-163). Петрова 1999: 67 и карте I-VI, Пеонија од Хомеровог доба до краја 3. века пре н.е. захвата и Брегалницу у целости и десну страну Струме, а Меди леву страну исте реке. Уп. Јованов 2006: 132, да је од потпадања под власт Македонаца, територија источне Македоније постепено запоседана од Трачана тако да се у 1. и нарочито у 2. веку н.е. појављују тумули трачког типа.

Насупрот Струми, средњи ток Вардара одувек су настањивали Пеонци, углавном независни до друге половине 3. века, када потпадају под Македонију и брзо се хеленизују. У најгорњем току Вардара и долини Јужне Мораве од најстаријих времена језгро становништва чинили су Дарданци. Чак се у источном делу њихове територије, ка долини Струме, помињу и два племена, Тхунати и Галабрији. Помени Трибала и Аутаријата на наведеном подручју временски су одређени- кратки и вероватно на ограниченој територији. Скордисци тек током друге половине 2. века овладавају само долином Јужне Мораве, а овде верујемо и Нишаве, као завојевачи изворних дарданских области.

Нити у долини Вардара, нити у долини Јужне Мораве антички писци не помињу изричито трачка племена, поготово не Меде и Дентелете, који су крајње западна њихова племена. Ову поделу и простирање племена озваничили су и Римљани постављањем етничке провинцијалне границе између Мезије/Горње Мезије и Тракије планинским венцима, који одвајају долину Јужне Мораве од Струме. У северном делу наведене границе географски услови се мењају. Наиме, долина Јужне Мораве, супротног тока, проходнија је и простире се знатно севернije од долине Струме, чији почетак и не допире пиротски крај (долина Јерме истог правца пружања са Јужном Моравом и Струмом улива се у Нишаву, десну протоку Јужне Мораве, попречног правца пружања). С тога је природније да је већи део јужне половине (југозападни) пиротског краја (јужно од Нишаве) гравитирао ка Јужној Морави, тј. био у сфери већег интереса Дарданаца, него ли већи део северне половине (североисточни, северно од Нишаве). По свему судећи продор трачких племена почетком 1. века наше ере зато је био дубљи долином Нишаве и Височицом на Старој планини.

На овај начин долази се до питања етногенезе источног дела Дарданије, чији северни део, источну половину, затвара Понишавље у ширем смислу, односно, њен североисточни угао, пиротски крај. Папазоглу је, ревидирајући Вулићево мишљење »да је до јачања трачког елемента у пограничним областима Дарданије могло доћи под крај III века н.е., после пресељења Дачана на ову страну Дунава и оснивања провинција Дакије Ripensis и Дакије Mediterranea« с правом га одбацила због присуства Трачана у Ремесијани и пре овог времена.[395]

[395] Papazoglu 1969: 188.

Она са више ограда претпоставља »да треба рачунати са ширењем неких трачких племена (Меда, Трера?, Дентелета?) према западу у време када су се Трибали повлачили, или нешто доцније у доба римског надирања«.[396]

И поред изражавања сумњи у припадност одређеном палеобалканском народу или групи племена источног дела Дарданије, преовладава њено уверење да је та област »долина Јужне Мораве у почетку припадала Трибалима«[397] Надаље, она претпоставља да су током своје највеће моћи Дарданци у 3. и 2. веку пре н.е. освојили од Трибала долину Јужне Мораве и самим тим и област ка Струми, као и Понишавље. Међутим, што се тиче долине Нишаве сматра да је њен доњи и средњи део припадао Дарданцима, а горњи ток исте реке и Лужница Трачанима.[398]

Показано је у досадашњем излагању да је територија Понишавља припадала од старине (краја бронзаног доба) трибалском и дарданском супстрату, а од оснивања Дарданске Краљевине овом најжилавијем средњебалканском народу. Са јачањем Скордиска у другој половини 2. века пре н.е., треба рачунати на њихово преимућство у самој долини Нишаве, односно, коридору. Тек након сламања моћи Дарданаца од стране Куриона крајем осме деценије 1. века пре н.е., могао је тек да отпочне процес инфилтрације трачког становништва на њиховој територији. У том периоду најближи пиротском крају и у савезничким односима са Римљанима били су Дентелети, тако да су једино они могли да под окриљем светске силе крену у ширење или буду од њих пресељени. Почетком треће деценије пре н.е., Дарданци се и даље помињу у Понишављу, а у софијском пољу келтски Серди и Мелди. Тек у периоду од оснивања провинције Мезије 12-14. године н.е. до образовања граничне провинције Тракије, насељавање источног дела »хеленистичке« Дарданије могло је да буде интензивирано, па и настављено током 1. века н.е. У овом времену помињу се немирни Беси, који су исто могли да

[396] Papazoglu 1969: 51, без Трера?, »изгледа да су нека трачка племена (Меди, Дентелети) потисла Трибале са граница Македоније и Пеоније«; 146, »Позniји помени Трера на Балканском полуострву не могу се ближе определити територијално. Можда су они један од оних трачких елемената који су ушли доцније у састав Дарданије«; 188. Уп. Mirković 2007: 18, сл. 10, где су уз ограду непрецизности Трери наведени у преримском периоду у пределу доњег и средњег Понишавља.

[397] Papazoglu 1969: 188;160- да антички аутори не дају поуздане елементе за трачку припадност ове области.

[398] Papazoglu 1969: 62, 143- претпоставља и »да су тада знатни слојеви трачког становништва били обухваћени границама Дарданије«, са оградом да се границе »хеленистичке« Дарданије не морају поклапати са границама истоимене римске провинције. Уп. Папазоглу 1988: 170-171, карте 1. и 2.

дођу у пиротски крај, а то је уједно и време када њихово име почиње да се везује за све Трачане. Тако их налазимо много касније и код Паулина из Ноле, који наводи њихово покрштавање од стране Никете Ремесијанског крајем 4. века н.е., вероватно у области његове епископије.

Слична ситуација документована је у источном делу Македоније, односно у области Брегалнице. Овде је трачки елемент археолошки потврђен трачким типом сахрањивања под тумулима током 1. и нарочито у 2. веку н.е.[399] Свакако исти процес инфилтрације трачког становништва на запад од горње Струме и софијског поља десио се током прве половине 1. века н.е. и наставио у царском периоду. Међутим, и данас релативно бројни тумули бележе се само у горњем Понишављу - пиротско поље, и делом у средњем Понишављу-Ђурђево поље, док их у белопаланачком пољу нема, а у нишком пољу су ретки.[400] Већа концентрација тумула бележи се у Алексиначком крају, односно у доњем току Јужне Мораве. И овде, свакако, треба очекивати политику Римљана у периоду оснивања суседних провинција Мезије и Тракије, са размештајем нелојалних и потенцијално опасних и немирних племена, какви су били тада Беси. Вероватно је реч о истом времену и истом процесу, који је текао коридором, тј. долином Нишаве и Јужне Мораве.[401] Непостојање тумула у белопаланачкој и нишкој котлини говори о компактном индигеном становништву, вероватно, Дарданцима и Трибалима измешаним са Келтима. Интересантно је напоменути да тумула нема ни у малој димитровградској котлини, као ни у Лужници.

На основу "археолошких истраживања" пиротска три тумула (Крупац, Блато и Станичење), која су, додуше, обављена доста давно и без адекватне документације, датују се оквирно у 2-3. век наше ере. Новија истраживања

[399] Јованов 2006: 132. Ови подаци одбацују присуство Меда у долини Брегалнице од хеленистичког до хомеровог доба.

[400] Јовановић 1981: 7-11, у атару Кнез Села, на северном ободу нишког поља, док су у нишкој општини, претпостављени тумул из хеленистичког периода у Горњем Барбешу и тумули из Вртишта и Малошишта, вероватно, из римског периода, везани за долину Јужне Мораве. Усамљени су и тумул са сахраном типа бустум из Грачанице и хумка из Орљана. Уп. Јовановић 1984: 112, 117.

[401] Јовановић 1984: 112-118, карта 21; уп. Јовановић 1981: 7-8, карта А на стр. 13. Приметно је да боље истражени тумули у долини доње Јужне Мораве пружају различиту сепулкралну слику; Нозрина- инхумација у каменим саркофазима, Нозрина- кремација у гробу од опека, Ћићина-кремација са столицом у гробном инвентару и Моравац- кремација у дубокој гробној јами. Насупрот, сва три тумула из пиротске општине, вероватно, припадају типу кремације у гробу од опека. И овај детаљ може да индицира присутност различитих трачких, дачких или гетских елемената у првој области, што није случај у пиротском крају.

секундарне касноантичке гробнице у насипу тумула из Блата највероватније стављају и овај тумул у 2-3. век н.е. (види преглед налазишта општине Пирот). С тога само можемо претпоставити да су углавном и остали тумули из истог периода или појединии старији за један век.[402] Исправност ове тезе и датовање потврдило је и најновије случајно откриће трачких кола у тумулу код Станичења на локалитету Могила-Мађилка.[403] Употреба кола у обредима током сахране покојника широко је распрострањена на територији римске провинције Тракије у 2. и 3. веку наше ере, а до сада документовано у преко двеста налаза.

Како показују писани извори и делом простирање, вероватно, трачких тумула у Понишављу, пиротски крај је подељен између две провинције у време њиховог оснивања, тј. током прве половине 1. века н.е.[404] Пре свега, оснивањем провинције Мезије 12-14. године н.е., према Мелдима и Сердима. Након три деценије, анексијом трачког царства, граница у Понишављу морала је да буде утврђена. Историјски и епиграфски подаци за ово рано време не постоје. Чини се да је доминантна улога око поделе припала римској политици.

Само можемо претпоставити, аналогно граници на горњем Вардару између провинција Македоније и Мезије, да је подела ишла неком врстом етничке границе. За подручје пиротског краја нема тако значајних историјских догађаја који би у већој мери допринели да се разјасне ови процеси. Наиме, не постоје подаци којим су се принципима Римљани руководили око разграничења провинција Мезије и Тракије. Да ли се желело да хомогена регија буде раздељена или је можда поштован етнички принцип. Коначно пиротски крај је одвојен тако да су територије данашње општине Беле Паланке (Ремесијане) и Бабушнице припали латинофоној провинцији Мезији, а Пирота (Турес), и Димитровграда хеленофоној Тракији.

[402] Јовановић 1984: 117, поред раније поменутих наводи још и неистражене тумуле у атару села Држине, Костура, М. Јовановца и Пирота, а треба додати и још тумуле у Обреновцу, Сукову, Суводолу, Црноклишту (види у прегледу налазишта општине Пирот).
[403] Гетов 1970: 9, саопштава да су до писања његовог чланка била позната 40 открића кола у тумулима, а од њих једино четири северно од Старе планине.
[404] Провинција Мезија основана је 12-14. године н.е., а Тракија 45. године н.е. Мирковић 1968: 24; Mirković 2007: 21; Тачева 2004: 24, 29.

Најстарији епиграфски споменици из Туреса и Ремесијане, два суседна мансија, потичу из средине 2., односно, почетка 2. века н.е.[405] Они нису бројни у овом крају, али су ипак довољни да још од Домашевског (крај 19. века) буду јасни показатељи провинцијске границе.[406] Петровић је приказао ремесијанске натписе у IMS-у, а споменици Туреса дати су овде.[407] Сваки новији налаз само ће потврђивати припадност ова два знатна римска места у различитим провинцијама Принципата, до обједињавања њихових територија у касноантичкој провинцији Средоземној Дакији.[408]

О источној граници првобитне Мезије, затим, Горње Мезије према Тракији, у оквиру које северни део припада пиротском крају, расправљано је у више наврата. Домашевски на основу до тада познатих натписа правилно поставља границу између Ремесијане са латинским натписима и Туреса са грчким натписима.[409] На основу помена mutatio Latina, из каснијег периода у Itinerarium Burdigalense (333. године), граница између две провинције одређена је прецизније једино овде, на пола растојања између Ремесијане и Туреса.[410] То место на главном царском путу, зависно од прихватања трасе овог римског коридора, повезивано је са остацима античких насеља у атарима села Теловца,[411] Глато,[412] Црноклишта и Станичења.[413] Будући да се атар данашњег села Црноклишта

[405] Геров 1961: 94 (246); !969: 51 (169), 106 (224), бр. 4. Petrović 1979: 55-56, 101-104. На виминацијском латеркулу из 195. године н.е., помињу се војници који су 169. н.е. године регрутовани или у Ремесијани или у области (regio) неког града Горње Мезије, вероватно Виминација.
[406] Domaszewski 1890: 153.
[407] Petrović 1979: 101-107, натписи; 51-57, о Ремесијани. За натписе Туреса види Преглед налазишта, општина Пирот, Турес.
[408] Најновији натпис откривен у Ремесијани из времена Јовијана (?) писан је латинским језиком, види Петровић 2010: у штампи, уп. Милин 2004: 67-68.
[409] Domaszewski 1886: 238; 1890: 153. Он тромеђу провинција поставља на било Старе планине (Миџор), као и то да област Трна ставља у Горњу Мезију због латинског написа из Ломнице, где се помиње један виликус, односно, царинска станица- уп. карту на стр. 154.
[410] Mócsy 1970: 12, место где се долазећи из хеленофоне Тракије улазило у латинофону Горњу Мезију. Међутим, у карти бр. 1 на стр. 10, он границу од Бабиног Зуба поставља источно од ушћа Темштице у Нишаву, малтене уз сам Пирот (Турес). Mutatio Latina не може да има тај положај. Уп. Petrović 1979: 19, 25; Gerov 1979: 236.
[411] Каниц 1909/1985: 89-90/206, локалитет Букова падина, који се налази југоисточно од кастела на Милкином врху. Рекогносцирањима ови подаци Каница нису потврђени. Вероватно је и овде реч само о казивањима мештана које је он само забележио, без провере на терену.
[412] Miller 1916: 532, вероватно село Блато са једне варијанте трасе пута Ремесијана-Турес, али не и на средокрађи, односно, знатно ближе данашњем Пироту. Уп. Gerov 1979: 236, наводи се Глаго.
[413] Petrović 1979: 25, наводи село Црноклиште само по документацији Завода у Нишу. Увидом у њихову документацију није потврђен локалитет Поље-Основна школа, вероватно mutatio Latina, нотиран рекогносцирањима Фил. Фак. у Београду из 2002. године, већ локалитети Селиште и

налази око средокраће и античких Туреса и Ремесијане, то са великом вероватноћом локалитет Горње поље-Основна школа /Црноклиште може да представља античку mutatio Latina.

У време Домицијана и његовог рата са Дачанима 85-86. године н.е., велика Мезија, ради бољег војног и економског организовања, подељена је на две провинције Горњу и Доњу Мезију.[414] Она је раздељена тако што је источна граница Мезије ка Тракији, тј. нове Горње Мезије, продужена од била Старе планине ка северозападу реком Цибрицом на Дунав.[415] Обично се узима да је ранија велика Мезија, а касније Доња Мезија обухватала узак појас ширине 20-45. км., јужно од Дунава, а да је планина Хем (Стара планина) са приличним северним побрежјем улазила у састав Тракије.[416] На тај начин управо у пределу разграничења Мезија, по Птолемеју реком Цибрицом (Киаброс), било Старе планине достиже горњу вредност ширине Доње Мезије. Овако би тачка споја три провинције, две Мезије и Тракије, била смештена на билу Старе планине, односно, на највишем врху у том пределу Миџору (2168).[417]

црквиште св. Јован, који то не могу да буду. Значајан локалитет Градиште на тромеђи атара Станичења, Темске и Сопота, као и други локалитету у атару села Станичења, ближи су Туресу (око једне трећине растојања Пирот-Бела Паланка)

[414] Mirković 1968: 27; 1981 (2000): 75; 1996: 35. Иванов 1999: 26, 103.

[415] Уп. Иванов 1999: 26, по реци Кијабру (Цибрици); Тачева 2004: 30, да је граница започињала источно од кастела Алма, који је остајао у Горњој Мезији.

[416] Геров 1950: 11. Иванов 1999: 26. Тачева 2004: 25. Овде се испушта из вида да је првобитна велика Мезија обухватала и пределе знатно јужније од Дунава, до границе са Македонијом, тј. опште узев, долине Тимока, Велике и Јужне Мораве. Уп. Тачева 2004: 29-30, где се исправно поставља Мезија пре и после поделе, на северозападу Тракије. Gerov 1979: 216-217, о простирању планине Хем, као и Родопа у провинцији Тракији.

[417] Gerov 1979: 218, 236, тромеђу одређује у пределу села Смољанци у изворишном делу Цибрице, притом стављајући до времена Хадријана (134. године) област Монтане у провинцију Тракију. Исто тако и област Берковице, горњег тока Огосте, где су налажени натписи са посветним текстовима на грчком и латинском језику, али без официјелних споменика. Зато се и овај крај ставља у провинцију Тракију до времена Хадријана, због ширине сердичке територије и Птолемејевих општих података. Геров на стр. 216, наводи Птолемејеве податке о стицању граница три провинције на реци Цибрици (уп. детаљније Геров 1950: 12-13), те с тога помера тромеђу у изворишни део ове реке. Међутим, Птолемеј изричито наводи говорећи о источној граници Горње Мезије преме Тракији, да она долази **до** реке Цибрице, а не **на** реку Цибрицу. То би у тако општим подацима подразумевало било Старе планине, пошто је изворишни део Цибрице релативно близак гребену Хема. У том делу, иначе, било Старе планине нагло скреће ка северозападу, знатно се приближавајући Дунаву. Даље, по Птолемеју, Цибрица чини границу између Горње и Доње Мезије.Нелогично је да би један уски део (шиљак) територије Тракије, који би се, прихватајући мишљење Герова, образовао између провинција Горње и Доње Мезије (области Чипроваца и Берковице), опстао и био контролисан. Поред тога, у берковачком крају налажени су и латински и грчки натписи, задњи вероватно у вези са култовима- уп. Геров 1950: 14; Gerov 1979: 218. С тога је прихватљивије да је од самог оснивања провинције првобитне Мезије граница пратила било Старе планине обухватајући Петрохански прелаз, важан са стратешке и војне тачке гледишта и

За време Хадријана, 134-136. године, сматра се у бугарској историографији да је изведена корекција северозападне границе Тракије, односно да је повучена на било Старе планине када је прилична територија Монтане и област данашње Берковице прешла из провинције Тракије у провинцију Доњу Мезију, као и доњи ток реке Лом.[418] Овде треба навести и околност да је комуникација прилично отежана преко била Старе планине у пределу од прелаза Свети Никола до Петроханског прелаза, данас у целости припада пиротском крају и уједно је државна граница Србије и Бугарске,.

Распоред племена у хеленистичко доба и време римских освајања пиротског краја само је могао делимично да буде промењен до периода укидања аутохтоних заједница, односно, њихове непотупуне романизације током епохе Трајана/Хадријана. Она су организована поред војноекономских захтева и у складу са географским условима терена. Наиме, северно од била Старе планине, у Мезији (од Домицијана Доњој Мезији) забележена је перегрина civitas Трибала и Меза, епиграфски документована на споменику из времена Клаудија.[419] Јужно од изразитог гребена Старе планине, највероватније од највишег врха Миџора кретала је гранична линија између провинција Горње Мезије и Тракије, која пресеца попреко Понишавље у тачки мутације Латина (нотирана у бурдигаленском итинерару из 333. године). Источно се налазила стратегија Сердике, док је западно настављала територија бивше Дарданске Краљевине. Дакле Понишавље и Лужница подељени су између две римске провинције: Мезије (од Домицијана Горње Мезије) и Тракије од самог њиховог оснивања. Од тромеђе

запоседнут трупама из Мезије, а надаље ка Црном мору да је граница ишла северним подножјем Хема. Уп. Тачева 2004: 86.

[418] Види претходну напомену, где свакако има елемената и за могућност да је граница од оснивања велике Мезије била, у овом делу њеног протезања, на билу Старе планине, односно на Петроханском прелазу, како је дата на карти у TIR K-34, 1976. У прилог овом мишљењу иду саме чињенице о лоцирању знатних војних јединица у Мезији од оснивања провинције, којима би се тако важан Петрохански прелаз боље и лакше штитио него скромнијим војним ауксилијарним снагама из Тракије. И сердичка стратегија вероватно није прелазила Стару планину у крајњем западном делу (западно од Петроханског прелаза), пошто је у том делу посведочена територија Трибала и Меза (подаци Диона Касија из времена Красових ратова и перегрина civitatium Moessiae et Treballiae, из Клаудијевог доба- Mirković 1968: 75; Petrović 1995: 31). М. Тачева 2000: 60, карта 2 на стр. 76; 2004: 30, 86, 107-109, види карту 2 на стр. 40, где се даје корекција карте Герова тако да од мутације Латина из Понишавља граница ка Дунаву иде у скоро северном правцу до источно уз Рацијарију. Уп. Иванов 1999: 26-27.

[419] CIL V 1838 = Dessau ILS 1349. Иначе, у том делу дунавске области помињу их у ранијим периодима и Страбон, Дион Касије и Плиније. Уп. Mirković 1968: 75. Papazoglu 1969: 53. Petrović 1995: 31.

провинција Доње и Горње Мезије и Тракије, тј. северозападног угла Тракије граница је скретала, под већим углом, гребеном Старе планине. Тај део границе пиротског краја у античком периоду (општине Пирот и Димитровград) чини границу провинција Тракије и Доње Мезије (до Домицијана једне Мезије).

Имајући у виду да Птолемеј, задњи од античких писаца, даје податке о распореду племена централнобалканског простора у оквиру сада римских провинција за време Трајана везаним за пиротски крај, то их доносимо у изводима. Подаци о племенима на истом подручју Страбона, Диона Касија и Плинија, који се односе на време до периода оснивања римских провинција, служе да се пружи изванредна слика кретања и постепеног нестајања великих централнобалканских народа. Тако Птоломеј наводи:

„У провинцији Горњој Мезији живе Трикорнензи према Далмацији, Мези према реци Кијабру, Пикензи између њих, а Дарданци према Македонији."[420]

„Један од градова који се налазе на Дунаву је и мезијска Рацијарија."[421]

„Западни део провинције Доње Мезије заузимају Трибали."[422]

„Један од градова који се налазе на Дунаву је и трибалски Ескус."[423]

„Стратегије у Тракији, из правца две Мезије и око планине Хем, од запада па надаље су: Дентелетска, Сердичка, Усдикесијска, Селетијска."[424]

У дугој, а задњих година поновљеној, расправи у бугарској историографији о простирању стратегија Дентелетике и Сердике говори се и о пределима пиротског краја који су припадали провинцији Тракији.[425] Тако се област трачког дела Понишавља и Лужнице ставља у оквире стратегије Дентелетике, односно, од времена Трајана/Хадријана, у територију муниципија Пауталије.[426] Ранија схватања, смештала су овај део пиротског краја у територију стратегије/града Сердике.[427]

[420] Ptol. III 9, 2.
[421] Ptol. III 9, 3.
[422] Ptol. III 10, 4.
[423] Ptol. III 10, 5.
[424] Ptol. III 11, 6.
[425] Види Тачева 2000: 34, 60; 2004: 33-39.
[426] Тачева 2004: 35-36, 42, 55, 88-89, 108-109.
[427] Геров 1967: 71.

У расправи о разграничењу стратегија Дентелетике и Сердике укључује се и податак Птолемеја. Он наводи »Стратегије у тој области између две Мезије и око планине Хема, од запада надаље су: Дантелетика, Сардика...«.[428] По угледу на античке ауторе тога доба (Страбон, Плиније, Дион Касије) и Птолемеј стратегије Тракије набраја почев од југа уз провинцијску границу са Горњом Мезијом, стратегијом Дентелетике,[429] затим, на северу у северозападном углу, код споја две провинције бележи се стратегија Сердике, и на крају, уз провинцијуску границу са Доњом Мезијом, још две следеће. С тога би пиротски крај у целости припадао стратегији Сердике, имајући у виду, пре свега, близину овог значајног централнобалканског града и бољу комуникативност и повезаност главним царским путем - Дијагоналним путем - у односу на стратегију Пауталију.[430] По свему судећи, у западном делу сердичке стратегије, у области горњег Понишавља, ушли су и остаци измешаних Трибала, Дарданаца и Келта као резултат стратешке политике Римљана.[431]

Птолемеј у провинцији Горњој Мезији, међутим, не наводи стратегије већ области које насељавају одговарајућа племена.[432] По свему судећи, одређење да Дарданци обухватају области ове провинције према Македонији, у крајњем северозападном обухвату подразумева и западни део пиротског краја (територију општине Бела Паланка и део Бабушнице). Овде су, вероватно, Дарданци поменути као следбеници Дарданске Краљевине. Чини се да уједначени предримски развој и статус већег дела касније провинције Тракије са једне стране, и различит друштвеноисторијски ниво разуђеног централнобалканског простора и доњег Подунавља који су ушли у каснију провинцију првобитну Мезију, са друге стране,

[428] Ptol. III 11, 6.
[429] С том разликом што Птолемеј у следећем низу набрајања стратегија Тракије почиње са оном из југозападног угла, Медском, вероватно истог положаја као и Сердска у суседном северозападном углу, тако да је Дентелетска смештена између њих.
[430] Уп. супротно Тачева 2004: 108. Аргумент Тачеве да области јужно од Дијагоналног пута, Трна и Брезника, као и северно од њега, Годеча и горњег Понишавља, су културно везани за територију Пауталије преко поштовања култа Зевса и Хере, који је у овој области често документован. Списку »наследника трачке дијаде« свакако треба додати и недавно откривено светилиште на Белави код Пирота, види Јовановић 2008: 55-70. Међутим, култ Зевса и Хере исто тако је добро заступљен и на територији Сердике, види Геров 1969: 67/185-69/187. Овде не треба пренебрегнути ни помен града Сердике на епиграфским споменицима Пирота почев од средине II века н.е., Геров 1969: 7/125, 51/169-52/170.
[431] Уп. Тачева 2000: 59, о подели трачких земљи приликом оснивања провинције Тракије.
[432] Ptol. III 9, 2. У досадашњим расправама ова дистинкција код Птолемеја покушава да се опрезно изједначи, уп. Mirković 1968: 75. Papazoglu 1969: 332. Душанић 1980: 25, који их продужује у 2. и рани 3. век, Petrović 1995: 31.

уз геостратешку политику Рима која је условила и различитост установљеног правног основа и управног система ових провинција довели су до различитог навођења код Птолемеја.[433]

На северу од пиротског краја с оне стране била Старе планине, Птолемеј смешта два племена која досежу до провинцијске границе. Наиме, у Доњој Мезији до Цибрице, по њему, налазе се Трибали, а у Горњој Мезији, исто тако до ове реке, простиру се Мези. Инверзно приказивање ова два племена у периоду Трајана, у односу на она из времена до оснивања провинције Мезије (Страбона, Диона Касија и Плинија), може да представља резултат и бурних историјских догађања првог века римске власти која нису оставила трага код античких аутора.[434] То потврђује и већ поменута епиграфски перегрина цивитатес Меза и Трибала из времена Клаудија.[435] У овом контексту остаје усамљен податак Плинија о Тимахима који се тумаче као огранак Трибала или Меза. Они су источно од Тимока свакако били измешани.[436] Управо два изворишна крака ове реке, Сврљишки и Трговишки Тимок, извиру са северних граница пиротског краја.

Из времена Антонина не постоје сигурни писани и епиграфски подаци о догађањима у пиротском крају. У том периоду запретила је опасност од варварских племена с оне стране Дунава да угрозе балканске провинције и посебно главни царски пут.[437] С тога су изгледа током владе Марка Аурелија и у Ремесијани, и у Туресу подигнута прва камена утврђења ради заштите осетљиве деонице пута између два значајна градска центра средишњег Балкана Наиса и Сердике. Остава денара нађена у атару села Малог Суводола код Пирота из раног периода Комодове владе иде у прилог потврде продора варвара у Понишавље.[438] Вероватно је реч о провали Гота на Балкан 183. године, када су преко Искера или

---

[433] Тачева 2004: 24-26, Мезија императорска провинција; 29, Тракија сенатска провинција.
[434] Mirković 1968: 17-18; Papazoglu 1969: 53-54, 328-332, у римском периоду да су Трибали уз Дунав измешани са Мезима од Цибрице до Искера и била Старе планине. Уп. Тачева 2000: 11-20, 2004: 26, да су од Тимока ка Црном мору уз Дунав били насељени Трибали и Гети, а да је назив Меза само синоним за Гете.
[435] Papazoglu 1969: 51-53, 330-333.
[436] Papazoglu 1969: 332, види карту на крају књиге; Petrović 1995: 27, 31. Уп. Белитов 1991: 179-180, о издвајању посебних група племена.
[437] Петровић 1997:122. Велков 1979: 297. Мирковић 2003: 123-126.
[438] Борић-Брешковић 1996: 46-47, оснажује претпоставку подизања бенефицијарних станица на путевима у унутрашњости Балкана за време Марка Аурелија (упућује на радове Мочија, Мирковић и Петровића), а повод ове оставе тражи у локалним околностима.

Огосте, мање или веће групе племена могли да избију на главни царски пут и угрозе Понишавље.[439]

Могуће је да се у близини емпорија Туреса догодила и једна од већих битака између Римљана и, нејвероватније, Гота за време владавине Марка Аурелија или Комода, скоро један век пре познате битке цара Клаудија код Наиса. Она није забележена у писаним изворима.[440] Међутим, повод да се битка водила у околини Туреса пружају сугестивни описи једног тријумфалног стуба и почасног натписа на грчком језику Безолта и Лубенауа (види под Пирот/Турес). Још крајем 16. века они су видели крај извора под планином, вероватно је реч о Сарлаху и једном од извора поред пута за Ремесијану, на једну миљу од Пирота обележје места победе римског цара Марка Антонија.[441] С обзиром да је у близини код Малог Суводола откривена остава новца из времена почетка владе Комода,[442] то је могуће и претпоставити значајнији сукоб Римљана са варварима, које је, уосталом, углавном водио његов отац. У том погледу и вероватно обезбеђивање главног царског пута од Наиса до Сердике утврђењима у Ремесијани и Туресу има још једну потврду и смисао. У вези са овим потребно је истаћи и мишљење Јиречака да је овде реч уствари само о још једном миљоказу.[443] Ипак, он не објашњава присуство другог споменика са грчим натписом.

Средином владе Марка Аурелија 169. године ради попуне легије VII Claudia, стациониране у Виминацијуму, регрутована су и 43 легионара највероватније из једног неодређеног насеља у Горњој Мезији. На основу скраћенице R то римско насеље поистовећивано је са Ремесијаном, Рацијаријом и

[439] Varbanov 2007: 167.
[440] Varbanov 2007: 165-167, карте 2 и 3, за продор Костобока из 170. године искључује трасу преко Сердике и долином Струме за Македонију, већ преферира пут Рацијарија – Наис, док је на карти 2 приказан пут Огостом преко Монтане, а даље је могао само долином Нишаве до Наиса или преко Туреса и Лужнице у долину Јужне Мораве.
[441] НАП I 1979: 440, нап. 8 (Безолт); 462, нап. 46 (Лубенау), путописци немачких посланстава до Порте доводе у забуну навођењем да се битка одиграла за време владе Марка Антонија пре 1400 година. У случају да је тачно време које је прошло од битке онда се лако долази до периода Антонина и Марка Аурелија и Комода. Остава из Малог Суводола, можда, потврђује ратне сукобе и зачуђујуће познавање римске прошлости путописаца 16. века.
[442] Борић-Брешковић 1996: 46, умањује значај ратних сукоба у раним годинама владе Комода и за повод сакривања оставе претпоставља разбојничке нападе и несигурна времена када се у суседној Горњој Мезији подижу на путевима бенефицијарне станице.
[443] Јиречек 1877/1959: 127/159, нап. 37.

околином неког града у истој провинцији (Виминацијум ?).[444] Задовољавајуће решење још није пронађено. Неуобичајено је да је у овом случају Ремесијана по броју отпуштених војника 195. године стављена у ранг са дедуктивним колонијама Горње Мезије, Скупима и Рацијаријом. Можда разлоге да се велики број легионара регрутује у Ремесијани, насељу без посведоченог градског статуса,[445] треба тражити у ванредним околностима током припрема за рат са Маркоманима.[446] У том смислу чини се да извесну важност у вези са регрутацијом легионара има претпоставка о постојању државног или царског домена у области Ремесијане.[447] Ипак, изгледа реалнију основу развоја и напретка насеља Ремесијане ваља везати за положај на главном царском путу у виду утврђене мансије.[448] С обзиром да је документовано новачење легионара у цивилном насељу Timacum Minus,[449] то је највероватније и Ремесијана, сличног положаја и статуса, могла да буде место завидног пријема њених становника у римску војску.[450]

Под претпоставком да origo легионара из насеља под скраћеницом R сигурно припада Ремесијани онда је у том случају на латеркулу из Виминација забележен скоро једино пријем војника са подручја целе источне границе провинције Мезије Супериор. Рацијарија је била на крајњој североисточној

[444] Mirković 1986 IMS II: Nº 53, 90-99; 2004: 211-220, у новијем чланку сматра да је вероватно реч о подручју Ремесијане, док у најновијем раду 2007: 69, наводи да се Ремесијана пре 3. века у натписима не помиње, уп. Ферјанчић 2008: 74-75.

[445] Mirković 2004: 214, за појаву Маргума као места регрутовања легионара на новопронађеном делу латеркула из Виминацијума сматра да треба кориговати мишљење Премерштајна и Вулића о томе да он није имао статус града, што је за Виминацијум познато и поред непојављивања на наведеном латеркулу, а за Сингидунум, Хореум Марги, Наис и Улпијану још непотврђено. Ферјанчић 2008: 81, констатује да је регрутација у Горњој Мезији у II и III веку поред градова спровођена и у насељима без градског статуса, наводећи пример цивилног насеља уз аугзилијарни логор Timacum Minus.

[446] Mirković 1986 IMS II: 98.

[447] Mirković 1996: 64; Mirković 2008: 69. Душанић 1980: 30-32, Dušanić 2004: 258-259, нап. 53, у својим радовима смешта у Ремесијани један од пет рударских дистриката Дарданије, унутрашњем делу провинције Горње Мезије, за разлику од оног дела уз дунавску обалу.

[448] Велков, Герасимов 1979: 308; Геров 1980: 116 и Тачева 2000: 186, указују на развој емпорија током владе Марка Аурелија у Тракији на важнијим раскрсницама путева. Mirković 2007: 68-69

[449] Ферјанчић 2008: 81.

[450] Mirković 2007: 68-69. Интересантан је однос Ремесијане са Аквама и Timacum Minus, већим насељима неградског статуса на територији Горње Мезије, тј. Средоземне и Приобалне Дакије. Током принципата вероватно је положај Ремесијане и Timacum Minus био сличнији, док је за време касне антике-ране византије он еволуирао у скоро идентичан административни статус Ремесијане и Аква. У овом раду повезаност аугзилијарног логора Timacum Minus са рударством не изједначава се са таквим стањем у Ремесијани, односно, развој римског насеља на Нишави доводи се у везу са главним царским путем.

границ у целости према провинцији Доњој Мезији. Са друге стране, Скупи се налазио у крајњем југоисточном углу према средишњем делу провинције Тракије (према територији Пауталије), а Ремесијана око средине источне границе Горње Мезије према северозападном углу провинције Тракије (насупрот територије Сердике). Ова три насеља дала су укупно 114 легионара од укупно посведочених 124 војника из провинције Горње Мезије, тј. 92%. Иначе, од укупног броја потврђених места из којих долазе свих 172 или 175 легионара, из Горње Мезије потиче 72%.[451]

Око половине регрутованих војника потиче од домаћег становништва, који су грађанско право стекли уласком у војску, а препознају се по гентилном имену Aurelius.[452] Од наведених домаћих имена легионара у три наведене области уз источну границу Горње Мезије преовлађују имена из дарданског ономастикона у колонији Скупи, код колоније Рацијарије бројнија су скупно илирска, келтска и грчка имена у односу на три трачка легионара, док су код Ремесијане скоро изједначена домаћа дарданска имена у односу на четири трачка имена.[453] С тога констатација Папазоглу, која је касније делимично коригована,[454] да је предео уз источну границу Горње Мезије од Скупа до Наиса и Ремесијане у периоду од I –

[451] Mirković 2004: 213-214.

[452] Mirković 1986 IMS II: 45, 98. У Скупима од укупног броја регрутованих легионара (39) шеснаесторо носи гентилицај Aurelii, а једанаесторици војника није ни сачуван са преноменом. Код већине когномена војника у Скупима сакривено је домородачко порекло, али код осталих у већини су забележена имена из илирског, односно аутохтоног дарданског ономастикона, тј. у овом раду названог мезијског (по два војника са когноменом Dassius и Mestrius, затим, Daizo и једино Sausa са гентилним именом Јулија). Код Ремесијане од укупног броја војника (43), деветоро има исто гентилно име Aurelius, док десеторици није сачувано са преноменом. Од забележених когномина у Ремесијани четворица носе трачка имена (Dolens, Mucco, Auluzon, Mucatra), тројица имају илирска, односно, дарданска-мезијска имена (Andio, Surus и једино D]assius са несачуваним али највероватније истим гентилним именом), док је код остале тројице вероватно порекло сакривено у латинским когноменима. Са Рацијарије је другачије. Овде од укупног броја (30), деветорица су добила исти гентилицај, а само једном нема ни преномена ни когномена. Когномени ових војника показују сву шареноликост прометног града на Дунаву у граничном и мешовитом подручју (Drigissa, Bithus- Трачани; Sinna, Thithi- Грци; C]uria- Келт; Thamarcus, T[...]al[...]- ?). Међутим, у Рацијарији епихорска имена налазе се и код других војника са царским и нецарским гентилицијем ([...]l(ius) Dolens-Трачанин, Ael(ius) Dassius-Илир, Curt(ius) Stambon-Келт), такође, различитог етничког састава.

[453] Ферјанчић 2008: 71-72 (Скупи); 72-73 (Рацијарија); 74-75 (Ремесијана). Код имена војника из колоније Рацијарије забележена су и грчка и келтска имена, која су заједно бројнија од трачких имена, односно, приказују мешовиту средину града на Дунаву. Што се тиче односа имена легионара из Скупа и Ремесијане он није поуздан имајући у виду да пет до седам когномина нису сачувана.

[454] То се огледа у радовима Petrović 1979-IMS IV: 34-35; Dragojević-Josifovska 1982-IMS VI: 32-33, нап. 3-4; Petrović 1995-IMS III/2: 46-48; Mirković 2007: 47, 49, 55, 58; Ферјанчић 2008: 77, 81.

III века »претежно насељен тракким становништвом« не стоји.[455] Посебно је њен попис домаћих дарданских имена 4. области (Ниш-Бела Паланка-Књажевац) оптерећен трачким именима која су узета са споменика из Великог Суводола код Пирота.[456] Међутим, Градиште (види под Пирот/В. Суводол), место налаза вотивне аре, вероватно са именима чланова неког култног удружења, налази се у другој провинцији, суседној Тракији. Датује се у II век наше ере, у период када су Ремесијана и Турес били одвојени провинцијском границом, што није био случај од времена Аурелијана.[457] На тај начин је само са једног споменика преузето чак десет трачких имена, која су знатно повећала број трачког ономастикона и тако довела до логичног закључка о бројности трачког живља у средишњем делу источне граничне области Горње Мезије.

Трачког становништва у пределу Ремесијане за време постојања провинције Горње Мезије свакако је било с обзиром на то да је реч о граничној области још из праисторијског доба, као и близина суседне провинције Тракије. Ипак, оно није било доминантно на територији Ремесијане како показују други директни и индиректни докази изложени у овом раду.[458] На крају, могуће је претпоставити и да су регрути трачког порекла дошли у Ремесијану из оближњег емпорија Турес, из друге провинције, како би били примљени у војску и стекли грађанско право.[459]

Посебно у време Севера изгледа да је започело време полета у урбанизацији Понишавља. Нарочито у Ремесијани, али и у Туресу с оне стране границе, посведочено је неколико значајних почасних споменика посвећених

[455] Papazoglu 1968: 185-189.
[456] Вулић, Споменик 98, 1941-1948, 127, бр. 280; Papazoglu 1968: 172-184, наводи у попису имена одредницу места налаза уз имена са овог споменика Вел. Суводол (Ниш), свакако на основу податка Вулића да је он откривен »на путу Ниш-Пирот«, а реч је о старом путу између ова два града који је стварно у близини и пролазио. Иначе, локалитет је удаљен око 7 км. западно од Пирота.
[457] Геров 1969: 51/169, 84/202, 106/224, бр. 3. Геров 1969: 51/169, 70-71/188-189, 84/202, 106-107/224-225, другу ару са списком чланова удружења Хипсистоса из Туреса датује у крај II и почетак III века, односно, пре едикта Каракале. На споменику из Пирота, емпорију из времена принципата и урбаном центру шире области, за разлику од аре из Великог Суводола са искључиво трачким именима, претежу као чланови удружења култа Хипсистоса имена Грка и Римљана, уп. опширније Тачева-Хитова 1982: 314-316, 324-342.
[458] Има се у виду разлика и одвојеност у целокупном епиграфском материјалу Ремесијане и Туреса, као и култних представа, организације насеља, урбанизма, археолошких налаза итд.
[459] Тракија као унутрашња, сенатска и провинција inermis није пружала велике могућности за брзо напредовање на друштвеној лествици, уп. Тачева 2004: 29, 55. Иначе, из провинције Тракије, тј. из оближње Пауталије и Филипопоља (Тримонтијума) отпуштена су по три легионара забележена у латеркулу из Виминацијума, Ферјанчић 2008: 76.

Септимију Северу и царској породици. Од четири из Ремесијане три су откривена крајем 17. века (CIL III 1685, у част Каракале и Септимија Севера) и у првој половини 18. века (CIL III 1686, у част Јулије Домне и CIL III 8257, вероватно у част Јулије Домне и Септимија Севера). Четврти натпис посвећен Септимију Северу и Каракали (Спом. 98, бр. 4) ископан је између два светска рата.[460] Један натпис са почасне базе за статуу посвећен Септимију Северу (Спом. 71, бр. 282), нађен је пре Првог светског рата код Пирота у атару села Барје Чифлика (види под село).

О споменицима из Ремесијане започела је расправа о разлозима за њихово подизање пре више од једног века. Пач је претпоставио да је у Ремесијани држан Сабор градова Горње Мезије и да је било смештено седиште царског култа, а у којем су почаст царевима исказивали градови (Улпијана) и сама провинција.[461] Вулић подизање споменика доводи у везу са царевим вероватним проласком дијагоналним путем и кроз Ремесијану 202. године на граници Горње Мезије, где се провинцијски намесник Квинт Аниције Фауст побринуо у име Улпијане за подизање споменика.[462] Папазоглу даје преимућство проласку цара Септимија Севера са царском породицом приликом повратка са истока путу Via Egnatia, а затим, преко Стоба, Скупа, Наиса и Сингидунума до Сирмијума.[463] Мирковић не одбацујући могућност да је император могао да прође кроз Ремесијану, даје и друго решење да је можда реч о прослави Северових деценалија, али појаву Улпијане на натписима објашњава атрибутом саме Ремесијане, односно стицањем њеног градског статуса за време Трајана.[464] Душанић појаву споменика у Ремесијани које је подигао град Улпијана, објашњава припадношћу Ремесијане великом царском, претежно рударском, дарданском домену са седиштем у античком граду крај Липљана.[465] Петровић закључује да недостају релевантни

[460] Petrović 1979- IMS IV: 101-104, бр. 69-72.
[461] Patsh 1896: 359-360. Уп. Petrović 1979: 55.
[462] Вулић 1961: 29-30.
[463] Papazoglu 1961: 172-175, не разматра Пачову тврдњу да је Ремесијана била провинцијски административни центар.
[464] Мирковић 1970: 86-87. Она на основу писаних података античких писаца, средишњег положаја у провинцији и једног натписа са поменом провинцијског свештеника сматра да је Наисус био седиште царског култа и провинцијског сабора.
[465] Dušanić 1977: 74, нап. 135. Уп. Душанић 1980: 30-32.

подаци којима би се ово питање решило на задовољавајући начин.[466] Ботева упоређујући податке писаних извора, епиграфске грађе и провинцијског ковања новца претпоставља да је и 195. године Септимије Север из Средике према Виминацијуму прошао кроз Турес и Ремесијану. Међутим, у тој години на територији Ремесијане и Туреса нису документовани епиграфски споменици.[467]

База посвећена Септимију Северу, нађена у Барје Чифлику код Пирота, из провинције Тракије, са оштећеним натписом, нема елемената за прецизније датовање. Ипак, и она са споменицима из Ремесијане указује на вероватан пролазак императора са породицом 202. године, ако не и неки ранији или каснији датум, путем кроз Понишавље.[468] За део римског царског пута кроз пиротско поље важно је и место наласка споменика. Оно индицира две трасе, једну средином поља кроз антички Турес на Сарлаху и његовом југоисточном подножју, а другу јужним ободом истог поља кроз локалитет Ћелташ - место где је нађена наведена база.[469]

Малобројни су епиграфски споменици нађени у подручју емпорија Туреса (види под Пирот). Скоро су сви писани грчким језиком. То опредељује место налаза да припада територији хеленофоне провинције Тракије, за разлику од латинофоне Ремесијане. Датују се у период од средине II-III век, где је време Севера изгледа доба са најбројнијим посветама. Већина споменика откривена је на простору самог Туреса, чини се у делу цивилног насеља. Остали налажени су у већим истовременим насељима смештеним по ободу пиротског поља (В. Суводол, Костур, Барје Чифлик, Крупац), местима у којима се углавном налазе и тумули, дакле опет у низинском делу општине Пирот. Слична је ситуација и са местима

[466] Petrović 1979: 56, изостављање властитог имена Ремесијане иза атрибута Ulpia је без аналогија (уп. Мирковић 1970: 87), а могућност постојања два насеља латинског Ulpiana и домородачког Remesiana, једног поред другог у касној антици, онемогућује читање Ремесијане у виминацијском латеркулу.

[467] Ботева 1997: 239, друга могућност из Сердике је пут преко Монтане и Рацијарије дунавским лимесом. У 202. години, на стр. 240, она обрађује боравак Севера и царске породице само у Тракији и Доњој Мезији, без проласка кроз Горњу Мезију у Панонију-Сирмијум.

[468] Ботева 1997: 238-245, претпоставља девет посета царева провинција Тракије и Доње Мезије из епохе Севера у периоду од 193-211. године. Rickman 1971: 282, доводи у сумњу схватање Д. Ван Бершема да је емпорий/mansio у Пизосу основан 202. године проласком Септимија севера кроз Тракију.

[469] На крају, не треба одбацивати ни могућност да је споменик могао да буде пренесен из Пирота ради изградње цркве Св. Илије на Ћелташу након ослобођења од Турака. То је пракса коју је у пиротском крају забележио Сабовљевић, 1887: 92 и Каниц, 1909/1985: /225.

налаза вотивних икона (Трачког коњаника – Велико Село, Гњилан, Осмаково;[470] Зевса и Хере – Гњилан, Суково, Поганово; Митре – Осмаково, Рагодеш, Расница, Поганово; Хекате – Димитровград), с тим што су поједине заветне представе откривене и у брдском подручју, тј. у непосредном залеђу долине Нишаве, али не и дубље у планинској области.

Имена са натписа на споменицима откривеним у Пироту и околини, односно граничног дела провинције Тракије према Горњој Мезији, углавном припадају трачком етносу. У том погледу инструктиван је однос имена чланова култних удружења са натписа из Пирота и Великог Суводола, као и дедиканата на иконама са светилишта из Гњилана. Наиме, чланови култног удружења божанства Хипсистоса из Пирота претежно су грчког или римског порекла, уколико се и међу њима не крију хеленизовани или романизовани домороци.[471] На вотивним иконама са светилишта Зевса и Хере код Гњилана, првом суседном насељу западно од Пирота, скоро подједнако су забележена како трачка имена тако и оних домородаца који су вероватно хеленизовани или романизовани.[472] На крају, у натпису култног удружења из Великог Суводола, првом суседном насељу западно од Гњилана, јављају се искључиво имена трачких домородаца.[473] Овај однос етничке припадности становништва трачког дела пиротског краја коинцидира са простирањем тумула у пиротском пољу. Међутим, у планинском подручју свакако се повукла аутохтона трибало-дарданска популација. Она се документује преко некропола спаљених покојника које се управо појављују у периоду првих епиграфских споменика у Пироту и околини, друга половина II

[470] У овом селу откривен је и жртвеник са посветом Митри на латинском језику са званичним поменом конзулског пара. По свему судећи долина Осмаковске реке била је у границама територије Ремесијане, а не емпорија Туреса. Налази вотивних икона Трачког коњаника у области Ремесијане (Осмаково, Ланиште), са текстом на грчком језику, само иду у прилог томе да је реч о граничној зони где је, свакако, било становништва мешовитог састава.
[471] Геров 1969: 51/169, 70-71/188-189, претпоставља да је реч о досељеним јеврејским трговцима и занатлијама из Сердике због веровања да Хипсистос припада њиховим религијским схватањима, уп. Тачева-Хитова 1982: 339-342, која га интерпретира као синкретистичку појаву у римској Тракији и Доњој Мезији заснованој на хеленистичким монотеистичким веровањима и традицијама. Раније изнета мишљења о истом споменику Домашевског, Марића и Којић (Којић 1965: 183-185), да је реч о Сабазијевом тијасу није прихваћено од стране Герова и Тачеве. Иначе, споменици са посветама и Хипсистосу и Сабазију налажени су у релативној близини Туреса, односно, градској територији Сердике, уп. Тачева-Хитова 1982: 254-301 (Сабазиј), 302-344 (Хипсистос).
[472] Јовановић 2008: 65.
[473] Геров 1969: 84/202, 106/224, бр. 3.

века, а нестаје током друге половине IV века, највероватније покрштавањем од стране Никете епископа Ремесијане (о томе детаљније ниже).

Посебно је дуго дискутован споменик са латинским натписом из Ломнице код Трна, важан за простирање границе између Тракије и Мезије/Горње Мезије, у пределу пиротског краја. Јиречек је први видео оборен споменик крај оброка на потесу Престол. Оброчиште се налазило на десној обали Јерме преко пута манастира Свети Ранђел у атару села Ломнице.[474] Натпис у другом делу није му био у потпуности читљив. Он претпоставља да је реч о ослобођенику који је подигао ару за здравље цару Антонину.[475]

Домашевски користи натпис за утврђивање источне границе Горње Мезије пошто је на њему употребљен латински језик. На основу друге копије текста натписа, коју је израдио Валтровић, он сматра да је царски роб Felicissimus вилик царинске станице на граници Горње Мезије и Тракије.[476] У трећем тому CIL-а пренето је читање Домашевског.[477]

Геров саопштава да је наведена ара са Престола пренета у манастир Свети Арханђел.[478] И он прихвата да је реч о царском робу из времена Каракале, пре службенику царинарнице него ли управнику царског имања или рударског домена. Пошто је већина натписа из трнске области писана грчким језиком, он закључује да је трнски крај припадао Тракији.[479] Мочи прихвата становиште Герова и границу између провинција Горње Мезије и Тракије провлачи развођем сливова Јужне Мораве и горње Струме, стављајући и Пчињу до тромеђе у Тракији.[480]

---

[474] Jireček 1886: 53

[475] Jireček 1886: 53, нап. 12, наводи за име божанства Casebono сличан назив Прокопијевог кастела Κασιβονων из провинције Хемимонт. Уп. Иречек 1888: 562.

[476] Domaszewski 1890: 153, нап 112. На карти са следеће стране источну границу Горње Мезије приказао је у приличном луку ка истоку како би обухватио и трнски крај.

[477] CIL III 8256.

[478] Геров 1961: 329(177), нап. 6, потес назива **Прекръстие** претпостављајући да је оброчиште подигнуто на римском светилишту.

[479] Геров 1961: 182(30), нап. 6; 317(165)-18(166), нап. 1, 329(177), где се поред Ломнице говори и за могућност да је Градиште код Зелени града била царинска станица на путу из долине Јужне Мораве, преко Сурдулице у долину горње Струме; 336(184)-337(185), наводе се и други латински натписи из околине Трна. Уп. Gerov 1979: 236, нап. 157, а на приложеној карти западна граница Тракије од мутације Латина иде у правој линији западним побрђем планинских венаца између Струме и Јужне Мораве до иза Злетова, тромеђе са Македонијом, пресецајући на почетку и крају попреко реке Нишаву и Криву реку.

[480] Mócsy 1970: 12-13. У карти бр. 2 на стр. 12 граница са mutatio Latina у правој линији иде на доминантан врх Големи Стол северно од лужничке котлине, коју затим пресеца ка југу.

Бешевлијев у области Скасетана Прокопија, коју поистовећује са данашњим трнским крајем, већини од пет кастела утврђује келтско порекло. За први и други део сложенице божанства Casebonus са нашег споменика налази бројне келтске паралеле, једну и у кастелу Cassia из области града Наиса.[481]

Овим истраживањима потврђени су знатнији антички остаци у самом селу Петачинци, иначе суседно селу Ломници. Оно се налази на десној страни Јерме, као и оброчиште Престол. Могуће је да је вотивна ара Фелицисима узета са вероватног храма Касебона на локалитету Зданије више села Петачинаца (Димитровград, види под село). У самом селу остаци грађевина од камена и опека везаних малтером вероватно припадају 3. веку н.е. Они могу да се вежу за средиште рударског дистрикта или императорског домена у коме је службовао царски ослобођеник Felicissimus.[482]

Имајући у виду да се у пределу Трна, западно-Зелени град и североисточно-Ломница/Петачинци, вероватно налазе два државна пункта, свакако императорска, то је логично претпоставити да је граница између две провинције ишла планином Руј.[483] У одређеном смислу паралелу пружају и два царинска пункта у близини Куманова.[484]

Од mutatio Latina граница би прелазила Белаву (Кардашица 946), затим, преко Великог Стола, Влашке планине и Гребен планине долазила до

[481] Beševliev 1970: 23-24, 133-134.
[482] На натпису се не наводи његова функција. Аутопсијом потврђено је читање Јиречека. Уп. Душанић 1980: 47, да су у јапарским рудницима у време Севера били управници ослобођеници, а нижи службеници вилици - царски робови; 48, да је Felicissimus dispensator био службеник далматских рудника злата, међутим, претпоставља да је био царски роб. Нема поузданих података да се ради о истој личности. У близини села Петачинци налази се село Невља у чијем атару се налазе лежишта бакра у којима је могло да се експлоатише и злато и сребро (види под село). Такође, у близини Петачинаца на обронцима брда Сип изнад Ломнице говори се о налазиштима руде бакра, види овде под село Јасенов Дел, општина Бабушница. Поред тога, између два истоимена села Врапча, са бугарске стране границе опет у близини Петачинаца, налази се потес Градиште, могућа фортификација и прерађивачки пункт. Уп. Геров 1961: 253(101), за рударство олова, сребра и злата у селима јужно од Трна. Једино је село Забел западно од Трна у суседству села Зелени град, где је нађен други натпис писан грчким језиком Ауфидијеваца, породичних закупаца царине- 317(165)-318(166). Ту Геров претпоставља још једну царинску станицу која је контролисала пут из долине Јужне Мораве (из правца Сурдулице) у горњу Струму, ка Сердици- 329(177). Међутим, сам положај археолошких остатака у селу Петачинци, у долини Јерме, којом је пролазио пут из трнске области ка долини Нишаве и Јужне Мораве, упућује и на контролни, царински пункт.
[483] Између Лужнице и Знепоља природну границу чини планина Руј. Уп. античке критеријуме Siculus Flacus-a за решење разграничења Прокопијевих области града Сердике- Beševliev 1970: 66. нап. 244.
[484] Dragojević-Josifovska 1982: 44-45.

Петачинаца/Ломнице и затим планином Руј ишла ка југу, природном границом преко Крајишта.[485] На тај начин, Лужница би припадала провинцији Горњој Мезији. Иначе, у овој области нема тумула и натписа на грчком језику као што их има северно у суседном пиротском пољу.[486] У пределу Трна, међутим , налажени су претежно натписи писани грчким језиком, али и латински, што говори да је граница пролазила негде у близини.[487]

На овом месту потребно је указати и на тезу изнету пре три деценије да је Горња Мезија, током II и до средине III века, била под легијском управом подељена у два појаса: уски обалски (уз Дунав), територије три племена на северу (Трикорњана, Пикенза и Меза) и територију Дарданаца на југу.[488] Западни део пиротског краја, односно, област Ремесијане и Лужница свакако су онда припадали civitates Дарданаца.

Из периода војничких царева, односно, немирних времена и најезде разних варварских племена, која су, свакако, крстарила и пиротским крајем, сведочанство је и остава антонинијана датована у крај владе Филипа II, а откривена у Кременици, суседном селу источно од Беле Паланке-Ремесијане у Горњој Мезији.[489] Истом времену припада и остава денара и антонинијана с краја владе Галијена из Градашнице, првог села северно од Пирота-Туреса у Тракији.

---

[485] Приближно овом трасом провинцијуску границу између Горње Мезије и Тракије у пределу пиротског краја поставља Dušanić 2010: карте на стр. 476, 569, 577, 693, с тим што границу у Понишављу ставља уз Турес/Пирот. Насупрот, Кацарова 2005: 8, провинцијску западну границу Тракије, односно, уједно и западне границе градске територије Пауталије од средине 2-3 века, започиње од средине растојања између Ремесијане и Туреса, сердичкој територији оставља се само узан појас уз горње Понишавље, а граница даље наставља ка југу источним ободом Суве планине, на ушће Лужнице у Власину и затим планинским венцима Острозуба, Чемерника, Варденика и Бесне Кобиле на планину Перен изнад ушћа Криве реке у Пчињу, на тај начин изузимајући из провинције Горње Мезије Лужнички, Црнотравски и део Босилеградског краја.

[486] Овде су налажене опеке писане латинским курзивом, новији налаз на Градишту села Стрелац (види под Бабушница), за старији уп. Петровић 1975: 34, бр. 6. Што се тиче тумула у пиротском пољу, они би сведочили о продору Трачана само у долини Нишаве, до mutatio Latina, а не и изван коридора.

[487] За неколико латинских натписа види Геров 336(184)-337(185). Слична ситуација је и у пределу Берковице, уп. Gerov 1979: 218. Вероватно је постављање границе од стране Домашевског источно од Трна неосновано.

[488] Душанић 1980: 25-26. За ову поделу прихваћени су једини као релевантни подаци за то време они које даје Птолемеј. Територије четири племена, каже се даље, »већим су делом прекривали царски поседи, мањим племенске civitates«. Међутим, примећује се да је статус појаса трију северних племена био другачији од положаја Дарданаца, чему је свакако узрок постојања Дарданске Краљевине пре стварања римске провинције. У овој подели, као што је примећено, остаје нејасан јужни део источне Србије, односно испод Пикенза, омеђен рекама Моравом, Тимоком и Нишавом. Уп. Тачева 2004: 26, с тим што се имена племенских civitates не наводе.

[489] Јанковић-Михаљић 1987: 91.

Чини се да обе оставе указују да су се Понишављем кретала бројна варварска племена током тридесетогодишњих ратова (239-269) до значајне победе Клаудија Готског код Наиса.[490]

Провинције и њихове границе нису мењане до краја Принципата, тј. до времена Тетрархије. Диоклецијан је увео нову поделу Царства страхујући од бројних узурпатора, побуна, као и велике моћи провинцијских управника. Уједно, организовао је велики број мањих провинција које су обједињаване у веће територијалне јединице - дијецезе.[491] У централнобалканском подручју промена политичке организације била је условљена и претходним значајним тридесетогодишњим варварским пустошењима Балкана (239-269). Тек је Клаудијевом победом код Наиса 269. године сломљена моћ варварских племена Гота, Херула, Гепида, Бастарна и Пеука.[492] И поред тога, у годинама 270-272. године Римљани су били приморани да напусте Дакију због немогућности њене даље одбране, а у северном делу средишњег Балкана преселили су војску са романизованим становништвом.[493] Тада су под Аурелијаном на простору провинција Горње и Доње Мезије и Тракије образоване две нове провинције, Прибрежна и Средоземна Дакија.[494]

Подручје пиротског краја постало је западни део нове провинције Средоземне Дакије, са главним градом суседном Сердиком. Некадашња граница која је делила Понишавље на два дела сада се укида. Северно од те провинције образована је Приобална Дакија, која је наследила некадашњу границу на билу Старе планине између Доње Мезије и Тракије с тим што је граница одатле (од

[490] Петровић 1976/1999: 35-36/35; Велков 1979: 298, карта на стр. 288-289, приказан продор једног крака варвара од Софије долином Нишаве до Наиса, где се одиграла чувена битка; Микулчић 1999: 194-195, говори о продору са југа долином Вардара ка Наису.
[491] Васић 2008: 11.
[492] Петровић 1976/1999: 35-36/35. История на България-Велков 1979: 298. Део поражених варварских племена вратио је се преко Дунава, неки су били продати, део је укључен у ауксилијарне трупе, а приличан број насељен као колони у депопулизованим областима Балкана. Тачева 2004: 42, да је дачка криза кренула још губљењем Дакије Либере за време Максимина Трачана (235-238).
[493] Историја српског народа-Мирковић 1980/2000: 90-92. Тачева 2004: 42-43, да је Аурелијан наставио пресељавање војске и провинцијалне управе започето за време Галијена (260-268), а насељавање романизованог цивилног становништва нижих сталежа археолошки се још не документује у Доњој Мезији.
[494] Papazoglu 1969: 151-152, нап. 210, не решава проблем образовања једне или две Дакије под Аурелијаном. История на България-Велков 1979: 298, да су од пресељења оформљене две Дакије. Историја српског народа-Мирковић 1980/2000: 92, да су две Дакије познате од императора Кара (282-283). Тачева 2004: 43, да је у време Диоклецијана постојала једна провинција називана Нова Дакија, а да се тек од Константина јављају две Дакије.

Мицора) продужена ка северозападу притом обухватајући североисточни део бивше провинције Горње Мезије. Разграничење управних подручја између Наиса и Ремесијане свакако није мењано током целе антике и једино могућа линија, по географском принципу, пролазила је Сићевачком клисуром и Плочом.

За време Диоклецијана јужно од Понишавља, уствари градске територије Наиса и вероватно области које припадају Ремесијани, из јужног дела некадашње провинције Горње Мезије издвојена је као самостална провинција Дарданија.[495] О том делу границе у науци није посебно разматрано.[496] За градску територију Наиса предложена је географска граница у пределу Грделичке клисуре за период Принципата, услед недостатка историјских докумената.[497] По свему судећи на ову границу између провинција Средоземне Дакије и Дарданије настављала је и јужна граница области Ремесијане од периода тетрархије до краја антике.[498]

Неизвестна је и источна граница територије Ремесијане према градској територији провинцијалне престонице Сердике. Оснивањем провинције Средоземне Дакије од претходних провинција Горње Мезије и Тракије, управо је уклоњена и источна граница територије Ремесијане. Најлогичније је претпоставити да је тада развојем града Ремесијане његова територија знатно

[495] Papazoglu 1969: 151-152, нап. 210. Историја српског народа-Мирковић 1980/2000: 92

[496] У свим досадашњим историјским картама или је Дарданија приказана са источном границом до Јужне Мораве, као што приказује Мирковић 1981: 93; Mirković 2007: 90, или пресеца попречно исту долину, необухватајући Јустинијану Приму/Царичин Град, у нивоу Грделичке клисуре код Велков, Тъпкова-Заимова 1979: 396-397; Бавант, Иванишевић 2006: 68, сл. 17; Ivanov, Bülow 2008: 65, abb. 61; или у нивоу Бујановца код Mikulčić 2002: 20, Abb.1. Ако се узме, као што је прихваћено у овом раду, да је подручје Јужне Мораве једно од матичних области Дарданаца, то би граница између касноантичких провинција Дарданије и Средоземне Дакије ишла на уштрб задње, тј. до Лужничке општине, а јужније ишла би ранијом границом између провинција Горње Мезије и Тракије.

[497] Petrović 1979: 51, за северозападну и југозападну границу градске територије Наиса у касноцарском периоду сматра да је тешко користити Прокопијеве кастеле који могу да се идентификују из епохе Ране византије.

[498] У периоду Принципата градска територија Наиса сигурно је обухватала, поред Поморавља и Заплање, а вероватно и Лужницу. У Периоду тетрархије Ремесијана, добијајући статус градског насеља, могла је да у административном погледу преузме од Наиса на управу област Лужнице као подручје које јој је ближе и са којим има непосредне и лакше везе, а у склопу опште политике реорганизације и рационализације тога доба. У новије доба Јоцић 1998: 154-162; 2007: 32-38, знатно увећава територију области (chora) Ремесијане (ремесијанске епископије од 366-614. године) на југу и истоку, а на основу прихватања тезе Душанића да је овај опидум/полихнион и у касноантичко-рановизантијско време био центар рударског дистрикта, притом користећи аргументацију из периода Принципата за наведени простор. Очигледна сличност у правцу простирања задње наведене територије области Ремесијане ка југу са облашћу Аква није методичан и реалан поступак. Сви градови и области са дунавског лимеса ширили су своју надлежност, где су једино и могли, у унутрашњост, док се Ремесијани то најпре дозволило у Понишављу, по оснивању нове провинције.

проширена на исток у долини Нишаве на рачун ранијег емпорија Туреса, вероватно, негде између мутација Транслите и Баланстре.[499] Средишњи Прокопијев полихнион Кумедава, обновљен између Ремесијане и Кратискаре нема своју област (chora), вероватно због тога што је преузета од Ремесијане заједно са насељским средиштем. Потврда административноуправне поделе градских територија Наиса и Сердике од оснивања наведене провинције налази се знатно касније у Прокопијевој области (chora) Ремесијане, која припада и наслања се на територију Наиса.[500] На главном царском путу са супротне стране, тј. од Сердике, не постоји област (chora) која би могла да се веже за знатно градско насеље пошто је Кратискара, трећи обновљени полихнион поменут од Прокопија између ова два централнобалканска града, мало утврђено насеље удаљено око 10 км од престонице.[501] Од две области које се помињу под ингеренцијом Сердике претпоставља се да још неидентификована chora Кавецо обухвата кастеле западно од Сердике.[502]

У провинцији Средоземној Дакији пиротски крај интегрално остаје до краја антике на Балкану.[503] Током касне антике и рановизантијског периода ова језички подељена област биће постепено грцизирана.

Диоклецијановим реформама створене су веће административне јединице, дијецезе, повезивањем више провинција. Средоземна Дакија била је најпре у дијецези Мезији са још девет провинција (Приобална Дакија, Прва Мезија, Дарданија, Превалитана, две Македоније, Епир, Ахаја и Крит). У времену од 321-

[499] Одређену индицију у том првацу пружа и Геров 1967: 86, нап. 2, наводећи документоване у натписима из околине мутације Баланстре колегиј евоката од 2-3. века, који су штитили клисуре код Драгомана и Димитровграда, а та традиција настављана је и касније и у другим видовима заштите истих опасних и несигурних места за путовање, па и у периоду под Турцима у виду дербенџија, Зиројевић 1970: 98-102,108.
[500] Beševliev 1970: 67.
[501] Динчев 2003: 94, 97. Остаје нејасно ако је Кратискара административни центар западних области Сердике, додуше само у доба Јустинијана, који је њен однос са Прокопијевом облашћу Кавецо.
[502] Beševliev 1970: 66-67, 96.
[503] Проблематично је приказивање западне и јужне границе Средоземне Дакије. За северну и источну границу има више писаних извора, а и истраживачи се углавном слажу. По једнима западном границом знатно се сужава градска територија Наиса, уп. Историја српског народа-Мирковић 1980/2000: карта на стр. 93; Mirković 2007: стр. 90, сл. 83; а другима проширује на рачун Прве Мезије и Дарданије, уп. История на България-Велков 1979: карта на стр. 396-397. Супротно, јужном границом по првима се знатно проширује градска територија Ремесијане/Туреса-Кумедаве/Пауталије, а другима Јустинијана Прима улази у Средоземну Дакију.

327. године дијецеза Мезија подељена је на две дијецезе, Дакију и Македонију.[504] Опет је у дијецези Дакија, Средоземна Дакија са суседним провинцијама, Приобалном Дакијом, Првом Мезијом, Дарданијом и Превалитаном. Константиновим реформама стварају се спајањем дијецеза још већи територијални делови Царства, префектуре. Провинција у којој се налазио пиротски крај, најпре је била под префектуром Илирик, затим у оквиру централне префектуре Илирик заједно са Италијом и Африком, а током 4. века Илирик је више пута краткотрајно био издвајан.[505] За време Теодосија почеле су прве поделе префектуре Илирик, односно, издвајања дијецеза Дакије и Македоније и стварања Источног Илирика, који је 437. године са дијецезом Панонијом припао коначно Источном цартсву.[506]

У време ратних сукоба за превласт у Цартсву између Константина и Лицинија, 316-324. године, наш део коридора, чини се, био је активно укључен.[507] И овом приликом пиротски крај је био у граничним сферама утицаја ова два владара. Тако, богати налази из Ремесијане и њених некропола прве половине 4. века могу да се доведу у непосредну везу са наведеним сукобима.[508] Два Донативна прстена типа оданости Константину нађена у Ремесијани још више поткрепљују укљученост заслужних официра или локалних магистрата у судбоносним сукобима по Царство.[509]

Журећи да преузме власт у Константинопољу, након дужег боравка у Наису, кроз Ремесијану свакако је прошао и Јулијан 361. године.[510] Највероватније током другог готског рата и победе варвара код Хадријанопоља 378. године, Понишавље је опет могло да претрпи знатна пустошења и рушења.[511] Разорна кретања Гота Балканом наставила су се до краја 4. века и касније, и

[504] Васић 2008: 11.
[505] Историја српског народа-Мирковић 1980/2000: 94. Васић 2008: 12.
[506] История на България-Велков 1979: 377, да је Теодосије пред смрт разделио синовима царство на Источно и Западно, а граница је ишла између дијецеза Тракије и Дакије (од Дунава реком Вит и прелазом Суки, тј. данашњом Момином клисуром). Историја српског народа-Мирковић 1980/2000: 96.
[507] Поповић 2001: 190-192. Васић 2008: 68-69.
[508] Поповић 2009: 55-60, камеје у златном раму можда са представом царице Фаусте, златан прстен и други налази.
[509] Поповић 2001: 192-193; Поповић 2009: 61-64. Јовановић 2007 B: 19, помишља да је вероватније одавање захвалности Ремесијане за учешће у ратним сукобима њених грашана на страни Константина извршено у време и од стране Констанција II.
[510] Васић 2008: 15- 19.
[511] История на България-Велков 1979: 386, уп. карту на стр. 396-397.

вероватно изазвала похрањивање веће количине новца откривене у базилици Ремесијане на локалитету Стара пијаца.[512]

Крајем 4. и почетком 5. века остварена је многострана црквена делатност епископа Никете из Ремесијане у Средоземној Дакији.[513] Остала је забележена његова знаменита евангелизација варварских племена Гета/Гота, Дачана, Скита, која су већ населила десну обалу Дунава и вероватно зашла у планински масив Старе планине.[514] Од племена из средњебалканског простора издвојено је покрштавање Беса и с тим у вези превод Библије на њихов језик.[515] Исто тако, значајна је и његова богословска делатност, а најсачуванија су му дела поука за прелазак у хришћанство.[516] Најчувенији је, свакако, по стварању хришћанске химне Te Deum laudamus. [517] Важно је истаћи и његову припадност ортодоксији и никејском симболу вере у времену када су цветала верска застрањивања и вођење борбе против, актуелне у његово доба, Боносове јереси у Наису и Сердици.[518]

Мисионарска делатност епископа Никете свакако може да се повеже са престанком сахрањивања на некрополама из Мале Лукање на Старој планини у општини Пирот. Реч је о две некрополе са инцинерацијом. Оне су образоване крајем 2. и почетком 3. века. Сахрањивање на њима престаје у другој половини 4. века, периоду када пада активност Никете на покрштавању аутохтоних племена Балкана; Беса, Гота, Дачана и Скита. И поред изражене сумње преобраћања у нову веру наведених племена Балкана од стране Никете, посебно Беса у хвалоспевима Паулина из Ноле и светог Јеронима, изгледа да некрополе из Мале Лукање треба приписати староседелачким Дарданцима.[519]

Недавно је изнешена и веома смела хипотеза о месту рођења Никете. Јовановић основу за грађење претпоставке налази у стиховима поеме Паулина из

[512] Васић 2008: 99, 103-104, 113-114. Миљанић 1996: 111, датује похрањивање новца или у почетак 393 или шире у период након закона из 395. године, и да је реч о скупном налазу а не о остави. У овом раду изнето је и мишљење да је похрањивање новца извршено током реконструкције цивилне базилике у ранохришћанску цркву.
[513] Историја српског народа 1980/2000: 100-102.
[514] Паулин из Ноле, Carm. XVII 245-252; Mirković 1995: 211-212; 2007: 99, наводи да се Беси налазе у околини Ремесијане, 101, говори о значају Никете у ширењу хришћанства код Беса који живе далеко од града као и код Гота у Подунављу; Тачева 2000: 54-56; Јовановић 2003: 31.
[515] Паулин из Ноле, Carm. XVII 205-216; Petrović 1979: 52; Тачева 2000: 54-56; Динчев 2002: 146-147; Mirković 2007: 101.
[516] Поповић 2007: 11-12.
[517] Petrović 1979: 52.
[518] Mirković 1995: 211-212; 2007: 100-102. Епископ Атанасије 2007: 7-14; Рајковић 2007: 127-139.
[519] Јовановић 2003: 31.

Ноле посвећеној Никети.[520] Он сматра да епископ из Ноле песничким изразима указује на поднебље у којима су одрастали и Никета и његов отац. По Јовановићу Паулиново навођење Подунавског града Томи испред Скупа у наративном опису повратка Никете из Ноле у Ремесијану управо исказује завичаје Силвана, оца Никете, и самог епископа ремесијанског. Потврда је нађена у археолошком налазу оловног печата са опидума Давина код села Чучера у близини античких Скупа. На њему се чита име Силвана из Тома који је могао да буде или суфраган митрополита из Скупа, с обзиром да на утврђењу Давина постоје две ранохришћанске базилике, или виши царски службеник у царинским станицама у близини Куманова, Ламуд и Визијанум, као и намештеник у тамошњим рудницима Лојане и Лопате. Дакле, на простору јужне Дарданије у близини Скупа треба да је рођен Никета, епископ Ремесијане. Интересантна је и претпоставка да је Никета рођен у мешовитом браку, тако да је добро знао и грчки и латински језик, а у области Скупа научио још и језик домородаца, како Дарданаца дакомизијаца, тако и трачких Беса.[521]

Луцидна трагања Јовановића уз опрезна ограђивања свакако су допринос истраживањима античке Ремесијане. Ипак, у стиховима Паулина из Ноле помен Тома између Филипове Македоније и Скупа на повратку Никете у Ремесијану могао би да представља инверзни песнички приказ већег насеља истог имена из области Ремесијане, први пут забележеног касније у 6. веку код Прокопија као кастел у ремесијанској области. У истом стиху песника из Ноле није досад коментарисан део у смислу да је Никета у Скупима ***дарданси гост***, односно, пореклом Дарданац. Како је у овом раду изложено, Ремесијана је свакако рано романизована и развијена у веће насеље од мансија на главном царском путу, налазила се на граници латинофоне провинције према хеленофоној Тракији и била смештена у области мешовитог домородачког становништва централнобалканског простора, почев од Дарданаца, Трибала, Трачана, Келта и касније Аурелијанових Дачана. Зато је природнија аутохтона теза, тј. могућност да је Никета рођен у Ремесијани и образован у оближњем Наису или Сердици. Само подручје Ремесијане пружало је све предуслове да се овде оствари једна

[520] Паулин из Ноле, Carm. XVII 193-196.
[521] Јовановић 2007B: 22-28.

завидна каријера ранохришћанског епископа у бурном времену ширења хришћанства у римском Илирику.

Интерпретација етничке припадности не само некропола из Мале Лукање него и истоврсних некропола, углавном распоређених у планинском појасу између Тимока, Јужне Мораве, Вардара и Црне реке, са западне стране, и Искера и Струме, са источне стране, у новије време своди се на повезивање са трачким културним кругом, односно, трачким Бесима.[522] Притом, узима се да је насељавање дела овог племена на запад од њихове матичне територије започело крајем старе и почетком нове ере, а најизраженије било током 2. века наше ере.[523] Међутим, атрибуцији некропола спаљених покојника у једноставне гробне раке, типа Мала Копашница Сасе III, у којима се налазе култне правоугаоне посуде, не иде у прилог њихов нетрачки фунерарни ритус.[524] Он пре свега одговара централнобалканском простору на коме су у предримско доба забележене државне организације Трибала, Дарданаца и Пеонаца, односно, овде прихваћеној мезијској групи заједница.[525] Све то доводи до оправдане претпоставке да је на подручју централног Балкана у начину сахрањивања евидентан еволутивни процес од касног бронзаног доба до касне антике.[526] Тако у пиротском крају племена која су стекла свој особен идентитет, који се огледа у некрополама типа Брњица и Параћин групе, коначно губе га покрштавањем од стране Никете и

[522] Jovanović 2000: 207-208; Jovanović 2003: 32-33; Јовановић 2007 Б: 20-21; Bulatović 2008: 214. О истом начину сахрањивања (гробови типа Беранци-Стоби) и керамике украшене радлом у комбинацији са жигосаним концентричним круговима у Пелагонији и средњем Повардарју, тј. јужном делу наведеног ареала, види Јовановић 2003: 130-133; Bulatović 2008: 209-212, карта 2.
[523] Bulatović 2008: 214.
[524] Динчев 2002: 139-141, 145-146, и нарочито напомена 81, где се некропола код села Драшан и друге сматрају за трачке, а она код села Поповјане узима да припада нетрачком етносу. Види Јовановић 1984: 110-112.
[525] Трачки гробни облици сахрањивања (тумули са вероватним спаљивањем на месту сахране типа бустум) евидентни су у долини Нишаве, тј. у пиротском и Ђурђевом пољу, види под Пирот, а не у планинским пределима пиротског краја где су откривене некрополе из Мале Лукање. По тој одлици трачки Беси су запосели и настањивали низински део пиротског краја у периоду Принципата. Јовановић 2000: 204-211, једноставне гробне раке са инцинерацијом издваја посебно у јужном делу Доње Панониje, затим, северном, источном и јужном делу Горње Мезије и приписује аутохтоном етносу, односно, Панонцима, Дачанима, Трачанима/Бесима и Дарданцима. Најраспрострањенији облик сахрањивања спаљивањем типа Мала Копашница-Сасе централног Балкана, исто тако, сматра да је био одлика Меза и Дарданаца, основног становништва Горње Мезије током Принципата, делом романизованог.
[526] Јовановић 1984: 111-112, 133, указује на повезаност сепулкралних традиција популација на простору од Пелагоније и средњег Повардарја до северне Србије у периоду од краја архајског доба до касне антике. Наравно, све фазе развоја начина сахрањивања са наведеног простора нису познате и документоване у континуитету, али се он у приличној мери показује.

престанком сахрањивања спаљивањем у једноставне гробне раке са каменом гробном конструкцијом.

Из средине 5. века познат је још један ремесијански епископ, Диогенијан. Делом откривена ранохришћанска базилика унутар градских зидина, као и она западно изван бедема, сведоче о значајном епископском седишту у Ремесијани. Ово верско и цивилно средиште заједно са седиштима епископа у Наису и Пауталији било је окупљено око провинцијског главног града у Сердици и његовог митрополита.[527]

Око средине 5. века Хуни освајају градове на Дунаву (Сингидунум, Маргум, Виминацij, Рацијарију) и разарају Наис, тако да се граница Источног царства, додуше кратко, помера са Дунава на Наис, а између ствара ненасељена зона од пет дана хода.[528] За остали део Понишавља нема историјских података о хунским пустошењима, али се она могу претпоставити са великом дозом вероватноће, с обзиром на степен уништења Наиса.[529] Помен другог ремесијанског епископа Диогенијана 449. године на сабору у Ефесу говори, вероватно, да хунска разарања нису била обимна или да је опоравак био релативно брз.[530] О страдањима приликом готских пролазака овим коридором из времена Зенона нема никаквих назнака.[531]

У Хијерокловом попису провинција као градско насеље налази се у Средоземној Дакији задња поменута и Ремесијана.[532] Будући да је Хијероклов Synecdemus написан на почетку Јустинијанове владе, а да се односи на период од друге половине 5. века, то се добија одређена спона урбаног континуиета Ремесијане основаног на подацима извора. Она се огледа у претходном постојању, деловању и значају ремесијанских епископа од средине 4. века па до времена на које се односи Хијероклов спис.

За време Јустинијана, изгледа, најобимнија изградња и обнова градова и утврђења Царства обављена је у провинцији Средоземној Дакији, из које је и он

[527] Зелер 1918/2005: 165-166. Уп. Petrović 1979: 52.
[528] Историја српског народа-Мирковић 1980/2000: 97. История на България-Велков 1979: 409, да је тада пострадао и део Сердике.
[529] Петровић 1976/1999: 41-42.
[530] Зелер 2005: 166.
[531] Петровић 1976/1999: 42.
[532] Petrović 1979: 42, 52.

сам потицао.[533] У оквиру саме провинције знатна грађевинска делатност изведена је и у области Ремесијане, односно, пиротског краја. Како наводи Прокопије на територији под управом Ремесијане обновљено је 30 кастела.[534] Ова истраживања показала су да ако је исправна претпоставка претежног поклапања данашње територије пиротског краја са облашћу Ремесијане, како је једино могуће и реално, онда се у Понишављу и Лужници налази и већи број кастела/утврђених насеља од поменутих у делу Прокопија. На тај начин обнова Царства у време Јустинијана у области Ремесијане била је стварно завидна.[535]

Топономастика Јустинијанових кастела користи се често у одређивању етничке припадности становништва Балканског полуострва и за раније периоде. Уз све ограде које је навела Папазоглу у свом свеобухватном раду, за коришћење имена места у етничком одређењу становника неког насеља, Прокопијево дело и даље је важно у овом смислу.[536] Истовремена истраживања бугарских научника Бешевлијева и Георгијева још више су показала колико су дотадашња лингвистичка изучавања у доношењу закључака била ослоњена на предубеђења о

[533] De aedif. IV 1, p. 104,20-107,2. Уп. Виз. извори I 1955/2007: 54-59. Обрађивач Ф. Баришић у напомени 118 на стр. 56 примећује да Прокопије не помиње једино провинцију Средоземну Дакију, у којој је исто тако изведена Јустинијанова градитељска делатност, већ то бележи као да је она организована у околини Прве Јустинијане. Од око Јустинијанових 700 утврђења из Еврпоског дела Царства само у Средоземној Дакији подигнуто је нових или углавном обновљено 177 тврђава (кад се придодају и 37 утврђења из области Акве, која се стављају у територију Наиса, иако је била део провинције Приобалне Дакије). Уп. Јиречек 1877/1959: 61/115. Неслагања око западне границе провинције Средоземне Дакије, односно припадности области Прве Јустинијане тој провинцији или провинцији Дарданији, нису разрешена (уп. за припадност Средоземној Дакији – Виз. извори I 1955/2007: 55-56, нап. 118; Papazoglu 1969: 151-152, нап.210, 155, 200; История на България- Велков 1979: 377, 406 и карта на стр. 396-397; за припадност Дарданији- Историја српског народа- Мирковић 1980/2000: 92 са картом на стр. 93; Тачева 2000: 26, вероватно грешком ставља кастеле из Сердике и области Ремесијане и Кавецо у Дарданију; уп. Petrović 1979: 63, без изјашњавања.

[534] Петровић 1976/1999: 102/109. То се види и из бројчаног односа: у околини града Сердике 9, и у две његове области Кавецо 17 и испуштеној 28; у околини града Германије 7; у околини града Пауталије 5; и једној области Скасетане 5; у околини испуштеног Наиса 39; и у области Акве 37; док је у провинцији Дарданији њихов број 69. Уп. сумње о обимности градитељске делатности Јустинијана, Јиречек 18771959: 61/115.

[535] Виз. извори I 1955/2007: 66, нап. 158, Баришић говори о томе да систем утврђења на Балкану под Јустинијаном није донео стабилност Царства, супротстављајући податке из другог Прокопијевог дела Bellum Gothicum I-IV. Свакако узроке неврађања »изгубљене сигурности« треба тражити у елементима пропадања и трансформисања тадашње цивилизације на овим просторима. Микулчић 1999: 364-366, указује на много већи број обновљених кастела археолошки потврђених на територији данашње Македоније него ли што се налазе у Прокопијевом списку, са једне стране, а да Прокопије уствари није забележио обнављање утврђења Царства која су спроводили Зенон и Анастазије, са друге стране, пошто је приказао само градње из времена Јустинијана.

[536] Papazoglu 1969: 189; 104, уп. уопште о пренаглашеном значају лингвистике у решавању етногенезе палеобалканских народа, посебно Дарданаца, у односу на археологију.

распрострањености палеобалканских народа на одређеној територији.[537] Остаје нам да се надамо да ће у догледно време археолошка проучавања, када буду систематизована и повезана на балканском простору, довести до коначног решења.[538]

Поменути радови Бешевлијева и Георгијева у поређењу са резултатима Папазоглу дају другачију слику становништва које је насељавало просторе средишњег Балкана, па и пиротске регије крајем рановизантијског периода. Основна новина је да су у областима средишњег Балкана и Подунавља најбројнија кастела латинског порекла, а која су раније тумачена као аутохтона трачка или илирска.[539] Тако би област Јустинијанове Румисијане, смештена између градова Наиса и Сердике, обухватала грубо простор данашњег пиротског краја, који их географски повезује и на њиховој је средокрађи. Бројност латинских назива кастела Прокопија говори о знатној романизацији становништва рановизантијских провинција поменутих делова Балкана.

Бешевлијев је посебно издвојио приличан број кастела келтског порекла, претежно у провинцијама Средоземној и Приобалној Дакији.[540] Посебно су заступљена у списковима града Наиса и његове две области, Ремесијани и Аквама, затим, граду Сердици и више у њеној области којој није сачуван назив, док је у другој, Кабецо, мањи, и на крају, у области Скасетана града Пауталије. На овај начин показује се да је део долине Јужне Мораве у пределу Ниша, Понишавље, софијско поље и област Тимока, био насељен знатним келтским становништвом. То су уосталом посведочили писани извори из хеленистичког

[537] Мисли се на резултате Томашека, Мајера, Краеа, Дечева, на шта је већ указала Папазоглу. Beševliev 1970: 16-19, је показао да су у провинцији Дакији Медитеранеа нарочито бројни кастели латинског порекла (такође и у провинцијама Македонији, Подунављу и Малој Скитији); 19-27, као и већи број келтског порекла. Георгиев 1977: 184-185, 271-272, издвојио је из трачког језичког корпуса дачки језик, односно бројна насеља северно од Дунава, укупно 28-29 топонима, и јужно од ове реке у некадашњој Доњој Мезији (по њему северна Мезија) и Малој Скитији, укупно 9 топонима (наводе се и осам у источном делу некадашње Горње Мезије), са завршетком на *дава*, за разлику од трачког *пара.*

[538] Papazoglu 1969: 202-207. Прошле су четири деценије од објављивања наведеног дела Папазоглу и поред бројних археолошких истраживања на простору коју су заузимали Дарданци, као и значајних успеха у том правцу, није се још дошло до задовољавајућих решења, што само говори о обимности и захтевности проучавања материјалне културе, којом се бави археологија.

[539] Beševliev 1970: 18-19, а нарочито су бројна у провинцијама Македонији, Дарданији, Средоземној Дакији (посебно у листама Наиса, Ремесијане, Сердике, Кабецо), Приобалној Дакији, Доњој Мезији и Малој Скитији.

[540] Beševliev 1970:19-27. У Дарданији издвојена су само три келтска кастела од укупних 69, док их у области Пауталије и Германије нема. Уп. супротно Papazoglu 1969: 283-284.

доба. Оно се одржало толико да је чак и у време Јустинијана дало имена већем броју кастела. То изгледа, по Прокопијевом делу, није био случај у области Дарданије, тј. у делу Јужне Мораве испод Наиса, односно, главном правцу продора Скордиска ка Македонији.[541]

Георгијев је издвојио из свих помена назива места у античком периоду на Балкану и карпатској области она са наставком дава/дева. Њихов постанак приписао је посебном дако-мезијском језику, односно, истоименој етничкој области.[542] Раније она су сматрана за трачко наслеђе. Наведена топонимија захвата највећу територију, осталих шест или седам области мањег су обима, тј. некадашње римске провинције Дакију, Мезију и Малу Скитију.[543]

У новије време, расправљајући о топонимима са завршетком на δαβα (δαυα, dava) и δεβα (deva), Тачева враћа порекло топонима са овим наставцима у оквире трачког језика и етноса у виду дијалекатских разлика.[544] Како се саопштава, она је поред Бешевлијева дала тзв. дако-мезијске глосе dava/deva кроз време и простор. У систематичном прегледу познати наставци топонима на dava/deva подељени су у четири временске групе.[545]

У најраније топониме наведена су само два. *Десудава* Ливија односи се на прву половину 2 века пре н.е., смештена на територији Пеонаца или Меда и *Заргидава* са натписа из 72-43. године пре н.е., на крајњем истоку античког простора у земљи Гета. Друга најбројнија група дакомезијских топонима припада времену Трајана-Хадријана. Посведочени су углавном у делу Птолемеја и само два топонима у два натписа. Они су распоређени на целој територији Дакије, северно од Дунава, укупно двадесет, и само четири у Доњој Мезији јужно од Дунава, али источно од реке Искер. У трећој малобројној групи забележени су наведени топоними у античким итинерарима II-VI века. Од њих шест су смештена у Доњој Дакији северно од Дунава (у Подунављу и Алутанском лимесу), а само

[541] Papazoglu 1969: 232.
[542] Papazoglu 1969: 61-64, критички приказ основне идеје Георгијева са образложењем његове недолседности у именовању те групе језика »дако-мезијски«, »(дако)мезијски«, »дако(мезијски)«. Иста примедба може да се изнесе и за обједињени рад, Георгиев 1977, кога Папазоглу није коментарисала, мада се у закључку, стр. 271-272, недвосмислено говори за дачки језик. Георгиев наводи да су дакомезијским језиком, у наведеној истоименој етничкој области, говорили Дачани и Мези, вероватно у два дијалекта истог језика. Тако су, по њему, мезијским дијалектом говорила племена Гета, Меза, Дарданаца и Трибала.
[543] Георгиев 1977: 181-184
[544] Тачева 2000: 27-30 (исто Тачева 1998: 115-116).
[545] Тачева 1998: 112-114

три на десној обали Дунава у Доњој Мезији, међутим, опет источно од реке Искер, односно, реке Јантре. И, на крају, четврта бројнија група топонима припада Прокопијевим кастелима и једино Пулпудева документована код Јорданиса. Утврђења која је обновио Јустинијан са дакомезијским топонимима на dava/deva лоцирана су углавном у две регије и неколико појединачно издвојених. Прва регија обухвата утврђења на подунавском лимесу, опет источно од Искера, сем Aedave близу Аугусте - укупно шест кастела.[546] Сви кастели друге регије налазе се у провинцији Средоземној Дакији, односно, у једној области Наиса-Ремесијани,[547] и у две области Сердике, дакле у средњем и горњем Понишављу са Лужницом и северно од софијског поља.[548] Појединачно кастели забележени су у провинцијама Тракији- Пулпудева и Родопа- Муридева.[549]

Из приложеног приказа распореда топонима са наставцима dava/deva Тачеве, кроз време и простор, очито је да их до времена Јустинијанове обнове нема забележених јужно од линије коју образује река Дунав, река Искер и Стара планина до Црног Мора.[550] У ранијем времену једино су забележене Десудава у долини Струме или међуречју ка Вардару и Термидава Птолемеја на југоисточној граници Далмације.[551] Они остају усамљени примери и њихова појава на територији Пеонаца или Меда, односно, илирско-дарданској граници треба тражити у неким посебним околностима, на пр. енклавама које су настале пресељењима, походима, депортацијама и томе сл. Интерпретација да они представљају пример за опредељење становништва територије централнобалканског простора (касније провинције велике Мезије до реке Искер,

[546] Тачева 1998: 114, Aedava је подведена под провинцију Друга Мезија, а не провинцију Приобалну Дакију.
[547] Тачева 1998: 114, кастели из области Ремесијане наведени су у провинцији Дарданији, затим, није наведен топоним Дестрева, кога Бешевлијев ставља исто у дакомезијске, као и Данедева из сердичке области Кавецо подведена у област Ремесијане.
[548] Тачева 1988: 114, кастел Брегедава уведен је у провинцију Дарданију, за кога иначе Бешевлијев наводи келтско, илирско и тракко порекло, а не дакомезијско (Beševliev 1970: 22, 98).
[549] Тачева 1998: 114, у провинцији Средоземној Дакији наводи се само кастел Итадева на територији Сердике.
[550] Тачева 1988: 114-115, могућу прву употребу Пулпудеве за Филипополис ставља у време Филипа Арабљанина и његове политичке пропаганде у вези са првим продором Гота 242. године. Други топоним јужно од Старе планине у провинцији Родопа- Муридева (Тачева 1988: 114, или Малој Скитији- Георгиев 1977: 185. Уп. Besevliev 1970: 8-9, 145-146), као и, пре свега, група топонима из провинције Средоземне Дакије, повезују се са Аурелијановим пресељењима Дачана, види Papazoglu 1969: 62.
[551] Тачева 1988: 112, не ставља у свој попис топонима са наставцима дава/дева Термидаву вероватно због удаљености од тракког и дачког простора. За Термидаву види Papazoglu 1969: 193-194; Георгиев 1977: 185.

или, Горње Мезије и дела Доње Мезије до реке Искер, или, Дарданије, Средоземне и Приобалне Дакије), као трачког је без основа.[552] Са једне стране, како је показао Георгијев, топоними са наставком dava/deva припадају дако-мезијском, или, како он на другом месту, па и у закључку, каже исправно- дачком језику.[553] Палеобалкански народи и племена која су користила дачки (дако-мезијски) језик и припадала дако-мезијској етничкој области по њему су »Дачани, Гети, Мези, Дарданци, Трибали и други«.[554] Имајући у виду да се до касне антике наведени топоними не јављају на територији Дарданаца, Трибала и Меза, већ само на територији Дачана и Гета, тј. до линије Дунав-Искер-Стара планина, то је исправно употребљен једино назив тога језика од Георгијева- дачки.[555] Са тим у вези и дачка етничка област одговара појави топонима северно од Дунава до реке Искер, а од те реке источно, сада обухваћено и Подунавље северно од Старе планине. Омеђену, опет велику, територију насељавали су палеобалкански народи Дачани и Гети, који су говорили једним језиком. Оно све што је Георгијев рекао за дако-мезијски језик и дакомезијску етничку област на основу појаве топонима са карактеристичним наставцима дава/дева односи се уствари на Дачане и Гете и простор који су они насељавали.[556]

Користећи се образложењем Георгијева о погрешном уверењу, које је владало у науци до средине прошлога века, да трако-илирски језик обухвата велико пространство и каснијем одвајању и издвајању више посебних језичких група, намеће се и мишљење да треба и област централнобалканског простора одредити као простор са властитим језиком и етничким идентитетом.[557] У овом

[552] Тачева 1988: 115-116.
[553] Георгиев 1977: 271-272.
[554] Георгиев 1977: 192.
[555] Георгиев !977: 189, у главна мезијска племена овде су набројани Дарданци, Трибали и Мигдонци.
[556] Георгиев 1977: 186, 207, да је разлика између облика наставака deva/dava (настала у периоду 4-1. века пре н.е.) и dova (у периоду 2-6. век н.е.) само хронолошка и дијалектна; 192, да су Дачани и Мези вероватно говорили на два дијалекта истог језика; 200, да се о језику европских Меза, »северни мизи«, који су обухватали северну Бугарску без Добруџе и североисточну Јуославију, дакле, првобитна неподељена римска провинција Мезија, незна ништа. Уп. Papazoglu 1969: 311-312, о две несигурне мезијске глосе.
[557] Георгиев 1977: 183. На приложеној карти са претходне стране очита је највећа површина тзв. дако-мезијске етничке области која преко Поморавља и међуречја Струме и Вардара излази на Егејско море преко Халкидика, одвајајући тако илирску од трачке области. Међутим, Јустинијанови топоними у Средоземној Дакији и поред приказивања у тексту књиге као дако-мезијских, на карти су приказани као део трачке области. Поред тога, упадљива је несразмера

раду узет је као најприкладнији термин мезијски језик/мезијска област, као пандан граничном трачком на истоку и илирском на западу.[558] Основни разлог лежи у непостојању старијег термина који би обухватио све палеобалканске народе и племена из наведене средишње области Балкана. Уосталом, он се уклапа и са његовим првим поменом код Хомера где се наводи иза Трачана, дакле, испред Илира из перспективе Зевса изнад Троје.[559] На крају употребљава се у литератури дуго и као саставни део сложенице дако-мезијски, те с тога ништа природније да буде издвојен конвенционално као посебан појам.[560]

Потврду мезијске етничке области, поред горе археолошки потврђене сродности културних група централнобалканског простора од бронзаног доба до оснивања римских провинција, управо даје непостојање топонима са наставком дава/дева у областима јужно од Дунава и западно од реке Искер и Струме. Топоними са наставком дава/дева, који се јављају код Прокопија у Средоземној Дакији, баш у нашем пиротском крају- области Румисијане, две сердичке области, као и Aedava код Аугусте на Дунаву, вероватно потичу од насељених Дачана у време Аурелијана.[561] Оно је обављено у граничној регији тадашњих провинција Горње Мезије и Тракије од чијих делова је вероватно сам Аурелијан образовао Средоземну Дакију.[562] На тај начин тек у другој половини 3. века н.е., пресељено

расцепканих етничких области на југу Балкана од три велике на северу- илирске, дакомезијске и трачке.

[558] Papazoglu 1969: 307-312, са посебним освртом на хипотезе о посебности и сродности Трибала и Меза, и Меза и Гета. У овом контексту назив мезијски узима се условно јер би онда било тешко одвојити дако-гетски од мезијско-трибалског етничког простора. Ипак, различитост етногенетеског развоја племена у Подунављу од бронзаног доба оцртава изразиту границу на рекама Искер-Олт, што иде у прилог приближавању Меза народима централнобалканске зоне, Трибалима и Дарданцима. Уп. Геров 1980: 70, да је граница између новообразоване провинције Мезије и Трачког царства до 45. године н. ере ишла углавном источним ободом реке Вит, и да је ту касније од Аурелијана граница била између Приобалне Дакије и Доње Мезије.

[559] Papazoglu 1969: 299-306, у вези са непомињањем Меза код писаца класичног и хеленистичког доба изнете су две једине могућности, да су или били потчињени или познати под другим именом.

[560] Papazoglu 1969: 64, о неприхватању израза трачко-илирски.

[561] Papazoglu 1969: 62, 188, одбацује Вулићеву могућност да је у источним областима Дарданије дошло до јачања трачког етноса у време Аурелијанових пресељења Дачана, јер је трачка ономастика потврђена у ранијем периоду на виминацијском латеркулу из друге половине 2. века.

[562] Papazoglu 1969: 62, 151 нап. 210, између осталог наводи да »међу примерима које Георгијев наводи у тексту и на приложеној карти не видим ниједан из Горње Мезије. Области Софије, Пирота и Ћустендила нису никад биле мезијске. У раноцарско доба оне су улазиле у састав провинције Тракије, а доцније у Средоземну Дакију«. Што се тиче Прокопијевих топонима са наставком дава/дева они нису забележени у области Ћустендила, али су три поменута у области Румисијане, која је у раноцарско доба била у провинцији Горњој Мезији, и један полихнион Кумедаву (вероватно некадашњи мансио Турес, данашњи Пирот) између Румисијане и Кратискаре. Вероватно је у Јустинијаново доба област Ремесијане обухватала и територију

становништво из провинције Дакије није могло да утиче на аутохтоно становништво већ у поодмаклој романизацији. Уосталом број топонима са наставком дава/дева је најмање бројан у односу на остале кастеле. Како видимо из Прокопијевих спискова најмногобројнији у Средоземној Дакији, односно, области Наиса, Ремесијане (највећим делом вероватно смештени на територији данашњег пиротског краја), Аква и Сердике су топоними грчко-латинског порекла.[563] За њима прилично заостајући, углавном једнакобројни, наведени су топоними трачког и келтског порекла.[564] Најмалобројнији су илирски топоними констатовани више од једног углавном у области Наиса.[565]

У провинцији Дарданији, суседној Средоземној Дакији, која се може сматрати изворном мезијском територијом у нашем смислу, ситуација је другачија.[566] Овде могу да се издвоје по две једнакобројне групе од по две различите етничке групације и једна малобројна. Прве две најбројније припадају латинским топонимима и оним који се везују за аутохтоно, дарданско становништво. Овде и латинске топониме, свакако, пре можемо сматрати да су им имена дали романизовани Дарданци, имајући у виду да је у овој провинцији романизација споро текла, а да је латинско становништво било малобројно услед слабе урбанизације.[567]

Што се тиче индигених топонима који могу да се припишу мезијском језику, следствено, мезијској етничкој области, највише су документовани у области Дарданије. Међу њима треба тражити топониме са карактеристичним и само овој области својственим наставцима попут: Casuella, Cecola, Catrelates, или

пиротског краја, па и саму Кумедаву у тадашњој Средоземној Дакији. Георгијев 1977: 185, већ је констатовано, не стављa топониме адекватно кроз време и простор, тако да су њих осам подведени под источну Горњу Мезију (Дарданију, Средоземну Дакију). Тачева 1998: 114, нетачно означава топониме којој области припадају и скоро све погрешно ставља у провинцију Дарданију. Иначе, у провинцији Дарданији није посведочен ниједан топоним са наставком дава/дева, као ни у области Наиса, Пауталије и Германије, западно и јужно од линије Ремесијана-Сердика.

[563] Beševliev 1970: 92- 117. У области града Пауталије преовлађују трачка имена кастела, док у регији Германије подједнако су заступљена латинска и трачка имена Прокопијевих топонима.

[564] Beševliev 1970: 92- 117. Трачки топоними не чуде имајући у виду близину изворној трачкој територији и како смо показали ширење ка западу у време оснивања римских провинција Горње Мезије и Тракије. За келтске топониме мишљења су подељена, међутим, све више је јасно да сумарни историјски подаци, скромни археолошки налази и релативно бројни топоними иду у прилог учвршћењу схватања да су они чинили приличан део становништва, посебно на важним коридорима на средњем Балкану, почев од каснохеленистичког доба.

[565] Beševliev 1970: 92- 117. Разумљиво је због близине илирском подручју и значаја града.

[566] Papazoglu 1969: 195-196.

[567] Papazoglu 1969: 101.

Lasbaros, Labutza, Capomalva, Pamilinus, Catrasema... У сваком случају препуштајући овај проблем лингвистима, констатује се да на територији наше мезијске области није могуће издвојити један одређени карактеристични наставак, који би се јављао у целој области. Томе је сигурно узрок различит историјски развој и етногенеза северног дела ове области, где су у Подунављу, Поморављу, Понишављу и софијском пољу потврђени и прилични келтски топоними. Они су настајали на овој територији још од 3. века пре н.е.

Другу нешто мање бројну групу Прокопијевих топонима Дарданије чине трачки и илирски називи. Њихов распоред навођења у списку углавном одаје њихов положај ка источним (у другој половини текста), односно, западним границама (у првој половини текста) дарданског етничког простора.[568] Ти продори из суседних, етничких области (илирских и трачких), дискутовани су навише, и углавном су остварени, илирски током завршне фазе старијег гвозденог доба, а трачки у први век н.е.

Задњу малобројну групу чине три топонима келтског порекла.[569] Овде је интересантно напоменути да су келтски топоними у провинцијама Тракији и Родопа скоро појединачни, док су у области провинције Хемимонта, као и у Дарданији, између претходних и броја у провинцији Средоземној Дакији. У провинцији уз црноморску обалу вероватно су одраз постојања келтске Краљевине Тиле из 2. века пре н.е.

Трачки топоними Јустинијанових кастела у провинцији Средоземној Дакији нису тако предоминантни као што је то случај са три провинције из матичне трачке области- Тракије, Родопа и Хемимонта.[570] Приметно је да је број трачких кастела у источним граничним деловима Средоземне Дакије ка основној трачкој територији већи у односу на остали део исте провинције.[571] То се односи на безимену област у оквиру града Сердике (Диптенсиј?), затим, Германије и Пауталије. Већ у другом појасу, односно средишњем делу Средоземне Дакије- на територији града Сердике и њене области Кавецо, онда, на територији града Наиса и његове две области, Аквама и Ремесијани, као и области Скасетана града

[568] Виз. извори I 1955/2007: 60-61.
[569] Papazoglu 1969: 195-196.
[570] Beševliev 1970: 127-139.
[571] Beševliev 1970: 92-117.

Пауталије (трнски крај?), трачки топоними прилично се смањују, да би даље ка западу потпуно нестали.[572]

Прокопијеви топоними у области Ремесијане забележени су у великом броју у односу на околне административне територије.[573] Имајући у виду географски положај Ремесијане, која је ближа територији Наиса него Сердике, то је сасвим реално очекивати да је након оснивања Средоземне Дакије ремесијанска област једино могла да буде проширена ка југоистоку, преко дотадашње провинцијске границе између претходних раноцарских провинција, Горње Мезије и Тракије.[574] Дакле, ширећи са на територију некадашње провинције Тракије, тј. емпорија Туреса, источни део регије данашњег пиротског краја, област Ремесијане је тако обухватила и насеља са трачким становништвом. То су они и нашли сразмеран однос у Прокопијевом списку. Вероватно већи број грчко-латинских топонима припада западном делу Јустинијанове ремесијанске области, која је раније романизована у оквиру провинције Горње Мезије, односно, територије Ремесијане до стварања провинције Средоземне Дакије. Већ је у претходном разматрању констатовано да се тумули трачког типа, из пиротског поља и алексиначког поља, вероватно односе на то време (I-III век н.е.), док их у нишкој и белопаланачкој општини нема. Аналогно ситуацији у области

[572] Георгиев 1977: 188, за Хесдупару са територије града Наиса наводи да је реч вероватно о трачким досељеницима.

[573] Виз. извори I 1955/2007: 61-65; Papazoglu 1969: 197-199; Beševliev 1970: 78-82, 92-117. Укупно на територији града Наиса 39, области Аква 37, града Сердике 9, области Кавецо 17, другој безименој области (Диптенсиј?) 28, града Пауталије 5, области Скасетана 5 и града Германије 7.

[574] Јиречек 1877/1959: 23/90, одређује regio Remesianensis од Сићевачке клисуре до изворишта Нишаве, не правећи разлику између периода пре и после оснивања провинције Средоземне Дакије. Каниц 1909/1985: 86/199, преузима податак од Јиречека. Petrović 1979: 57, наводи да је немогуће одредити границе ремесијанске области због тешкоћа у локализовању Прокопијевих кастела, ипак, указује на могући правац ка југу, у регион Власине богат рудама. Северно (блиском Сврљишком планином) и источно (због погрешног локализовања Turribus-a) област Ремесијане је затворена облашћу Аква. Уп. Petrović 1995: 29. Душанић 1980: 31, користи Прокопијеве топониме да би одредио ремесијански агер, претходника рановизантијске ремесијанске области, углавном у јужном правцу- власински ревир. Beševliev 1970: 66-67, са друге стране, исправност ширења области Ремесијане ка истоку дозвољава лоцирање Прокопијевих топонима области Кавецо у подручје Берковице и Враца, а области Скасетана, града Пауталије у трнски крај. Међутим, Бешевлијев и поред поменутих само 9 кастела у регији града Сердике, њену територију ставља од Туреса на северозападу, преко северне Мездре, до југоисточних Трајанових врата. Кацарова 2005: 243-245, на основу »полигона Тијсена« долази до реалније, и како је овде предложено, територије Румисијане (из времена Прокопија). Овим методом је цели ток реке Јерме са трнским крајем стављен у оквире области Ремесијане, чиме би отпала убикација кастела области Скасетана у регију Трна. Чини се да је западна граница територије Пауталије превише приближена долини Јужне Мораве и у горњи ток Пчиње, имајући у виду несразмеру у броју Прокопијевих топонима у оквиру Дарданије и града Пауталије.

Ремесијане у време Јустинијана такав би однос Прокопијевих топонима и тумула трачког типа био посведочен и на територији града Наиса. Могуће је на тај начин повезати трачке топониме Прокопија са алексиначком котлином, тим пре, јер се ови топоними углавном наводе у првој половини списка.[575]

На основу претходно приказане топономастике Прокопијевих топонима града Наиса и области Ремесијане може се извести закључак да ови предели нису били доминантно трачки ни до времена Јустинијана.[576] Најбројније грчко-латинске топониме свакако су предоминантно користили становници већ романизованог аутохтоног становништва (некадашњи Дарданци и Трибали, тј. наша мезијска етничка област).[577] Преосталу половину топонима деле кастели келтског и трачког порекла, што одговара њиховом досељавању у 3-2. веку пре н.е., односно, 1. веку н.е. Другим речима, показује се да је ово подручје једног од главних коридора Балкана и геополитичких граничних области и у античком периоду било насељено народима и племенима из времена праисторије, односно, да је била мултиетничка средина.

Да је Понишавље било важан коридор којим су се кретала словенска племена у својим упадима на Балкану говори остава рановизантијског новца Јустина II из околине Пирота. Овај продор Словена, који није посведочен у писаним изворима, догодио се 571. године.[578]

---

[575] Petrović 1995: 29, за суседну област Аква, и Наису и Ремесијани, показује да ред навођења кастела код Прокопија нема одраза на терену, док тога има у редоследу кастела на дунавском лимесу.

[576] Papazoglu 1969: 185, 188, 199, колебајући се око припадности територија Наиса и Ремесијане, и целе источне стране Дарданије, између Трибала и Дарданаца, а на основу бројне трачке ономастике углавном из 2. века н.е., износи исправну могућност да су ти предели насељени од »трачких племена Меда, Трера?, Дентелета?«, у време надирања Римљана. Ову хипотезу треба кориговати у том правцу да је реч вероватно о трачким Бесима и Дентелетима (за северни део) и Медима (за јужни део) у време образовања римских провинција Горње Мезије и Тракије, схваћено у ширем смислу. Међутим, остаје проблем бројности трачке ономастике у виминацијском латеркулу. Да ли су можда средином 2. века н. ере новачени у наведеним местима проблематичнији трачки досељеници, док је раније пацификовано индигено мезијско становништво остало изван војне политике?

[577] Papazoglu 1969: 199, њен закључак на основу старијих лингвистичких проучавања да су најбројнији трачки топоними измењен је резултатима Бешевлијева у корист грчколатинских кастела. Уп. Beševilev 1970: 103-112, нови латински топоними у области Ремесијане, раније сматрани за трачке су: Strongis, Sub Aras, Luciolo, ad Equas, ad Certinuntias, Preturiis, а могући Scumbro, Grinciapana

[578] Popović 1981: 122-125; 1984: 88, наводи да су откривени у околини Пирота и да представљају "део војничке плате." Динчев 2003: 92, узима да је за време владе Тиберија II Константина вероватно спаљена и напуштена Кратискара, али и друга оближња места западно од Софије у аваро-словенским нападима. За Сердику он истиче да је преживела време варварских провала 6-7. века.

Крајем рановизантијског периода у Понишављу одиграла се једна од задњих битака између Авара и Византинаца. До сукоба две војске дошло је 599. године негде у околини Ремесијане.[579] У време Фоке и почетног дела владавине Ираклија словенска колонизација северног Балкана попримила је велике размере када је највероватније насељено и Понишавље. Византијске избеглице, како се чини и из пиротског краја, у Солуну то очито показују »А други опет, од оних из Ниша и Сардике, пошто су већ искусили њихово (тј. аварско-словенско) опседање града, са сузама говораху: побегосмо отуда и стигосмо овамо да свама изгинемо, јер један погодак њихова камена разбиће бедем«.[580]

[579] Историја српског народа-Мирковић 1980-2000: 122.
[580] Mir. II, 2.; Виз. Извори I 1955/2007: 196, Чуда светог Димитрија II. Уп. Историја српског народа-Мирковић 1980/2000: 123; Петровић 1983: 65, пад Наиса ставља у време престанка циркулације новца 612-614. године; Бавант, Иванишевић 2006: 72-73, наглашавају значај главног царског пута у Средоземној Дакији, провинцији познатој и по рудницима од 4. века, комуникација која пролази кроз пиротски крај.

НА ГЛАВНОМ ЦАРСКОМ–ДИЈАГОНАЛНОМ ПУТУ

У Европи су у прошлости главна кретања и миграције људи и народа у већини ишла њеним југоисточним делом. Углавном се кроз Врата народа спуштало у Подунавље и на Балкан, али је веза Европе преко Босфора и Дарданела са Малом Азијом и даље на југ и исток увек била реципрочна. Сви токови како из предела широм Европе, тако и из Мале Азије каналисани су углавном на Балкану у један уски природни коридор- дијагоналног правца, долинама река Марице, Нишаве и Мораве. На тој жили куцавици негде око средине налази се и пиротски крај. Одавно је Јиречек приметио, имајући скромне археолошке потврде, да је овај пут коришћен од најстаријих времена.[1]

У већим долинама средњег и горњег Понишавља приметна је концентрација неолитско-енеолитских насеља. Са предеоним средиштима могли би да се идентификују локалитети Јасеновик-Вргудинац у белопаланачком, Селиште-Синьац, Поље-Црноклиште и Шљивовик-Станичење у ђурђевом, Пиротски град-Пирот у пиротском и Строшена чесма-Кндина бара у димитровградском пољу. Споредни правци који се одвајају северно и јужно од главног пута оцртавају се локалитетима у бочним удолинама. Преко локалитета Поље-Вргудинац и превоја Плоче прелази се у нишко поље. На превоју са налазиштем Романија-Бела Вода од Беле Паланке Коритничком реком стиже се у Лужницу. На превоју Стубал-Бабин Кал, од Беле Паланке преко Сврљишког и Трговишког Тимока долази се у књажевачки крај. Из Ђурђевог поља преко Длбоћи Дол-Враниште хвата се веза са локалитетом Стубал-Бабин Кал итд.

Комуникација долином Нишаве, изгледа, добија нови полет при крају бронзаног и почетком гвозденог доба, тј. у време културних група

[1] Јиречек 1877/1959: 1/75

централнобалканског простора- Брњица и Параћин. Поред већ поменутих енеолитских локалитета, на којима се јављају насеља и из овог периода, бележе се и нове насеобине на траси пута. То су Мурица-Бела Паланка (Бела Паланка), Висоћи брег-Пољска Ржана (Пирот), Кале-Градиште (Пирот). На споредним правцима вредно је забележити налазе на Кули у Горњој Коритници на правцу од Беле Паланке ка Лужници. Са градинским насељем на Сарлаху у Пироту, као и у подножју на Пазару и некрополом на Мађилци прелазним период од бронзаног доба у гвоздено доба започиње превласт овог регионалног центра пиротског краја надаље. Везе са медитеранским цивилизацијама су доказане и евидентне у материјалној култури Понишавља.

Стварањем Одриске краљевине у петом веку пре н. ере долази до новог замаха у образовању путне мреже. У пиротском крају организацију ове мреже свакако су водили Трибали на врхунцу своје моћи све до времена македонских владара Филипа и Александра Великог. Можемо само претпоставити да насеље на Сарлаху и његовом подножју у Пироту у овом периоду прераста у предградску агломерацију. У Ђурђевом пољу на траси пута долином Нишаве налазе се два локалитета Чесма-Горње поље у Црноклишту и Селиште код Синьца. Достигнути ниво одржавали су и делом унапређивали Дарданци и Келти у периодима њихове превласти над Понишављем, све до доласка Римљана.[2] У том времену трговачке односе документују, додуше спорадични, налази новца Дирахија, Аполоније и римски републикански новац.

Са оснивањем провинција Мезије и Тракије Римљани предузимају изградњу балканског дијагоналног пута, али свакако касније од Егнацијевог и Подунавског пута.[3] Разлика од тридесетак година утицала је да средишњи део тога пута од Наиса до Сердике буде остварен тек након образовања Тракије, 45. године н.е. Три натписа из времена Нерона, 61. године н.е., откривена у Тракији говоре о синхроној и стратешкој изградњи tabernae и praetoria, вероватно на већ изграђеним путевима, како на главном дијагоналном тако и на оним бочним, који су га повезивали са подунавским путем.[4]

[2] Уп. Геров 1967: 75, за софијско поље.
[3] Јиречек 1877/1959: 5/77-78
[4] На главном дијагоналном путу последњи натпис је откривен код Ихтимана, а два ранија на путевима од Средике ка Монтани код села Бучино и од Филипопоља ка Ескусу код села Михилци. Види Јиречек 1877/1959: 5/78; Кацаров 1910: 23; Геров 1961: 87/239; Геров 1967: 75, нап.2

На делу трасе дијагоналног пута од Наиса до Сердике, где одсечак кроз пиротски крај захвата средишњи део, нађено је током 19. и у првој половини 20. века, око 30-так миљоказа и почасних база за статуе царева.[5] Око половине наведених споменика откривено је у насељима средњег и горњег Понишавља.[6] Они припадају углавном царевима из прве половине 3. века што је дало повода мишљењу да је интензивнија употреба ове трасе пута започела тек од времена Севера.[7] Чини се да је ово схватање унеколико привучено економским напретком и завидном урбанизацијом Северовог времена балканских провинција. Исто тако, сматра се да су наведени миљокази-почасни стубови доказ поправки овог пута у етапама од времена Севера до Валеријана.[8] Два почасна стуба из Туреса најпре са натписом Констанција II, а затим, на истим, Јулијана, говоре о активностима на

(исправка за натпис из села Бучино); Petrović 1979: 20, нап. 8; Петровић 1983: 56. Међутим, Тачева 2004: 31, цитирајући Герова (неодговарајућа страна 87, треба 75) говори о натписима из Клаудијевог времена.

[5] Тачева 2004: 76, подвлачи да су са ове трасе позната само два права миљоказа, односно, почасна стуба са милијацијом, док су остали углавном почасни стубови постављани у част пролазака царева. У ту сврху су подизане и почасне базе са статуама царева и издаване меморијалне емисије новца; 96, бележи на траси пута од Наиса до Туреса само два почасна стуба посвећена Филипу Арабљанину и Отацилији, које Petrović 1979: 130-131, ставља на трасу пута Наис-Виминацијум. Поред тога, Тачева не узима у обзир вероватни миљоказ из Ремесијане посвећен Емилијану, почасну базу за статуу Септимију Северу из Барје Чифлика, као и два каснија миљоказа из Туреса, док четири почасна стуба из околине мутације Баланстра, по Mihailov 1966:100-104, дели по два на мутацију Баланстру (из Калотине) и Транслитис (из Градине и Димитровграда), премда је реч о једној мутацији-Баланстра. Уп. Геров 1961: 96/248, да су миљокази из прве половине 3. века имали карактер почасних царских натписа у вези са њиховим проласцима трасом пута у ратне походе, подизани од градова кроз чију територију је пут пролазио или околне градове на местима где је се одвајао пут за њих са главног пута (пример Сердике и Пауталије).

[6] Овде најпре спадају четири споменика из 202. године посвећени Септимију Северу, Каракали и Јулији Домни, нађени у мансију Ремесијане, затим, миљоказ посвећен Емилијану, такође из Ремесијане; у мансију Турес откривене су три почасне базе за статуе Септимију Северу (Ћелташ-Барје Чифлик), Корнелији Паули, жени Елагабала, и Марцији Отацилији, жени Филипа Арабса, онда, почасни стуб Елагабала, као и два из каснијег времена посвећена Констанцију II (?) и Јулијану II. У пределу мутације Транслита, односно, у Крупцу изван трасе главног пута откривен је почасни стуб Филипа Арабса и Отацилије. На крају, у пределу мутације Баланстре нађена су четири почасна стуба, од којих два из Калотине са посветама Александру Северу (?) и Филипу Арабљанину са Отацилијом и по један из Градине, посвећен Александру Северу, и северно од Димитровграда, посвећен или Елагабалу или Александру Северу. Дакле, у пиротском крају на траси дијагоналног пута откривено је девет почасних стубова и седам почасних споменика. Уп. Hollenstein 1975: 25, 31 (Елагабал-Пирот и Димитровград), 32 (Александар Север-Градина), 35 (Филип Арабљанин-Крупац и Калотина), 40 (Јулијан-два из Пирота).

[7] Тачева 2004: 31, да су римске војне снаге до тада користиле за одлазак на исток углавном Подунавски и Егнацијев пут; 77, где су нетачно ремесијански почасни натписи Севера и његове породице (IMS IV 69-71) из 202. године приписани Наису, а повећани значај дијагоналног пута у овом времену потврђују и добијање муниципалног статуса градова Маргума, Хореум Марга и Наиса (време Септимија Севера).

[8] Петровић 1983: 56.

уређењу главног пута и почетком друге половине 4. века н.ере.[9] Пре ће бити да је полет Царства Северовог доба у балканским провинцијама оставио камене трајне почасне споменике у већем броју,[10] којих у таквом броју нема ни раније, као и касније.[11] Показује се да је у пиротском крају забележен преко почасних стубова још један период економског просперитета ове области од Константина до Јулијана, а да је, свакако, главни царски пут једнако коришћен и оправљан у античком периоду као најкраћа копнена веза, наравно са одређеним осцилацијама током времена.[12]

О траси римског пута од Наиса до Сердике расправља се око два века. Још од путописаца посланстава западноевропских земаља до Цариграда током периода под Турцима градови Наис и Сердика, као и мансије Ремесијана, Турес и Мелдија правилно су одређени. Манерт и Катанчић у првој половини 19. века повезују градове и путне станице из итинерара са тадашњим местима од Ниша до Софије.[13] Са нешто више детаља трасу пута описују Јиречек и Каниц.[14] Драгашевић даје само у основним цртама градове и мансије наведеног дела пута.[15] Кацаров углавном по Томашеку одређује путне станице за одсечак пута од

[9] Милин 2003: 66; Hollenstein 1975: 40, Nr. 77, 78; Gerasimova-Tomova, Hollenstein 1985: 50-54, као и један касније откривен у Јежевичкој клисури код Драгомана.
[10] То је нарочито приметно у каменим споменицима разних култова на Балкану.
[11] Време тетрархије, као још једно доба процвата Балкана оставило је бројна високо урбанизована градска средишта на важним комуникацијама, док су у епоси Јустинијана углавном тетрархијски центри обнављани, а у њиховој неприступачнијој околини подизани бројни мањи кастели.
[12] Велков 1959: 32, 169-170, да поч. 5. века нестају миљокази, а поједини споредни путеви од краја 5. века престају да се одржавају (пр. Ескус-Филипопољ, казивање Теофилакта Симокате). Шкриванић 1974: 16-18, наводи да су се у средњем веку на Балкану римске велике-главне цесте којима су најчешће ишле њихове трасе називале царски путеви. Vasić, Milošević 2000: 78, 129, називају ову исту трасу главни пут, односно главни римски пут (via militaris или via publica).
[13] Manert 1812: 93-97, на карти приказује пут од Наиса до Ремесијане десном страном, а од Ремесијане до Туреса левом страном Нишаве, док је Мелдија на западном краку Искера, а Сердика на једном од средишњих. Katanscich 1824: 350-352, 362, помиње на наведеној траси и мутације.
[14] Јиречек 1877/1959: 22/89-25/91, неодређено наводи mutatio Redicibus, mutatio Ulmo не помиње, mutatio Latina не одређује, mutatio Translitae утврђује код Сукова, mutatio Ballanstra идентификује са Димитровградом, mansio Meldia ставља код Драгомана и mutatio Scretisca код Белице. Каниц 1892: 80-83; 1909/1985: 82/187, 84-85/197, /201, 89-90/206, 240-241/561, је већ детаљнији и даје извесне локализације скоро сваке мутације и то: Redicibus- почетак Куновичке клисуре, Ulmo- Медена Стена, Latina- Теловац/Букова Падина, Translitis- Суково или Милојковац/Паскашија, Ballanstra- без одређења, Meldia- код Драгомана. Међутим, Каниц је неодређен у убикацији мутација, пошто их даје двојако, или у пару са кастелом који их штити, или само кастел или мутацију. Тако, даје се mutatio Latina на Буковој Падини села Теловца коју штити кастел на Милчином врху, али mutatio Redicibus на западном улазу Куновице коју је штитио кастел између Куновичке клисуре и Јелашничког гребена, затим, mutatio Translitis на Паскашији код Милојковца, где је вероватно реч о кастелу Гојиндолском калеу, а као алтернатива даје се мост код Сукова.
[15] Драгашевић 1877: 36, 47-49, даје интересантну могућност погрешке у растојању израженом у миљама два итинерара (Антонинског и Бурдигаленског) између Ремесијане и Туреса, која износи

Туреса до Сердике.[16] Милер систематизује податке итинерара и нашу трасу пута приказује са леве стране Нишаве.[17] Петровић у посебном одељку IMS IV најдетаљније расправља и о путу Наисус-Сердика, односно, одсечку пута до Туреса.[18] Новина је постављање пута у долину Нишаве, чак и са могућношћу проласка кроз Сићевачку клисуру.[19]

Делом другачије обрађена је наведена траса пута од Наиса до Сердике од два аутора у TIR K 34.[20] Петровић западну половину деонице даје двојако. Од Наиса до Ремесијане она прати Нишаву, али од Ремесијане до Туреса напушта њену долину и прелази превојем јужно од Белаве. Од Туреса до мутације Balanstra пут се враћа у долину Нишаве кроз пиротско поље и даље њеном левом страном.[21] Божилова источну половину деонице приказује уобичајеном трасом, на почетку долином Јежевице и даље траса прати савремени пут до Софије.[22] Најновији рад В. Петровића углавном разрађује познате убикације путних станица и трасе главног царског пута од Наиса до Туреса.[23]

Источни део трасе главног царског дијагоналног пута од Туреса до Сердике обрађиван је потпуније у радовима бугарских аутора.[24] Михајлов објављујући корпус грчких натписа из западне Бугарске одређује и мутације са

---

18 миља, а по њему је 15 миља, тако да се вишак три миље треба додати растојању између Наиса и Ремесијане. Растојање у Појтингеровом итинерару од 25. миља је грешка и треба да буде 15. миља. Иначе, географски растојање ваздушном линијом веће је Бела Паланка-Ниш (36 км) од растојања Бела Паланка-Пирот (24 км).

[16] Кацаров 1910: 22, иднетификује Translitis- Милојковац, Ballanstra- у области извориште Нишаве, Scretisca- код Белице, а мансио Meldia- Драгоман.

[17] Miller 1916: 532-533, убицира мутације овако: Redicibus- Хан Плоча код Лесковеч?, Ulmo- код Црвеног Брега, Latina- Глато=Блато, Translitis- Димитровград, Ballanstra- Јарловци, Scretisca- код Татаркоја/Волујак, a mansio Turribus- код Пољске Ржане, јужно од Пирота и mansio Meldia- Сливница.

[18] Petrović 1979: 20-26, пошто је реч о провинцији Горњој Мезији, тако да је траса пута од мутације Latina на исток дата у најопштијим цртама. Уп. на српском Петровић 1983: 55-58.

[19] Petrović 1979: 21. Уп. Петровић 1976: 90, 94. Петровић убицира мутације на следећи начин: Redicibus- Просек/Јелашница/Хан-Плоче; Ulmo- Медена Стена, Островица/Црвени Брег; Latina- Црноклиште/Станичење/ушће Темштице, Translitis- Суково/Димитровград, Ballanstra- Калотина, Scretisca- Костинброд, а мансио Meldia- Драгоман. Станице са трасе Турес-Сердика лоциране су по Герову. Уп. Петровић 1983: 58, Redicibus- Просек/Јелашница/Хан-Плоче; Ulmo- Островица/Црвени Брег; Latina- Црноклиште/Станичење/ушће Темштице, Теловац Канича није тачан, Translitis- Суково/Димитровград, Ballanstra- Калотина, Scretisca- Костинброд, а мансио Meldia- Драгоман?.

[20] TIR K-34 1976: посебна карта у књизи.

[21] Петровић је у TIR K-34 мутације обрадио као Radicibus- Просек?, Ulmo- Островица, Latina- Теловац?, Translitus- Димитровград.

[22] Божилова је у TIR K-34 приказала мутације Ballanstra-Калотина и Scretisca-Костинброд, а мансио Meldia као Драгоман.

[23] Петровић 2007: 75-81.

[24] За старије ауторе види Mihailov 1966: 87-88, 96-97, 100 и 102-103, и Геров 1967: 76.

ове трасе.[25] Геров најдетаљније приказује трасу пута од Туреса до Сердике.[26] Ревизију досадашњих проучавања источног дела трасе са анализом бројних почасних споменика, путних стубова и два миљоказа даје Тачева.[27]

Поједини путописци посланстава западноевропских земаља, који су ишли до османлијске Порте, бележе и остатке делова трасе античког пута на релацији Ниш-Софија.[28] Путописац витеза од Сент-Приста у 18. веку саопштава да су од Беле Паланке до Пирота путовали преко планине каменитим путем (три четвртине пута), вероватно описујући природан пут преко стеновите подлоге, а не изграђен антички.[29] Чак и при крају 19. века Јиречек је на десној обали Нишаве код Димитровграда, наглашавајући »поред тесне десне обале«, каква је иначе низводно од Димитровграда до Гојиндолског Калеа, видео антички калдрмисан пут ширине 4-5 корака.[30] Новије непосредне и посредне податке о античком путу пружају како учитељ Благојевић за атар села Станичења између Два светска рата, затим, Ћирић за Пиротско поље 70-тих година прошлог века, тако и недавна открића делова трасе римског пута у пределу општина Димитровграда и Пирота, као и миљоказа/почасних стубова код Црвене реке и Војнеговца. По свему судећи главни римски пут био је видљив једино у долини Нишаве, а не на деловима пута који су тада ишли у брдским пределима са превојима. Исти је случај и са делом трасе који је ишао од горњег дела долине Нишаве до Сердике.[31]

Праћењем и бележењем археолошких истраживања Понишавља у задње три деценије траса пута од Наиса до Сердике, са нагласком кроз пиротски крај, може да се прикаже на следећи начин:

---

[25] Mihailov 1966: 102-104, види Translitis- Суково; 100-101, Ballanstra- Калотина; 87-90, Scretisca- Костинброд; 96-99 за мансио Meldia- Драгоман.
[26] Геров 1967: 76-79, даје Translitis- Суково, Ballanstra- Калотина, Scretisca- Костинброд, а мансио Meldia-на 36-37. км. од Софије између Сливнице и Драгомана.
[27] Тачева 2004: 89-98, сматра Translitis- Димитровград, Ballanstra- Калотина, Scretisca- Мрамор (Волујак?), Meldia- Драгоман.
[28] Зиројевић 1970: 42-43. Petrović 1979: 21, нап. 11, о путописцима 16. века за делове римског пута у нишком крају. Пејић 1996: 23, Антон Вранчић говори и о запуштеном путу у пределу Пирота, вероватно у пиротском пољу, »кога мештани називају Трајанов пут«. Шкриванић 1974: 18, указује да предање на Балкану римске поплочане путеве везује за цара Трајана.
[29] Пејић 1996: 29. Види супротно Зиројевић 1970: 42.
[30] Иречек 1974: 547-548, римски пут је и тада био само делом зарастао. На истој нишавиној обали узводно од Димитровграда управо је сада откривен заштитним радовима на изградњи аутопута траса римског пута, односно, наставак пута који је видео Јиречек.
[31] Геров 1967: 78-79, где се трагови римског пута не констатују у долини Јежевице и вододелнице Нишаве и Искера, већ крај железничке станице Драгоман и преко алдомировског платоа, које је видео Јиречек.

На основу бројних археолошких остатака насеља из античког периода, утврђених миљоказа-почасних стубова и недавно откривеног дела дијагоналног пута, као и најновијих открића миљоказа Александра Севера испод Шупљег камена и миљоказа у Војнеговачкој бари изгледа да се пут углавном држао долине Нишаве. Током времена рађене су, свакако, и нове трасе путева на одређеним партијама у пиротском крају, које су напуштале нишавину удолину и прелазиле преко брдских превоја. Са овом констатацијом унеколико би били у складу и подаци о растојању између одређених путних станица забележени у три релевантна римска итинерара. Тако Антонинов и Бурдигаленски итинерар дају скоро идентична растојања између два града, Наиса и Сердике, и одговарајућих мансија. Међутим, растојања која су наведена у Табули једино могу да одговарају удаљености од Наиса до Ремесијане, док су остала три између мансија до Сердике неадекватна. За наведене миље између Турес-Мелдија-Сердика (24-28 миља) предложена је њихова замена, која би донекле одговарала вероватној античкој траси са мансијама.[32] То није могуће у Табули на делу трасе Наис- 24 миља - Ремесијана - 25 миља - Турес, пошто је са приличном разликом стварно ваздушно растојање Наис - 36 км - Ремесијана - 23 км - Турес. Зато се претпоставља да је пут мењао трасу у брдским пределима поменутог сектора.[33] Неодговарајућа је и комбинација са грешком у десетак миља.[34] Показује се и на овом примеру да од итинерара Табула садржи најнереалније вредности изражене у миљама између мансија.[35]

Сам географски положај Наиса, Ремесијане и Туреса не иде у прилог лакшем решавању проблема. Наиме, ако је римски пут ишао релативно уском долином Нишаве, користио би најлакшу трасу с обзиром на теретни саобраћај. Међутим, између наведена три места долина Нишаве простире се у два прилично извијена лука ка северу, што знатно продужава трасу пута. Са друге стране, брдска подручја између поменутих места, којим се може да изведе најкраћа веза,

[32] Геров 1967: 78.
[33] Petrović 1979: 22.
[34] На пр. Каниц 1892: 82; 1909/1985: 90/206, претпоставља погрешку у преписивању код Табуле за растојање од Ремесијане до Туреса у једно десетак миља, а незнатно веће је ваздушно растојање између ова два мансија.
[35] Ова констатација показује се исправном и на другим деоницама античких путева Балкана које даје Табула, на пр. Dragojević-Josifovska 1982: 19, најизраженије на путу Стоби-Скупи; Petrović 1995: 24, мање изражено на деоници пута Наис-Рацијарија, односно до станице Timacum Minus.

имају превоје висинске разлике од око 300 метара у односу на Наис и мансије Ремесијану и Турес, које су лоциране крај Нишаве.

Сасвим је могуће да су на делу одсечка римског пута од Наиса до Туреса постојале бар две одвојене трасе, условно назване савременим означавањем, долинска и брдска. Оне су могле да се користе у зависности од различитих временских услова, или по друштвеној категоризацији (цивилни-војни).[36] Није искључено да Табула можда приказује другу трасу пута, која с тога има забележену другачију милијацију. **T. CXCVa-c**

Од Наиса до Ремесијане у науци је предложено више траса римског пута.[37] Антички град Наис смешта се у оквирима турске тврђаве.[38] Вероватно унутар градских зидина треба тражити путну станицу.[39] Пространа северна и источна некропола у Јагодин Мали свакако оцртава пут ка Рацијарији, али и вероватну трасу главног царског пута са десне стране Нишаве која се од претходног одваја код Малче или Јасеновика (види ниже). Вероватна старија северна некропола у Градском пољу означавала би правац главног пута ка Виминацијуму.[40]

Пут је од моста на Нишави прелазио, свакако, у правој линији Нишко поље до брдског подножја Суве планине.[41] Одатле углавном су предложене три могуће варијанте овога пута. Све оне прелазе преко Куновичке површи, јужно од Сићевачке клисуре. Ова површ одваја нишку од белопаланачке котлине, са најнижом тачком око 600 метара надморске висине. Ради се уствари о широком превоју, углавном проходном и питомом за античке прилике.[42] Са њега теку мање

[36] Тачева 2004: 32, 107.
[37] Задњи синтетички рад Petrović 1979: 21, нап. 10, 25, карта на стр. 28.
[38] Петровић 1983: 60.
[39] Петровић 1968: 57-58, први миљоказ вероватно удаљен око једне миље од античког Наиса, судећи по месту налаза код турског гробља, смешта на тај начин мансију у оквиру градских зидина. Види о лоцирању мансија Васић, Милошевић 2000: 80.
[40] Петровић 1983: 69.
[41] Petrović 1979: 21, о траговима римског пута на излазу из Ниша које су видели путописци 16 века, 43-48, о топографији града са планом на стр. 46, као и о мосту два километара узводно од града, у пределу некрополе у Јагодин Мали, док за мост јужно од града нема доказа. Уп. Петровић 1983: 66-70.
[42] Костић 1955: 96 и Зиројевић 1970: 35-36, говоре о измештању трасе римског пута кроз Куновичку долину на трасу кроз Заплање и превоја Змијине Ливаде изнад села Јагличја, надморске висине око 900 метара, због хунског рушења путних станица, њихове »коначне запустелости при навали Словена« и касније опасности од хајдучије. Очито је да су други разлози условили измештање трасе, пошто је хајдучија лакша на превоју Змијине ливаде него у долини Куновице. Исто тако, касноантички кастели који су наводно штитили превој Змијине ливаде, пре би били искоришћени за заштиту самих околних насеља, као и пута долином Кутинске реке ка Лужници. Остаје проблем положаја места на коме је Каниц видео остатке римског пута у долини

реке ка Нишави. Удолинама тих мањих токова, Јелашнице, Куновице и Островице, које имају предности и мане, римљани су могли да провуку трасу пута.

Од три могуће трасе главног римског пута преко Куновичке површи већина аутора сматра средњу, кроз Куновичку долину, као најаутентичнију.[43] Прва од Наиса мутација Redicibus/Radices утврђена је још од Јиречека и Каница на улазу у Куновичку клисуру, али без потврђених археолошких остатака на том месту.[44] Милер због поклапања са раздаљином у миљама од Наиса локализацију помера на Хан Плоче, опет без потврде у археолошким налазима.[45] Остали аутори не дају нова решења. Следећа мутација Ulmo постављена је од Каница близу Медене Стене на заравни Плоче, где је он видео вероватно античке остатке неке куле/осматрачнице ради заштите пута.[46] Костић Медену Стену убицира у близини Моралија Хана, тако да је онда растојање између две суседне мутације мање од 7 миља, односно, мање за више од две миље.[47] Милер следећи удаљење прве мутације, другу лоцира код села Црвени Брег, без навођења икаквих археолошких остатака.[48] И завршетак ове трасе од друге мутације до Ремесијане углавном се узима по Јиречеку и Каницу. Они су претпостављали да је Митхад-пашин пут из

Кутинске реке, који је са утврђењима био у вези са долином Куновице и Јелашнице; Каниц 1985: 187.

[43] Јиречек 1877/1959: 23/89-90; Каниц 1892: 80-81; 1909/1985: 84-85/197; Miller 1916: 532, цртеж 167; Костић 1955: 95-96; Зиројевић 1970: 35; Petrović 1979: 21, пар. 10, карта на стр. 28.

[44] Јиречек 1877/1959: 23/89, само преводи латински израз мутације, *у подножју*, не одређујући је. Каниц 1892: 80, претпоставља мутацију на западном улазу у Куновичку клисуру, коју штити изнад постављен антички кастел (између Куновичке клисуре и Јелашничког гребена), али за ту локалицију нема археолошке потврде, а растојање до Наиса краће је за две миље. Уп. Костић 1955: 95-96, који потврђује убикацију Каница на месту Махмуд Пашиног Хана, под ртом Рудине, данас у засеоку Јелашнички Хан села Јелашнице, али исто тако без археолошког налазишта.

[45] Miller 1916: 532, цртеж 167, помера ову мутацију преко 12 миља, ако се мисли на Хан са заравни Плоче, а *код Лесковеч* ако се мисли на оближње село Лесковик, које гравитира ка долини Нишаве.

[46] Каниц 1892: 80-81; 1909/1985: 85/197, његов извор Lapie, који је мутацију ставио »код фиктивног Pauvlitz-a« није ми доступан. Иначе, на Меденој Стени из аутопсије нису могли да се констатују археолошки остаци осматрачнице, а сам потес је данас девастиран радом каменолома. По свему судећи, Каниц је често пролазећи овим путем, као и брдском трасом од Беле Паланке до Пирота, претпостављао мутације на тадашњем турском путу, на пр. као Ulmo и Latina, на местима где их је тешко очекивати, а и на њима нису остајали знатнији археолошки трагови.

[47] Костић 1955: 96, такође, не наводи археолошке остатке из античког периода и за Моралија Хан. Међутим, ова локализација одговарала би мутацији Redicibus због приближног растојања од 12 миља од Наиса.

[48] Miller 1916: 532, цртеж 167. Иначе, у атару овог села нису констатовани археолошки локалитети.

1862. године пратио античку трасу тако да са Плоче пут силази до долине Нишаве у Црвеној Реци и онда приближно у правој линији иде до Беле Паланке.[49]

Најновије откриће миљоказа из времена Александра Севера (види под Шупљи камен, Врандол), највероватније пронађен у близини трасе римског пута и недалеко источно од касноантичког отвореног насеља Царина-Кладенчиште из атара села Шпаја, иде у прилог проласка главног царског пута долином Нишаве. Наиме, пут је након силаска са превоја Плоче у долину Нишаве код Црвене Реке свакако ишао ободом виших речних тераса леве обале Нишаве. Иначе, на овој траси до античке Ремесијане налазе се отворена касноантичка насеља Јасеновик и Стража (Вргудинац), Жака-Аниште (Ново Село) и Дреновик (Мокра) крај којих су вероватно била и ранија домородачка насеља из 1-3 века, а вероватно и из гвозденог доба Шупљи камен (Шпај), Јасеновик и Дуб (Вргудинац) и Аниште (?) (Ново Село). **T. CXCVIIa-b**

Потврду да је миљоказ Александра Севера са Шупљег камена откривен у близини изворне трасе и места постављања крај римског главног пута пружа забележена милијација на њему од 22 римске миље. Управо на том растојању од око 33 км налази се удаљено место налаза миљоказа од Наиса, ако се прихвати траса главног пута долином Куновичке реке и преко превоја Плоче на Црвену Реку. Миљоказ свакако није откривен у близини мутације по Хијеросолимитанском итинерару по коме је мутација Улмо удаљена 19 римских миља од Наиса. Не постоје други подаци који би ближе одредили да ли је овде реч о изградњи дела нове трасе пута или, што је вероватније, о поправци постојећег путног правца у склопу припрема ратних операција на Истоку.[50]

Костић завршетак трасе даје у правој линији од заравни Плоче преко села Глоговца, Поповог Хана, Вргудинца и Новог Села до Ремесијане.[51] У новијем раду он коригује целу трасу римског пута у пределу од уласка у општински атар

[49] На овом делу трасе постоји археолошки локалитет Забел у атару села Тамјанице, поред сада старог пута преко Плоче, који би одговарао евентуално мутацији Ulmo. Интересантно је напоменути да Костић 1955: 96 и Зиројевић 1970: 35, наводе коришћење античке трасе пута долином Куновичке реке у периоду под Турцима за кретање војске у њиховим ратним походима.
[50] Мирковић 2003: 146-147.
[51] Костић 1955: сл. 2 на стр. 97. У наведеним селима општине Бела Паланка констатовани су археолошки остаци античких насеља. На овој траси пута мутацији Ulmo одговарало би домородачко насеље на локалитету Поље у селу Глоговцу.

из правца Ниша до Ремесијане.[52] Најновија ископавања аутопута на коридору 10 показала су да у пределу Глоговца, где предложена траса римског пута попреко сече или прати долину Црвене реке, нема знатнијих античких налазишта. С тога, мало је вероватно да је овом трасом римски пут са превоја Плоче (око 600 м надморске висине) силазио у долину Црвене реке (око 300 м) и опет се пео на превој преко старог села Глоговца (опет око 600 м) у долину потока Златарице ка Вргудинцу и Ремесијани.

Јужнија траса пута преко Куновичке површи долином Јелашничке реке на село Студену и Драгушом изгледа вероватнија због постојања археолошких локалитета. Петровић први актуелизује ову трасу у смислу римског главног пута.[53] Археолошким локалитетима из долине Јелашнице (у атарима села Јелашнице, Чукљеника и Студене), треба придодати локалитет Шаренац у атару села Вете из долине Драгуше. На овој траси пута мутацију Redicibus/Radices требало би тражити у неком локалитету из атара села Чукљеник, а мутацију Ulmo тада би требало поистоветити са локалитетом Шаренац у Драгуши. Ова траса пута прикључивала би се завршетку претходне трасе пута код Глоговца/Поповог Хана.[54] Исто тако, ова траса пута могла је код ушћа Топоничке реке у Црвену реку, односно римски локалитет Мост у атару села Топонице (види тамо), да изађе на старо село Глоговац и онда у долину потока Златарице на село Вргудинац ка Ремесијани.

Петровић једини исказује као могућност главног римског пута трећу северну трасу преко Куновичке површи долином Нишаве и Островичког потока.[55] И он сам примећује да је бар могућа у делу доње Сићевачке клисуре (левом обалом Нишаве) због археолошких налаза у селима Просеку и Островици. Чини се да ова траса управо због леве неприступачне обале доње Сићевачке клисуре и знатнијег успона од Островице до Плоче и за римске прилике није долазила у обзир због много приступачнијих оближњих праваца.

---

[52] Костић 1970: 123 и карта између страна 26-27 под насловом Антропогеографска обележја 1959. Овде римска траса пута приказана је највећим делом паралелно са Митад-пашиним друмом из 1862. године.
[53] Petrović 1979: 21, нап. 10 (пут под ознаком c), и на карти са стр. 28.
[54] Костић 1955: 99, *пробијање* пута долином Јелашничке реке ставља у другу половину 18. века. Зиројевић 1970: 35-36, помера изградњу овог *турског пута* у крај 15. века. Иначе, ову трасу пратиће углавном савремени аутопут Ниш-бугарска граница, али долином Куновичке реке преко села Банцарава одакле улази у долину Драгуше.
[55] Petrović 1979: 21, нап. 10 (пут под ознаком d), 25, и на карти са стр. 28.

T.CXCVIa-b

Нову вероватну трасу главног царског пута од Наиса до Ремесијане изнео је Ћирић.[56] Наиме, он је претпоставио »бочни пут« у односу на римски пут преко долине Куновице, који је повезивао нишку са белопаланачком котлином, Сићевачко-градишком платформом. Реч је о плиоценском језерском дну које је прилично заравњено и широко са десне стране и изнад горње Сићевачке клисуре, на надморској висини од око 600 метара.[57] Аутопсијом констатован је врло лак и проходан постојећи сеоски пут. Ова траса пута одвајала би се са познатог пута Наис-Рацијарија негде у пределу села Малче и Јасеновика[58] и долазила у атар села Сићева, односно, у подножје прелаза језерског пода Сићевачке клисуре. Овде би требало тражити праву мутацију Redicibus. О њеном смештају још нема археолошких потврда, а са других траса изгледа да није постала знатније античко насеље. Са друге стране клисуре уз село Градиште у белопаланачкој општини, налази се мање утврђење, спекулум, Чука. У близини истог села налази се отворено насеље Ливађе са некрополом, а у наставку пут се спушта до групе локалитета око села Крупца, од којих би један могао да буде мутација Ulmo. Имајући у виду и друге локализације ове мутације чини се да није прерасла у знатније римско насеље. **T. CXCVIIIa-d**

Даље, пут наставља долином Нишаве и десном њеном обалом могуће је пратити његов правац преко археолошких локалитета-античких насеља (Врандол, Дражево, Моклиште) до моста на Нишави (код села Дол) за Ремесијану. Могуће је да се мостом на Нишави код села Крупца или Врандола/Црвене Реке ова траса пута прикључи оном путу из Куновичке површи (са Плоче), или још даље, мостом код Белановца на пут од Драгуше ка Вргудинцу, Новом Селу и Ремесијани.

Улазак у мансију Ремесијане из правца Наиса могао би да показује вероватан почасни стуб Емилијана нађен у Лозном расаднику, сличног положаја као Филипа I Наису.[59] Негде око улазних ремесијанских градских капија, пре свега западне могуће је очекивати и лоцирање мансије. Код источне капије то онемогућава близина Мокранске реке. На јужној простире се близо до бедема

[56] Ћирић 2006: 37-38.
[57] Petrović, Filipović 2008: 34-35, на траси пута Наис-Рацијарија, између села Нишевац и Варош констатовали су са десне стране, изнад клисуре, Сврљишког Тимока, исто као и у горњој Сићевачкој клисури, трасу римског пута.
[58] Петровић 1976: 108.
[59] Petrović 1979: 104-105, бр. 74., види и под Ремесијана-Бела Паланка.

јужна ремесијанска некропола. У правцу северне капије постоје археолошки остаци више објеката који показују важност једног од излазних насељских путева ка мосту на Нишави, евентуалној траси главног пута са десне стране Нишаве и некрополи виђенијих људи Ремесијане. На том правцу је и већ одавна откривена вила субурбана, која је исто могла да буде коришћена у одређеном периоду као мансија.[60] Смештање саме мансије на простору унутар утврђења Ремесијане изгледа мање вероватно услед величине саме фортификације. За почасне споменике Септимија Севера и његове породице нема елемената о првобитном месту њиховог постављања.

Некрополе Ремесијане исто тако упућују на путне правце. Пространом источном некрополом две варијанте главног царског пута пролазе након изласка из града и преласка Мокранске реке (брдска траса пута вероватно пролази кроз некрополу, а варијанта левом страном Нишаве додирује је са севера). Неколико гробница богатијих људи Ремесијане, тзв. северна некропола, углавном је смештено на странама брда изван варијанте главног царског пута са десне стране Нишаве. Међутим, ову трасу пута показивала би некропола и насеље на Бубетку у атару села Дола (види у Б. Паланка). Јужна некропола Ремесијане налази се на странама Малог Курила близу градских бедема где пролази вицинални пут за Лужницу и Власину.

Од Ремесијане до Туреса постоји само једна мутација Latina, смештена на средокрађи, по Антонинском и Бурдигалском итинерару. И на овој релацији могуће су око три варијанте римског главног пута, али се чини да је вероватна само она траса у долини Нишаве.

Јиречек и Каниц, по свему судећи, заведени тадашњом трасом пута јужно од Теловца, постављају римски главни пут у овом одсечку на јужне огранке Белаве.[61] Каниц иде даље, одређујући мутацију Latina на Буковој падини, коју је штитио кастел на Милћином врху. Претпостављена мутација са границе провинција Тракије и Горње Мезије у прва три века римске власти одређује се на високом превоју Крушка (око 650 м) у атару села Понора. Аутопсијом на терену нису могли да се констатују знатнији археолошки остаци ове мутације. Утврђење на Милћином врху удаљено око 6 км/4 римске миље северозападно од мутације у

[60] Petrović 1979: 53, нап. 15.
[61] Јиречек 1877/1959: 90; Каниц 1892: 82-83; 1909/1985: 89-90/206.

атару села Клисуре, такође, нема потврде у археолошким остацима.[62] Око 1 км југоисточније од Букове падине, дакле много ближе, налази се на ивици кречњачког гребена, Кале из атара села Понора. Међутим, и овде је реч о мањем утврђењу, можда спекулуму, без културног слоја и у овом тренутку истражености временски недетерминисано. Други кастел, који Каниц помиње северно од Великог Суводола, за заштиту римског пута до Туреса, данас се налази у атару села Гњилан на гребену Белаве. Ради се о мањем кастелу у чијој близини је смештен храм Зевса и Хере на Марковој штрапки. Остали аутори углавном прихватају наведену трасу пута. **T. CCIa-b**

Другу вероватнију римску трасу главног пута са леве стране Нишаве могуће је одредити на основу античких археолошких локалитета. Полазећи од Ремесијане траса пута би могла да буде индицирана пространом источном некрополом, попут некрополе у Јагодин Мали, која указује на правац пута Наис-Рацијарија. Она би преко блажих падина на којима су смештена античка насеља у атарима села Кременице, где је откривена остава антонинијана од Гордијана III до Филипа II, и Клисуре улазила у долину Седларске реке, коју је штитило утврђење на Горњем Градишту у атару села Теловца. Ова мала удолина завршава се кратким превојем на око 650 метара надморске висине. Негде у пределу превоја требала би да се налази мутација Latina, за коју, међутим, нема археолошких потврда. Од наведеног превоја могућа су три правца лаког и повољног силажења у пиротско поље, Долинском реком, преко Малог и Великог Суводола. Вероватнија су два задња правца. Преко Малог Суводола пролази се поред локалитета Побрђе, где је откривена остава денара, која припада владарима од Тита до Комода и затим западно поред Градишта из Великог Суводола. Кроз Велики Суводол вероватнија траса овог пута пролази поред оштећеног анепиграфског миљоказа (ин ситу?) и источно уз античко утврђено насеље Градиште. Одатле траса би настављала подножјем Белаве и Сарлаха до југозападне капије Туреса, односно, мансија Турес.[63] Важно је истаћи и то да у

[62] Свакако треба претпоставити да Каниц све податке добијане од мештана није увек проверавао. Приметно је и да је приликом израде својих радова користио тадашње топографске карте, на којима се налазе наведени топоними, као што је Čingene Derbend, клисура испод Милћиног врха из Каницових Römische Studien in Serbien, изостављен у Das Königgreich. Serbien und das Serbenvolk.
[63] Костић 1899: 431, наводи ову трасу пута преко Великог Суводола из средњег века, која вероватно прати античку трасу. Он, такође, наводи да је овим путем прошао Брокијер у чијем

подножју Сарлаха, и око 1 км испред наведене капије простире се западна некропола Туреса, односно, највероватније индицира прилазни пут од Ремесијане. Источна некропола на Пазару, у пределу главне улице и ОШ Вука Караџић, показивала би правац изласка главног царског пута из Туреса у правцу средине пиротског поља ка мосту на Нишави код утврђења на Прдљивцу.

У науци и завичајној литератури, по угледу на пут из периода под Турцима који је ишао јужним ободом Пиротског поља, по коначишту Средорек у близини Ћелташа, наводи се и јужни крак главног римског пута.[64] Он би се одвајао од Понора/Малог и Великог Суводола и преко археолошких локалитета у атарима села Блата, Костура, Раснице, Барје Чифлика укључивао се у трасу пута Турес-мутација Translitis, који је ишао кроз средину пиротског поља.[65] Одређене индиције постоје, међутим, оне се вероватно треба да везују за мрежу споредних путева који указују на основни правац ка Лужници.[66] Иначе, наведеним ободом Пиротског поља налазе се значајни археолошки локалитети, али, који, свакако, у античком периоду треба да буду везани за пољопривредну делатност. У тој констелацији могућности тешко је мутацију Турес убицирати изван Пирота, као најзначајнијег античког локалитета у широј околини. **Т. CXCIXa-c**

Највероватнија траса главног пута од Ремесијане до Туреса ишла је свакако долином Нишаве. У првом делу трасе пута могуће су две варијанте. По првој, траса пута Наис-Ремесијана са десне стране Нишаве, која долази до моста на Нишави (у пределу села Дола), настављала би истом страном Нишаве преко Синьца за Турес. И на овом одсечку постоје остаци римских насеља у атарима села Дол, Клење, Љубатовица. који би могли да указују на трасу пута. Друга варијанта трасе главног пута полазила би од подножја источне некрополе Ремесијане и првом речном терасом Нишаве, њеном левом страном ишла, до локалитета Суљин Камен из атара села Клисуре. На овом месту преко моста пут би прешао на десну страну Нишаве, избегао сутеску Св. Отац и меандар Нишаве, а онда преко синьачке Страже, поред налаза анепиграфског миљоказа или једног трофеума и

општем опису да је »прешао неку планину (тј. Белаву)« може да се односи и на трасу пута преко Понора, односно, Циганског Кланца, Старчева Хана, Крушке, Хајдучке Чесме и Шумја.

[64] Костић 1899: 431-432; 1908: 10; 1912: 83-84; Зирojевић 1970: 39.

[65] Геров 1967: 79, наводи сличну ситуацију у Сердици са северном обилазном трасом пута.

[66] Вељковић 1998: . Види и локалитете из атара села Блата.

римског локалитета Лука из атара овог села поново сишао у долину Нишаве.[67] У следећем античком локалитету из атара Црноклишта, Поље-Основна школа, требало би тражити мутацију Latina.[68] Имајући у виду и друге локализације ове мутације, изгледа да она није прерасла у знатније античко насеље. **T. CCa-b**

Пут даље наставља до неколико значајних локалитета у пределу ушћа Темштице у Нишаву из атара три села, Темске, Станичења и Сопота. Ово је место где се вероватно још од старијег гвозденог доба, преко класичног и римског доба одвајао крак пута за долину Тимока и Подунавље. Станичењски управник школе Благојевић између Два светска рата бележи остатке поплочаног пута на дубини од 0,6 метара на десној обали Темштице, највероватније античког пута, који је представљао трасу долином Нишаве, тј. до овог места десном страном ове реке. У пределу Станичења пут је настављао свакако преко једног моста на Темштици и другог моста на Нишави.[69] Даље пут је једино преко превоја на Будин Делу, левом страном Нишаве, настављао до Туреса.[70] Чини се да могућност да је главни пут пратио са десне стране велики меандар Нишаве, и поред приметног античког локалитета из атара села Сопота, настављао истом страном ка Туресу, мало вероватна, пре свега, због продужетка трасе пута најмање за две римске миље. На крају, ваља напоменути да једино Милер мутацију Турес ставља изван Пирота, у пределу села Пољске Ржане, не помињући одређен локалитет, који уосталом није до сада ни евидентиран.[71]

---

[67] Каниц 1909/1985: /558, наводи римски кастел преко пута Синђачког манастира (црквице Св. Оца) на десној страни Нишаве, међутим, рекогносцирањима археолошки није могао да буде потврђен.

[68] Петровић 1979: 25, је већ индицирао атар села као могуће место убицирања ове мутације, као и трасу главног пута у долину Нишаве, карта на стр. 28, с тим што је завршетак пута приказан десном страном Нишаве.

[69] Учитељ Благојевић између Два светска рата наводи да је постојећи Бегов мост из римског периода, а стотинак метара низводно, по њему, налазе се остаци још једног старијег моста. По свему судећи тај старији мост треба да је из античког периода, међутим, новијим рекогносцирањима непотврђен. За римски мост преко Нишаве у атару Станичења изгледа треба прихватити најбољи газ преко ове реке преко кога је постављен и савремени мост овог села. Посредну потврду пружају и знатнији антички остаци насеља са базиликом на Гробљу, тј. источном ободу Станичења, узводно од савременог моста, види под ово село.

[70] Зиројевић 1970: 38-39, по К. Н. Костићу (Костић 1899: 432, нап. 1), ставља истом трасом пут из периода под Турцима. На северној страни Сарлаха и подножја простире се вероватно северозападна некропола Туреса, документована са неколико гробова, која би индицирала трасу главног римског пута долином Нишаве.

[71] Miller 1916: 532, Пољску Ржану наводи јужно од Пирота, а треба југоисточно. Види Ћирић 1974: о евентуалном античком мосту у пределу овог села, међутим, податак непроверљив.

У овом раду мансио Турес убицира се у јужном подножју самог врха Сарлаха или на Пазару, док је Јиречекова неодређена и наслућена локализација на Пиротском граду неоснована.[72] Пошто је у пределу Сарлаха и Пазара у Пироту постојало развијено насеље од краја бронзаног доба до доласка Римљана, то је свакако мутација заснована крај домородачког насеља. Током времена она је прерасла у знатно римско насеље које је солидно и утврђено, како казује сам њен назив.

У Пироту је откривено више почасних стубова и база за статуе. То су стубови Елагабала и два Јулијана, са каснијим натписом из времена Констанција II, затим, базе Септимија Севера, Паулине, жене Елагабала, и Отацилије, жене Филипа Араба. Поред тога, један анепиграфски миљоказ налази се у дворишту Музеја Понишавља, без места налаза, као и један оштећени, такође, анепиграфски миљоказ из Великог Суводола (види под Пирот и В. Суводол). Могуће је да је и почасни стуб из Крупца везан за овај мансио. Нажалост, скоро сви споменици немају поуздана места налазака. Ипак, они иду у прилог значају деонице пута мансија Туреса на главном царском путу. **Т. CCIIa-b**

Од мансија Туреса до мансија Мелдије опет се скоро подударају растојања забележена у Антонинском и Бурдигаленском итинерару (разлика је само у једној миљи). Задњи итинерар бележи две мутације, а обе се налазе у горњем Понишављу. Траса главног пута и до једне и друге мутације ишла је само долином Нишаве. Како су показала најновија истраживања, до друге мутације се стизало једним правцем, док су до прве мутације могуће две варијанте пута.

Прва, опште прихваћена траса главног пута, пролази у правој линији средином Пиротског поља од Туреса до Суковског моста и римског локалитета у самом селу, односно ободом старог корита Нишаве.[73] Већина истраживача сматра да након преласка реке Јерме код моста близу Сукова наставља левом страном

[72] Види у овом раду под Turres-Пирот. Јиречек 1877/1959: 24/90, а по њему и Костић 1899: 432, »испод дан. оронуле пиротске цитаделе... на једној тераси«. Каниц 1892: 82: 1909/1985: 90/91-206, нејесно одређује мансио Турес с утврђеним Пиротом, који поток Боклуџа одваја од његове средњевековне тврђаве«. Са десне стране Боклуџа не постоји никакво утврђење Пирота, а утврђење на Сарлаху, које наводи Швајгер, он није видео, а оно је одвојено од средњевековног Пиротског града реком Бистрицом. Геров 1967: 76-77, нап. 3, за претпоставку неких истраживача да је Пиротски град био мутација Турес, али да до тада нису вршена археолошка истраживања на том месту. Уп. Пејић 1996: 5-12.

[73] Ћирић 1974: 113-115; Ћирић, Живковић 1974: 37, 41.

Нишаве до Димитровграда.[74] Прву мутацију Translitis, удаљену 12 миља од Туреса, одређују тројако: Суково-мост на Суковској реци (Јиречек, Каниц, Михаилов, Геров, Петровић), затим, Милојковац/Паскашија (Каниц, Кацаров/Томашек) и коначно Димитровград (Милер, Петровић/Божилова, Тачева). Следећу путну станицу, мутацију Balanstra већина аутора од средине прошлог века поистовећује са Калотином (Михаилов, Геров, Петровић/Божилова, Петровић, Тачева), док је старији истраживачи убицирају разнолико, најпре у Димитровграду (Јиречек), онда изворишту Нишаве (Кацаров/Томашек), па Јарловци (Милер), а Каниц не одређује.

Још је Ћирић поставио прецизније трасу главног пута ободом старог Нишавиног корита и потврдио казивањима мештана (»калдрма« и постојање више старих бунара). Његов завршетак трасе у Пиротском пољу код локалитета Прдљивац у атару села Градишта највероватније оцртава праву трасу главног пута преко моста на Нишави. Скоро уз сам мост стоји вероватно квадратно утврђење, типа квадрибургија чију је западну страну Нишава подлокала и обурвала.[75] Даље, пут је настављао десном страном Нишаве и обележен је античким насељима у атарима села Градишта, Чиниглавца и Обреновца. На основу удаљености и диспозиције античких насеља у овом пределу Понишавља, мутацију Translitis могуће је поистоветити са локалитетима Брод и Ливађе у атару села Чиниглавци (види у општини Пирот). Изгледа да се ова мутација није развила у веће римско насеље. Приметна је концентрација утврђења на кратком растојању у овом делу долине Нишаве само на првим висовима десне стране Нишаве док их на супротној страни нема. Почев од мањег утврђења ради заштите моста на Прдљивцу, затим, великог опидума на Калеу, такође из атара села Градишта, даље мањег спекулума на манастиру Света Марија из атара села Чиниглавца, одмах изнад Брода, и кастела на Гојиндолском Калеу у близини Ливађа, задња два су вероватно

[74] Да римски главни пут иде десном страном Нишаве скоро ниједан истраживач изричито не наводи. То се наслућује код једне варијанте код Каница 1892: 83; 1909/1985: 240-241/561, и код Кацарова по Томашеку 1910: 22, пошто се помиње Милојковац и утврђење на Паскашији са десне стране Нишаве. Јиречек наводи да се прелазило са једне на другу страну Нишаве, вероватно, мислећи на прелазе код Димитровграда (Цариброда) и Калотине. То се изричито приказује у радовима Ћирића 1974: 113-115, скица 1, и Ћирић, Живковић 1974: 37.

[75] Ћирић 1974: 115-117; Ћирић, Живковић 1974: 35-37, нап. 15, наводе ширину око 90 метара и 20-30 метара у дубини, односно у правцу пружања запад-исток. Данас наведена дубина , тј. правци северног и јужног бедема утврђења нису видљиви на терену, али на том растојању почиње стрма падина брда, до које је оно могло да се простире, тј. да се налази источни бедем фортификације.

штитила и саму мутацију. Сва ова налазишта дају солидну потврду о траси пута са те стране Нишаве. Свакако треба додати и то да у том делу трасе пут има јужну експозицију на којој је коловоз мање под снегом него да је траса ишла левом страном Нишаве, све до мутације Balanstra. Исто тако, са десне стране нишаве налазе се значајни извори пијаће воде - врела у Градишту и Обреновцу. Једино утврђење на вису са леве стране Нишаве на Калеу изнад димитровградског манастира Св. Димитрија може да представља заштиту евентуално споредног пута, који се одвајао од главног и ишао долином реке Лукавице ка мансији Elea, са пута Сердика-Пауталија.[76]

На левој страни долине Нишаве нису забележени значајнији остаци античких насеља како од Пирота до Сукова у пиротском пољу, тако и од Сукова до Димитровграда. Приметно античко насеље у Сукову удаљено је од Туреса око 15 км, односно, 10 римских миља. Имајући у виду да је на том растојању пространо и равно пиротско поље римски главни царски пут је свакако ишао правом линијом, како је показало и недавно откриће античког пута са миљоказом у Војнеговачкој бари (види под Војнеговац општина Пирот). У том случају мутација Translitis би се налазила две римске миље ближе Туресу него како је забележена у Хијеросолимитанском итинерару са 12 римских миља. Могуће је да се код Војнеговачке баре, тј. римског моста на Војнеговачкој реци, поред кога је био постављен и миљоказ, римски главни пут рачвао. Одатле један крак, који је представљао наставак главног царског пута, водио је до моста на Нишави и већ описаног утврђења Прдљивац из атара Градишта и даље ка мутацији Translitis десном обалом Нишаве, а други крак би онда чинио споредни пут од Сукова ка путној станици Aelea са пута Сердика-Пауталија.[77] **T. CCIIIa-b**

У случају да се прихвати Суково као мутација Translitis, онда је раздаљина до следеће мутације Balanstre, за коју се справом узимају остаци знатнијег насеља у Бачевском пољу,[78] дужа за две миље него како је забележено у Хијеросолимитанском итинерару, тј. 12 уместо 10 римских миља. Код Сукова је

[76] Јиречек 1877/1959: 24/90, напомиње да се од мутације Translitis до мутације Ballanstra у уској долини неколико пута прелазила Нишава; 1888/1974: /548, наводи неколико мањих утврђења код Калотине која су штитила пут у долини Нишаве, од којих једно вероватно представља и ово.
[77] Kanic 1892: 83; Геров 1961: 86/238, 96/248; 1967: 77; Тачева 2004: 105.
[78] То потврђује и недавно откриће дела трасе римског главног пута у Кндиној бари код Димитровграда, који се пружа у правцу ка остацима римског насеља у Бачевском пољу.

свакако постојао и мост на реци Јерми, који би требало да је мање захтевнији него ли онај на Нишави код утврђења Прдљивца. Ваља поновити да знатнијих остатака насеља из античког периода нема на левој страни Нишаве до Димитровграда и даље до у равни претпостављене мутације Balanstra. Могуће је да је део трасе пута између мутација Translitis-Balanstra на левој страни Нишаве представљао и сезонску трасу главног царског пута. На простору данашњег Димитровграда и поред значајних појединачних налаза нема елемената о постојању знатнијег античког насеља.[79]

На овом месту ваља изложити и почетни део друге могуће трасе главног пута Турес-Транслитис са десне стране Нишаве, до моста са утврђењем на Прдљивцу. Реч је о варијанти пута која би од моста на Нишави у Пироту, који је индициран вероватном северном некрополом, ишла северним ободом пиротског поља. Ову трасу покривају знатнији антички локалитети из атара села Извора, Крупца и Великог Села (види под ова села у општини Пирот). Штавише, намеће се смела претпоставка да је можда крупачки миљоказ из времена Филипа I, са локалитета Побијен камик? (ако није донешен у Крупац са оне друге трасе), потврда о поправци, ако не и изградњи, крака главног пута овом трасом. Њу је извела градска управа Пауталије.[80]

Следи траса главног пута између мутација Translitis и Ballanstra. Пут је судећи по називу претходне мутације могао у почетном делу да пређе на леву страну Нишаве и настави том страном до новог моста у пределу данашњег Димитровграда,[81] а затим би се спојио са путем откривеним у К'ндиној бари. Одређени археолошки налази скромнијег античког насеља, вероватно од 2-3. века, постоје у подножју брда Мртвина. Ова варијанта пута могла би да одговара траси која је коришћена до 6. века н. ере или времена Јустинијана.

Промена трасе пута од мутације Translitis и у почетном делу вероватно је изведена у време Јустинијана. Она је настављала десном страном Нишаве у подножју Гојиндолског Калеа и иза савременог Димитровграда спајала се са

[79] Николов 2007: 14.
[80] Геров 1961: 96/248, указује на миљоказ у Крупцу, мада он нема директне везе са главним царским путем на левој страни Нишаве, а у вези са одвајањем крака главног пута од Сукова долином Јерме, преко Трна и Брезника до мансија Aelea на путу Сердика-Пауталија.
[81] Путописци западноевропских земаља током периода под Турцима ово место иначе зову Царевброд.

путем у К'ндиној бари, одакле траса пута није, вероватно, мењана до мутације Ballanstra и у рановизатијском периоду. Одмах иза Гојиндолског Калеа па до Димитровграда, на уском стешњеном делу нишавине стране, пут је видео Јиречек крајем 19. века.[82] Заштитним археолошким ископавањима на траси новог аутопута 2010. године истражен је део пута у подножју Гојиндолског Калеа, управо на десној обали Нишаве. У дужини од око 15 метара ухваћен је део пута ширине 4,5 метара, на дубини од око 0,3-5 метара, правца пружања запад-исток. Он је поплочан већим неправилним каменим плочама које су постављене директно на подлогу (стабилизовани сипар), а са обеју страна су усађене скоро вертикално велике камене плоче. На основу казивања Прокопија постоји изглед пута између Региона и Константинопоља: »пут је био поплочан великим камењем и био је изграђен за удобно и лако путовање. Ширина му је била довољна да могу да се мимоиђу двоја кола. Камење је било прилично велико, јако и издизало је се високо над земљом. Изравњани и брижљиво изглачани они су изгледали као срасли међу собом«.[83] Откривени одсечак пута одаје утисак Прокопијевог приказа.[84] Имајући све елементе у виду, па и да су документовани ранији римски путеви грађени од једног - завршног каменог слоја[85]- могуће је да је и овде реч о рановизантијском путу из времена Јустинијана, тим пре што се наведени одсечак пута налази у подножју истовременог кастела на Гојиндолском Калеу.[86] Исто

[82] Јиречек 1888/1974: /547-548, наводи да је пут делом обрастао и био широк 4-5 корака, односно, 3-3,75 метара, као и чуван мањим утврђењима, код Калотине и Гојиндолско Кале.
[83] Велков 1959:169, превод аутора, преузет извод од Proc., De aedif., 4, 8, 6-9.
[84] Vasić, Milošević 2000: 77; наводе и постојање римских путева од једног или два слоја; Маджаров 2004: 16-17, говори о римским путевима који су трасирани у планинским подручјима од два слоја, или од саме подлоге, односно живе стене. Управно на овај пут откривен је други подигнути пут, различите ширине, око 9 метара, који са наведеним чини раскрсницу. Он креће од Нишаве и након укрштања са претходним путем завија косом ка Малом Калеу, односно, рановизантијском утврђењу на Гојиндолском Калеу. Овај пут је издигнут од околног терена око 2 метара, његове спољне стране су изидане од ломљеног камена у техници сухозида, а унутрашњост испуњена сипаром (Маджаров 2004: 17, помиње овај начин градње пута у планинским пределима). И пре ископавања био је уочљив овај попречни пут, правца пружања север-југ. Он прелази преко пута са поплочањем, који се управо на том месту нагло пење, и уједно негирајући га. Констелација два пута иде у прилог мишљењу да је реч о каснијој изградњи, можда из касног средњег века, судећи по тањем културном слоју и налазу новца бугарског цара Ивана Александра. Шкриванић 1974: 19-20, даје сличне податке за средњовековне путеве. Не треба заборавити да је након ослобођења од Турака, 1877. године, између атара села Обреновца и Гојиног Дола, као и преко Гојиндолског Калеа, пролазила око 4 деценије српско-бугарска граница. Могуће је да се ради о војном граничном путу, који се одвајао од тадашњег пута Пирот-Димитровград са леве стране Нишаве и прелазио на десну страну реке.
[85] Vasić, Milošević 2000: 77; Маджаров 2004: 15-17, сл. 1, под 1, 2;
[86] Аутор наведених истраживања на аутопуту Лазић претпоставља да је реч о путу »из античког и рановизантијског периода (IV-VI век«. На Гојиндолском Калеу доба Јустинијана је други хоризонт

тако, могуће је, да су ивичне велике камене плоче постављене у каснијем периоду на старом путу пошто је тешко претпоставити да су велике насатичне плоче нетакнуте очуване до данас[87]. На овом одсечку пута није било археолошких налаза. Обимнија истраживања свакако треба да реше овај проблем. **T. CCIVa-b**

Најновијим истраживањима аутопута, између Димитровграда и следеће мансије Ballanstra, на потесу К'ндина бара, откривен је прилично плитко, на око 0,3-0,5 метара, и у дужини од 40. метара римски главни пут.[88] Његова ширина је од 7 - 7,2 метара.[89] Имао је одводне канале са стране. Од пута су очувана прва два слоја. Statum, чини тањи слој углавном од једног реда ситнијег ломљеног камења и rudus, слој од крупнијег и ситнијег ломљеног камена који је на средини виши, на крајевима нижи ради одводњавања.[90] Једним редом наређаног крупнијег камења у линији, по подужној оси у средини пут је одвојен на две половине. Следећа два слоја, nukleus и summum dorsum недостају, вероватно, током времена оштећени су и коришћени за касније путеве и околне грађевине.[91] По боковима пут је завршен ивичним ломљеним великим плочастим камењем, постављаним у низу насатично ради заштите два задња слоја пута. Очувана дебљина пута износи

живота на овом утврђењу. Старију фазу чине културни слојеви из времена Тетрархије. Откривени пут са наведеним карактеристикама не би одговарао периоду прве половине 4. века. Могуће је да је главни царски пут ишао левом страном Нишаве од мутације Translitis до испред К'ндине баре.

[87] Камене плоче са пута нису откривене уз насатично постављене плоче крај пута. Источно од попречног пута није откривено поплочање, већ само подлога пута, а ивично камење на том делу је свакако касније и поремећено. Отсечак пута, западно од попречног "савременог пута", са поплочањем и ивичним великим плочама, на основу казивања Прокопија има елеманата да потиче из времена Јустинијана.

[88] Резултати су прелиминарно приказани на конференцији за штампу одржаној у Димитровграду 17. 12. 2010. године, поводом завршетка радова у овој години, уп. Лазић, Миљковић 2011: 69.

[89] Са одводним каналима још око 1 и више метара, док је по истраживачима са одводним каналима 7,5 метара (на шематском приказу је та ширина приказана само са ивичњацима), поновљено у раду Лазић, Миљковић 2011: 70.

[90] Лазић, Миљковић 2011: 70-71, истичу да »nucleus недостаје, а rudus није издвојен као засебан слој«, тако да summum dorsum представља насатично сложено призматично камење.

[91] На 20-так метара севернije од римског главног пута на истом потесу ухваћена је и каснија траса, вероватно, пута из касног средњег века или периода под Турцима, за чију јако скромнију изградњу свакако је коришћен материјал са оближњег римског пута. Ово је прилично илустративно наведено у путопису Антона Вранчића, Petrović 1979: 21; Петровић 1983: 56, »Пут је поплочан каменом осредње величине неправилног облика (прим. аутора)...; његова ширина износи 9 корака. Боље очувани комад овога пута видели смо на излазу из града Ниша у дужини отприлике 140 корака. На другим местима, час са десне, час са леве стране долазио нам је у сусрет, појављивао се с времена на време, понегде разрован, понегде у блату, покривен жбуњем; на неким местима јасно се види, другде само наслућује«. Уп. Vasić, Milošević 2000: 78, слична ситуација у Доњој Панонији, римски пут откривен код Руме, где недостају завршни слојеви.

на средини 0,4 - 0,5 м, а претпостављена са свим слојевима 0,8 м.[92] Између камења супструкције пута и по откривеној површини нађени су бројни гвоздени клинови и потковице различите профилације као и две касноантичке мање бронзе.

Руководиоци истраживања изнели су мишљење да је на откривеном одсечку пута реч о конструкцији пута која је у откривеном облику коришћена током римског периода, односно, да је састављен из три слоја укупне дебљине 0,4-0,5 метара.[93] Овом схватању не иду у прилог прилично нераван »завршни слој«, на коме нису приметна никаква оштећења нити похабаност од вишевековне употребе.[94] Затим, насатично ивично камење по боковима пута таман је толико видљиво, тј. откривено, колико недостају два задња слоја, nucleus и summum dorsum, који су уствари овим великим каменим плочама штићени од развлачења и испадања из конструкције пута.[95]

Исто тако, наводи се мишљење да је откривени пут у К'ндиној бари сграђен у првој половини 3. века, односно за време Филипа I Арабљанина.[96] Овом римском цару на делу пута од Наиса до Сердике подигнуто је више

---

[92] У основним цртама пут одговара римској градњи у осталим деловима Царства. За провинцију Тракију Геров 1967: 83. Уп. Vasić, Milosević 2000: 76-79; Маджаров 2004: 15-17; Петровић 2007: 25-32; Петровић/Филиповић 2010: 85, у пределу претпостављене станице Timacum Maius код Нишевца на путу Наис-Рацијарија откривен је римски пут другачије конструкције, ширине 3,5 метара, оивичен зидовима од ломљеног камена и понеке опеке везани кречним малтером и испуњеним међупростором набијеним речним облуцима и шљунком.

[93] По истраживачима супструкцију пута чини ломљени камен средње величине (на шематском приказу крупан), затим, основу за коловоз »чини ситно ломљен камен помешан са шљунком« и, на крају, »горњи построј... начињен је ређањем крупног пирамидално притесаног камена који је постављен тако да му базе чине коловоз«. Лазић, Миљковић 2011: 70-71, у новијем раду понављају да је »Фундиран у рову (fossa) слојем ломљеног камена (statument) и мешавином дробине и шљунка (rudus), тако да коловоз од крупног притесаног камења (summum или dorsum) буде што стабилнији«. Наведена три слоја на основу података о градњи римског пута не могу да буду укупне дебљине 0,4 метара, односно, на другом месту 0,5 метара.Чини се да средњи слој не постоји.

[94] Лазић, Миљковић 2011: 70, констатују да »је уочљива абразија камена у коловозу, настала од точкова запрега«.

[95] Маджаров 2004: 15-17, сл. 1, где наводи профиле главног царског пута кроз провинцију Тракију по П. Детеву (конструкцији пута из К'ндине баре одговара профил са сл. 1, под бр. 4, као и делом под бр. 3). Још сличнија конструкција откривена је на другостепеном путу Ескус-Филипопољ, између села Кърнаре и Христо Даново у области Пловдива, по Мутафчијеву сл.3. У планинским областима, сл. 5 и 6, контсрукција путева је редуцирана на два слоја са мањим нагибом од 2%, али опет са завршним коловозним каменим плочама, summum dorsum, које се равнају са насатичним плочастим камењем по средини и боковима. Геров 1967: 83, исто тако, наводи да се понегде римски пут налази само од једног слоја крупнијег камења постављеног директно на земљу.

[96] Лазић, Миљковић 2011: 71, сматрају да је ова траса пута изведена »као замена за стару деоницу која је негде у близини трасирана два века раније«, а Прокопијев опис пута између Стронгилона и Региона изграђеног од великих каменова попут изклесаних и углачаних воденичних не одговара откривеном путу код Димитровграда, види горе о путу испод Гојиндолског калеа.

почасних стубова и миљоказа 244. године.[97] Почасни стубови откривени су у Крупцу,[98] Калотини[99] и Драгоману,[100] а миљокази у Драгоману[101] и Алдомировцу,[102] тј. у путним станицама Турес/Транслитис?, Баланстра и Мелдија. Поред тога, у Туресу подигнута је база за статуу његовој жени Отацилији.[103] У најближој мутацији Ballanstra, ако се прихвате и почасни стубови из Димитровграда, Градине и Калотине, натписи су посвећени царевима Елагабалу/Северу Алаксандру (из 221-222) и Северу Александру (222-231).[104] Александру Северу је посвећен и недавно откривени миљоказ испод Шупљег камена у атару села Врандола из општине Бела Паланка, датован у 230. годину. Имајући у виду да је пут сличне конструкције констатован, како на главном царском дијагоналном путу, тако и на споредном од Ескуса – Филипопоља, који је потврђен и натписом из владавине Нерона (61. године н. ере), то је вероватније и да је део трасе откривен у К'ндиној бари из истог времена. Време Севера и доба кризе царства када су подизани почасни стубови и миљокази на траси пута Наис-Сердика означавају време поправки и одржавања овог главног царског пута прилично оштећеног након 150-200 година употребе.[105]

Мутација Ballanstra смештена на десној обали Нишаве у Бачевском пољу, удаљена је око 3 км од откривеног римског главног пута у К'ндиној бари и скоро уз саму границу са Бугарском. Пут је и овде постављен у равницу крај Нишаве. Пошто је станица Ballanstra смештена уз саму Нишаву, по свему судећи пут је овде преко моста ишао преко благог превоја у долину реке Јежевице.[106] Ова

[97] Петровић 1968: 56-58, пише о два миљоказа посвећена овом цару: једном откривеном у 18 веку код турског гробља, односно 1 миљу од Наиса, и другом код Вртишта, 7 миља од Наиса ка Виминацијуму. Уп. Petrović 1979: 21.
[98] Петровић 1968: 59; Hollenstein 1975: 35.
[99] Mihailov 1966: 100-101, n. 2037; Петровић 1968: 59; Hollenstein 1975: 35.
[100] Mihailov 1961: 97-98, n. 2032; Петровић 1968: 59;
[101] Mihailov 1966: n. 5771.
[102] Mihailov 1966: n. 5770.
[103] Тачева 2004: 91-2, 95-96.
[104] Mihailov 1966:103-104, n. 2041; 102 н. 2040 и 101, n. 2038; Тачева 2004: 91: 91-92, почасни стуб из Калотине- мутација Ballanstra је са оштећеним именима цара и провинцијалног управника. Прикључен је Северу Александру на основу почасног стуба из Гољановца, по Михајлову. Међутим, будући да је Градина суседно село Калотини, где је потврђен већ споменик посвећен Северу Александру, то је могуће да је посвећен неком другом цару, а и од стране Сердике, не од Пауталије, како се претпоставља.
[105] Петровић 1968: 59; 1979: 21. Маджаров: 2004: 94-98, обнова путне станице Viamata, вероватно и пута, за време Марка Аурелија са трасе Ескус – Филипопољ.
[106] Геров 1967: 77, наводи један крак пута који је се одвајао од Калотине за Петрохански прелаз, односно пут Сердика-Монтана, а мутацију Ballanstra поставља код Калотине »на данашњој

мутација захвата већу површину, имала је више објеката од чврстог материјала и вероватно је изграђена крај домородачког викуса, судећи по њеном имену и бројности археолошког и грађевинског материјала који се открива по површини.[107] Имајући у виду материјалне остатке може се претпоставити да је мутација прерасла у веће античко насеље, али није била утврђена. Поред тога, четири путна стуба која су нађена у њеној близини, свакако припадају овој мутацији. Два из Калотине нађени су у црквишту Св. Тројице, са још два: један из суседног села Градине и други из оближњег Димитровграда. По свему судећи сви припадају овој мутацији, а задња два вероватно су пренети током времена из ареала ове мутације.[108]

Од мутације Ballanstra, преко мансија Meldia и задње мутације Scretisca пред Сердиком, главни царски пут је углавном ишао трасом данашње саобраћајнице, као и оних из средњег века и периода под Турцима.[109] Мансио Meldia прецизније се одређује код железничке станице Драгоман, односно, узвишења Царичина, где је откривено знатније археолошко налазиште.[110] Мутација Scretisca још није задовољавајуће решена. Углавном се тражи на линији села Костинброд,[111] Мрамор[112] и Маслово.[113] Изгледа да би јужнија убикација,

бугарско-југословенској граници«, која је то и сада. По свему судећи реч је о локалитету из атара овог села, у близини Бачевског поља. Уп. Лазић, Миљковић 2011: 71.

[107] Георгиев 1977: 34-35, одређује је као дако-мизијски топоним, односно, мезијског порекла, како је у овом раду именован наш део овог језика. За археолошки локалитет види под село Бачево у општини Димитровград. За типове мансија, веће путне станице, упореди Vasić, Milošević 2000: 80.

[108] Mihailov 1961: 100-104, два из Калотине приписује мутацији Ballanstra, остала два не одређује.

[109] Геров 1967: 78-79.

[110] Геров 1967: 77, нап. 11, по Добруском. Тачева 2004: 104, овај мансио сдређује код Алдомировске раскрснице за место звано Извор.

[111] Већина аутора узима Костинброд, односно код Белице. Геров 1967: 78, сматра остатке Градишта, јаког правоугаоног утврђења са великим околним античким насељем, за мутацију. Динчев 2003: 51-61, 90 идентификује локалитет Градиште са државном касноантичком резиденцијом Scretisca, а мутацију утврђује око 1 км југозападније од ње и на основу археолошког и нумизматичког материјала настанак ставља у другу деценију 4. века, односно, време пре састављања Бурдигаленског итинерара, где се једино помиње. Динчев, такође, претпоставља да је ова мутација саграђена због резиденцијалног комплекса, чије име и носи. Од мутације откривен је већи део зграде са неколико просторија и унутрашње двориште, а непосредно до зграде очишћен је и део римског главног пута, ширине око 7 метара. Мутација и резиденција напуштају се средином 5. века. Уп. резерве Тачева 2004: 93.

[112] Тачева 2004: 94, наводи знатне остатке римског насеља близу овог села, а путни стуб одавде вероватно је постављен од Сердике за време Гордијана III, истом владару постављен је вероватно од Пауталије у Костиномброду, али први има још два натписа из времена Диоклецијана и Константина, што говори највероватније о дугом постојању путне станице на овом месту, тј. Мрамор-Scretisca.

Костинброд највише одговарала због правца трасе главног пута од претходне мутације Meldia.

Главни царски пут је у Сердику улазио на северној градској капији, која је заједно са северозападним бедемским платном и cardo maximus прилагођена главној саобраћајници.[114] Вероватно је мансија, имајући у виду значај и величину града, била лоцирана унутар зидина.

Највероватније од исте северне градске капије Сердике кретао је и један од четири најраније документована пута у Тракији из 61. године, ка Монтани и Рацијарији, тзв. Петрохански пут.[115] Пут је могао до прве мутације Scretisca да буде исти за оба правца (и до Рацијарије и до Наиса). Претпоставља се, такође, да је постојао и паралелан пут не само ка Монтани, односно, Рацијарији (Врбница-Мрамор-Гољановци-Градец-Бучин Проход-Шума) већ и паралелан пут војном путу ка Наису за цивилне сврхе (Мрамор-Маслово-Опицвет-Годеч).[116] Важан је исто и римски вицинални пут који повезује Дијагонални пут са Петроханским путем од мутације Ballanstra преко Тудена и Годеча, где су откривени остаци римског пута ширине око 3,5 метара.[117]

Преко проблема подизања путних стубова на траси од Туреса до Сердике, односно, трачком делу пута, који су подизали градови Сердика и Пауталија, дошло се до тачака одвајања споредних путева.[118] То су вициналне саобраћајнице које су допуштале излазак Пауталије на главни царски пут. Ка мансију Aelea са пута Сердика-Пауталија стизали су путеви преко трнског и брезничког краја од Сукова,[119] Димитровграда[120] и мансија Мелдије.[121]

---

[113] Тачева 2004: 90, у близини овог села проучена је једна путна станица још 1961. године од Т. Иванова, тј. у пределу четири откривена путна стуба (Опицвет, Гољановци, Костинброд и Мрамор, у табели 7. бр. 19-22).

[114] Геров 1967: 79; Станчева 1989: 13, 16, северна некропола са гробовима и у саркофазима изгледа да је била једна од најрспространењијих.

[115] Тачева 2000: 59-60; 2004: 92-93, међутим, 104, овај натпис, по Герову 1967: 75, нађен између села Бучино и Шума, Тачева (из села Шума) говори о градњи пута Мелдија-Монтана. Уп. Геров 1967: 75-76 и Petrović 1979: 20, нап. 8.

[116] Тачева 2004: 32, паралелан пут Мрамор-Описвет само за део војног пута Сердика-Мелдија, уп. карту 6 на стр.87, где је дат и паралелан пут у завршном делу, Сливница-Туден.

[117] Геров 1967: 77, нап. 9. Тачева 2004: 104, помиње налазе око Годеча, а пут ставља од Тудена ка »Бучинския проход«.

[118] Тачева 2004: 105, 107.

[119] Геров 1961: 96/248, ставља да одвајање од централног пута наставља долином Јерме, притом наводећи Јиречека 1974: 553-558, који, међутим, саопштава да се долином ове реке никако не може стићи од села Власи до села Трнски Одоровци. Остатке пута и моста које је видео између села Звонце и Искровци односе се вероватно на пут који је или Кусовранском реком ишао ка

T. CCVIa-c

Вицинални путеви у осталом делу трасе до Наиса одвајали су се од главног царског пута у пределу већих путних станица ка областима у унутрашњости и удаљенијим градовима. Од Туреса ишла су два споредна пута. Северни, вероватно, се одвајао код Сопота или Станичења (локалитети из атара наведених села и села Темска), затим, долином Темштице и Клајће прелазио Трговишким Тимоком на пут Наис-Рацијарија.[122] Јужни пут кроз пиротско поље индикован код села Блата, вероватно је превојем Петлово Бојиште или Пасјачком реком силазио у долину Лужнице (локалитет у атару села Г. Крњино у општини Бабушница) и са путем из Ремесијане ишао ка Власини. У пределу мутације Latina одвајао се пут долином Осмаковске реке (локалитети из атара села Вранište и Осмаково) и на превоју код Бабиног Кала (општина Бела Паланка) спајао се са путем из Ремесијане, одакле би долином Сврљишког Тимока избијали опет на пут Наис-Рацијарија.[123] Петровић једини помиње антички локални пут Турес-Хамеум, који од Туреса иде преко Лужнице и Власине до непознатог раскршћа у долини Јужне Мораве, до кога долази други споредни пут од Хамеума. [124] **T. CCVa-b**

Из Ремесијане полазила су два споредна пута. Јужни, долином Коритнице (локалитети из атара села Мокре, Д. и Г. Коритнице) и превојем Бела Вода спајао се у Лужници са путем из Туреса и онда заједно настављали ка Власини, а на исток долином Звоначке реке и Јерме до мансија Aelea, на путу Сердика-Пауталија.[125] Од Ремесијане, северно преко моста на Нишави (локалитети из атара

Туресу или Звоначком реком преко Лужнице ка Ремесијани и Власини. Исто, по Герову 1967: 91, 95, наводе се вицинални путеви у пределу Старе планине и Родопа који иду билима у планинским областима или побрежјима. Тако је пут од Сукова могао да иде побрежјем и планинским билима до Трна, а не долином Јерме, пошто је тим путем и Јиречек дошао до Трна.

[120] Геров 1967: 77, сматра да је пут Бурелском реком/Лукавицом, односно, од Димитровграда, новијег датума. Уп. Тачева 2004: 105, која ставља мутацију Translitis у Суково/Димитровград.

[121] Тачева 2004: 104-105, пут који од мансија Aelea, Брезника, мансија Meldia, Големог Малова, Годеча иде на Петрохански прелаз за Монтану. Премда се помиње мутација Ballanstra (Калотина), где су нађени путни стубови Пауталије, не даје се траса пута.

[122] Петровић 1976/1999: 107/115, 110/120

[123] Petrović 1979: 55

[124] Петровић 1976: 90. Каниц 1909/1985: /552, је сматрао да се пут из Туреса укључивао на пут у долини Јужне Мораве код ушћа реке Копашнице, где се помињу »рушевине неког старог града, које народ зове Пазариште«. Иначе, позната је некропола спаљених покојника из Мале Копашнице, која је вероватно припадала овом насељу.

[125] Petrović 1979: 55. Рекогносцирањима Народног музеја у Београду општине Бабушнице индикован је и пут билом планине Рњос, међутим, непотврђен археолошки.

села Дола, Букоровца, Гламе) и превоја код Бабиног Кала, са путем из мутације Latina, настављало би се долином Сврљишког Тимока на пут Наис-Рацијарија.[126]

У пределу нишког поља и Мадијане од главног пута одвајао се вицинални пут у долину Кутинске реке[127] који је у долини Лужнице (локалитети у пиротском крају из атара села Завидинце и В. Бољинце) излазио на пут од Ремесијане и Туреса ка Власини.

Имајући у виду разгранату римску путну мрежу у северозападном побрђу Софијског поља, то се може претпоставити, како смо покушали са варијантама и за остали део пута до Наиса. Показује се да је пут од Наиса ка Сердици пролазио левом претежно брдовитом страном Понишавља, али исто тако и десном, углавном низинском, обалом Нишаве. Као што је већ напоменуто, зависно од годишњег доба и војних и цивилних потреба, повољнија траса пута је коришћена или комбинована на одређеним релацијама. Истраживања путне мреже нису вршена у Понишављу тако да се нешто одређеније по том питању не може рећи. Свакако обе варијанте пута кроз Понишавље нису хронолошки једнаке. Требало би као старију узети ону са десне стране Нишаве.

На главном путу од Наиса до Сердике све путне станице биле су постављене у равницу.[128] Ову локацију дозвољавале су, најпре, географске одлике Понишавља са неколико мањих и једном осредњом долином, које су испрекидане углавном крађим, лако проходним клисурама, сем горње Сићевачке/Градиштанске клисуре. У софијском пољу, проласком Јежевичке клисуре, пут је могао да иде у правој линији. Римљанима није представљао велики проблем трасирање путева у кланцима или у њиховој близини на брдовитом терену, као што показује пут у Ђердапској клисури. Свакако су радије савлађивали најповољније прелазе клисура, спуштајући се одмах иза њих у питоме долине река, него ли да траса саобраћајнице буде у дужем интервалу основана на брдовитом, у зимским условима, непроходном терену. То је рељеф Понишавља дозвољавао, а они су са својом економском снагом, развијеном техником и организацијом то успевали. Тек у деветнаестом веку овај принцип

[126] Петровић 1976/1999: 107/115, 109/118.
[127] Petrović 1979: 21, нап. 10, за локалитете нишког краја, у општини Гаџин Хан.
[128] Petrović, Filipović 2008: 38, за трасу пута Наис-Timacum minus.

биће поновљен, најпре, проласком железничке пруге, а у двадесетом веку провлачењем аутопута, на најповољнију трасу уз реку Нишаву.[129]

Од три мансија развила су се прилично рано два - Ремесијана и Турес, у знатна римска насеља, док је Мелдија изгледа остала само у оквирима веће путне станице. За Ремесијану се сматра да је чак могла да даје завичај регрутованим војницима средином 2. века, иако није до сада епиграфски потврђен њен муниципални статус.[130] Поред тога, постоји мишљење да је Ремесијана била седиште и посебног дарданског рударског дистрикта.[131] Турес је исто од средине 2. века знатан трговачки центар, емпориј у провинцији Тракији.[132] За време Севера приметан је даљи развој посредно путем подизања почасних споменика њему и његовој породици у част, а затим и изградња и реновирања делова траса пута у првој половини истог века. Од времена Константина Ремесијана добија масивну фортификацију, а током 4. и 5. века постаје значајно епископско средиште са чувеним Никетом. Турес у истом периоду вероватно добија утврђење на Сарлаху, а можда и на Пазару.[133] Код Хијерокла, који бележи само знатнија места у првој половини 6. века, помиње се и Ремесијана. Око средине 6. века Ремесијана је средиште једне области, у коју је вероватно улазила и територија Туреса, а Прокопије наводи да је Јустинијан подигао и два градића у Понишављу, Ремесијану и Кумедаву. Овај задњи полихнион још није коначно идентификован, али две највероватније могућности су обнова ранијег Туреса, са променом имена, или убицирање са Калеом села Градишта, које је изгледа новоподигнуто са обимном и чврстом фортификацијом.[134]

Заштита главног царског пута свакако је организована од саме његове изградње средином првог века наше ере. Поред кохорти у два велика града, Наису и Сердици, у мансијама између били су стационирани највероватније делови ових помоћних јединица. Њихова оперативна територија простирала се свакако до

[129] Након запуштања римских путева током раног средњег века и коришћења делова повољнијих одсечака траса, чини се да је током касног средњег века и периода под турцима, када је из основа промењена основа економских система тадашњих држава, коришћени су радије путеви у побрђима између долина Понишавља.
[130] Petrović 1979: 52.
[131] Душанић 1980: 30-32.
[132] Геров 1969: 21/139, 51/169, бележи Турес и као административни центар.
[133] Маджаров 2004: 113, прерастање путних станица у већа римска насеља ставља у време краја 3. до друге половине 4. века на путу Ескус-Филипопољ.
[134] Пејић 1996: 9-10, у овом раду претпоставља промену имена Туреса. На Калеу из атара Градишта нису вршена археолошка истраживања.

провинцијских граница код мутације Latina. Са образовањем Средоземне Дакије цела траса пута била је у једној провинцији, а обезбеђење пута ушло је сигурно у реформе војске из времена Константина.

У Ремесијани није откривен кастел, али се са доста вероватноће претпоставља да је претходио снажном утврђењу из времена Константина.[135] У Наису се претпоставља да је било седиште кохорте I Aurelia Dardanorum, чији су делови могли да буду смештени и у Ремесијани, поготову што им је једна од основних функција приликом оснивања 169. године била заштита путева и рударских области.[136] Овде је забележен и надгробни споменик једног војника легије IV Flavia, а већ је поменуто могуће регрутовање војника легије VII Claudia средином 2. века.[137] Моћне зидине утврђења Ремесијане из времена Константина сигурно су брањене војском. Из каснијег времена Јустинијанове обнове, Ремесијана као седиште простране области са тридесет кастела морала је да има војну јединицу. Распоред Јустинијанових утврђења (Градиште, Крупац, Вргудинац, Врандол, Синђац, Г. Коритница) указују, поред оних изван важнијих путних праваца, да су служили и за заштиту и одржавање путева.

На Пазару у Пироту откривени су северни делови једног утврђења за које се може претпоставити да је представљало кастел једне мање војне јединице (види под Пирот). Првобитни логор офанзивног дејства вероватно је током 3. века преуређен у утврђење са спољашњим округлим кулама. Током доба Константина, или касније, могуће је да је кастел са посадом дислоциран у утврђењу на Сарлаху. На утврђењу, тачније југозападној капији, потковичаста кула видно је поправљана, можда у време Јустинијанове обнове Туреса или Кумедаве. Јустинијанова обновљена и новоизграђена утврђења по ободу средњег и горњег Понишавља (Црвенчево, Темска, Црноклиште, Петровац, Јалботина, Градиште, Гојиндол, Димитровград) сведоче о систему и заштите и одржавања путева.[138]

Развој мутација текао је двојако. Највероватније Radicibus,Ulmo, Latina и Translitis остале су само на функцијама везаним за промет путника и робе на главном путу. Могуће је да су током времена, изменом и измештањем траса

[135] Гушић 19 :
[136] Petrović 1979: 31.
[137] Petrović 1979: 32, споменик бр. 75.
[138] Већина наведених локалитета има налазе како из гвозденог доба, тако и из раноантичког периода.

помештане и оне саме. Отуда их је тешко наћи на терену на основу површинских налаза без археолошких истраживања.

Две задње мутације од Наиса до Сердике, Ballanstra и Scretisca, развиле су се у знатнија римска насеља, вероватно типа викуса. На првој нису вршена археолошка истраживања, али површина коју захватају њени остаци и налази више путних стубова говоре о њеном развоју. За другу мутацију, која је делом истраживана, изнета је претпоставка да је образована почетком 4. века за резиденцијални комплекс Сердике и трајала са њим око једног и по столећа. Током друге четвртине 6. века на резиденцијалном комплексу оформљен је полихнион Јустинијана сличног имена, који је могао да преузме и функцију мутације. Крајем 6. века и овај градић престаје да постоји, од када главни царски пут почиње полако да одумире.[139]

[139] Динчев 2003: 97, сматра да је полихнион уништен у неком од напада Словена крајем 70-почетком 80-тих година 6. века у њиховом продору ка Тракији и Грчкој. Уп. касније датуме Историја српског народа-Мирковић 1980/2000: 123-124; Петровић 1983: 65, пад Наиса ставља у време престанка циркулације новца 612-614. године.

ОД ГРАДИНА ПРЕКО МАНСИЈА, ЕМПОРИЈА И ГРАДОВА ДО ПОЛИХНИОНА

Пиротски крај смештен је између Наиса и Сердике, два стара и велика градска античка центра Балкана. Они су удаљени један од другога око 150 км и у одређеном смислу спутавали су значајнију урбанизацију међупростора, док са друге стране, они су били и подстицајни у његовом агломерацијском развоју. С тога на простору Понишавља и Лужнице није могао да се развије градски центар њиховог ранга, али знатније насеље на следећем ступњу свакако. Основни предуслов организовању и нарастању урбанизованих насеља од најранијих времена давао је транзитни коридор југоисточне Европе који је управо пролазио Понишављем. Овај фактор био је подупрт ширим брдскопланинским залеђем које је стварало повољну базу за развој адекватних грана пољопривреде, занатства и трговине.

Наведене одлике стицале су се на средокрађи два чувена града у пиротском пољу. Као што смо већ показали у претходним поглављима, на овом простору бројнија су тек насеља из периода енеолита, која највероватније имају континуитет до касног бронзаног доба.[1] Од касног бронзаног доба са развојем брњичке и парађинске културне групе врх кречњачке греде Сарлах са Пиротским градом и њихово равничарско подножје бивају насељавани скоро у континуитету до данас.[2] Доминантни гребен на северозападном усеченом рубу у 20 км дугу пиротску котлину највероватније је запоседнут утврђењем градинског типа.[3] Око

[1] Услед неистражености пиротског краја нису још довољно документовани трагови живота у раном и средњем бронзаном добу, кога је свакако било.
[2] Пејић 1996: 7-45.
[3] На врху и по странама Сарлаха бројни су налази фрагментоване праисторијске и античке керамике. Остатке бедема вероватне градине на овом гребену свакако су уништиле касније фортификације до савременог доба.

јаких извора у подножју градине на Сарлаху образовано је знатно насеље са некрополом спаљених покојника на оближњој Мађилци.[4] Током раног и развијеног гвозденог доба по ободу пиротског поља, опет на истакнутијим чукама и гребенима (Јалботина, Градиште), образују се, вероватно, утврђена истовремена насеља. Све ово говори о једном систему утврђења, посведоченим и на другим местима Балкана, са једним централним и великим насељем.[5]

Сви горе набројани елементи за појаву урбанизованог центра могли су да допринесу оснивању једног предградског средишта током 4. века пре наше ере на простору данашњег Пирота. Он је изгледа израстао на снази моћних Трибала, које су на овим просторима у напону моћи наследили Дарданци и Дардански Краљевина, а њих затим покорили Келти запоседајући речне долине и главне путне правце.

Током хеленизма развило се у близини Пирота још једно урбано средиште за чије постојање говоре посредни налази. Реч је о Градишту код ушћа Темштице у Нишаву на тромеђи атара села Темске, Црноклишта и Сопота. Чини се да је касноантичко-рановизантијски опидум основан на старијем хеленистичком утврђењу, судећи по налазима новца из тог периода и из околине. Уосталом, у оближњем Врањишту откривена је статуа ковача који кује метал из ранијег периода - краја архајског и почетка геометријског периода. Поред тога, недалеко откривена је и зидана гробница са правоуганом комором и дромосом узидана у мекој стени (атар села Темске). Зидана је од ломљеног камена, а покривена бигреним блоковима кровом на четири воде. Гробница је откривена без налаза, вероватно опљачкана још у антици, тако да се на основу архитектонских елемената може датовати у каснохеленистички период. Она би могла да припада неком дарданском вођи, као и келтском или трачком, који су током 2-1 века пре наше ере, вероватно, запосели и држали Понишавље. Постојање насеља на овом простору у хеленизму оснажују и случајни налази новца Аполоније и Дирахиона (види под Градиште-Темска-Пирот).

Одређену индицију о насељима из каснохеленистичког периода пружају случајни налази учињени на најповољнијим местима по ободу пиротског поља. То је пре свега Градиште у В. Суводолу са налазом средњелатенске сребрне фибуле

[4] Јевтић 1990: 92-103.
[5] Стојић 2004а: 296.

типа "Орлеа-Маглавит", која се датује у крај II- прва половина I века пре н. ере.[6] У самом селу Извору нађен је још један новчић Дирахиона, који упућује, опет, на могућност ранијег насеља из времена почетка римске власти у овој регији. Повољан положај у пиротском пољу имају и села Костур, Крупац и Суково, где се могу очекивати слични налази као горе поменути, пре свега, имајући у виду да су у овим селима образована најранија знатна насеља из првих векова римске власти.

У пределу ушћа реке Темштице у Нишаву одвајао се од транзитног коридора, каснијег главног царског пута, крак који је водио у долину Тимока и Подунавље. С тога не чуди да је овде код раскршћа током класичног и хеленистичког периода могао да постоји још један предградски центар или градина/опидум у пиротском крају. Ово је тим вероватније пошто у оквиру Дарданије антички писци и помињу њихове градове и утврђења.[7] Друго знатније место из предримског периода у Понишављу и Лужници још није археолошки потврђено. Остала мања насеља из овог периода вероватно су оснивана у долини Нишаве, док су она у брдскопланинском подручју спорадична. Једну насељенију област изван котлина Нишаве у времену римских освајања овог подручја треба очекивати око значајног налаза латенске фибуле из Вете, како је то уосталом показало и откриће латенског насеља у близини овог села на локалитету Поље у Глоговцу у општини Бела Паланка.

Овде ваља истаћи да до сада нису потврђена ни знатнија насеља ни битнији налази из времена хеленизма на простору каснијег развоја другог мансија, Ремесијане, у пиротском крају,[8] али ни на простору каснијих мутација у Понишављу.

Постоји неколико налаза који указују на римско присуство у пиротском крају у време раних римских освајања Балкана што потврђују историјски извори. У виноградима на Сарлаху у Пироту нађен је денар М. Антонија и Клеопатре, на месту где су касније образоване античке некрополе Туреса. Ас Агрипе откривен је

[6] Поповић 1992: 320-323. Ова фибула пружа ипак индицију присуства Келта и у долини Нишаве, у дачко-трачком простору, односно, дако-мезијском или како се овде назива, мезијском.
[7] Papazoglu 1969: 367. Уп. Попов 2002: 299, и карте 5 и 6, где у централнобалканском простору сем Кршевице нема ниједног градског центра у периоду 6-1 век пре н. ере, што ће вероватно новијим систематским истраживањима бити промењено.
[8] Изузетак је помен у инвентару нишког музеја "латенске фибуле у три дела" нађене приликом градње бановинске болнице између Два светска рата у Новој Мали, за коју је Гарашанин претпоставио да је уствари гривна из латенског периода II, уп. Гарашанин 1951: 23-24.

у селу Кијевцу у општини Бабушница (локалитет Вала непознат, вероватно нетачно записан у инвентарима Народног музеја у Нишу, а откупљен заједно са две неодређене бронзе из 4. века од С. Недељковића, колекционара, 1976. године).

Посебно питање представља настајање и статус два најважнија насеља у пиротском крају, Ремесијане и Туреса. Током шестовековног развоја под Римским царством и раном Византијом све фазе напретка и просперитета, као и назадовања и стагнације ових насеља не могу да се прате у детаљима и својој пуноћи. Томе је узрок пре свега недовољна и неадекватна археолошка истраженост. Оно што може да се извуче из повремених заштитних ископавања, праћења ситуације на терену и случајних налаза своди се углавном на то да су наведена насеља следила историјска кретања епохе на Балкану.

И поред свих ограничења која проистичу из одређивања фаза тако сложених процеса као што је праћење статуса и урбанизма римских и рановизантијских насеља пиротског краја, а ради лакшег њиховог праћења, издвајају се пет условних периода:[9]

- Консолидовање власти на граници провинција и главном царском путу (I век).
- Зачеци урбанизације-од Трајана до Севера са кризом Царства (II – 2. пол. III в.).
- Време полета и наглог развоја, тетрархија-доба Константина (крај III-2. пол. IVв.).
- Христијанизација и развој епископије, време Никете до Зенона (крајIV-крај Vв.).
- Обнова и пропаст антике/ране Византије на Балкану, епоха Анастазија-Јустинијана (VI в.).

*

Током процеса оснивања провинција Мезије и Тракије Римљани су најпре градили путеве.[10] У пиротском крају пролазио је Понишављем главни царски пут. На основу његовог система функционисања са територије пиротске области

[9] Динчев 1997: 20, даје сличну хронолошку периодизацију развоја римских вила на територији данашње Бугарске, засновану на великим провалама варварских племена у унутрашњост Балкана, када су оне углавном разаране. Подела се разликује у прелазу из прве у другу фазу (у овом раду време Трајана, код Динчева провала Костобока 170. године) и непостојања задње фазе, односно период исчезавања вила у другој половини 5. века.

[10] Petrović 1979: 20; Тачева 2004: 31, наглашава да је дијагонални пут постао фреквентнији тек од времена Севера, а да су то до тада на Балкану за Римљане били via Egnatia и Подунавски пут.

вероватно су од самог почетка изграђене две мансије и четири мутације.[11] Оне су нам познате из каснијих итинерара.[12] У првом веку римске власти свакако нису постале веће агломерације. У пиротском крају археолошки, уосталом, није откривена нити епиграфски потврђена ниједна путна станица до краја антике. За мансије може се претпоставити да су основане на најповољнијим местима у две највеће удолине Понишавља, односно, на истим местима где су забележене и у доцнијим итинерарима. То за мутације није вероватно, пошто су оне могле каснијим развојем путне мреже лакше да мењају положај и прилагођавају се изменама траса пута.

Мало је археолошких налаза који би документовали насеља и живот на простору пиротског краја током првог периода присуства Римљана. Њих је свакако било али слаба истраженост овог подручја не дозвољава боље познавање прилика у најранијој фази друштвено-економског развоја под римском влашћу.

**

Од времена Трајана и Хадријана мансије Ремесијана и Турес свакако су постале знатнија насеља. То потврђују налази епиграфских споменика који око средине 2. века указују да су ова два места постала нешто више од успутних станица.[13] За Ремесијану се чак претпоставља да је од Трајана добила

[11] Маджаров 2004: 34, констатује на основу открића епиграфских натписа и истраживања трасе пута Ескус-Филипопољ, да су се путне станице од средине 1. века звале таберне и преторијуми, затим, од друге половине 2. века да су оне преуређиване у стабуле (веће станице) и да се тек од прве половине 4. века називају мансије и мутације. Vasić, Milošević 2000: 133, међутим, наводе да се и раније у Антонинском итинерару, из времена Каракале, помињу, додуше, само мансије, можда због тога што овај итинерар бележи једино оне веће путне станице где је сакупљана анона (по Д. ван Бершему). За подизање помоћних зграда у једној путној станици као што су стабуле/гостионице, али и deversorium, hospitium i caupona, помињане у периоду до 4. века, приказују се примери на стр. 139, нап. 96-99, као и стабуле/штале, наводи се пример и скраја 4. века на стр. 134, нап. 49,. Иначе, они дају и називе путних станица из различитих времена као што су: mansio, mutatio, statio, praetorium, palatium, civitas i vicus. По свему судећи овај још нерешен проблем допушта да се у овом раду користе опште прихваћени термини мансио (већа) и мутација (мања путна станица), каквих је могло да буде на подручју пиротског краја у антици.

[12] Тачева 2000: 25, доноси најновије резултате проучавања римских итинерара по Demandt-y 1989: 7-33, тако да архетип Tabula Peutingeriana узима се да је настао у другој половини 2. века, а она састављена током 4. века и знамо је по пергаментској карти из 12. века, док је архетип Itinerarium Antonini стваран у време Каракале, а зна се по документу из времена Диоклецијана (крај 3. века). Itinerarium Hierosolymitanum састављен је 333. године, а допуњаван до 518-530. године. Ravennatis Anonymi Cosmographia као средњевековни спис заснован на радовима античких географа није релевантан за подручје пиротског краја, уп. Vasić, Milošević 2000: 9, нап. 4, да је "доста непоуздан извор, настао изгледа у VI веку и да је , пре свега, географски спис, а не итинерар."

[13] За Ремесијану надгробни споменик Валерија Валенса, војника легије IV Flavia и помен завичаја 35 војника легије VII Cladia у Виминацијском латеркулу, Mirković 1986: 44-45, 90-99- бр. 53

муниципални статус, што је мало вероватно.[14] Турес, у другој провинцији, у истом периоду сматра се да је прерастао у емпорij.[15] Имајући у виду снагу Римског царства у овом периоду изгледа да није било нужно утврђивати успутне станице, барем то није археолошким истраживањима потврђено ни за Ремесијану ни Турес. У том периоду њихов статус је био у рангу викуса.[16]

Посебан проблем више од једног века чини ознака "R" код имена 43 војника на виминацијском латеркулу, који су регрутовани 169, а отпуштени 195. године.[17] Једино могуће а познато насеље из Горње Мезије, поред колоније Рацијарије, која је доследно скраћивана са Rat(iaria), може да буде Ремесијана.[18] Међутим, Ремесијана није била знатније насеље у том периоду, нити је посведочена као муниципиј да би у њој био регрутован толики број војника. Имајући у виду да су regiones могле да представљају квазимуниципалне територије под управом провинцијског намесника, или делове територија римских градова, каквих је на тлу Горње Мезије било, то се под скаћеницом "R"

Petrović 1979: 32, 52, 105- бр. 75; за Турес прерастање у емпориј пре Маркоманских ратова, Геров 1969: 14/132, 21/139, 51/169, као и два надгробна споменика (види под Пирот).

[14] Историја српског народа - Мирковић 2000: 79. Petrović 1979: 56, констатује да за решење проблема нема задовољавајућих података. Душанић 1980: 31, нап. 173, Ремесијани и Аквама не даје градски статус, а скраћеницу из виминацијског латеркула објашњава апелативом r(egione). Уп. Dušanić 2010: 547, нап. 53; 580, нап. 26.

[15] Геров 1969: 14/132, један од два емпорија са градске територије Сердике, други код мансија Iligo/Egerica, код данашњег Ихтимана, основани пре Маркоманских ратова; 51/169, у ближој и даљој околини Пирота откривани су епиграфски споменици који указују на завидан економски напредак овог дела Тракије. Споменици су налажени у оквиру знатнијих насеља смештаних, пре свега, по ободу пиротског поља са траговима грађевина од чврстог материјала (види под Пирот у оквиру села Велики Суводол, Костур, Крупац, а треба додати и насеља из села Барје Чифлик, Извор, Велико Село, Градиште, Суково и Сопот). Вероватно, рударско насеље из Осмакова свакако припада територији Ремесијане. Надгробни споменик из Темске чини се да је у вези са знатнијим насељем на Градишту са тромеђе села Темске, Станичења и Сопота на ушћу Темштице у Нишаву, односно, у Ђурђевом пољу. Натписи из Војнеговца, који уосталом нису забележени, изгледа да су из каснијег времена и са мање значајнијег насеља, удаљеног од пиротског поља.

[16] Геров 1967: 71; Dušanić 2010: 547, нап. 53.

[17] Ферјанчић 2008: 71. Уп. IMS II, 53, и IMS IV, 52.

[18] Интересантно је да је о статусу и величини Ремесијане, а и поводом споменика посвећених Септимију Северу и његовој породици из 202. године, мењано мишљење од аутора до аутора. Пач је први претпоставио значај Ремесијане одређујући у њој седиште провинцијског сабора и царског култа (Patsch 1896: 359-360). Вулић и поред оправданих сумњи констатује да се о величини Ремесијане скоро ништа не зна (Вулић 1961: 27). Мирковић у својим радовима нагиње ка угледу Ремесијане и чак стицању муниципалног права (Мирковић 1970: 87: 1980: 79): Петровић је уздржан и подвлачи недовољну истраженост (Петровић 1976/1999: 101-102/108 –»Погрешно се такође истиче да Ремесијана није била угледна варош«; 1979: 55-56; 1993: 80. Душанић сматра да је реч о »урбанистички и популацијски крупном насељу«, али под јурисдикцијом Улпијане, центра metalla Dardaniae (Душанић 1980: 31). Геров 1980: 74, нап. 67, одбацује муниципални статус Ремесијани близу провинцијске границе у односу на Наис, а скраћеница "R" за њега представља опет Рацијарију, односно, тумачи замором лапициде.

највероватније крије у том времену нека добро позната област ове провинције.[19] То највероватније није била Ремесијана, која је током 2-3 века забележена у итинерарима као мансија на важном екстериторијалном путу.

У прилог повезивања војника са Ремесијаном иде помен четири војника трачког порекла, имајући при том у виду близину овог насеља са Тракијом.[20] На крају, не треба одбацити ни могућност да је због важности главног царског пута истоимена мансија толико успела да нарасте до средине 2. века да је могла да само у наведеној 169. години отпреми толики број војника.[21]

Археолошким истраживањима два најважнија античка насеља, Ремесијане и Туреса, сем претходно поменутих епиграфских и других налаза, нису документовани урбанистички склопови од 1. до 3. века. Остаци фортификација и грађевинских објеката уклапани су у касније обимније градње из времена Константина до Јустинијана.[22] У Ремесијани претпоставља се да је војни логор прерастао у утврђени град током периода Константина Великог.[23] Откривени бедеми дебљине и до 5 метара свакако иду у прилог дозиђивањима фортификација од овог времена до Јустинијанове изградње Царства.[24] Реч је о површини од око 5,5 хектара. Закономерношћу поклапања урбанистичких планова може се одредити оквирно време његовог заснивања. Чини се да је за Ремесијану од највеће важности време Маркоманских ратова, када су у Наису и

[19] Душанић 1980: 31, нап. 173; Dušanić 2010: 578, нап. 25; Mirković 1986: 96, истиче да је израз r(egio) увек праћен именом дотичног града; Ферјанчић 2008: 74-75, нап. 76-77.
[20] Mirković 2007: 55, иначе у самој Тракији је регрутован тада приличан број војника. Уп. Ферјанчић 2008: 76, шест војника је било из Тракије (по три из Пауталије и Тримонтијума) од којих три носе трачка имена, 77; друга два града из Горње Мезије у којима су регрутовани војници трачког порекла су Рацијарија и Скупи, опет уз границу са Тракијом; 81, у 2. и 3. веку из суседних провинција па и Тракије регрутовано је 20% од укупног броја војника.
[21] Са једне стране, како показује и сам виминацијски латеркул, регрутација је вршена само у већим римским насељима Горње мезије што Ремесијана није била (Петровић 1976/1999: 95/101), док са друге стране у прилог овом мансију на главном царском путу иде и присуство једног војника легије IV Flavia (Petrović 1979: 105, бр. 75.).
[22] Гушић 1987: 29, у Ремесијани остаци бедема старијег утврђења нису откривени, док су на Старој пијаци само констатовани делови старијих градњи објеката изведених у сухозиду. У Туресу је ситуација другачија. У равници на Пазару документована је фортификација, а јужно и источно од ње цивилно насеље. Поред тога, потоња насеља до савремене Беле Паланке и Пирота скоро у континуитету постојала су на истом месту и била грађена од остатака сукцесивно рушених насеобина.
[23] Гушић 1987: 29. У области Ремесијане нису откривени остаци знатнијих рударских радова који би могли да се вежу за прва три века римске власти на Балкану, с тога је везивање њене урбанизације за седиште рударског дистрикта без основа. Напредак насеља радије треба тражити у развоју главног царског пута и предности које је доносио положај на њему.
[24] Гушић 1987: 24.

Тимакум Минусу образоване кохорте I и II Aurelia Dardanorum.[25] Вероватно је одређени део прве јединице из Наиса могао да буде смештен у Ремесијани, где је могао да се оснује мањи кастел за време Марка Аурелија, ради одржавања и заштите пута.[26] Подизање четири почасна споменика 202. године у Ремесијани Септимију Северу и његовој царској породици изгледа највише има смисла ако је у њој била вексилација кохорте I Aurelia Dardanorum.[27]

У западном делу Пазара у Пироту констатована је фортификација приближних димензија 100 x 150 метара, смештена у равници, поред оближњег брда Сарлаха. Она би могла да представља логор неке кохорте или дела ове јединице у Туресу. Оквирно време подизања утврђења требало би ставити у време оснивања емпорија, односно другу половину 2. века. На тај начин долазимо до времена Марка Аурелија који је могао и у Ремесијани, као и овде у другој провинцији, да паралелно изгради кастел за смештање војске ради заштите главног царског пута. Ово тим пре због важности и осетљивости одсечка између Наиса и Сердике. За провинцију Тракију на приближним растојањима смештени су и логори са истим циљевима на другим путним правцима, као што су Германија и Кабиле, а у Доњој Мезији, Монтана и Абритус.[28] На овај начин, системом распореда војних јединица на одређеном растојању и на важним путним правцима постигнута је ефикасност римске политике очувања власти и експлоатације провинција, а све у циљу успешне романизације и ширења *Pax Romana*.

Источно и југоисточно уз претпостављени кастел по свему судећи образовано је цивилно насеље – емпориј и/или канабе. У овом средишњем делу Пазара данашњег Пирота откривани су бројни остаци грађевина од чврстог материјала и епиграфски споменици. Даље на истоку, у пределу ОШ Вук Караџић и бивше Београдске банке, цивилно насеље простирало се до некрополе, која се

[25] Petrović 1979: 31-32. Stančeva 1987: 63, откривена два натписа потврђују да је првобитно утврђење Сердике подигнуто за време Марка Аурелија и Комода (176-180). Уп. Станчева 1989: 13.
[26] Petrović 1979: 32, 105-nº 75, у Ремесијани откривен је и надгробни споменик војника легије IIII Flavia. Натпис није датован.
[27] Petrović 1979: 103 n° 71= CIL, III, 1686, споменик подигнут у част Јулије Домне, заштитнице логора. Међутим, остаје проблем помена града Улпијане (?) још и на друга два споменика, чија појава у Ремесијани није још задовољавајуће решена.
[28] История на България- Велков 1979: 293-294.

по досадашњим скромним открићима може датовати у касноантички период (види под Пирот-Turres, Пазар-Барје).

У пиротском крају, уосталом, као и у балканским провинцијама, време Севера је посебно означено као време свеопштег просперитета. На главном царском путу подижу се бројни почасни споменици, путни стубови и миљокази посвећени цару Септимију Северу и његовој породици.[29] Из истог периода су и други епиграфски споменици као и бројне вотивне иконе посвећене разним римским, грчким, оријенталним и аутохтоним веровањима и култовима.[30]

Четири почасна споменика Септимија Севера и његове породице из 202. године коришћени су и као потврда муниципалног статуса Ремесијане.[31] Помен града Улпијане на споменицима задавао је прилично мука у разрешењу повода појаве овог муниципија тако далеко од Липљана на Косову.[32] Имајући у виду да је почасна база за статуу Септимија Севера откривена и у суседном Туресу, у другој провинцији, Тракији, то би се могло да прихвати као исправно мишљење Вулића, изнето пре пола века.[33] Он је с правом претпоставио да су споменици подигнути 202. године у част царевог повратка у Рим. Такође, исправно објашњена је и брига провинцијског намесника Аницијa Фауста, који у Ремесијани подиже споменике у име Улпијане, а поводом царевог проласка кроз Горњу Мезију.[34] Појава провинцијског легата овде треба да буде објашњена екстериторијалношћу главног

[29] Petrović 1979: 55-56. Hollenstein 1975: 24-25, за део пиротског краја који је био у провинцији Тракији. Тачева 2004: 71-84, раније прихваћено мишљење о врхунцу урбанизације и романизације две Мезије и Тракије за време Антонина помера у време Севера.
[30] Из Ремесијане вотивне иконе Хераклa, Трачког коњаника (Јеремић 2003: 53); Митрин споменик из Осмакова (Petrović 1979: 107, nº 79), а из области Туреса, споменик култног друштва бога Хипсистоса (Тачева 1982: 314-316, бр. 11) вотивне иконе Јупитера из Димитровграда (Петровић 1976/1999: 143/153-154) Митре из Рагодеша, Раснице (Зотовић 1973: 60-61, бр. 72 и 62, бр.75), Поганова, Трачког коњаника из Осмакова, Рагодеша, Крупца, Великог Села, (Cermanović-Kuzmanović 1982: 14-17, бр. 21-24) Блата, (Пејић 2009: 271-280), Хекате из Димитровграда (Петровић 1965: 249-250),
[31] Исцрпнији преглед код Петровић 1976/1999: 95-96/101-102, 99-102/105-108; Petrović 1979: 55-56.
[32] Petrović 1979: 56. Dušanić 2010: 501, нап 133; Душанић 1980: 31, нап. 173. Mirković 2007: 69, не одбацује могућност да се ради о епитету Ремесијане.
[33] Вулић 1961: 29-30, грешком наводи се да је Улпијана поменута на два споменика уместо на три.
[34] Мирковић 1970: 87, друга могућност подизања споменика од стране легата Аницијa Фауста поводом прославе деценалија Септимија Севера, које падају у исту 202. годину, није вероватна због мишљења да је Улпијана атрибут Ремесијане, иначе, још непотврђен. У овом раду сматра се да Ремесијана није стекла статус муниципија. Међутим, Мирковићева претпоставка о седишту провинцијског сабора Горње Мезију у Наису показује се исправном. Најновији натпис из Ремесијане са поменом Марсовог свештеника, из времена Јулијанове владе по Милин (2003: 66-68) и Петровићу (2010: 12-13), овде у раду из времена Константина, ништа не мења за ранији период.

царског пута, за чије одржавање је он одговоран.[35] Поред тога, он је био надлежан и за тадашњи мансио Ремесијану, можда већ и емпорij.[36]

Сличан однос у нешто каснијем времену забележен је на делу пута од Туреса до Сердике у провинцији Тракији, дакле у непосредној близини. Овде је град Пауталија (поред Сердике), која је скоро на истој удаљености као Улпијана од Ремесијане, подигла више почасних стубова у периоду од Елагабала до Филипа Арабљанина.[37] Наведени споменици у Тракији тумачени су као одраз територијалне припадности овог дела пута Пауталији или Сердици, зависно од тумачења места на коме су откривани.[38] Тачева је, међутим, показала да је реч о екстериторијалности главног царског пута на коме су поједини градови исказивали лојалност и поштовање императорима.[39] У провинцији Доњој Мезији почасне стубове градови су подизали на својој територији, а изван њих то је чинио провинцијални управник.[40]

Тако споменике подигнуте у Ремесијани, а посвећене Септимију Северу и његовој породици, од стране Улпијане и провинције Горње Мезије, под непосредном бригом провинцијског намесника треба схватити као израз одавања почасти цару који пролази главним царским путем, како су већ претпоставили Пач и Вулић. Вероватно је и Наис организовао дочек цара и његове породице на својој територији, али о томе нема још писаних потврда. Улпијана своју лојалност исказала је на улазу у провинцију у првој мансији-емпорију на главном царском

[35] Мирковић 1970: 87, наводи пример из Матрике у Панонији где је провинцијски управник интервенисао на војном логору, што је, уосталом, могао да буде случај и у Ремесијани. Уп. Vasić-Milošević 2000: 130, 155, напомињу се проблеми око организовања и одржавања државне поште између царске благајне, провинцијалне управе, муниципалних и локалних магистрата од њеног оснивања до реформе почетком 4. века.

[36] Тачева 2000: 186, емпорији су могући већ од времена Марка Аурелија у суседној Тракији, а за Турес се то и претпоставља. Уп. Mirković 2007: 68-69, Ремесијану уврштује у један од три највећа неградска насеља Горње Мезије, са претпостављеном припадношћу царском поседу; Dušanić 1980: 30-32; 2010: 547, нап. 53, повезује Ремесијану са једним од пет дарданских рударских дистриката.

[37] Тачева 2004: 97, Пауталија је подигла 10, а Сердика 9 почасних стубова.

[38] Тачева 2004: 89, сумира ранија мишљења по Герову 1961: 246-249; 1967: 76, која се крећу од припадности територији Сердике (Геров), преко тога да главни пут чини границу између територија Сердике и Пауталије (Димитров) до обухватања од стране територије Пауталије (Истински).

[39] Тачева 2004: 32, 98, 107, да је одржавање пута и путних станица са војском била у надлежности провинцијског управника (90, нап. 5, да се сматра да је у периоду од 197-247 одржавање путева било у надлежности градова, а после тог датума у надлежност државе, односно, провинцијског управника).

[40] Тачева 2004: 97.

путу, која је била у ингеренцији и под заштитом провинцијског управника, а на најближем могућем месту царевог проласка.[41]

Још један паралелизам могуће је поставити на траси пута Наис-Сердика, који већим делом пролази кроз пиротски крај. Наиме, узима се да је након оснивања провинција Мезије/Горње Мезије и Тракије овим територијама најпре управљано преко царских поседа и перегриних civitates, а после замаха урбанизације од стране новооснованих градова.[42] У пиротској граничној области то подразумева белопаланачки и бабушнички крај у оквиру дарданског домена,[43] односно, пиротски и димитровградски крај у оквиру племенских стратегија Сердике или Дентелетике.[44]

Имајући у виду да је Наис статус муниципија стекао прилично касно, вероватније за време Марка Аурелија или Севера,[45] то испада да је део граничног подручја Понишавља у Мезији/Горњој Мезији скоро два века било под непосредном надлежношћу царског легата. С обзиром да је долином Нишаве пролазио главни царски пут, онда је управа царског намесника очигледнија. Само можемо претпоставити да је седиште једног од племенских центара Дарданаца за Понишавље било у Наису, пошто је такво средиште у Ремесијани мало вероватно.[46] Са оснивањем града Наиса, његова муниципална територија свакако је допирала до Сићевачке клисуре, природне препреке,[47] тако да је област Ремесијане (белопаланачки крај у долини Нишаве) остала и даље под управом провинцијског намесника. То показују натписи из времена Севера и екстериторијалност главног пута. Развојем мансија, вероватно раније или у исто северово доба, Ремесијана је могла да постане fora rerum venalium, односно као

[41] Притом није потребно подручје и статус Ремесијане доводити у било коју могућу завистност у односу на Улпијану, као што је то чињено до сада. Тачева 2004: 107, 109, да су почасни стубови Сердике и Пауталије били постављани на местима где су градске управе ових градова, на делу пута Турес-Сердика, дочекивале цара и са осталим салтанатима, док путни стубови Пауталије преовлађују код мутација Транслита и Баланстре, дакле, ближе граничном Туресу.
[42] Душанић 1980: 26. Тачева 2004: 35. Урбанизација није текла једнаким темпом са једне и друге стране границе. У Тракији, Сердика и Пауталија постају градови за време Трајана, односно Хадријана, док је Наис то постао највероватније за време Марка Аурелија или Севера.
[43] Душанић 1980: 26, .
[44] Тачева 2004: 34,
[45] Тачева 2004: 75-76. уп. Mirković 2007: 58, сугерира време Марка Аурелија.
[46] Mirković 2007: 58, Дарданце опредељује као Илире, а констатује јако трачко присуство у граду. О овој проблематици види општирније у овом раду у одељку о пограничној области.
[47] Petrović 1979: 51, на основу касније јустинијанове области Ремесијана у оквиру града Наиса. Уп. преузимање Душанића 1980: 31, нап. 175, »изгледа да се агер Наиса протезао даље у речним долинама него на брдовитом и рудоносном тлу«.

Турес емпориј под управом једног топарха.[48] Вероватно је остали део белопаланачког краја изван долине Нишаве, са бабушничким крајем, који је припадао провинцији Мезији/Горњој Мезији, чинио царски домен.[49]

У северозападном делу провинције Тракије, а поготово на главном царском путу ситуација је слична. По свему, судећи дијагонални пут био је стратешки врло важан и самим тим екстериторијалан. То показује, уосталом, изградња путева у Тракији одмах након оснивања провинције.[50] Реч је о 61. години и пробијању путева кроз Стару планину за време Нерона, којима је повезиван пут дуж лимеса на Дунаву и дијагонални пут, односно, путни правци Рацијарија-Сердика и Оескус-Филипопољ.[51] Трећи натпис са вероватно истим натписом из истог времена откривен је и на самом главном царском путу између Сердике и Филипопоља.[52] Овом анексираном унутрашњом провинцијом без сталног легијског логора управљали су римски царски изасланици различитог ранга док она почетком другог века није постала сенатска провинција.[53] Локалну власт обављале су преримске племенске заједнице стратегије.[54] Територије ових административних јединица заузимале су и источни део пиротског краја, пошто су римљани оснивањем Тракије вероватно границу померили на запад у долини Нишаве (види у граничним областима).

У бугарској литератури још влада спор око припадности северозападног угла провинције Тракије, тј. и источног дела пиротског краја (пиротска и димитровградска општина). Искристалисала су се два мишљења. По Герову ова

[48] Геров 1980: 67, нап. 12. Велков 1979: 308, за провинцију Тракију и вероватно Турес. Vasić-Milošević 2000: 135, 154-155, управници мансија били су префекти, манципи или препозити.
[49] Душанић 1980: 29-30; Dušanić 2010: 546, нап. 51, допушта могућност да је Улпијана као најзначајнији град у унутрашњости провинције била средиште дарданског тракта, па тиме и ремесијанског рударског дистрикта чак и након добијања муниципалног и колонијалног статуса. Чини се мало вероватним да Ремесијана у непосредној близини, такође, по значају важног горњомезијског града Наиса, буде у надлежности удаљене Улпијане из унутрашњости провинције. Томе противуречи и положај ова два суседна насеља на главном царском путу, потврђен и бригом намесника провинције око подизања споменика царској породици Севера од саме Улпијане у Ремесијани, како се у овом раду тумачи. Сличан однос забележен је у истом времену и у источном делу пиротског краја, у провинцији Тракији са насељима Турес, Сердика и Пауталија, види ниже. О Ремесијани као царском домену Mirković 1996: 64, Mirković 2007: 69.
[50] Геров 1967: 75; Šašel 1977: 243; Petrović 1979: 20; Тачева 2004: 31.
[51] Геров 1961: 87/239, најпре, натпис уместо са пута Рацијарија-Сердика, ставља на пут Сердика-Пауталија; 1967: 75, исправља погрешку за натпис са пута Сердика-Рацијарија. Тачева 2004: 31, наведена три натписа ставља у време Клаудија, а навођење литературе не одговара, Геров 1967, 87, већ треба 1961: 87. Šašel 1977: 239-240.
[52] Геров 1967: 75; Šašel 1977: 240; Petrović 1979: 20; Тачева 2004: 31
[53] Велков 1979: 290; Тачева 2004: 29.
[54] Геров 1967: 68-69.

област је припадала стратегији Сердика од вододелнице слива Струме и Искера до северне и западне границе Тракије код угла са провинцијом Мезијом/Горњом-Доњом Мезијом.[55] У новије време Тачева предлаже да је сам северозападни угао провинције Тракије, односно, област уз границу са Горњом Мезијом припадао стратегији Дентелетици, а да је граница са стратегијом Сердике пресецала дијагонални пут у правцу север-југ негде близу иза мансије Мелдије.[56] Аргументи Тачеве за припадност Горњег Понишавља стратегији Дентелетика углавном одговарају за прикључивање стратегији Сердика. Најпре, да је горњи ток Нишаве удаљенији од Сердике, што не стоји, јер је преко главног царског пута најнепосредније од дубоке прошлости ближе и спојеније Понишавље са софијским пољем.[57] Затим, да је ова територија културно везанија са јужном стратегијом (каснијом територијом Пауталије), што опет не стоји, пошто је дијада Зевса и Хере поштована и у области источне стратегије (каснијом територијом Сердике).[58] Онда, да је развијена саобраћајна инфраструктура кроз горње Понишавље, односно, од стратегије Дентелетике ка Горњој и Доњој Мезији.[59] И ови вероватни вицинални путеви, као уосталом потврђени и целом трасом главног царског пута, само иду у прилог развијености римске путне мреже, урбанизације провинција и достигнутог економског просперитета Римског Царства. Ипак, дијагонални пут био је најкраћа, најбоља, најлакша и у више итинерара потврђена

[55] Геров 1967: 71-73; 1961: 93/245, ставља и трнски крај у област планинске стратегије Дентелетике, дакле и горњи ток Јерме до клисуре код Ломнице. Кацарова 2005: 9, 40-47, углавном нагиње овом мишљењу, настављајући завршену граничну област између стратегија Сердике и Пауталије на планини Љулин, до планине Вискјар, а даље провлачећи је неодређено до мутације Латина, сматрајући чак да се граница поклапа од мутације Транслита, преко Туреса и са главним царским путем. У овом раду, међутим, граница наставља правац од планине Љулин, Вискјар и Завалске, не ка мутацији Транслите, него планинама Гребен и Влашком на Белаву и мутацију Латина, односно, на границу Горње Мезије и Тракије, тако да бабушнички крај припада Горњој Мезији, а пиротски и димитровградски Тракији.

[56] Тачева 2004 98, 105, 108-109, уствари продужује северну границу стратегије Дентелетике, као и касније пауталијске територије, до провинцијске границе са Доњом Мезијом. Имајући у виду да она сматра да је до Хадријана и област Монтане припадала Тракији, односно до периода када је и постојала стратегија Дентелетика, која је, уосталом, тада обухваћена територијом града Пауталије, испада да је ова стратегија прелазила и било Старе планине и досезала до дунавске равнице, што не одговара распореду преримских племена.

[57] Тачева 2004: 108. Иначе, Пауталија као племенски центар стратегије Дентелетике удаљенији је од Сердике у ваздушној линији, а поред тога, одвојеније је планинским венцем Крајишта и ланцем који чине планине Љулин, Вискјар, Завалска, Гребен и Влашка.

[58] Тачева 2004: 108, у нап. 35., цитира Герова, који исто тако говори о култу Зевса и Хере и на територији Сердике, Геров 1969: 185-187. У прилог овој тези не иде и недавно откривено светилиште исте дијаде код Гњилана близу Пирота, Јовановић 2008: 62-65.

[59] Тачева 2004: 109.

веза Туреса и Сердике, а не Туреса и Пауталије. Та боља повезаност условљава и припадност већем центру, односно стратегији Сердика (каснијем граду Сердици). На крају, већи број почасних стубова које је подигла Пауталија у првој половини 3. века у мутацијама Транслите и Баланстра,[60] само говори о томе да је град Пауталија одржавао део трасе главног пута од саме провинцијске границе, а његове делегације дочекивале императоре на удаљенијем делу пута, пошто је на делу пута и путним станицама ближе Сердици то било природније да чини овај град.Слична ситуација је и у провинцији Горњој Мезији, где је удаљенија Улпијана подизала споменике у Ремесијани уз провинцијску границу, а не на територији Наиса. Ово не значи да је област мансија Ремесијане била у надлежности Улпијане. Главни царски пут био је екстериторијалан, у административној надлежности провинцијског управника, али у осталим дужностима везаним за главни пут и станице на њему припадао је свакако најближем граду. У нашем случају то су: Наис и Ремесијана, а у Тракији Турес/Мелдија и Сердика.[61]

За време Трајана и Хадријана оснивају се у овој области на простору бивших племенских стратегија градови са неримским правом малоазијског типа (civitates stipendiariae) Сердика и Пауталија.[62] На дијагоналном путу испред Сердике биле су смештене две мансије, Турес и Мелдија, као и три мутације. Други град Пауталија налази се прилично удаљен и теже доступан јужно од главног пута. У претходној расправи о стратегијама Сердике и Дентелетике до времена Трајана и Хадријана разматрани су и проблеми припадности територије пиротског краја једном од ова два значајна трачка града. Све оно што је речено односи се и за време од средине 2. века до друге половине 3 века.

Већ је у одељку о путевима расправљано о знатним и учесталим радовима на одржавању главног царског пута у пиротском крају, односно од Наиса до

[60] Тачева 2004: 109.
[61] Не треба искључити ни комбинацију Турес и Пауталија, са мутацијама Транслите и Баланстра, а затим, Мелдија и Сердика са мутацијом Скретиска, имајући у виду да је трачки део трасе главног пута дужи. Међутим, и да је по овој комбинацији Пауталија била задужена за одређена давања, услуге и одржавање тога дела трасе пута, то опет не иде у прилог административној припадности и надлежности над тим делом пута. Надлежност је свакако ишла од провинцијалног управника, преко најближег града до удаљенијег града. Уп. Vasić, Milošević 2000: 129-130, да су обевезе углавном припадале муниципалним магистратима, тако да је сама Пауталија имала поред важног путног правца Сердика-Скупи и приличан број вициналних путева на својој територији те је стога мало вероватно да је имала у надлежност и део главног царског пута.
[62] Тачева 2000: 34, 2004: 35-36,38.

Сердике. Бројни почасни стубови и други епиграфски споменици са трасе и насеља на овом путу датују се у време од Септимија Севера до Филипа Арабљанина.[63] Дакле, и у првом делу полувековне кризе Царства, тј. периода војних царева, подручје Понишавља било је у сфери интересовања римске државе, пре свега, војне политике императора.[64] И овај детаљ иде у прилог мишљењу да је просперитет подручја пиротског краја, по свему судећи, већ од оснивања римских провинција на Балкану, пресудно зависио од саобраћаја и промета на главном царском путу.

Идеју о Ремесијани као средишту једног од пет дарданских рударских региона развио је Душанић.[65] Потврда за смештај центра рударске активности у овом насељу у 2-3. веку нађена је у Прокопијевим подацима о chora Remesianensis из средине 6. века.[66] Рекогносцирањима у пиротском крају нису откривени значајнији рударски радови који би били коришћени од времена Трајана до Константина.[67] Они би свакако оставили значајније трагове како у рударским, тако и прерађивачким и агломерацијским аспектима попут римског рударства на Руднику и Космају.[68]

Ширење претпостављеног рударског домена Ремесијане у металогену област Власине мало је вероватно. Пре би требало очекивати да се у власинској регији налази vicus metalli из кога би се вршила управа и организација рударења овог хипотетичног дарданског региона.[69] Регион Власине подједнако је удаљен и

[63] Тачева 2004: 95.
[64] Петровић 1968: 59.
[65] Dušanić 2010: 500-502, 526, 528, 547; Душанић 1980: 30-32.
[66] Dušanić 2010: 548, нап. 53, и сам наводи да је рана фаза рударске активности у области Ремесијане слабо позната. У ранијим радовима Душанић (2010: 501, нап. 132; 1980: 31, нап. 170), као и Петровић (1979: 56), нап. 33, не прихватају поређење Бешевлијева (1970: 65-66) рановизантијске chora Remesianensis са термином regio из околине Сердике и Марцијанополља из времена Хадријана. У новијим радовима Душанић (2010: 578, нап. 25) поред помена regio Aquensis из времена Севера, наводи и regio Montanensis из Доње Мезије, све у граничној зони са пиротским крајем, где се изједначују наведена два појма из различитих епоха.
[67] Ту се мисли пре свега на територије општина Бела Паланка и Бабушница, које су улазиле у римску провинцију Горњу Мезију. О локалитетима везаним са рударском делатношћу биће речи ниже у атарима села Космовац-Б. Паланка и Штрбовац, Богдановац, Остатовица, Радосин, Црвена Јабука-Бабушница.
[68] Dušanić 1976: 111-114.
[69] Један број истраживача, иначе, целу ову област ставља у провинцију Тракију постављајући границу између Мезије/Горње Мезије и Тракије ближе Јужној Морави (види у одељку о границама). Dragojević-Josifovska 1982: 29, износи интересантно мишљење да у долини Јужне Мораве треба очекивати један још неоткривени муниципиј између територија Наиса и Сердике. У том случају власински рударски ревир би припадао њему, а не удаљенијој Улпијани преко Ремесијане, уп. Dušanić 2010: 546-547, нап. 51.

од града Пауталије, ако не и ближе, међутим, у овом граду нема података који би га везивали за ту територију. Рекогносцирањима потврђен је значај и величина утврђења Царичин град код Грнчара на југу бабушничке општине. Он је ближе, на ободу рударске зоне Власине и на вициналном путу, који је водио из Понишавља у Јужно Поморавље и самим тим вероватнији.[70] Не треба искључити ни могућност и да се у самој брдској регији Власине открије рударски центар.[71]

На овом месту потребно је указати и на паралелизам рударских и предеоних центара северно од пиротског краја, са једне и друге стране провинцијских граница, као што је то био случај на југу са Улпијаном у Горњој Мезији (и Наисом западно) и Пауталијом у Тракији (и Сердиком источно). У Горњој Мезији пиротски крај, тј. област Ремесијане сучељена је, вероватно, на висовима Сврљишких планина са територијом рударског vicus metalli у Timacum Minus-у.[72] Код данашњег села Равне у равници на левој обали Белог Тимока прилично је истражено утврђење правоугаоне основе димензија 144 x 112 метара. Констатоване су четири фазе градње, од земљаног утврђења из средине 1. века, преко каменог утврђења са унутрашњим кулама из средине 2. века, затим, преуређење утврђења са четвороугаоним кулама, које мањим делом искачу из линије бедема с краја 3. века и реконструкција утврђења из 4. века са већим четвороугаоним избаченим кулама, као и касније преградње до у 6 век наше ере. Прво утврђење саградила је кохорта 1. Трачана из Сирије, која је краће време делила логор са 1. кохортом Монтанаца. Другу фазу утврђења изградила је већ локално оформљена 2. кохорта Дарданаца, која је преуређивала и прилагођавала логор развоју ратне технике до краја антике.[73] Значајно је и то да је унутар утврђења откривен већи хореум.

---

[70] Између бројних уобичајених покретних случајних налаза са овог локалитета издвајају се два тега која могу да сведоче и о постојању административног средишта у овом крају.

[71] Индиције већ пружају старија проучавања Каница 1909/1985: /269, рударски радови на преради гвоздене руде из околине Сурдулице на Чемернику и Варденику са остацима римских насеља и утврђења, затим рудници из околине Црне Траве; 274, код Козлице, где је откривен натпис са поменом војника легије VII Claudia; 275, у близини Рупља; 277, за рударске радове и утврђења из јужног дела бабушничке општине (Црвена Јабука, Стрелац) и северног дела црнотравске општине (Градско/Кална, Свође) преетпостављен је центар у Царичином граду код Грнчара.

[72] Petrović 1979: 57; Душанић 1980: 31, нап. 174; Petrović 1995: 37, Ремесијану означава као рударски дистрикт. Иако је Timacum Maius ближи територији Ремесијане, међутим, још сигурно неубициран, у досадашњим разматрањима не игра важну улогу у административном погледу. По свему судећи реч је о путној станици која је имала статус викуса на екстериторијалном војничком путу Наис-Рацијарија.

[73] Петровић, Јовановић 1997: 18-16. Уп. Petrović 1995: 33-34, 37-48.

Јужно уз утврђење образовано је и цивилно насеље површине од око 1 хектара, где су откривене терме.[74] У насељу на основу натписа и случајних налаза претпоставља се и постојање храмова Јупитера Долихена и Дијане, а откривени су и жртвеници за храм Митре.[75]

Timacum Minus је на основу епиграфског материјала и археолошких открића области Горњег Тимока опредељен као рударски territorium, тј. центар једног административног подручја. Њиме је управљао префект који је био на челу једног уреда-officium.[76] Он је био службеник управника провинције и под војном командом легија са лимеса. Основна функција била му је да организује рударско-металуршке радове и транспорт готовог метала.[77] Од чиновника уреда префекта познат је само један librarius. У војном погледу territorium Равне био је углавном под ингеренцијом легије VII Claudia из Виминација.[78]

Покушај да Timacum Minus припада муниципалној територији Рацијарије на основу открића неколико епиграфских споменика у Равни, на којима се помињу житељи ове дунавске колиније, није реалан.[79] Са једне стране територије градова, попут Виминацијума на Дунаву, нису залазиле дубље у унутрашњост,[80] а са друге стране област богата рудама и пољопривредним земљиштем била је у власништву императора.[81] Повезаност рудничке, односно, администрације домена

---

[74] Petrović 1995: 42; Петровић, Јовановић 1997: 21-22, скромна археолошка истраживања на простору насеља констатовала су две градитељске фазе, тј. културна хоризонта, које се на основу налаза датују оквирно у 2-3 век. Мање терме откривене су и североисточно изван утврђења. Имајући у виду да је насеље могло да се шири и западно и северно од утврђења, како показују капије саме фортификације, то је свакако његова површина простирања била већа.
[75] Petrović 1995: 42; Петровић, Јовановић 1997: 22-23.
[76] Petrović 1995: 36; Петровић, Јовановић 1997: 19; Dušanić 2010: 698-706.
[77] Душанић 1980: 32-34; Dušanić 2010: 503-504, 580-582, 601-603, 607-609, 625, 698-702, 706-707. Petrović 1995: 36-37, Петровић, Јовановић 1997: 19.
[78] Petrović 1995: 35; Петровић 1997: 125; Dušanić 2010: 687, 698; Mirković 1986: 35-39; уп. Иванов 1999: 91, и Т. 14, 113-114.
[79] Геров 1980: 72. Petrović 1995: 35 ; Петровић 1997: 125. Аугустал и декуриони Рацијарије посведочени на натписима из Равне вероватно су били одатле пореклом или ту остали након службе. Слична ситуација може да се претпостави и вероватно за помен архонта Сердике у емпориону Туресу, види под Пирот, уп. Геров 1969: 123-125, 169-170, као што показује и споменик из Костура.
[80] Mirković 1986: 54-57; 2007: 49.
[81] Душанић 1980: 44; Dušanić 2010: 576-580, 607-608, 709-710, чак одваја доњи ток Тимока са припадајућим рудницима и центром у Аквама, где је такође потврђена коњичка кохорта, знатније утврђење и лука, али и regio, између колонија Рацијарије и Виминацијума. И Акве, као и Timacum Minus у овом периоду нису стекли муниципални статус. У Доњој Мезији територије градова на Дунаву прекидале су исто тако области regio Монтане (Рацијарије и Ескуса) и Димума (Ескуса и Нове), као и Хистрије (Дуростроруума и Троесмиса?) уп. Геров 1980: 67, 76, 84. Слична је ствар и у Горњој Мезији западно од regio Aquensis, где је са средиштем у долини Пека постојао још један

са војском, као и документована већа административна јединица regio у Аквама, вероватно указују да је territoria у Равни била непосредно зависна од знатнијег насеља на Лимесу.[82] Постојање луке у овом организацијски јачем насељу на Дунаву такође доприноси да territorium Равне буде подређен[83] С тога подела долине Тимока на civitates Дарданаца (горњи ток) и Меза (доњи ток) изгледа мало вероватна.[84]

Имајући у виду да је логор у Равни основан на средокрађи утврђене границе на Дунаву и Наиса, важне раскрснице путева у средишту провинције, он је свакако контролисао и надзирао ову саобраћајницу.[85] Она се као и оне

---

regio до Виминацијума, а даље до Сингидунума вероватно само један regio, уп. Dušanić 2010: 549-550, 698-710, реч је о civitates peregrinae Pincenses и Tricornienses. Уп. у новијим радовима друго читање Dušanić 2010: 541, нап. 30, 545, нап. 47, 549-550, нап. 59, 584, нап. 54, Moes(iae) r(ipae) Aq(ensis), где се за разлику од преостале две горњомезијске племенске civitates, које нису мењале назив, за civitas Moesorum то претпоставља. Са друге стране, Moes(iae) r(ipae) Aq(ensis) у административном смислу могао би да подразумева и друге делове ове области, као унутрашње или планинске смештене у горњем Тимоку, попут стратегија у Тракији.

[82] Како показује оснивање и главних градова провинција Горње и Доње Мезије са јачом урбанизацијом у пределу Подунавља. У том погледу и намесник провинције надлежан је за подизање споменика Септимију Северу и царској породици у Ремесијани 202. године на екстериторијалном путу као својој надлежности, IMS IV 69-72. Душанић 1980: 33-34, 40; Dušanić 2010: 548-550, 578-581, 607-608, 687-688, 698-702, не доводи у подређени однос territorim Равне према regio Aquensis у периоду пре Аурелијанове реогранизације провинција овог дела Царства. У том погледу идентична је ситуација и у суседној области преко провинцијске границе, у Доњој Мезији, тј. у Монтани, где су забележени и regio (више пута) и territorium (само једном), уп. Dušanić 2010: 700, нап. 72. На више места код Душанића подвучен и објашњен однос између римских термина regio и territorium (или да је први општији или да су мање-више једнаки, тј. синоними) не подразумева зависност другог од првог, односно, да је regio Aquensis надређен territorium Равни - Душанић 1980: 33; Dušanić: 2010: 606, нап. 38, 687, нап. 15, 700, где је vicus metalli/territorium Равне у оквиру metalli/regio Дарданаца.

[83] Транспорт метала из раванског дистрикта могао је да буде обављен путем Наис-Рацијарија у оба смера, али уз велике потешкоће на превојима код Преконоге (око 600 метара) и Нишевца-Timacum Maius (око 500 метара) ка Наису и превоја Кадибогаз (око 700 метара) ка Рацијарији. У сваком случају до луке у Аквама стизало се низводно на територији под јурисдикцијом провинцијског намесника са царинском станицом. Уп. Петровић 1997: 125; Dušanić 2010: 687.

[84] Сумарни историјски подаци о простирању Дарданаца северно од Понишавља, поготово у раноцарском периоду, нису археолошки потврђени. Стационирање кохорте II Aureliae Dardanorum у Равни у том погледу није од значаја, пошто се за кохорту I Aurelia Novae претпоставља логор и негде у доњем Тимоку, уп. Dušanić 2010: 692. Зато је и логична каснија обједињеност долине Тимока као једне административне целине код Прокопија у χώρα 'Ακυενίσιος, чије образовање Душанић ставља у време оснивања Аурелијанове провинције Приобалне Дакије (Dušanić 2010: 548, нап. 54, 701). Са друге стране, не постоје никакве потврде ни о вези Меза са царским доменом у долини Тимока, као ни о именовању ове територије том civitas peregrina. По свему судећи долина Тимока је за Римљане као једна географска целина добила јединствену административну јединицу у виду regio Aquensis током 2. и 3. века, и вероватно неколико мањих области, од којих је позната једино territoria Равне, уп. Dušanić 2010: 685-688.

[85] Petrović 1995: 23, нап 1., 37. Уп. Петровић, Јовановић 1997: 17-19. Šašel 1977: 243-244, у карти на стр. 237 овај пут није уцртан. Међутим, приметно је једнако постављање војних логора око средине путног правца, као што су логор/президијум у Монтани на путу Рацијарија-Сердика, Бинев 2003: 171-172, и логори у Мелти/Сострu и Субрадици/Виамати, са једне и друге стране старопланинског превоја на путу Ескус-Филипопољ, Маджаров 2004: 112.

низводно, које су водиле опет од легијских логора на Дунаву до градова из унутрашњости Тракије (Сердике, Филипопоља и Хадријанопоља), на истом главном царском путу, а чија је градња потврђена натписима из времена Нерона, може сматрати превасходно војним путем.[86] У том погледу је оправдано и постојање царинске станице која је повезана са рударском и пољопривредном делатношћу, надгледањем, заштитом и трговином на важном путном правцу.[87] Цивилно насеље свакако је имало статус викуса, а не треба искључити ни постојање канаба, као у другим местима уз војне логоре.[88]

Од самог оснивања средином 1. века и развоја цивилног насеља Timacum minus је постављен на левој обали уске долине Белог Тимока. Иако се у непосредној близини налазе погодни брежуљци они нису искоришћени за смештај нити фортификације, нити насеља до краја антике. По овој топографској одлици Равна одговара размештају античких агломерацијских делова Ремесијане.

На североистоку territorium Равне највећим делом имао је границу са градом Рацијаријом на билу Старе планине, а са regio Montanensis свакако мањим делом у продужетку.[89] По свему судећи, област Монтане скоро целом дужином била Старе планине одвајана је од пиротског краја, односно, од територије емпорија Туреса из провинције Тракије на тромеђи (види одељак -У граничним областима).

---

[86] Torbatov 2000: 59-60, мрежа путева ближе Црном мору водила је до Хадријанопоља на главном царском путу, тј. од Нове-Августе Трајане и од Дуросторума-Анхијала. Уп. Šašel 1977:243-244.

[87] Душанић 1980: 32, 40-41; Dušanić 2010: 503, 536-537, 545-546, 584, 586, 609, у новијим радовима могућност царинске станице у Равни се не помиње, док је за Акве сигурна; Petrović 1995: 37, 119-120, бр. 84.

[88] Геров 1980: 26-27, макар употребљен нетехнички имајући у виду да је у Равни била смештена ауксилијарна јединица, а да се цивилно насеље налази непосредно уз утврђење. Уп. Тачева 2004: 50-51; Petrović 1995: 37; Dušanić 2010: 548, нап. 54, 609. Иванов 1999: 275; 2004: 172.

[89] Геров 1980: 69-70, да је област Белог Тимока, тј. Равне потпадала под територију Рацијарије, 72, 76-79. Овде је свакако Стара планина као природна баријера чинила границу, како показују и историјски подаци и епиграфски материјал. У периоду 2.-3. века, до Аурелијанове реорганизације провинција territorium Равне био је под јурисдикцијом regio Aquensis. О подели рударских ревира regio Aquensis и territorium Timacum Minus? види Dušanić: 2010: 548, нап. 54, 550, нап. 59. На западу област Аква граничила је делом поред градских територија Наиса, Хореум Марга и Виминацијума и другим територијама царског домена под надзором провинцијског намесника, који досада нису потврђени. У северозападном делу regio Aquensis, према Виминацијуму, Душанић наводи издвојену територију metalla Pincensia. Међутим, и ова територија могла је да припада области-regio Aquensis, имајући у виду богатство рудама овог краја и политику императора да она буду у његовим рукама. То је организацијски било најлакше преко regio Aquensis у његовој потпуној зависности. Притом област Аква није добила никад градски статус, а била је знатно насеље, ту је била смештена коњичка кохорта, седиште царинске станице и место једне дунавске луке, види Dušanić 2010: 550, нап. 59.

Најстарије утврђење Монтане из 1. века није сигурно археолошки потврђено и поред епиграфског податка.[90] Такође, епиграфски помен кохорте I Claudia Sugambrorum veterana eqitata из средине 2. века не може да се повеже са остацима логора на локалитету Кале/Латинско кале. Реч је о Praesidium Montanens., утврђењу чији се положај пре може претпоставити у подножју наведеног локалитета, у равници.[91] Индиције за цивилно насеље крај кастела, викус/канабе постоје у подножју Калеа, као и на левој обали Огосте. Издвојену целину представља монументалан храм Дијане смештен на проширењу источне стране косине Калеа, између каснијег кастела на греди и ранијег у равници са цивилним насељима.[92]

Од средине 3. века на ртастој греди која се спушта ка равници Огосте подиже се утврђење издужене неправилне полигоналне основе (облика стопала). Кастел прати обрисе врха греде правца пружања северозапад-југоисток, димензија 180 x 30-70 метара. Главни улаз смештен је ексцентрично уз југозападни угао утврђења брањен већом потковичастом угаоном кулом. На супротној страни кастел се знатније сужава и завршава масивном потковичастом кулом раширених крајева. Кула је са унутрашње стране затворена масивним зидом са пролазом.[93] Утврђење је подељено око средине попречним бедемом на две целине, Горњи град/Цитадела (војни део) и Доњи град (цивилни део). Изградња порте преторије и куле овог кастела везују се на основу натписа за кохорту III Colecta. По свему судећи готска провала из средине 3. века на Балкану разлог је постављања овог кастела на природно брањеном гребену, што ће касније постати пракса од касне антике.[94] У војном погледу област Монтане била је под командом легије у удаљенијем Ескусу исте провинције Доње Мезије, а не ближе Рацијарије у Горњој

[90] Бинев 2003: 163, изражена несигурност припадности територије Монтане у 1. веку провинцији Мезији или Тракији, 166-167, реалнија могућност да је логор 1. Сугамбријске кохорте био код извора у подножју брда Кале, односно, у равници.
[91] Тачева 2000: 93-101; Бинев 2003: 163, 166-167. По свему судећи президијум треба тражити око извора, види претходну напомену. О президијуму Торбатов 2004: 36-37
[92] Бинев 2003: 164, 166-170. За светилиште Дијане и Аполона претпоставља се да потиче још из преримског периода, 4. век пре наше ере. Бројни епиграфски споменици, откривени као сполије у каснијој грађевинској фази светилишта, носе посвету овим божанствима. Крајем Константинове владе сматра се да је претворено у ранохришћанску базилику.
[93] Александров 1994: 68-70, даје дужину кастела око 180 метара; Бинев 2003: 167-168, наводи дужину кастела од 150 метара, а за »голему кулу« на северозападном крају утврђења, према Д. Николову, сматра да представља бург, тј. основни елемент заштите путне станице као подфаза другог грађевинског периода.
[94] Бинев 2003: 165, 167-168.

Мезији.[95] Организовање војних и цивилних целина Монтане по наведеним топографским одликама одговара у приличној мери развоју у истом периоду Туреса у пиротском крају (види под Турес). У рудоносној области Монтане код села Камена Рикса смештено је и утврђење кохорте gemina Dacorum Gordiana из времена Гордијана III.[96] Имајући у виду да се утврђење налази и на путу од Монтане ка Рацијарији, вероватно је и овде реч о једном vicus metali.

У периоду 2-3 века бројни епиграфски материјал Монтане пружио је значајне податке о њеном административном статусу. На више места она је наведена као regio Montanensis у западном делу Доње Мезије.[97] Наведена област-регија Монтане омеђена је билом Старе планине на југу (провинцијскотрачком, тј. муниципалном територијом Сердике), провинцијском (између Доње и Горње Мезије), односно, муниципалном границом Рацијарије на западу, Дунавом са севера и муниципалном територијом Ескуса на истоку.[98] На једном натпису из прве половине 3 века поменут је и t(eritorium) M(ontanensium).[99] Имајући у виду разуђеност regio Montanensis у рудоносном ревиру Старе планине и плодном земљишту дунавске равнице то наведени teritorium Монтане свакако треба узети као ужу административну јединицу, однос већ добро потврђен у суседству до

[95] Геров 1980: 77, нап. 91.
[96] Александров 1994: 35, 71; наводи као друго значајније утврђење са војном посадом код села Јеловице, где су документовани значајни радови на испирању злата. Уп. Бинев 2003: 165.
[97] Геров 1980: 76, нап. 89, regio Montanensis ставља у 2. и 3. век између територија колонија Рацијарије и Ескуса, наводећи да regio: »има веома широко значење. Он може да буде административни, фискални и територијални појам«. На другом месту, Геров 1980: 67, појам regio одређује и као административне јединице, на које је подељена територија једне градске самоуправе (неколико), по географском пронципу, од којих је она у њеној околини градска, а остале сеоске. Уп. Dušanić 2010: 578-579, нап. 25.
[98] Геров 1980: 76-79. Бинев 2003: 170-171. Сви аутори се слажу да је доњи ток Цибрице и Алмуса на Лому од 133/136. године измештен из провинције Горње Мезије, тј. муниципалне територије Рацијарије и пребачен у област Монтане (regio Montanensis), док је доњи ток Огосте са Аугустом припадао муниципалној територији Ескуса. Поред тога, у Алмусу је потврђена лука и царинска станица илирског порторија, дакле са друге стране муниципалне територије Рацијарије на дунавском путу у односу на царинску станицу у Аквама. Овде је вероватно реч уједно и о провинцијској граници.
[99] Тачева 2004: 78; Dušanić 2010: 700, нап. 72, Territorium Montanensium наведен је на натпису из прве половине 3. века, док је помен друге веће административне јединице regio забележен на натписима 2-3 века. Чини се по примеру Равне и Аква да је и овде реч о рудоносном дистрикту-Territorium Montanensium у оквиру шире административне јединице regio Montanensis, која је обухватала и остале царске и провинцијске поседе. Тачева муниципалном статусу Монтане супротставља regio Montanensis под управом или легата легија из Ескуса или провинцијског намесника. Чини се прихватљивије друго мишљење.

краја антике између r(egio) Aq(ensis) и ter‹r›it(orium) Равне (Timacenses?).[100] Слична ситуација је и у целој Доњој Мезији, где се између територија градова и regiones на Дунаву и била Старе планине, према територијама градова у суседној провинцији Тракији, налазе regio Dyptensium (Сердика), непозната regio-област (Августа Трајана) и regio Geletica (Марцијанополис), али и даље уз Црно Море, regiones Histriae.[101] За regio Dyptensium или непознату област у равни Августе Трајане вероватно треба везати territorium Dianensium.[102]

У епиграфском материјалу Монтане поменуто је и неколико муниципалних магистрата (декуриони и дуумвир) што је дало повода већини истраживача да је овом насељу додељен статус муниципија у време провинцијског управника T. Iulius Statilius Severus, тј. 159-160. године.[103] Међутим, Тачева аргументовано оспорава добијање муниципалног статуса Монтане указујући да се помени магистрата односе на квазимуниципални статус насеља, односно, на regio Montanensis и забележено цивилно насеље ранга викуса.[104] Ова пракса потврђена је и у целој Горњој Мезији, како је показао Душанић, интенцијом императора и римске државе да се пространства са знатнијим природним богатствима у Цартсву не отуђују и дају у руке муниципалној власти.[105] Ова констатација посебно важи за богата лежишта злата, сребра и гвожђа, типа tractus, југозападно од Монтане на обронцима Старе планине и пространу равницу уз Дунав, типа saltus, северно и источно од овог већег цивилног насеља и војног ауксилијарног логора.[106] Сам избор места заснивања Монтане и њено дуго трајање на споју ових двеју

[100] Геров 1980: 76-79, и Бинев 2003: 170-171 не обрађују territorium Montanensium, а Тачева 2004: 78, га само помиње без расправе; Dušanić 2010: 578-581, нап. 25, уп. резерве; 699-702, нап. 72.
[101] Тачева 2000: 182-188; 2004: 37-38, раније тумачење Бешевлијева и Герова да је реч о областима у оквиру територије градова Тракије, тј. Сердике, Августе Трајане, Марцијанопола, она тумачи као области провинције Доње Мезије, које се простиру до границе са провинцијом Тракијом према наведеним градовима.
[102] Геров 1980: 82, претпоставља или храмовску територију или перегриналну civitas без градског центра. Међутим, на стр. 67-68, за провинцију Доњу Мезију бележи потврђен само један regio у оквиру територије Ескуса, сматрајући regiones, познате са бројних натписа, као сеоске територије од којих су неке припајане граду а неке остајале самосталне, а и појављују се још и као territoria и civitates.
[103] Геров 1980: 79-80, допушта постојање муниципија поред regio Montanensis. Бинев 2003: 164.
[104] Тачева 2000: 84-85, 88-89, нап. 31; 2004: 78-79. Помен [ca]stre(n)sium et [c]ivium Montane(n)sium на споменику из 256. године вероватно се по њој односи на квазимуниципална права које је могло да добије цивилно насеље regio Mont(anensis), односно његов викус, најраније за време Севера. Тачева, иначе, истиче да до данас нису епиграфски потврђене ни муниципалне дужности за regio Montanensis. Уп. Геров 1980: 68.
[105] Душанић 1980: 44, 52, 54; Dušanić: 2010: 580. Уп. Геров 1980: 66, супротно, да су Римљани у слабо романизованим областима Царства градовима давали знатне територије.
[106] Александров 1994: 49-56 (за рударство и металургију); 41-47 (за земљорадњу).

значајних привредних области за Царство говори о осмишљеној политици и стратешком значају овог краја. Овоме треба да се дода и положај Монтане на једном од неколико важних путних праваца који су спајали Дунавски пут са Дијагоналним путем (Рацијарија-Сердика).[107]

Једино у почетном периоду обједињене провинције Мезије није епиграфски потврђено присуство помоћних јединица у Монтани, али се оно свакако може претпоставити. Од краја 1. века до друге половине 3. века забележено је или се могу довести у везу са Монтаном више помоћних јединица, као и вексилације из најближих легија на Дунаву I Italica и XI Claudia. У том пероду логор у Монтани сигурно је био константно војно запоседнут. То исто може да се претпостави и за каснији период, вероватно до краја антике, али без епиграфских и историјских потврда.[108] Епиграфске споменике на територији Монтане подизала су углавном војна лица виших чинова, трибуни и центуриони, која су руководила стационираним јединицама.[109] Посебну појаву чине центуриони regionarii, и један њихов заменик optio agens, вероватно задужени за одржавање реда и заштиту имовине на целој територији Монтане у виду начелника.[110] Посведочени нижи официри, beneficiarii consularis, били су постављани за командире на војним пунктовима, караулама, односно, путним станицама.[111]

---

[107] Геров 1980: 77, говори о Монтани као о раскрсници путева једног од Дунава до Сердике и другог од унутрашњости Доње Мезије обронцима Старе планине ка Светониколском прелазу, где је други пут свакако мањег значаја. Александров 1994: 36, наводи као један од важних путева који пролази Монтаном пут од Јадрана преко Наиса и Туреса, Чипроваца до Монтане, пут који никако није могао да има већи значај, пошто је реч о путу за товарну стоку преко/око 1800 метара високог Петровог крста на билу Старе планине. Иначе, овим путем је прошао на коњу и Каниц у другој половини 19. века, 1871. године, оставивши сликовите записе са путовања, Каниц 1909/1985: 95/233-98/235. Бинев 2003: 171-172, сумира четири путна правца у брдској и планинској зони обронака Старе планине, тј. у области Монтане, који су обележени утврђењима на растојањима од око 10 км.

[108] Геров 1980: 77, нап. 91, даје први преглед војних јединица Монтане. Бинев 2003: 163-165, задњи обједињено расправља наводећи податак Тацита у вези догађаја из 26. године наше ере у Тракији и пребацивања кохорте Сугамбријаца из Германије. Овде треба навести и мишљења да је крајем 4. века област Монтане била обухваћена великим готским пустошењима, већ од средине 5 века исти крај да је био насељен Хунима, а од друге половине 6. века да су удружени Авари и Словени порушили бројна насеља у Подунављу, тј. до била Старе планине.

[109] Александров 1994: 39; Бинев 2003: 165, 174-176.

[110] Геров 1980:78-79, поистовећујући њихову функцију са данашњим полицијским задацима; Александров 1994: 39.

[111] Геров 1980: 79; Александров 1994: 39; Бинев 2003: 171, 175, по Иванову, за време Севера да су они скупљали порезе и контролисали транспорт на путевима. Уп. Šašel 1977: 235, нап. 9, да су имали дужности око устројавања путева.

Константно присуство ауксилијарних јединица и вексилација легија са Дунава у Монтани, као и на бројним утврђењима у рудоносном ревиру Старе планине пракса је добро документована и у Горњој Мезији. Већ је наведен и статус ове области у виду regio Montanensis са посведоченом мањом административном јединицом territorium, али без стицања муниципалног права. Имајући у виду да су regiones потврђене у знатнијим насељима без градског статуса, обласним центрима, као што су Акве у Горњој Мезији и Монтана и Димум у Доњој Мезији, а territoria у насељима мањег обима и значаја од претходних, то све иде у прилог већој административној важности и компетенцији првих у односу на друге, тј. подређености territoria. Исто тако три regiones посведочене на натписима из времена Антонина Пија на Старој планини у провинцији Доњој Мезији, прилично удаљене од градова на Дунаву, указују пре да су ове важне провинцијалне територијалне јединице биле независне од наведених градова са квазимуниципалном организацијом под патронатом провинцијског управника.

Још једна одлика изразито рударског домена, поготово богатог златом и сребром, али и гвожђем, какво је било Монтане, била је постојање царинске станице.[112] Овде су забележени и службеници овог царинског пункта, по један servus vilicus[113] и arcarius и два circitores. Поред тога, помињу се и conductores илирске царине којима су у част подизали споменике.[114] Од посебног значаја је и епиграфски потврђена officinae, још нелоцирана, вероватно за обраду сребра, којом су руководили један центурион и један primiscrinius.[115]

---

[112] Постоје бројни докази добијања злата како из рудних лежишта, тако и из наслага у кориту Огосте и њених притока, а за гвожђе у пределу Чипороваца, Александров 1994: 49-56. Наведене рудоносне области на јужној страни била Старе планине са изразитим топонимом Сребрна глава, која одваја пиротски крај од Монтане, прилично се разликује од јужне стране исте планине, у којој нису забележени знатнији рударски и металуршки радови.

[113] Имајући у виду да су у околини Монтане откривене три виле рустике знатних размера, још један vilicus потврђен у натписима везује се за управу једног од наведених имања, Бинев 2003: 174.

[114] Тачева 2000: 79-89. Уп. Бинев 2003: 164, 170, који даје оба тумачења службеника везана или за градске магистрате или царину, притом прихватајући да је Монтана добила муниципални статус од почетка владе Марка Аурелија и Луција Вера, с тим да је у претходном периоду постојао regio Montanensium. Уп. Геров 1980: 79-80, који допушта истовремено постојање две врсте административног статуса. Исто тако, на стр. 77, нап. 91, наводи да се помиње и један libr(arius), коме није позната војна јединица, а могуће је попут либрарија из Равне да је у вези са рударском службом.

[115] Геров 1980: 78, нап. 95, primiscrinius-а одређује као главног рачуновођу; Александров 1994: 53, за разлику од Герова и Бинева, даје супротно места налаза споменика Пуденса и Пудентина; Бинев 2003: 177-178

Више од једног века расправља се о могућој царинској станици на југоисточној граници пиротског краја, а на основу натписа из Ломнице.[116] Поменут у натпису M. Antonius Rufus повезује се са познатом фамилијом закупаца Илирске царине и/или рудника дунавских провинција.[117] По овом питању искристалисала су се два мишљења. По Герову, реч је о крупном закупцу рудника у Тракији, који је свом ослобођенику Фелицисиму, вештом рударском норичком редемптору, пренео у закуп руднике у околини Трна као ситном предузимачу.[118] Душанић, место откривања споменика, сматра као вероватну царинску станицу рударске области у оквиру императорског домена.[119]

Још од Домашевског, услед нетачног читања споменика из Ломнице, овде је претпостављена провинцијска граница Мезије/Горње Мезије и Тракије. Тада, на основу дотадашњих скромних сазнања, он смешта и трнски крај у провинцију Мезију/Горњу Мезију.[120] Сам положај места налаза вотивне аре Фелицисима, а

[116] Натпис, најпре, публикује Јиречек крајем 19. века (Jireček 1886: 53, са погрешним читањем петог реда, а исправним читањем задњег седмог реда, а и Валтровић га документује - Domaszewski 1890: 153, нап. 112; CIL III 8256; Геров 1965: 63), затим, њега користи Домашевски за одређивање источне границе Горње Мезије (Domaszewski 1890: 153, са погрешним читањем и петог и седмог реда), исто тако га објављује у CIL-у. Геров у старијем раду (Геров 1961: 30, нап. 6, 166, нап. 1, ставља споменик у време Каракале) прихвата читање Домашевског, али притом оспоравајући припадност трнског краја провинцији Горњој Мезији. Исти аутор у новијем раду (Геров 1965: 69-72), након потпунијег читања натписа и узимања отиска, констатује да је у натпису реч о Марку Антонију Руфу крупном закупцу рудника из времена Септимија Севера у Тракији, у области Трна, коме је у част подигао споменик ослобођеник Felicissimus, ситни рударски предузимач. Иначе, по њему, натпис је са посветом келтском богу Касебону, пореклом из провинције Норик.
[117] Геров 1965: 69-70.
[118] Геров 1965: 72.
[119] Душанић 1980: 32, нап. 176, 40-41 о установљењу »нарочитих царинских станица на фискалном земљишту«; Dušanić 2010: 583, нап. 49, рударски радови "у близини Ломнице," који су наведени у TIR, K-34, уствари налазе се на јужним обронцима Крајишта, односно у области Земена, дакле, ближе Пауталији. Реч је о рудницима у атарима села Горно и Долно Кобиле, Горно Ујно, а у Долно Ујно каменолом мермера. Душановићева сумња да се наведени рударски радови налазе у оквиру провинције Тракије свакако је исправна. Међутим, у области Трна, на северним обронцима Крајишта, Геров 1961: 253-254, помиње рударске радове олова сребра и злата коришћених у време Принципата, а у атарима села Ерул, Бусинци, Глоговица, Вукан, Мрамор, Милковица, Мисловштица и друга, као и у два суседна села Трну, Забелу и Турјаковцима. Интересантни су и наводи за рударство у суседној општини Брезник, где се сматра да је добијано још и гвожђе, а у близини претходних рударских радова. Они су неодређенији, а помињу се на Големом врху између атара села Горња Секирна и Душинци. Исто тако, претпостављају се рударски радови и на врху Свети Петар између Горње и Доње Секирне, као и на врху Љубош. Истче се да су рударски радови у атарима села Ерул, Мрамор, као и за руднике из Брезника, коришћени у 4. и почетком 5., односно, почетком 5. до краја 6. века. Овде треба навести и погрешно лоцирање Ломнице у TIR, K-34, не у атару Трна, него јужније, са истоименим селом у близини Пауталије.
[120] Domaszewski 1890: 153, карта на стр. 154, где је у широком луку провинцијска граница стављена иза Трна. Уп. Gerov 1979: 236, нап 157-158, не прихвата припадност Трна провинцији Горњој Мезији, већ границу поставља западним обронцима планинског комплекса између река Струме и Јужне Мораве. Граница прелази у том отсечку провинције Тракије према Горњој Мезији

још, како се овде претпоставља, да је пренета из села Петачинци, дозвољавају да се изврши мања корекција досадашњег правца пружања провинцијске границе. Наиме, реч је о клисурама Јерме и Јабланице које се овде завршавају, а уједно од њиховог ушћа настављају планински венци, знатнији ка западу планина Руј, него на северозападу Гребен и Влашка планина.[121] Притом, област ушћа речице Јабланице у Јерму, природни је пункт за смештај царинске контроле вициналних путева који су из Горње Струме (вероватне мансије Aelea) и долине Јерме (полази из долине горњег дела Јужне Мораве преко Сурдулице), водили у Софијско поље и Понишавље, а преко Лужнице, Власине и Нишаве опет у Јужно Поморавље. С тога, изгледа да се на овом месту налазила и провинцијска граница, поред границе према рударском ревиру,[122] или граница рударског дистрикта према императорском домену.[123]

Са друге стране, провинција Тракија као сенатска провинција, попут Македоније и Ахаје, није на границама имала царинске станице, нити је била у систему илирског порторија.[124] Ова чињеница израженија је непостојањем царинског пункта на прометном главном царском путу у Понишављу, како у

попреко реке Нишаву и Криву Реку (види карту). Геров указује да се мора водити рачуна и о територијама градова, а у том делу, пиротског краја, налазе се територије Сердике, Наиса и Пауталије. Dušanić 2010: карте Горње Мезије на стр. 476, 569, 577, 693, у својим радовима користи карту на којој је у блажем луку у овом пределу постављена граница, али опет иза Ломнице.

[121] Непосредно источно од Петачинаца, односно, ушћа Јабланице у Јерму уз бугарску Врапчу налази се Градише, вероватно античко утврђење. По свему судећи оно чини целину са царинским пунктом у самом селу Петачинци. Могуће је да је прво место открића аре, Престол или Прекрстије, уствари новије оброчиште из 18-19. века, на коме је пренешена ара са локалитета Зданије из села Петачинци (види под Димитривград). Уп. Геров 1965: 63, Мијатев је 1920. године видео само уломке опека античког формата, а забележио је казивање да су се раније на том месту видели и остаци зидова. Исто тако, могуће је да је реч о остацима античког храма у оквиру кога је у каснотурском периоду или након ослобођења од Турака уређено оброчиште. У том случају, имајући у виду да се ради о тешко приступачном месту на десној страни Јерме, остаје питање коме је античком насељу могло да припада, као и да такав тип храма више одговара аутохтоним култовима. За сада нема релевантних података за одлучивање. Што се тиче планинских венаца на северу, односно северозападу, Гребен и Влашка планина, и они су стварна природна баријера којима је могла да иде провинцијска граница до средине Белаве и мутације Латине између Ремесијане и Туреса (види о томе у одељку у граничним областима).

[122] Геров 1965: 70-72. Међутим, вероватни рударски радови северније у области Невље (види под Димитровград), источније у области Брезника и у околини Трна, који су најближе месту откривања аре Фелицисима, изгледа да су касноантичко-рановизантијски и мањег обима. Знатнији рудници на јужним обронцима Крајишта удаљенији су и треба да се вежу за Пауталију или неки неидентификовани рударски центар у близини.

[123] Dušanić 2010: 583, нап. 49, претпоставља да су највероватније везане за рударску делатност још три станице из Горње Мезије, Каменица, Клечовце и Ломница. Иначе, за Ломницу изражава се могућност да се рудници и рудничка област, са којима је она у вези, налазе у провинцији Тракији. У том случају већа је вероватноћа да она уједно представља и граничну царинску станицу.

[124] Тачева 2000: 79, нап. 2, 81.

Ремесијани (Горња Мезија), тако и у Туресу (Тракија). Царинске станице Lamud (унутрашња на граници царског домена) и Vizianus (пригранична опет на граници царског домена, близу пута Скупи-Пауталија) са територије данашњег Куманова, донекле указују на могуће решење проблема царинске станице Ломнице.[125] По свему судећи, сличан положај имају станица Vizianus и Ломница. Оне поред тога што се налазе на виципалним путним правцима у близини провинцијалне границе, исто тако у близини су и рударских области у оквиру царског домена.[126] На тај начин ове две царинске станице илирског порторија у Горњој Мезији близу провинцијалне границе са Тракијом треба схватити као пункт раздвајања императорског домена од провинцијалног земљишта у најширем смислу. Овај статус имали су изгледа значајнији путни правци у Царству без обзира на провинцијалне границе или муниципалне територије градова, и били су под непосредном надлежношћу провинцијске управе.[127] Зато није ни било потребе да се царина наплаћује на главним саобраћајницама на месту провинцијалне горњомезијско-трачке границе, као што су Латина на путу Наис-Сердика или у пределу савременог Страцина на путу Скупи-Пауталија,[128] а исто тако ни на месту горњомезијско-македонске границе у пределу Влахчана, тј. Таорске клисуре.[129] Изгледа да су царинске станице постављане, како нам показују примери Ломнице и Vizianus, на месту преласка из императорског домена на екстериторијално провинцијско земљиште, односно, на главне путне саобраћајнице Цартсва. Међутим, овде је потребно напоменути да су код Блаца и Качаника у близини граничних линија, али уједно и на опасним и осетљивим деловима трасе пута биле

[125] Dragojević-Josifovska 1982: 45, претпоставља да је царинска станица Vizianus погранична имајући у виду да се налази око тромеђе провинција Горње Мезије, Тракије и Македоние и на раскрсници путева Скупи-Пауталија и оног који из провинције Македоније долином Пчиње иде ка Наису у Горњој Мезији.

[126] Dragojević-Josifovska 1982: 44-45. Међутим, налаз споменика са поменом станице Vizianus код Клечовце пре указује на царински пункт везан за рударски ревир античког рударства у пределу данашњег Кратовско-Злетовског региона, него ли на граничну станицу. Пут Скупи-Пауталија претпоставља се да пролази око 6 км севернije десном страном Криве реке (види карту). На тај начин ова царинска станица налази се вероватно на споредном путу пре изласка на пут Скупи-Пауталија, који је исто тако вероватно био екстериторијалан.

[127] Душанић 1980: 40-41; Dušanić 2000: 583. У овом погледу царинска станица Ломница требала би да буде постављена ка градској територији Наиса, односно Сердике, при чему је нејасно на којој страни је рударски дистрик у оквиру императорског домена, а на којој је страни муниципална територија. Царинска станица Vizianus упола је ближа територији колоније Скупа, него ли територији Пауталије.

[128] Dragojević-Josifovska 1982: 19-20.

[129] Dragojević-Josifovska 1982: 29, и ова, као и претходне две граничне линије, одваја два језичка говорна подручја Цартва, латинско и грчко. Уп. Petrović 1979: 25.

образоване бенефицијарне станице ради заштите и контроле саобраћајница.[130] Оне се изгледа често нису подударале са царинским станицама, као што је то био случај са Монтаном у провинцији Доњој Мезији.

Ако се прати главни царски пут од Виминацијума према Бизанту види се да он пролази кроз неколико градова и преко њихових територија (Хореум Марги, Наис, Сердика, Филипопол, Хадрианопол, Хераклеја и Бизант). Сасвим је друга ситуација са два друга главна пута Балкана, са Дунавским путем, који следи лимес[131] и Егнацијевим путем који од Јадрана пресеца Балкан, а затим од Тесалонике иде Трачком обалом.[132] Између појединих градова на Дијагоналном путу налазе се знатна растојања тако да је тешко претпоставити да су њихове градске територије административно покривале то пространство.[133] До сада на том путу нису забележене regiones и territoria нити као градске или сеоске административне јединице, нити као делови царских или приватних домена.

Исто тако нису документоване на главном царском дијагоналном путу, искључујући почетни Виминацијум, ни веће војне јединице као ни њихове територије. На одређеним већим растојањима лоциране су поједине кохорте.[134] Оне су свакако покривале та растојања, а по градовима и мансијама биле су стациониране мање војне јединице у сврху заштите пута и полицијске контроле.

---

[130] Dragojević-Josifovska 1982: 19, наводи бенефицијарну станицу код Блаца близу Таорске клисуре, а Микулчић 1999: 225, другу бенефицијарну станицу код Качаника у пределу истоимене клисуре.

[131] Утврђена граница раније је муниципализована, запоседнута јаким војним снагама, илирском царинском службом и административним провинцијалним апаратом са главним градовима. С тога не чуди разноврсност статуса земљишта од перегриних заједница, преко муниципија и колонија, легијских територија, императорских и приватних домена до области са квазимуниципалним правима (regiones, territoria). Овде је главни пут превасходно био војног карактера. Уп. Mirković 2007: 113-115.

[132] Via Egnatia као најранији римски пут на Балкану, у почетку војног каракера, касније јавног статуса, пролазио је кроз земљу која је урбанизована пре доласка Римљана. TIR 1976: 51, 142; Уп. Тачева 2004: 31.

[133] Опречна мишљења заступају Душанић: 1980 44, 54, нап. 368; Dušanić 2010: 580; Геров 1980: 66.

[134] У Хореум Маргу вексилације легије VII Claudia - IMS IV 84-87, у Пресидиум Помпеи и Наису вероватно делови кохорте I Aurelia Dardanorum, уп. Mirković 2007: 40, где је грешком цитиран IMS IV 87 за дарданску кохорту у Пресидиуму, а треба IMS IV 94. У Тракији Геров 1967: 85-86, помиње од времена Флавија до времена Севера настањивање ветерана-evocati ради заштите осетљивих тачака на главном царском путу у пределу мутација Баланстра и Скретиска , западно од Сердике и у пределу Трајанових врата, источно од Сердике. Међутим, показује се да су другостепени путеви, који су повезивали и дунавски пут и Егнацијеви са дијагоналним путем, обавезно имали лоцирану углавном коњаничку кохорту. То су логори кохорти у Тимакум Минусу (пут Наис-Рацијарија), Монтани (пут Сердика-Рацијарија), Субрадици и Виамати (пут Филипопољ-Ескус), Германији (пут Сердика-Амфипољ, односно Филипопољ-Пауталија).

За мансије Ремесијану и Турес претпостављају се у 2. и 3. веку логори кохорти на основу остатака фортификација, али без њихових епиграфских потврда.[135]

Најпре, фортификација Ремесијане, како је данас позната, има дебљину бедема од 4,7-5 метара.[136] Наведена ширина бедема свакако не потиче само од утврђивања Ремесијане током периода тетрархије, односно Константина (старија фаза утврђења по Гушић 1987: 24, 30-32). Могуће је и да је знатна дебљина бедема Ремесијане настала тако што је измерена једино у делу фортификације са степеништем за излазак на шетну стазу.

Неколико непосредних и посредних елемената највероватније говори о постојању ранијег војног логора у Ремесијани. Нажалост, вероватна директна потврда откривена је једино на унутрашњем лицу јужног бедема фортификације Ремесијане на локалитету Стара пијаца.[137] Реч је о унутрашњем лицу бедема изведеном од ломљеног камена у техници opus vittatum.[138] У случају да наведено унутрашње лице бедема није у каснијем периоду преуређивано, онда би вероватно припадало најранијој фази утврђења из времена Марка Аурелија.[139] Још једну индицију старијег утврђења пружа један обрађен квадар откривен у спољњем лицу западног бедема каснијег утврђења уз правоугаону кулу. Он је

[135] Налази споменика војника легије IIII Flavia (IMS IV 75) и још једног са оштећеним натписом (IMS IV 76) у Ремесијани, као и још једног са оштећеним латинским натписом у селу Темска, види под ово село, нису потврда о постојању војних логора. У Ремесијани се претпоставља да је фортификација из времена тетрархије-Константина подигнута на темељима ранијег кастела, види Гушић 1987: 29-30, уп. одељак Ремесијана. На Пазару у Пироту делом откривени остаци утврђења указују на постојање кастела у Туресу, уп. одељак Турес.

[136] Гушић 1987: 24; 1993: 185, имајући у виду да је реч о заштитним археолошким радовима то нису могли да буду утврђени сви релевантни детаљи фортификација.

[137] Уосталом, на овом делу фортификације Ремесијане једино је и откривено новијим заштитним археолошким истраживањима у целини унутрашње лице бедема у дужини од око 15 метара и висини од око 2,5 метара. Само мањим делом ухваћено је унутрашње лице на северној капији. Од старије фазе фортификације није откривена ниједна кула на капији нити угаона кула, које су свакако прекривене дозиђивањем бедема млађе фазе утврђења тако да је укупна дебљина од 5 метара јединствена за балканске просторе.

[138] Иначе, темељна зона бедема, која је у овом делу фортификације Ремесијане документована, изведена је уобичајено у техници opus caementicum. Русева-Слокоска 1989: 88-89, 100, сл. 136-137, 107-108, наводи скоро идентично унутрашње лице бедема Пауталије, и првог и другог зида, висине до 1,65 метара, а навише је бедем настављао у техници opus vittatum mixtum. Вероватно је у Ремесијани употребљена иста техника али од веће висине суперструкције, пошто је до висине од око 2,7 метара документована техника opus quadratum на спољњем лицу бедема утврђења из епохе тетрархије, односно Константина.

[139] Русева-Слокоска 1989: 107-108, Она изградњу фортификације града Пауталије ставља исто у време Марка Аурелија, а у вези одбране Царства од варвара (продора Костобока из 170. године) као што је овде претпостављено и за Ремесијану и пиротски крај. У истом периоду потврђено је и епиграфски утврђивање Калатиса, Сердике и Филипопоља. То одговара и ситуацији у Горњој Мезији где су образоване и помоћне војне јединице, уп. за Равну Petrović 1995: 40-41 (1. фаза); Петровић, Јовановић 1997: 20 (2. фаза).

изведен од друге врсте камена са клесаним ивицама (анатиросис) и босажом, за разлику од блокова пешчара млађег Константиновог утврђења. Могуће је да се ради о сполији. У том случају највероватније потиче од цокле спољњег лица бедема из времена Марка Аурелија.[140] Касније, утврђивањем Ремесијане у време Константина, то спољње лице је затворено, односно, удвостручено новим моћнијим бедемом. Ова пракса потврђена је на бројним утврђењима градова и војних логора Балкана.[141]

Потврде о постојању објеката унутар претпостављене старије камене фортификације Ремесијане, вероватно из времена Марка Аурелија, налазе се на локалитетима Стара пијаца и Парохијски дом. На Старој пијаци откривени су делови, вероватно, две зграде чији су зидови изведени у сухозиду и правац пружања је исти са правцем пружања бедема.[142] Са друге стране на простору Парохијског дома откривене су четири грађевинске фазе разних објеката и део улице између њих од којих би најстарија могла да буде повезана са епохом Антонина-Севера (без нумизматичких налаза, види под Ремесијана). Налази новца, а вероватно и културни хоризонт из периода Антонина, откривени су у двема сондама поред белопаланачке цркве, истраживањима Народног музеја из 1956. године.[143] Ово је донекле потврђено и новијим истраживањим парохијског дома исте цркве, вероватно спроведеним на истом месту, види под Ремесијана. Одређену индицију о постојању војног логора Ремесијане из времена Марка Антонија пружају и добро познати споменици посвећени Септимију Северу и његовој породици (IMS IV 69-72), као и нешто ранији вероватан помен 43 отпуштена војника у латеркулусу из Виминацијума (IMS II 53 и ZPE 146, 212).

У ком односу су егзистирали мансио Ремесијана и претпостављени војни логор није познато, али су они били важни делови система државног апарата Царства. Тако једина јака и снажна полуга римске Империје, која је била способна

[140] Обрађени блокови камена углавном почињу масовно да се употребљавају као сполије у изградњи утврђења од времена Тетрархије како показују примери са Балкана. За Равну, Petrović 1995: 41 (период II); Петровић 1997: 20 (3. фаза изградње); Пауталију, Русева-Слокоска 1989: 108 (2. грађевински период); Абритус, Радославова, Дзанев 2003: 130 (из времена Константина Великог); Бононију, Иванов 2003: 19 (2. период, крај 5 века?).
[141] За Равну Petrović 1995: 41 (трећа фаза), Петровић 1997: 20-21 (четврта фаза); за Рацијарију Иванов 1999: 174; за Августу II Иванов 1999: 177-178 (југозападни бедем); за Германију Стајкова-Александрова, Стајкова 2003: 208л
[142] Гушић 1987: 26.
[143] Мано-Зиси, Поповић 1958-59: 381.

да административно обједињује и води за њу важну саобраћајницу, била провинцијална управа.[144] Њена надлежност и компетенције могле су једино да се остварују екстериторијалношћу главног царског пута како је уочила Тачева.[145]

Развој државне поште на путевима Царства поклапа се са достигнутом изградњом путне мреже и урбанизацијом провинција Балкана у време Трајана/Хадријана.[146] Свакако у овом периоду треба очекивати и развој мансија у Ремесијани и Туресу, као и мутација између. По свему судећи од овог времена главни царски пут кроз Понишавље прешао је из руку војних власти у надзор провинцијске управе провинција Горње Мезије и Тракије. Потврду нам дају натписи из Ремесијане и Туреса, додуше из епохе Севера око једног века касније. На њима се појављују као територијално надлежни провинцијски управници, а њихово постављање финансирали су оближњи градови.[147] Провинцијска управа је била одговорна како за изградњу тако и за одржавање и функционисање мансија и мутација.[148] На тај начин изгледа да су мансије у оквиру градских центара и значајних чворишта (попут Наиса, Сердике) биле у мањој мери зависне од провинцијске управе него ли мансије између њих (попут Ремесијане и Туреса).

Области Ремесијане и Туреса налазиле су се између два велика града Наиса и Сердике. Најпре, реч је о граничној територији две суседне провинције, које су другачије настале, различитог су статуса и провинцијалног уређења. Са друге

[144] И у једном (Ремесијана) и у другом случају (Турес) територија пиротског краја налазила је се на граници одговарајуће провинције, прилично удаљена од седишта провинцијске управе.
[145] Тачева 2004: 32, 107. Уп. Геров 1967: 85, да је заштиту главног царског пута спроводила провинцијална управа од самог оснивања Тракије.
[146] Vasić, Milošević 2000: 129-130; Mirković 2007: 40, изградњу пута Виминацијум Наис/Скупи везује за период Хадријана, док крак од Наиса преко пиротског краја за Сердику ставља у раније време, уп. Vasić, Milošević 2000: 157; Тачева 2004: 31, да је у Горњој Мезији главни царски пут интензивније коришћен тек од епохе Севера.
[147] За Ремесијану – Petrović 1979, IMS IV 69-71; за Турес, види под Турес споменици бр. 1, 2, 3, 5, почасни стубови посвећени Елагабалу из Пирота (бр. 1) и Филипу Арабљанину и Отацилији из Крупца, са територије Туреса, док су почасни натписи из Пирота на базама статуа Паулине, жене Елагабала (бр. 2) и Отацилије, жене Филипа Арабљанина (бр. 5), постављени од стране града Сердике. Међутим, почасни стубови су подигнути од стране града Пауталије (Тачева 2004: 91, табела 7, бр. 8, нап. (3) за почасни стуб из Пирота преферира да је подигнут од стране града Пауталије, а не Сердике), али под надзором и на територији на којој има ингеренције провинцијски управник, као што то исто има и провинцијски намесник Горње Мезије у Ремесијани за време Септимија Севера. Што се тиче групе споменика из Ремесијане, IMS IV 69-71, они иду у прилог каснијем добијању градског статуса Наиса, друга половина владе Севера (уп. Тачева 2004: 76-77), тако да су они постављени од стране удаљеније Улпијане као тадашњег најближег града.
[148] Vasić, Milošević 2000: 130, 155, где је наглашено да око изградње путних станица треба провести *дубље проучавање*.

стране, Ремесијана је знатно ближа Наису, дели их 25-28 миља. Зато је Турес удаљенији од Сердике, дели их 54 миље. Како сведоче итинерари два знатнија насеља пиротског краја, са обе стране провинцијалне границе, забележена су као мансије са статусом викуса.[149] Сличан однос у Горњој Мезији, на делу главног пута између муниципалних територија Виминацијума и Хореум Марга, разрешава се припадношћу рударском дистрикту.[150] Изгледа мало вероватно да је тако важна саобраћајница са земљиштем у долини Мораве била у зависности од рударске управе. Иста могућност предлаже се и за област Ремесијане у Горњој Мезији. По том мишљењу мансија Ремесијана представљала би посебан рударски дистрикт у оквиру домена Дарданаца са седиштем у Улпијани.[151] На тај начин би једна уска област између муниципалне територије Наиса и провинцијске границе била поверена издвојеној администрацији.[152] Додатни разлог да се област Ремесијане у средњем Понишављу, на главном царском путу, не везује за рударску делатност у овом периоду је постојање прилично малих минералошких лежишта метала, која су по свему судећи коришћена од краја 4. века.[153] Посебан проблем је тај што је Наис муниципални статус стекао релативно касно, за време Марка Аурелија,[154] или за време Севера.[155] Дакле, током 2. века и Наис и Ремесијана имали су исти или сличан статус на via publica под провинцијским управником Горње Мезије.[156]

---

[149] Динчев 2000: 187, у овом периоду мансије поистовећује са другом од две групе викуса, полуградским викусима (неутврђена насеља знатнијих размера са градским и другим специфичним елементима у структури), за разлику од прве, сеоских викуса. Он указује да аутори у западним провинцијама мансије називају и малим градовима.

[150] Душанић 1980: 34; 2010: 549, нап. 58. Уп. Vasić, Miloševic 2000: 155. Petrović 1979: 51, на основу Прокопијевих кастела претпоставља да су се територије Наиса и Хореум Марга граничиле, међутим, сасвим је могуће да Јустинијанова обнова подразумева и другачију административну поделу територија, иначе наслеђену из времена тетрархије, као што је случај са Ремесијаном, тако да је ранијом административном организацијом провинције (2-3. век) могућа још нека територија другачијег статуса и између Наиса и Хореум Марга. Слична однос евидентан је и у пиротском крају са облашћу између Наиса и Сердике.

[151] Душанић 1980: 26-27, 30-32; Dušanić 2010: 546-548.

[152] И поред тога што би се територија под дарданским доменом настављала у домен Меза- Тимока, или преко границе у област Монтане, или домене са сердичко/пауталијског агера.

[153] OGA Bela Palanka 1980: 52. О рударској делатности Ремесијане види одељак ниже- Никетино време. Током средњег и новог века у пределу Беле Паланке није забележена рударска активност након античких времена, уп. радове Симића. Рударство власинске регије подједнако је удаљено и од Ремесијане и од Пауталије, а у овом раду се везује за неидентификовани vicus metalli у овој области, види одељак ниже- епоха Јустинијана.

[154] Petrović 1979: 50-51; Mirkovic 2007: 58.

[155] Тачева 2004: 75-77, где се натписи из Ремесијане (IMS IV, 69-71) везују за Наис.

[156] Наис је свакако био веће насеље и важна раскрсница путева одувек, а код Птолемеја највероватније за време Трајана помиње се као πόλεις.

Област Туреса на граници суседне провинције Тракије дупло је удаљенија од Сердике у односу на Ремесијану од Наиса. У периоду 2-3. века сматра се да припада или градској територији Сердике или Пауталије.[157] Оба најзападнија трачка града статус града добила су под Трајаном, али по грчком, односно, малоазијском узору са перегриналним правом (civitates stipendiariae).[158] Од времена Марка Аурелија Турес је највероватније постао емпорij[159] и добио квазимуниципална права. По ранијим схватањима био је под јурисдикцијом једног од два најближа трачка града, пре ближе Сердике.[160] Ипак, чини се да по новијем екстериторијалном поимању статуса главног царског дијагоналног пута мансио Турес би био у сфери одговорности провинцијског управника Тракије.[161]

И у Туресу је постојало утврђење, настало вероватно крајем 2 или почетком 3. века, смештено у равници, види под Пирот-утврђење на Пазару. Оно се налази на левој обали Нишаве и преко реке Бистрице, леве притоке Нишаве, наспрам и источно од ртастог врха веће кречњачке греде Сарлах, доминантне у Пиротској котлини.[162] На основу заштитних истраживања, праћења земљаних радова и конфигурације терена римска фортификација на Пазару вероватно има правоугаони облик димензија 100 x 150 метара. Бедеми највероватније грађени су у техници opus mixtum. Редови опека почињу на висини од 1,4 метара (забележено новијим истраживањима), а бедеми су очувани до висине од 1,4-1,7 метара. Дубина супструкције бедема креће се око 0,75 метара. Због подводног земљишта утврђено је да почива на дрвеним колцима, а изведен је у техници opus caementicum. Дебљина бедема вероватно варира од 2,2-2,7 метара.

---

[157] Геров 1961: 246-249; 1967: 76; 1980: 102. Уп. Тачева 2004: 89, оставља још проблем нерешен, наглашавајући да и даље све зависи од главног царског пута, док касније, стр. 108, тврди да је северозападни угао провинције Тракије (горње Понишавље- предео Годеча), односно и источни део пиротског краја, припадао градској територији Пауталије.

[158] Геров 1980: 101, 105, нап. 341, а градови Сердика и Пауталија су образовани од трачких домородачких насеља. Тачева 2004: 28-60, посебно 47, 59.

[159] Геров 1980: 111, 116, на територији Филипополиса емпорији су могли да се стварају и од времена Антонина Пија, а касније у Тракији је настављено њихово оснивање у епоси Севера.

[160] Геров 1969: 125, 132, 139, 169; 1980: 116-117; Тачева 2000: 186. Томе у прилог иду свакако више натписа из Пирота (види под Пирот бр. 2, 3, 5, 6) на којима се помиње општинска скупштина и веће (бр. 6), вероватно архонти Сердике (бр. 2), култна заједница бога Хипсистоса (бр. 3), као и почасни натписи за статуе царева и царица из Северовог доба и касније (бр. 2 и 5). Натпис из Костура, Геров 1969: 123, нап. 26, по свему судећи само сведочи о настањивању грађанина Сердике у овом знатнијем римском насељу у близини Туреса (види под Костур).

[161] Тачева 2004: 32, 107.

[162] Ћирић 1965: 8-10. Током касног средњег века овде се развијала некропола, а у периоду под Турцима варош Пирот, данас познат под називом Пазар, уп. Пејић 1996: 10-11, 31-32.

На угловима римског утврђења на Пазару највероватније биле су изграђене округле куле, док за куле на бедемским платнима још нема података.[163] Такође, нема сигурних података ни о капијама фортификације. Имајући у виду да је 1953. године откривен део бедема краће северозападне стране утврђења и у њему отвор са остацима свода од опека, вероватно је реч о капији. Она се онда свакако налазила на средини растојања те стране, и изгледа била porta decumana.

Из унутрашњости утврђења нису констатовани значајнији грађевински остаци. Близу западне угаоне куле документована је супструкција пута, вероватно via sagularis, а око средине утврђења зидани канализациони канал од опека покривен каменим плочама и мањи део угла објекта зидан од ломљемог камена.[164] Утврђење на Пазару највероватније претставља кастел подигнут за време Марка Аурелија или најкасније у доба Севера, ради заштите осетљиве деонице главног царског пута, попут кастела у оближњој Ремесијани.[165]

Скромни резултати, углавном заштитних истраживања, не допуштају одређенију атрибуцију извесних урбанистичких комплекса Туреса. Пре свега, положај мансија Турес чини се да је вероватнији у подножју Сарлаха, него у утврђењу на Пазару. Остали део Сарлаха због великих каснијих оштећења тешко је потврдити да је био коришћен у овом периоду. Источно од кастела на Пазару развијало се цивилно насеље, емпориј, свакако још од средине 2. века. Са изградњом војног логора, како показују налази епиграфских споменика с краја 2 и почетка 3. века, уз даље развијање емпорија изгледа да је основано и канабе (види горе). Њихово разграничење на широком простору од Боклуџа, преко источне некрополе Туреса, до Барја, где постоје бројне индиције о археолошким античким остацима из овог периода, није могуће учинити, види под Пирот-Turres.

[163] Петровић 1979: 182, нап. 20, на основу саопштења тадашњег архитекте Завода у Нишу Ч. Васића, за источну угаону кулу. На плану откривених бедема, види Јуришић 1956: 137, сл. 16, у пределу северне угаоне куле одваја се један зид, откривен у димензијама 4 x 1,6 метара, који би могао да претставља угаону кулу четворостране основе.
[164] Види под Пирот, утврђење на Пазару.
[165] Попут оснивања кохорти и подизања утврђења у Горњој Мезији, Марко Аурелије је утврђивао и оближње градове у Тракији, Сердику и Пауталију, уп. Русева-Слокоска 1989: 107-108, 140. Поред тога, у Германији је пребачена из Кабиле за време Севера кохорта II Lucensium, када је изграђен и војни логор ради заштите путева у Горњој Струми, уп. Стајкова –Александрова, Стајкова 2003: 204-207.

Оснивањем државне поште и развојем путних станица мансије убрзо постају и средишта прикупљања аноне, поготову на главном царском дијагоналном путу.[166] Премда се у долини Нишаве налазе релативно мале површине за развој пољопривреде у односу на долину Мораве или Подунавље, ипак и у белопалаланачком и пиротском пољу могли су да се створе тржишни вишкови. У Ремесијани извесну индицију за прикупљање аноне пружа вила рустика/субурбана северно од утврђења.[167] Да је у области Ремесијане била развијена пољопривредна делатност сведоче и неколико назива утврђења у Прокопијевом списку који свакако потичу од ранијих власника вила рустика.[168] Што се тиче Туреса по свему судећи комплекс вила субурбана/хореа у Барју пружа сасвим довољне потврде да је реч о магацинима за прикупљање зрнасте и друге хране.[169]

Поред два најзначајнија античка насеља горе приказана, у пиротском крају свакако су постојала и друге мање насеобине из истог периода. Њих можемо само

[166] Vasić, Milošević 2000: 133, преносе мишљење Д. ван Бершема да Антонинов итинерар не бележи мутације већ само мансије као места прикупљања аноне, уп. Rickman 1971: 278-283. Dušanić 2010: 586, нап. 62, цитира Мрожека да су често руднички прокуратори обављали и службу сакупљања аноне. У Доњој Мезији види се из два натписа (Капидава и Летница) да је Сатурнин пре 161. године био префект гласничке службе и кондуктор Илирске царине и царине трачке обале што доводи у везу и државну пошту са царином, Тачева 2000: 83, нап. 17. Сви наведени аспекти државних послова свакако су били обједињени провинцијском управом.

[167] Види под Ремесијана, северни субурбијум, вила коју је крајем 19. века открио Сабовљевић пратећи само зидове. У литератури она се узима као вила рустика. На основу описа структуре зидова треба претпоставити да је настала у периоду друге половине 3-4 век, док вероватно не би била из времена Севера. Поред тога у овом раду потврђени су остаци знатних насеља или вила рустика у белопаланачком пољу као што су у атарима Моклишта - Јабуковик, Рађеновик, Слатина; Дола - Бубетак. Види под Бела Паланка и наведеним селима.

[168] У области Ремесијане Прокопијевог списка кастели изведени од грчких и римских личних имена на –iana, Lamponiana, Primiana, Longiana, претпоставља се да потичу од вила рустика из ранијег времена, уп. Petrović 1979: 57; Beševliev 1970: 48-50, наводи у Сердици од укупно забележених 9, четири долазе од латинских личних имена, а у Наису од укупно 39, само три. За Ремесијану од укупно 30 помињу се четири, међутим у списку на стр. 48-50 дата су три имена. Бешевлијев на основу релативно бројне појаве латинских имена у местима, као и других латинских речи изводи рану колонизацију централних области Балкана и Подунавља од 2. века. По свему судећи списак кастела Прокопија не односи се само на територију данашње општине Бела Паланка (Ремесијана) него и на данашњу општину Пирот, која има веће пиротско поље, такође, са остацима вила рустика у Пироту и у атарима села Крупца и Гњилана, види ниже. Међутим, до сада нема археолошких потврда да пољопривредна добра из пиротског краја потичу из 2-3 века, тј. до времена тетрархије.

[169] Пејић 2008: *. Истраживањима на Старом вашаришту констатовано је да старији хоризонт испод источне виле припада другој половини 2 и почетку 3 века, а млађи другој половини 3 и 4 веку, види под Пирот-Turres. Међутим, у старијем хоризонту није потврђен чврст објекат који би могао да се веже за вилу субурбану, а за претходно две откривене грађевине на истом локалитету, од којих би нека и могла да припада старијој фази, нема археолошких потврда.

да претпоставимо на основу случајних налаза, који их индицирају. Реч је о епиграфским споменицима, вотовним иконама, налазима новца и другим покретним археолошким предметима.[170] Имајући у виду да нису спровођена систематска истраживања агломерација из античког периода овога краја то нам и топографски подаци са проспекције терена пружају донекле елементе за одређивање припадности знатнијих археолошких грађевинских остатака из касније фазе развоја у ранији период. Под тим се подразумева да знатнија како утврђена тако и неутврђена насеља, из трећег периода поделе историјског развоја пиротског краја, вероватно су у свом језгру постојала и током претходне, друге фазе.[171]

Снага Римског Царства и освајачка политика на северу у Дакији током друге фазе допринели су и развоју мањих цивилних насеља ранга викуса. Она углавном нису утврђивана и најпре су подизана на приступачним местима у равницама. Такође, образована су свакако на месту домородачког насеља или у његовој близини, како је то било са римским градовима, војним логорима и путним станицама. Са једне стране, она сигурно прате главне саобраћајнице краја, а са друге стране, указују на њихово постојање. Ова насеља имала су статус неградских насеља, ранга vici/κωμαι.[172]

У општини Бела Паланка таква отворена насеља могу да се претпоставе на трасама главног царског пута у атарима села Вргудинца (Дуб), Клисуре (Селиште), Крупца (село), Моклишта (Јаблковика и Рађеновика), Дола (Бубетак) и Синџа (Селиште). На вициналном путу ка Лужници чини се да су постојала насеља у атарима села Мокре (Игриште и Грамаће) и Г. Коритнице (Кула).[173]

---

[170] Динчев 2000: 185-187, 190, с правом указује на осетљивост и знатну ограниченост у доношењу закључака о отвореним насељима типа викуса само на основу проспекције или делимичних интердисциплинарних истраживања. Међутим, за неистражену територију пиротског краја једино на тај начин и може да се расправља.

[171] Динчев 2000: 187.

[172] Динчев 2000: 187: дели их у провинцијама Доњој Мезији и Тракији у две групе, мања насеља-сеоски викуси и већа насеља-полуградски викуси (какви су и мансије Ремесијана и Турес).

[173] Приметно је да у општинама Бела Паланка и Бабушница, које углавном покривају провинцију Горњу Мезију, у отвореним насељима типа викуса мањих размера нису откривани епиграфски споменици и вотивне иконе, док је то чињено у општинама Пирот и Димитровград, на територији провинције Тракије. Изузетак представља налаз вотивне иконе Трачког коњаника у селу Ланиште општине Бела Паланка, где иначе у близини нема остатака античког отвореног насеља. Вероватно је реч о неком издвојеном светилишту.

Пиротска општина са највећом котлином у пиротском крају свакако је пружала повољне услове за развој бројних викуса. Трасе главног царског пута означавају отворена насеља у атарима села Станичења (Градиште/Бегов мост и Гробље), Сопота (село/Бездет), Извора (село), Крупца (село/Игриште),[174] Великог Села (Рид),[175] Градишта (Кале), Чиниглавца (Брод), В. Суводола (Градиште),[176] Блата (Васиљћевица, Гровиште),[177] Раснице (село и Равниште),[178] Костура (село),[179] Барје Чифлика (Ћелташ),[180] Сукова (Доња Мала).[181] Насеља смештена на споредним путевима вероватно се налазе у атарима села Осмакове (село и околина),[182] Темске (село и Темац),[183] Доброг Дола (Дурмиш?)[184], Гњилана (Корита/Маркова штрапка),[185] Височке Ржане (Караџина бара).

Општина Димитровград обухвата мали део Понишавља и у њему на главном царском путу била су вероватно два отворена насеља. Једно у пределу

[174] Vulić, 1912, JÖAI, XV, 228, No. 7, 31. Миљоказ је из припрате сеоске цркве данас измештен уз чесму у оквиру црквене порте, а посвећен је Филипу Арабљанину и његовој жени. Геров 1961: 246; 1969: 169. Уп. Petrović 1979: 131; Тачева 2004: 91.
[175] Cermanović-Kuzmanović 1982: 16-17, No. 23, Крупац и 17, No. 24, Велико Село. Обе иконе Трачког коњаника датују се у крај 2. века. Уствари, и икона из Крупца је налаз учињен у атару Великог Села, граничног са њим на Крупачком језеру, где има топлих извора. Уп. Петровић 1965: 250; Геров 1969: 184. Види под Пирот, Велико Село.
[176] Спом. 98, 280. Геров 1969: 169, 183, 202, вероватно посвета неког култног колегија. Види под Пирот, Велики Суводол.
[177] Пејић 2009: 275.
[178] Zotović-Žunković 1959: 511-512, село названо грешком Росница. Зотовић 1973: 62, бр. 75, датује икону Митре у 3. век. Види под Пирот, Расница.
[179] Спом. 77, бр. 51, надгробни споменик, нађен код цркве, односно на сеоском гробљу. Геров 1969: 169-170, 224, бр. 4, датује га у прву половину 2. века.
[180] Спом. 71, 282, Вулић претпоставља за базу статуе Септимија Севера да је откривена у Пироту. Живановић 1933: 40, нап. 16, утврђује да је нађена близу савременог црквишта Светог Илије на локалитету Ћелташ у атару села Барје Чифлик. Геров 1969: 127-128, 169, прихвата од Вулића место налаза.
[181] Vulić, 1912, JÖAI, XV, 228-229, No. 8; Спом. 98, 306, бр. 72. Геров 1969: 169, наводи оставу новца из 4. века по Јиречеку. Види под Пирот, Суково.
[182] За Митрину ару- Спом. 71, бр. 2; Спом. 75, бр. 187; Спом. 98, бр. 282, коју Вулић датује у 237. годину; за икону Трачког коњаника- Спом. 77, бр. 52; Спом. 98, бр. 282. Геров 1969: 169, 185, 198, 200, 217-218. Petrović 1979: 107-108, nº 79, nº 80, идентификује оштећену икону са култом Артемиде. Cermanović-Kuzmanović 1982: 14-15, No 21, датује икону Трачког коњаника у крај 2. и почетак 3. века.
[183] Вулић Спом. 98, бр. 284, публикује вероватно надгробни споменик из атара овог села са прилично оштећеним латинским натписом, можда 3. век. Уп. Геров 1969: 169.
[184] Новац Александра Севера и Диоклецијана нађен је у атару овог села, можда на Дурмишу, премда по конфигурацији терена одговара смештају насеља са краја следеће III фазе.
[185] Јовановић 2008: 66, коришћење светилиште Зевса и Хере на Марковој штрапки ставља у период од средине 2. века до краја 3. века, када се оквирно може датовати и припадајуће насеље на Коритима у северном подножју Белаве. Види под Пирот, Гњилан.

самог Димитровграда[186] и друго на месту мутације Баланстра у атару Бачева (Бачевско поље). По свему судећи на споредном путном правцу ка станици Aelea (на путу Сердика-Пауталија, тј. ка Трну) налазе се насеља у атарима села Планинице (Селиште),[187] Поганова (Селиште и Нишор),[188] Барја/Борова (Кујадар), Искроваца (Градина), Петачинаца (Село).

У општини Бабушница није пролазила важнија саобраћајница и овај изразито планински крај није имао услова за развијање бројнијих римских насеља у овом периоду. Ово тим пре што овде нису налажени епиграфски споменици нити вотивне иконе. Као могућа чине се насеља у атарима села Стрелца (Градиште), Камбелевца (Слатина/Вирови), Братишевца (Црквиште), Завидинца (Чукар).

Овом периоду припадају и једино истраживано домородачко насеље са некрополом из атара Мале Лукање на Старој планини у општини Пирот. Уствари, ради се о једном сточарском насељу или рударском викусу уз планинску реку Височицу састављеном од колиба и припадајућом некрополом (Г. Ливадје и Камик), као и још једном некрополом (Љубавица) чије насеље није откривено (претпоставља се да је било на Градишту, смештеном на доминантној чуки више некрополе). По свему судећи насеље је образовано крајем 2. века, а исчезло средином 4. века. На основу сличних налаза са претходним локалитетима идентично домородачко насеље са некрополом из истог периода налази се у атару села Орље (Доња Лукавица-насеље и Горња Лукавица-некропола) у истој општини.

Још једно интересантно отворено насеље, смештено у брдовитом крају северозападно од опидума код ушћа Темштице у Нишаву (Градиште из атара села

[186] Петровић 1965: 250, Хеката. Геров 1969: 196, Хеката; Николова 2007: 14, сл.16, икона са представом Хекате, међутим, сл. 15, керамички крушколики жижак удубљеног диска са представом зеца датује се у 4-5 век и везује се за рано хришћанство, уп. Крунић 2011: 313-318. Ово би била индиција да је на простору Димитровграда отворено насеље егзистирало и у наредним фазама. У сваком случају главно предеоно насеље на овом делу царског главног пута од мансија Туреса до мансија Мелдије било је оно у Бачевском пољу, односно, мутација Баланстра.
[187] Dušanić, Petrović 1962: 380-385. Види општина Пирот, село Планиница.
[188] Спом. 77, бр. 69; Геров 1969: 169; Петровић 1976/1999: 143/153-154, сл. 60; Николова 2007: 15, сл. 17. Види Димитровград (Поганово-Нишор, за икону) и Пирот (Власи-Пиздица, за насеље). Новији налаз представља вотивна икона Митре, по казивању опет нађена у атару овог села, без прецизирања локалитета, Николова 2007: 15, сл.18. Види Димитровград, село Поганово. У атару овог села налажен је и новац из овог периода, из збирке НМН.

Темске) налази се у атару села Рагодеша (Чардак).[189] Оваквих домородачких села у залеђу котлина Нишаве, односно брдовитом и планинском пределу Старе, Суве и Влашке планине било је свакако више, међутим, њихово лоцирање на терену отежано је необрађивањем земљишта као последицом све веће савремене депопулације краја. Тек археолошка ископавања бројнијих отворених насеља из следеће фазе развоја пиротског краја (III- од тетрархије до Валенса), свакако ће показати присуство старијих културних хоризоната и повећати број насеобина и из ове II фазе.

Већина откривених вотивних икона, као што је случај са представом Јупитера из Поганова, вероватно је извршена у пределу светилишта. Она су позиционирана око периферије отвореног насеља, како је углавном установљено у провинцији Тракији.[190] Једино потврђено светилиште у пиротском крају, нажалост златарским радовима, констатовано је на гребену Белаве у атару Гњилана општине Пирот. У подножју светилишта налази се отворено насеље, које изгледа није наставило са постојањем у касној антици, имајући у виду близину Туреса.[191] Чини се да храмове латинског типа, односно Горње Мезије, могуће је очекивати на локалитетима у атарима села Завидинца, општине Бабушница и села Петачинаца општине Димитровград, с обзиром на налазе клесаних архитравних греда. Сличан храм индицира и налаз мермерне статуе из атара Братишевца у општини Бабушница.

***

Са тетрархијом извршене су значајне и суштинске промене у Римском Царству. Оне су се битно одразиле на урбанизам и просперитет пиротског краја у антици. У овом периоду уједно је достигнут и највиши административни статус града, додуше непотврђен у изворима, али који по свему судећи није изгубљен до

[189] О вотивној икони Митре, Спом. 77, 71, бр. 7; Геров 1969: 198; Зотовић 1973: 60-61, сл. 11. О насељу види Пирот, Рагодеш.
[190] Динчев 2000: 197, 200. Међутим, он указује да је број викуса без свог светилишта већи у планининским и полупланинским областима, као што је случај у пиротском крају, због коришћења пећина и других природно изолованих светилишта. На периферији Ремесијане откривена је и вотивна икона Хераклa, где би вероватно требало тражити и његов храм.
[191] Јовановић 2008: 66, претпоставља уништавање светилишта у другој половини 4. века, током покрштавања племена у области епископије Никете ремесијанског.

краја антике.[192] Њега су добила два насеља, Ремесијана и Турес, као основна и вековна средишта Понишавља смештена у највећим котлинама, са изузетком нишког поља.

Ремесијана добија моћну фортификацију по угледу на царске палате тога времена.[193] Имајући у виду да је овде реч о цивилном насељу, а не царској палати, на главном царском путу, то нам изгледа једино историјски догађаји у спрези са археолошким налазима и открићима могу помоћи у прецизнијем хронолошком одређивању и евентуалним мотивима настанка овог утврђеног града.

Изградња утврђеног града (моћне фортификације са јавним и другим објектима, растером улица, трговима и инфраструктуром) замашан је и скуп подухват. Доношење такве одлуке морало је да има, пре свега, државно и политичко оправдање за ангажовање и коришћење јавних средстава. У периоду од Диоклецијана до Валенса и важне битке са Готима 378. године издвајају се три императора која су дуже боравила у градовима на ободу пиротског краја (Наису и Сердици). То су Константин, Констанс и Јулијан.[194] Они су могли том приликом да покрену утврђивање Ремесијане и Туреса, а вероватно и других значајнијих пунктова на главном царском и вициналним путевима Понишавља и Лужнице. Историјске прилике у Царству и посебно на Балкану нису ишле на руку и дозвољавале ни Констансу ни Јулијану да предузму горе наведене грађевинске

[192] Гушић 1987: 30-32, и поред исправног мишљења да је Ремесијана постала утврђени град у 4. веку, на једном месту, прихватање старије интерпретације групе споменика посвећених породици Севера (IMS IV 69-72) довела га је до тога да за Ремесијану каже да је *свакако у 3. и 4. веку утврђени град*, на другом месту. Паулин из Ноле, Carm. XVII (Свети Никита 2007: 55-56 = 56-57; 320 = 323-324), крајем 4. века, место у које се Никета враћа, а уједно и место рођења Никете, означава градом.

[193] Торбатов 2002: 395-397, за провинцију Скитију говори о процесу унификације фортификација војних и цивилних утврђења у овом периоду и о потреби да се унутрашњом структуром и другим елементима одређује њихов карактер. Мирковић 1981: 99. Преглед о фортификацији види под Ремесијана.

[194] Vasić 2008: 9-23. Галерије и Лициније пре Константина могли су исто тако са великом вероватноћом да буду ангажовани на утврђивању и Ремесијане и Туреса. Галерију је вероватно од 305-308 резиденција била у Сердици, а Лициније је исто тако имао и политичке разлоге да учвршћује одбрану на главном царском путу у планинском делу између Наиса и Сердике, у којима је често боравио у вези припрема првог рата са Константином 316. године. Уп. Велков, Тъпкова-Заимова 1979: 380 (година битке је 314., а Цибале/Винковци погрешно у Словенији, а не у Хрватској): исто Велков 1959: 29-31. Петровић 1976/1999: 39/37-38, градитељска делатност Константина у Наису и Медијани може да се повеже и са Лицинијем, али је нелогично да је Наис био у рукама Лицинија, а Сердика Константинова, пошто је главним царским путем у првом рату Константин ишао са запада на исток, тј. од битке код Цибала до битке код Филипопоља 316. године. Уп. Vasić 2008: 12-13, где се наводи да је о томе опет расправљала Мирковић у: Živa antika 47/1-2, 1997: 145-158.

активности. Констанс се у периоду 339-340 године дуже времена налазио у Наису, али под туторством Константина II није могао да предузима озбиљније подухвате.[195] Јулијан је током 361. године, такође, дуже времена боравио у Наису и пролазио главним царским путем, али његова кратка владавина није могла да му допусти замашнију активност.[196]

Константин је током коначних сукоба са Лицинијем за превласт у Царству користио главни царски дијагонални пут у Понишављу.[197] Након првог рата 316. године Константин брзо овладава главном саобраћајницом и добија управу над дијецезама Панонијом и Мезијом, односно и Средоземном Дакијом. Други рат 324. године доноси му самосталну владавину.[198] Константин је више пута боравио у Наису и Сердици,[199] и чак размишљао да их одреди и за нову престоницу Царства, коју је, ипак, 330. године подигао наместо Византа.[200]

Значајна археолошка открића учињена крајем 19. и током 20. века у Белој Паланци указују несумњиво на политичко ангажовање Константина у Ремесијани, највероватније током првог рата са Лицинијем. Реч је о његовим донативним златним прстеновима оданости. Од свих налаза који се групишу у западним провинцијама Галије и Германије и провинцијама Балкана – Панонији и Средоземној Дакији, једино су два прстена најисточније откривена у Ремесијани. Поред тога налази камеја у златном оквиру са представом Фаусте, жене Константина, у једној гробници из Дола, опет сведоче о дубљим везама царског дома Константина са угледнијим и свакако одговорним магистратима Ремесијане

[195] Vasić 2008: 14, нап. 62, 21; Васић 2008: 80-81.
[196] Vasić 2008: 19, 21, његова градитељска делатност вероватно може да се односи на град Наис и његову непосредну околину, али не и Ремесијану и Турес.
[197] Васић 2008: 68-69, између Константина и Лициниј а у првом рату 316. године одиграле су се две битке, у Цибалама и Филипопољу, а у другом рату 324. године копнена битка код Хадријанопоља и поморска код Хрисопоља. Vasić 2008: 12-14, Лициније држи Илирик од 308-316, а током 315-316. године у припремама за први рат са Константином и у самом рату свакако пролази Понишављем. Насупрот, Константин од првог до другог рата, често борави у Наису и Сердици и свакако више пута користи пут долином Нишаве. Микулчић 1999: 195-196, подвлачи жељу Константина после смрти Галерија, односно, видљиве намере 315. године, да од Лицинијевих дијецеза Дакије и Македоније створи тампон зону према Лицинијевим областима на Истоку, тј. Тракији.
[198] Васић 2008: 66-69, Константин након првог рата управља дијецезама Панонијом и Мезијом.
[199] Vasić 2008: 13-14; 21, издвајање полугодишњег периода боравка у Наису 334-335. године чини се да је мање значајно за грађевинску делатност Константина у Ремесијани и Туресу од ранијих боравака, имајући у виду политичку ситуацију.
[200] Велков 1959: 80. История на България; Велков, Тъпкова-Заимова 1979: 380. Историја српског народа; Мирковић 1981: 94, да је Константин намеравао и Сирмијум да претвори у нову престоницу.

у стављању на његову страну током сукоба који су одлучивали судбину Царства. Чини се да су то били предуслови да Ремесијана добије снажну и јаку фортификацију у времену током завршних борби Лициниja и Константина за превласт у Царству. Нажалост, таквих налаза још нема у Туресу.

Ако горе наведене археолошке налазе повежемо са карактеристикама фортификације Ремесијане (масивност, шестоугаоне куле на угловима, вероватно и на капијама, правоугаоне куле на бедемима, техника зидања opus quadratum) онда се намеће као једино реално време изградње утврђеног града период између два рата Константина и Лициниja. Пошто је у том периоду Средоземна Дакија већ припала Константину то је утврђивање Ремесијане, вероватно и Туреса, између два њему важна града Наиса и Сердике, у којима је исто тако извео обимне грађевинске радове, део императорове политике учвршћивања базе за коначно овладавање Царством у сукобу са Лицинијем, чије су то територије биле до недавно, са једне стране, и обезбеђивање проходности и сугурности трасе пута кроз средње и горње Понишавље, са друге стране.[201]

Одлике фортификације Ремесијане умногоме одговарају градитељској делатности константиновог времена. Најпре, задржавање места утврђења, у случају Ремесијане у равници крај реке, односно, изградња нових бедема уз претходно утврђење.[202] Сам облик утврђења Ремесијане, између квадрата и правоугаоника, некако стоји у развојном смислу између царских палата Диоклецијана и Галерија.[203] Исто тако бројне фортификације градова балканских

[201] Торбатов 2002: 413-420, Лициниje утврђује лимес, у својим областима на доњем Дунаву након победе над Готима заједно са Константином 314/315. године, до рата са Константином 316/317. године. Након сукоба са Константином Лициниje запада у финансијске тешкоће тако да програми изградње утврђења на лимесу из основа се редукују. По свему судећи средства су коришћена за припрему одлучујућег сукоба између два императора. Константин је у избору елемената борбе, припремама и организацији свакако био успешнији. Изгледа да је за разлику од Лициниja, Константин кренуо са утврђивањем унутрашњости и јужног дела Балкана на главним коридорима према његовим областима, при чему су Ремесијана и Турес били део те политике. Константинова знатна градитељска делатност потврђена је и на лимесу средњег/српског Дунава, Vasić, Kondić 1986: 551. Микулчић 1999: 196, 240, једнаке припреме и систем утврђивања Константин предузима јужније од Ремесијане и Туреса, у провинцији Македонији; 280, наводи да већ од 312. године Константин и Лициниje у Македонији стационирају и супротстављају војску, а не пред први рат из 316. године, помињући овде дијецезе Мезију и Македонију.

[202] Vasić, Kondić 1986: 550-551, о утврђењима на лимесу српског дела Дунава и тешкоћама разликовања фаза утврђивања у 4. веку и зависности од локалних топографских услова; 553, утврђење Дијана делом добија нове бедеме уз старе за време Константина. Иванов 1999: 201, о удвајању бедема почев од времена Диоклецијана и његових наследника, примери Рацијарије,

[203] Гушић 1987: 32, први указује на сличност основе и габарита са наведеним царским палатама. Овде треба указати и на сличност облика утврђења Ремесијане са фортификацијом Сердике, која

провинција имају сличности са Ремесијаном, што све иде у прилог њиховом једнаком или сличном историјском развоју.[204]

Структура бедема фортификације Ремесијане опет одговара времену тетрархије, односно, ранијем периоду владе Константина. Бедеми утврђења у том периоду, за разлику од ранијих, граде се углавном са прилично масивном и чврстом структуром.[205] Имајући у виду да они нису посебно истраживани у Ремесијани то је њихова замашна ширина и до пет метара највероватније створена призиђивањем новије константиновске фортификације ранијој из времена Марка Аурелија/Севера.[206] Дебљина бедема од 5. метара, колика је забележена у Ремесијани, није потврђена појединачно у ниједној градитељској фази утврђења балканских провинција, па ни царских палата.[207]

од претходне чисто правоугаоне форме прелази за време тетрархије у неправилну правоугаону скраћивањем северозападне стране, уп. Бобчев 1989: 53, сл. 6, на стр. 54-55. Међутим, Станчева 1989: 14, сл 3; 15, сл. 4, не прави разлику у облику утврђења из времена 1-4 век.

[204] Најпре, прво утврђење Ромулијане има углавном више сличности, уосталом као и друго, види Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010: 50-51, 57, 64, пл. VI и V. Код Ромулијане северни бедем је два пута преломљен и избачен због непостојања капије на тој страни, док је источни увучен ради лакше одбране главне источне капије. Ремесијана има избачен само јужни (југозападни) бедем преломљен код јужне капије и продужен на тој страни источни (југоисточни) бедем. Нефункционална избаченост јужне стране утврђења Ремесијане, супротно примерима Ромулијане, Абритуса (увучена јужна капија) и Ијатруса (увучена источна капија а издужен северни бедем), за задња два види Иванов 1999: 193 пл. 52 и 53, може да се тумачи и додатним елементима одбране као што су зидани водени канал или други спољни бедем мање висине, врста протеихизме као код Августе Трајане и Диоклецијанопола, види код Бояджиев 2000: 105-106,125-126.За Августу Трајану изградња протеихизме датује се у другу половину 5. века, у време после хунских рушења. Скоро идентичан облик Ремесијана има са фортификацијом Сердике I, за коју се узима да је изведена за време Марка Аурелија и Комода, а преуређена од стране Аурелијана (Бояджиев 2000: 93-95, сл. 34), као и Пауталије, са преизградњама у периоду од Аурелијана до Константина (Русева-Слококска 1989: 15, 107-108, сл. 1). За српски део лимеса Vasić, Kondić 1986: 554, о различитим облицима планова утврђења/војних логора на лимесу, углавном правоугаоне основе, изграђених или реконструисаних током владе Константина.

[205] Издваја се у овом периоду као карактеристика употреба туцане опеке у малтеру ради његове чврстине, уп. за Ремесијану Гушић 1987: 24; Иванов 1999: 201-202, наводи се податак Темистија из 386. године о грађевинским материјалима.

[206] Ово је била пракса код већине војних логора, посебно на лимесу, али и насеља из унутрашњости балканских провинција, уп. за Timacum Minus Petrović 1995: 41; Петровић, Јовановић 1997: 20; за Рацијарију Иванов 1999: 174, 201; за Августу II Иванов 1999: 177-178, 2003: 33. Код Ромулијане млађе утврђење је постављено око 10 метара изван старије фортификације, види Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010: 64.

[207] Дебљина бедема утврђења из времена тетрархије углавном је повећана, Иванов 1999: 201, и креће се код Бононије 3,70 метара Иванов 1999: 171; Иванов 2003 B: 19; друкчије код Бояджиев 2000: 60, дебљина супструкције 4,30 метара, а суперструкције 2,70 метара; код Рацијарије 3,60 метара, али западни бедем призидан уз бедем старијег утврђења дебљине у супструкцији 2,80 метара и суперструкцији 1,80 метара, Иванов 1999: 174; код Кастра Мартис 2,20 метара на квадрибургију и 4,20 метара супструкције и 3,80 метара суперстуркције на кастелу, Атанасова 2005: 27, 45; код Августе II 2,5 метара Иванов 1999: 175; Иванов 2003 A; код Абритуса 3-3,20 метара супструкција, 2,10-2,85 суперструкција, Иванов 1999: 193; Радославова, Дзанев 2003: 129; код Ијатруса дебљина супструкције 4-4,10 метара, а суперструкције 3,5 метара, Иванов 1999: 189;

Употребљена техника и начин зидања бедема Ремесијане, као и врста материјала, одају економску снагу наручиоца, његове намере и потребно време за извршење задатка. Свакако у личности Константина треба видети императора који је наредио утврђивање Ремесијане. Уосталом, то потврђује како његово ратовање са Лицинијем тако и у вези са тим археолошки налази откривени у Ремесијани. Управо у периоду тетрархије граде се моћне фортификације, палате и системи одбране. Развој опсадних справа и ратовања, такође, допринео је обимности и солидности бедемских страна утврђења у односу на она из ранијих времена. У Ремесијани изгледа да је поред тога масивност бедема постигнута и призиђивањем снажнијих бедема млађег утврђења из времена Константина са спољне стране старијег утврђења из периода Марка Аурелија/Севера, који су вероватно били мање дебљине.[208]

Спољње лице/оплата бедема млађег утврђења Ремесијане из епохе Константина грађено је у техници opus quadratum.[209] Оно је очувано до висине од око 2,7 метара.[210] Употребљени масивни блокови локалног жућкастог пешчара,

---

код Залдапе 3,4-3,8 метара, Торбатов 2003: 91; код Тропејум Трајани од 2,69-3,70 метара, а на кулама источне капије и до 4,15 метара, Торбатов 2002: 303. Код Ромулијане дебљина бедема од 1,76 метара код старијег утврђења прелази на дебљину од 3,60 метара код млађег утврђења, Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010: 62, 75.Утврђење Шаркамен има бедеме дебљине од 2,90-3,10 метара, на кулама од 3,20-3,50 метара, а дебљина од 5,30 метара забележена је једино на западној капији. Међутим, постоје и фортификације са тањим бедемом као код Timacum Minus дебљине 2 метара (са бедемом из претходне фазе укупне дебљине од 3 метара), Petrović 1995: 41; Петровић, Јовановић 1997: 20; код Сердике обновљена је фортификација из раније фазе исте дебљине од 2,15 метара: Бояджиев 2000: 95. Камена утврђења балканских провинција из ранијег периода, тј. од епохе Трајана и Хадријана имају дебљину бедема углавном од 1 до 2 метара, уп. Бояджиев 2000: 57, средња дебљина бедема од 1,60 метара за висину бедема од 6 метара.

[208] Гушић 1987: 30-33, старије утврђење, за разлику од млађег из периода под Турцима, одређује да је »настало у ширем временском оквиру IV века«. Дакле, не издваја се као посебно утврђење из периода Марка Аурелија/Севера, овде издвојено као старија античка фортификација, види горе.

[209] Гушић 1993: 185. Техника зидања утврђења са оплатом лица бедема од клесаног четвоространог камена и средишњом испуном од ломљеног камена углавном се назива opus quadratum, уп.Вачева 1979: 2-3; Русева-Слокоска 1989: 105; Бояджиев 2004: 186-188, не наводи ову технику; Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010: 66, у Ромулијани утврђују да је доњи део фасаде тврђавских врата изведен у овој техници. У новијој бугарској литератури користи се за исту технику зидања, такође, савремени израз opus implectum, Торбатов 2002: 146, 148 (Новиодунум), 161 (Халмирис), 172 (Аргамум), 186 (Овидиу II), 195 (Калатис), 209-210 (Кареја/Креас), 218 (Камен брјаг-Јајлата), 224-225 (Свети Никола), 246-247 (Бизоне), 276 (Бабадаг), 303 (Тропаеум Трајани), 325, 332 (Залдапа), 340 (Тимигоција), 349 (Дебрене II), 358 (Одърци), 374 (Оброчиште); Торбатов 2003: 89, 97, 99 (Залдапа), у истој техници изведени градска и хришћанска базилика; Иванов 2003: 25 (Алмус) користи наведену технику за зидање речним каменом, Радославова, Дзанев 2003: 129 (Абритус), само цокл код кула је у техници opus quadratum; Аладжова 153 (Шуменска крепост). Иванов 1999: 202, за касноантичка утврђења на бугарском делу дунавског лимеса користи технике зидања opus vittatum mixtum (најчешћа), opus incertum i opus vittatum.

[210] Гушић 1987: 24, наводи ову висину бедема суперструкције на четвоространој кули код северозападне угаоне куле утврђења, која је ту очувана захваљујући подизању на том месту

димензија 0,65-1,3 x 0,3-0,55 x 0,45-0,55 метара, документовани су на више места. У оплати приметна је тежња да се блокови пешчара ређају у редове, а повезивани су танким малтерним спојницама.[211] Унутрашње лице, потврђено на јужном бедему у пределу базилике на Старој Пијаци и код североисточне угаоне куле, изведено је у техници opus vittatum и чини се припада унутрашњем лицу бедема старијег утврђења с краја 2. или почетка 3. века.[212] Међупростор два лица бедема, тј. испуна/емплектон, урађен је у техници opus caementicum. Нажалост спој бедема фортификација из претпостављене две фазе Ремесијане досада још није документован.

Облик и величина откривених кула, такође, иде у прилог повезивања изградње фортификације Ремесијане са делатношћу и припремама Константина за оначни обрачун са Лицинијем. На угловима утврђења потврђене су шестоугаоне куле.[213] Тип вишеугаоних кула јавља се током дужег временског периода, али се њихова примена завршава до у 4. век.[214] Блиски примери Ремесијани употребе вишеугаоних кула, у Ромулијани, Бононији и Кастра Мартис, говоре о духу једног времена, градитељској униформности и ширењу утицаја.[215] Изгледа да се опет

касније тврђаве из периода под Турцима. На осталим деловима античког утврђења (са две фазе), изван габарита турске тврђаве, очувана је нешто мања висина бедема, али оплата спољњег лица бедема знатно оштећена, пошто је вађена за изградњу потоње тврђаве. Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010: 66, бележе да је доњи део фасаде тврђавских врата Ромулијане до висине од 2,23 метара изведен у техници opus quadratum. Имајући у виду да је у Ремесијани очувана висина спољње оплате бедема за 0,5 метара вишља то је мало вероватно да је она била изведена у истој техници и материјалу до претпостављене висине од око 10 метара, односно 20 лаката за утврђења у равници по препорукама римских архитеката, уп. Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010: 60, 75. По свему судећи највећи део висине бедема био је изведен у техници opus mixtum, као код већине бедема утврђења на Балкану. Остаје отворено питање на ком делу античког утврђења (северни и источни бедем?) је откривена техника градње opus mixtum током истраживања Народног Музеја из Београда 1956. године, уп. Мано-Зиси, Поповић 1958-1959: 381.

[211] Гушић 1987: 24, на северозападној угаоној кули документовано је и дерсовање спојница.

[212] Могуће је да као у случају бедема Сердике с краја 5. века нови призидани бедем прелази и преко круне старијег бедема, уп. Бояджиев 2000: 117. У Ремесијани то није археолошки утврђено.

[213] Гушић 1987: 24, помињу се угаоне куле северозападна откривена у целости и југозападна парцијално. У новијем раду, Гушић 1993: 185, помиње се и трећа југоисточна угаона кула, а њихове странице имају дужину по 3,5 метара. Недавним провођењем савремене канализације оштећена је у средишњем делу североисточна угаона кула. Тада је ухваћен део унутрашњег лица бедема уз кулу и горњи део лука од опеке вероватно улаза у угаону кулу или од носача степеништа, види под Ремесијана. Међутим, Гушић 1987: 22, сл. 2; 32, сл. 12; 33, сл 14, на приказаним плановима представља седмоугаоне куле. Такве куле налазе се на Западној капији Рацијарије, делом увучене, из времена Трајана, односно, после Дачких ратова, види Иванов 1999: 157-158

[214] Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010: 61, наводе примере за осмоугаоне куле на тврђавским вратима старијег утврђења Ромулијане. Они се исто тако односе и на различите полигоналне куле млађег утврђења, од којих је цело утврђење образовано.

[215] Атанасова 2005:47-48, истиче утицај из Далмације и западних провинција Царства.

Константинов политички програм изградње утврђења надовезује на претходнике, Диоклецијана и Галерија, и уклапа у кампању према Лицинију. Свакако наведена утврђења чине једну линију концепцијске градње утврђења на Балкану, коју Константин доноси са запада на главним путним правцима, а према супарнику Лицинију.[216] Са друге стране, источно од ове линије полигоналне куле на утврђењима се не срећу. Већ у суседном Туресу на главном царском путу куле су другојачијег плана (види ниже).

Између угаоних кула и кула на тврђавским вратима документоване су масивне, избачене правоугаоне куле, димензија 10,5 x 5,5 метара.[217] Најсличнији концептуални однос облика и величине кула фортификације Ремесијане налази се, као што је већ речено, у старијем утврђењу царске палате у Гамзиграду, али и ближем војном логору у Равни.[218] Код ових утврђења четвороугаоне куле налазе

[216] Атанасова 2005: 48, истиче да их у провинцијама Тракији и Мезији (Доњој, прим. аутора) нема, сем једног примера осмоугаоне куле код североисточног угла Хисарске тврђаве из времена Диоклецијана. Питање је колико је имало утицаја скорашње преобликовање провинција баш на овом сектору, тј. оснивање провинција Приобалне и Средоземне Дакије, чијим образовањем се бришу дотадашње границе између Мезије и Тракије. Микулчић 1999: 264, ову линију бележи према Тракији код каструма Баргале и Крупишта/Запаре?

[217] Гушић 1987: 24, сл. 2, 12 и 14, приказана је само једна истражена правоугаона кула уз северозападну угаону полигоналну кулу, док су остале три рекогносциране, односно, наслућују се. Уп. Гушић 1993: 185, сл. 104; 1995: 129, сл. 2, где су сада приказане три истражене правоугаоне куле, а једна рекогносцирана, а на сл. 7 изведена је могућа реконструкција. Новијим мерењима и провером аутора овог рада, констатовано је да су две правоугаоне куле на делу бедемског платна између угаоне куле и куле на капији постављене скоро на једнаком растојању од око 22. метара. На плановима Гушића, међутим, размак између правоугаоних кула је знатно мањи него ли између њих и угаоне, односно куле на капији. Нелогичност у реконструисаним плановима фортификације Ремесијане с тога огледа се у недоследном преношењу констатованог пропорцијског односа кула уз северозападну угаону кулу, на северном и западном бедему, који, уосталом, није тачан.

[218] Чанак.Медић 1978: 42-45 Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010: 57-64, сличност појачавају полигоналне куле на капијама. Разлика се огледа једино на угаоним четвоространим кулама, које су делом увучене. За трећину дужине, уосталом, улазе у унутрашњост и куле на бедемским платнима, иначе, квадратне основе, димензија 10,4 метара, чиме се добија правоугаона основа ових кула на њиховом делу изван спољњег лица бедема, као код Ремесијане. Остаје отворено питање да можда није иста ситуација и у Ремесијани, и да је можда разлика покривена млађим или старијим бедемским платном. У Ремесијани није истражена унутрашња страна бедема у пределу правоугаоних кула. Та ситуација потврђена је на кастелу код Добринаца/Caput Basensis, сличног облика Ремесијани, где се претпоставља да су све куле квадратне, види Petrović 1995C: 221-222, сл. 1-3. Petrović 1995: 40-41. Петровић, Јовановић 1997: 20, сл.16, у Равни су на угловима делом увучене четворостране куле заједно са по једном таквом кулом на капијама знатно веће него четворостране куле на бедемским платнима између њих. Стајкова-Александрова, Стајкова 2003: 205-207, код Германије правоугаоне куле образоване су по две на капијама и изгледа једна између на бедемским платнима, док на угловима није било кула. Иначе, војни логор кохорте у Германији у старијој фази изграђен је за време Септимија Севера. Бояджиев 2000: 103-104, 132, у случају Диоклецијанополиса, знатно већег града, на угловима фортификације су постављене полигоналне куле, а на капијама и бедемским платнима четворостране. Источна и западна капија смештене су асиметрично на 1/3 дужине утврђења. Бояджиев 2000: 87-92, сл. 29, Абритус има сличну само источну страну бедемског платна, на осталим бедемима налазе се U-образне куле. На источној

се и на угловима фортификације. Употреба кула различитог облика на фортификацији Ремесијане представља прелазну фазу у утврђивању логора и насеља. Правоугаоне куле, као и полигоналне, традиција су углавном градитељства западних провинција Цартсва, одакле креће и Константин ка Лицинију.[219] Од грубе линије на Балкану, као што је већ горе речено, правца пружања недавном границом Горње Мезије и Македоније према Доњој Мезији и Тракији чини се да постоји одвајање у облику утврђења. Источна, под утицајем Лицинија, односно, концепција утврђења Арабије и Северне Африке, и западна, под политичким вођством Константина, тј. доктрине утврђивања западних провинција.[220]

Међусобно растојање кула фортификације Ремесијане од око 22-23 метара представља доњу границу њиховог распореда на бедемским платнима.[221] Удаљеност једне од друге куле у антици одређивала се дометом стреле, тако да се на утврђењима Балкана констатује прилична разноликост, а креће се од 20 до 40 метара.[222]

Полигоналне куле истог облика као на угловима утврђења Ремесијане сматра се да су биле удвојено подигнуте и на градским капијама.[223] За разлику од царске палате Ромулијане, која је имала само наспрамне капије, западну и

страни изграђене су четворостране куле, капија је измештена уз североисточни угао утврђења, а на угловима су постављене лепезасте куле.

[219] Иванов 1999: 203, у провинцијама источног Балкана даје хронолошко преимућство четвоространим кулама, односно, употребу од краја 3. века са тетрархијом, а U-образне и њима сличне куле од почетка 4. века, које се шире са истока, од утврђења из Мале Азије, Арабског лимеса и северне Африке.

[220] Уп. Иванов 1999: 179-180, где се за утврђење Августе II са U-образним кулама аналогије налаза на Блиском Истоку и Арабијском лимесу за време Диоклецијана, а ово утврђење радије датује у време Константина, али изгледа изведено под утицајем Лицинија.

[221] Гушић 1987: сл. 2, 12 и 14, на плановима приказује различиту удаљеност између археолошки истражених кула, која се затим не преноси у реконструкцији фортификације. Новијим мерењима на северној половини западног (северозападног) бедема куле су постављене на скоро једнаком растојању од око 22 метара, тако да се у могућој реконструкцији утврђења долази до другојачијег броја и распореда кула, види ниже.

[222] Чанак-Медић 1978: 38; Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010: 61, узимају 30 метара као основну у антици, колика је и на старијем утврђењу Ромулијане; Иванов 1999: 175-178. 191-193, код утврђења Iatrusa раздаљина је смањена чак до 15 метара, а код Августе II креће се од 30 до 50 метара. Изгледа да су утврђења заснована у равници имала куле постављене на мањим растојањима.

[223] Гушић 1987: 22, сл. 2, приказује ухваћену само јужну страну северне куле на западној капији; 32, сл. 12, и 33, сл. 14, претпоставља капије на западном (северозападном) и источном (југоисточном) бедемском платну, а остале две капије на друге две наспрамне стране означене су под знаком питања. Примећује се да је спој полигоналне куле са унутрашњим лицем уцртан различито на првом (под правим углом) и друга два плана реконструкције утврђења (под тупим углом). Исто тако, 32, сл. 13, на упоредном плану појављују се јужна и северна капија.

источну, фортификација Ремесијане вероватно је била снабдевена са четири капије и, за сада, једном потерном. Како показују примери фортификација војних логора и градова балканских провинција, током епохе тетрархије, углавном се задржавају тврђавска врата постављена на све четири стране света и у случајевима када се утврђење гради на старијим основама, односно, преуређује.[224] Сада и код новоподигнутих утврђења градске капије подижу се око средине свих бедемских страна и добијају масивне куле.[225] Оне се избацују изван линије бедема, а цео систем одбране капија као најлакшег улаза у унутрашњост фортификације, постаје сложенији.[226] Нажалост, досадашњим истраживањима Ремесијане није откривена у целости ниједна градска капија, сем делимичног утврђивања унутрашњости северне капије.[227]

Новијим мерењима и праћењем фортификације Ремесијане дошло се до могућности другојачијег постављања тврђавских капија и распореда кула на бедемским платнима, но што је то досада чињено.[228] Најпре, изградњу четири капија на свим бедемских странама индицирају некрополе и објекти из субурбијума Ремесијане. Јужна и источна некропола налазе се на трасама путева који из утврђења воде долином Коритнице ка Лужници и Јужној Морави са једне стране,[229] и Туресу и Сердици узводно долином Нишаве, са друге стране.[230]

---

[224] Vasić, Kondić 1986: 553-555, констатују да се преуређењем кастела поједине капије зазиђују; Иванов 1999: 171-206; Бояджиев 2000: 87-112

[225] Vasić, Kondić 1986: 553, Чезава, а на Караташу је зазидана само porta principalis sinistra. Станчева 1989: 20, сл. 4 на стр.15, Сердика; Иванов 1999: 170, 193, сл. 53, Абритус. Радославова, Дзанев 2003: 129, код Абритуса источна капија је измештена уз североисточну угаону кулу због лоше конфигурације терена око средине источног бедема; Бояджиев 2000: 90-92, Абритус датује раније са више фаза од Марка Аурелија до после Требонијана Гала; 95, Сердика; 104 Диоклецианополис. Микулчић 1999: 263, код Баргале наспрамне капије на дужим странама постављене су на 1/3 дужине, оснивањем каструма за време Константина. По Микулчићу каструм је убрзо након напуштања војне јединице, дакле после 324. године, прерастао у град потврђен натписом из 371. године.

[226] Микулчић 1999: 242-245, за потковичасте и кружне куле наводи да су се из северне Африке раширили почетком 4. века; Иванов 1999: 202; Бояджиев 2000: 58; Иванов 2003: 34, U-образне куле и фортификације на лимесу Доњег Дунава одговарају утврђењима Мале Азије и Арабијском лимесу краја 3 и почетка 4. века. Уп. Иванов 1999: 203, о незнатном хронолошком преимућству четвоространих кула над U-образним.

[227] Гушић 1993: 185, 187, сл. 104, назначује једино северну (североисточн) капију на плану, док текстуално претпоставља да су све четири капије Ремесијане предодредиле савремене главне улице Беле Паланке, уп. Гушић 1987, сл. 12 и 14; 1995: сл 7.

[228] Види под Ремесијана.

[229] О положају некропола Ремесијане види Пејић 1982: 79-83. Јужна тврђавска капија Ремесијане индиректно је потврђена око средине пружања бедема на тој страни града открићем 1934. године почасног споменика Септимија Севера и Каракале из 202. године. Наиме, он је пронађен приликом изградње подрума приватне зграде, која се налази око средине јужног бедема. По свему судећи

Преостале две капије наслућују се положајем значајних грађевина у субурбијима Ремесијане. У правцу пута који је полазио од северне капије[231] налази се велика вила субурбана Сабовљевића. Једино је она, уосталом, археолошки потврђена око средине бедемског платна. И ранохришћанска базилика extra muros из Нове Колоније, смештена око 400 метара од западног (северозападног) бедема, свакако је била подигнута крај пута који је из Наиса водио у Ремесијану.[232]

Досада није примећена могућност постојања додатних елемената заштите фортификације Ремесијане. Наиме, још 1885. године тадашњи учитељ Ковачевић саопштава о постојању зиданог воденог канала, ширине 26 или 16 метара, уз јужни бедем утврђења.[233] Са супротне стране, код североисточне угаоне куле утврђења, на око 20 метара од северног бедема, откривен је мањи део зида веће ширине изведен у техници opus mixtum.[234] Целом дужином северног бедема на истом растојању уочава се по конфигурацији терена уздигнутија површина, која је вероватно настала од урушавања моћног зида. Изгледа да је овде реч о

био је употребљен као сполија на тврђавским вратима, окренут натписом навише, пошто се у доњем делу натписног поља налази широка рупа од стуба на коме је била окачена једна страна двокрилне капије. И то је још један елеменат датовања млађег утврђења Ремесијане у време Константина. Био је потребан један век и нешто више да он падне у заборав, буде изобичајен и искоришћен као сполија за ново утврђење. Померање и скраћивање северозападног угла фортификације Сердике из времена тетрархије, а тиме и северне капије, тумачи се праћењем терена, уп. Бобчев 1989: 44, 53; Бояджиев 2000: 93. Што се тиче Ремесијане, јужна капија највероватније није померана, а скраћивање југозападног угла фортификације могло је да буде изведено из неколико разлога. Због изградње воденог канала са или без протеихизме, или због ненарушавања субурбијума на тој страни. Исто тако, са јужне стране могу се претпоставити старија (?) и/или савремена некропола (у близини су откриване гробнице и натпис Тауринијана, види под Ремесијана). Поред тога, могуће је да јужна капија представља главни улаз у утврђену Ремесијани ако је главни царски пут из Наиса долазио подножјем Голаша, тј. преко потеса Балван и преко Малог Курила и некрополе на његовом подножју. Отуда је то могао и бити разлог скраћивања западног бедема, односно, косог постављања јужног бедема Ремесијане, уп. Гушић 1987, 30, сл. 11, положај предратне Синђелићеве улице и јаза/ваде за Влајкову воденицу.

[230] Поред источне некрополе Ремесијане, до које се из фортификације морало долазити преко моста на Мокранској реци још археолошки непотврђеног, источну градску капију открива посредно и воденична вада, однедавно ван функције, уп. под Ремесијана.

[231] Пут од северне капије Ремесијане водио је најпре на варијанту пута Наис-Турес десном обалом Нишаве, који је пролазио изнад Сићевачке клисуре, уп. одељак *На главном царском-дијагоналном путу*. На Нишави је свакако постојао мост од кога се на десној обали, изнад/узводно од данашњег моста, налазе трагови стубишта античког моста. Убрзо узводно од моста, у пределу насеља на локалитету Бубетак вероватно се одвајао крак пута ка долини Тимока, односно римским путним станицама Timacum Maius и Timacum Minus.

[232] Гушић 1987, 21, сл. 1.

[233] Валтровић 1885: 98, преноси текст белопаланачког учитеља Ковачевића да је зид канала висок 2,5 метара, да су откривена на њему мања врата, за која је он претпоставио да су служила за испуштање воде.

[234] Gušić 1987: 34, је у недоумици да ли овај могући бедем треба приписати Јустинијановој обнови Ремесијане, види под Ремесијана. Податак потиче из времена истраживања Завода у Нишу крајем 70-тих и почетком 80-тих година прошлог века.

протеихизми која је пратила северни бедем, као код неких градова Балкана.[235] Досадашњим истраживањима и праћењем стања на терену нису констатовани остаци протеихизме и воденог канала са источне стране фортификације Ремесијане.[236] Интересантно је напоменути да на тој страни уз бедем Ремесијане нису потврђени на растојању до 20 метара значајнији археолошки и архитектонски остаци.[237] По свему судећи, на тој страни била је природна заштита од Мокранске реке. У сваком случају на тој страни сигурно је постојао важан мост на источној градској капији који је водио ка Туресу и Сердици преко источне некрополе у Новој мали. Имајући у виду да до данас нису откривени његови знатни остаци то је могуће претпоставиди да је био од дрвене конструкције.

На јужној страни документована је некропола Ремесијане, на раздаљини од око 130 метара, а у међупростору до зиданог воденог канала са вероватном протеихизмом, налазили су се стамбени објекти и евентуално Хераклов храм (види под Ремесијана, јужни субурбијум). Са супротне, северне стране, изван вероватне протеихизме, а у пределу источно од северне капије, у Булској Мали, била је лоцирана већа зграда или група објеката са каменом пластиком (види под Ремесиајана, северни субурбијум). Има се утисак да су делови субурбијума најближи бедемима Ремесијане, односно протеихизме и воденог канала, ако су истовремено подигнути, били порушени и изнивелисани од стране Константинових градитеља. То се пре свега односи на јужни и северни субурбијум. У каснијем периоду, током 6. века, могли су цивилни делови насеља од нетрајног материјала да се приближе фортификацији.

Имајући у виду примере градова Балкана из времена тетрархије и постојећу топографску ситуацију Ремесијане намеће се закључак да су постојале

[235] Бояджиев 2000: 103, на плану Диоклецијанопола, сл. 50, испред северног бедема види се протеихизма; 106, сл. 58, 125-126, за постојање протеихизме у Августи Трајани на растојању од 3,8-8 метара, из друге половине 5 века; 127-128, испред протеихизме западног бедема постојао је водени ров са вероватним покретним мостом на западној капији; 125, помиње исто растојање протеихизме од 8 метара при утврђењу Динеја, близу села Војвода код Шумена.
[236] Станчева 1989: 18, наводи постојање протеихизме која је пратила са свих страна фортификацију Сердике на растојању од 20 метара, али је ухваћена код источне и западне капије; Бобчев 1989: 52, бележи да је протеихизма констатована једино са источне и западне стране утврђења Сердике. Са западне стране утврђења Ремесијане на удаљености од 200 метара налази се тробродна ранохришћанска базилика у насељском делу Беле Паланке Нова Колонија, види под Ремесијана.
[237] Једино у пределу северног дела изван источног бедема код северне/североисточне угаоне куле на растојању од око 50 метара и више документовани су скромнији остаци објеката, види под Ремесијана, Врбак Мала.

четири капије. Оне су највероватније биле постављене око средине бедемских страна. По свему судећи decumanus maximus, повезујући западну и источну капију, био је паралелан са северним бедемом, а не са јужним, како се досад претпостављало.[238] Cardo maximus се у том случају са њим секао под правим углом, не реметећи ортогоналну мрежу улица унутар утврђења, које прате правце бедема, а како је већ потврђено у већини балканских градова.[239] Предложена исправка пружања главних комуникација Ремесијане не утиче на положај делимично откривеног форума, који може да буде и издуженије правоугаоне основе.[240] Поред тога, како старија тако и новија истраживања потврђују груписање откривених објеката из унутрашњости утврђене Ремесијане на два основна дела. Први смештен северно од decumanus maximus припада стамбеним зградама, а онај део јужно испуњен је објектима јавног карактера распоређених око средишњег форума.[241]

---

[238] Гушић 1987: 29, сл. 10, при доказаној поставци о постојаности урбанистичких планова за основну матрицу војног логора са почетка II века, у овом раду краја II века, тј. време Марка Аурелија/Севера, узима мање вероватне савремене улице М. Тита и Крсте Тошића, које се секу под правим углом. На тај начин правоугаона основа војног логора поклапа се са најдужом источном (југоисточном) страном касноантичког града (2. фаза). Ове улице могле су врло лако да се изместе, након 600-700 годишњег престанка живота и урушавања остатака рановизантијске Ремесијане, са античких праваца током касносредњовековног Извора или, вероватније, изградњом каменог утврђења Мусапашине Паланке и касније. На тај начин правоугаона основа војног логора поклапа се само са најдужом источном (југоисточном) страном касноантичког града (2. фаза). Вероватније је првобитни војни логор видети смештен у правцу пружања јединог сачуваног правог угла касноантичког утврђења (2. фаза), кога чине његова западна (северозападна) и северна (североисточна) бедемска страна. По угледу на добро истражену Сердику, која је у то време била у другој провинцији и имала другу генезу, Ремесијана је могла да из отвореног цивилног насеља уређеног у ортогоналном систему, преко утврђене мансије или fora rerum venalium буде у касној антици преуређена у утврђени град, уп. Бобчев: 1989: 53, сл. 6 на стр. 54-55.

[239] За Сердику Бобчев 1989: 44, сл. 6 на стр. 54-55; уп. Станчева 1989: сл. 3 на стр. 14 и сл. 4 на стр. 15. Сердика равну крађу страну фортификације има на јужној страни, супротно од Ремесијане, са којом се равна decumanus maximus. За Пауталију Кацарова 2005: 113-115, сл. 60, објашњава искакање из ортогоналног растера улица у западном делу града, где су углавном стамбене инсуле, у односу на источни део са зградама јавног карактера и форумом. Гушић 1987: 30-32, сл. 11, развијајући просторну схему Ремесијане у 4. веку долази до нелогичног пружања карда и постављања северне капије. То је исправљено у новијем раду, Гушић 1993: 187, сл. 104, исправним одређењем једино утврђене северне капије.

[240] Гушић 1987: 30-31, сл 11, 12 и 14. Јовановић 2007 B: 19, за одступање од уобичајеног постављања форума у градском средишту предлаже на том месту постојање у ранијем урбаном развоју Ремесијане званичног римског храма, а у вези са могућношћу да је овде држан провинцијски сабор Горње Мезије.

[241] Гушић 1987: 24-26, наводи углавном јавне објекте из јужне половине утврђења под локацијама поред Земљорадничке задруге 2-3- градске терме, непосредно западно уз форум; Стара пијаца 4- део форума и део градске базилике и Библиотека 5- репрезентативна зграда западно уз градске терме. Истраживања Завода у Нишу на простору новог парохијског дома белопаланачке цркве у северном делу утврђене Ремесијане открила су зграде вероватно стамбеног карактера, види под Ремесијана. Кацарова 2005: 115, лоцира агору Пауталије помоћу главних градских терми које се

Откривена западна трећина градске базилике са западном пространом апсидом, ојачаном контрафорима, представља за сада изузетну грађевину Ремесијане. Масивни зидови дебљине 1,3 метара, грађени у техници opus mixtum, и спољна ширина зграде од 14,8 метара иду у прилог њеној знатној висини. На угловима темељног проширења зграде постављени су већи клесани квадри. Три реда опеке са фугама исте дебљине смењују редови ломљеног камена висине 0,9 метара. Зидови базилике очувани су до висине од око 2,5 метара. Опеке имају димензије 40,5 x 27,5 x 4,5-5 см.[242] По свему судећи реч је о форумској базилици, концепцијски пренетом из западних провинција Царства.[243] Она је свакако подигнута у склопу свеобухватног грађевинског подухвата Константинових припрема за освајање Истока са градским бедемима, форумом и осталим зградама из унутрашњости утврђења.[244] Константину је био неопходан сигуран и чврст пункт на главном царском путу од Наиса ка Сердици, са оданим магистратима и привржeним грађанством.

Од објеката изван градских зидина овом периоду свакако би требало приписати северни субурбијум Ремесиајне и велику вилу рустику/субурбану Сабовљевића, која са северне стране затвара наведену целину, види под Бела Паланка-Remesiana, северни субурбијум.[245] Претходно изнете претпоставке о

углавном налазе уз форуме градова римских западних провинција, као што је случај и у Ремесијани.Овде је агора претпостављена у источном делу унутрашости града пошто приближно правоугаона форма утврђења Пауталије има правац пружања запад-исток. Бобчев 1989: 44-52, сл. 6, основне целине јавног карактера, као форум и градске базилике, смешта у југозападној четвртини утврђене Сердике. Она има скоро исту основу плана фортификације као и Ремесијана само окренуту за 180°. Наиме, код Сердике форум је смештен у јужном делу унутрашњости утврђења где се углови фортификације секу под правим углом, а код Ремесијане на страни скраћивања једне стране утврђења.

[242] Гушић 1993: 185-186, сл. 105, на слици приказана је већа дебљина зидова од 0,9 метара, а претпостављена дужина, на основу пропорцијских односа, око 30 метара.

[243] Топалилов 2004: 267-268, у последњој развојној етапи изградње форума за време Антонина у римској провинцији Британији и Рајнским провинцијама форум је без храма са три стране окружен портицима и радњама, а са четврте базиликом и иза ње опет радњама. Овај план може да се претпостави и у Ремесијани, уп. Гушић 1987: 26, 31-32, сл. 7 на стр. 27.

[244] Топалилов 2004: 270, узима се да је задњу градњу куриje на Римском форуму извео Константин током 314. године. Исто тако могао је и изградњу фортификације са форумом и пратећим објектима по узору на западне провинције да изгради и у Ремесијани. Примамљива је, такође, теза да су и терме, западно од форума и базилике, а од терми западније репрезентативна грађевина, на простору данашње библиотеке, изгледа преторијум, били у функцији мансија, уп. Гушић 1987: 24, 26.

[245] У претходном излагању изношена је могућност и раније градње овог пространог комплекса, као и могућност другојачије намене, мансија. За сада већа је вероватноћа да је комплекс саграђен у периоду тетрархије. Имајући у виду да ревизиона ископавања још нису обављена, а да је Сабовљевић пратио само зидове, то прецизније одређење није могуће дати.

намени великог грађевинског комплекса на ободу северног субурбијума Ремесијане, на десној обали Мокранске реке, могу да буду допуњене једино могућношћу да је реч о комплексу јавних магацина за сакупљање аноне, који је од тетрархије интензивиран.[246]

Некрополе Ремесијане у овом периоду свакако почињу да се образују, а посебно су значајне зидане гробнице са полуобличастим сводовима. Реч је, пре свега, о јужној и источној некрополи, које се развијају у близини одговарајућих страна утврђења Ремесијане, а на падинама М. и В. Курила, види под Ремесијана.[247] Што се тиче северне некрополе Ремесијане, познате из литературе, са богатим налазима, свакако је реч о некрополама касноантичких насеља из атара села Дола и, вероватно, богатијих становника Ремесијане, који су сахрањивани на својим имањима у околини.[248] Размештај некропола Ремесијане оцртава уједно и простирање субурбијума на странама према њима, док у овом периоду западна некропола изгледа није била образована.[249]

Турес, исто као и Ремесијана, добија моћну фортификацију и статус градског насеља. Међутим, остаци античког утврђења, констатованог на ртастој кречњачкој греди Сарлаху, прилично су девастирани током прошлости.[250] Имајући то у виду изградњу утврђења на Сарлаху вероватно треба ставити у шири

[246] Томе у прилог иде и помен трибуна Тауринијана, који је уједно био и свештеник Марсовог храма, на новооткривеном натпису из Ремесијане, види под Бела Паланка/Ремесијана. Наиме, могуће је да је Тауринијан био задужен и за организацију прикупљања аноне или за надгледање рада у магацинима хране, уп. Ricman 1971: 285, 290.

[247] Једино је на источној некрополи констатована једна сахрана у керамичкој урни, која свакако припада старијој некрополи Ремесијане. На јужној некрополи срећног налаза још није било, али се старије сахране могу претпоставити источно и западно од јужног пута који је напуштао утврђење Ремесијане. Камени надгробни споменици (IMS IV: 75-76), као и остали почасни споменици (IMS IV: 69, 71-73, 77), налажени су у бедемима тврђаве и каравансараја Беле Паланке из турског периода, који су, свакако, извађени из бедема касноантичког утврђења Ремесијане приликом градње наведених турских објеката. У фортификацију Ремесијане, како показује место налаза једног почасног споменика (IMS IV: 70), доспели су са оближњих некропола и јавних објеката друге половине 2. и прве половине 3 века, и били уграђени у бедеме утврђења, највероватније, за време Константина. Ово је пракса документована скоро у свим градовима Балкана из тог доба.

[248] Права северна некропола Ремесијане развијала се, вероватно у пределу виле субурбане истражене од Сабовљевића, види под Ремесијана.

[249] Приличан део између источне стране утврђења и источне некрополе Ремесијане плавила је Мокранска река, која је ту меандрирала на изласку из ждрела.

[250] Пејић 1996: 17, највероватније знатна оштећења почињу са изградњом касносредњевековног Пиротског града, а затим је настављено током периода под Турцима до данас, види овде под Turres-Пирот.

временски оквир од тетрархије до великог Готског продора из 377-378. године, За кастел на Пазару из времена Марка Аурелија-Септимија Севера нема поузданих података о престанку његовог коришћења. Разлог томе је скоро никаква истраженост овог простора античког Туреса.

Утврђење на јужној нешто блажој страни Сарлаха очувано је до наших дана фрагментарно и углавном рудиментарно. Као боље сачуване партије могу да се наведу југозападна угаона капија са делом западног бедема, северна капија и северозападна угаона кула, види под Пирот-Turres.[251] Северна страна Сарлаха је стрмија, а поједине партије испод самог врха гребена имају и стеновити отсек. Но и поред тога и на овој неприступачнијој страни гребена откривани су објекти од чврстог материјала, вероватно субурбијума и гробови северне некрополе Туреса.

На основу заштитних истраживања и праћења терена, утврђење на Сарлаху састоји се од три спојена дела, доњи, средњи и горњи град са цитаделом. Утврђење је неправилног полигоналног облика, пошто је пратило природу терена само јужне стране брда.[252] Највероватније има димензије на најистуренијим тачкама око 350 x 170 метара.

Доњи град је чини се био издуженог трапезоидног облика, правца пружања запад-исток, димензија око 250 x 70 метара. Обухватао је подножје Сарлаха са неколико јаких извора и врела, што је било предуслов стабилне и дуготрајне одбране. Имао је две капије, југозападну, прилично очувану, и вероватно источну, која још није потврђена.[253] Од бедема очуван је једино мањи заједнички бедем са средњим градом и вероватни јужни већи део бедема у темељној зони, преко кога сада протиче Костурска река.

Југозападна угаона капија доњег града, нажалост, откривена је половично само у северном делу. Постојање зиданог зубца и попречног зида говори о томе да

[251] Углавном је боље очуван западни део утврђења, док источни скоро у потпуности недостаје захваљујући оштећењима у прошлости. Чини се да су она проузрокована близином Пиротском граду и вароши Пирота у турском и каснијем периоду. Утврђење на Сарлаху, његова источна страна, изгледа да је најдуже служио као мајдан грађевинског материјала, поред утврђења, емпорија и канаба на Пазару. Пејић 1991(каталог сталне археолошке поставке у Пиротском граду), југозападна капија са делом западног бедема откривена је заштитним археолошким истраживањима приликом изградње Петље заобилазног пута око Пирота на јужној страни Сарлаха. Северозападна угаона кула горњег града и цитаделе није истраживана, а северна капија је откривена, вероватно, златарским радовима.

[252] За сада нема никаквих налаза, нити индиција о утврђивању и северне стране Сарлаха.

[253] Источна капија Доњег града свакако је била постављена на челу Сарлаха, поред Бистрице, али су у том делу оштећења настала током каснијег времена највећа.

је реч о капији која је имала двокрилна врата са пропугнакулумом дубине 2,6 метара.[254] На растојању од 3,3 метара од капије налази се истурена потковичаста кула, димензија 7 x 6 метара. Кула и бедеми грађени су техници opus mixtum, са три и четири реда опека, који се појављују на висинама од 1,5-1,7 метара. Квадратне опеке 27,5 x 4 см комбиноване су и са мањим бројем опека 34 x 4 см., а малтерне фуге су веће од опека, 5-6 см. Супструкција је изведена у техници opus caementicum до дубине од 0,8-1,2 метара. Дебљина бедема и куле износи 1,65 см, а очувани су до висине од 0,5 метара код капије и чак до 3 метара код куле. Западни бедем полази од средине потковичасте куле косо ка падини Сарлаха и праћен је у дужини од 11 метара, према ранохришћанској базилици intra muros.

Сличност концепције и конструкције југозападне капије Туреса огледа се код југоисточне капије утврђења Монтане и главне капије утврђења Сторгозије. Код Монтане искоришћена је исто тако за утврђење једна стрма страна ртасте греде, с том разликом што фортификација не допире до подножја брда, односно реке Огосте.[255] Другу разлику чини постављање једне издужене капљичасте куле на капији са супротне стране него што је то изведено код Туреса. Наведена капија утврђења Монтане датована је грађевинским натписом из 258. године, у коме се наводи да је изграђена из основа porta praetoriam cum turae.[256] Код кастела Сторгозије план главне капије са једном потковичастом кулом одговара капији Туреса, али је утврђење као код Монтане постављено на гребен брда, а не и у подножју, како је у Пироту.[257] Изградња утврђења Сторгозије ставља се у крај 4 и почетак 5. века.[258]

Од средњег града утврђења на Сарлаху очувани су изгледа мали делови темељних зона бедема, углавном средином њиховог пружања (северни и јужни

[254] Откривених 2 метара северног дела капије вероватно по угледу на капије већине балканских утврђења чине половину дужине. Тако је код већине утврђења на дољедунавском лимесу, види Иванов 1999: 171-202.
[255] Бинев 2003: 167, сл. 3. Свакако присутна хронолошка разлика између ова два утврђења чини се да је потенцирана и цивилним карактером пиротске фортификације.
[256] Бинев 2003: 167, изградња капије повезује се са кохортом III Collecta, а протеихизма пред капијом изведена је у четвртој грађевинској фази, највероватније из времена Јустинијана. Уп. Бояджиев 2000: 79-80, сл. 18-19; Александров 1994: 69, наводи могућност да је бедем рађен у техници opus mixtum.
[257] Бояджиев 2000:132-133, сл. 25, кулу назива U-образном.
[258] Бояджиев 2000: 133. Маджаров 2004: 40-41, наводи да су епиграфски споменици 2. и прве половине 3. века употребљени у изградњи утврђења, као и да су откривене две оставе новца из римског доба и 4. века.

бедем). Уствари, реч је о најстрмијем делу јужне падине Сарлаха. Бедеми овог дела утврђења вероватно су затварали простор издуженог правоугаоника неправилно постављених и изломљених краћих страна. На средини пружања јужног бедема, тј. северног бедема доњег града, у једном сачуваном одсечку ухваћен је зидани канал за одвођење кишнице.

Горњи град са цитаделом захвата само јужни део врха гребена Сарлаха са горњим нешто проширеним и блажим делом падине. На тој страни врх гребена са горњим делом падине степенасто се спушта од северозапада ка југоистоку образујући две нагнуте површине. На највишој нагнутој ка југозападу изграђена је цитадела, а на нижој, нагнутој и ка југозападу, и истоку образован је горњи град. На споју горњег града са цитаделом изграђен је бетонски базен за градски водовод, а био је и место мањег каменолома, тако да су трагови раздвајања бедемом ова два највиша дела фортификације, ако их је и било, неповратно уништени. Северна капија горњег града лоцирана је ближе цитадели, у оквиру северног бедема. Бедем на тој страни прати ивицу гребена која на појединим местима ка северу прелази у стеновите отсеке. Вероватно су зато бедеми констатовани са једне и друге стране капије дебљине само 1,4 метара и највероватније без кула. Капија је образована у бедему, ширине 2 метара, са остацима зидова пропугнакулума дужине 2,5 метара. И бедеми и капија очувани су до висине од 0,4-0,7 метара и урађени у техници opus incertum. Површина горњег града углавном је еродирана и огољена тако да није могуће констатовати објекте у унутрашњости.

Цитадела обухвата највиши западни део гребена, његову јужну страну. На западу гребен је одвојен и прекинут дубљим, вештачки направљеним, седлом. Са источне стране наставља се непосредно на горњи град, који се пружа до чела гребена. Цитадела има облик неправилног издуженог трапеза, димензија 200 x 60 метара. Уз седло приметна је издужена кула димензија око 26 x 17 метара. Она свакако штити северозападну капију цитаделе, уједно и утврђења на Сарлаху. Бедеми се уочавају по конфигурацији терена. Северни бедем приметан је мањим делом до окомитијег литичастог отсека, док су западни и јужни бедем обурвани, прекривени шутом, и изведени са два прелома, види под Пирот-Turres.

О вези највишег дела утврђења на Сарлаху са осталим нижим међусобно спојеним фортификацијским целинама не може се говорити јер не постоје ни археолошки, ни архитектонски трагови. Они су уништавани током каснијих периода, ипак најразорније током двадесетог века оснивањем каменолома на јужној страни Сарлаха - баш у пределу античког утврђења..

И овако у целини знатно оштећено утврђење на Сарлаху допушта извесну интерпретацију. По свему судећи реч је о једном композитном утврђењу састављеном од више међусобно спојених делова. Његови градитељи искористили су повољности јужне осунчане стране кречњачког гребена Сарлаха са више извора у подножју. Реч је о новоподигнутом утврђењу које је на највишем простору, цитадели, свакако било војног карактера, док су ниже постављене целине чиниле цивилне делове насеља Турес. На основу најстаријег културног хоризонта, који се везује за утврђење на Сарлаху, као и фортификацијских елемената југозападне капије са потковичастом кулом подизање утврђеног насеља са цитаделом Туреса датује се у време тетрархије.[259] По угледу на фортификацију Монтане, која је подигнута средином 3. века, али и Сторгозије с краја 4. века, слично конципирана структура утврђења на Сарлаху могла је да настане у ширем временском оквиру од тетрархије и до Готске провале из 377/8 године, односно од доба Лицинија/Константина до Валентинијана I/Валенса.[260]

У поређењу са утврђењем Ремесијане, како је овде предложено, из времена борбе Константина и Лицинија за превласт над Царством, исто тако, могуће је да је изградњу утврђења на Сарлаху покренуо Лициније, припремајући се за сукоб.[261] Концепцијски утврђење на Сарлаху има одлике фортификација из источног дела Балкана, дела Империје којом је владао Лициније, за разлику од Ремесијане са одликама утврђивања западног Балкана. Са друге стране, примећено је да утврђења Балкана из периода тетрархије граде се са истим

[259] Иванов 1999: 203, наводи да се четворостране куле избачене изван бедема појављују од тетрархије, а U-образне куле, које су сличне потковичастим, употребљавају се од почетка 4. века.
[260] Бинев 2003: 166-168, моћна велика кула Монтане, могла би да одговара великој кули на северозападној капији цитаделе Туреса, а затим, одговарајући нижи делови. Иванов 1999: 203, истиче да од Диоклецијана до Валенса треба рачунати са једним грађевинским периодом на утврђењима бугарског дела доњедунаског лимеса.
[261] Иванов 1999: 206, покреће питање утврђивања доњедунавског лимеса пре 316. године или после 324. године. Торбатов 2002: 413, 419-420, 461, истиче да је систем касноантичких фортификација провинције Скитије створен у време Лициније и Константина, са превагом самосталне владавине другог императора после 324. године, а не како се до сада сматрало од времена Диоклецијана и владара прве тетрархије.

одликама и до времена Константинових наследника и Валенса.[262] С тога, имајући у виду слабу истраженост и знатну оштећеност утврђења на Сарлаху, учиниће се мања грешка ако се његово настајање определи у шири временски оквир прве три четвртине 4 века.

Преко пута утврђења на Сарлаху, на супротној, десној обали Бистрице, налази се касносредњевековно утврђење Пиротски град.[263] У оквиру горњег града ове тврђаве из времена кнеза Лазара, откривена је источна лучна половина супструкције грађевине, изведене у техници opus caementicum и почетак суперструкције у техници opus incertum (вероватно је и она озидана у техници opus mixtum). Она је постављена на стрмој југоисточној страни веће издвојене стене, продужетка кречњачког гребена Сарлаха, који овде урања у пиротско поље. На делу откривеног зида на најнижој јужној страни постављен је контрафор озидан од опека. Лучни зид са контрафором свакако представља остатке једне кружне куле, вероватно пречника 9 метара. Источно издвојено од куле откривен је правоугаони зид исте технике зидања, види под Пирот-Turres, Пиротски град. Највероватније да је био у конструктивној вези са кулом, можда са њеним улазом. У нивоу откривених грађевинских остатака пронађен је сиромашан културни хоризонт који би одговарао широко датованом периоду 2-6 века. И у пределу средњег града налажени су остаци објеката, који нису могли да буду прецизно дефинисани, са богатим културним хоризонтом од 2-6. века.

Претпостављена кружна кула са Пиротског града налази се у међупростору утврђења на Сарлаху и кастела на Пазару. У том делу Пирота мочварно земљиште Барја, са југа, и воде ушћа Бистрице у Нишаву, са севера, смањивали су суви

[262] Иванов 1999: 203, напомиње да су утврђења по дољедунавском лимесу интензивније грађена од Диоклецијана до велике Готске најезде из 376-378. године, и да у то време треба видети један грађевински период са фазама из доба Диоклецијана, Константина, његових синова и Валенса. Vasic, Kondic 1986: 554-555, сличну ситуацију бележе и на Ђердапском лимесу, с том разликом што су одређена утврђења порушена за време Констанција II и Валентинијана I. Микулчић 1999: 195-196, истиче да су утврђења на територији данашње Македоније из касноантичког периода била углавном војног каракатера настала у вези сукоба Коснтантина и Лицинија, и да су након победе Константина она преуређена у цивилна утврђена насеља.

[263] Пејић 1996: 5-6, археолошка истраживања пратила су конзерваторско-рестаураторске радове овог споменика културе од великог значаја, које је изводио Завод у Нишу са Музејем Понишавља у Пироту, у периоду од 1970-1986; констатовани су културни хоризонти од, 7, енеолитског насеља, 8, гвозденодобног насеља, 9-10, римско-рановизантијског насеља са издвојеном кулом Туреса/Кумедаве, 10-11, касносредњевековне некрополе, 12-22, касносредњевековне тврђаве, која је преуређена током периода под Турцима, до, 23-48, савременог доба.

простор у античком периоду само на површину Пиротског града.[264] По свему судећи издвојена кула на Пиротском граду била је спона између утврђења на Сарлаху и отвореног цивилног насеља на Пазару и Барју у 4 веку и каснијем периоду. Поред ове куле свакако је пролазио и главни царски пут, вероватно у северном подножју. Може се само претпоставити да је наведена кула настала још у другој половини 2 века и била везана за мансио Турес, како казује његов назив.

У пределу Барја, јужно од емпорија на Пазару, откривени су остаци четири грађевине из касноантичког периода, од којих је једна истражена у целости, две делимично, а једна је девастирана, види под Барје/Пирот-Turres. Најбоље проучена зграда правоугаоне је основе димензија 20 x 9 метара са тремом преко целе дужине на источној страни, ширине 4 метара. Од трема нису откривене камене базе за вероватно дрвене стубове, али је откривена масивна малтерна супструкција пода, дебљине 0,1 метра, чије поплочање на основу отисака није могло да се дефинише. Унутрашњост зграде подељена је на три просторије, једну велику и две мање у северном крају.[265] Главни улаз у објекат, ширине 1,8 метара, постављен је око средине велике просторије са источне стране, а у две мање просторије улазило се понаособ у сваку из велике преко пролаза ширине 1,5 метара. У каснијој фази улаз у једну мању просторију био је зазидан, пошто је вероватно отворен са чела зграде. Објекат је зидан од ломљеног камена са кречним малтером, дебљине зидова 0,6 метара. Пошто су довратници свих улаза урађени од опека димензија 33 x 29 x 4,5 см, вероватно је цео објекат био озидан у техници opus mixtum. Зидови су очувани до висине од 0,5 метара, а супструкција је изведена до дубине од 1 метра.[266]

Од две парцијално истражене грађевине једна је вероватних димензија 25 x 12 метара. Изгледа да је имала четири просторије и ојачање зидова у виду

[264] Пејић 1996: 31-32, на простор горњег и средњег града, док у доњем граду нема трагова културних хоризоната из античког периода, па чак ни из средњевековног. Доњи град је подигнут изгледа почетком 19. века.
[265] Rickman 1971: 245-246, сл. 56, наводи да су у римској провинцији Германији horrea помоћних трупа углавном облика једноставних правоугаоних грађевина сличних димензија као у Туресу, од којих су карактеристични они који у једном крају имају две мање просторије за службенике/librarii horreorum, као на примеру логора Weissenburg, уп. Иванов 2004: 165, сл.23 на стр. 164.
[266] У североисточном углу велике просторије откривена је сложена гомила камења вероватно остављена након вађења римских опека за потоње изградње објеката и тврђаве у касносредњевековном Пироту, а можда и у периоду под Турцима.

спољних контрафора на дужим странама. На источној страни биле су три мање просторије, а на западној једна велика. Главни улаз није откривен, али довратници мањих просторија били су озидани од опека завршени лучним сводом, опекама димензија 36 x 16 x 4,5-5 см. Један улаз је у каснијој фази зазидан. Зидови дебљине 0,6 метара, озидани су у техници opus mixtum, а либажни слој очуван је на круни зида само у два реда опека димензија 34-36 x 34-36 x 4 см. Они су били најпре дерсовани, затим облепљени глинастом земљом и онда малтерисани. Зграда није истраживана до краја због појаве подземне воде. Констатовано је да је страдала у пожару. Слабије истражена друга грађевина имала је дужину од 20 метара. Четврта уништена грађевина била је вероватно сличне конструкције као прва, детаљно истражена зграда.

Све констатоване грађевине у Барју распоређене су зракасто, окренуте ка отвореном насељу/емпорију и утврђењу на Пазару са којим чине целину. По свему судећи реч је о економском делу насеља, јужном субурбијуму Туреса, у коме су биле смештене виле субурбане и хореуми. Они су, свакако, чинили један економски комплекс.[267] Сличан положај у односу на градске квартове економска четврт Туреса налази у изванградском насељу Nicopolis ad Istrum-a.[268] Најбоље истражена грађевина, вероватно вила субурбана, коришћена од друге половине 3. до у 4. век, била је магацински простор осталих пољопривредних или занатских производа.[269] Један од два делимично истражена објекта, свакако хореум због конструкције, широко се датује у период од 2-4 века.[270] Он је страдао у пожару током велике Готске провале из 376-378. године, или чак у хунским нападима из прве половине 5. века.

На простору између откривених економских зграда у Барју, са једне стране, и кастела (западно) и отвореног цивилног насеља/емпорија (источно) на Пазару, са друге стране, откриване су делимично и друге грађевине од којих

[267] Динчев 2005: 277, наводи да се близу римских граница у касноантичком периоду граде утврђени магацински комлекси. Турес са оснивањем Средоземне Дакије није више на провинцијској граници, а и топографски удаљен је од утврђења, односно, у делу је римског отвореног насеља.
[268] Poulter 2002: 15-16, sl. 5.
[269] Пејић 2008: *
[270] Динчев 2005: 286, долази до закључка да је већина великих хореума у дијецезама Тракији и Дакији изграђена крајем 3-4. века, а вероватно и напуштена током 5 века. Ова констатација потврђује се и у Туресу. На карти Средоземне Дакије, сл. 1 на стр. 291, свакако поред јавних магацина документованих у Сердици, Медијани и Германији, треба додати и оне у Ремесијани и Туресу.

једино терме могу да се одреде са релативном сигурношћу, види опет под Пирот-Turres, Барје. Чини се да су насељске целине Туреса констатоване на Пазару и Барју највероватније обитаване до времена Валенса упоредо са новоизграђеним војно-цивилним утврђењем на Сарлаху. То се, донекле, може допустити имајући у виду замах урбанизације и просперитета балканских провинција од тетрархије до велике Готске победе над Валенсом.

Истраживање некропола Туреса није одмакло далеко од случајних откривања појединачних гробова.[271] С тога је тешко говорити о настанку и ширењу касноантичких некропола Туреса.[272] Познатија је западна некропола, која се ширила дуж путева који су из Наиса и/или Тимакума улазили у утврђење Туреса на јужној страни Сарлаха, односно, субурбијума на северној страни истог брда. Углавном се у новије време бележе гробови са инхумацијом и конструкцијом од опека у правој линији у подножју јужне стране Сарлаха, види под Турес. Источна некропола констатована само једним сигурним гробом од опека на две воде, указује на престанак ширења емпорија, тј. цивилног насеља на Пазару, у пределу данашње основне школе Вук Караџић. Северна некропола на Пазару индицирала би истоимену капију утврђења у равници и указивала на пут који је водио ка мосту на Нишави.[273]

За разлику од Ремесијане, где је у овом периоду масивна фортификација обновљена или новоподигнута у равници, кастел на Пазару римског Туреса, исто из равнице, био је напуштен, или, вероватније, добио нову намену, дотле је на јужној страни брда Сарлаха подигнуто ново замашно утврђење.[274] У Ремесијани

[271] Томе је свакако узрок константа девастација античких остатака у прошлости, а нарочито интензивним развојем Пирота у другој половини 20. века. Зачуђујуће је и то да на простору античког Туреса још није нађена, или боље рећи забележена, ни једна зидана гробница на свод од опека.

[272] Као и у Ремесијани и у Туресу су откривена два камена надгробна споменика, али не уграђена у античко или каснија утврђења, бар то услови налаза не допуштају, види под Турес. Зато нема елемената да би се оквирно одредиле старије некрополе из 2-3. века.

[273] Исто тако, могуће је да некропола припада и рановизантијском добу.

[274] Једно од објашњења измештања фортификације из равнице на страни брда у Туресу могло би да буде локални утицај. Наиме, од Аурелијана, а сигурно од Диоклецијана, и Ремесијана и Турес у истој су провинцији, Средоземној Дакији. Међутим, чини се да претходни развој Туреса у провинцији Тракији створио је другу градитељску основу, уосталом, нове тенденције долазиле су са истока и могле су у време Константина и Лициниј да се овде граниче. Друга интерпретација подразумевала би касније датовање изградње утврђења на Сарлаху, можда у време Валентинијана I и Валенса.

пратимо једино северни субурбијум са граничном вилом субурбаном/коплексом економских магацина, као део цивилног насеља који није обухваћен фортификацијом. Он је релативно скромне површине. Код Туреса изгледа да је посреди друга ситуација. Неутврђени ранији цивилни делови насеља на Пазару, емпориј и/или канабе, вероватно настављају да постоје и проширују се ка југу, у Барје, са граничним комплексом магацина за сакупљање аноне.

Изложени урбанистичи и просторни развој Ремесијане и Туреса допушта да у трећем периоду наше поделе римске власти у пиротском крају одредимо и градски статус за наведена два најзначајнија насеља. Одмах треба нагласити да у овом периоду не постоје подаци писаних извора за изречени статус. Штавише, у јединoм сигурно датованом Бурдигаленском итинерару наводе се и Ремесијана и Турес са Мелдијом као мансије, док су градовима означени само Наис и Сердика.[275] Међутим, свакако треба претпоставити да писани извори тога доба не нотирају насеља градског типа мањег значаја и обима. У такве мање градове, попут Прокопијевог πολλίχνιον из каснијег времена, свакако треба уврстити и Ремесијану и Турес.[276] До Диоклецијанових и Константинових реформи мансије су повезиване статусно са појмом vicus.[277] Свеукупним променама у друштву са тетрархијом почиње да прелази управљање насељима од аутономних магистрата ка постављаним службеницима од стране државе.[278] Централизација власти довела је до већих економских могућности које су искоришћене за увећање градова и њихово утврђивање.

Чињеница да су у периоду од Диоклецијана до Валенса Ремесијана и Турес забележени само као мансији, са једне стране, није у сагласности са ситуацијом на терену, односно, степеном њихове урбанизације. Очигледан пример пружају величина и просторни односи у доброј мери истражене мансије Идимум.[279]

[275] Itin. Hieros. 566,3-567,1. Иначе, овај итинерар допуњаван је до почетка владе Јустинијана.
[276] Procop., de aedif. IV, 1, 31-32. Dušanić 2010: 547, нап. 53, изједначује Прокопијев израз πολλίχνιον, по историчарима, са латинским термином vicus.
[277] Van Buren. RE, 1958, 2090, у основном значењу викус представља насеље збијеног типа, село или варошицу. Vasić, Milošević 2000: 133, да се и путне станице називају термином vicus. Уп. Dušanić 2010: 547, нап. 53.
[278] Велков 1959: 68-73. История на България-Велков 1979: 378. Мирковић 1981/2000: 99. Динчев 1998: 16.
[279] Vasić, Milošević 2000: 83, вероватна утврђена мансија типа квадрибургијума током 4. века има димензије 72 x 81 м. (0,58 ha), а викус вероватно дупло већи.

Ремесијана и Турес, прилично веће од Идимума на истом главном царском путу, свакако су у 4. веку имале и другачији статус. По свему судећи, знатнија насеља из пиротског краја, Ремесијана и Турес, у оквиру којих су биле смештене наведене мансије, свакако су означавана и изразом oppidum или ὀχύρωμα.[280] Чини се реалним да је процес уједначавања терминологије војних утврђења са цивилним насељима у овој фази историјског развоја пиротског краја прилично одмакао тако да су наведени изрази свакако почели да се користе за означавање величине наших најзначајнијих насеља.[281]

Замах урбанизације и свеукупног просперитета, од времена тетрархије до пред крај 4. века, у балканским провинцијама евидентан је и лако се прати и на Ремесијани и Туресу. Додуше, приоритет свакако има Ремесијана у добијању појавних градских елемената, као што су јака фортификација, форум, терме, јавне грађевине и магацини итд.[282] Урбана предност Ремесијане над Туресом огледа се и у чињеници да је од средине 4. века прво насеље забележено и као епископија са

[280] Провинција Средоземна Дакија створена је од ранијих територија хеленофоне (Тракија) и латинофоне провинције (Мезија Супериор), то су онда оба израза била у употреби. Велков 1959: 65, нап. 2, указује на честу употребу израза опидум за означавање мањих али добро утврђених касноантичких градова, дајући примере из текстова Амијана Марцелина (пише у задње две деценије 4. века о догађајима од 353-378. године). Микулчић 1986: 108, наводи опидуме као мале рановизантијске градове, по Курбатову, који се помињу од Зосима почетком 5. века (пише након 425. године подробније о догађајима од 270-410. године). Микулчић 1999: 247- 266; 273-278, не говори о опидумима, већ о градовима, каструмима и кастелима. Најближа Ремесијани Баргала приказана је као нови град, пошто је од војног кастела из времена сукоба Константина и Лицинија убрзо преуређена у цивилно насеље. Mikulčić 2002: 52, враћа израз опидум за кастеле са краја 4. века, односно, говори о већим кастелима са превасходно градским обележјима; за Баргалу стр. 55. Динчев 1998: 17, расправља о »неким неуобичајеним изразима за градове – oppidum, ohiuroma или phrourion«, са идентичним садржајем – утврђење, утврђено место, које тумачи као невелики град или мали град. Исто тако, указује да термини касноантичких/рановизантијских аутора о величини насеља могу да буду прецењени и подцењени. Торбатов 2004: 32-41, у одељку о латинским називима за римско/рановизантијске фортификације не наводи израз oppidum, док у делу о грчким терминима говори и о изразу ὀχύρωμα, на примерима само Прокопија за означавање централних утврђења са градским обележјима или стражарских кула, као и о изразу φρούριον, са основним значењем код Грка за веће војно утврђење, а код Прокопија изједначен са латинским castellum или масивним кулама посебне заштите, попут каснијих средњевековних донжона. Имајући у виду да се ојачане и масивне куле јављају од времена тетрархије, то је задњи израз могао врло рано да уђе у употребу за означавање само таквих кула, односно, да није могао да буде коришћен у именовању Ремесијане и Туреса.

[281] Торбатов 2004: 31, констатује да је до пуне идентификације војне и цивилне терминологије за утврђене агломерације остварена у 6. веку, а да је интензивирана крајем 4. века. Тако се Ремесијана помиње и код Хијерокла и код Прокопија (као полихнион), док се Турес, изгледа, наводи само код Прокопија под промењеним именом, једнако као полихнион, Кумедава.

[282] Bavant 1984: 245-246; међутим, резултати истраживања урбанизма Ремесијане објављени су касније, тако да је он на стр. 247 само констатовао поузданост фортификације, уп. Гушић 1987: 21-35.

чувеним Никетом.[283] Може се само претпоставити да је Ремесијана повлашћенији положај у урбанистичком развоју, односно статус градског насеља добила стављањем на страну победника у сукобу Константина и Лицинија.

Поред два значајнија римска насеља у пиротском крају бележе се и друге насеобине, распоређене, исто тако, на, пре свега, главном коридору у Понишављу, али и на споредним путним правцима. И оне могу да се групишу по величини и значају у неколико категорија.

Најпре, треба навести утврђења која захватају површину између једног и пет хектара, односно, одговарају утврђеним местима мањим од малих градова, а већим од утврђених неградских насеља, где и сама спадају. Динчев их назива утврђена полуградска насеља.[284] Она би могла да се назову и деминутивима римских и грчких термина за мање добро утврђене касноантичке градове, опидулуми или охиромидиони. Микулчић их убраја у утврђена села/vici murati.[285] Она имају значај локалних средишта и по величини свакако припадају великим селима.

Са главног царског пута у Понишављу групи опидулума/охиромидиона припадају утврђења из општине Пирот атара села Темске (Градиште), Градишта (Кале) и из општине Димитровград, села Гојин Дола (Градиште). Свакако најзначајније је утврђење са локалитета Градиште у атару села Темске. Оно се налази на одвајању споредног пута за долину Тимока, тј. за Timacum Minus. Смештено је на заравњеној ртатстој греди при ушћу Темштице у Нишаву након великог меандра. Облика је неправилног правоугаоника величине око 2,5 хектара.[286] О урбанизацији овог утврђења говоре и данас видљиви остаци како

[283] Јовановић 2007 B: 19, претпоставља да је Ремесијана постала епископско седиште вероватно за време владе Констанција II.
[284] Динчев 1999: 14.
[285] Микулчић 1999: 267-268; Mikulčić 2002: 58-60, бележи око педесетак оваквих утврђења у Македонији, а карактерише их постављање на неприступачним местима, фортификација локалне изградње без кула или са једном на капији, постојање једне цркве унутар или изван зидина и културни хоризонти као доказ интензивног живота у дужем времену.
[286] Микулчић у Македонији наводи слична утврђења, акропола града Транупара (?), Големо Градиште из атара села Коњух у општини Куманово, са налазима новца од касног 4. до 6. века; затим, рудничко утврђење из општине Делчево, у атару села Драмче, локалитет Бигла, са налазима из 6. века, али наведено и у одељку касноантичких рудничких утврђења; и у општини Берово у атару села Будинарци, локалитет Будинград са налазима од 4-6 века, Микулчић 1999: 358-360, сл. 233-234, за Транупару (?); 277, сл. 174, 371, сл. 247, за лок. Бигла; 366, сл. 238, за Будинград.

фортификације тако и објеката из унутрашњости. Поред тога, чини се да је у издвојеној цитадели био смештен војни контингент за заштиту деонице пута, док је у највећем делу утврђења обитавало цивилно становништво. Значајно је забележити да су у непосредној близини постојали и спекулуми, један из атара села Сопота (Драка), а други из атара села Станичења (Кула), као заштитни пунктови наведеног опидулума/охиромидиона.[287]

На југоисточном рубу издужене пиротске котлине, тј. ушћу Јерме у Нишаву, налази се друго значајно утврђење Кале из атара села Градишта у општини Пирот. Масивна фортификација овалног облика са релативно густо постављеним кулама смештена је уз врх омањег и ниског брега-цитадели. Доњи град и цитадела са вероватно пространим подграђем захватају површину од око 3 ха.[288] Оближње мање утврђење, свакако типа квадрибургија, на локалитету Прдљивац било је у функцији осигуравања безбедног прелаза моста на Нишави којим је пролазио главни царски пут идући из мансија Турес. Са отвореним насељем у атару суседног села Чиниглавца моћно утврђење на Калеу сигурно је чинило основу заштите и пружања потребних услуга на траси овог важног античког пута Понишавља. Утврђење је најпре могло да буде чисто војног карактера с обзиром на важност пута, а да током 4. века постане мешовито насеље.[289] Забележену мутацију Транслита у римском итинерару свакако треба тражити у оквиру поменута два локалитета.[290]

Задње снажно утврђење у пиротском крају смештено уз трасу главног царског пута у Понишављу налази се недалеко од претходног, на локалитету Кале, на граници атара села Обреновца и Гојиног Дола. Овде је већ реч о фортификацији постављеној на изразитој, доминантној чуки. Утврђење састављено од горњег и доњег града, неправилног полигоналног облика површине

[287] Имајући у виду близину претпостављене мутације Латина из атара села Црноклишта, наведени систем утврђења са спекулумима могао је да представља и систем пограничних утврђења између провинција Горње Мезије и Тракије, у периоду пре образовања провинције Средоземне Дакије. Проблем може бити решен само истраживањима поменутих локалитета.

[288] У Македонији Микулчић наводи утврђења из рановизантијског доба са сличним обликом фортификације, пре свега, Кале у Скопљу, по њему град Јустинијана Прима (?), затим, Горњи град локалитета Давина из атара села Чучер, града Неутина или Венденисе (?), са прилично једнаким топографским положајем као и наша утврђења из пиротске котлине - Турес и Кале из Градишта, Микулчић 1999: 352-355, сл. 228, за Кале Скопје; и 356-358, сл. 231, за Давина Чучер.

[289] Микулчић 1999: 264, у том погледу наводи пример Баргале.

[290] Ћирић 1974: 115-117; Ћирић, Живковић 1974: 35-37, први поистовећују утврђење Кале из атара села Градишта са мутацијом Транслита.

око 2,5 ха, вероватно је имало и пространо неутврђено подграђе, на нижој тераси, на тзв. Малом Калеу. По свему судећи, подела утврђења на горњи град/цитаделу и доњи град ишла је линијом обједињавања војне и цивилине функције фортификације.[291] Локалитет је истраживан безмало пре три деценије и може да служи као хронолошка паралела за утврђивање насеља у пиротском крају током овог периода. Тада је констатовано да је утврђење изграђено у периоду тетрархије и свакако обитавано током 4. века. Најновијим заштитним истраживањима у јужном подножју Калеа откривен је и део поплочаног пута, додуше из рановизантијског доба.

Једно моћно утврђење налазило се на путном правцу из Понишавља преко долине Лужнице за Јужно Поморавље. Реч је о утврђењу Сип из атара села Грнчара у општини Бабушница. Оно је композитног састава смештено на кречњачкој коси и то оном делу који се стрмо спушта ка реци. Састоји се из четири спојена сегмента, цитаделе, горњег, средњег и доњег града издуженог неправилног полигоналног облика, а захвата површину од око 2 ха. Свакако је обухватало војне и цивилне функције заштите, очувања и пружања услуга на овом споредном путном правцу. Поред тога, сигурно је утврђење представљало економско средиште шире области са управним и административним надлежностима у овој брдско-планинској области.

Још неколико утврђења у пиротском крају имају сличне површине као претходна, али за разлику од њих не налазе се на важнијим путним правцима. По свему судећи ради се о предеоним средиштима. Најпре, то су два утврђења смештена у близини пространог пиротског поља: Градиште из атара В. Суводола и Кале из атара Раснице. Прво је свакако наставило живот из претходних етапа, али у овој фази са фортификацијом, док је друго највероватније образовано у овој епохи.

Остала утврђења подизана су дубље у брдско-планинском подручју на теже приступачним местима која олакшавају одбрану и заштиту природним одликама терена. Издвајају се у општини Пирот утврђења Темац, у атару села

[291] У опису локалитета Кале из атара села Гојин Дола у општини Димитровград узима се да је доњи град само из млађе, Јустинијанове фазе обнове утврђења, што се може променити новијим истраживањима. У принципу утврђења су углавном већих размера током 4. века, а редукција се врши касније до краја антике са затварањем сувишних градских капија.

Темске и Градиште у атару села Рудиње; у општини Димитровград Градишта из атара села Бањски Дол и Изатовци; у општини Бабушница Јасеново Кале/Коњарник из атара села Јасенов Дел и у општини Бела Паланка Г. Градиште из атара села Теловац.[292]

Највећи број утврђења припада групи мањих кастела површине до 1 ха. Она су скоро сва грађена на теже доступним и природно брањеним местима у брдско-планинском подручју. Фортификације су углавном без кула или са једном на капији и састоје се од једног или два сегмената (цитадела и нижи утврђени део). Бедеми су изведени у ломљеном камену везани кречним малтером. Унутар утврђења налазе се културни хоризонти настали од живота у дужем временском периоду. Објекти из унутрашњости углавном су грађени од нетрајног материјала.

Уствари, група мањих кастела представљала би права утврђена села/vici murati.[293] На основу њиховог положаја могу да се поделе на кастеле уз путне правце, праве кастеле у брдско-планинском подручју везане комбиновано за пољопривреду и сточартсво и рударске кастеле.[294] У већини случајева, у подножју утврђења налази се отворено насеље. Без спроведених археолошких истраживања само се може претпоставити да су у овом периоду наведена утврђења делом представљала и њихове рефугије, а да су крајем истог периода постепено

[292] Од наведених локалитета разликују се два, утврђење из атара села Рудиње и Теловца. Она немају цитаделе и остале издвојене утврђене целине евентуално са неутврђеним подграђима. Такође, једино у њиховој унутрашњости нема трагова од објеката зиданих од чврстог материјала, који се распознају по карактеристичној издигнутој конфигурацији терена. По свему судећи радило се о насељу са објектима од нетрајног материјала или о пространим рефугијима у комбинацији са мањим војним ефективима.

[293] Микулчић 1999: 267-268, 270, 274-278, 363-366, на основу добро истражених тридесет кастела из 5. и 6. века изводи закључак да се у рановизантијском периоду губи разлика, која је постојала у касноантичкој епохи – у 4. веку, »између утврђених места (села, збегови, кастели, рудничка утврђења)«. Имајући у виду да утврђења из пиротског краја нису систематски истраживана то њихово издвајање по епохама није могуће те се она овде приказују интегрално.

[294] У овом периоду пиротски крај припадао је једној провинцији, Средоземној Дакији. Међутим, по угледу на поделу кастела на границама и царинским пунктовима, коју користи Микулчић за провинције Дарданију и Македоније, делом и за Дакију Медитеранеа, у пиротском крају њих није могуће издвојити. Једина сигурна граница према провинцији Приобалној Дакији налази се на билу Старе планине која је са приличним висинама и с тога без граничних кастела. На супротној страни, ка југу, односно претпостављеној граници према провинцији Дарданији границу је тешко одредити. Она можда и излази из географског оквира пиротског краја? На остале две стране према градским територијама Наиса и Сердике није било потребе за таквим кастелима, а чини се да је у вишим административно-управним функцијама пиротски крај потпадао под јурисдикцију пре Наиса него Сердике. Ово је чини се знатно касније потврђено за време Јустинијана у Прокопијевим ’εν χώρα ‘Ρεμισιανισία.

претварана у кастеле са чисто цивилним карактером или комбиновани са војним функцијама.

Кастели уз путне правце прате главни царски пут у Понишављу и оне који се одвајају од њега, односно, споредне путеве. У општини Бела Паланка уз две главне варијанте главног царског пута, левом и десном страном Нишаве, налазе се кастели у селима Градиште (Кале), Крупац (Мајмилов град) и Врандол (Градац) са десне стране, и мањи кастел у селу Вргудинац (Стража) са леве стране Нишаве. На територији општине Пирот настављају кастели из Црвенчева (Кьтин трап), и мањи кастели уз мост на Нишави у атару Градишта (Прдљивац) и Чиниглаваца (ман. Свете Марија) само са десне стране Нишаве. У општини Димитровград једино постоји кастел са леве стране Нишаве у атару саме општине (Кале).

На споредном путном правцу Ремесијана-Лужница налазе се кастели у Г. Коритници (Кула), Бежишту (Кула), Извор (Градиште), Горчинци (Кушино Градиште), као и вероватно у Проваљенику (Градиште). На овај споредни пут надовезује се траса пута од Туреса опет за Лужницу где у том одсечку није забележен кастел. Исто тако није забележен кастел ни на делу пута од Ремесијане за Timacum Maius, односно ка Сврљигу. Са друге стране на споредном путу Турес-Timacum Minus, тј. ка Књажевцу, налази се једино кастел у Шугрину (Градски врх). На крају, са локалног пута Ђурђево поље, који се укључује на споредни пут Ремесијана-Timacum Maius, смештен је кастел у Осмакову (Ћитка), који је уједно могао да буде и рударски.

У брдско-планинске кастеле треба убројити оне из атара села у општини Б. Паланка, Дражево (Градац); у општини Пирот, Добри До (Дурмиш), Јалботина (Кале), Војнеговац (Падеж), Рсовци (Градиште), Власи (Кале), Камик (Градсћи камик); у општини Димитровград, Верзар (Кале), Г. Криводол (Кале), Сенокос (Кале), Поганово (Ћиташов камик); у општини Бабушница, Камбелевац (Игриште), Нашушковица (Градиште), Стрелац (Градиште).

Рударски кастели сконцентрисани су углавном у рудоносним областима општине Бабушница и везују се за прераду гвожђа. Реч је грубо о две металогене зоне, у којима су смештена рударска утврђења, једна у пределу Суве Планине у атарима села Остатовица (Градиште), Стол (Мали Стол) и Штрбовац (Градиште), као и планине Крушевице у атару села Завидинце (Кула), а друга у пределу

планине Руј, у атарима села Црвена Јабука (Безубачки камен) и Раков Дол (Латински Рид). У општини Бела Паланка једино се бележи кастел у Космовцу (Градиште) опет везано за прераду гвожђа у области Суве Планине. У општини Димитровград издвајају се три металогене зоне са одговарајућим рударским кастелима у оквиру њих. Прва, у области планине Видлич, у атару села Гуленовци (Чербес) везана за прераду гвожђа, друга, вероватна, у пределу Сребрне Главе на билу Старе Планине Сенокос (Кале) и Г. Криводол (Кале) са прерадом злата, сребра и бакра, и трећа у пределу Бурела, у атару села Г. Невља (Камик), највероватније за прераду бакра и сребра. У пиротској општини налази се знатан кастел у атару села Осмакова (Ћитка), са отвореним прерађивачким пунктом (Поље) гвожђа, које, иначе, није означено у геолошкој карти. Утврђење типа рефугијума из М. Лукање са отвореним насељем и две некрополе спаљених покојника изгледа да је у вези са лежиштима гвожђа у овој области, геолошки потврђеним. Мање утврђење уз село Дојкинци смештен у равници крај истоимене реке вероватно је био и прерађивачки пункт руде гвожђа, непотврђене у савременој геолошкој карти.

Што се тиче рударења и обраде метала на подручју пиротског краја у античком периоду генерално могу да се изведу неколике оцене. Најпре, да је орудњење и самим тим прерада метала у овој области јако скромних размера.[295] Ради се о малим површинским наслагама, углавном руде гвожђа на Сувој планини (атари села Космовца, Топонице, Богдановца, Остатовице и Штрбовца)[296] и

[295] Потврда за то налази се како у непостојању трагова каснијег рударства (средњевековног, у периоду под турцима и новијег) тако и изостајање традиције везане за рударење и обраду метала, уп. Simić 1951; Ćirković, Kovačević-Kojić, Ćuk: 2002. Гржетић, Јеленковић 1995: 18-21, приказујући лежишта (сл. 5) и минерализације сребра у Србији (сл. 6 и 7), који се иначе налазе заједно у лежиштима са бакром, златом, оловом и цинком, не наводе орудњења у области пиротског краја. Изузетак су лежишта бакра и злата (сл. 7) на билу Старе планине од Сребрне главе до Копрена и у области димитровградске општине у атарима села Барје, Г. и Д. Невље.

[296] OGA Bela Palanka 1980: 52, реч је о орудњењу руда гвожђа (лимонита и хематита) у дужини од 2 км, седиментног порекла високо у облуку Суве планине, у атару села Космовца, а свакако га треба довести у везу са касније споменутим топонимом Ferraria код Прокопија. Иста појава руда гвожђа југоисточно од Кременице, димензија 300 x 200 метара, односно, југозападно од Милћиног врха, претпостављеног кастела Каница на путу Ремесијана-Турес, нема археолошке потврде, уп. Mitić 2006: 268-269. Солидне археолошке индиције о преради руда гвожђа на јужној страни Суве планине и Крушевици у општини Бабушница (атари села Богдановца, Остатовице, Штрбовца и Завидинца) у геолошкој карти нису евидентиране ни као минерална лежишта нити као шљакишта, тј. трагови античке металургије. Индицију о рудним лежиштима пружа налаз ранобронзанодобне бронзане секире са цевастим тулцем из Штрбовца. Интересантно је напоменути да у атарима села Космовца и Вете, на нижим котама, постоје лежишта бакра (малахит и азурит) »у виду импрегнација, жица, жилица и гнездастих нагомилања«, али за сада нема археолошких потврда за

Видличу (атари села Одоровци, Гуленовци, Крупац, Рсовци и Височка Ржана).[297] Орудњење бакарним рудама налази се у атару села Д. и Г. Невље и Барја/Борова.[298] Знатнији рударски ревир злата, сребра, олова и цинка око Сребрне главе, на билу Старе планине, изгледа да је био експлоатисан од стране јаког античког центра у Монтани.[299] Мали издвојени избојци гвоздене руде, као северна гранична зона велике рударске области између Јужне Мораве и Месте,[300] налазе се разбацани у општини Бабушница у пределу планина Руј (атари села Црвена Јабука и Раков Дол), Крушевице (атар села Завидинца) и Стол (атари села Стола, Ваве и Камбелевца).[301]

њихово коришћење у антици (остају проблематични налази на Језеришту код села Топонице у пределу поменутих лежишта). Чешће појаве наведених руда бакра налазе се у нишкој суседној општини, односно у атарима села Г. и Д. Студене, Банцарева и Куновице, што све иде у прилог потврде рударења и металургије бакра на територији Наиса током антике, али и раније, иначе, потврђено топонимом Aeraria/ad Aerariam код Прокопија средином 6. века, уп. Beševliev 1970: 104; Петровић 1976/1999: 113/122; Душанић 1980: 38, нап. 244. Simić 1951: 286-287, наводи и експлоатацију бакарних руда од стране француза почетком 20. века, а у табели даје и анализу бакарне руде из лежишта у атару села Вете, као и локалитет на сл. 102, уп. Mitić 2006: 268. О познатој царској радионици металног посуђа и државним радионицама за израду војне опреме види Кондић 1994: 60-63, која предлаже добијање сировина из копаоничког рударског ревира, а не из оближњих рудника на Сувој планини и њеном подножју.

[297] OGA Pirot I Breznik 1975: 53, реч је о наслагама руда гвожђа хематита седиментног порекла. Исте појаве гвожђа документоване су у атарима села Бребевнице и Бачева, уз саму границу са Републиком Бугарском, тако да нису археолошки потврђени, али и у атару М. и В. Лукање, где су откривени и истраживани антички локалитети. На геолошкој карти приказана је издвојено и усамљено појава руде гвожђа и у пределу Градишта из атара села Искровци, што иде у прилог да се ово знатније утврђење третира и као рударско, уп. карту на стр. 52. Шљакиштима и металуршким пунктом/мањим кастелом потврђено је арх. рекогносцирањима и рударство гвожђа у Дојкинцима.

[298] OGA Pirot I Breznik 1975: 53, лист Брезник, ради се о орудњењу оба типа на ширем простору, са рудама бакра, пирит, халкопирит, малахит. Одређену индицију у том правцу пружа кастел Камик у атару села Г. Невље. Интересантно је напоменути да поред руда бакра у околини села Д. Невље налазе се и руде гвожђа, магнетит и хематит, чија прерада није археолошки потврђена, уп. карту на стр. 52.

[299] OGA Pirot I Breznik 1975: 51, Значајно је навести да су геолошким истраживањима потврђени у овој области како знатни рударски радови тако и стара испиралишта, свакако античке старости. Локалитет није археолошки рекогносциран, а кастели из атара села Сенокос и Г. Криводол могу да буду доведени у неку везу са овим знатним металогеним лежиштем, али за сада без археолошких потврда прераде метала (пећи, шљакишта). Међутим, документована су шљакишта око 20 км западно од Сребрне главе у непосредној близини села Дојкинца, као и прерађивачки пункт/мањи кастел уз истоимену реку.

[300] Душанић 1980: 32, нап. 178.

[301] У геолошкој карти Србије, лист Б. Паланка, где се налазе наведени атари села , нису потврђене руде гвожђа. Међутим, археолошки су индицирани и документовани рударски и металуршки радови тако да поменути кастели представљају рударска утврђења. Simić 1951: 287, указује да се рударство обојених метала у власинско-осоговској области што се иде више ка северу смањује. Иста је ствар и са рударством гвожђа. Међутим, Simić 1951: 286, сл. 102, бележи појаву руда бакра и у атару села Ваве, тако да је вероватна и експлоатација бакра и сребра у античком периоду с обзиром на налазе сребрне латенске фибуле из суседног Стола, али и рударско утврђење из истога села. Са друге стране у атару села Камбелевца потврђен је топионичарски пункт са гвозденим инготом на локалитету Слатина, а на Игришту и касноантичко утврђење/кастел, тако да су

Знатнија рударско-металуршка активност бележи се у суседним регионима на које се наслања пиротски крај.[302] То су, пре свега, северни обронци Старе планине, односно, рударски ревир Монтане.[303] Настављајући на претходну област, с оне стране Старе планине, а северно од западне половине пиротског краја, тј. области Ремесијане из времена Принципата, налази се јужни ободни део рударског дистрикта Равне.[304] Од оснивања Приобалне Дакије узима се да рударска област Равне чини јужни део такве шире области са средиштем у Аквама.[305] Јужно и југоисточно од пиротског краја простире се велика рударска област централног Балкана између река Јужне Мораве и Месте.[306]

О почецима рударења и металургије још од енеолита у области пиротског краја солидне индиције пружају налази бакарних и бронзаних секира.[307] Одређену експлоатацију рудних лежишта током латена, скоро на истим местима као у претходном периоду, око Ваве/Стола у Бабушници и Вете/Студене у Б. Паланци/Нишу, пружају налази познатих фибула и торквеса.[308]

За рударство и обраду метала током Принципата у пиротском крају чини се да нема никаквих поузданих трагова.[309] На свим рудним лежиштима

рударска лежишта могућа и на брду Сип. Уосталом, у непосредној близини нађен је и калуп за израду бронзаних секира микенског типа.

[302] Гржетић, Јеленковић 1995: 19-21, наводе две главне металогенетске провинције у Србији, Српско-македонску и Карпато-балканску, између којих се налази, углавном без орудњења, пиротски крај. На сл. 1, 5, 6 и 7 лежишта и минерализације бакра, злата, олова и цинка, у којима се налази и сребро, простиру се углавном до граница области пиротског краја.

[303] Александров 1994: 49-56; Душанић 1980: 34, говори као о суседним дистриктима само о metala Равне и Монтане.

[304] Рударски дистрикт Равне обухвата тзв. област четири Тимока од којих се два, Сврљишки и Трговишки, наслањају на пиротски крај, а у оквиру другог од та два, на западним обронцима Старе планине, документовани су рударски радови и кастели, уп. Dušanić 2010: 548, нап. 54; Petrović 1995B: 195, карта 1. на стр. 196, 200-201; Јовановић 1986: 195-200; Петровић, Јовановић 1997: 16-29.

[305] Dušanić 2010: 625, нап. 39, указује на континуитет рударства у долини Тимока од Севера до Јустинијана.

[306] Од овог великог рударског комплекса са пиротским крајем додирују се рударске области Власине на југу и трнског краја на југоистоку. На западу и југозападу од пиротског краја прилично су удаљени познати рударски ревири Копаоника, Радана и Новог Брда с оне стране Јужне Мораве. Види Davies 1935: 223-224; Davies 1938: 411-414; Simić 1951: 287-294 (бакар и сребро); 348-351 (злато).

[307] Добро познати налази секира из Станичења, Мокре, Димитровграда, Бабушнице, Камбелевца, Штрбовца, уп. Гарашанин 1971: 13-15, 41-43; за Димитровград уп. Николов 2007: 13, кат. бр. 7.

[308] Налази секира и калупа из атара села Камбелевца у општини Бабушница изгледа да треба да се вежу за рударење и прераду метала у близини рудног лежишта код села Ваве/Стола. Иначе, село Камбелевац је у суседству наведених села.

[309] Dušanić 2010: 258, нап. 53, иначе, указује да је рана фаза ремесијанских metalla прилично нејасна и да се вероватно пружа уз источну границу Горње Мезије у уској планинској области од Ремесијане до Власинског језера.

потврђеним у области Понишавља и Лужнице нису пронађени остаци рударења или металургије који би сведочили о њиховој знатнијој употреби током 1-3 века.[310] Изгледа да су важни државни и историјски чиниоци утицали да се у балканским провинцијама интензивира рударство и металургија како на местима где је било развијено до велике кризе Царства у време војничких царева, тако и у новим областима на којима га раније није било. То су, најпре, последице напуштања прекодунавске Дакије са богатим рудницима и ургентном потребом надомешћивања стално дефицитних метала.[311] Са тим у вези је и поновно успостављање дунавског лимеса. За његово одржавање и опремање неопходним сировинама у металима, како градова и утврђења, тако и војске и њихове опреме, држава је морала да неизоставно интервенише.[312] Одраз ангажовања државног апарата, вероватно са почетком од тренутка успостављања тетрархије, види се један век касније у донетом прогласу из 386. године.[313] По свему судећи, тада су почела да се користе и скромна рударска лежишта каква су горе наведена у пиротском крају.[314] Њихова експлоатација организована је сада по провинцијама, а изричито је царским прогласом наведена и провинција Средоземна Дакија. Самим тим и у Понишављу и Лужници треба да су од овог времена започели вађење и прерада руда.[315]

---

[310] Одређене посредне доказе пружају налази епиграфских споменика из Осмакова из времена Севера, али овде још нису потврђена геолошки рударска лежишта. На Малом Столу у атару села Стола, где су у близини, у селу Вава, потврђена рударска лежишта, индиректну потврду пружа налаз металне статуете Хераклa. Рудна лежишта бакра, која су вероватно давала и известан проценат сребра, у граничној области нишке и белопаланачке општине могла су да буду основа на којој су радиле радионице за израду сребрних предмета из времена Лицинија и Константина. Да ли су она коришћена и у периоду од 1-3 века остаје отворено питање, уп. Душанић 1980: 31, нап. 175; 38, нап. 244.

[311] Кондић 1994: 56.

[312] Велков 1959: 112.

[313] Велков 1959: 113; Душанић 1989: 217, 219; Dušanić 2010: 615-627, показује да се указом из 386. године и даље мисли на државне руднике са царским службеницима, а не на муниципализоване или приватизоване, који су организовани од великих реформи Диоклецијана и Константина.

[314] Simić 1951: 287, говорећи о рударству обојених метала у власинско-осоговској области наводи да су антички радови ређи што се иде од југа са богатијим лежиштима (кратовско-злетовски рејон) ка северу, односно, реци Власини и планини Чемерник као задњој планини ове области, иако су Римљани »експлоатисали и тако танке рудне жице, на које ми данас и не обраћамо пажњу». Лужница, која се наслања на Власину, а Понишавље на њу, у раду Симића нису обухваћени, али се у извесном смислу пиротски крај може поредити са северним делом наведене области.

[315] Судећи по знатној продукцији царске радионице за израду металног посуђа и државних радионица за израду војне опреме у Наису развој ових делатности почиње од влада Лицинија и Константина и траје током читавог 4. века, уп. Кондић 1994: 60-63.

Рударски радови у пиротском крају документовани су једино геолошким истраживањима на билу Старе планине у Сребрној глави. Овде су констатовани »велики број пинги и старих пралишта«.[316] Уз село Дојкинци у општини Пирот археолошким рекогносцирањима потврђено је на терену неколико свртњева, као и у раседу облука на Сувој планини у атару села Космовца општине Б. Паланка. У општини Димитровград атару села Барја на локалитету Стари дол вршени су након Другог светског рата пробни рударски радови на лежиштима бакра. Имајући у виду да се налази у близини претпостављеног античког кастела Доње градиште у атару села Скрвенице могуће је овде тражити и римске рударске радове. Слична ситуација понавља се и у општини Бабушница атару села Ваве на потесу Корбес, а у близини вероватног рударског кастела Мали стол из атара села Стол.

Непосредна сведочанства античке металургије у пиротском крају, а индиректне о рударењу, пружају бројна шљакишта утврђена рекогносцирањима и литерарним подацима. Више пута помињана Сребрна глава у општини Димитровград на билу Старе планине садржи и шљакишта документована геолошким истраживањима.[317] Геолошки је опет потврђена на више места згура на планини Видлич, потесима Умниште, Тепош, Парамуница, Ђерговац у атарима села Крупац, Басара, Рсовци општине Пирот и атару села Височки Одоровци општине Димитровград.[318] У атару села Космовца у раседу облука Суве планине документована су сведочанства о експлоатацији и преради руде гвожђа[319] и геолошким истраживањима и археолошким рекогносцирањима.[320] Проспекцијом терена у равници али удаљена од речних токова откривене су мање гомиле шљаке

[316] OGA Pirot I Breznik 1975: 51.
[317] OGA Pirot I Breznik 1975: види карту. Западно од Сребрне главе у атару села Росомача постоји ознака за шљакиште код ушћа Заношке реке, непроверено.
[318] OGA Pirot I Breznik 1975: види карту, шљакишта из атара села Крупца и Рсовца нису картирана,а иницирана су археолошким рекогносцирањима.
[319] Анализом шљаке потврђено је добијање гвожђа са локалитета Голаш из атара села Мокре од руде гвожђа гетита (и мало кварца) и Бела Вода из атара села Космовца од руде фајалита (има и плагиокласа и кварца), видети под Бела Паланка, атари села. Наведена анализа, као и анализа шљаке са осталих локалитета, изведена је љубазношћу и посредовањем Илије Јанковића, дугогодишњег директора Музеја рударства и металургије у Бору, а извршена у Институту за рударство и металургију у Бору. Користим прилику да се свима најсрдачније захвалим.
[320] OGA Bela Palanka 1980: види карту. Археолошким рекогносцирањима потврђена су шљакишта на већем растојању од два километара колико су забележена геолошким истраживањима, види под Космовац. И ова шљакишта потврђују да је реч о античком рударству пошто се налазе високо на планини, уп. Мркобрад 1997: 159, нап. 45.

у атару села Осмакове (Поље),[321] а знатнија у атару села Топонице (Језериште).[322] Интересантан је и налаз згуре у брдовитом терену атара села Звонце (Звоначка бања) општине Бабушница. Археолошком проспекцијом дошло се и до података о постојању трагова прераде метала, која нису проверена, у атарима села Богдановац (Ладаровице) у општини Бабушница и села Барје (Шотинци) у општини Димитровград.

Поред тога, шљака је налажена и у вероватним рударским кастелима и прерађивачким пунктовима као што су у атарима села Раков Дол (Латински Рид),[323] Стол (Мали Стол), Остатовица (Градиште) и Штрбовац (Градиште) општине Бабушница и атару села Осмакова (Ћитка)[324] општине Пирот.[325]

Премда у пиротском крају археолошки није истраживан ниједан рударски рад, металуршки погон, рударско насеље или утврђење, на основу опште слике и случајних налаза стиче се утисак да се овде са рударењем кренуло од периода тетрархије.[326] Додатну потврду изнетој претпоставци пружају и проучавања Герова рударства у трнском крају, суседном пиротском, нарочито код села Ерул и Мрамор, где се сматра да су рударски радови извођени током 4 и почетком 5. века.[327] Свакако ће више светла унети археолошка истраживања у Понишављу и Лужници овде утврђених локалитета везаних за рударење и прераду метала.

На простору пиротског краја потврђене су издвојене куле-мала утврђења у разним позицијама и функцијама. Карактеристичне су куле у пределу Ђурђевог поља у Понишављу. Ради се о неколико кула различитог облика у ближој и даљој

[321] Шљака са овог локалитета добијена је од руде вјустита (FeO), а има и кварца, како је показала анализа у борском Институту.
[322] На основу анализе шљаке показало се да је настала од руда хематита (Fe_2O_3) и херцинита ($FeAl_2O_4$-$FeO{\cdot}Al_2O_3$), а има и кварца.
[323] Анализом шљаке утврђено је да потиче од руда хематита и херцинита, а има кварца (SiO_2) и плагиокласа [$(Na,Co.)(Al, Si)_4O_{10}$].
[324] Са овог разуђеног, вероватно рударског кастела, на врху доминантне чуке, потиче шљака од руда вјустита, хематита и гетита. Упореди анализу шљаке пронађене у равнијем делу атара истог села са локалитета Поље.
[325] У Институту у Бору дата је на анализу и шљака пронађена на локалитету Слатина, вероватно вили рустици, из атара села Моклишта општине Беле Паланке. Код ње констатовано је присуство само кварца и плагиокласа. Вероватно потиче од рада неке ковачнице у овој вили или од неког другог процеса.
[326] Динчев 2006: 251-252, ову констатацију истиче за теротирију Балкана, наводећи примере из југозападног дела данашње Бугарске, односно римских касноантичких провинција Средоземне Дакије и Тракије. Уп. слично мишљење са нешто каснијим датумом, Микулчић 1999: 199-200
[327] Геров 1961: 101-2/253-4, у осталим селима трнског краја рударство је цветало током Принципата, а у брезничком крају од 5. века пре н. ере до краја 4. века н. ере.

околини опидума на Градишту из атара села Темске-Станичења општине Пирот. Ближе опидуму су кула (Драка, атар села Сопот) источно уз њега на десној страни Нишаве и једна југозападно постављена на стени (Кула, атар села Станичења) на левој страни Нишаве, баш код ушћа Темштице у ову реку. Удаљенија је нешто већа кула (црквиште Светог Јована, атар села Црноклиште) западно од опидума, на левој обали Нишаве. Са супротне стране Нишаве чини се да постоји кула на брду у атару села Враништа.

По свему судећи распоред кула указује на систем уређене и утврђене границе између провинција Горње Мезије и Тракије, уједно и са циљем осигуравања главног царског пута кроз Понишавље. Опидум из атара Темске-Станичења са две куле био је на граници провинције Тракије штитећи обе стране долине Нишаве. Западније две куле то исто су чиниле са вероватном мутацијом Латина (атар села Црноклишта) на граници провинције Горње Мезије. На основу овако предложеног историјског контекста утврђена граница би онда била образована током периода епохе Севера или нешто раније. Ова ситуација се драстично мења образовањем провинције Средоземне Дакије пред почетак тетрархије. Да ли су куле и систем границе постојали и у почетном периоду постојања ове провинције није познато, а археолошка истраживања на овим локалитетима нису вршена.

Друге две веће куле или мала утврђења образовани су крај главног царског пута у општини Пирот ради његове заштите. Прво вероватно облика квадрибургија (Прдљивац, атар Великог Села) постављено је уз мост на прелазу главног пута са леве на десну страну Нишаве, а друго вероватно кружног/овалног облика (манастир Свете Марије, атар села Чиниглавца) основано је на незнатно издигнутом омањем платоу. Између наведених фортификација налази се јако и моћно утврђење, које је у почетку, вероватно, било војног карактера, а касније преобраћено у цивилно насеље-опидум (Кале, атар села Градишта) са војном посадом. Није искључено да је овде била смештена и мутација Транслита, ако није образована као отворена путна станица крај пута без бедема на месту Брод-Ливађе у атару села Чиниглавца, испод куле код манастира Свете Марије.

Два мала утврђења из општине Бела Паланка такође су штитила главни царски пут. Једно утврђење елипсоидне основе штитило је варијанту трасе пута са

десне стране Нишаве изнад уласка у Сићевачку клисуру, идући из Ремесијане, уз село Градиште (Чука). Друго неправилно правоугаоно утврђење у атару села Вргудинца (Стража) било је смештено на издвојеном ртастом узвишењу крај варијанте пута са леве стране Нишаве, а изнад отвореног насеља у подножју.

Још једна четворострана кула (Чавканац, атар села Височке Ржане) изгледа да је имала функцију заштите пута у планинској области, вероватно у вези са рударским активностима у атарима села Дојкинаца и Јеловице у општини Пирот. Она је изграђена на високој ртастој избочини са леве стране Дојкиначке реке. На крају, на граници атара општина Пирот и Димитровграда, у атарима села Власи и Куса Врана, налази се изгледа осматрачница на самом заравњеном врху Влашке планине (1442 м). По свему судећи реч је о конструкцији од дрвета. Са овог доминантног места изузетна је прегледност на долину Нишаве и главни царски пут скоро целом трасом кроз пиротски крај. Поред тога значајна је и визуелна веза са путевима и утврђењима у залеђу на простору Лужнице и долине Јерме.

Издвојена мала фортификација овалног облика - Чука, атар села Паклештице, забележена је на излазу из клисуре Владикина плоча на Старој планини смештена на врху истакнуте омање чуке. Чини се да она штити отворено насеље у подножју на месту данашњег села Паклештице, вероватно и у функцији рефугијума. Оваква утврђења и куле налазе се и у другим општинама.

У димитровградској општини, чини се, у функцији заштите mutatio Balanstra на главном царском путу постојале су две куле у атару села Бачево (Големи камик) на брду са десне стране Нишаве. Једна мала четворострана кула у атару села Барје (Кујадар) нотирана је изгледа на споредном путном правцу од mutatio Translitus ка станици Aelea са пута Сердика-Пауталија, односно преко данашњег Трна. Она је штитила отворено насеље у подножју стеновите кречњачке греде на којој је била постављена наведена кула.

По свему судећи једна правоугаона кула била је осмишљена на врху Великог Стола у бабушничкој општини. Ова доминантна планина у бабушничком басену свакако је била изванредан пункт за осматрање, али и у непосредној близини рударског кастела на Малом Столу. Могуће је да се на наведеној планини и рударило.

Мала утврђења откривена на простору пиротског краја одговарају или типу квадрибургија или фортификацијама овалног облика која прате конфигурацију терена. Свакако хронолошки примат треба дати првим, вероватно су настала у време тетрархије, док би се друга могла везати за доба Валентијана/Валенса и касније.[328] Издвојене куле стражаре или су квадратне или правоугаоне основе са једном или две просторије. Грађене су вероватно током целог овог периода.[329] Углавном су постављане дуж главног царског пута али и на споредним путним правцима. Исто тако, видна је њихова функција за осматрање и обавештавање, самим смештањем на доминантим и истакнутим местима. Примећује се да су увек у вези са утврђеним насељем, а има их и крај отворених насеља. Имајући у виду да нису истраживане у пиротском крају њихова структура и облик лако се препознају у сличним фортификацијама са дунавског лимеса.

Пиротски крај као претежно планинско подручје имао је услове за приличан број рефугијума. Они су постављани на узвишењима, односно доминантним местима, одакле је могао да се осматра шири предео. Налазе се углавном дубље у планинској области удаљени од главних путних праваца, тј. уз локалне путеве. Прате обрисе врхова ћувика и гребена тако да им је облик претежно неправилне основе. По једну конструкцију у виду куле могу да имају на улазу са најлакше доступне стране. Ка стрмијим деловима терена и стеновитим отсецима бедеми се и не уочавају. На странама где има бедема они су несолидно грађени како везани малтером тако и у сухозиду. Ова најнесолиднија утврђења коришћена су повремено, једино у случају опасности, зато на њима нема културних слојева.[330]

---

[328] Јовановић 1984А: 328-330, изградњу квадрибургија са Ђердапа I опредељује у време Јустинијанове обнове, мада износи резерве због могућих другачијих резултата са истраживања сличних утврђења у оквиру Ђердапа II. Vasić, Kondić 1986: 551, оваква утврђења датују у време тетрархије и Константина I.

[329] Јовановић 1984А: 329. Mikulčić 2002: 66. Торбатов 2002: 80-81, 84-85, (burgus/ пургос), уобичајено квадратног плана изнад 10 x 10 метара; 81-82, centenarium; 82 munitio, munimen, munimentum; 82-83, 84-85, turris/пургос; 402, за целу провинцију Скитију наводи само три откривена burgus и један turris указујући притом да је то последица њихових малих размера пошто остављају слабе трагове и лако се током потоњих времена дејством људи уништавају.

[330] Исте карактеристике Микулчић бележи за рефугијуме у јужним деловима касноантичких провинција Дарданији и Средоземној Дакији, као и Другој Македонији. За разлику од предходног рада, Микулчић 1999: 270-272. где је дат општи преглед, у новијем раду о овој проблематици, Mikulčić 2002: 61-63, рефугије дели у три групе са прегледном табелом. У првој групи су напуштена римска или хеленистичка утврђења коришћена повремено као збегови са спорадичним

У подножју већине рефугијума постојало је отворено планинско насеље, доминантно сточарског карактера. У општини Пирот то су локалитети у атарима села Басаре (Градиште), Бериловца (Кула), Гњилана (Градиште), Завоја (Градиште), Мале Лукање (Градиште), Мирковаца (Кале), Понора (Кале), Рудиња (Лубни дел); општини Димитровград у атарима села Грапа (Градиште), Мојинци (Градиште); у општини Бабушница у атарима села Братишевца (Градиште), Г. Крњина/Радошевца (Градиште), Нашушковице (Градиште) и у општини Бела Паланка у атарима села Бежишта (Кула), Г. Коритњице (Кула), Вргудинца (Стража), Глоговца (Габар),[331] Црнча (Свети Тодор), Сињца (Градиште).

Интересантну појаву у пиротском крају представљају и познати топоними Градиште, Кале и Кула на којима нису уочљиви делови античких фортификација. На њима нема културних слојева нити су бележени случајни налази. Досадашњим проучавањима у њиховој близини нису констатована ни отворена античка насеља. Ипак, за поједина могуће је допустити да представљају могуће рефугијуме, а да ће мања насеља од нетрајног материјала, тешко уочљива на терену, бити откривана. Иначе, у већини случајева наведени топоними означавају у Понишављу и Лужници касноантичко-рановизантијске кастеле/утврђења.

Градишта, Калеа и Куле без констатованих фортификацијских и насељских елемената у антици налазе се у општини Бела Паланка у атарима села Вета (Градиште), Клисура (Милчин врх), Пајеж (Градиште); у општини Пирот у атарима села Басаре (Градиште), Бериловца (Кула), Беровице (Кула), Доброг Дола (Градиште), Завоја (Градиште, код Мртвачког моста), Куманова (Градиште), Мирковца (Кале); у општини Димитровград у атарима села Скрвенице (Градиште)

археолошким налазима. Другу групу чине полигонална утврђења грађена у сухозиду на неприступачним висовима, дуготрајније коришћена са бројнијим археолошким налазима. У трећу групу сврстани су рефугијуми подизани уз кастеле, са којима чине целину, опасани су сухозидом и без значајнијих трагова живљења. Указује се, такође, да првобитни рефугијуми, који су касније, вероватно у другој половини 4. века, трајно насељени нису ушли у табелу, уп. овде исту могућност за мања утврђења горе.

[331] Наведени локалитет је углавном уништен радом локалног каменолома од пре неколико деценија.

и у општини Бабушница[332] у атарима села Дучевца (Кале), Ресника (Градиште) и Црвене Јабуке (Градиште-Дрењак).

Горе побројана утврђења по врстама и величини настала су већином у овом трећем периоду наше поделе. Одређен број насеља из претходног периода наставио је да егзистира у овој фази пошто су она заштићена бедемима. Скоро свако утврђење има мању цитаделу за смештај војне посаде и пространији доњи град за цивилно насеље. Уз то приметна су и подграђа, слабије утврђивана, која су свакако настајала до краја антике.

У периоду од тетрархије до Готске велике провале, како у свим балканским провинцијама тако и у пиротском крају, приметан је највиши степен урбанизације северног Балкана у антици. Он се посебно огледа и у развоју агломерација незаштићених фортификација, тзв. отворених насеља. По свему судећи највећи број наставио је да егзистира из предходне друге фазе (види горе побројана насеља).[333] Пре свега, ради се о насељима уз главне и споредне путне правце, али и о насељима у брдско/планинском подручју.[334] Свакако, приличан број отворених насеља настао је у овом периоду када се чини да је у антици достигнут највећи демографски ниво.

У другој половини ове фазе приметна је тенденција утврђивања и мањих насеља са једне стране, а тако исто и почетак повлачења насеља из котлина Понишавља и Лужнице у брдско-планинско подручје, са друге стране. Основни разлог ове појаве у диспозицији насеља касне антике свакако је несигурност због све чешћих продора варварских племена с оне стране Дунава.[335] Овоме треба додати и процес христијанизације становништва Балкана, која је прво завршена у

[332] Посебан је случај Градишта у атару села Проваљеника, кога помиње и Каниц. Овај локалитет од пре неколико деценија више не постоји захваљујући великом одрону целог брда на коме се налазио, види Бабушница/Проваљеник.
[333] Динчев 2006: 243-244, 250-251.
[334] Динчев 2006: 251.
[335] Динчев 2006: 251, одбацује ову констатацију чињеницом да се наставља интензиван живот из претходне епохе у селима смештеним у низинама на простору римских провинција које су обухватале простор данашње Бугарске и током касноантичког периода у 4. веку. Интензивирање живота у брдским и планинским областима у тим временима правда економским разлозима, између осталих развојем сточарства и рударства.

градовима, а затим, и њихову борбу са паганима повученим у сеоским насељима залеђа Понишавља.[336]

Већина остатака насеља различитог положаја и величине из приказа по општинама свакако су настала у овом периоду. Чини се да је економски просперитет друштва достигао врхунац у овом периоду тако да је градња солидних објеката од камена и опека везаних кречним малтером и њихово покривање кровним опекама било доступно ширем кругу становништва. То је условило да се чврсти објекти подижу у већем броју у равничарским насељима, али и у мањем броју у брдско-планинском подручју. Та слика се открива проспекцијом на тај начин што се трагови издвојених зграда, групе објеката или насеља лако уочавају на терену по конфигурацији терена или разораваном грађевинском шуту.[337]

Имајући у виду да нису вршена у пиротском крају посебна систематска истраживања сеоских античких насеља, то није могуће одредити и издвојити појединачно њихову припадност овој фази. Она се у овом крају свакако простиру у све три регије: долинској, брдској и планинској. Констатовани су проспекцијом бројни остаци како од објеката отворених насеља (како од чврсте градње са кречним малтером, тако и од несолидне дрвене конструкције без употребе малтера као и њихове комбинације), тако и заселака и издвојених објеката (види локалитете у каталогу по општинама који нису наведени у претходној фази).

На овом месту интересантно је навести евентуално помештање насеља у овој фази ободом пространог пиротског поља, уколико оно буде доказано њиховим археолошким истраживањима. Ако се крене од самог Пирота, како је већ наведено за насеље, и утврђење на Пазару да је помештено на Сарлах, затим, слична ситуација са отвореним насељима у ободном делу пиротске котлине која су измештена непосредно у брдској регији на утврђењима као што је случај у атарима села Гњилан (Корита-Градиште), М. и В. Суводол (Градиште-Градиште на Белави); Блато (Васиљевица-Гровиште), Костур (село- Селиште), Расница (село и Равниште- Кале), Петровац (Рид- Дунђерове њиве-Падеж из Војнеговца) Јалботина- (Селиште, Тупан- Кале), Суково (Доња мала- Градиште).

[336] Бавант, Иванишевић 2006: 64.
[337] Микулчић 1999: 190.

Издвојене грађевине већих размера лоциране у равници, пре свега, треба везати за виле рустике. Оне у пиротском крају могле су да се заснују једино у Понишављу, односно, у две велике котлине - белопаланачком и пиротском пољу. Касније литерарна потврда њиховог постојања у овој фази налази се у именима кастела Јустинијанове обнове кастела у области Ремесијане.[338] Рекогносцирањима је откривено више таквих остатака објеката у општини Б. Паланка у атарима села Моклишта (Рађеновик, Слатина), Дола (Доње поље, Гладно поље?, Бубетак), Ремесијана (Станичењска мала-вила субурбана), у општини Пирот у атарима села Гњилана (Височка њива), Крупца (Голединова лозја) и Пирота (Прасковица и Старо вашариште-виле субурбане), а у општини Бабушница једино у атару села Камбелевца (Плуждина).

Најновија заштитна истраживања на простору јужног дела атара села Дола у општини Бела Паланка, иако не систематска и довршена, унела су више светла у познавање сеоског начина живота околине Ремесијане. На локалитету Гладно поље откривен је објекат који се састоји од стамбене грађевине и економског дворишта. Стамбени део објекта чини више просторија које су блоковски организоване. Приметна је основна фаза градње објекта са једном фазом доградњи зидова од речног камења везаног кречним малтером и још једном фазом урађеном у техници сухозида. На његовој источној страни налази се велики улаз. Са те стране наставља пространо ограђено двориште са унутрашњим настрешницама дрвене конструкције покривене тегулама и имбрексима. Оно је једнаког пространства са стамбеним делом објекта. Зид дворишта изведен је у сухозиду.[339]

На локалитету констатован је један културни хоризонт. Чине га налази бројне углавном кухињске керамике, керамички жижци, уломци равног стакла и стаклених посуда, новац и један жрвањ. Они га датују у период друге половине 4 - почетка 5. века. По свему судећи објекат представља једно индивидуално

[338] Beševliev 1970: 48-49; Petrović 1979: 57, нап. 38.
[339] Динчев 2006: 255, овакве објекте одређује у други архитектонско стамбени тип грађевина са просторијама блоковски организованим без фасадних коридора-портика или настрешница, док су у првом типу објекти са просторијама наређаним у низу и покривеним настрешницама испред улаза.

богатије сеоско домаћинство.[340] На простору јужног дела атара села Дола (потеси Доње поље, Гладно поље, Латинска гробишта, Бубетак),[341] односно, на ужој десној тераси Нишаве у дужини од око 1-2 км може се претпоставити више оваквих објеката са обрадивом земљом између њих.[342] Све то упућује на закључак да је вероватно овде реч о једном касноантичком викусу у близини Ремесијане на главном царском путу.[343] Штавише, на основу откривене некрополе (лок. Поље, прва половина 4. века) и издвојених група гробница (Доње поље, Раволица- друга половина 4. века, Бандол), могуће је претпоставити развој и/или помештање насеља у периоду од најмање једног века на наведеном простору.

До сада у пиротском крају није истражен ниједан пагански храм или светилиште чије би постојање могло да се сигурно утврди у овом периоду.[344] Свакако су стара светилишта најпре угашена у Ремесијани и Туресу, као и у неколико већих насеља њихове територије.[345] Имајући у виду да је паганство дуго

[340] Динчев 2006: 252-253, нап. 3, упућује на проблематику разликовања издвојених сеоских домаћинстава са припадајућом обрадивом земљом, каква су изгледа у атару села Дола, од истовремених вила рустика без репрезентативног стамбеног дела, његов први тип вила, уп. Динчев 1997: 17. Остаје проблем решавања питања да ли су оба крајња могућа објекта, тј. на Доњем пољу и Бубетку, издвојена крајња сеоска домаћинства викуса или виле рустике. Исто тако, да ли је викус из Дола сателитско-приградско село Ремесијане или издвојено самостално село у његовој области. Очигледно ситуација је слична са већим градским центрима дијецезе Тракије и Дакије, где припада и Ремесијана.

[341] На побројаним потесима откривају се пространства са разораваним интензивним грађевинским шутом, који вероватно представљају остатке од сличних објеката са овим откривеним заштитним радовима из 2011. године на Гладном пољу, види под Дол у општини Б. Паланка.

[342] Динчев 2006: 253-254, овакве објекте одређује у његов трећи тип сеоских домаћинстава са припадајућом обрадивом земљом. Што се тиче дворишта објекта оно припада првом типу домаћинстава са незнатним двориштем или без дворишта (види Динчев 2000: 189). То упућује

[343] На овај закључак упућује смештај вероватно истовремених викуса и/или вила рустика у низу са десне стране Нишаве на потесима Слатина, Раценовик, Спасовица, Садовик у атару села Моклишта и Манастириште у атару села Клења, види под Моклиште, Дол и Клење у општини Бела Паланка и у одељку На главном царском-дијагоналном путу.

[344] У основним цртама само је скициран храм Зевса и Хере на Марковој Штрапки код села Гњилана, општина Пирот, види тамо.

[345] Индиције о паганским храмовима пружају, најпре, епиграфски споменици, култне заједнице Хипсистоса из Туреса и неодређеног култног удружења из Великог Суводола, као и жртвеник Митре из Осмакова-Пирот. Бројни налази вотивних икона у пиротском крају такође указују на постојање паганских светилишта, најпре, Јупитера из Сукова-Пирот, Поганова-Димитровград; Хераклa из Ремесијане; Трачког коњаника из Блата-Пирот, Крупца-Великог Села-Пирот; Хекате из Димитровграда. Исто тако археолошки остаци вероватно урушених храмова са клесаним деловима архитектонских елемената могући су у Завидинцу-Бабушница, Петачинци-Димитровград, као и налаз скулпторалне представе из Братишевца-Бабушница.

опстајало, углавном у сеоским насељима то се може претпоставити да су њихови храмови били у употреби до краја 4. века.[346]

У овој фази развоја пиротског краја у Римском Царству уједно је вођена жестока борба за превласт над религиозним животом поданика. Одржан је и црквени сабор у Сердици 343. године, која је као митрополија била религиозно провинцијално средиште и престоница. Наис као други значајан градски и црквени центар Средоземне Дакије имао је исто великог утицаја на овај крај. Зато не чуди да је у Ремесијани при крају овог периода познат и чувени епископ Никета, чија делатност пада у времену од 366-414. године.[347]

За сада нема археолошких потврда о постојању раних цркава, пре свега, у два најзначајнија градска центра пиротског краја - Ремесијани и Туресу, али и у још неколико већих насеља. Њих свакако није било у већем броју ни у осталим сеоским насељима. Како показују проучавања ширих балканских простора хришћанство је узимало маха најпре у градовима, а онда у унутрашњост градских области по викусима, али тек од краја 4. века, односно од следеће фазе развоја пиротског краја.[348] Слику развоја хришћанства у пиротском крају надајмо се да ће поправити новији срећнији налази и археолошка систематска истраживања.

****

Крајем претходног периода свакако је основана епископија Ремесијане, пошто се њен први познати епископ Никета помиње од 366. године. Почетком 5. века у црквеним изворима Ремесијана се по први пута помиње као градско насеље.[349] Шта се у овом периоду догађа са другим највећим градским насељем пиротског краја - Туресом, није познато. Он се не наводи у писаним изворима, а нема ни посведочене епископе. Да ли је онда ремесијанска епископија под Никетом и његовим наследницима обухватала и територију насеља градског типа

[346] Јовановић 2008: 66, за трачки храм Зевса и Хере на Белави Маркова Штрапка претпоставља да је порушен у другој половини 4. века, током делатности Никете на покрштавању Беса овога краја. Mirković 2007: 99.
[347] Petrović 1979: 52; Мирковић 1981: 100; Mirković 2007: 101.
[348] Динчев 2006: 256.
[349] Petrović 1979: 52; Mirković 1996: 64; Свети Никита 2007: 412-413. По свему судећи ова одредница величине насеља Ремесијане писца раног хришћанства има вредност ознаке мањег града, пошто се у званичним итинерарима наводи као мансио. До сличне колизије доћи ће једно столеће касније, у првој половини 6. века, када се у Хијерокловом Синекдему бележи као град, а код Прокопија као полихнион.

Туреса? Одговор на ово питање вероватно је потврдан. Чини се да је у одређеним краћим или дужим периодима то било могуће. Међутим, вероватан је и неки вид самосталнијег односа у црквеним стварима, имајући у виду да су и овде постојале две базилике, али у административном и војном погледу свакако су били једнаки, независни и одељени. Томе у прилог иде достигнута урбанизација у претходном периоду која је, свакако, настављена и развијана и током овог периода.

Окосницу урбанистичког развоја ове фазе чини појава и унапређивање сакралне архитектуре. У већим местима, најпре, коришћене су цивилне базилике које су затим прилагођаване и моделоване у духу развоја нове вере. За мањи број верника у мањим насељима грађене су скромније једнобродне цркве.[350] Пошто је реч о знатнијим грађевинама које су примале све више и више верника, најпре у градским срединама са монументалном архитектонском каменом пластиком,[351] то су њихови остаци на терену прилични и лако уочљиви.[352] Они су свакако током касног средњег века, како показују примери из пиротског краја, рашћишћавани и на њиховим остацима изграђиване нове цркве. Процес који је тада започео траје и данас.

У пиротском крају није систематским истраживањима проучена ниједна ранохришћанска црква у целости. Ипак, неколико тробродних базилика и једнобродних грађевина, откривено је заштитним археолошким радовима у другој половини 20. века, на жалост, оне су делимично истражене. Изузетак чини најновије откриће једнобродне базилике на Коридору 10 аутопута Е 80 на локалитету Кладенчиште у атару села Шпај општине Бела Паланка.[353]

У Ремесијани откривена је западна половина првобитне форумске базилике, која је затим била у употреби са адаптацијама до краја антике. Изгледа да је она тек крајем 4. века претворена у ранохришћанску тробродну базилику, а

[350] Микулчиќ 1999: 310; Popović, Bikić 2009: 56-57, о скромним црквама у оквиру рановизантијских утврђења југозападне Србије и Полимља из 6. века.
[351] Krautheimer 1965: 17-21.
[352] Бројни примери подизања цркава из каснијих периода на остацима ранохришћанских храмова у пиротском крају то потврђују. Изгледа да највећи хијатус у континуитету постоји до 11. века.
[353] Имајући у виду да је у близини на локалитету Шупљи камен откривен миљоказ Александра Севера то је ова ранохришћанска базилика на ободу касноантичко-рановизантијског насеља свакако била уз трасу главног царског пута Наис-Ремесијана.

везује се за делатност епископа Никете у овоме граду.[354] Налаз групне оставе новца у каналу уз јужни зид са унутрашње стране тробродне базилике чини се одређује време њеног претварања у ранохришћанску цркву у крај 4. века.[355] До тог времена могуће је да је форумска цивилна базилика без озбиљнијег преуређења коришћена за богослужење ране хришћанске заједнице у Ремесијани. За наведену ранохришћанску базилику из времена Никете могло би да се претпостави да су били део њене архитектонске пластике мермерни импост капители са крстом, додуше, пронађени у оквиру оближњих античких објеката на месту данашње Библиотеке и Дома културе.[356]

Изградњу друге ранохришћанске базилике Ремесијане, подигнуте западно од града изван бедема, исто ваља ставити у ову фазу. Наиме, старија грађевина, тј. изградња тробродне базилике са вероватним подом у мозаику или мермеру, оквирно једино би могла да се одреди у 5. век.[357] На основу описа истраживача, чини се, да је грађевина већим делом откривена. Она је имала полукружну апсиду, тробродни наос. Остаје нејасно да ли је она настала као гробљанска базилика, или можда као манастирски комплекс поред пута. Поред тога постојање остатака од објеката на већој површини (око 0,3-0,5 ха) углавном северно од базилике допушта могућност постојања и цивилних објеката или комплекса грађевина.

Око 7 км северозападно од Ремесијане у Белопаланачкој котлини са леве стране Нишаве откривена је једнобродна базилика спољних димензија са

---

[354] Гушић 1987: 26, 34, одређује промену намене форумске базилике у ранохришћански храм у трећој грађевинској фази крајем 4 и почетком 5. века, која, по њему, остаје до краја антике без нових адаптација и преуређења.

[355] Миљанић 1996: 105, утврђује време завршетка скупног налаза новца у период 393/5 године. Могуће је да је цивилна базилика и пре овог датума претворена у ранохришћански храм, а да наведени налаз новца представља једну од значајнијих реконструкција. Одређен датум могуће адаптације представља и појава делатности епископа Никете 366. године, након пропасти Јулијанове обнове римске паганске религије. Новији надгробни споменик са натписом Марсовог свештеника Тауринијана из Ремесијане, као и два миљоказа из Пирота, доводе се у везу са владом и проласком Јулијана 361. године главним царским путем, види Милин 2003: 66-68. Уп. Mirković 2007: 102, која претпоставља за ову базилику да је саграђена 80-тих година 4. века ради спречавања утицаја Боносове јереси из суседног Наиса. Види под Ремесијана, базилика на форуму.

[356] Гушић 1987: 34. Имајући у виду да се ради о заштитим ископавањима мањег обима на простору Библиотеке и случајном налазу у пределу Дома културе тешко је ишта одређеније претпоставити. Мермерни импост капител са латинским крстом из Библиотеке могао би да припада и епископском двору постављеном западно од базилике и близу терми, док би исти такав капител из Дома културе могао да буде и део архитектонске пластике друге цркве Ремесијане смештене intra muros. Гушић 1993: 186, бр. 66, велики импост капител од пешчара са грчким крстом у медаљону на једној страни повезује са трећом грађевинском фазом, односно Никетином базиликом. Види под Ремесијана о налазима осталих капитела истог типа.

[357] Мано-Зиси, Поповић 1958-59: 381. Види под Ремесијана, Западни субурбијум, Нова колонија.

припратом 24,5 х 8,2 м (ширина са ђаконикоком 12,5 м). На основу пропорцијских односа, постојања беме са солејом и ђаконикоком на северној страни есонартекса, као и налаза новца ову ранохришћанску базилику треба датовати у крај 4-почетак 5. века. Она је свакако настала у време епископовања Ремесијаном чувеног Никете у једном отвореном насељу-викусу крај главног царског пута за Наис. По свему судећи базилика је имала и атријум исте ширине са бродом чија дужина нажалост није утврђена. Најближе аналогије пружа ранохришћанска једнобродна базилика из Улпијане.[358] Изгледа да су у епископији Никете овакве базилике грађене у већим сеоским насељима, а најближе се могу највероватније препознати у црквама преко реке у суседном селу Врандолу на локалитету црквиште Светог Арханђела Гаврила-Ћелија (види тамо) и нешто низводније на локалитету Свети Илија код Крупца (види тамо.

Турес, такође, има две ранохришћанске цркве. На јужној страни Сарлаха у доњем граду, поред градске југозападне капије, изгледа да је подигнута велика једнобродна базилика. Откривена је само њена источна половина. Смештена је унутар утврђења близу југозападне капије. Она би могла, као и ремесијанске, да се датује у крај 4. или у 5. век.[359] Подизањем мање касносредњевековне цркве делом на њеним темељима и њеној унутрашњости девастиран је антички културни хоризонт.[360] За другу ранохришћанску цркву, вероватно сграђену изван градских бедема, постоје само нејасни подаци о месту њеног откривања и податак да је била са мермерним подом.[361]

У селу бабушничке општине Грнчар нађен је, вероватно, већи централни део тробродне базилике. Она је имала, чини се, и помоћне просторије. Свакако је припадала знатнијем опидуму смештеном на оближњем стеновитом гребену Кулишту. Сама је постављена на високој речној обали у уској долини реке Лужнице. За сада нема елемената да је била у оквиру отвореног цивилног насеља, које би свакако онда чинило подграђе наведеног опидума. На око 3 км југозападније од ове базилике, али на супротној левој вишој обали Лужнице, у атару села Модра Стена, истраживана је опљачкана зидана гробница, вероватно

[358] Hoddinott 1963: 201.
[359] Види под Пирот/Турес, Утврђење на јужној страни Сарлаха, ранохришћанска базилика.
[360] Млађа касносредњевековна црква користи северни зид ранохришћанске базилике, док су остали делови новоподигнути у њеној унутрашњости.
[361] Види под Пирот/Турес, Западни субурбијум.

узидана уз јужни зид једнобродне ранохришанске цркве. Имајући у виду да у непосредној околини нема остатака отвореног античког насеља, а да се у близини налази врело, то је могуће да ова црква представља манастирски комплекс са криптом.

Мањи, западни део ранохришћанске једнобродне базилике откривен је унутар већег античког насеља на простору данашњег села Крупца у општини Пирот. И овде је на темељима ранохришћанског објекта подигнута црква из раног периода под Турцима.[362] У пределу испред улаза у ову цркву развијала се истовремена некропола тако да је ранохришћански културни хоризонт у потпуности девастиран.

У селима пиротског краја, нарочито након ослобођења од Турака па до Другог светског рата, побожне жене »откривале« су старе цркве. Оне су затим претваране у отворена црквишта, којима су најчешће у апсидалном делу додавани камени заветни крстови - оброци. Углавном је реч о ранохришћанским сакралним грађевинама, али има и примера да су касноантичко-рановизантијски цивилни објекти претварани у нове хришћанске цркве или отворена култна места.[363] Већина таквих грађевина откривана је унутар или у непосредној близини касноантичко-рановизантијских отворених насеља или утврђења, али и на њиховој периферији.[364] Код већине ових објеката откривани су делови

[362] Види под Пирот, село Крупац. Црква је мањих димензија уклопљена на остацима веће ранохришћанске, као што је то случај и са средњевековном црквом Пирота која је уклопљена у ранохришћанску базилику Туреса на јужној страни Сарлаха. Уп. Јеременковић 2009: 82-85.

[363] Инструктивни су примери и другачијих могућности и случајева, који су се показали најновијим заштитним археолошким радовима на изградњи аутопута Ниш-бугарска граница. Најпре, уверљива казивања мештана Дола и Беле Паланке, као и предање, да је црквиште Светог цара Константина и царице Јелене подигнуто на ранохришћанској цркви, изјаловила су се најновијим ископавањима када је констатовано да ту постоји само оброчиште из прве половине 20. века. Други пример је црквиште Свете Тројице у селу Глоговцу општине Бела Паланка. Овде је ископавањима утврђено да се ради о касносредњевековној цркви или цркви из раног периода под Турцима са спољном петостраном апсидом, док је рекогносцирањима на основу бројних налаза опека "античког формата" и релативној близини античких локалитета претпостављано да је реч о ранохришћанској цркви. Са друге стране примери црквишта из општине Б. Паланка у селима Топоници - Коњски дол, и Шљивовику – Орашје/Божанина црква, која нису истраживана, али је очито да се ради о другим античким објектима. Већ за Манастириште у атару села Клења у општини Б. Паланка без истраживања није могуће рећи да ли је реч о ранохришћанској базилици или још једној вили рустици. Још 1933. године управник школе у Г. Крњину општине Бабушница примећује, такође, да је откривена римска гробница или неки други антички објекат мањих димензија претворен од побожних жена у црквиште, уп. под Г. Крњино, Велкова падина/Света среда.

[364] Динчев 2006: 256, прилично ограничен број ранохришћанских цркава унутар сеоских отворених насеља/античких викуса на територији данашње Бугарске јавља се тек од краја 4. века. Ова појава је карактеристична управо за рановизантијски период, 5-6 век.

архитектонске пластике, који се углавном могу везати за најзначајније грађевине тога доба, ранохришћанске базилике. У пределу црквишта откриван је и обилан грађевински шут од урушених објеката међу којим је уочљива и издваја се опека античког формата.[365]

Унутар отворених насеља може се претпоставити да су биле подигнуте ранохришћанске цркве на следећим локалитетима Кладенчиште (Шпај, Бела Паланка), Ћелташ (Барје Чифлик, Пирот); црквица Света Богородица (Велико Село, Пирот); Падеж-католичка црква (Војнеговац, Пирот);[366] Црквиште на сеоском гробљу (Станичење, Пирот); Спасовица (Моклиште, Бела Паланка); Селиште (Синјац, Бела Паланка); Рача бара/Старо селиште (Кременица-Клисура, Бела Паланка);[367] црквиште Светог Петра и Павла/mutatio Ballanstra (Бачево, Димитровград); Врело, црквиште (Куса Врана, Димитровград). У осталим већим насељима, на којима до сада нису откривана црквишта, може се само претпоставити са већом дозом вероватноће постојање ранохришћанских базилика. На пример то су, пре свега, насеља смештена на ободу пиротског поља у селима Блато-Гровиште;[368] Костур-село;[369] Расница-село;[370] Суково-село;[371] Извор-

[365] Недоумицу ствара новије истраживање црквишта Света Тројица из Глоговца у општини Б. Паланка, где су током рекогносцирања налажене спорадично опеке античког формата, а за време ископавања откривене бројне уломљене опеке истог формата. Пошто се хришћански храм са овог црквишта датује у касни Средњи век или рани период под Турцима овај елеменат утврђивања старости грађевина није од пресудног значаја.

[366] Могућа тробродна базилика подигнута је у западном подножју омањег купастог брда на коме је изграђено утврђење, а подграђе на његовој источној падини. Још једна тробродна базилика-Православни манастир налази се око 300 метара западније. Сасвим је могуће да претпостављена тробродна базилика из подножја утврђења-Католичка црква представља и неки цивилни објекат.

[367] Мале димензије црквишта, 4 x 5,5 метара, не иду у прилог његовој античкој старости. Имајући у виду налазе и обимност локалитета као и већи број оближњих, вероватно, сателитских насеља (види под Б. Паланка-Клисура и Кременица), то је могуће претпоставити да је наведена црквица из периода Куручесме (Костић 1970: 192) подигнута само на делу ранохришћанске базилике, а то је случај и у Пироту-јужна страна Сарлаха.

[368] Новијим истраживањима показано је да оближње црквиште Маглич није античке старости, види под Пирот-Блато.

[369] Нема елемената да је постојећа сеоска црква подигнута на темељима ранохришћанске базилике. То би требало пре очекивати у близини на сеоском гробља, или на неком другом месту где су откривани делови архитектонске пластике, види под Пирот-Костур.

[370] Новија сеоска црква архитекте Рувидића као и старије црквиште у црквеној порти вероватно нису подигнути на темељима античке базилике. Њу треба очекивати у пределу самог села где су и откривани антички остаци насеља, види под Пирот-Расница.

[371] У пределу самог села откривани су делови архитектонске пластике који би указивали на постојање ранохришћанске базилике, као и црквиште у дворишту сеоске Основне школе, види под Пирот-Суково.

село.[372] Ободом белопаланачког поља треба очекивати да су ранохришћанске базилике постојале у оквиру већих насеља као што су локалитети у атарима села Дол-Гладно поље-Бубетак;[373] Клење-Манастириште, Вргудинац-Дуб,[374] али и у долини Коритничке реке Мокра-Игриште.

Изгледа да су у већем броју случајева ранохришћанске базилике откриване у близини отворених насеља, какав је случај у балканским источним провинцијама.[375] У пиротском крају вероватне ранохришћанске цркве изван насеља подизане су у селима општине Бела Паланка: Вета-Вурњиште; Градиште-Латинска црква; Крупац-Црквиште Светог Илије; Врандол-Ћелија; Ново Село-Жежница; Д. Коритница-манастириште Светог Јована;[376] општине Бабушница: Братишевац-црквиште на гробљу; В. Боњинце-Гајтанина црква; Г. Крњино-Петровски крст; Грнчар-црквиште Светог Јована; Модра Стена-манастир Светог Димитрија; Остатовица-манастириште Светог Прокопија; Проваљеник-Црквиште; Радошевац-црква Светог Пантелејмона; Штрбовац-манастириште Светог Јована-Ропот;[377] општине Пирот: Војнеговац- Падеж-црквиште Православни манастир;

---

[372] Постојећа сеоска црква на гробљу изван савременог насеља и античких остатака у самом селу свакако није ранохришћанске старости како су показала новија заштитна истраживања. Античку базилику треба очекивати у оквиру остатака античког насеља у самом селу, види под Пирот-Извор.

[373] Најновија истраживања показала су да црквиште светог цара Константина и царице Јелене не представља остатке ранохришћанске базилике. Величина отвореног насеља у атару овог села дозвољава претпоставку да је оно имало и ранохришћанску цркву, коју треба тражити на другом месту, види под Б. Паланка-Дол.

[374] У близини овог античког насеља је црквиште Светог Јована/Жежница из атара суседног Новог Села мањих димензија 3 x 5 метара. Могуће је и овде очекивати да је касније црквиште подигнуто само на мањем делу ранохришћанске базилике.

[375] Динчев 2002: 138-139; 2006: 256, овај положај ранохришћанских цркава везује за крај 4-почетак 5. века, а у каснијем периоду да се устаљује њихово централно место унутар насеља.

[376] У белопаланачкој општини постоје и друга црквишта за која са мање или више вероватноће може да се претпостави да представљају ранохришћанске цркве пошто се налазе у близини исто тако вероватних касноантичко-рановизантијских насеља или некропола као што су локалитети у атарима села Црнче-црквиште Светог Тодора, Шљивовик-црквиште Света Пресвета, Вргудинац-црква Свете Богородице, Теловац-оброчиште Светог Панталеја, Д. Коритница-црквиште Светог Луке и Кременице-Вртоп. Међутим, постоје и црквишта која нису у близини античких насеља или некропола и која вероватно потичу из каснијих временских периода, а то су Космовац-црквишта Домјаница и Светог Јована, Крупац-црквиште Свето Вознесение, Црнче-црквиште СветогНиколе-Јаворје, Тамњаница-црквиште Света Петка, Д. Глама-црквиште Свете Богородице, Д. Коритница-црквиште Светог Луке, Трешњанци-оброчиште, црквишта на Сувој планини, види Рајковић 2009: 130-133. На овим црквиштима нема солидних индиција о постојању остатака објеката нити сполија из касноантичко-раноцизантијског времена.

[377] За цркве два села из општине Бабушница, Радињинце-манастир Свети Ћирик на сеоском гробљу и Црвена Јабука-црква Светог Константина и Свете Јелене могуће је очекивати да су подигнуте на остацима ранохришћанских цркава пошто се налазе у близини античких локалитета. Много је више црквишта која су вероватно из каснијег средњевековног периода, али и оних која нису проверена. То су: Богдановац-Сечинце-Селиште; Братишевац-Манастириште; Г. Крњино-

Врaниште-кућа Влајчових у селу; Камик: Градсћи камик-Манастириште-Црквиште; Милојковац-црквиште Светог Ђорђа; Рагодеш-црквиште Барсћи дел; Црноклиште-Метовија;[378] и општине Димитровград: Жељуша-црквиште Свети Спас; Гојин Дол-црквиште Светог Унурије; Г. Невља-Манастириште; Драговита-Црквиште-Селиште; Поганово-црквиште Боботан; Трнски Одоровци-Муштар-манастир Светог Јована.[379]

Већина откривених базилика у пиротском крају има завидне димензије. То се огледа и у чињеници да су током касносредњевековног или ранотурског периода цркве прилично умањене подизане унутар ранохришћанских грађевина. У Ремесијани унутрашња ширина тробродне базилике intra muros износи 12,5 метара, док је она саграђена изван бедема вероватно имала и већи распон спољних зидова. Оне су, уосталом, најмонументалније изведене грађевине. То је очито како по архитектонској пластици, тако и по украшавању унутрашњости.

На основу величине остатака, заосталих након урушавања ранохришћанских базилика крајем античког периода у пиротском крају, може да се претпостави да је, поред оних из Ремесијане епископа Никете, мањи број тробродних у односу на једнобродне базилике. Вероватно тробродне базилике налазе се у атарима села општине Б. Паланка: Моклиште-Спасовица, Д. Коритница-ман. Светог Јована, Клење-Манастириште; општтине Пирот, Барје Чифлик-црква Светог Илије, Војнеговац-Падеж, Врaниште-кућа Влајчових, Рагодеш-црквиште Светог Петра; општине Бабушница, Грнчар-црквиште Светог Јована, Остатовица-манастириште Светог Прокопија; општине Димитровград, Жељуша-црквиште Свети Спас.

Градиште-Свети Илија; Стол-црквиште Свете Петке; Д. Стрижевац-Полопатица; Звонце-Црквиште; Пресека-Црквиште; Ракита-Турски гроб.

[378] У оквиру општине Пирот постоје црквишта која би могла да представљају остатке ранохришћанских цркава или да су на њима подигнуте постојеће цркве, а то су у атарима села: Брлог-Црквиште; Паклештица-сеоска црква; Петровац-Рид, црквиште; Сопот-сеоска црква Светог Илије; Темска-црквиште Светог Ђорђа; Шугрин-црквиште Равна. Још бројнија су црквишта која нису проверена или потврђена на терену, а која би могла након истраживања да буду доведена у везу са ранохришћанским светињама. То су црквишта у атарима села: Базовик-црквиште Светог Ђорђа; Брлог-црквиште Врело; Власи-црквиште; Г. Држина-Лука, црквиште; Нишор-Сливница; Пасјач-црквиште; Сопот-Малишине баре, црквиште; Станичење-манастириште на Белави.

[379] И у димитровградској општини постоје у атарима села црквишта која би због близине античких локалита могла да представљају ранохришћанске цркве и то: Барје-Ћелије-Поповдолски манастир; Бачево-црквиште Светог Ђорђа; Димитровград-Манастирче-црква Светог Димитрија; Петрлаш-црквиште.

Једнобродне базилике у пиротском крају доминирају, а њихова унутрашњост је углавном девастирана каснијим »откривањима« ради изградње нових цркава на њиховим темељима. Изузетак чини ранохришћанска базилика са локалитета Кладенчиште код Шпаја у општини Бела Паланка која је откривена у интактном стању након рушења доласком Словена. Разликују се углавном по ширини две врсте таквих базилика. Оне веће ширине су малобројније. Ширина једнобродних базилика пиротске општине, Туреса и оне откривене у Крупцу, које су археолошки истраживане, као и горе наведене јединe у целости истражене на Кладенчишту, износи око 8 метара. У атарима села општина пиротског краја вероватно овом типу припадале би оне откривене приликом обнављања црквишта у општини Б. Паланка: Крупац-црквиште Светог Илије; у општини Пирот, Црноклиште-Метовија; у општини Бабушница, В. Боњинце-Гајтанина црква; у општини Димитровград, Бачево-црквиште Светог Петра и Павла. Знатно већи број је једнобродних базилика чија ширина се креће од 4-6 метара. То су базилике у општини Б. Паланка у атарима села Вете-Вурњиште, Врандол-Ћелије, Клисура-Кременица-црквиште Светог Илије, Синђац-црквиште у Селишту; у општини Пирот, Велико Село-црква Свете Богородице, Станичење-црквиште на сеоском гробљу, Суково-црквиште у сеоској основној школи; у општини Бабушница, Братишевац-црквиште на гробљу, Модра Стена-манастириште Светог Димитрија, Проваљеник-црквиште, Штрбовац-манастириште Светог Јована, у општини Димитровград, Гојин Дол-црквиште Светог Унурија, Г. Невља-манастириште, Драговита-црквиште, Поганово-Боботан, Трнски Одоровци-манастир Светог Јована.

Приличан је број и црквишта у пиротском крају чија је ширина основног брода мања од 4 метара, а по предању подизана су на темељима ранохришћанских цркава и у њима се налазе уломци опека античког формата. За поједина са великом дозом вероватноће може да се претпостави да су античке цркве имајући у виду да се налазе у оквиру значајних истовремених утврђења или отворених насеља или у њиховој ближој околини. То су црквишта у атарима села општине Б. Паланка: Ново Село-Жежница; у општини Пирот, Сопот-Доње село; Станичење-Кула; Темска-Темац. Остала црквишта сличних димензија свакако су каснијег

порекла, односно, почеле су да се граде цркве од развијеног и касног средњег века па све до ослобођења од Турака.

Карактеристична је издужена основа једнобродних цркава документована у базилици са Кладенчишта код Шпаја у Б. Паланци. Овакве базилике продужене основе подизане су у ранохришћанско доба како би примиле све већи број верника и катихумена. Храмови сличне основе могу да се препознају у црквишту Светог Илије из атара села Крупца-Б. Паланка.[380] Овде се наслућује атријум, а базилика има нартекс, вероватно бочне просторије и издужену апсиду. Код црквишта Светог Арханђела Гаврила из атара села Врандола-Б. Паланка, поред издуженог брода, приметне су и бочне просторије у које се улазило из нартекса. Издужену основу брода са приличним простором на западу за нартекс и атријум имају и црквишта у општини Пирот: у атару села Станичење-црквиште у сеоском гробљу; у општини Бабушница у атарима села Г. Крњино-Петровски крст и Проваљеник-црквиште, а можда и у Јасеновом Делу-црквиште као и цркве у Раков Долу-манастир Светог Петра и Павла и Штрбовцу-манастир Светог Јована.

Током ове фазе историјског развоја пиротског краја јављају се и манастирски комплекси. Већ је претпостављено да је тробродна базилика изван бедема Ремесијане поред одређења да је настала као гробљанска базилика, имајући у виду откривене узидане гробнице и близину јужне некрополе овог града, могуће је да представља и манастирски комплекс. Она се налази, вероватно, крај главног царског пута, који је из Наиса водио до 400 метара удаљене западне капије Ремесијане. Прилично вероватан манастирски комплекс наслућује се у црквишту Спасовица села Моклишта. У средини комплекса је већа тробродна базилика са узиданом гробницом-криптом, а он је ограђен изгледа бедемима овалне основе са помоћним просторијама. И овде је вероватно у близини пролазила варијанта главног царског пута ка Ремесијани. Могуће је очекивати ранохришћански храм и у остацима базилике са криптом-мартиријумом у селу Враништу из пиротске општине. У пиротском крају чини се да је било више манастира али у овој фази истражености тешко је оскудне археолошке остатке

[380] Кондић, Поповић 1977: 140-144, једнобродна базилика изван бедема Царичиног града, из задње фазе овде примењене периодизације, поред могуће генералне сличности има близак и топографски положај.

поистоветити са овом врстом ранохришћанских сакралних грађевинских комплекса.

Већ је било речи о томе да су ранохришћанским црквама означавани у пиротском крају и други антички световни објекти као што су виле рустике и гробнице у општини Б. Паланка. У општини Пирот подигнута су два црквишта на остацима мањих фортификација у атарима села Темске/Бабин нос и Црноклишта/црквиште Светог Јована. Предање указује да је реч о латинским црквама. Међутим, по свему судећи, ради се о утврђењима која су изграђена ради заштите путних праваца, а овде је некада пролазила и граница између раноримских провинција Горње Мезије и Тракије.

Критеријуми о подизању ранохришћанских базилика крајем 4.-почетком 5. века углавном на периферији насеља, а касније, током 5. и 6. века са средишњом позицијом у насељу ишли би у прилог њихове изградње у пиротском крају за време епохе епископа Никете. Наиме, већи број до сада познатих ранохришћански цркава на периферији или у близини сеоских насеља говорио би о замашној делатности Никете и општој евангелизацији овога краја. Она нам је уосталом посведочена и у писаним изворима.

За сада познато је само неколико ранохришћанских базилика које су биле подигнуте унутар бедема утврђених насеља. То су, најпре, тробродне базилике, о којима је било речи, откривене у Ремесијани и Туресу. Изгледа да су и у пиротским селима Крупцу и Костуру, највероватније исто насељима заштићеним бедемима, свакако базилике биле подигнуте прилично рано - почетком овог периода.[381]

Једнобродне базилике у оквиру утврђења са војним и цивилним функцијама могу да се претпоставе на црквиштима општине Пирот у Темцу и Градишту из атара села Темске, као и на манастиру Свете Марије у атару села Чиниглаваца. По свему судећи могуће је очекивати ранохришћанске храмове не само у већим утврђењима пиротског краја, него и у фортификацијама скромнијих размера.[382]

---

[381] За сада знатнија античка насеља у Крупцу и Костуру сматрају се отвореним насељима. Међутим, има солидних индиција да су и она била утврђена, што ће показати археолошка истраживања, види под општина Пирот.

[382] Popović, Бикић 2009: 127-128, једнобродне цркве подизане су у мањим брдско-планинским утврђењима на граници Превалитане са Дарданијом, у Врсеници почетком Јустинијанове владе.

У пиротском крају преовлађујући релацијски однос у доминантном брдско-планинском подручју садржан је у уобичајеној диспозицији цитадела/утврђење са или без подграђа на истакнутој чуки или стеновитом гребену са отвореним насељем на нижим благим падинама или равници у њиховом подножју. Ова трансформација са претежним повлачењем и насељавањем у периферна подручја у односу на раније градске центре у долинама већих река и уз важнније комуникације остварена је током овог периода у 5 веку, а настављена у следећем.[383] Ранохришћанске базилике углавном су подизане у пределу отворених насеља или подграђа, како показује стање актуелне истражености.[384] Свакако су у задњој епоси у 6 веку ранохришћански храмови подизани претежно у утврђењима заштићени бедемима.[385] Имајући у виду неистраженост утврђења у пиротском крају то ће постојање ранохришћанских цркава бити мењана са сваким новим истраживањем.

*****

У задњој етапи античког периода пиротског краја од посебног значаја су активности државних власти на уређењу и утврђивању, односно, последњој замашној свеобухватној обнови Царства. Она се огледа у периоду од Анастазија до Јустинијана у приличној грађевинској делатности како у урбанизованим срединама тако и у њиховим периферним областима.[386] Под тим се подразумева изградња нових или обнова старих фортификација, јавних, административних и стамбених објеката и целина у насељима, сакралних грађевина и комуникација.

За пиротски крај постоје и непосредни историјски подаци о Јустинијановој обимној грађевинској делатности. Прокопије наводи, најпре, да је између Наиса и

[383] Бавант, Иванићевић 2006: 66.
[384] Карактеристични су примери топографске диспозиције до сада потврђеног односа ранохришћанска базилика - утврђење у пиротском крају. У подножју опидума Кулиште, основан на изразитој кречњачкој греди из атара села Грнчар општине Бабушница, подигнута је ранохришћанска базилика поред реке у уској удолини. Насупрот, у близини утврђења Мајмилов град у атару белопаланачког села Крупац, смештеног на стеновитој стрмој коси изнад јаког врела, изграђена је ранохришћанска базилика не у равници крај Нишаве већ на високом проширењу стеновитог врха раседа изнад другог врела Бањица.
[385] Popović, Бикић 2009: 56.
[386] Микулчић 1999: 316, наводи врхунац економског просперитета за време владавине Анастазија; 366, такође, истиче да је најглавнија грађевинска делатност извођена у периоду од Лава до Јустина I, када је у Царству остварен мир и економско благостање.

Сердике обновљен градић Румисијана, поред још друга два, Кумедаве и Кратискаре.[387] Поред тога, Румисијана се помиње и као chora-област, мања територијална јединица Наиса, у којој је преуређен знатан број кастела.[388]

Истраживања утврђења Ремесијане у прошлом веку нису потврдила грађевинску фазу епохе Јустинијана.[389] Пошто нису истраживане градске капије, на којима се углавном интервенисало током 6. века, како показују примери утврђења на лимесу и унутрашњости Балкана,[390] то ће њихова проучавања, ако буду предузета, свакако показати грађевинску делатност из ове задње етапе развоја пиротског краја у антици.[391] Уосталом, током свих ископавања унутрашњости утврђења Ремесијане констатован је и значајан рановизантијски културни хоризонт, потврђен бројним налазима новца и другог покретног материјала.

Потврду знатних грађевинских радова у Румисијани током владавине Јустинијана, чини се, пружа изградња трибелона тробродне базилике уз јужни бедем. Наиме, откривена су два масивна стуба од пешчара in situ. Један велики импост капител украшен грчким крстом у медаљону и грчким словом »ω«, такође од пешчара, пронађен је у југозападном углу западног брода базилике. Још три слична капитела, без украса грчког крста у медаљону, извађена су са рушевина базилике вероватно крајем 19. века.[392] Израда и облик наведене архитектонске

[387] Procop., de aedif. IV 1, 31-32 = Haury 106, 15-21. Код Прокопија Ремесијана се наводи у два различита облика, најпре, као polihnion Rumisiana, а затим као chora Remisianisia. Имајући у виду да је тешко одредити изворни облик, пошто се израз Remesiana јавља и код Хијерокла, то ће у овом раду за рановизантијски период бити коришћен облик Румисијана, уп. Beševliev 1970: 93-94; Петровић 1976/1999: 94-95/101; Petrović 1979: 51-52. Углавном код ранијих аутора узима се да је Румисијана изнова изграђена за време Јустинијана, а не обновљена, види Вузантијски извори I: 58, нап. 127; Петровић 1976: 102. У новијим радовима за Ремесијану се сматра да је обновљена под Јустинијаном, види Beševliev 1970: 63; Petrović 1979: 52; Динчев 2003: 93.

[388] Procop., de aedif. IV 4, 31-32 = Haury 123, 13-43; Beševliev 1970: 67; Петровић 1976: 102; Petrović 1979: 52. Уп. Mirković 2007: 105.

[389] Гушић 1987: 34, наводи да »је северно од утврђења, паралалено са бедемом, уочен фрагмент зида у техници opus mixtum, знатне ширине«, односно, реч је највероватније о ухваћеном делу северне протеихизме (североисточни део, види Гушић 1987: сл. 2 на стр. 22), чија би изградња могла да се датује и у 4-5 век. Мано-Зиси, Поповић 1958-59: 381, на основу скромних пробних ископавања наводе постојање бедема из византијског периода изведених у техници opus mixtum (редови камена и опека са дебелим малтерним фугама), који нису потврђени новијим истраживањима, уп. Гушић 1987: 24.

[390] Vasić, Kondić 1986: 557. Микулчић 1999: 245. Стайкова-Александрова, Стайкова 2003: 208.

[391] У том погледу већ је извесно да је северна капија зазидана, по свему судећи у 6. веку, уп. под Бела Паланка/Ремесијана и Гушић 1993: сл. 104 на стр. 187.

[392] Два се налазе у порти манастира светог Димитрија код Дивљане, које вероватно подразумева и Каниц 1909/1985: /225. Један је искоришћен као постамент виноградарском оброку непосредно уз касноантичке гробнице из села Дола северно од Ремесијане. Свакако на нешто ранији период

пластике ове базилике свакако припадају 6. веку.[393] По свему судећи обимна реконструкција Никетине тробродне базилике обављена је у време Јустинијана изградњом трибелона и колонадама са стубовима између бродова.

И код тробродне базилике са нартексом западно од утврђења Ремесијане констатоване су две грађевинске фазе. Другу фазу карактеришу: дозиђивање мањих бочних апсида, као и контрафора на главној апсиди, постављање новог пода од опека на вишој коти од првобитног, изградња крстионице у западном травеју нартекса, постојање зиданих гробница делом у бочним бродовима, делом изван њих и архитектонска пластика од високих степенастих база стубова и импост коринтсих капитела.[394] Опет, као на примеру преуређења Никетине базилике, и ова обимна реконструкција базилике изван бедема Румисијане могла би да се определи у време епохе Јустинијана. По свему судећи ова тробродна базилика западно од утврђења Румисијане припада типу гробљанских базилика имајући у виду да има зидане гробнице и да је у близини јужне некрополе Румисијане.[395]

Археолошка проучавања античке топографије савременог Пирота показала су да постоји знатан рановизантијски културни хоризонт. Изгледа да је површина рановизантијског насеља унеколико смањена и сконцентрисана на брдски део рељефа Пирота, тј. на потесе Пиротски град (издвојена кула), Сарлах (утврђење и некропола) и Мађилка (отворено сателитско насеље), а да је низински део у равници на Пазару био делимично напуштен.[396] Наведене околности допуштају да

односи се податак Сабовљевића, 1887: 92, о одношењу архитектонске пластике Ремесијане за изградњу тијабарске Саборне цркве у Пироту, којом приликом постоји могућност да су и грађевински делови моћне ранохришћанске базилике са Старе пијаце пребацивани.

[393] Масивни стубови сличне израде налазе се у црквама Царичиног града/Јустинијане Приме.

[394] Приметне су одређене разлике у два извештаја, које су дали, најпре, Мано-Зиси као шеф Античког одељења Народног музеја у Београду, Зборник НМБ I, 1958, 353-354, и онај из Старинара IX-X, 1958-59, 381-382, кога су потписали Мано-Зиси и Љ. Поповић. У овом раду дато је веће поверење каснијем извештају из Старинара. Николајевић 1978: 682, користи први извештај где Мано-Зиси другу грађевинску фазу базилике одређује у рани Средњи век, а крстионицу из нартекса другог извештаја у фијалу из атријума првог извештаја.

[395] Николајевић 1978: 682. Остаје нејасан однос словенског гробља на редове из 9-10. века према каснијој цркви из раног Средњег века, односно, другој фази тробродне базилике. Изгледа да се раносредњевековна некропола ширила и преко урушених остатака ранохришћанских базилика, без истовремене сакралне грађевине, тј. треће грађевинске фазе. Недоречен је и налаз крста на расклапање из истог периода одређен као предмет секундарне сахране у зиданој гробници из друге грађевинске фазе тробродне базилике, односно, шире датовање у VI-VII век, уп. Мано-Зиси 1958: 354 и Мано-Зиси, Поповић 1958-59, 381-382.

[396] То показују истраживања Старог Вашаришта у Барју као јужног дела Пазара, који је сав у равници, уп. под Пирот, Пазар. На Старом Вашаришту откривен је економски део насеља Туреса

се у Прокопијевом полихниону Кумедава[397] нађе непосредна историјска потврда помена другог највећег рановизантијског насеља пиротског краја.

Полихнион Кумедава подигнут је између два друга градиња, Румисијане и Кратискаре, смештених на траси главног пута од Наиса до Сердике. Кумедаву свакако треба убицирати на траси главног царског пута у долини Нишаве, пре свега, због обезбеђења и одржавања овог важног коридора Царства кроз брдскопланинско подручје какво је пиротски крај. На делу те комуникације од Румисијане до државне границе са Републиком Бугарском, односно источног завршетка пиротског краја, налази се неколико већих насеља са вероватним трајањем у касноантичко и рановизантијско доба (4-6 век).[398] На делу трасе главног пута од државне границе Србије и Бугарске до полихниона Кратискаре за сада нема назнака о постојању већег насеља из рановизантијског периода.[399]

На основу досадашњих проучавања пиротског краја, у коме би свакако требало локализовати Прокопијев полихнион Кумедаву, већа утврђена насеља на траси главног пута налазе се на локалитетима Градиште-Темска-Пирот, Сарлах-Пирот-Пирот, Кале-Градиште-Пирот, Кале-Обреновац-Гојин Дол-Пирот-Димитровград[400] и Бачевско поље-Бачево-Димитровград. Сва наведена насеља обрађена су већ овде у трећој фази развоја пиротског краја, као и детаљније у посебном одељку. Утврђено насеље Сарлах у Пироту са подграђима и

са вилама субурбанама из периода друге половине 2. до 4. века, док рановизантијски хоризонт изостаје, Пејић 2008: *.

[397] Beševliev 1970: 12, 93, први исправља име Прокопијевог полихниона у Кумедава сматрајући да је »и« у имену градиња додато од преписивача. Поред тога он изједначава имена полихниона Кумедава са кастелом Кумудева из области Румисијане. Корен и првог и другог дела ове сложенице је свакако исти, али је дистинкција реална и могућа у рановизантијском периоду имајући у виду да су се насеља налазила у релативној близини, а није учињена од стране преписивача.

[398] Како показују проучавања Наиса и Сердике, а тако и Ремесијане, као уосталом и у насељима из већине провинција Балкана, током касноантичког и рановизантијског периода живот се у њима одвијао у континуитету.

[399] Динчев 2003: 90, нап. 306, 94. Због непостојања археолошке потврде рановизантијског утврђеног насеља на делу трасе пута од Кратискаре до границе са Републиком Србијом Динчев оставља нерешеним питање убицирања Кумедаве, уп. Динчев 2003: 93, нап. 314. Иначе, Динчев је показао убикацијом Кратискаре да Прокопијево одређење три полихниона у реалности не значи утврђена насеља једнаке или сличне величине и значаја. Кратискара величином заостаје више од пет пута од Ремесијане. У случају идентификације Кумедаве са рановизантијским утврђеним насељем на Сарлаху у Пироту, онда би она приближно по величини и значају одговарала Румисијани.

[400] На овом локалитету вршена су сондажна археолошка истраживања. Она су показала поред касноантичког културног хоризонта и постојање утврђења на истакнутој чуки, која се знатно уздиже изнад десне обале Нишаве, а ту је пролазио и главни царски пут. Види под Обреновац-Пирот и Гојин Дол-Димитровград.

сателитским насељима има средишњи положај више по рељефним одликама подручја него ли по географском смештају. У сваком случају рановизантијско утврђено насеље у Пироту, као и у претходним етапама мансио Турес, представља природан регионални центар и средиште уже и шире околине. Поред тога, на фортификацији насеља на Сарлаху у Пироту констатована је и грађевинска фаза на потковичастој кули код југозападне капије, која може да се повеже са Јустинијановом обновом.[401] Остали предложени локалитети за убикацију Кумедаве заостају за Пиротом како по положају, тако и по значају, величини и структури.[402] Они имају значај, пре свега, као насеља образована на местима где се одвајају регионални путеви од трасе главног царског пута. Тако је Градиште-Темска смештено код издвајања пута за долину Тимока, Кале-Градиште код одвајања за долину Јерме са преласком и повезивањем за долину Струме, Кале-Обреновац-Гојин Дол код одвајања за долину Струме, Бачевско поље-Бачево код издвајања за долину Нишаве и повезивања са путем Сердика-Монтана-Рацијарија. Свакако треба очекивати веће утврђено насеље и у пределу касноантичког мансија Мелдија, где је утврђено одвајање пута за долину Струме, а са друге стране и повезивање са путем Сердика-Монтана-Рацијарија.[403]

Идентификација Кумедаве са рановизантијским остацима утврђеног насеља у Пироту отежана је са друге стране и чињеницом да се оно у итинерарима 2-4. века назива Турес. Како се у Прокопијевом делу Турес не наводи као полихнион у Средоземној Дакији, исто тако ни у списку кастела који су обновљени у области полихниона Ремесијане, а његова територија свакако је била под јурисдикцијом овог потврђеног градића, то је највероватније током друге половине 5. и почетком 6. века утврђено насеље на Сарлаху променило назив. Да ли је притом промена имена последица у извесном претходном периоду напуштања, уништења или знатног смањења насеља, или можда чак чисто административнополитичка одлука - није познато. Помен Туреса у списку

[401] Истраживањима на осталим предложеним локалитетима за убикацију Кумедаве могуће је исто тако открити грађевинске фазе на фортификацијама као што је то потврђено и на Калеу-Обреновац-Гојин Дол.
[402] Loma 1993: 224-225, предлаже хипотетичну идентификацију са селом Камбелевци у општини Бабушница, где иначе постоје остаци античког отвореног насеља и мањег утврђења, види под Камбелевац-Бабушница, уп. Лома 1993: 109. Међутим, чини се да је ова убикација само лингвистичка имајући у виду да се Кумедава налази у долини Нишаве, а овде се верује и за Кумудеву, евентуално, у супротном правцу, и на Старој планини види ниже.
[403] Тачева: 2004: 103-105.

обновљених кастела области Аква, у другој провинцији-Приобалној Дакији, никако не може да се повеже са утврђеним насељем на Сарлаху у долини Нишаве.[404] Томе противуречи, пре свега, знатна удаљеност од центра наведене области на Дунаву са којим је требало имати административне, војне и црквене непосредније контакте и везе. Прокопијева област Ремесијана свакако је та управна јединица којој је рановизантијско насеље у Пироту припадало, на растојању мањем од 30 км, док је центар области Аква пет пута и више удаљен од Туреса.

За Кратискару предлаже се са прилично аргумената Градиште код Констинброда, рановизантијско утврђено насеље подигнуто на остацима касноантичке резиденције из доба Константина.[405] Ово утврђење неправилног полигоналног облика, са кружним кулама на угловима, захвата површину од само 0,85 хектара.[406] Вишедеценијски истраживач западног дела Софијског поља, тј. до границе са Србијом, односно, пиротским крајем, Динчев не наводи постојање значајнијег рановизантијског утврђеног насеља од поменуте Кратискаре.[407]

---

[404] Ову нелогичну идентификацију започео је Баришић 1955: 65, нап. 152, изложио Beševliev 1970: 114, а наставили Petrović 1979: 57, нап. 41; Душанић 1980: 31, нап.174; Petrović 1995: 28. Унеколико сличан проблем је и са два истоимена насеља Zanes-Diana на делу дунавског лимеса Ђердапа II, једног старог полихниона и једног кастела, као и два кастела истог имена Braila опет из саме области Аква. Свакако је било више утврђења истог назива. Безмало исправну убикацију Кумедаве са Пиротом изнео је још пре око једног и по века Јиречек 1877/1959: 24/90. Наиме, он је Пиротски град - касносредњевековну тврђаву повезао са Прокопијевом Кумедавом. Ова убикација је исправна с обзиром да је и на Пиротском граду констатован знатан касноантичко-рановизантијски културни хоризонт, уп. Дељанин, Пејић 1986: 2*; Дељанин, Пејић 1987: 15*; Пејић 1996: 9-10. Место на коме је касније подигнута касносредњевековна тврђава - Пиротски град, у рановизантијском периоду представљало је мали део са истуреном кулом пространог истовременог насеља источно од утврђења на Сарлаху преко реке Бистрице. Геров 1967: 77, погрешно износи да нема доказа за убикацију Кумудеве са Туресом коју је предложио Јиречек. Чешки научник је предложио да Кумедава полихнион, у ранијем делу текста Прокопија поменут између друга два полихниона Румисијане и Кратискаре, буде повезан са Пиротским градом, а навео је затим у истој напомени да се у области Ремесијане налази и кастел Кумудева. Основни исправни аргумент Герова је да на Пиротском граду нису до тада вршена археолошка истраживања, која би потврдила Јиречекову претпоставку. Костић 1908: 4, нап. 1, предлаже за идентификовање Кумедаве античка градишта у близини Костура и Раснице, која ипак знатно заостају у свеукупном урбанистичком развоју утврђења на Сарлаху у Пироту. Штавише, утврђење јужно од Костура, вероватно, смештено на потесима Селиште и Дебели дел на које, вероватно, мисли Костић још није проспекцијом потврђено.

[405] Динчев 2003: 91, 96.

[406] Динчев 2003: 66. Јовановић 2001: 172, наводи више утврђења сличне основе са територије провинција Дарданије, Средоземне и Прибрежне Дакије, у покушају убикације епископије Меридије из области Акве.

[407] Динчев 2003:90, 94-95, нап. 322, и поред непостојања знатнијег утврђеног рановизантијског насеља до границе са Републиком Србијом, односно, више од 50 км, претпоставља да Кумедава припада градској територији Сердике. Пошто област Румисијане потпада под територију града Наиса тешко је претпоставити коме граду је била потчињена област Кумедаве, смештена између

Испада да је касноантички мансио Мелдија или престао да постоји или није прерастао у знатније насеље на главном царском путу. Ту улогу би онда, свакако у епохи Јустинијана, преузео полихнион Кратискара удаљен само око 10. км од главног провинцијског града Сердике. Нелогично је да на растојању од око 70. км, ако се узме идентификација Кумедаве са данашњим Пиротом, у том периоду на важној комуникацији није образовано знатно административно, војно и црквено средиште.[408] Остаје једна од могућности да је Прокопије у свом списку изоставио помен још једног неидентификованог полихниона до Кумедаве, вероватно оног на коме Јустинијан није учинио никакве грађевинске интервенције.

Велики број обновљених кастела у области полихниона Ремесијане тесно је повезан са опсегом његове припадајуће територије. Он може да се расправља у више планова. Најпре, као део пространог система заштите централнобалканског простора. Затим, у домену употребљеног и достигнутог нивоа урбанистичког развоја, економском просперитету и густини насељености, распореду на главним и споредним комуникацијама као и изван њих, припадност етно-лингвистичким групацијама итд.

Поводом овог рада проведена је обимна проспекција четири општина пиротског краја и са свим досадашњим познатим информацијама о утврђењима, насељима и налазима са овог региона створена завидна база података. Под вероватном претпоставком да Прокопијева област (chora) Ремесијана обухвата углавном подручје Понишавља и Лужнице пружа се по први пут могућност да се изведе опипљивија убикација Прокопијевих обновљених кастела. Идентификација утврђења Јустинијановог доба, по свему судећи претежно дограђиваних и преуређиваних постојећих фортификираних цивилних насеља и

два Прокопијева полихниона. С обзиром на неколико значајних утврђених насеља у горњем Понишављу, припадност истој географској целини-Понишављу и евентуалну несамосталност Кумедаве у односу на Румисијану, тј., нижи административно управни ранг, територије Наиса и Сердике додиривале би се на изворишту Нишаве како је претпоставио још Јиречек 1877/1959: 23/90, али погрешно за regio Remesianensis из периода 1-3 век.

[408] Два знатнија насеља на траси главног пута од Пирота до границе са Републиком Бугарском налазе се на локалитетима који су вероватне мутације, Транслите/Кале код Градишта у општини Пирот и Баланстра на Бачевском пољу код села Бачево, на самој данашњој граници, у општини Димитровград. Проблем код разматрања наведених питања представља и чињеница да ли су ова два насеља постојала у континуитету од римског до рановизантијског периода (1-6. век). На локалитету Кале-Градиште констатована је моћна фортификација, док се на Бачевском пољу-Бачево рекогносцирањима не потврђује, али такву могућност не треба одбацивати. Свакако систематска истраживања разрешила би ове недоумице.

војних утврђења, која су настајала од времена тетрархије, отежана је чињеницом да је од њих само један делимично сондажно истраживан.[409] С тога, разумљиво је да се сада чини само један од покушаја у том правцу.

Бројност Прокопијевих кастела у области Румисијане изгледа да је одраз интенције Јустинијанове власти да осигура безбедност провинција на Балкану. Тако најбројнија утврђења подигнута су на лимесу и његовом залеђу, односно у провинцијама Приобалној Дакији, Другој Мезији и Скитији. Не заостајући много за њима, приличан број кастела изграђен је и обновљен на главним коридорима Балкана, главном царском-дијагоналном путу и краку од Наиса ка Тесалоники, тј. у провинцијама Средоземној Дакији, Тракији и Хемимонту, као и Дарданији и Македонији. У јужним провинцијама Балкана од наведених са коридора Јустинијан је знатно мање уложио државних средстава у заштиту становништва. Тако је Прокопије навео мали број кастела у провинцијама Тесалији, Родопи и Европи.

По свему судећи јужније балканске провинције биле су мање угрожене нападима варварских племена. У провинцији Средоземној Дакији на главном царском путу, који је постао важна комуникација ка Константинопољу, пописан је приличан број кастела и то у два града са припадајућим областима, Наису и Румисијани, као и Сердици са две области, једној познатој Кавецо и једној непознатој. Међутим, у истој провинцији на важном споредном путу долином Струме, односно на територији града Пауталије са једном облашћу и града Германије,[410] поменуто је знатно мање кастела. Премда су територије градова и полихниона Средоземне Дакије релативно уједначене, показује се да је обнова и изградња утврђења зависила од положаја на важном путном правцу.

Како казује и сам Прокопије већина кастела подигнута је како би заштитила главне коридоре, поред оних на дунавском лимесу, којима су се

[409] Ради се о локалитету Кале из атара села Обреновац-Гојин Дол општина Пирот-Димитровград. Одређени сумарни подаци о архитектури утврђења Кула из атара села Г. Коритнице општине Б. Паланка добијени су нажалост након опсежних уништавања и девастације локалитета проузрокованих дивљим и у дужем временском периоду вршеним ископавањима неовлашћеног мештанина. Још сумарнији подаци прикупљени су и из бројних златарских ископа спровођених на скоро свим утврђењима пиротског краја.

[410] Динчев 1999: 19; 2000: 74, поред Германије указује на више примера у балканским провинцијама где су утврђена насеља мањег обима прецењена у литерарним изворима и наведени као градови. Најочитије неслагање са одређењем величине насеља од стране Хијерокла и Прокопија са реално археолошки потврђеним утврђењима у Средоземној Дакији односе се на Румисијану, Германију и Кратискару, уп. Динчев 2003: 93-94.

углавном кретала варварска племена.[411] Тако је приличан број кастела носио имена од некадашњих путних станица, крчми и вила рустика, смештених свакако уз главне царске путеве. То је најочитије и из кастела на делу царског пута који је ишао кроз територију града Наиса, области Румисијане и града Сердике са две области. Са друге стране, Прокопије, када је вероватно то било могуће, држао се неког реда у набрајању кастела. Углавном је ишао са запада на исток или са севера на југ. Зато, када на територији провинције, града или области, поред главних постоје и споредни путни правци, Прокопије прелази са једних на друге без одређеног система.[412]

Будући да од раније познате путне станице са територије рановизантијске Румисијане ниједна мутација није поменута у Прокопијевом делу, то помоћу њих није могуће ухватити неки ред у набрајању ремисијанских кастела. Поред тога, као што је на територији града Наиса, поред путних станица, позната и Медијана, у области Румисијане није током антике забележено ниједно друго насеље. Једина упоришна тачка могла би да буде идентификација са рударског кастела и рударских радова за добијање гвожђа у атару села Космовца у општини Бела Паланка са Прокопијевим кастелом Ferraria.[413] Онда би се и у случају области Румисијане Прокопије држао правца навођења кастела са запада на исток, пошто се ово утврђење помиње на почетку списка.[414]

И поред тога што је утврђење у Космовцу са околним рударским радовима из општине Б. Паланке одавно повезано са Прокопијевим кастелом Ferraria, у

[411] Beševliev 1970: 69-70.
[412] Beševliev 1970: 70. Петровић 1976/1999: 112-113/121-122.
[413] Наведену идентификацију први је изнео Костић 1970: 26, 32. Beševliev: 1970: 109, штавише наводи и путну станицу истог имена у Италији из Антонинијевог итинерара. У области Румисијане реалније је повезивање са рударством. Види под Космовац у општини Бела Паланка.
[414] Набрајање градова са њиховим областима у провинцији Средоземној Дакији, почиње са истока, односно, од главног града Сердике, затим се спушта на југ до Германије и Пауталије и на крају завршава Наисом са две области, од којих друга Акве припада провинцији Приобалној Дакији, Beševliev 1970: 65. Међутим, од две области (chora) Сердике, прво је поменута западна, Кавецо, а онда источна чије име није сачувано, Beševliev 1970: 66. Петровић 1976/1999: 112-113/122, констатује да су на градској територији Наиса кастели набројани од севера ка југу. Овај правац је логичан имајући у виду да главни царски пут долази са севера и већим делом градске територије Наиса креће се тим правцем, те стога наведени правац вероватно има и облик његове територије. Насупрот, главни царски пут кроз област Румисијане креће се углавном у правцу запад-исток, тако да је и област Румисијане у долини Нишаве, делом и у Лужници, вероватно имала истоветан правац издуженог облика. У случају реда набрајања кастела уз Дунав и области Аква примећено је неслагање, уп. Petrović 1995: 29, нап. 10.

стручној литератури са историјском тематиком оно није налазило одјека.[415] Тако су рудишта из босилеградског и власинског краја узимана као могући простори за убикацију овог утврђења из времена Јустинијана.[416] По свему судећи рударска активност на територији Ремесијане активирана је у периоду тетрархије, односно реорганизацијом државе и провинција под Диоклецијаном и Константином.[417] У ком обиму и интензитету је она трајала до епохе Јустинијана, када је забележен топоним Ferraria, у периоду од два и по века, не може бити познато без систематских археолошких истраживања.

Такође на почетку списка код Прокопија наведен је још један кастел који се доводи у везу са рударењем у области Румисијане. Реч је о кастелу Dalmatae који по угледу на далматске рудничке кастеле из некадашње провинције Дакије могао би да у области Румисијане представља неки од кастела у данашњој граничној зони општина Б. Паланке и Ниша, односно, у пределу појава орудњења бакарним рудама (атари села Вете, Студене, Банцарева).[418] На то упућује и кастел Aeraria са градске територије Наиса, међутим, како је ово утврђење наведено на почетку списка могуће је да се односи на кастел повезан са експлоатацијом

[415] Ради се о докторској дисертацији М. Костића, *Белопаланачка котлина, антропогеографска проучавања*, одбрањеној 1959. године, која је преуређена и допуњена новијим подацима објављена 1970. године под насловом *Белопаланачка котлина, друштвеногеографска проучавања*, уп. Костић 1970: 7. Зато аутори завичајне литературе редовно користе наведену идентификацију, Јоцић 1998: 172-175; 2006: 48-51; Mitić 2006: 253; Маринковић 2011: 47-50. По свему судећи, постојање кастела са рударским радовима у атару села Космовца, најближих Румисијани, говоре о најреалнијој убикацији, види под Космовац општина Б. Паланка.

[416] Петровић 1976/1999: 103/109; Душанић 1980: 32, нап. 178; Dušanić 2010: 547, нап. 53, у каснијем раду Душанић преферира руднике гвоздене руде око Црне Траве за убикацију кастела Ferraria, уместо раније Божице, за коју сада сматра да лежи и изван Дарданије. Евентуално кастел Ferraria могао би да се повеже и са једним од кастела из општине Бабушница у атарима села Штрбовац, Остатовица, Раков Дол и Црвена Јабука, види под овим селима. Могући кастели из општине Бабушница налазе се уствари између досадашњих убикација кастела Ferraria Душанића и овде предложеног из атара села Космовца. Са друге стране, идентификација кастела Ferraria са рудницима Крајишта довело је до тога да се без основа знатно проширује градска територија у правцу југа, како Ремесијане, тако и Румисијане, односно, у античком периоду, уп. Душанић 1980: 31-32; Dušanić 2010: 547, нап. 53; Јоцић 1998: 154-162; 2006: 32-38.

[417] Dušanić 2010: 625, у области Аква, односно долине Тимока, претпоставља континуитет рударења у периоду од севера до Јустинијана. Примамљива је аналогија са територијом рударског дистрикта Ремесијане која се види у споменицима Септимија Севера, Бесима као испирачима злата у време Никете и кастели са рударским призвуком области Румисијане из епохе Јустинијана, види Dušanić 2010: 547. Што се тиче вађења и прераде гвожђа на територији Ремесијане/Румисијане реалнија је претпоставка да је оно кренуло са наглим развојем насеља у периоду Константина, види горе.

[418] Beševliev: 1970: 109; Петровић 1976/1999: 113/122; Душанић 1980: 38, нап. 244, Dušanić 2010: 547, нап. 53 указују и на могућност да је кастел добио назив и по некој војној јединици пребаченој из провинције Далмације, вероватно и ради организације рударства али и заштите путева. Могућа идентификација са локалитетом Логор у атару села Глоговца, а у вези са отвореним насељем у Драгуши из атара села Вете на могућој варијанти трасе главног пута Наис-Ремесијана.

бакарних руда у црвеним пешчарима западних огранака Ртња.[419] Занимљиву претпоставку о убикацији кастела Далматас изнео је Јовановић.[420] На основу оштећеног надгробног споменика из Осмакова[421] и касноантичког гроба са копљем из Доње Гламе[422] убицира се негде у њиховом ареалу насеље десељеника из провинције Далмације. Наведени кастел сада се може повезати и са моћним утврђењем на Ћитки из атара села Осмакова, у коме је, иначе, потврђена прерада метала и присуство култа Митре. Поред тога, овај кастел штити вероватни споредни путни правац који је повезивао главни царски пут Наис-Сердика са важном комуникацијом Наис-Рацијарија (тј. Timacum Maius), где би коњаничка јединица Далмата била сасвим у функцији.

Са друге стране списка, тј. при крају, наводе се један близу другог два гранична кастела, који се понављају на суседним територијама. То су Briparo са градском територијом Сердике на истоку, и Dardapara са суседном провинцијом Дарданијом на југу.[423] Чини се могућим идентификовање наведених кастела на трасама путних праваца код граничних линија према Сердици и Дарданији, односно на југоистоку територије области Румисијане. То би у случају према градској територији Сердике могао да буде кастел на Калеу из атара села Обреновац-Гојин Дол, или кастел у пределу некадашње мутације Баланстра, на главном царском путу.[424] Према провинцији Дарданији, на споредном путном

[419] Simić 1951: 286, сл.102; уп. Beševliev: 1970: 104; Петровић 1976/1999: 102-103/109; Душанић 1980: 32, нап.180..
[420] Јовановић 2007 A: 161-162.
[421] Јовановић 2007 A: 161, подручје Осмакова ставља у провинцију Тракију, док се у овом раду сматра делом територије провинције Горње Мезије.
[422] Јовановић 2007 A: 162, копље инв. бр. 643 из збирке Народног музеја у Нишу одређује као гробни налаз из атара села Доње Гламе, док у ранијем раду, Јовановић 1994: 123, не одређује припадност Горњој или Доњој Глами, тј. ставља неодређено Глама. Међутим, Пилетић 1971: 12, одреднице из инвентара музеја у Нишу тумачи као »локалитет Гробови код села Гламе«. Пошто такав потес у атарима наведених села не постоји, Маринковић 2011: 55-56, могуће је да се ради о локалитету Рогопек из атара села Горње Гламе, где су налажени гробови старије некрополе, уп. под село Горња Глама општина Б. Паланка. Ипак, у овим селима нема трагова рударења нити прераде метала.
[423] Beševliev 1970: 71-73, 111, констатује проблематичност постојања ових кастела, са једне стране, а онда и одређивање припадности појединој градској територији или провинцији, са друге стране. Уп. Петровић 1976/1999: 102/109; Petrović 1979: 57. Mirković 1995: 210, предлаже да су гранични кастели преузети из извора насталих у разним временима или из разноврсних спискова (административних, црквених или војних). Мало је вероватно да је у овом случају реч о истом пограничном кастелу Tulcoburgo-Remesijana, односно, Sculcoburgo-Aquae.
[424] Beševliev 1970: 71, 95, 111, кастел ставља неодређено на граници западног дела околине Сердике и области Ремесијане.

правцу, то би изгледа био кастел Кулиште из атара села Грнчара у општини Бабушница.[425]

Област Румисијане интересантна је, поред горе наведених кастела, и зато што Прокопије у њој наводи више утврђења истих имена са суседним или удаљенијим областима. Кастели истог назива наводе на дивергентна тумачења. Најпре, два слична топонима мезијског порекла, Кумедава и Кумудева из саме Румисијанске области, тумаче се као да је реч о истом, једном утврђењу.[426] Затим, кастел Stenis налази се и у списку граничне територије града Сердике, поред једног већ поновљеног кастела Briparo.[427] Слична ситуација је и са кастелом Tomis, истог имена са познатим градом у провинцији Скитији.[428] Скоро идентични су и кастели мезијског порекла Aeadava-Aedava, на Дунаву у суседној провинцији Приобалној Дакији, као и могући гранични кастели Tulcoburgo-Sculcoburgo из истих провинција. Овде треба навести и случај са кастелом Turribus из суседне области Акве, који се повезује са емпорионом-мансијем Турес, данашњим Пиротом, пошто није са овим називом наведен у области Румисијане.[429] На крају, бројни кастели, наведени од Прокопија у области

[425] Чини се реалним да ово утврђење може да буде трговиште Дарданаца, имајући у виду да се налази у уској долини Лужнице на средокрађи пута који је повезивао Понишавље са долином Јужне Мораве, Papazoglu 1969: 195, 198, 202, Beševliev 1970: 111. Loma 1993: 222-223, идинтификује овај кастел са античким остацима на излазу из Грделичке клисуре и претпоставља да је име пренешено на оближње савремено село Дедина Бара. Територија области Ремесијане није, свакако, допирала до Јужне Мораве, уп. супротно нереално Јоцић 1998: 154-162, сл. 13; 2007: 32-38.

[426] Виз. извори I 2007: 58, нап. 126, 64, нап. 147; Beševliev 1970: 93, 110. уп. Loma 1993: 224. Свакако не треба одбацити ни могућност, која се у овом раду предлаже, да полихнион Кумедава представља некадашњи емпорион-мансио Турес, а кастел сличног имена Кумудева једно од утврђења из области Румисијане у долини Нишаве или у пределу Старе планине.

[427] Beševliev 1970: 71-73, њега не узима за гранични кастел са територијом области Румисијане, пошто је за то узет кастел Briparo. Наведени кастел Stenis идентификује се са кланцем Succi од Јиречека 1877/1959: 63/117, уп. Beševliev 1970: 94. Међутим, ова идентификација не поклапа се са одређивањем положаја друге области Сердике испуштеног назива, тј. претпостављеног regio Dyptensium. Наиме, ова област локализира се источно од реке Искер, дакле према кланцу Succi. По свему судећи реч је о хомонимним кастелима.

[428] За локализацију румисијанског кастела користи се вест Теофилакта Симокате и Теофана где се он помиње у вези борбе Авара са Византинцима, а смешта у области Сингидунума и Виминацијума, уп. Beševliev 1970: 109-110; Petrović 1979: 57, сматра нерешеним питањем, као и Tomitanam urbs Паулина из Ноле у вези са Никетом Ремесијанским. Ако би се податак Паулина из Ноле, који помиње град Томи кроз који ће проћи Никета враћајући се у Ремесијану из Италије преко Скупа, прихватио као реалан, стваран, то би могао бити Прокопијев кастел негде у јужном делу територије Румисијане, можда Кула у Г. Коритњици општине Б. Паланка. Лома 1993: 109; Loma 1993: 231, овај кастел повезује са утврђењем на Темцу, али указује на хипотетичност.

[429] Виз. извори I 1955/2007: 65; Beševliev 1970: 114; Petrović 1979: 57, нап. 41; 1995: 28; Душанић 1980: 31, нап. 174. Иначе, и у овој области има понављања топонима, са једне стране, Pontis-ad

Румисијане, забележени су као путне станице или крчме у Итинерарима, углавном на тлу Италије: Sub Aras, (ad) Ferraria, Stenis, Praetoriis, Luciolus, ad Speluncam, ad Graecos.[430] По свему судећи, како су многи кастели Румисијане добили латинска имена, тако су једнако бројна утврђења могла да се назову по језицима етноса централнобалканског подручја у којима су, иначе, забележени код Прокопија.

Групи најбројнијих кастела припадају они латинске етимологије. Као могући кастели који су настали на главном царском путу од путних станица или њиховој околини, преузевши им и назив, наводе се Subaras и Praetoriis.[431] У вези са њима су и утврђења која су обновљена у близини некадашњих крчми око којих су се развила насеља, опет на главном царском путу или/и на споредним путним правцима, Tzertzenutzas-Certenuntias (»Код поузданог гласника-Код праве окуке«), Lutzolo-Luciolo (»Код свитца«), Spelunca (»Код пећине«), Scumbro (»Код скуше«) и Graecus (»Код Грка«).[432] Исто тако, имена кастела изведена од латинских личних имена, Lamponiana, Primiana и Longiana, свакако су се налазили на ободу долине Нишаве у близини вила рустика, од којих су добили називе.[433] Око тумачења два топонима - Strongis и ad Equas, постоје већа неслагања аутора који су се бавили овим проблемима.[434]

Pontias у оквиру саме области, са друге стране, Στενδας-Στενας-Stenis (?), између две области Наиса (?), уп. Beševliev 1970: 114-116; Petrović 1995: 29.

[430] Beševliev 1970: 108-112; 50 Као и за кастеле са називима од личних имена Римљана на –iana, тако се латинска топографска номенклатура Прокопијевих утврђења области Румисијане доводи у везу са интензивном романизацијом централнобалканског подручја већ од 2. века наше ере.

[431] Beševliev 1970: 108-110. Под наведеним називима нису забележене путне станице у познатим римским итинерарима на делу главног царског пута од Наиса до Сердике. Могуће је да су оне постојале на споредним путним правцима.

[432] Beševliev 1970: 56-57, 59, 61, 108-112; Петровић 1976/1999: 102/109 Petrović 1979: 57. Лома 1993: 110; Loma 1993: 223 (Graecus), 228 (Certenuntias), 229-230 (Spelunca), кастеле идентификује у атарима села Гркиње у нишкој општини, у атару села Црнче у белопаланачкој општини и средњевековног Сврљишког града, који су свакако изван области Ремесијане. До сада у атару села Црнче са леве стране Сићевачке клисуре није потврђено античко утврђење. Међутим, интересантна је идеја о другојачијем тумачењу кастела Graecus, тако да предлог са селом у околини Ниша није реалан. Прихватљивије је да то буде велико утврђење-опидум Градиште из атара села Темске близу ушћа Темштице у Нишаву, будући да је суседно и источније од мутације Latina код Црноклишта. У том случају то би било задње некадашње хеленофоно место према латинској Ремесијани, а да је то сада рефлекс у време Јустинијана, односно области Румисијане.

[433] Beševliev 1970: 48-50 (вероватно грешка да има четири назива пошто их у списку има три), 109, 111, сматра да су последица интензивне романизације у 2 веку наше ере, нарочито у Дарданији, у области између Наиса и Сердике и Подунављу; Петровић 1976/1999: 102/109; Petrović: 1979: 57.

[434] Beševliev 1970: 109-110. За топоним Strongis етимологија се извлачи од грчког, латинског, преко албанског, румунског, старобугарског до словенског језика, док за Κούας, поред трачког порекла, чини се два блиска значења су једнако могућа, ad Equas или ad Aquas. Код другог топонима извесну превагу могао би да има податак о постојању бројних врела, извора, али и бањица (минералних и топлих извора) у Понишављу и Лужници. У том случају била би реч о

Броју претходно наведених Прокопијевих кастела могуће је прикључити и сигурно оне келтске етимологије, Brittura и Drasimarka, као и вероватне, Deurias, Tulcoburgo, ad Lupofantanam и Burdomina.[435] И они су могли да се налазе као и претходни на ободу котлина Нишаве, имајући у виду да су келтска насеља и ширење текли углавном долинама већих река.

Што се тиче кастела са именима трачког порекла, Repordenis, Briparo, Dardapara, Grinkiapana, као и могући Deurias, Scumbro[436] и Burdomina, скоро сви су побројани у другом делу списка, при крају,[437] односно према градској територији Сердике, некадашњој граничној области провинције Тракије (област емпорија Туреса у 1-3 век). Једино топоним Topera, највероватније трачке етимологије, налази се у првом делу Прокопијевог списка.[438] Кастеле трачких назива свакако треба тражити на подручју општина Пирот и Димитровград, како у низинском делу територије, тако и у брдскопланинском.

Мезијска имена Прокопијевих кастела, Aeadava, Destreva i Kumudeva налазе се у средини његовог списка.[439] Вероватном убикацијом полихниона Кумедаве са утврђењем на Сарлаху у Пироту, могуће је и остале кастеле лоцирати у његовој околини. Овако сконцентрисани кастели лако се могу повезати са пресељењем романизованог становништа из провинције Дакије, након напуштања

кастелу Дурмиш-Добри До-Пирот, или Јасеново Кале-Градиште-Јасенов Дел-Бабушница. По свему судећи настанак и ова два кастела може да буде у вези и са античким комуникацијама пиротског краја, односно путним станицама или крчмама. Лома 1993: 108 (Strongis), о »проблему албанске и румунске етногенезе«.

[435] Beševliev 1970: 24, 108-112, је први показао бројност и назива кастела келтске етимологије, нарочито у провинцији Средоземној Дакији, уп. ранија мишљења Papazoglu 1969: 199; Петровић 1976/1999: 103/109; Petrović 1979: 57, у новијем раду резервисанији. Уп. Лома 1993: 109 (Burdomina), 112 (Deurias); Loma 1993: 220-221 (Burdomina), идентификацијом кастела Burdomina са данашњим селом Бурдимо источно од Сврљига у неку руку указује на могућност пружања области Румисијане и северно од Сврљишких планина, односно у долину Сврљишког Тимока. Што се тиче кастела Deurias, изгледа сасвим прихватљива етимологија од имена племена Deuri из римске провинције Далмације, дакле илирског порекла, одакле је могла једна енклава да буде пребачена у област Румисијане ради унапређења рударства, као што је то био случај и са кастелом Dalmatas. Уп. Вулић 1926: 5, нап. 3; 15.

[436] Кастел Scumbro, поред горе наведеног значења у вези са крчмом, од већине лингвиста сматра се трачким по имену племана Σκόμβροι или планине Σκόμβρος, уп. Бешевлиев 1970: 57, 111. Papazoglu 1969: 48-49, нап. 143, под наведеним називом планине претпоставља или Витошу или Рилу. Чини се тумачење везано за крчму реалнијим имајући у виду да пиротским крајем пролази главни царски пут.

[437] Beševliev 1970: 111-112. Види Loma 1993: 229 (Repordenis), кастел из области Румисијане повезује са данашњим селом Лопардинце у општини Бујановац, свакако нереално попут преувеличане градске територије Ремесијане, тј. области у 6. веку, уп. Јоцић 1998: 154-162, сл. 13; 2007: 32-38.

[438] Beševliev 1970: 109.

[439] Beševliev 1970: 110.

ове провинције под Аурелијаном, и њиховим насељавањем у пределу Старе планине-пиротски део, где је споменут и кастел Stenis/Темац.

Од осталих утврђења Прокопија чини се исправним и повезивање кастела Stenis са локалитетом Темац из атара села Темске у општини Пирот. Најпре, ово утврђење смештено је на изразитом стеновитом гребену унутар велике окуке реке Темштице, односно на њеном излазу из клисуре.[440] Са друге стране, и сам савремени назив локалитета Темац говори о преузимању изворног имена, тј. о акултурацији недуго затим придошлих Словена крајем 6 и почетком 7. века.[441]

О томе да треба изузетно водити рачуна приликом повезивања кастела из Прокопијевог списка са локалитетима на терену указивали су свако из свог угла још Јиречек, Вулић, Папазоглу.[442] Очито је да приличан број топонима из периода Јустинијана и даље се одређује углавном путем географске припадности те с тога и није чудо да се уврштују у корпусе илирског, трачког, мезијског, келтског етноса. То је свакако случај са територијом Румисијане, која је, како смо показали овде још од краја бронзаног доба, била у граничној централнобалканској области. У том погледу постоје и два топонима, Prisciana и Timiana, из суседних области Румисијане, која се лингвистички доводе у везу са именима савремених села у Понишављу.[443]

У задњој фази развоја насеља у пиротском крају, с обзиром на слабу истраженост, могу се изнети нека општа запажања. Најпре, да су скоро сва утврђена насеља и вероватно већина отворених насеља наставила да постоје још

[440] Јиречек 1877/1959: 141-142. Види под Темац/Темска//Пирот. Постоји још неколико кастела у пределу клисура, као на пример: Чука-Градиште-Б. Паланка (на варијанти главног царског пута); Кула-Г. Коритница-Б. Паланка; Кушино Градиште-Горчинци-Бабушница.

[441] Јиречек 1877/1959: 142, нап. 8, наводи »једно село Стенско налази се на излазу из ждрела Струме у близини Ћустендила«. Тако би настанак савременог имена текао Stenis> Στένες>Стенско>Темско>Темац. Константин Филозоф управо бележи поменути касносредњевековни град Темско, властелина Новака Караљука, уп. Пејић 1996: 15. Георгиев 1977: 34, међутим, изводи порекло истог топонима од индоевропског *tm »таман, црн«. О почецима акултурације Словена у централнобалканском подручју види Баван, Иванишевић 2006: 70-73. Види Лома 1993: 121 другачију етимологију топонима Стенско, као и Лома 1993: 109; Loma 1993: 231, хипотетично повезивање кастела Tomis са утврђењем на Темцу.

[442] Јиречек 1877/1959: 62/116; Вулић 1926: 1-5; Papazoglu 1969: 189, 200-201.

[443] Лома 1993: 111 из области Кавецо града Сердике (Prisciana=Присјан, у општини Пирот); Loma 1993: 231, из области града Наиса (Timiana=Тамјаница, у општини Б. Паланка). Овде треба додати да знатније касноантичко-рановизантијско утврђење постоји на граници атара Присјана и Раснице у општини Пирот, док у близини Тамјанице налази се изгледа отворено насеље, можда мутација у општини Бела Паланка.

од времена тетрархије.[444] Ту се пре свега мисли на оба типа насеља по положају смештена у низинском делу пиротског краја, тј. уз ободе котлина Понишавља, као и у брдском подручју - следећем топографском позиционирању.[445] У сваком случају могуће је да већина утврђења смештена у забаченијим планинским областима, односно, трећи облик топографског смештаја, овде једино фортификацијских насеља тзв., висинска утврђења пиротског краја,[446] настају управо у време велике Јустинијанове обнове као последица опште несигурности.[447]

Досадашња истраживања у суседним подручјима Балкана показала су да се током задње фазе рановизантијског периода, у 6. веку, ранохришћанске базилике подижу углавном у оквиру утврђења и насеља.[448] У пиротском крају више података једино има за Румесијану и Турес-Кумедаву, где су откривене базилике биле лоциране унутар и изван градских зидина. Изгледа у оквиру отворених насеља подизане су ранохришћанске цркве на локалитетима Спасовица-

[444] Податак у Miracula Demetrii о знатној депопулацији простора између Наиса и Сердике у периоду 615-619. године, свакако се односи на напуштање насеља и из пиротског краја и то пре свега из Понишавља - низинског дела и брдског залеђа, уп. Баван, Иванишевић 2006: 72. Највероватније у утврђењима из плансинског дела пиротског краја настављен је живот романизованог становништа и у раном средњем веку. То се огледа у очувању како палеовизантијске топономастике тако и свеукупне културне традиције рановизантијског периода у оквиру нове словенске популације југоисточне Србије, уп. Лома 1993: 108, и »питање евентуалног албанско-румунског супстрата«.

[445] Милинковић 2010: 222, 228, супротно, у западној Србији наводи да су рановизантијска утврђења углавном новоподигнута, односно из времена Јустинијанове обнове, тј. »да се огромна већина данас познатих рановизантијских утврђења у Србији налази на висинским позицијама од којих су неке тешко приступачне, преко 500 м, чак и преко 1500 м.« Иначе, у пиротском крају задње димитровградско поље у Горњем Понишављу је на надморској висини од око 500 метара, а Миџор на Старој планини има висину од 2170 м.

[446] За сада у планинском подручју пиротског краја нису могла да се издвоје отворена насеља из задње фазе предложеног историјског развоја. У овом подручју, иначе, тешко их је и документовати на терену.

[447] Таква утврђена насеља у пиротском крају су у општини Бела Паланка Градац-Врандол; Кале-Космовац у општини Пирот Славе-Славиња, Темац-Темска, Падеж-Војнеговац, Кале-Власи, Градиште-Рудиње; у општини Бабушница Градиште-Нашушковица, Јасеново Кале-Јасенов Дел и у општини Димитровград Чербес-Гуленовци, Кале-Сенокос, Кале-Г. Криводол. Милинковић 2010: 222, с правом указује на недовољну истраженост рановизантијских утврђења југоисточне Србије тако да се добија неадекватна густина на картама сл. 282, где су од важнијих кастела наведени само Пиротски град и Гојиндолско Кале, а на сл. 283 од висинских утврђења поред поновљеног Гојиндолског Калеа уцртана су још три нова.

[448] Микулчић 1999: 316-323, табела на страни 323, по свему судећи наводи сличну ситуацију са топографским односом подизања ранохришћанских цркава као у пиротском крају, а грађеним углавном у време Анастазија и Јустинијана; Динчев 2002: 160, истиче да у периоду краја 5. и у 6. веку ранохришћанске базилике на територији Бугарске постају најзначајније грађевине насеља смештене у његовом центру, поред постојања и гробљанских цркава код већих насеља, као и манастира крај већих регионалних средишта.

Моклиште-Б. Паланка и црква Св. Николе-Крупац-Пирот, као и у већини других сличних насеља. Поред тога, палеовизантијске цркве налажене су како уз отворена насеља тако и у утврђењима смештеним уз обод котлина Понишавља и у брдском подручју. У свим наведеним случајевима има се утисак да су у задњој фази развоја пиротског краја ранохришћански храмови углавном и уствари, само обнављани и преуређивани објекти из претходних фаза. По свему судећи палеовизантијске цркве из основа подизане су једино у планинском/висинском подручју у оквиру утврђених фортификација – утврђених села.[449]

Непосредну потврду великг замаха градитељске обнове за време Јустинијана пружа нам и једина у целости истражена базилика са Кладенчишта код Шпаја у општини Бела Паланка. Код овог храма изгледа да су добро документована и два битна архитектонска детаља. То је најпре у северозападној четврти езонартекса и испред ђаконикона изградња моћне куле-звоника. Друга конструкција односи се на доградњу атријума већих размера ширег од брода са зиданим ступцима за портик, али сада благо исмештене осе ка северу у односу на ону брода и припрате.

Што се тиче некропола у овом периоду на њима је искључиво у пиротском крају практикована инхумација. Скоро једино истражене су градске некрополе, пре свега, Румесијане, као и Туреса-Кумедаве. Пошто је углавном реч о старијим истраживањима то су углавном изнете опште констатације о њима, а затим и широко датовање у период 4 - 6. век.[450]

У пиротском крају насељавање Словена на палеовизантијским насељима није још археолошки сигурно потврђено. Њега је свакако било. У добро истраженој ранохришћанској базилици са Кладенчишта код Шпаја у северној половини атријума констатоване су две правоугаоне преградње изведене немарно у сухозиду. Тада је изгледа преграђен и главни мањи западни улаз по оси грађевине, тако да није искључено да су и делови урушене припрате и брода коришћени. Све ово са налазима грубе кухињске фрагментоване керамике указује на могућност присуства раних Словена. У Румесијани скромних индиција има, али то још увек нису поуздани трагови њиховог документованог присуства. И овде видну улогу свакако игра недовољна истраженост овога краја.

[449] Милинковић 2010: 227-228.
[450] Петровић 1976/1999: 98/104; Petrović 1979: 54-55.

З А К Љ У Ч А К

Налази импорта из грчког света на подручју пиротског краја приметни су још од краја бронзаног доба - Брњичке културне групе. На основу откривених некропола у Пироту и околини из тог периода може се претпоставити да су језгро састава становништва овога краја чинили преци потоњих Дарданаца које су на истом простору знатно касније забележили антички писци. Међутим, подручје окружено условно рекама Јужном Моравом, Нишавом и Струмом било је интензивно насељавано и из суседних подручја, пре свега, Трачана са истока и Трибала са севера.

Са гвозденим добом везе су интензивније и присније са егејским светом. Тако се и у геометријско и архајско доба Грчке на нашем тлу бележе интензивни контакти преко бројних налаза међу којима предњачи Ковач из Враништа. Крајем овог периода евидентирани су напори трачког краљевства да се овај регион безуспешно подвласти.

Већ у наведеним периодима окосницу културног и економског развоја пиротског краја чини успостављени коридорни путни правац Балкана долином Нишаве. Он је свакако и у ранијим историјским етапама био од велике важности, али не у тако напредној и фреквентној фази.

Успоном Македонске државе пиротски крај изгледа под Александром први пут потпада под власт уређене државне организације. Током хеленизма свакако су дијадоси водили жестоке борбе за превласт над долином Нишаве и Лужнице са парадржавном организацијом Трибала, Одриским царством и новооснованом Дарданском краљевином. О томе сведочи, додуше скромно документована, новчана циркулација.

Оснивањем Дарданске краљевине у бурно време два најзначајнија македонска владара Понишавље и Лужница улазе у састав ове државне творевине

као њен гранични североисточни део. У првој половини 3 века пре н. ере пиротским крајем почињу да пролазе и инфилтрирају се ратоборни Келти. Римљани окруживши са три стране жилаве Дарданце у првом веку старе ере почетком наше ере образују провинцију Мезију у коју улази западни део пиротског краја, а средином истог столећа претварају зависно Трачко краљевство у провинцију Тракију са источним Понишављем.

Досадашњим налазима и истраживањима у пиротској области нису потврђени остаци материјалне и духовне културе који би указали да је овај крај до потпадања под римску власт остварио знатне самосвојне историјске и уметничке домете. Поред тога, нема ни значајнијег историјског документа ни споменика културе, сем гробнице са дромосом код Темске, као доказ да је пиротски крај био под влашћу једне од балканских држава онога времена.

Са доласком Римљана у пиротском крају граде се путеви. Долином Нишаве пролази један од главних царских путева Балкана, тзв. дијагонални пут. Уз овај пут настају прве агломерације које осигуравају покрете војске, одржавају државну пошту и опслужују путнике али су и у функцији обезбеђивања хране и занатских производа за нарастајуће Царство. Оне убрзо прерастају у мансије-емпорије и мутације које чине језгра, затим, већих трговишта са мрежом других насеља, села и заселака. За Понишавље и Лужницу издвајају се два мансија-емпорија Ремесијана и Турес који постају обласни центри на простору од Наиса до Сердике заједно са трећим Мелдијом. За сада постоје само почетни докази о постојању кастела са војном посадом у ова два средишта ради контроле и одржања путева и римске власти у овој регији. Током другог и трећег столећа, углавном за време Севера, привредни напредак је евидентан преко бројних мермерних споменика и вотивних икона који су са латинским натписима на подручју Ремесијане у латинофоној Горњој Мезији и грчким натписима на подручју Туреса у хеленофоној Тракији. У оквиру њихових територија граде се и мања и већа утврђења, превасходно уз главни пут ради заштите саобраћаја и промета.

Од времена Аурелијана, а свакако са тетрархијом губи се провинцијска граница која је делила пиротски крај у две провинције. Сада Понишавље и Лужница улазе у једну римску новоосновану провинцију – Средоземну Дакију и ту ће остати до краја антике. Свакако од времена тетрархије, највероватније од

Константина, у касноантичком периоду наша област достиже свој економски и културни врхунац. Граде се моћна утврђења у Ремесијани и Туресу који постају мањи градови- опидуми, а у оквиру њихове територије прелазни облик већих села- опидула, као и друга насеља све до најбројнијих заселака. Ипак, ни римски итинирерари, ни писани извори, ни епиграфски и археолошки налази не потврђују њихов градски статус. Свакако највећи број налазишта заснован је у ово доба и највећи број налаза потиче из овог времена.

У другој половини касноантичког периода посредно сведочанство о градском статусу Ремесијане налазимо у оснивању епископије Ремесијане за коју је сигурно заслужан чувени епископ Никета. Тада се у пиротском крају почињу интензивно да граде велике ранохришћанске базилике како тробродне у већим насељима тако и једнобродне у селима. Њихов знатан број потврђује писање савременика о његовој евангелистичкој мисији и покрштавању домородачких и варварских племена.

Документована многа рушења, преградње и фазе, пре свега, у архитектури већих насеља указују да је у рановизантијском периоду било још економске и виталне снаге друштва да одржи и настави са напредним урбаним животом. Ово је уједно епоха када започиње измештање насеља у неприступачније брдско-планинско подручје као одговор на знатније продоре варварских племена и све несигурније стање у држави. У свим пределима пиротског краја евидентни су трагови замашне градитељске активности Јустинијана на обнови Царства. У нашој области документован је и већи број од тридесет поименце наведених кастела код Прокопија. Учињен је мање или више успешан покушај њихове убикације на основу досадашњих проучавања и топографије самих налазишта коме је посвећен овај рад. Уз све ограде показано је да рановизантијска област Ремесијане у основним цртама захвата подручје средњег и горњег Понишавља и Лужнице, односно четири општине југоисточне Србије.

Пропаст античког света на Балкану сликовито је приказан у Чудима светог Димитрија солунског. Пред словенским освајачкоседелачким налетима становници Наиса и Сердике избегли су у Солун, где су опет доживели опсаду Склавина. Међу избеглицама свакако је било и оних из пиротског краја, пре свега

из два полихниона, Румисијане и Кумедаве, али и из осталих већих насеља наше области. То би наравно говорило и о знатном економском и културном напретку овога краја на заласку античког периода, смештеног између наведена два најзначајнија централнобалканска града. Очити трагови античке традиције у словенским топонимима и језику пиротског краја сведоче, са једне стране да сво античко становништво није избегло, као и, са друге стране, о стапању ондашњег рановизантијског становништва са бројнијим словенским досељеницима. На својим огњиштима остали су они који нису могли или нису хтели да избегну из субурбијума знатнијих насеља Понишавља и Лужнице и већина из забаченијих места и кастела у брдскопланинском подручју пиротског краја.

У Пироту, 22.12.2013. Предраг Пејић

S U M M A R Y

The findings from the Greek period in the area of Pirot date back to the late Bronze Age and Brnjica culture group. Based on the discovered necropoleis from that period in Pirot and its surroundings, it could be assumed that the core population consisted of the descendants of the former Dardanians, who are mentioned much later by the ancient writers. However, the area bordered with the rivers South Morava, Nišava and Struma was heavily being populated with the people from neighboring areas, predominantly Thracians from the East, and Triballians from the North.

With the dawning of the Bronze Age the connections with the Hellenic world grow stronger. Various contacts from Geometric and Archaic era are documented in numerous findings, particularly Kovač from Vranište. At the end of this period the unsuccessful Thracian efforts to subjugate the region are reported.

It is the established corridor roads in the Nisava valley that mark the nucleus of cultural and economic developmet of the region in the afore mentioned periods. The corridor was undoubtedly significant in the even earlier eras, but it became of paramount importance in the advanced and the frequent phase.

It appears that the region of Pirot is for the first time under a structured social organisation during the rise of Macedonian state of Alexander the Great. During the Hellenic period there were fierce clashes between diadochi for the authority over the vallies of Nišava and Lužnica, along with the paragovernmental organisation of Triballians, Odrysian Kingdom and the newly founded Dardanian Kingdom. The poorly documented monetary exchanges are testimonies to these facts.

With the foundation of the Dardanian Kingdom in the turbulent times of two most important Macedonian kings, Pinišavlje and Lužnica become parts of this kingdom as its north-eastern border. In the first half of the third century BC warring Celts start to frequent and infiltrate Pirot area. The Romans, having surrounded the resilient

Dardanians in the first century BC, form the province of Moesia which covers the west part of Pirot area, and during the middle of the century turn the subordinate Thracian Kingdom into the Province of Thracia, along with the Eastern Ponišavlje.

Contemporary research and findings in the area of Pirot do not provide the remnants of material and spiritual culture which would indicate significant proper historical and artistic achievements before the Roman rule. Moreover, there are no existent documents of importance or cultural monuments, apart from the dromos tomb in Temska, as the evidence that Pirot region was under the reign of one of the Balkan kingdoms of that era.

The arrival of the Romans marks the construction of the roads. In the Nisava valley there stretches one of the main imperial roads in the Balkans, the so called diagonal road. First agglomerates are built alongside the road, and they serve as military protection, correspondence bases, but also provision and tool resources for the thriving empire. They soon grow into monasteries-emporia and become the core settlements with larger trade centres and the developing network of smaller and larger villages. Two monasteries-emporia, Romesiana and Turres, become the two dominant centres in the region of Ponišavlje and Lužnica on the road from Naissus to Serdica, along with the third Meldia. At present there is only some initial evidence of the existence of castra with military garrisons in the mentioned centres, built for the purposes of maintaining control and Roman authority in this region. During the second and the third century, mostly during the reign of Severians, the economic progress is evident through the many marble monuments and votive icons which bare Latin inscription in Turres area in the Latin-speaking Upper Moesia and Greek inscriptions in Turres area in Greek-speaking Thrace. Within these territories smaller and larger fortifications are built, mainly along the main road to protect traffic and trade.

From the time of Aurelian, and certainly the Tetrarchy, the provincial boundaries that divided Pirot in two provinces disappear. Now Ponišavlje and Lužnica become part of a newly formed Roman province - Dacia Mediterranea and remain so until the end of antiquity. It is certain that since the time of the Tetrarchy, most probably since Constantine, our area reaches its economic and cultural peak in the late Antique period. Powerful fortifications are built in Remesiana and Turres, and they become small towns – oppidums, and within their territories the traditional forms of larger

villages – oppiduls as well as hamlets come into being. Nevertheless, neither the Roman itineraries nor the written sources of epigraphic and archaeological findings confirm their city status. Certainly the greatest number of findings and discoveries date back to this period.

In the second half of the late Antique period the indirect testimonies to the status of Remesiana city could be seen in the founding of Remesiana episcopacy, for which the famous Episcopalian Niketa should be credited. Then, in Pirot region early Christian basilicas begin to emerge on a large scale, the ones with three-naves in the larger settlements, as well as with a single nave in the villages. Their considerable number is confirmed in the writings of Niketa's contemporaries on his evangelical mission of the conversion of indigenous and barbarian tribes.

Many documented demolitions, remodelling and phases from the early Byzantine period, especially the architecture of larger settlements, indicate that there were still existent economical and vital forces of society able to maintain and continue the progressive urban life. This also represents the epoch of the settlements relocation to inaccessible mountainous areas as a response to the significant breakthroughs of barbarian tribes and the increasingly precarious situation in the country. In all the areas of Pirot there are evident traces of hefty construction activities of Justinian to rebuild the Empire. In our area more than thirty castles mentioned by name have been documented in Procopius. There has been a more or less successful attempt of their locating, based on the previous studies and the topography of the site, which is what this research is dedicated to. Despite all the limitations, it has been shown that the early Byzantine area of Remesiana essentially covers the area of the middle and upper Ponišavlje and Lužnica, that is, four municipalities in the southeast of Serbia.

The collapse of the ancient world in the Balkans is vividly portrayed in the Miracles of St. Demetrius of Thessaloniki. Fleeing the Slavic attacks and settlings the residents of Naissus and Serdica turned to Thessaloniki, where they again underwent the siege of Sclavinis. There were certainly among the refugees those from Pirot, primarily from two polihniona, Remesiana and Kumedava, but also from other major settlements of our area. This indubitably testifies to the substantial economic and cultural progress of this region at the end of antiquity, situated between these two centremost cities. Obvious traces of ancient traditions in Slavic place names and Pirotian language

demonstrate, on the one hand that all the ancient people did not flee, and, on the other, the merge of the local population of early Byzantium with many Slavic settlers. Here remained those who could not or did not want to escape the suburbia of dominant settlements in Ponišavlje and Lužnica and the majority from the more remote places and castra in the mountainous area of Pirot.

СКРАЋЕНИЦЕ

АИ	Археолошки институт Београд
АНМН	Архива Народног музеја Ниш
АП	Археолошки преглед
AV	Arheološki vesnik
БЗ	Белопаланачки зборник
ЦАИФФ	Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета
Гласник САД	Гласник Српског археолошког друштва
Гласник СГД	Гласник Српског географског друштва
Извештај ПГ	Извештај Пиротске гимназије
ХС	Хроника села
ИТМ	Извори за старата история и география на Тракия и Македония. 2. разш. изд. София 1949.
ЛЗ	Лесковачки зборник
МзбД	Музејска збирка Димитровград
МПП	Музеј Понишавља Пирот
НМБ	Народни музеј Београд
ПЗ	Пиротски зборник
PJZ	Praistorija jugoslovenskih zemalja
РЗЗСК	Републички Завод за заштиту споменика културе Београд
Споменик	Споменик Српске академије наука
Зборник ИМС	Зборник Историјског музеја Србије
Зборник НМН	Зборник Народног музеја Ниш

ИЗВОРИ

АП за Балканите	Английски пътписи за Балканите (края на XVI – 30-те на XIX в.), ур. М. Н. Тодорова, София 1987.
Брокијер	Бертрандон де ла Брокијер.Путовање преко мора, приредио и превео М. Рајчевић, Београд 1950.
НАП за Балканите I	Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII-средата на XVIII в., I, ур. М. П. Йонов, София 1979.
НАП за Балканите II	Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII-средата на XVIII в., II, ур. М. П. Йонов, София 1986.
Дриш	К. Дриш, Путовање кроз Србију 1719. и 1720. године, превео К. Протић, Отаџбина XXII, 1889, 65-68.
Кикле	Београд и Србија у списима француских савременика XVI_XVII века, Београд 1961.
Свети Никита 2007	Свети Никита Ремезијански, превод Д. Петровић, Сабрана дела, књ. 1, Београд 2007.
Виз. извори I 2007	Византијски извори за историју народа Југославије, I, Београд 1955/2007.

ПИСАНА ГРАЂА

Алексић 1954 Д. Алексић, Трагови каструма? Ка старијој историји Пирота, Слобода год. 7, бр. 275, 17. 4. 1954., 4.

РЗЗСК Археолошко рекогносцирање територије просторног плана инфраструктурног коридора Ниш-граница Бугарске, 2002. године, Републички Завод за заштиту споменика културе, (општине Бела Паланка, Пирот, Димитровград).

Говедарица, Николић 1954 Љ. Говедарица, И. Николић, Археолошки теренски записници, за села Извор и Крупац у општини Пирот, 15 и 16. 10. 1954. године (Архив Музеја Понишавља Пирот).

Поповић 1968 Љ. Поповић, чланови М. Митровић, Д. Јанић, М. Медведев Извештај са рекогносцирања терена општина Бела Паланка (Сињац) и Пирот (Црноклиште и Станичење) 22. 6. 1968. године, (Архив Завода у Нишу).

Љубинковић 1972 Р. Љубинковић, Б. Андрејевић, А. Радовић, Ј. Шурдиловић и Б. Најдановић, Извештај о обиласку терена на територији општина Пирот и Димитровград 24-25. 5. 1972. године, (Архив Завода у Нишу).

АНМН Музејско друштво у Нишу, Извештаји општинских и школских управа пиротског округа, 1933-1936, Архива Народног музеја у Нишу.

Нејков 1959 М. Нејков, Трагови античког насеља код Славиње, Слобода, бр. 528 од 5.12.1959.

Николова 2001 В. Николова, Гоиндолското кале, Братство бр. 1848; 1849/50; 1851;1851; 1853; Ниш 2001.

Петровић 1953 С. Петровић, Савету за просвету и културу НОГО, Пирот, Архива Народног музеја Пирот, бр. 9 од 26. 2. 1953, 1-2.

ЦАИФФ 1990 М. Сладић, Љ. Ђуричић, Б. Рајковић, Р. Живковић, З. Митић, Рекогносцирање слива Коритничке реке 6-12. 11. 1990. године, Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду и Центар за културу Б. Паланка.

БИБЛИОГРАФИЈА

Ајдић 1983

Р. Ајдић, Најстарија прошлост Ниша, у: Историја Ниша, I, Ниш 1983, 33-50.

Аладжова 2003

Д. Аладжова, Шуменска крепост, у: Римски и рановизантийски селища в България, София 2003, 149-159.

Александров 1994

Г. Александров, История на Монтана-Кутловица и района, Монтана 1994.

Атанасова 2006

Й. Атанасова, Архитектура и градоустройство на Кастра Мартис, у: Разкопки и Проучавания XXXIII, София 2005, 27-79.

Bavant 1984

B. Bavant, La ville dans le nord de l'Illyricum (Pannonie, Mésie I, Dacie et Dardanie), in: Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin (Collection de l'Ecole française de Rome 77), Roma 1984, 245-288.

Бавант, Иванишевић 2006

Б. Бавант, В. Иванишевић, Iustiniana Prima – Царичин град, Лесковац 2006.

Белитов 1991

И. Белитов, Трибалите в античната писмена традиција, Известия на музеите в северозападна България, 16, София 1991, 165-188.

Benac 1987

A. Benac, O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji, u: PJZ V (ed. A. Benac), Sarajevo 1987, 737-802.

Benac 1991

A. Benac, Cultures néeolithiques en Yougoslavie dans les réegions Illyriennes et dans les réegions avoisinantes, u: Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora

od eneolita do helenističkog doba, Iliro-tračkі simpozijum (ur. A. Benac), Sarajevo-Beograd 1991, 33-41.

Beševliev 1970

V. Beševliev, Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk „De aedificiis", Amsterdam 1970.

Бинев 2003

М. Бинев, Монтана (Montana), у: Римски и рановизантийски селища в България, София 2003, 160-182.

Бобчев 1989

С. Н. Бобчев, Преглед на останките от Сердика, открити в течение на петдесет години, у: Сердика, археологически материали и проучвания, том 2, София 1989, 37-58.

Борић-Брешковић 1996

Б. Борић-Брешковић, Налаз денара из Малог Суводола, Нумизматичар 18-19, Београд 1996, 43-52.

Borić-Brešković, Popović

Coins of the Roman Republic, Collections of the National Museum in Belgrade and Belgrade University - Новац Римске републике, Belgrade-Београд 2006.

Ботева 1997

Д. Ботева, Долна Мизия и Тракия в римската имперска система (193-217/218), София 1997.

Бояджиев 2000

С. Бояджиев, Балканските крепости на Римската империя, у Крепостно строителтсво по българските земи, София 2000, 51-112; Ранновизантийско крепостно строителство, 113-134.

Бояджиев 2004

С. Бояджиев, Проектиране, строителна техника, механизация и организация на изпълнението на римските строежи в Мизия и Тракия през II-III век, у: Археология на българските земи, 1, София 2004, 182-202.

Брмболић, Митић, Лазаревић 2013

М. Брмболић, З. Митић, К. Лазаревић, Антички миљокази из околине Ремесијане, Гласник ДКС 37, Београд 2013, 58-62.

Булатовић 1997

А. Булатовић, Некропола из старијег гвозденог доба на локалитету Сланиште у Моштаници код Врања, Врањски гласник 29-30, Врање 1997, 5-13.

Bulatović 2008

A. Bulatović, Rectangular grave vessels and stamped ceramics from the Roman period in the central Balkans, Starinar LVI/2006, Beograd 2008, 201-221.

Булатовић, Алексић 2008

А. Булатовић, А. Алексић, Историјат археолошких истраживања праисторијских налазишта нишког краја, Зборник НМН 16-17, Ниш 2008, 43-54.

Cermanović/Kuzmanović 1982

A. Cermanović-Kuzmanović, CCET, Mon. intra fines Iugoslaviae reperta, Leiden 1982.

Цвијић 1894

J. Цвијић, Преглед географске литературе о Балканском Полуострву 1894. год., св. I, Београд 1894.

Цвијић 1895-1897

J. Цвијић, Преглед географске литературе о Балканском Полуострву 1894. год., св. I, Београд 1895-1897.

Ћирић 1974

J. Ћирић, Промене у природној средини пиротског поља и via militaris, ГСГД, св. LIV, бр. 1, Београд 1974, 113-117.

Ćirković, Kovačević-Kojić, Ćuk 2002

S. Ćirković, D. Kovačević-Kojić, R Ćuk, Staro srpsko rudarstvo, Beograd 2002.

Чанак-Медић 1978

М. Чанак-Медић, Гамзиград, касноантичка палата, архитектура и просторни склоп, Саопштења XI, Београд 1978.

Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010

М. Чанак-Медић Архитектура и просторна структура царске палате, у: Felix Romuliana-Гамзиград, Београд 2010, 49-106.

Данов, Фол, Чичикова, Герасимов 1979

Хр. Данов, А. Фол, М. Чичикова, Т. Герасимов, Икономическо развитие, у: История на България, I, София 1979, 137-145.

Davies 1935

O. Davies, Roman Mines in Europe, Oxword 1935.

Davies 1938

O. Davies, Ancient mining in the central Balkans, Revue I.E.B. II, Bgd 1938, 405-418.

Делев 2002

П. Делев, Плиний Стари (N. H. 4. 40) и тракийските племена в района на Средна Места, у: πιτύε, Иследвания в чест на проф. Иван Маразов, София 2002, 273-281.

Делев 2010

П. Делев, Някои проблеми на етнонимията в Централна и Югоисточна Тракия, у: Югоизточна България през II-I хилядолетие пр. Хр., Варна 2010, 96-111.

Дељанин 1986

Б. Дељанин, Пиротски град – средњовековно утврђење, истраживања платоа III, Гласник ДКС 10, Београд 1986, 76-77.

Динчев 1998

В. Динчев, По въпроса за градските дефиниции в късноантичните извори за диоцезите Тракия и Дакия, Археология 1-2, София 1998, 16-23.

Динчев 1999

В. Динчев, За границата на градската форма на живот в късноантичните диоцези Thracia и Dacia – надценените центрове, Археология, 1-2, София 1999, 13-31.

Динчев 2000

В. Динчев, Селата в днешната българска територија през римската епоха (I - края на III век), ИНИМ, XI, София 2000, 185-219.

Dintchev 2000

V. Dintchev, The limit of urban life in the Late Antique dioceses of Thracia and Dacia: the overestimated centers, Archaeologica Bulgarica, IV, 2, Sofia 2000, 65-84.

Динчев 2001

В. Динчев, Класификация на късноантичните градове на Thracia Dacia – модел и интерпретация, Годишник на Археологическия институт с музей, том I, София 2001, 223-252.

Динчев 2002

В. Динчев, По въпросите за религията и етническата принадлежност на селското население в днешната българска територия през IV в. Сл. Хр., Studia archeo. Suppl.

II, Сборник изследвания в чест на професор Атанас Милчев, София 2002, 136-157.

Динчев 2002 А

В. Динчев, Селото в днешната българска територия през ранновизантийската епоха, Jubilaeus V, София 2002, 156-163.

Динчев 2003

В. Динчев, Късноримската резиденция Scretisca и ранновизантийското селище Κρατισκαρα, РП, XXX, Софија 2003.

Динчев 2005

Късноантични общтествени складове от Thracia и Dacia, у: Supplementum IV, *Stephanos Archaeologicos* in honorem Professoris Ludmili Getov, Sofia 2005, 277-294.

Динчев 2006

В. Динчев, Селата в днешната българска територия през късноримската епоха (края на III – края на IV в.), ИАИ, XXXIX, София 2006, 243-270.

Динчев 2008

В. Динчев, Желязната епоха в западната част на Софийска област, Phosphorion, Studia in honorem Mariae Čičikova, София 2008, 319-338.

Дмитровић, Љуштина 2008

К. Дмитровић, М. Љуштина, Керамика из бронзаног доба на локалитету Соколица у Остри код Чачка, Зборник радова народног музеја 37, Чачак 2008, 11-34.

Domaszewski 1886

A. v. Domaszewski, Griechische Inschriften aus Moesien und Thrakien, AEM X, Wien 1886, 238-244.

Domaszewski 1890

A. v. Domaszewski, Die Grenzen von Moesia superior und der illyrische Grenzzoll, AEM XIII, Wien 1890, 129-154.

Dragojević-Josifovska 1982

B. Dragojević-Josifovska, Inscription de la Mésie Supérieure, vol. VI: Scupi et la region de Kumanovo, Beograd 1982. (= IMS, VI)

Дрча 1991

С. Дрча, Ситна римска бронзана пластика у Народном музеју у Нишу, Зборник НМН 6-7, Ниш 1991, 19-41.

Дрча 1999/2000

С. Дрча, Римско стакло у нишком музеју, Гласник САД 15-16, Београд 1999/2000, 209-229.

Dušanić, Petrović 1962

S. Dušanić, P. Petrović, Epigraphic contributions from the National museum of Niš, Živa antika, sv.1, Skoplje 1962, 365-385.

Dušanić 1976

S. Dušanić, Le nord-ouest de la Mesie Superieure, in IMS, I, Beograd 1976, 95-162.

Dušanić 1977

S. Dušanić, Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, Aufstieg und Niedergang der romischen Welt II 6, Berlin-New York, 1977, 52-94

Душанић 1980

С. Душанић, Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацихји и Горњој Мезији, ИГ 1-2, Београд 1980, 7-55.

Душанић 1989

С. Душанић, Из историје касноантичког рударства у Шумадији, Старинар XL-XLI, 1989 (1990), 217-224.

Dušanić 2010

S. Dušanić, Selected essays in Roman history and epigraphy, Belgrade 2010.

Епископ Атанасије

Епископ Атанасије (Јевтић), Свети Никита Ремезијански (4-5. век), у: Свети Никита из Ремезијане, Ниш-Бела Паланка 2007, 5-16.

Evans 1885

A. Evans, Antiqarian Researches in Illyricum, London 1885.

Ферјанчић 2008

С. Ферјанчић, Регрутација горњомезијских легија IV Flavia и VII Claudia, ЗРНМ 38, Чачак 2008, 63-82.

Фол, Спиридонов 1983

Ал. Фол, Т. Спиридонов, Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е., II, София 1983.

Гарашанин, Гарашанин 1951

Д. и М. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији, Београд 1951.

Гарашанин 1954

Д. Гарашанин, Праисторија I, Каталог метала, Београд 1954.

Гарашанин 1971

М. Гарашанин, Праисторијске културе Поморавља и источне Србије (увод), Ниш 1971, 11-18.

Garašanin 1983

D. Garašanin, Posebni nalazi na centralnobalkanskom području, u: PJZ IV, Sarajevo 1983, 799-805.

Гарашанин 1988

М. Гарашанин, Настанак и порекло Илира, у: *Илири и Албанци* (ур. М. Гарашанин), Београд 1988, 9-80 (на француском 81-144).

Garašanin 1991

M. Garašanin, Problèmes de l'etnogenèse des peuples paléobalkaniques(Régions centrales et occidentales de la Péninsule), u: Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora od eneolita do helenističkog doba, Iliro-tračko simpozijum (ur. A. Benac), Sarajevo-Beograd 1991, 9-32.

Garašanin 1996

M. Garašanin, Die kulturelle und chronologische Stellung der Mediana-Gruppe, in: The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C., ed. N. Tasić, Belgrade-Vršac, 1996, 201-218.

Garašanin 1996 A

D. Garašanin, Zu den problemen der Gruppe Donja Brnjica-Gornja Stražava auf dem mittleren Balkan, in: The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C., ed. N. Tasić, Belgrade-Vršac, 1996, 219-226.

Георгиев 1970

В. И. Георгиев, Траките и техният език, София 1977.

Georgieva 1991

R. Georgieva, Les relations culturelles dans l'interfluve du Vardar et la Struma au premier age du fer, u: Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora od eneolita do helenističkog doba, Sarajevo-Beograd 1991, 169-177.

Георгијева 2003

Р. Георгијева, Керамиката од ранната желязна епоха вр югозападна България и феноменът „Цепина", Пирајхме 2, Куманово 2003, 159-196.

Gerasimova-Tomova, Hollenstein 1985

V. Gerasimova-Tomova, L. Hollenstein, Drei unpublizierte Meilenstein aus Bulgarien, 1985, 45-58.

Гергова 1986

Д. Гергова, Постижения и проблеми в проучването на ранножелязната епоха в Тракия, Археология 3, София 1986, 11-26.

Геров 1949

Б. Геров, Романизмът между Дунава и Балкана, I, София 1949.

Геров 1950

Б. Геров, Северната граница на провинция Тракия, ИБАИ 17, София 1950, 11-29.

Геров 1969

Б. Геров, Проучвания върху западнотракийските земи през римско време Ч III, ГСУФФ LXII, 2, София 1969, 119-223 (1-105)

Gerov 1979

B. Gerov, Die Grenzen der römischen Provinz Thracia bis zur Gründung des Aurelianischen Dakien, ANRW II. Prinzipat, 7 Band (1 Halbband), 1979, 212-240.

Геров 1980

Б. Геров, Земевладението в римска Тракиа и Мизиа (1-3 в.), ГСУ, ФКНФ, 72, 2, Софиа (1977) 1980.

Гетов 1970

Л. Гетов, Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха (I-IV в.), Археология, 1, София 1970, 1-11.

Гржетић, Јеленковић 1995

И. Гржетић, Ј. Јеленковић, Особине сребра и његова налазишта у Србији, у: Радионице и ковнице сребра, Београд 1995, 13-29.

Гушић 1987

С. Гушић, Урбанизам Ремезијане од I до VI века, Саопштења XIX, 1987, 21-35.

Гушић 1993

С. Гушић, Remesiana, у: Римски царски градови и палате, Београд 1993, 184-188.

Gušić 1995

S. Gušić, Remesiana in the late roman period, in: The age of Tetrarchs, Belgrade 1995, 127-137.

Hoddinott 1963

R. F. Hoddinott, Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia, London 1963.

Hollenstein 1975

L. Hollenstein, Zu den Meilensteinen der romischen Provinzen Thracia und Moesia Inferior, Studia Balcanica 10, Sofia 1975: 23-44.

Ilić 2006

O. Ilić, Early Christian baptistries in northern Illyricum, Старинар LVI, 2006, 223-244.

Иванов 2007

Г. Й. Иванов, Погребалните практики през Късната бронзова епоха в Централните Балкани (Автореферат на дисертация), София 2007.

Иванов 2003

М. Иванов, Бонония, у: Римски и рановизантийски селища в България, София 2003, 18-22; Алмус, 23-26.

Иванов 1999

Р. Иванов, Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий, София 1999.

Иванов 2003

Р. Иванов, Августе (Augustae), у: Римски и рановизантийски селища в България, София 2003, 27-38.

Иванов 2004

Р. Иванов, Кастра-Канаби-Викус, у: Археология на българските земи, Т. I, София 2004, 172-179.

Ivanov, Bülow 2008

R. Ivanov, G. von Bülow, Thracia, Eine römische Provinz auf der Balkanhalbinsel, Mainz am Rhein 2008.

Илић 2008

О. Илић, Палеохришћански литургијски предмети и делови црквене опреме на територији јужне Србије, Ниш и Византија VII, Ниш 2008, 125-136.

История на България 1979

История на България, I, група аутора, София 1979.

Јанковић 1909

П. Т. Јанковић, Историја развитка нишавске долине, Београд 1909.

Јанковић-Михаљић 1987

Д. Јанковић-Михаљић, Налаз антонинијана из Кременице, Зборник НМН 3-4, Ниш 1987, 89- 105.

Јанковић-Михаљић 2005

Д. Јанковић-Михаљић, Оставе римског новца у народном музеју у Нишу, Зборник НМН 13-14, Ниш 2005, 49-60.

Јанковић-Михаљић 2006

Д. Јанковић-Михаљић, Остава римског новца из Градашнице, Зборник НМН 15, Ниш 2006, 21-88.

Јевтић 1990

М. Јевтић, Праисторијска некропола у Пироту – прилог познавању брњичке групе, Гласник САД 6, Београд 1990, 92-103.

Јевтић 1992

М. Јевтић, Басараби култура на територији Србије, Београд 1992, необјављена докторска теза.

Јевтић 2006

М. Јевтић, Накит, фибуле, у: Жидоварско благо, остава сребрног накита из насеља Скордиска, Вршац-Београд 2006, 94-104.

Јиречек 1877/1959

К. Јиречек, Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци, Праг/Београд 1877/1959.

Jireček 1886

K. Jireček, Archaologische Fragmente aus Bulgarien, AEM 10, Wien 1886, 43-104.

Иречек 1888/1974

К. Иречек, Пътувания по България, Праг 1888 (репринт Софија 1974).

Јовановић 1978

А. Јовановић, Накит у римској Дарданији, Београд 1978.

Јовановић 1981

А. Јовановић, Тумули из античког периода у југоисточној Србији и на Косову, Старинар 31, Београд (1980) 1981, 1-15.

Јовановић 1984

А. Јовановић, Римске некрополе на територији Југославије, Београд 1984.

Јовановић 1984 А

А. Јовановић, Хајдучка воденица, касноантичко и рановизантијско утврђење, Старинар XXXIII-XXXIV (1982-1983), Београд 1984, 319-331.

Јовановић 1994

А. Јовановић, О проблему касноантичких гробова с оружјем на тлу Србије, Зборник НМБ, XV-1, Београд 1994, 119-131

Jovanović 1995

A. Jovanović, A contribution to the research of the rapport between the Scordisci and the Dardanians in the end of the second and the beginning of the first century BC, Balcanica XXVI, Beograd 1995, 143-152.

Jovanović 2000

A. Jovanović, Romanization and ethnic elements in burial practice in the southern part of Pannonia Iferior and Moesia Superior, in: Burial, Society and Context in the Roman World, Oxford 2000, 204-214.

Јовановић 2001

А. Јовановић, Покушај локализације меридијске епископије, ЗНМ Београд XVII-1, Београд 2001, 167-174.

Јовановић 2002

А. Јовановић, Палеоетнографске белешке из околине Ниша (I), Зборник НМН 11, Ниш 2002, 69-76.

Јовановић 2003

А. Јовановић, Археолошке белешке из касноантичког Наиса и околине, Ниш и Византија I, Ниш 2003, 23-38

Јовановић 2005

А. Јовановић, Палеоетнографске белешке из околине Ниша (II), Зборник НМН 13-14, Ниш 2005, 165-173

Јовановић 2007

А. Јовановић, Огледи из античког култа и иконографије, Београд 2007.

Јовановић 2007 А

А. Јовановић, Порекло и завичај светог Никите, у: Свети Никита из Ремезијане, Ниш-Бела Паланка 2007, 17-30.

Јовановић 2008

А. Јовановић, Трачко светилиште на Белави код Пирота, Зборник НМН 16-17, Ниш 2008, 55-70.

Јовановић 2009

А. Јовановић, Археолошка сведочанства контаката између региона Стримона и наших простора у античком периоду, Зборник НМБ XIX-1, 301-313.

Jovanović 1992

B. Jovanović, Dolazak Kelta na Balkan, u: Skordisci i starosedeoci u Podunavlju, Beograd 1992, 83-94.

Jovanović, Janković 1996

B. Jovanović, I. Janković, Die Keramik der Nekropole der Paraćin-kultur – Trnjane bei Bor, The Yugoslav Danube Basin and Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C, Beograd 1996, 185-199.

Јоцић 2005

М. Јоцић, Фрагменти за историју Народног музеја у Нишу, Зборник НМН 13-14, Ниш 2005, 9-37.

Јоцић 1998

Ж. Јоцић, Епископија ремезијанска од 366. до 614. г., у: Никета из Ремезијане, књ. 1 (ур. Т. Нешић), Ниш 1998, 147-198.

Јоцић 2005

Ж. Јоцић, Старија здања Дивљанског манастира, ПЗ 29-30, Пирот 2005, 111-130.

Јоцић 2007

Ж. Јоцић, Свети Никита Ремезијански и његова епископија, у: Свети Никита ремезијански, Сабрана дела, књ. 1, Београд 2007, 27-66.

Јуришић 1956

А. Јуришић, конзерваторски и испитивачки радови, Пирот, Саопштења I, Београд 1956, 136-137.

Kanitz 1892

F. Kanitz, Römische Studien in Serbien, Wien 1892.

Каниц 1909/1985

Ф. Каниц, Србија, земља и становништво, II, Leipzig/Београд 1909/1985.

Katancsich 1824

M. P. Katanscich, Orbis antiqvvs, I, Budae 1824.

Кацаров 1910

Г. Кацаров, Принос към старата история на София, София 1910.

Kojić 1964

S. Kojić, Deux statuettes en bronze du Musée de Pirot, Živa antika XIII-XIV, Skoplje 1964, 135-141.

Којић 1965

С. Којић, Сабазијев тијас из Пирота, Старинар 15-16, Београд 1965, 183-185.

Кондић 1994

Ј. Кондић, Касноантичко сребро, у:Античко сребро у Србији, Београд 1994,55-67.

Костић 1899

К. Н. Костић, Трговински центри и друмови по српској земљи у средњем и новом веку, Београд 1899.

Костић 1908

К. Н. Костић, Светосавски говор, *Извештај Пиротске гимназије за школску 1907-1908 годину*, Београд 1908, 3-21; 37-38.

Костић 1912

К. Н. Костић, Пирот, *Гласник Српског географског друштва* I, св. 1, 1912, 82-89.

Костић 1954

М. Костић, Коритница, Антропогеографска испитивања, Насеља и порекло становништва, 34, Београд 1954, 189-296.

Костић 1955

М. Костић, О улози и значају Сићевске клисуре за саобраћај, насеобине и људска кретања, Зборник радова, Природноматематички факултет, Географски завод, II, Београд 1955, 93-109.

Костић 1970

М. Костић, Белопаланачка котлина, Београд 1970.

Krauthaimer 1965

R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, London 1965.

Крунић 2011

С. Крунић, Античке светиљке из Музеја града Београда, Београд 2011.

Лазић 2001

М. Лазић, Етнокултурна припадност и хронологија налазишта из бронзаног доба у јужном Поморављу и Понишављу, у: Археолошка налазишта Крушевца и околине, ур. Н. Тасић, Крушевац-Београд 2001, 187-193.

Лазић 2009

М. Лазић, Ко су били Дарданци?, Архаика 2/2008, Београд 2009, 53-75.

Лазић, Миљквић 2011

М. Лазић, М. Миљковић, Via militaris – римски друм код Цариброда, Гласник ДКС 35, Београд 2011, 69-72.

Levental 1989

Z. Levental, Britanski putnici u našim krajevima, od sredine XV do pečetka XIX veka, Gornji Milanovac 1989.

Loma 1993

A. Loma, Neue Substratenamen aus Dacia Mediterranea, Linguistique balkanique XXXVI/3, Sofia 1993, 219-240.

Лома 1993

А. Лома, Језичка прошлост југоисточне Србије у светлу топономастике, у Научни скуп Говори прозренско-тимочке области и суседних дијалеката, Ниш 1993, 107-136.

Маджаров 2004

М. Маджаров, Римският път Ескус-Филипопол, пътни станции и селища, Пловдив 2004.

Manert 1812

C. Manert, Geographie der Griechen und Römer, München 1812.

Мано-Зиси 1958

Ђ. Мано-Зиси, Извештаји одељења, Античко одељење, Зборник НМБ 1 (1956-57) 1958, 351-356.

Mano-Zisi 1966

Đ. Mano-Zisi, O granicama periodizacije antičke kulture, Materijali IV, Herceg Novi 1966, Beograd 1967, 225-228.

Марјановић-Вујовић 1973

Г. Марјановић-Вујовић, Два рана хришћанска полијелеја из Народног музеја, Зборник НМ 8, Београд 1973, 13-23.

Марјановић-Вујовић 1977

Г. Марјановић-Вујовић, Крстови од VI до XII века из збирке Народног музеја, Београд 1977.

Медовић 2001

П. Медовић, Да ли је Гава-комплекс обухватао и велико Поморавље?, Лесковачки зборник 41, Лесковац 2001, 219-222.

Mikulčić 1986

Kasnoantička utvrđenja u SR Makedoniji, pokušaj klasifikacije, u: Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugolavije, Materijali XXII, Novi Sad 1986, 101-123.

Микулчиќ 1999

И. Микулчиќ, Антички градови во Македонија, кн. 8, Скопје 1999.

Mikulčić 2002

I. Mikulčić, Spätantike und frühbyzantinische befestigungen in Nordmakedonien, München 2002.

Miller 1916

K. Miller, Itineraria Romana, Stuttgart 1916.

Милин 2003

М. Милин, Епиграфска сведочанства о Јулијановом проласку кроз Илирик 361. године, Balcanica XXXIV, Београд 2003, 63-70.

Милинковић 2010

М. Милинковић, Градина на Јелици, рановизантијски град и средњовековно насеље, Београд 2010.

Миловановић 1985

Д. Миловановић, Уметничка обрада неплеменитих метала на тлу Србије – од позне антике до 1690. године, Београд 1985.

Миљанић 1996

С. Миљанић, Скупни налаз римског бронзаног новца IV века из Ремесијане, Нумизматичар 18-19, Београд 1996, 105-121.

Mirković 1968

M. Mirković, Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji, Beograd 1968.

Мирковић 1970

М. Мирковић, Провинцијски сабор Горње Мезије, ЗФФ XI, Београд 1970, 83-89.

Мирковић 1981

Историја Српског народа, I књига (треће издање), Римско освајање и организација римске власти, 66-76; Економско-социјални развој у II и III веку, 77-88; Централне балканске области у доба позног Царства, 89-105, Београд 1981.

Mirković 1986-IMS II

M. Mirković, Inscriptions de la Mésie Supérieure, vol II:Viminacium et Margum, Beograd 1986 (=IMS II)

Mirković 1995

M. Mirković, Episcopus Aquensis and Bonosiacorum scelus, in: The age of Tetrarchs, Belgrade 1995, 204-216.

Mirković 1996

M. Mirković, Villas et domaines dans L'Illyricum central, Зборник радова Византолошког института XXXV, Београд 1996, 57-75.

Мирковић 2003

М. Мирковић, Рисмка држава у доба Принципата и Домината (27. пре Хр. - 337. н. е.) од Августа до Константина, Београд 2003.

Mirković 2004

M. Mirković, The roster of the VII Claudia Legion, Yeitschrift fur Papyrologie und Epigraphik 146, Bonn 2004, 211-220.

Mirković 2007

M. Mirković, Moesia Superior, Eine Provinz der mittleren Donau, Mainz am Rhein 2007.

Mitić 2006

D. Mitić, Srednje Ponišavlje, Niš 2006.

Митрев 2006

Г. Митрев, Ново свидетелство за Хераклея Синтика и историческата география на долината на Стримон, у: Spartacus II, Международен симпозиум 1-4 октомври 2002 година Сандански, Велико Търново 2006, 189-195.

Митревски 2003

Д. Митревски, Од јужна Морава до Вардар, археолошки параметри за бронзеното и за железното време, Пирајхме, 2, Куманово 2003, 1-30.

Mitrevski 2007

D. Mitrevski, The Begining of the Iron Age in Macedonia, in: The Struma/Strymon river valley in prehistory (ed. Todorova, Stefanovich, Ivanov), Sofia 2007, 443-450.

Мишковић 1889

Ј. Мишковић, Неки стари градови и њихове околине у Краљевини Србији, Бела Паланка, Старинар, бр. 2, VI, Београд 1889, 49-53.

Mócsy 1970

A. Mócsy, Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior, Budapest 1970.

Mócsy 1974

A. Mócsy, Pannonia and Upper Moesia, A History of the Midle Danube Provinces of the Roman Empire, London and Boston, 1974.

Мркобрад 1997

Д. Мркобрад, Средњовековно рударство на простору Источне Србије, у: Археологија Источне Србије, Београд 1997, 151-163.

Nikolajević 1978

I. Nikolajević, Sahranjivanje u ranohrišćanskim crkvama na području Srbije, AV 29, Ljubljana 1978, 678-693.

Николов 2007

В. Николов, Музејска збирка у Димитровграду (друго допуњено издање), Димитровград 2007.

OGA Bela Palanka 1980

Osnovna geološka karta, tumač za list K 34-33 Bela Palanka, Beograd 1980.

OGA Pirot I Breznik 1975

Osnovna geološka karta, tumač za listove Pirot K 34-34 i Breznik K 34-36, Bgd 1975.

Оршић-Славетић 1936

А. Оршић-Славетић, Конзерваторски одељак Кр. Банске управе у Нишу, Моравски археолошки гласник 2, Ниш 1936, 31-32.

Papazoglou 1961

F. Papazoglou, SEPTIMIA AURELIA HERACLEA, BCH LXXXV (1961), 162-175.

Papazoglu 1969

F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Sarajevo 1969.

Папазоглу 1988

Ф. Папазоглу, Илирска и дарданска краљевина, у: Илири и Албанци, Београд 1988, 145-172 (173-199 на енглеском).

Papazoglu 1988

F. Papazoglu, Les villes de la Macédonie a l'époque romaine, BCH, Supl. XVI, 1988.

Parović-Pešikan 1966

M. Parović-Pešikan, Pitanje periodizacije antičke arheologije u našoj zemlji, Materijali IV, Herceg Novi 1966, Beograd 1966, 139-169.

Паровић-Пешикан 1995

М. Парович-Пешикан, Запажања о микенском утицају на подручју централног Балкана, Старинар XLV-XLVI, Београд 1995, 3-26.

Patsch 1896

C. Patsch, Prilozi povijesti podunavskih pokrajina II: Consilium Moesiae superioris, GZM BiH VIII , Sarajevo 1896, 359-360.

Пејић 1982

П. Пејић, Прилог топографији Ремесијане, Нишки зборник, 11, Ниш 1982, 79-84.

Пејић 1986

П. Пејић, Пиротски град – археолошка ископавања у 1986. години, Гласник САД 4, Београд 1987, 149-154.

Пејић 1988

П. Пејић, Пиротски град (каталог изложбе), Пирот 1988.

Пејић 1995

П. Пејић, Антички период у делима Косте Н. Костића, ПЗ 21, Пирот 1995.

Пејић 1996

П. Пејић, Пиротски град кроз векове, Пирот 1996.

Пејић 2008

П. Пејић, Заштитна археолошка ископавања Старог Вашаришта у Пироту, субурбијум Туреса, АП 4, Београд 2008, - .

Пејић 2009

П. Пејић, Представа Трачког коњаника из манастиришта св. Николе код Пирота, Зборник НМБ XIX-1, Београд 2009, 271-280.

Пековић 2008

М. Пековић, Параћинска културна група и њен однос према суседним културама, Лесковачки зборник 48, Лесковац 2008, 29-48.

Petrova 2006

E. Petrova, Relations of the Mysians and Dardanians with the Paeonians and Brygians in the Balkans and in Asia Minor, Homage to M. Garašanin, ed. N. Tasić, Belgrade 2006, 537-544.

Петрова 1996

Е. Петрова, Историјата на Пајонија и нејзините односи со античка Македонија, Македонско наследство, 2, Скопје 1996, 5- 24.

Петрова 1999

Е. Петрова, Пајонија, Скопје 1999.

Петровић 1999

Ј. Петровић, Природа Пиротске котлине и горњег Понишавља, Нови Сад 1999.

Петровић 1999 А

Ј. Петровић, Природа Бабушнице и Лужничке котлине, Нови Сад 1999.

Petrović 1995

M. Petrović, Remains of roman architectural ruins near Dobrinci – Caput Bassianense, ed.: D. Srejović, in: The age of tetrarchs, Belgrade 1995, 219-229.

Петровић 1965

П. Петровић, Нови вотивни натписи из јужне Србије, Старинар 15/16, Београд 1965, 245-250.

Петровић 1968

П. Петровић, Нови миљоказ Филипа I Арабљанина, Старинар, 1968, 55-61.

Петровић 1975

П. Петровић, Палеографија римских натписа у Горњој Мезији, Београд 1975.

Петровић 1976

П. Петровић, Ниш у античко доба, Ниш 1976.

Петровић 1979

П. Петровић, Понишавље у античко доба, ПЗ 8-9,Пирот 1979,177-184.

Petrović 1979 A -IMS IV

P. Petrović, Inscription de la Mésie Supérieure, vol. IV: Naissus-Remesiana-Horreum Margi, Beograd 1979. (= IMS, IV).

Петровић 1983

П. Петровић, Ниш у античко доба, у: Историја Ниша, I, Ниш 1983, 53-75.

Petrović 1986

P. Petrović, Odbrambeni sistemi u antici, jugoistočni sektor, u: Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije, Materijali XXII, Novi Sad 1986, 91-100.

Петровић 1993

П. Петровић, Naissus – задужбина цара Константина, у: Римски царски градови и палате у Србији, Београд 1993, 55-81.

Petrović 1995-IMS III/2

P. Petrović, Inscription de la Mésie Supérieure, vol. III/2: Timacum Minus et la vallée du Timok, Beograd 1979. (= IMS III/2).

Petrović 1995

P. Petrović, Der römische Bergbau in Ravna: archäeologische Notizen, in: Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe, ed. Petrović, Đurđekanović, Bor-Belgrade 1995, 195-202.

Петровић, Јовановић 1997

П. Петровић, С. Јовановић, Културно благо књажевачког краја, археологија, Београд 1997.

Петровић 1997

П. Петровић, Римљани на Тимоку, *Археологија источне Србије*, Београд 1997, 115-131.

Петровић 2007

В. Петровић, Дарданија у римским итинерарима, градови и насеља,Београд 2007.

Петровић 2010

В. Петровић, Сведочанство о приликама у доба касне антике на простору

Ремесијане, Зборник НМН 18-19, Ниш 2010, 9-14.

Petrović, Filipović 2008

V. P. Petrović, V. Filipović, Newly-discovered of the Roman *Naissus-Ratiaria* Road and the Problem of Locating Two *Timacum* Stations, Balcanica XXXVIII, Belgrade (2007) 2008, 29-43.

Петровић, Филиповић 2010

В. П. Петровић, В. Филиповић, Нова археолошка истраживања локалитета Timacum Maius код Сврљига, ЕЗ 14, Сврљиг 2010, 83-87.

Piletić 1971

D. Piletić, Rimsko oružje sa teritorije Gornje Mezije, Vesnik Vojnog muzeja JNA br.17, Beograd 1971, 7-40.

Попов 2002

Х. Попов, Урбанизация във вътрешните райони на Тракия и Илирия, през VI – I век преди Христа, София 2002.

Поповић 2001

И. Поповић, Касноантички и рановизантијски накит од злата, Београд 2001.

Popović 2001 A

I. Popović, »Fidelity rings« to the emperors Constantinian house, Starinar L, Beograd 2001, 187-198.

Поповић 2009

И. Поповић, Инвентар гробница из Дола код Беле Паланке (Remesiana), Ниш и Византија VII, Ниш 2009, 55-66.

Поповић 1975

Љ. Поповић, Грчко-илирско благо, Београд 1975, каталог изложбе.

Поповић 1994

Љ. Поповић, Античка грчка збирка, Београд 1994.

Popović, Bikić 2009

M. Popović, V. Bikić, Vrsenice, kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje, Beograd 2009

Поповић 2007

Р. Поповић, Мисионарски и проповеднички рад св. Никите Ремезијанског, у: Свети Никита Ремизијански, Сабрана дела, књ. 1, Београд 2007, 11-26.

Popović 1981

V. Popović, Une invasion Slave sous Justin II inconnue des sources écrites, Нумизматичар 4, Београд 1981, 111-126.

Popović 1984

V. Popović, Petits trésors et trésors démembrés de monnaie de bronze protobyzantins de Serbie, Нумизматичар 7, Београд 1984, 57-90.

Poulter 2002

A. Poulter, From city to fortress and from town to country: 15 years of Anglo-Bulgarian collaboration, In: Slokoska, L. Et al. (eds.) 2002. The Roman and Late Roman City., 14-29.

Praistorija II 1979

Praistorija jugoslovenskih zemalja, II – neolit, Sarajevo 1979.

Радославова, Дзанев 2003

Г. Радославова, Г. Дзанев, у: Римски и рановизантийски селища в България, София 2003, 110-148.

Рајковић 2007

Б. Рајковић, Свети Никета Ремезијански и Боносијева јерес, у: Свети Никита из Ремезијане, Ниш-Бела Паланка 2007, 127-140.

Rickman 1971

G. Rickman, Roman granaries and store buildings, Cambridge 1971.

Русева-Слокоска 1989

Лю. Русева-Слокоска, Пауталия 1, София 1989.

Сабовљевић 1887

Д. Сабовљевић, Дописи, Старинар 4, бр. 3, Београд 1887, 91-99.

Сабовљевић 1888

Д. Сабовљевић, Дописи, Старине из Беле Паланке, Старинар 5, бр. 2, Београд 1888, 66-70.

Schuster 2003

C. Scuster, Zur Bestattungsweise in Südrumänien in der Bronzezeit, ed R. Vasić, Sahranjivanje u bronzano i gvozdeno doba, Čačak 2003, 109-138.

Shalganova, Gotzev 1995

T. Shalganova, A. Gotzev, Problems of Research on the Early Iron Age, Prehistoric

Bulgaria, ed. J. Bayley-I. Panayotov, Edinburg 1995, 327-343.

Simić 1951

V. Simić, Istorijski razvoj našeg rudarstva, Beograd 1951.

Sîrbu 2003

V. Sîrbu, Funerary practices in the Iron age betwen the Carpathians and the Danube, ed R. Vasić, Sahranjivanje u bronzano i gvozdeno doba, Čačak 2003, 139-170.

Соколовска 1990

В. Соколовска, Пајонското племе Агријани и врските со Дамастион, Maced. Acta archeol. 11, Скопје, 1990, 9-34.

Соколовска 2005

В. Соколовска, Дарданиците во предримско време, Зборник Музеј на Македонија, Археологија 2, Скопје 2005, 133-145.

Spiridonov 1977

T. Spiridonov, La marche d'Alexandre le Grand en Thrace antique et les tribus entre Stara planina et le Danube, Thracia IV, София 1977, 225-233.

Спиридонов 1983

Т. Спиридонов, Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е., I- Атлас, София 1983.

Срејовић 1960

Д. Срејовић, Три праисторијске оставе из Источне Србије, Старинар 11/1960, Београд 1961, 47-63.

Срејовић 1981

Д. Срејовић, Културе млађег каменог доба, у: Историја српског народа, Београд 1981, 15-30; Културе бакарног и раног бронзаног доба, 31-43; Културе средњег и позног бронзаног доба, 44-53; Културе гвозденог доба, 54-65.

Срејовић 2000

Д. Срејовић, Илири и Трачани, Београд 2000.

Срејовић, Лазић 1997

Д. Срејовић, М. Лазић, Насеља и некрополе бронзаног доба у Тимочкој крајини, у: Археологија источне Србије, ур. М. Лазић, Београд 1997, 225-244.

Стайкова-Александрова, Стайкова 2003

Л. Стайкова-Александрова, И Стайкова, Германия (Germania, Separeva banya), у:

Римски и рановизантийски селища в България, София 2003, 202-214.

Stančeva 1987

M. Stančeva, Serdica au Ier-IVe s. De n. Ere a la lumiere des dernieres recherches archeologiques, in: Recherches sur la culture en Mesie et en Thrace (Bulgarie) (Ier-IVe s.), Sofia 1987, 61-74.

Станчева 1989

М. Станчева, Археологическото наследство на София .Формиране, състояние, проблеми, Сердика 2, София 1989, 6-35.

Стојић 2001

М. Стојић, Брњичка културна група у басену Јужне Мораве, ЛЗ 41, Лесковац 2001, 15-93.

Stojić 2003

M. Stojić, Baseni Južne Morave i Pčinje u vreme razvoja brnjičke kulturne grupe, Пирајхме 2, Куманово 2003, 119-142.

Стојић 2004

М. Стојић, Нови налази са праисторијских локалитета у околини Лесковца, Старинар 53-54, Београд 2004, 193-215.

Стојић 2004 А

М. Стојић, Пањевачки рит, Београд 2004.

Стојић, Јоцић 2006

М. Стојић, М. Јоцић, Ниш, Археолошка грађа Србије, Културна стратиграфија праисторијских локалитета у нишкој регији, Ниш-Београд 2006.

Stojic 2006

M. Stojic, Regional characteristics of the Brnjica cultural group, Starinar 56/2006, Beograd 2008, 73-84.

Тасић 1983

Н. Тасић, Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до продора Скита, Нови Сад-Београд 1983.

Tasić 1991

N. Tasić, Äneolithische Kulturen zwischen dem Adriaatischen Meer und dem Morava-Vardar-Tal, u: *Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora od eneolita do helenističkog doba, Iliro-trački simpozijum* (ed.A. Benac),Sarajevo-Bgd 1991, 43-55.

Тасић 2001

Н. Тасић, Брњица култура – њени претходници и наследници, ЛЗ 41, Лесковац 2001, 7-14.

Тасић 2003

Н. Тасић, Дарданци и дардански супстрат, Пирајхме 2, Куманово 2003, 39-61.

Tasic, Tasic 2003

N. Tasic, N. N. Tasic, Serbian Prehistoric Archaeology in the 1990s. State of Research. – In: D. V. Grammenos (ed.). *Recent research in the Prehistory of the Balkans*, Thessaloniki 2003, 73-128.

Tatscheva-Hitova 1977

M. Tatscheva-Hitova, Dem Hypsistos Geweihte Denkmaler in Thrakien, Untersuchungen….III, Thracia, IV, 1977, 271-301.

Тачева-Хитова 1980

М. Тачева-Хитова, Култът на Сабазий в Тракия, (Проучвания ..IX), Годишник Соф. Унив., Ист. Фак. Т.69, 1976 (1980), 46-73.

Тачева-Хитова 1982

М. Тачева-Хитова, История на изсточните култове в Долна Мизия и Тракия, V в. пре н. е. – IV в. от н. е., София 1982.

Тачева 1995

М. Тачева, За Бесите и техните племени територии, Минало 1, София 1995, 9-15.

Тачева 1998

М. Тачева, Тракиите глоси δαβα (δαυα, dava) и δεβα (deva), in: Iubilaeus I, Д. Дечев, Sofia 1998, 112-117.

Тачева 2000

М. Тачева, Власт и социум в римска Мизия и Тракия, 1-2, София 2002.

TIR K 34 1976

Tabila Imperii Romani K 34 Sofia, Ljubljana 1976.

Томић, Дељанин, Митровић 1979

Г. Томић, Б. Дељанин, М. Митровић, Истраживачки радови на локалитету Погановo, ПЗ 8-9, Пирот 1979, 211-227.

Топалилов 2004

И. Топалилов, Градски площади, развитие на форумите и агорите през римската

епоха, общи положения и особености, у: Археология на българските земи, Том I, Ибрай-София 2004, 257-313.

Torbatov 2000

S. Torbatov, The Roman road Durostorum-Marcianopolis, AB IV,1,Sofia 2000, 59-72.

Торбатов 2002

С. Торбатов, Укрепителна система на провинция Скития (края на III / VII в.), В. Търново 2002.

Торбатов 2003

С. Торбатов, Залдапа (Zaldapa), у: Римски и рановизантийски селища в България, София 2003, 87-109.

Торбатов 2004

С. Торбатов, Терминология за фортификационните съоръжения през римската и ранновизантийска епоха, у: Археология на българските земи, София 2004, 31-48.

Вачева 1979

К. Вачева, За терминологията на строителните техники през античността, Археология, 1, София 1979, 1-10.

Валтровић 1885

М. Валтровић, Старине бело-паланачке, Старинар II, бр. 3, Београд 1885, 98-99.

Varbanov 2007

V. Varbanov, Barbarian invasions in the provinces of Moesia Inferior and Thracia between A.D. 138-192, in: The Lower Danube in Antiquity (VI C BC – VI C AD), Sofia 2007, 153-170.

Vasić, Milošević 2000

M. Vasić, G. Milošević, Mansio Idimum, Beograd 2000.

Васић 2008

М. Васић, Златни и сребрни новац касне антике (284-450. године) из збирке Народног музеја у Београду, Београд 2008.

Vasić 2008

M. Vasić, Prolasci i boravci rimskih imperatora u Nišu krajem III i u IV veku, Naissus I, Niš 2008, 7-23.

Vasić 1987

R. Vasić, Centralnobalkanska regija, Uvod, u: PJZ V (ed. A. Benac), Sarajevo 1987,

571-573; Moravsko-timočka oblast, 651-672.

Vasić 1991

R. Vasić, Cultural groups of the early iron age in the west and central Balkans and the possibilities of their ethnical identification, u: Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora od eneolita do helenističkog doba, Iliro-tračka simpozijum (ed. A. Benac), Sarajevo-Beograd 1991, 73-82.

Vasic 1992

R. Vasic, Pages from history of the Autariatae and Triballoi, Balcanica XXIII, Belgrade 1992, 393-399.

Васић 1992

Р. Васић, Праисторијски предмети из Пољске Ржане код Пирота, Гласник САД 8, Београд 1992, 99-101.

Васић 1997

Р. Васић, Старије гвоздено доба на подручју источне Србије, у: Археологија источне Србије, ур. М. Лазић, Београд 1997, 91-100.

Vasić 2003

R. Vasić, »Makedonske bronze« severno od Makedonije, Пирајхме 2, Куманово 2003, 143-157.

Vasić 2005

R. Vasić, Triballi once again, AB, IX, 2, Sofia 2005, 17-19.

Велков 1959

В. Ив. Велков, градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.), проучвания и материали, София 1959.

Велков 1979

В. Велков, Римска експанзия в балканските земи и превърщтането им в провинции, у: История на България, I, София 1979, 277-299; Обществено-икономическо и политическо развитие, Социално-иконом. отношения, 387-402.

Велков, Герасимов 1979

В. Велков, Т. Герасимов, Обществено-икономическо развитие през I-III в., у: История на България, I, София 1979, 299-328.

Велков, Тъпкова-Заимова 1979

В. Велков, В. Тъпкова-Заимова, Обществено-икономическо и политическо

развитие, Тракия и Илирик през IV в, у: История на България, I, 1979, 377-387.

Fewkes 1936

V. J. Fewkes, Neolithic Sites in the Moravo-Danubian Area (Eastern Yugoslavia), Bulletin American School of Prehistoric Research 12, 1936.

Вулић 1926

Н. Вулић, Народност Пеонаца, Глас СКА CXXI, Београд 1926, 1-20.

Вулић 1961

Н. Вулић, Неколико питања из античке историје наше земље и римске старине II: REMESIANA (БЕЛА ПАЛАНКА), Београд 1961, 24-30.

Ћирић 1965

Ј. Ћирић, Географија Пирота, I, Пирот 1965.

Ћирић 1974

Ј. Ћирић, Промене у природној средини пиротског поља и Via militaris, Гласник СГД, 54-1, Београд 1974, 113-117.

Фол, Спиридонов 1983

А. Фол, Т. Спиридонов, Историческа география на Тракийските племена до III в. пр. н. е., София 1983.

Šašel 1984

J. Šašel, Tisućljeće prije rimskog osvajanja, u: Keltoi, Ljubljana 1984,10-17.

Шкриванић 1974

Г. Шкриванић, Путеви у средњовековној Србији, Београд 1974.

Зелер 2005

Ж. Зелер, Почеци хришћанства на Балкану, Подгорица 2005(репринт,Париз 1918).

Зиројевић 1970

О. Зиројевић, Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683), Зборник ИМС 7, Београд 1970, 3-196.

Zotović-Žunković 1959

Lj. Zotović-Žunković, Deuh reliefs mithraistiques de la Serbie orientale, BCH, 83-1959-II, Athènes, 1959, 509-512.

Зотовић 1973

Љ. Зотовић, Митраизам на тлу Југославије, Београд 1973.

ЗАВИЧАЈНА БИБЛИОГРАФИЈА

Бранковић 1997

С. Бранковић, Сопот (хроника села), Београд 1997.

Вељковић 1998

Д. Вељковић, Блато (хроника села), Пирот 1998.

Виденовић 1998

П. Виденовић, Трњана (хроника села), Пирот 1998.

Војнић, Пејић 1983

Р. Војнић, П. Пејић, Археолошко благо Понишавља, Пирот 1983 (кат. изложбе)

Група аутора 1996

Д. Златковић, И. Јовановић, Н. Николић, Ч. Ристић, Г. Петровић, П. Манић, К. Панчић-Миленковић-Д. Живковић, З. Николић, Микротопонимија слива Темштице и Топлодолске реке, *Пиротски зборник* 22, Пирот 1996, 115-194.

Ђорђевић-Војчић 2001 Н. Г. Ђорђевић, Д. В. Војчић, Паклештица (хроника села), Београд 2001.

Ђорђевић 2001

Н. Ђорђевић, Понор (хроника села), Пирот 2001.

Ђурић 2006

Д. Ђурић, Јасенов Дел (хроника села), Пирот 2006.

Живановић 1933

М. Живановић, Нишавље, монографија историјско-етнографског карактера, Пирот 1933.

Златковић-Милић 1967

Ђ. Златковић-Милић, Зла времена (Монографија лужнице1876-1945) Прилози за историју, Бабушница 1967.

Златковић 1998

Д. Златковић, Микротопонимија слива Височице – Средњи Висок, *Пиротски зборник* 23-24, Пирот 1998, 182-246.

Златковић 2000

Д. Златковић, Микротопонимија слива Височице – Горњи Висок од Славиње до Владикине плоче, *Пиротски зборник* 25-26, Пирот 2000, 105-168.

Златковић 2006

Д. Златковић, Микротопонимија десне обале Нишаве (од Милојковца и Обреновца до Градашнице и Нишора),*Пиротски зборник* 31,Пирот 2006,125-205.

Златковић 2007-2008Д. Златковић, Микротопонимија десне обале Нишаве (од Сопота до Вранштанске реке, и Станичење), *Пиротски зборник* 32/33, Пирот 2007-2008, 187-246.

Иванов 2004

Ц. Иванов, Борово (хроника села) Димитровград 2004.

Иванов 2007

Ц. Иванов, Драговита златна (хроника села) Димитровград 2007.

Игов 2007

С. Игов, Загадка на могилата в село Мзгош, Мост 198-199, Ниш 2007, 198-201.

Јеременковић 2009

М. Јеременковић, Оброци на простору крупачке парохије, Пирот 2009.

Јовановић 1984

Б. Јовановић, Чиниглавци (хроника села), Пирот 1984.

Јовановић 2003

Д. Јовановић, Дол (хроника села), Бела Паланка 2003.

Калић 1979

Ј. Калић, Пиротски крај у средњем веку, ПЗ 8-9, Пирот 1979, 185-201.

Костић 2004

В. Г. Костић, Брлог (хроника села), Београд 2004.

Костић 2002

М. М. Костић, Територијална припадност белопаланачке котлине у прошлости и административно обликовање (XIV-XIX век), ПЗ 27-28, Пирот 2002, 13-24.

Крстић 2011

В. Н. Крстић, Монографија села Букоровца, Ниш 2011.

Маринковић 2003

Г. Маринковић, Бабин Кал, Бела Паланка 2003.

Маринковић 2007

Г. Маринковић, Белопаланачки Буџак, Бела Паланка 2007.

Маринковић 2011

Г. Маринковић, Горња и Доња Глама (хроника села), Београд 2011.

Миланов 2002

Љ. Миланов, Радејна (хроника села), Димитровград 2002.

Минић 1989

В. М. Минић, Завој (хроника села), Пирот 1989.

Минчић 2002

М. Т. Минчић, Пољска Ржана (хроника села), Пирот 2оо2.

Митић и др. 2005

В. Митић, П. Пејић, Д. Златковић, Р. Видановић, Вранište (хр. села), Пирот 2005.

Николић 1974

В. М. Николић, Стари Пирот (Етнолошке белешке из прошлости града – Пирота /1912, Архив САНУ/), Пирот 1974.

Николић 1996

И. Николић, Скица за портрет професора Светислава Петровића, ПЗ 22, Пирот 1996, 77-89.

Николов, Пешев, Тошев, Тодоров 1998

Б. Николов, В. Пешев, Г. Тошев, М. Тодоров, Каменица (хр. села), София 1998.

Николова 2000-2007

В. Николова, Музејска збирка/Музейна сбирка, Димитровград 2000 (репринт 2007).

Николова 2005

В. Николова, Археологически находки на територията на общтина Димитровград, Мост 188-191, Ниш 2005, 288-304.

Петровић 1985

В. Петровић, Велика Лукања (хроника села), Пирот 1985.

Петровић 1997

М. Петровић, Дојкинци (хроника села), Београд 1997.

Рајковић 2009

Б. Рајковић, Ранохришћански храмови белопаланачког краја у народном памћењу, БЗ 5, Бела Паланка 2009, 129-134.

Спасић 2001

Ч. Р. Спасић, Присјан (хроника села), Пирот 2001.

Сотиров 1961

С. К. Сотиров, По долината на ерма, Пирот 1961.

Ставров 2000

С. Ставров, Петрлаш (хроника села), Димитровград 2000.

Стаменковић 2007

Д. Стаменковић, Драгинац (хроника села у припреми) Бабушница 2007.

Стојановић 2003

Ј. Стојановић, Горња Коритница, Бела Паланка 2003.

Тодоровић 2000

Н. Тодоровић, Стрижевац (Горњи и Доњи) (хроника села), Ниш 2000

Цветковић 2001

Д. Цветковић, Костур (хроника села), Београд 2001.

Ћирић, Живковић 1974

Ј. Ћирић, В. Живковић, Крупац (хроника села), Пирот 1974.

Ћирић 1971

Ј. Ћирић, Географски положај и границе Пирота и пиротског региона, ПЗ 3, Пирот 1971, 21-30.

Ћирић 1979

Ј. Ћирић, Насеља Горњег Понишавља и Лужнице, ПЗ 8-9, Пирот 1979, 121-176.

Ћирић 1989

Ј. Ћирић, Географија горњег Понишавља и Лужнице, ПЗ 16, Пирот 1989, 9-22.

Ћирић 2006

Ј. Ћирић, Градиште (хроника села), Ниш 2006.

Цунић 2013

С. Цунић Тиса, Велики и Мали Суводол, Пирот 2013.

СПИСАК ТАБЛИ

Т. I – TIR K 34, пиротски крај између римских градова– стање истражености 1976

Сл. 1. општи план- исечак (према TIR K 34, Ljubljana 1976) Сл. 2. Исто - детаљ

Т. II – Поглед на Куновички прелаз из Нишког поља и Сићевачка клисура

Сл. 1. Поглед ка Сврљишкој планини и Куновици са Медијане. Сл. 2. Поглед ка Куновици и Сувој планини са Медијане. Сл. 3. Поглед ка Куновичком пролазу са новог аутопута. Сл. 4. Поглед на улаз у Сићевачку клисуру са југа из правца Б. Паланке. Сл. 5. Улаз у Сићевачку клисуру са истока из правца Б. Паланке. Сл. 6. Поглед на Сићевачку клисуру са Чуке-Градиште.

Т. III – Сува планина и Белава.

Сл. 1. Северни облук Суве Планине са Тремом. Сл. 2. Трем (1810) из космовачког атара. Сл. 3. Поглед на Суву планину из атара села Црвенчево. Сл. 4. Поглед на средње Понишавље и Белаву. Сл. 5. Поглед на средње Понишавље- ближе.

Т. IV – Стара планина.

Сл. 1. Поглед на Пиротско поље и Стару планину са прелазе ка јалботинском Калеу. Сл. 2. Поглед на долину Темштице и Стару планину са Миџором (2170). Сл. 3. Поглед на долину Височице-Завојско језеро и Стару планину. Сл. 4. Поглед на горњи Висок и гребен Видлича. Сл. 5. Поглед на горњи Висок и НР Бугарску са Видлича. Сл. 6. Поглед на горњи Висок и Стару планину са Видлича.

Т. V – Забрђе и Бурел.

Сл. 1. Поглед на Одоровачко поље са пута ка Чербезу- Височки Одоровци. Сл. 2. Поглед на Одоровачко поље са пута за Криводол преко Видлича. Сл. 3. Поглед на Бурел са јалботинског Калеа. Сл. 4. Поглед на село Поганово

и Бурел са подножја Калеа- Власи. Сл. 5. и 6. Поглед на обрисе Боровског поља и планине Витошу и Рилу у позадини.

Т. VI – Влашка и Гребен планина.

Сл. 1. Влашка планина са (Ј)асеновог Калеа- Јасенов Дел у подножју Звоначка Бања. Сл. 2. Гребен планина са (Ј)асеновог Калеа- Јасенов Дел у подножју Звоначка Бања. Сл. 3. Гребен планина из Искроваца. Сл. 4. Гребен планина – део ка НР Бугарској са Калеа- Искровци. Сл. 5. Поглед на (Ј)асеново Кале – Јасенов Дел са Калеа – Искровци. Сл. 6. Поглед на Рњос и Велики стол са Влашке планине.

Т. VII – Лужница.

Сл. 1. Поглед на Лужницу и Големи стол са Градишта – Извор. Сл. 2. Јужна страна Суве планине са пута ка Штрбовцу. Сл. 3. Поглед ка Луњници и Власини у позадини са пута за Богдановац. Сл. 4. Поглед ка југоисточним обронцима Суве планине са пута за Бердуј. Сл. 5. Поглед на пут Звонце-Бабушница са (Ј)асеновог Калеа- Јасенов Дел. Сл. 6. Поглед на Големи стол са пута за Линово.

- ПРИКАЗ НАЛАЗИШТА И НАЛАЗА
- ОПШТИНА БАБУШНИЦА –

Т. VIII – Братишевац, ***Црквиште на гробљу***

Сл. 1. Поглед са југа на село и гробље са црквиште. Сл. 2. Налаз уломка мермерне скулптуре – поглед спреда. Сл. 3. Исто са сл. 1 – ближе. Сл. 4. Профилисани камени стубац. Сл. 5. Место налаза уломка скулптуре. Сл. 6. Основа црквишта (из документације НМБ).

Т. IX – Велико Боњинце, ***Гајтанина црква***

Сл. 1. Панорамски поглед са северозапада на локалитет. Сл. 2. Исечак из карте 1:25000. Сл. 3. Поглед са југа на локалитет Гајтанина црква. Сл. 4-5. Поглед са запада на црквиште и оброк. Сл. 6. Поглед на локалите Вирови са Гајтанине цркве. Сл. 7. Два фрагмента обода питоса са локалитета Вирови. Сл. 8. Опеке античког формата на гимили камења.

Т. Ха – Горње Крњино, ***Градиште***

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2. Основа локалитета (из документације НМБ). Сл. 3. Поглед са југа на западни део утврђења почетак западне падине. Сл. 4. Поглед са севера-седла на Селиште.

Т. Xb – Горње Крњино, ***Градиште***

Сл. 1. Поглед са југозапада на утврђење. Сл. 2. Црквиште Свети Илија са југа. Сл. 3. Налази са локалитета. Сл. 4-5 . Погледи са седла на утврђење.

Т. XI – Горње Крњино, ***Кулиште-Турска Кула и црквиште Петровски крст***

Сл. 1. Сателитски исечак. Сл. 2. Основа црквишта Петровски крст (из документације НМБ). Сл. 3. Поглед са југоистока на локалитет. Сл. 4. Турска кула – поглед са запада. Сл. 5. Поглед са истока на локалитет. Сл. 6. Сполија и опека античког формата узидани довратник улаза у кулу. Сл. 7. Улаз у Турску кулу. Сл. 8. Опека античког формата са необичном ознаком.

Т. XII – Горњи Стрижевац, ***Доњи Бербеч-Ковачев рид***

Сл. 1. Сателитски исечак. Сл. 2-5. Случајни налази са локалитета (В. Пејчић) – из документације НМБ. Сл. 6.Поглед на локалитет са севера. Сл. 7. Исто – ближе. Сл. 8-9. Поглед на локалитет са истока.

Т. XIII – Горчинци, ***Кушино Градиште***

Сл. 1. Сателитски исечак. Сл. 2. Основа локалитета (из документације НМБ). Сл. 3. Поглед на локалитет са југа. Сл. 4. Поглед на превој са севера. Сл. 5. Поглед са локалитета на запад. Сл. 6. Поглед на унутрашњост локалитета са истока. Сл. 7. Поглед на унутрашњост локалитета са севера. Сл. 8. Поглед са севера на узвишење у источном крају локалитета.

Т. XIVa – Грнчар, ***Сип-Кулиште***

Сл. 1. Основа локалитета (из документације НМБ). Сл. 2. Исечак из аерофотографије (катастар Бабушница). Сл. 3. Сателитски исечак. Сл. 4. Исечак из карте 1:25000. Сл. 5-8. Налази се локалитета.

Т. XIVb – Грнчар, ***Сип-Кулиште***

Сл. 1. Поглед на локалитет са југозапада. Сл. 2. Поглед са локалитета ка западу. Сл. 3. Поглед са запада на јужну страну локалитета. Сл. 4-8. Налази са локалитета.

Т. XIVc – Грнчар, ***Сип-Кулиште***

Сл. 1. Поглед са југоистока на јужну страну локалитета. Сл. 2. Поглед са југа на цитаделу. Сл. 3. Поглед са запада на северни бедем горњег града. Сл. 4-8. Налази са локалитета.

Т. XIVd – Грнчар, ***Сип-Кулиште***

Сл. 1. Поглед са запада на северозападни угао горњег града. Сл. 2. Поглед са југа на северну угаону кулу-капију цитаделе са златарским ископима. Сл. 3. Поглед на спољне лице југозападног бедема цитаделе у златарским ископу. Сл. 4-11. налази са локалитета.

Т. XV – Грнчар, ***Црквиште Светог Јована*** – из документације НМБ

Сл. 1. Сателитски исечак. Сл. 2-4. Ситуација, основа и изгледи зидова ранохришћанске базилике (из документације НМБ). Сл. 5. Поглед на локалитет са запада. Сл. 6. Поглед на локалитет са севера. Сл. 7. Поглед на јужни зид главног брода са запада – у позадини локалитет Кулиште.

Т. XVI – Завидинце, ***Кула*** – из документације НМБ

Сл. 1. Основа локалитета са пресеком (из документације НМБ). Сл. 2. Исечак из карте 1:25000. Сл. 3. Исечак из аерофотографије (катастар Бабушница). Сл. 4. Поглед на локалитет са севера (из документације НМБ). Сл. 5. Поглед на моћну западну кулу уз седло (из документације НМБ). Сл. 6. Поглед на већи златарски ископ. Сл. 7. Сателитски исечак. Сл. 8. Налази са локалитета.

Т. XVII – Завидинце, ***Чукар-Даринкина црква*** – из документације НМБ

Сл. 1. Поглед са севера на локалитет. Сл. 2. Основа локалитета (из документације НМБ). Сл. 3. Златарски ископ на југозападном ободу урушеног објекта. Сл. 4. Поплочање опекама античког формата у дворишту куће на локалитету.Сл. 5. Налаз профилисаног камена у златарском ископу. Сл. 6. Помоћни објекат озидан опекама античког формата са локалитета. Сл. 7. Налаз опеке са ознаком **m**.

Т. XVIII – Звонце-Звоначка бања, ***Бањиште***

Сл. 1. Поглед са Јасеновог калеа на Звоначку бању. Сл. 2. Поглед са севера на локалитет. Сл. 3. Поглед са југа на Локалитет. Сл. 4. Поглед са запада на локалитет. Сл. 5. Поглед са истока на локалитет, у позадини Јасеново кале. Сл. 6. Згура на гомили на локалитету са опекама античког формата.

Т. XIXa – Извор, ***Градиште***

Сл. 1. Исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Основа локалитета (из документације НМБ). Сл. 3. Исечак из аерофотографије (катастар Бабушница). Сл. 4. Прилаз са севера локалитету. Сл. 5. Сателитски исечак. Сл. 6. Поглед са истока на локалитет.

Т. XIXb – Извор, ***Градиште***

Сл. 1. Панорама локалитета са истока. Сл. 2. Исто – ближе. Сл. 3. Поглед на локалитет са запада.

Т. XIXc – Извор, ***Градиште***

Сл. 1. Поглед са севера на западни бедем. Сл. 2. Поглед са југоистока на унутрашњост локалитета. Сл. 3. Поглед на северни бедем са запада. Сл. 4. Златарски ископ у северном бедему. Сл. 5. Северозападна угаона кула-капија. Сл. 6. Оштећење унутрашњег лица северног бедема у златарском ископу.

Т. XXa – Јасенов Дел, ***Јасеново кале***

Сл. 1. Исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Поглед са југозапада на улаз у утврђење. Сл. 3. Исечак из аерофотографије (катастар Бабушница). Сл. 4. Основа локалитета (из документације НМБ). Сл. 5. Сателитски исечак. Сл. 6. Поглед са северозапада на југозападни бедем-на врху гребена.

Т. XXb – Јасенов Дел, ***Јасеново кале***

Сл. 1. Поглед на локалитет са запада. Сл. 2. Поглед са стране на југозападни бедем утврђења. Сл. 3. Поглед на локалитет са југа. Сл. 4. Поглед споља на југоисточни бедем утврђења. Сл. 5.Поглед изнутра на југоисточни бедем утврђења-одмах од улаза. Сл. 6. Југоисточни бедем утврђења – поглед ка улазу.

Т. XXc – Јасенов Дел, ***Јасеново кале***

Сл. 1. Поглед са југа на локалитет. Сл. 2. Поглед на западни зид цистерне – северна половина. Сл. 3. Поглед на цистерну са севера. Сл. 4. Средишњи део западног зида цистерне са уливним каналом. Сл. 5. Поглед на западни зид цистерне са истока. Сл. 6. Поглед на унутрашње лице југозападног угла цистерне.

Т. XXd – Јасенов Дел, ***Градиште-Коњарник***

Сл. 1. Поглед на локалитет.са северозапада. Сл. 2. Исто – ближе. Сл. 3. Поглед на североисточни бедем. Сл. 4-5. Златарски ископи. Сл. 6. Поглед на северозападну кулу споља. Сл. 7. Поглед на златарски ископ.

Т. XXI – Камбелевац, ***Слатина-Вирови***

Сл. 1. Исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Поглед са запада на локалитет. Сл. 3. Сателитски исечак. Сл. 4. Златарски ископ и место налаза гвозденог ингота. Сл. 5. Локалитет са севера. Сл. 6. Налаз гвозденог ингота.

Т. XXIIa – Камбелевац, ***Игриште-Градиште-Кула-Мали сип***

Сл. 1. Основа локалитета (из документације НМБ). Сл. 2. Исечак из карте 1:25000. Сл. 3. Сателитски исечак. Сл. 4. Поглед на локалитет са југоистока.

Т. XXIIb – Камбелевац, ***Игриште-Градиште-Кула-Мали сип***

Сл. 1-3. Прилаз локалитету кроз Ждрело преко села Радинјинца. Сл. 4. Поглед на унутрашњост утврђења са истока. Сл. 5. Поглед на унутрашњост утврђења са запада. Сл. 6-8. Круна североисточног бедема утврђења.

Т. XXIII – Кијевац, ***Војна црква*** (из документације НМБ)

Сл. 1. Исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Сателитски исечак. Сл. 3. Поглед на локалитет са северозапада. Сл. 4. Поглед са локалитета ка западу. Сл. 5. Поглед на хумку са локалитета. Сл. 6. Поглед на хумку са севера.

Т. XXIVa – Модра Стена, ***Манастир Светог Димитрија***

Сл. 1. Исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Сателитски исечак. Сл. 3. Панорамски поглед на локалитет са југа. Сл. 4. Поглед на манастирску цркву са југозапада. Сл. 5. Унутрашњост цркве. Сл. 6-8. Радови на чишћењу гробнице.

Т. XXIVb – Модра Стена, ***Манастир Светог Димитрија***

Сл. 1-9. Изглед очишћене гробнице.

Т. XXVa – Нашушковица, ***Градиште***

Сл. 1. Сателитски исечак. Сл. 2. Исечак из карте 1:25000. Сл. 3. Исечак из аерофотографије (катастар Бабушница). Сл. 4. Основа локалитета (из документације НМБ), Сл. 5. Локалитет са југоистока. Сл. 6. Прилазни пут.

Т. XXVb – Нашушковица, ***Градиште***

Сл. 1. Поглед на локалитет са југа. Сл. 2. Источни део јужног бедема – поглед са запада. Сл. 3. Улаз у утврђење. Сл. 4. Североисточни бедем – поглед са запада. Сл. 5. Северозападни бедем – поглед са истока.

Т. XXVIa – Остатовица, ***Градиште-Велика кула***

Сл. 1. Поглед на локалитет из правца североистока. Сл. 2. Налаз гвозденог ингота. Сл. 3. Исечак из карте 1:25000. Сл. 4. Основа локалитета (из документације НМБ). Сл. 5. Сателитски исечак. Сл. 6. Златарски ископи на Великој кули. Сл. 7-8. Панораме локалитета са североистока.

Т. XXVIb – Остатовица, ***Градиште-Велика кула***

Сл. 1-2. Велика кула са зл. ископима. Сл. 3-6. Северни и западни бедем утврђења. Сл. 7. Зл. ископ уз ист. бедем. Сл. 8. Зл. ископ у унутрашњости.

Т. XXVII – Проваљеник, ***Градиште-Чукар***

Сл. 1. Сателитски исечак. Сл. 2-3. Поглед на локалитет са југа - клизиште. Сл. 4-5. Линија одвајања клизишта.

Т. XXVIII – Проваљеник, ***Црквиште***

Сл. 1. Основа црквишта (из документације НМБ). Сл. 2. Исечак из карте 1:25000. Сл. 3. Локалитет са запада. Сл. 4. Поглед на црквиште са запада. Сл. 5. Унутрашњост црквишта. Сл. 6. Северна страна црквишта. Сл. 7. Позајмиште земље источно уз апсиду црквишта. Сл. 8. Исто – детаљ.

Т. XXIXa – Раков Дол, ***Латински рид***

Сл. 1. Исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Основа локалитета (из документације НМБ). Сл. 3. Исечак из Аерофотографије (катастар Бабушница). Сл. 4. Сателитски исечак. Сл. 5. Панорамски поглед са југа. Сл. 6. Исто – ближе.

Т. XXIXb – Раков Дол, ***Латински рид***

Сл. 1. Прилаз седлу на јужној страни локалитета – поглед са истока. Сл. 2. Поглед на западни бедем. Сл. 3. Објекат у унутрашњости – поглед са севера. Сл. 4. Златарски ископ у кули из унутрашњости. Сл. 5. Поглед на површину и објекат уз северозападни угао утврђења. Сл. 6. Подзид пута југоисточно од утврђења. Сл. 7. Налаз са утврђења.

Т. XXXa – Стол, ***Мали стол-Градиште***

Исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Основа локалитета (из документације НМБ). Сл. 3. Исечак из аерофотографије (катастар Бабушница). Сл. 4.

Панорамски поглед са запада на Мали и Велики стол. Сл. 5. Сателитски исечак. Сл. 6. Поглед са запада на Мали стол.

Т. XXXb – Стол, ***Мали стол-Градиште***

Сл. 1-2. Поглед са северозапада на Мали и Велики стол. Сл. 3-4. Поглед са југозапада на Мали стол. Сл. 5. Поглед са северозапада на врх Малог стола, - на врх утврђења. Сл. 6. Поглед са Малог стола на Велики стол.

Т. XXXc – Стол, ***Мали стол-Градиште***

Поглед са југоистока на врх утврђења. Сл. 2. Избор налаза два новчића са локалитета. Сл. 3. Поглед са запада на заравњен плато-објекат око средине врха утврђења. Сл. 4. Налаз оловног тега. Сл. 5. Исто са сл. 3 – поглед са југа. Сл. 6. Поглед на североисточни бедем утврђења.

Т. XXXd – Стол, ***Мали стол-Градиште***

Сл. 1. Панорамски поглед са југа на Велики и Мали стол (из документације НМБ). Сл. 2-4. Поглед на североисточни бедем утврђења. Сл. 5. Поглед са запада на златарски ископ код северозападног угла утврђења. Сл. 6. Поглед са југа на врх Малог стола (из документације НМБ).

Т. XXXIa – Стрелац, ***Градиште-Кале***

Сл. 1. Исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Основа локалитета (из документације НМБ). Сл. 3. Исечак из аерофотографије (катастар Бабушница). Сл. 4. Поглед на југоисточни главни прилаз локалитету. Сл. Сателитски исечак. Сл. 6. Поглед са југоистока на врх утврђења.

Т. XXXIb – Стрелац, ***Градиште-Кале***

Панорамски поглед на локалитет са северозапада. Сл. 2. Поглед на локалитет са југозапада. Сл. 3. Поглед на локалитет са североистока. Сл. 4. Североисточни бедем утврђења. Сл. 5. Златарски ископ на југоисточној главној капији утврђења. Сл. 6. Локалитет са североистока – осојна страна утврђења. Сл. 7. Налаз уломљене опеке са латинским натписом.

Т. XXXIIa – Црвена Јабука, ***Безубачки камен***

Сл. 1. Исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Основа локалитета (из документације НМБ). Сл. 3. Исечак из аерофотографије (катастар Бабушница). Сл. 4. Локалитет са југозапада. Сл. 5. Сателитски исечак. Сл. 6. Локалитет са СИ.

Т. XXXIIb – Црвена Јабука, ***Безубачки камен***

Ел. 1. Поглед на локалитет са југозапада. Сл. 2. Прилазми пут локалитету. Сл. 3. Део бедема најнижег дела утврђења на југозападу. Сл. 4. Део бедема највишљег дела утврђења. Сл. 5. Исто – поглед са југа. Сл. 6. Златарски ископ на северозападном бедему. Сл. 7. Исто – поглед са југа.

Т. XXXIIIa – Штрбовац, ***Градиште***

Сл. 1. Исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Основа локалитета (из документације НМБ). Сл. 3. Исечак из аерофотографије (катастра Бабушница). Сл. 4. Основа и пресек бедема и објекта у западном делу цитаделе – златарски ископ 2 (из документације НМБ). Сл. 5. Сателитски исечак. Сл. 6. Основа објекта у златарском ископу 3 (из документације НМБ).

Т. XXXIIIb – Штрбовац, ***Градиште*** – из документације НМБ

Сл. 1. Топионичарски објекат. Сл. 2-3. Преградни бедеми. Сл. 4. Западни бедем у златарском ископу. Сл. 5. Лице западног бедема цитаделе. Сл. 6. Изглед објекта уз западни бедем цитаделе. Сл. 7. Изглед златарског ископа у западном бедему. Сл. 8. Изглед зида објекта у источном златарском ископу цитаделе. Сл. 9. Гвоздени налази из златарских ископа. Сл. 10. Налаз шљаке у пределу топионичарског објекта. Сл. 11. Налази два прстена. 13. Златарски ископ.

- ОПШТИНА БЕЛА ПАЛАНКА-

Т. XXXIVa – Панораме Беле Паланке.

Сл. 1. Авиоснимак Беле Паланке са севера (З. Величковић). Сл. 2. Снимак Беле Паланке са Великог Курила (са југа).

Т. XXXIVb – Панораме Беле Паланке

Сл. 1. Поглед на западни део Белопаланачке котлине. Сл. 2. Поглед на источни део Белопаланачке котлине. Сл. 3. Поглед на Белу Паланку са пута за Сврљиг (из атара Доње Гламе). Сл. 4. Исто као претходна – ближе. Сл. 5. Поглед на Белу Паланку са Бојчине баре (са истока). Сл. 6. Поглед на долину Коритнице ка југу са Великог Курила.

Т. XXXVa – Савремени изглед античког утврђења.

Сл. 1. Авиоснимак Беле Паланке са истока (З. Величковић). Сл. 2. Снимак Беле Паланке са Великог курила (са југа)- ближе.

Т. XXXVb – Савремени изглед античког утврђења.

Сл. 1. Поглед на Белу Паланку и Мало курило са Бојчине баре (са истока). Сл. 2. Поглед на Белу Паланку и прелаз за Наис у позадини са Бојчине баре (са истока). Сл. 3. Авиоснимак Беле Паланке са истока- ближе (З. Величковић). Сл. 4. Поглед на центар Беле Паланке- античку Ремесијану са старог гробља (са југа). Сл. 5-8. Авиоснимци Беле Паланке(З. Величковић).

Т. XXXVI – Врело и Мокранска река

Сл. 1. Поглед на Мокранску реку и Мало Курило. Сл. 2. Поглед на Мокранску реку и подножје Малог Курила. Сл. 3. Поглед на Мокранску реку и центар Беле Паланке-античку Ремесијану. Сл. 4. Поглед на Мокранску реку и источни део Беле Паланке. Сл. 5. Поглед на Врело и Мокранску реку у Белој Паланци. Сл. 6. Поглед на Врело у Белој Паланци.

Т. XXXVIIa-d – Савремени планови Беле Паланке

Сл. 1. Топографски и катастарски планови. Сл. 2. Сателитски снимци.

Т. XXXVIIIa – Савремена пијаца-унутрашњост античког и турског утврђења

Сл. 1. Поглед на нову пијацу са југа. Сл. 2. Поглед на стару пијацу са запада. Сл. 3. Поглед на круну западног бедема античког и турског утврђења. Сл. 4. Поглед на стару пијацу са севера. Сл. 5. Поглед унутрашњег дела западног античког и турског утврђења. Сл. 6. Земљани радови у јужном делу старе пијаце- поглед са истока. Сл. 7. Поглед на круну турског западног бедема утврђења фундираног на античком утврђењу- поглед са југа. Сл. 8. Земљани радови, поглед са југа.

Т. XXXVIIIb – Земљани радови у центру Беле Паланке

Сл. 1. Изградња локала у главној улици на античким остацима код источног бедема. Сл. 2. Исто- детаљ. Сл. 3. Земљани радови на изградњи водоводне мреже 2006. године у самом центру. Сл. 4. Исто- детаљ, антички остаци. Сл. 5. Земљани радови на изградњи водоводне мреже 2006. године код Поште. Сл. 6. исто са сл. 4- детаљ. Сл. 7. Исто са сл. 5- детаљ, антички остаци. Сл. 8. Исто са сл. 5- други детаљ, антички остаци.

Т. XXXVIIIc – Изградња подрума приватне зграде на Старој пијаци

Сл. 1. Поглед са југа на подрум локала. Сл. 2. Изглед западне стране ископа. Сл. 3. Општи изглед јужне стране ископа. Сл. 4. Западни део

зиданог канала у јужном профилу ископа. Сл. 5. Источни део зиданог канала у јужном профилу ископа. Сл. 6. југоисточни угао ископа. Сл. 7. Изглед зиданог канала у западном профилу ископа. Сл. 8. Исто- детаљ.

- REMESIANA –

Т. XXXIXa – План античке Ремесијане

Античка топографија Ремесијане.

- утврђење –

Т. XXXIXb – План античке Ремесијане

План утврђења Ремесијане.

Т. XL – Западна капија

Сл. 1. Ависнимак предела западне-Наиске капије (З. Величковић). Сл. 2. Поглед на Западну капију са југа. Сл. 3. Поглед на северни део западне капије са запада. Сл. 4. Исто- детаљ. Сл. 5. Поглед на северни део западне капије са југа- ближе. Сл. 6. Поглед на северни део зап. капије са севера. Сл. 7. Налаз сполије коринтског мермерног капитела из северног дела западне капије. Сл. 8. Општи поглед савременог изгледа места западне капије са запада. Сл. 9. Круна северног дела западне капије поглед са југа.

Т. XLIa – Западни бедем

Сл. 1. Општи поглед на западни бедем од северозападне угаоне куле. Сл. 2. Општи поглед на западни бедем од западне капије. Сл. 3. Северни део западног бедема уз правоугаону кулу. Сл. 4. Северни део западног бедема од правоугаоне куле до северозападне угаоне куле. Сл. 5. Најбоље очувани део западног бедема уз правоугаону кулу. Сл. 6. Исто - детаљ. Сл. 7. Део западног бедема код правоугаоне куле са оплатом из каснијег турског утврђења. Сл. 8. Део језгра западног бедема код правоугаоне куле.

Т. XLIb – Западни бедем- правоугаона кула, археолошка ископавања 1976. године

Сл. 1. Правоугаона кула западног бедема (Ј. Шурдиловић). Сл. 2. Исто са југозапада (Ј. Шурдиловић). Сл. 3. Исто са севера (Ј. Шурдиловић). Сл. 4. Јужни спој правоугаоне куле са западним бедемом – детаљ (Ј. Шурдиловић). Сл. 5. Северни спој правоугаоне куле са западним бедемом

(J. Шурдиловић). Сл. 6. Јужни спој правоугаоне куле са западним бедемом (J. Шурдиловић). Сл. 7. Северни спој правоугаоне куле са западним бедемом – детаљ са квадером који је споља обрађен босажом (J. Шурдиловић). Сл. 8. Правоугаона кула западног бедема са северозапада (J. Шурдиловић)

Т. XLIc – Западни бедем, од северозападне угаоне куле до турске куле

Сл. 1. Западни бедем – ископавања 1976. године (J. Шурдиловић). Сл. 2. Западни бедем са очуваним лицем у доњим партијама– ископавања 1976. године (J. Шурдиловић). Сл. 3. Општи поглед на западни бедем од северозападне угаоне куле до западне капије. Сл. 4. Поглед на правоугаону кулу са југа. Сл. 5. Поглед на правоугаону кулу са круне бедема – са југа. Сл. 6. Западни бедем са југа. Сл. 7. Исто – у првом плану урушена кула турског утврђења. Сл. 8. Западни бедем – урушена кула турског утврђења вероватно постављена на античкој правоугаоној кули.

Т. XLId – Западни бедем, од турске куле до западне капије

Сл. 1. Западни бедем од турске куле до западне капије – поглед са севера. Сл. 2. Исто – ближе. Сл. 3. Западни бедем од западне капије – поглед са југа. Сл. 4. Западни бедем од западне капије до турске куле – поглед са југозапада. Сл. 5. Западни бедем од западне капије – поглед са југа, шире. Сл. 6. Круна, језгро и спољна оплата западног бедема – поглед са југа. Сл. 7. Урушавање западног бедема – детаљ. Сл. 8. Урушавање западног бедема – детаљ 1.

Т. XLII – Северозападна угаона кула – археолошка ископавања 1976. године и савремени изглед.

Сл. 1. Угаона кула – поглед са истока (J. Шурдиловић). Сл. 2. Исто – детаљ са старијом шестоугаоном кулом (J. Шурдиловић). Сл. 3. Угаона кула – поглед са севера (J. Шурдиловић). Сл. 4. Угаона кула – поглед са запада (J. Шурдиловић). Сл. 5. Савремени изглед угаоне куле – поглед са северозапада. Сл. 6. Савремени изглед угаоне куле – поглед са запада. Сл. 7. Угаона кула – поглед са северозапада, детаљ са старијом шестоугаоном кулом и основон надградње од кружне куле (J. Шурдиловић).

Т. XLIII – Југозападна угаона кула – савремени изглед и археолошка ископавања 1976. године

Сл. 1. Угаона кула – поглед са северозапада. Сл. 2. Угаона кула и јужни бедем – поглед са југозапада. Сл. 3. Угаона кула – археолошка ископавања 1976. године, поглед са севера (Ј. Шурдиловић). Сл. 4. Угаона кула – археолошка ископавања 1976. године, поглед са истока (Ј. Шурдиловић). Сл. 5. Северни спој са угаоном кулом – археолошка ископавања 1976. године, поглед са севера (Ј. Шурдиловић). Сл. 6. Угаона кула – археолошка ископавања 1976. године, поглед са југоистока (Ј. Шурдиловић). Сл. 7. Угаона кула – савремени радови на водоводној мрежи, поглед са запада. Сл. 8. Исто – детаљ, поглед са севера.

Т. XLIV – Јужна капија, радови на свременој водоводној мрежи

Сл. 1. Савремени положај јужне капије – поглед са југа. Сл. 2. Савремени положај јужне капије и радови на водоводној мрежи – поглед из унутрашњости утврђења, тј. са севера. Сл. 3. Савремени радови на водоводној мрежи – бедеми у рову. Сл. 4. Исто – детаљ са супротне стране. Сл. 5. Исто – детаљ. Сл. 6. Антички објекат уз јужну капију из унутрашњости утврђења – поглед са запада. Сл. 7. Исто – поглед са југа. Сл. 8. Исто – детаљ.

Т. XLV – Јужни бедем, радови на севременој водоводној мрежи и археолошка ископавања 1976. године.

Сл. 1. Поглед на пружање источног дела јужног бедема од јужне капије. Сл. 2. Поглед на пружање западног дела јужног бедема од јужне капије. Сл. 3. Део античког објекта уз јужни бедем у близини Библиотеке – савремени радови на водоводној мрежи. Сл. 4. Део пружања јужног бедема код Библиотеке – поглед са истока. Сл. 5. Унутрашње лице круне бедема у пределу Библиотеке– поглед са истока. Сл. 6. Исто – поглед са запада. Сл. 7. Унутрашње лице круне бедема у пределу Библиотеке источније од претходног – поглед са запада. Сл. 8. Унутрашње лице јужног бедема и објекти уз њега на Старој пијаци – археолошка ископавања 1976. године, поглед са запада (Ј. Шурдиловић). Сл. 9. Део унутрашњег лица бедема и

објеката уз њега на Старој пијаци – археолошка ископавања 1976. године, поглед са истока (Ј. Шурдиловић).

Т. XLVI – Југоисточна угаона кула

Сл. 1. Погелд на кулу са истока. Сл. 2. Поглед на кулу са југа. Сл. 3. Поглед на кулу са југозапада. Сл. 4. Исто – ближе. Сл. 5. Поглед на кулу са југа – ближе. Сл. 6. Поглед на кулу са југоистока – детаљ. Сл. 7. Поглед са истока – ближе. Сл. 8. Поглед са запада.

Т. XLVII – Источна капија

Сл. 1. Поглед на капију са истока. сл. 2. Исто – ближе. Сл. 3. Поглед на капију са југоистока. Сл. 4. Поглед на капију са југа. Сл. 5. Поглед на капију са севера. Сл. 6. Исто – ближе. Сл. 7. Почасни споменик Каракале из 202. године пронађен у пределу ове капије. Сл. 8. Савремена презентација истог споменика.

Т. XLVIIIa – Североисточна угаона кула

Сл. 1. Поглед на угаону кулу са североистока. Сл. 2. Поглед на угаону кулу са севера. Сл. 3. Поглед на ров за канализациону мрежу са југа. Сл. 4. Поглед на канализациони ров са севера. Сл. 5. Поглед на канализациони ров са севера – ближе. Сл. 6. Поглед на угаону кулу сасевера – ближе. Сл. 7. Остаци конструкције од опека у рову за канализациону мрежу – поглед са југа. Сл. 8. Исто – поглед са севера. Сл. 9. Поглед на конструкцију од опека из канализационог рова.

Т. XLVIIIb – Североисточна угаона кула- детаљи и унутрашње лице источног бедема

Сл. 1. Поглед на конструкцију од опека у канализационом рову са запада. Сл. 2. Исто – поглед са југа. Сл. 3. Исто – поглед са истока. Сл. 4. Исто - поглед са севера. Сл. 5. Исто – поглед на свод од опека. Сл. 6. Исто – поглед у унутрашњост свода од опека. Сл. 7. Поглед на унутрашње лице источног бедема у рову за канализациону мрежу са запада. Сл. 8. Исто – поглед са северозапада.

Т. XLIXa – Северни бедем

Сл. 1. Радови на бедему из 1981. године у пределу северне капије – поглед са запада (Ј. Шурдиловић). Сл. 2. Исто – ближе. Сл. 3. Исто – поглед са

истока. Сл. 4. Радови на унутрашњем лицу бедема из 1981. године у пределу северне капије – поглед са запада (Ј. Шурдиловић). Сл. 5. Бедем пресечен у рову за водоводну мрежу у Карађорђевој улици – поглед са запада. Сл. 6. Исто – поглед са истока. Сл. 7. Исто – поглед са североистока. Сл. 8. Исто – поглед са југа. Сл. 9. Исто – поглед са севера.

Т. XLIXb – Северни бедем

Сл. 1. Поглед на бедем са северозападне угаоне куле. Сл. 2. Поглед на потерну у северном бедему. Сл. 3. Поглед на западну половину северног бедема – детаљ. Сл. 4. Исто – поглед са запада. Сл. 5. Исто – поглед са истока (у првом плану кула турског утврђења. Сл. 6. Исто – поглед са запада. Сл. 7. Завршетак западне половине северног бедема – један од улаза на савремену пијацу. Сл. 8. Карађорђева улица у пределу бедема.

Т. La – Базилика на форуму-Стара пијаца, археолошка ископавања 1976. године

Сл. 1. Поглед на базилику са североистока – (Ј. Шурдиловић). Сл. 2. Поглед на базилику са севера (Ј. Шурдиловић). Сл. 3. Поглед са југа (Ј. Шурдиловић). Сл. 4. Поглед са северозапада (Ј. Шурдиловић). Сл. 5. Детаљ западне апсиде и два стуба (Ј. Шурдиловић). Сл. 6. Објекти уз унутрашње лице јужног бедема поглед са запада (Ј. Шурдиловић). Сл. 7. Исто – поглед са североистока (Ј. Шурдиловић). Сл. 8. Исто – поглед са југоистока (Ј. Шурдиловић).

Т. Lb – Базилика на форуму-Стара пијаца данас и налази архитектонске пластике

Сл. 1. Данашњи изглед локалитета Стара пијаца – поглед са запада. Поглед на базилике са запада. Сл. 3. Објекти северно од базилике. Сл. 4. Завичајна археолошка збирка јужно од базилике. Сл. 5. Импост капител из брода базилике. Сл. 6. Импост капител са базилике у манастиру Св. Димитрија. Сл. 7. Други импост капител са базилике у манастиру Св. Димитрија. Сл. 8. Импост капител са базилике искоришћен као база виноградарском крсту на Равалици. Сл. 9. Основа објеката на Старој пијаци (према: Гушић 1987, сл. 5.). Сл. 10. Мермерни импост капител са латинским крстом из дворишта Ж. Петровића. Сл. 11. Детаљ импост капитела искоришћеног као база виноградарског крста-оброка (сл. 8.).

Т. LIa – Цивилна палата-Библиотека, панораме и археолошка ископавања 1977. године

Сл. 1. Данашњи изглед унутрашњост утврђења Ремесијане - поглед са севера. Сл. 2. Исто – ближе. Сл. 3. Данашњи изглед библиотеке. Сл. 4. Остаци унутрашњости палате – поглед са југа (Ј. Шурдиловић). Сл. 5. Исто – детаљ (Ј. Ш.). Сл. 6. Исто – поглед са југозапада (Ј. Ш.). Сл. 7. Старија фаза палате у стопи (Ј.Ш.). Сл. 8. Исто (Ј. Ш.).

Т. LIb – Цивилна палата-Библиотека, налази архитектонске пластике

Сл. 1. Поглед на део налаза архитектонске пластике испред савремене Библиотеке. Сл. 2. Мермерна база стуба. Сл. 3. Мермерни јонски капител (Ј. Шурдиловић). Сл. 4. Друга мермерна база стуба. Сл. 5. Тело мермерног стуба – већи уломак. Сл. 6. Импост капител са ранохришћанским крстом. Сл. 7. Уломак мермерног јонског стуба. Сл. 8. Мермерни импост капител. Сл. 9. Уломак средине тела мермерног стуба. Сл. 10. Други мермерни импост капител. Сл. 11. Други уломак средине тела мермерног стуба. Сл. 12. Мањи уломак средине тела мермерног стуба.

Т. LII – Парохијски дом цркве Светог Вазнесења Господњег

Сл. Сл. 1. Основа откривених античких објеката 1977. године – из документације Завода у Нишу. Сл. 2. Данашњи изглед Парохијског дома – поглед са запада, Сл. 3. Исто – ближе. Сл. 4. Исто – ближе, поглед са истока. Сл. 5. Налаз постамента са интегрисаном базом стуба.

- субурбијуми – насеље изван утврђења –

Т. LIIIa – Северни субурбијум – ***Станичењска мала-Јеленићево***

Сл. 1. Поглед на вилу субурбану са истока. Сл. 2. Исто – ближе. Сл. 3. Исто поглед са севера. Сл. 4. Исто – поглед са североистока. Сл. 5. Једини надземни део зида заостао од Ископавања Д. Сабовљевића. Сл. 6. Исто. Сл. 7. Вила са запада. Сл. 8. Исто – поглед са северозапада.

Т. LIIIb – Северни субурбијум - ***Станичењска мала-Јеленићево,*** археолошка ископавања виле субурбане 2013. године

Сл. 1. Поглед на ископавану површину са запада. Сл. 2. Исто – поглед са североистока. Сл. 3. Исто – поглед са северозапада. Сл. 4. Исто – поглед са

севера. Сл. 5. Исто – поглед са југозапада. Сл. 6. Исто – поглед са југа. Сл. 7. Изглед видљивог зида ископавања Д. Сабовљевића након савремених радова. Сл. 8. Детаљ зида виле субурбане.

Т. LIV – Северни субурбијум – ***Мала Булски брод-Подкале***

Сл. 1. Поглед на део северног субурбијума. Сл. 2. Место откривања архитектонске пластике. Сл. 3. Поглед ка северном бедему утврђења Ремесијане. Сл. 4. Савремени положај откривене архитектонске пластике. Сл. 5. Уломљен мермерни стуб. Сл. 6. Уломљен стуб од пешчара. Сл. 7. Јонска база стуба. Сл. 8. Мањи уломак стуба од пешчара. Сл. 9. Део керамичке амфоре из улице 7 јули.

Т. LV – Западни субурбијум- ***Нова колонија***

Сл. 1. Поглед на Ремесијану са запада. Сл. 2. Исто – ближе. Сл. 3. Поглед на западни субурбијум - базилику extra muros. Сл. 4. Исто – ближе. Сл. 5. Поглед на базилику extra muros са севера. Сл. 6. Исто – други угао. Сл. 7. Основа ранохришћанске базилике Ремесијане extra muros (из документација Завода за заштиту споменика културе у Нишу). Сл. 8. Налаз керамичке урне из улице Српских владара. Сл. 9. Налаз веће дела уломљеног стуба од пешчара из улице Саве ковачевића.

Т. LVI – Североисточни субурбијум – Врбак мала

Сл. 1. Поглед на ширу околину североисточне угаоне куле утврђења Ремесијане. Сл. 2. Непосредна околина СИ угаоне куле Ремесијане – поглед са истока. Сл. 3. Радови на канализационој мрежи. Сл. 4. Исто – други поглед. Сл. 5. Пресечени антички објекат ровом за канализациону мрежу – источни профил. Сл. 6. Исто – детаљ. Сл. 7. Исто – западни профил. Сл. 8. Круна зида античког објеката у рову од канализационе мреже.

- Ремесијански агер-

Т. LVII– Врело***-каптажа***

Сл. 1. Авиоснимак – поглед на савремени изглед утврђења Ремесијане, Врело и Старо гробље (З. Величковић). Сл. 2. Поглед на Врело. Сл. 3. Исто са сл. 1 – други поглед. Сл. 4. Исто са сл. 2 – други услови и ближе. Сл. 5.

Остаци античке каптаже – савремени радови 2012. године, шири поглед. Сл. 6. Исто – ближе. Сл. 7. и 8. – детаљи.

Т. LVIII – Велико курило***-спекулуми***

Сл. 1. Поглед на Велико курило са положаја базилике extra muros. Сл. 2. Исто – ближе. Сл. 3. Остаци куле - поглед са истока. Сл. 4. Исто – поглед са југоистока. Сл. 5. Исто – поглед са северозапада. Сл. 6. Исто – поглед са севера. Сл. 7. Исто – поглед са југозапада. Сл. 8. Остаци друге куле (?) – поглед са југа.

- Некрополе –

Т. LIX – јужна – ***гробница у улици Петра Драпшина***

Сл. 1. Поглед на јужну некрополу Ремесијане са положаја базилике extra muros – са севера. Сл. 2. Поглед на улицу Петра Драпшина са истока. Сл. 3. Савремени улаз у гробницу. Сл. 4. Антички улаз у гробницу са југа. Сл. 5. Улаз у гробницу из унутрашњости. Сл. 6. Шири северни банак из унутрашњости гробнице. Сл. 7. Пробој у своду гробнице. Сл. 8. Налаз надгробног латинског натписа Тауринијана из непосредне близине гробнице.

Т. LXa – јужна – ***Варошанска мала***, панораме и гробови из улице 14. бригаде

Сл. 1. Поглед на јужну некрополу са положаја античког утврђења. Сл. 2. Поглед на јужну некрополу са Старог гробља. Сл. 3-8. Гробови са конструкцијама од опека из улице 14. бригаде.

Т. LXb - јужна – ***Варошанска мала***, панораме и гробови из улице Мало курило

Сл. 1. Поглед на Мокранско ждрело и реку и део јужне некрополе са Старог гробља – са североистока. Сл. 2. Поглед на већи део простирања јужне некрополе – са истока. Сл. 3. Исто – ближе. Сл. 4. Поглед на јужну некрополу са Великог курила. Сл. 5-8. Гробови са конструкцијама од опека из улице Мало курило.

Т. LXc - јужна – ***Варошанска мала***, панораме и гробови из улице Дурмиторске

Сл. 1. Поглед на део некрополе са Великог курила. Сл. 2. Исто- ближе. Сл. 3-6. Гробови са конструкцијама од опека из луице Дурмиторске. Сл. 7-8. Положај дела некрополе из подножја Великог курила – поред пута за Мокру, откривена од Д. Сабовљевића, поглед са Малог Курила.

Т. LXIa – источна – ***Нова мала***, панораме и улица Николе Деспотовића

Сл. 1. Поглед на Нову малу са Малог курила. Сл. 2. Поглед на Нову малу са положаја утврђења Ремесијане. Сл. 3. Исто – ближе. Сл. 4. Поглед са Малог курила – ближе. Сл. 5. Поглед на почетак-подножје Нове мале. Сл. 6. Исто – ближе, у првом плану турски мост. Сл. 7. Поглед на улицу Н. Деспотовића са запада. Сл. 8. Исто – поглед са истока.

Т. LXIb – источна – ***Нова мала***, панораме и налази из гробова

Сл. 1. Авиоснимак Нове мале – у првом плану десно Стара болница у Б. Паланци (З. Величковић). Сл. 2. Место налаза гроба из улице 11. октобар. Сл. 3. Ависнимак Нове мале – ближе (З. Величковић). Сл. 4. Положај места откривања гробова са инхумацијом и првог гроба са инцинерацијом у улици Н. Јовановића. Сл. 5. Исто - налаз прве керамичке урне. Сл. 6. Налаз перле из гроба откривеног у близини хотела Есперанто. Сл.7. Бочни крак улице Н. Јовановића у близини хотела Есперанто. Сл. 8. Улица Н. Јовановића у горњем делу. Сл. 9. Налаз стаклене бочице из горњег дела улице Н. Јовановића.

Т. LXIc - источна – ***Нова мала***, налаз гроба у бочном краку ул. Н. Јовановића

Сл. 1 - 2. Положај откривања гроба са зиданом конструкцијом приликом изградње канализационе мреже. Сл. 3. Изглед гроба у земљаном рову. Сл. 4 – 7. Конструкција гроба. Сл. 8. Други гроб у профилу истог рова.

Т. LXId - источна – ***Нова мала***, налази гробова и гробнице у бочним краковима ул. Н. Јовановића

Сл. 1-4. јужнији крак ул. Н. Јовановића и гробови са конструкцијама од опека у земљаном рову. Сл. 5-9. налаз гробнице у воћњаку В. Величковића са изгледом унутрашњости.

Т. LXII – ***Случајни налази*** са подручја Ремесијане.

Сл. жижака, вотивних икона, опеке са цртежом и калупа из Завичајне збирке у Б. Паланци и налази новца из Нумизматичке збирке Народног музеја у Нишу.

села Беле Паланке

Т. LXIIIa – Бежиште, **Кула**, панораме и прилазни пут

Сл. 1. Топографски исечак локалитета 1:25.000. Сл. 2. Панорамски поглед са истока. Сл. 3. Сателитски исечак локалитета. Сл. 4. Панорамски поглед са југоистока. Сл. 5. Поглед са локалитета ка селу-истоку. Сл. 6. Поглед на пут Бела Паланка – Бабушница. Сл. 7. Прилазни пут утврђењу. Сл. 8. Поглед на прилазни пут са утврђења.

Т. LXIIIb – Бежиште, **Кула**,

Сл. 1-8. Детаљи бедема утврђења.

Т. LXIV – Врандол, **Градац**

Сл. 1. Сателитски исечак локалитета. Сл. 2. Панорамски поглед са југа из долине Нишаве. Сл. 3. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 4. Поглед са југа (из документације Археолошког института- 1982.). Сл. 5. Поглед на локалитет са запада. Сл. 6. Исто – ближе. Сл. 7. Исто – северни део локалитета. Сл. 8. Маркантна стена на прилазу локалитету.

Т. LXVa – Врандол, **Црквиште Св Арханђела Гаврила-Климента-Ћелија**

Сл. 1. Сателитски исечак локалитета. Сл. 2. Панорама предела са југа – супротног побрђа. Сл. 3. Цртеж основе црквишта – из документације АИ 1981. године. Сл. 4. Исто са слике 2 – ближе. Сл. 5. Прилаз цркви̇шту са запада. Сл. 6. Исто – ближе. Сл. 7. Нартекс црквишта са запада. Сл. 8. Средишњи део црквишта – поглед са запада.

Т. LXVb - Врандол, **Црквиште Св Арханђела Гаврила-Климента-Ћелија**

Сл. 1. Поглед на црквиште са запада – из документације АИ 1981. године. Сл. 2. Поглед на црквиште са североистока. Сл. 3. Унутрашњост црквишта са оброцима у апсидалном делу. Сл. 4. Средишњи део црквишта са миросаним храстом. Сл. 5. Златарски ископ у пределу ђаконикона. Сл. 6. Исто – ближе. Сл. 7. Јужни ободни део црквишта са опеком античког формата. Сл. 8. Исто – други угао.

Т. LXVI – Врандол, **Шупљи камен**

Сл. 1. Поглед на долину Нишаве. Сл. 2. Исто – ближе. Сл. 3. Место налаза миљоказа – поглед са истока. Сл. 4. Место налаза миљоказа током радова – поглед са југа. Сл. 5. Исто – ближе, поглед са истока. Сл. 6. Савремена презентација миљоказа у центру Беле Паланке. Сл. 7. Исто – детаљ миљоказ.

Т. LXVIIa – Вргудинац, **Стража**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2. Поглед на локалитет са североистока. Сл. 3. Цртеж основе утврђења – из документације АИ 1981. године. Сл. 4. Поглед на локалитет са истока. Сл. 5. Сателитски исечак утврђења и насеља. Сл. 6. Поглед на седло и утврђење са запада. Сл. 7. Исто – ближе. Сл. 8. Кула на улазу у утврђење и унутрашњост – поглед са запада.

Т. LXVIIb - Вргудинац, **Стража**

Сл. 1. Златарски ископ и унутрашњост утврђења – поглед са југа. Сл. 2. Поглед са запада на унутрађњост утврђења са куле-капије. Сл. 3. Поглед на унутрашњост утврђења са истока. Сл. 4. Поглед са стене на источну падину утврђења. Сл. 5. Поглед на долину Нишаве са утврђења. Сл. 6. Поглед на насеље са утврђења. Сл. 7. Поглед на Белопаланачку котлину ка Ремесијани са утврђења. Сл. 8. Поглед на насеље са северне падине утврђења.

Т. LXVIIIa – Глоговац, **Црквиште Свете Тројице**

Сл. 1. Поглед са северозапада пре археолошких радова. Сл. 2. Исто – након завршених археолошких радова. Сл. 3. Поглед на унутрашњост црквишта са запада пре археолошких радова. Сл. 4. Исто – оброк у апсидалном делу. Сл. 5. Поглед са истока након завршених археолошких радова. Сл. 6. Поглед на апсиду са севера. Сл. 7. Поглед на спољно лице северног зида. Сл. 8. Кубициране опеке античког формата са црквишта.

Т. LXVIIIb - Глоговац, **Црквиште Свете Тројице** – археолођка ископавања 2012. године

Сл. 1. Цртеж основе црквишта – из документације РЗЗСК. Сл. 2. Почетак археолошких радова поглед са севера – из документације РЗЗСК. Сл. 3. Поглед са запада на очишћено црквиште од корова и шибља - из документације РЗЗСК. Сл. 4. Исто – почетак археолошких радова, из документације РЗЗСК. Сл. 5. Исто – појављивање зидова - из документације РЗЗСК. Сл. 6. Апсидални део црквишта - из документације РЗЗСК. Сл. 7. Поглед са истока откривене цркве - из документације РЗЗСК. Сл. 8. Исто – поглед са запада, из документације РЗЗСК.

Т. LXIXa – Горња Коритница, **Кула –** топографски и сателитски исечци и панораме

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25.000. Сл. 2. Поглед на Кулу са севера. Сл. 3. Сателитски исечак. Сл. 4. Поглед на Кулу са југа (у позадини Шљивовачки врх). Сл. 5. Исто – ближе. Сл. 6. Исто – шире. Сл. 7 Поглед на Кулу са североистока.

Т. LXIXb – Горња Коритница, **Кула –** панораме и објекти

Сл. 1. Поглед из предела Ждрела на долину Коритнице - поглед ка Ремесијани. Сл. 2. Поглед на клисуру Ждрело са севера. Сл. 3. Исто као сл. 1 – шире. Сл. 4. Поглед на објекат у северном делу утврђења. Сл. 5. Поглед на локалитет са седла – са југа. Сл. 6. Поглед на унутрашњост утврђења.

Т. LXIXc – Горња Коритница, **Кула –** донжон или Кула у ужем смислу (из периода под Турцима).

Сл. 1. Кула у ужем смислу - поглед са северозапада. Сл. 2. Исто – поглед са југа. Сл. 3. Исто са сл. 1 – ближе. Сл. 4. Поглед на источни зид Куле у ужем смислу. Сл. 5. Поглед на северни зид куле са југа. Сл. 6. Поглед на северни угао Куле у ужем смислу. Сл. 7. Унутрашњост Куле у ужем смислу. Сл. 8. Исто – други угао.

Т. LXIXd – Горња Коритница, **Кула –** главна источна капија

Сл. 1. Поглед на капију са југа. Сл. 2. Поглед на избачену троугаону кулу. Сл. 3. Поглед са југозапада на угаону кружну кулу. Сл. 4. Исто – поглед са југа. Сл. 5. Поглед на јужни бедем са запада. Сл. 6. Поглед на угаону кружну кулу са севера. Сл. 7. Западни угао објекта из северног дела утврђења. Сл. 8. Поглед на писцину са северозапада.

Т. LXIXe – Горња Коритница, **Кула** – археолошки налази

Сл. 1. Археолошки налази који потичу са неовлашћених ископавања – преузето из штампе... Сл. 2-8. Срхеолошки налази добијени љубазношћу колеге Т. Чершкова.

Т. LXIXf – Горња Коритница, **Кула**

Сл. 1. Основа утврђења – Н. Милићевић, Катастар Пирот. Сл. 2. Поглед на Кулу са североистока. Сл. 3. Исто – шире, у позадини Сува планина. Сл. 4. Угао грађевине из унутрашњости – шире. Сл. 5. Неовлашћени истраживач

Н. Бошковић са лобањом откривеном на локалитету. Сл. 6. Улаз у писцину. Сл. 7. Случајни налаз

Т. LXXa – Градиште, **Чука**

Сл. 1. Сателитски исечак. Сл. 2. Панорама почетка Сићевачке клисуре – поглед са југа. Сл. 3. Панорамски поглед на Чуку са истока. Сл. 4. Поглед са Чуке на Сићевачку клисуру. Сл. 5. Поглед на Чуку са североистока. Сл. 6. Поглед са Чуке ка издвојеном објекту на југу. Сл. 7. Поглед са Чуке на залеђе. Сл. 8. Поглед са запада на заравњени плато испод Чуке.

Т. LXXb - Градиште, **Чука**

Сл. 1. Остаци конструкције објекта-куле на врху Чуке. Сл. 2. Исто поглед са запада. Сл. 3. Поглед са југа на издвојени објекат. Сл. 4. Исто поглед са истока. Сл. 5. Поглед на источни део издвојеног објекта са златарским ископом. Сл. 6. Лице зида издвојеног објекта у златарском ископу. Сл. 7. Сеоска црква. Сл. 8. Опека античког формата са малтерном фугом која вероватно потиче са Чуке.

Т. LXXIa – Топографски положај налазишта у атару села Дол

Сл. 1. Топографски исечак из карте 1:25000 јужног дела атара села Дол – Доње поље. Сл. 2. Исечак из Ђенералштабне карте - Белопаланачко поље. Сл. 3. Сателитски исечак.

Т. LXXIb – Топографски положај налазишта у Доњем пољу атара села Дол

Сл. 1. Топографски исечак из карте 1:25000 Доњег поља у пределу моста на Нишави. Сл. 2. Исечак из Аустроугарске карте из 1910. године – Белопаланачко поље, из документације РЗЗСК Београд. Сл. 3. Сателитски исечак Доњег поља у пределу моста на Нишави.

Т. LXXIc – Ситуациони планови локалитета са Коридора 10, из док. РЗЗСК

Пл. 1. Равалица. пл. 2.Доње поље пл. 3. Десна обала код моста на Нишави.

Т. LXXIIa - Дол, **Равалица-Бојин запад**

Сл. 1. Панорама побрђа и Сврљишких планина у позадини на левој страни Нишаве – поглед са Бојчине баре. Сл. 2. Поглед на локалитет и Нишавски мост из Белопаланачког поља са југа. Сл. 3. Исто – ближе. Сл. 4. Панорама са В. курила. Сл. 5. и 7. Изглед гробнице из 1923. године пре ископавања из 2011. године. Сл. 6. Поглед на локалитет из Гладног поља.

Т. LXXIIb – Дол, **Равалица-Бојин запад** – ископавања РЗЗСК из 2011. године

Сл. 1. Поглед на локалитет и археолошка ископавања са истока – из документације РЗЗСК. Сл. 2. Исто – поглед са северозапада - из документације РЗЗСК. Сл. 3. Изглед новооткривене гробнице из 2011. године - из документације РЗЗСК. Сл. 4. Исто – приказ покојника, из документације РЗЗСК. Сл. 5-6. Налази у гробници - из документације РЗЗСК. Сл. 7. Профил гробнице - из документације РЗЗСК. Сл. 8. Заштита гробница након ископавања поглед са југозапада - из документације РЗЗСК. Сл. 9. Исто поглед са запада, у подножју Гладно поље и антички објекат - из документације РЗЗСК.

Т. LXXIII – Дол, **Црквиште цар Константин и царица Јелена**

Сл. 1. Панорама са Великог курила. Сл. 2. Поглед на црквиште са запада. Сл. 3. Исто – поглед са истока. Сл. 4. Исто – поглед на пробне сонде ископавања из 2011. године са запада ближе. Сл. 5. Поглед на пробни ров ископавања из 2011. са југозапада. Сл. 6. Исто – профил у пробном рову. Сл. 7. Конструкција савременог оброчишта. Сл. 8. Исто – поглед са запада.

Т. LXXIV – Дол, **Бандол**

Сл. 1. Панорама локалитета са Великог курила. Сл. 2. Панорама са Бојчине баре. Сл. 3. Исто – ближе. Сл. 4. Откривање гробнице у дворишту викендице. Сл. 5. Пробој у своду гробнице. Сл. 6. Поглед на западни зид гробнице. Сл. 7. Поглед на улаз и источни зид гробнице.

Т. LXXVa – Дол, **Доње поље**

Сл. 1. Панорама локалитета са Великог курила. Сл. 2. Поглед на објекат са запада. Сл. 3. Исто са сл. 1. – ближе. Сл. 4. Поглед на објекат са севера. Сл. 5. Поглед на објекат са југоистока. Сл. 6. Поглед на објекат са Равалице – подручја са гробницама. Сл. 7. Поглед на крајњи западни део објекта.

Т. LXXVb - Дол, **Доње поље**

Сл. 1. Поглед на централну просторију објекта. Сл. 2. Једина просторија објекта са малтерном површином. Сл. 3. Северни део главног улаза у објекат. Сл. 4. Поглед на главни улаз са североистока. Сл. 5. Поглед на главни улаз са југа и северни део објекта. Сл. Сл. 6. Поглед на северни део

објекта са југа. Сл. 7. Поглед на двориште објекта са југоистока. Сл. 8. Поглед на двориште са североистока.

Т. LXXVIa – Дол, **Десна обала код моста на Нишави, некропола**

Сл. 1. Ситуациони план локалитета – арх.иск. 2011. године, из документације РЗЗСК. Сл. 2. Панорамски поглед на локалитет са југа. Сл. 3. Исто – ближе. Сл. 4. Поглед на локалитет са запада. Сл. 5. Источни део сонде арх.иск. 2011. године са северозапада. Сл. 6. Исто – поглед са југоистока. Сл. 7. Поглед на западни део сонде ех.иск. 2011. године - поглед са истока. Сл. 8. Исто – поглед са севера.

Т. LXXVIb – Дол, **Десна обала код моста на Нишави** – из документације РЗЗСК

Сл. 1-3. Појава гробних рака у сондама. Сл. 4-7. Гробне конструкције и покојници у гробним ракама. Сл. 10-12. Детаљи гробних налаза.

Т. LXXVIIa – Дол, **Поље-мост на Нишави**– арх.иск. 2011. из докум. РЗЗСК

Сл. 1. Поглед на високу обалу Нишаве из које вири остатак конструкције моста пре ископавања. Сл. 2. Ситуациони план локалитета. Сл. 3. Детаљ надземног дела конструкције моста. Сл. 4. Почетак радова на јужном делу конструкције у високој стрмој десној обали Нишаве. Сл. 5. Поглед на северни део конструкције моста са запада. Сл. 6. Поглед са истока на површину од камена у северном делу конструкције моста. Сл. 7. Поглед на северни део конструкције моста (источни ободни зид) са југоистока.

Т. LXXVIIb – Дол, **Поље-мост на Нишави**

Сл. 1. Локалитет са севера. Сл. 2. Исто – поглед са југа. Сл. 3. Поглед са запада северни део. Сл. 4. Поглед са запада јужни део. Сл. 5. Поглед са истока северни део. Сл. 6. Поглед са севера северног дела. Сл. 7. Поглед са југоистока на источни ободни зид. Сл. 8. Исто – поглед на северни део.

Т. LXXVIII – Доња Коритница, **Манастириште Св Јована**

Сл. 1. Обележена уломљена опека античког формата из унутрашњости црквишта. Сл. 2. Поглед на црквиште са југа. Сл. 3. Исто – поглед са истока. Сл. 4. Исто са сл. 2. – ближе. Сл. 5. Унутрашњост црквишта. Сл. 6. Северни зид западни део. Сл. 7. Северни зид источни део. Сл. 8. Детаљ очуваног унутрашњег лица у источном делу северног зида.

Т. LXXIX – Доња Коритница, **Броцка-Гродска-Бродска-Црквиште Св Луке**

Сл. 1. Налаз базе стуба из црквишта. Сл. 2. Поглед на Броцку са југоистока. Сл. 3. Поглед на црквиште са запада. Сл. 4. Поглед на црквиште са истока. Сл. 5. Поглед на црквиште са северозапада. Сл. 6. Поглед на Броцку са југозапада. Сл. 7-8. Јужни зид црквишта.

Т. LXXX – Клисура, **Рача бара-црквиште Св Илије**

Сл. 1. Панорама локалитета са истока. Сл. 2. Ремесијана са локалитета. Сл. 3. Црквиште са запада. Сл. 4. Исто – ближе. Сл. 5. Црквиште са запада. Сл. 6. Источна половина црквишта. Сл. 7. Северни зид црквишта. Сл. 8. Апсидални део црквишта са уметнутим опекама античког формата.

Т. LXXXIa – Космовац, **Градиште-Кале**

Сл. 1. Топографски исечак локалиета из карте 1:25000. Сл. 2. Панорама локалитета са југзапада. Сл. 3. Сателитски исечак. Сл. 4. Поглед на локалитет са југозапада. Сл. 5-6. Локалитет са југа. Сл. 7-8. Изглед локалитета са југозапада.

Т. LXXXIb – Космовац, **Градиште-Кале**

Сл. 1-2. Изглед локалитета са југа. Сл. 3. Југозападна страна локалитета. Сл. 4. Седло са јужне стране локалитета. Сл. 5-7. Поглед на подграђе-доњи град. Сл. 8. Поглед на североисточну страну локалитета.

Т. LXXXIc – Космовац, **Градиште-Кале**

Сл. 1. Прилазни пут за Цитаделу са западне стране. Сл. 2. Валум цитаделе. Сл. 3-5. Златарски ископ – југозападна капија подграђа. Сл. 6-8. Златарски ископ у јужном ободном делу подграђа.

Т. LXXXIIa – Крупац, **Мајмилов град-Латинско градиште**

Сл. 1. Топографски исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Панорамски поглед са пута Б. Паланка-Ниш. Сл. 3. Сателитски исечак. Сл. 4-8. Поглед на локалитет са југа са различите раздаљине.

Т. LXXXIIb – Крупац, **Мајмилов град-Латинско градиште**

Сл. 1-2. Поглед на место археолошких остатака утврђења-насеља. Сл. 3. Поглед на рудиментарне остатке једног од објеката. Сл. 4-6. Поглед на локалитет са севера и на Крупачко врело у подножју. Сл. 7-8. Остаци објекта са супротне стране Мајмилов град – југоисточно.

Т. LXXXIIIa – Крупац, **Црквиште Св Илија-Латинско црквиште**

Сл. 1. Топографски исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Локалитет са југозапада. Сл. 3. Сателитски исечак. Сл. 4. Локалитет са истока. Сл. 5. Поглед са црквишта на Белопаланачку котлину. Сл. 6. Исто са сл. 4. – ближе.

Т. LXXXIIIb – Крупац, **Црквиште Св Илија-Латинско црквиште**

Сл. 1. Поглед на црквиште са севера. Сл. 2. Изглед апсидалног дела црквишта са савременим оброком. Сл. 3. Унутрашње лице северног зида у броду – златарски ископ. Сл. 4. Западни зид главног брода – поглед са југа. Сл. 5. Поглед на припрату са севера. Сл. 6-7. Поглед на припрату са запада. Сл. 8. Поглед на атријум са запада.

Т. LXXXIVa – Моклиште, **Спасовица**

Сл. 1. Топографски исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Панорама са југа Спасовице и Јаблковика-Садовице. Сл. 3. Сателитски исечак. Сл. 4. Поглед на Спасовицу са Јаблковика-Садовице. Сл. 5. Поглед на Спасовицу са југоистока. Сл. 6. Цртеж основе црквишта – Из документације Археолошког института 1981. године. Сл. 7. Спасовица са севера.

Т. LXXXIVb – Моклиште, **Спасовица**

Сл. 1. Поглед на средишњи зид црквишта. Сл. 2. Западни део средишњег зида црквишта. Сл. 3. Поглед на просторију источно од крипте. Сл. 4. Прилаз – источни зид крипте. Сл. 5. Исто – детаљ. Сл. 6. Пробој у своду крипте. Сл. 7. Улаз у крипту изнутра. Сл. 8. Јужни зид крипте изнутра.

Т. LXXXV – Моклиште, **Јаблковик-Садовица**

Сл. 1. Поглед на локалитет са Спасовице. Сл. 2. Разрушени остаци објекта, у позадини Спасовица. Сл. 3. Разрушени остаци објекта у позадини Спасовица – поглед са југозапада. Сл. 4. Одраније откривени остаци разрушеног објекта остављени неизорани. Сл. 5. Уклањање круне зида објекта да не ометају даљу обраду земље. Сл. 6-8. Исто – детаљи.

Т. LXXXVI – Моклиште, **Раџеновик**

Сл. 1. Панорама Белопаланачке котлине са Великог курила. Сл. 2. Панорама локалитета са Табја-Белопаланачког гробља. Сл. 3. Поглед на локалитет северозапада. Сл. 4. Поглед на локалитет са запада, у позадини заселак Драчје. Сл. 5. Поглед на локалитет са југа и гомилу избачених уломака опека античког формата. Сл. 6. Исто – поглед са југоистока. Сл. 7.

Поглед на локалитет са севера. Сл. 8. Поглед на локалитет са истока – површина са интензивним налазима грађевинског шута.

Т. LXXXVII – Мокра, **Игриште-Чивлик**

Сл. 1. Топографски исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Авиоснимак локалитета (З. Величковић). Сл. 3. Сателитски исечак. Сл. 4. Поглед на локалитет са севера. Сл. 5-9. Метални налази са леве стране потока Стасавац.

Т. LXXXVIII – Ново Село, **Жежница-црквиште Св Јована**

Сл. 1. Поглед на локалитет са северозапада. Сл. 2. Поглед на локалитет сајугозапада. Сл. 3. Источна половина античког објекта – базилике, поглед са запада. Сл. 4. Локалитет са истока. Сл. 5. Унутрашње лице јужног зида црквишта. Сл. 6. Уломци стуба од пешчара из средине црквишта. Сл. 7. Западни део античког објекта – базилике. Сл. 8. Опеке античког формата на гомили камења.

Т. LXXXIXa – Синђац, **Длга пољана-сеоско гробље-Св Ђорђе-Св Никола**

Сл. 1. Локалитет Длга пољана-сеоско гробље са истока. Сл. 2. Исто – ближе, пут преко превоја. Сл. 3. Уломак стуба-миљоказа на Длгој пољани, из док. АИ 1981. Сл. 4. Улаз у савремено сеоско гробље са уломком стуба-миљоказа. Сл. 5. Исто са сл. 3 – садашње стање. Сл. 6. Исто са сл. 4. – ближе. Сл. 7. Исто са сл. 3. и 5. – детаљ. Сл. 8. Исто са сл. 4. и 6. – детаљ.

Т. LXXXIXb – Синђац, **Длга пољана-сеоско гробље-Св Ђорђе-Св Никола**

Сл. 1. Уломци стуба-миљоказа на улазу у оброчиште Светог Ђорђа – из документације АИ 1981. године. Сл. 2. Исто – савремено стање. Сл. 3. Исто – савремено стање поглед са запада. Сл. 4. Детаљ базе стуба-миљоказа. Сл. 5. Градиште са Длге пољане. Сл. 6. Део стуба-миљоказа из насеља испод сеоског гробља – из документације АИ 1981. године. Сл. 7. Оброчиште Свети Никола у засеоку Трешњанци. Сл. 8. Атичкојонска база стуба са оброчишта Свети Никола.

Т. XC – Синђац, **Лука**

Сл. 1. Локалитет Селиште испод асфалтног пута. Сл. 2. Селиште са Луке – из документације АИ 1981. године. Сл. 3. Савремени поглед на Градиште са Луке. Сл. 4. Поглед на Луку и клисуру Свети Отац са истока. Сл. 5-7. Налази античког културног хоризонта у одрону десне обале Нишаве.

Т. XCIa – Теловац, **Горње градиште**

Сл. 1. Сл. Топографски исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Поглед на локалитет са истока. Сл. 3. Сарелистиски исечак. Сл. 4. Поглед на локалитет са југа. Сл. 5. Поглед на северни део утврђења. Сл. 6. Врх Горњег градишта. Сл. 7. Поглед на јужни део утврђења. Сл. 8. Поглед на источни део утврђења, у позадини удолина Седлар која се пружа ка М. и В. Суводолу.

Т. XCIb – Теловац, **Горње градиште**

Сл. 1. Поглед на валум северног дела утврђења. Сл. 2. Поглед на валум јужног дела утврђења. Сл. 3. Поглед на бедем у југозападном делу утврђења. Сл. 4. Исто – други угао. Сл. 5. Поглед на западни део утврђења. Сл. 6. Завршетак западног дела утврђења. Сл. 7. Поглед на унутрашњост утврђења са запада. Сл. 8. Северни део утврђења – поглед са запада.

Т. XCII – Црнче, **Трап-Црквиште Св Тодор**

Сл. 1. Сл. 1. Топографски исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Поглед на утврђење са југозапада. Сл. 3. Поглед на утврђење са запада. Сл. 4. Поглед на западни део утвршења споља и седло. Сл. 5. Поглед на западни део утврђења из унутрашњости. Сл. 6. Поглед на источни део утврђења из унутрашњости. Сл. 7. Златарски ископ на највишљем западном делу бедема утврђења – кула са капијом? Сл. 8. Исто - детаљ.

Т. XCIIIa – Шљивовик, **Орашје-Божанина црква**

Сл. 1. Топографски исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Поглед на Шљивовачки врх. Сл. 3. Поглед на локалитет са запада. Сл. 4. Поглед на локалитет са истока. Сл. 5. Поглед на гробницу са запада. Сл. 6. Поглед на северни зид гробнице са југозапада. Сл. 7. Исто - поглед из унутрашњости. Сл. 8. Исто – поглед споља.

Т. XCIIIb – Шљивовик, **Орашје-Божанина црква**

Сл. 1. Поглед на источни зид гробнице. Сл. 2. Исто – поглед из унутрашњости. Сл. 3. Поглед на јужни зид гробнице са северозапада. Сл. 4. Поглед на јући зид из унутрашњости. Сл. 5. Поглед на јужни зид са североистока. Сл. 6. Поглед на гробницу са истока. Сл. 7-8. Поглед на западни зид гробнице.

Т. XCIVa – Шпај, **Кладенчиште**

Сл. 1.Сателитски исечак. Сл. 2. Топографски исечак из карте 1:25000. Сл. 3. Поглед на археолошке радове са североистока.. Сл. 4. Поглед на локалитет са југа. Сл. 5. Поглед на базилику са југоистока – из документације РЗЗСК Београд. Сл. 6. Поглед на базилику са запада – из документације РЗЗСК.. Сл. 7. Поглед на апсидални део са севера. Сл. 8. Поглед на апсидални део са истока.

Т. XCIVb – Шпај, **Кладенчиште**

Сл. 1-2. Поглед на базилику са истока. Сл. 3. Поглед на главни брод са запада. Сл. 4. Поглед на апсидални део са севера – након завршених радова. Сл. 5. Поглед из унутрашњости на улаз у главни брод из нартекса. Сл. 6. Поглед из унутрашњости на бему. Сл. 7. Призидак-клупа уз северни део улаза у главни брод и два слоја-фазе пода. Сл. 8. Јужни зид базилике – поглед са запада.

Т. XCIVc – Шпај, **Кладенчиште**

Сл. 1. Поглед на нартекс са североистока – из документације РЗЗСК Београд. Сл. 2. Поглед из нартекса на западни улаз у базилику. Сл. 3. Поглед на главни улаз са југа након завршених радова. Сл. 4. Исто – поглед са истока у току радова. Сл. 5. Поглед на нартекс из ђаконикона. Сл. 6. Поглед на степениште за звоник у северозападном углу нартекса. Сл. 7. Поглед на крстообразни зидани сто у ђаконикону.

Т. XCIVd – Шпај, **Кладенчиште**

Сл. 1. Поглед на атријум са запада. Сл. 2. Поглед на спој атријума са базиликом и јужни зид атријума. Сл. 3. Два стубца портика атријума президани у задњој фази. Сл. 4. Просторија из задње фазе у портику атријума. Сл. 5. Угаони стубац портика атријума. Сл. 6. Стубци портика атријума – поглед са југа. Сл. 7. Налаз опеке са латинским натписом. Сл. 8. Основа базилике - из документације РЗЗСК. Сл. 9. Налаз фолиса Јустинијана – из документације РЗЗСК.

- ОПШТИНА ДИМИТРОВГРАД -

Т. XCVa – Бањски дол, **Градиште**

Сл. 1. Топографски исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Поглед на локалитет са југоистока. Сл. 3. Сателитски исечак. Сл. 4. Исто са сл. 2 – ближе. Сл. 5. Поглед на локалитет са истока. Сл. 6. Поглед на локалитет са Јалботинског Калеа. Сл. 7. Поглед на Пиротско поље са Градишта.

Т. XCVb – Бањски дол, **Градиште**

Сл. 1. Поглед на седло са истока. Сл. 2. Поглед на северни део локалитета до стена-литице. Сл. 3. Златарски ископи у западном делу локалитета. Сл. 4. Средишњи део локалитета. Сл. 5. Јужни бедем. Сл. 6. Остаци објекта у северном делу локалитета. Сл. 7. Темељна зона југозападног бедема. Сл. 8. Фрагментована керамика на гомили уз златарски ископ у западном делу локалитета.

Т. XCVIa – Барје, **Кујадар-Папрат**

Сл. 1. Топографски исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Поглед на локалитет са истока из села. Сл. 3. Сателитски исечак. Сл. 4. Поглед на локалитет са истока из засеока. Сл. 5. Панорама села Барја. Сл. 6. Поглед на положај куле и насеље у подножју, у позадини брдо Рајна страна. Сл. 7-8. случајни налази из насеља - Папрат. Сл. 9. Североисточна страна брда Кујадар.

Т. XCVIb – Барје, **Кујадар-Папрат**

Сл. 1. Врх брда Кујадар. Сл. 2. Седло источно од брда Кујадар. Сл. 3. Плато на коме су остаци куле – поглед са истока. Сл. 4. Исто – поглед са севера. Сл. 5. Површина западно од куле вероватно коришћена у антици. Сл. 6. Североисточна стрма страна брда Кујадар. Поглед на насеље Папрат у подножју брда Кујадар. Сл. 8. Поглед на насеље Папрат са истока.

Т. XCVII – Бачево, **Бачевско поље-Луг-mutatio Ballanstra**

Сл. 1. Топографски исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Поглед на локалитет са моста на Нишави – са југоистока. Сл. 3. Сателитски исечак. Сл. 4. Поглед на локалитет са севера. Сл. 5. Пећ за хлеба – вурња из села од опека античког формата са локалитета. Сл. 6. Локалитет са истока, у позадини Димитровград и Кндина бара – место откривања главног царског пута. Сл. 7. Црквиште са локалитета и уломак стуба коришћен за часну трпезу. Сл. 8. Поглед на село Бачево.

Т. XCVIIIa – Гојин дол, **Градиште-Кале**

Сл. 1. Ситуациони план археолошких ископавања из 1984-1985. године – из документације Музејске збирке Димитровград. Сл. 2. Панорама локалитета са северозапада. Сл. 3. Поглед на локалитет са запада. Сл. 4. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 5. Поглед на пут у подножју и прилазни пут са запада Калеу. Сл. 6. Сателитски исечак. Сл. 7. Поглед на локалитет са југа.

Т. XCVIIIb – Гојин дол, **Градиште-Кале,**

Сл. 1-8. археолошка ископавања из 1984-1985. године – из документације Музејске збирке у Димитровграду, односно, Археолшког института.

Т. XCVIIIc – Гојин дол, **Градиште-Кале,**

Сл. 1-8 археолошка ископавања из 1984-1985. године – из документације Музејске збирке у Димитровграду, односно, Археолшког института.

Т. XCVIIId – Гојин дол, **Градиште-Кале**

Сл. 1., 4., 8. и 9. Ситуација терена након археолошких ископавања из 1984-1985. године – снимци из 2005. године. Сл. 2-3., 5-7. и 10. Археолошки налази са ископавања из 1984-1985. године у Музеолошкој збирци Димитровград.

Т. XCVIIIe – Гојин дол, **Градиште-Кале**

Сл. 1-6. Археолошки налази са ископавања данас у сталној поставци Музејске збирке при градској библиотеци у Димитровграду.

Т. XCVIIIf – Гојин дол, **Градиште-Кале**

Сл. 1. Поглед на локални пут и Кале у позадини. Сл. 2-3. Археолошка ископавања из 2010. године – из документације РЗЗСК. Сл. 4-6. Истражени део трасе пута из подножја Калеа. Сл. 7. Подзидани део пута ка Малом калеу. Сл. 8. Археолошка сонда из 2010 године на делу савременог пута на Нишави.

Т. XCIXa – Горња Невља, **Камик**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2. Поглед на локалитет са североистока. Сл. 3. Поглед на врх гребена са југа. Сл. 4. Поглед на јужно седло. Сл. 5. Сателитски исечак. Сл. 6. Исто са сл. 3. – други уагао.

Т. XCIXb – Горња Невља, **Камик**

Сл. 1. Златарски ископ на западној страни гребена. Сл. 2. Део златарског ископа и обрушено камење са бедема утврђења по површини терена на западној страни гребена. Сл. 3-4. Златарски ров на западној страни гребена. Сл. 5. Наставак златарског рова са сл. 3-4. Сл. 6. Део откопаног бедема утврђења. Сл. 7-9. Археолошки налази са локалитета.

Т. C – Грапа, **Градиште и Росуља**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. Сателитски исечак. Сл. 3. Панорама Градишта. Сл. 4. Поглед на северозападни део Градишта са југозапада. Сл. 5. Поглед на југоисточни део Градишта са југозапада. Сл. 6. Северозападн плато Градишта – поглед са југоистока. Сл. 7. Гомиле камења сачињене приликом чишћења некадашњих оранице без налаза археолошког материјала. Сл. 8. Панорама отвореног насеља на Росуљи – поглед са југозапада. Сл. 9. Росуља, отворено насеље – поглед са запада.

Т. CIa – Гуленовци, **Чербес-Градиште**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2. Сателитски исечак. Сл. 3. Западна страна удолине Чербес – поглед са југозапада. Сл. 4. Источна страна удолине Чербес – поглед са југозапада. Сл. 5. Поглед на утврђење Чербес са запада. Сл. 6. Исто – ближе. Сл. 7. Поглед на утврђење из удолине, са северозапада. Сл. 8. Поглед на утврђење са југоистока.

Т. CIb – Гуленовци, **Чербес-Градиште**

Сл. 1-2.. Прилазни пут за утврђење. Сл. 3-4. Спољни ободни зид прилазног пута за утврђење. Сл. 5-6. Северни бедем утврђења. Сл. 7. Поглед на врх утврђења са југоистока. Сл. 8. Поглед са утврђења на удолину јужно.

Т. CIIa – Димитровград, **Мотел**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2. Сателитски исечак. Сл. 3. Денар Веспазијана из нумизматичке збирке НМ у Нишу. Сл. 4. Вотивна икона Хекате. Сл. 5. Керамички жижак нађен у пределу Мотела.

Т. CIIb-c – Димитровград, **К’ндина бара**

b- Сл. 1-6 и c- Сл. 1-8, Изгледи и детаљи римског пута (1сн. из док. РЗЗСК).

Т. CIIIa – Искровци, **Градиште**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2. Поглед на локалитет из села Искровци. Сл. 3. Сателитски исечак. Сл. 4. Поглед на локалитет са

југоистока. Сл. 5. Панорама локалитета – поглед са југозапада из села Искровци. Сл. 6. Поглед на локалитет са истока. Сл. 7. Исто – ближе.

Т. CIIIb – Искровци, **Градиште**

Сл. 1. Поглед на врх гребена. Сл. 2-3. Златарски ископ на северном крају гребена. Сл. 4. Врх гребена са севера. Сл. 5. Остаци темељне зоне бедема на вргу гребена. Сл. 6. Опеке античког формата и грађевински шут на врху гребена. Сл. 7. Поглед на Доњи град са севера. Сл. 8. Налаз денара Трајана Децијa са Градишта (погрешно Драговита) из нумизматичке збирке НМ у Нишу. Сл. 9. Налаз римском споменика са грчким текстом на лок. Градина.

Т. CIV – Куса Врана, **Јавор**

Сл. 1. Сателитски исечак. Сл. 2. Панорама локалитета, у позадини Влашка планина. Сл. 3. Поглед на локалитет са севера. Сл. 4. Панорама локалитета са истока. Сл. 5. Поглед на локалит са југа. Сл. 6. Поглед на локалитет са истока. Сл. 7-8. Засеок Јавурови – црвена земља у пределу локалитета.

Т. CVa – Куса Врана, **Латинска црква-Вртибог**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2. Панорама Влашке планине – поглед са (Ј)асеновог Калеа из Јасеновог Дела. Сл. 3. Сателитски исечак. Сл. 4. Поглед на локалитет са Градишта из Нашушковице (Бабушница). Сл. 5. Исто – шире. Сл. 6. Поглед на Влашку планину са локалитета Врело-Селиште из Кусе Вране.

Т. CVb – Куса Врана, **Латинска црква-Вртибог**

Сл. 1-2. Поглед на врх Влашке планине са северозапада. Сл. 3. Поглед на Бурел са Вртибога. Сл. 4. Поглед на Гребен и Руј планину. Сл. 5. Поглед на Гребен планину. Сл. 6. Поглед на (Ј)асеново Кале из Јасеновог Дела са Вртибога. Сл. 7. Поглед на локалитет са југа. Сл. 8. Поглед на локалитет са севера.

Т. CVc – Куса Врана, **Латинска црква-Вртибог**

Сл. 1. Поглед на локалитет са истока – у позадини Големи Стол. Сл. 2. Поглед на локалитет са запада. Сл. 3. Ситни уломци опека античког формата. Сл. 4. Излазни пут на локалитет кроз шуму. Сл. 5. Поглед ка Големом Столу са Вртибога. Сл. 6-8. Поглед на Пиротско пољњ са Вртибога.

Т. CVIa – Мазгош, **Могила-Манастириште-Грбеница**

Сл. 1. Сателитски исечак. Сл. 2. Поглед на локалитет са истока. Сл. 3-6. Ободни зид-бедем локалитета у профилу прилазног пута. Сл. 7. Надземни савремени ободни зид. Сл. 8. Један од старијих надгробних споменика са савременог гробља.

Т. CVIb – Мазгош, **Врело-Црквиште Ђурђевдан**

Сл. 1-6. Објекти у профилу пута за Врело. Сл. 7. Врело. Сл. 8. Изградња темеља за савремену цркву на темељима црквишта Ђурђевдан.

Т. CVIIa – Мојинци, **Градиште**

Сл. 1. Сателитски исечак. Сл. 2. Панорама планине Видлич из села Мојинци. Сл. 3-4. Поглед на локалитет са југа. Сл. 5. Поглед са локалитета на долину Височице - поглед ка северозападу. Сл. 6. Поглед на завршетак Видлича у Бугарској - поглед ка истоку, у првом плану Градиште. Сл. 7. Поглед на локалитет са запада. Сл. 8. Поглед на унутрашњост локалитета.

Т. CVIIb – Мојинци, **Градиште**

Сл. 1. Поглед на седло и Градиште са југоистока. Сл. 2-3. Поглед на унутрашњост утврђења. Сл. 3-8. Делови урушених бедема Градишта.

Т. CVIIIa – Петачинци, **Зданије-Света вода-Грађевина**

Сл. 1. Сателитски исечак. Сл. 2. Поглед са севера на долину Јерме. Сл. 3. Поглед на долину Јерме са локалитета - са југоистока. Сл. 4. Поглед Гребен планину у позадини локалитета. Сл. 5. Поглед на југозападни угао локалитета. Сл. 6. Поглед на југоисточни угао локалитета. Сл. 7. Поглед на источну страну локалитета. Сл. 8. Поглед на локалитет са северозапада.

Т. CVIIIb – Петачинци, **Зданије-Света вода-Грађевина**

Сл. 1-8. Златарски ископи и откривени делови зидова објеката у њима.

Т. CIX – Поганово, **Нишор-Пиздица**

Сл. 1. Поглед на локалитет са југа. Сл. 2. Поглед на локалитет Гувниште из атара села Власи општина Пирот, засеок Шумје. Сл. 3. Поглед са локалитета Нишор ка селу Поганово. Сл. 4. Место налаза анепиграфског споменика. Сл. 5-6. Поглед на Црквиште, место налаза вотивне иконе Јупитера. Сл. 7. Златарски ископ на Црквишту. Сл. 8-12. Налази вотивних

икона – Јупитера и Митре (из атара овог села), денара Трајана и Фаустине II (са Селишта) и анепиграфског споменика.

Т. CX – Поганово, **Боботан**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2. Панорамски поглед на локалитет. Сл. 3. Црквиште са запада. Сл. 4. Западни део црквишта. Сл. 5-8. Зл. ископи и налаз каменог профилисаног прага античке грађевине.

Т. CXIa – Поганово, **Ћиташов камик**

Сл. 1. Панорама локалиетта – поглед са севера. Сл. 2. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 3. Сателитски исечак. Сл. 4. Поглед на локалитет са севера - ближе. Сл. 5-6. Локалитет са северозапада. Сл. 7. Локалитет са југоистока.

Т. CXIb – Поганово, **Ћиташов камик**

Сл. 1. Цитадела – врх гребена поглед са северозапада. Сл. 2. Цитадела – поглед са југоистока. Сл. 3-6. Златарски ископи на цитадели. Сл. 7. Прилазни пут на цитаделу. Сл. 8. Поглед са цитаделе ка југу – Рибни дол.

Т. CXIc – Поганово, **Ћиташов камик** – североисточна страна гребена

Сл. 1-2. Средњи град – средњи део утврђења. Сл. 3-6. Доњи град – бедеми и простор доњег дела утврђења. Сл. 7-8. Спољно лице бедема доњег дела утврђења.

Т. CXIIa – Сенокос, **Сребрна глава**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2-3. Панорама Сребрне главе са запада. Сл. 4-5. Западно подножје Сребрне главе, у позадини Прелесје. Сл. 6. Поглед са Сребрне главе ка северу – извориште Огосте (Говежда). Сл. 7-8. Поглед са запада на отворени антички рударски коп.

Т. CXIIb – Сенокос, **Сребрна глава**

Сл. 1-6. Детаљи отвореног рударског античког копа. Сл. 7. Поглед ка истоку са Сребрне главе на Стару планину у Бугарској и врх Ком. Сл. 8. Шири поглед ка северозападу и извориште Огосте.

Т. CXIII – Трнски Одоровци, **Црквиште-Манастир Светог Јована-Муштар**

Сл. 1. Панорама Гребен планине, у подножју манастир Муштар – поглед са запада. Сл. 2. Поглед на манастир Муштар са северозапада. Сл. 3-4. Манастир Муштар. Сл. 5. Стела од бигра уграђена уз југозападни угао. Сл.

6-7. Коринтски капител искоришћен као свећњак. Сл. 8-9. Атичко-јонска база стуба из дворишта манастира.

- ОПШТИНА ПИРОТ -

Т. CXIVa – Барје Чифлик, **Ћелташ**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2. Панорама локалитета са запада. Сл. 3. Сателитски исечак. Сл. 4. Поглед на локалитет са запада. Сл. 5-6. Поглед са запада (црквишта Св Илија) источне половине локалитета. Сл. 7-8. Поглед локалитета са истока.

Т. CXIVb – Барје Чифлик, **Ћелташ**

Сл. 1. Поглед на црквиште Св Илија са југоозапада. Сл. 2. Исто – поглед са југоистока. Сл. 3. Исто – поглед са истока. Сл. 4. Поглед са истока ободног дела платоа северно од црквишта Св Илија. Сл. 5. Златарски ископи у источном делу локалитета. Сл. 6. Део локалитета јужно од црквишта Св Илија. Сл. 7-8. Поглед на део локалитета у подножју брда.

Т. CXIVc – Барје Чифлик, **Ћелташ**

Сл. 1. Крашко врело источно од локалитета. Сл. 2-6. Део конструкције са узиданом керамичком цеви. Сл. 7. Налаз епиграфског споменика.

Т. CXVa – Басара, **Градиште**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2. Исечак из авиоснимка (катастар Пирот). Сл. 3. Локалитет са истока. Сл. 4. Сателитски снимак.

Т. CXVb – Басара, **Градиште**

Сл. 1-2 Поглед са северног дела цитаделе ка југу утврђења. Сл. 3. Поглад са запада на северни део цитаделе. Сл. 4. Поглед са севера на источни део цитаделе. Сл. 5-7. Поглед на јужни бедем цитаделе. Сл. 8. Поглед са северозапада на стари златарски ископ уз јужни бедем цитаделе.

Т. CXVc – Басара, **Градиште**

Сл. 1. Поглед са југоистока на цитаделу. Сл. 2-4. Погледи на унутрашњост вероватног доњег града. Сл. 5-8. Делови изгледа сухозида у источном делу вероватног доњег града.

Т. CXVd – Басара, **Градиште**

Сл. 1. Сл. 1. Поглед са цитаделе ка североистоку. Сл. 2. Поглед са цитаделе ка западу. Сл. 3-6. Погледи споља на северни и источни део цитаделе.

Т. CXVIa – Бела, **Доње градиште**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2, 4, 6-7. Панораме локалитета са југозапада. Сл. 3. Аерофотографија локалитета (катастар Пирот). Сл. 5. Сателитски исечак.

Т. CXVIb – Бела, **Доње градиште**

Сл. 1. Поглед на локалитет са истока. Сл. 2. Локалитет са запада. Сл. 3. Локалитет са севера. Сл. 4-5. Локалитет са југа. Сл. 6. Поглед на северни део локалитета. Сл. 7. Поглед на црквиште. Сл. 8. Случајни налази.

Т. CXVII – Блато, **Гровиште**

Сл. 1-3. Поглед на локалитет са југоистока. Сл. 4. Поглед на локалитет са истока. Сл. 5. Поглед на локалитет са запада. Сл. 6-8. Златарски ископ.

Т. CXVIIIa – Блато, **Могилка Машаника**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2. Панорама локалитета са северозапада. Сл. 3. Сателитски исечак. Сл. 4-5. Поглед на локалитет са истока. Сл. 6. Поглед на локалитет са југа. Сл. 7. Поглед на локалитет са истока – ближе. Сл. 8. Поглед на локалитет са севера.

Т. CXVIIIb – Блато, **Могилка Машаника**

Сл. 1. Улаз у бункер. Сл. 2-4. Златарски ископ. Сл. 5-8. Изглед зидане гробнице после откривања и након неколико година.

Т. CXIXa – Блато, **Маглич-црквиште Св Ђерман**

Сл. 1. Панорама локалитета са југоистока. Сл. 2-3. Поглед на локалитет са југоистока. Сл. 4-6. Изглед црквишта Св Ђерман пре археолошких ископавања. Сл. 7-8. Црквиште Св Ђерман на почетку археолошких ископавања.

Т. CXIXb – Блато, **Маглич-црквиште Св Ђерман**

Сл. 1-4. Црквиште Св Ђерман током и након археолошких ископавања. Сл. 5-6. Место откривања сполије Трачког коњаника. Сл. 7. Античка ара коришћена као часна трпеза у црквишту Св Ђерман. Сл. 8. Налаз сполије - главне култне сцене Трачког коњаника.

Т. CXXa – Велико Село, **Рид-Црквица Св Богородица**

Сл. 1-6. Поглед на Крупачко блато – језеро. Сл. 7-8. Стари прилаз језеру.

Т. CXXb – Велико Село, **Рид-Црквица Св Богородица**

Сл. 1. Сателитски исечак. Сл. 2-4. Поглед на црквишта испред сеоског гробља и налаз профилисаног прага. Сл. 5-6. Поглед на црквицу Света Богородица. Сл. 7-8. Налази икона Трачког коњаника из Софије и Пирота.

Т. CXXI – Велико Село, **Војнеговачка бара**

Сл. 1. Поглед на трасу римског пута са југоистока у оквиру трасе новог аутопута. Сл. 2. Исто – супротан поглед, са северозапада. Сл. 3-6. Поглед на римски пут у профилима измештеног потока Војнеговачка бара због изградње аутопута. Сл. 7. Сателитски исечак. Сл. 8. Налаз миљоказа.

Т. CXXIIa – Велики Суводол, **Градиште**

Сл. 1-2. Панорама локалитета са пута за Кардашицу – поглед са северозапада. Сл. 3. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 4. Панорама локалитета са југа. Сл. 5-6. Поглед на локалитет са севера. Сл. 7-8. Поглед на локалитет са југа.

Т. CXXIIb – Велики Суводол, **Градиште**

Сл. 1. Сателитски исечак. Сл. 2. Врх Градишта са југа. Сл. 3-4. Поглед са Градишта ка северном подножју. Сл. 5-6. Поглед на остатке бедема у јужној половини Градишта. Сл. 7-8. Северни део Градишта са југа.

Т. CXXIII – Велики Суводол, **Градиште и Код цркве-капија Лилиних**

Сл. 1. Сл. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2-4. Уломак миљоказа код цркве – капија Лилиних. Сл. 5-6. Гвоздено копље из источног подножја Градишта. Сл. 7-8. Сеоско гробље и налаз епиграфског споменика.

Т. CXXIV – Велики Суводол, **Белава-Кардашица-Бандера**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2. Панорама локалитета са југоистока. Сл. 3. Поглед на локалитет из подножја, са југоистока. Сл. 4. Поглед на локалитет са истока – Репетитора. Сл. 5-6. Поглед на јужни бедем утврђења. Сл. 7-8. Поглед на источни део бедема утврђења преко кога иде сухозид савременог грудобрана.

Т. CXXVa – Височка Ржана, **Чавканац-Градиште**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2. Панорама локалитета – поглед са запада, из манастира Св Богородице. Сл. 3. Сателитски исечак.

Сл. 4. Поглед са запада – ближе. Сл. 5. Исечак из аерофотографије (катастар Пирот). Сл. 6. Поглед са локалитета на долину Дојкиначке реке ка Врелу и билу Старе планине. Сл. 7. Поглед са локалитета на долину Дојкиначке реке ка Височкој Ржани и Видлич планини.

Т. CXXVb – Височка Ржана, **Чавканац-Градиште**

Сл. 1. Поглед са локалитета ка Старој планини и Врелу – споју Јеловичке и Дојкиначке реке. Сл. 2. Поглед на локалитет са истока. Сл. 3-4. Поглед на локалитет са југа. Сл. 5-8. Погледи на златарски ископ.

Т. CXXVIa – Власи, **(Асеново) Кале**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2-3. Панорама локалитета са севера. Сл. 4. Исечак из аерофотографије (катастар Пирот). Сл. 5. Сателитски исечак. Сл. 6. Поглед са локалитета ка југу на Гребен планину. Сл. 7. Поглед са локалитета ка југу на атар села Поганова.

Т. CXXVIb – Власи, **(Асеново) Кале**

Сл. 1. Врх гребена – поглед са југоистока. Сл. 2. Поглед са локалитета ка северозападу – наставак гребена ка Мумуљу. Сл. 3-4. Врх гребена – цитадела, поглед ка југоистоку. Сл. 5. Широки златарски ископ при врху југозападне стране гребена. Сл. 6. Ободни бедем на североисточној страни врха гребена. Сл. 7-8. Широки златарски ископи на југозападној страни гребена.

Т. CXXVIIa – Војнеговац, **Падеж-Бабина глава-Кале-Дунђерове њиве**

Сл. 1. Исечак из топшографске карте 1:25000. Сл. 2. Сателистски исечак. Сл. 3. Панорама локалитета – поглед са југа, у првом плану Кале и насеље на Дунђеровим њивама, а у позадини Пиротско поље и Сарлах Сл. 4. Дунђерове њиве – поглед са југа. Сл. 5. Поглед на западну страну Калеа.

Т. CXXVIIb – Војнеговац, **Падеж-Бабина глава-Кале**

Сл. 1. Поглед са југа на утврђење - Кале и насеље - Дунђерове њиве. Сл. 2. Поглед на утврђење са југа. Сл. 3-4. Поглед на утврђење са запада. Сл. 5-6. Поглед са Калеа ка истоку – утврђењу Кале из атара села Градиште.

Т. CXXVIIc – Војнеговац, **Падеж-Бабина глава-Кале**

Сл. 1. Поглед на врх утврђења – цитаделу са запада. Сл. 2. Поглед на ободни јужни део цитаделе – поглед са запада. Сл. 3. Поглед на врх

утврђења – цитаделу са истока. Сл. 4. Исто – поглед са запада, у првом плану златарски ископ. Сл. 5. Златарски ископ у јужном ободном делу цитаделе. Сл. 6. Златарски ископ из унутрашњости цитаделе.

Т. CXXVIId – Војнеговац, **Падеж-Бабина глава-Кале**

Сл. 1. Поглед на западно подножје утврђења (католички манастир) – поглед са северозапада. Сл. 2. Исто – поглед са југа. Сл. 3-6. Златарски ископи у оквиру објекта у западном подножју (католички манастир). Сл. 7. Поглед на црквиште западније од утврђења (православни манастир) – поглед са југа. Сл. 8. Поглед из унутрашњости на апсидални део црквишта са златарским ископом.

Т. CXXVIII – Врaниште, **Окућница породице Влајчових**

Сл. 1. Панорама локалитета – села Врaниште, поглед са запада. Сл. 2. Исто – поглед са југа, у позадини атар села Осмакова и утврђење на локалитету Ћитка. Сл. 3-4. Исто – поглед са истока. Сл. 5. Поглед на локалитет са локалног сеоског пута – са југоистока. Сл. 6. Поглед на локалитет са истока. Сл. 7. Поглед на главну комору крипте-мартиријума. Сл. 8. Налаз импост капитела са локалитета.

Т. CXXIX – Врaниште, **Црква Св Пантелеј**

Сл. 1-2. Поглед на локалитет са југа. Сл. 3. Изглед трема старе црквице Св Панталеја. Сл. 4. Детаљ сполије импост капитела употребљеног као ћулсије за стуб трема старе цркве Св Пантелеј. Сл. 5. Преуређена црквица Св Пантелеја. Сл. 6. Остављене на гомилу античке сполије преуређењем црнвице Св Пантелеја. Сл. 7. Најновије преуређење црквице Св Пантелеја. Сл. 8. Антички стуб искоришћен за носач часне трпезе у старој црквици. Сл. 9. Стуб са интегрисаном базом искоришћен као сполија, односно чулсија за носач дрвеног стуба трема старе црквице.

Т. CXXXa – Гњилан, **Градиште**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2. Поглед са локалитета ка југоистоку – према Сарлаху и Пироту. Сл. 3. Исечак из авиоснимка (катастар Пирот). Сл. 4. Исто као сл. 2. – ближе. Сл. 5. Поглед са локалитета ка истоку и Старој планини. Сл. 6. Сателитски исечак. Сл. 7. Поглед са локалитета ка северу и билу Старе планине.

Т. CXXXb – Гњилан, **Градиште**

Сл. 1-2. Панорама локалитета – поглед са југа. Сл. 3. Источни бедем утврђења. Сл. 4. Северни део утврђења. Сл. 5-6. Западна капија утврђења са урушеним кулама. Сл. 7. Јужни бедем утврђења. Сл. 8. Јужни део западног бедема – поглед ка западној капији.

Т. CXXXIa – Гњилан, **Маркова штрапка**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2. Поглед на локалитет са југа. Сл. 3. Исечак из аерофотографије (катастар Пирот). Сл. 4. Сателитски исечак. Сл. 5-9. Део вотивних икона које су открили златари – фотографије преузете од Т. Чершкова.

Т. CXXXIb – Гњилан, **Маркова штрапка**

Сл. 1. Поглед на локалитет са запада. Сл. 2. Поглед на локалитет са југа, у позадини Стара планина. Сл. 3-4. Поглед на локалитет са истока. Сл. 5. Поглед на локалитет са севера. Сл. 6. Резултат активности златара.

Т. CXXXIc – Гњилан, **Маркова штрапка-издвојени објекат-кула**

Сл.1-7. Положај картографски и панорамски локалитета са изгледима.

Т. CXXXIIa – Градиште, **Кале**

Сл. 1. Исечак (Кале) из топографске карте 1:25000. Сл. 2. Сателитски исечак. Сл. 3. Исечак (Кале и Прдљивац) из топографске карте 1:25000. Сл. 4. Поглед на локалитет са југозапада. Сл. 5. Панорама локалитета – поглед са југозапада. Сл. 6. Налаз праисторијске фрагментов. керамичке посуде.

Т. CXXXIIb – Градиште, **Кале**

Сл. 1. Поглед на локалитет са југозапада – ближе. Сл. 2. Поглед на североисточни бедем цитаделе из доњег града. Сл. 3. Поглед на локалитет са североистока. Сл. 4-5. Поглед на северозападну капију утврђења. Сл. 6. Поглед на источни део утврђења. Сл. 7. Поглед на северни бедем и унутрашњост доњег града.

Т. CXXXIIc – Градиште, **Кале**

Сл. 1-3. Поглед на унутрашњост цитаделе са северозапада. Сл. 4. Поглед са истока на златарски ископ у источном делу цитаделе. Сл. 5-7. Широки златарски ископ у средишту цитаделе. Поглед са СЗ на СЗ део цитаделе.

Т. CXXXIId – Градиште, **Кале**

Сл. 1. Поглед на унутрашњост доњег града са северозападне капије. Сл. 2. Поглед са северозапада на круну унутрашњег лица северног бедема доњег града. Сл. 3-4. Поглед са југоистока на северни бедем и куле доњег града. Сл. 5-6. Поглед са истока и севера на спољашњи део северног бедема доњег града. Сл. 7-8. Поглед на круну северног бедема доњег града.

Т. CXXXIIe – Градиште, **Кале**

Сл. 1-2. Поглед са севера на златарски ископ са унутрашње стране северозападне капије доњег града. Сл. 3. Поглед са југоистока на северозападну угаону кулу цитаделе. Сл. 4. Исто – поглед са југозапада. Сл. 5-6. Поглед на златарски ископ у југоисточном делу доњег града – место налаза фрагментоване праисторијске керамике. Сл. 7. Поглед са севера на круну источног бедема доњег града. Сл. 8. Поглед са истока на лице спољашњег дела источног бедема доњег града.

Т. CXXXIIIa – Градиште, **Прдљивац**

Сл. 1. Сателитски исечак. Сл. 2. Поглед на локалитет са југа. Сл. 3. Поглед на локалитет са запада – са леве обале Нишаве. Сл. 4. Поглед на пресек зида објекта из унутрашњости утврђења. Сл. 5. Панорама локалитета са запада, уз десну страну локалитет Кале. Сл. 6. Изглед лица зида објекта из унутрашњости утврђења.

Т. CXXXIIIb – Градиште, **Прдљивац**

Сл. 1. Унутрашње лице јужног бедема утврђења. Сл. 2. Исто – спољашње лице. Сл. 3-4. Изглед зида објекта из унутрашњости утврђења. Сл. 5. Спољашње лице северног бедема утврђења. Сл. 6. Обрушени делови, вероватно, западног бедема утврђења у кориту Нишаве. Сл. 7-8. Културни хоризонти из унутрашњости утврђења у отсеку десне обале Ниушаве.

Т. CXXXIVa – Добри До, **Дурмиш-Латинско гувно**

Сл. 1. Исечак из аерофотографије (катастар Пирот). Сл. 2. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 3-4. Поглед на Дурмиш са запада. Сл. 5. Сателитски исечак.

Т. CXXXIVb – Добри До, **Дурмиш-Латинско гувно**

Сл. 1. Поглед на Дурмиш са југозапада. Сл. 2. Поглед на седло и локалитет са југа. Сл. 3. Исто са сл. 1. – ближе. Сл. 4. Исто са сл. 2 – ближе. Сл. 5.

Панорама локалитета – поглед са истока. Сл. 6. Поглед са локалитета на седло и јужно залеђе. Сл. 7. Поглед са локалитета на северно залеђе.

Т. CXXXIVc – Добри До, **Дурмиш-Латинско гувно**

Сл. 1. Поглед на цитаделу-утврђење са севера – у првом плану златарски ископи. Сл. 2. Северозападни бедем цитаделе. Сл. 3. Западно подножје и страна цитаделе. Сл. 4. Поглед на цитаделу са севера. Сл. 5. Поглед са севера на унутрашњост и источни бедем. Сл. 6. Поглед на источни бедем цитаделе са југа. Сл. 7-8. Поглед на северни бедем.

Т. CXXXIVd – Добри До, **Дурмиш-Латинско гувно**

Сл. 1-2. Златарски ископи на јужном улазу у цитаделу. Сл. 3-6. Златарски ископ унутар главне јужне кул-капије цитаделе. Сл. 7. Поглед на клисуру Добродолске реке јужно од локалитета.

Т. CXXXV – Извор, **Чука-Раковица**

Сл. 1. Панорама локалитета са запада. Сл. 2. Поглед са Чуке ка западу и Пироту. Сл. 3. Поглед на Чуку из јужног подножја. Сл. 4. Прекопавања међтана на врху Чуке. Сл. 5. Опеке античког формата од гробова са конструкцијом у профилу. Сл. 6. Случајни налаз Ј. Лилића из села. Сл. 7. Опеке античког формата искоришћене као степениште у подножју Чуке. Сл. 8-10. Налази архитектонске пластике у подножју Чуке.

Т. CXXXVIa – Јалботина, **Кале**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2-3. Поглед на локалитет са југоистока. Сл. 4. Сателитски исечак. Сл. 5. Поглед на локалитет са северозапада. Сл. 6. Исечак из аерофотографије (катастар Пирот). Сл. 7. Налаз фрагмента праисторијске керамике. Сл. 8. Поглед на јужни бедем са седла.

Т. CXXXVIb – Јалботина, **Кале**

Сл. 1. Прилазни пут до утврђења. Сл. 2. Јужни бедем утврђења – поглед са запада. Сл. 3. Врх утврђења – поглед са запада. Сл. 4. Поглед на јужни бедем са истока. Сл. 5. Део јужног бедема – поглед са запада. Сл. 6. Јужни бедем у златарском ископу. Сл. 7-8. Савремени грудобрани изведени у сухозиду за време ослободилачких ратова.

Т. CXXXVIIa – Камик, **Градсћи камик**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2. Панорама локалитета са пута из Пирота – поглед са севера. Сл. 3. Сателитски исечак. Сл. 4-5. Поглед на локалитет са севера. Сл. 6. Исечак из аерофотографије (катастар Пирот). Сл. 7. Налаз фрагмента праситоријске керамике из Подграђа. С. 8. Поглед са локалитета према северу.

Т. CXXXVIIb – Камик, **Градсћи камик**

Сл. 1. Поглед са југа на највиши део локалитета – Ћомбе. Сл. 2. Поглед са највишег дела локалитета ка северу. Сл. 3. Поглед са севера на највиши део локалитета – Ћомбе. Сл. 4. Поглед са југа на средњи део локалитета – Бабино ступало. Сл. 5-6. Поглед на златарски ископ на Бабином ступалу. Сл. 7. Поглед са севера на Подграђе. Сл. 8. Део бедема утврђења на најнижем делу утврђења – Бабина ижа.

Т. CXXXVIIIa – Костур, **Сеоско гробље-сеоско насеље**

Сл. 1. Панорама локалитета са запада. Сл. 2. Поглед са запада на сеоско гробље и горњи – јужни део села – локалитета. Сл. 3. Поглед са севера на део локалитета између два села - Блата и Костура, у позадини гробље у селу Костуру. Сл. 4. Поглед са запада на сеоско гробље Костура и доњи - северни део истог села. Сл. 5. Поглед са запада на горњи-јужни део села Костура. Сл. 6. Врело Бистар у селу Костуру.

Т. CXXXVIIIb – Костур, **Сеоско гробље-сеоско насеље**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2. Сателитски исечак села Костура и дела локалитета према суседном селу Блато. Сл. 3. Поглед са југоистока на сеоско гробље. Сл. 4. Поглед са севера на део локалитета између два села и на сеоско гробље у Костуру. Сл. 5. Антички жртвеник у порти иза апсиде цркве у селу Костур. Сл. 6. Уломак волуте јонског капитела налаз са овог локалитета. Сл. 8. Надгробни споменик нађен на овом локалитету, данас у Музеју Понишавља.

Т. CXXXIXa – Крупац, **Изнад врела Вир-Икшино селиште**

Сл. 1. Панорама села Крупца – поглед са југозапада. Сл. 2-3. Поглед са југозапада на језерску терасу – Икшино селиште. Сл. 4. Поглед са истока на Икшино селиште. Сл. 5. Црква Св Николе у селу Крупцу. Сл. 6. Налази

архитектонске пластике уклопљени у амбијент чесме у црквеној порти. Сл. 7. Налази стубова из овог села у дворишту МПП. Сл. 8. Глеђосана амфора.

Т. CXXXIXb-c – Крупац, **Црква Светог Николе**

b- Сл. 1-7, c- Сл. 1-6, Арх. пластика из дворишта и арх. иск. из 1995. год.

Т. CXL – Крупац, **Могила-Црквиште Св Спас**

Сл. 1. Поглед са југа на Могилу – сеоско гробље . Сл. 2. Исто – поглед са истока. Сл. 3. Исечак из карте 1:25000. Сл. 4. Поглед са запада на оброк и црквиште Св Спас. Сл. 5. Сателитски исечак локалитета Икшино селиште, цркве Св Николе и Могиле. Сл. 6. Жртвеник и део стуба у Св Спасу.

Т. CXLI – Крупац, **Голединова лозја-Побијен камик-Антанас**

Сл. 1. Панорама локалитета – поглед са југа. Сл. 2. Поглед са запада на локалитет. Сл. 3. Исто са сл. 1. – ближе. Сл. 4. Чишћење њиве од античких остатака ради лакше обраде земљишта. Сл. 5-8. Златарски ископ.

Т. CXLIIa – Мала Лукања, **Љубавица**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2. Налаз коштане игле са представом Венере. Сл. 3. Завојско језеро ХЕ Пирот – поглед са југоистока. Сл. 4. Налаз стаклене чаше.

Т. CXLIIb – Мала Лукања, **Љубавица**

Сл. 1. Поглед на локалитет са југа. Сл. 2-6. Гробне конструкције некрополе. Сл. 7. Гробна јама са прилогом. Сл. 8. Налаз керамичког култног правоугаоног тањира.

Т. CXLIIIa – Мала Лукања, **Камик и Горње Ливадје**

Сл. 1. Поглед на локалитет са истока, у позадини насеље на Горњем Ливадју. Поглед на локалитет са југоистока. Сл. 3. Поглед на локалитет са истока – ближе. Сл. 4. Поглед на локалитет са југа. Сл. 5. Поглед на локалитет са истока. Сл. 6. Поглед на локалитет са севера. Сл. 7-8. Гробне конструкције.

Т. CXLIIIb – Мала Лукања, **Камик и Горње Ливадје**

Сл. 1-3. Гробне конструкције и гробне јаме. Сл. 4. Гробни налази. Сл. 5. Изглед гробне јаме са прилогом. Сл. 6. Поглед са локалитета Камик на насеље у Горњем ливадју. Сл. 7. Поглед са севера на насеље у Горњем Ливадју. Сл. 8. Исто – поглед са североистока.

Т. CXLIV – Мали Суводол, **Поток-Побрђе-Садови-Мађилица**

Сл. 1. Поглед на локалитете са северозапада – највишег врха Белаве Кардашице. Сл. 2. Поглед на локалитете са југоистока. Сл. 3. Поглед на локалитет Садови. Сл. 4. Поглед на локалитете Мађилица и Побрђе. Сл. 5-6. Поглед на локалитет Поток. Сл. 7-12. Случајни налази новца и уломка бронзане наруквице.

Т. CXLV – Мирковци, **Кале-Црни вр**

Сл. 1. Сателитски исечак. Сл. 2. Поглед на локалитет са југозапада. Сл. 3. Аерофотографија (катастар Пирот). Сл. 4. Поглед на локалитет из села – са истока. Сл. 5. Поглед на унутрашњост локалитета. Сл. 6. Поглед са запада на источни лучни део бедема Калеа. Сл. 7. Исто – поглед са југа. Сл. 8. Поглед са запада на јужни део бедема Калеа.

Т. CXLVI – Орља, **Доња и Горња Лукавица**

Сл. 1. Панорама локалитета – поглед са севера. Сл. 2-3. Поглед са југа на Доњу Лукавицу. Сл. 4. Поглед са југоистока на Доњу Лукавицу. Сл. 5. Поглед са запада на Доњу Лукавицу. Сл. 6. Поглед са југа на Горњу Лукавицу. Сл. 7. Панорама Горње и Доње Лукавице – поглед са северозапада (црквиште Св Петка). Сл. 8. Случајни налази из гробова на Горњој Лукавици.

Т. CXLVII – Осмаково, **Крст-Оброк Св Ранђел и сеоска Чесма**

Сл. 1-2. Поглед са истока – локалитет Ћитка, на Крст. Сл. 3. Поглед са северозапада на Локалитет Крст. Сл. 4. Исто – поглес са запада. Сл. 5. Поглед са југоистока на Чесму. Сл. 6-8. Античке сполије уграђене у Чесму.

Т. CXLVIIIa – Осмаково, **Ћитка-Камен-Велики камен**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2. Поглед са југоистока на Ћитку. Сл. 3. Сателитски исечак. Сл. 4. Поглед са истока на Ћитку. Сл. 5. Панорама локалитета – поглед са југозапада. Сл. 6. Аерофотографија (катастар Пирот). Сл. 7. Исто са сл. 5. – ближе.

Т. CXLVIIIb – Осмаково, **Ћитка-Камен-Велики камен**

Сл. 1. Панорама локалитета – поглед са југоистока. Сл. 2. Ћитка са североистока. Сл. 3. Ћитка са истока. Сл. 4. Поглед на Ћитку са севера. Сл. 5. Поглед са Ћитке на долину Осмаковске реке – ка југоистоку. Сл. 6.

Поглед са Ћитке ка северу. Сл. 7. Поглед са Ћитке ка истоку. Сл. 8. Поглед са Ћитке ка северозападу.

Т. CXLVIIIc – Осмаково, **Ћитка-Камен-Велики камен**

Сл. 1. Поглед са Великог камена – ка северу, односно на доњи град и цитаделу. Сл. 2. Поглед са југа на највиши део цитаделе. Сл. 3. Западни плато цитаделе. Сл. 4. Бедем који са југозапада затвара западни плато цитаделе - поглед са запада. Сл. 5. Источни бедем доњег града – поглед са југа. Сл. 6. Западни бедем доњег града – поглед са југа. Сл. 7. Поглед са цитаделе ка југу на доњи град и Велики камен. Сл. 8. Јужна падина локалитета.

Т. CXLVIIId – Осмаково, **Ћитка-Камен-Велики камен**

Сл. 1. Златарски ископ у јужном подножју локалитета. Сл. 2. Поглед на југозападну падину локалитета. Сл. 3-4. Налази архитектонске пластике нађени у доњем граду. Сл. 5-10. Налази фрагмената обода питоса и 13-14. дршке поклопца и данца зделе откривени на југозападној падини.

Т. CXLIX – Осмаково, **Поље**

Сл. 1-2. Поглед са Ћитке – са истока на локалитет Поље. Сл. 3. Поглед са северозапада на локалитет. Сл. 4. Поглед са југоистока на локалитет. Сл. 5. Пут за ушће Бабинокалске реке. Сл. 6. Северни профил пута за ушће Бабикокалске реке у коме је нађен фрагмент обода питоса - сл. 8. Сл. 7. Налази опека античког формата са десне стране Бабинокалске реке изнад ушћа. Сл. 9-10. Налази новца и бронзане фибуле.

Т. CLa – Паклештица, **Чука**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2. Поглед на Чуку са југа. Сл. 3. Исечак из аерофотографије (катастар Пирот). Сл. 4. Исто са сл 2., други угао. Сл. 5. Поглед на Чуку са југозапада. Сл. 6. Сателитски исечак. Сл. 7. Поглед на село Паклештицу са југоистока.

Т. CLb – Паклештица, **Чука**

Сл. 1. Поглед са Чуке ка југу и Владикиној плочи. Сл. 2-5. Златарски ископ на северној капији утврђења. Сл. 6. Са Чуке ка источном залеђу и долини Височице.

П и р о т - **TURRES- Κουμεδαβα -**

Т. CLIa – Панораме Пирота, Сарлаха и Белаве

Сл. 1. Авиоснимак са истока Пазара, Сарлаха и у позадини Белаве (З. Величковић). Сл. 2. Авиоснимак са запада Сарлаха и Пазара.

Т. CLIb – Панораме Пирота, Сарлаха и Белаве

Сл. 1. Поглед на Пиротско поље са запада – Кардашице највишег врха Белаве. Сл. 2. Исто – ближе. Сл. 3. Поглед са запада (Градиште, Гњилан) на Сарлах и Пирот. Сл. 4-5. Поглед са истока – Видлича, на Пирот Сарлах и Белаву.

Т. CLIIa – Савремени план Пирота, Сарлах и Пазар

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:5000. Сл. 2. Сателитски исечак.

Т. CLIIb – Савремени план Пирота – западни део - Сарлах

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:5000. Сл. 2. Сателитски исечак.

Т. CLIIc – Савремени план Пирота – западни део – Сарлах, утврђење

Сл. 1. Исечак из топогарсфке карте 1:5000. Сателитски исечак.

- утврђење, насеља и некрополе на Сарлаху -

Т. CLIIIa – План античког Туреса

Античка топографија Туреса, Сарлах и Пазар.

Т. CLIIIb – План античког Туреса

Античка топографија Туреса, Сарлах.

Т. CLIIIc – План античког Туреса

1-2. Античка топографија Туреса, Сарлах и Мађилка-детаљи.

Т. CLIVa – Сарлах, **Утврђење-југозападна капија са кулом доњег града**

Сл. 1. Завршни радови на изградњи Петље 1990. године – поглед са југоистока. Сл. 2. Савремени изглед Петље. Сл. 3. Западни бедем и потковичаста кула – поглед са севера. Сл. 4. Потковичаста кула на југозападној капији – поглед са запада. Сл. 5. Исто – поглед са југозапада.

Т. CLIVb – Сарлах, **Утврђење-југозападна капија са кулом доњег града**

Сл. 1. Потковичаста кула са брешом – поглед са северозапада. Сл. 2. Унутрашњост потковичасте куле – поглед са југа. Сл. 3-4. Изглед источног лица потковичасте куле и пропугнакулума југозападне капије. Сл. 5. Opus

mixtum – техника зидања утврђења. Сл. 6-8. Југозападна капија по завршетку Петље.

Т. CLVa – Сарлах, **Утврђење-бедеми средњег града**

Сл. 1. Поглед на јужну страну - утврђење Сарлаха. Сл. 2. Поглед на део утврђења – средњи град. Сл. 3. Радови на Петљи 1989. године. Сл. 4-6. Остаци бедема на траси изградње Петље 1989-1990. године. Сл. 7-8. Општи поглед на бедеме средњег града.

Т. CLVb – Сарлах, **Утврђење-бедеми средњег града**

Сл. 1. Поглед са запада на очуване темеље бедема. Сл. 2. Исто – поглед са истока. Сл. 3. Исто – поглед са југа. Сл. 4. Исто – детаљ. Сл. 5.-7. Очуван мањи део темеља бедема-објекта југозападно од претходног. Сл. 8. Златарски ископ на врху нижег дела гребена Сарлаха у односу на цитаделу.

Т. CLVI – Сарлах, **Утврђење-цитадела-североисточна капија**

Сл. 1-2. Поглед са запада на североисточну капију цитаделе. Сл. 3. Исто – поглед са северозапада. Сл. 4-6. Исто поглед са истока. Сл. 7. Исто – поглед са југа. Сл. 8. Исто поглед са севера.

Т. CLVII – Сарлах, **Утврђење-цитадела-северозападна капија-угаона кула**

Сл. 1-2. Поглед са запада на цитаделу Сарлаха. Сл. 3. Поглед са запада на северозападну капију-угаону кулу. Сл. 4. Поглед са северозапада на западни бедем цитаделе. Сл. 5. Поглед са истока на северозападну капију – угаону кулу. Сл. 6. Поглед са запада на северозападни бедем цитаделе. Сл. 7. Поглед са истока на јужни део северозападне капије – угаону кулу. Сл. 8. Исто – поглед на северни део.

Т. CLVIII – Сарлах, **Утврђење-цитадела- јужни бедем**

Сл. 1. Поглед са истока на предео јужног бедема цитаделе, у позадини Мађилка. Сл. 2. Заравњен плато на гребену цитаделе – поглед са истока. Сл 3. Исто – поглед са запада. Сл. 4. Југозападни бедем цитаделе – поглед са југоистока. Сл. 5. Подручје каменолома чијим радом је оштећен приличан део утврђења на Сарлаху – поглед са истока. Сл. Унутрашњост цитаделе – поглед са истока. Сл. 7. Део конструкције у профилу изнад каменолома на подручју утврђења. Сл. 8. Златарски ископ непосредно испод северозападног бедема цитаделе.

Т. CLIXa – Сарлах, **Утврђење-ранохришћанска базилика**

Сл. 1. Панорамски поглед на предео базилике. Сл. 2. Сателитски исечак.

Т. CLIXb – Сарлах, **Утврђење-ранохришћанска базилика-**ископавања 1989

Сл. 1. Затечено стање пре почетка ископавања – поглед са југа. Сл. 2. Археолошки радови на чишћењу источне половине базилике – поглед са југа. Сл. 3. Исто – поглед са запада. Сл. 4. Исто – поглед са североистока. Сл. 5. Две апсиде – поглед са југа. Сл. 6. Исто – поглед са севера. Сл. 7. Исто – поглед са југоистока. Сл. 8. Налаз керамичког жижка. Сл. 9. Исто са бр. 8. – поглед са истока и ближе.

Т. CLX – Сарлах, **Северна страна**

Сл. 1-2. Горњи део северне стране Сарлаха – поглед са истока. Сл. 3-4. Поглед са истока на северни плато – Кермес. Сл. 5. Исто – поглед са југозапада и ивице цитаделе. Сл. 6. Исто – поглед са запада. Сл. 7. Излаз на цитаделу са источног краја платоа. Сл. 8. Излаз на цитаделу са западног краја платоа.

Т. CLXI – Сарлах, **Подножје северне стране**

Сл. 1. Панорама северне стране Сарлаха – поглед са севера. Сл. 2. Поглед са запада на подножје северне стране Сарлаха. Сл. 3. Исто – поглед са запада. Сл. 4-6. Објекат у профилу источног дела подножја Сарлаха. Сл. 7-8. Кости и део зида у профилу средишњег дела подножја Сарлаха.

Т. CLXIIa – Мађилка- Гараже Електродистрибуције, **Западни субурбијум**

Сл. 1. Сателитски исечак. Сл. 2. Панорама Мађилке – поглед са истока, тј. са Сарлаха. Сл. 3. Поглед на Мађилку са југоистока. Сл. 4. Исто са бр. 2. – ближе. Сл. 5. Савремени поглед на Мађилку са севера. Сл. 6. Поглед на Мађилку током грађевинских радова на изградњи гаража ЕД Пирот 1987. године. Сл. 7. Појава кућа и јама – поглед са југоистока. Сл. 8. Поглед на Мађилку са запада.

Т. CLXIIb – Мађилка- Гараже Електродистрибуције, **Западни субурбијум**

Сл. 1-2. Кућа са огњиштем и јамом. Сл. 3-4. Јаме за учвршћивање дирека. Сл. 5-8. Отпадне јаме. Сл. 9-10. Налази керамичких посуда.

Т. CLXIIIa – Мађилка-Дуганова лозја, **Западни субурбијум**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:5000. Сл. 2. Панорамски поглед са Сарлаха – у првом плану Мађилка. Сл. 3. Сателитски исечак. Сл. 4. Исто са сл. 2. – ближе. Сл. 5. Поглед на локалитет са југоистока – ближе. Сл. 6. Поглед на локалитет са југоистока.

Т. CLXIIIb – Мађилка-Дуганова лозја, **Западни субурбијум**, из док. РЗЗСК

Сл. 1. Објекат 1 – поглед са севера. Објекти 2 и 3 – поглед са севера. Сл. 3. Подвлачење објекта 3 испод објекта 2. Сл. 4. Објекат 2 са кружном конструкцијом и објекат 2 – поглед са југа. Сл. 5. Укопне јаме са запада. Сл. 6. Поглед са југа на колибу. Сл. 7. Поглед са запада на гроб спаљеног покојника типа Мала Копашница-Сасе. Сл. 8. Спој објеката 3 и 4 – поглед са истока.

Т. CLXIV – Сарлах, **Западна некропола на јужној страни Салаха**

Сл. 1. Панорамски поглед са Сарлаха – у првом плану западни бедем цитаделе утврђења на Сарлаху и у подножју западни субурбијум Мађилка-Новакова вила-Дуганова лозја пре почетка радова на излазном делу тунела новог аутопута. Сл. 2. Поглед са северозапада на подножје Сарлаха и стари пут за Гњилан. Сл. 3-8. Новоградња на старом путу за Гњилан са гробовима у профилима.

- Пиротски град -

Т. CLXVa – Пиротски град, **сполије**

Сл. 1. Поглед са Сарлаха-северозапада на Пиротски град и у позадини Пазар. Сл. 2. Североисточно подножје донжон куле. Сл. 3. Исто – северозападно подножје. Сл. 4-6. Југозападна ивица донжон куле. Сл. 7. Узидан жртвеник у подножје западне куле Горњег града. Сл. 8. Исто - северозападна ивица западне куле. Сл. 9. Налаз жртвеника са посветом Већа и Скупштине Туреса. Сл. 10-11. Надгробни споменик узидан у ограду суседне зграде.

Т. CLXVb – Пиротски град, **археолошки налази**

Сл. 1. Сателитски исечак. Сл. 2-9. Археолошки налази са ископавања Средњег града 1985-86. године.

Т. CLXVI – Пиротски град, **издвојена кула**

Сл. 1. Темељни остаци античке куле у трапезоидном простору Пиротског града (према: Дељанин 1986). Сл. 2. Сателитски исечак. Сл. 3. Поглед са југа на античке остатке у трапезоидном простору Горњег града.

- утврђење, насеље и некрополе на Пазару -

Т. CLXVIIa – Савремени план Пирота – југоисточни део - Пазар

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:5000. Сл. 2. Сателитски исечак.

Т. CLXVIIb – План античког Туреса

Античка топографија Туреса, Пазар.

Т. CLXVIIc – План античког Туреса

Античка топографија Туреса, Пазар и Пиротски град-детаљи.

Т. CLXVIII – Пазар, **натписи Туреса и његовог агера**

Сл. 1. Надгробни натпис нађен као сполија у ограду зграде поред Пиротског града. Сл. 2. Почасни споменик нађен у Бистрици уз Пиротски град. Сл. 3. Споменик посвећен Септимију Северу из Ћелташа код Барје Чифлика. Сл. 4. Споменик са Градишта из В. Суводола. Сл. 5. Надгробни споменик из Костура.

Т. CLXIXa – Пазар, **утврђење**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:5000. Сл. 2. Фотографија западног зида утврђења на Пазару инж. арх. Д. Алексића (преузета из локалног листа Слобода бр. 275, од 17.04.1954., стр. 4). Сл. 3. Ситуација зидова утврђења откривених 1953. године уређењем парка испред Пиротског града (према: Јуришић 1956, сл. 16). Сл. 4. Поглед са истока на простор утврђења на Пазару. Сл. 5. Сателитски исечак. Сл. 6. Исто са сл. 4 – ближе.

Т. CLXIXb – Пазар, **утврђење**

Сл. 1. Панорамски поглед на Пазар са северозапада (са Сарлаха). Сл. 2. Поглед са југоистока на раскрсницу главне улице са улицама Кнеза Милоша-Ивана Милутиновића, односно угаоне куле и северозападног-северног бедема утврђења на Пазару. Сл. 3. Поглед са истока на парк испред Пиротског града. Сл. 4. Западни бедем утврђења на Пазару са севера. Сл. 5-6. Западни бедем са запада.

Т. CLXIXc – Пазар, **утврђење, топографија бедема**

Сл. 1. Радови на канализационој мрежи у улици Војводе Момчила. Сл. 2-3. Исто – Поглед са истока на откривени западни бедем у рову. Сл. 4. Поглед са југоистока на североисточни бедем по конфигурацији терена. Сл. 5. Раскрсница у главној улици где се налази источна угаона кула утврђења на Пазару.

Т. CLXIXd – Пазар, **утврђење, топографија бедема**

Сл. 1. Поглед са југозапада на радове за полагање електричног кабла у главној улици. Сл. 2. Општи поглед на круну бедема са југозапада. Сл. 3-5. Исто – детаљи из различитих углова. Сл. 6. Општи поглед са североистока.

Т. CLXX – Пазар, **унутрашњост утврђења**

Сл. 1. Поглед са севера на локал П. Ивановића. Сл. 2. Поглед на северни профил и остатке античког објекта приликом изградње локалла М. Јовановића. Сл. 3. Поглед са севера на локал М. Јовановића. Сл. 4. Исто са сл. 2 – детаљ. Сл. 5. Поглед са североистока на апотеку Алин. Сл. 6-7. Античка канализација откривена проширењем ТТ шахте испред апотеке Алин.

Т. CLXXIa – Пазар-Старо вашариште-Тржни центар, **јужни субурбијум**

Сл. 1. Панорамски поглед са истока – локалитет у доњем левом углу. Сл. 2. Поглед са истока на изградњу Тржног центра 1991. године. Сл. 3-7. Оштећења античких објеката видљива у профилима тракастих темеља новог тржног центра грађеног 1991. године. Сл. 8. Налаз барељефа са представом римског легионара. Сл. 9. Исечак из топографске карте 1:5000.

Т. CLXXIb – Пазар-Старо вашариште-Тржни центар, **јужни субурбијум**

Сл. 1. Савремени поглед са истока на локалитет. Сл. 2-3. Антички објекат истраживан истраживан јужно уз тржни центар 1991. године.

Т. CLXXIc – Пазар-Старо вашариште-Макси дисконт, **јужни субурбијум**

Сл. 1. Сателитски исечак. Сл. 2. Изглед површине локалитета пре изградње Макси дисконта – поглед са североистока. Сл. 3. Сателитски исечек – ближе. Сл. 4. Почетак радова на изградњи Макси дисконта – поглед са истока. Сл. 5-6. Замена тла на површини узградње Макси дисконта. Сл. 7. Површина са опекама античког формата источно од виле субурбане. Сл. 8.

Запечена земља из објекта од нетрајног материјала северозападно од виле субурбане.

Т. CLXXId – Пазар-Старо вашариште-Макси дисконт, **јужни субурбијум**

Сл. 1. Малтерни под источно уз вилу субурбану. Сл. 2-3. Исто са главним улазом у вилу. Сл. 4. Поглед са севера на вилу субурбану. Сл. 5. Поглед са југозапада из унутрашњости виле на две мање просторије. Сл. 6. Детаљ преграђеног улаза у мању источну просторију. Сл. 7. Поглед са севера на вилу пре конзервације. Сл. 8. Савремени панорамски поглед са севера на вилу.

Т. CLXXII – Пазар, **северна некропола у улици Николе Тесле**

Сл. 1. Сателитски исечак. Сл. 2. Панорамски поглед са југоистока на локалитет. Сл. 3. Исто – ближе. Сл. 4. Поглед са југа на темељну зону нове стамбене зграде у улици Н. Тесле. Сл. 5. Поглед на југозападни профил (десно пресечена водоводна мрежа ис каснијих фаза. Сл. 6-8. Изглед касноантичког гроба из профила.

Т. CLXXIIIa – Провалија, **објекти у северном делу градског агера**

Сл. 1. Сателитски исечак. Сл. 2. Исечак из топографске карте 1:5000. Сл. 3. Поглед са истока на Провалију. Сл. 4. Исто – ближе. Сл. 5. Радови за водоводну мрежу из 1998. године. Сл. 6. Антички зид у северном профилу средишњег дела земљаног рова за водоводну мрежу. Сл. 7. Исто са сл. 5 – поглед са запада.

Т. CLXXIIIb – Провалија, **објекти у северном делу градског агера**

Сл. 1-4. Антички објекат у профилима земљаног рова за водоводну мрежу у подножју падине. Сл. 5-8. Антички објекат у профилима земљаног рова за водоводну мрежу у равници.

Т. CLXXIVa – Случајни налази Туреса и околине

Сл. 1. Налаз женске мермерне статуте из Бистрице у северном подножју Сарлаха. Сл. 2. Мермерна икона Подунавских коњаника. Сл. 3. Налаз бронзане статуете Сомнуса. Сл. 4. Налаз бронзане стуете Хераклa из Стола (преузето из: Миловановић 1985, 50). Сл. 5. Исто – преузето из Војнић-Пејић 1983, насловна страна. Сл. 6. Миљоказ од кречњака из дворишта МПП (оштећен горњи део). Сл. 7. Реконструкција Митрине вотивне иконе

из Раснице. Сл. 8. Икона Митре из Рагодеша - преузето из: Зотовић 1973, сл. 11, кат. 72.

Т. CLXXIVb – Случајни налази Туреса и околине

Сл. 1-3. Керамичке посуде. Сл. 4-5. Керамички жижци. Сл. 6. Налаз керамичке посуде у улици Лава Толстоја у пределу Тржног центра АТП. Сл. 7., 9-11. Бронзане фибуле. Сл. 8. Гвоздени пилум.

- наставак села Пирота -

Т. CLXXVa – Расница, **Кале-Градиште**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2. Поглед на локалитет са југоистока. Сл. 3. Исечак из аерофотографије (катастар Пирот). Сл. 4. Поглед на локалитет са севера. Сл. 5.Поглед са Градишта на југоисточно подножје. Сл. 6. Сателитски исечак. Сл. 7. Југоисточно залеђе Градишта – пут од Присјана.

Т. CLXXVb – Расница, **Кале-Градиште**

Сл. 1. Поглед из унутрашњости на западни део бедема доњег града. Сл. 2. Поглед са запада на јужни део утврђења доњег града. Сл. 3. Поглед на западни бедем доњег града. Сл. 4. Поглед на источни део бедема доњег града. Сл. 5. Поглед са југа на јужни део бедема горњег града. Сл. 6. Унутрашњост горњег града са јужног бедема. Сл. 7. Савремени сухозид преко античког јужног бедема горњег града – поглед са истока. Сл. 8. Источни део бедема горњег града.

Т. CLXXVIa – Рсовци, **Градиште**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2. Панорамски поглед са истока.Сл. 3. Сателитски исечак. Сл. 4. Исто са сл. 2 – ближе. Сл. 5. Налказ новца са Градишта. Сл. 6. Исечак из аерофотографије (катастар Пирот). Сл. 7. Поглед на Градиште из села.

Т. CLXXVIb – Рсовци, **Градиште**

Сл. 1. Панорамски поглед са северозапада (са локалитета Каминско градиште) на долину Височице. Сл. 2. Панорамски поглед са истока. Сл. 3-4. Панорамски поглед са запада на долину Височице. Сл. 5. Поглед са Градишта ка северу – клисури Владикина плоча. Сл. 6. Поглед са

Градишта ка североистоку. Сл. 7. Поглед са Градишта ка истоку и долини Височице. Сл. 8. Поглед са Градишта ка југу и Видлич планини.

Т. CLXXVIc – Рсовци, **Градиште**

Сл. 1-2 и 4. Поглед са југа на Градиште. Сл. 3 и 5. Поглед са запада на Градиште. Сл. 6. Поглед са севера (Каминско градиште) на Градиште. Сл. 7. Поглед са југоистока на Градиште. Сл. 8. Поглед са истока на Градиште.

Т. CLXXVId – Рсовци, **Градиште**

Сл. 1-2. Врх гребена Градишта. Сл. 3. и 7. Обрушени део бедема Градишта. Сл. 4-6. Налази новца. Сл. 8. Налази гвоздених предмета и предмета од олова.

Т. CLXXVIIa – Рсовци, **Каминско градиште**

Сл. 1. Сателитски исечак. Сл. 2. Локалитет са југоистока. Сл. 3. Клисура Владикина плоча. Сл. 4. Исечак из аерофотографије (катастар Пирот). Сл. 5. Поглед са локалитета ка југоистоку – селу Рсовци и долини Височице. Сл. 6. Пут из долине Височице ка Градишту. Сл. 7. Унутрашњост Градишта.

Т. CLXXVIIb – Рсовци, **Каминско градиште**

Сл. 1. Поглед са југа на јужни бедем. Сл. 2. Поглед на северозападни угао Градишта из унутрашњости. Сл. 3. Врх утврђења. Сл. 4. Поглед на северозападни угао утвеђења споља. Сл. 5-8. Део утврђења на североисточној страни од врха гребена.

Т. CLXXVIIIa – Рудиње, **Градиште-Глама**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2. Исечак из аерофотографије (катастар Пирот). Сл. 3. Налаз новца на Градишту. Сл. 4. Налаз гвозденог мача на Градишту. Сл. 5. Сателитски исечак.

Т. CLXXVIIIb – Рудиње, **Градиште-Глама**

Сл. 1. Панорамски поглед са југа на Градиште. Сл. 2. Североисточни бедем Градишта са југоистока. Сл. 3. Сл. 4. Поглед са североистока на унутрашњост утврђења. Сл. 4. Поглед из подножја Гламе – са југоистока. Сл. 5. Поглед са локалитета ка западу. Сл. 6. Поглед са запада на унутрашњост утврђења.

Т. CLXXVIIIc – Рудиње, **Градиште-Глама**

Сл. 1. Поглед на северну капију из унутрашњости. Сл. 2. Поглед на северну капију, бедем и кулу-црквицу са истока. Сл. 3. Поглед са севера споља на капију и кулу-црквицу. Сл. 4. Поглед на унутрашњост куле-црквице са југа. Сл. 5. Поглед на северни бедем из унутрашњости. Сл. 6. Поглед на унутрашњост куле-црквице са севера. Сл. 7. Поглед из унутрашњости на јужни део бедема утвршења.

Т. CLXXIXa – Славиња- **Славе-Славеј-Градиште**

Сл. 1. Исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Поглед на локалитет са истока. Сл. 3. Поглед на локалитет са североистока. Сл. 4. Исечак из аерофотографије (катастар Пирот). Сл. 5. Поглед са југа на западно седло. Сл. 6. Сателитски исечак. Сл. 7. Прилазни пут из села.

Т. CLXXIXb – Славиња- **Славе-Славеј-Градиште**

Сл. 1-2. Поглед на јужни бедем споља – са југа. Сл. 3. Улаз у утврђење са југоистока. Сл. 4. Поглед на југозападни бедем – поглед са југоистока. Сл. 5-6. Објекти унутар утврђења приметни по конфигурацији терена. Сл. 7-8. Златарски ископ у унутрашњост објекта.

Т. CLXXXa – Сопот, **Дрaка**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2-3. Панорамски поглед са запада. Сл. 4. Исечак из аерофотографије (катастар Пирот). Сл. 5. Поглед на локалитет са истока. Сл. 6. Сателитски исечак. Сл. 7. Врх спекулума – поглед са истока.

Т. CLXXXb – Сопот, **Дрaка**

Сл. 1-2. Поглед на локалитет са истока. Сл. 3-4. Поглед на врх ћувика са златарским ископом унутар спекулума. Сл. 5. Поглед на северни део спекулума. Сл. 6. Поглед са запада на спекулум. Сл. 7-8. Зид спекулума у златарском ископу.

Т. CLXXXIa – Станичење, **Кула**

Сл. 1. Исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Поглед са Куле ка северу на ушће Темштице у Нишаву. Сл. 3. Исечак из аерофотографије (катастар Пирот). Сл. 4. Поглед на Кулу са севера. Сл. 5. Поглед на Кулу са запада. Сл. 6. Сателитски исечак. Сл. 7. Поглед са Куле ка западу.

Т. CLXXXIb – Станичење, **Кула**

Сл. 1. Поглед са севера на пробој-расцеп у стени, својеврсно седло и прилаз Кули. Сл. 2. Поглед на Кулу са северозапада – ближе. Сл. 3. Поглед на кулу са запада и подзид. Сл. 4. Поглед на Кулу са истока. Сл. 5. Детаљ североисточног угла Куле. Сл. 6. Поглед са севера на унутрашњост Куле. Сл. 7. Поглед на унутрашње лице северног зида Куле. Сл. 8. Поглед на северозападни унутрашњи угао Куле.

Т. CLXXXII – Станичење, **Сеоско гробље**

Сл. 1. Поглед са севера на локалитет. Поглед са истока на апсидални део црквишта. Сл. 3. Поглед са запада на црквиште. Сл. 4. Поглед из унутрашњости на улаз у црквиште. Сл. 5-16. Налази новца у приватној колекцији из атара села.

Т. CLXXXIIIa – Станичење, **Могила-Мађилка** након ископавања из 2013

Сл. 1. Поглед са истока на Мађилку. Сл. 2. Поглед са истока на североисточни сегмент тумула. Сл. 3. Исто – поглед са севера. Сл. 4. Поглед са севера на јужни профил источног рова у југоисточном сегменту тумула. Сл. 5. Поглед са југа на јужни ров у југоисточном сегменту тумула. Сл. 6. Поглед са истока на ранија ископавања тумула у југоисточном сегменту. Сл. 7-8. Поглед са југа на тумул након ископавања стопе за надвожњак на новом аутопуту.

Т. CLXXXIIIb – Станичење, **Могила-Мађилка** након радова на аутопуту

Сл. 1. Поглед са југоистока на стопу за надвожњак. Сл. 2. Исто – поглед са североистока. Сл. 3-4. Поглед са југа на унутрашњост стопе. Сл. 5. Поглед са севера на налаз трачких кола и остатке скелета коња откривених машинским путем (из документације РЗЗСК Београд). Сл. 6-7. Детаљи налаза трачких кола in situ (из документације РЗЗСК Београд). Сл. 8. Скупни налаз објављен од стране РТС Београд.

Т. CLXXXIVa – Темска, **Градиште**

Сл. 1. Исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Панорамски поглед са истока на Градиште. Сл. 3. Исто – ближе. Сл. 4. Сателитски исечак. Сл. 5. Поглед са севера на долину Темштице и Градиште. Сл. 6. Исечак из аерофотографије (катастар Пирот). Сл. 7. Исто са сл. 5 – ближе.

Т. CLXXXIVb – Темска, **Градиште**

Сл. 1. Цртеж учитеља М. Благојевића из документације Архива Народног музеја у Нишу.Сл. 2. Поглед са југозапада – са локалитета Кула на Градиште. Сл. 3. Поглед са запада. Сл. 4. Поглед са југа. Сл. 5. Поглед са истока. Сл. 6. Поглед са Градишта ка западу. Сл. 7-8. Поглед са севера на Градиште.

Т. CLXXXIVc – Темска, **Градиште**

Сл. 1. Прилазни пут Градишту – поглед са запада. Сл. 2. Исто – поглед са истока. Сл. 3. Поглед са запада на јужни бедем утврђења. Сл. 4. Оштећење југоисточне куле савременим путем. Сл. 5. Поглед на североисточни бедем из унутрашњости утврђења. Сл. 6. Поглед на источни део бедема из унутрашњости. Сл. 7. Исто са сл. 5 – шире. Сл. 8. Исто са сл. 6 – шире.

Т. CLXXXIVd – Темска, **Градиште**

Сл. 1. Поглед са севера на источни бедем са златарским ископом. Сл. 2. Исто – унутрашње лице источног бедема. Сл. 3. Поглед на златарски ископ дубине преко 4 метара. Сл. 4. Исто са сл. 2 – поглед са запада. Сл. 5. Поглед са истока на спољње лице источног бедема утврђења. Сл. 6. Исто – детаљ златарског ископа. Сл. 7. Исто – поглед са севера.

Т. CLXXXIVe – Темска, **Градиште**

Сл. 1. Поглед са југозапада на унутрашњост цитаделе утврђења. Сл. 2. Поглед са југа из унутрашњости цитаделе на бедем ка утврђеном насељу и кулу уз стеновити отсек. Сл. 3. Поглед са куле уз стеновити отсек ка западу. Сл. 4. Поглед из унутрашњости цитаделе са запада на кулу уз стеновити отсек. Сл. 5. Поглед са југа на западни бедем цитаделе. Сл. 6. Поглед са запада на северни бедем цитаделе. Сл. 7. Поглед са југа на унутрашњост цитаделе. Сл. 8. Савремено црквиште испод цитаделе.

Т. CLXXXIVf – Темска, **Градиште**

Сл. 1-4. Златарски ископи у кулама северног бедема цитаделе. Сл. 5. Бегов мост поглед на очувани део са севера. Сл. 6. Поглед са Градишта на пут ка Будин делу и Пироту. Сл. 7. Градиште са северозапада. Сл. 8. Поглед са југа на Градиште.

Т. CLXXXVa – Темска, **Темац**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2. Прилазни пут уз Темштицу са југозапада. Сл. 3. Поглед са превлаке Темца ка истоку – Болославици. Сл. 4. Сателитски исечак. Сл. 5. Поглед са превлаке Темца ка истоку и клисури Темац. Сл. 6. Поглед са превлаке Темца ка западу и излазу из клисуре Темац..

Т. CLXXXVb – Темска, **Темац**

Сл. 1. Поглед ка југу на превлаку Темца и цитаделу. Сл. 2. Златарски ископ у јужном делу бедема средњег града. Сл. 3. Златарски ископ у јужном бедему горњег града. Сл. 4. Поглед са севера на западни део цитаделе. Сл. 5. Унутрашње лице југоисточног бедема доњег града откривено и сачувано у подруму појате. Сл. 6. Поглед са северозапада на цитаделу. Сл. 7. Исто са сл. 5 – детаљ.

Т. CLXXXVc – Темска, **Темац** - цитадела

Сл. 1. Поглед са запада на врх Темца – цитаделу. Сл. 2. Исто – поглед са истока. Сл. 3. Источна половина цитаделе. Сл. 4. Јужни део цитаделе – поглед са истока. Сл. 5. Поглед са врха цитаделе ка западу и средњем граду. Сл. 6. Источна половина цитаделе – поглед са југа. Сл. 7-8. Западни део цитаделе.

Т. CLXXXVd – Темска, **Темац** – средњи град

Сл. 1. Горњи део југозападног угла бедемског платна. Сл. 2. Источни крај бедема. Сл. 3. Југоисточни бедем – поглед са истока. Сл. 4. Југозападни угао бедема споља. Сл. 5. Југозападни део бедема споља. Сл. 6. Јужни бедем од прелома. Сл. 7. Западна половина унутрашњости средњег града. Сл. 8. Валум уз јужни бедем.

Т. CLXXXVe – Темска, **Темац** – доњи град

Сл. 1. Северни део и у позадини беде средњег града. Сл. 2. Југозападни део бедема. Сл. 3. Јужни део бедема са валумом – поглед са запада. Сл. 4. Златарски ископ у јужном делу средњег града – поглед са југа. Сл. 5. Западни бедем – поглед са југа. Сл. 6. Западни део средњег града, у првом плану златарски ископ – поглед са севера. Сл. 7. Велика гомила камења испод доњег града у источном попречном зиду. Сл. 8. Поткапина испод црквишта.

Т. CLXXXVf – Темска, **Темац** – црквиште Св Петра и Павла

Сл. 1. Поглед на црквиште са југа. Сл. 2. Црквиште са севера. Сл. 3. Црквиште са северозапада. Сл. 4. Поглед на црквиште са запада. Сл. 5. Унутрашњост црквишта – поглед са запада. Сл. 6. Исто – поглед са истока. Сл. 7. Очувано унутрашње лице северног зида. Сл. 8. Спољње лице јужног бедема средњег града.

Т. CLXXXVIa – Темска, **Цренац**

Сл. 1-2. Панорамски поглед на локалитет. Сл. 3. Простор изнад гробнице и рад јазаваца. Сл. 4. Стара планина са локалитета. Сл. 5. Дромос. Сл. 6. Рад златара.

Т. CLXXXVIb – Темска, **Цренац**

Сл. 1. Изглед дромоса. Сл. 2. Поглед на улаз у гробницу из унутрашњости. Сл. 3. Поглед на плафон гробнице са улаза. Сл. 4. Поглеед на западни зид са улаза. Сл. 5-6. Поглед на под и златарске ископ. Сл. 7. Основа гробнице. Сл. 8. Јужна страна дромоса са делом сачуваном покривном плочом.

Т. CLXXXVIIa – Црноклиште, **Црквиште Св Јован**

Сл. 1. Исечак из топографске карте 1:25000. Сл. 2. Поглед на локалитет са југоистока. Сл. 3. Поглед на локалитет са запада. Сл. 4. Исечак из аерофотографије (катастар Пирот). Сл. 5. и 7. Поглед на локалитет са југоистока – ближе. Сл. 6. Сателитски исечак.

Т. CLXXXVIIb – Црноклиште, **Црквиште Св Јован**

Сл. 1. Поглед на јужни део спекулума са истока. Сч. 2. Поглед на северни део спекулума са запада. Сл. 3. Поглед на локалитет са северозапада. Сл. 4. Поглед на јужни део локалитета са севера. Сл. 5. Унутрашње лице спекулума из јужног дела – поглед са истока. Сл. 6. Источни део спекулума – поглед са североистока. Сл. 7. Поглед на улаз и јужни део спекулума са истока. Сл. 8. Грађевински шут са опекама античког формата на југоисточној страни спекулума.

Т. CLXXXVIIIa – Црноклиште, **Метовија-црквиште Св Илије**

Сл. 1. Исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Поглед на црквиште и оброк са запада. Сл. 3. Сателитски исечак. Сл. 4. Исто са сл. 2. – ближе. Сл. 5-6. апсидални део црквиђта – поглед са запада. Сл. 7. Детаљ унутрашњег лица

апсиде са уметнутим опекама античког формата. Сл. 8. Каптирано врело села Црноклиште.

Т. CLXXXVIIIb – Црноклиште, **Метовија-гробница**

Сл. 1. Поглед на положај гробнице у подножју Белаве – поглед са запада.Сл. 2 Поглед на гробницу са североистока. Сл. 3. Поглед на унутрашњост гробнице са севера. Сл. 4. Детаљ спољашњег-источног лица гробнице. Сл. 5. Поглед на јужни унутрашњи зид гробнице. Сл. 6. Поглед на северни улазни зид гробнице. Сл. 7. Поглед на западни зид гробнице са каменом плочом која је затварала улаз. Сл. 8. Изглед камене плоче за затварање гробнице са алком.

Т. CLXXXIXa – Чиниглавци, **Манастир Света Марија**

Сл. 1. Исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Панорамски поглед на локалитет са југозапада. Сл. 3. Сателитски исечак. Сл. 4. Исто са сл. 2 – ближе. Сл. 5. Поглед на врх ћувика са истока. Сл. 6. Поглед са локалитета ка југоистоку – долини Нишаве и утврђењу Гојиндолско кале. Сл. 7. Поглед на врх ћувика са запада. Сл. 8. Исто – поглед са југоистока.

Т. CLXXXIXb – Чиниглавци, **Манастир Света Марија**

Сл. 1. Поглед на црквицу са североистока - са седла. Сл. 2. Исто – ближе. Сл. 3. Поглед на црквицу са југозапада. Сл. 4. Поглед са североистока на црквиште у продужетку црквице. Сл. 5. Исто – поглед са запада. Сл. 6. Рушевине манастирске зграде на простору-платоу између црквице и врха ћувика. Сл. 7. Античка ара искоришћена за часну трпезу црквице. Сл. 8. Два обрађена камена блока уз југозападни угао црквице.

Т. CXCa – Шугрин, **Градсћи вр**

Сл. 1. Исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Исечак из аерофотографије (катастар Пирот). Сл. 3. Сателитски исечак. Сл. 4. Панорамски поглед на локалитете Градсћи вр (десно) и Градиште (лево) од ждрела. Сл. 5. Панорамски поглед са запада на Градсћи вр. Сл. 6. Поглед са северозапада на локалитет.

Т. CXCb – Шугрин, **Градсћи вр**

Сл. 1. Утврђење са севера. Сл. 2. Утврђење са североистока. Сл. 3. Поглед са утврђења ка западу – село Шугрин и долина Трговишког Тимока. Сл. 4.

Поглед са утврђења ка југу. Сл. 5-8. Бедеми утврђења троугаоне куле на капији утврђења..

Т. CXCc – Шугрин, **Градсћи вр**

Сл. 1-5. Бедеми утврђења обрушени по падинама. Сл. 6-8. Унутрашњост утврђења са мањим златарским ископима.

Т. CXCIa – Шугрин, **Прински камен-Градиште**

Сл. 1. Исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Поглед са локалитета ка југу – ка локалитету Градсћи вр. Сл. 3. Исечак из аоерофотографије (катастар Пирот). Сл. 4. Сателитски исечак. Сл. 5. Поглед ка северу, тј. са локалитета Градсћи вр на локалитет Прински камен-Градиште. Сл. 6. Поглед са истока на локалитет.

Т. CXCIb – Шугрин, **Прински камен-Градиште**

Сл. 1. Поглед са запада - из унутрашњости на источну капију утврђења Градиште. Сл. 2. Поглед на унутрашњост утврђења. Сл. 3-4. Поглед на делове западног бедема утврђења. Сл. 5-7. Поглед на југоисточни део бедема утврђења. Сл. 8. Поглед на прилазни пут кроз ждрело.

У ГРАНИЧНИМ ОБЛАСТИМА

Т. CXCIIa – Пиротски крај на картама до римског освајања

Сл. 1. Исечак из карте простирања култура бронзаног доба и гвозденог доба I на простору Јужног Поморавља и Понишавља – преузето из: Гарашанин 1988, карта 2. Сл. 2. Исечак из карте простирања етничких група у предримско доба Понишавља – преузето из: Срејовић 1981, стр. 59. Сл. 3. Исечак из карте простирања култура илирског периода и развијеног гвозденог доба Понишавља – преузето из: Гарашанин 1988, карта 4. Сл. 4-5. Исечак из карти простирања начина сахрањивања и културних група централног Балкана у касном бронзаном добу, преузето из: Иванов 2007, карте 3 и 4.

Т. CXCIIb – Пиротски крај на картама до римског освајања

Сл. 1. Северни део простирања Пеонских племена у 6. веку пре н. ере, преузето из: Петрова 1999, Сл. 2а. Исечак из карте најраније познатих племена централног Балкана – преузето из: Фол, Спиридонов 1983, стр.

135, карта VI. Сл. 2b. Исечак из карте племена централног Балкана у 6 веку – преузето из: Спиридонов 1983, карта 21, THRACICA HERODOTIANA. 2c. Исечак из карте племена централног Балкана у време Одриске државе Ситалка – преузето из: Спиридонов 1983, карта 26. Сл. 2d. Исечак из карте у време Одриске државе Котиса I – преузето из: Спиридонов 1983, карта 34. Сл. 3. Исечак из карте племена централнобалканског простора у предримско доба – преузето из: Папазоглу 1969.

Т. CXCIIc – Пиротски крај на картама до римског освајања

Сл. 1. Исечак из карте племена централног Балкана у предримско доба – преузето из: Mirković 2007, сл. 10, стр. 18.. Сл. 2. Исто – преузето из: Ivanov, von Bülow 2008, сл. 5, стр. 11. Сл. 3. Исечак из карте западне границе Одриског цартсва – преузето из: Делев 2010, стр. 98. Сл. 4. Исечак из карте територије Дарданије у хеленистичко доба – преузето из: Папазоглу 1988, карта 1.

Т. CXCIIIa – Пиротски крај у праисторији

Избор фрагмената украшених керамичких посуда енеолитских култура са Пиротског града – ископавања 1985-1986. године (из документације МПП).

Т. CXCIIIb – Пиротски крај у праисторији

Сл. 1. Бакарна секира из Станичења (преузето из: Археолошка грађа Србије - Ниш, 2006, 258, сл. 45). Сл. 2. Бакарна секира из Бабушнице (преузето из: Археолошка грађа Србије - Ниш, 2006, 258, сл. 45). Сл. 3-4. Два келта из Пирота (из документације МПП). Сл. 5. Бакарна секира из Штрбовца, општина Бабушница (преузето из: Археолошка грађа Србије - Ниш, 2006, 263, сл. 50). Сл. 6-7. Бронзани келт и прапорац из Димитровграда (преузето из: Николова 2007, 13/41, кат. 12-13). Сл. 8-9. Бронзани привесак у облику птице – македонска бронза и уломљен бронзани прапорац из Пирота (из документације МПП). Сл. 10. Ковач из Враништа (преузети из: Поповић 1975, кат. 170).

Т. CXCIIIc – Пиротски крај у праисторији

Сл. 1-2. Керамичке урне из Пољске Ржане, општина Пирот (из документације МПП). Сл. 3. Керамичка урна из Велике Лукање, општина

Пирот (из документације МПП). Сл. 4-14. Керамичке урне и прилози из Пирота – некропола Мађилка (из документације МПП).

Т. CXCIIId – Пиротски крај у праисторији

Метални налази из Комја, општина Димитровград (преузето из: Николова 2007, 13/42, кат. 14). Сл. 2-6. Бронзане и гвоздена фибула из Синьца, Бела Паланка (из документације РЗЗСКБ). Сл. 7. Бронзана фибула из Срећковца, општина Пирот (из документације МПП). Сл. 8. Сребрни торквес из Вете-Бела Паланка са сребрном фибулом из Стола-Бабушница (преузето из Стојић-Јоцић 2005: сл. 94). Сл. 9. Сребрна фибула из Стола, општина Бабушница (преузето из:).

Т. CXCIIIe – Пиротски крај у праисторији

Избор фрагмената украшених керамичких посуда из бронзаног и гвозденог доба са Пиротског града – истраживања 1985-1986.

Т. CXCIIIf – Пиротски крај у праисторији

С. 1-2. Реконструисане керамичке посуде са насеља из подножја јужне стране Сарлаха – истраживања 1989-1990. (из документације МПП). Сл. 3. Налаз керамичког лонца из Крупца, општина Пирот (из документације МПП). Сл. 4. Налаз фрагмента украшене керамичке посуде из Мокре (лок. Чифлик), Бела Паланка (из документације МзбБП). Сл. 5. Налаз фрагмента украшене посуде из Горњег Стрижевца(лок. Бербеч), Бабушница (из документације МзбБП). Сл. 6. Случајни налаз бронзане фибуле на Градишту у Великом Суводолу.

Т. CXCIVa – Пиротски крај на картама у време Принципата

Сл. 1-2. Источна граница Горње Мезије – преузето из: Mócsy 1970, сл. 1-2., стр. 10 и 12. Сл. 3. Исто – преузето из: Папазоглу 1988, карта 2. Сл. 4. Исто – преузето из: Dušanić 2010, сл. 3., стр. 476.

Т. CXCIVb – Пиротски крај на картама од Принципата до Ране Византије

Сл. 1. Источна и део јужне границе Горње Мезије – преузето из: Mirković 2007, сл. 1, стр. 8. Сл. 2. Провинције Позног Царства на централном Балкану – преузето из: Mirković 2007, сл. 83, стр. 90, односно, из: Константин Велики и Милански едикт-каталог изложбе, 2013, сл. 2., стр. 28. Сл. 3. Западна граница Тракије, преузето из: Ivanov, von Bülow 2008, сл.

8, стр. 15. Сл. 4. Провинције централног Балкана Раног и Позног Царства, преузето из: Ivanov, von Bülow 2008, на задњој клапни.

НА ГЛАВНОМ ЦАРСКОМ – ДИЈАГОНАЛНОМ ПУТУ

Т. CXCVa – пут кроз Куновицу

Сл. 1. Исечак из карте 1:25000 – западна половина пута Просек-Црвена Река. Сл. 2. Исто – источна половина пута Просек-Црвена Река.

Т. CXCVb – пут кроз Куновицу

Сл. 1. Сателитски исечак западне половине пута Просек - Црвена Река. Сл. 2. Исто – источна половина.

Т. CXCVc – пут кроз Куновицу

Сл. 1. Панорамски поглед са запада на Куновички пролаз. Сл. 2. Исто - ближе

Т. CXCVIa – пут изнад Сићевачке клисуре

Сл. 1. Исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Сателитски исечак.

Т. CXCVIb – пут изнад Сићевачке клисуре

Сл. 1. Поглед са југоистока – локалитета Чука на пут са десне стране Сићевачке-Градашничке клисуре. Сл. 2. Поглед са југоистока на почетак Сићевачке-Градашничке клисуре.

Т. CXCVIIa – пут преко Црвене Реке и Шупљег камена

Сл. 1. Исечак из карте 1:25000. Сателитски исечак. Сл. 3. Миљоказ Александра Севера са Шупљег камена

Т. CXCVIIb – пут преко Црвене Реке и Шупљег камена

Поглед са југоистока на котлину Нишаве код Црвене Реке. Сл. 2. Поглед са северозапада на Белопаланачко поље – са локалитета Стража, Вргудинац.

Т. CXCVIIIa – пут кроз Белопаланачко поље- западно од Ремесијане

Сл. 1. Исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Сателитски исечак.

Т. CXCVIIIb – пут кроз Белопаланачко поље – западно од Ремесијане

Сл. 1. Поглед са Великог курила ка Наису. Сл. 2. Поглед са Великог курила западно на котлину и пут за Наис.

Т. CXCVIIIc – пут кроз Белопаланачко поље – источно од Ремесијане

Сл. 1. Исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Поглед са Великог курила на Белаву и пут ка Туресу.

Т. CXCVIIId – пут кроз Белопаланачко поље – источно од Ремесијане

Сл. 1. Сателитски исечак. Сл. 2. Поглед са Великог курила источно на котлину и пут ка Туресу

Т. CXCIXa – пут преко Страже-Синьца

Сл. 1. Исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Сателитски исечак. Сл. 3. Делови почасног споменика са трасе на овом сегменту римског главног пута.

Т. CXCIXb – пут преко Страже-Синьца

Сл. 1. Поглед са запада на прелаз Стража. Сл. 2. Исто - поглед са истока.

Т. CXCIXc – пут преко Страже-Синьца

Сл. 1. Поглед са истока на прелаз Стража- уже, у позадини Сува планина. Сл. 2. Исечак из старије карте 1:50000.

Т. CCa – пут преко Станичења

Сл. 1. Исечак из карте 1:25000. Сателитски исечак.

Т. CCb – пут преко Станичења

Сл. 1. Поглед са северозапада на локалитет Градиште и превој Будин дел. Сл. 2. Долина Нишаве са Градишта, Темска ка мутацији Латина.

Т. CCIa – пут преко Суводола и Станичења до Туреса

Сл. 1. Исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Сателитски исечак. Сл. 3. Уломљен миљоказ постављен на капији Лилиних у В. Суводолу.

Т. CCIb – пут преко Суводола и Станичења до Туреса

Сл. 1. Поглед са северозапада на Пиротско поље. Сл. 2. Поглед из Пирота на долину Нишаве и превој Будин дел.

Т. CCIIa – путеви око Сукова

Сл. 1. Исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Миљоказ из Војнеговачке баре у атару Великог Села са новог аутопута. Сл. 3. Сателитски исечак. Сл. 4. Миљоказ из цркве Св. Николе у селу Крупцу.

Т. CCIIb – путеви око Сукова

Сл. 1. Поглед са северозапада – са трасе новог аутопута ка Градишту и Сукову. Сл. 2. Поглед са Калеа из атара села Градишта ка северозападу - Белом Пољу.

Т. CCIIIa – пут Градиште-Жељуша

Сл. 1. Исечак из карте 1:25000. Сателитски исечак.

Т. CCIIIb – пут Градиште-Жељуша

Сл. 1. Погледа са запада на Кале из атара села Градишта. Сл. 2. Поглед са Калеа ка југоистоку – долина Нишаве, до Калеа из атара села Гојин Дол.

Т. CCIVa – пут Димитровград-Ballanstra

Сл. 1. Исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Сателитски исечак.

Т. CCIVb – пут Димитровград-Ballanstra

Сл. 1. Поглед ка истоку са Кндине баре - ка мутацији Баланстра. Сл. 2. Поглед ка атару села Калотина у Бугарској.

Т. CCVa – пут преко Коритнице

Сл. 1. Исечак из карте 1:25000. Сл. 2. Сателитски исечак.

Т. CCVb – пут преко Коритнице

Сл. 1. Поглед са северозапада на савремени пут кроз Ждрело и римски пут североисточно од њега. Сл. 2. Поглед са подножја локалитета Кула из атара села Бежиште ка Лужници.

Т. CCVIa – пут преко Лужнице

Сл. 1. Исечак из карте 1:25000 (од села Горчинци до Грнчара). Сл. 2. Сателитски исечак.

Т. CCVIb – пут преко Лужнице

Сл. 1. Исечак из карте 1:25000 (од села Грнчара до Модре Стене). Сл. 2. Сателитски исечак.

Т. CCVIc – пут преко Лужнице

Сл. 1. Долина Лужнице низводно од Кулишта, Грнчар. Сл. 2. Поглед на долину Лужнице са пута за село Богдановац.

ОД ГРАДИНА ПРЕКО МАНСИЈА И ГРАДОВА ДО ПОЛИХНИОНА

– Античка топографија пиротског краја

HORREVM MARGI
SARMATAE
PRAESIDIVM DASMINI
CAMETAE
PRAESIDIVM POMPEI
GRAMRIANAE
NAISSVS
MEDIANA
HAMMEVM
AD HERCVLEM
AD FINES
IVSTINIANA PRIMA
VINDENAE
VLPIANA
VICIANVM
SCVPI
TIMACVM MINVS
TIMACVM MAIVS?
REMESIANA
LATINA
TVRRES
ANASTASIANA
AQVAE
CASTRA MARTIS
BONONIA
RATIARIA
REMETODIA
COMBVSTICA
TRANSLITVS
BALLANSTRA
MELDIA
SERDICA
EXTVMNE
PAVTALIA
SPINOPARA
LARISTORVM
GERMANIA
SPORTELA
SCAPTOPARA
MONTANA
VOROVVM MINOR
DACIA MEDITERRANEA
DACIA RIPENSIS
DACIA MEDITERRANEA
DARDANIA
DARDANIA
DACIA MEDITERRANEA
DACIA MEDITERRANEA
DACIA MEDITERRANE

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

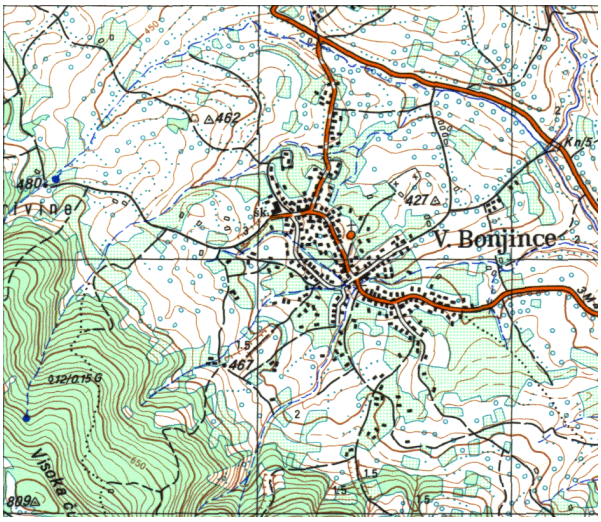
Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

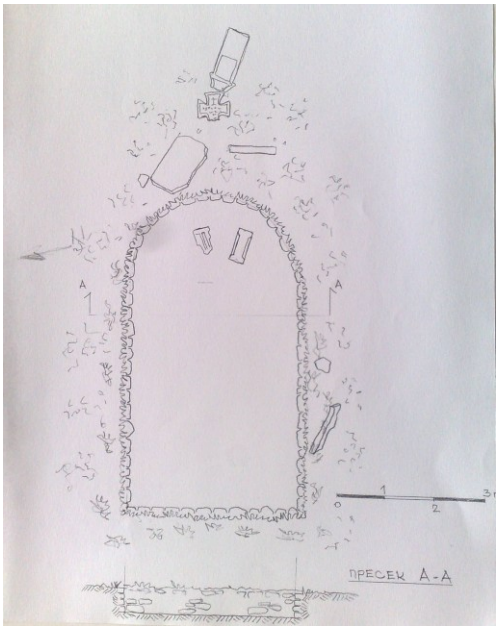
Сл. 3.

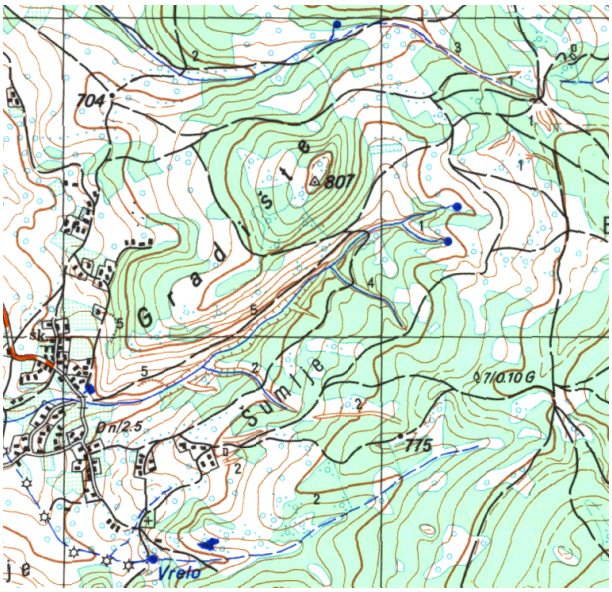
Сл. 4.

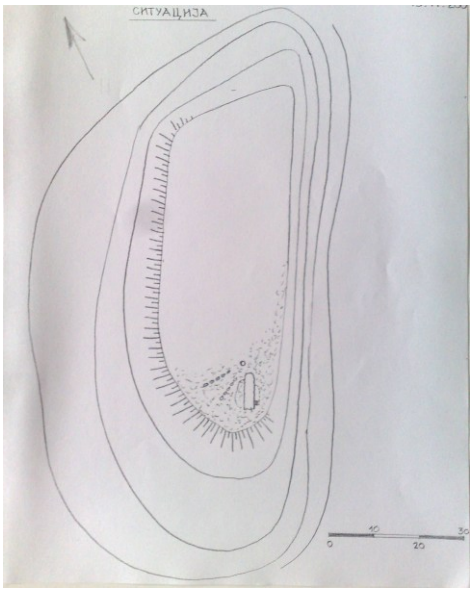
Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. .

Сл. 1.

Сл. 3.

Сл. 2.

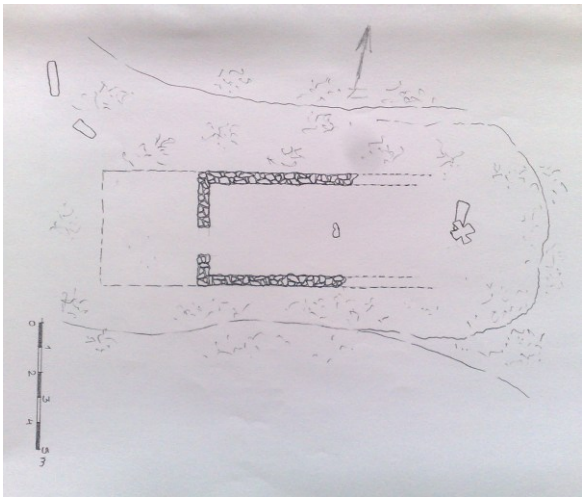

Сл. .

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 4

Сл. 3.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 5.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4a-b.

Сл. 5.

Сл. 6

Сл. 7.

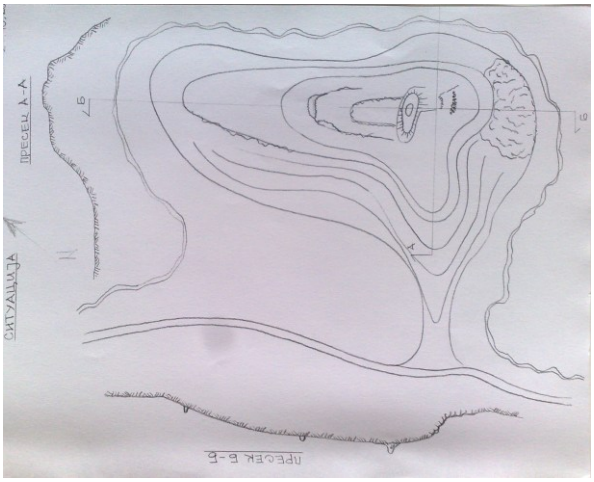
Сл. 8.

Сл. 9.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

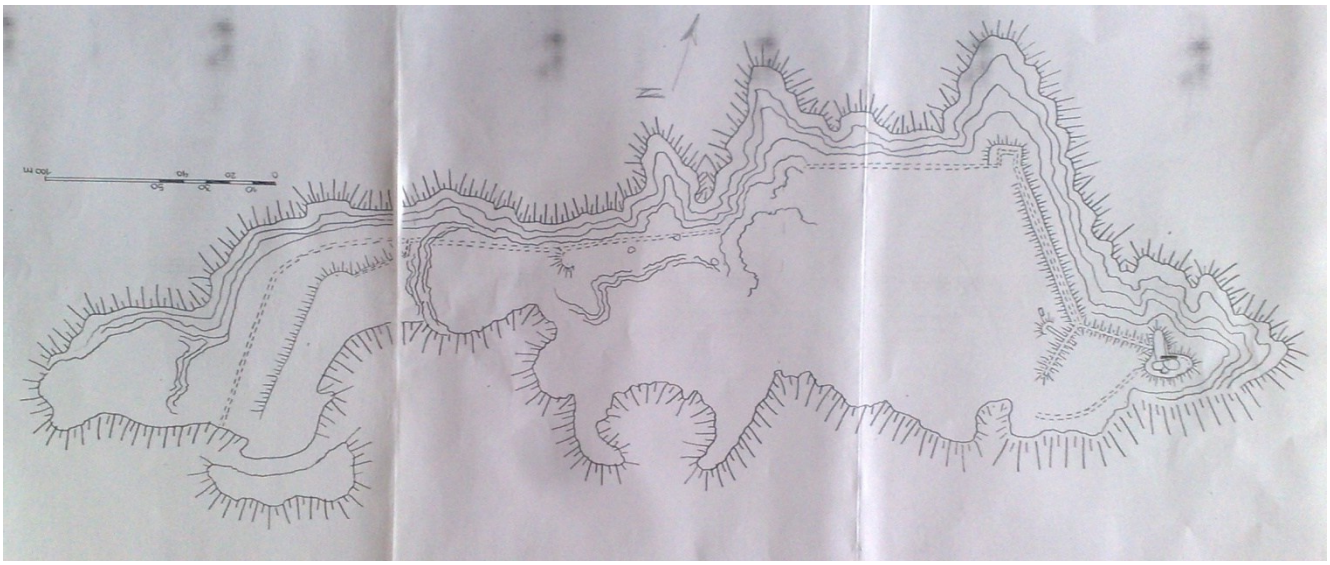
Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

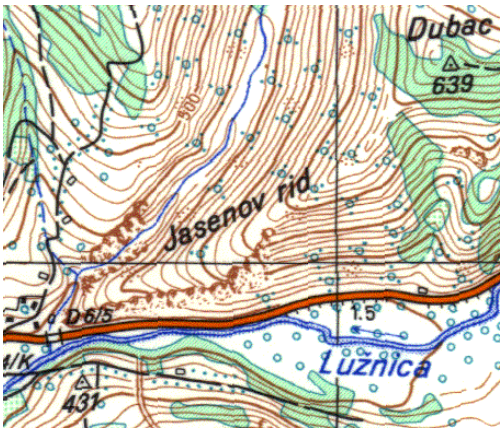
Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6. Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

С. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 2.

Сл. 7.

Сл. 3.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

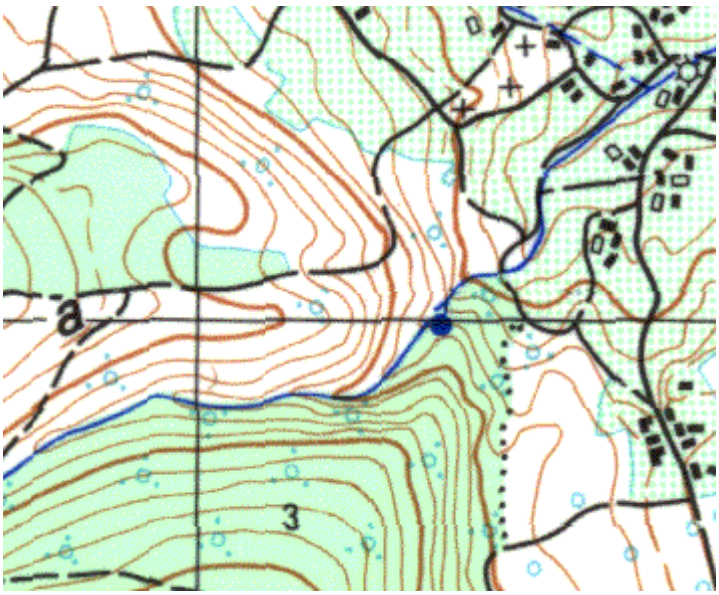
Сл. 9.

Сл. 10.

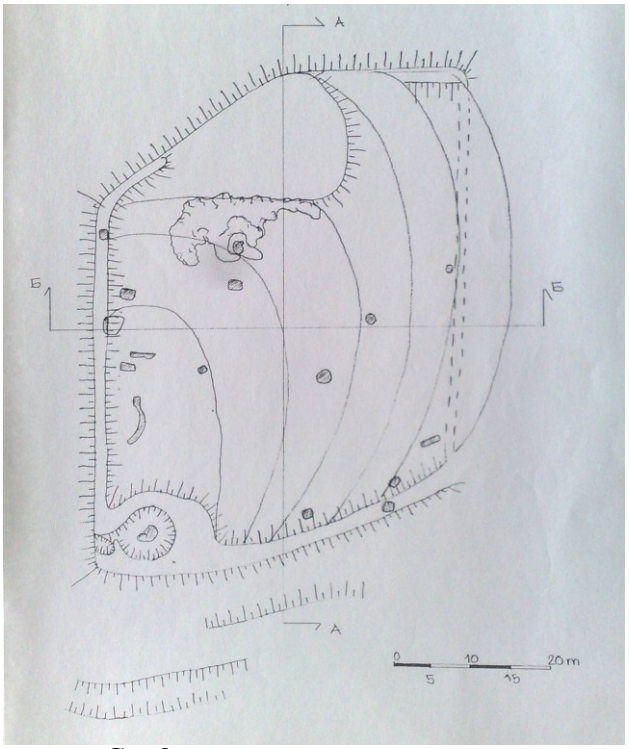

Сл. 11.

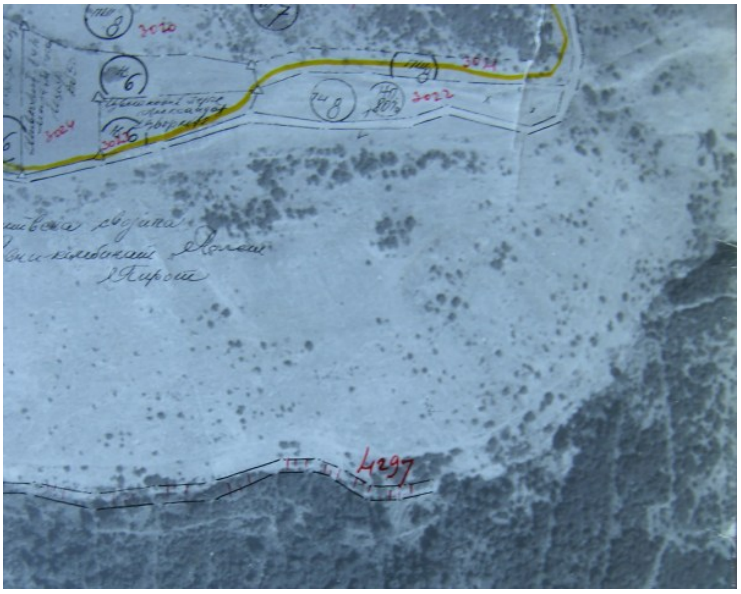

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

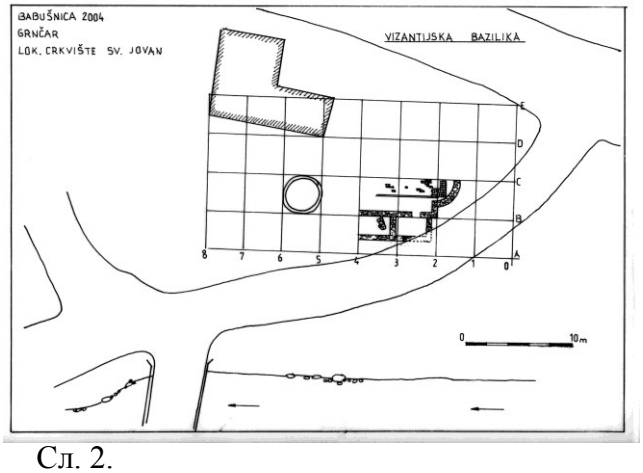
Сл. 5.

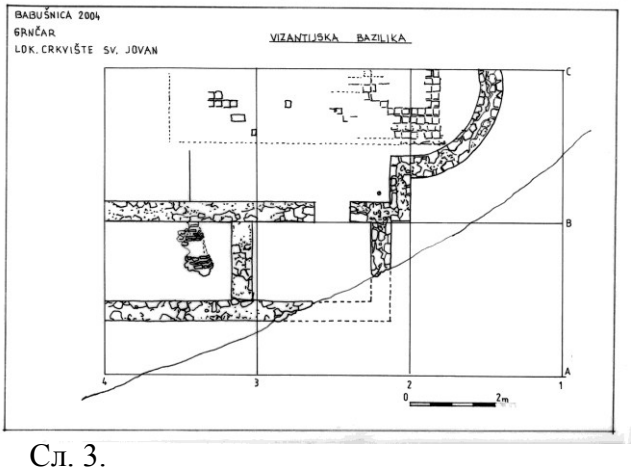
Сл. 6.

Сл. 1.

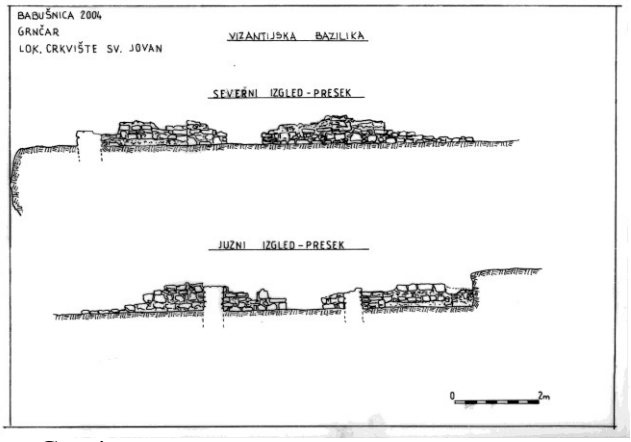
Сл. 2.

Сл. 3.

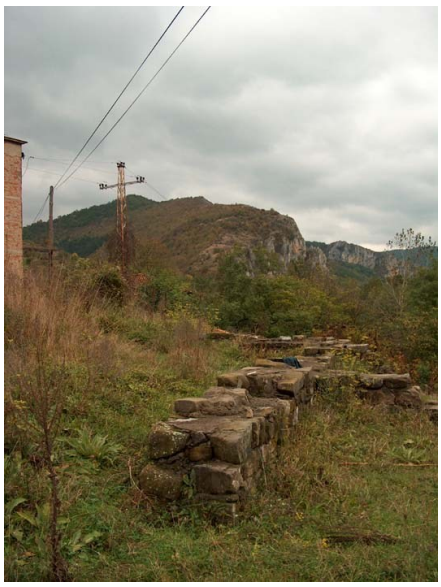
Сл. 5.

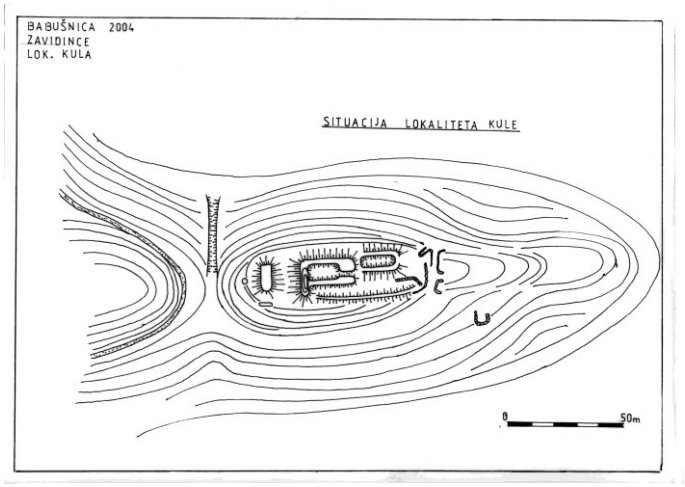
Сл. 4.

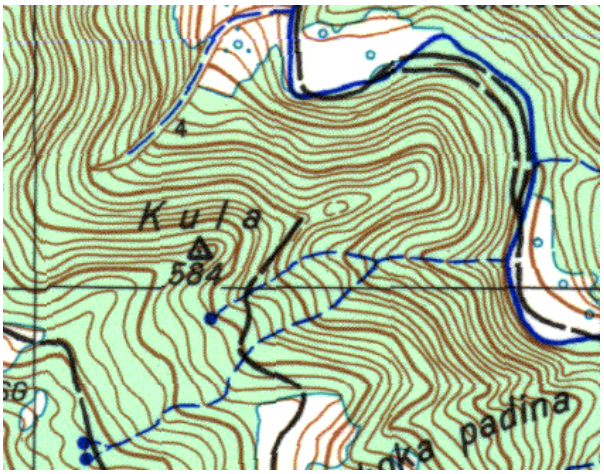
Сл. 6.

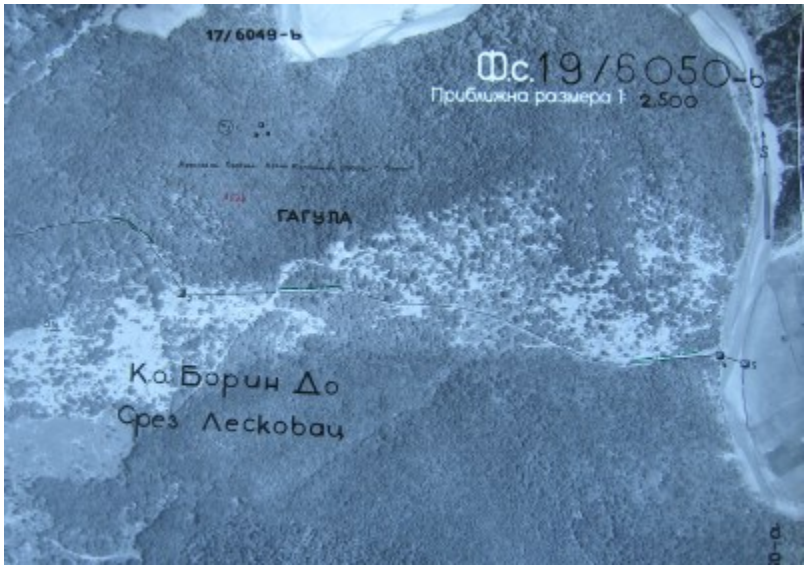
Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 7.

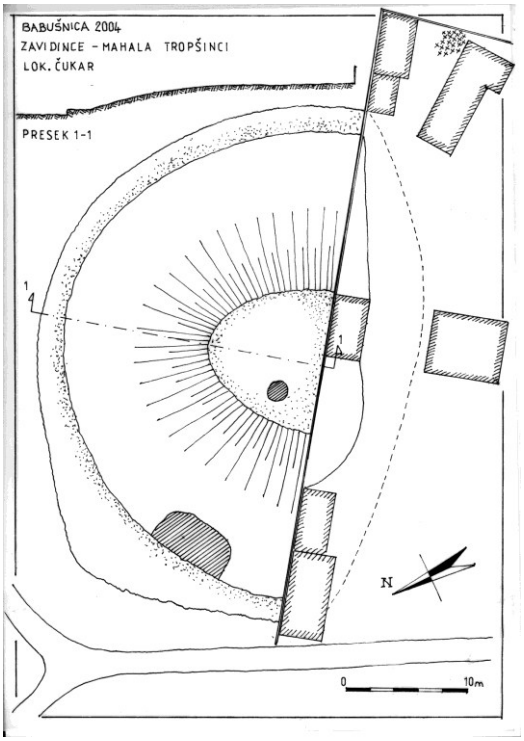
Сл. 6.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

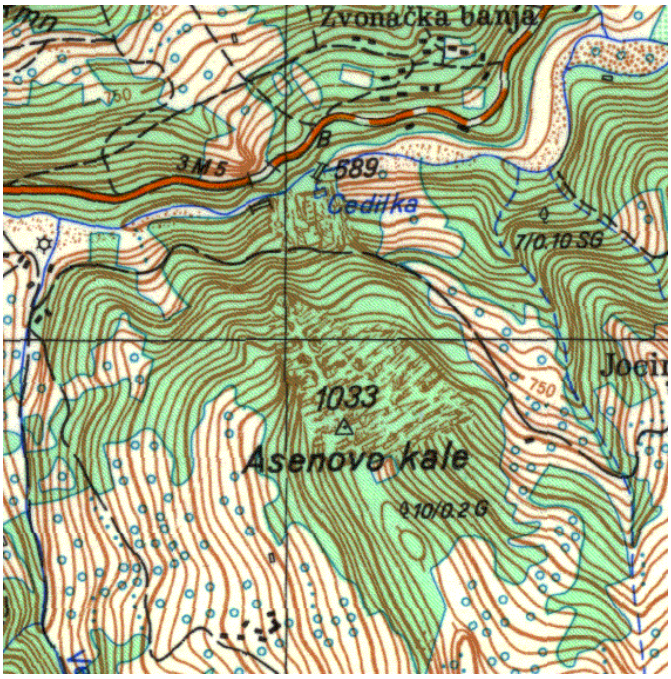
Сл. 4.

Сл. 5.

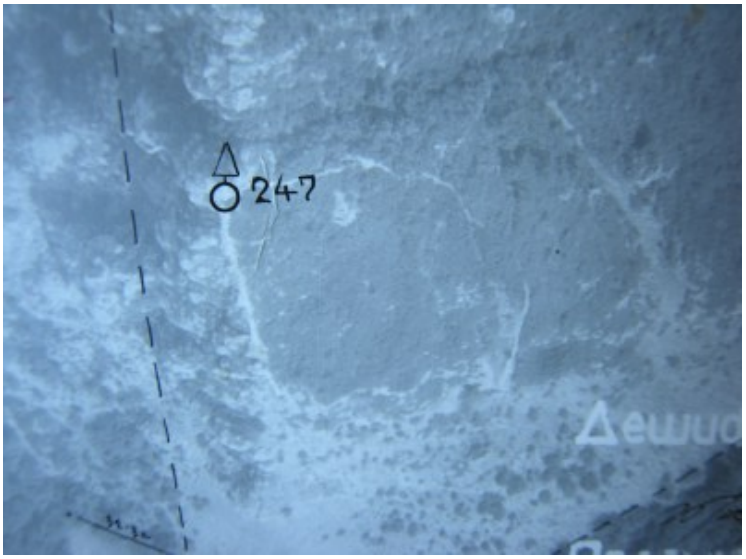
Сл. 6.

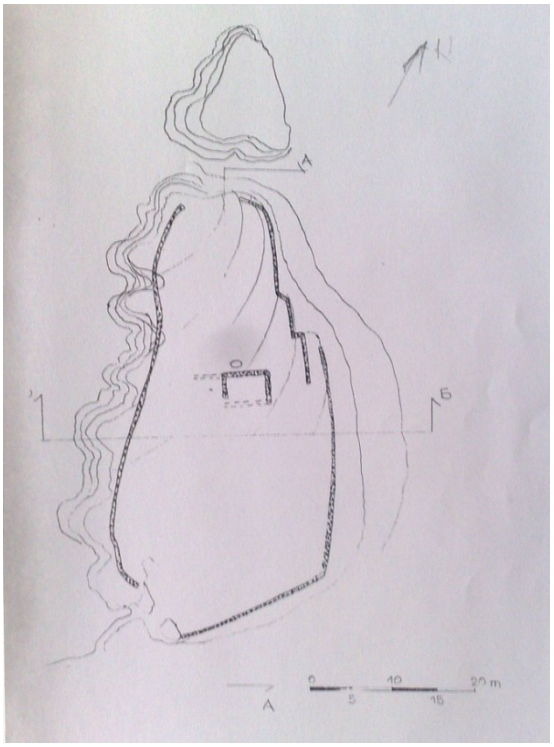
Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл.1

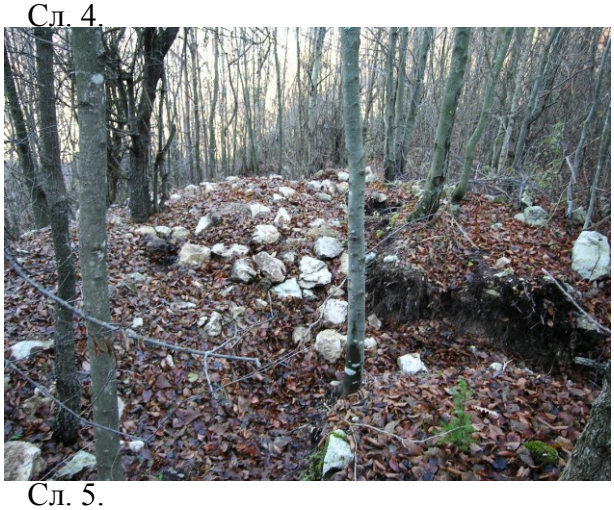
Сл. 2.

Сл. 4.

Сл. 3.

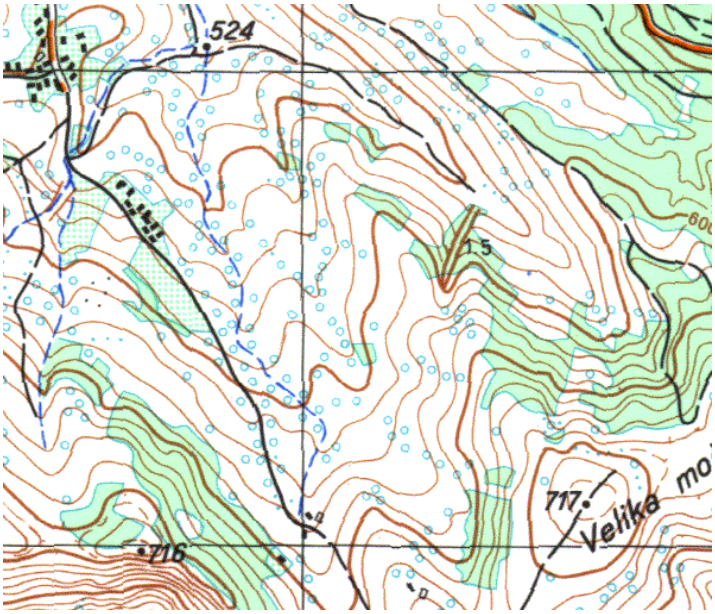
Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

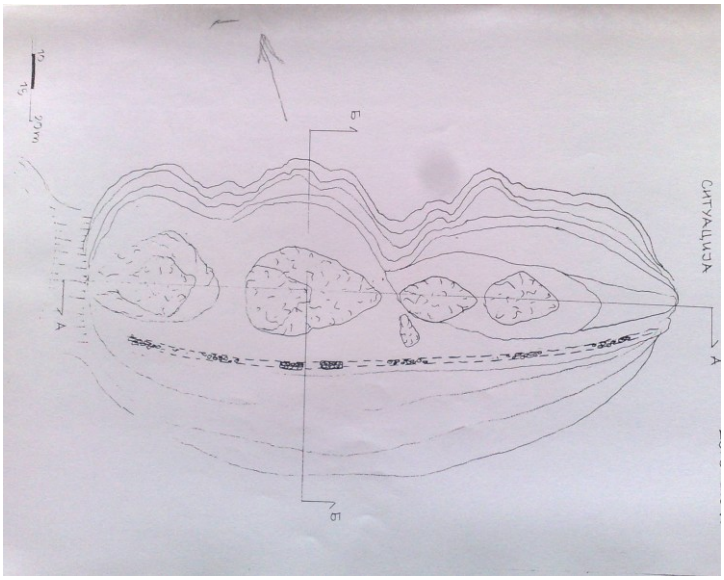
Сл- 4.

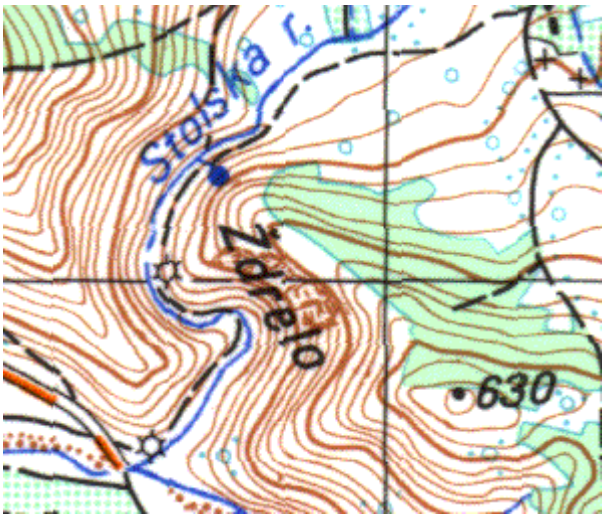
Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

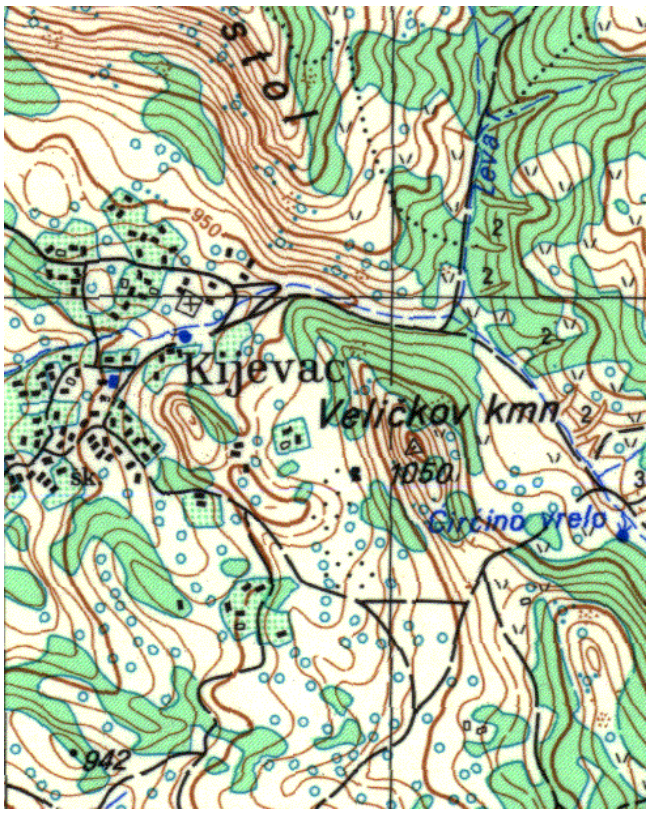
Сл. 6.

Сл. 7.

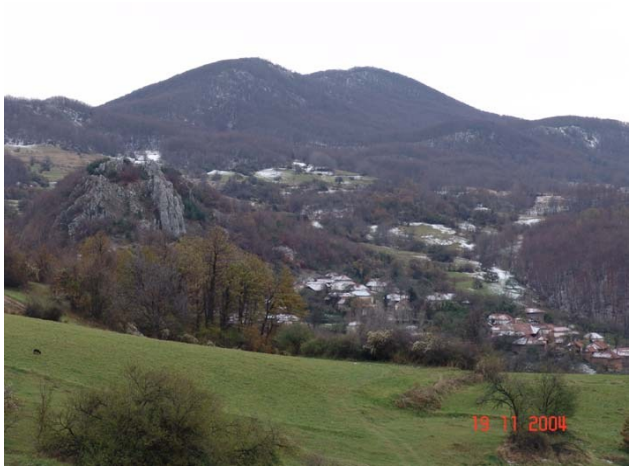
Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

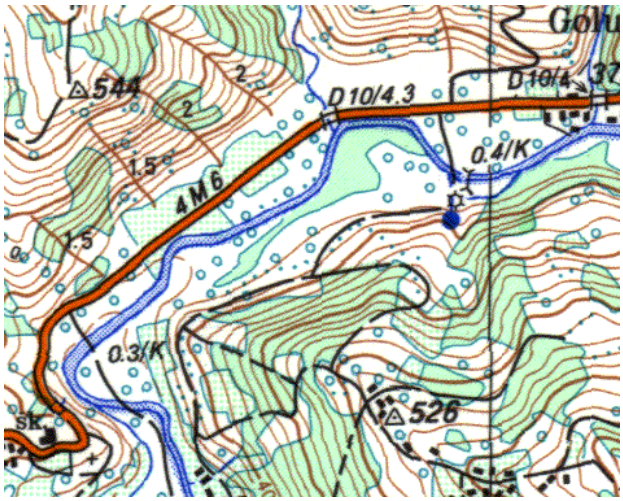
Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

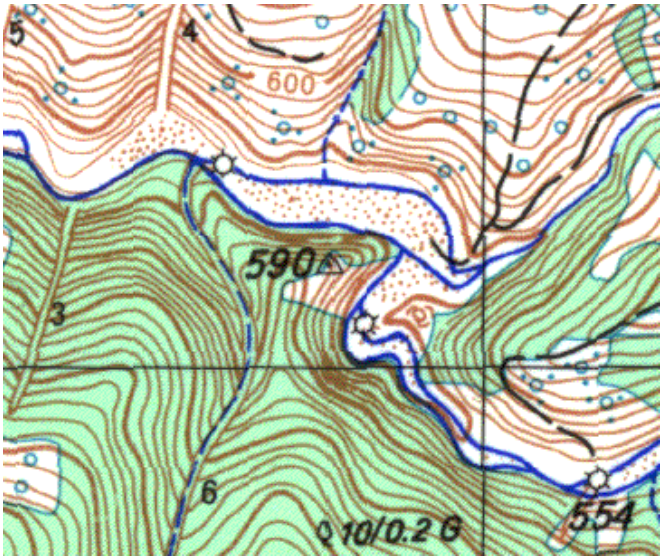
Сл. 7.

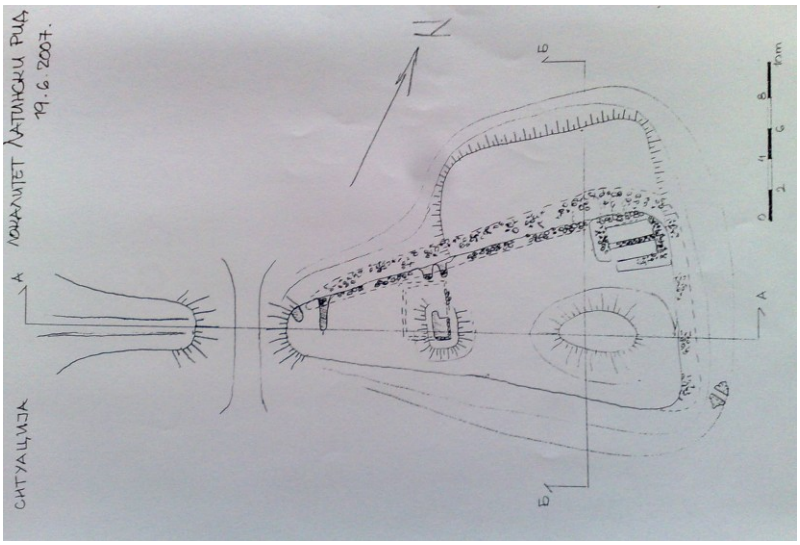
Сл. 8.

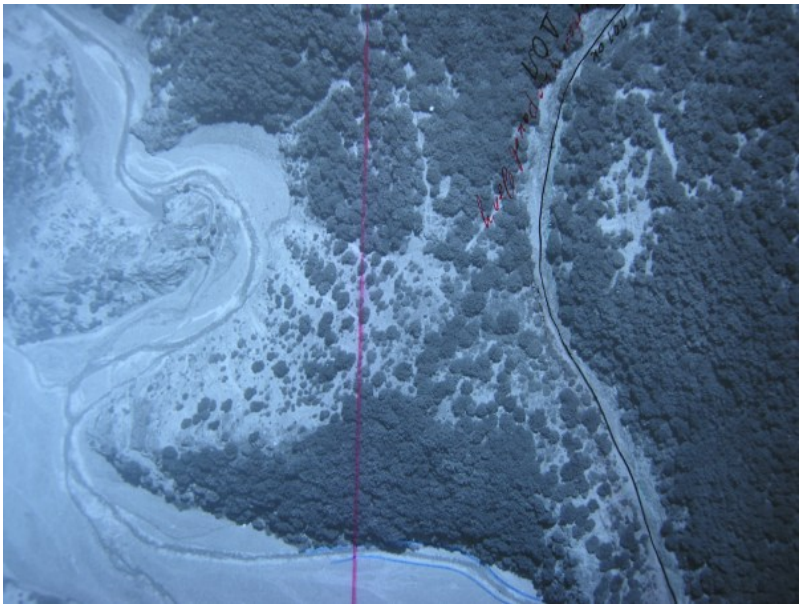
Сл. 9.

Сл. 1.

Сл. 2.

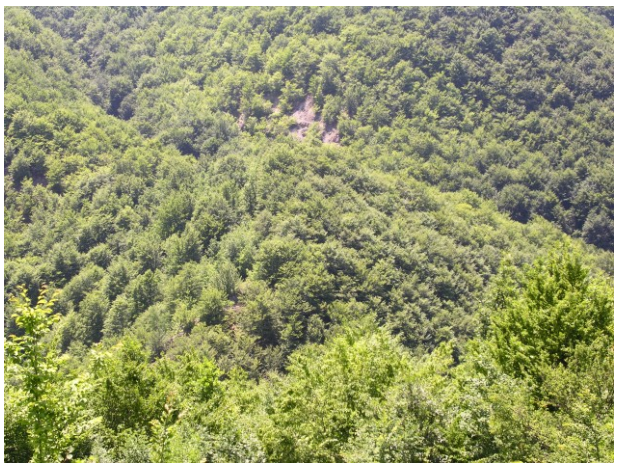
Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

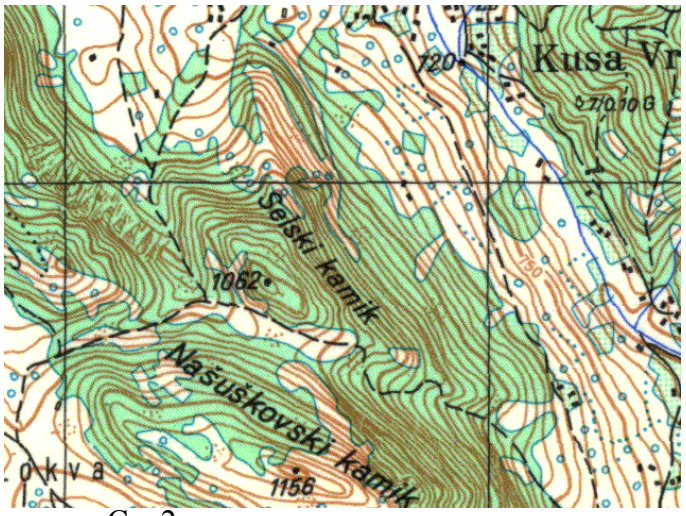
Сл. 6.

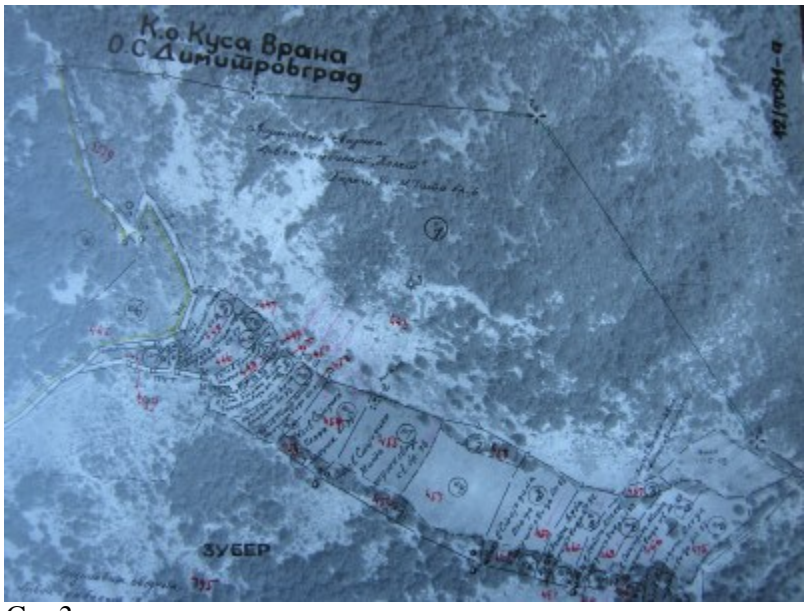
Сл. 7.

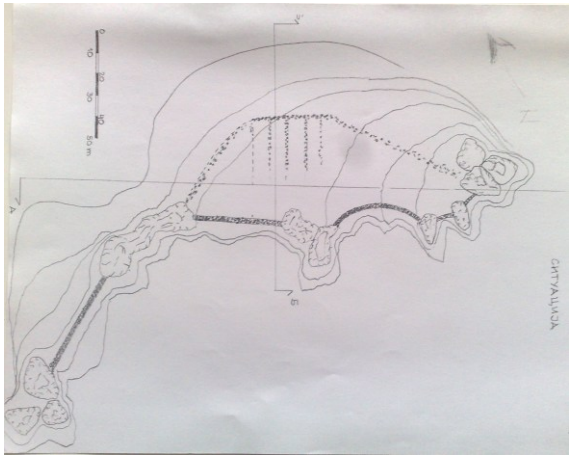
Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

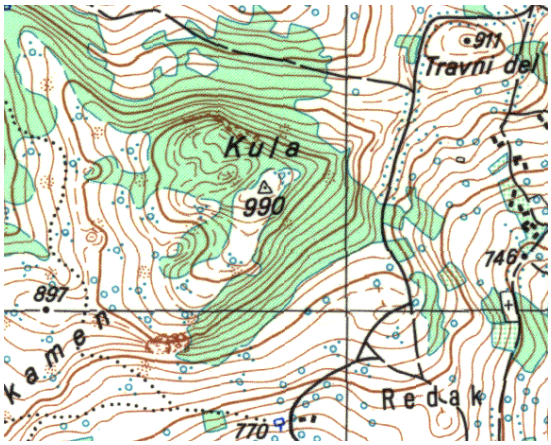
Сл. 5.

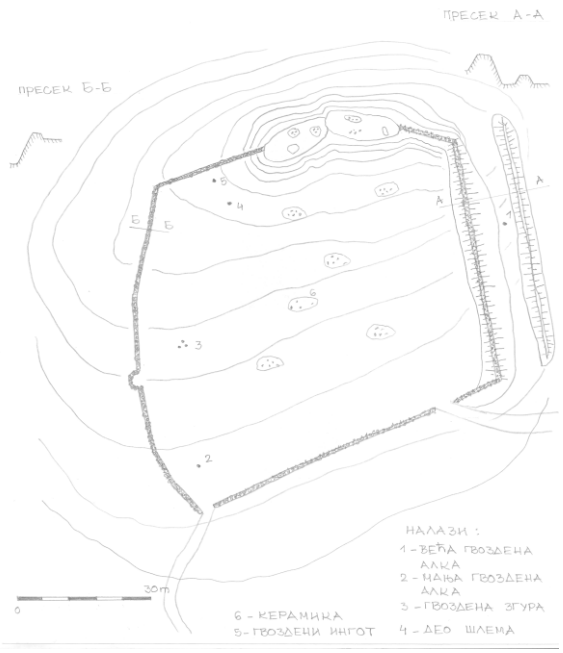
Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

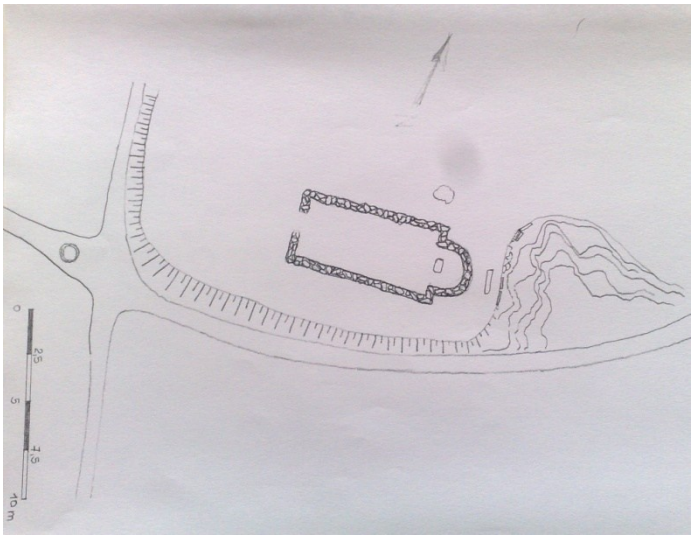
Сл. 3.

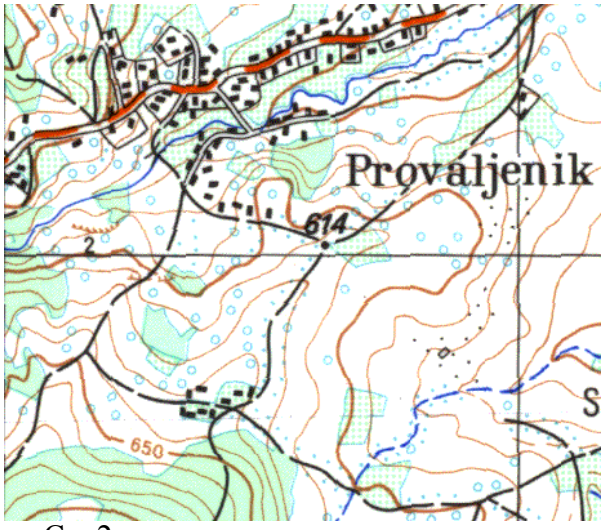
Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

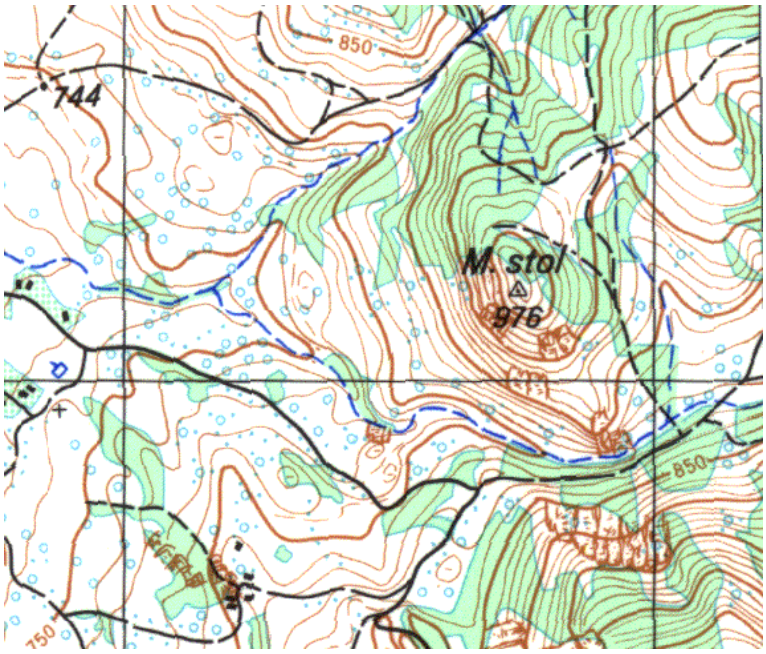
Сл. 6.

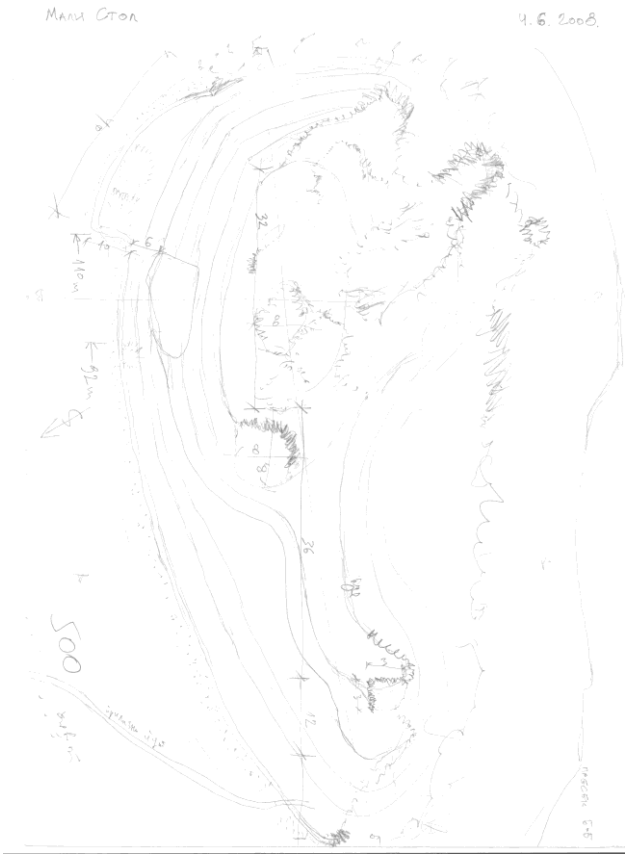
Сл. 7.

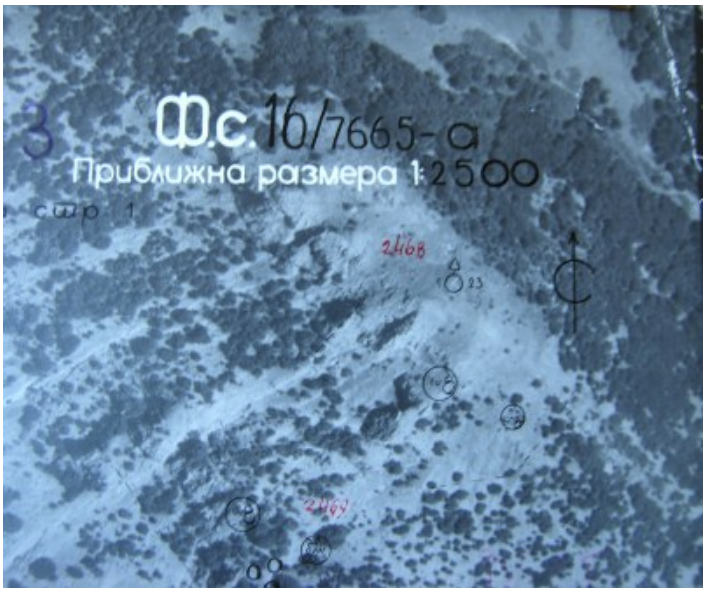

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

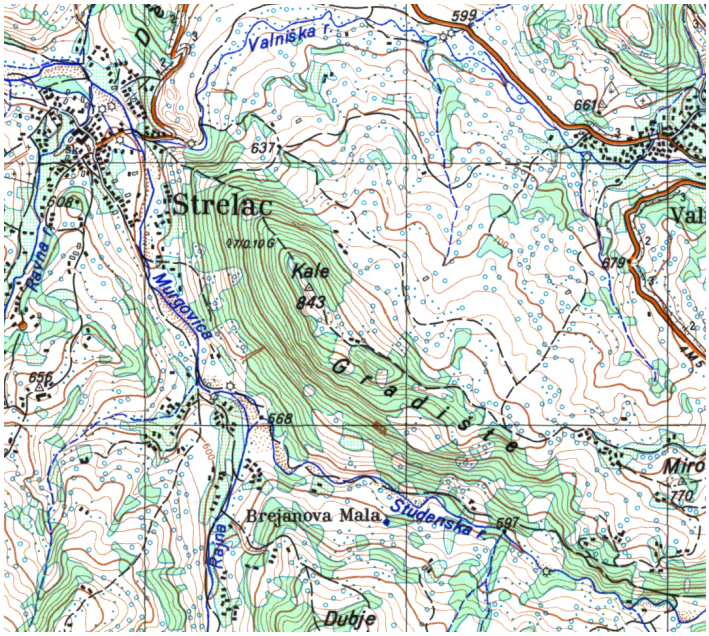
Сл. 4.

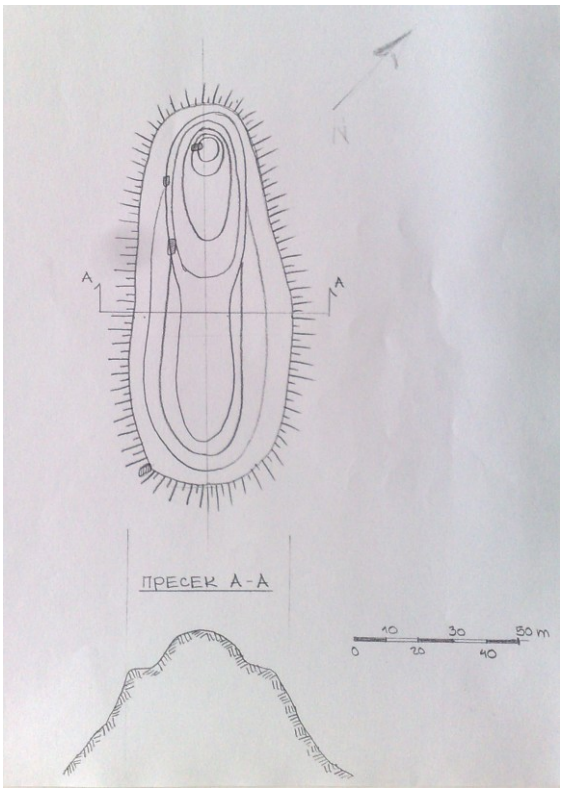
Сл. 5.

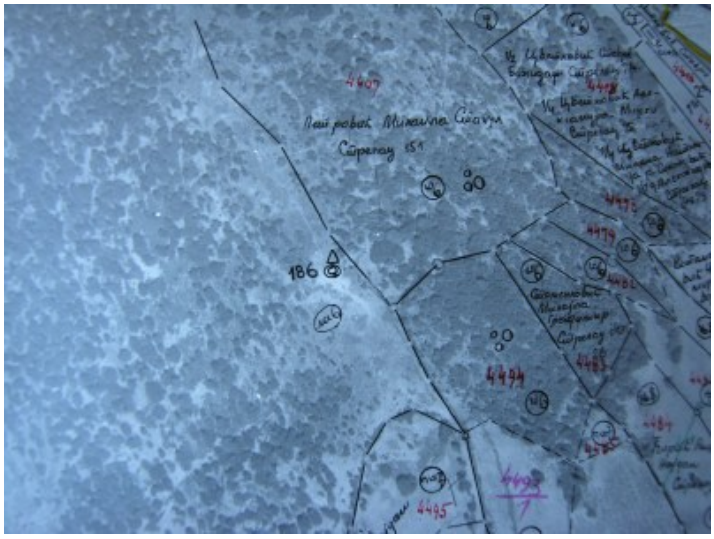
Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

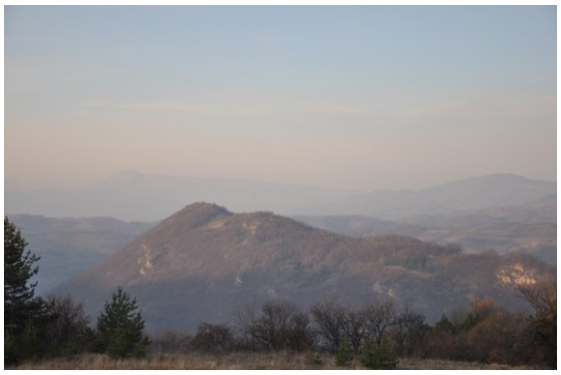
Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 4

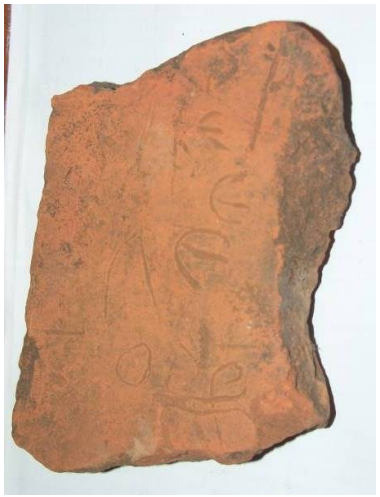
Сл. 3.

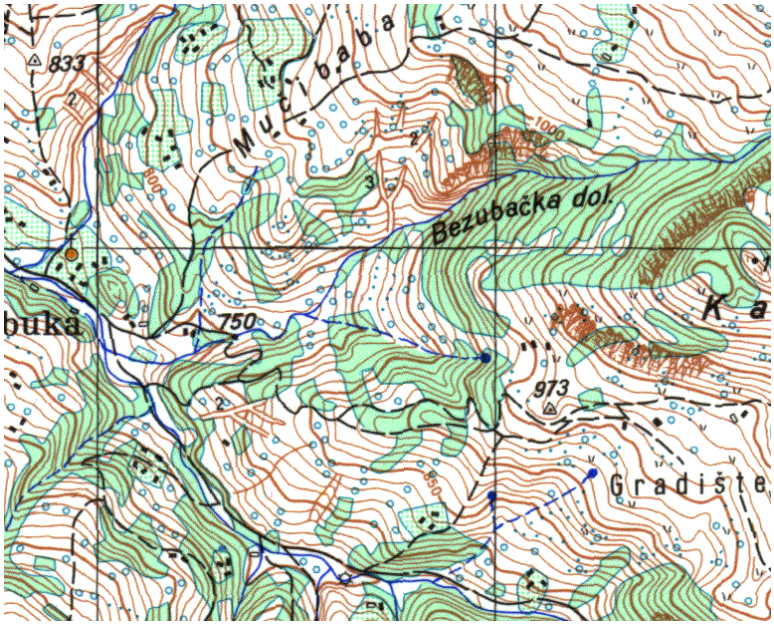
Сл. 5.

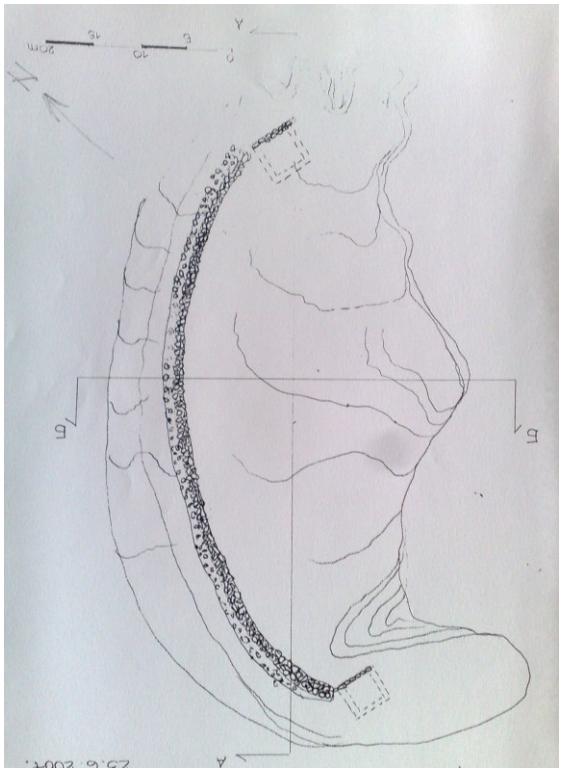
Сл. 6.

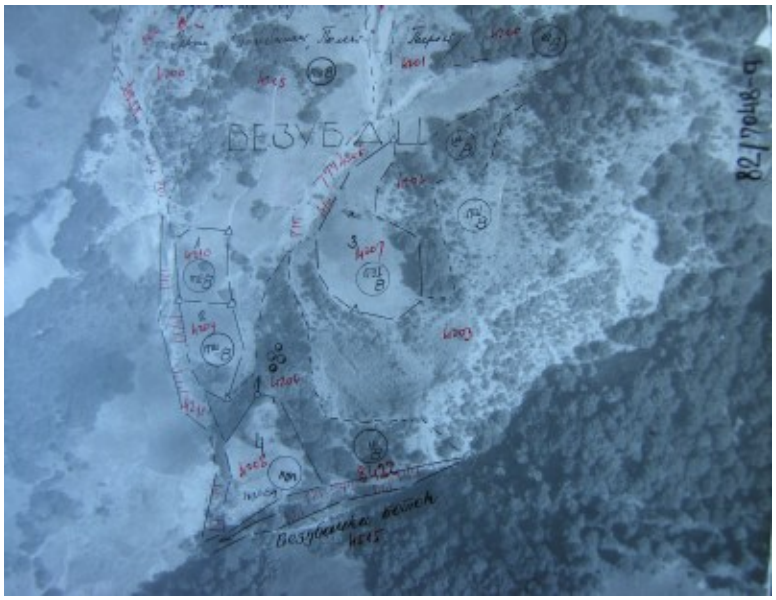
Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

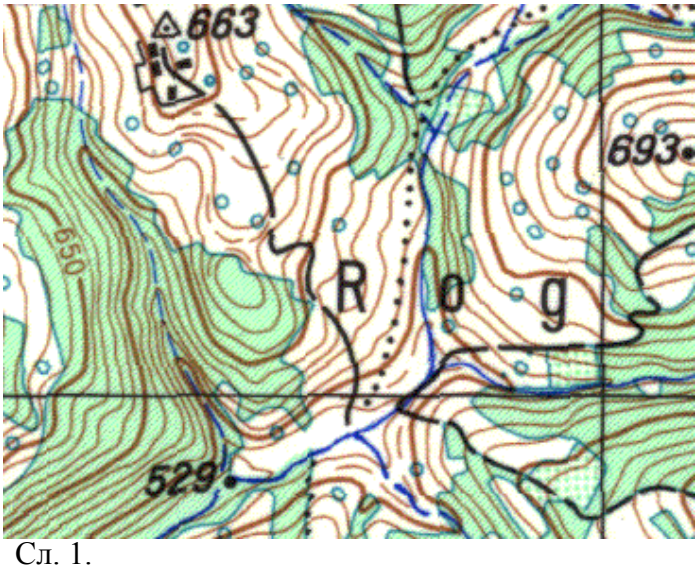
Сл. 5.

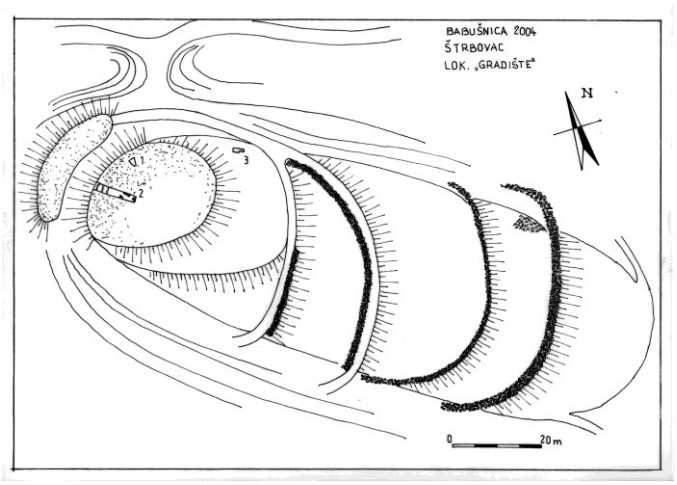
Сл. 6.

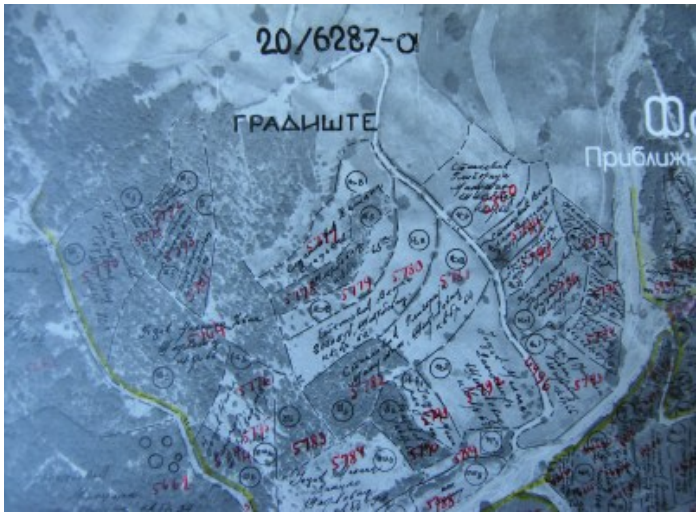
Сл. 7.

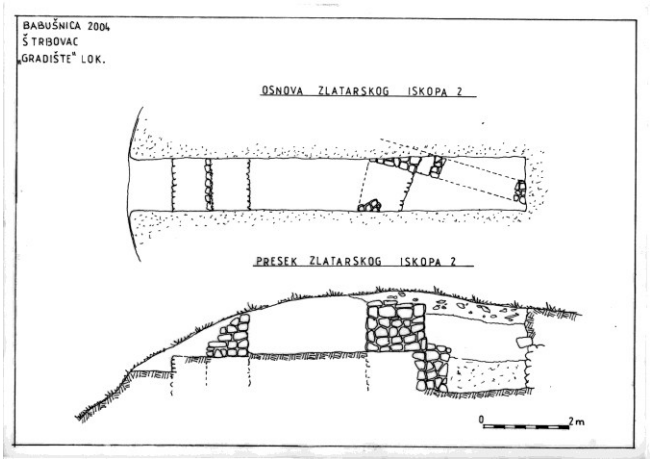
Сл. 1.

Сл. 2.

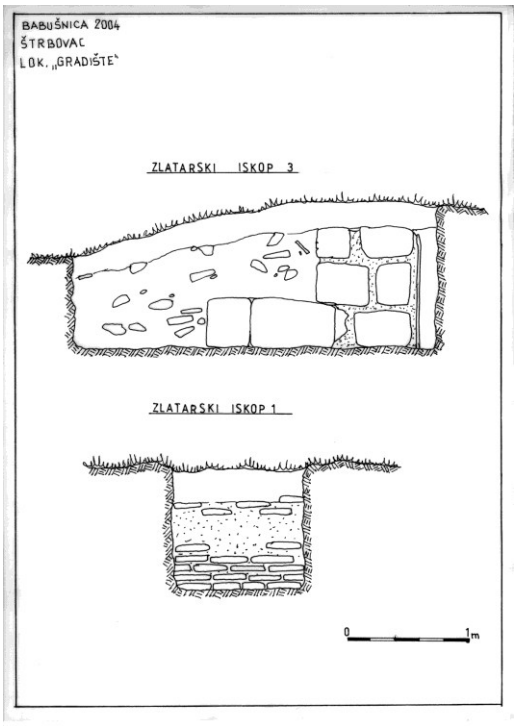
Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 7.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 8.

Сл. 9.

Сл. 10.

Сл. 11

Сл. 12.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

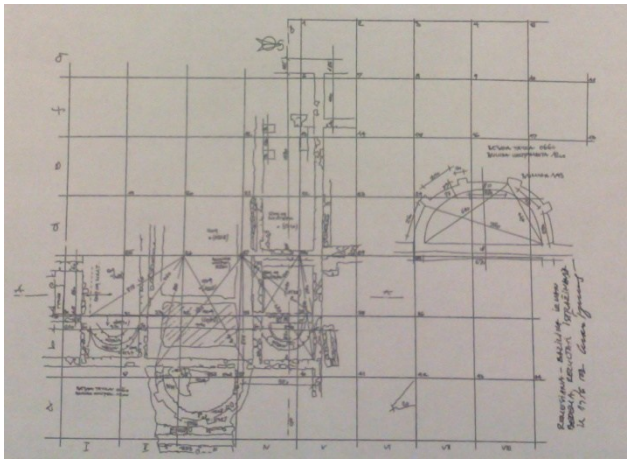
Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 9.

Сл. 1.

Сл. 2.

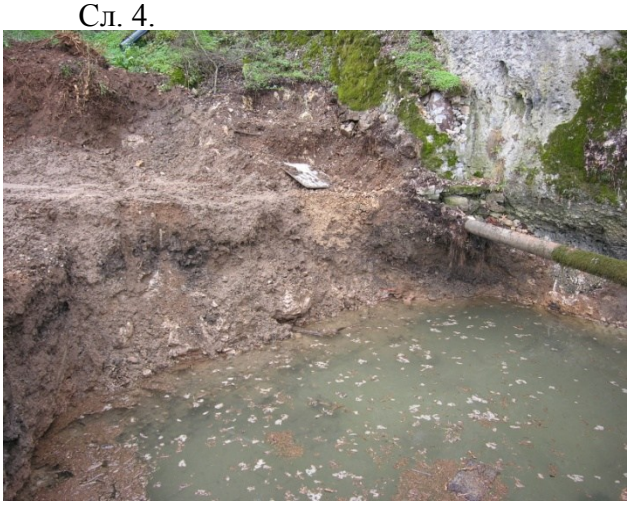
Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

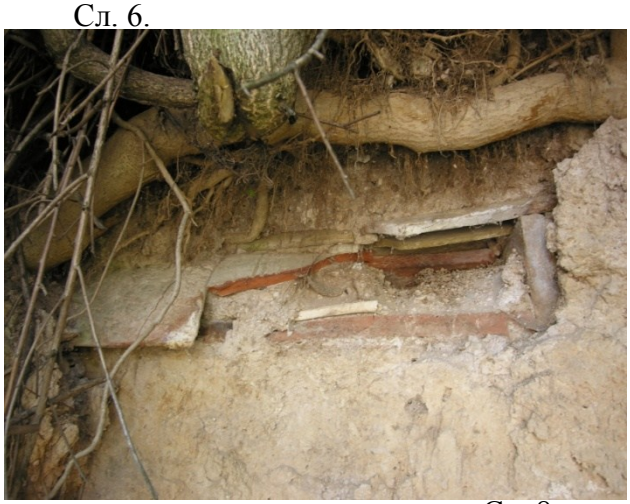
Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 9.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

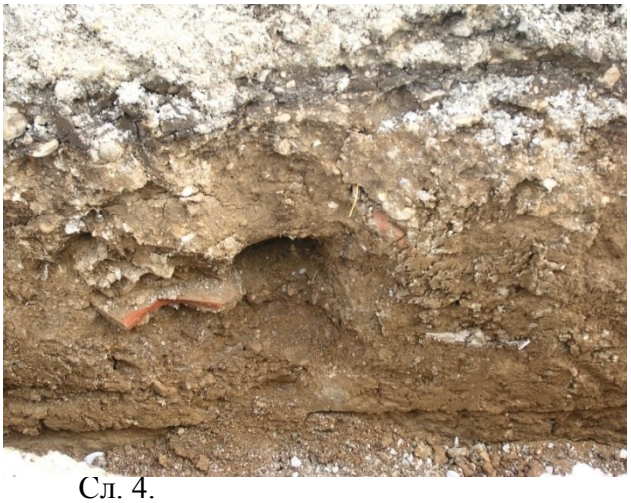
Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 9.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

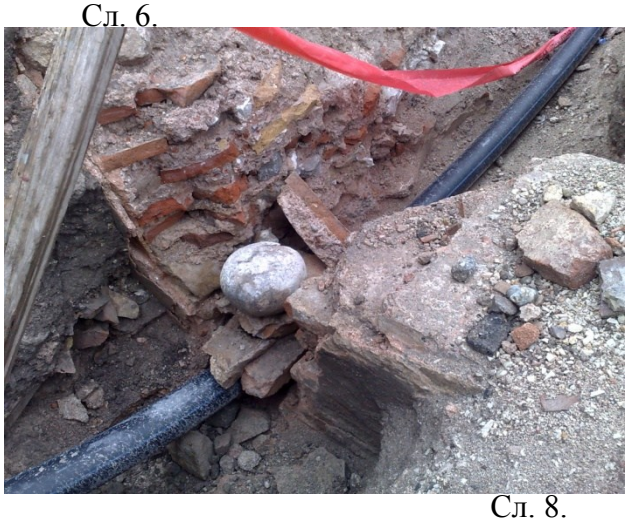
Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 1

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

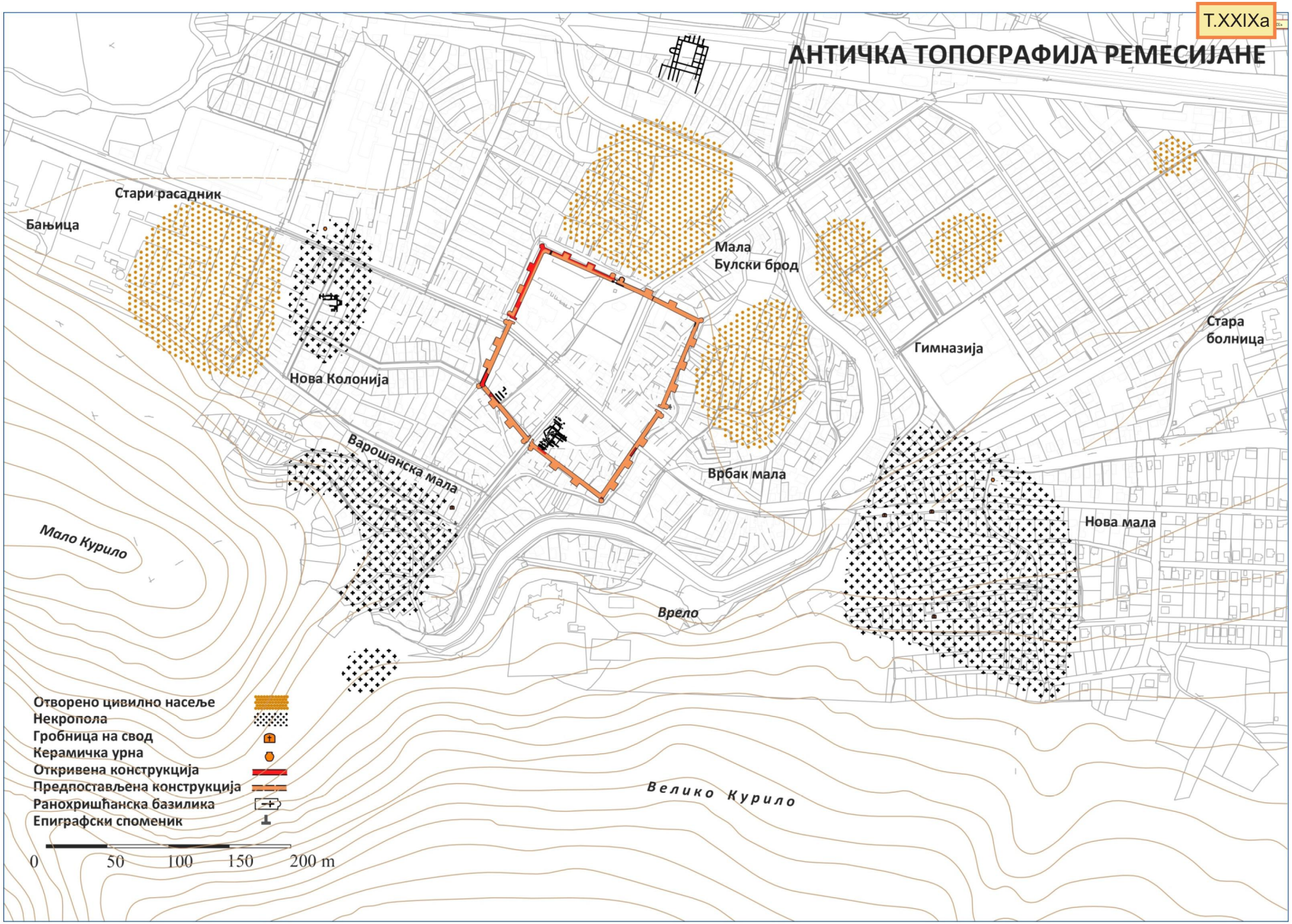
Сл. 5.

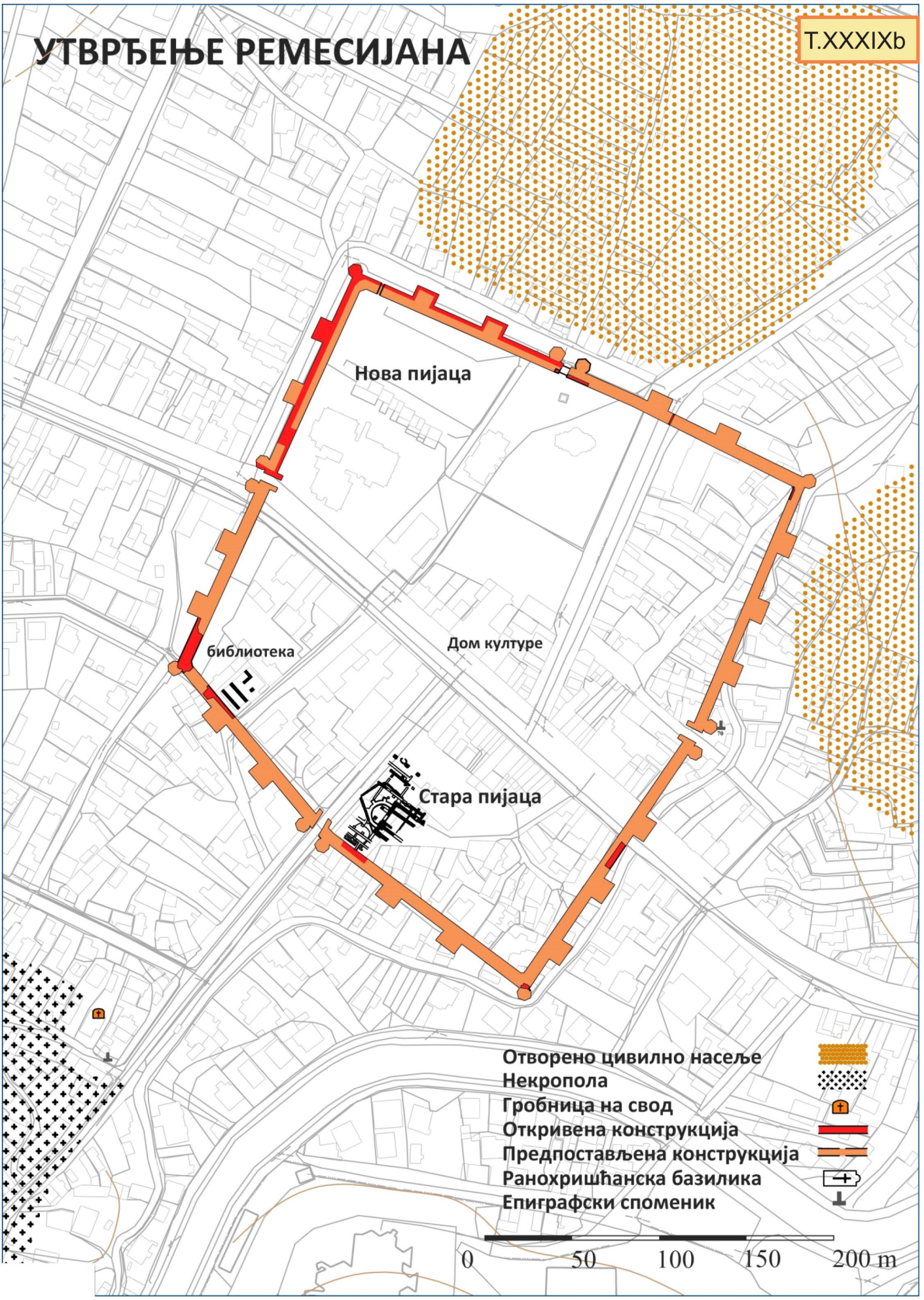

Сл. 6.

T.XXIXa

АНТИЧКА ТОПОГРАФИЈА РЕМЕСИЈАНЕ

УТВРЂЕЊЕ РЕМЕСИЈАНА
T.XXXIXb
Нова пијаца
библиотека
Дом културе
Стара пијаца
Отворено цивилно насеље
Некропола
Гробница на свод
Откривена конструкција
Предпостављена конструкција
Ранохришћанска базилика
Епиграфски споменик
0
50
100
150
200 m

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

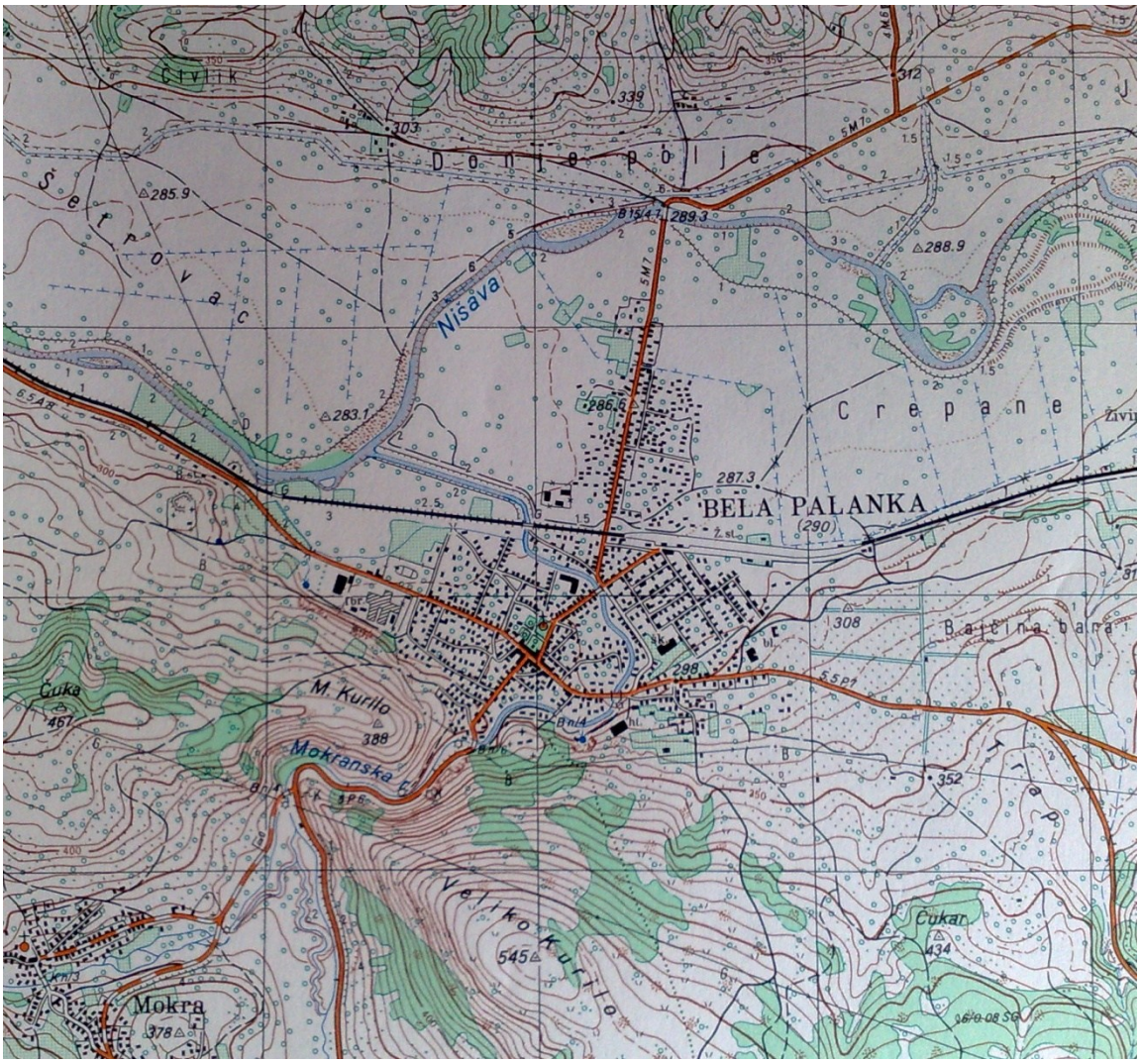
Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Civlik
Donje polje
Serovac
Nišava
Crepane
BELA PALANKA
(290)
Baćina bara
Cuka
457
M. Kurilo
388
Mokranska
Velika kurilo
545
Mokra
378
Cukar
434
Trap
352
308
298
287.3
289.3
288.9
285.9
283.1

Сл. 1.

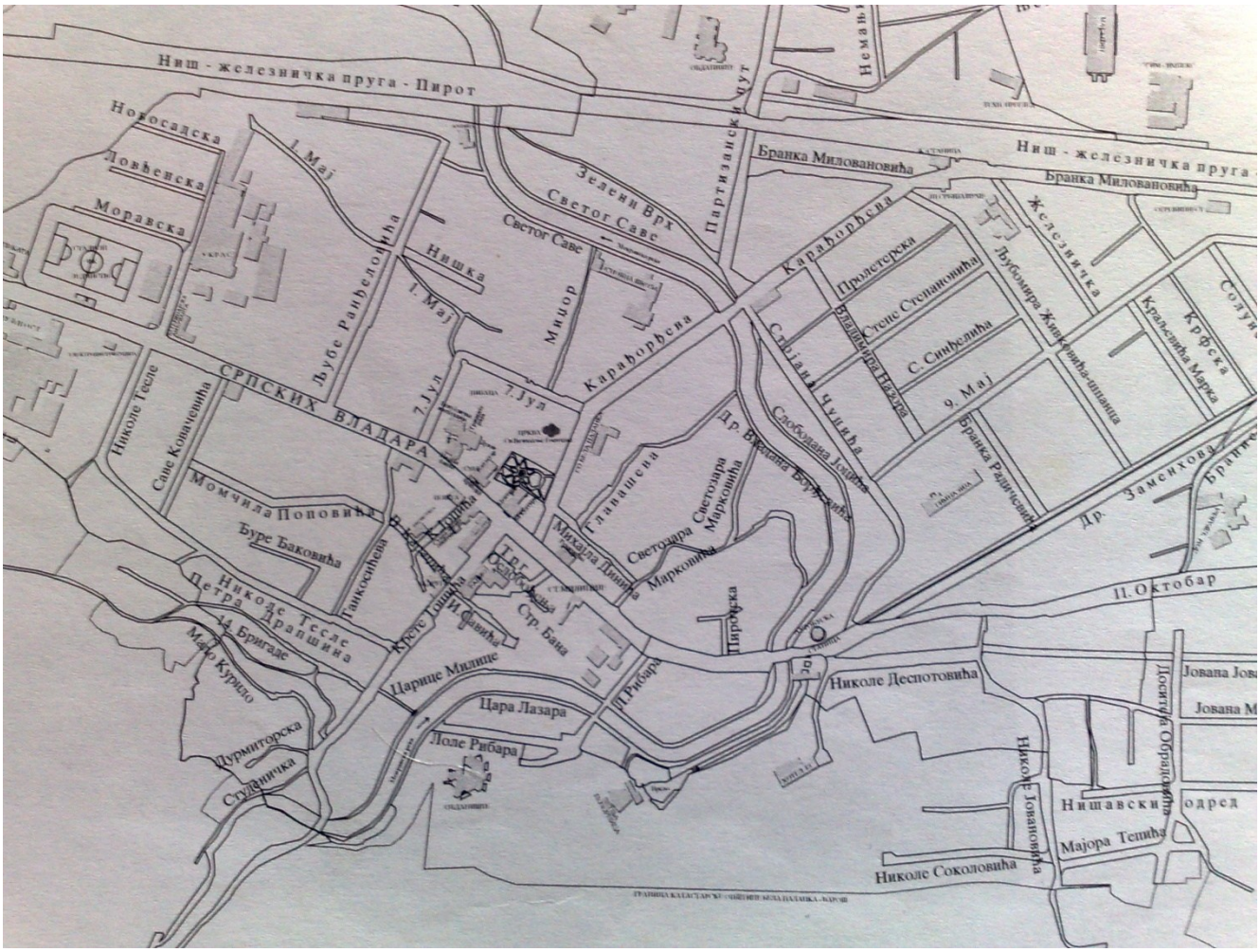
Сл. 2.

283.1
287.3
BELA PALANKA
(290)
Ž. st.
308
298
M. Kurilo
388
Mokranska
352
250
Čukar
434
545

Сл. 1.

Сл. 2.

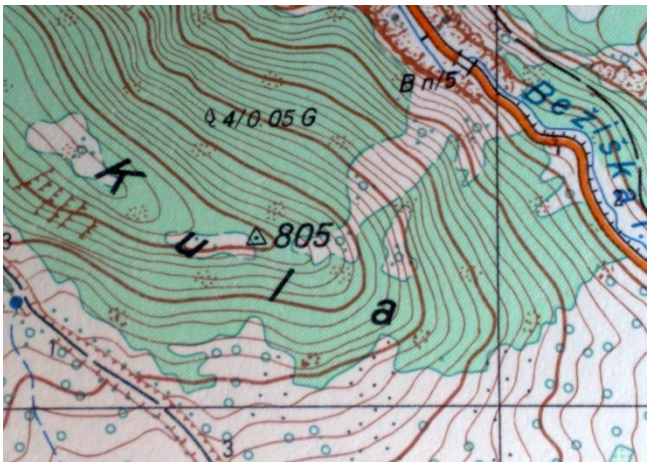

Ниш - железничка пруга - Пирот
Новосадска
Ловћенска
Моравска
1. Мај
Зелени Врх
Светог Саве
Партизанске
Бранка Миловановића
Нишка
Дубе Раичевића
Мицор
Карађорђева
Пролетерска
Степе Степановића
Железничка
Љубомира Живковића-Ишпана
Краљевића Марка
Крфска
Николе Тесле
Саве Ковачевића
СРПСКИХ ВЛАДАРА
7. Јул
Момчила Поповића
Буре Баковића
Гаврила Принципа
Михајла Динића
Светозара Марковића
Слободана Јовића
Др. Зорана Ђинђића
9. Мај
Бранка Радичевића
Др. Замењхофа
Краља Петра I
Краља Александра I
Краља Милана
Никола Пашића
Стр. Бана
Пиротска
II Октобар
Никола Пашића
Никола Деспотовића
Јована Јовановића
Доситија Обрадовића
Ниш-Београд
Ниш-Београд
Ниш-Београд

Сл. 1.

Сл. 2.

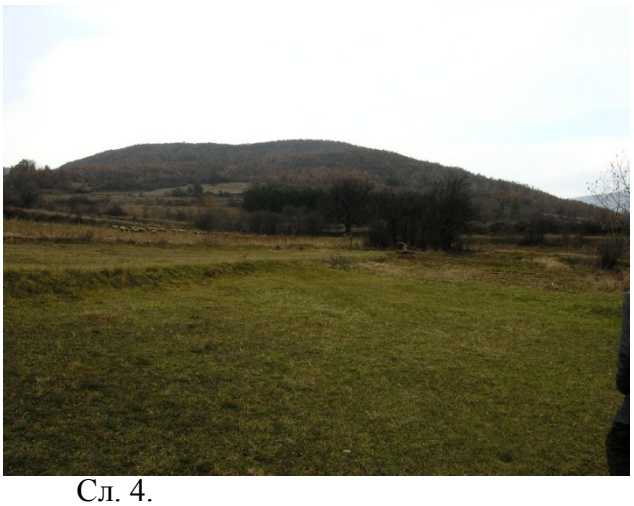
Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

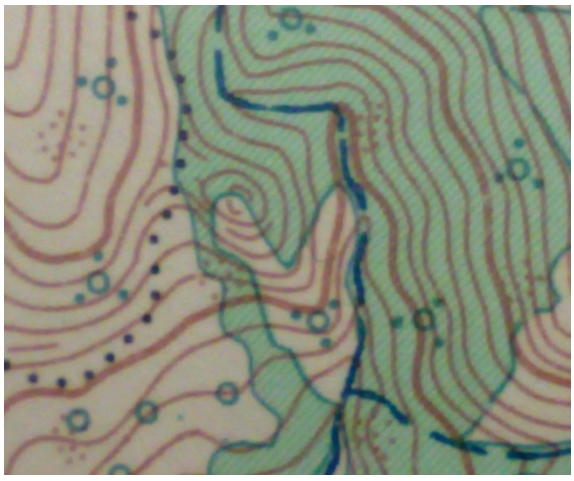
Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

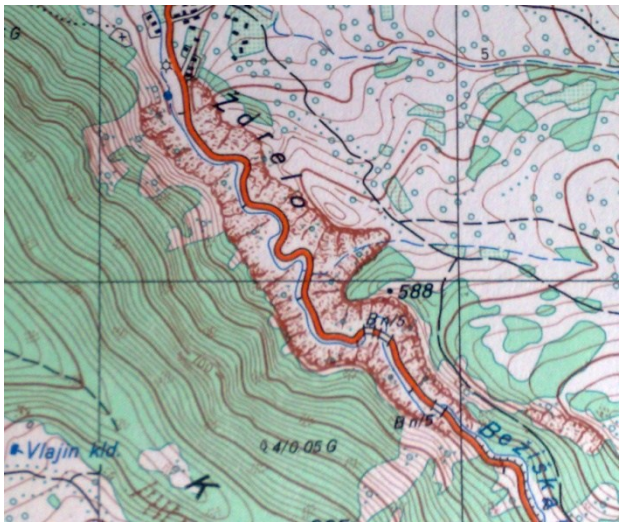
Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

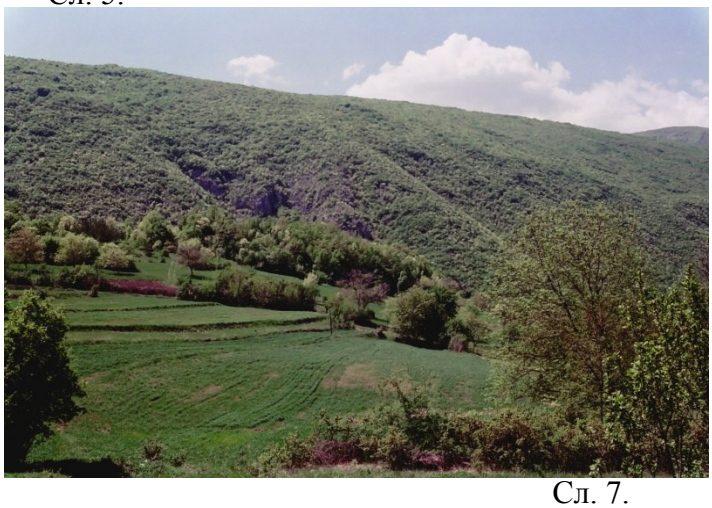
Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

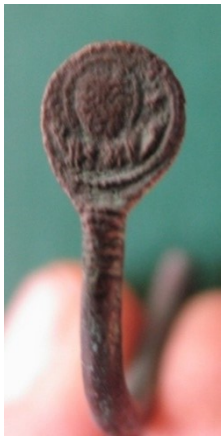

Сл. 2

Сл. 3.

Сл. 4

Сл. 5.

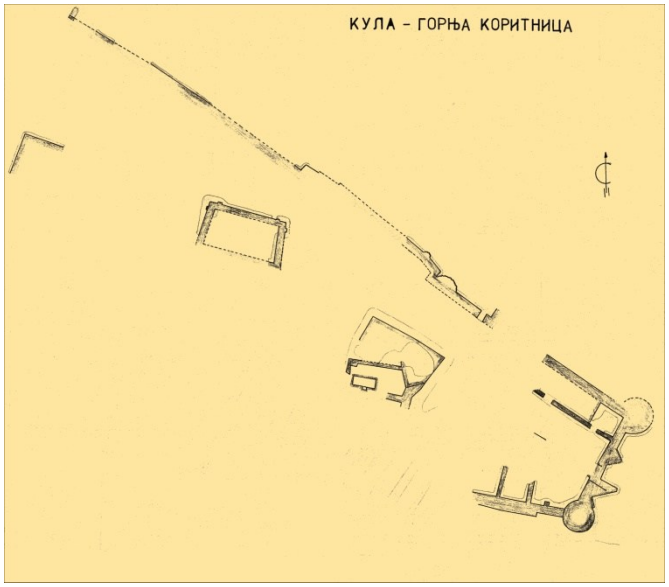
Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

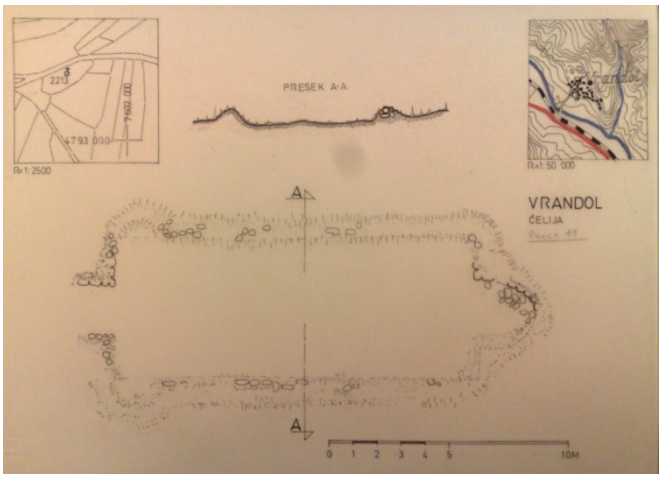
Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

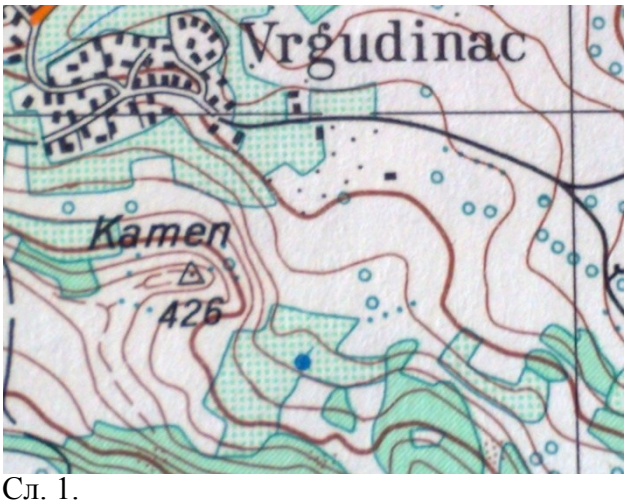
Сл. 5

Сл. 6.

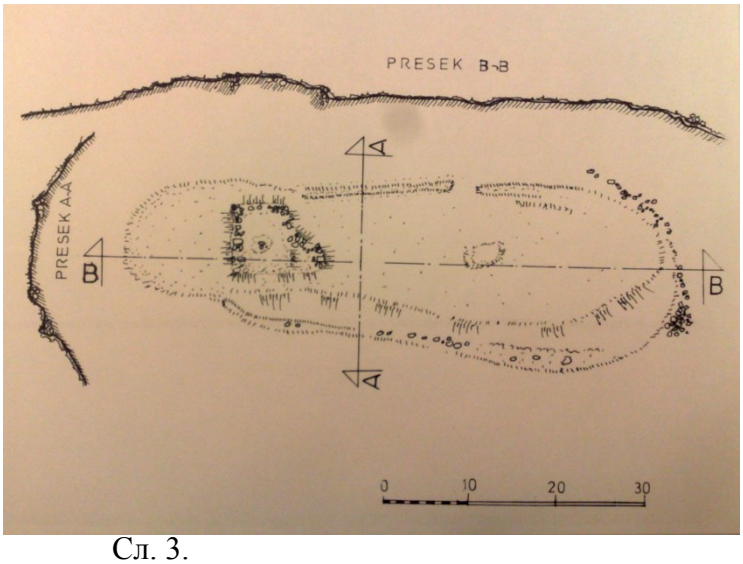
Сл.7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

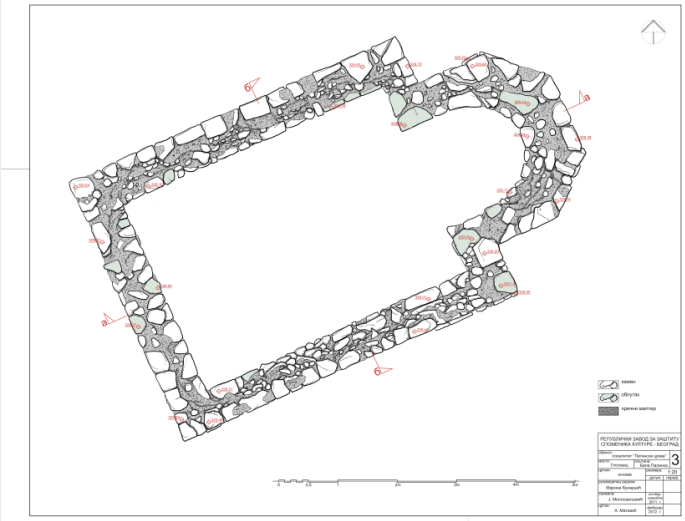
Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Ravulica
428
Dol
421
312
339
303
D o n j e p o l j e
289.3
288.9
Nišava
283.1
286.6
C r e p a n

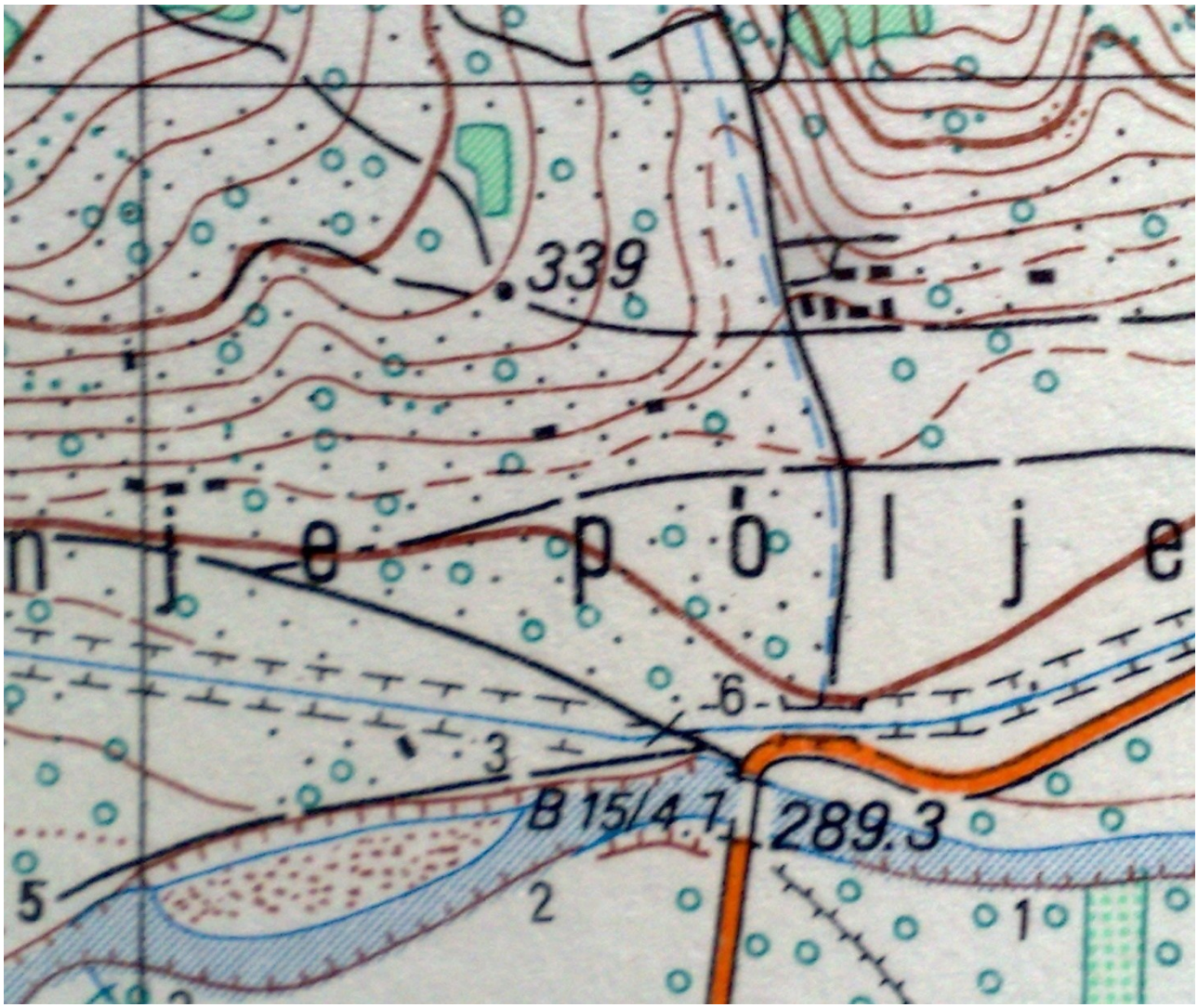
Сл. 1.

Моклиште
Долови дел
Дол
Букурован
Војина Изб.
Црквиште
Белопаланачко поље
Табија
БЕЛА ПАЛАНКА
Кременица

Сл. 2.

Сл. 3.

339
n j e p o l j e
6
3
B 15/4.1
289.3
5
2
1

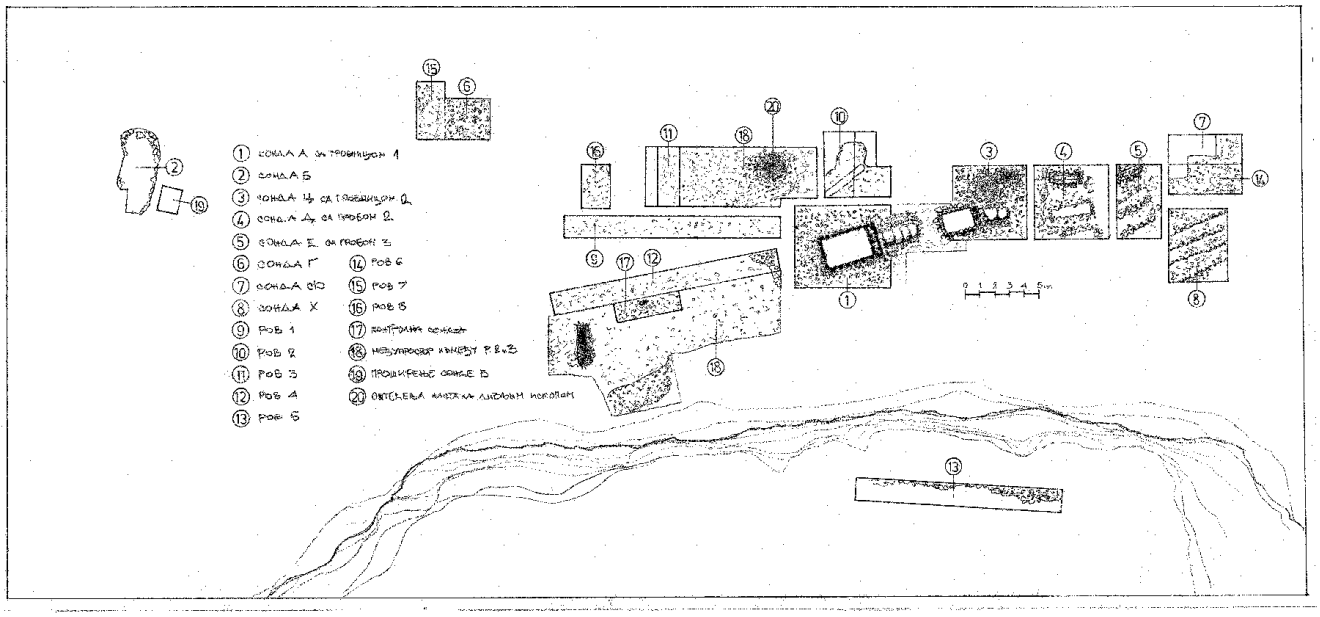
Сл. 1.

Mokliste
Dol
Bukorovac
Belopalanačko polje
285
267
Palanka
Mokra

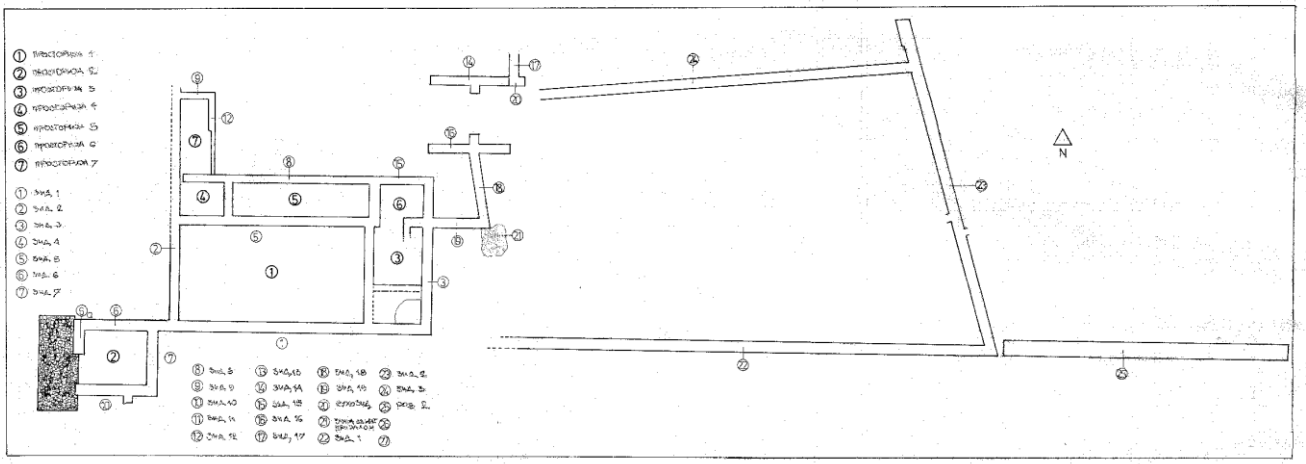
Сл. 2

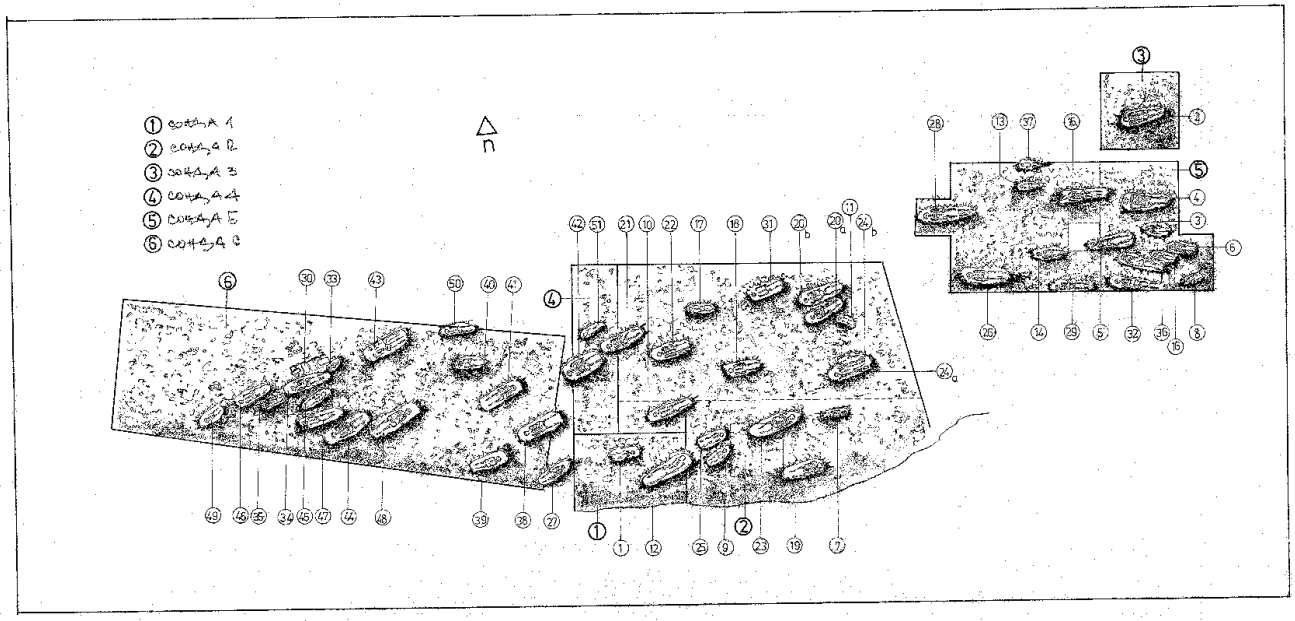
Сл. 3.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5

Сл. 6.

Сл.7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 4.

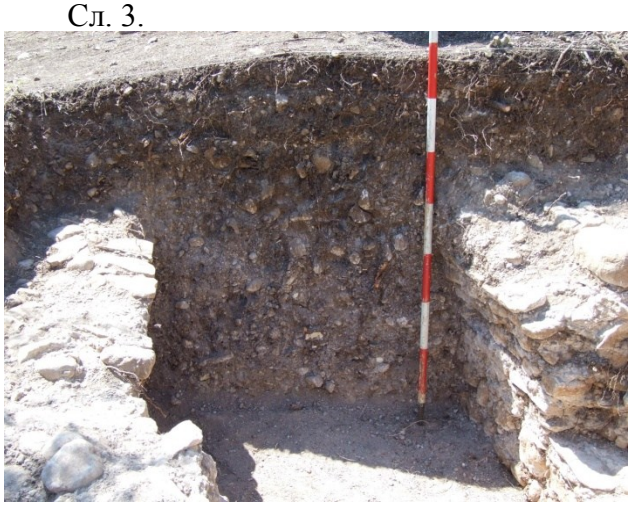
Сл. 3.

Сл. 5.

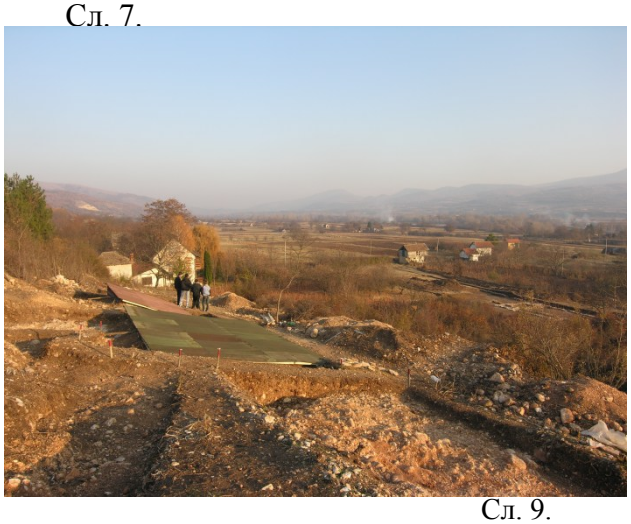
Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 9.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

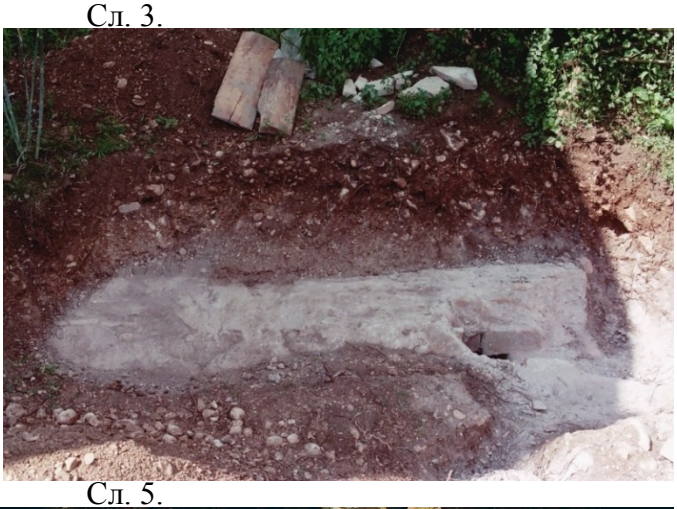
Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

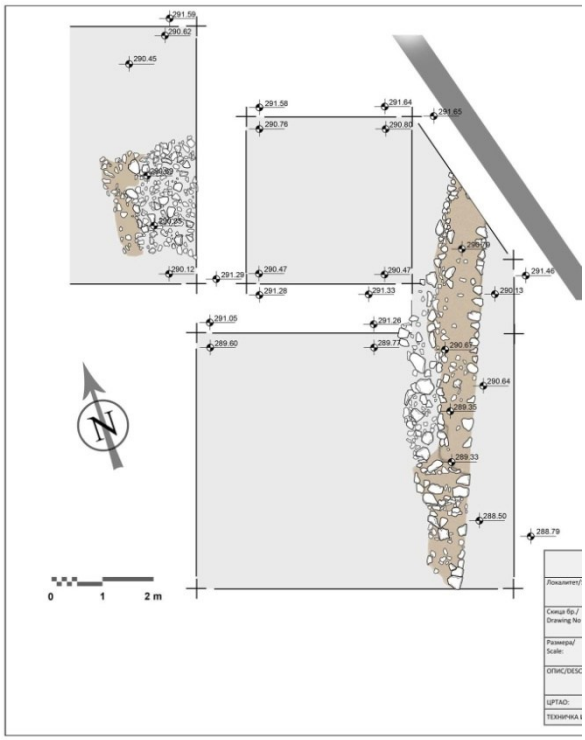
Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

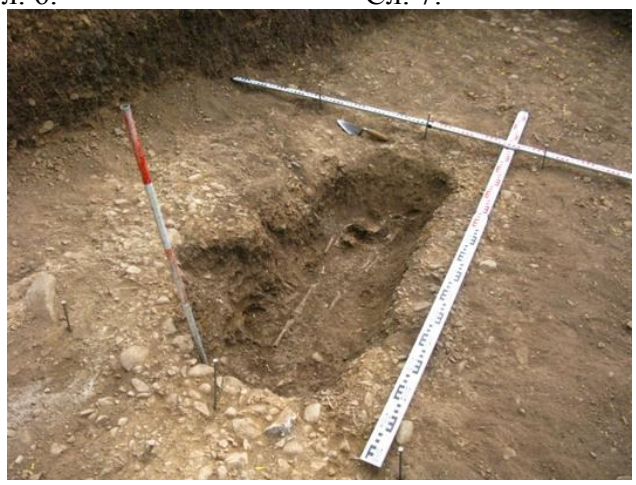
Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 9.

Сл. 10.

Сл. 11.

Сл. 12.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

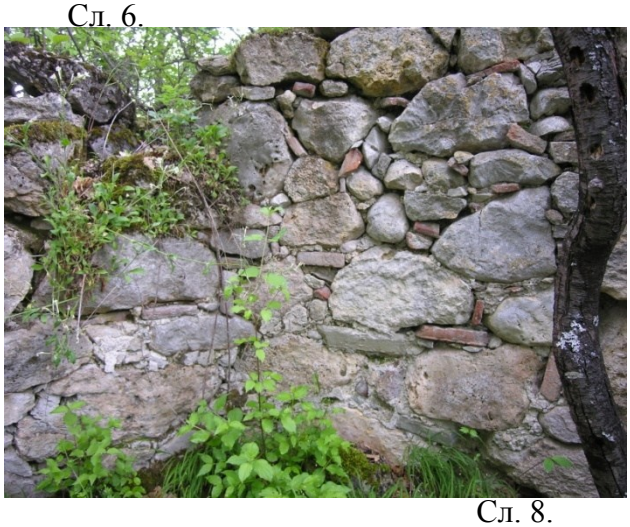
Сл. 5.

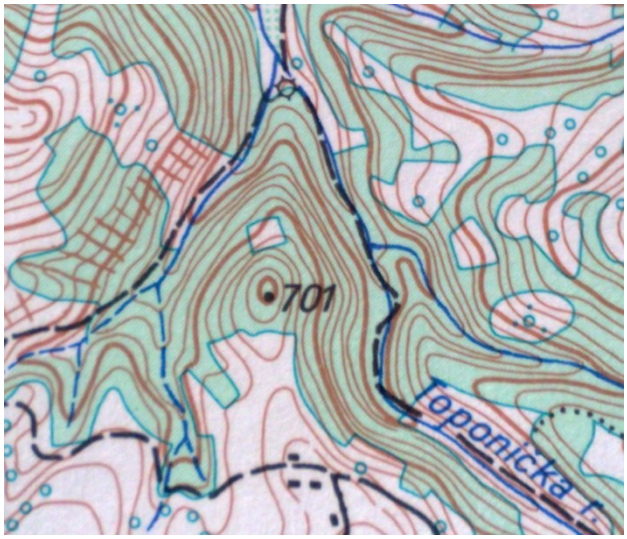
Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

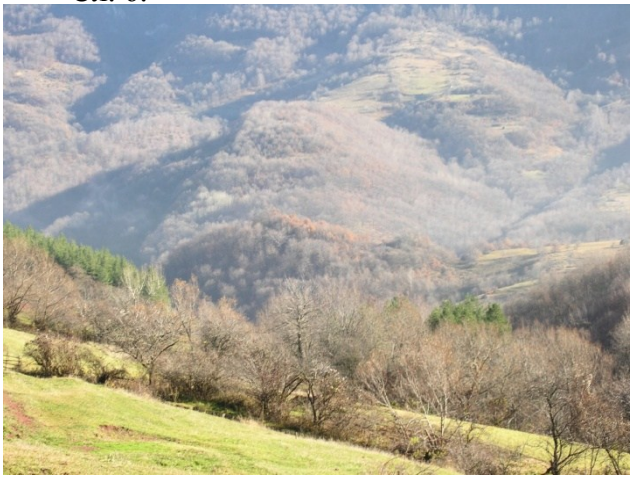
Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

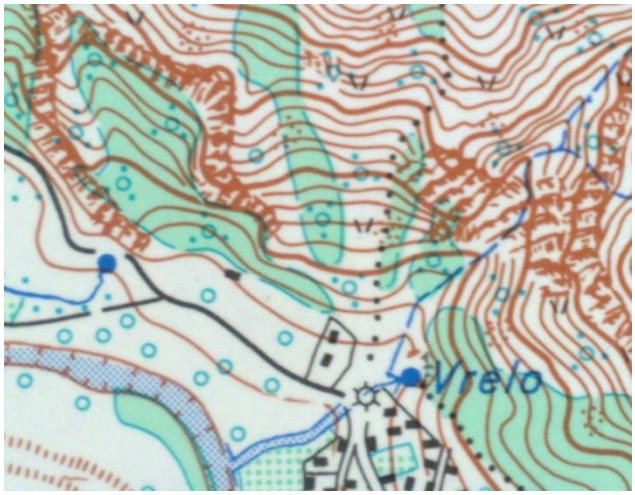
Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

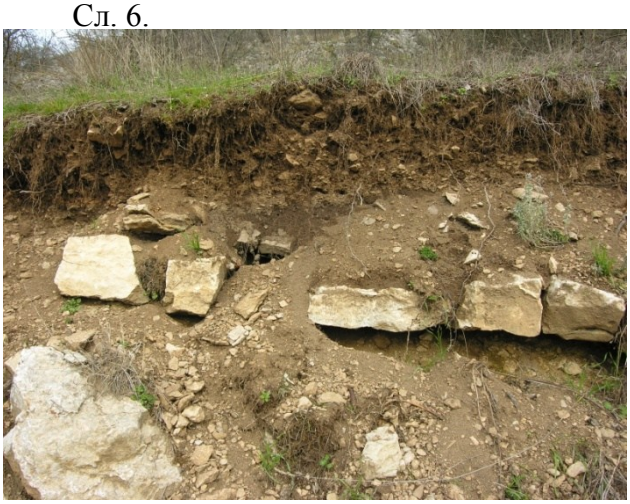
Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

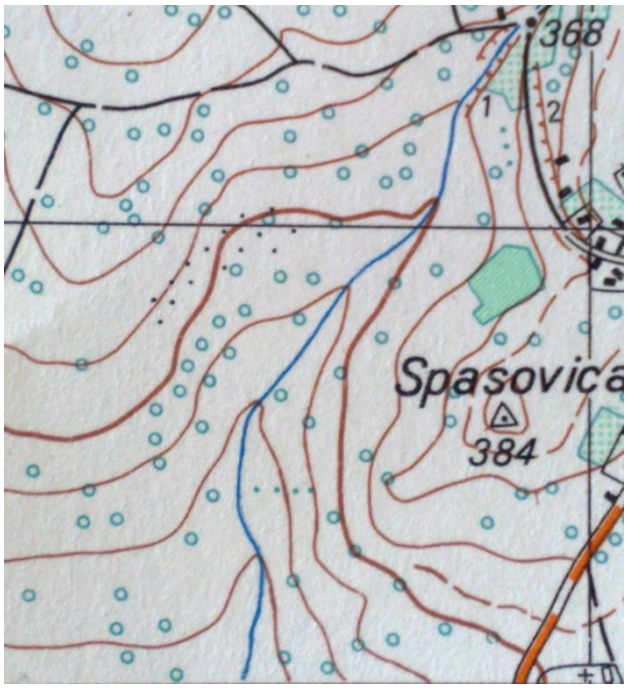
Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

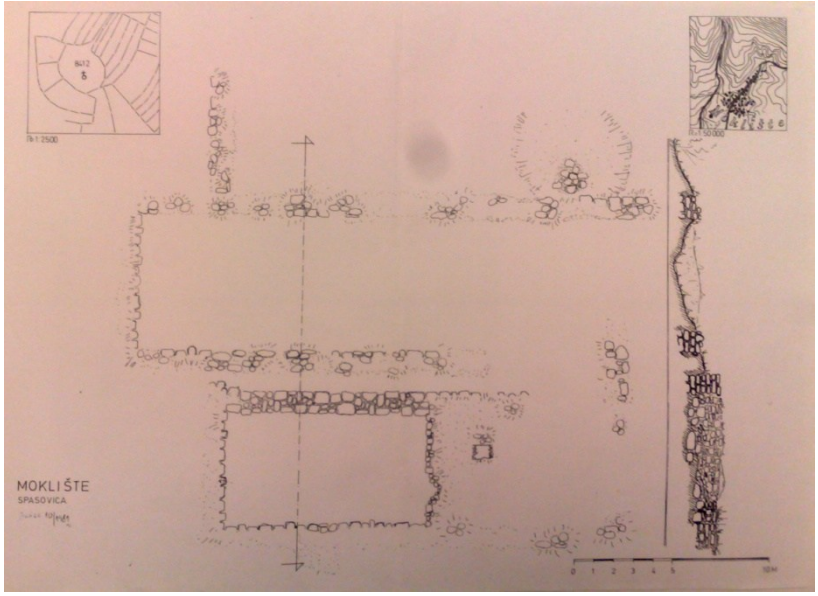
Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл.8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 9.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

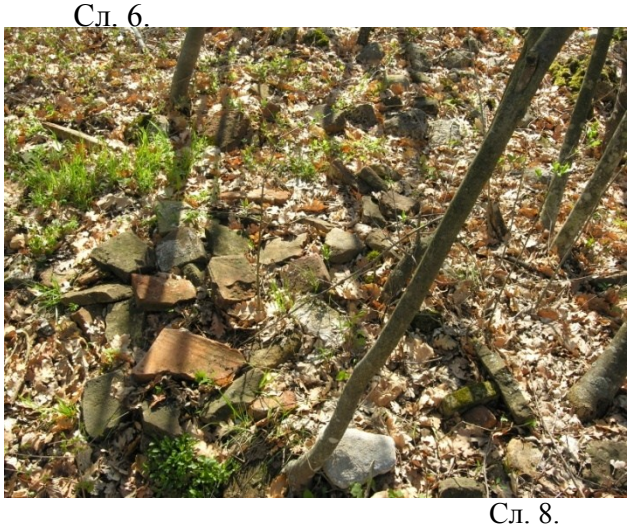
Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

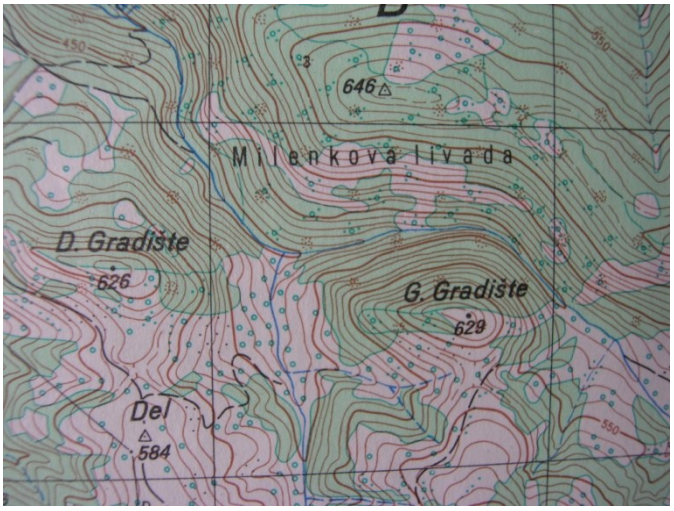
Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

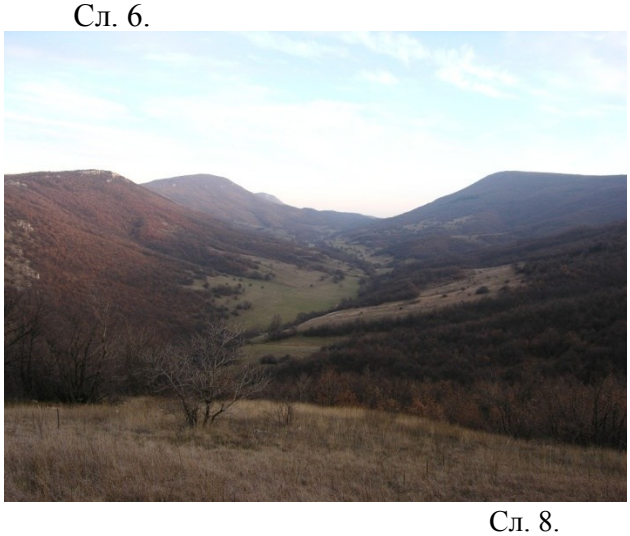
Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

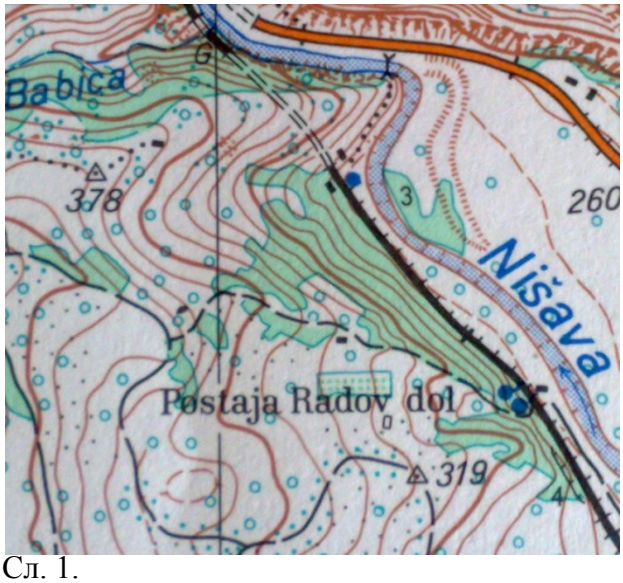
Сл. 6.

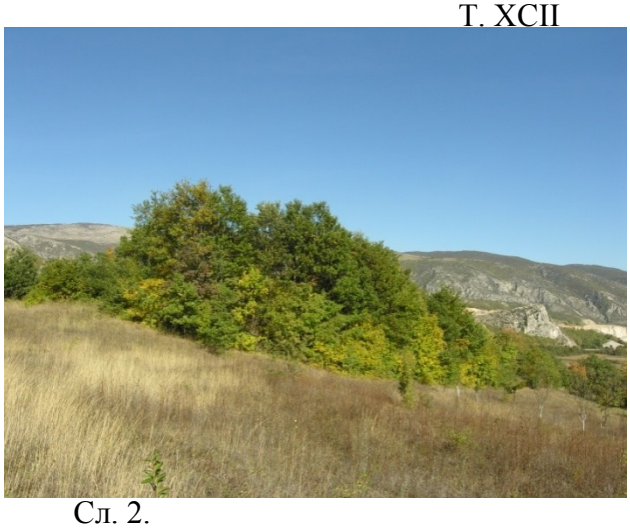
Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

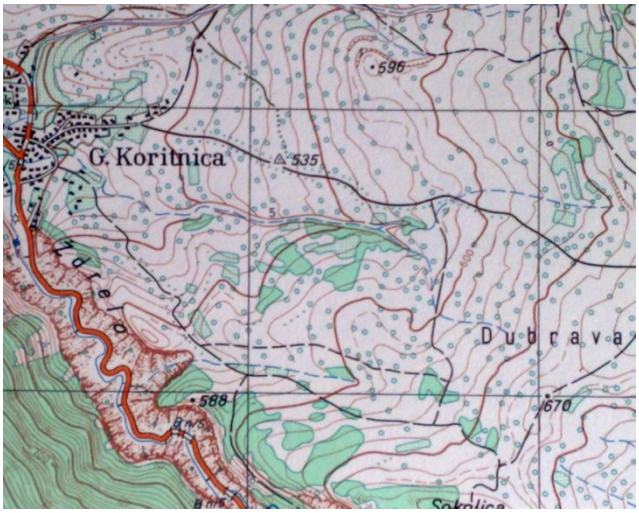
Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

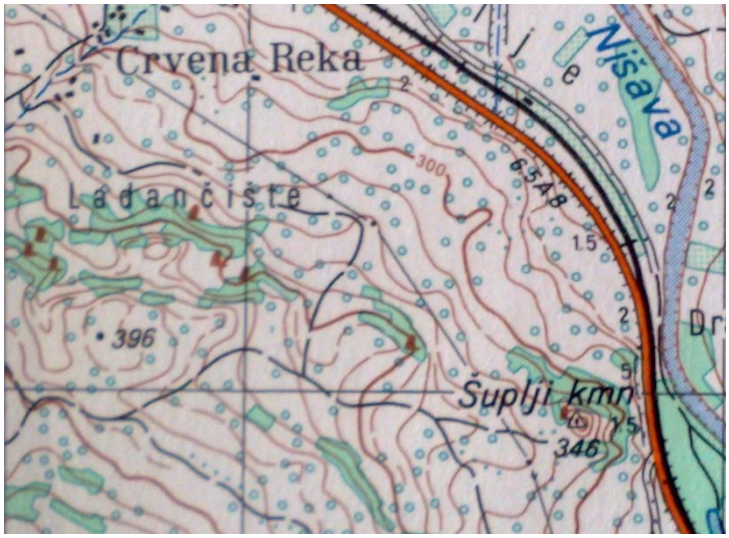
Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл.2.

Сл. 3.

Сл. 4.

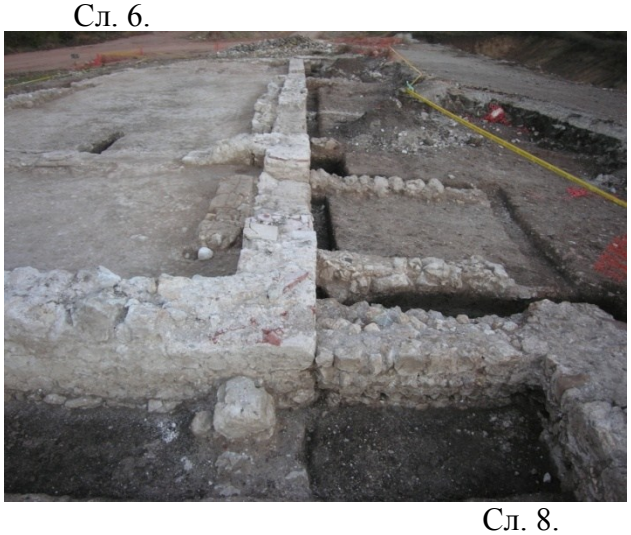
Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

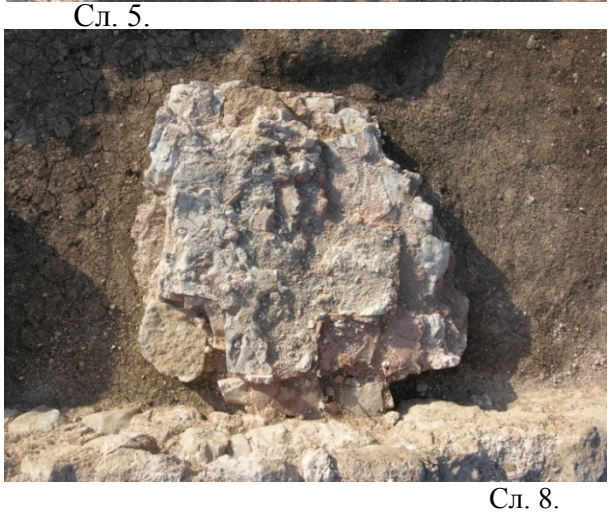
Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

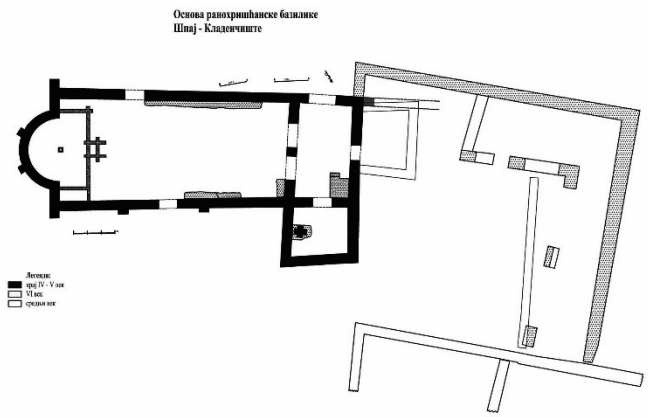
Сл. 5.

Сл. 6.

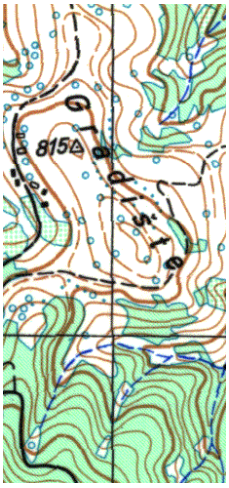
Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 9.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

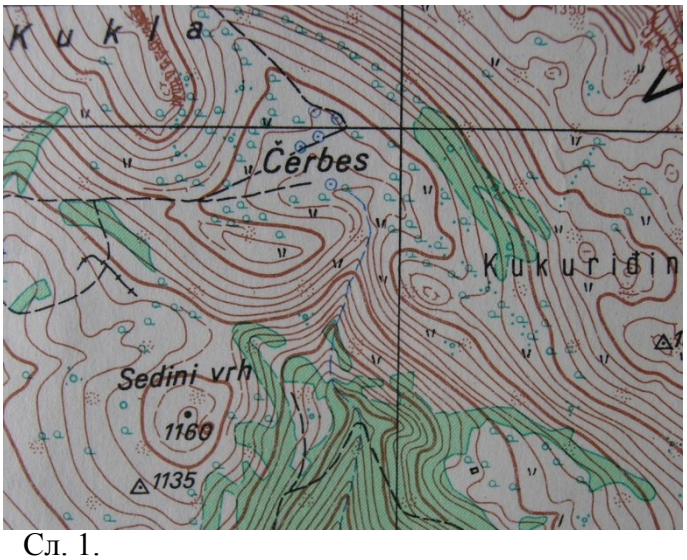
Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 9.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

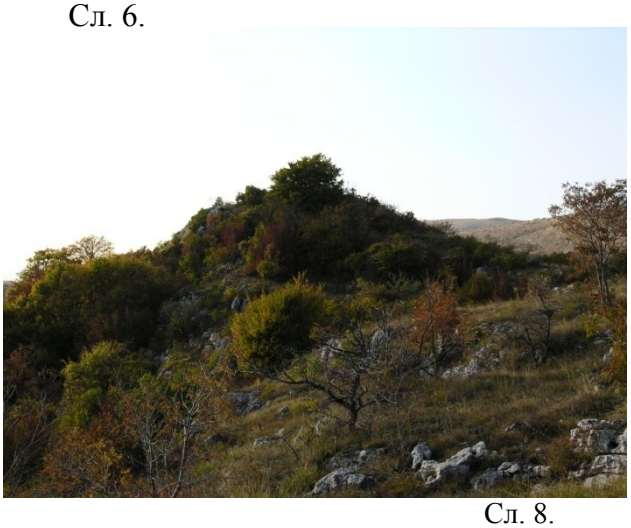
Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 4.

Сл. 3.

Сл. 5.

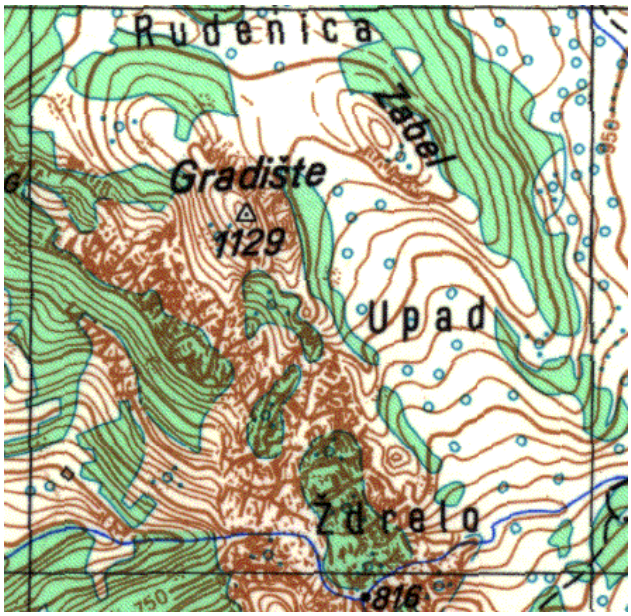

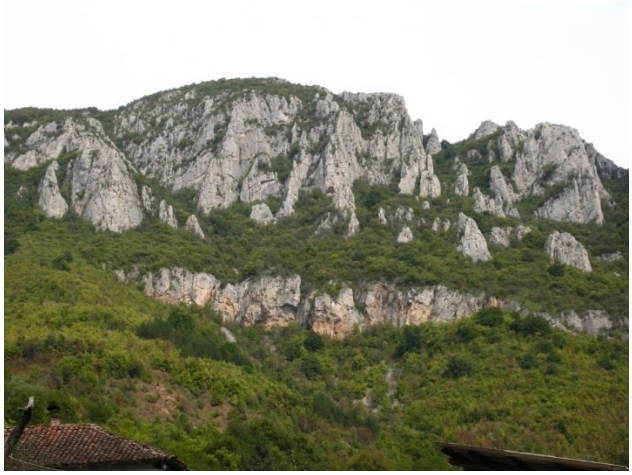

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

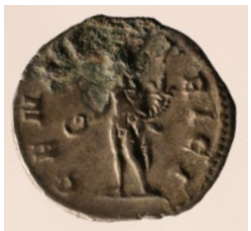

Сл. 6.

Сл. 7.

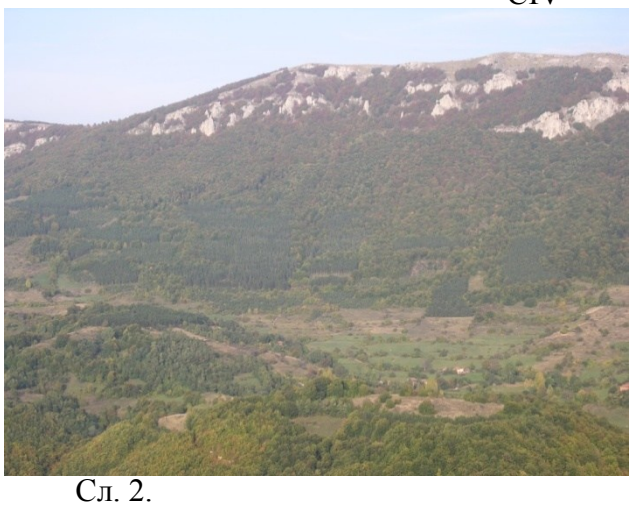
Сл. 8.

Сл. 9.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

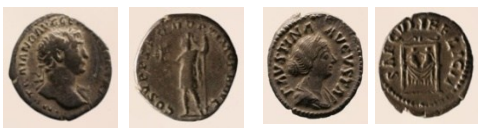
Сл. 6.

Сл. 5.

Сл. 8.

Сл. 9. Сл. 10

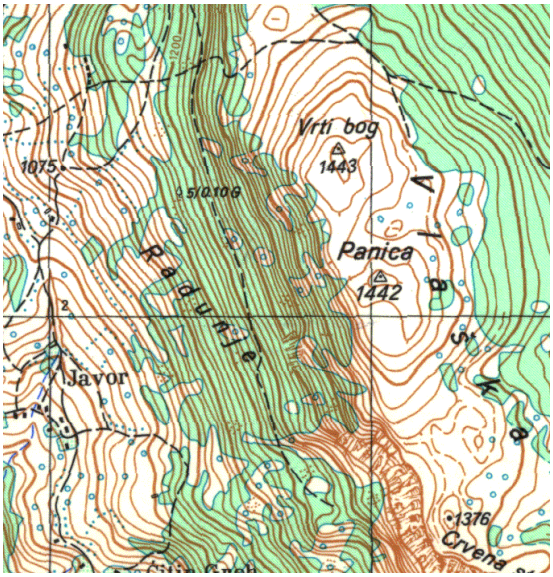
Сл. 7.

Сл. 11.

Сл. 12.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл.5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл.8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

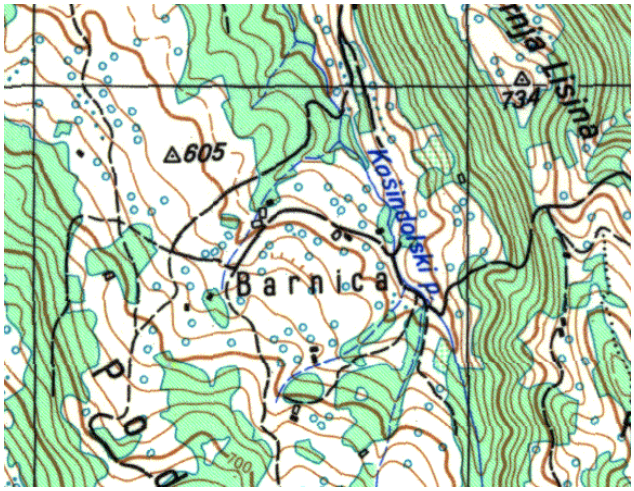
Сл. 6.

Сл. 7.

Сл.8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

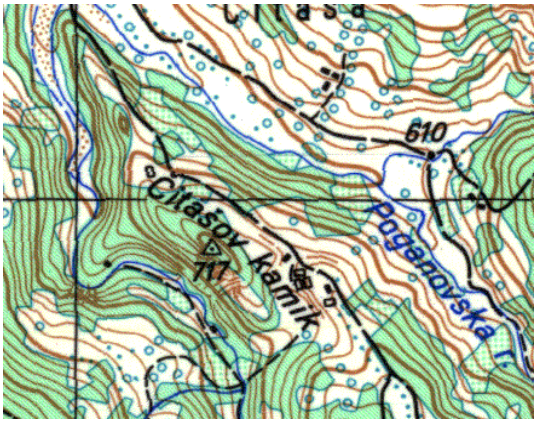
Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

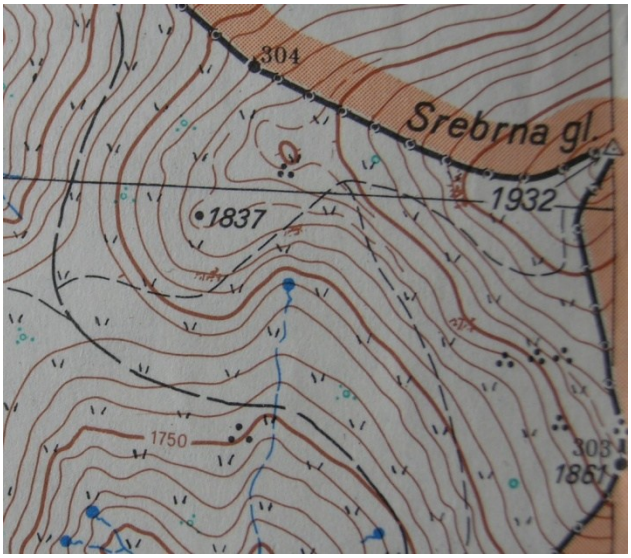
Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

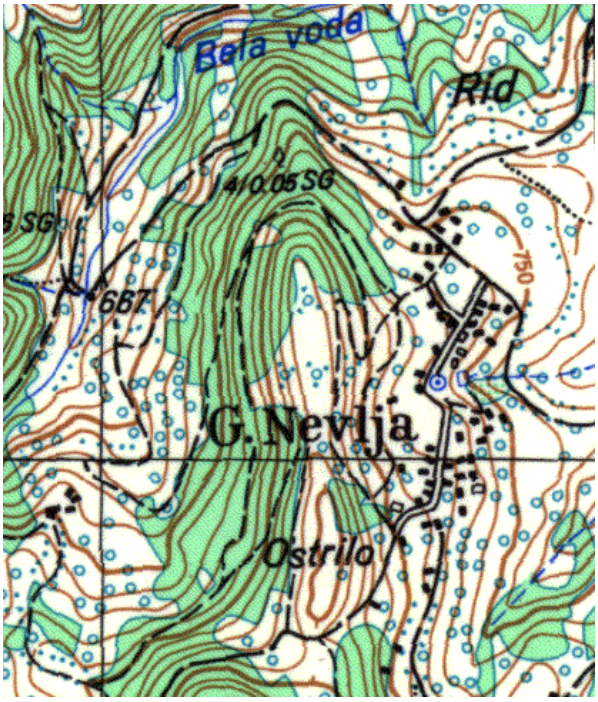
Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 9.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

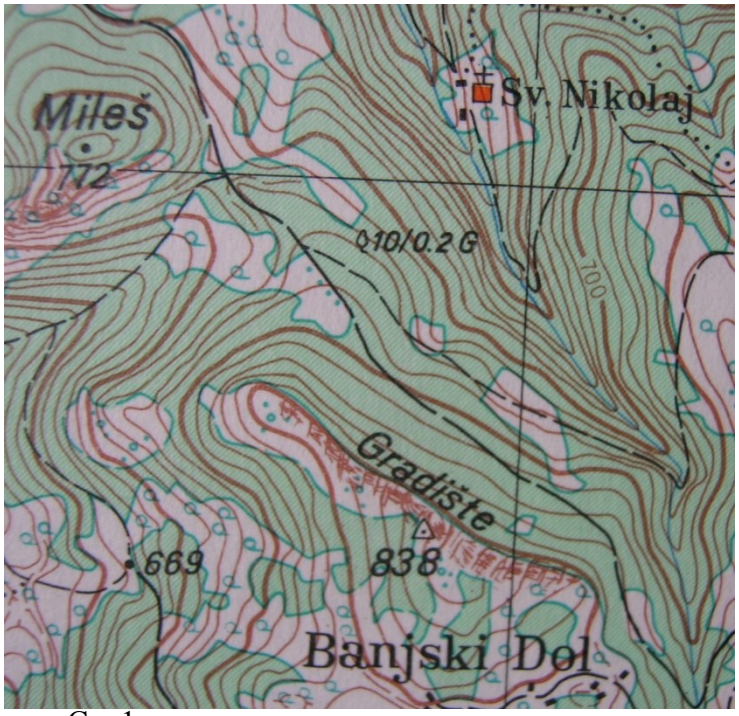
Сл. 7.

Сл. 8.

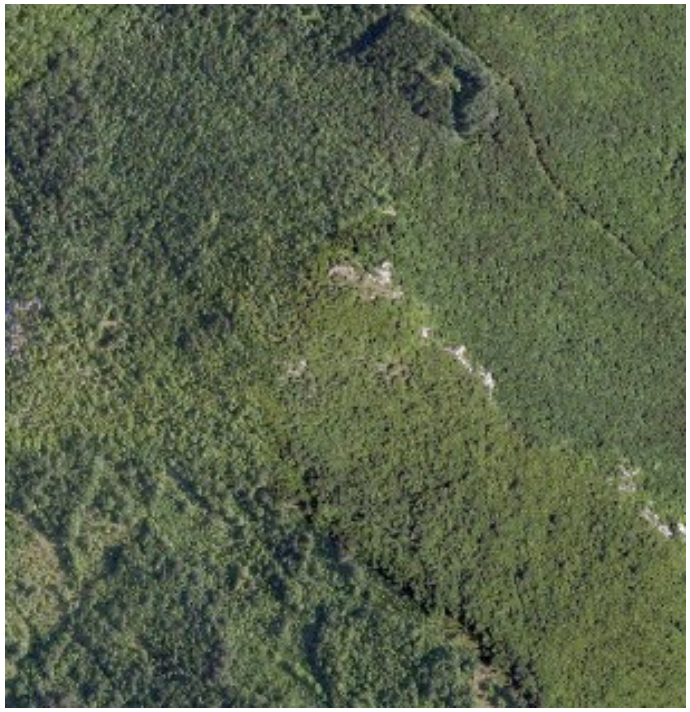
Сл. 9.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

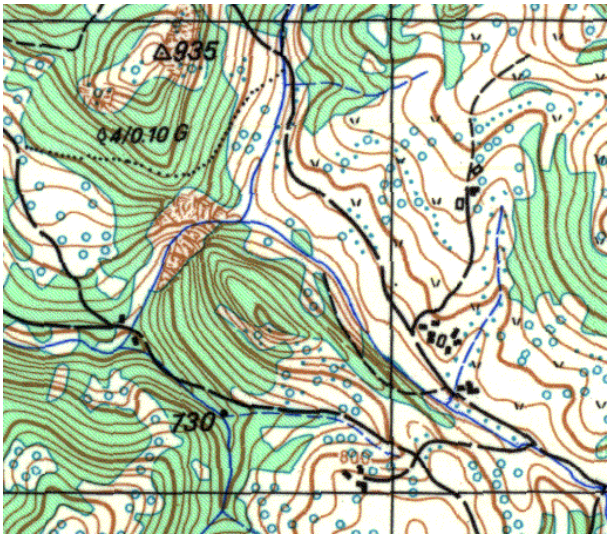
Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

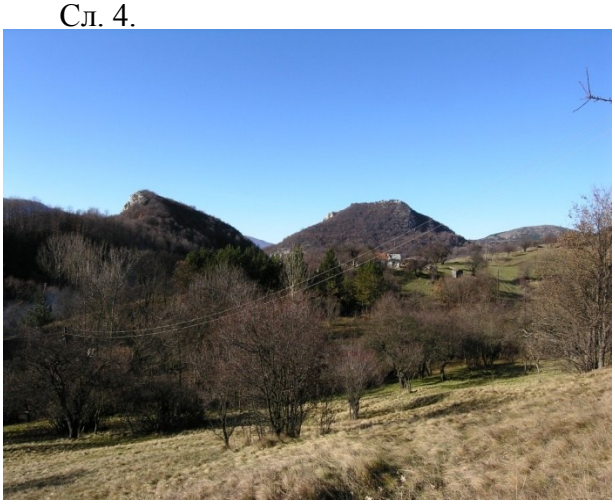
Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 6.

Сл. 5.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 9.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

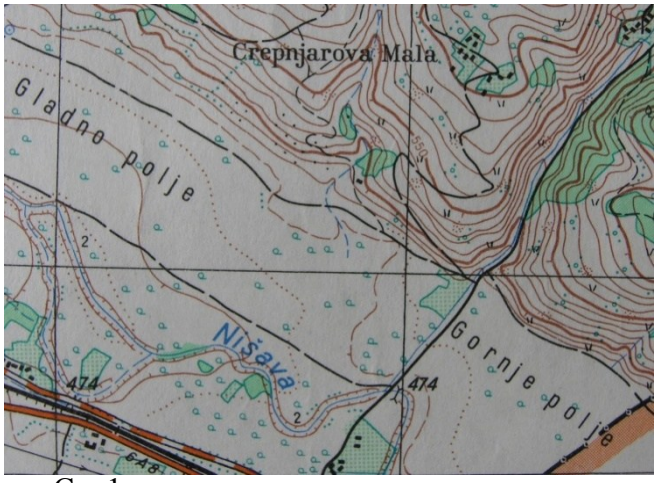
Сл. 6.

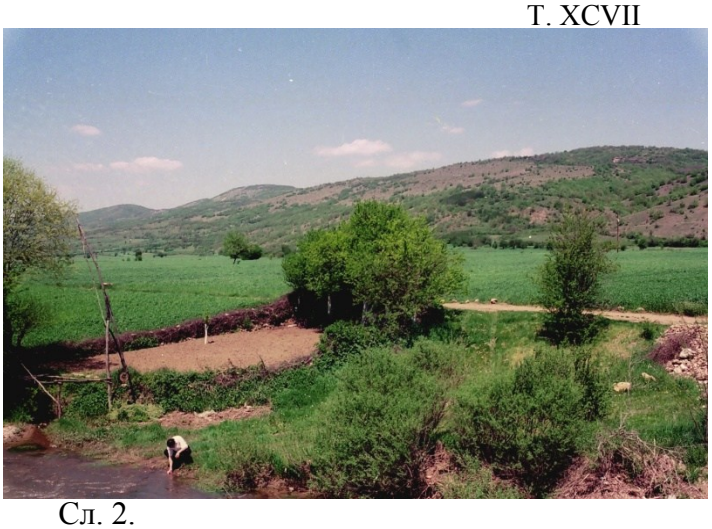
Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

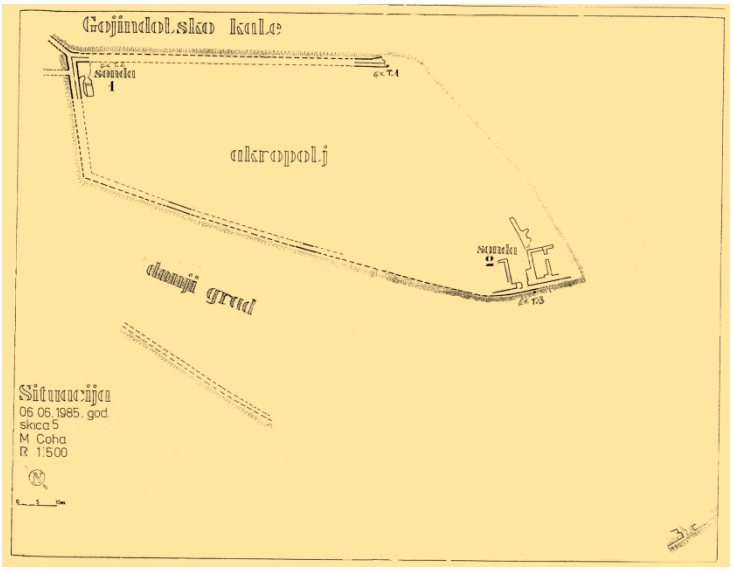
Сл. 6.

Сл. 7.

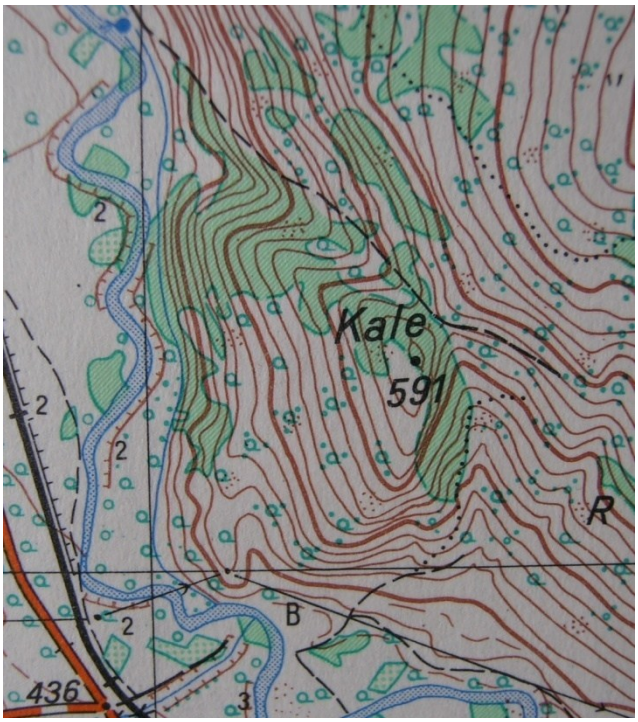
Сл. 8.

Сл. 1.

Сл.2

Сл. 4.

Сл. 3.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

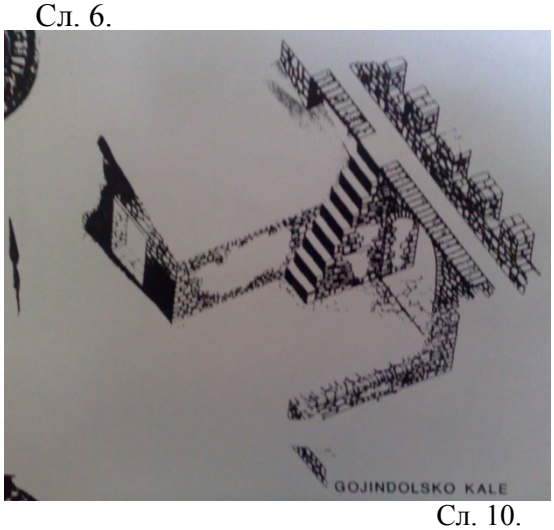
Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 9.

Сл. 10.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл.5

Сл. 6.

Сл. 8.

Сл.7.

Сл. 9.

Сл. 10.

Сл. 1

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

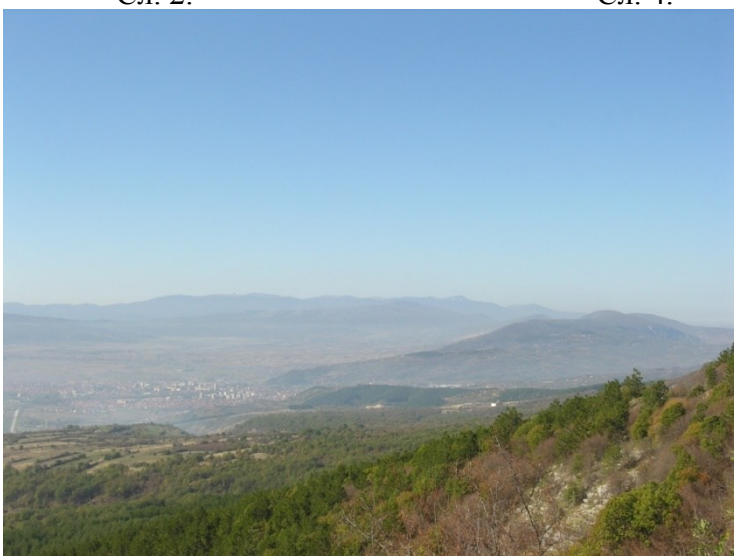
Сл. 1.

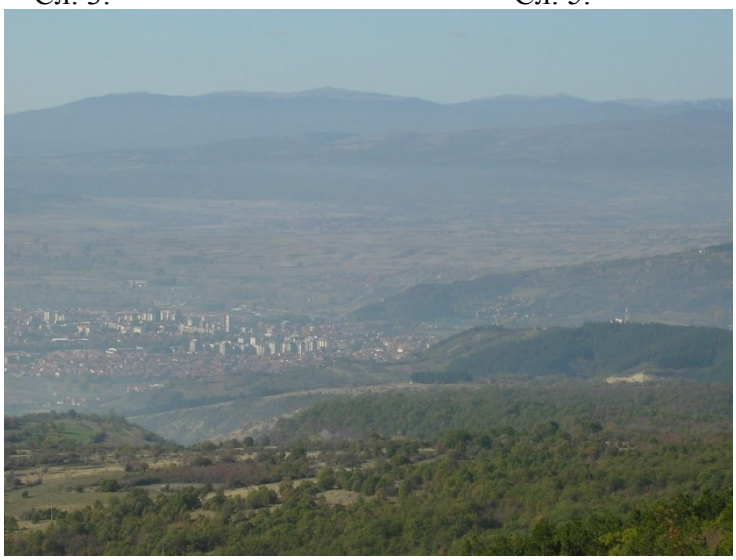
Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Л Е Г Е Н Д А

Утврђење на Сарлаху
Цитадела (горњи град)
1. Североисточна капија
2. Северозападна кула са капијом
3. Западни и јужни бедем
Средњи град
4. Југоисточни бедем
Доњи град
5. Сарлах утврђење – југозападна капија
6. Сарлах утврђење – јужни бедем источно од тунела
7. Сарлах утврђење – јужни бедем са каналом источно од тунела
8. Ранохришћанска базилика

Мађилка - касноантичко – рановизантијски субурбиумТуреса (подграђе)
9. Гараже електродистрибуције
10. Новакова вила (Дуганова лозја)

Јужно подножје Сарлаха
11. Некропола – Стари пут за Гњилан
12. Тумул

Северна страна Сарлаха
13. Плато испод цитаделе
14. Субурбијум
15. Некропола

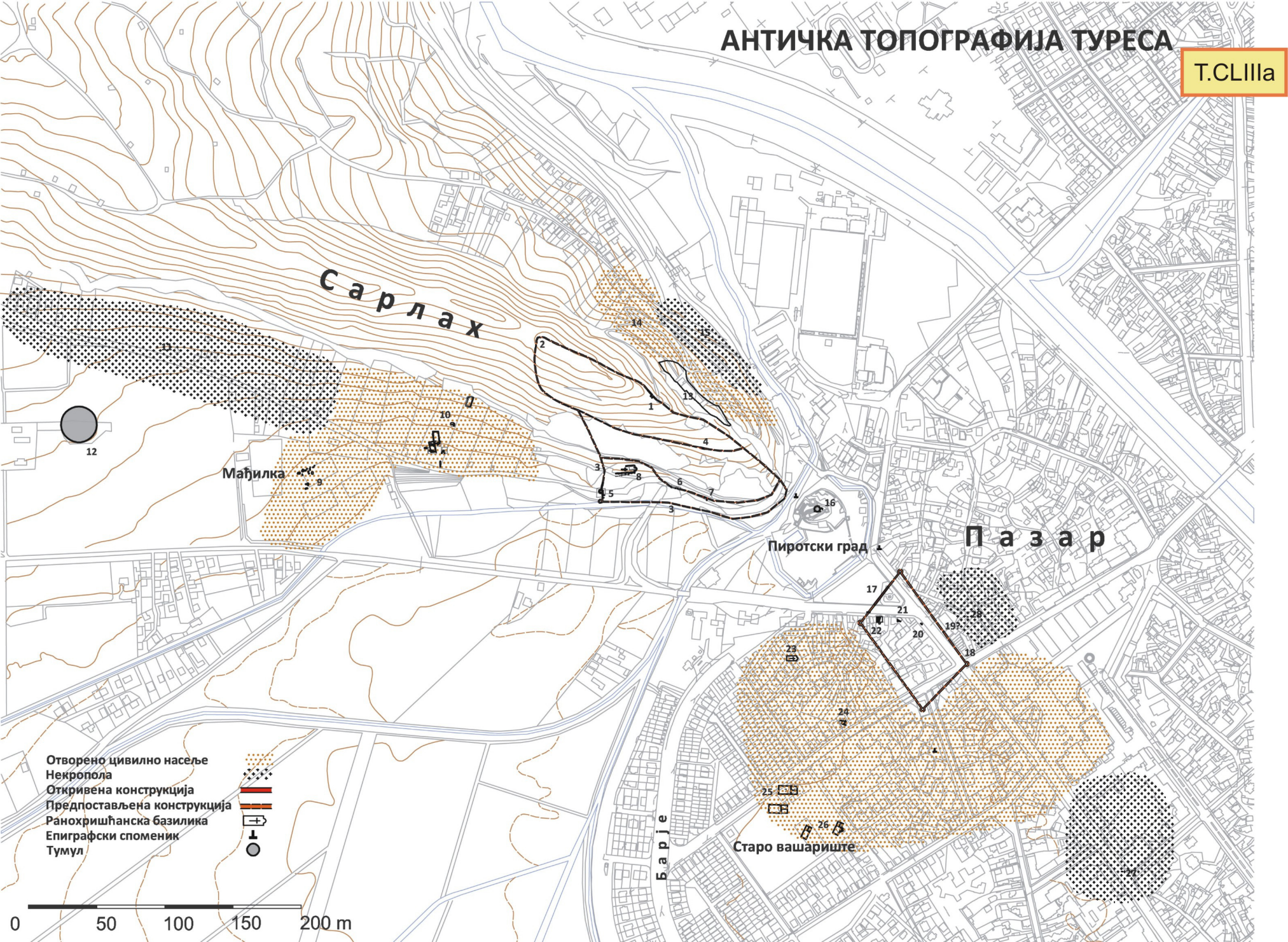
Пиротски град
16. Кула мотриља – трапезоидни простор горњег града

Утврђење на Пазару
17. Западни бедем
18. Северни бедем са североисточном угаоном кулом
19. Северна капија
20. Зидани канал - апотека "Алин"
21. Објекат – продавница погребне опреме М. Јовановић
22. Калдрма – пут уз бедем, локал П. Ивановића

Југоисточни субурбијум
23. Ранохришћанска базилика
24. Терме
25. Хореум – тржни центар АТП
26. Хореум – макси дисконт

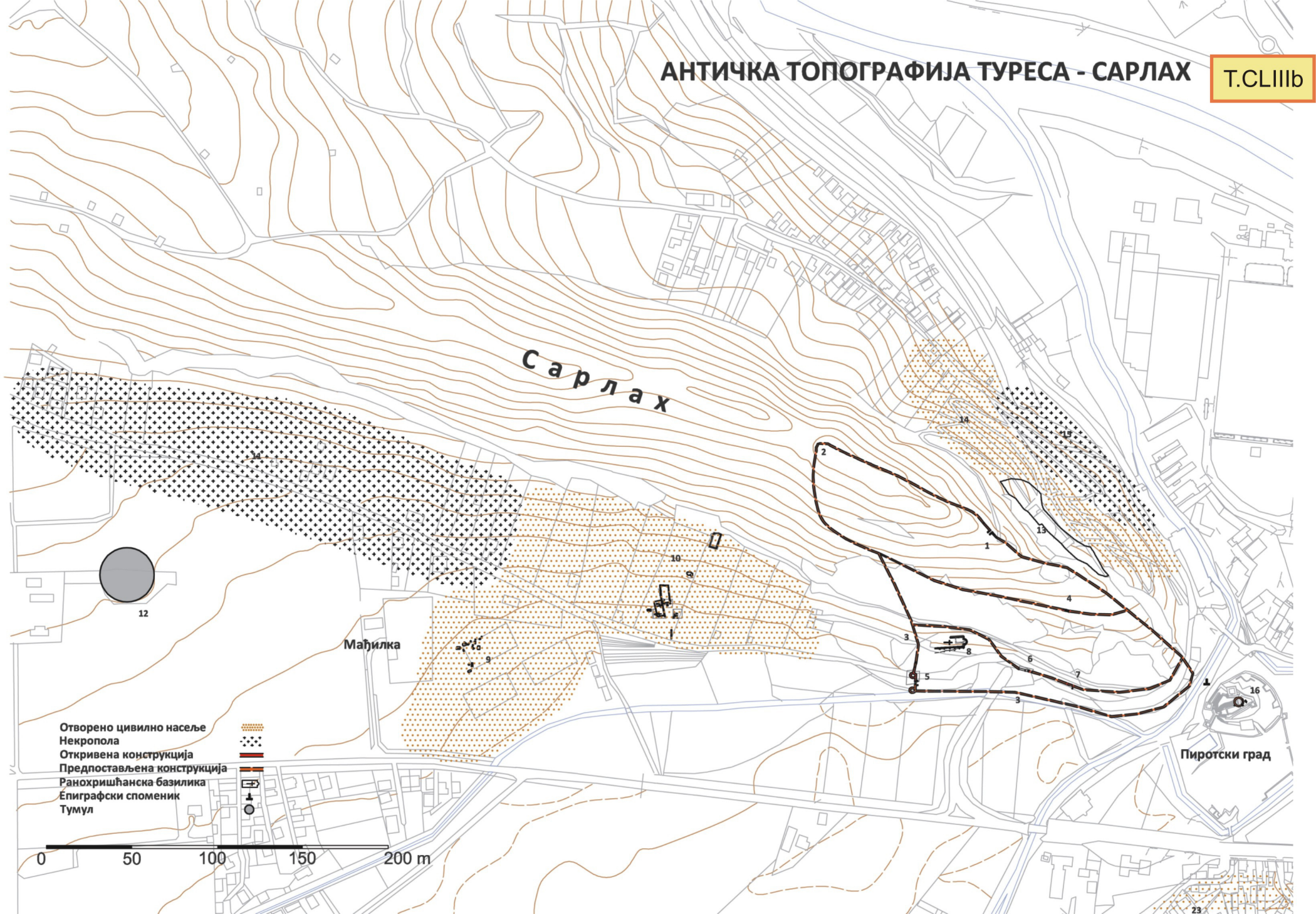
Источна некропола на Пазару
27. Гроб са конструкцијом од опека – саобраћајна полиција

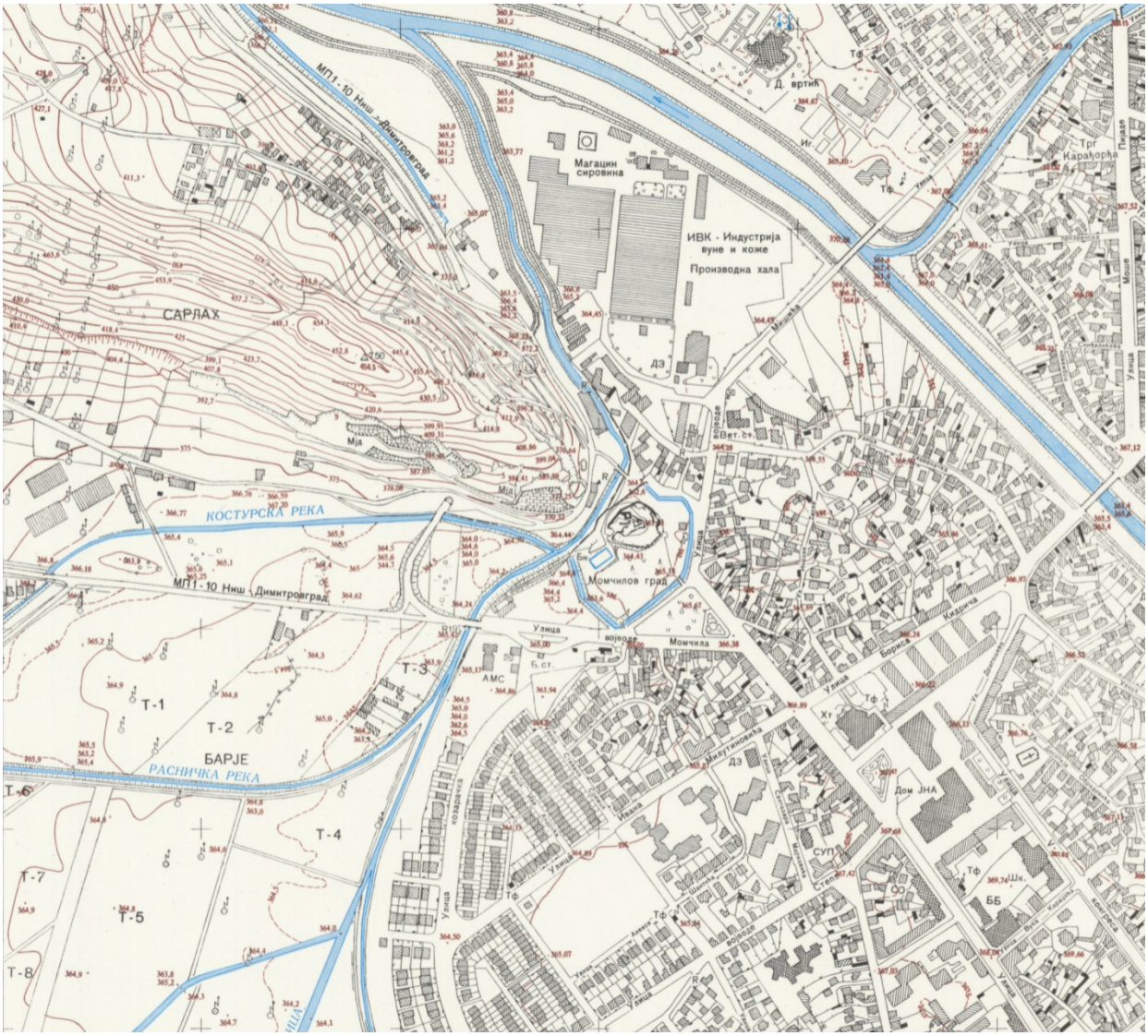
Северна некропола на Пазару
28. гроб са конструкцијом од опека - зграда у улици Николе Тесле

АНТИЧКА ТОПОГРАФИЈА ТУРЕСА
T.CLIIIa
Сарлах
Мађилка
Пиротски град
Пазар
Баре
Старо вашариште
Отворено цивилно насеље
Некропола
Откривена конструкција
Предпостављена конструкција
Ранохришћанска базилика
Епиграфски споменик
Тумул
0
50
100
150
200 m

АНТИЧКА ТОПОГРАФИЈА ТУРЕСА - САРЛАХ

T.CLIIIb

САРЛАХ
КОСТУРСКА РЕКА
РАСНИЧКА РЕКА
БАРЈЕ
МП1 - 10 Ниш - Димитровград
Магацин сировина
ИВК - Индустрија вуне и коже
Производна хала
Момчилов град
Т-1
Т-2
Т-3
Т-4
Т-5
Т-6
Т-7
Т-8
АМС
Дом ЈНА
Д. вртић

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 9.

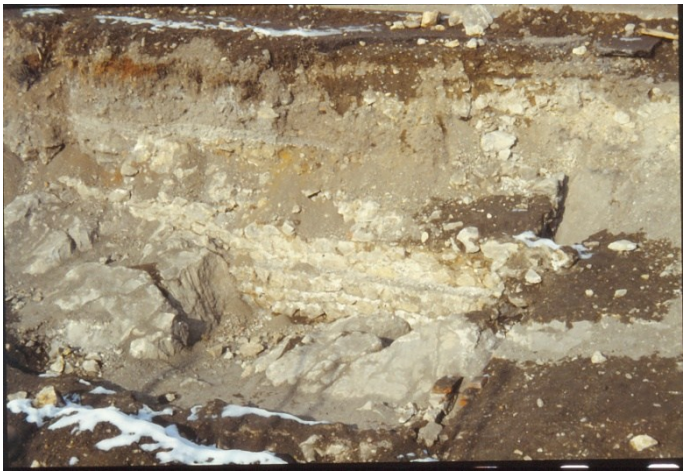
Сл. 1.

Сл. 2.

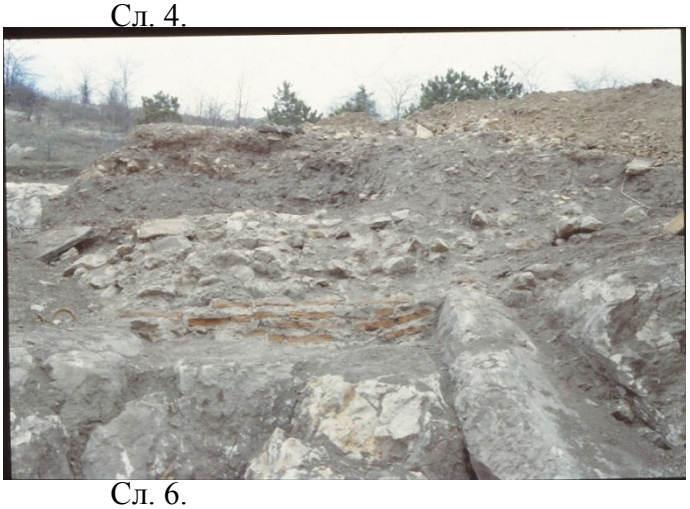
Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

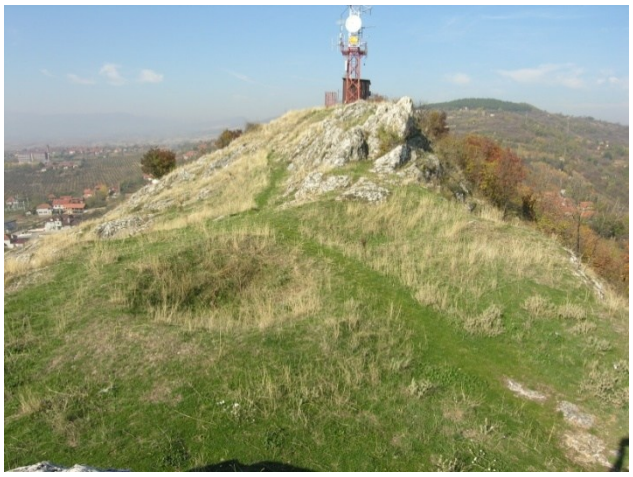
Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

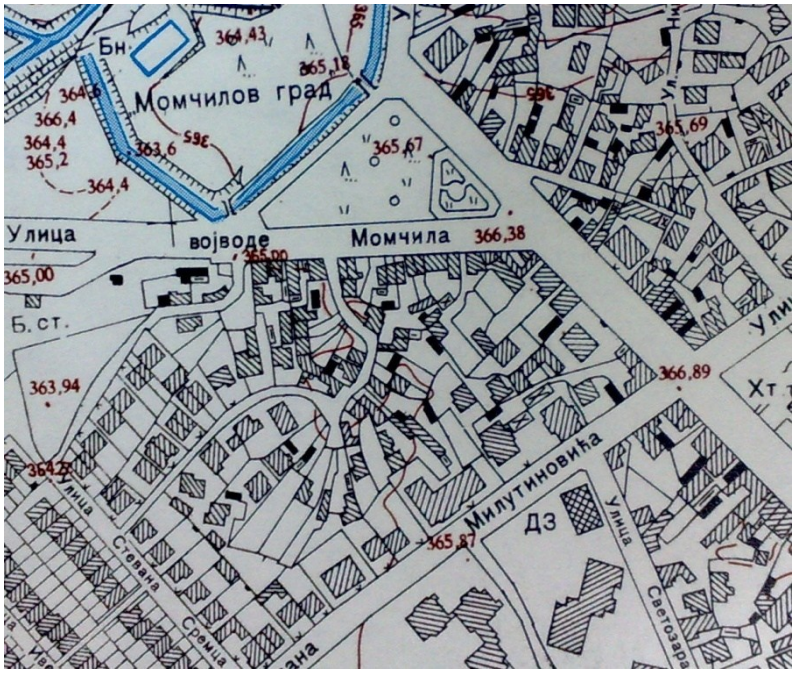
Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 9.

Сл. 10.

Сл. 11.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

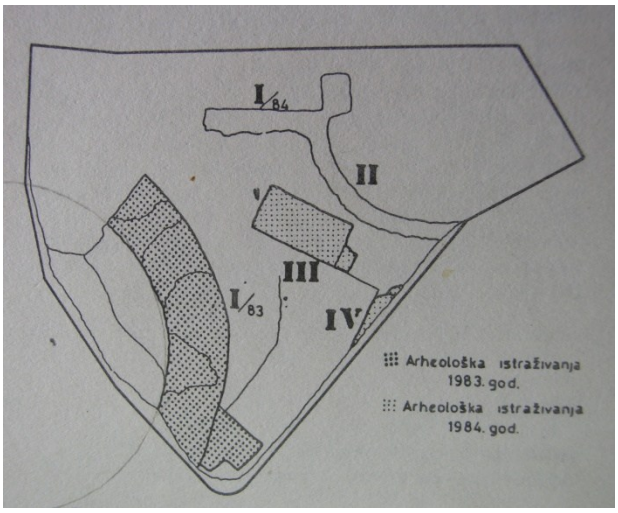
Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 9.

I/84
II
III
I/83
IV
Arheološka istraživanja 1983. god.
Arheološka istraživanja 1984. god.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

АНТИЧКА ТОПОГРАФИЈА ТУРЕСА - ПАЗАР

T.CLXVIIb

Сл. 1.

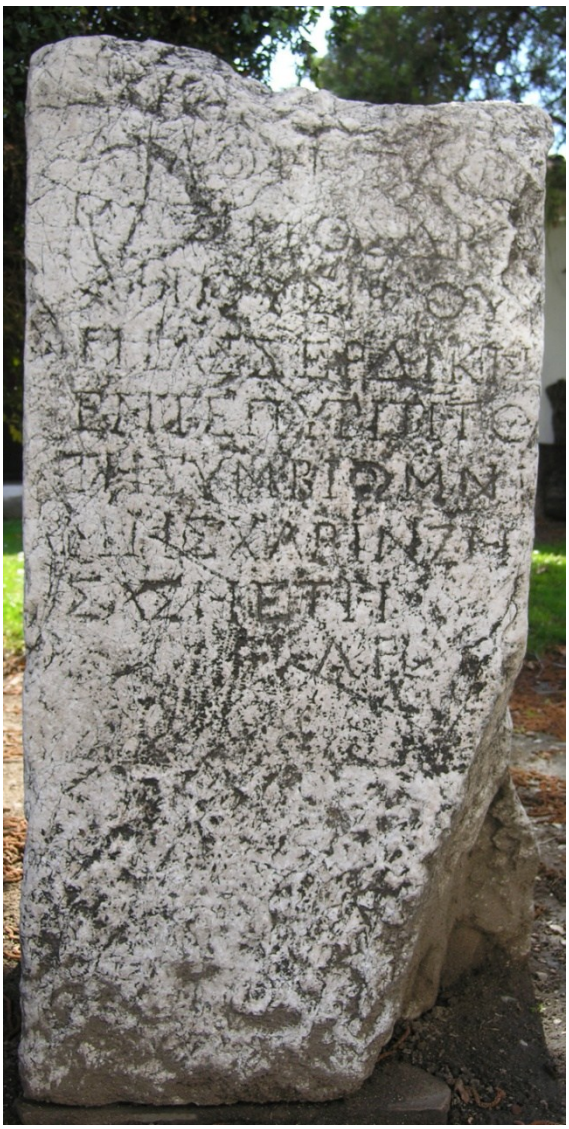
Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Момчилов град
Бн
Улица
војводе
Момчила
Б. ст.
Милутиновића
Ивана
Борисa
Кидрича
Дом ЈНА
СУП
ДЗ
Тф
Хт
ОО
ББ
Шк.
Степ.
Конгреса

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 6.

Сл. 5.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 6.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 9.

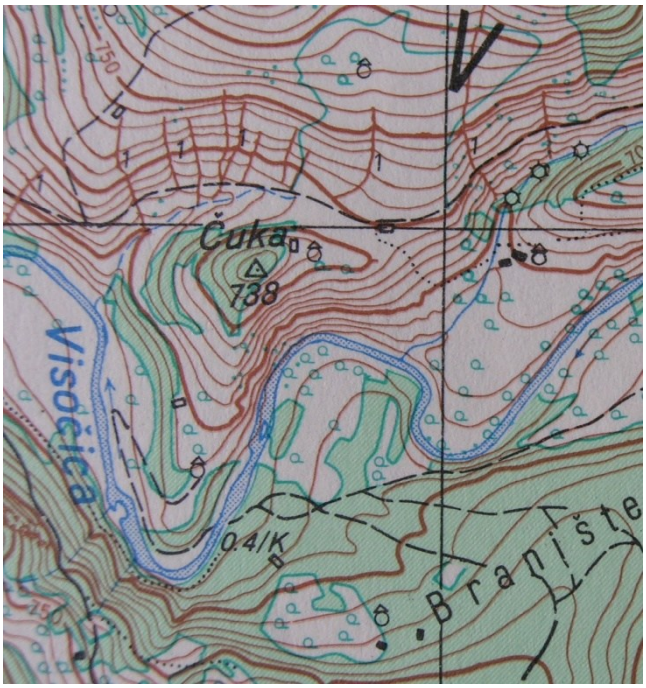

Сл. 10.

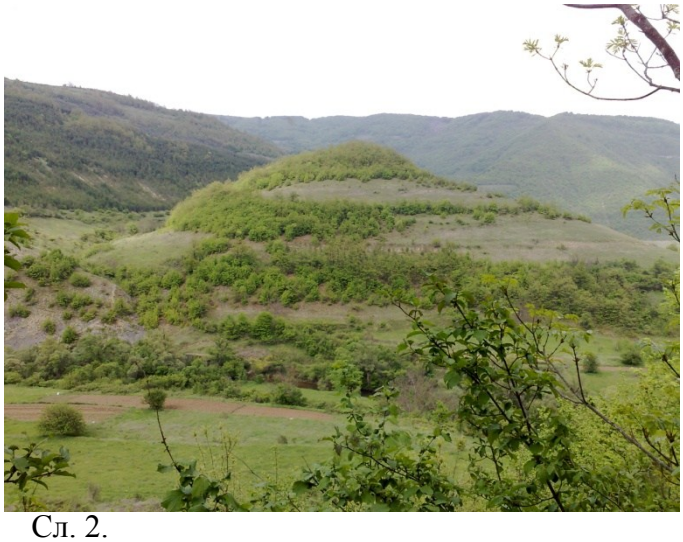

Сл. 11.

CLa

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

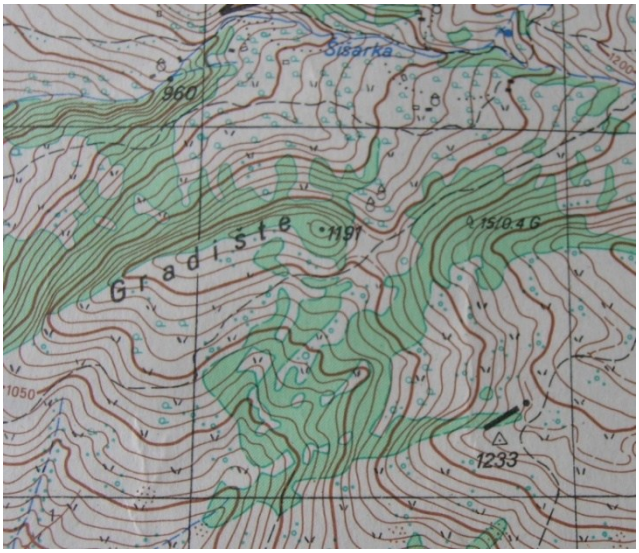
Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

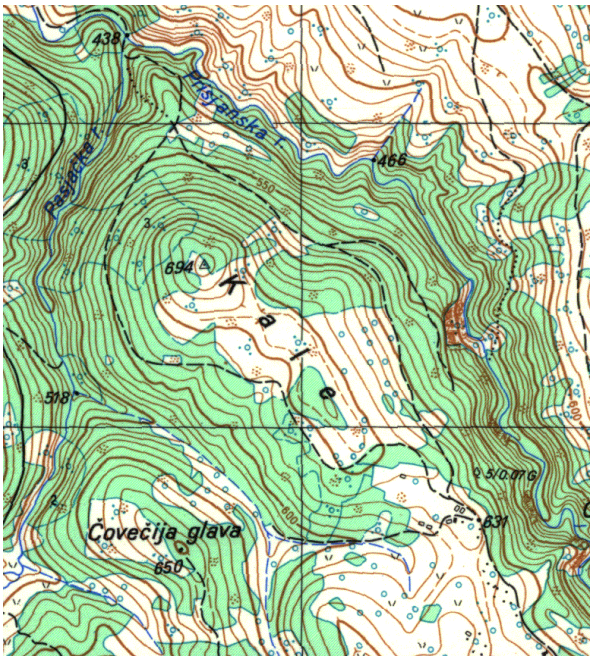
Сл. 6.

Сл. 7.

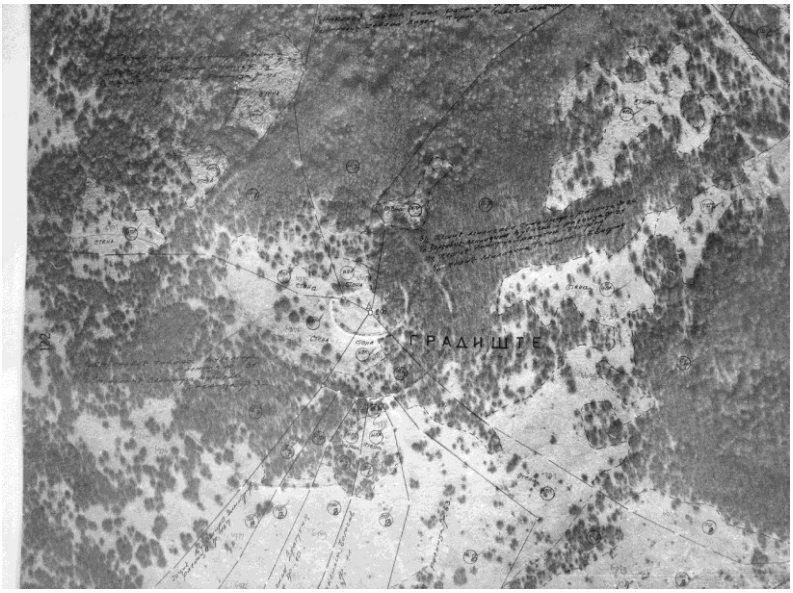
Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

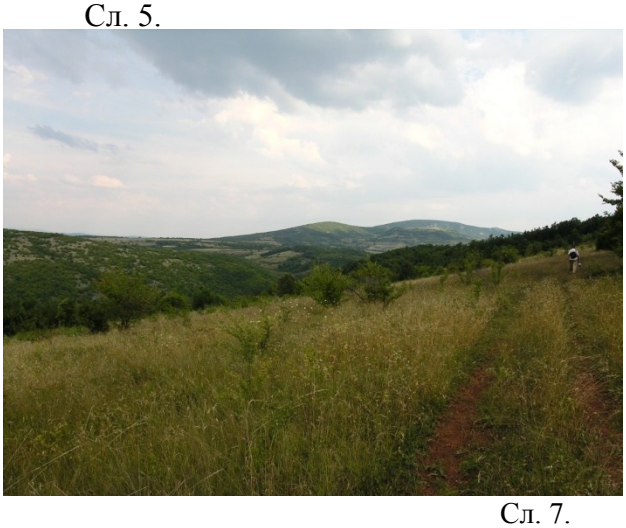
Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

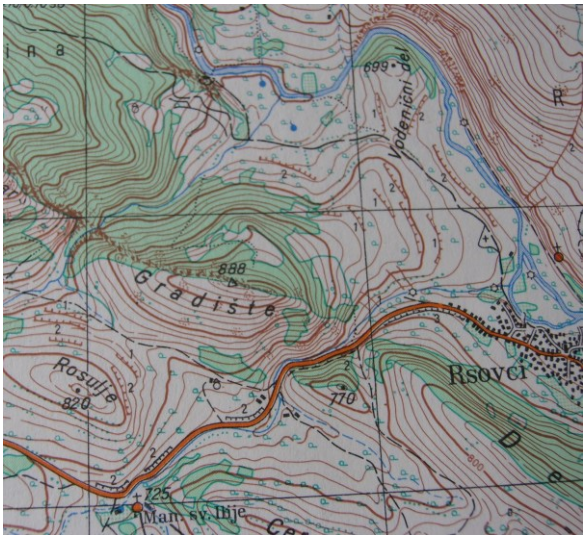
Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 4.

Сл. 3.

Сл. 5.

Сл.6

Сл. 7.

Сл. 8.

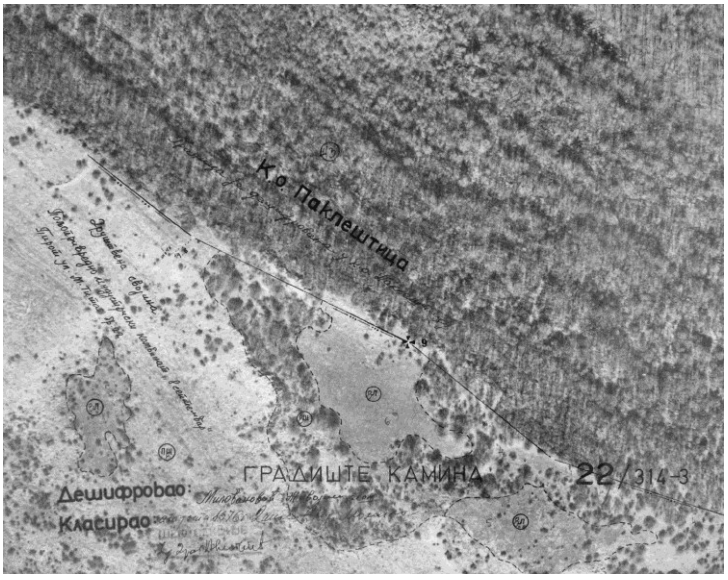
Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

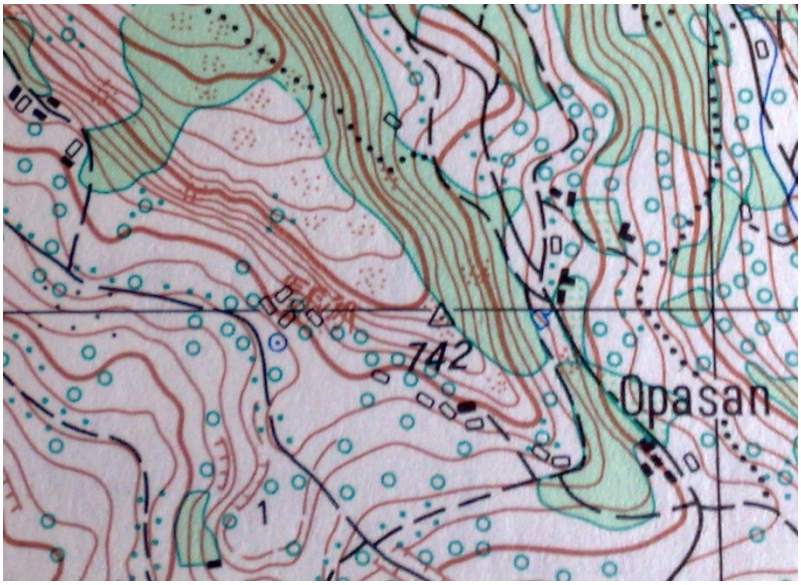
Сл. 6.

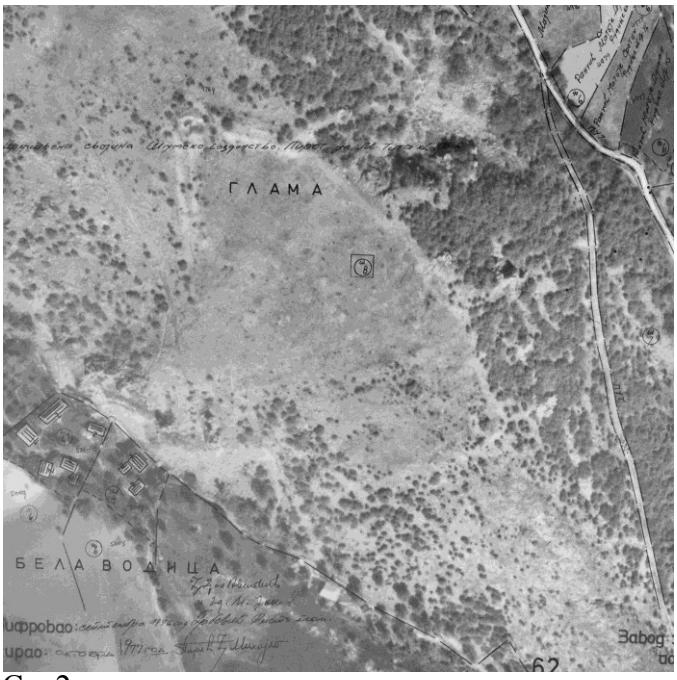
Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3

Сл. 5.

Сл. 4.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3

Сл. 4.

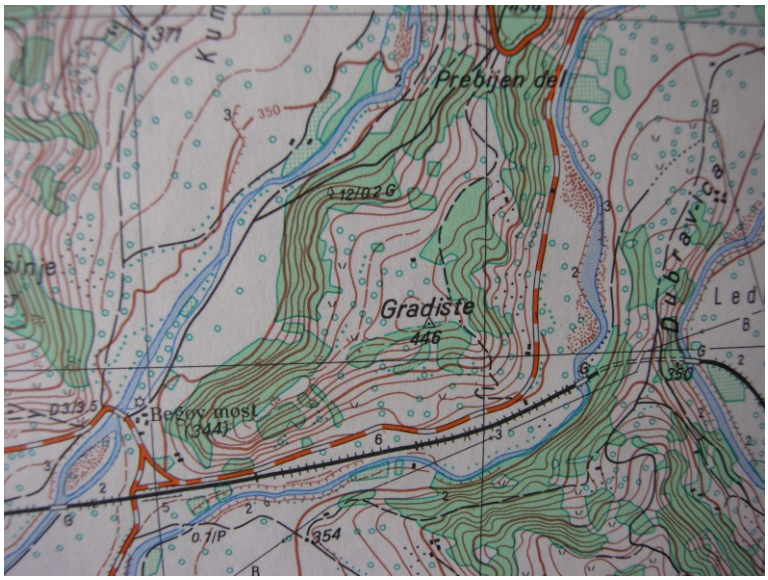
Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

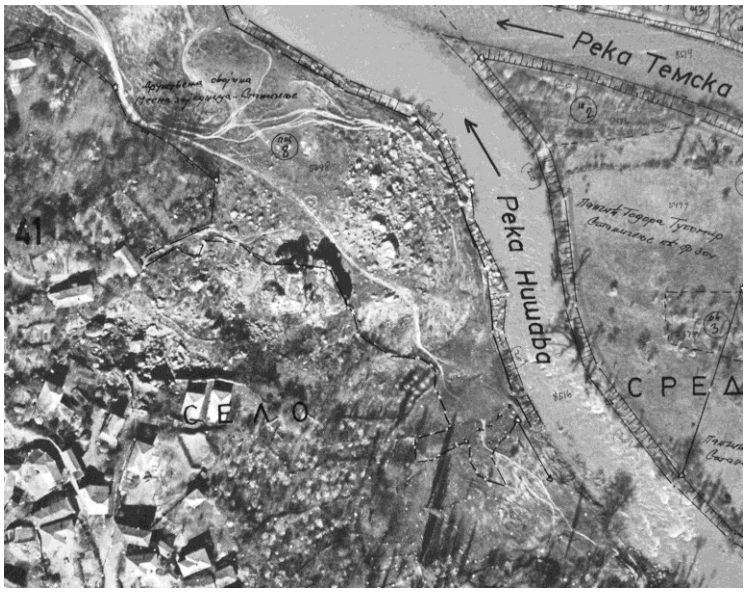
Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 6.

Сл. 5.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 9.

Сл. 10

Сл. 11.

Сл. 12.

Сл. 13.

Сл. 14.

С. 15.

Сл. 16.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

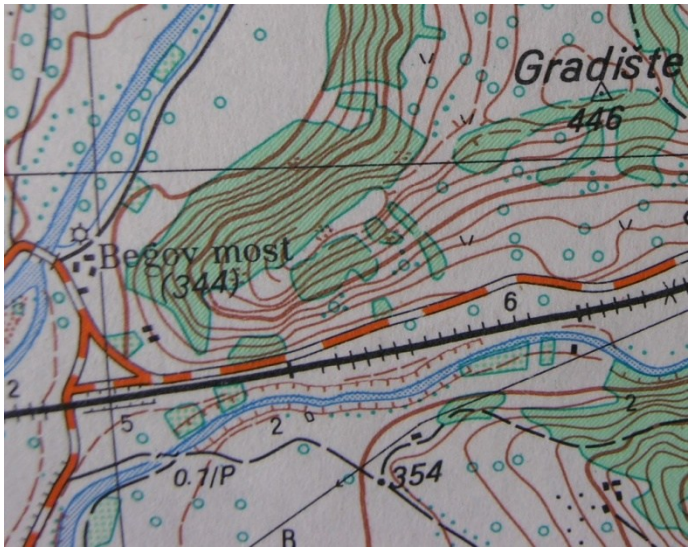
Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

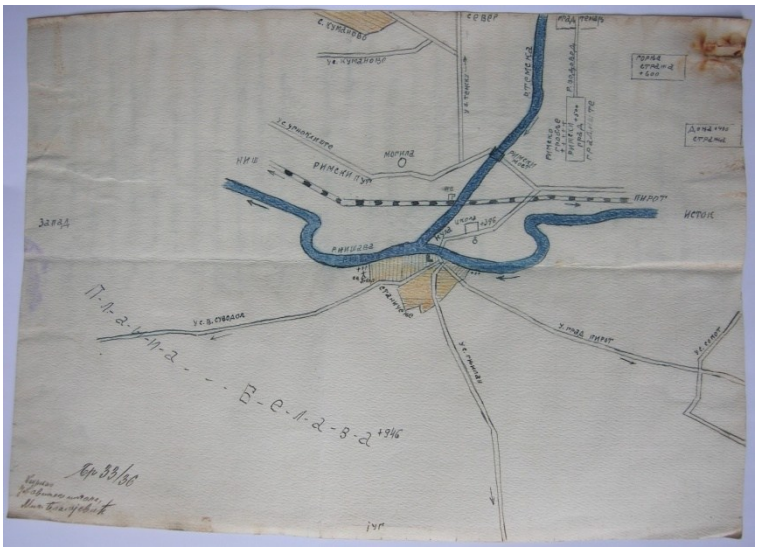
Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

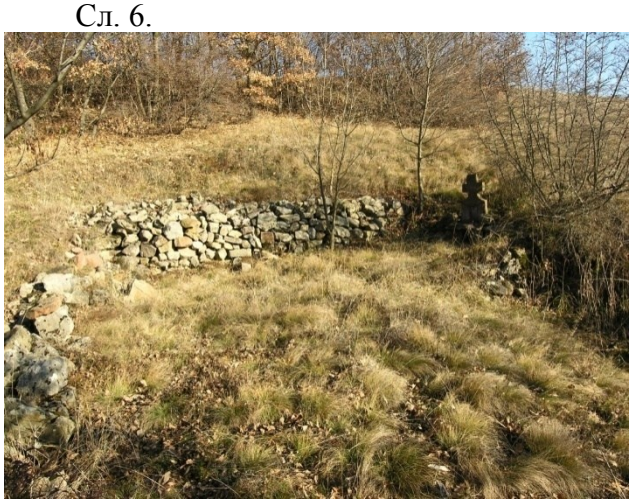
Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

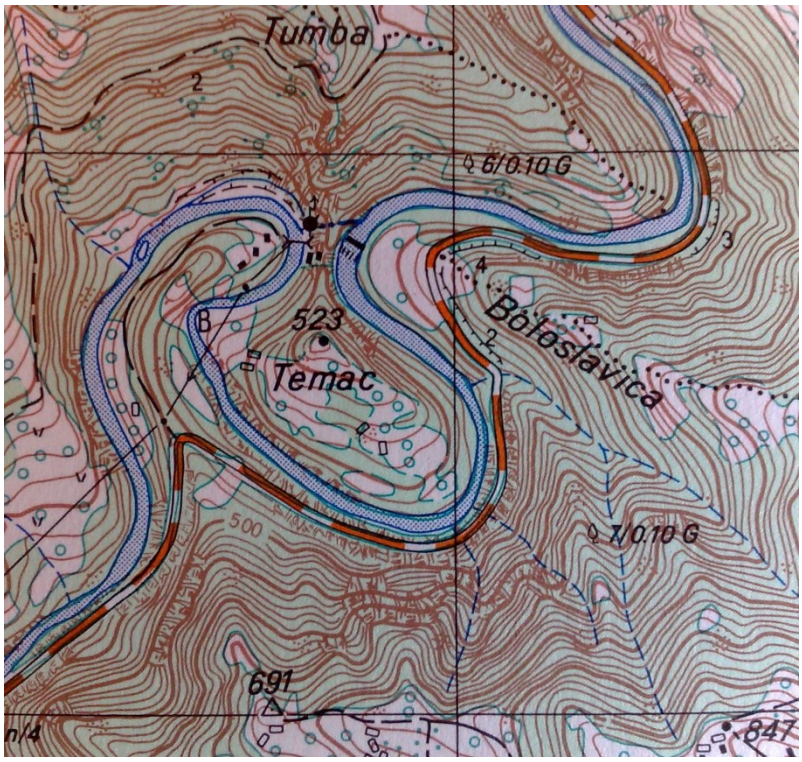
Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

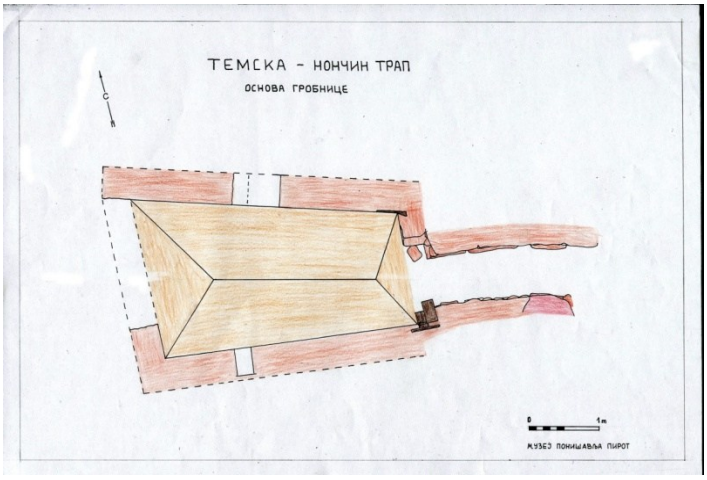
Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

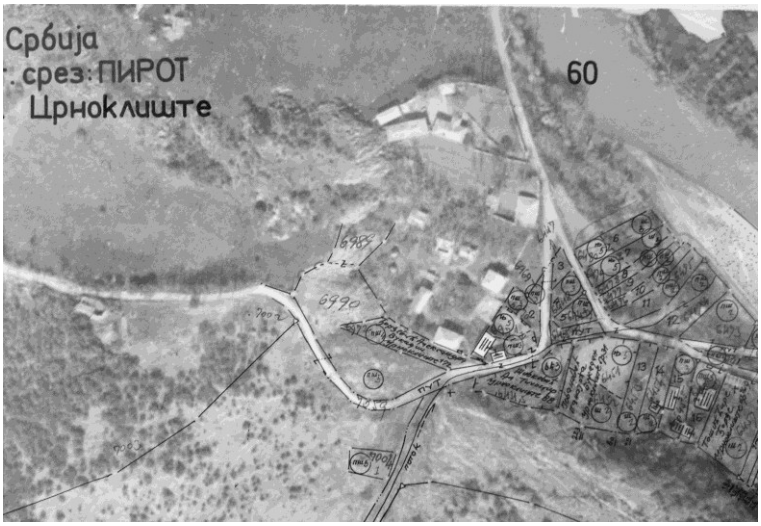
Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

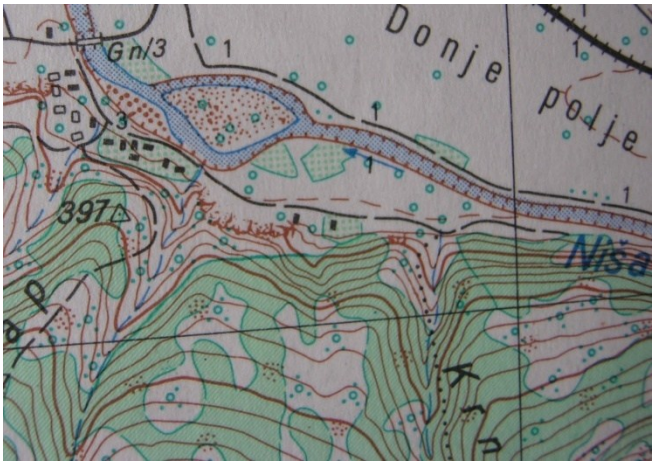
Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

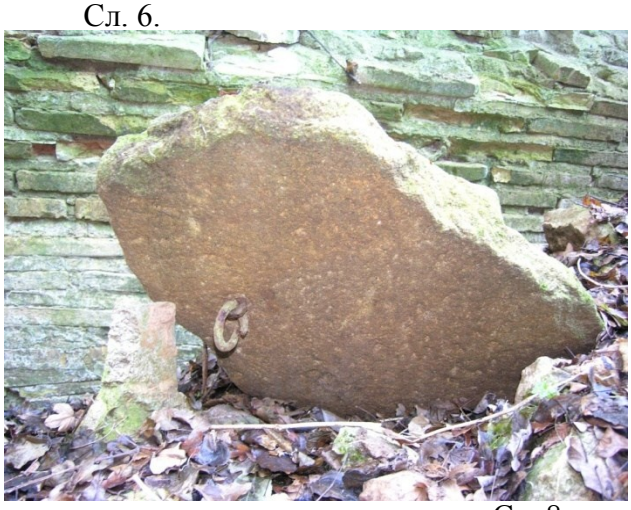
Сл. 5.

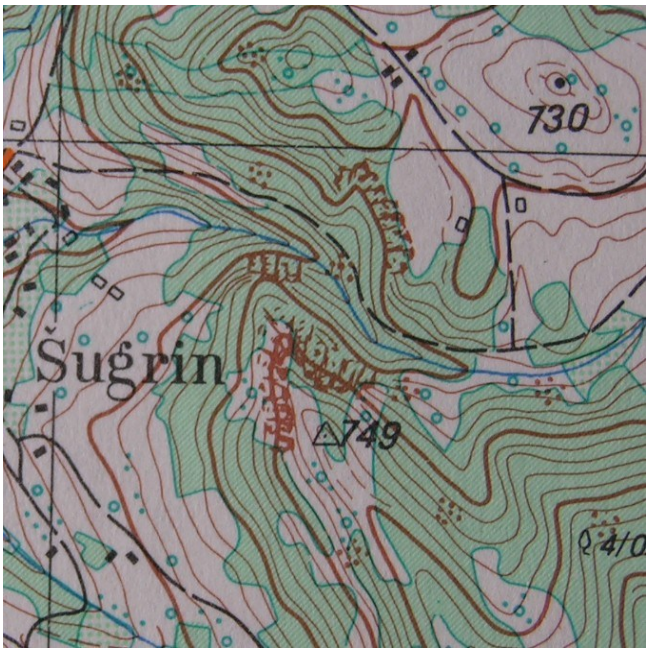
Сл. 6.

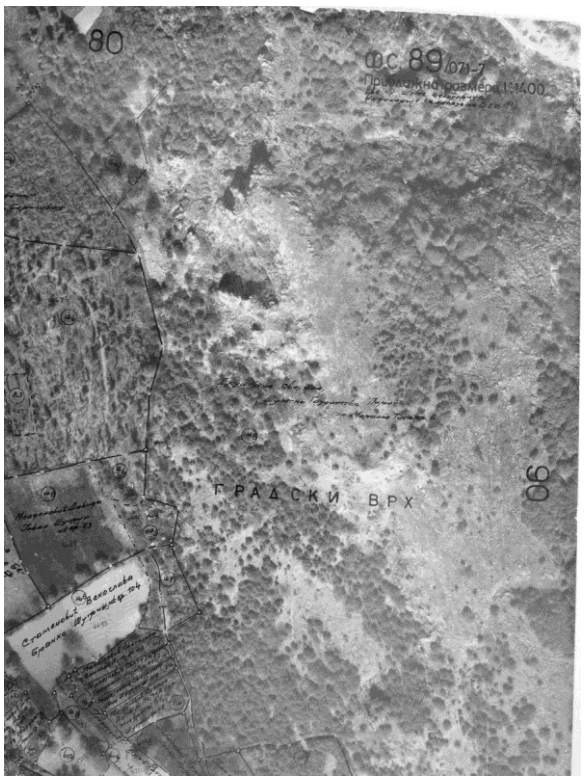
Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

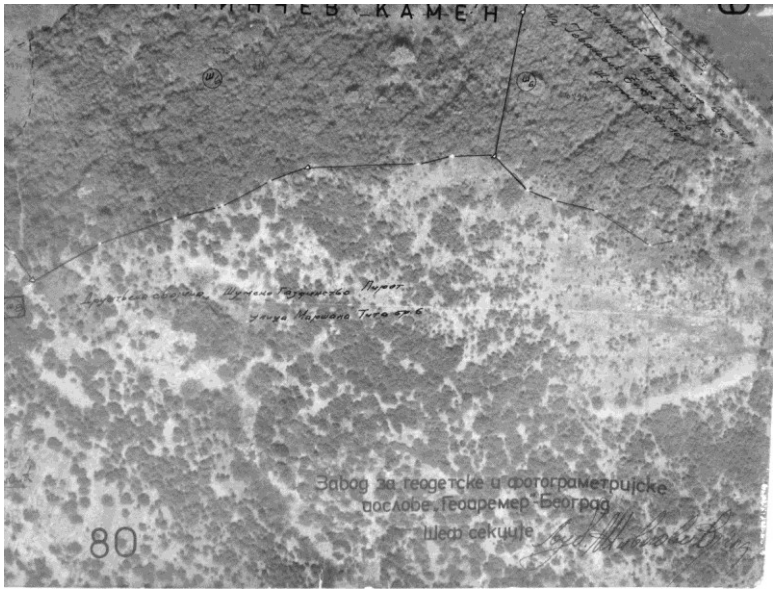
Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

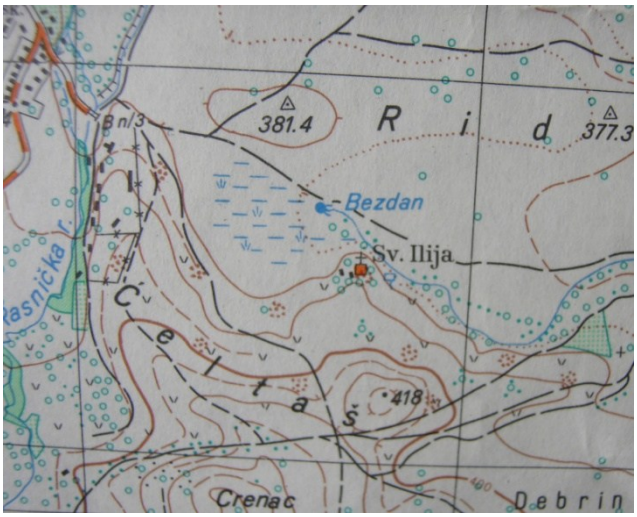
Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

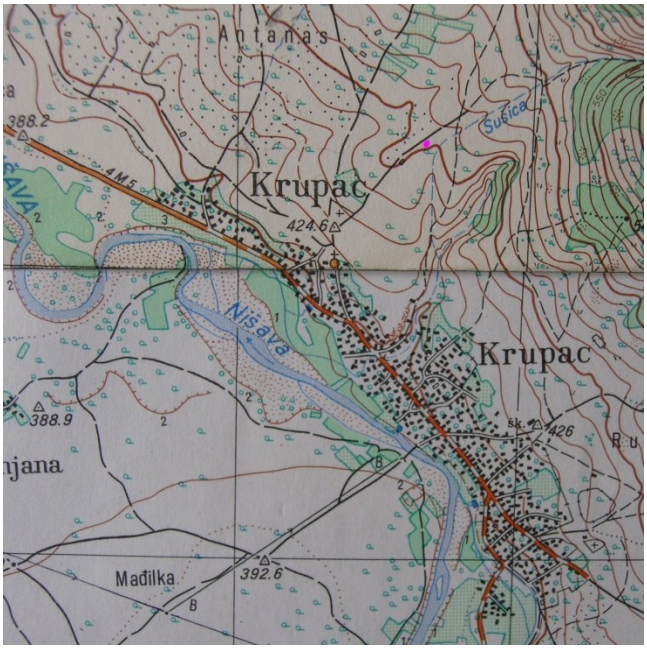
Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 1.

Сл. 2.

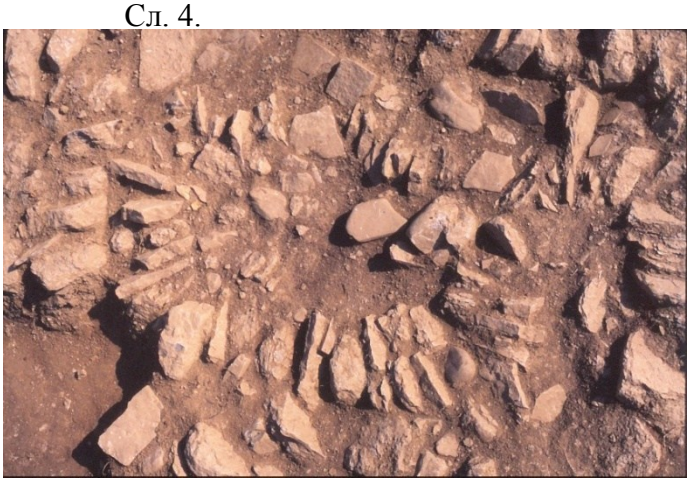
Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7-10

Сл. 11-12.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

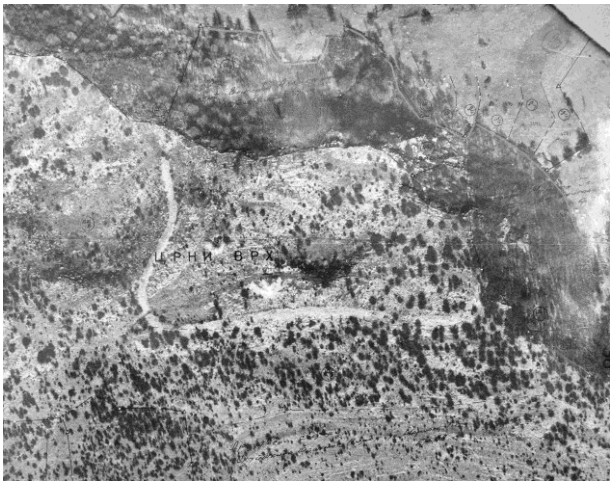
Сл. 9-10.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл.4.

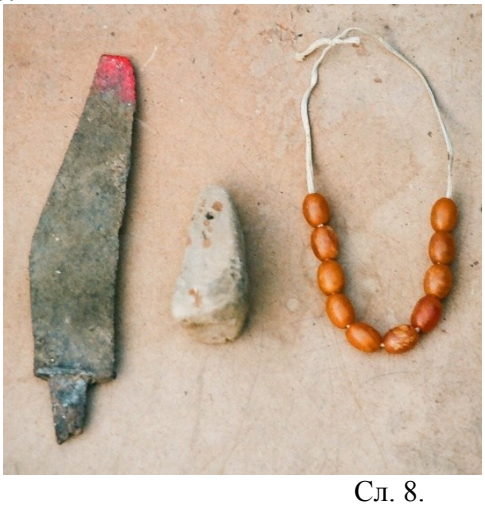
Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

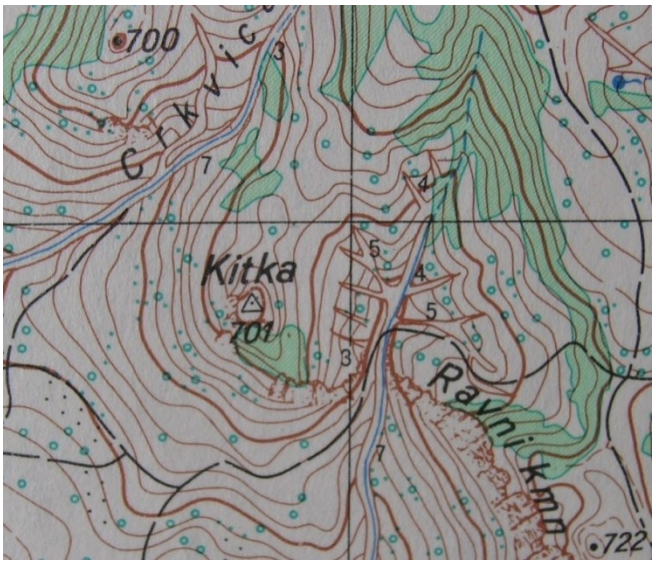
Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

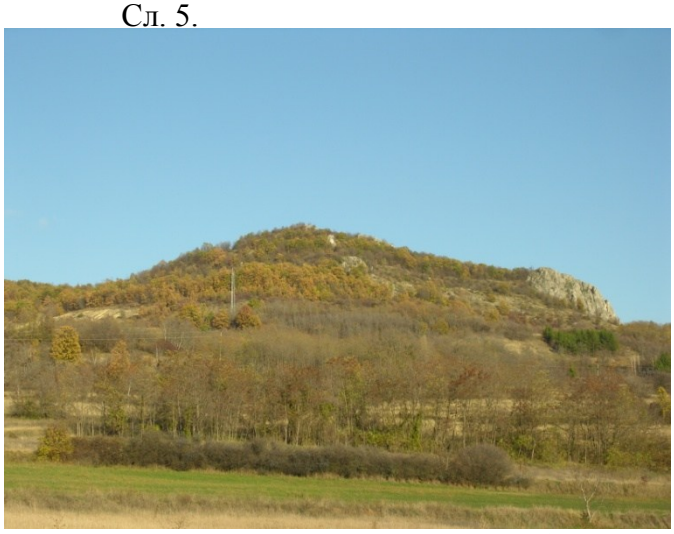
Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5

Сл. 6

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 9.

Сл. 10.

Сл. 11.

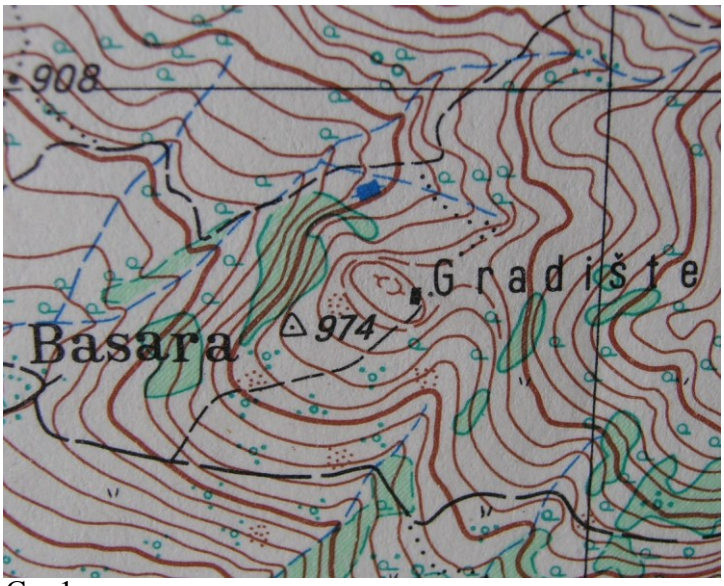

Сл. 12

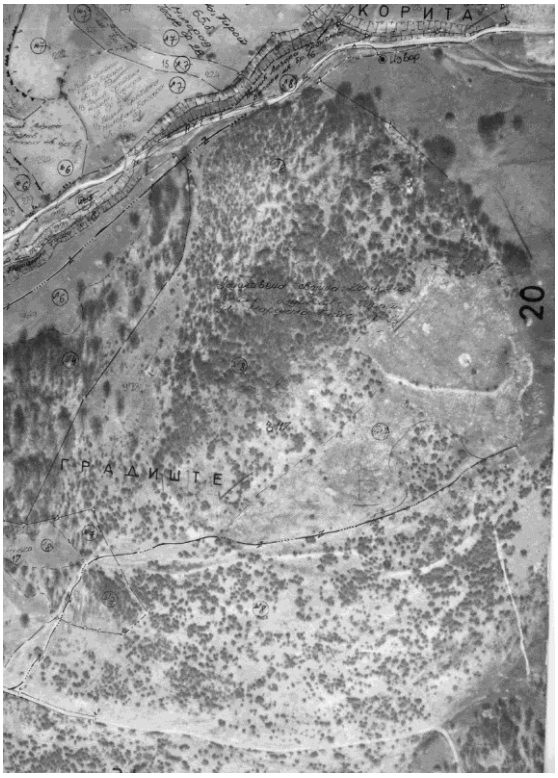

Сл.13-14.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

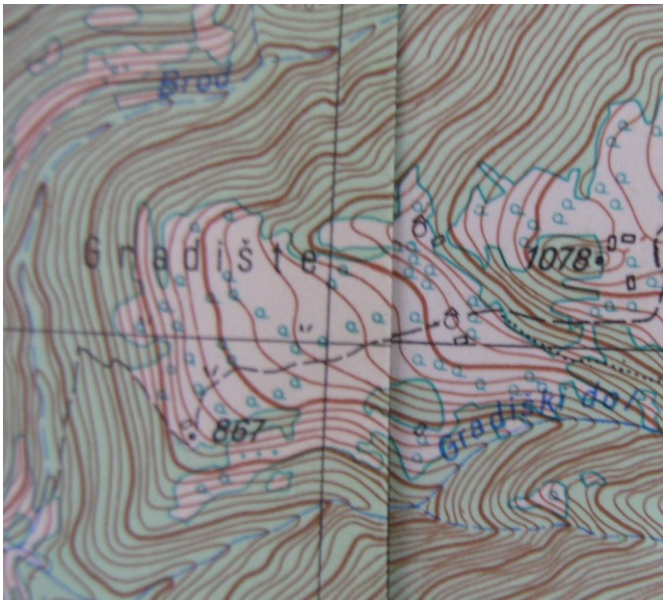
Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

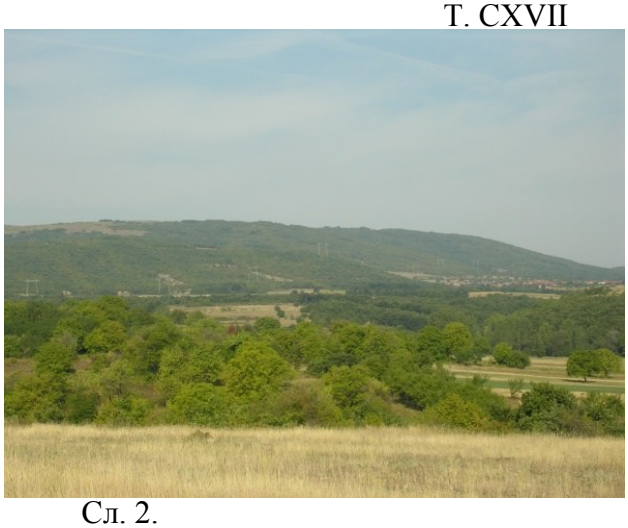
Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

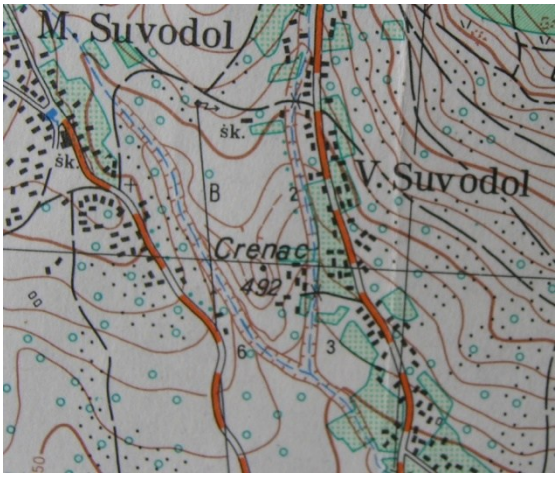
Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

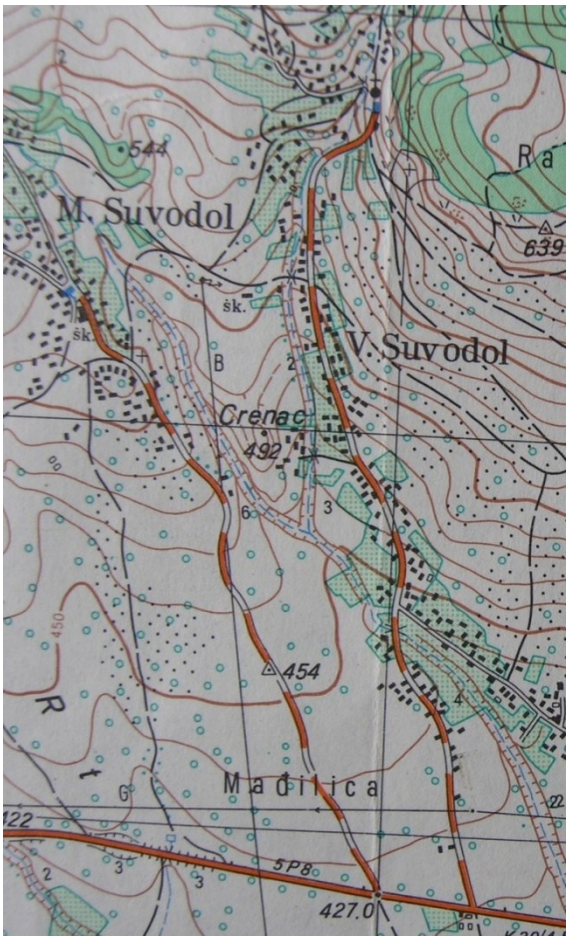
Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

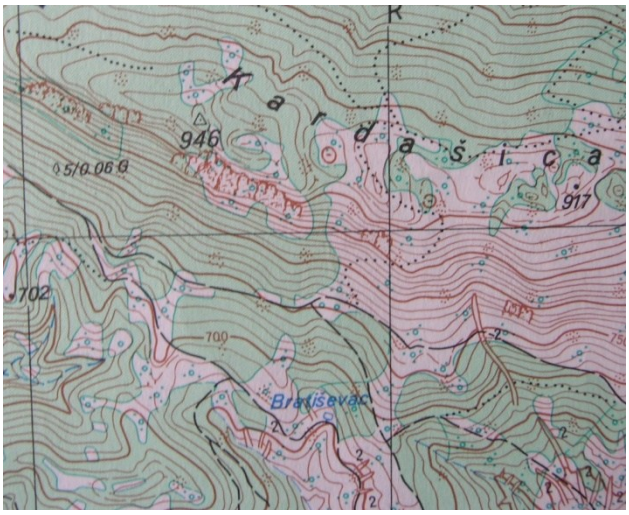
Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

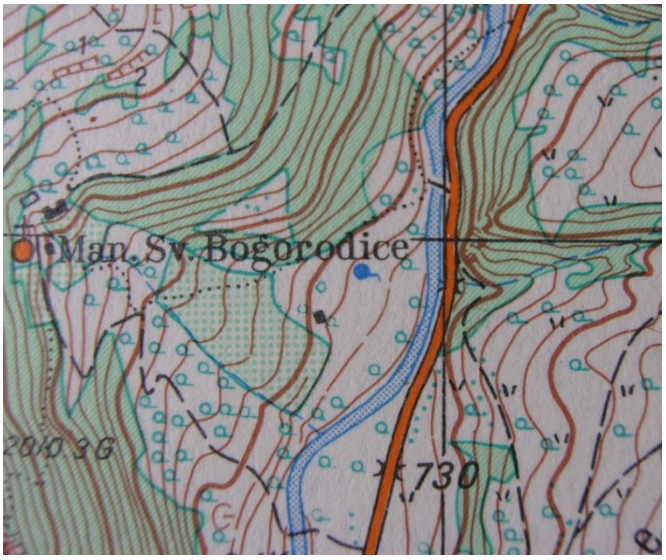
Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 9.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

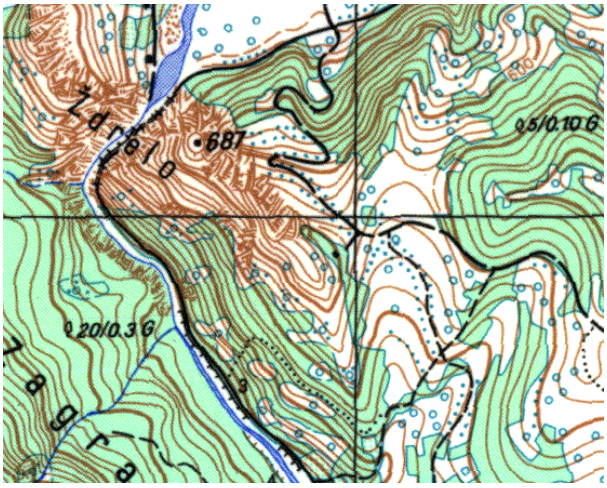
Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 4.

Сл. 3.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

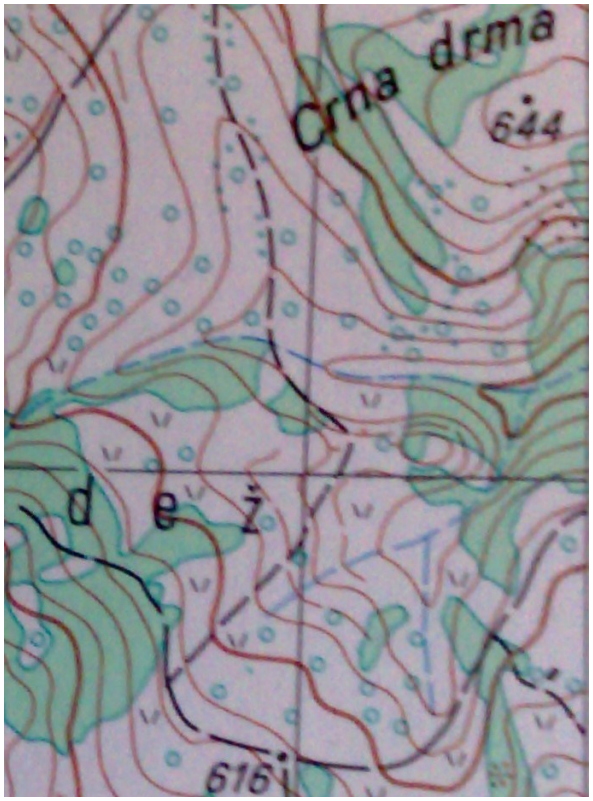
Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 4.

Сл. 3.

Сл. 5.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

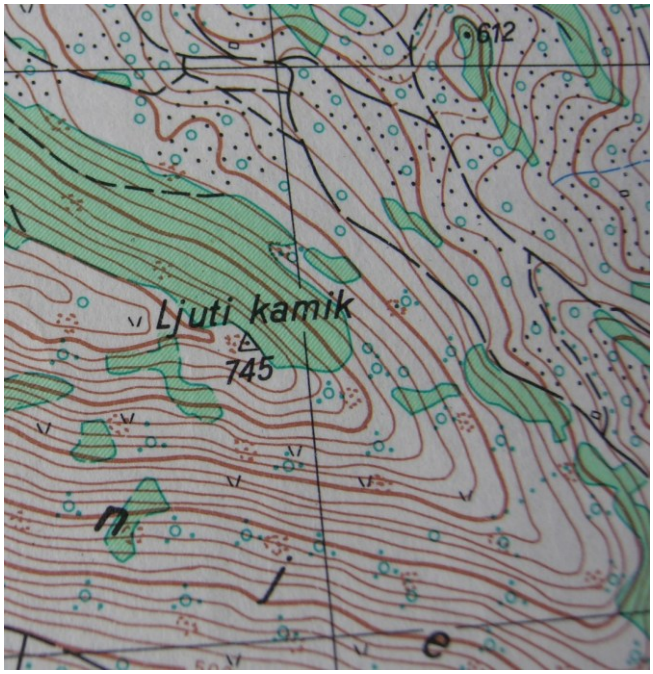
Сл. 6.

Сл. 7.

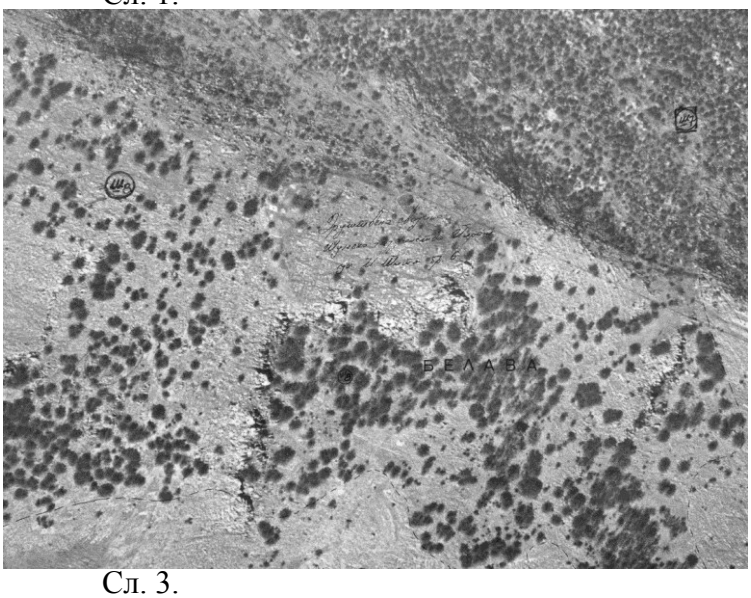
Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

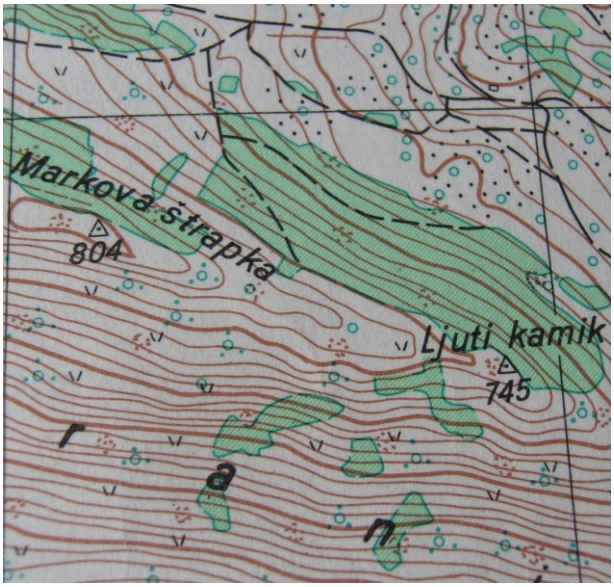
Сл. 6.

Сл. 7.

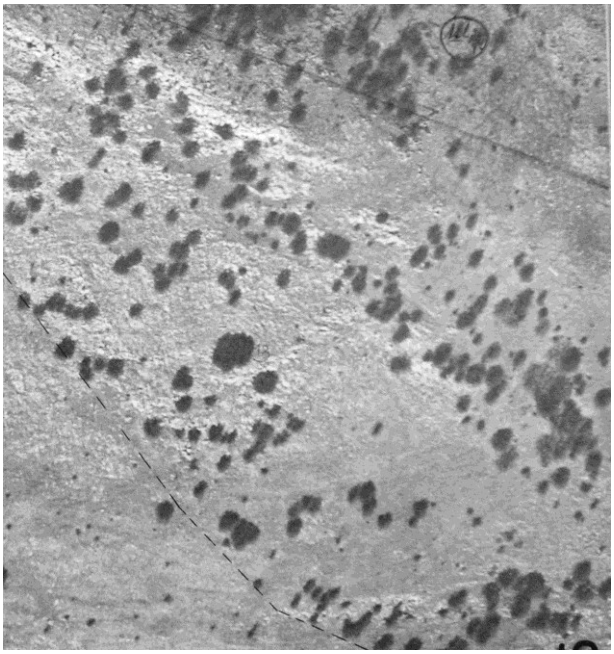
Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 9.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

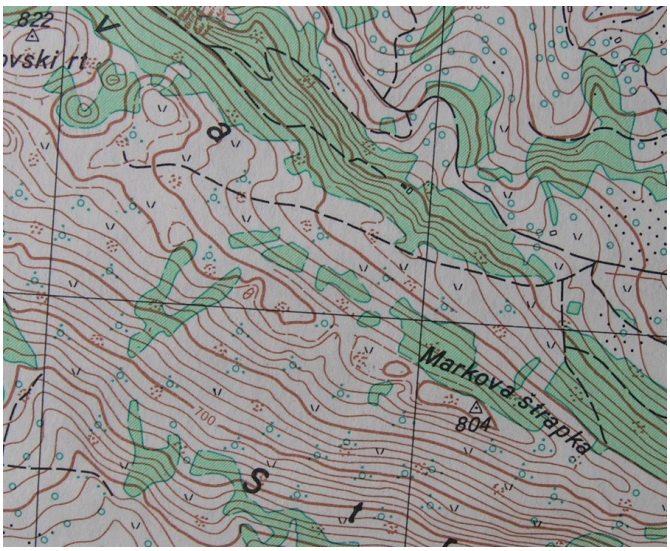
Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1

Сл. 2.

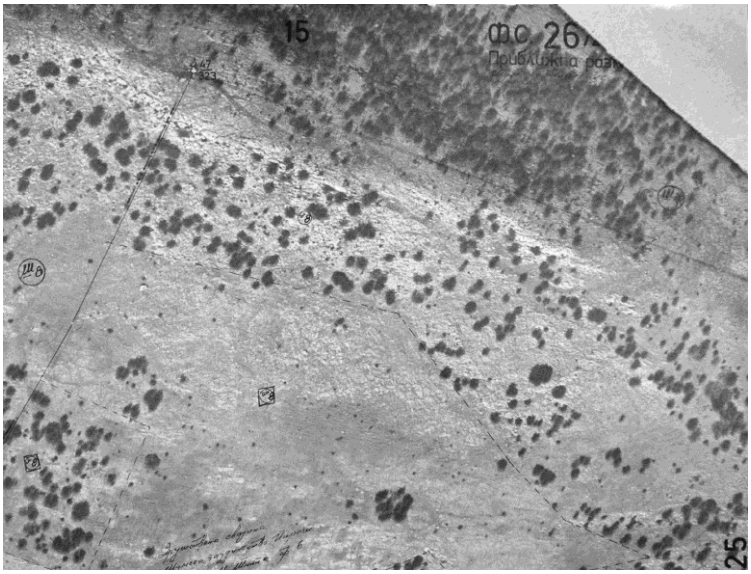
Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл.6-

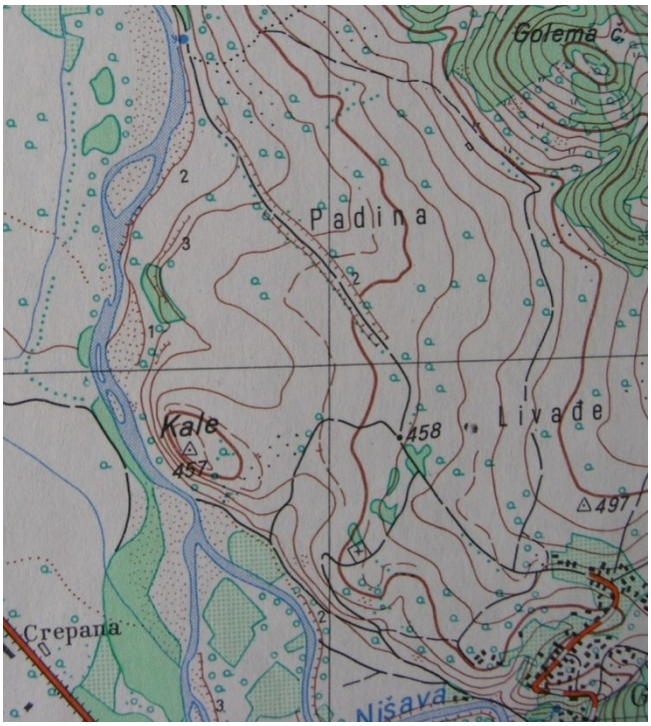
Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

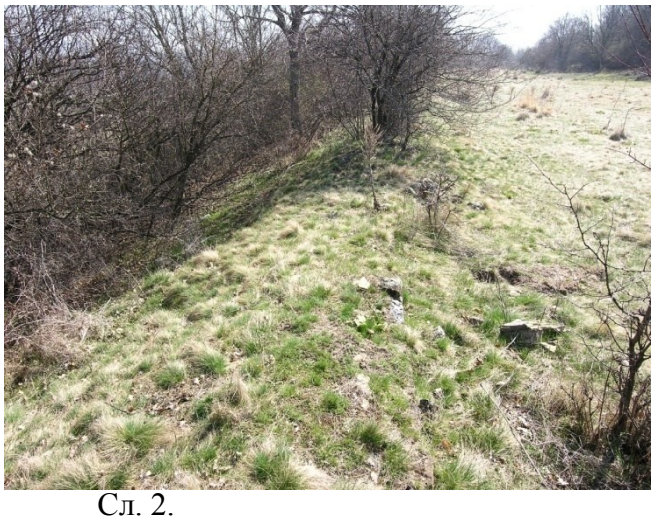
Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

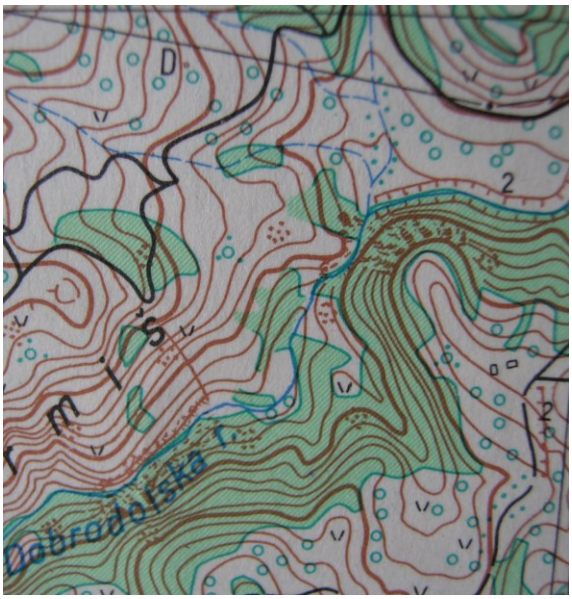
Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 6.

Сл. 5.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

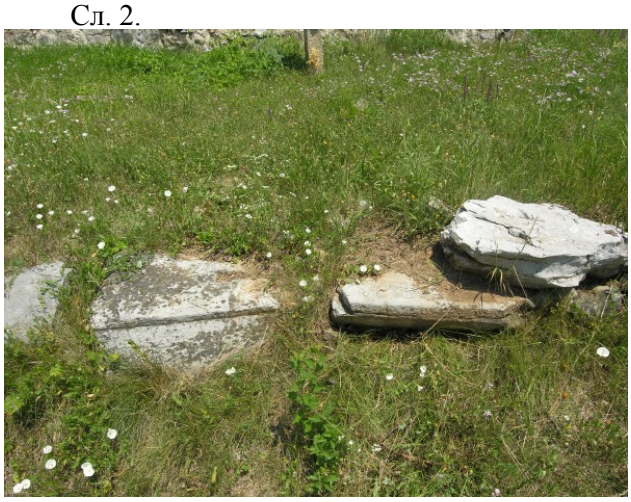
Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 3.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

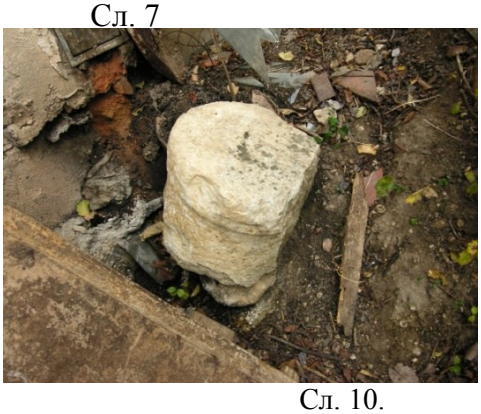
Сл. 7

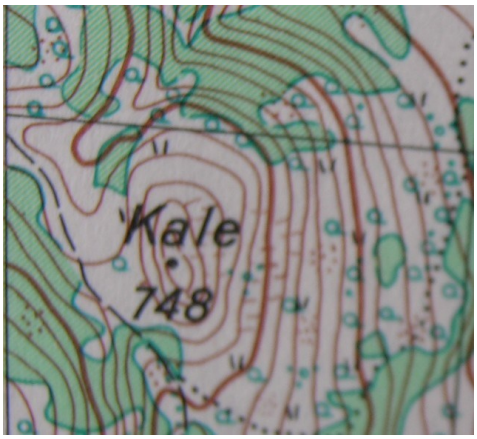
Сл. 8.

Сл. 9.

Сл. 10.

Сл. 1.

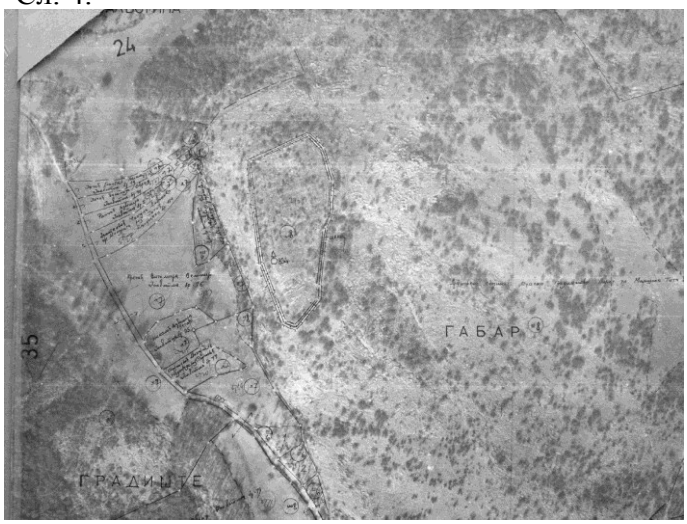
Сл. 2.

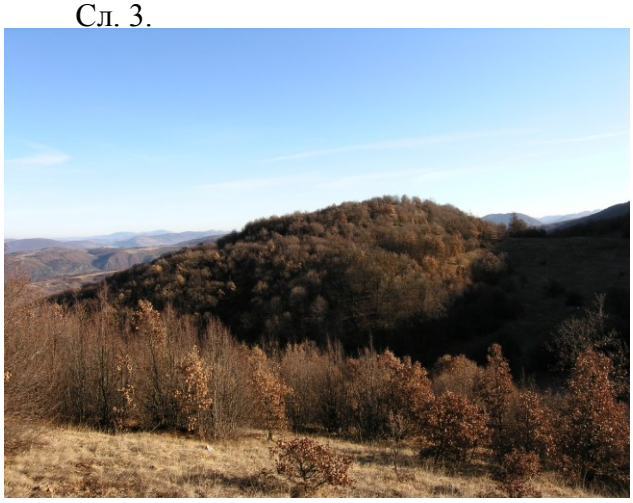
Сл. 4.

Сл. 3.

Сл. 6.

Сл. 5.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

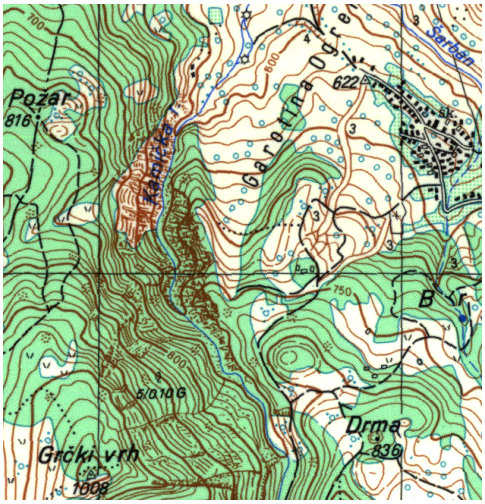
Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

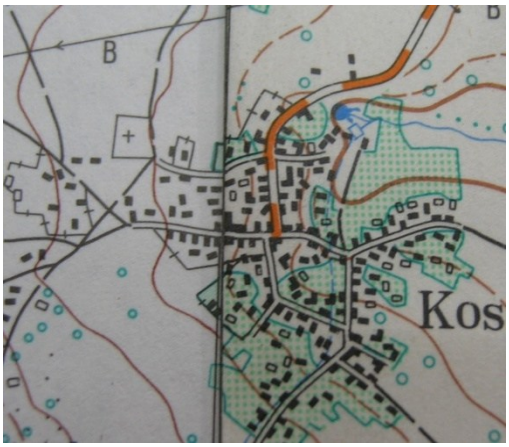
Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 5.

Сл. 4.

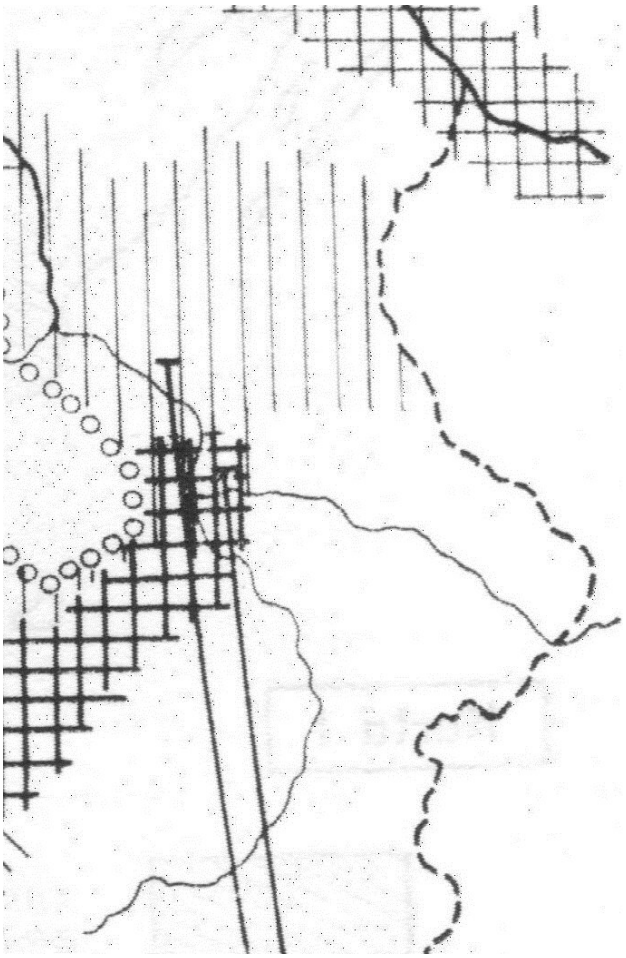
Сл. 7.

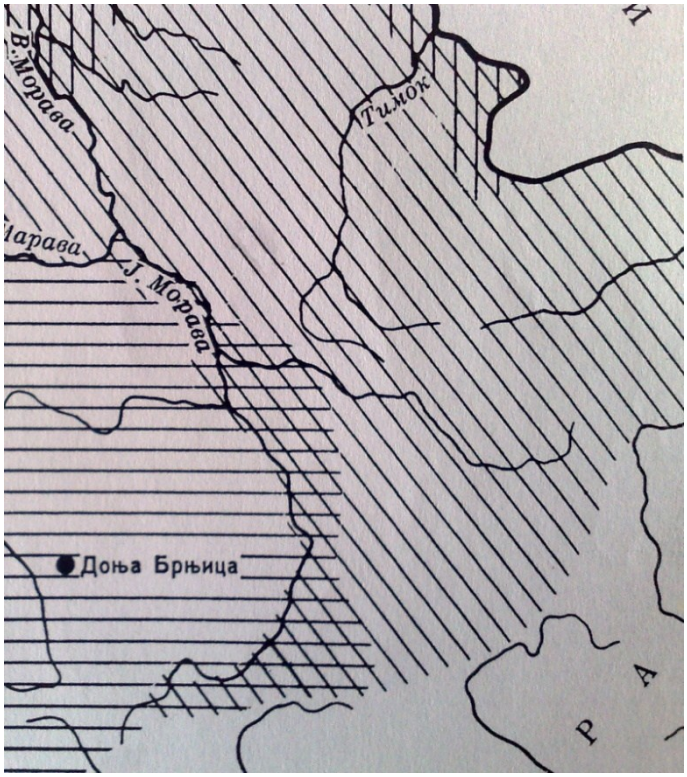
Сл. 6.

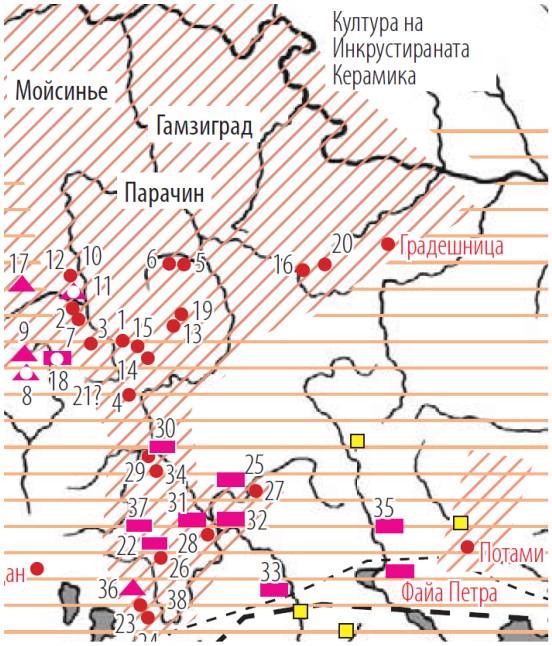
Сл. 8.

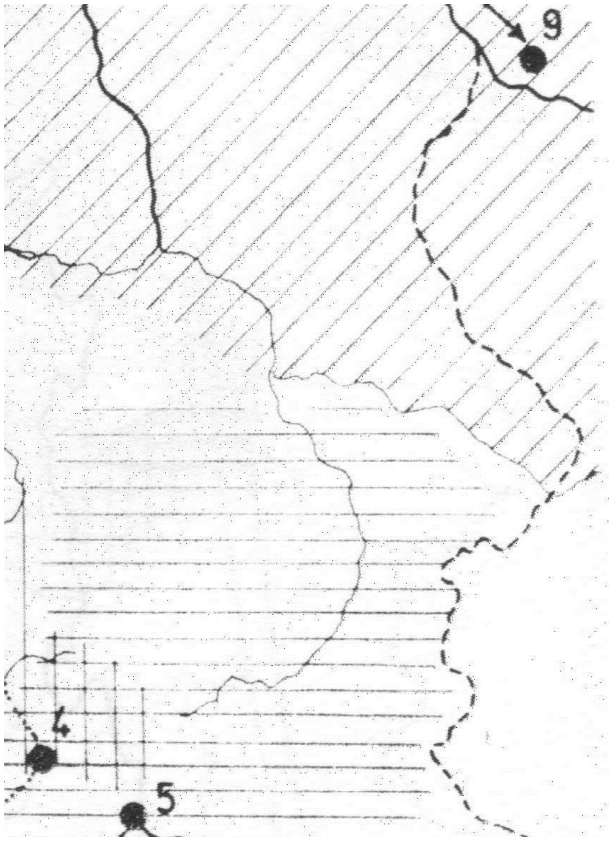
Сл. 1.

Сл. 2.

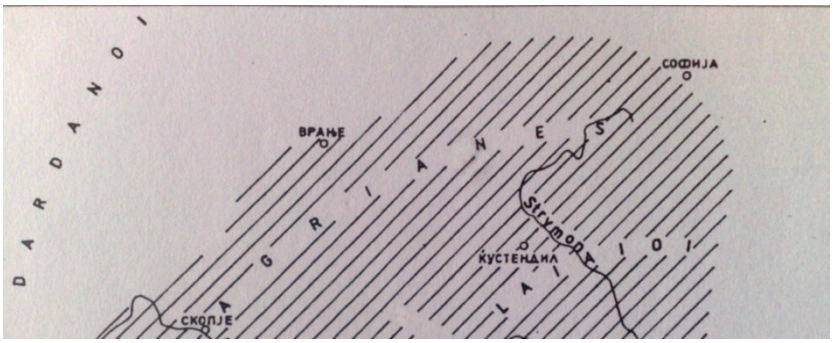
Сл. 4.

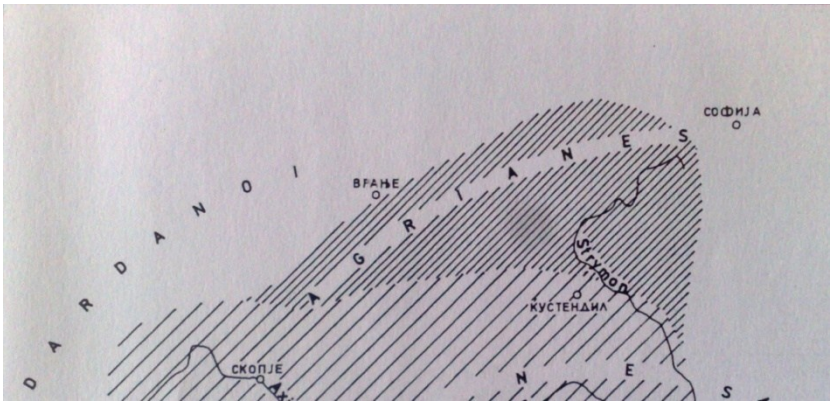

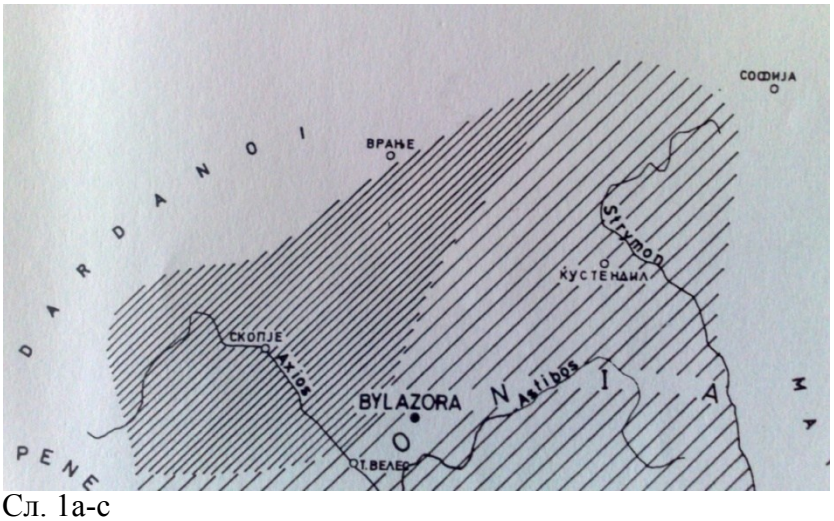
Сл. 3.

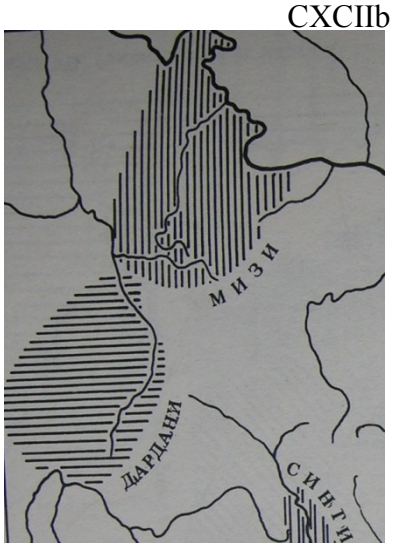
Сл. 5.

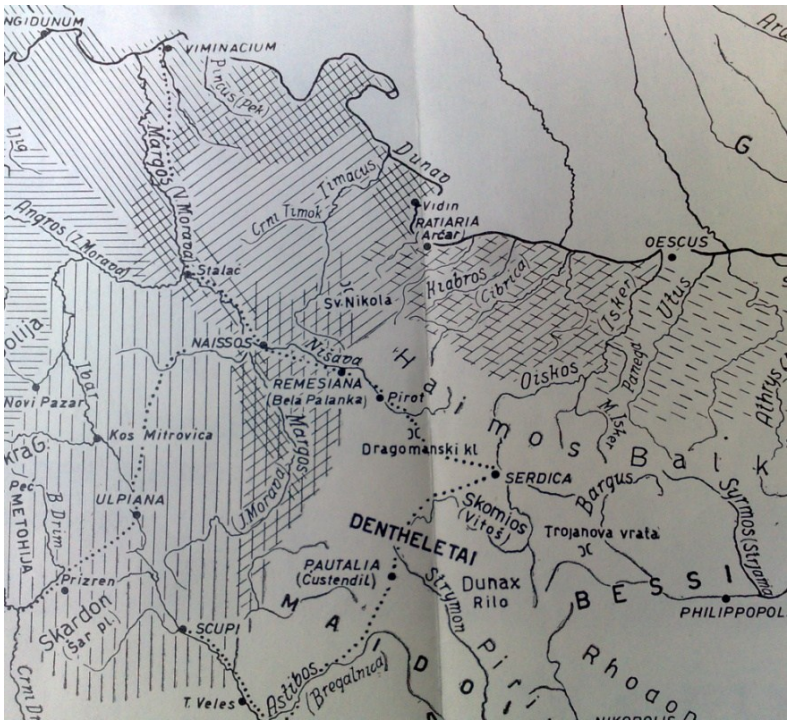

Сл. 1a-c

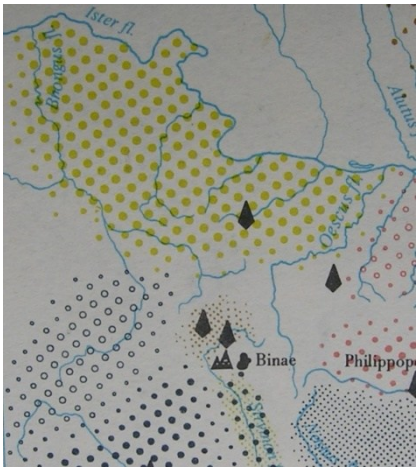

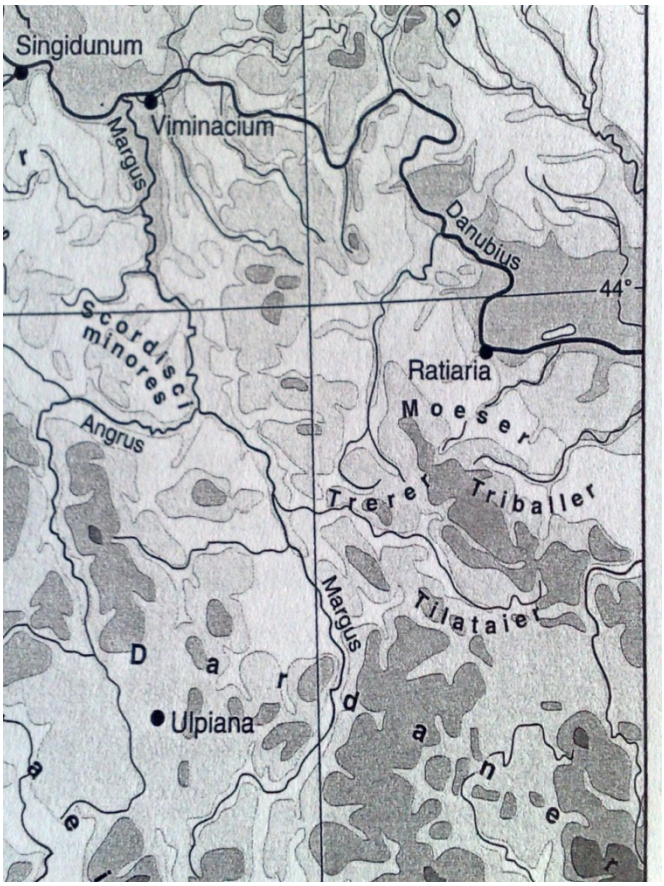

Сл. 2a-d

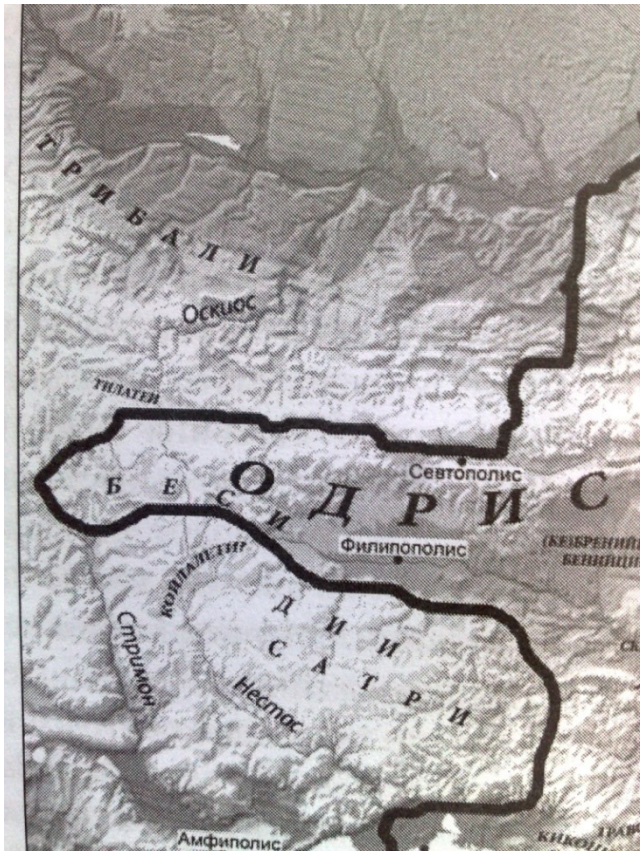
Сл. 3.

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

296
240 x195

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3-4.

Сл. 5-6.

Сл. 7.

Сл. 8-9.

Сл. 10.

Сл. 1-2.

Сл. 3.

Сл. 4.

Сл. 5-7.

Сл. 8-10.

Сл. 11-14.

Сл. 1.

Сл. 2-3.

Сл. 4.

Сл. 5-6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Сл. 9.

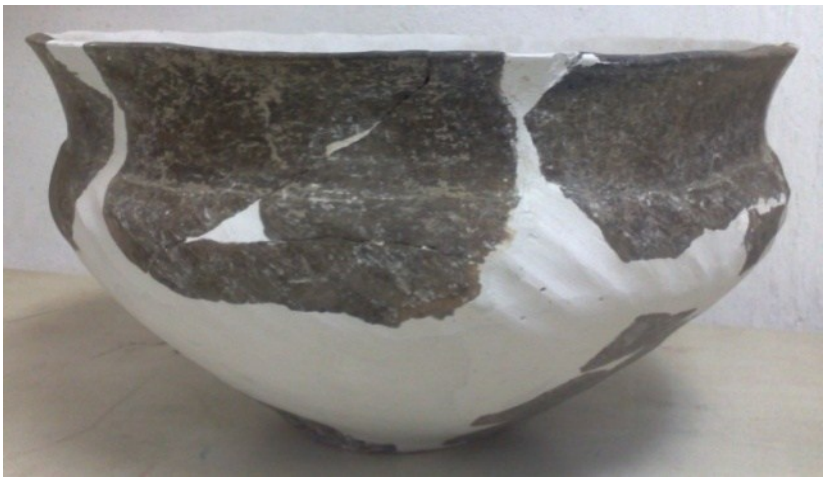

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 5.

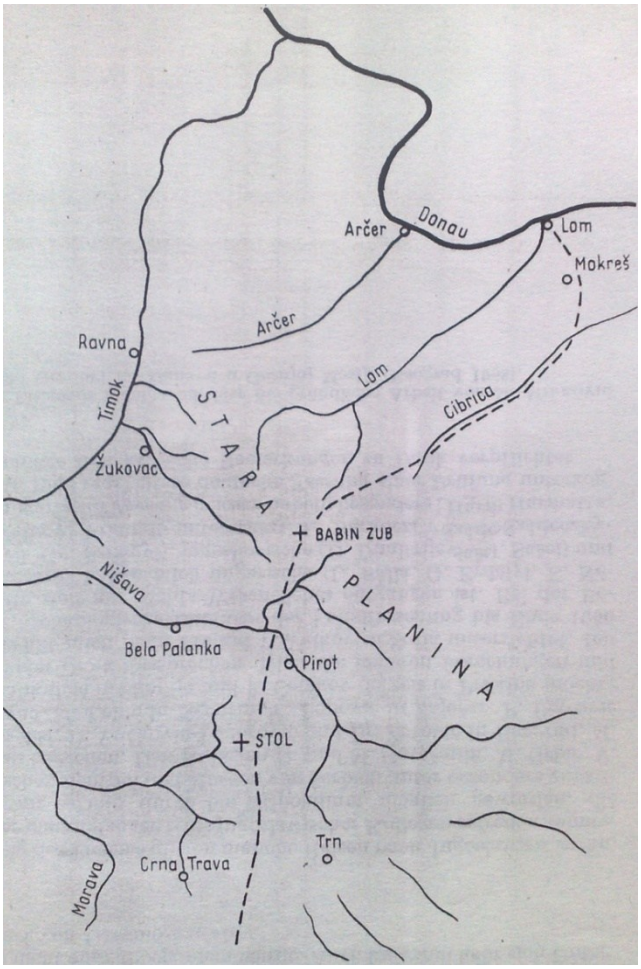
Сл. 6.

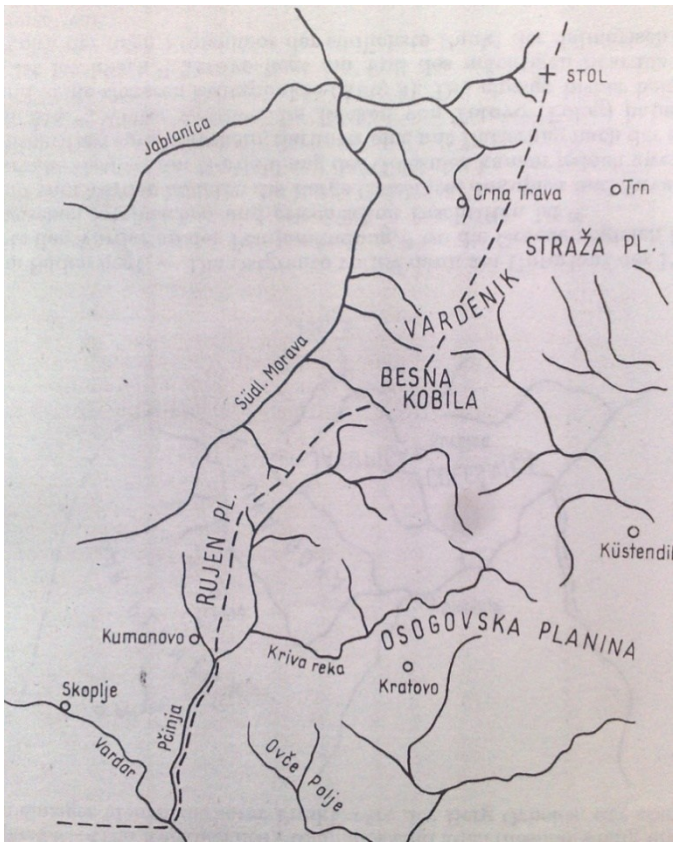
Сл. 3.

Сл. 4.

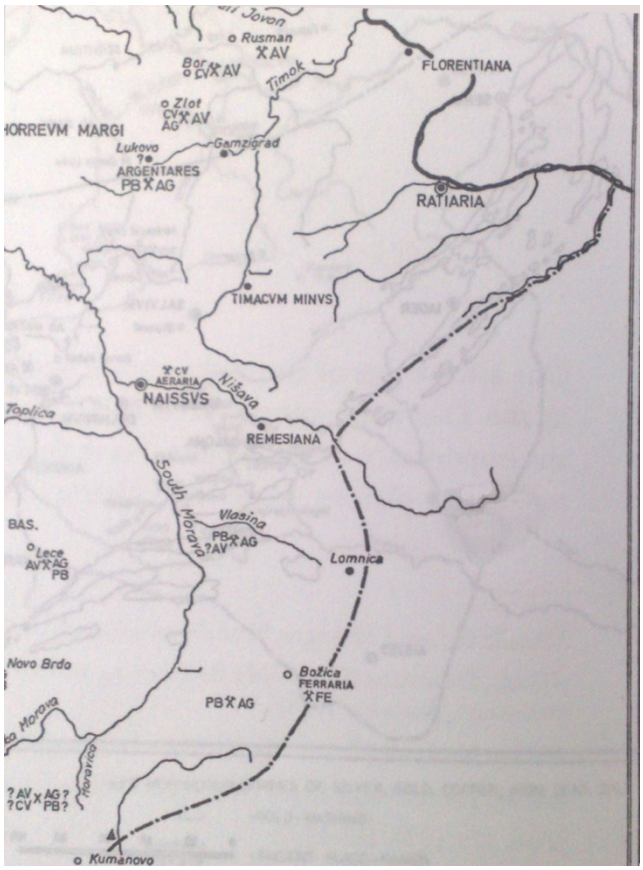
Сл. 1.

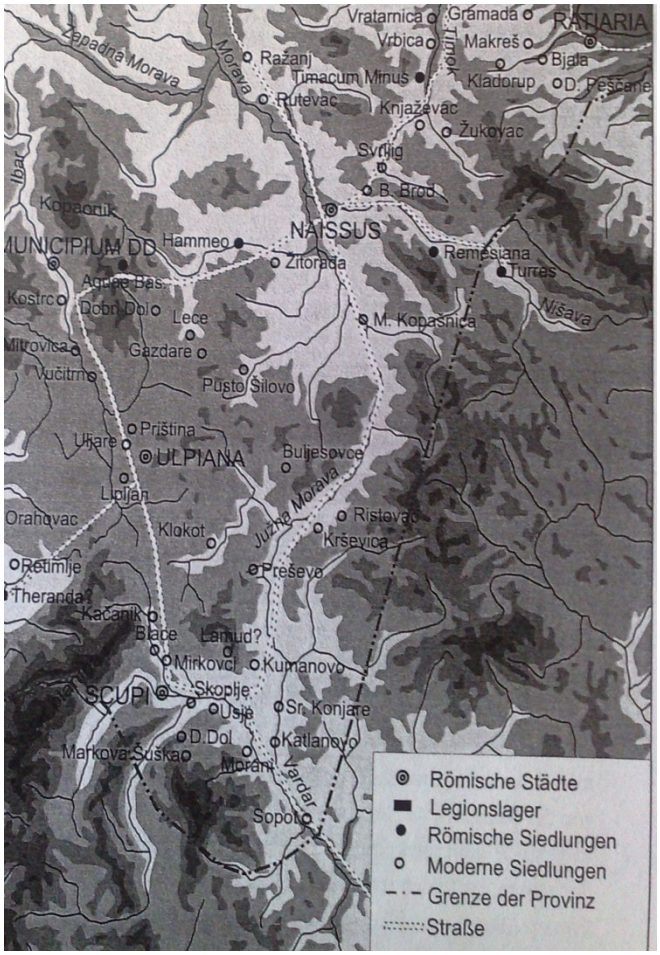
Сл. 2.

Сл. 3.

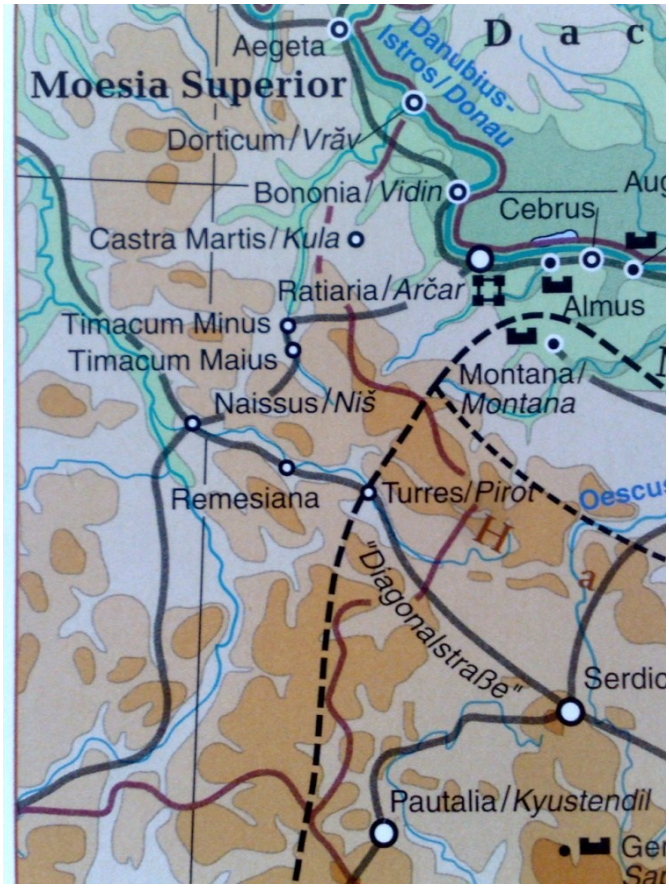
Сл. 4.

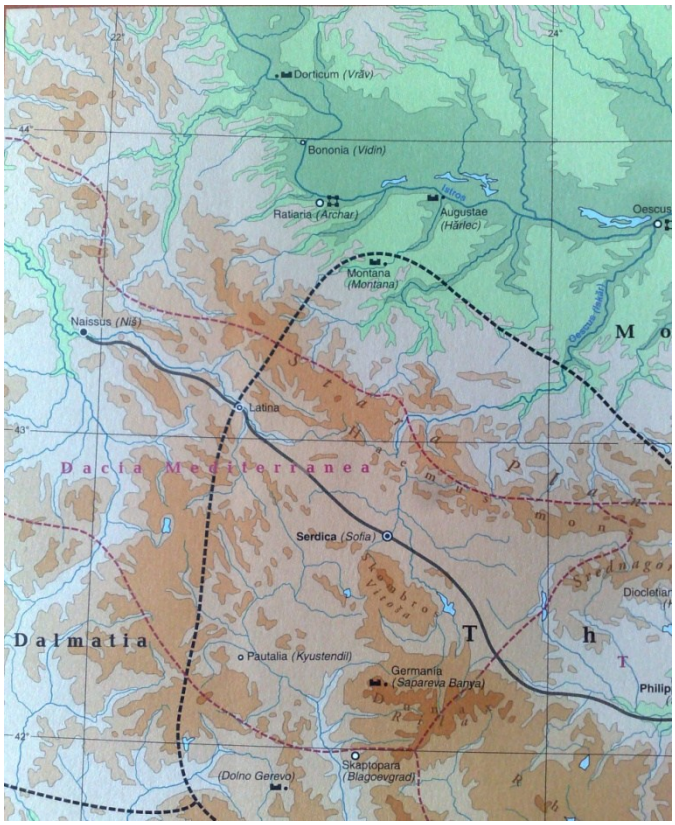
Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

АРХЕОЛОШКА ТОПОГРАФИЈА ПИРОТСКОГ КРАЈА

главни пут
споредни пут

град
mansio
mutatio

- веће утврђење
- мање утврђење
- рударско утврђење
- мање утврђење-рефугијум
- кула мотриља
- веће насеље
- мање насеље - без трагова
- пагански храм
- базилика са некрополом
- базилика без некрополе
- крипта
- некропола
- гробница зидана на свод
- натпис
- тумул-мађилка
- villa rustica
- пећ за опеке
- мост
- миљоказ
- остава новца

ПРОВ. ГРАНИЦА ОД АВГУСТА ДО ДИОКЛЕЦИЈАНА

Изјава о ауторству

Потписани - **ПРЕДРАГ П. ПЕЈИЋ**

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом:

АНТИЧКА ТОПОГРАФИЈА ПИРОТСКОГ КРАЈА

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини, као ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио ауторска права и користио интелектуалну својину других лица

У Пироту, 15.05.2015.

Поптис докторанта

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: **ПРЕДРАГ П.ПЕЈИЋ**

Број уписа:

Студијски програм:

Наслов рада: **АНТИЧКА ТОПОГРАФИЈА ПИРОТСКОГ КРАЈА**

Ментор: **ДР МИРОСЛАВ ВУЈОВИЋ**

Потписани: **ПРЕДРАГ П. ПЕЈИЋ**

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао за објављивање на порталу Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Пироту, 15.05.2015.

Потпис докторанта

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић" да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

АНТИЧКА ТОПОГРАФИЈА ПИРОТСКОГ КРАЈА

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио.

1. Ауторство
2. Ауторство – некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

У Пироту, 15.05.2015.

Потпис докторанта